902

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2011

digitised by A.R.A.R.@

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԽՍԻՐ

ՀԱՏՈՐ ԼԱ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2011

digitised by A.R.A.R.@

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW VOLUME 31

BEIRUT, 2011

ISBN: 978-9953-505-82-4

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

50 anos 1956 2006

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը տպագրուի
Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան,
նիւթական միջոցներով

WWW.ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.ORG
Ե՞ՐԲ...

Գիրը քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ ունեցած է անգնահատելի եւ վճռորոշ դերակատարութիւն:

Նախաքրիստոնէական երրորդ հազարամեակին մարդկութիւնը կատարեց գիրի գիւտը, որ տակաւ զգեցաւ ազգային հանդերձանք: 1451ին տպագրութեան գիւտով գիրը դարձաւ հանրամատչելի, իսկ անկէ շուրջ 500 տարի ետք համացանցի գիւտով գիրը առաւել եւս ժողովրդականացաւ:

Ակներեւ յատկանշականութիւն ունի գիրին տեղը նաեւ հայ իրականութեան մէջ: Ե. դարու շեմին հայ ժողովուրդը ստեղծեց իր ազգային այբուբէնը: Հիմնարար այս իրագործումէն շուրջ 1000 տարի ետք տպագրուեցաւ առաջին հայերէն գիրքը:

Անցնող հինգ դարերուն հայ տպագրութիւնը արձանագրեց մեծ նուաճումներ: Հայ գաղթավայրերու, Հայաստանի, թէ Սփիւռքի մէջ հիմնուեցան հարիւրաւոր հայերէն տպարաններ ու հրատարակչատուներ, որոնք տարածեցին հայ Գիրն ու Բանը, աննախընթաց կերպով սատարելով հայ մշակոյթի զարգացման:

Տպագրութեան գիւտէն շուրջ 500 տարի ետք հայերէնը մուտք գործեց համացանց: Աւելի քան իր քսանամեակը նուաճած համացանցին մէջ հայերէնն ու հայկականը անժխտելի ներկայութիւն են այսօր:

Ներկայիս դժուար է խորաչափել հայկական համացանցին գրաւած ամբողջական տեղն ու դերը հայ իրականութեան մէջ: Այդուհանդերձ, հայկական համացանցը շնորհիւ իր աննախադէպ հնարաւորութիւններուն, հրաշալիօրէն մերձեցուց հայերէնն ու հայկականը՝ հայուն եւ աշխարհին, ինչպէս նաեւ համաշխարհայինն ու օտարը՝ հայուն:

Արդարեւ, կարելի դարձած է համացանցով հայերէն հաղորդակցիլ, թարգմանել, հայերէն ու հայկական մամուլ եւ հայ գրականութիւն կարդալ, հայկական լրատուութեան մասնակցիլ եւ պրպտումներ կատարել: Աւելին, համացանցին ընձեռած լատեսողական լայնածիր կարելիութիւններուն շնորհիւ հանրութիւնը կարող է անմիջականօրէն առնչուիլ հայ մշակոյթի տարբեր բնագաւառներուն:

digitised by A.R.A.R.@

Այս բոլորին մէկտեղումով արդէն նշմարելի է հայկական համացանցային մանրաշխարհի մը ուրուագիծը: Անիկա կը կենսատրուի ու կը կայանայ հայութեան առնչուող անհատին, մանաւանդ երիտասարդին շահագրգռութեամբ եւ նախանձախնդրութեամբ:

Այդուհանդերձ, համացանցի անծայրածիր եւ յարաճուն կալուածին մէջ հայկականը տակաւին չէ հասած իր կենսականութիւնը երաշխաւորող կարգավիճակին: Ուստի, առայժմ ձեռք բերուածը կարօտ է առաւել մշակումի եւ անընդմէջ կատարելագործումի: Արդարեւ, կան էական տարածքներ՝ հայ քաղաքակրթութեան տարբեր կալուածներ, ուր պարտի թափանցել հայկական համացանցը:

Այս առումով, որոշակիօրէն թերի է նաեւ հայագիտութեան կալուածը:

Ի մասնաւորի կը պակսի հայագիտական համընդգրկուն կայքէջ մը, որ բովանդակէ հետեւեալները.-

Ա. Ցանկ-հասցէարան՝ հայագիտական կեդրոններու, մատենադարաններու, գրադարաններու, արխիւներու, պարբերաթերթերու եւ անհատ ուսումնասիրողներու կայքէջերուն.

Բ. Տեղեկատուական դաշտ, ուր ծանուցուին հայագիտական նոր հրատարակութիւններ, գիտաժողովներ, եւն.

Գ. Հաղորդակցական ծիր, ուր կարելիութիւն ընձեռնուի աշխարհասփիւռ հայագէտներու մասնագիտական փոխյարաբերութեան.

Դ. Մատենագիտութիւն, ուր մատուցուին հայագիտական նիւթերու ցանկեր.

Ե. Մասնագիտական ազատ քննարկումի ասպարէզ, ուր արծարծուին հայագիտութիւնը յուզող հարցեր.

Որպէսզի նման կայքէջ մը դառնայ իրապէս պիտանի, ան օժտուած ըլլալու է յղումներ կատարող որոնումի միջոցներով, եւ մասնագէտներու հսկողութեամբ անընդհատ թարմացուի ու վերամշակուի:

Գիտականութեան եւ բազմակարծութեան սկզբունքներով ստեղծուած եւ գործող նման 'Կեդրոն' մը լուսարձակի տակ պիտի դնէ հայագիտութեան ընդհանուր պատկերը՝ ժամանակային, որակական, մասնագիտական թէ այլ շերտաւորումներով եւ պիտի մէկտեղէ հայագիտութեան աշխարհատարած կեդրոններուն թէ անհատ ուսումնասիրողներուն իրագործումները: Ան

պիտի բացայայտէ թերի եւ բնաւ չուսումնասիրուած ածուներ, եւ պիտի նպաստէ անհարկի աշխատանքային կրկնութիւններէ խուսափումին:

Նման համակարգ մը որպէս ենթակառոյց պիտի ծառայէ հայ իրականութեան գիտական արժեւորման արդիական գիտաշխատանոցին: Ան պիտի սատարէ հայագիտական մարդկային եւ նիւթական ներուժի աւելի նպատակամէտ ու համակարգուած օգտագործումին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թոփալեան - Արմէն Իւրնէշլեան - Անդրանիկ Տագէսեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Սիլվիա Աճէմեան - Ժիրայր Դանիէլեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանոյշ Խառատեան - Մուրատ Հասրաթեան - Հրաչ Չիլինկիրեան - Մկրտիչ Յ. Պուլտուքեան - Սեդա Տատոյեան - Սուզըն Փեքի – Պերճ Ֆազլեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀՀԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ՝
Արծուի Բախչինեան

digitised by A.R.A.R.@

WWW.HAYAKIDUTYUN.ORG
WHEN?

Alphabet has an invaluable and detrimental role in the development of civilization.

As of the third Millennium BC humankind invented various alphabets, which became a symbol of national identity. By the invention of the printing machine in 1451 the alphabet became publicly accessible. Some 500 years afterwards the Internet made the alphabet even more accessible.

Obviously, the alphabet has been significant to the Armenians too. At the dawn of the fifth century the Armenian nation invented its national alphabet. Some 1000 years after this core achievement, the first Armenian book was printed.

During the past five centuries Armenian printing made huge achievements. In the Armenian colonies, Armenia, and the Diaspora hundreds of Armenian printing houses were founded. These spread Armenian both in letter and book form and contributed to the development of Armenian culture in an unprecedented manner.

After less than 500 years of the first Armenian printed book, Armenian entered the Internet. The presence of Armenian on the Internet is an undeniable fact today.

Currently it is hard to fully assess the importance of Internet content related to Armenians in the Armenian space. Nonetheless, the Armenian Internet provided unprecedented capabilities and miraculously reduced the time, space and cost of accessibility to everything Armenian. It brought everything Armenian and global closer to the Armenians too.

Through the Internet one can communicate in Armenian and do translations. One may read Armenian newspapers and literature, get involved in the Armenian news, and do research. Furthermore, thanks to the audiovisual facilities of the Internet

there is instant and greater exposure to the different fields of Armenian culture.

The aggregate of these facilities make up the basic construct of the Armenian Internet mini-world, which is materialized and nourished by the consistent interest and interaction of those who are in contact with the Armenian space, particularly the youth.

Nonetheless, whatever has been achieved needs further development and non-stop upgrading. Indeed, in the unlimited and always-growing space of the Internet the Armenian mini-world has not yet reached sustainability. Actually certain essential aspects of Armenian civilization have not been accessed adequately by the Armenian Internet.

The area of Armenian Studies certainly needs upgrading too.

What is needed in particular is a comprehensive website which includes the following:

A. A directory section of Armenian Studies Centers, libraries, archives, periodicals and researchers.

B. An information section of current news on Armenian Studies (publications, conferences, etc.).

C. A communication section, which enables students and researchers of Armenian studies to interact on a professional basis.

D. A bibliography section, where lists and indices of published articles and books are listed.

E. Free deliberation forum where matters and concerns of Armenian studies are discussed.

For such a website to become effective and useful, it should be equipped with search engines and upgraded under the supervision of professionals.

Based on the principles of scientific knowledge and plurality, this website will highlight the comprehensive picture of Armenian Studies with a broad cross-section that transcends time and qualitative, disciplinary and other aspects. It will bring

digitised by A.R.A.R.@

together both the achievements of the Armenian Studies Centers as well as individual researchers. Such an extensive pool will disclose areas of Armenian studies that have not been adequately researched yet. It will enable the researchers to avoid duplicity and overlapping.

Such a system will become the modern infrastructure of a scientific laboratory where the Armenian space can be assessed. It will facilitate the better usage of the mental and financial potential geared for Armenian studies and trigger a more systematic and purposeful usage of that potential.

EDITOR IN-CHIEF
The Very Rev. Father Antranik Granian

EDTORIAL BOARD
Antranik Dakessian (executive secretary) - Arda Ekmekji (ex-officio) - Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY
Sylvia Agemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan - Berj Fazlian - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand Yerkanian

Representative in Armenia
Artsvi Bakhchinyan

THE ARMENIAN GENOCIDE: NEW SOURCES AND RESEARCH DIRECTIONS

UĞUR ÜMİT ÜNGÖR

I. INTRODUCTION

The Armenian genocide is widely documented in official and unofficial documentary collections, private archives, parliamentary proceedings, memoirs, party protocols, consular correspondence, manuscripts, diaries, maps, photo collections, oral histories, and many other sources in Turkey. The bulk of these primary sources exists in the capitals of the states that chronologically 'surrounded' the genocide, most notably the Ottoman imperial archives in Istanbul and the Turkish Republican archives in Ankara. This corresponds to an enormous corpus of source material that is mostly stored in the official state archives in these cities. Significant sections of these archival collections have been published, and both of them are open for research, albeit under slightly differing conditions. Several libraries, too, bear importance for the study of this episode and need to be used as well.

The Ottoman archival material (kept in Istanbul) is overwhelming and encompasses material up to and including the end of the First World War. Intra-state correspondence between various bureaucratic stations generated a large amount of material such as reports, memoranda, and telegrams. It includes both top-down orders and bottom-up reporting. In 1994 a relatively arbitrary selection of these documents was published.[1] Specifically, the collections 'Internal Ciphers' (*Dahiliye Şifre*) and 'General Security' (*Emniyet-i Umumiye*) deserve particular attention, provided they are handled with the necessary care and source criticism. The Turkish Republican Archives in Ankara are also voluminous and relevant for this study. The proclamation of the Republic in 1923 saw the transfer of Ottoman state institutions to the new Anatolian capital and the further bureaucratization of the state. The research conducted in these archives offers an intimate view into the functioning of a one-party dictatorship.

A wealth of other sources can be tapped when studying Young Turk population policies.[2] These include, for example, newspapers, the ones of the armistice era (1918-1923) being particularly useful. In these years, the atmosphere of freedom brought veritable torrents of articles on the violence of the regime. The wartime newspapers that were tolerated by the Young Turk regime are useful insofar as they offer a glimpse of how the regime propagated its ideology to the masses. Memoirs of contemporaries are a relatively unreliable but nonetheless indispensible source of places, times, persons, and stories that can show how subjective perceptions of the world by political

elites shaped their attitudes and policies. These memoirs often contain information lost or censored in the etiquette of official correspondence, but most are also ridden with apologia. There is a large body of memoir literature of Young Turks, various European diplomats involved in Turkey, Armenian survivors of the genocide, and various nationalist activists. Furthermore, since in this period Eastern Turkey was a peasant society consisting mostly of illiterate villagers, there are few memoirs that describe the lives of these locals.

This article attempts to achieve two main objectives. First, it will canvass a selection of the extant Turkish Republican sources on the Armenian genocide. This will consist of a brief overview of the material, including examples of typical documents relevant to the destruction of Ottoman Armenians. Second, it will indicate some research directions, with a particular focus on existing problems in the current comparative genocide research. That part will consist of five sections: rank-and-file sources, oral history, provincial archives, property records, and the Interior Ministry archives.

II. THE REPUBLICAN ARCHIVES IN ANKARA

The Republican Archives in Ankara (*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*) are by far the most pertinent collection of historical documentation for modern Turkey. The appropriate collections are that of the Interior Ministry, as well as the Office of the Prime Minister, in particular, the 'Catalogue of Cabinet Decisions' (*Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu*), 'Catalogue of the Prime Minister's General Directorate of Proceedings' (*Başbakanlık Mualemât Genel Müdürlüğü Kataloğu*), 'Catalogue of the General Directorate of Land and Settlement' (*Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu*), 'Catalogue of the Documents of the Republican People's Party' (*Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı Kataloğu*), and others. In this section I will map the extent of potentially relevant material and provide examples of files germane to (aspects of) the genocide.[3]

Before discussing some of the sources, a fundamental problem needs to be addressed. Historians have argued that significant amounts of source material in dictatorships are often destroyed, censored, culled, purified, or separated into sealed depots. This is generally as much a process of actively destroying incriminating evidence as it is of latent silencing in the making of sources, the creation of archives, and the narrating by contemporaries.[4] There is no reason to assume that the Young Turk regime was an exception, in fact there is compelling evidence that a series of serious destructions of source materials occurred. Not only was the scale of these processes of silencing and destruction considerable, but the period and type of documents that were destroyed pertain to key moments in the crucial period 1915-1938.[5] That the Armenian genocide was constitutive to the establishment of the Turkish nation state was airbrushed from history. The construction of a hegemonic nationalist historiography after 1923 compounded this process. But even though the Republic as a cultural system has been built on the absence of Armenians in

public memory and historical texts, traces of the genocide can be found in the post-1923 period.

Why would the Republican archives even be relevant for the 1915 genocide? After all, the genocide ended somewhere between 1916 and 1918, and Ankara only holds material after 1919. There are several ways of tackling this problem. First and foremost, societies that have experienced an episode of genocide bear the scars of the violence long after the immediate end of the violence. Few post-genocide societies manage to pass through a process of transition and reasonable closure. Most, however, struggle with its consequences for many years after the end of the killing and often carry the risk of recidivism. Serbia, Algeria, Iraq, Russia, Congo, and perhaps the triangle Turkey-Azerbaijan-Armenia are examples of the latter kind. For this reason, various societal consequences of the genocide can be assessed: the lives of genocide orphans, converts, survivors, or the afterlife of the perpetrators, or the social mobility that the genocide offered to ordinary Muslims. In this section I will use Republican archival material to shed light on three neglected aspects of the post-genocide era: survivors, perpetrators, and the politics of censorship.

Survivors

Armenian survivors of the genocide can be roughly grouped into converts and non-converts. During World War I, the CUP organized the forced conversion to Islam of countless numbers of Armenians and Syriacs. These conversions have been characterized as: 'voluntary' conversions of individuals in the initial stages of the 1915 persecutions; selection of individual Armenians by individual Muslim hosts for absorption into Muslim households; distribution of Armenians to Muslim families by government agencies; and the use of government-sponsored orphanages as a direct means of assimilating Armenian children. As a consequence of this quadripartite policy, many Armenians were more or less forcibly converted to Islam.[6] Another aspect of this strategy was launched when, in the early winter of 1915, Talaat initiated a policy of forcibly marrying Armenian girls to Muslim men. These strategies denote the absence of biologistic-racialist definitions of the target group and show that the indelibility of Ottoman-Armenian group identity could be tampered with. A cultural explanation for this porousness would be that: "Traditional society in the Middle East still looked upon women and children as chattel, persons lacking political personality and of transmutable ethnic identity. The cultural values of children and females could be erased or reprogrammed. Genetic continuity was a male proposition."[7]

The Armenian response to the government's conversion policies was ambivalent. It ranged from fearful acquiescence to adamant resistance. Many Armenians converted, some individually, and some families or villages collectively. Converts who survived the genocidal persecution often managed to live in Turkey for several decades, some migrating to Istanbul or Western

digitised by A.R.A.R.@

Europe. The famous story of Fethiye Çetin's grandmother must stand for tens of thousands of others.[8] The lives of these people merit attention not only for the study of the genocide itself. The existence of these people has also been important for the post-war history of Eastern Turkey: some converts lived in their villages and repressed their Armenian identities, whereas others lived as crypto-Christians. Openly living as an Armenian Christian was full of hardship, for, in later years, practising Christianity in the eastern provinces was made virtually impossible by the authorities.

This is where the Republican materials enter the debate. It becomes clear from Interior Ministry correspondence that the government increasingly distrusted the converts. At first, it targeted individual converts. For example, in September 1936 the authorities tracked down an Armenian named Nazif, who was working as a tailor in Diyarbekir city. According to the government, he had "converted to avoid the deportation" (*tehcirden kurtulmak için ihtida ettiği*), had sent his son Mehmet Reşad to Marseille for higher education, and his other son, Abdülhalim Kemal, had traveled to Aleppo and Qamishli. Apparently, transnational ties were considered suspicious. Nazif's entire family, including his four other sons, his wife, a daugher, a daughter-in-law, and his nurse were ordered deported to Çorum, a town north of Ankara. The order was signed by Kemal Atatürk.[9] Examples such as these, of individual and family deportations can easily be multiplied. A more radical solution followed on 8 July 1943, when the Young Turk government ordered all convert families deported from the border provinces, for "order and security".[10] In this sweeping decree, the Young Turks' anti-Armenian sentiments acquired an essentialist, racialized character: Armenians were now seen as unchanging and unchangeable in their supposed disloyalty. In the Young Turk mind, even sincere conversion and voluntary assimilation into the Turkish nation could not shake this conviction. Only more research would elucidate how the Kemalist regime had intimate knowledge of Armenian converts. How can we understand this apparent continuity? Was this information based on Talaat's 1915 order to keep detailed records of all converts? A thorough inquiry into the Republican materials might provide reliable answers to this question.[11]

From the Ankara materials one can also learn a great deal about Young Turk attitudes towards Armenian survivors who had not converted but had simply escaped through the murderous meshes of the genocide. Needless to say, the decades of Young Turk rule were very difficult times, most of all for Anatolian Armenians who had not converted yet survived. For example, internal correspondence reveals that the crisis of Hatay (Alexandretta) province was partly induced by Kemalist apprehension of a purported increase of Armenian settlements in that area. The intelligence reports explicitly mention that these settlements are intended to "reduce the density of Turkish Muslims" (*Türk müslüman yoğunluğunu azaltmak*).[12] These reports fueled existing fears of ethnoterritorial demographic dilution, for which Armenians

were often blamed. The regime leveled even stronger and more categorical accusations against Armenians when it came to the Kurdish resistance movements of 1925 in Diyarbekir, 1930 in Ararat, and 1937 in Dersim. Various reports indicate that the regime believed that (crypto-)Armenians were the real organizers of those movements, puppet masters who operated clandestinely behind the scenes to stir 'rebellion' in the east. This mindset reduced the complexity of the conflicts to an international Armenian conspiracy.[13]

These examples may count as typical for the tense political atmosphere of interwar Europe. But a new development was the reappearance of episodic state violence against Armenian civilians. On the night of 10 April 1929, the Armenian priest Yusuf Emirkhanian was murdered in his house in Diyarbekir city. When British diplomats inquired about the homicide, they characterized the Turkish government's answer as "official hypocrisy", because the government denied that the Diyarbekir police had taken part in the murder. The local authorities in Diyarbekir then arrested and violently mistreated Emirkhanian's wife out of revenge for having appealed to foreign officials. The murderers were never found.[14] The killing of a prominent community leader and the ensuing indifference and impunity sent shockwaves through the tiny remaining and traumatized Armenian community of Diyarbekir. These archives can illuminate the ebb and flow of the Armenian community in the early Turkish Republic. Moreover, a closer look at this important homicide demonstrates that the murderers had emerged from the network of the genocide perpetrators, especially the Pirinççizâde and Müftüzâde dynasties. Only 14 years earlier, dozens of young and middle-aged men of both these families of Muslim notables had collaborated in the destruction of their own Armenian neighbors. Thus, the Republican archives may offer a useful insight into the lives of the perpetrators after the genocide.

Perpetrators

A second relevant aspect of the genocide one can encounter while conducting research in the Republican archives is the life of the perpetrators afterwards. In the bland bureaucratic correspondence of the 1920s and 30s one often comes across the names of men that struck terror into the hearts of Armenians in 1915. The murderers have blended into society as local mayors, school teachers, craftsmen, imams, doctors, businessmen, and government officials, continuing their lives in apparent normality. Republican archival material offers an interesting if disturbing window into their lives after genocide. It overcomes the historical break points of 1918, 1923, and 1934, helps knit the biographies together, and renders the past a less foreign country.

Historians have propounded the thesis that a clear continuity can be observed between the first Young Turk regime of 1913-18 (the Committee of Union and Progress) and the second of 1919-50 (the Republican People's Party). The Republican archives offer material to assess how the cadre of the

digitised by A.R.A.R.@

second regime dealt with the crimes of the first, including the genocide. It becomes clear that the Kemalists offered full impunity to the perpetrators, rehabilitated their reputations, and widely reimbursed their families, often specifically with Armenian "abandoned property" (*emvâl-ı metruke*). For example, the family of district governor of Muş, Servet Bey, who in 1915 had annihilated the Armenians of that city, was awarded a composite package of Armenian property. The family of Cemal Azmi, the murderous governor of Trabzon, was also assigned considerable "reparation", specifically from Armenian properties.[15] Hafiz Abdullah Avni, a hotel owner who had collaborated in the genocide in Erzincan, was executed for his crimes in 1920 by the Istanbul tribunal. His wife Hatice Hanım was compensated with a house and a field from the Armenian villages of Şuhe and Kani.[16] The fanatical district governor of Boğazlıyan, Mehmed Kemal Bey, had left behind a family in Yozgat. It received an apartment and a house from the available Armenian property in that area.[17] Dr. Bahaeddin Şakir Bey's family received a house in the up-market Şişli district of Istanbul.[18] And the list goes on and on: the files contain details on the recipients, as well as the nature, size, and location of the property.

A striking example of these types of compensation efforts concerns governor Dr. Mehmed Reshid (1873-1919), possibly the most zealous executioner during the genocide. Reshid was governor of Diyarbekir and was responsible for a veritable "reign of terror" in 1915 and the pillage of enormous amounts of property of Armenians. In September of that year, he was notably rebuked by Talaat for overshooting the norm and targets of the genocide. Reshid was arrested after the war and committed suicide, two days before his 47th birthday.[19] He left behind a family that took on the surname Şahingiray, derived from Reshid's *nom de guerre* in the CUP (Şahin Giray – after the last Khan of Crimea).

In the summer of 1928, the Ministry of Economy allocated the following property to his wife Mazlume Hanım: two shops, with a total worth of up to 15,000 Turkish Lira, located on the Cadde-i Kebir,[20] numbers 105 and 187. The shops had been confiscated from the deported Armenians Anton and Abraham and their wives Sirpoohi and Astineh. Reshid's family also received two houses, worth 6000 Turkish Lira, on Rasim Paşa Street, number 70/144 and 70/142, located in the Osman Ağa neighborhood of Kadıköy. In addition, 1000 Turkish Lira cash was remitted to them. The order was signed 21 August 1928 by the Minister of Economy and the Governor of Istanbul.[21] A year and a half later, the Prime Ministry decided to issue the following decree:[22]

digitised by A.R.A.R.@

Turkish Republic
Prime Ministry
Directorate of Transactions
Number: 2855

DECREE

Supplement to order number 5394, dated 3 July 1927

In addition to the property worth 15,000 Lira, which was previously given to the family of the dignitary Doctor Reshid Bey, who was martyred by Armenian komitadjis, they will also be assigned: the house on Kır Street number 12/143 in Kadıköy, abandoned by Tahtabarunian, and the shop on Kurtuluş Road no.115, abandoned by Vicken Hokachian. General Directorate of Estates' proposal number 71877/122, dated 12 December 1929 was accepted and approved at the Cabinet's general meeting of 12 February 1930.

signed PRESIDENT
Gazi Mustafa Kemal

Prime Minister	Justice Minister	National Defence Minister
İsmet	Mahmut Esat	Mustafa Abdülhalik
Interior Minister	Foreign Minister	Minister of Economy
Şükrü Kaya	Tevfik Rüştü	Şükrü Saraçoğlu

These documents on Dr. Reshid's family suggest a) that the redistribution of Armenian wealth was a matter of top cabinet meetings, not lower echelons; b) that the original owners of the property were known; and most importantly: c) that the génocidaires' families were generously compensated from Armenian property. Moreover, this document is signed by several veteran Young Turks who had been among the arch-perpetrators of the genocide. Was the allocation of property to their comrades' families a form of 'looking after their own'?

On the local level, the Republican archives can provide penetrating insights into the later lives of perpetrators. Having studied the political elites of Diyarbekir, I was able to trace their political maneuvers from the 1890s well into the 1940s.[23] Deeply embedded within Diyarbekir's social structure were overlapping and competing networks of influential families of Muslim notables who had historically played the role of local power brokers. These were, for example, the very powerful Cizrelizâde, Pirinççizâde and Müftüzâde, as well as the Ocak, Ekinci, Zazazâde, Yasinzâde, Ensarizâde, and Cemilpaşazâde. The competition between these families generated fierce competition over local government. This often resulted in severe forms of corruption and nepotism in the local political culture.[24]

Of these extended families, the Pirinççizâde merit particular attention for the genocide. MP Aziz Feyzi (1879-1933), the son of Pirinççizâde Arif, was a Young Turk hardliner known for his anti-Armenian sentiments. He had often verbally assaulted Vartkes Serengulian (1871-1915) in parliament, and reportedly had Ohannes Kazazian, a Catholic Armenian from Mardin and his political rival in the elections, assassinated in 1913. During the genocide, Aziz Feyzi played a crucial role in the organization of the destruction process in

digitised by A.R.A.R.@

Diyarbekir with his particularly ferocious cousin Pirinççizâde Bekir Sıdkı (1888-1973). The cousins recruited the Kurdish tribesmen who murdered the Armenian elite of the city, expanded the genocide into the vast countryside, and amassed a fortune by plundering the Diyarbekir Armenians. Following the 1918 Ottoman surrender, the Pirinççizâde threw their lot in with the Kemalists. Aziz Feyzi was promoted to Minister of Public Works and was assigned a spacious house in Kadıköy, "on the tram road, on the left side before Altıyol".[25] During the 1925 Kurdish conflict and ensuing massacres and deportations of Kurdish civilians, he provided logistical support and manpower to the government. In May 1927, Aziz Feyzi was decorated with the red Independence Medal by chairman of the Turkish Grand National Assembly, Mustafa Abdulhalik Renda (1881-1957), for his "devoted service to the National Struggle".[26]

Cousin Pirinççizâde Bekir Sıdkı had enriched himself from Armenian property to the extent that he could afford to send his son to Paris for higher education, amidst the economic crisis of the 1930s. (The young man grew up to become Cahit Sıtkı Tarancı [1910-1956], one of the most celebrated poets of modern Turkey.) According to friends of the family, in the 1930s and 40s, Sıdkı Tarancı owned apartments and shops in Istanbul's Eminönü and Beyoğlu districts, where all property accorded to "the fashion of the day: seats, comfortable and high-backed chairs; from the fork in your hand to the tablecloth; from the chandelier that catches the eye to the crystal vase, everything displayed indulgence and money". The family was living in "glaring wealth" (*göze batan zenginlik*).[27] They went on to play a vital role in Diyarbekir's political life and open a lucrative travel bureau in Istanbul. All in all, the Republican archives contain a wealth of material on the later life of low-level genocide perpetrators like Aziz Feyzi and Bekir Sıdkı.

Censorship

The Young Turks meted out a new identity and a new memory to Turkish society. During the 1920s and especially 1930s the Young Turk treatment of the past ranged from the organization of oblivion regarding the traumatic past to construction of an official narrative that included heroic and eternalized images of the nation. Orders were given to write new histories all over the country. These official textbooks, nationalist canons, and city histories not only imposed broad silences on critical historical issues, they also banished all ethnic minorities from (regional) histories. In a peasant society where illiteracy figures were as high as 80%, the official texts were not only the first ones the population would read, they were also the only ones available to the population. The organization of a hegemonic canon through exclusion and inclusion aimed at the formation of a *closed circuit of knowledge*. This information dam precluded the possibilities of a participatory memory and identity formation, especially in the eastern provinces. The regime warded off both external penetration and internal criticism of their belief system by

digitised by A.R.A.R.@

banning and destroying texts on a massive scale. 'Turkishness' was measured by the level of exposure to that body of knowledge as subsequent studies of cities and regions were to quote the "classics" of Young Turk historiography in order to be "scientific" enough for publication.[28]

In this vein, the Republican archives also provide insights into the memory of the genocide in the young Republic. Ever since its rise to power, the Kemalist dictatorship continued the CUP policy of suppressing all information on the 1915 genocide. Examples are so abundant a few will suffice. When the regime caught wind of the memoirs of Garabed Tapikian, subtitled *What We Saw During the Deportation from Sivas to Aleppo* (Boston: Hairenik, 1924) the book was prohibited from entering Turkey for "containing very harmful writings".[29] Marie Sarrafian Banker, a graduate of the İzmir American College, had written her memoirs in 1936.[30] Her book too was prohibited entry to the country. All existing copies were ordered confiscated and destroyed for containing "harmful texts".[31] When Armen Anoosh, an Armenian survivor living in Aleppo, wrote his memoirs titled *The History of a Ruined City: Urfa*, the volume was prohibited from entry and existing copies that had found their way into the country were ordered confiscated.[32]

At times the policy extended beyond the prohibition of genocide memoirs and included 'normal' history books. When Turkish customs intercepted Arshak Alboyajian's classic, two-volume "History of Armenian Kayseri" (1937), sent from Syria to Istanbul by surface mail, it was ordered confiscated, destroyed, and prohibited.[33] An Armenian-language book published in Cairo in 1940 on the small town of Bahçecik (Bardizag) was prohibited simply for the fact that it produced a history of a region which fell under Turkish national jurisdiction.[34] What is striking about these prohibitions is that they generally limited themselves to the Turkish Republic. For the regime it did not matter much that Armenians wrote and circulated memoirs among themselves – as long as memory was produced and consumed within an Armenian milieu and did not trickle back into Turkey. One of the exceptions to this rule was the September 1935 incident between the United States and Turkey over plans by Metro-Goldwyn-Mayer to film Franz Werfel's novel *The Forty Days of Musa Dagh*. The Young Turks officially prohibited the book itself a year after the Nazis, in January 1935.[35] The same fate befell Paul du Véou's less fictional book on the Musa Dagh Armenians on the eve of the Young Turk annexation of Hatay province.[36] That book, too, was blacklisted and barred from entry to the country.[37] Besides these books, all foreign Armenian periodicals and newspapers (e.g. *Haratch* and *Baikar*[38]) were individually identified and categorically banned. The regime probably did not want to run the risk of these narratives entering local history and memory, over which it claimed hegemony.

'Turkey denies the Armenian genocide' goes a jingle in genocide studies. The Turkish Republic's memory policy towards the Armenian genocide was/is indeed characterized by denial. But we know little about how the human

325 - 2011/17
digitised by A.R.A.R.@

destruction wrought by the First World War and the wider Ottoman imperial apocalypse of population transfer and mass violence against civilians (including the Armenian genocide) was handled in the official memory of society.[39] The interwar imposition of collective amnesia on Turkish society has been understudied, and the Republican archives might offer some fresh perspectives on this problem.

On a very basic level, the study of the Republican archives may also contribute to understanding modern Turkish-Armenian relations in general. To my knowledge, there exists no thorough study of the Armenian experience in the Turkish Republic, such as Rıfat Bali's hefty studies on Turkish Jews.[40] As soon as the Ministry of Education files are disclosed, we will be able to study how Armenians were represented in state education. The Foreign Ministry documents can elucidate with greater precision the development of Turkey's international official position on the genocide. And the government's citizenship and naturalization policies may demonstrate how the regime envisioned the future of Armenians in Turkish society.

III. RESEARCH DIRECTIONS

Compared to other modern genocides, Armenian genocide studies suffer from at least five significant lacunae, chiefly related to the problem of source base. The Republican archival material can go a long way to filling in some of the blanks. These lacunae are: rank-and-file sources, oral history, provincial archives, the land registration and cadastre archives, and the two Interior Ministry archives. The following outline attempts to survey the known, the unknown, and the desirable within these six areas.

Rank-and-file Sources

In studies of the Armenian genocide and accounts of the killings, the perpetrators, from the organizing elites to the rank-and-file executioners, have too often figured as evil faceless killers, undifferentiated and unexplained. The guerrillas, tribesmen, and villagers appear in the Anatolian killing fields *ex nihilo* and murder people for no apparent reason other than innate (Turkish or Islamic) cruelty and malignance. This essentialist convention needs to be challenged by problematizing the experience of Ottoman Muslims and Young Turk elites through biographical investigation and sociological contextualization. Following Alexander Hinton, we have to ask the question: Why did they kill? More research on rank-and-file perpetrators can also be expected to facilitate further integration of the Armenian genocide into comparative genocide studies, in which the Armenian case is often the stepchild.

Comparative research on perpetrators of genocide is gradually reflecting common ground and increasing sophistication.[41] One of the cornerstones in the field was undoubtedly Christopher Browning's bestseller *Ordinary Men*. This powerful study is famous for adopting a social-psychological model of

obedience to authority to explain the behavior of German perpetrators. For our purposes, it might be relevant to highlight another aspect of the book. Browning's research is based on a substantial primary source base of the Central Office for State Justice Administrations (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen*) in Ludwigsburg near Stuttgart. He benefited from an extensive collection of records that included later interrogations of the perpetrators who carried out the massacres. Browning writes: "Never before had I encountered the issue of choice so dramatically framed by the course of events and so openly discussed by at least some of the perpetrators. Never before had I seen the monstrous deeds of the Holocaust so starkly juxtaposed with the human faces of the killers."[42] Another example of exemplary perpetrator research can be drawn from the Yugoslav wars. In a chapter of her book *They Would Not Hurt A Fly*, the Croatian author Slavenka Drakulić uses ICTY court transcriptions to paint a moving picture of Dražen Erdemović. Erdemović is a Bosnian Serb who, through trials and tribulations, ended up shooting almost 100 Bosniak men in the Srebrenica massacre of 13-22 July 1995.[43] What emerges from Browning's and Drakulić's treatment of perpetrators is a nuanced and complex discussion of dispositional and situational factors. Understanding and explaining the mind of the perpetrator requires a source base that is nearly lacking in the Armenian case.

In 2003, Norman Naimark wrote: "As far as I know, we have learned next to nothing about the 'ordinary' Turk or Kurd who engages in this murderousness and why."[44] Seven years later, we are still in the dark as to the actual perpetration of the genocide. What do we even know about ordinary gendarmes, militiamen, and soldiers charged with deportation and massacre? In comparison with other cases, we immediately notice a dire lack of rank-and-file sources on the Armenian genocide perpetrators. If we assume that Ottoman gendarmes were around 20 to 25 years old during the deportations, they could have lived well into the 1960s or 70s. However, I am not aware of any useful material that can shed light on the bottom-end of the genocide. Despite the rising literacy levels, it would be naïve to expect manuscripts of various kinds to have surfaced, especially because we know that perpetrators keep their silence about their violent pasts. With four decades of subsequent Young Turk censorship the memory of the genocide was censored and silenced. Armenian and Syriac survivor materials might be much more useful in shedding light on the perpetration aspect of the genocide. Research into oral history materials and memoirs might be able to move the debate further.

For lack of sources, we might have to resort to perpetrator accounts of other episodes of Young Turk mass violence, of which I will provide one example. In the late 1980s, the Kurdish journalist Ahmet Kahraman traveled through Anatolia in search of Turkish soldiers who had served during the interwar anti-Kurdish campaigns. In Trabzon he found one of his respondents, Dursun Çakıroğlu, a retired sergeant living in Ankara. After initial

digitised by A.R.A.R.@

reservations, Çakıroğlu began to trust Kahraman and spoke of an operation in a valley in which he participated in 1925:

> We besieged the valley in the middle of the night. Movements were detected early in the morning in the valley. One way or the other they found out about us. They started to flee with cries of "the soldiers are coming!" Our commander Deli Kemal Pasha ordered breakfast to be served. We had breakfast. Then we thoroughly surrounded the valley and advanced slowly. It was visible that there were very few men among them. They had probably fled. There were women, children, and elderly around. Some young men among them... When they finally saw us in front of them, a sudden outcry broke out. Women and children were running around, crying, groaning. Deli Kemal Pasha ordered the soldiers: "Take position!" We took position. Then he yelled: "Fire at will!" We let loose at random. The valley turned into doomsday. Screams, moans, cries, fleeing, flights, yelling... [...] It was very bloody. Many died. Afterwards they said 600 casualties. I think there were more. There were tiny children among them. [...] For four hours we combed the place with rifles and machine guns. Except for the 20 to 30 people we captured, nobody got out alive. In the volley of firing even dogs and horses were shot. I don't know what those valley people had done wrong. They said they were Kurds. They rebelled against the government. When the sounds and twitches died down, we entered the tents. Corpses everywhere... [...] Children, women and elderly had clung on to each other, dropped everywhere and died. Some friends searched the clothes of the dead and took their gold and money. [...] We set fire to the tents and left.[45]

Çakıroğlu also noted that prisoners were taken away and executed at a nearby ravine. According to the interviewer, the old man's body language and facial expression – not captured in the text – revealed feelings of guilt and shame. This quote suggests top-down coercion, an argument that takes us to the obedience to authority model. The mass killing was not gender-differentiated but categorical, including children; as Jacques Sémelin has argued, whenever children are indiscriminately killed, we are approaching a genocidal process.[46] We know little about the chain of command: was it the commander who gave the order on his own behalf or did he act upon central orders? Further research on Turkish perpetrators needs to address questions such as these.

Oral History

Oral history is an indispensible tool for scholars interested in mass violence. A considerable collection of Armenian and Syriac oral history material has been studied by colleagues.[47] The existing body of oral history research in Turkey, though gradually developing, has hardly addressed the genocide. A potential research field was politicized by successive governments and the Turkish Historical Society. Several documentaries about the victimization of Ottoman Muslims in the eastern border regions have included

digitised by A.R.A.R.@

shots of elderly Muslims speaking about their victimization at the hand of Armenians (and presumably Cossacks) in 1918. It seems unmistakable that the Turkish-nationalist camp fears that the local population of Anatolian towns and villages might 'confess' the genocide's veracity and disclose relevant details about it. For example, the 2006 PBS documentary *The Armenian Genocide* by Andrew Goldberg includes remarkable footage of elderly Turks speaking candidly about the genocide. One of the men remembers his father told him that the *génocidaires* had mobilized religious leaders to convince the population that killing Armenians would secure them a place in heaven. Another middle-aged man recounts a recollection of his grandfather's that neighboring Armenian villagers were locked in a barn and burnt alive.[48]

In the past eight years, I have searched (and found) respondents willing to relate their personal experiences or their family narratives related to the war and the genocide. In the summers of 2002, 2004, and 2005, 2006, and 2007, I conducted several dozens of interviews with (grand-)children of contemporaries in Eastern Turkey, all semi-structured and taped. Oral history has its methodological pitfalls, especially in a society where the memory of modern history is overlaid with myth and ideologies. Many are unwilling to reflect about their family histories, because they have grown accustomed to ignoring inquisitive and critical questions, not least on their own moral choices in the face of their neighbours' destruction. Others are reluctant to admit to acts considered shameful.[49] But while some were outright unwilling to speak once I broached the taboo subject, others agreed to speak but wished to remain anonymous, and again many others were happy to speak openly, with some even providing me access to their private documents. Even though direct eyewitnesses to the crime have most probably passed away, these interviews proved fruitful. Elderly Turks and Kurds often remember vivid anecdotes from family members or villagers who had witnessed or participated in the massacres. My subject position as a 'local outsider' (being born in the region but raised abroad), facilitated the research as it gave me the communicative channels to delve deep and recede at the appropriate moments. It also provided me with a sense of immunity from the dense moral and political field in which most of this research is embedded.

Here are some concrete examples. A.D., a Kurdish writer from Varto (Muş) recalled a childhood memory when in 1966 an earthquake laid bare a mass grave near his village. The villagers knew the victims were Armenians from a neighboring village. According to A.D., when the village elder requested advice from the local authorities what to do, within a day military commanders had assigned a group of soldiers to re-bury the corpses.[50] Interviews with elderly locals can yield considerable useful data about the genocide itself as well. For example, a Kurdish man (born 1942) from Diyarbekir's northern Piran district, related that his father told him how their fellow villagers would raid Armenian villages and dispatch their victims by slashing their throats wide open. As they operated with daggers and axes, this

digitised by A.R.A.R.@

often led to decapitations. After the killing was done, the perpetrators could see how the insides of the victims' windpipes were black because of tobacco use.[51] Morbid details such as these are also recorded by the following account of a Kurdish man from the Kharzan region:

> My grandfather was the village elder (*muhtar*) during the war. He told us when we were children about the Armenian massacre. There was a man in our village, he used to hunt pheasants. Now the honorless man (*bêşerefo*) hunted Armenians. Grandpa saw how he hurled a throwing axe right through a child a mother was carrying on her back. Grandpa yelled at him: "Hey, do you have no honor? God will punish you for this." But the man threatened my grandfather that if he did not shut up, he would be next. The man was later expelled from the village.[52]

Here is another account from a Turkish woman (born 1928) from Erzincan:

> Q: You said there were Armenians in your village too. What happened to them?
>
> A: They were all killed in the first year of the war, you didn't know? My mother was standing on the hill in front of our village. She saw how at Kemah they threw (*döktüler*) all the Armenians into the river. Into the Euphrates. Alas, screams and cries (*bağıran çağıran*). Everyone, children and all (*çoluk çocuk*), brides, old people, everyone, everyone. They robbed them of their golden bracelets, their shawls and silk belts, and threw them into the river.
>
> Q: Who threw them into the river?
>
> A: The government of course.
>
> Q: What do you mean by 'the government'?
>
> A: Gendarmes.[53]

These examples may suggest that there still might be something meaningful gained from interviews with elderly Turks and Kurds. Needless to say, had a systematic oral history project been carried out in Turkey much earlier, e.g. in the 1960s, undoubtedly a wealth of crucial information could have been salvaged. Interviews by individual researchers are at best a drop in the ocean.

There might still be avenues for oral history research. Father Patrick Desbois is a French Catholic priest who travels to Ukraine in a concerted effort to document the Shoah through the use of oral history. His team locates mass graves and interviews contemporary witnesses about the mass shootings of Jews, which often took place just outside the Ukrainian villages they visit. The elderly respondents often remember the slaughter in vivid detail.[54] Desbois' work on the Ukraine has proven helpful in completing the already comprehensive picture historians have of Nazi mass murder in that region. During a private conversation, Desbois intimated that he would be interested in launching a similar project in Turkey, if a viable initiative was proposed.[55] It

digitised by A.R.A.R.@

might be worthwhile to gauge what place the Armenian genocide occupies in the social memory of Turks and Kurds, even after nearly a century.

Provincial Archives

An important theme in recent genocide research has been the implementation of mass political violence at the local level, including the micro-situation of actual killing. In-depth research on how the genocidal process evolves at the provincial, district, city, or even village level has proven to be a fruitful endeavour. It can teach us a great deal about how the local shifts in and dynamics of power can influence the course and intensity of genocidal processes, of which we know that some are more regionally disparate than others. Local political or social elites can precede, expedite, intensify, or delay and resist genocidal destruction steered from above. A micro-focus can also follow the deterioration and ultimate disintegration of inter-communal relations as a result of external pressures, amidst a drastically worsening security situation and life condition for the victims.[56]

In this subfield of genocide studies, again the Armenian genocide lags behind, with a few notable exceptions about Erzurum, Urfa, Trabzon, Cilicia, Smyrna, and the South Marmara area. These case studies have used different approaches, developed different interpretations, and have drawn different conclusions. Nevertheless, their sum has been more than patchy.[57] Still, we need more detailed studies on specific areas: provinces, cities, if possible villages, using the full depth of Armenian materials, Ottoman documentation, and European/American materials. An interesting case would be Bitlis province: Mustafa Abdülhalik Renda's *in situ* mass murder of the densely populated plain of Muş still awaits thorough empirical recreation and interpretation. Another captivating case would be Trabzon, where the interplay between Greeks, Turks, Laz, and Armenians contributed to a complex scenario of paramilitarism, expulsion, mass murder, occupation, revenge, and hegemony. In the spirit of setting an example, I hope to contribute to this burgeoning and promising field with a forthcoming monograph on Diyarbekir under four decades of Young Turk rule.[58]

This issue is closely tied to sources as well. It is hard to credit that major Ottoman provincial capitals such as Sivas, Diyarbekir, Erzurum, Van, Konya, Bitlis, and Trabzon hold no provincial archives on the war. Neither do certain important district towns such as Develi (Everek), Tatvan, Sason, Midyat, Süleymanlı (Zeytun), Kozan (Sis). In my perhaps naïve searches in various Turkish cities I have come across no provincial archives. Time and again I was referred to the Ottoman archives in Istanbul. Again, Diyarbakır may be the example I am most versed in. The Ottoman administrative center of Diyarbekir province was in the fortified citadel in the north-eastern corner of the city. Several important structures still stand here, including the former governor's office (*valilik*), various judicial bureaus, police headquarters, and most importantly the infamous prison of Diyarbekir.[59] During the genocide, Dr.

digitised by A.R.A.R.@

Mehmed Reshid had his offices here (Young Turk propaganda photographs show captured Armenian 'rebels' in front of the prison's barred windows), and in 1925 the show trials for Sheikh Said's men were held in this compound. Important provincial decisions and city council debates must have been produced at this site. In the summer of 2007, the area had been cleared of security forces and was being converted by the Ministry of Culture and Tourism to an open-air "Atatürk Museum". In the light of these facts, the non-existence of provincial materials may be considered as puzzling. What exactly happened to the records held at this important site?

A similar investigation in Kozan in the north of Adana province in July 2007 generated similar results. According to the mayor, there were some records of the late Ottoman and early Republican period, but the extent and nature was unknown to him, plus the records were uncatalogued and undisclosed. Access for external researchers was denied. These inquiries reinforce the impression that local archives, if existent, are poorly kept and not ordinarily frequented for research. One can only hope that they will be made accessible for research in the near future.

Land Registration and Cadastre Archives

The Republican archives in Ankara are vital for studying the sequestration and redistribution of Armenian property. They demonstrate that the dispossession of Armenians served the interests of the Young Turk regime, which assigned the movable and immovable property to Turkish refugees and settlers, and used it for government purposes. The interrelated nature of property confiscation initiated by the Young Turk regime and its cooperating local elites can offer new insights into the functions and beneficiaries of state sanctioned robbery.[60]

In June 1915, the Young Turk government established the 'Abandoned Properties Commission' (*Emvâl-ı Metruke Komisyonu*), charged with carrying out the management and distribution of properties and lands belonging to deported Armenians. The decree specifically ordered the committees, set up in 33 locales, to keep detailed books including the names of the deported owners, the remaining types of goods, the quantities and values. The committee chairmen were instructed to register which goods were sold or rented to whom and for what price, and all records were to be kept in special notebooks. According to article 3 of the regulation, one copy of the book would be delivered to the local government and one to the land cadastre office. This state of affairs suggests that if we include the copies, about 100 notebooks should be currently available. But since it is unclear where these records are kept, this raises several important questions. First of all, how certain are we that these registers have actually been kept in an assiduous way? Second and most importantly, assuming they have been kept in one form or another, where are they stored? Why has the academic community not heard more of these collections so far?

The property records have been a source of contention in the Turkish press. In a 2007 newspaper article, Yusuf Halaçoğlu contended that "because of the war situation, the records held in the provinces could not be sent to the center. As for the provincial archives, due to the National Struggle period after the great war, they were destroyed or perhaps have passed into the hands of the invaders."[61] This is a highly dubious claim, unsubstantiated by balanced argumentation and reasonably informed conjecture. Even if all specimens of the two copies of the records submitted to local governments and land cadastre were lost, those forwarded to Istanbul should be at hand. Moreover, if the books had indeed passed into the hands of Greek, Russian, Armenian, French, or British forces, they would have been revealed by now.

In September 2006, a news report provided an even stronger indication that the records were not lost but are kept somewhere. The General Directorate of Cadastre (*Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü*) announced that it was developing a project to digitize their Ottoman deed records in order to ultimately transfer them to the state archives. The Directorate had asked the National Security Council (*Milli Güvenlik Kurulu*, MGK) for its opinion in this matter. The MGK's answer of 26 August 2005 was stamped 'secret' and argued that "the information on issues such as ownership can be exploited in championing the unfounded allegations of genocide". It strongly advised that the materials not be made public but retained by the General Directorate of Cadastre.[62] When this communication leaked to the press, the director of Cadastre hastened to announce that the MGK was not opposed to their project of making the records public, but the damage had been done: the property records were most probably in their possession and they were most probably highly relevant for the study of the genocide.[63] Presumably, the digitization project is an ongoing process, but considering the MGK intervention, its outcome is uncertain. A colleague in Istanbul who wrote to the General Directorate of Cadastre in January 2008, asking whether they stored the Abandoned Property Commissions' reports, received the reply that no such records were kept at that archive.

The Republican Archives also offer a window into the regime's thinking on Armenian property. The late 1920s saw a heightened activity and heated correspondence between Ankara, diaspora Armenians, and the League of Nations over sequestrated property.[64] There is evidence that after these exchanges, the Kemalist government ordered Armenian property to be closely monitored. The archives contain files with many photos. Why did the regime begin registering the status quo of Armenian properties? Did it fear that Armenian claims for restitution would resonate in the international community? Once these files are investigated, we might obtain a clearer picture of this problem.

digitised by A.R.A.R.@

The 'Interior Ministry' Archives in Ankara

In 2006, Soner Çağaptay published an interesting book on Turkish nationalism in the Young Turk era.[65] The book covers the policies of nation formation in the post-1923 era and argues that the Ottoman millet system functioned as a matrix that defined nationhood in Turkey. It includes discussions of immigration and resettlement policies, as well as cultural assimilation projects under 'High Kemalism'. From the footnotes and the bibliography it is understood that the author benefited from an unusual archive in Ankara he quotes on page 223 as "DV: Dahiliye Vekâleti - İçişleri Bakanlığı (Ministry of Interior)", adding: "I used many individual files from the 1920s and the 1930s in this archive. However, since the documents at this depository were not catalogued, I developed my own system of reference, giving as much information about these documents as possible. (See examples in the notes.)" From the many references one can gather that the archive holds records on the gendarmerie, police, and other security forces in general, cited as 'Directorate for General Security' (*Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti*) of the Republic. The archive in question is most probably the modern 'General Directorate of Security' (*Emniyet Genel Müdürlüğü*) archive, i.e. the police.

One cannot escape the conclusion that this seems to be a highly relevant collection for studying violence in the Young Turk era. For example, correspondence between Ankara and the security forces in the eastern provinces during the assaults on minorities in the 1920s and 1930s is stored here. To quote from the book, p. 135: "In September 1938, the Interior Ministry wrote to the First Inspectorate-General about an Armenian guerrilla bandit who had been caught in Nusaybin. This man had confessed that the priest of the Armenian Derikira church in the Beşiri district had collaborated with him. Because the priest had supported banditry, he was to be sent to Beşiri, and his church was to be vacated." Another example is the 6 March 1932 government report to the First Inspectorate-General about the recent election of Ignatius Afram I Barsoum as the Syriac Orthodox Patriarch. The order noted: "the government does not recognize an entity under the name of the Patriarch of the Syriacs", and the assignment of that post was not acknowledged (p. 130). This communication is a profound commentary on the Young Turk regime's attitude towards Syriac Christians. Hundreds of other files describe the daily process of arrests, persecutions, and deportations of Kurds, Armenians, Circassians, Syriacs, and others. But access to the materials seems to be shrouded in mystery and secrecy; so far I have not been able to come any closer to this 'depository'. Colleagues in Ankara advised me that access to it is virtually impossible to obtain. The research field, however, does need more scrutiny, transparence, accountability, and falsifiability.

While searching for this archive in November 2006, I accidentally came across the archive of the Interior Ministry (*İçişleri Bakanlığı*).[66] When I was finally granted permission to view one file, I chose that of Şükrü Kaya (1883-1959). The dossier consisted of various employment records, an identity card,

digitised by A.R.A.R.@

and internal ministerial correspondence. It referred to his family background and education, his leading role in the deportation process, and his internment on Malta.[67] According to either myth or informed speculation, Kaya wrote a voluminous memoir, but this was suppressed by his adversary İsmet İnönü after the latter's ascendancy to the post of president. If this is true, it would be a major loss and a challenge for historians, because the embodiment of continuity in Young Turk mass violence might well be Şükrü Kaya. His involvement with the Young Turk movement and regime ranges from school teacher to civil servant to wartime director of the deportation apparatus, up to Minister of Culture and Interior Minister. During his tenure, he was operationally responsible for a) the destruction of Ottoman Armenians, during which he travelled into the field (i.e., Aleppo) and supervised the concentration of deportees in camps along the Euphrates; and b) the persecutions and deportations of Kurds in the 1920s and 1930s, during which he travelled into the field again for several research trips.[68] If more documents can be found on this powerful bureaucrat, it would potentially offer a solid contribution to the field.

These six research desiderata could possibly expand both our knowledge and understanding of the Armenian genocide. They are by no means meant to be an exhaustive evaluation or comprehensive program, but merely a suggestion for possible future research into certain relevant directions. After all, to quote Donald Rumsfeld: we don't know what we don't know.

IV. DISCUSSION

In this article I examined a selection of new sources on the Armenian genocide and discussed potential research avenues. I argued that the Republican Archives in Ankara can offer insights into at least three aspects of the genocide: survivors, perpetrators, and the problem of censorship. The second part of the paper explored five directions of research: the absence of rank-and-file accounts, the (im)possibilities of oral history, the issue of provincial archives, the relevance of the land registration and cadastre archives, and the two mysterious Interior Ministry archives.

It is hoped that these approaches will contribute to the normalization of the study of mass violence in Ottoman-Turkish, Armenian, Kurdish studies, a formidable challenge still. The topic remains underresearched, both in Middle Eastern studies and in genocide studies in general.[69] The study of violence in the (post-)Ottoman era is slowly wresting itself from the dense moral field and reaching the sense of normality that reigns in scholarly discussions on mass violence under e.g. Nazism or Stalinism. That approach which is most convenient or conventional may not be the most productive, comparable, representative, or analytically useful. Digging deeper into unmapped territory may help us gain new interpretations and a richer context of the Armenian genocide.

ENDNOTES

[1] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.

[2] A brief note about terminology is in order. In this article I will follow Erik-Jan Zürcher's use of the term 'Young Turk era' to bundle together the Committee of Union and Progress (*Ittihad ve Terakki Cemiyeti*) and its descendant the Republican People's Party (*Cumhuriyet Halk Partisi*), which ruled the Ottoman Empire and the Turkish Republic in the period 1913-1950. This article advances the argument that a strong continuity of population policies can be observed between the CUP era (1913-1918) and the Kemalist era (1919-1950). Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization," *Die Welt des Islams*, vol. 32 (1992), pp. 237-53. 'Eastern Turkey' will refer to the area east of the line Adana-Giresun, more or less bounded by the former Ottoman provinces of Sivas, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuret-ul Aziz, Aleppo, and Diyarbekir.

[3] Two further collections in Ankara have not been sifted through exhaustively yet for Armenian genocide related materials: the Turkish Grand National Assembly Library (which includes Republican People's Party collections and Armenian-language materials), and the Turkish Historical Society (which holds personal files of Young Turks).

[4] Tzvetan Todorov, *Mémoire du Mal, Tentation du Bien: Enquête sur le Siècle*, Paris: Laffont, 2000, chapter 3; Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston: Beacon, 2007, pp. 52-3, 82.

[5] This argument is discussed for the Armenian genocide in: Ara Sarafian, "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide," *Armenian Forum*, vol. 2, no. 1, 1999, pp. 35-44; Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics*, New York: St. Martin's Press, 1992, pp. 280-310; Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur': Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, Istanbul: İletişim, 2007, pp. 15-36.

[6] Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide," Omer Bartov and Phyllis Mack (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 209-21; Matthias Bjørnlund, "'A Fate Worse Than Dying': Sexual Violence During the Armenian Genocide," Dagmar Herzog (ed.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, London: Palgrave McMillan, 2008, pp. 16-59.

[7] Rouben Adalian, "The Armenian Genocide," in Samuel Totten, Parsons & Israel Charny (eds.), *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*, New York: Garland, 1997, pp. 41-64, at p. 52.

[8] Fethiye Çetin, *Anneannem*, Istanbul: Metis, 2004.

[9] *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Republican Archives, Ankara, hereafter BCA), 030.18.01.02/68.77.9, decree dated 28 September 1936.

[10] BCA, 030.18.01.02/102.54.17, decree dated 8 July 1943.

[11] In August 2007, former director of the Turkish Historical Society, Yusuf Halaçoğlu, claimed he had lists of Armenian converts in his possession. He added that a substantial number of Kurdish Alevis were crypto-Armenians and threatened to publish the list to make his point. Halaçoğlu was summarily dismissed from his job after fierce public outrage from Alevi interest groups. "TTK Başkanı Halaçoğlu: Dönme Ermenilerin Listesi Var", *Radikal*, 22 August 2007. However, the content of some Republican archival material raises questions about the nature of Halaçoğlu's 'list'.

[12] BCA, 30.10/108.710.17, file 94A47, 27 May 1928.
[13] BCA, 30.10/113.771.9, file 96B298, 16 September 1929.
[14] *National Archives UK* (Kew), FO 424/272, p. 116, no. 68, Edmonds to Henderson, 21 May 1930, "Notes on a Tour to Diarbekir, Bitlis and Mush".
[15] BCA, 30.18.1.1/25.38.4, file 137-78, number 5331, decree dated 15 June 1927.
[16] BCA, 30.18.1.1/23.7.1, file 137-74, number 4699, decree dated 2 February 1927.
[17] BCA, 30.18.1.1/23.7.12, file 137-75, number 4710, decree dated 2 February 1927.
[18] BCA, 30.18.1.1/23.7.18, number 4716, 13 February 1927.
[19] Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor", Hans-Lukas Kieser & Dominik J. Schaller (eds.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich: Chronos, 2002, pp. 245-80.
[20] Also known as Grand Rue de Pera in the Pera district, currently the İstiklâl Caddesi in Beyoğlu.
[21] BCA, 272.0.0.11/23.125.8, decree dated 21 August 1928.
[22] BCA, 030.18.01.02/8.7.7, decree dated 12 February 1930.
[23] Uğur Ümit Üngör, "Genocide en Lokale Elites: Over Massaal Geweld in Turkije, 1913-1918", Ward Berenschot (ed.), *Etnisch Geweld: Groepsconflict in de Schaduw van de Staat*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, pp. 27-52.
[24] Uğur Ümit Üngör, "Family Matters: Local Elites and Mass Violence", *The Armenian Weekly*, 25 April 2009, pp. 32-5.
[25] For details on Pirinççizade family life in the 1930s, see the correspondence between Tarancı and a close friend: Ziya Osman Saba, "Cahit'le Günlerimiz," Cahit Sıtkı Tarancı, *Ziya'ya Mektuplar 1930-1946*, Istanbul: Varlık, 1957, pp. 5-6.
[26] BCA, 030.10/196.342.11, decree dated 26 May 1927.
[27] Saba, "Cahit'le Günlerimiz", p. 27.
[28] For a brief overview of Kemalist memory politics see: Uğur Ümit Üngör, "Organizing Oblivion in the Aftermath of Mass Violence", *The Armenian Weekly*, vol.74, no. 16, 26 April 2008, pp. 23-7.
[29] BCA, 030.18.01.02/46.49.5, Prime Ministry decree, 10 June 1934.
[30] Marie Sarrafian Banker, *My Beloved Armenia: A Thrilling Testimony*, Chicago: Bible Institute Colportage Assoc., 1936.
[31] BCA, 030.18.01.02/79.82.14, Prime Ministry decree, 28 September 1937.
[32] BCA, 030.18.01.02/118.98.20, Prime Ministry decree, 10 February 1949.
[33] BCA, 030.18.01/127.95.11, Prime Ministry decree, 31 December 1951.
[34] BCA, 030.18.01.02/95.60.3, Prime Ministry decree, 10 July 1941.
[35] BCA, 030.18.01.02/51.3.2, Prime Ministry decree, 13 January 1935.
[36] Paul du Vêou, *Chrétiens en Péril au Moussadagh!: Enquête au Sandjak d'Alexandrette*, Paris: Baudinière, 1939.
[37] BCA, 030.18.01.02/90.12.7, Prime Ministry decree, 25 January 1940.
[38] *Haratch* was an Armenian daily newspaper published in Paris from 1925 to 2009; *Baikar* was an Armenian newspaper published in Boston between 1922 and 1993.
[39] For a comparative study of this phenomenon see: Wolfgang Schivelbusch, *Die Kultur der Niederlage*, Berlin: Fest, 2001.
[40] Rıfat N. Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, Istanbul: İletişim, 1999; id., *Devlet'in Örnek Yurttaşları: Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, Istanbul: İletişim, 2009.
[41] Olaf Jensen & Claus-Christian W. Szejnmann (eds.), *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspectives*, London: Palgrave Macmillan, 2008.

digitised by A.R.A.R.@

[42] Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York: HarperCollins, 1992, p. XVI.

[43] Slavenka Drakulić, *They Would Never Hurt A Fly: War Criminals on Trial in The Hague*, New York: Viking, 2004, p. 106 ff.

[44] Norman Naimark, "The Implications of the Study of Mass Killing in the 20th Century for Analyzing the Armenian Genocide", paper presented at the conference "Vectors of Violence: War, Revolution, and Genocide: Turkish-Armenian Workshop," University of Minnesota, 27-30 March 2003.

[45] Interview conducted with Dursun Çakıroğlu by Ahmet Kahraman in Ankara in 1990, transcribed in: Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları*, Istanbul: Evrensel, 2003, pp. 215-6.

[46] Jacques Sémelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*, London: Hurst, 2009, p. 231.

[47] Donald E. Miller & Lorne Touryan-Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Berkeley: University of California Press, 1993; David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia Dduring World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006, appendix.

[48] Andrew Goldberg, *The Armenian Genocide*, Two Cats Productions, 2006.

[49] For parallel issues see: Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, London: Penguin, 2007, p. XXXV.

[50] Interview conducted with A.D. (from Varto district) in Heidelberg, 24 November 2009.

[51] Interview conducted with M.Ş. (from Piran district) in Diyarbekır, 15 July 2004.

[52] Interview conducted with Erdal Rênas (from the Kharzan area) in Istanbul, 18 August 2002.

[53] Interview conducted with K.T. (from Erzincan) in Bursa on 28 June 2002 and 20 August 2007, partially screened in the documentary "Land of our Grandparents" (Amsterdam: Zelović Productions, 2008).

[54] Patrick Desbois, *Porteur de Mmémoires: Sur les Traces de la Shoah par Balles*, Paris: Michel Lafon, 2007. Also, see the website: http://www.shoahparballes.com/

[55] Personal communication with Patrick Desbois at the conference "The Holocaust by Bullets", organized by the Amsterdam Center for Holocaust and Genocide Studies at the Nationaal Museum Vught (Netherlands), 11 September 2009.

[56] Recent examples of innovative local studies of genocide are: Tomislav Dulić, *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Hercegovina, 1941-42*, Uppsala: Uppsala University Press, 2005; Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005; Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*, Ithaca: Cornell University Press, 2009; François-Xavier Nérard, "The Levashovo Cemetery and the Great Terror in the Leningrad Region", *Online Encyclopedia of Mass Violence* (27 February 2009), at: <http://www.massviolence.org/The-Levashovo-cemetery-and-the-Great-Terror-in-the>.

[57] Hilmar Kaiser, "'A Scene from the Inferno': The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916", Hans-Lukas Kieser & Dominik J. Schaller (eds.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich: Chronos, 2001, pp. 129-86; Kerem Öktem, "Incorporating the Time and Space of the Ethnic 'Other': Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Nations and Nationalism*, vol. 10, no. 4, 2004, pp. 559-78; Kevork Yeghia Suakjian, *Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War*, Lincoln: University of Nebraska Press, 1981; Raymond H. Kévorkian, *La Cilicie (1909-1921): Des Massacres d'Adana au Mandat Français*, Paris: RHAC III, 1999; Hervé Georgelin, *La Fin de Smyrne: Du Cosmopolitisme aux Nationalismes*, Paris: CNRS, 2005. The recent monograph by Ryan Gingeras on the South Marmara region is a major

digitised by A.R.A.R.@

contribution to this field (Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford: Oxford University Press, 2009).

[58] Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

[59] Not to be confused with the equally notorious Republican prison of the late 1970s and 80s.

[60] For an introduction to the plunder of Armenian property see: Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London/New York: Continuum, 2011.

[61] Yusuf Halaçoğlu, "Korkusuzca Tartışmak Yararlı", *Radikal*, 27 September 2007.

[62] "Tapu Arşivlerini 'Sınırlı' Kullanın", *Hürriyet*, 19 September 2006.

[63] "MGK Yazısı Tartışılıyor", *Radikal*, 20 September 2006.

[64] E.g.: Gilbert Gidel, *Confiscation de Biens des Réfugiés Arméniens par le Gouvernement Turc*, Paris: Massis, 1929, pp. 83-6.

[65] Soner Çağaptay, *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Abingdon: Routledge, 2006.

[66] The Interior Ministry sits across the Turkish Grand National Assembly in central Ankara and does not have a regular research archive either. But as I (wrongly) insisted that their files had been quoted in Çağaptay's book, they sent me to the basement to speak to the archive director. A cold, concrete staircase led into a huge underground hall with dozens of archive cabinets, stuffed with folders. When I smelled smoke, I suspected a fire and called security, but when we walked into the cellar, we saw three archive staff grilling a mackerel on a small barbeque; the fishbone was dumped on one of the shelves of the archive closet. (Skeletons in the closet?) After speaking to the uncooperative archive director, I learnt that this was the archive of personnel files of the Turkish Republic's Interior Ministry bureaucrats.

[67] *Interior Ministry Archive* (Ankara), Personnel file of Şükrü Kaya, document no. 1041, *passim*.

[68] Hilmar Kaiser, "Shukru Kaya and the Extermination of the Ottoman Armenians" (unpublished paper, 2000).

[69] Notable exceptions are: Erik-Jan Zürcher (ed.), *Türkiye'de Etnik Çatışma*, Istanbul: İletişim, 2005; Dominik J. Schaller & Jürgen Zimmerer (eds.), *Late Ottoman Genocides: The Dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies*, London: Routledge, 2009; Hamit Bozarslan, *Une Histoire de la Violence au Moyen-Orient: De la Fin de l'Empire Ottoman à Al-Qaida*, Paris: Éditions La Découverte, 2008.

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՑՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. ՆՈՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Ամփոփում)

ՈՒՂՈՒՐ ՈՒՄԻՏ ԻՒՆԿԷՕՐ

Ի պատասխան այն հաւաստումներուն թէ Անգարայի արխիւները կը վերաբերին 1919էն ետք պատահած դէպքերուն, հեղինակը կը բացայայտէ թէ ինչպէս կարելի է օգտուիլ անոնցմէ եւ նորութիւններ բերել Ցեղասպանութեան ուսումնասիրման։

Հեղինակը կը հաւաստէ որ Ցեղասպանութեան ուսումնասիրման խնդրով Անգարայի Հանրապետական Արխիւը կրնայ լոյս սփռել երեք ուղղութիւններով՝ ա. Վերապրողներու (հաւաստափոխ թէ ազգութիւնը պահպանած հայեր), բ. Ցեղասպանութիւնը ծրագրողներու եւ կատարողներու (սոնցմէ շատեր վարձատրուեցան հայոց թողօններով, եւ չարունակեցին իրենց կեանքը նոր տուեալներով), գ. Գրաքննութեան խնդիրներուն (Թուրքիոյ Հանրապետութիւնը արգիլեց Ցեղասպանութեան վերաբերեալ յուշագրական հատորներու կամ այլ նիւթերու մուտքը Թուրքիա)։

Ցօդուածին Բ. մասով հեղինակը կը կարեւորէ Հայոց Ցեղասպանութեան յաւելեալ 5 ոլորտներ՝ 1. Ցեղասպանութիւնը կատարող չարքաշիններու վկայութիւններ (սոնց կենսագրական տուեալներէն, յուշերէն կարելի է տեսակաս համապատասխան եզրայանգումներու երթալ), 2. Բանաւոր պատմութեան (ան)կարելիութիւն (Թուրք եւ քիւրտ ականատեսներէ, բնակավայրերէ ժառանգուած դրուագներու-յիշողութիւններու ուսումնասիրում), 3. Գաւառական արխիւներ (ինչ իւրայատկութիւններով Ցեղասպանութիւնը կը դրսեւորուի գաւառէ գաւառ, մանաւանդ որ անհամոզիչ կը թուի չգոյութիւնը գաւառային արձանագրութեան տոմարներու), 4. Կալուածային արձանագրութիւններու արխիւներ (33 շրջաններ ունէին լքեալ գոյքերու յանձնախումբեր, որոնց արձանագրութեանց տոմարները պիտի ունենային 1 բնօրինակ եւ 2 օրինակ, ընդհանուրը՝ 100 կալուածատոմարներ), 5. Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդաւոր երկու արխիւներ (որոնց ոչ-բոլորը հրապարակուած են կամ մշակուած)։

Ըստ հեղինակին, այս նիւթերը նոր եւ յաւելեալ լոյս կը սփռեն օսմանագիտութեան-Թրքագիտութեան, հայագիտութեան եւ քրտագիտութեան։ Անոնք կը խորացնեն բռնութեան եւ բրտութեան ուսումնասիրման միջին արեւելեան ծիրը եւ առաւել կ՚ամբողջացնեն Միջին Արեւելքի եւ Ցեղասպանութեան մասին գիտութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ Ք.Ա. 190-Ք.Ե.428 ԹԹ. (ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ)

ՅԱԿՈԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Մեծ Հայքի պետականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան խնդրում առանձնապէս կարեւոր նշանակութիւն ունի սահմանային խնդիրների վերլուծութիւնը։ Սահմանն հանդիսանում է այն կարեւոր չափորոշիչներից մէկը, որի ներսում ձեւաւորւում եւ իր կենսակերպն ու պատմութիւնն, իսկ ապագայում նաեւ պետականութիւնն է կերտում ժողովուրդներից իւրաքանչիւրը։ Այս տեսանկիւնից խիստ կարեւոր է պարզաբանել եւ ցոյց տալ, թէ ինչպիսի՛ պետական սահմանների առկայութեան պայմաններում է իր գոյութիւնն ու կենսակերպն ապահովել հայ ժողովուրդն իր պատմութեան երկարատեւ դարերի ընթացքում։

Քանի որ խօսքը վերաբերում է Մեծ Հայքի թագաւորութեանը, ապա այն անմիջականօրէն առնչւում է Արտաշէս Ա-ի անուան եւ գործունէութեան հետ, քանզի հայ բազմաթիւ արքաներից նա առաջինն էր, որ կարողացաւ մէկ պետականութեան սահմաններում վերամիաւորել հին հայկական 15 նահանգներից՝ 14-ը, Մոփքից բացի, որն ընդգրկուեց այդ պետականութեան տարածքների մէջ մի փոքր աւելի ուշ՝ Ք.ա. 94-ին, Տիգրան Բ. Մեծի կողմից։ Մերօրեայ անկախ պետականութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան համար առանձնապէս կարեւոր եւ այժմէական է ոչ միայն սահմանային տարակարծութիւնների խնդրի կարգաւորումը արեւելեան եւ արեւմտեան հարեւանների՝ Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի հանրապետութիւնների, այլեւ հիւսիսում գտնուող Վրաստանի Հանրապետութեան հետ։ Այսպիսի բովանդակութեան յօդուածի շարադրումն ունի իր որոշակի չարժառիթներն, քանի որ ներկայիս (չնայած այդպէս էր նաեւ նախկինում՝ խորհրդային իշխանութեան տարիներին) վրացական պատմագիտութիւնն համարեա առանց բացառութեան ունի սուր հակահայկական ուղղուածութիւն։ Նրանց կողմից անհիմն տարածքային յաւակնութիւններ են ներկայացւում հայերին, որն ի վերջոյ կանխարգելման եւ հակառակն ապացուցելու կարիք է զգում։

Մեծ Հայքի Թագաւորութեան հիւսիսային, իսկ մասնաւորաբար հայ-վրացական սահմանային հարցերին անդրադարձել են Հայնրիխ Հիւբշմանը, Եոզէֆ Մարկուարտը, Հայր Ղուկաս Ինճիճեանը, Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը, Նիկողայոս Ադոնցը, Յակոբ Մանանդեանը, Սուրէն Տ. Երեմեանը, Թադէոս Յակոբեանը, Ռոպըրթ Հ. Հիւսնը եւ այլոք[1]։ *Այսպիսի մեծանուն ուսումնասիրողների անունների թուարկումն ունի մէկ հիմնական նպատակ,*

digitised by A.R.A.R.@

որպէսզի ցոյց տրուի, որ հարցի ուսումնասիրութիւնը չի գոնուում մեռեալ կէտի վրայ, այլ արդէն կատարուել է բաւականին կարեւոր եւ հիմնարար աշխատանք վրաց պատմաբանների հակագիտական եւ ենթակայական վարկածները ժխտելու համար։ Հարցի մեխն այն է, որ ոչ միայն հայ, այլեւ օտարալեզու, այդ թուում եւ վրաց մատենագիրներն բաւականին առարկայական եւ անաչառ վկայութիւններ են հաղորդում հայ-վրացական սահմանի վերաբերեալ, որոնք օգտագործելուց յետոյ նոյն այդ վրացի ուսումնասիրողներն մոռանալով իրենց նախկին կարծիքը՝ խօսում են սահմանների վերածեւման ու տարածքային պահանջների մասին։ Ուստի յօդուածում առաւել նպատակայարմար ենք գտնում անդրադառնալ ոչ միայն որոշակի հայ-վրացական, այլեւ Մեծ Հայքի Թագաւորութեան ողջ հիւսիսային սահմաններին, սկսած հիւսիս-արեւելքից մինչեւ հիւսիս-արեւմուտք։

Բ. դարի սկզբներին (Արտաշէս Ա-ի օրօք՝ Ք.ա. 189-160) տեղի ունեցած հայ-վրացական պատերազմի աւարտից յետոյ, որի մասին վկայում են մատենագիրները[2], այլեւս սահմանային արմատական փոփոխութիւններ Մեծ Հայքի հիւսիսում՝ Հայաստանի եւ Հարեւան Վիրքի եւ Աղուանքի միջեւ համարեա տեղի չունեցան։ Ելնելով այս հանգամանքից համառօտակի կանգ առնենք այն հարցին, թէ ինչպիսի տեսք ունէր այդ սահմանագիծը։ Մեծ Հայքի ծայր արեւելքում Փայտակարան նահանգն էր, որը գոնուում էր արեւելեան լայնութեան 38-40°ի միջեւ ընկած տարածքում եւ յարում էր Կասպից Մովի արեւմտեան ափերին։ Եթէ աւելի որոշակիացնենք այս տեղադրութիւնը, ապա այդ նահանգը ձգուում էր Կուրի գետաբերանից՝ Հրաքոտ-Պերոժ գաւառից մինչեւ Որմիզդ-Պերոժ, որոնց միջեւ տեղակայուած էին հիւսիսից-հարաւ՝ Ռոտ-ի-Բաղա, Հանի եւ Աթչի Բագաւան գաւառները։ Այստեղ վիճելի է միայն Հանի գաւառի խնդիրը, որի եղելութիւնն ընդունում է Երեմեանը, բայց լիովին բացառում է Ճակոբեանը։ Ինչ վերաբերում է Բարկէն Ճ. Ճարուխիւնեանին, ապա վերջինս հարցականի տակ է դնում նրա լինելիութիւնը[3]։ Այս տեղանուան մասին երկիցս յիշատակում է Մովսէս Խորենացին, որոնցից առաջինում նա նշում է, որ այստեղից էր ծննդով հայ պատմութեան նշանաւոր երեւելիներից մէկը՝ Ողիմպ քուրմը, որը գրել է Մեհենական Պատմութիւն աշխատութիւնը[4]։ Առաւել կասկածելի է երկրորդ վկայութիւնը։ Նա նշում է, որ հայ երեք նախարարներ՝ Սուրէն Խոռխոռունին, Վահան Առաւեղեանը եւ Աշխադար Դիմաքսեանը, ցանկացել են խլել Արշակ Գ. արքայից՝ Դարանաղեաց գաւառի՝ Անի ամրոցում թաքցրած գանձերը։ Նրանց նպատակն է հանդիսացել այդ գանձերն յանձնել Արեւելահայաստանում իշխող՝ սասանեանների դրածոյ Խոսրով Գ.ին, բայց այդ մտայղացումը մատնուել է անյաջողութեան[5]։ Այստեղ մեզ հետաքրքրողը ոչ թէ գանձերի ճակատագիրն է, այլ խնդրի լուսաբանումը՝ պատմա-աշխարհագրական տեսանկիւնից։ Միանգամայն պարզ է եւ առաւել եւս հասկանալի, որ ոչինչ ընդհանուր չէր կարող լինել եւ, որ խօսքը վերաբերում է Մեծ Հայքի երկու հակադիր բեւեռներում գտնուող աշխարհագրական տեղանուններին։ Դարանաղեաց Անիի ամրոցի մասին երկու վկայութիւններ ունի նաեւ Բուզանդը եւ վերջինս այն տեղադրում է Դարանաղիի՝

եկեղեցաց գաւառում, որը Բարձր Հայք նահանգի կազմում էր[6]: Հայ երկու հանրայայտ պատմիչների այս վկայութիւնների համադրութիւնից պէտք է եզրակացնել, որ, եթէ Խորենացու մօտ կայ սխալ կամ անճշտութիւն, ապա դրա մեղաւորը ոչ թէ ինքն է, այլ դա յետագայում նրա Պատմութիւն Հայոց ձեռագիրն արտագրողների սխալի եւ անփութութեան արդիւնքն է: Վերեւում մենք միտումնաւոր չնչեցինք եւ շրջանցեցինք նշանաւոր հետազօտող Գագիկ Խ. Սարգսեանի անունը, որը եւս զբաղուել է այս հարցով, յատկապէս պատմա-անուանակոչութեան տեսանկիւնից՝ քննութեան ենթարկելով Ողիմպ անունը: Նա գտնում է, որ այն յունական Olumpios-Ὀλύμπιος[7] հայկականացուած տարատեսակն է եւ, որ նրա Մեհենական Պատմութիւնը պէտք է գրուէր Հելլենիզմի ազդեցութիւնը մեծապէս կրած Դարանաղեաց Անիի՝ Արամազդին պատկանող տաճարում: Մենք լիովին կիսում ենք այս տեսակէտը եւ կարծում, որ Հանին նոյն Դարանաղեաց Անին է: Պէտք է աւելացնել նաեւ, որ հայերէնում իրար բաւականին մօտ են ար-եւ-ելք եւ ար-եւ-մուտք բառերը (առաջին երկու վանկերն իրարից բնաւ չեն տարբերւում), ուստի եւ, չպէտք է բացառել ձեռագիրն արտագրողների կողմից զուտ պատահական, եւ ոչ թէ միտումնաւոր շփոթմունքը այս խնդրում: Այսպիսով, Սարգսեանը յարում է Ցակոբեանի տեսակէտին, որին կողմնակից ենք նաեւ մենք:

Կրկին վերադառնանք Հանիին: Ըստ Երեմեանի, Ցակոբեանի եւ Ցարութիւնեանի՝ Փայտակարան նահանգի կազմում գոյութիւն ունեցած գաւառների թուաքանակը եղել է տասներկու: Փայտակարանի կապակցութեամբ Երեմեանը գրում է. «Մեծ Հայքի այս ծայրամասային երկիրը, որ նուաճուել է Արտաշէս Ա.ի ժամանակ, համարւում էր Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան»[8]: Փայտակարան նահանգի հիւսիս-արեւելքում սահմանագիծ է հանդիսացել Կուրը, որն իրարից անջատել է Մեծ Հայքն ու Աղուանից թագաւորութիւնը: Այստեղ է գտնուել Աչխարհացոյցեան Ուտիք նահանգը, իսկ Արտաշէս Ա.ի օրօք նրա ողջ արեւմտեան հատուածը յայտնի է եղել Շակաշէնէ անուամբ: Վերջինիս կապակցութեամբ Սորաբոնն ունի երեք յիշատակութիւններ, որոնցից հարցի մեզ հետաքրքրող տեսանկիւնից առանձնապէս անգնահատելի է վերջինը: Նա վկայում է. «Հայաստանի ներսում կան շատ լեռներ եւ շատ լեռնադաշտեր, որոնց մէջ խաղողի այգին հեշտութեամբ չի աճում, նաեւ շատ հովիտներ, ոմանք չափաւոր, ոմանք էլ շատ բերրի, ինչպէս Արաքսենէի դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում՝ մինչեւ Աղուանքի ծայրը, եւ թափւում է Կասպից Ծովը, եւ սրա հետ Շակաշէնը՝ սահմանակից Աղուանքին եւ Կուր գետին, յետոյ Գուգարքը...»[9]: Շակաշէնն անջատուել է միայն աւելի ուշ, վերածուելով գաւառի ու լինելով թուով եօթերորդը եւ գտնուելով Ուտի Առանձնակ եւ Գարդման գաւառների միջեւ: Սորաբոնեան դարաշրջանում այն ընդգրկել է ոչ միայն այսպէս կոչուած Աչխարհացոյցեան Շակաշէնը, այլեւ Գարդմանը եւ նրանից արեւմուտք ընկած Տուչ կատակ եւ Աղուէ գաւառները, մինչեւ՝ Գուգարքի արեւելեան սահմանները[10]: Փաստօրէն Կուրը արգելապատնէշ է հանդիսացել եւ նպաստել, որպէսզի Երուանդունի թագաւորների գա-

digitised by A.R.A.R.@

հակալուբեան ժամանակներից սկսած, ոչ մի հակառակորդ չկարողանայ ներխուժել եւ ներթափանցել Մեծ Հայքի տարածքը, իսկ առաւել եւս հաստատել այստեղ իր գերիշխանութիւնն ու տիրապետութիւնը։

Վերոյիշեալ տարածքներից արեւմուտք Գուգարք երկրամասն է, որը, ինչպէս տեսանք վերեւում, նախապէս եղել էր հայոց պետականութեան կազմում, իսկ յետագայում, Երուանդունիների օրօք, անյայտ հանգամանքների բերումով, բայց շատ կարճատեւ ժամանակով՝ ընկել էր հարեւան Վիրքի տիրապետութեան տակ։ Դեռ ուրարտական ժամանակաշրջանից այս վարչա-տարածքային միաւորը յայտնի է եղել Զարախա անուամբ (KUR Zabaha), այսինքն՝ գտնուել է հայոց պետականութեան կազմում դեռ ուրարտական շրջանից, իսկ յետագայում, այն վերստացել է Զաւախք անուանումը՝ գտնուելով Գուգարքի կազմում։ Ինչպէս մատնացոյց է անում Ն. Վ. Ցարուխիւնեանը, այն միացուել է Ուրարտուի հայոց պետականութեանը դեռ Արգիշտի Ա-ի օրօք եւ գտնուելիս է եղել, բնականաբար էթիուհնի (KUR Etiuni-Etiuhi) վարչա-տարածքային միաւորից հիւսիս[11]։ Ինչ վերաբերում է էթիուհնի վարչա-տարածքային միաւորին, ապա այն հիւսիսում սահմանակից էր Զարախա երկրին, իսկ հարաւում՝ Ագաին։ Արեւելքում այն տարածւում էր մինչեւ Սեւանի արեւմտեան ափը, իսկ արեւմուտքում՝ Ախուրիանիի տարածքը (URU Ahuriani)[12]։ Էթիուհնիից արեւմուտք տարածւում էր Դիաուխի երկիրը (Տայքը), իսկ հարաւ-արեւմուտքում՝ Տաւարածների հովիտն էր։ Էթիուհնին, փաստօրէն Ագա երկրի հետ միասին ընդգրկում էր Աշխարհացոյցեան Այրարատի հիւսիսային կէսը, որն էլ յետագայում դարձաւ բնօրրան հայ ժողովրդի ողջ պատմութեան ընթացքում[13]։ Երեմեանն իր երկու, բայց տարբեր ժամանակներում հրատարակած նոյնանուն քարտէզներում՝ *Մեծ Հայքը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի* եւ *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Գուգարք նահանգին տալիս է երկու տարբեր սահմաններ[14]։ Առաջին քարտէզում, Գուգարքն Ուտիքից անջատուած է Գարդման եւ Մեծ Կուենք գաւառներով, որոնք Ուտիքի կազմում են, իսկ Գուգարքի կազմում ընդգրկուած են Բողնոփոր, Փուիչափոր, Զորոփոր, Մորոփոր գաւառները։ Երեմեանը սահմանագիծ է անցկացնում նաեւ Գուգարքի կազմում ընդգրկուած Բողնոփոր, Փուիչափոր, Խանցիխէ, Պարուար եւ Մանգլեաց Փոր գաւառների եւ մնացեալ տարածքների միջեւ, որոնք գտնուելով Գուգարքի կազմում, ըստ նրա 338-363ին անջատուած են եղել Մեծ Հայքից։ Հեղինակը նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ երբ 360ականների վերջերից՝ Արշակ Բ-ի եւ Պապի գահակալութիւնների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում, երկրի տարբեր մասերում բռնկւում էին ապստամբութիւններ, Գուգարքը նոյնպէս ժամանակաւորապէս անջատուել է Մեծ Հայքից։ Բայց, ինչպէս վկայում է Փաւստոսը, դրանք «արմատախիլ» արուեցին սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանի կողմից՝ Պապի իշխանութեան հենց ամենասկզբին (368-370)։ Այդ խռովութիւնները ընդգրկել էին Հայաստանի համարեա բոլոր ծայրամասերը եւ հիւսիսում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների վերաբերեալ Փաւստոսը վկայում է. «Ցաղագս Վրաց» գլխում, ուր նշւում է, որ միւսների նման պատժուել է նաեւ Գու-

գարաց բդեշխը, եւ իր չարադրանքն աւարտում է այսպէս. «Եւ զհին սահմանսն, որ յառաջում էր լեալ յերկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր, այնու հետեւ յինքն վտարեալ՝ դառնայր անտի»[15]: *Իր երկրորդ քարտէզում Երեմեանը, Մանգլեաց Փոր, Պարուար, Բողնոփոր, Քուիչափոր գաւառներն առանձնացնելով անուանում է* «Գուգարաց բդեշխութեան կազմում մտնող տարածքը մինչեւ 363թ.»[16]:

Մեծ Հայքի սահմանը Կուրով աւարտւում էր Հնարակերտի մօտ, որն յայտնի էր որպէս ոչ միայն քաղաք-ամրոց, այլեւ որպէս ճանապարհների խաչմերուկ, քանզի այստեղով է անցել Պարտաւ-Մծխեթա-Սեբաստուպոլիս (Փասիս) ճանապարհը, որը տանում է մինչեւ Ալանաց Դուռն ընկած ուղին: Հնարակերտի մասին երկիցս յիշատակուած է Բագրատունեաց Հայաստանի ժամանակին վերաբերող աղբիւրներում, որպէս կարեւոր նշանակութիւն ունեցող առեւտրական հանգոյցի: Այն գտնուել է ինչպէս Պարտաւ-Մծխեթա, այնպէս էլ Դուին-Մծխեթա ճանապարհների վրայ, որը կրկին անգամ վկայում է նրա կարեւոր դիրքի մասին[17]: *Այն գտնուել է Աղուէ եւ Զորափոր գաւառների միջեւ, որի հիւսիսում հայ-աղուանական սահմանն էր, եւ փաստօրէն ունէր կարեւոր ռազմավարական նշանակութիւն: Ներկայումս այդ տեղանքն համընկնում է Գուգարաց լեռների հիւսիսային ծայրակէտի հետ, որն ալիքաձեւ ձգւում է հիւսիսից-հարաւ՝ համարեա գուգահեռ Դեբէդին:*

Այժմ կանգ առնենք Հնարակերտի հիմնախնդրին: Երեմեանը վերջինիս կապակցութեամբ գրում է. «..կոչուել է նաեւ Խանցիխէ, որ չի աւանդուած: Խանցիխէ առաջացել է Խան գետի անունից, որ պահպանել է Ստրաբոնը՝ Χάνης, հաւանաբար յետագայ Քցիա (Խրամ), որի գետաբերանի մօտ այժմեան Ղզլարի եւ «Կոտրած կամրջի» մօտ՝ գտնւում էր յիշեալ ամրոցը: Հնարակերտը գտնւում էր Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Աղուանքի սահմանների հատման կէտում»[18]: *Սակայն Լէոնտի Մրովելին իր մի վկայութեան մէջ դրանք, այսինքն՝ Հնարակերտն ու Խունանը ներկայացնում է որպէս բոլորովին տարբեր բնակավայրեր: Նա գրում է.* «Եւ Սիհրաանը (Սիրիանը) տուեց (իր ազգական) Պերոզին իր դուստրն ի կնութեան: Նաեւ շնորհեց երկիրը Խունանից սկսած մինչեւ Պարտաւ (Քարդաւ), Կուրի երկու կողմը՝ իշխան նշանակելով նրան այնտեղ եւ զօրք բերելով պարսից երկրից սկսեց կռուել Տրդատի դէմ»[19]: *Հեղինակի խօսքն այստեղ Տրդատ Ա-ի օրօք կատարուած դէպքերի մասին է, որտեղ նենգափոխուած են իրադարձութիւնները: Վիրքում այդ ժամանակ իշխում էր Փարսմանն Ա-ի որդին՝ Միհրդատ Բ-ը (Ագորկը կամ Արգամէլը, 60-75ին), իսկ դաշնակից Պարթեւաստանում՝ Վաղարշը, որը այս վկայութեան մէջ անուանուած է Պերոզ: Կանգ չառնելով այս վկայութեան հաւաստիութեան վրայ, փորձենք այն լուսաբանել պատմա-աշխարհագրական տեսանկիւնից: Պատմիչը այստեղ չեշտում է երկու հանգամանք. ա՝ Խունանից մինչեւ Պարտաւ ընկած տարածքը, բ՝ Կուրի երկու կողմերում իշխելու հանգամանքը: Նա փաստօրէն նշում է տրուած տարածքի հիւսիսային եւ հարաւային ծայրակէտերը, որոնցից առաջինը համապատասխանում է Խունանին,*

digitised by A.R.A.R.@

իսկ երկրորդը՝ Պարտաւին։ Կուրի հիւսիսային կողմը եղել եւ մնում է նրա ձախակողմեան ափը։ Ինչ վերաբերում է Հնարակերտին, ապա այն մշտապէս գտնուել է նրա աջ ափին՝ Մեծ Հայքի տարածքում։ Փաստօրէն պէտք է եզրակացնել, որ Խունանը եղել է Մեծ Հայքից դուրս, Կուրի ձախ ափին, Վիրքի տարածքում։ Այս տեսակէտն իր իրաւացի արտացոլումն է գտել Վրաստանի Պատմութիւն բազմահատորեակի երկրորդ հատորում, բայց վերջինիս հեղինակները ընկել են ծայրայեղութեան մէջ՝ «անփականացնելով» մի շարք հայկական տարածքներ։ Հեղինակը, նչելով որ, հարեւան Հայաստանը բաժանուած է եղել տարատէգրների, այնուհետեւ եզրակացնում է, որ նոյնպիսի բաժանումներ պէտք է ունենար նաեւ Վիրքը, երբ այստեղ կառավարում էր Փառնաւազը[20]։ Դրանք Վիրքում եղել են թուով 9ը եւ կոչուել են խեւի, որը նշանակում է կիրճ։ Ոչինչ չունենալով այս կարծիքի դէմ, մենք հարկադրուած ենք առարկել այն մտքին, թէ հարաւում մինչեւ ուր են հասել Վիրքի սահմանները։ Հեղինակը երրորդ խեւիի կազմում, որը կոչուել է Գարդաբանի, ընդգրկում է Դերէդից մինչեւ Տփղիս ընկած տարածքները, որի կենտրոնն է հանդիսացել Խունանը[21]։ Այս խնդրին մենք նպատակ չունենք անդրադառնալ կրկին, քանզի վերեւում նչեցինք, որ հայ-վրացական սահմանն այդ հատուածում անցնում էր Վիրահայոց լեռներով եւ Ալգետով, ուստի եւ ամէն ինչ պարզ է եւ հասկանալի։ Փաստօրէն Գարդաբանի խեւիի կենտրոն Խունանը պէտք է փնտռել Վիրքի տարածքում, Ալգետից եւ Վիրահայոց լեռներից հիւսիս եւ այն ոչ մի կապ չի ունեցել Հնարակերտի հետ։ Ինչ վերաբերում է Երեմեանին, ապա նրան միանչանակօրէն չփոթութեան մէջ է գցել Մրովելու վկայութեան այսպիսի ծայրայեղ հակասականութիւնը։

Քանի որ մենք խօսեցինք Հայաստանի հիւսիսային հարեւանի կողմից արդէն այն ժամանակ Մեծ Հայքի հանդէպ տածած տարածքային յաւակնութիւնների մասին, որը առկայ է նաեւ մեր օրերում, ապա նչենք, թէ ուրիչ ինչ բուն հայկական տարածքներ են մատնանչւում, որոնք իբր վրացական են։ Ըստ Գէորգի Ա. Մելիքիշվիլու, չորրորդ խեւին ընդգրկել է Տաշիրը եւ Աբոցը (Հայկ. Աշոցքը), հինգերորդը՝ Ջաւախեթին (Ջաւախքը) եւ Արտաւանը, իսկ եօթերորդի մէջ են ընդգրկում Կլարջէթը կամ Կղարջքը[22]։

Հայ-վրացական սահմանի՝ Կուրով անցնելու մասին, Մեծ Հայքի Թագաւորութեան հիւսիս-արեւելեան սահմանագլխին, ուշագրաւ մի վկայութիւն ունի նաեւ Խորենացին։ Նա գրում է. «Յետ սորա մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հաստանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր։ Բայց զայս գիտեա՛, զի զցեղս զայն մեծ եւ անուանի մոռացումն եղեւ մեզ յառաջումն մատենին յիշատակել, զգուշդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ, մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ...»[23]։ Միայն Հնարակերտից յետոյ է, որ դէպի արեւմուտք ընկած սահմանն այլեւս չի անցել Կուրով եւ հիմնականում համապատասխանել է տեղանքի լեռնագրութեանը։ Խորենացու

digitised by ARAR@

այս վկայութիւնը տեղիք է տալիս նաեւ այլ ենթադրութիւնների, որոնց կողքով աննկատ անցնելն անհնարին է։ Խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն Մեծ Հայքի պետական սահմանին՝ այս տարածաշրջանում, այլեւ նրա ներքին վարչա-տարածքային բաժանումների բնագաւառում կատարուած փոփոխութիւններին։ Խորենացու վկայութիւնը ուշագրաւ է այն առումով, որ Սիսակը որոշ ժամանակ ղեկավարել է նաեւ Սիւնիքից դուրս գտնուած տարածքներում, եւ նրա ենթակայութեան ներքոյ է եղել Աղուանից դաշտը, այսինքն՝ Կուրի աջակողմեան ափը։ Այս դաշտը տարածուել է Ուտիք եւ Փայտակարան նահանգների տարածքում։ Բնականաբար, պարզ է, որ խօսք չի կարող լինել Փայտակարանի եւ Ուտիքի՝ Սիւնիքի կազմում գտնուելու վերաբերեալ[24]։ Խորենացու վկայութիւնը Առանի վերաբերեալ ամբողջացնում է Մովսէս Կաղանկատուացին, երբ ներկայացնում է նրա տոհմածառը[25]։ Սիւնիքի մասին յիշատակում է նաեւ Ստրաբոնը։ Չնայած՝ նրա վկայութիւնը ինչ որ տեղ հեղհեղուկ է՝ այդ նահանգի սահմանային խնդիրները վերլուծելու տեսանկիւնից, բայց Ստրաբոնը գոնէ յատակօրէն գծագրում է այս նահանգի հիւսիս-արեւելեան եւ հարաւային սահմանները, նչելով թէ ո՛ր վարչա-տարածքային շրջաններով է այն եղել շրջապատուած։ Ստրաբոնը վկայում է. «Հայաստանի գաւառներից են նաեւ Փաւենեն եւ Օրքիստենէն, որ հայթայթում է մեծաքանակ պատերազմական ձի»,[26] որոնց էլ սահմանակից էր Սիւնիքը։

Այսպիսով, ստացւում է, որ Խորենացու վկայութիւնը Սիւնիքի կապակցութեամբ, վերաբերում է ոչ թէ նրա կազմում գտնուած տարածքների հարցին, այլ ունի ինչ-որ այլ իմաստ։ Հաւանաբար, Սիւնիքի կառավարիչները այդ ժամանակ եղել են հայոց ողջ արեւելեան կողմի տեղապահները, միաժամանակ լինելով նաեւ այդ կողմի ողջ զինական ուժերի հրամանատարը։ Աւելի ուշ դարաշրջանի բառապաշարով ասելու դէպքում նրանք փաստօրէն ունեցել են բդեշխի պաշտօնը։ Այլ բացատրութիւն Խորենացու այդ վկայութեանը, երեւի անհնարին է տալ։

Ինչո՞վ է պայմանաւորուած մեր կողմից այս տարածքի նմանօրինակ մանրազնին քննութիւնը։ Քարտէզներում տարբեր արտացոլումներ է ստացել Գուգարքի այս հատուածում գոյութիւն ունեցած հայ-վրացական սահմանագիծը։ Դա պատճառ է հանդիսացել, որ Գուգարքի տարածքում գաւառների թուաքանակի վերաբերեալ ուսումնասիրողները յայտնեն իրարամերժ կարծիքներ։ Երեմեանն իր ուսումնասիրութեան հիմք համարելով հանդերձ *Աշխարհացոյցը*, սկզբում գտնում է, որ եղել է 16, իսկ ապա՝ 15, իսկ Յակոբեանն ու Բ. Յարութիւնեանը՝ 9ը, այսինքն՝ այնքան, որքան նչուած է նոյն պատմական փաստաթղթում։ Կացութեան այսպիսի տարբերութիւնների պատճառ է ոչ միայն տարբեր ձեռագրերից օգտուելը, այլեւ 9ը՝ դա աւատատիրութեան սկզբնական շրջանում տիրող վարչատարածքային բաժանումների արտացոլումն էր, իսկ 16ը կամ 15ը՝ նոյն դարաշրջանի զարգացած հանգրուանի արտայայտութիւնը[27]։

Այս բացատրութիւնից անցում կատարենք Գուգարքի սահմանային հիմնահարցին։ Կուրով է անցել նաեւ հայ-վրացական սահմանը Գուգարքի

digitised by A.R.A.R.@

ծայր-արեւելքում, որտեղ տեղակայուած են եղել երկու գաւառներ՝ Ջորոփորը եւ Կողբոփորը։ Կողբոփորի մօտ Կուրը կտրուկ շրջադարձ է կատարում հիւսիս, որի պատճառով էլ հայ-վրացական սահմանագիծն արդէն անցնում էր Ալգետով, իսկ այնուհետեւ՝ Թռեղքի կամ Թրիալեթի լեռներով։ Համաձայն Երեմեանի Թրիլիսին գտնուել է երկու երկրների սահմանի մօտ, հայկական Պարուար գաւառի հարեւանութեամբ։ Այստեղով ձգւում են Թռեղքի կամ Հայկական լեռները, որոնք սկիզբ են առնում Ալգետից մի փոքր հիւսիս գտնուող Կումիսի լճից եւ փոքր աղեղնաձեւութեամբ ձգւում արեւելքից-արեւմուտք՝ 42°ի զուգահեռականին համընթաց՝ գտնուելով զուգահեռականից հարաւ։ Հատելով 44°ի միջօրէականը այս լեռները հասնում են մինչեւ Կուր, որը համապատասխանում է ներկայիս Ախալցխէ քաղաքի տեղանքին։ Այն արեւելքից փակում է Փարվանա լիճ տանող ճանապարհը, իսկ արեւմուտքից նոյն ուղղուածութեամբ ձգւում են Սամարի լեռները, որոնք ծայր հիւսիսում միանում են Ջաւախքին՝ ներկայիս Մալկայի ջրամբարի հարեւանութեամբ։ Այս տարածքի լեռնագրութեան մասին վկայում է նաեւ Պլինիոս Աւագը, գրելով. «Թասիէի (Thasie) եւ Թրիարիէի (Thriarie) տարածքներն հասնում են մինչեւ Պարիադրէսեան լեռները, որից այն կողմ է գտնւում Կողբիսի անապատը...»[28]։ Պարզ է, որ վերջինս Արեւելեան Պոնտոսի արեւելեան մասն հանդիսացող Պարխարեան լեռներն են, որոնք ձգւում են Լազիստանի լեռներին համարեա զուգահեռ՝ սկսած Ճորոխի միջին հոսանքի շրջանից մինչեւ նրա գետաբերանը, որը գտնւում է Բաթումի քաղաքի մօտ։ Այստեղ վերոյիշեալ անտիկ մատենագրի միակ «թերացումն» այն է, որ նա շրջանցում է Թռեղքի եւ Պարխարեան լեռների միջեւ՝ հարաւ-արեւմուտքից դէպի հիւսիս-արեւելք տարածուող Կղարջքի լեռները, բայց չարունակութիւնում խօսում է նաեւ Մոսքական եւ ներկայիս Աճարա-Իմերեթիական լեռների վերաբերեալ[29]։

Փաստօրէն, ինչպէս տեսնում ենք վերոյիշեալ վերլուծութիւնից, Մանգլեաց Փորից սահմանը ձգուել է դէպի Թռեղք գաւառը, ուր բարձրացել է մի փոքր հիւսիս, հասել Դեկիցիխէ ամրոցի շրջանը, որը եղել է Վիրքի կազմում։ Սահմանն այստեղ ձգուել է Թռեղքի լեռներին համարեա զուգահեռ եւ հասել Քցիա գետի ակունքները ու Տարածդուրի լիճը։ Այստեղից սահման է դարձել Գուգարքի բարձրաւանդակի արեւելեան հատուածը, որտեղ էլ հենց Կուրն առաջին անգամ հատում է Մեծ Հայքի սահմանը եւ անցնում Վիրքի տարածքը։ Հայ-վրացական սահմանագլխի այս հատուածում Կուրին է միանում նաեւ նրա վտակներից Փարաւանան, որն հոսում է մինչ այդ ներկայիս Ախալքալաքի քաղաքի հարեւանութեամբ։ Նոյն տեղում արեւմուտքից հորիզոնական ուղղուածութեամբ Գուգարքին են խաչաձեւում Ուլգարիի լեռները, որոնք այս հատուածում իրարից տարանջատում են Մեծ Հայքն ու Արեւմտա-վրացական պետութիւնը՝ կամ Կողքիսը, որը նաեւ նոյն Կոլխիդան է։ Այս լեռների արեւելեան վերջին հատուածն ամբողջովին գտնւում է արդէն Մեծ Հայքի տարածքում։ Ուլգարիի լեռներն արեւմուտքում հատւում են ուղղահայեաց դիրք ունեցող Արսիանի լեռներին, որոնք սկիզբ առնելով Աջարիս-Ծղալիի ակունքներից, հասնում են մինչեւ Կուրի

digitised by A.R.A.R.@

ակունքները՝ ունենալով ալիքաձեւ ձգուածութիւն։ Արսխանի եւ Ուլդարիի հատման տեղում է գտնւում 3165մ. բարձրութիւն ունեցող Արսխան լեռը։ Այս անունը չպէտք է շփոթել Տայքի Արսեաց Փոր գաւառի հետ, այն առումով, որ գաւառն այդ անուանումը չի ստացել այդ լեռների անունից։ Արսխանի լեռնագագաթից սահմանն անցել է Շաւշէթի լեռներով, արեւմուտքում ընդգրկելով ամբողջութեամբ ողջ Ճորոխը, մինչեւ այնտեղ, ուր նրան է միանում հիւսիսային (աջակողմեան) վտակ Աչարիս-Մդալին։ Ի վերջոյ սահմանն անցել է վերոյիշեալ երկու գետերի խառնարանից հարաւ գտնուող Պարխարեան (այժմ Բուրխալ-Դաղ) լեռներով, որոնք կազմում են Արեւելա-Պոնտական լեռների մի մասը, գտնուելով նրա ծայր հիւսիս-արեւելքում[30]։

*

Սահմանն այն երեւոյթն է, որը ինչպէս հասարակութեան՝ ամբողջութեամբ վերցրած, այնպէս էլ առանձին անհատի մտածելակերպում չի ձեւաւորւում կամ առաջանում տարերայնօրէն։ Սահմանի սկզբնաւորման ակունքների վերաբերեալ ուշագրաւ վկայութիւններ կան դեռեւս Ք.ա. Գ.-Ա. հազարամեակում գրուած մի շարք նշանաւոր գրական յուշարձաններում։ Արդէն այդ հին ժամանակներում իւրաքանչիւրը իւրովի էր պատկերացնում իր սահմանները, որն էլ ամրագրում էր իր մտահայեցակարգի մէջ։ Սրա լաւագոյն օրինակ կարող է լինել հին Միջագետքի առաջին բնակիչների՝ չումէրացիների եւ աքադացիների պատկերացումները սահմանի կապակցութեամբ։ Նրանք, իրենց միւսներից տարանջատում էին Եփրատ (Բուռանունն կամ Պուռատու) եւ Տիգրիս (Իդիգնա կամ Իդիգլատ) գետերով։ Այս պատճառով էլ, եթէ Գ. հազարամեակում այստեղ իշխածներից որեւէ մէկին յաջողւում էր նուաճել ողջ Միջագետքը, ապա նա իրեն հռչակում էր որպէս «աշխարհի չորս կողմերի թագաւոր»։ Բայց ոչ բոլոր ժողովուրդներն էին, որ ունէին իրենց միւսներից տարանջատող Եփրատը եւ կամ Տիգրիսը։ Այս պատճառով էլ, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում է Հոմերոսի պոէմների գիտակներից մէկը՝ Եուրի Անդրէեւը՝ «Աւելի յաճախ համայնքներն իրարից անջատուած էին կամ ոչ-մեծ լեռնային հովտով, կամ էլ փոքրիկ կղզիներով, որոնք գտնւում էին Եգէական կամ էլ Հոնիական ծովերում։ «Պետական սահմանը», որն անջատում էր մի համայնք-պետութիւնը միւսից, կարող էր լինել նաեւ ծովը, կամ էլ մօտակայ լեռնաթումբը, որը գերիշխող դիրք ուներ պոլիսի եւ նրա շրջակայքի նկատմամբ»[31]։

Մեր կողմից կատարած այսպիսի մանրազնին վերլուծութիւնը պայմանաւորուած է վրաց պատմագրութեան մէջ տիրող նախկին եւ ներկայիս տարածքային յաւակնութիւնները կասեցնելու մտադրութեամբ։ Իսկ այդ յաւակնութիւններն աճում են երկրաչափական պրոգրէսին համընթաց՝ օրէցօր ձեռք բերելով նոր երանգներ, որը գնալով նմանւում է տարերային աղէտին։ Խօսքն յատկապէս վերաբերում է Ուրուագծեր Վրաստանի Պատմութեան բազմահատորեակի առաջին եւ երկրորդ հատորներում տեղ գտած տեսակէտերին, ուր խօսւում է, թէ ինչպիսի տարածք, ի՞նչ պատմա-

digitised by A.R.A.R.@

աշխարհագրական սահմաններ են գրաղեցրել վրացական պետութիւնները, ինչպէս մինչեւ Արտաշէս Ա-ը եւ նրանից յետոյ, այնպէս էլ նրա գահակալութեան տարիներին։ Մասնաւորապէս վերոյիշեալ աշխատութեան երկրորդ հատորում Դ. Լ. Մուսխելիշվիլին գրում է. «Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Գուգարքն ընդգրկել է համարեա ողջ հարաւային Վրաստանը։ Սակայն Ստրաբոնն այն կանխորոշում է մի տարածք, որը տարածւում է Կուրից հարաւ-արեւելք։ Սա լիովին համընկնում է այն տեղադրութեանը, որը ներկայացնում է Մովսէս Խորենացին»[32]։ *Այստեղ կարելի է դնել անթիւ հարցական նշաններ, քանզի չկան նոյնիսկ յղումներ յիշատակուածի կապակցութեամբ։ Իր յետագայ շարադրանքում խոստովանելով հանդերձ, որ ըստ հին եւ միջնադարեան հայ մատենագիրների Գուգարքը հանդիսացել է հայկական տարածք, եղել է նոյնիսկ բդեշխութիւն, այսինքն՝ աւելի առաջնակարգ դեր եւ դիրք է ունեցել, քան միւս նահանգները, այսուհանդերձ եզրակացնում է, որ Խորենացին, Փաւստոսը եւ ապա Յովհաննէս Դրասխանակերտցին այն ներկայացնում են որպէս վրացական տարածք։ Մուսխելիշվիլին յօրինում է մի նոր անյայտ ցեղի՝ գուգարացիների կամ գոգարացիների գոյութեան առասպելը, իսկ Գուգարք անուան վերափոխուած կամ կերպարանափոխուած տարբերակ է համարում Փամբակ (կամ էլ Բամբակի) անուանումը*[33]։ *Եթէ այսպիսի հիմնաւորումներով առաջնորդուի իւրաքանչիւրը, ապա կը կարողանայ «սեփականել» ոչ միայն իր անմիջական հարեւանի, այլեւ երկրագնդի ցանկացած ծայրամասում գտնուած իւրաքանչիւրի տարածքը՝ նմանութիւններ գտնելով իր բառապաշարի եւ միւսի որեւէ տեղանուան միջեւ։ Եւ վերջապէս, վերոյիշեալ մատենագիրների մօտ չկայ եւ ոչ մի վկայութիւն, որ գուգարացիների «ցեղը» ունեցել է վրացական ծագում եւ իսպառ կապ չունի հայերի հետ։*

Հայ-վրացական տարածքա-սահմանային խնդիրները նոյն ոգով են քննարկուած նաեւ վերոյիշեալ աշխատութեան առաջին հատորում։ Այստեղ նշւում է, որ Արտաշէս Ա-ի կողմից հիւսիսային հայկական տարածքների՝ Խորձեանի, Գուգարքի եւ Պարիսատրէսի լեռնալանջերի վերամիաւորումը հետեւանք էր «ուժային քաղաքականութեան», որի արդիւնքում էլ Քարթլին կամ Իբերիան զրկուել է իր օրինական տարածքներից։ Այս ամէնի կենսագործման մէջ բնականաբար, մեղադրւում է Արտաշէս Ա-ը[34]։ *Վերեւում մենք արդէն տեսանք, որ Գուգարքի կապակցութեամբ նրանք յատկապէս վկայակոչում են Խորենացուն, որը այս մասին պարզ եւ յստակ նշում է.* «Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի, ժառանգեաց զլեառն Մթին, որ է Կանգարք, եւ զկէս մասինն Ջաւախաց, զԿողբ, զՃոր, զՋոր, մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ։ Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, եւ զեպիսկանութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակաց Գուշարայ Հայկազնոյ։ Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ եւ զհզօր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բդեաշխն Գուգարաց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի, զոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացւոց ազգացն, զոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիդենոս պատմէ այսպէս ասելով.

digitised by A.R.A.R.@

«Մեծազօրն Նաբուգոդոնոսոր, որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակլէս, ի Լիբիացւոց եւ ի Վերիացւոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր եւ վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր, եւ զմասն մի ի նոցանէ յառաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր: Եւ ի Վերիայն յեզր երկրի յարեւմուտս: Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ...»[36]: *Այս ամէնին պէտք է յաւելել, որ Խորենացին Գուշարի մասին յիշատակում է նշուածից զատ եւս երկու անգամ: Առաջին հայեացքից կարող է թուալ, թէ դրանք ոչինչ չեն կարող տալ, բայց այս վկայութիւնները արժէքուրում են այն առումով, որ նմանւում են տոհմաբանութեան կամ տոհմածառի: Դրանցում որպէս հայոց նախահայրերից մէկը հանդէս է գալիս Գուշարը, որի կողքին է Շարան, եւ Խորենացին տալիս է նաեւ, թէ ինչո՞վ էին նրանք զբաղւում, ինչպիսի՞ տարածք ունէին եւն.: Իսկ այն դռնուել է ծովեզերքի մօտ, ինչպէս շատ յաճախ կոչուել է Սեւանայ լիճը, Մեծամօրի ակունքներից վերեւ ու հասել է մինչեւ Երասխ կամ Արաքս, որն էլ փաստօրէն ի սկզբանէ սահմանագիծ էր հայերի եւ վրացիների միջեւ:*

Իր յաջորդ վկայութիւնում Խորենացին Աշոցքի իշխանատոհմը սերուած է համարում հենց Գուշարից, այսինքն՝ նրանց համարում է այս տեղանքի առաջինի զարմիկները[37]: Խորենացու վկայութիւնների ուշագրաւութիւնը միայն այսքանով չէ, որ սահմանափակւում է: Նա նաեւ համարեա ամբողջութեամբ մատնանշում է այն տարածքները, որոնք գտնուել են Գուգարք աշխարհի վարչական սահմաններում. «..ընդգրկելով իր մէջ ոչ թէ Ջաւախքն ամբողջութեամբ, այլ նրա կէս մասը, այսինքն՝ «Աշխարհացոյց»ի Վերին Ջաւախքը, Կանգարքը, Կողբը, Ծորը եւ միւս գաւառները, մինչեւ Հնարակերտ ամրոցը»[38]: *Բոլորովին այլ հարց է, թէ որքան գաւառներ են եղել Գուգարքի կազմում: Աշխարհացոյցում հեղինակը նշում է 9ը, բայց, ինչպէս տեսանք վերեւում, երեմեանը այդ թիւը հասցնում է 16ի, իսկ ապա՝ 15ի: Բ. Ցարուբիւնեանը քննութեան ենթարկելով այս կնճռոտ խնդիրը, յանգել է հետեւեալ երկու եզրայանգումներին ա) Գուգարքը որպէս Մեծ Հայքի Թագաւորութեան տովորական վարչատարածքային միաւոր, այսինքն՝ սատրապիա, միացուած է եղել Կղարջքին, բ) Ք.ա. Բ. դարում ձեւաւորուել է որպէս առանձին վարչատարածքային շրջան, յետագայում վերածուելով բդեշխութեան եւ սկզբնական շրջանում, հաւանաբար Արտաշէս Ա-ի օրօք, բաղկացած է եղել 7 հետեւեալ գաւառներից՝ Ջորոփոր, Կողբոփոր, Ծորոփոր, Տաշիր, Թուեղք, Կանգարք եւ Վերին Ջաւախք: Թէ յետագայում ինչպիսի վարչատարածքային փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել Գուգարքի ներսում, դա դուրս է մեր հետաքրքրութիւնների շրջանակներից, քանզի, ինչպէս նշեցինք վերեւում, այդ տրոհումները տեղի են ունեցել աւելի ուշ շրջանում: Ի վերջոյ երեմեանը գաւառների վերջնական թուաքանակ համարում է 15ը, որը մեր կարծիքով առաւել ճիշտ է եւ համապատասխանում է պատմական իրականութեանն ու սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններին, իսկ Բ. Ցարուբիւնեանը՝ անհիմն կանգ է առնում 13ի վրայ[39]:*

digitised by ARAR®

Այս հարցի քննարկումն աւարտենք բուն վրացական աղբիւրների վկայութիւնների վերլուծութեամբ, որը կ՝ապացուցի, թէ որտեղ են սխալւում Վրաստանի Պատմութիւնի հեղինակները։ ԺԱ. դարի վրաց պատմիչ Լէոնտի Մրովելին, որի մասին արդէն նշել ենք վերեւում, իր Վրաց Թագաւորների եւ Նախահայրերի Ու Տոհմերի Պատմութիւնը արժէքաւոր աշխատութիւնում, մեծ տեղ է յատկացրել ինչպէս վրացահայկական յարաբերութիւններին, այնպէս էլ այս երկու երկրների միջեւ գոյութիւն ունեցած սահմանային խնդիրներին։ Իր այս երկասիրութեան արդէն «Թորգոմեանք» կոչուած գլխում նա գրում է. «Քայց Հայկը (Հայոսը) ժառանգեց իր հօրը՝ Թորգոմին (Թարգամոսին) պատկանող երկիրը, եւ տիրեց [սահմանակից] երկ[իրնե]րին. հիւսիսից՝ ինչպէս մատնանշել ենք, հարաւից՝ Որեք (sic) լեռամբ, արեւելքից՝ մինչեւ ծովն Գուրգանի, արեւմուտքից՝ մինչեւ ծովն Պոնտոսի...»[39]: *Այստեղ, եթէ կայ անորոշութիւն, ապա՝ միայն հիւսիսի կապակցութեամբ, բայց թերթելով նրա տարբեր մասերն ու ծանօթանալով մատենագիրների վկայութիւններին, բազմիցս հանդիպում ենք միեւնոյն կարծիքին, որ Մեծ Հայքի եւ Վիրքի սահմանը մշտապէս անցել է կուրով, որն էլ մենք քայլ առ քայլ ապացուցեցինք մեր այս չարադրանքի ընթացքում*[40]:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Հայնրիխ Հիւբշման, Հին Հայոց Տեղւոյ Անուանները, թարգ. Հայր Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 18, 20-22, 106-112, 115-118, 204. նաեւ՝ Եոզէֆ Մարկուարտ, Հայ Բզեհաչիք, Վիեննա, 1903, էջ 13 եւն. նաեւ՝ Հայր Ղուկաս Ինճիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. «Մեծ Հայք», Վենետիկ, 1822, էջ 317-375. նաեւ՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Հայապատում. Պատմիչք եւ Պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ, 1901, Բ. մաս՝ Պատմութիւնք Հայոց, էջ 32, 66, 132, 184, 223, 241 եւն. նաեւ՝ Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում. Քաղաքական կացութիւնը Ըստ Նախարարական կարգերի, թարգ՝ Ա.Թ. Խոնդկարեան, Է. Հ. Խոնդկարեան, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1987, էջ 36, 52, 252 եւն. նաեւ՝ Յակոբ Մանանդեան, Երկեր, Հատ. Ա., Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան. Սկզբից Մինչեւ Արշակունիների Հաստատումը Հայաստանում (66թ. մ.թ.), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, Հատ. Բ., մ.թ. 66-428թթ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1978. նաեւ՝ Սուրէն Տ. Երեմեան, Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտէզագրական Հիմքի Վրայ), Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 40, 45, 48, 59, 65 եւն. նաեւ՝ Թադէոս Յակոբեան, Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութիւն, Երեւան, Միտք Հրատ., 1968, էջ 57, 69, 72, 86, 90 եւն.. նաեւ՝* R.H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid Armina," *Revue des Études Arméniennes, T. XVII,* Paris, 1983, *էջ* 134-137. *նոյնի՝* "Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Boundaries of Artaxiad Armenia," *Revue des Études Arméniennes, t. XIX,* Paris, 1985, *էջ* 64*եւն.. նոյնի՝* "Introduction to Armenian Historical Geography IV: The *Vitaxates* of Arsacid Armenia. A Reexamination of the Territorial Aspects of the Institution (part one)," *Revue des Études Arméniennes, t. XXI,* Paris, 1989, *էջ* 271*եւն.*:

digitised by A.R.A.R.@

[2] Մանրամասն տե՛ս՝ Լ. Մելիքսէթ-Բէկ, Վրաց Ագբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին, Հատ. Ա, /Ե-ԺԲ դար/, Երեւան, Մկրտչեան Ֆոնդ, ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատ Հրատ. 1934, էջ 158, 160, 162. Նաեւ՝ Strabo, *The Geography of Strabo*, London, Oxford University Press, 1960, v. 6, XI, 14,5. Նաեւ՝ Մանանդեան, Երկեր, Հատ. Ա., էջ 135 եւն.։ Այս պատերազմի ստոյգ թուականը անյայտ է, բայց գտնում են, որ տեղի է ունեցել Արտաշէսի գահակալութեան սկզբնական շրջանում (Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր. Քննական Պատմութիւն Հայոց, Հատ. Դ., Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2009, էջ 445-456)։

[3] Տե՛ս՝ Երեմեան, Հայաստանը Ըստ, էջ 117։ Ըստ նրա այդ գաւառն զբաղեցրել է 1620 կմ.[2] տարածք. Նաեւ՝ Բակրեան, էջ 251. Նաեւ՝ Բարկէն Ց. Ցարուխիւնեան, Հայաստանի Պատմութեան Ատլաս, Ա. Մաս, Երեւան, Մակմիլիան Արմենիա Հրատ., 2004, էջ 42-43. Նաեւ՝ «Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյցի» Քարտէզը (թ 3). Նաեւ՝ *R. H. Hewsen, The Geography of Ananias of Širak (Aškaracoys). The Long and Short Recensions*, Wiesbaden, Publié Avec Le Concoures Հրատ., 1999, passim։

[4] Ողիմպ քրմի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Գագիկ Ց. Սարգսեան, Հելլենիստական Դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1966, էջ 139եւն.։

[5] Տե՛ս՝ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քնն. բնագիրը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Ցարուխիւնեանի, լրաց. Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1991, Գ, խե.։

[6] Տե՛ս՝ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ած Ք. Ք. Ս. Պետերբուրգ, Կայսերական ԳԱ Հրատ., 1883, Գ,ժա, Դ,իդ։

[7] Տե՛ս՝ Սարգսեան, էջ 142, 144, 152 եւ յատկապէս էջ 239։

[8] Երեմեան, Հայաստանը Ըստ, էջ 88։

[9] *Strabo*, XI,XIV,4, տես նաեւ՝ II,I,14, XI,VIII,4։

[10] Երեմեան, Հայաստանը Ըստ քարտէզը։

[11] Տե՛ս՝ N.V. Arutunian, *Toponimika Urartu* (Ուրարտուի տեղանունների ցանկը), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 76-77. Նաեւ՝ R. H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography", *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XIII*, Paris 1978-1979, էջ 77-82։

[12] Մանրամասն տե՛ս՝ Ցարուխիւնեան, Հայաստանի Պատմութեան Ատլաս, էջ 14-15. Նաեւ՝ Arutunian, *Toponimika*, էջ 13, 47, 49, 262-263։

[13] Տե՛ս՝ Arutunian, *Toponimika* աշխատութեան ներդիր քարտէզը *Skhematicheskaya Karta Urartu I Sopredelnikh Stran* (Ուրարտուի եւ սահմանակից երկրների ուրուագծային քարտէզ). Նաեւ նոյնի՝ *Korpus Urtartskikh Klinoobraznikh Nadpisey* (Ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնների ժողովածու) աշխատութեան "Biyayinili-Urartu" Skhematicheskaya Karta (Բիայնիլի-Ուրարտու ուրուագծային քարտէզ) ներդիր քարտէզը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2001։

[14] Տե՛ս՝ Հայաստանը Ըստ՝ ներդիր քարտէզը եւ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հատ. IIի ներդիր քարտէզը, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984. Նաեւ՝ R. H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid Armenia", *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XVI*, Paris, 1983, էջ 129-137. Նոյնի՝ "Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia", *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XVIII*, Paris, 1984, էջ 353-357։

[15] Փաւստոս, Ե,ժե։

[16] Տե՛ս՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հատ. IIի ներդիր քարտէզը՝ «Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյցի»։

digitised by A.R.A.R.@

[17] Տե՛ս՝ Ց. Մանանդեան, "Srednevokovie Itinerarii V Armianskoi Rukopisi X Stoletia" (Միջնադարեան չափագրութիւնը ժ. դարի հայ ձեռագիր մատեաններուն), Երկեր, Հատ. Ը., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 72. նաեւ նոյնի՝ "O Torgovle I Gorodakh Armenii V Svyazi S Mirovoy Torgovlei Drevnikh Vremen" (Հին ժամանակների առեւտրի հետ կապուած Հայաստանի առեւտրի եւ քաղաքների մասին), Երկեր, Հատ. Ջ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 182. նաեւ Բ. Ցարուքիւնեան, Հայաստանի Պատմութեան Աղբիւր, էջ 40-41։

[18] Երեմեան, Հայաստանը, էջ 63. նաեւ՝ էջ 55։

[19] Մելիքսէթ-Բէկ, էջ 166-167։

[20] Ocherki Istorii Gruzii, T. II, Gruzia V. IV-X Vekakh, (Վրաստանի պատմութեան ուրուագծեր, Հատ. 2, Վրաստանը IV-X դարերում), խմբ. Մ. Լորդկիպանիձէ, Դ. Մուսխելիշվիլի, Թբիլիսի, Մեցնիերեբա Հրատ., 1988, էջ 382 եւն.։

[21] Տե՛ս՝ Ocherki Istorii Gruzii, T. I, Gruzia S Drevneishikh Vremen Do IV V. N.E. (Վրաստանի պատմութեան ուրուագծեր, Հատ. 1, Վրաստանը հին ժամանակաշրջանից մինչեւ Ք.Ե. Դ. դարը), խմբ. Գ. Մելիքիշվիլի եւ Օ. Լորդկիպանիձէ, Թբիլիսի, Մեցնիերեբա Հրատ., 1989, էջ 382։ Համեմատութեան համար տե՛ս՝ Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography IV", էջ 58-60։

[22] Մանրամասն տե՛ս նոյն՝ էջ 382. նաեւ՝ Istoriya Gruzii, T. I, S Drevneishikh Vremen Do 60-kh Godov XIX Veka (Վրաստանի պատմութիւն, Հատ. 1, Հին ժամանակներից մինչեւ ԺԹ. դարի 60ականները), խմբ. Ն. Ա. Բեձենեչվիլի եւ Վ. Դ. Դոնդուա, Թբիլիսի, 1962, աշխատութեան ներդիր քարտէզը։

[23] Խորենացի, Բ., ը։

[24] Բ. Ցարուքիւնեանը գտնում է, որ Սիւնիքի ձեւաւորումը որպէս նահանգ վերջնականապէս տեղի է ունեցել Տրդատ Ա-ի օրօք, իսկ Աշխարհացոյցեան տեղեկութիւնները ձեւաւորուել են, հաւանաբար Գ. դարում (Բ. Ց. Ցարուքիւնեան, «Մեծ Հայքի Սիւնիք Աշխարհն Ըստ «Աշխարհացոյցի» (Պատմա-Աշխարհագրական Դիտարկումներ)», Պատմատեղեկատուական Հանդէս, 2003, N1, էջ 136-141)։

[25] Տե՛ս՝ Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Ազուանից Աշխարհի, Թիֆլիս, Ազգանեանի տպարան, 1912, Ա, դ,զ,ը,ժե։

[26] Strabo, XI,XIV,4։

[27] Տե՛ս՝ Երեմեան, Հայաստանը, էջ 118. նաեւ՝ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրութիւն, Թարգ. Ա. Գ. Աբրահամեանի եւ Գ. Բ. Պետրոսեանի, Երեւան, Սովետական Գրող, 1979, էջ 297. նաեւ՝ K. P. Patkanov, Armyanskaya Geografiya VII Veka Po R.Kh. (Ք. դարի հայկական աշխարհագրութիւն, ըստ Ր.Խ-ի) (Pripisivashayasya Moyseyu Khorenskomu) (Մովսէս Խորենացուն վերագրուած) Tekst I Perevod (բնագիր եւ թարգ.), Սանկտ Պետերբուրգ, Կայսերական ԳԱ Հրատ., 1877, էջ 52։

[28] Plinii Secundii Naturalis Historiae, Cambridge-Mass.-London, Oxford University Press, 1957, v. 2, VI,XI, 29. նաեւ՝ Ա.Մ. Ղոկասեան, Հայկական Լեռնաշխարհը Եւ Հարեւան Շրջաններուն քարտէզը, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1976։

[29] Ptolemaios Handbuch der Geographie, Griechisch-Deutch, 2 teil, buch 5-8, Basel Schwabe Verlag, 2006, VI,XI.29. նաեւ՝ R.H. Hewsen, "Ptolemy's Chapter on Armenia: An Investigation of his Toponyms," Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, T. XVI, Paris, 1982, էջ 114-115, 117. նաեւ նոյնի՝ "Introduction to Armenian Historical Geography IV," էջ 271-273։

[30] Տե՛ս՝ Երեմեան, Հայաստանի քարտէզը. նաեւ՝ Ղոկասեան, Հայկական Լեռնաշխարհը քարտէզը։

[31] Istoria Drevnego Mira Kn. I, Rannaya Drevnost, Otv. Red. I. M. Dyakonov (Հին աշխարհի պատմութիւն, գիրք I, վաղ հնութեան շրջան, պատ. խմբագիր՝ Ի. Դիակոնով),

digitised by ARAR@

Մոսկուա, Արեւելեան Գրականութեան Գլխաւոր Խմբ. Հրատ., 1989, էջ 340, Izd. Trete (*երրորդ հրատարակութիւն*). *Նաեւ՝ Istoria Drevnei Gretsi*, pod. Red. V.I. Kuzishina (*Հին Յունաստանի պատմութիւն, խմբ.՝ Վ. Կուզիշչինա*), *Մոսկուա, Վիշայա Շկոլա Հրատ.*, 2001, էջ 80-83. *Նաեւ՝ Հ. Ժ. Յարութիւնեան, «Սահման Հասկացութիւնը եւ Նրա Ռազմապատմական Նշանակութիւնը», Հայկական Բանակ*, 2005, N 1, էջ 106-114. *Նաեւ Նոյնի՝ «Սահմանը Մովսէս Խորենացու Պատմահայրութեան Մէջ», Պատմութիւն եւ Կրթութիւն Գիտաժող. Մեթոդ. Հանդէս, Երեւան* 2005, N 1-2, էջ 69-78. *Նաեւ Նոյնի՝* "Ponyati Granitsi V Drevnem Mire (Vostok, Gretsi I Rim)" (*Սահմանների հասկացութիւնը հին աշխարհում - Արեւելք, Յունաստան եւ Հռոմ*), *Իրան-Նամէ, Հար. 40, Երեւան* 2005, էջ 67-71։

[32] *Ocherki, T. II*, էջ 389։

[33] *Տե՛ս Նոյն՝* էջ 389-390։ *Այս տեսակէտները հերքուել են նաեւ Դէյվիդ Լենգի կողմից* (D. Lang, *Gruzinei. Khraniteli Svyatini* (*Վրացիներ. սրբավայրեր պահպանողներ*), *Մոսկուա, Յինտրպոլիգրաֆ Հրատ.*, 2004, էջ 64 եւն.)։ *Արդ է նշել, որ հեղինակը ոչ միայն իրաւացիօրէն քննարկել է խնդիրը, այլեւ իր հիմնական եզրայանգումներն է կատարում առաջին հերթին յենուելով հնագիտական պեղումների արդիւնքների վրայ։*

[34] *Տե՛ս՝ Ocherki, T. I*, էջ 272-273։

[35] *Խորենացի, Բ.,ը։*

[36] *Նոյն, Բ.,գ.,հը։*

[37] *Բ. Յ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1977, N2, էջ 177։

[38] *Տե՛ս՝ Երեմեան, Հայաստանը*, էջ 119. *Նաեւ՝ Բ. Յարութիւնեան, Հայաստանի Պատմութեան Ատլաս*, էջ 42-43. *Նաեւ՝ Բ. Յարութիւնեան, «Մեծ Հայքի»*, էջ 194 եւն.։

[39] *Մելիքսէթ-Բէկ*, էջ 145։

[40] *Տե՛ս՝ Նոյն աշխատութեան բազմաթիւ մասերում։*

THE NORTHEN BORDERS OF THE KINGDOM OF GREATER ARMENIA ACCORDING TO ARMENIAN, GEORGIAN, GREEK AND ROMAN HISTORIANS (190BC-428AD) (HISTORICAL-GEOGRAPHICAL STUDY) (Summary)

A. J. HARUTYUNYAN

The question of the northern borders of the kingdom of Greater Armenia was written about not only by ancient Armenian historians, but also by old Georgian, Greek and Roman authors. These northern boundaries were finally established by Artashes I and remained unchanged until the fall of the Arshakid Kingdom in 428 AD.

Georgian researchers, however, both during and after the Soviet period, have been in disagreement with Armenian historiographers regarding the border line. They have presented counter-arguments for redrawing certain sections of the borderline and consider certain northern regions of historical Armenia as parts of Georgia.

The author refutes the Georgian point of view. Referring to a number of ancient Armenian, Georgian, Greek and Roman historians, he examines the validity of the Georgian position and argues that it is not based on sound data. In addition, he notes that the evidence Georgian historians bring forth does not underpin their views as they distort and misinterpret their historical references.

digitised by A.R.A.R.@

ՔԵՐԹՈՂԱՀԱՑՐ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՕՐՀՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցից եւ Սահակ Պարթեւից յետոյ օրհներգութեամբ հիմնաւորապէս զբաղուել է նրանց կրտսեր աշակերտներից լաւագոյնը՝ Մովսէս Խորենացին։ Նա, մեր համոզմամբ, այդ ասպարէզում հանդէս է եկել 460-70ականներին, երբ հայոց կաթողիկոսն էր Գիւտ Արահեզացին (վախճ. 478)։ Վերջինս եւս Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցի կրտսեր աշակերտներից էր, Խորենացու ուսումնակիցը («աշակերտակից Մովսէսի»), նաեւ գաղափարակիցը՝ իրրեւ յունամէտ ազգային գործիչ։ Արահեզացին իր ուսումնակցին ըստ ամենայնի հովանաւորել է, պաշտպանել ասորամէտ կղերականների յարձակումներից եւ իր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարում արդէն (շուրջ 462ին) նրան ձեռնադրել է Բագրեւանդի եւ Արշարունիքի միացեալ թեմի առաջնորդ։

Վարդանանց պատերազմին յաջորդած խռովայոյզ տարիներին որոշակիօրէն խաթարուել էին Սահակ Պարթեւի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հաստատած կարգերն ու աւանդոյթները թէ՛ ժամակարգութեան եւ թէ՛ դաւանաբանութեան ու դպրութեան ասպարէզներում։ Ուստի եւ Արահեզացի կաթողիկոսը վերականգնելու համար նախկին աւանդոյթները, գործի լծեց ժամանակի բոլոր կարող ուժերին։ Նա Յովհան Մանդակունի եպիսկոպոսի (յետագայում՝ կաթողիկոս) հետ բարեկարգեց Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի ստեղծած ժամագիրքը։ Նրա յանձնարարութեամբ Դաւիթ Անյաղթը գրեց իր նշանաւոր Ներբողեանը՝ ընդդէմ նեստորականութեան եւ ի պաշտպանութիւն ուղղափառ դաւանանքի (միաբնակութեան)։ Եւ, չենք կասկածում, որ Արահեզացին է յորդորել Խորենացուն գրել օրհներգեր՝ շարունակելու եւ ամբողջացնելու համար այդ ասպարէզում մեծ ուսուցչապետերի սկսած եւ կիսատ թողած գործը, այն է՝ հայկական Մաղմոսարանի հետեւութեամբ ու համանմանութեամբ ստեղծել ազգային կցուրդ-օրհներգերի ծիսարանը՝ կցուրդարանը։

Մինչեւ Խորենացուն անցնելը անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Արահեզացին ինքը իր բարեկարգած ժամագիրքում սահմանել է Արեւագալի կանոնը[1]։ Ըստ մեր վարկածի, Արեւագալի կանոնում առկայ են եղել Արահեզացու հեղինակած չորս երգեր, որոնցից երկուսը յետագայում Ներսէս Շնորհալին փոխարինել է իր յօրինած երգերով՝ պահպանելով Արահեզացու երկու հեղինակութիւնները[2]։ Այդ երգերը ժամագիրքից մուտք են գործել Շարակնոց (պահպանուելով նաեւ ժամագիրքում)։ Արահեզացին է հեղինակել առաջին եւ չորրորդ երգերը («Ճարեւելից մինչ ի մուտս» եւ «Ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն»), որոնք հին կցուրդ-երգերի նմուշներ են։

Օրհներգութեան ասպարէզում, մեծ ուսուցչապետերից յետոյ, յաջորդ խոշոր հեղինակը Խորենացին է։ Շարակնոցներում նա յիշատակուած է նա-

digitised by A.R.A.R.@

եւ Մովսէս Քերթող անունով։ Քերթող բառն իր բուն իմաստով նշանակում է «կերտող ոտանաւոր եւ չափաբերական բանից. տաղաչափ. բանաստեղծ. պուէտ. է սեպհականեալ անուն Հոմերոսի առ յոյնս, եւ առ մեզ՝ Մովսէսի Խորենացւոյ»[3]։

Խորենացին հայ գիտակցութեան մէջ աւելի շատ (եթէ ոչ՝ բացառապէս) դրոշմուած է իբրեւ պատմագիր։ Եւ դա բնական է, քանի որ նա յիրաւի հայ խոշորագոյն պատմիչն է, Պատմահայրը։ Սակայն մինչեւ պատմագրութեամբ զբաղուելը նա եղել է քերթող-բանաստեղծ-երգահան եւ թողել է չափազանց հարուստ բանաստեղծական ժառանգութիւն։ Այս է պատճառը, որ նա կոչուել է նաեւ Քերթողահայր, որ նշանակում է «հայր եւ գլուխ քերթողաց»[4]։ Դեռեւս Հայր Ղեւոնդ Ալիշանն է նկատել, որ Խորենացին Քերթողահայր է կոչուել «աւելի բանաստեղծական կամ երգահան գրուածոց համար. եւ թէ այս մտքով այս անուանն արժանաւոր է»[5]։

Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցում ուսումնառելիս Խորենացին խորացել է նաեւ երգեցողութեան մէջ։ Այնուհետեւ «Ալեքսանդրիայում եւս ըստ ամենայնի կարեւորել է պաշտօներգութեան եւ նոյնիսկ աւելի լայն՝ ընդհանրապէս երգ-երաժշտութեան, հին ու նոր երգերի յարաբերութեան, ազգային լեզուներին կապուած հոգեւոր երաժշտութեան եւ այլ կենսական երեւոյթների հետ առնչուող հիմնական հարցերը»[6]։ Ահա թէ ինչու, պատահական չէ, որ ժամանակի կաթողիկոսը յատկապէս նրան է յանձնարարել շարունակելու ուսուցչապետերի գործը օրհներգութեան ասպարէզում։

Խորենացին, ըստ իրեն յանձնարարուած ծրագրի, յօրինել է Մեծ Պահքին նախորդող եւ Աւագ Շաբաթին յաջորդող դրեթէ բոլոր նշանակալից եկեղեցական տօներին վերաբերող օրհներգերը։

Նա է հեղինակել Քրիստոսի Մկնունդին եւ Յայտնութեանը, ինչպէս նաեւ այդ մեծ տօնին առնչուող Ճրագալուցին եւ Տեառնընդառաջին նուիրուած երգերը։ Այդ են վկայում շարականների հեղինակների ցանկերը. «Սուրբն Մովսէս Քերթող՝ զՃրագալուցի... զկարգ Ծննդեանն... զՏեառնընդառաջին»[7]։

Շարականների հեղինակներին քաջածանօթ գրիչները եւս Մննդեան օրհներգերի հեղինակին «կոչում են Մովսէս Քերթող կամ Մովսէս Խորենացի, Քերթողն ու Խորենացին միեւնոյն անձն համարելով», ինչպէս օրինակ, «զԾննդեանն՝ Մովսէս Քերթողն ասաց», «Մովսէս Քերթողն՝ զԾննդեանն»[8]։

ԺԳ. դարի մատենագիր Վարդան Արեւելցին Մննդեան օրհներգերը վերագրել է թէ՛ Խորենացուն եւ թէ՛ է. դարի երաժիշտ-տեսաբան Բարսեղ Ճոնին. «Չի թէ մեր բարգմանիչն եւ հոգեշարժ վարդապետ Մովսէս Խորենացին ասացեալ է զԾննդեան եւ զՅարութեան երգս շարականաց, եւ թէ մեծն եւ հանդիսաւոր Ճգնաւորն Բարսեղ, մականուամբ Ճոնն կոչեցեալ»[9]։

Մեր համոզմամբ, Մննդեան օրհներգերի հիմնական մասը հեղինակել է Խորենացին, իսկ Բարսեղ Ճոնը (թերեւս նաեւ այլ հեղինակներ) ընդամէնը կատարել է որոշ յաւելումներ[10]։ Սրանով են բացատրւում Մննդեան օրհներգերում առկայ որոշ լեզուաոճական եւ կառուցուածքային չեղումները։

Շարականների հեղինակային խնդրով լրջօրէն զբաղուած երաժշտագէտ Նիկողոս Թահմիզեանի եզրայանգմամբ, Խորենացուն են պատկանում «Աստուածայայտնութեան Ճրագալուցի, Տեառնընդառաջի... կանոնների բոլոր երգերը... Ծննդեան ութ օրերի կանոնների երգերի ստուար բազմութիւնը» (ընդգծումներն իմն են - Հ.Բ.)[11]:

Խորենացին, որ հեղինակել է Սուրբ Մնունդի եւ յարակից Ճրագալուցի եւ Տեառնընդառաջի կարգերը, պիտի անհրաժեշտաբար անդրադարձած լինէր նաեւ Աստուածածնի Աւետմանը: Եւ այդպէս էլ եղել է: Ինչպէս ապացուցել է Հայր Սահակ Ամատունին, Քերթողահայրը ստեղծել է նաեւ Աւետման (Աւետեաց) նախնական կարգը: Այստեղ նա ընդգրկել է չորս երգեր՝ մէկական Հարցն, Մեծացուսցէ, Ողորմեա եւ Տէր Յերկնից: Ամատունին հիմք է ունեցել Ժէ. դարի սկզբի մի ձեռագիր Շարակնոց, որտեղ առկայ է եղել այդ հին կարգը, եւ որի գրիչը վկայել է. «ԶԱւետեաց Պատկերն եւս Մովսէս Խորենացին է ասացեալ»[12]: Այնուհետեւ (ԺԲ. դարում) Գրիգոր Փոքր Վկայասէրը ստեղծել է Աւետման նոր կանոն (պատկեր)՝ վերացնելով նախկինը[13]: Ըստ այմմ, Խորենացու հեղինակած Հարցնը դարձել է պարտկանոն, իսկ յաջորդ երեք երգերն ընդգրկուել են Յարութեան Մեծացուսցէների շարքում:

Կասկած չկայ, որ Քերթողահայրն անհրաժեշտաբար պիտի անդրադառնար քրիստոնէական մեծագոյն տօնին՝ Յարութեանը: Բիրաւի, ըստ շարականոցային ցանկերի եւ այլ տուեալների, նա հեղինակել է ութ շարք կազմող Յարութեան Հարցները. «Սուրբն Մովսէս Քերթող... զՅարութեան Հարցսն»[14]:

Տեսանք, որ Վարդան Վարդապետը ինչպէս Մննդեան, այնպէս էլ Յարութեան երգերը վերագրել է թէ՛ Խորենացուն, թէ՛ Բարսեղ Ձոնին: Յարութեան Հարցները վերագրուել են նաեւ Անանիա Շիրակացուն[15]: Սակայն այս անգամ էլ պիտի ընդունել, որ է. դարի այդ երկու հեղինակները Յարութեան Հարցներում թերեւս կատարել են միայն որոշ յաւելումներ: Յաւելողների մէջ, անշուշտ, եղել են նաեւ այլ հեղինակներ[16]: Բարսեղ Ձոնին, Շիրակացուն եւ այլ հեղինակների սոսկ յաւելող ենք համարում, քանի որ խնդրի քննութիւնը մեզ բերել է այն համոզման, որ Յարութեան Հարցների հիմնական հեղինակը Քերթողահայրն է:

Հիմնականում Խորենացին է հեղինակել նաեւ վերոյիշեալ Յարութեան Մեծացուսցէները. «Սուրբն Մովսէս Քերթող... զՄեծացուսցէքն»[17]:

Այստեղ հարկ է նշել, որ մի փոքր աւելի ուշ Ստեփանոս Սիւնեցին (Առաջինը) ստեղծել է Յարութեան Օրհնութիւնները, իսկ Յովհան Մանդակունին՝ Ճաշու երգերը (Գովեաններ): Ըստ այմմ, Ոսկեդարում արդէն կազմուել է Յարութեան ամբողջական կարգը (Օրհնութիւններ, Հարցներ՝ իրենց կազմով, Մեծացուսցէներ եւ Ճաշուներ): Դա իր ծաւալով խոշորագոյն օրհներգային կարգն է, ինչը միանգամայն բնական է՝ նկատի ունենալով այդ մեծագոյն տօնի խորհուրդը: Սակայն ԺԲ. դարում (ինչպէս Աւետման կարգի պարագայում) ստեղծուել է Յարութեան մի նոր, առանձին կարգ («Կանոն Սրբոյ Զատկին». հեղինակ՝ Ներսէս Լամբրոնացի), եւ նախ-

digitised by A.R.A.R.@

նական կարգի չորս մասերը յայտնուել են Շարակնոցի տարբեր հատուածներում:

Ըստ որոշ վկայութիւնների, Խորենացին է հեղինակել նաեւ Հոգեգալստեան (Պենտեկոստէ), Վարդավառի եւ Աստուածածնի Վերափոխման առաջին օրերի կարգերը[18]. «Սուրբ Մովսէս Քերթող»... եւ զառաջին պատկերն Հոգւոյ գալստեան, զՎարդավառի եւ զՎերափոխմանն»[19]: «Կանոնն Պենտէկոստէին Առաջին աւուրն... ասացեալ Մովսէսի Քերթող վեհին»: «Մովսէս Քերթողն»... զՎարդավառին»: «Փոխման Աստուածածնին ասացեալ Մովսէսի Քերթող Խորենացի»[20]: Այդ կարգերը վերագրուել են նաեւ Յովհան Մանդակունուն եւ Անանիա Շիրակացուն[21]: Այս անգամ էլ ուսումնասիրութիւնը մեզ բերել է այն կարծիքին, որ այդ կարգերի հիմնական հեղինակը եւս Խորենացին է: Ի դէպ, Քերթողահայրը գրել է նաեւ Մարիամ Աստուածածնի Վերափոխմանը եւ Վարդավառի խորհուրդին նուիրուած այլ երկեր[22]:

Շարակնոցային ցանկերում Խորենացուն եւ Շիրակացուն են վերագրուած Յովհաննէս Մկրտչին («զՅոհաննուն») նուիրուած օրհներգերը: Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեանը որոշ աուեալների հիման վրայ Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման կարգը համարել է «արարեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ»[23]:

Շարակնոցային ցանկերը Խորենացուն եւ Շիրակացուն են վերագրել նաեւ Անտոն Անապատականին, Թէոդոս Թագաւորին (Սուրբ Թագաւորաց) եւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած կարգերը[24]: Աւետիքեանի ունեցած աուեալներով այդ կարգերը վերագրուում են հիմնականում Խորենացուն, մասամբ՝ Յովհան Մանդակունուն[25]:

Համամիտ ենք Թահմիզեանին, թէ Խորենացին է գրել «Անտոն Անապատականին նուիրուած կանոնի կտորները (բացի Օրհնութեան Բ պատկերից՝ «Որ ի հանդէս քո ճգնութեան»), Թագաւորաց կանոնի կտորները (բացի Օրհնութիւնից՝ «Որ զերկնաւոր թագաւորութեանդ») եւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած կանոնի հին երգերը («Ով երջանիկ տէր»)»[26]:

Խորենացին ըստ էութեան իրագործել է իր մեծ ծրագիրը՝ շարունակելով եւ գրեթէ լիովին ամբողջացնելով իր ուսուցչապետերի սկսած գործը: Նա ստեղծել է ժամանակի հայ եկեղեցու սահմանած նշանակալից տօներին նուիրուած օրհներգերի կարգերը: Դրանք, անշուշտ, յետագայում համալրուել են այլ հեղինակների երգերով, որոշ օրհներգեր պարականոն են դարձել: Խորենացու ստեղծած կարգերն ընդգրկում են շուրջ 300 երգեր, որոնց մեծ մասի հեղինակն է նա:

Թէ ճշգրտօրէն ո՛ր թուականին է սկսել եւ ե՛րբ է աւարտել Խորենացին իր մեծաթիւ օրհներգերի յօրինման աշխատանքը, չենք կարող ասել: Դա եղել է 460ականների սկզբից մինչեւ 470ականների կէսերն ընկած ժամանակամիջոցին:

Դրանից յետոյ (թերեւս նաեւ զուգահեռաբար) նա շարադրել է իր Պատմութիւնը, որն աւարտել է շուրջ 480ին: Ինչպէս գրում է Թահմիզեանը, Խորենացու երգերի «բազմակողմանի հետազօտութիւնը ցոյց է տալիս, որ

դրանք մեր Քերթողահօր երաժշտա-բանաստեղծական արուեստի յեղաշրջման նոյնիսկ բազմամեայ մի ճանապարհ են գծում»[27]։

Իր հեղինակած օրհներգերը Խորենացին, անշուշտ, յանձնել է կաթողիկոսարան՝ պատուիրատու Գիւտ Արահեզացուն[28] կամ նրան յաջորդած Յովհան Մանդակունուն։

*

Քրիստոսի Մնունդին ձօնուած օրհներգերը ստեղծելիս Խորենացին, բնականաբար, հիմք է ընդունել Աւետարանը։ Նա հարկ է համարել նախ անդրադառնալ Աստուածածնի Աւետմանը, որը հայ առաքելական եկեղեցին ձօնում է Քրիստոսի Մնունդից ինը ամիս առաջ՝ Ապրիլի 7ին։ Այդ օրն է, երբ, ըստ Աւետարանի, Գաբրիէլ հրեշտակապետը դալիս է Գալիլիայի Նազարէթ քաղաքը եւ Դաւթի սերնդից Յովսէփի նշանածին՝ կոյս Մարիամին, աւետում նրա՝ Սուրբ Հոգուց յղիանալու եւ Աստուածորդուն ծնելու մասին (Ղուկաս, Ա., 26-28)։

Աւետման (Աւետեաց) ձօնի առթիւ Խորենացին, ինչպէս նշեցինք, կազմել է մի ոչ-ծաւալուն կարգ, որի Հարցնը սկսւում է հրեշտակապետի՝ Մարիամին ուղղուած աւետիսով։

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել մի կարեւոր հանգամանք։ Մարիամն իբրեւ Աստուածամայր եւ Սրբուհի պաշտօնապէս ճանաչուել է 431ի Եփեսոսի Երրորդ Ժողովում։ Դրանից յետոյ է հայ իրականութեան մէջ տարածուել նրա պաշտամունքը, եւ հայ առաքելական եկեղեցական ծիսակարգի մէջ մտել են Աստուածածնին նուիրուած ձօները։ Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ Մեսրոպ Մաշտոցը եւ Սահակ Պարթեւը, որոնք օրհներգեր են հեղինակել նախքան Մարիամի պաշտամունքի տարածումը Հայաստանում, չեն անդրադարձել Աստուածամօրը՝ որպէս ձօնելի եւ պաշտելի Սրբուհու[29]։

Խորենացին առաջինն է հայոց մէջ օրհներգել Սուրբ Կոյսին՝ սկզբնաւորելով հայ մարիամերգութիւնը։

Աւելնք նաեւ, որ իր Պատմութիւն Հայոցի մէջ Խորենացին առանձնակի անդրադարձել է Եփեսոսի Ժողովին՝ գումարուած ընդդէմ «ամբարիշտն» Նեստորի։ Պատմիչը նշել է, որ այդ Ժողովին չեն մասնակցել Մեսրոպ Մաշտոցը եւ Սահակ Պարթեւը, որոնց յատուկ առաքել են Ժողովի սահմանած կանոնները[30]։

Այն ժամանակ, երբ Խորենացին յօրինում էր իր օրհներգերը, նեստորականութիւնը լայնօրէն թափանցել էր Հայաստան՝ մերժելով Մարիամի՝ Աստուածածնի եւ Քոյրի՝ աստուածային լինելը։ Ի հակազդեցութիւն այդ հերձուածողական քարոզների՝ Խորենացին իր օրհներգերում չափազանց շատ փառաբանել ու ներբողել է թէ՛ Աստուածածնին եւ թէ՛ Միածին Քրիստոսի Սուրբ Խաչը (այստեղ, անշուշտ, որոշակի դեր է ունեցել նրա հովանաւոր Գիւտ Արահեզացին)։

Ինչպէս իր օրհներգերում, այնպէս էլ իր Պատմութիւն Հայոցի մէջ Խորենացին, Եփեսոսի Ժողովի ոգով, Աստուածածնին կոչել է «Ամենասուրբ»[31]։

digitised by A.R.A.R.@

Նշեցինք, որ Խորենացին հեղինակել է նաեւ Աստուածածնի վերափոխմանն առնչուող մի երկ։ Դա Սահակ Արծրունուն գրած նրա թուղթն է[32], որտեղ պատմւում է, թէ ինչպէս փայտի վրայ դրոշմուած Սուրբ Կոյսի պատկերը նրա վերափոխումից յետոյ բերուեց Հայաստան։ Այստեղ էլ Ամենասուրբ Մարիամին Խորենացին կոչել է «Ամենօրհնեալ Սրբուհի», այլեւ «Սուրբ անարատ Կոյս»[33]։

Սակայն վերադառնանք Խորենացու օրհներգերին, աւելի որոշակի՝ Աւետման կարգին։ Այստեղ պարականոն դարձած Հարցնին յաջորդել է մի Մեծացուսցէ։ Հայ օրհներգութեան մէջ այս երգատեսակը սկզբնապէս կցորդուել է Աստուածածնի «Մեծացուսցէ անձն իմ զՏէր» աւետարանական օրհնութեանը (Շուկաա, Ա-, 46), որն ընդգրկուել է հայկական Մաշտոցաբանում։ Մեծացուսցէները հիմնականում նուիրուած են Տիրամօրը։ Ըստ այսմ, Աւետման նախնական կարգի Մեծացուսցէն, ըստ երեւոյթին, այդ երգատեսակի առաջին նմուշն է։

Նշեցինք նաեւ, որ Խորենացին հեղինակել է Մեծացուսցէների մի ամբողջ շարք՝ գրուած Տիրոջ Յարութեան առթիւ։ Նա բազմաթիւ Մեծացուսցէներ եւ Տիրամօրը ձօնուած այլ տեսակի օրհներգեր է յօրինել նաեւ իր հեղինակած միւս կարգերի, յատկապէս Աստուածածնի կարգերի համար։ Այդ օրհներգերում Ամենասուրբ եւ Ամենօրհնեալ Աստուածամայրը ներկայացուած է զանազան ներբողական-փառաբանական մակդիրներով։ Օրհներգուն նրա մէջ նախ առանձնացրել է երեք խորհուրդներ.

Երիս խորհուրդս սոսկալի ի Քեզ տեսանի, Աստուածածի՛ն,
յղութի՛ւն անսերմնական, ծընո՛ւնդ անարատ,
կուսութի՛ւն՝ յետ ծընընդեան մնալով անապական...(էջ 72-73)[34]։

Ըստ այսմ, մակդիրների ու փոխաբերութիւնների մի մասը մատնանշում է Սուրբ Կոյսի անարատութիւնը՝ բնորոշելով նրան իբրեւ «Կուսութեանց պարծանք», «Անխախտելի Կուսութիւն», «Անհարսնացեալ», «Հարսն երկնաւոր», «Հարսն անփորձ», «Գանձ անապական», «Մաքուր Աղաւնի»...

Անապական Կոյսը կանանց մէջ միակ օրհնեալն է, բոլորի համար երանելի, «Պարծանք՝ ազգի մարդկան», «Պարծանք եկեղեցւոյ»։ Նրան օրհնում, գոհաբանում եւ փառաւորում են ոչ միայն մարդիկ, այլեւ «վերինն զօրութիւնք, դասք անմարմնոց, հոգեղինաց, հրեղինաց, զուարթնոց եւ հրեշտակաց»։ Նա ինքը հոգեղէն սերովբէ է, «ահեղիցն նմանեալ հրեղինաց դասուցն», «քան զերկինս բարձրագոյն», «գերահրաշ Ծաղիկ՝ բուրեալ յեղեմայ հոտ անմահութեան», «խորհուրդ կենաց», «Մայր կենդանութեան», «ճանապարհ արքայութեան»։

Այս հոգեղէն կինը սրբացուել ու գերբնական արարածի յատկանիշներ է ձեռք բերել, քանի որ նրան է չնորհուել կրելու մեծագոյն խորհուրդը՝ Աստծոյ մարդեղացումը։ Հրեշտակապետը նրան կոչել է Բերկրեալ (չնորհընկալ), քանի որ նրա մէջ է Սուրբ Հոգու միջոցով մարմնաւորուել Տէրը։ Ուստի եւ Տիրամօրը տրուած մակդիրների ու փոխաբերութիւնների մեծ մասը խորհրդանշում է նրա այդ մեծ առաքելութիւնը՝ լինել մարդեղացած

Աստծոյ կրողը եւ ծնողը. «կենարար Բանի Բնակարան», «Բնակ հրեղէն Աստուածութեան», «քերովբէական Աթոռ», «Վերընկալ աստուածային Բանի», «Հիմն եկեղեցւոյ», «Աստուծոյ լուսեղէն Տաճար», «Խորան Հոգւոյն Սրբոյ», «Տեղի անտանելի Լուսոյն», «Հրափայլ ծագման Առագաստ», «Աղբիւր անսպառ Լուսոյն», «ճշմարիտ Արեւելք Արեգականն արդարութեան»[35],

Լինելով Լոյս-Աստծուն կրողն ու ծագեցնողը՝ Տիրամայրն ինքը եւս լուսեղէն էակ է՝ «քան զարեգակն պայծառագոյն», «պայծառ Երկինք», «Ամպ լուսեղէն», «որպէս գերարփի փայլեալ»։

Տիրամայրն ամէնից աւելի զովերգուած է վասն տաճարի փոխաբերութեամբ, որ անարատ է, անխախտելի, լուսեղէն։ Երգերից մէկում դիմելով Բան Աստծոյ Տաճար-Մարիամին՝ բանաստեղծն ասել է.

Խորանայարկ, կամարանըմման յօրինեցար, Սուրբ Կոյս
Աստուածածի՛ն,
զանհասանելի ըզԲանն Աստուած բնաւորապէս, անսերմնաբար
կրեցեր ի Քո որովայնի.
անդադար երգով ըզՔեզ միշտ մեծացուցանեմք (էջ 528-529)։

Ինչպէս Քրիստոսն իր մահով փրկեց մարդկութիւնը նախահայր Ադամին տրուած Աստծոյ անէծքից, նոյնպէս եւ Մարիամն իր Աստուածածնութեամբ վերացրեց նախամայր Եւայի մեղքը, դարձաւ «Բարձող անիծից» եւ «Լուծիչ երկանց» (*երկունքի ցաւերը ջնջող*)։ *Դիմելով նրան՝ օրհներգուն ասել է*.

Քեւ լուծան կնիք դատապարտութեան,
եւ Քեւ կազնեցաւ մեղուցեալ մայրըն գլորեալ... (էջ 47)։

Այսպիսով, Քրիստոսի մայրը ձեռք է բերել նաեւ որոշ աստուածային-սրբային յատկանիշներ՝ դառնալով «Քաւիչ մեղաց», «Բաշխող բարութեանց», «Բոլորից փրկութեան Մայր», «Օգնական եւ Շնորհի աշխարհի», «Աղբիւր ծարաւեաց», «Հանգիստ աշխատելոց»... *Նա այդպիսին է, անշուշտ, Տիրո՛ջ կամքով, ուստի եւ հաւատացեալի կողմից առաւելապէս ընկալուել ու բնորոշուել է իբրեւ Աստծոյ առաջ բարեխօսող,* «Միջնորդ օրհնաց եւ շնորհաց», «Բարեխօս աշխարհի»...

Խորենացու օրհներգերում Աստուածածինը գովերգուած է նաեւ Հին Կտակարանից մակաբերուած մի շարք խորհրդանշական փոխաբերութիւններով. «երկնային Դուռ», *որով կարող է անցնել միայն Աստուած*, «անկէզ Մորենի, Լոյսի սիւն, վիմածին Լեռ, փակուած Աղբիւր, Գեղմ, հովանի Ամպ»... *Այս խորհրդանիշները պարզաբանուում են մարգարէական գրքերի մեկնութիւններով, որոնց քաջածանօթ է եղել Խորենացին։*

Այսպիսով, Խորենացու օրհներգերում ներկայացուած է Աստուածածնի առինքնող լուսեղէն կերպարը։ Դրա շնորհիւ նրա սկզբնաւորած մարիամերգութիւնը մեծ խիզախում ու նորարարութիւն էր եւ վաղ միջնադարի լուսերգութեան բանաստեղծական փայլուն դրսեւորում։ Պիտի անցնէր կէս հազարամեակ, որպէսզի սրբացուած-աստուածացուած Մարիամը Գրիգոր Նարեկացու քերթութեան մէջ վերստին դառնար Հոդեղէն կին, կանացի

digitised by A.R.A.R.@

գեղեցկութեամբ երկրային արարած, որի աչքերն են «ծով ծիծաղախիտ... բերանն երկքերքի, վարդն ի շրթանց կաթէր... Ծոցն լուսափայլ՝ կարմիր վարդով լցեալ»...[36]

*

Հայ առաքելական եկեղեցին Աստուածայայտնութեան Ճրագալուցը նշում է Յունուարի 6ին, Սուրբ Մնունդի նախօրեակին։ Այդ ծիսակատարութիւնը «առ հինսն կատարիւր մօտ ի մութն երեկոյին լուցմամբ ճրագաց»[37]։ *Այս հանդիսութեան համար Խորենացին հարկ է համարել առեղծել առանձին երգաշարք, որն անմիջապէս շարունակում է Աւետման երգաշարքը եւ վերջինիս հետ միասին նախերգանքի դեր կատարում բուն Աստուածայայտնութեանը նուիրուած օրհներգութեան համար։*

Ճրագալուցի կարգը եւս արծարծում է Աստուածածնի Աւետման եւ Քրիստոսի մարդեղացման թեման։ Հետեւաբար այստեղ գերակշռում է Աստուածամօր եւ նրա մէջ մարմնացած Աստծոյ փառաբանութիւնը, որ ողողուած է ծագող արդար Արեգակի ոգեղէն լոյսով.

Ծագումըն հրաշալի, որ անյայտ էր ի մէնջ,
եւ Բանըն Հայրական՝ անըմբռնելի,
հուր փայլակնացեալ եւ ի մարմնի բնակեցաւ՝
անվընաս պահելով զարարածս ամենայն (էջ 24)։

Խորենացին ուղ կարգերով օրհներգել է մարդեղացած Քրիստոսի Մնունդը՝ բանաստեղծօրէն մշակելով համապատասխան աւետարանական նիւթը։ Քրիստոսը ծնւում է Բեթղեհէմում, եւ նրան խանճարուրով բարուրած գնում են մսուրի մէջ։ Նրան առաջինը տեսնում եւ երկրպագում են հովիւները։ Ապա ուղեցոյց աստղին հետեւելով՝ գալիս են մոգերը եւ երկրպագում նրան։

Նշանաւոր է եւ ժողովրդի մէջ լայնօրէն տարածուած է Մննդեան Առաջին օրուայ Օրհնութիւնը, «որ երգւում է ոչ միայն եկեղեցում, այլեւ տներում, հանդէսներում եւ մանաւանդ Ծննդեան Աւետիսների ժամանակ։ Այս շարականի մասսայականացման ու շատ սիրուելու գաղտնիքը պարզութեան, գեղեցկութեան ու մատչելիութեան մէջ է»[38]։ *Ահա առաջին երկտող տունը.*

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի, որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ,
հովիւք երգեն ընդ հրեշտակս, տան աւետիս աշխարհի (էջ 27)։

Արծարծուող նիւթին զուգընթաց դարձեալ չօշափւում է Աստուածածնի Աւետման թեման, եւ կատարւում է վերջինիս ու նրա մարմնացեալ Որդու փառաբանութիւնը, ինչպէս՝

Ի Հօրէ ծագեցար՝ լուսաւորել զարարածըս,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռք Քեզ։

Ծընար ի յայրին, ընծայեցաւ Բեթղեհէմ,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռք Քեզ։

Հովուաց յայտնեցար, Երկրպագեա՛լ ի մոգուց,

digitised by A.R.A.R.@

արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռք Քեզ:

Եւ մե՛ք երգեցուք, որ ի Կուսէն մարմնացար,
արդարութեա՛ն Արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռք Քեզ (էջ 28):

Աստուածայայտնութեան հետ միաժամանակ հայ առաքելական եկեղեցին ոշնում է նաեւ Քրիստոսի մկրտութիւնը (Ջրօրհնէք): Յովհաննէս Մկրտչի ձեռքով երեսնամեայ Քրիստոսը մկրտւում է Յորդանան գետում. «եւ ահա բացան նմա երկինք, եւ ետես զՀոգին Աստուծոյ՝ զի իջանէր իբրեւ զաղաւնի եւ գայր ի վերայ նորա: Եւ ահա ձայն յերկնից որ ասէր. Դա է Որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ» (*Մատթէոս*, Գ, 16): *Այս իրողութեանը Տօրենացին անդրադառնում է Աստուածայայտնութեան կարգերում: Նրա բնորոշմամբ, Քրիստոսը մկրտուելով Յորդանանում,* «զուաց ըզմեղ աշխարհի», «սրբեաց զՅորդանան».

Մկկըրտի Քրիստոս, եւ սըրբին ամենայն արարածք,
եւ տայ մեզ թողութիւն մեղաց՝
ջրով եւ Հոգւով վերաստըրբելով ըզմեզ (*էջ* 59):

Յովհաննէս Մկրտիչը՝

Տեսանելով Սուրբ զՀոգին՝ աղաւնակերպ ի վերայ ջուրցըն,
աղաղակէր՝ ասելով. «Ահա Գառն Աստուծոյ, որ ի Հօրէ
վըկայեցաւ.
– Դա է Որդի իմ սիրելի, ընդ որում Ես հաճեցայ» (*էջ* 63):

Աստուածայայտնութեան կարգերում առկայ են օրհներգերի բոլոր տեսակները, ինչի շնորհիւ «կոտրուել է» յարատեւող պատումի միակերպութիւնը: Ընդհանուր առմամբ, այդ կարգերում տիրապետում է զուարթ լոյսով ողողուած աւետիսեան-ցնծագին տրամադրութիւնը, քանզի ծննդեան եւ կնունքի տօն է, այն էլ՝ Լոյս-Աստծոյ Մնունդի եւ Մկրտութեան.

Ցընծութեամբ տօնեցուք ըզԾընունդ Քո Սուրբ,
որ յայտնեցար մեզ՝ Լոյս ի Լուսոյ
եւ լուսով Քո լըցեր զտիեզերըս,
ըզՔեզ օրհնեմք, Աստուա՛ծ հարցըն մերոց... (*էջ* 28):

Մկկըրտեալ ի Յորդանան ի Յովհաննէ,
աստուածային բնութեամբ, մարմնովըն, զոր ի մէնջն էառ՝
ըզմեզ լուսաւորելով աստուածային ծագմամբըն (*էջ* 61-62):

Եթէ Աւետման եւ Ձրագալուցի երգերը համարում ենք Աստուածայայտնութեան ութ օրերի օրհներգութեան նախերգանքները, ապա վերջերգ կարող ենք համարել Տեառնընդառաջի կարգը: Ըստ Աւետարանի, քառասնօրեայ Քրիստոսին, «ըստ օրինացն Մովսիսի», *տանում են Երուսաղէմի տաճար՝* «յանդիման առնել Տեառն»: *Այստեղից էլ՝ հայ առաքելական եկեղեցում Փետրուարի 14ին նշուող Տեառնընդառաջ տօնի անուանումը: Տաճարում մանուկ Քրիստոսին իր գիրկն է առնում Սիմէոն Ծերունին՝ մարգարէանալով, որ մանուկը կը լինի* «Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց եւ փառս ժողովրդեան Իսրայէլի» (*Ղուկաս*, Բ, 22-32):

digitised by A.R.A.R.@

Այս է Խորենացու հեղինակած Տեառնընդառաջի կարգի նիւթը, որի չարադրանքը երբեմն վերածուել է բանաստեղծական գեղեցիկ տողերի, ինչպէս՝

Այսօր երկիրս երկինք աննուաներցաւ,
զի Տէրըն տէրանց իջեալ յերկնից ի յերկիր
եւ ընծայիլ յանձն առնու ի գործոց ձեռաց Իւրոց (էջ 77)։

Տեառնընդառաջի օրհներգերում գծագրուած է Սիմէոն ծերունու կենդանի մարդկային կերպարը։ Նա, որին Սուրբ Հոգուց հրամայուած էր մահ չտեսնել, մինչեւ չտեսնի Տիրոջ Օծեալին, այժմ վերջապէս հասել է իր բաղձալի նպատակին եւ կարող է հանգիստ մեռնել։ Նա գգուում է մանկանը՝ փառաւորելով Աստծուն։ «Խայտար ալէօքըն ծերունին», որին օրհներգուն կոչում է քերովբէական աթոռ (ինչպէս կոչել է Աստուածածնին), քանի որ նրա գրկում է բազմել մարմնացած Աստուածորդին։

Այսպիսով, Աստուածայայտնութեան երգերում պաշտուող սրբութեանը զուգընթաց պատկերւում է նաեւ մարդ արարածը. մի դէպքում՝ ի դէմս կոյս Մարիամի, մէկ այլ դէպքում՝ Սիմէոն ծերունու։ Միւսը ինքը՝ օրհներգուն է, իր յոյզերով ու խոհերով, որ օրհներգում է՝ յաճախ հանդէս գալով պաշտող համայնքի կողմից, երբեմն նաեւ իր իսկ անձով.

Բարեխօսեա՛ վասն անձանց մերոց...
փրկել ըզմեզ ի փորձութենէ... (էջ 23)։

Այսօր ըզմեղօք դատապարտեալ անձն իմ ի մահ
նորոգեա՛ ի կեանսըղ յաւիտենից մարդասիրապէս... (էջ 38)

Այսօր հայցմամբ ծերունւոյն արձակեա՛ եւ զիս՝
ըզքազմամեղըս,
ի կապանաց մահու՝ ի կեանսըղ յաւիտենից (էջ 76)։

Օրհներգուի անձի, որպէս «քնարական հերոսի» նման դրսեւորումներն արդէն առկայ են Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի օրհներգերում։

*

Նշեցինք, որ Խորենացին օրհներգեր է յօրինել նաեւ քրիստոնէական մեծագոյն տօնի՝ Յարութեան կամ Սուրբ Զատկի առթիւ՝ ստեղծելով ութ չարքերից բաղկացած Հարցներ եւ առանձին չարք կազմող Մեծացուսցէներ։

Յարութեան Հարցները Խորենացին սկսել է այն աւետարանական դրուագներից, որոնցով աւարտում են Սահակ Պարթեւի հեղինակած Աւագ Շաբաթի կարգերը։ Նկատի ունենք Քրիստոսի խաչելութեան, մահուան եւ թաղման դրուագները։ Այնուհետեւ օրհներգուն արծարծել է հիմնական թեման՝ Քրիստոսի Յարութիւնը։

Քրիստոսի թաղման յաջորդ օրն առաւօտ կանուխ Մարիամ Մագդաղենացին, Յակոբոսի մայր Մարիամը եւ Սողոմէն գնում են անուշաբոյր իւղերով ու խնկով օծելու Աստուածորդու մարմինը։ Սակայն ժայռափոր գերեզմանը թափուր են գտնում, եւ հրեշտակն աւետում է նրանց Քրիստոսի

Յարութիւնը։ Հրեշտակի տեսիլքից սարսափահար են լինում գերեզմանը հսկող զինուորները։ Իւղարեր կանայք հրեշտակի կամքով աւետիսը հաղորդում են առաքեալներին։ Վերջիններիս երեւում է յարութիւն առած Քրիստոսը, որն այնուհետեւ համբարձւում է երկինք։ Յարութեան նիւթից բխող գաղափարը հետեւեալն է. Քրիստոսն իր մահով յաղթում է մահին («մահուամբըն ըզմահ խափանեաց»), կործանում է դժոխքը, առաջին մեղքի պատճառով մահացածներին կենդանացնում է եւ անմահութիւն շնորհում մարդկութեանը։ Այսինքն՝ կատարւում է աշխարհի երկրորդ արարչագործութիւնը։

Նշուած նիւթն ու գաղափարը բազում ձեւերով շարադրուած են Խորենացու Յարութեան Հարցներում՝ վերածուելով սրտառուչ երգ-երաժշտութեան։

Ինչպէս Քրիստոսի Ծննդեան կարգերը, այնպէս էլ Յարութեանը ձօնուած այս ուխտաս շարքերը, ընդհանուր առմամբ, համակուած են ցնծագին տրամադրութեամբ։ Կամովին մեծ տառապանքների ու մահուան գնացած Տէրը յարութիւն է առել եւ դրանով անմահութիւն պարգեւել մահկանացու մարդկանց.

Այսօր ցընծաւն մանկունք առագաստի,
քանզի Քրիստոս յարուցեալ՝ փարատեաց ըզսուգ
եւ ըզտըրտմութիւն
եւ լուսաւորեաց զաշխարհըս...

Այսօր ցընծայ Երուսաղէմըն Վերին,
այսօր ցընծայ Սիոն Մայր եկեղեցի,
քանզի Փըրկիչըն մեր յարեաւ եւ աւերեաց զդժոխըս,
եւ մեզ վերըստին Լոյսըն ծագեալ ի Հօրէ (էջ 419)։

Ինչպէս տեսնում ենք, համընդհանուր ցնծութիւնն այս անգամ էլ ոգեշնչուած է ոգեղէն լոյսով, քանզի Լոյս-Աստուած իր Յարութեամբ վերացնում է նախահայր Ադամի մեղքը, նորոգում է հին մարդկութիւնը, որի առջեւ բացում է անմահութեան դուռը։ Օրհներգուն հակադրել է մահաբեր իմացութեան ծառը եւ կենարար խաչափայտը.

Պատրաւնօք նախաստեղծին մերկացաք ի լուսոյն,
իսկ Յարութեամբ Միածնիդ ըզգեցաք զանմահութիւն.
փա՛ռք Յարութեան Քո, Տէ՛ր։

Խաբաւնօք փայտին ճաշակեցաք ըզմահ,
իսկ փայտէն կենաց նորոգեցաք ամենայն.
փա՛ռք Յարութեան Քո, Տէ՛ր (էջ 326)։

Յարութեան նիւթը եւ գաղափարն արծարծելիս, օրհներգուն այս անգամ եւս թէ՛ ներբողական-փառաբանական խօսքեր է ասել եւ թէ՛ հեղել իր ապաչխարական զեղումները, երբեմն՝ անձնական մակարդակով եւ յաճախ՝ բանաստեղծական ջերմ շնչով։ Ահա երկու հատուած Ողորմեաներից,

digitised by A.R.A.R.@

որոնք արտայայտում են նաեւ մարդու ազատութեան ու անմահութեան տենչերը.

Որ տըրտմահաղորդ Քո չարչարանօք խաչին
ազատեցեր ըզմարդն ի տըրտմազգեաց փայտէն
եւ ի մեղսաճաշակ պըտղոյն,
Քրիստո՛ս Աստուած, եւ մե՛զ ողորմեա... (էջ 389):

Ի խաչին բեւեռեցար, Աստուա՛ծ,
եւ զմարդն ի կապանաց մահու արձակեցեր.
եւ զիս մի՛ անտես առներ,
որ մեղօքս եմ մեռեալ (էջ 350):

Մաշտոցի հետեւութեամբ, որ հեղինակել է Յարութեան համար սահմանուած քառասնօրեայ Պահքի ութաչարք Հարցներ, Խորենացին սահեղծել է Յարութեանը նուիրուած համանման չարքեր, որոնք նախատեսուել են երգուելու մինչեւ Հոգեգալուստն ընկած յիսնօրեակում (Յինանց օրերին):

Յարութեանը նուիրուած Մեծացուցէների չարքի երգերին մենք որոշ չափով անդրադարձանք Խորենացու մարիամերգութիւնը դիտարկելիս: Ասելացնենք այստեղ, որ այդ չարքը եւս գրուած է ըստ ութ ձայնեղանակների: Սակայն, ըստ այդմ սահեղծուած երգերի քանակը հաւասարաչափ չէ, ինչը թերեւս յետագայ միջամտութիւնների արդիւնք է: Ասենք նաեւ, որ չարքում առկայ է մի Մեծացուցէ, որը հեղինակը, աւանդոյթից չեղուելով, նուիրել է ոչ թէ Աստուածամօրը, այլ Աստուածորդուն: Այդ օրհներգը բաւական գեղեցիկ քերթուած է՝

Մեծացուցանեմք ըզՔեզ,
որ ի Հօրէ Բանդ եւ անճառելի Ծընունդ,
որ ի Կուսէն մարմնացար, ցուցար մեզ:

Մեծացուցանեմք ըզՔեզ,
որ կոխեցեր ըզմահ աստուածապէս
եւ լուծեր ըզկընիք մահու,
որ ի խաչին բարձրացար կամաւ Հօր:

Մեծացուցանեմք ըզՔեզ,
որ թաղեցար ի նոր գերեզմանի
եւ յերրորդ աւուր յարեար,
որ ի յերկինս համբարձար փառօք Հօր (էջ 64-65):

*

Խորենացին հեղինակել է նաեւ Հոգեգալստեան, Վարդավառի եւ Աստուածածնի Վերափոխման առաջին օրերի կարգերը: Այդ տօները ե. դարում նշուել են առանց օրերի տարբերաժանման, ինչը կատարուել է աւելի ուշ՝ Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի սահմանած կարգով: Վերջինս էլ հենց հեղինակել է այդ տօների յաջորդ օրերին նուիրուած օրհներգերը:

Հոգեգալուստը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է Յարութիւնից յիսուն օր անց։ Այդ ժամանակ, ըստ Նոր Կտակարանի, Սուրբ Հոգին Վերնատունն է իջել առաքեալների վրայ եւ նրանց տուել քրիստոնէութիւնն աշխարհով մէկ քարոզելու մարգարէական շնորհը (Գործք Առաքելոց, Բ., 1-36)։ Այս նիւթը բանաստեղծօրէն մշակել է Խորենացին։ Նա Սուրբ Հոգուն ներկայացրել է «աննիւթական Աղաւնի» փոխաբերութեամբ, որի շնորհիւ

առաքեալքն արբեցան անմահական բաժակաւրն
եւ հրաւիրեցին զերկիրս ի յերկինս (էջ 428)։

Տօնական ցնծագին տրամադրութեամբ է համակուած ողջ կարգը։ Այս կարգի Մեծացուսցէն նոյնպէս, աւանդոյթից չեղուելով, օրհներգում է ոչ թէ Աստուածածնին, այլ Սուրբ Հոգուն։ Սա միանգամայն հասկանալի է. քանի որ կարգի բոլոր երգերը վերաբերում են Ս. Հոգու գալստեանը, ուստի թեմայից անհարկի չեղում կը լինէր, եթէ երգերից մէկը ձօնուէր Տիրամօրը։ Ահա այդ Մեծացուսցէն, որը թերեւս, կարգի ամենագեղեցիկ երգն է.

Այսօր, ո՜ր ժողովուրդք,
ցընծացէ՛ք ընդ գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ։

Այսօր ցընծան առաքեալքն՝
զարդարեալք ի շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ։

Այսօր զուարճացան արարածք
ճըշմարիտ գալըստեամբ Հոգւոյն Սրբոյ՝
մեծացուցանելով զԵլողն ի Հօրէ (էջ 430-431)։

Վարդավառի կամ Քրիստոսի Այլակերպութեան տօնը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է Յարութիւնից 98 օր անց, որ համընկնում է Հոգեգալստեանը յաջորդող հօթերորդ կիրակիին։ Դա այն օրն է, երբ, ըստ Աւետարանի (Մատթէոս, ԺԷ., 1-13) Քրիստոսը մի բարձր լեռան վրայ, որ աւանդաբար համարւում է Գալիլիայի Թաբոր լեռը, իր երեք աշակերտների՝ Պետրոսի, Յակոբի եւ Յովհաննէսի առջեւ այլակերպուել է (կերպարանափոխուել)։ Նրա դէմքը փայլել է արեւի նման, եւ նրա զգեստները դարձել են ալիտակ, ինչպէս լոյսը։ Ապա իջել է մի լուսեղէն ամպ, որտեղից հնչել է Հայր Աստծոյ ձայնը. «Դա է Որդի իմ սիրելի՝ ընդ որ հաճեցայ, դմա՛ լուարուք»։

Այս հրաշքի առթիւ հայ եկեղեցու սահմանած տօնի խորհուրդը քննել է Խորենացին «Յաղագս Վարդավառի Խորհրդոյ» մեկնաբանական երկում[39]։ Ի դէպ, նա այստեղ Այլակերպութիւնը կոչել է նաեւ Պայծառակերպութիւն[40], որ ընդունուել է մեր եկեղեցու եզրաբանութեան մէջ։

Խորենացին Վարդավառի տօնի առթիւ ստեղծել է նաեւ օրհներգերի առանձին կարգ, որն ըստ ամենայնի հոգեհարազատ է նրա վերոյիշեալ երկին։ Այդ երկում հեղինակը Վարդավառի մասին ասել է, թէ «Արդարեւ սա է օր ցնծութեան եւ ուրախութեան, զոր արար Տէր. սա է օր ծագման մեծի

digitised by A.R.A.R.@

փառացն Աստուծոյ, որ է նոր արքայութեան սկիզբն եւ տեսչութիւն Էական լուսոյն եւ նկարագրի յուսոյն յաւիտենից»[41]: *Ըստ այսմ, ինչպէս նախորդ՝ Հոգեգալստեան, այնպէս էլ Վարդավառի տօնի առթիւ նրա ստեղծած օրհներգերը ողողուած են ցնծութեամբ, ոգեղէն լոյսով ու յոյսով.*

Որ ըզճառագայթ փառաց Քոց ցուցեր,
արեգականակերպ փայլմամբ զարարածըս լուսաւորեցեր,
գՔեզ փառաւորեմք, իմանալի Լո՛յս... (էջ 507):

Լերինք ցրնծասցեն առաջի Քո, Տէ՛ր,
որ երեւեցար ի փառս Աստուծոյ Հօր... (էջ 511):

Այս կարգում էլ կայ մի Մեծացուսիչ, որը նուիրուած է Աստուածածնին եւ առնչւում է Վարդավառի տօնին: Հեղինակն այստեղ կատարել է երկու ուշագրաւ հակադրութիւն: Եթէ Պայծառակերպութեան ժամանակ առաքեալներն ահաբեկւում են Տիրոջ մասնաւոր (մասնակի) լոյսի ճառագայթումից, ապա Աստուածածինը կրել է իր մէջ «բովանդակ ըզհուր Աստուածութեանըն»: Եթէ Պայծառակերպութեան ժամանակ առաքեալներին հովանի է լինում լուսեղէն ամպը, ապա Աստուածածնին հովանաւորել են Գաբրագոյն Սուրբ Հոգին եւ Բարձրեալի զօրութիւնը:

Աստուածածնին է ձօնուած նաեւ Վարդավառի կարգի ձաչուն, որը դարձեալ սկսւում է ցնծագին աւետիսով.

Ուրախացի՛ր, Պըսակ կուսից Տիրամա՛յր,
այսօր Որդին Քո զՀայրենին փայլեաց զփառըս.
Նըմա յաւերժ յա՛ննձն արա զանձինըս մեր (էջ 512):

Ջլինէին Վարդավառին ձօնուած խորենացիական օրհներգերը, թերեւս չէր ծնուի Նարեկացու չէնչող «Տաղ Վարդավառի»ն:

Վարդավառից յետոյ 5րդ կիրակի օրը մեր եկեղեցին նչում է Աստուածածնի Վերափոխման տօնը: Տիրամօր՝ հոգով ու մարմնով երկինք վերափոխուելու պատմութիւնը «ունիմք ի գրուածոց ինչ Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ առ Տիտոս, այլեւ Նիկոդեմոսի»[42]: Վերափոխմանն անդրադարձել է նաեւ Խորենացին իր վերոյիշեալ Թուղթում: Բացի այդ, նա հեղինակել է նաեւ Վերափոխմանը նուիրուած օրհներգերի նախնական կարգը:

Ինչպէս Աստուածորդու Յարութիւնը, այնպէս էլ Աստուածամօր Վերափոխումը, որ նոյնպէս յարութիւն է մահից երեք օր անց, ցնծութեամբ են ընդունել երկրայինները եւ երկնայինները: Ուստի եւ այս տօնն էլ ուրախառիթ է եւ ցնծագին.

Տօնելով ըզյիշատակ Կուսի՝ Աստուածորդւոյ Մօր,
հրճումիմ հրեշտակք ի յերկինս,
եւ ցրնծան դասք առաքելոց եւ մարգարէից
ընդ կուսական տօնըս.
ողորմեա՛ մեզ, Աստուա՛ծ (էջ 529):

Ըստ Վերափոխման պատմութեան, Քրիստոսը «բազմութեամբ երկնային զօրաց» իջնում եւ մասնակցում է Մօր յուղարկաւորութեանը, ապա

digitised by A.R.A.R.@

քերովբէական կառքով տեղափոխում է նրան երկինք։ Չափազանց գեղեցիկ են կարդի Տէր Յերկնից հետեւեալ տողերը.

Մարգարտատեսիլ եւ ծիրանագգեաց հրաշափառագոյն
Կո՛յս,
զոր առեալ Որդւոյ, վերափոխեալ՝ դասեաց յանպատում ի
կեանս... (էջ 530)։

*

Խորենացին օրհներգեր է հեղինակել ոչ միայն եկեղեցական խոշոր տոների առթիւ, այլեւ առանձնակի օրհներգել է որոշ նշանաւոր սրբերի, որոնք 6. դարում արդէն տօնելի են եղել հայ առաքելական եկեղեցում։ Բնականաբար, նա անդրադարձել է Յովհաննէս Մկրտիչ Սուրբ Կարապետին՝ օրհներգերի մի շարք նուիրելով նրա նահատակութեան յիշատակին։ Հայ եկեղեցին այդ տօնը նշում է Յարութեան եօթերորդ օրը։

Օրհներգուն բանաստեղծօրէն շարադրել է Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման աւետարանական պատմութիւնը (Մատթէոս, ԺԴ., 1-12, Մարկոս, Զ., 14-29)։ Յովհաննէս Մկրտչի նահատակութեան պատմութեանը Խորենացին անդրադարձել է նաեւ իր Պատմութիւն Հայոցում, որտեղ մի առանդութեան հիման վրայ տեղեկացրել է, թէ Յովհաննէս Մկրտչի վրէժը լուծելու համար Հերովդէսի դէմ մղուած պատերազմին մասնակցել են նաեւ հայոց քաջերը[43]։

Յովհաննէս Մկրտիչը Խորենացու օրհներգերում ներկայացուած է իբրեւ «առաւել քան զմարգարէս», քանի որ ոչ միայն կանխադուշակել է Քրիստոս-Մեսիայի գալուստը, այլեւ մկրտել է նրան եւ հարթել նրա ճանապարհը.

Ընշմարիտ մարգարէ եւ ձեռնադրող Որդւոյն Աստուծոյ,
յառաջընթաց Կարապետ եւ պատմող աստուածային օրինացըն
հորդէր ճանապարհըս Թագաւորին յաւիտենից (էջ 334-335)։

Ինչպէս Մարիամ Աստուածածինը, այնպէս էլ այս եւ միւս սրբերն ընկալուել են իբրեւ միջնորդ եւ բարեխօս՝ Աստծոյ եւ մարդու միջեւ։ Ուստի եւ, դիմելով Յովհաննէս Մկրտչին, Խորենացին հայցում է.

Որք հաւատով ըզյիշատակըս քո տօնեմք
եւ անդադար ձայնիւ զքեզ ունիմք բարեխօս.
աղաչեա՛ զԱստուած հարցըն մերոց (էջ 333)։

Բոլոր հին քրիստոնէական եկեղեցիները իրենց տօնելի սրբերի շարքին են դասել նաեւ եգիպտական միաբնակեաց Անտոն Անապատականին (Թեբայեցի, 251-356)։ Աթանաս Աղեքսանդրացին գրել է նրա վարքը, որն արդէն 6. դարում յունարէնից թարգմանուել է հայերէն[44]։ *Ճգնաւորութեան հիմնադիր համարուած այս համաքրիստոնէական սրբին Խորենացին, անշուշտ, չէր կարող անտեսել եւ նրա տօնին նուիրել է օրհներգերի մի շարք։*

Ներբողելով ու փառաբանելով Անտոն Անապատականին, օրհներգուն նրան նմանեցրել է Եղիա Մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտչին եւ ներկայացրել այսպիսի գեղեցիկ բնութագրումներով. «անմարմնական վարք պայծառացեալ ի մարմնի», «դուրըն մըտից կենաց ճանապարհին»,

digitised by A.R.A.R.@

«պարծանք եկեղեցւոյ եւ ուրախութիւն հրեշտակաց», «բաժակ հոգեւորական՝ լցեալ աստուածային ուրախութեամբ»...

Ինչպէս սրբախօսական երկերում, այնպէս էլ սրբերին նուիրուած օրհներգերում, պաշտուող սուրբը հանդէս է բերւում գերմարդկային, գերբնական յատկանիշներով։ Այդպիսին է նաեւ Խորենացու օրհներգած Անտոն Անապատականը.

Որ գերազանցեալ զըտար առաւել քան ըզբընութիւն
մարդկան... (էջ 82)

աղօթանուէր թեւօքըն հալածեաց ըզբազմութիւն լեգէոն
զօրացըն... (էջ 83)

Այս կարգում էլ ներբողանքին ու փառաբանութեանը զուգակցուած է օրհներգուի աղերսանքը, որով նա դիմել է Աստծոյ եւ մարդու միջնորդ ու բարեխօս սրբին։

Ե. դարից ի վեր հայ առաքելական եկեղեցին նշում է նաեւ համաքրիստոնէական մէկ այլ սրբի՝ Թէոդոս Թագաւորի տօնը։ Խօսքը Բիւզանդիայի կայսր Թէոդոսիոս Մեծի մասին է, որը գահակալել է 379-395ին եւ եղել է ոչ միայն հմուտ զօրավար, այլեւ ջերմեռանդ քրիստոնեայ։ «Նա իր մեծ եւ հեղինակաւոր ուժով, իր կայսերական հրամաններով վերահաստատեց եկեղեցու մէջ այն դաւանաբանութիւնը, որ կոչւում էր ուղղափառ (օրթոդոքս) եւ ձեւակերպուած էր Նիկիայի տիեզերական ժողովի մէջ... Թէ որքան բարձր էր գնահատւում Թէոդոսի եկեղեցական գործունէութիւնը, երեւում է նրանից, որ եկեղեցին, ինչպէս նաեւ հայոցը (նկատի ունի հայոց եկեղեցին – Հ.Բ.), սուրբերի դասը կարգեց նրան»[45]։

Ինչպէս տեղեկացնում է Աւետիքեանը, Թէոդոս Թագաւորի կեանքի ու գործի մասին «գոյ տեսանել կարգաւ ի նորատիպ Վարս Սրբոց. հատ. Ա-պայից. (երես 103), ուր եւ արձանագրեալն Սրբոյ Ամբրոսիոսի յերջանիկ փոխումն նորա ի դասս սրբոց»[46]։

Խորենացին, անշուշտ, չէր կարող անտեսել նաեւ այս մեծագործ սրբին, ուստի նրան եւս ձօնել է օրհներգերի մի առանձին շարք։ Իր Պատմութիւն Հայոցի մէջ էլ Քերթողահայրն անդրադարձել է Թէոդոսին, որ «քակեաց զմեհեանս կռոցն միանչեւ յատակս եւ արար եկեղեցի»[47]։ *Թէոդոսի այս արժանիքներն են գնահատուած նաեւ օրհներգերում.*

Որ հաւատով պարտեաց ըզթըշնամին
եւ աղօթիւք հիմնեցոյց սուրբ զեկեղեցի...

Որ բարեպաշտութեամբ հիմնեցոյց զեկեղեցի սուրբ
եւ կարգաւորեաց ուղղափառութեամբ... (էջ 88)։

Յատկանշական է, որ կարգի Օրհնութեան մէջ, ի դէմս Թէոդոսի, Խորենացին օրհներգել է բոլոր այն թագաւորներին, որոնք իրենց բարեպաշտութեամբ ու զօրութեամբ հաստատուն են պահել քրիստոնէական եկեղեցին։ Այդ «սուրբ թագաւորաց» մէջ Խորենացին, անշուշտ, նկատի է ունեցել նաեւ Տրդատ Մեծին, որի դերը հայոց դարձի մէջ չափազանց բարձր է գնահատել նա իր Պատմութիւն Հայոցում։ Թէոդոսի կամ Թագաւորաց կարգի

digitised by A.R.A.R.@

մէջ նախապէս հաւանաբար ընդգրկուած է եղել Տրդատ թագաւորին ձօնուած Խորենացու «Ի վերին ի յօդնականութենէն» սկսուածքով երգը, որ, ըստ մեզ, պարականոն է դարձել, քանի որ հայոց արքան դեռեւս սրբացուած չի եղել այդ ժամանակ[48]: *Այդ երգը յետագայում որպէս մեղեդի (ինչպէս Սահակ Պարթեւին վերագրուած Մենդեան երգը) ընդգրկուել է որոշ Գանձարանների մէջ: Բերենք մի տուն այդ երգից.*

Ըստ Եզեկիային, քեզ տիւրն դարձեալ ի վերջըս տացի ընշան՝
երկարելով զժամանակըն,
եւ ըստ քաջին Յեսուայ, արեգակն ի քեզ առկայասցի՝
մինչեւ ի վախճան պահանջեցեալ զվրէժս ի Հագարայ եւ ի
Քանանացւոյն
եւ զանվախճան զխաղաղութիւն Աշխարհիս Հայոց՝
ըզՀիւսիսացիս[49]:

Այսպիսով, հայ քերթութեան մէջ առաջին անգամ հնչում է Հայոց Աշխարհ անունը, եւ յիշւում է հայ ժողովուրդը որպէս հիւսիսցիներ կամ հիւսիսականներ: Հայաստանը հիւսիսային երկիր էր Միջագետքի համեմատ եւ, ըստ Աստուածաշունչի, գոնւում էր «ի ծագաց հիւսիսոյ» (Եզեկիէլ, ԼԸ., 6): Խորենացին հայ ժողովրդին իր Պատմութիւն Հայոցի մէջ համարել է վեհագոյնը բոլոր հիւսիսային ազգերի մէջ: Վերը բերուած հատուածին համահունչ է Պատմութիւն Հայոցի հետեւեալ տողը. «Մեծաւ պնդութեամբ առներ վրէժխնդրութիւն հաւատոց եւ վարուց երանելին Տրդատ»[50]:

Եթէ Խորենացու ժամանակ Տրդատ թագաւորը դեռեւս հայ եկեղեցու տօնելի սրբերի շարքում չի եղել, ապա Գրիգոր Լուսաւորիչը, բնականաբար, ի սկզբանէ սրբացուել է, ըստ որում ոչ միայն հայ, այլեւ օտար եկեղեցիների կողմից: Լուսաւորչին նուիրուած տօներից մէկը վերաբերում է նրա վիրապից ելքին: Այդ տօնի առթիւ Խորենացին ստեղծել է օրհներգերի մի շարք:

Խորենացու օրհներգերը խարսխուած են Լուսաւորչի վարքի վրայ, որի հիմնական աղբիւրն է Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը: Խորենացին քաջածանօթ է եղել այդ երկին, որի հիման վրայ իր Պատմութիւն Հայոցում ներկայացրել է Լուսաւորչի կեանքը եւ գործը: Պատմահօր բնորոշմամբ, առաջին հայ քահանայապետը լուսաւորեց «զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան» *եւ ջնջեց* «զխաւար կռապաշտութեանն»[51]: *Իր օրհներգերում էլ Քերթողահայրն ասել է.*

Որ Քրիստոսանուէր կոչմամբըն ծագեցար որպէս զարեգակըն
եւ լուսաւորեցեր ըզՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ,

տէ՛ր Սուրբ Գրիգոր, անդադար բարեխօսեա՛ վասն անձանց
մերոց...

Որ նորին սուրբ աղօթիւք բարձեր զխաւար կռապաշտութեան
ի Հայաստան աշխարհէ
եւ արարեր երկրպագուս Ամենասուրբ Երրորդութեանըդ...

digitised by A.R.A.R.@

հաստատեցեր զհիմունս եկեղեցւոյ ի Հայաստան երկրի...
(էջ 472-473):

Այս օրհներգի մէջ էլ առաջին անգամ հնչում է Հայաստան անունը, արծարծւում է «հայկական թեման», փառաբանւում է ազգային սուրբը: Այստեղ օրհներգուն Քրիստոսին կամ Սրբին դիմում է ոչ միայն առհասարակ հաւատացեալ մարդու կամ մարդկութեան, այլեւ որոշակիօրէն հայ մարդու, դարձի եկած հայ ժողովրդի անունից: Բանաստեղծն առաւել ջերմ խանդաղատանքով, յոյսով ու հաւատով է ապաւինում իր ժողովրդի առաջնորդ հայրապետին, հոգեւոր հովուին.

Ըզքեզ ունիմք բարեխօս առ Յիսուս Միածինըն,
եւ աղաչող վասըն քո ուխտաւորացըս:

Կանխեա՛, խընդրեա՛ զթողութիւն յանցանաց ի քէն
աշակերտելոցըս...

Որ համբերութեամբըդ քո ստացար քեզ ժողովուրդ սեպհականըս
եւ ընտրեալըս...
վասըն ժողովըրդեան քո հայցեա՛ ի Տեառնէ ըզքաւութիւն
(էջ 471-476):

Եթէ մաշտոցեան որոշ օրհներգերում հայրենասիրական ոգին թաքնուած է խօսքի ենթաշերտերում, ապա այստեղ արդէն այն առաւել բացորոշ է: Հեղինակը տենչում է փրկութիւնն իր «ընտրեալ ժողովրդի», որի նկատմամբ ունեցած իր անսահման սէրը յետագայում պիտի առաւօրէն հեղէր իր անմահ Պատմութիւն Հայոցի մէջ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Խորենացուն վերագրուած է նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած «Ով արքայակերպ» սկսուածքով երգը, որը (Տրդատ Թագաւորին ձօնուած երգի հետ միասին) թերեւս պարականոն դառնալով՝ յետագայում, որպէս մեղեդի, ընդգրկուել է որոշ Գանձարաններում[52]:

Ըստ Ալիշանի, այս երգի «...խազերն ալ կը ցուցընեն, թէ շատ վարպետ եւ անոյշ եղանակ պիտի ունենայ, շէնքն ալ նման է այն հին մեղեդեաց, որոնց ոճն յայտնապէս կը ցուցընեն, թէ Թարգմանչաց դարէն նոր չեն»[53]:

Այս, ինչպէս նաեւ Խորենացու՝ Տրդատ արքային ձօնուած երգը, Թահմիզեանի կարծիքով՝ «որպէս մեղեդիներ են մտայղացուած եղել սկզբից եւեթ»[54]: *Սա մեզ համար ընդունելի չէ, քանի որ մեղեդին (եւ տաղը), իրրեւ գանձ երգատեսակի բաղկացուցիչ մաս, աւելի ուշ շրջանի երեւոյթ է:*

*

Խորենացու օրհներգերը «ակներեւաբար յղացուած են նրա մեծ ուսուցիչների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի ստեղծագործական աւանդոյթների իրացման նշանաբանի ներքոյ»[55]: *Խորենացին եւս յօրինել է հիմնականում երեք, երբեմն չորս տուն կազմող ազատ ոտանաւորով օրհներգեր*[56]: *Նա եւս ձգտել է գրել հանրութեանը մատչելի լեզուով, քանի որ իր խօսքն ուղղել է լայն լսարանի: Սակայն լինելով աւանդոյթի յաւատարիմ շարունակող ու զարգացնող, նա աւելի շատ է կատարել բառաբարդումներ*

digitised by A.R.A.R.@

եւ դիմել առաւել բազմազան արտայայտչամիջոցների, դրսեւորելով իւրայատուկ «վսեմական ոճ»[57]*։ Նրա երգերի «մեծ մասը լեզուով, կառուցուածքով եւ նախնական գեղեցկութեամբ աչքի ընկնող ընդհանուր ձեւով, ներկայացնում է հայ հոգեւոր բանաստեղծութեան հնագոյն շերտերից մէկը»*[58]*։*

Քերթողահայրը զարգացրել է հայ օրհներգութեան թէ՛ բանաստեղծութեան եւ թէ՛ բովանդակութիւնը։ Նա Քրիստոսի Մնունդի, Յարութեան, Հոգեգալստեան, Վարդավառի առաջին օրհներգուն է հայոց մէջ։ Նա է սկզբնաւորել նաեւ հայ մարիամերգութիւնը։

Սուրբ Կոյսից զատ, նա նաեւ առաջինն է բանաստեղծօրէն պանծացրել որոշ նշանաւոր սրբերի, այդ թւում նաեւ ազգային սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին՝ ստեղծելով առաջին հայ վարքագրական օրհներգերը։

Ըստ ամենայնի փառաբանելով Քրիստոսին, Խորենացին լաւագոյնս չարունակել է մեծ ուսուցչապետերի օրհներգերից բխող լուսերգութիւնը, արտայայտել է իր՝ պաշտող-օրհներգողի խոհերն ու յոյզերը, հայրենասիրական զգացումները, հայ եկեղեցու գաղափարաբանութիւնը։

Խորենացու երգերը ներկայացնում են Ե. դարի «հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան բարձրագոյն նուաճումները»։ Դրանց որոշ նմուշներ, որոնք «կրում են իրենց մեծ հեղինակի անհատական վառ կնիքը եւս, գոյացնում են 5րդ դարի հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան պայծառ գագաթը»[59]*։ Ըստ այսմ, Խորենացին մեծապէս նախապատրաստել է յետագայ հայ քերթութիւնը, յատկապէս Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործութիւնը։*

Իր թողած հարուստ բանաստեղծական ժառանգութեամբ Պատմահայրը յիրաւի վեհ Քերթող է, ինչպէս ասել է մեր միջնադարեան գրիչներից մէկը, եւ Քերթողահայր է, ինչպէս ասել են հնուց ի վեր եւ ասում ենք մենք։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ*, Վաղարշապատ, 1903, էջ 477-503. նաեւ՝ *Յակոբոս Տաչեան, Ծուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Միխիթարեանց ի Վիեննա*, Վիեննա, 1895, էջ 516, 689. նաեւ՝ Նիկողոս Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ Երաժշտութիւնը V-XV դդ.*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1985, էջ 22։

[2] Շարականոցային ցանկերում Արեւագալի բոլոր երգերի հեղինակ է ներկայացուած Ներսէս Շնորհալին (*Շարական Հոգեւոր Երգոց*, կ. Պոլիս, 1853, էջ Գ. նաեւ՝ *Յակոբ Անասեան, Հայկական Մատենագիտութիւն, Հատ. Ա.*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1959, էջ LXVI-LXVIII)։

[3] *Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*, Հատ. 2, կ. Պոլիս, 1846, էջ 919։

[4] Նոյն։ Ճիշտ չէ այն բացատրութիւնը, թէ Քերթողահայր պատուանունը հիմնուած է Պատմութիւն Հայոց աշխատութեան վրայ։ Առաւել անընդունելի են Պատմահօրը եւ Քերթողահօրը առանձին անձինք ներկայացնելու փորձերը։

[5] Ղեւոնդ Ալիշան, «Քնար Հայկական, է. Մովսէս Քերթողահայր Հայոց», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 1849, էջ 51։

[6] Նիկողոս Թահմիզեան, «Մովսէս Խորենացին եւ Հայ Հին ու Վաղ Միջնադարեան Երգարուեստը», *Էջմիածին*, 1979, 6, էջ 26։

digitised by A.R.A.R.@

[7] *Շարական, էջ Ա.։ Շարականների հեղինակների ցանկերը եւ նրանց վերաբերող միջնադարեան այլ բնագրեր հրատարակել է Անասեանը (Հայկական Մատենագիտութիւն, Հատ. Ա., էջ* LXV-LXVII)։ *Խորենացու օրհներգերից առաջ հայ առաքելական եկեղեցին օգտագործել (եւ օգտագործում) է այդ տօների համար ստեղծուած հնագոյն ժամերգները (Ժամագիրք, էջ* 327-328, 372-373)։

[8] *Սահակ Վրդ. Ամատունի, Հին Եւ Նոր Գաղտկանոն կամ Անվաւեր Շարականներ, Վաղարշապատ, Ելեքտրաչարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1911, էջ* 8։ *Ամատունին այստեղ անվերապահօրէն ընդունել է, որ «Մովսէսն է գրել Ծննդեան կարգը»։*

[9] *Վարդան Վարդապետ, Տեսութիւն Անթառամ Մաղիկ Մեծացուածքին, Երուսաղէմ, 1834, էջ* 6։ *Նչենք, որ Վարդան Վարդապետի քննած Մեծացուածքն Խորենացու լեզուից եւ ոճից զգալիօրէն չեղուող երգերից է, ուստի եւ, անկասկած, յետամուտ է։*

[10] *Մննդեան որոշ կարգերում յետագայում ընդգրկուել են նաեւ այնպիսի երգեր, որոնք դարձել են պարականոն (Ամատունի, էջ* 4, 8-10)։ *Ի դէպ, Շարակնոցում եղել է նաեւ Մննդեան ութերորդ օրուան նուիրուած առանձին կանոն («Կանոն Տնօրէնութեան եւ անուանադրութեան Տեառն»), որը հեղինակել է Գրիգոր Անաւարզեցին («Կանոն Տնօրէնութեան եւ Անուանդրութեան Տեառն», Բազմավէպ, Վենետիկ Հար. ՄԲ., Ծունուար 1894, էջ* 10-11. *Նաեւ՝ Ամատունի, էջ* 4-7)։ *Ըստ Ալիշանի, Անաւարզեցին շարականներ է գրել նաեւ Քրիստոսի Յայտնութեան եւ Մկրտութեան Տրագալուցի, ինչպէս նաեւ Մննդեան եւ Յայտնութեան առաջին երեք օրերի առթիւ (Ալիշան, Միտեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885, էջ* 242)։

[11] *Նիկողոս Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին Երգահան եւ Երաժիշտ, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1973, էջ* 19։ *Ընդունելի չեն Խորենացու երգերի վերաբերեալ Գ. Յակոբեանի կատարած հաշուարկներն ու վերագրումները (Գրիգոր Յակոբեան, Շարականների ժանրը Հայ Միջնադարեան Գրականութեան Մէջ, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1980, էջ* 88)։

[12] *Ամատունի, էջ* 3։ *Խորենացու ստեղծած Աւետաց կարգի հաստատումից առաջ հայ առաքելական եկեղեցին օգտագործել (եւ օգտագործում) է այդ (նաեւ Աստուածածնի ծննդեան) տօնի համար մի հնագոյն ժամերգ (Ժամագիրք, էջ* 369)։

[13] *Գ. Յակոբեանը, ծանօթ լինելով հանդերձ Ամատունու աշխատութեանը, Խորենացուն է վերագրել Գրիգոր Վկայասէրի հեղինակած Աւետաց կարգի, ինչպէս նաեւ Աստուածածնի ծննդեան կարգի Յակոբ Կլայեցու հեղինակած շարականները (Յակոբեան, էջ* 88-89)։

[14] *Շարական, էջ Ա.։ Ըստ Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեանի, «Զկարգ շարականաց Յարութիան ըստ ութ ձայնից բազումք (ընդգծումն իմն է - Հ.Բ.) քնծայեն Մովսէսի Խորենացւոյ» (Գաբրիէլ Վրդ. Աւետիքեան, Բացատրութիւն Շարականաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, ՌՄԿԹ - 1814, էջ* 284)։

[15] *Ամատունի, էջ* 100։ *Թահմիզեանը եւս Շիրակացուն է վերագրել Յարութեան Հարցների մեծ մասը՝ ընդունելով հանդերձ, որ Խորենացին հեղինակել է «Յարութեան երգեր» (Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին, էջ* 19. *Նաեւ նոյն, Գրիգոր Նարեկացին Եւ Հայ Երաժշտութիւնը, էջ* 163 *եւն.)։ Յարութեան Հարցների մէջ եւս եղել են երգեր, որոնք դարձել են պարականոն (Ամատունի, էջ* 101-102)։

[16] *Թահմիզեանի ենթադրութեամբ, Յարութեան Հարցների ութերորդ շարքի «Փառք Քրիստոսի ամենազօր Յարութեանն» սկսուածքով Տէր Յերկնիցը հեղինակել է Գրիգոր Նարեկացին (Թահմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ* 82-88։ *Այս կապակցութեամբ աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Գրիգոր Փխռէեան, Գրիգոր Նարեկացի Շարականագի՞ր, Էջմիածին, 1999)։*

digitised by A.R.A.R.@

[17] Շարական, էջ Ա.։ Նաեւ՝ Ամատունի, էջ 8։ Թահմիզեանը հաւանական է համարել, որ Բարսեղեան Մեծացուսցէների հիմնական մասը հեղինակել է Բարսեղ Ճոնը (Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին, էջ 19։ Նաեւ՝ Թահմիզեան, «Բարսեղ Ճոնը եւ Մաշտոցեան Երգաստեղծութեան Մաղկումը Հայաստանում VII Դարում», Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, 1973, թիւ 1, էջ 211-217)։ Պահպանուել են նաեւ Բարսեղեան մի չարք պարականոն Մեծացուսցէներ, որոնց մեծ մասն անանուն է (Ամատունի, էջ 11-17)։ Մինչեւ Խորենացու՝ Բարսեղեանը նուիրուած օրհներգերի ստեղծումը հայ եկեղեցին օգտագործել (եւ օգտագործում) է այդ մեծ ոճին նուիրուած հնագոյն ժամերգները (Ժամագիրք, էջ 325, 359-361)։

[18] Նշուած ոճերի յաջորդ օրերի կարգերը հեղինակել է Ներսէս Շնորհալին։ Իսկ մինչեւ Խորենացու համապատասխան օրհներգերի ստեղծումը հայ եկեղեցին այդ ոճերի համար օգտագործել (եւ օգտագործում) է հնագոյն ժամերգները (Ժամագիրք, էջ 325-326, 368)։

[19] Շարական, էջ Ա։

[20] Ամատունի, էջ 105, 117-118։

[21] Ըստ Թահմիզեանի, Խորենացին է հեղինակել Աստուածածնի Վերափոխման առաջին օրուայ բոլոր երգերը, իսկ Վարդավառի եւ Յոդեգալստեան առաջին օրերի երգերը նա վերագրել է Անանիա Շիրակացուն (Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին, էջ 19։ Նաեւ՝ Գրիգոր Նարեկացին, էջ 163 եւն.)։ Նշեցինք, որ Թահմիզեանը Բարսեղեան Հարցների մեծ մասը եւս վերագրել է Շիրակացուն։ Նշուած կարգերում ընդգրկուած երգերը նա ենթարկել է երաժշտագիտական լուրջ քննութեան։ Սակայն հայ մասնագիտացուած երգաստեղծութեան մէջ Շիրակացուն ընծայուած «անփոխարինելի աւանդը» արդարացիօրէն պիտի վերագրել նշուած օրհներգերի հիմնական մասի հեղինակ Խորենացուն (մասամբ միայն՝ Շիրակացուն եւ միւս յաւելողներին)։

[22] Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1865, էջ 281-296, 326-338։

[23] Աւետիքեան, էջ 289։ Նաեւ՝ Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին, էջ 19։ Խորենացուն են վերագրուել նաեւ Յովհաննէս Մկրտչի նշխարների ոճին, ինչպէս նաեւ Համօրէն Առաքելոց, Մարգարէից եւ Վարդապետաց (Թարգմանչաց) ոճներին նուիրուած երգերը։ Դրանց մեծ մասի հեղինակը, սակայն, Յովհան Մանդակունին է։ Խորենացուն է վերագրուել նաեւ Հայրապետաց կարգը (Աւետիքեան, էջ 568)։ Սակայն այդ կարգի հեղինակը Ներսէս Շնորհալին է։

[24] Շարական, էջ Ա.։ Պահպանուել են Անտոն Աճապատականին եւ Գրիգոր Լուսաւորչին ձօնուած պարականոն չարականներ, որոնք չեն պատկանում Խորենացու գրչին (Ամատունի, էջ 18-19, 72-80)։ Շարականոցային ցանկերում Խորենացուն եւ Շիրակացուն են վերագրուած նաեւ Առաքելոց, Մարգարէից եւ Վարդապետաց նուիրուած օրհներգերը, որոնց հիմնական մասի հեղինակը Յովհան Մանդակունին է։

[25] Աւետիքեան, էջ 110, 115, 427։

[26] Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին, էջ 19։

[27] Թահմիզեան, «Մովսէս Խորենացին», էջ 48։ Թահմիզեանն այս յօդուածում կատարել է Խորենացու օրհներգերի երաժշտագիտական համառ քննութիւնը։ Տե՛ս նաեւ՝ նրա «Գրիգոր Նարեկացին» ուսումնասիրութիւնը (էջ 145 եւն.)։

[28] Մի հին աւանդազրոյցի համաձայն, Խորենացին Գիւտ կաթողիկոսի մօտ երգել է Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի իր յօրինած «սքանչելի եւ հրեշտակաճոյագ» «Որ դասուց երկնաւորաց» Հարցնը (Ալիշան, էջ 54ի ծան.)։

[29] Մեսրոպ Մաշտոցին եւ Սահակ Պարթեւին վերագրուող այն կանոնիկ եւ պարականոն օրհներգերը, ուր Մարիամը յիշատակուած է իբրեւ Սրբուհի, անտարակոյս, աւելի ուշ շրջանում ստեղծուած գործեր են։

digitised by A.R.A.R.@

[30] *Սրբոյն Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, էլեքտրաչարժ տպարան Օր. Ն. Ազանեանցի, Հրատ. Գ. Գալստեանի, թիւ 40, 1910, էջ 359:*

[31] *Նոյն, էջ 342:*

[32] *Քննական բնագիրը՝ «Պատմութիւն Սրբուհւոյն Ատուածածնի եւ Պատկերի Նորա» խորագրով, հրատարակել է Թամար Տասնապետեանը՝ Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Սրբուհւոյն Ատուածածնի եւ Պատկերի Նորա». Քննական Բնագիր, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1994:*

[33] *Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 292-293:*

[34] *Խորենացու մէջբերումները կատարուած են Շարակնոցի 1853ի կ. Պոլսի հրատարակութիւնից. էջերը նշուած են մէջբերումների վերջում:*

[35] *Այս փոխաբերութիւնը գտնում ենք նաեւ Խորենացու վերոյիշեալ Թուղթում (Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 285):*

[36] *Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր եւ Գանձեր , աշխատասիրութեամբ Արմինէ Քէօշկէրեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1981, էջ 124:*

[37] *Աւետիքեան, էջ 44:*

[38] *Յակոբեան, էջ 89:*

[39] *Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 326-338:*

[40] *Նոյն, էջ 328-329:*

[41] *Նոյն, էջ 329:*

[42] *Աւետիքեան, էջ 484: Այս առթիւ տե՛ս նաեւ՝ Թամար Տասնապետեան, Մարիամ Աստուածամայր, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1991, էջ 149-152:*

[43] *Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 258:*

[44] *Վարք Սրբոց Հարանց եւ Քաղաքավարութիւնք Նոցին. Լսա կրկին Թարգմանութեան Նախնեաց, Հտր. Ա., Հրտ. Հայր Ներսէս Սարգիսեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1855, էջ 17-80:*

[45] *Լէո, Երկերի ժողովածու, Հտր. I, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1966, էջ 495:*

[46] *Աւետիքեան, էջ 115:*

[47] *Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 297:*

[48] *Ուշագրաւ է, որ իր Պատմութիւն Հայոցի մէջ Խորենացին Տրդատ Թագաւորին մի քանի անգամ ներկայացրել է «սուրբ» մակդիրով (Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 183, 187, 230):*

[49] *Թահմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 155, 157: Դարեր անց Ներսէս Շնորհալին Տրդատ Թագաւորին նուիրել է մի ամբողջական կանոն, որի Օրհնութիւնը եւ Մանկունքը կանոնական Շարակնոցում սկզբից եւ վերջից կցուել են Թէոդոսի կարգին, իսկ Հարցնը, Ողորմեան, Տէր Յերկնից եւ Ճաշուն դարձել են պարականոն (Ամատունի, էջ 20-21):*

[50] *Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջ 188:*

[51] *Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 242:*

[52] *Թահմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 155-156:*

[53] *Ալիշան, էջ 54:*

[54] *Թահմիզեան, Գրիգոր Նարեկացին, էջ 156:*

[55] *Թահմիզեան, «Մովսէս Խորենացին», Զ, էջ 48:*

[56] *Խորենացուն վերագրուած կարգերում առկայ բազմաւոուն երգերը յետագայ յաւելումներ են:*

[57] *Աւետիքեան, էջ 110:*

[58] *Թահմիզեան, «Մովսէս Խորենացին», էջ 46:*

[59] *Նոյն, էջ 49-50:*

digitised by A.R.A.R.@

THE HYMNOLOGY OF MOVSES KHORENATSI
(Summary)

HENRIK BAKHCHINIAN

In the 5th century, after Mesrop Mashtots and Sahak Partev, it was Movses Khoreantsi who devoted himself to hymnology. He authored almost all the hymns dedicated to significant church holidays that preceded Lent and followed Holy Week. In this way he continued and completed the work his teachers had started. Some 300 hymns, most of which he authored between the early 460s and the mid-470s, are ascribed to Khorenatsi.

Khorenatsi was the first among the Armenians to write hymns about the Virgin Mary, thus initiating Armenian songs dedicated to the Virgin Mary. In addition, he was the first Armenian to write hymns on Christ's nativity, ascension, pentecoste and transfiguration. Furthermore, he was the first who poetically highlighted several outstanding saints, including St. Gregory the Illuminator. Therefore, he was the first to author hymns on Armenian patrology (biography of siants). Furthermore, Khorenatsi completed to the best of his ability the hymns to light/luminosity/radiance that his teachers had started. His hymns bear witness of his thoughts, emotions and sensibility, patriotic feelings and the ideology of the Armenian Church.

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑՈՒ ՀԱՒԱՔՄՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ ԾԱղԱՊԱՏ ԳԻՒՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ ԱՆՑԵԼՈՑ ՄԻՆՉԵՒ Ի ՆԵՐԿԱՅՍ ԾԱՂՐԱՔԱՂ ԱՂԱՐԵԱԼ ԵՐԿԸ, ԿԱՐՃ՝ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ[1] ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԲ. ԴԱՐԻ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԵՐԿԵՐԻՑ Է

ՀԱԿԻՆԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՅՍՉԱՓ ՄԵԾ ԸՆԴԳՐԿՄԱՆԸ, ՉԱՐԱԴՐՈՒԱԾ Է ՍԵՂՄ՝ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԲՆՈՐՈՇՄԱՄԲ «ԿԱՐՃ Ի ԿԱՐՃՈՅ» ՍԿԶԲՈՒՆՔՈՎ, ԵՒ ՊԱՏԱՀԱԿԱՆ Չ Է, ՈՐ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ ԲԱԶՄԱԹԻՒ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Է ՈՒՆԵՑԵԼ (ՅԱՅՏՆԻ Է ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԿԱՄ ՄԱՍՆԱԿԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ 70 ՁԵՌԱԳԻՐ)։

1818ԻՆ ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ, 1876ԻՆ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԵՒ 1893ԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՄԻԱԿ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՅԱՅՏՆԻ ԱՅՍ ԵՐԿԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ Է ԱՅՆ, ՈՐ ԳՐՈՒԱԾ ԼԻՆԵԼՈՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԻՒԱՍԱԿՆԵՐԻ ԵՂԱՆԱԿՈՎ, ՅԵՏԱԳԱՅՈՒՄ ԵՆԹԱՐԿՈՒԵԼ Է ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՅԱՒԵԼՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ, ՉԱՐՈՒՆԱԿՈՒԵԼ Է ՏԱՐԲԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ։ ԴԱՐԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԱՄԷՆ ՆՈՐ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԸՆԴՄԻՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԹԻՒՆ ԱՅՆՔԱՆ Է ՄԵԾԱՑԵԼ, ՈՐ ԾԱՒԱԼՈՎ ԳՐԵԹԷ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԵԼ Է ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԲՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՆ։ ՔԱՆԻ ՈՐ ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐԵՐԸ ՅԱՏՈՒԿ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՉԵՆ ԵՆԹԱՐԿՈՒԵԼ, ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԲՈՒՆ ՉԱՐԱԴՐԱՆՔԻ ԵՒ ՅԵՏԱԳԱՅ ՅԱՒԵԼՈՒՄՆԵՐԻ ԱԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ՄՆԱՑԵԼ ԵՆ ԱՆՈՐՈՇ, ԻՆՉԸ ԱՒԱԿԱՅ Է ՆԱԵՒ ՀԻՄՆԱԿԱՆՈՒՄ ՈՒՂ ՀՐՕՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱՅ ԱՐՈՒԱԾ՝ ՎԵՐԸ ՆՇՈՒԱԾ ԲՈԼՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ։

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԱՐՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՇՆՈՐՀԻՒ ՃՇՏՈՒԵԼ ԵՆ ՊԱՏՄԻՉԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ՀԱՐՑԵՐ, ՅԱՏԱԿ ՊԱՏԱԿԵՐԱՑՈՒՄ Է ԱՌԱՋԱՑԵԼ ԲՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ, ՔԱՆԻ ՈՐ ՊԱՐԳՈՒԵԼ ԵՆ ԴՐԱ ՀՆԱԳՈՅՆ ՁԵՌԱԳԻՐԵՐԸ ԵՒ ՀՆԱՐԱՒՈՐ Է ԴԱՐՁԵԼ ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՉԱՐԱԴՐԱՆՔԸ ՅԱՏԱԿՕՐԷՆ ՏԱՐԱՆՋԱՏԵԼ ՅԵՏԱԳԱՅ ԲԱԶՄԱԹԻՒ ԸՆԴՄԻՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ՈՒ ՅԱՒԵԼՈՒՄՆԵՐԻՑ[2]։ ՍՏՈՐԵՒ ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵՆՔ ԱՅԴ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ՝ ՀԱՄԱՌՕՏԱԲԱՐ։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻՆ ԱՆիի ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑՒ (ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ) ՔԱՀԱՆԱՅ ԷՐ[3] ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱԶՄԵԼ Է ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ (1113-1166) ՊԱՏՈՒԷՐՈՎ։ ՆՐԱ ԱՊՐԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԱՆԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲՈՒՌՆ ԱՆՑՔԵՐԻ ԿԻԶԱԿԷՏՈՒՄ ԷՐ, ԻՍԿ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆ, ՈՐՊԷՍ

digitised by A.R.A.R.@

նախկին կաթողիկոսարանի եկեղեցի, Անիի հոգեւոր կեանքի կենտրոնն ու խորհրդանիշն էր։ 1124ից յետոյ յաջորդաբար այս եկեղեցում են սպասաւորել նշանաւոր վարդապետ եւ Սամուէլ Անեցու ուսուցիչ Յովհաննէս Սարկաւագը, Սամուէլ Անեցին, եւ նոյն դարի վերջերին մէկ այլ քահանայ պատմիչ՝ Մխիթար Անեցին։

ԺԲ. դարը Անիի պատմութեան մէջ յատկանշւում է որպէս տեւական պայքարի շրջան, որ մղում էին մի կողմից Շադդադեան ամիրաները՝ քաղաքում իրենց իշխանութիւնը պահպանելու, միւս կողմից՝ զօրացած Վրաց թագաւորութեան գահակալները՝ Անին ու նրա շրջակայքը գրաւելու համար։ Քաղաքի հոգեւորականութիւնն այդ շրջանում գգալի ազդեցութիւն ունեցող խաւ էր. մինչեւ 1105 Անիում էր գահակալում Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսը (1081-1113), որը լիարժէք գործունէութեան արտօնութիւն էր ստացել սելջուկեան սուլթան Մելիքշահից (1072-1092)։ Հենց Բարսեղ կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ Անիում վերաբացուեց կաթողիկոսարանի վարդապետարանը, որի ուսուցչապետութիւնը յանձնուեց Յովհաննէս Սարկաւագին[4]։ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի յետագայ լրացնողներից մէկը թուարկել է Յովհաննէս Սարկաւագի անեցի սաներից մի քանիսին, որոնց չարքում է մեր ժամանակագիրը. «տէր Խաչատուր եւ Գրիգոր, եւ Յովհաննէս եւ Սամուէլ, ամենեքեան սոքա Անեցիք»[5]։

Ցայտնի է, որ Յովհաննէս Սարկաւագն Անիում զբաղուել է ո՛չ միայն մանկավարժութեամբ, այլեւ տոմարի բարեկարգման հարցերով, նաեւ տոմարագիտութիւն է ուսուցանել իր սաներին։ Այդ գիտելիքները կիրառողներից էր նաեւ Սամուէլ Անեցին, որը ժամանակագրութիւնից բացի գրել է նաեւ տոմարական մի աշխատութիւն. *Մեկնութիւն Տումարի, Զոր Արարեալ է Սամուէլի Քահանայի, Ի Խնդրոյ Ստեփանոսի Իմաստասիրի*[6]։

1105ին Անիից հեռացած Բարսեղ Անեցուն յաջորդած՝ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը 1120ականներին փորձեց կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատել Անիում[7]։ Այս մասին հաղորդող միակ հայ պատմիչը Սամուէլ Անեցին է, ըստ որի կաթողիկոսն Անի գալու վերաբերեալ պայմանաւորուածութիւն ունէր քաղաքի Շադդադեան ամիրա Աբուլասուարի հետ. «Քայց սրբազան հայրապետն եւ առաջնորդն հաւատոյ Տէր Գրիգորիս, վասն զի ոխտ սիրոյ ունէր առ Ապլասուար՝ վասն իւր սեփհական աթոռոյս, գալ այսրէն նորա յաւժար կամակցութեամբ»[8]։ Սակայն քաղաքական իրադարձութիւնները, մասնաւորապէս վրացիների կողմից 1124-1126ին քաղաքի գրաւումը, խափանեցին այս ծրագիրը[9]։

Գրիգոր Գ. Պահլաւունին երկրորդ անգամ փորձել է Անի տեղափոխուել 1149-50ին, ինչպէս հաղորդում է Սմբատ Սպարապետը, բայց հանգամանքների բերումով տէր դառնալով Հռոմկլայ անառիկ ամրոցին, այնտեղ է հաստատել կաթողիկոսարանը[10]։ Չնայած սրան, կաթողիկոսը շարունակել է սերտ կապեր պահպանել Անիի հետ, եւ պատահական չէ, որ ժամանակագրութիւն է պատուիրել հենց կաթողիկէի երէց Սամուէլ Անեցուն։

Ժամանակագրութիւնի սկզբում, իր օգտագործած աղբիւրները թուարկելուց յետոյ, հեղինակը դիմելով պատուիրատուին, գրում է. «Իսկ

իմ մոռացեալ զտգիտութիւն եւ զանուսումնութիւն իմ, ի թախանձելոյ քոյ, սրբազգեացդ Գրիգո՛ր, յաղթեցայ ի սիրոյ կամաց ձերոց, առ ի գրել, զոր կամեցար. եւ այժմ աւժանդակեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ՝ ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ զախորժակս ձեր զբանից հանդէս, միայն զճշմարտութեան գնալով գիտոս»[11]:

Պատմիչը նշում է տեղեկութիւնների համառօտ յիշատակման իր սկզբունքը՝ «կարճ ի կարճոյ», *սակայն քիչ անց դրանից չեղւում է, երբ ընդարձակ չարադրանքով գրում է Գրիգոր Գ. Պահլաւունու կաթողիկոսական ընտրութեան ու գործունէութեան մասին*[12]: *Այս հատուածի վերջում Սամուէլ Անեցին ուղիղ խօսքով դիմում է Գրիգոր Գ. Պահլաւունուն.* «Քայց վասն զի զսկիզբն ամաց եւ յաջորդել առաջնորդութեան կամիմք տակաւին նշանակել, եւ այսպիսի յաջողուածք եւ այլ բարեբաղտութիւնք եւ գործք զկնի ամաց աւր ըստ աւրէ յաւելաւ, այնր աղագաւ աստանօր թողաք զայլոցն պատմութիւն, զորս եթէ արժանի լինիմք՝ յիւրում տեղւոջ գրեսցուք: Եւ աստանօր զայսոսիկ ծանուսցուք մերոյ հրամանատուիդ եւ պատուասիրի»[13]: *Այստեղ Սամուէլ Անեցին յատակօրէն Գրիգոր Գ.ին անուանում է իրեն* «հրամանատուող», *պատուիրատու, մի փաստ, որը որոշ ուսումնասիրողներ զարմանալիօրէն անտեսել են, եւ հիմնուելով Ժամանակագրութիւնի վերջում եղած՝ Գրիգոր Գ.ի մահուան 1166 թուականն անցնող յաւելումների թուականների վրայ, երկի պատուիրատու են կարծել Գրիգոր Դ. Տղայ (1173-1193) կաթողիկոսին*[14]:

1161ին վրաց Գէորգի Գ. *թագաւորը* (1156-1184) *գրաւել է Անին: Սամուէլ Անեցին անդրադառնալով այդ եւ յաջորդ երկու տարիների դէպքերին, շեշտում է, որ ինքը դրանց ականատեսն էր.* «ՈԺ. (1161): Յայսմ ամի թագաւորն Վրաց Գուրգի առ զԱնի՝ ի յունիս ի ԺԳ. (13), եւ ապա յօգնուտս ամսամտին կոտորեաց զԾահիպարմէն եւթն հազարաւ՝ զՋՈ.սն (80.000). եւ այսորիկ ականատես եղաք մեք»[15]:

Ըստ պատմիչի, վրացիների յաղթանակները շրջակայ մահմեդական իշխանութիւնների պատասխան գործողութիւնների առիթ դարձան, եւ նրանք Խորասանի սուլթանի գլխաւորութեամբ 1163ին պարտութեան մատնեցին Գէորգիին. «ՈԺԲ. (1163). Ապա զաւրաժողով լինեալ սուլտանն Խորասանայ՝ եկեալ ի դուռն քաղաքիս Անւոյ եւ զարհուրեցոյց զբնակիչս սորա. յետ Լ. (30) աւուր գնաց գաղտագողի աղուեսաբար եւ հար զթագաւորն Գուրգի եւ զաւար նորա էառ եւ դարձաւ ի տեղի իւր»[16]: *Սա Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնի մէջ եղած հեղինակային վերջին նախադասութիւնն է, որից յետոյ, Ժամանակագրութիւնի հնագոյն ընդօրինակութեան (Կամրջաձոր, 1176) մէջ աւարտանչան է դրուած:*

1164ի *վերջերին Անին կրկին վերադարձւում է Շադդադեաններին, սակայն այս փաստն արդէն տեղ չի գտել Սամուէլ Անեցու մօտ, քանի որ Ժամանակագրութիւնի չարադրանքը նա դադարեցրել է 1163ին*[17]:

Սամուէլ Անեցու կենսագրութիւնը լրացնում են նրա որդու եւ թոռան մասին պահպանուած տեղեկութիւնները: 1233ին Սամուէլ Անեցու թոռ Աբրահամ Երէցը Անիում գտնուող իր ունեցուածքից արժէքաւոր նուիրատու-

ութիւն է կատարել Ալծկոնքի Վանքին։ Տեղի Ս. Սարգիս եկեղեցու արձանագրութեան մէջ նա յիշում է հօրը՝ Սարկաւագ քահանային, եւ համբաւաւոր պապին՝ վերջինիս յիշատակին նուիրելով կատարած նուիրատուութեան դիմաց ստացած վեց պատարագներից երկուսը[18]։ Արձանագրութեան չնորհիւ յայտնի է դառնում, որ Սամուէլ Անեցու քահանայ որդին կրել է Սարկաւագ անունը։ Կարելի է ենթադրել, որ Սամուէլ Անեցին իր որդուն սակաւ հանդիպող Սարկաւագ անունով կոչել է ի պատիւ սիրելի ուսուցչի՝ Յովհաննէս Սարկաւագի։ Հնարաւոր է, որ Սամուէլ Անեցու որդի Սարկաւագ քահանան է 1151ին նորոգել Անիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որը գրականութեան մէջ երբեմն կոչւում է նաեւ Սարկաւագի եկեղեցի[19]։

Սամուէլ Անեցու թոռ եւ Սարկաւագի որդի Աբրահամ Երէցից յետոյ այս հեղինակաւոր քահանայական տոհմը չարունակուել է թէ ոչ՝ յայտնի չէ, սակայն տոհմի երեք սերնդի մասին պահպանուած վկայութիւնն ուշագրաւ իրողութիւն է, քանի որ Սամուէլ Անեցին այս առումով թերեւս միակն է հայ միջնադարեան պատմիչների շարքում։

Սամուէլ Անեցու ծննդեան եւ մահուան թուականները ստոյգ յայտնի չեն, ուստի այս մասին արուած ենթադրութիւնները միշտ էլ մօտաւոր են լինելու։ Ուսումնասիրողները սովորաբար պատմիչի ծնունդը տանում են ԺԲ. դարի առաջին տասնամեակ, մահը՝ նոյն դարի 80ականներ[20]։

Սամուէլ Անեցին հայրենի քաղաքում ուսանել է Յովհաննէս Սարկաւագի դպրոցում, հաւանաբար 1110-20ականներին (Յովհաննէս Սարկաւագը մահացել է 1129ին)։ Դրանից յետոյ, հաւանաբար 1130ականներից, քահանայագործել է կաթողիկէում։ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսից ժամանակագրութիւն կազմելու պատուէր ստանալով՝ չարադրանքը հասցրել է մինչեւ 1163։ Ռաֆիկ Վարդանեանի հաշուարկներով Սամուէլ Անեցին *Մեկնութիւն Տումարի* երկը խմբագրել է 1165ին[21]։ Քանի որ 1173ին ժամանակագրութիւնի մէջ մի քանի վկայութիւններ են աւելացուել, որոնց հեղինակը Սամուէլ Անեցին չէ, կարծում ենք, որ նա մահացել է մինչեւ այդ թուականը, կամ հենց 1173ին։

ՀԱՒԱՔՄՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ... ԵՐԿԸ

Սամուէլ Անեցին ժամանակագրութիւնը գրել է Եւսեբիոս Կեսարացու (մօտ. 260-340) նշանաւոր *Քրոնիկոնի*[22] սկզբունքով՝ ժամանակագրական տարբեր համակարգերի ներդաշնակեցմամբ կազմուած աղիւսակներով։ Ժամանակագրութիւնն սկսւում է փոքր առաջաբանով, որից յետոյ, առաջին մասում, ուր աղիւսակներ չկան, Ադամից հասնում է մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը։ Երկրորդ մասը[23], որն աղիւսակներով է (բացառութեամբ համեմատաբար մեծ հատուածների), սկսւում է Քրիստոսի ծննդեան յիշատակութեամբ եւ աւարտւում 1163ին վերաբերող տեղեկութեան արձանագրմամբ։ Դրանից տասը տարի անց՝ 1173ին, Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնին աւելացուել է 3 կամ 4 տեղեկութիւն, որից յետոյ այն տրուել է ընդօրինակողներին։ Ժամանակագրութիւնի հնագոյն ձեռագրերում 1163-

digitised by A.R.A.R.@

1173 ժամանակամիջոցին վերաբերող այդ տեղեկութիւնների համեմատական քննութիւնից երեւում է, որ դրանք պատկանում են այլ հեղինակի[24]:

Սամուէլ Անեցու աշխատութիւնն սկզբնապէս վերնագրուած է եղել՝ «Սամուէլի Քահանայի Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց Ցաղագս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ ի Ներկայս Մայրաքաղ Արարեալ»: Վերնագրի համապատասխան՝ ժամանակագրութիւնը մեծապէս քաղագրական աշխատութիւն է: Հեղինակը բարեխղճօրէն է օգտուել սկզբնաղբիւրներից, յաճախ նրանց նկատմամբ քննական վերաբերմունք հանդէս բերել: Բացի յայտնի պատմագրքերից, որոնք նա թուարկել է իր երկի սկզբում[25], Անեցին օգտագործել է իր ուսուցիչ Յովհաննէս Սարկաւագի պատմական թղթերը: Հաւանաբար պատուիրատուի ցանկութեամբ՝ նա դրանցից տեղեկութիւնների պատմութեանը վերաբերող մի քանի համեմատաբար ծաւալուն մէջբերում է արել եւ դրանով իսկ այդ հատուածները փրկել կորստից, քանի որ թղթերի բնագրերն այժմ կորած են[26]: Իր ժամանակի դէպքերը նա ներկայացրել է որպէս ականատես՝ այլ պատմիչներից տարբերուող վերաբերմունք դրսեւորելով այս կամ այն իրադարձութեան նկատմամբ: Իւրօրինակ է պատմիչի տեսակէտը՝ յատկապէս Անիի պատմութեան կապուած դէպքերի կամ դործիչների վերաբերեալ:

Երկի սկզբում հեղինակը խօսում է ժամանակի բնոյթի մասին՝ «Յերիս որոշմունս բաժանեալ սահմանեցաւ թիւք ժամանակաց՝ յանցեալն՝ ի ներկայն եւ յապառնին» (էջ 1), ապա անդրադառնում է ժամանակի աստուածաչնչային եւ աստուածաբանական ընկալումներին, օգտուելով հիմնականում Եւսեբիոս Կեսարացուց: Այնուհետեւ նչում է ժամանակագրութեան անհրաժեշտութեան մասին. «...իւրաքանչիւր ոք ի կորովաբան եւ յիմաստախոհ արանց յազգին իւրում զժամանակագրութիւնս կարգեալ ձեռնարկեաց, առ որս երեւելագոյն քան զյոլովս եղեւ Եւսեբի երանելի...» (էջ 2): Յետոյ հեղինակը թուարկում է իրենից առաջ եղած պատմագիրներին, որոնցից օգտուել է, հասնելով մինչեւ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ, ապա ուղիղ խօսքով դիմում է պատուիրատու կաթողիկոսին (էջ 3): Պատմիչն այնուհետեւ նչում է առաջին մասի իր հիմնական երկու աղբիւրը՝ Եւսեբիոս Կեսարացուն եւ Մովսէս Խորենացուն, որից յետոյ հակիրճ ներկայացնում է իր երկի ընդդրկումն ու կառուցուածքը. «Եւ նախ յԱդամայ սկսեալ կատարեսցուք ի Նոյ, եւ անտի մինչեւ ցԱբրահամ, եւ անտի մինչեւ ի ծնունդն Քրիստոսի, եւ ապա ըստ քրոնիկոնին գաւազանօք զրաւեսցուք ի ներկայս, զաւելորդն թողլով եւ զկարեւորսն ի ներքս մուծանելով...» (էջ 3-4): Այսպիսով, հեղինակն ինքն է վկայում, որ երկի առաջին մասը հասնում է մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը, իսկ երկրորդ մասն արդէն ժամանակագրական աղիւսակներով («քրոնիկոնին գաւազանաւք») Քրիստոսի ծննդից հասնում է մինչեւ «ներկան» (իր ապրած ժամանակը):

Այդ խոստման համաձայն հասնելով առաջին մասի վերջին, Անեցին կրկին դիմում է պատուիրատուին. «Արդ, վասն զի ըստ կանխադիր խոստմանցն ժամանեցաք յայսոսիկ, ուրանաւր կէտ եղեալ էր բանից, հասանել ի յայտնութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ...» (էջ 51): Շարու-

նակելով պատուիրատուին ուղղուած խօսքը, նա հատուածը եզրափակում է ժամանակագրական սիւնակների մասին ծանուցմամբ. «Սկսեալ յառաջին ամէն ի ծննդենէն Քրիստոսի, զոր կարգեցից բուն թուական, եւ զքագաւորս Հռոմոց, Հրէից եւ Պարսից եւ զմերոյ ազգի, ստոյգ գտական գրեցից անյապաղ» (էջ 52)։

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրական աղիւսակների սկզբնամասի հիմնական տեղեկութիւնները՝ Քրիստոսից մինչեւ 325 թուականը, բառացի կամ որոշ համառօտումներով քաղուած են Եւսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից։ Այստեղից են վերցուած հռոմէական կայսրերի եւ հրեայ թագաւորների տարիները՝ ժամանակագրական սիւնակներով, նաեւ Երուսաղէմի, Ալեքսանդրիայի եւ Անտիոքի եպիսկոպոսների մասին բոլոր տեղեկութիւնները։ Իսկ Յորենացուց նա քաղել է պարսից եւ հայոց Արշակունիների գահակալութեան թուերն ու տարեքանակները, հայոց առաջին կաթողիկոսների թուականները, որոնք, սակայն, զգալիօրէն տարբերւում են նրանց՝ այժմ հայագիտութեան մէջ հայ եւ օտար այլ աղբիւրների տուեալներով ճշտուած տարեթուերից։

Քանի որ աղիւսակային մասը ժամանակագրական տարբեր համակարգերը ներդաշնակեցնելու առումով աւելի բարդ էր, հեղինակը ստիպուած է եղել քննական մօտեցում ցուցաբերել, ճշդրտել թագաւորների գահակալման, կաթողիկոսների աթոռակալութեան թուականները։ Եւ քանի որ թուականները նշանակւում էին յաջորդաբար (ուղղահայեաց կարգով), որեւէ մէկի իշխանութեան թէկուզ մէկ տարուայ տարբերութիւնը մեքենաբար փոխում էր նաեւ յաջորդի թուականները։ Մինչդեռ Սամուէլ Անեցու ունեցած աղբիւրները տարբեր տեղեկութիւնների առումով յաճախ անմիաբան էին, ուստի, հասնելով Տրդատ Գ.-ի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակներին, պատմիչը ստիպուած է եղել բացատրութիւն տալ, տարակուսել՝ «յաղագս անմիաբան գրելոյ պատմագրացն» եւ փորձել գտնել ժամանակագրական ճշմարիտ պատկերը[27]։

Աղիւսակների մասում էջի կենտրոնն զբաղեցնում են ժամանակագրական հինգ ուղղահայեաց սիւնակները, ուր առաջին սիւնակում նշւում է փրկչական թուականը, յաջորդ սիւնակներում հռոմէական (այնուհետեւ՝ բիւզանդական) կայսրերի տարիները, սկզբնական մասում՝ հրէական ու պարսից թագաւորների թուականները (աւելի ուշ՝ պարսից թագաւորների սիւնակում արաբ ամիրապետերի կառավարման տարիները) եւ հայոց թագաւորների տարիները[28]։ 72 թուականից յետոյ հրէական թագաւորների անունները դադարում են, եւ սիւնակները դառնում են չորս։ Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատումից յետոյ՝ Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած, աւելանում է հայոց կաթողիկոսների տարիները ներկայացնող սիւնակը (5 սիւնակ), իսկ հայոց մեծ թուականի հաստատումից յետոյ՝ այդ թուականի սիւնակը (6 սիւնակ)[29]։ Սրանից զատ, սիւնակների սկզբում, դրանցից դուրս դրուած է ողիմպիականների թուականը (սկսւում է Ք.ա. 776ից)։

digitised by A.R.A.R.@

Աղիւսակների կարգի փոփոխմանը Մամուէլ Անեցին անդրադառնում է Բագրատունեաց Թագաւորութեան անկման մասում։ Նշելով, որ հայոց թագաւորների իշխանութեան յաջորդական թուականներն այլեւս չեն լինելու, հեղինակը ասում է, որ այդտեղից սկսած մինչեւ իր ապրած ժամանակը պահպանում է չորս սիւնակ՝ փրկչական թուականը, կայսրերի տարիները, հայրապետերի տարիները եւ հայոց թուականը[30]։

Ժամանակագրական սիւնակների աջ ու ձախ կողմում գծուած են աղիւսակներ՝ նախատեսուած համապատասխան տեղեկութիւնների համար (ընդարձակ շարադրանքների տեղերում աղիւսակներն ընդհատւում են)։ Ա. Տէր-Միքէլեանը 1893ի հրատարակութեան մէջ աղիւսակները համարել է «անընթերցանելի...ժամանակագրական համեմատութեան բազմաթիւ սխալներ,- *ունեցող եւ որոշել,*- ...դուրս ձգել այդ տաղտկալի աղիւսակն, որ ոչ մի օգուտ չկարէ տալ՝ բացի խանգարիչ լինելուց պատմութեան եւ նորա ամբողջ ընթացքին» (էջ *Իե-իէ*.)։ Նկատենք, որ *Ժամանակագրութիւնի* լատիներէն եւ ֆրանսերէն թարգմանութիւնները հրատարակուել են աղիւսակներով։

Հարկ է նշել, որ աղիւսակները հրատարակութեան տեսակէտից իրօք որոշ դժուարութիւն ունեն, քանի որ երբեմն մակագրութիւնները ոչ միայն աջ ու ձախ կողմերում են, այլեւ հենց նեղ սիւնակներում։ Ժամանակագրական անհամապատասխանութիւններ աղիւսակներում նոյնպէս կան[31], սակայն դէպքերի յիշատակման այս եղանակը հնարաւորութիւն է տալիս որեւէ իրադարձութեան թուականը տեսնել ժամանակագրական տարբեր հարթութիւններում։ Այսինքն որեւէ տեղեկութիւն-փաստ կարելի է տեսնել ոչ միայն որոշակի թուականի դիմաց, այլեւ իմանալ թէ դա, օրինակ, բիւզանդական ո՞ր կայսեր, արաբական ո՞ր ամիրապետի, հայոց ո՞ր թագաւորի եւ կաթողիկոսի ո՞րերորդ տարուայ մէջ է եղել։

Մխիթար Անեցու *Պատմութիւնի* հրատարակիչ Հայրապետ Մարգարեանը պատմիչի աղբիւրներին անդրադառնալիս նշում է, որ նա Մամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւնը* համարում էր ամենահաւաստին, «քանի որ վերջինիս հեղինակն արդէն յաղթահարել էր այն տքնաջան աշխատանքը, որն անհրաժեշտ էր բոլոր աղբիւրները պրպտելով՝ համապարփակ ու ամփոփ ժամանակագրութիւն կազմելու համար»[32]։

1893ի հրատարակութեան մէջ աղիւսակները հանուելուց յետոյ թողնուել է հիմնականում փրկչական թուականը, հազուադէպ՝ նաեւ հայոց թուականը. այս հանգամանքը վնասել է բուն *Ժամանակագրութիւնը*, քանի որ տարբեր դէպքերի թուականներն աւելի ստոյգ են հենց հայոց թուականով։ Իսկ *Ժամանակագրութիւնի* մէջ փրկչական թուականի վերաբերեալ ժամանակին Լեւոն Խաչիկեանի եւ Վազգէն Ճակոբեանի կատարած կարեւոր ճշտումը, ցաւօք, ծանօթ չի եղել ուսումնասիրողներից շատերին, եւ նրանք, Մամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւնից* տուեալներ վերցնելով, փաստօրէն, երբեմն ներկայացրել են անստոյգ թուականներ։

Մամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւնը* շարունակած Մեսրոպ Օրբելեանի *Ժամանակագրութիւնի* Աշոտ Աբրահամեանի պատրաստած հրա-

digitised by A.R.A.R.@

տարակուսեան առիթով գրուած գրախօսականում Խաչիկեանը եւ Յակոբեանը նշել են. «Սամուէլ Անեցին հետեւել է այն տոմարագէտներին, որոնք Քրիստոսի ծննդեան տարեթիւը դրել են այժմ գործող թուականից 2 տարի առաջ, ուստի Սամուէլի, ինչպէս եւ Ստեփանոսի ժամանակագրութեան մէջ, ամէնուրեք, քրիստոնէական եւ հայկական թուականների տարբերութիւնը ոչ թէ 551, այլ 553 տարի է»[33]: *Այս դիտողութիւնն ընդունել է Աբրահամեանը, որը Յովհաննէս Սարկաւագի մատենագրութեան հատորի մէջ նշել է.* «Միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ գործող քրիստոնէական թուականն այն թուականը չէ, ինչ որ գործ ենք ածում մենք ներկայումս, այլ քրիստոնէական այսպէս կոչուած հայկական հաշւումների թուականը, որը երկու տարով աւելի է, քան մեր ներկայումս գործածած թուականը, այլ խօսքով ասած, ըստ հայկական հաշուարկների, Քրիստոսի ծնունդը եղած պէտք է լինի մեր ներկայ թուականից 2 տարի առաջ»[34]: *Սամուէլ Անեցին այս հարցում հետեւել է իր ուսուցչին՝ Յովհաննէս Սարկաւագին, ըստ որի՝* «Ի ծննդենէն Քրիստոսի ի հայ թուականն՝ ՇՃԳ՝ 553»[35]: *Սոյն սկզբունքը որդեգրելով, Անեցին ժամանակագրութիւնի փրկչական ՇՃԴ՝ 554 թուականի դիմաց նշել է հայոց Ա. (1) թուականը*[36]:

	Հայկական քրիստոնէական (փրկչական) թուական, ըստ Սամուէլ Անեցու եւ այլոց	
	Ա. (1)	
Արդի թուագրում	Բ. (2)	
1	Գ. (3)	
2	Դ. (4)	
3	Ե. (5)	
4	Զ. (6)	
...	...	
549	ՇՃՍ՝ 551	
550	ՇՃԲ՝ 552	
551	ՇՃԳ՝ 553	Հայոց թուական
552	ՇՃԴ՝ 554	Ա. (1)
553	ՇՃԵ՝ 555	Բ. (2)
554	ՇՃԶ՝ 556	Գ. (3)
555	ՇՃԷ՝ 557	Դ. (4)
556	ՇՃԸ՝558	Ե. (5)

1893ի տպագիրը մեծապէս կը չահէր, եթէ նրա մէջ նշուէր նաեւ հայոց թուականը: Ուսումնասիրողները երբեմն որոշ թերահաւատութեամբ են վերաբերուել Սամուէլ Անեցու յայտնած տեղեկութիւնների թուագրմանը, քանի որ Վաղարշապատի տպագրում առկայ թուականները յաճախ տարբերւում են այս կամ այն դէպքի վերաբերեալ այլ աղբիւրներից յայտնի, ճշտուած թուագրութիւնից: Բերենք մէկ օրինակ. Բագրատունի առաջին

digitised by A.R.A.R.@

թագաւոր Աշոտ Ա-ի գահակալութեան առաջին տարին տպագրի մէջ նշուած է միայն փրկչական թուականով՝ ՊՁԷ՝ 887 (էջ 95)։ Այլ աղբիւրներից յայտնի է, որ Աշոտը թագադրուել է 885ին։ Սամուէլ Անեցու ձեռագրերում Աշոտի գահակալումը հայոց թուականով նշուած է ՅԼԴ՝ 334+551= 885։ Այսինքն՝ անկախ այն բանից, որ մեր ժամանակագիրը հայոց թուականի հաստատումը դնում է 553 թուականի ներքոյ, նա գիտի, որ Աշոտը թագադրուել է հայոց ՅԼԴին եւ այդպէս էլ նշում է իր ժամանակագրութիւնի մէջ։ Ըստ էութեան, Անեցին այս նոյն թուականն է յայտնում նաեւ փրկչական թուականով, եթէ նկատի ունենանք վերը բերուած բացատրութիւնը եւ անտեսենք յաւելեալ երկու տարին (887-2=885)։ Նկատենք սակայն, որ սա անփոփոխ սկզբունք չէ։ Ժամանակագրութիւնից օգտուելիս տարբերակուած մօտեցում է պահանջւում իւրաքանչիւր տեղեկութեան թուականի դէպքում։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը պահպանուել է հիմնականում ամբողջական եւ մի քանի մասնակի ընդօրինակութիւններով՝ թուով 70։ Ժամանակագրութիւնի առաւել մեծ թուով օրինակներ Մաշտոցեան Մատենադարանում (ՄՄ) են՝ 35, այնուհետեւ՝ 13 ձեռագիր պահւում է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց Վանքում, եւս 13 ձեռագիր կայ Մխիթարեան Միաբանութեան Վենետիկի Մատենադարանում։ Վիեննայի Մխիթարեաններն ունեն 4 ձեռագիր, մէկական օրինակներ կան Զմմառում, Փարիզում, Տիւբինգէնում, Հռոմում, Սանկտ Պետերբուրգում։ Ձեռագրերի համարական ցանկն ըստ պահպանման վայրերի հետեւեալն է.- Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ՝ 481, 1483, 1484, 1486, 1717, 1718, 1719, 1770, 1865, 1869, 1897, 1898, 1899, 2965, 3072, 3613, 3681, 3965, 5120, 5596, 5613, 5619, 5889, 6331, 6354, 6483, 6644, 7261, 8481, 9795, 9796, 10200, 10202, 10485, 10983. Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի ձեռ. Հ՝ 69, 169, 343, 743, 783, 1051, 1221, 1288, 1553, 1801, 2170, 3397, 3701, Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռ. Հ՝ 288, 511, 721, 869, 911, 959, 1023, 1227, 1246, 1253, 1734, 1769, 2261, Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռ. Հ՝ 65, 89, 167, 465, Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանի ձեռ. Հ՝ 192, Զմմառի Վանքի ձեռ. Հ՝, 207, Տիւբինգէնի Գրադարանի ձեռ. Հ՝ 93, Հռոմ, Վատիկանի ձեռ. Հ՝ 3, Սանկտ Պետերբուրգի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի ձեռ. Հ՝ B 280։

Ժամանակագրութիւնի ձեռագրերի տուեալների քննութիւնը թոյլ է տալիս անել մի քանի ընդհանրացում։ Ըստ դարերի՝ ընդօրինակութիւնների ժամանակագրական դասակարգումը հետեւեալն է.- ԺԲ. դ.՝ 3 օրինակ, ԺԳ.՝ 5, ԺԴ.՝ 3, ԺԵ.՝ 2, ԺԶ.՝ 8, ԺԷ.՝ 31, ԺԸ.՝ 7, ԺԹ.՝ 6։ Հետեւաբար՝ ամենաշատ օրինակութիւնները վերաբերում են ԺԷ. դարին։

Տարբեր ընդօրինակութիւններում բուն ժամանակագրութիւնի կամ շարունակութեան աւարտի թուականները հետեւեալ պատկերն ունեն. 1173 թուականով աւարտուող օրինակների թիւը՝ 9, 1180ականներին աւարտ-

ուղները՝ 2, մինչեւ ԺԳ. դար չարունակուած ձեռագրերը՝ 8։ Աւելի չատ յաւելումներ ու լրացումներ արուել են ԺԴ. դարում։ Այստեղ առանձնանում է ընդօրինակութիւնների մի խումբ՝ 9 մատեան, ուր ժամանակագրութիւնը հասցուած է մինչեւ 1335։ Մինչեւ 1338-1348 հասնող օրինակները 7ն են, 1423-1425 հասնող օրինակները՝ 4։ Վեց ձեռագրում ժամանակագրութիւնը չարունակուած է մինչեւ 1660-90ականները, մինչեւ ԺԸ. դար է հասնում 3 ձեռագրում։

Գրչութեան վայրերի պատկերն այս է.- հնագոյն ձեռագրերը ծագում են Անիի շրջանից (Կամրջաձոր, Հոռոմոս, Անի)։ ԺԲ.-ԺԷ. դդ. ժամանակագրութիւնի 5 օրինակում արուել է Եւդոկիայում (Թոխաթ), միւս կենտրոններից պահպանուել են երկուական (Հոռոմոս, Ուռհա, Բաղէշ, Ամիթ, Կամենէց, Կ.Պոլիս) եւ մէկական օրինակներ (Ուռբնկար, Կարին, Գեհակայ Վանք, Սանահին, Ամրդոլու Վանք, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Կեսարիա, Արմաշ, Երուսաղէմ, Լվով)։ Ժամանակագրութիւնի հեղինակային բնագիրը վերականգնելու համար առաջնային նշանակութիւն ունեն ՄՄի երկու՝ 1176ի Կամրջաձորում (Ձ^{ար} 5619) եւ 1177ի հաւանաբար Հոռոմոսում (Ձ^{ար} 3613) ընդօրինակուած ձեռագրերը։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Ժամանակագրութիւնի ձեռագրերը պարունակում են ոչ միայն Սամուէլ Անեցու հեղինակային բնագիրը, այլեւ տարբեր ժամանակ այլոց կատարած բազմաթիւ յաւելումներ ու լրացումներ, որոնք նոյնպէս աղբիւրագիտական կարեւոր արժէք ունեն։ Ժամանակագրութիւնի գրչութեան աղիւսակային սկզբունքը, ուր էջերի կենտրոնում տարիների թուաշարքն է, իսկ աջ ու ձախ սիւնակները յատկացուած են տեղեկութիւններին, յաճախ բաւական ազատ գրադաշտ է թողնում, որն էլ այդ մասերում յետագայում գանազան նոր տեղեկութիւններ աւելացնելու հնարաւորութիւն է տուել։ Ընդօրինակող գրիչները, ստացողներն ու բանիմաց ընթերցողները յետագայում իրենց յայտնի տարբեր տեղեկութիւններով իւրովի «լրացրել» են ազատ տեղերը։ Բնականաբար, յաջորդ գրիչներն ընդօրինակել են նաեւ այդ տեղեկութիւնները։ Այսպիսով, ժամանակագրութիւնի ձեռագրերում ժամանակի ընթացքում աւելացուել են գանազան յայտնի եւ անյայտ անձանց կատարած հարիւրաւոր յաւելումներ։ Միեւնոյն ժամանակ, ընդօրինակողները եւ ուրիշներ ո՛չ միայն տեղեկութիւններ են մուծել ժամանակագրութիւնի տարբեր մասերում, այլեւ չարունակել են եւ հեղինակի նշած վերջին՝ 1163 թուականից հասցրել մինչեւ իրենց ապրած ժամանակը, որոշ ձեռագրերում՝ ընդհուպ մինչեւ ԺԸ. դար։ Հաւանաբար նրանք այդպէս վարուելու համար հիմնաւորում են տեսել Սամուէլ Անեցու երկի վերնագրում՝ Ծաղագս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ Ի Ներկայս, արձանագրելով իրե՛նց «ներկայ» ժամանակի դէպքերը։ ԺԳ. դարի վերջերին հենց այդպէս է վարուել Սիւնեաց մետրոպոլիտ եւ պատմիչ Ստեփանոս Օրբէլեանը, որը ձեռքի տակ ունենալով Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի լրացուած եւ Հայոց ՈՒՔ՝ 1193 թուականին հասցուած մի օրինակ, պատչաճ է համա-

digitised by A.R.A.R.@

րել այն չարունակել, ինչպէս ինքն է գրում՝ «...բերել հասուցանել միոյ ի մերս ժամանակ»[37], եւ հասցրել է 1290։

Այսպիսով, մի կողմից զանազան ընդմիջարկութիւններ առանալով, միւս կողմից տարբեր հեղինակների ձեռքով չարունակուելով, Սամուէլ Անեցու երկը դարերի ընթացքում դարձել է պատմական ամենատարբեր տեղեկութիւնների իւրօրինակ հաւաքածու։ Դրա չնորհիւ ժամանակագրութիւնի ձեռագրերից չատերը պարունակած նիւթի առումով ստացել են միանգամայն ինքնուրոյն արժէք։

Հետաքրքիր է, որ միջնադարեան գրիչները չեն կասկածել, որ ժամանակագրութիւնը պէտք է անընդհատ չարունակուի։ Նրանցից ոմանք ձեռագրում իրենց ապրած ժամանակին վերաբերող նչումներն անելուց յետոյ ժամանակագրական աղիւսակներ են գծել նաեւ գալիք ժամանակների համար։ Ձեռագրերից մէկի՝ ԺԸ. դարի սկզբներին ապրած գրիչը մի քանի թերթի վրայ աղիւսակներ գծելով, տարիների թուաշարքը հասցրել մինչեւ փրկչական Սի՝ 2020 եւ Հայոց ՌՆԿԹ՝ 2020 թուականը (ՄՄ ձեռ. Հ՞ր 3965, 86բ)։

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի հիմքի վրայ, որպէս նրա չարունակութիւն է ստեղծուել Ստեփանոս Օրբելեանի ժամանակագրութիւնը, որը հրատարակել է Աչոտ Աբրահամեանը[38]։ Նոյն սկզբունքով են կազմուել եւս երեք անանուն հեղինակների ժամանակագրութիւններ, որոնք հրատարակել են Յակոբեանը[39], Նորայր Եպս. Պողարեանը[40] եւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը[41]։

Ժամանակագրութիւնի ձեռագրերում եղած յաւելումների ու լրացումների մի զգալի մասը տեղ է գտել Տէր-Միքէլեանի հրատարակութեան մէջ, մի մասը՝ վերը նչուած հրատարակութիւններում. ՄՄի 14 ձեռագրից քաղուած նիւթերի մի այլ խումբ վերջերս մենք ենք հրատարակել[42]։ Այսուհանդերձ, ժամանակագրութիւնի մեզ ո՛չ հասու ձեռագրերում գտնուող որոշ յաւելումներ դեռեւս մնում են անտիպ եւ անծանօթ[43]։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը հրատարակուել է, ինչպէս ասացինք, նախ օտարալեզու թարգմանութիւններով, աւելի ուշ՝ հայերէնով։ Հայր Յովհաննէս Զոհրաբեանը եւ Ա. Մայը Վատիկանի Հ՞ր 3 ժողովածուի (1287 թ.) մէջ առկայ օրինակութեան հիման վրայ այն թարգմանել են լատիներէն եւ 1818ին հրատարակել Միլանում[44]. 1839ին այս գիրքը վերահրատարակուել է Հռոմում[45]։

Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի (այժմ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ) B 280՝ ԺԷ. դարի ձեռագրի հիման վրայ Մ. Բրոսէն 1876ին Անեցու երկը հրատարակել է ֆրանսերէն թարգմանութեամբ[46]։ Առաջաբանում հրատարակիչը նչում է, որ Սամուէլ Անեցու երկը բաղկացած է երկու մասից, առաջինը քաղագրութիւն է Եւսեբիոս Կեսարացուց, որը պատմական նորութիւն չունի, ուստի ինքը զանց է առնում, իսկ երկրորդ՝ աղիւսակային մասը, հեղի-

նակային շարադրանքով հասնում է մինչեւ 1179, ապա շարունակւում մինչեւ 1346, որն ինքը ներկայացնում է եւ ծանօթագրում ըստ կարողութեան[47]: Այնուհետեւ Բրոսէն ներկայացնում է Անեցու երկը ժամանակագրական աղիւսակներով, ընդ որում՝ իւրաքանչիւր բացուածքում աջակողմեան էջը յատկացնում է բնագրին, իսկ ձախակողմեանը՝ աջում եղած նիւթին վերաբերող ծանօթագրութիւններին:

Սանկտ Պետերբուրգի ձեռագրում Սամուէլ Անեցու բուն ժամանակագրութեան վերջին նշումը վերաբերում է 1173ին՝ Գրիգոր Տղայի աթոռակալութեանը, ինչպէս հնագոյն ձեռագրերում է: Դրան յաջորդում է Անեցու երկի աւարտի մասին յետագայի ծանուցումը («Աստանօր զտեղի առեալ կացին շարագրութիւնք գեղեցկաբանին Սամուէլի...»), որից յետոյ ժամանակագրութիւնը շարունակւում է մինչեւ 1346ին կամախում տեղի ունեցած դէպքի յիշատակումը[48]:

Անեցու երկի հայերէն միակ հրատարակութիւնը, ինչպէս վերեւում նշեցինք, Վաղարշապատում 1893ին հրատարակել է Տէր-Միքէլեանը, ձեռքի տակ ունենալով էջմիածնի Մատենադարանի 13 ձեռագիր, հնագոյնը՝ ԺԳ. դարի (ՄՄ ձեռ. Հ՝ 1898), միւսները՝ ԺՉ-ԺԸ. դարերի: Ժամանակագրութիւնը նա ներկայացրել է յետագայի յաւելումներով, քանի որ իր ունեցած մատեաններում Սամուէլ Անեցու հեղինակային բնագիրն ու յետագայի յաւելումները տարանջատելու հնարաւորութիւն չեն տուել[49]:

Վաղարշապատի հրատարակութիւնը բաղկացած է առաջաբանից, ուր հրատարակիչը ներկայացրել է Սամուէլ Անեցու կենսագրութիւնը, համաուսա՝ հրատարակութեան համար օգտագործուած ձեռագրերը, իւրովի հիմնաւորել է ժամանակագրական աղիւսակների անտեսումը (էջ Գ.-Լ.): Ապա ներկայացուած է ժամանակագրութիւնի բնագիրը (էջ 1-160): Բնագրի հիմք է դարձրել իր օգտագործած մատեաններից Բ. օրինակը (ՄՄ ձեռ. Հ՝ 1899. 1676 թ. Ամրդոլու Վանք, գրիչ՝ Պօղոս Գաւառցի), իսկ միւսները համեմատել է նրա հետ: Ըստ այդ ձեռագրի, հրատարակիչը ժամանակագրութիւնը հասցրել է մինչեւ 1335, ապա առանձին ենթավերնագրի տակ ներկայացրել «Շարունակութիւն Այլ Օրինակներից» (էջ 161-174), որից յետոյ ԺԳ. օրինակից քաղել է 1392-1665 թուականներին վերաբերող տեղեկութիւններ (էջ 175-180): Ապա «Յաւելուածներ» բաժնում ներկայացրել է յարակից հինգ պատմական բնագիր (էջ 183-243) եւ գիրքն աւարտել ընդհանուր բնոյթի ծանօթագրութիւններով (էջ 245-301). անուանացանկեր չի կազմել:

Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ յետագայի յաւելումները չափազանց մեծ տեղ ունեն. Օրինակ, 1000-1163 ժամանակամիջոցին վերաբերող մասի մէջ Սամուէլ Անեցու հեղինակային շարադրանքը ամբողջի միայն մէկ երրորդ մասն է: Յաւօք, հետագօտողներից ոմանք այս հանգամանքին անծանօթ լինելով, այս հրատարակութեան մէջ առկայ յետմուտ տեղեկութիւնները համարել են հեղինակինը եւ նրանց մէջ առկայ սխալների ու հակասութիւնների համար երբեմն յանիրաւի քննադատել են նրան: Հրատարակութեան մէջ առկայ յաւելումների պատճառով սխալ պատկերացումներ են առաջացել նաեւ հեղինակի կենսագրութեան վերաբերեալ, ան-

digitised by A.R.A.R.@

գամ նրա պատուիրատուի ինքնութեան հարցը երկար ժամանակ անորոշ է մնացել։

Այժմ Մաշտոցեան Մատենադարանում հրատարակութեան է պատրաստւում Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի համեմատական բնագիրը հնագոյն չորս մատեանների հիման վրայ։ Ինչ վերաբերում է Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւն մուծուած կամ որպէս շարունակութիւն աւելացուած՝ պատմական հարուստ նիւթեր պարունակող յետագայ յաւելումներին, որոնց միայն մի մասն է տեղ գտել Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ, ապա դրանք գումարուելով ժամանակագրութիւնի տարբեր ձեռագրերից քաղուած՝ հրատարակուած կամ անտիպ նիւթերին եւ տարբեր շարունակողների հեղինակած մի քանի մանր ժամանակագրութիւններին, հրատարակուելու են առանձին գրքով։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Երկի երկար վերնագիրը չկրկնելու համար այն անուանում ենք ժամանակագրութիւն՝ որպէս յատուկ անուն։*

[2] *Տե՛ս՝ Կարէն Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Ձեռագրերը եւ Նորայայտ Հրացումները, Երեւան, «Նաիրի», 2009, էջ 5-98։*

[3] *Սամուէլ Անեցու կենսագրութեան վերաբերեալ տե՛ս՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Շնորհալի եւ Պարագայք Իւր, Վենետիկ, Միխիթարեան Հրատ., 1873, էջ 121-2. Նաեւ՝ Սամուէլի Քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց՝ Ըստգաս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ Ի Ներկայս Մայրաքաղ Արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի Հրատ., 1893, էջ ե. (այսուհետեւ՝ համապատասխան մէջբերումները կը կատարուեն այս գրքից)։ Նաեւ՝ Ա. Աբրահամեան, «Սամուէլ Անեցու Տոմարական եւ Տիեզերագիտական Աշխատութիւնները», Էջմիածին, 1952, թիւ Ա., էջ 31. Նաեւ՝ Մանուկ Աբեղեան, Երկեր, Հտր. Դ., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 94. Նաեւ՝ Լեւոն Բաբայեան, Դրուագներ Հայաստանի Զարգացած Ֆէոդալիզմի Դարաշրջանի Պատմագրութեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 178. Նաեւ՝ Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու, էջ 10-29։*

[4] *Կարէն Մաթեւոսեան, «Յովհաննէս Սարկաւագի Գործունէութիւնն Անհուն», Էջմիածին, 2005, Է-Ը., էջ 59-72։*

[5] *Նոյն, էջ 128։*

[6] *Աբրահամեան, էջ 30-36։ Այս գործը չարագրուած է հարց ու պատասխանի ձեւով, ընդորում՝ Սամուէլ Անեցին օգտուել է Անանիա Շիրակացու Քննիկոն աշխատութեան տոմարագիտական բաժնից, երբեմն առանձին հատուածներ նոյնութեամբ պատճէնելով։ Ցաւօք, պատուիրատուի վերաբերեալ - անունից բացի - ոչինչ յայտնի չէ։*

[7] *Բարսեղ Ա. Անեցին 1105ին Անիից կիլիկիայի սահմանների մօտ գտնուող Քեսունի հայկական իշխանութիւն մեկնեց մահամերձ Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսի կանչով, որի մահից յետոյ մնաց Քեսունի կարմիր Վանքում։ Բարսեղ կաթողիկոսը դժբախտ պատահարի հետեւանքով իր մահկանացուն կնքեց 1113ին, բայց հասցրեց որպէս իր յաջորդ հաստատել երիտասարդ Գրիգոր Գ.ին՝ Գրիգոր Վկայասէրի քրոջ թոռանը։ Դրանից երկու տարի անց Քեսունի իշխանութիւնը վերացաւ եւ Գրիգոր Գ.ը իր եղբայր Ներսէս Շնորհալու հետ տեղափոխուեց Տլուք գաւառի Մովք փոքրիկ ամրոցը, որը կաթողիկոսի համար այնքան էլ ապահով հանգրուան չէր։*

[8] *Անեցի, էջ 127, համա՝ ՄՄ ձեռ. թիւ 5619, էջ 105ա։*

digitised by A.R.A.R.@

[9] 1064ին սելջուկները գրաւելով Անին, կաթողիկէ եկեղեցին վերածել էին մզկիթի։ Դրանից 60 տարի անց Աբուլասուար ամիրան Խլաթում մի մեծ մահիկ պատրաստելով բերում, բարձրացնում է կաթողիկէի գմբէթին։ Քաղաքի հայ բնակչութիւնը չի հանդուրժում այդ արարքը եւ դիմում վրաց Դաւիթ Դ. Շինարար (1089-1125) թագաւորին, որը 1124ին արշաւելով, հեշտութեամբ գրաւում է քաղաքը, գերում ամիրային եւ նրա ընտանիքը։ Վրաց արքան վերստին օծել է տալիս կաթողիկէն։ Աբուլասուարի անդրանիկ որդին՝ Խորասանում գանուող Փառլունը, կատարուածի մասին տեղեկանալով՝ չատպում է Անի եւ պաշարում քաղաքը։ Որոշ պայքարից յետոյ վրացիներն ստիպուած են լինում Անին յանձնել Փառլունին, պայմանով, որ կաթողիկէն հայերից չվերցուի։ Այդ ժամանակ երկիրը թէեւ մասամբ խաղաղւում է, սակայն Անին մասնատում է թշուառութեան։ Այս դէպքերի պատճառով խափանւում է Գրիգոր Գ-ի Անիում հաստատուելու ծրագիրը, որը, Սամուէլ Անեցու խօսքերով, յարուցում է հայրապետի գայրոյթը. «յորժամ լուաւ զհամբաւս զայս՝ առաւել զայրացաւ տրտմագին ցասմամբ առ գործողս իրին» (Անեցի, էջ 127, համմտ.՝ ՄՄ ձեռ. Հ°ր 5619, էջ 104բ-5ա)։

[10] Մխիթարայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ., 1956, էջ 168։ Նաեւ՝ Կ. Մաթեւոսեան, Անի, Ս. Էջմիածին, Ս. Էջմիածնի Հրատ., 1997, էջ 61-62։

[11] Անեցի, էջ 3։ Մարդկութեան պատմութիւնը սկսելով Ադամից եւ հասցնելով մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը, պատմիչը մէկ անգամ եւս անուանապէս դիմում է պատուիրատուին. «Արդ, ո՛վ սրբազգեաց տէր իմ Գրիգոր, հարկեցայ ի թախանձելոյ ձեր, զեղկելի աճձն իմ, եւտու զանարհեստ աճձն իմ ի մշակութիւն այս գործոյ» (էջ 51)։

[12] Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած բոլոր կաթողիկոսներին Սամուէլ Անեցին մի քանի բառ կամ մի քանի տող է նուիրել, իսկ Գրիգոր Գ. Պահլաւունու գահակալմանը՝ ձեռագրական մի քանի էջ (էջ 122-123)։

[13] Անեցի, էջ 123, համմտ.՝ ՄՄ ձեռ. Հ°ր 5619, էջ 102աբ։

[14] Այս մասին հանգամանօրէն տե՛ս՝ Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու, էջ 34-46։

[15] ՄՄ ձեռ. թիւ 5619, էջ 106բ-7ա. համմտ.՝ Անեցի, էջ 137-138։

[16] ՄՄ ձեռ. թիւ 5619, էջ 106բ-7ա. համմտ.՝ Անեցի, էջ 137-138։ Այս դէպքերի մասին յայտնում են նաեւ այլ հեղինակներ, սակայն Սամուէլ Անեցու հաղորդումն աչքի է ընկնում ականատեսի անմիջականութեամբ։ Նա հայ հեղինակներից միակն է, որը նշում է, թէ վրաց թագաւորի պարտութիւնը տեղի է ունեցել թշնամու անակնկալ յարձակման հետեւանքով։

[17] Այս մասին հանգամանօրէն տե՛ս՝ Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու, էջ 39-45, 72։

[18] «Ի ՈՃԲ. (1233) թուիս շնորհիւն Քրիստոսի, ես Աբրահամ երէց, որդի Սարկաւագ քահանայի, թոռն Սամուէլ երիցոյ Անեցի եւտու զիմ գաւճագին Բ. (2) տուն ընդաշէն եւ ի վերէն Բ. (2) կուղպակ ի սուրբ ուխտս ի Խծկաւս... եւ փոխարէն հատուսցէն մեզ յամենայն ամի Ջ. (6) ար պատարագ՝ Դ. (4) Աբրահամու եւ Բ. (2) տէր պապ երիցու...» (Ն. Վ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ., 1864, էջ 211)։

[19] Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Գր. Ա., կազմեց Ց. Օրբէլի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1936, էջ 56։

[20] Աբրահամեան, էջ 31. Նաեւ՝ Բարսեղեան, էջ 177, եւն.։

[21] Ռ. Վարդանեան, «Պատճէն Տումարի Հայոցդի» մատենագրութիւնների ժամանակի Որոշումը, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 195-196։

[22] Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ Ժամանակագիր, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ., 1818։ Եւսեբիոսի Ժամանակագրութիւնի ակզբունքը հայ մատենագրութեան մէջ Սամուէլ Անեցուց առաջ չի կիրառուել, թէեւ այդ երկից օգտուել է դեռեւս Խորենացին, նաեւ՝ յետագայ շրջանի պատմիչները։

digitised by A.R.A.R.@

[23] *Միջնադարում եւս երկն ընկալուել է երկմասնեալ, քանի որ գրիչներից ոմանք իրենց միշատակարանը թողել են առաջին մասի աւարտից յետոյ եւ երկրորդ մասից առաջ, իսկ երբեմն ընդօրինակել են միայն առաջին կամ երկրորդ մասը։*

[24] *Այս մասին հանդամանօրէն տե՛ս՝ Կ. Մաթեւոսեան, «Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հնագոյն Ձեռագրերը», Ակադեմիկոս Ն. Մառի Մեծիդեան 140 եւ Մաշտոցեան 70ամեակներին նուիրուած ժողովածու, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2005, էջ 37-48. Նաեւ՝ Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու, էջ 40-46, 72, 95։*

[25] *Աշխատութեան սկզբում իրենց ազգակիցները ներկայացնում են նաեւ Սամուէլ Անեցուց առաջ Անիում կաթողիկոսական պատուէրով պատմութիւն գրած Ստեփանոս Տարօնացի Ասողիկը եւ Սամուէլ Անեցուց յետոյ այստեղ իր երկը շարադրած Մխիթար Անեցին։ Հայ պատմիչների մասին Սամուէլ Անեցին մանաւորապէս գրում է. «Իսկ մերայինս ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթաննգեղոս, որ գրեաց զպատճառ լուսաւորելոյ զՀայս սրբոյն Գրիգորի՝ նորաբաղխ համբերութեամբ. եւ ապա Մովսէս Խորենացի հաւաստապատում. եւ զկնի Եղիշէ, եւ Ղազարիկ, եւ Փաւստոս, որ է Բուզանդ պատմիչ՝ յառաջ քան զինքն։ Եւ Հերակղն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ։ Եւ Ղեւոնդ երիցու, եւ Շապհոյ, եւ տէր Յովաննէս, եւ ի վերջին ժամանակս Ստեփաննոս վարդապետ՝ մականուն Ասողիկ» (էջ 2-3)։*

[26] *Կարէն Մաթեւոսեան, «Յովհաննէս Սարկաւագի Պատմական Թղթերն Ըստ Սամուէլ Անեցու», Հայոց Պատմութեան Հարցեր, Գիտական Յօդուածների Ժողովածու, Թիւ 6, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2005, էջ 122-31։*

[27] «Մինչեւ ցայսոսիկ ժամանեալ վայր՝ անկասկած հետեւութեամբ առաջնորդ ունելով զգիրս հաւաստապատումս ծայրագոյն զառաջասացեալ վարդապետացն (*նկատի ունի Եւսեբիոս Կեսարացուն եւ Մովսէս Խորենացուն - Կ.Մ.*)։ Իսկ յայսմ հետէ՝ ի տեղւոջ ուր պիտոյացաւ այլ ինչ յաւելուլ ի շարագրութիւնս մեր, աշխատութիւնք եւ տաբակուսանք յաղագս անմիաբան գրելոյ պատմագրացն, ոմն առաւել եւ ոմն նուազ շարագրելով, կամ թէ ոչ բնաւ։ Սակայն մեք՝ զբնախառնիցն զոճ պահելով, սկսցուք ըստ կարի գիտս ճշգրտութեան հետեւելով...» (էջ 62. *Համմ.՝ ՄՄ ձեռ. թիւ 5619, 64ա*)։

[28] *Արշակունեաց Թագաւորութեան անկումից յետոյ նշւում են հայոց մարզպանների, ապա հայոց իշխանների, ապա ուշ՝ Բագրատունի թագաւորների տարիները։*

[29] *Հայոց մեծ Թուականը հաստատուել է 552ին։*

[30] «Իսկ մեք զկանոնելոցս չափ հաստուցուք մնացելովքս միշտ ի մերս ժամանակ. զմարդեղութիւն արարչին ըստ սահմանելոյս սկիզբն դնելով եւ զկայսերացն եւ զհայրապետականն եւ զթուականն, սկսանելով աճուի, ուր զվախճանն էառ» (*Անեցի, էջ 109*)։

[31] *Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի յատկապէս Դ-է. դարերի հատուածում բազմաթիւ են յայտնի պատմական դէպքերի ոչ-ճիշտ թուագրումները։ Զգացւում է, որ հեղինակը ձեռքի տակ չի ունեցել մի հաւաստի ժամանակագրութիւն, որից կարողանար օգտուել։ Օրինակ, հայոց կաթողիկոսների թուականները ներկայացուած են զգալի չեզոքումներով, որը վերանում է միայն Ը. դարի սկզբից։*

[32] *Մխիթար Անեցի, Մատեան Աշխարհաբար Հանգիսարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Գ. Մարգարեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 31։*

[33] *Լեւոն Խաչիկեան, Վ. Յակոբեան, «Ինչպէս Յայտը է Հրատարակուեն Պատմական Սկզբնաղբիւրները», ՀՍՍՌ ԳԱ Հասարակական Գիտութիւնների Տեղեկագիր, 1949, թիւ 2, էջ 82։*

[34] *Ա. Աբրահամեան, Յովհաննէս Եմաստասէրի Մատենագրութիւնը, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1956, էջ 300. Նաեւ՝ Բ. Թումանեան, Տոմարի Պատմութիւն, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1972, էջ 132։*

[35] *Մանր Ժամանակագրութիւններ, ԺԳ-ԺԸ. դդ., Հատ. Ա., կազմեց Վ. Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1951, էջ 23։*

digitised by A.R.A.R.@

[36] *ՄՄ ձեռ. թիւ* 5619, 73բ։

[37] *Ժամանակագրութիւն Մատթէոսեան Օրբէլեանի, հրատարակութեան համար պատրաստեց Ա. Աբրահամեանը, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան*, 1942, էջ 21, 31։

[38] *Նոյն*, էջ 11-31։

[39] *Մանր Ժամանակագրութիւններ*, էջ 317-332։

[40] *Նորայր Եպս. Պողարեան*, «*Ժամանակագրութիւն* (XI-XVIII դդ.)», *Բանբեր Մատենադարանի, Հեր. 9, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1969, էջ 257-282։

[41] *Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, Ժամակիրները եւ Հայերը, Հեր. Ա., յատկուած 2 («Սամուէլ Անեցու Մի Նորայայտ Շարունակողի Ժամանակագրական Ծանկը»), Երեւան, Նախագահ Տէր-Պետրոսեանի Արխիւի եւ Գրադարանի Հրատ.*, 2005, էջ 483-484։

[42] *Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու*, էջ 98-175։

[43] *Այդ ձեռագրերի թւում են Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեանների, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի ձեռագրերի մի մասը, որոնց պատճէնները (մանրաժապաւէնները) Մատենադարանում չկան։*

[44] *Samuelis Presbyteri Aniensis, Temporium Usque ad Suam Aetatem Ratio e Liberis Historicorum Summatim Collecta. Opus ex Haicanis Quinque Codicibus ab Iohanne Zohrabo Doctore Armenio Diligenter Exscriptum Atque Emendatum Iohannes Zohrabus et Angelus Maius Nunc Primum Coniunctis Curis Latinitate Donatum Notisque Illustratum Ediderunt*, Mediolani, 1818, էջ 32-80։

[45] *1865ին Վենետիկում լոյս տեսած իր գրքում Հայր Գ. Զարբհանալեանը, Սամուէլ Անեցուն անդրադառնալուց յետոյ, հայ ընթերցողին ծանուցում է.* «Ասկէ գրեթէ յիսուն տարի առաջ՝ ամուանի ծիրանաւոր Մայ, որ այն ատեն Միլանու մատենադարանին տեսուչն էր, ետսեբեայ Քրոնիկոնն հրատարակելու ատեն լատիներէն թարգմանեաց նաեւ Սամուէլի երիցու ժամանակագրութիւնը եւ տպագրեց կրկին, մէյմը ի Միլան (1818), երկրորդ անգամ ի Հռովմ (1839)» (Գ. *Զարբհանալեան, Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանց, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ.*, 1865, էջ 550)։ *Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնի լատիներէն թարգմանութեամբ գրքերը կարելի է դասել մատենագիտական եզակի հրատարակութիւնների շարքին, քանի որ որոշ ժամանակ անց Ժամանակագրութիւնը ֆրանսերէն թարգմանութեամբ հրատարակած Բրոսէն նշում է, թէ լատիներէն հրատարակութիւնն ինքը չի տեսել եւ դրա մասին գիտի միայն Հայր Զարբհանալեանի յայտնածից* (M. Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, S.-Petersburg, 1876, էջ III)։ *Լատիներէն հրատարակութեանն անծանօթ է եղել նաեւ Ժամանակագրութիւնի հայերէն բնագրի հրատարակիչ Տէր-Մկրտչեանը։*

[46] M. Brosset, *Collection d'Historiens*, էջ 339-483։

[47] *Նոյն*, էջ III-VI։

[48] *Նոյն*, էջ 467-483. *Համմ.՝ Անեցի*, էջ 169։

[49] *Ձեռագրերից մէկը (ՄՄ ձեռ. թիւ* 1719, *էջմիածնի հին թուով՝ 1700), որը պահպանել է Ժամանակագրութիւնի գրեթէ անխաթար բնագիրը, հրատարակիչը համարել է պակասաւոր՝ այդ վերագրելով գրչի անուշադրութեանը, գրելով՝* «խիստ անուշադրութեամբ փայլում է գրչակը» (էջ *ԺԵ.*)։

digitised by 88 A.R.A.R.@

COMPILATION OF HISTOIOGRAPHERS' BOOKS: THE *CHRONOLOGY* OF SAMUEL ANETSI
(Summary)

KAREN MATEVOSIAN

The *Chronology* of Samuel Anetsi is one of the most famous works of 12th century Armenian literature. It starts with the story of Adam and reaches the year 1163. Notwithstanding its broad time period, the book is written in a condensed manner.

Currently there are 70 partial or complete copies of the *Chronology*. It was translated into Latin in 1818, into French in 1876 and had a single Armenian scientific publication in 1893.

One of the basic and unique characteristics of the *Chronology* is that it is written in chronological tables, had many additions and completions, and was continued by other authors who extended it up to the 18th century.

Recent extensive research on the diverse copies of the *Chronology* has ascertained several aspects of Anetsi's biography. By discerning the oldest miniatures, researchers have established a clearer picture of the original *Chronology*. Besides, this has enabled them to separate the original work from later interferences and additions.

The article is a presentation of the latest research results, which shed further light on the biography, the content of the original *Chronology*, the characteristics of the original text, the nature of the additions, etc. These findings will enable the Matenadaran Institute to publish the comparative text of Samuel Anetsi's *Chronology*. For such a project the oldest four copies and the 1893 published version of the *Chronology* will be extensively used.

As for the additions to and interferences in the *Chronology*, which provide ample historical material, these will be compiled in a separate book that will include the various materials garnered from the diverse published and unpublished copies of the *Chronology* and the minor chronologies that have been written by authors who made additions to Anetsi's *Chronology*.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԵՒ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ (1883-1918թթ.)

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ

Աչխարհասփիւռ հայկական գաղութները, ինչպէս յայտնի է, ստեղծուել են տարբեր հանգամանքների բերումով ու տարբեր ժամանակներում։

Ռուսաստանի հայկական գաղութները, պատմական պայմանների բերումով, ձեւաւորուեցին այն ժամանակաշրջանում, երբ թուրք-պարսկական ծանր լուծը թօթափելու հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները կապւում էին Ռուսաստանի օգնութեան հետ։

ԺԸ. դարում Ռուսաստանի հզօր տիրակալները (Պետրոս Ա., Եկատերինա Բ.) ձգտում էին, երկրի հարաւային սահմանները ընդարձակելով, դուրս գալ դէպի արեւելքի շուկաները։ Այդ նպատակով արտօնութիւններ էին տալիս այն օտարերկրացիներին, ովքեր գալիս բնակութիւն էին հաստատում երկրի հարաւի գրեթէ անմարդաբնակ տափաստաններում։ Նրանք յատկապէս ուշադիր էին հայերի եւ վրացիների նկատմամբ, որոնք, իրենց ազատագրական շահերից ելնելով, համակիր էին Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ծրագրերին։

Օգտուելով ռուսական կառավարութեան ընձեռած հնարաւորութիւններից՝ հայերն հաստատուեցին եւ իրենց համայնքները ստեղծեցին Աստրախանում, Մոսկուայում, Հիւսիսային Կովկասում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջեւանում, Գրիգորիոպոլում։ Ղրիմի թերակղզին, ուր վաղուց հայկական համայնքներ կային, 1783ին միացուեց Ռուսաստանին։

Հայկական գաղութները, յանձինս մագիստրատների կամ ռաթհաուզների, ունեցան իրենց ինքնավարութիւնը մարմնաւորող հաստատութիւնները։ Նրանք ստացան նաեւ տնտեսական ազատ գործունէութեան իրաւունք եւ ազգային լեզուն ու դաւանանքը պահպանելու իրաւասութիւն։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի վիթխարի քաղաքների հայ համայնքների բնակչութիւնն այնքան սակաւաթիւ էր, որ յատուկ ուշադրութեան չարժանացան եւ ինքնավարութիւն չստացան։ Այդուհանդերձ, նոյն քաղաքում բնակուող թէկուզեւ չատ փոքրաքանակ հայերին ազգային ոգով համախմբուելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ համայնքային ինչ-որ մարմին։ Եկեղեցին էր մնում տեղի հայերին համախմբող եւ հայրենիքի հետ կապող միակ կազմակերպութիւնը։

Ռուսական մայրաքաղաքներում եկեղեցիների կառուցումը, երկու հայկական համայնքների եւ առհասարակ ռուսահայ գաղութների կեանքը մեծապէս կապուած են Լազարեանների անուան հետ։

Նոր Ջուղայից Մոսկուա տեղափոխուած Աղազար Լազարեանի աւագ որդին՝ Յովհաննէսը, 1758ին տեղափոխուեց Պետերբուրգ։ Նա կարճ ժամանակում մտերմական յարաբերութիւններ ստեղծեց պետութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաների հետ եւ օգտագործեց այդ կապերը ի չահ հայ հասարակութեան, ի չահ ազգային խնդիրների լուծման։ Նա դիմեց կառավարութեանը՝ եկեղեցիներ կառուցելու թոյլտուութեան խնդրանքով։ Եկեղեցու եւ յարակից շինութիւնների համար 1770ին քաղաքի կենտրոնական մասում՝ Նեւսկի Պողոտայում, հողամաս յատկացուեց։ Շուտով՝ 1770ականների վերջում կառուցուեց Ս. Կատարինէ եկեղեցին, իսկ 1791ին հայկական գերերդմանատանը՝ Ս. Յարութիւն եկեղեցին։

Յովհաննէս Լազարեանը Ս. Կատարինէ եկեղեցու երկու կողմերի դատարկ տարածութիւններում կառուցեց հինգ յարկանի երկու քարէ շէնք եւ նուիրաբերեց եկեղեցուն։ Այդ շէնքերը եկամուտի մեծ աղբիւր էին եկեղեցիների համար։

1804 Յուլիսի 19ին բարձրագոյն իշխանութիւնների հրամանագրով եկեղեցիների ամբողջ կառավարումը դրուեց Լազարեանների կողմից ղեկավարուող եւ հայ հասարակութեան կողմից ընտրուած հոգաբարձութեան վրայ[1]։

Այսպիսով, հոգաբարձութիւնը, փաստօրէն, դարձաւ ոչ միայն եկեղեցիները, այլ նաեւ հայ համայնքը միաւորող ղեկավար կազմակերպութիւն։ Նոյնը կատարուեց նաեւ Մոսկուայում։

Հոգաբարձութիւնը Լազարեանների գլխաւորութեամբ բաւականաչափ երկար ժամանակ՝ մինչեւ ԺԹ. դարի 80ականները, տնօրինում էր հայկական համայնքների գործերը։

Ինչպէս յայտնի է, հայ մանուկներին կրթութիւն տալու նպատակով Յովհաննէս Լազարեանի կտակի հիման վրայ 1815ին Մոսկուայում բացուեց Լազարեան Ճեմարանը։ Կարճ ժամանակում յատուկ նպատակով բացուած եւ լաւ կազմաւորուած նոր ուսումնարանը ճանաչում գտաւ եւ դարձաւ երկրի նշանաւոր ուսումնական հաստատութիւններից մէկը։

Սակայն ժամանակի ընթացքում Լազարեան Ճեմարանում առաջացաւ այնպիսի իրավիճակ, երբ մշտական եկամուտները չէին բաւարարում ուսումնարանի օրէցօր աճող ծախսերը։ Պակասող գումարը մշտապէս լրացնում էին Լազարեանները իրենց անձնական միջոցներից։ Այդ պարագան, ինչպէս եւ ըստ Ռուսաստանում հայ եկեղեցու կարգավիճակը կարգաւորող կանոնակարգի՝ «Պոլոժենիէ»ի՝ թեմերում թեմական դպրոցներ հիմնելու համար գրագէտ հոգեւորականներ ունենալու անհրաժեշտութիւնը հրատապ լուծում էին պահանջում։

Հանգուցաւորուած այդ հիմնահարցերը լուծելու խելամիտ առաջարկ արեց Լազարեան տոհմի միւս երեւելի ներկայացուցիչ, Յովհաննէս Լազարեանի եղբօր որդին՝ Յակոբ Լազարեանը[2]։ Նա առաջարկեց մայրաքա-

digitised by A.R.A.R.@

դաքների հինգ եկեղեցիները (Պետերբուրգի Ս. Յարութիւն եւ Ս. Կատարինէ, Մոսկուայի Ս. Խաչ, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յարութիւն) միաւորել Լազարեան Ճեմարանի հետ եւ ստեղծել տնտեսական մէկ ընդհանուր վարչութիւն, որտեղ մէկի տնտեսական միջոցների պակասը կը լրացուի միւսի կողմից։ Ցիրաւի, Պետերբուրգի եկեղեցիները եկամուտների մեծ յաւելում էին ունենում, ինչը չէր կարելի ասել Մոսկուայի եկեղեցիների մասին։ Դրանից բացի՝ առաջարկւում էր գրագէտ հոգեւորականներ պատրաստելու համար Լազարեան Ճեմարանում բացել հոգեւոր բաժին։

1841ին Նիկոլայ Ա. ցարի հաւանութեանն են արժանանում այդ բարեփոխումները։ Դրանք կեանքի են կոչւում եւ երկար ժամանակ մնում անփոփոխ։

1871ին մահանում է Լազարեան տոհմի վերջին ներկայացուցիչը՝ Խաչատուր Լազարեանը։ Վերջինս ունէր երկու դուստր եւ նշանաւոր փեսաներ, որոնց կտակել էր իր ժառանգութիւնը։ Նրանցից մէկը Յովհաննէս Դելիանովն էր (Դալլաքեան), որը, 1881ից սկսած, երկար տարիներ Ռուսաստանի Լուսաւորութեան նախարարն էր եւ, հաւանաբար, հակուած չէր Լազարեան գերդաստանի շարունակողը դառնալու։ Միւս փեսան նոյնպէս ազնուականի տիտղոս ունեցող մեծահարուստ Սիմէոն Աբամելիքն էր։ Նա միաւորեց երկու նշանաւոր գերդաստանները, որն այդուհետ անուանուեց Աբամելիք-Լազարեան։

Այդ ժամանակ Լազարեան Ճեմարանն անցել էր Լուսաւորութեան Նախարարութեան ենթակայութեան, փակուել էր հոգեւոր բաժինը, փաստօրէն չէր գործում հոգաբարձութիւնը։

Երկու հայ համայնքների ներկայացուցիչները քանիցս հարց էին բարձրացնում հայ եկեղեցիների հաւաքական ղեկավարութիւնը վերականգնելու եւ Աբամելիք-Լազարեանին հոգաբարձու նշանակելու վերաբերեալ։ Նրանք մտորում էին, որ կարող են կորցնել Ճեմարանը՝ որպէս ազգային կրթօջախ, ինչպէս նաեւ եկեղեցիների տնտեսական կարողութիւնները ազգային նպատակներով օգտագործելու իրաւասութիւնները։

Ի վերջոյ, կառավարութիւնն անդրադարձաւ եւ հիմնաւոր լուծում տուեց այդ հարցին։

1883 Նոյեմբերի 18ին նախարարների կոմիտէն յատուկ որոշում ընդունեց Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների ունեցուածքը տնօրինելու մասին[3]։

Երկու հայ համայնքներում ստեղծւում են 6 հոգուց բաղկացած եկեղեցական խորհուրդներ, որոնց անդամները 3 տարի ժամկէտով իրենց միջից ընտրում են ծխականները։

Եկեղեցական խորհուրդների նախագահ է դառնում Սիմէոն Աբամելիք-Լազարեանը՝ ժառանգաբար։ Ցանձնարարւում է հոգաբարձուին եւ թեմական առաջնորդին կազմել խորհուրդների եւ եկեղեցիների հետ կապուած բոլոր գործառնութիւնների կանոնակարգ։

Աբամելիք-Լազարեանը եւ Նոր Նախիջեւանի ու Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը ստանձնում են այդ պատասխանատու

յանձնարարութիւնը։ Հիմք ընդունելով կառավարական որոշումը եւ խորհրդակցելով Ներքին Գործերի Նախարարութեան պետական պաշտօնեաների բաժանմունքի հետ՝ նրանք մշակում են մայրաքաղաքների երկու եկեղեցական խորհուրդների եւ դրանց միաւորող միասնական խորհրդի եւ առհասարակ երկու համայնքների հոգեւոր կեանքի հետ կապուած բոլոր հարցերի յստակ կանոնակարգ։

Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի եկեղեցիները թէպէտեւ առանձին խորհուրդներ ունէին, սակայն դրանց մէկ ընդհանուր խորհրդի մէջ միաւորելը լիովին արդարացուած էր։ Այդ՝ Եկեղեցական Խորհուրդ միաւորումով ստեղծւում էր մեծածաւալ խնդիրներ լուծող հզօր կազմակերպութիւն։ Դրանից բացի՝ երկու քաղաքների հոգեւոր կազմակերպութիւնները միանալով փոխադարձաբար աջակցում, լրացնում էին մէկը միւսին։

Մայրաքաղաքների խորհուրդները եւ միացեալ խորհուրդները թէպէտեւ հոգեւոր կազմակերպութիւններ էին եւ ունէին զուտ կրօնական անուանում, սակայն ըստ էութեան աշխարհիկ հաստատութիւններ էին։ Աւելի ստոյգ, դրանք միաւորում էին հոգեւորն ու աշխարհիկը՝ վերջինիս որոշակի գերակշռութեամբ։ Խորհուրդների կառուցուածքը հենց այդ էր թելադրում։ Դրանք գլխաւորում էին աշխարհիկ անձնաւորութիւններ, յատկապէս նշանաւոր մտաւորականներ։ Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի կազմում տարբեր ժամանակներում ընդգրկուած են եղել Մկրտիչ Սանասարեանը, Կարապետ Եզեանը, Քերովբէ Պատկանեանը, Ս. Ցարուխիւնեանը, Վ. Վարդանեանը, Նիկողայոս Ադոնցը, Գրիգոր Տիգրանովը, Գ. Սուլթանշահը, Գասպար Եաղուբեանը եւ շատ ուրիշ անուանի դէմքեր։

Մոսկուայի եկեղեցական խորհրդի կազմում աշխատել են Ստեփան Մամիկոնեանը, Գրիգոր Խալաթեանցը, Մակար Բարխուդարեանը, Ա. Ցովհաննիսեանը, Զարեհ Մսերեանցը, Մ. Քանանեանը, Ս. Զարդարեանը եւ շատ ուրիշներ։

Եկեղեցական խորհուրդները պարբերաբար գումարում էին տարեկան 20-25 նիստ, քննարկում տարբեր բնոյթի բազմազան հարցեր։

*

Համառօտակի անդրադառնանք եկեղեցական խորհուրդների համազգային ուղղուածութիւն ունեցող գործունէութեանը։

Եկեղեցական խորհուրդները իրենց միջոցները գործածում էին առաջին հերթին քաղաքական ալեկոծումների ժամանակ անմխիթար վիճակում յայտնուած արեւմտահայերին օգնելու համար։

Ինչպէս յայտնի է, Օսմանեան կայսրութիւնը ԺԹ. դարի 90ականների կէսերին կազմակերպեց խաղաղ հայ բնակչութեան կոտորած։ Այդ բարբարոսութեանը զոհ դարձան 300000 հայեր, իսկ տարբեր երկրներում հանգրուանած տասնեակ հազարաւոր հայ փախստականներ գտնւում էին անմխիթար վիճակում՝ ընչազուրկ, անօթեւան, սովի մատնուած։ Գաղթականութեանը պատսպարելու լայն շարժում սկսուեց հայ իրականութեան մէջ։ Դրան աշխուժօրէն մասնակցեցին նաեւ Ռուսաստանի մայրաքաղաքների հայ համայնքները։

digitised by A.R.A.R.@

Պետերբուրգի եկեղեցական խուրհուրդը, տեղեկանալով փախստականների դժուարին կացութեանը, 3000 ռուբլի է յատկացնում Երեւանում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Իգդիրում գտնուող գաղթականներին, իսկ 1000 ռուբլի՝ Սալմաստում ապաստան գտած հայերին[5]։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Եկեղեցական Միացեալ Խորհուրդը, Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդի միջոցով տեղեկանալով Ռուսաստանում հանգրուանած փախստականների վիճակին, նրանց յատկացնում է 2000 ռուբլի՝ հագուստ գնելու, եւ 1000 ռուբլի՝ այլ կարիքների համար[6]։

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը 1900ին 5000 ռուբլի է ուղարկում Կ.Պոլսի պատրիարքին՝ որբանոցներ հիմնելու համար։ Պատրիարքն իր գոհունակութիւնն է յայտնում եւ վստահեցնում գումարն իր նպատակին ծառայեցնելու հարցում։

Յաջորդ տարի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանը հոգաբարձու Ս. Աբամելիք-Լազարեանին տեղեկացնում է գումարը ստանալու եւ գործադրելու մասին։ Նա յայտնում է, որ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքում 54, Ս. Կարապետ վանքում 20 երեխաների համար որբանոց է ստեղծուել, գաւառների 34 գիւղերում դպրոցներ են բացուել, եւ աւելացնում է. «Որբերը նախնական ուսում մը կ՚ընդունին։ Բայց Ս. Առաքելոց որբանոցի մէջ կայ նաեւ արհեստութեան մ՚ալ եւ Այնթապէն բերուած վարպետ մը տղայոց կ՚ուսուցանէ ի մասնաւորի տարազագործութեան արհեստը, որ եթէ տարածուի Մշոյ մէջ՝ այս ընդարձակ երկրին ժողովուրդը պիտի կրնայ իր հագուստին համար պէտք եղած կերպասը գտնել, զոր դուրսէն գնել ստիպուած է հիմա եւ առեւտուրի աղբիւր մ՚ալ ունենալ։ Իսկ դպրոցներու մէջ երկու հազար տղաք ամփոփուած են եւ նախնական ուսում մը կ՚ընդունին, փրկուելով Ձեր շնորհիւ թափառաշրջիկ կեանքէ մը, որու պիտի մատնուէին, ենթարկուելով բազմաթիւ փորձութեանց...»[7]։

Օրմանեան պատրիարքը 1903 Դեկտեմբերին Աբամելիք-Լազարեանին տեղեկացնում է երեք տարում ստացուած 15000 ռուբլի գումարը գործածելու մանրամասները։

Վերջում պատրիարքը խնդրում է չուտափոյթ ուղարկել որբանոցների, դպրոցների, արհեստանոցների չորրորդ տարուայ նպաստները, որպէսզի ձմռան եղանակին հնարաւոր լինի չարունակել դրանց գործունէութիւնը[8]։

Առաւել ծանր ու դժուարին կացութիւն ստեղծուեց Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին երիտթուրքերի կառավարութեան կազմակերպած Ցեղասպանութեան հետեւանքով, որին զոհ դարձաւ մէկուկէս միլիոն հայ։ Արեւելեան Հայաստանը լցուեց տուն ու տեղից զրկուած, սովի ու համաճարակային հիւանդութիւնների մատնուած հայ գաղթականներով, որբերով։

Հայ իրականութեան մէջ յայտնի էին վերոյիշեալ մայրաքաղաքների եկեղեցական խորհուրդների բարեգործական աշխուժութիւնը եւ բաւարար դրամական միջոցներ ունենալը։ Եւ զարմանալի չէ, որ բազում տեղերից, այդ թւում նաեւ կաթողիկոս Գէորգ Ե-ը, դիմումներ յղեցին եկեղեցական

խորհուրդներին։ Կաթողիկոսը 25000 ռուբլի էր խնդրում գաղթականների առաջին անհրաժեշտութեան պահանջները բաւարարելու համար։

«Անհնարին է,- գրում է Վեհափառը,- առանց արտասուաց նայիլ ի վերայ սոսկալի տառապանաց զաւակաց եւ տեսանել զգաղթական կանայս, զծերս եւ զանմեղ մանկունս, յուսահատ կացութիւն որոց յուզէ զմիտս եւ զսիրտս ամենեցուն»[9]։

Նիկողայոս Ադոնցը էջմիածնից հեռագրում է Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդին եւ յայտնում, որ շատ գաղթականների պատսպարել են շրջակայ գիւղերում, բայց 30000 հոգի մնացել է աննկարագրելի ծանր դրութեան մէջ։ Նա պահանջում է կազմակերպել օգնութիւն եւ անյապաղ դիմել վճռական ու կտրուկ միջոցների՝ փրկելու դրութիւնը[10]։

Պետրոգրադի Եկեղեցական Խորհուրդը անյապաղ 10000 ռուբլի է յատկացնում գաղթականների հոգսերն ամոքելու համար։ Ապա 150000 ռուբլի գումար է առանձնացնում, որից 50000ը դնում է փախստականների հարցերով զբաղուող կազմակերպութեան՝ Թիֆլիսի կենտրոնական Բիւրոյի տրամադրութեան տակ՝ գաղթականներին օգնելու նպատակով, իսկ 100000ը յատկացնում է դեղօրայք, անուն մատակարարող եւ արդիւնաւէտ գործող կազմակերպութիւններին[11]։

Պատերազմի հենց սկզբում եկեղեցական խորհուրդների գործունէութեանը զուգահեռ եւ նրանց հետ համագործակցած երկու հայկական համայնքներում կազմակերպւում են պատերազմի ժամանակ տուժածներին օգնութիւն կազմակերպող կոմիտէներ։

Մոսկուայի կոմիտէն 1916-1918ին հրատարակեց Armianskii Vestnik (Հայկական լրաբեր) հանդէսը, որի փաստական խմբագիրը Հայազգի նշանաւոր արուեստաբան, հրապարակախօս ուսուցչապետ Ալեքսէյ Ջիւելեգովն էր։ Պարբերականի հրապարակ գալը նա պայմանաւորում է ռուս հասարակայնութեանը հայ ժողովրդի պատմութեանն ու մշակոյթին, պատերազմի հետեւանքով նրա համար ստեղծուած ողբերգական ու դժուարին կացութեանը ծանօթացնելով։

Գաղթականներին օգնող բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ կազմակերպութիւններ կային, որոնց ոչ-ներդաշնակ, չհամաձայնեցուած ու չհամադրուած գործունէութիւնը խառնաշփոթ իրավիճակ էր ստեղծում։ Նրանց խնդիրները համակողմանի քննարկելու եւ համակարգելու նպատակով երկու հայկական համայնքները նախաձեռնեցին հրաւիրել համագումար։ Գաղթականների իրավիճակին քաջատեղեակ ժամանակի նշանաւոր գործիչները խիստ անհրաժեշտ էին համարում նման համագումարը։ Ջիւելեգովը նշում էր, որ Ռուսաստանում տեղական եւ ազգային բազմաթիւ կազմակերպութիւններ կան, որոնցից մէկը փող ունի, բայց փորձ չունի, միւսը փորձ ունի, փող չունի, ուրիշներն այլ առաւելութիւններ ու պակասութիւններ ունեն։ Նրանք դժգոհում, բանավիճում են իրար հետ, որից, սակայն, գաղթականների վիճակը չի թեթեւանում[12]։

Ահա թէ ինչու Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական համայնքների կոմիտէների նախաձեռնութեամբ Պետրոգրադում 1916 Մայիսի 10-12ին

հրաւիրում է փախստականների հարցերով զբաղուող կազմակերպութիւնների համագումար։

Այդտեղ գաղթականների հետ կապուած բոլոր խնդիրները քննարկւում են կազմակերպական, դպրոցական, նիւթատնտեսական, բժշկասոցիալական, գիւղատնտեսական, իրաւական եւ ընդհանուր հարցերի մասնաճիւղերում եւ կանխածրագրում յետագայ աննկիքները[13]։

Հասարակայնութեան ընդհանուր կարծիքն է արտայայտում Ջիւլեգովը, երբ բարձր է գնահատում համագումարի նշանակութիւնը։ Նա գտնում է, որ համագումարը գաղթականների հետ տարուող աշխատանքները համակարգել, միաւորել է մէկ միասնական կենտրոնի մէջ։ Ռուս հասարակայնութիւնը տեղեակ դարձաւ այն աննկարագրելի ողբերգութեանը, որը կրել էր հայ ժողովուրդը Օսմանեան Կայսրութիւնում, նաեւ այն իրողութեանը, թէ Ռուսաստանում գաղթականները ինչպիսի թշուառ վիճակում են։ Ջիւլեգովը յոյժ կարեւորում էր նաեւ այն, որ համագումարը ռուսական հասարակական մտքին նիւթ տուեց Հայկական Հարցի մասին։ Համագումարում բոլորը մտածում էին ընդհանուր գործի մասին եւ գրեթէ չէն հնչել հայ իրականութեան մէջ այնքան սուր արտայայտուող կուսակցական տարակարծութիւններ։ Մեծանուն գործիչը վստահութիւն էր յայտնում, որ ստեղծուած համերաշխութիւնը չարունակական կը լինի, քանի որ դա է պահանջում Հայաստանի շահը[14]։

Ռուսաստանում ապաստան գտած արեւմտահայ գաղթականները ձգտում էին հոգալ իրենց առօրեայ ապրուստը, պատրաստում էին կենցաղային եւ արուեստի բազմատեսակ իրեր։ Գաղթականների Օգնութեան Համառուսական Կոմիտէն Տատիանա Նիկոլաեւնայի գլխաւորութեամբ որոշում է Պետրոգրադում կազմակերպել տարբեր ժողովուրդների գաղթականների ձեռային աշխատանքի ցուցահանդէս։ Նա քաղաքի Հայկական կոմիտէին առաջարկում է իր վրայ վերցնել ցուցահանդէսի հայկական բաժնի կազմակերպումը։

1917 Ապրիլին բացւում է ցուցահանդէսը, որի հայկական բաժնում ներկայացուած էին կանանց տպաւորիչ ձեռագործ, հագուստեղէն, կօշկեղէն, դարբինների, զամբիւղագործների աշխատանքներ, ուսումնական ձեռնարկներ, արուեստի ստեղծագործութիւններ։ Ցուցահանդէսը ռուս հասարակայնութեանը ըստ կարելւոյն ներկայացրել էր արեւմտահայութեան ժողովրդական մշակոյթը, վարքն ու բարքը։ Ցուցահանդէսը միաժամանակ վկայութիւն էր, որ գաղթականները գժուարին կացութեան մէջ ամէն ինչ անում են իրենց կեանքն ապահովելու համար։ Ցուցահանդէսը նաեւ ապացոյց էր, որ իրական չէին տարածուած այն լուրերը, թէ գաղթականները ձեռնածալ նստած, յոյսերը կապում են միայն դրսից եկող օգնութեան[15]։

Մայրաքաղաքների եկեղեցական խորհուրդներն օգնութեան էին հասել անկանխատեսելի երեւոյթների, բնական աղէտների ժամանակ եւս։ 1881ին Արեւմտեան Հայաստանում երաշտի հետեւանքով գիւղատնտեսութիւնը յայտնւում է ճգնաժամային վիճակում։

Ալեքսանդր Բ. ցարը, հաւանաբար Միքայէլ Լորիս-Մելիքովից տեղեկանալով սովի մասին, պատրիարքին ուղարկում է պատկառելի գումար եւ թոյլատրում հանգանակութիւն կատարել: Մոսկուայի հայ համայնքը հանգանակում է 4243 ռուբլի եւ ուղարկում Արեւմտեան Հայաստան[16]: Ցաւալին է, որ նուիրատուութեանը մասնակցում են նաեւ օտարազգիներ, անգամ՝ ուսանողներ:

1899ի երկրաշարժը Ախալքալաքի ամբողջ գաւառում մեծ աւերածութիւններ կատարեց: Մոսկուայի հայկական համայնքը 2900 ռուբլի եւ Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը հապշտապ 1000 ռուբլի են ուղարկում երկրաշարժից տուժածներին[17]: Նոյնպէս Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը օգնութեան ձեռք է մեկնում Էրզրումում, Շամախիում երկրաշարժից, Զէյթունում հրդեհից, Ագուլիսում ջրհեղեղից տուժածներին:

*

Եկեղեցական խորհուրդներն աւելի մեծածաւալ գործունէութիւն էին իրականացնում ուսումնակրթական մարզում:

Հասարակական ծանրակշիռ արժէք էր ձեռք բերում եւ աւելի ծաւալուն ու ընդգրկուն էին Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի օգնութիւնը եւ ներգրումը Հայաստանում եւ հայաբնակ վայրերում գործող հայկական դպրոցներին: Ուսումնական գործին աջակցելն իրականացւում էր բազում ձեւերով, ներառեալ՝ դպրոցներ բացելով կամ վերանորոգելով, մանկավարժներով ապահովելով, ձեռնարկներ ու դասագրքեր հրատարակելով:

Այս ոլորտում նրանց ընդհանուր գործունէութիւնը երկու հիմնական ուղղութեամբ էր ընթանում: Առաջինը, որը համեմատաբար սահմանափակ ընդգրկում ունէր, Հայաստանից եւ հայաբնակ վայրերից, առաջին հերթին հայկական գաւառներից, ուսման ձգտող պատանիներին Լազարեան ճեմարանում կրթութիւն ստանալուն սատարելն էր:

Դիմումներից երեւում է բնակչութեան ընկերային դժուարին կացութիւնը եւ համատարած անգրագիտութիւնը: Օրինակ՝ 1911ին Վահան Տէր-Առաքելեանը խնդրում է 13 տարեկան Արշաւիր Բունիաթեանին ճեմարան ընդունել որպէս ճրիավարժ աշակերտի: Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդին ուղղած իր խնդրանքը նա հիմնաւորում է հետեւեալ կերպ. «Նախ, մտքի բացարձակ խաւարն ու տգիտութիւնն է թագաւորում իմ հայրենի Շարուր-Դարալագեազ գաւառում, որի աղքատիկ Քաշքեանդ գիւղում ներկայումս ապրում է յիշեալ երեխայի դժբախտ հայրը: Վիճակագրութեամբ կարելի է ապացուցել, որ այդ գաւառի 24 հազար հայերից չկայ մինչեւ անգամ 8-10 մարդ, որ ստացած լինի գէթ միջնակարգ դպրոցի կրթութիւն: Եւ այդ այն պատճառով, որ գաւառում, բացի պետական երկու դպրոցից, չկան տարրական այլ ուսումնարաններ, իսկ դրսում գաւակներին պահելու, ուսուցանելու մասին երազել անգամ չի կարող գարի հացի կարօտ դարալագեազցին, որ իւր ողորմելի գոյութիւնը քարշ տալու համար ստիպուած է օրուգիշեր կռիւ մղել անողոք տարերքի եւ քարքարոտ ու անբերրի բնութեան հետ»[18]:

digitised by A.R.A.R.@

Ճեմարանի տնօրինութիւնը յատուկ հոգ էր տանում, որ Հայաստանի տարբեր գաւառներից, կրթական խաւարի մէջ ընկղմած գիւղերից մանուկները հասնեն Մոսկուա, սովորեն, կրթուեն։ 1887ին Ռուսաստանի Ժողովրդական Լուսաւորութեան Նախարարութեան հրամանով փակուեցին բոլոր գիմնազիաների նախապատրաստական բաժինները։ Եթէ այդ հրամանը կիրառուէր նաեւ Ճեմարանի նկատմամբ, նշանակում է պատրաստուածութիւն չունեցող, ռուսաց լեզու չիմացող դաւառներից եկող պատանիները կը զրկուէին կրթութիւն ստանալու հնարաւորութիւններից։ Լազարեանների աշխոյժ միջամտութեամբ այդ հրամանագիրը չկիրառուեց միայն Լազարեան Ճեմարանի նկատմամբ[19]։

Եկեղեցական Խորհուրդը Գէորգեան Ճեմարանում «Լազարեան սաներ» էր պահում։ Ճեմարանի տեսուչ Բագրատ վարդապետը 1909ին Եկեղեցական Խորհուրդ է ուղարկում Լազարեան 30 սաների ցուցակը եւ խնդրում ուղարկել նրանց համար նախատեսուած 6000 ռուբլին։ Յաջորդ տարի Լազարեան սաների թիւը հասնում էր 40ի։ Այդ առթիւ տեսուչը խնդրում է ուղարկել 40 սաների 8000 ռուբլի թոշակը[20]։

Ուսման նկատմամբ աւանդական մեծ սէր ունեցող հայ ժողովրդի երիտասարդները ջանում էին կրթութիւն ստանալ, բայց նրանց մեծ մասը տարբեր վայրերից եկած չքաւոր ընտանիքների զաւակներ էին։ Նրանցից շատերն ուսումը շարունակելու հնարաւորութիւն չունէին։ Երիտասարդական տարիներին Պետերբուրգում եղած ժամանակի մասին Ղազարոս Աղայեանը գրում է. «Չնայած իմ ձեղ վիճակին, ինձանից աւել եւս ձեղացած (միջոցներից զուրկ - Վ.Բ.) ուսանողներ կային, դրանք էլ ինձ էին դիմում օգնութեան, տնտեսական թշուառութիւնը մի սովորական երեւոյթ էր մեզ համար, չէինք յուսահատւում»[21]։

Աւանդութիւն էր դարձել չքաւոր ուսանողներին օգնելու համար տարին մէկ անգամ ուսանողական ներկայացումներ, երեկոյթներ կազմակերպելը։ Նման միջոցառումներից գոյանում էր 700-1000 ռուբլի, որը բաւարարում էր ուսանողների շատ փոքր մասի սոակ անհետաձգելի կարիքները։

Ուսանողութեան համար ուսումը շարունակելու հնարաւորութիւն ստեղծելու հիմնական ծանրութիւնը իրենց վրայ էին վերցնում եկեղեցական խորհուրդները։ Հարիւրաւոր դիմումներից բերենք որոշ օրինակներ։ Բժշկական Ինստիտուտից Վարսենիկ Աբրահամեանը Պետերբուրգի Եկեղեցու Խորհրդին խնդրում է իրեն թոշակ նշանակել, որպէսզի կարողանայ ուսումը շարունակել։ Նոյն խնդրանքով դիմում է Համալսարանի ուսանող Բաղդասար Աւագեանը։ Նիկողայոս Ադոնցը նոյնպէս դիմել է մագիստրոսական ուսման հնարաւորութիւն ստանալու խնդրանքով։ Հաւանաբար Խորհուրդը ցանկացել է տեղեկանալ նրա յետագայ ծրագրերին։ Նա բացատրութիւն է տուել, որ չի կարող որոշակի բան ասել իր ապագայ ծրագրերի մասին, բացի դրանից, որ իր նպատակն է ծառայել հայագիտութեանը, մի ասպարէզ, որը տանում է ամէն տեղ, բացի փառասիրութիւնից[22]։

Եկեղեցական խորհուրդներին յղուող դիմումների ու միջնորդութիւնների քանակն այնքան մեծ էր, որ դժուար էր լինում ճիշտ ու արդարացի բաշխում կատարել։ Պետերբուրգից Հ. Մեղնիկեանը, դրուատելով Եկեղեցական Խորհրդի կողմից չքաւոր ուսանողներին տարեկան 3000 ռուբլի յատկացնելու պարագան, հարց է բարձրացնում թոշակ նշանակելու եղանակը վերափոխելու մասին։ Նա առաջարկում է Խորհրդի կողմից ստեղծել յանձնախումբ եւ բոլոր դիմումները յանձնել նրան, իսկ վերջինս հանգամանօրէն պիտի ծանօթանայ գործերին, կազմի եւ Խորհրդին ներկայացնի առաւել կարիքաւոր ուսանողների ցուցակը[23]։

Կրթութեան հարցով եկեղեցական խորհուրդների հետ աւելի ընդարձակ ծրագրերով յարաբերւում էին բազմաթիւ հասարակական կազմակերպութիւններ։ Դրանց մէջ առանձնանում էին Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԿՀԲԸ) եւ Բաքուի Հայոց Կուլտուրական Միութիւնը (ԲՀԿՄ)։

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը 1908ին, ընդառաջելով ԿՀԲԸ նախագահ Ս. Ճարուխիւնեանի խնդրանքին, 12000 ռուբլի է յատկացնում Կովկասի հայաբնակ չրջանների դպրոցներին։ Առանձին գումար է յատկացնում Թուրքիայից տեղափոխուող պանդուխտների համար եւ խնդրում արդիւնքների մասին տեղեակ պահել։ Ընդառաջելով ԿՀԲԸ խնդրանքին՝ 1915ին բացառութեան կարգով յատկացնում է 3000 ռուբլի[24]։

ԲՀԿՄի աշխատանքները մեծ եռանդով ու նուիրումով գլխաւորում էր պետական-քաղաքական գործիչ Ալեքսանդր Խատիսեանի եղբայր Կոստանդին Խատիսեանը։ Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդն ամէն տարի ԲՀԿՄին յատկացնում էր որոշակի գումար։ Միհական դպրոցների համար 1909ին ուղարկում է 2650 ռուբլի, իսկ յաջորդ տարուայ միայն չորս ամիսների համար՝ նոյնչափ գումար, 1911 տարուայ առաջին կէսի համար՝ 4000 ռուբլի։ Միութեան բժշկական մասնաճիւղը Ղարաբաղում հիւանդանոց կառուցելու համար հայցում եւ ստանում է 1000 ռուբլի եւն.[25]։

*

Եկեղեցական խորհուրդների, մասնաւորապէս Պետերբուրգի Խորհրդի կրթական-լուսաւորական գործունէութեան համազգային բնոյթը լաւագոյնս դրսեւորուեց Արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով։ Խորհուրդը երկու տարի (1908 եւ 1909) 3000ական ռուբլի է ուղարկում Կ.Պոլսի պատրիարքին՝ 1000ական ռուբլի յատկացնելու Աղթամարի, Ս. Կարապետի եւ Վարագայ Վանքի վարժարաններին։ Վարագայ Վանքի վանահայրը, ընդառաջելով ուսման կարօտեալներին, ընդունում է եւս 15 աշակերտ։ Ապա, վստահ լինելով օժանդակութեան վրայ, Խորհրդի առաջ նոր խնդիր է դնում։ «Ուրախութեամբ կը յայտարարենք պատ[ուական] Հոգաբարձութեանդ,- գրում է նա,- թէ վարժարանիս գոյութեան յիսնամեակը լրացած լինելով, առաջիկայ Յունիսին պիտի տօնուի իր յոբելեանական տօնը համաձայն համակիրներու բուռն ցանկութեան։ Յոյս ունինք որ, այս գեղեցիկ առիթով պիտի յաջողինք վարժարանիս հնացած շէնքը իր յարակից մասերով (դպրոց, ննջարան, ճաշարան, հիւանդանոց,

digitised by A.R.A.R.@

թատերասրահ, գրադ.-ընթերցարան) վերաւորոգել եւ ընդարձակել (որը կարօտ է առ առաւել 800 օսմ[անեան] լիրայի (մօտ 7000 ռուբ[լիի] չափ գումարի մը) եւ վարժարանիս պիտոյքն ընդարձակել եւ բարձրացնել ա-ւնոր տնտեսական-ուսումնական վիճակը, բանալով գիտատնտեսական կուրսեր, որու պէտքը խիստ կարեւոր է մանաւանդ, որ Վարագայ Վանքը իւր հողերով յարմարութիւններ կը ներկայացնէ»[26]։

Վանի Երամեան Վարժարանը պարբերաբար օգնութիւն էր ապառում։ Վարժարանի տնօրէնը 1912ին խնդրում է ուղարկել տարուայ պակասը եւ ստանում է 1000 ռուբլի[27]։

Էրզրումի Սանասարեան վարժարանի տեսուչ Գէորգ Աբուլեանը Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդից օգնութիւն է հայցում՝ դրուատելով ուսումնարանի արդիւնաւէտ գործունէութիւնը։ Ի դէպ, այդ ուսումնարանի հիմնադրումը եւս կապւում է Պետերբուրգի հայ համայնքի հետ։ Համայնքի ճանաչուած դէմքերից Մկրտիչ Սանասարեանը 1881ին, երբ կարինում մոլեգնում էր սովը, իր միջոցներով հիմնադրում է ուսումնարանը։ Եկեղեցական Խորհուրդը, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի միջոցով ծանօթանալով իրավիճակին, 4000 ռուբլի է տրամադրում Սանասարեան, Վանի Կեդրոնական, Մուշի եւ Բիթլիսի ուսումնարաններին 1000ական ռուբլի յատկացնելու համար[28]։

Տարբեր բնակավայրերից ու հաստատութիւններից դիմում-խնդրանքներն այնքան մեծաթիւ ու տարաբնոյթ էին, որ հնարաւոր չէր բոլորին բաւարարել, մանաւանդ որ Խորհուրդը ստոյգ իրազեկ չէր տեղերում տիրող իրավիճակին։ Խնդիրը կարգաւորելու նպատակով Խորհուրդը նպատակայարմար է գտնում օգնութիւն կազմակերպելու աշխատանքներն իրականացնել միայն Կ.Պոլսի պատրիարքի միջոցով։

Արեւելեան Հայաստանում եւս Եկեղեցական Խորհրդի կողմից կատարուող օգնութիւնն անկազմակերպ վիճակից հանելու եւ արդիւնաւէտ գործելու առաջարկներ են կատարւում։ Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի աշխոյժ անդամ Նիկողայոս Ադոնցն առաջարկում է կրթութեան հարցում առաջնութիւնը տալ գիւղական շրջաններին։ Նա Արեւելեան Հայաստանում առանձնացնում է օգնութեան կարօտ 15 գաւառ՝ Վարանդան, Դիզակը, Խաչենը, Զանգեզուրը, Սիսիանը, կապանը, Գողթնը, Նախիջեւանը, Ապարանը, Դարալագեազը, Շարուրը, Գէօքչայը, Շորագեալը, Լոռին, Փամբակը։ Նա առաջարկում է դրանցից իւրաքանչիւրում բացել եւ պահպանել մէկ բարեկարգ դպրոց, որը դառնայ լուսաւորութեան կենտրոն ամբողջ գաւառի համար։

Նա առաջարկում էր այնպիսի կենտրոններ ստեղծել, որ մտաւոր ուժերին քաղաքից քաշեն դէպի գիւղ։ Դասագրքերից եւ տնտեսական ծախսերից բացի՝ տարեկան յատկացնել 600 ռ. գումար, որպէսզի դրանք ի զօրու լինեն ծառայելու իրենց նպատակին[29]։

Անուանի պատմաբանի զեկուցագրում նշուած նկատառումները հիմնաւորուած էին եւ հաւանութեան արժանացան, սակայն իրենց հիմնական մասով չիրականացան Առաջին Աշխարհամարտի սկսուելու պատճառով։

digitised by A.R.A.R.@

Մինչեւ Եկեղեցական Խորհրդի երեւան գալը, եկեղեցական հոգաբարձութիւնը յայնօրէն զբաղւում էր դիտակրթական հարցերով։ Լազարեան ճեմարանը դարձել էր ե՛ւ կրթական ե՛ւ գիտական ճանաչուած կենտրոն։ Ցայտնի է Մկրտիչ Էմինի, Քերովբէ Պատկանեանի եւ ուրիշների գիտական լուրջ ներդրումը այնտեղ։ Խաչատուր Լազարեանի յանձնարարութեամբ պատմաբան Սերգէյ Գլինկան արժէքաւոր աշխատութիւններ գրեց հայոց պատմութեան եւ հայ-ռուսական յարաբերութիւնների մասին։

Լազարեանը գիտական կապեր էր պահպանում Ֆրանսիացի հայագէտներ Վիկտոր Լանգլուայի, Էդուարդ Դիւլորիէի եւ այլոց հետ։

Եկեղեցական խորհուրդների ստեղծումից յետոյ ԺԹ. դ. վերջ-Ի. դ. սկզբներին գիտութեան նկատմամբ հետաքրքրութիւնն աւելի զօրեղացաւ։

Քերովբէ Պատկանեանի աշակերտներից Նիկողայոս Մառը (1864-1934) նոր փուլ բացեց արեւելագիտութեան, հայագիտութեան բնագաւառում։ Նա սերտ կապերի մէջ էր Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի հետ՝ ինչպէս երիտասարդ մասնագէտներ պատրաստելու, այնպէս էլ գիտական հետազօտութիւններ կատարելու հարցերում։ Այսպէս, 1902ին նա դիմում է Եկեղեցական Խորհրդին եւ տեղեկացնում, որ Նոր Ջուղայում գտնուող հայկական ձեռագրերը կորստեան վտանգի տակ են։ Առաջարկում է հոգալ 4-5 ամսուայ գործուղման ծախսերը եւ իր ուսանող Սմբատ Տէր-Աւետիսեանին ուղարկել այնտեղ՝ ձեռագրերը նկարագրելու։ Քոլս ամիս անց գործուղուած ուսանողն արդէն Եկեղեցական Խորհրդին զեկուցում է Նոր Ջուղայի եկեղեցիներում, անհատ անձանց եւ գիւղերում եղած 581 ձեռագրեր նկարագրելու մասին[30]։ Երկու տարի անց Մառը կրկին դիմում է Խորհրդին եւ խնդրում հնարաւորութիւն ստեղծել, որ նոյն Տէր-Աւետիսեանը համալսարանն աւարտելուց յետոյ մէկ տարի մնայ Պետերբուրգում՝ Ղազախի վիմական արձանագրութիւնները հաւաքելու, Նոր Ջուղայի ձեռագրերի նկարագրութիւնը հրատարակելու եւ Անիի պեղումներին մասնակցելու համար։ Ուսուցչապետի առաջարկին Խորհուրդն ընդառաջում է[31]։

Մեծ էր հետաքրքրութիւնը մասնաւորապէս միջնադարեան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի ուսումնասիրութեան, նրա հնագիտական պեղումների նկատմամբ։ 1905ին Մառը գրում է, որ կայսերական Հնագիտական Ծանձնաժողովին Անի քաղաքի պեղումների մասին իր տուած զեկուցագրից Եկեղեցական Խորհրդին յայտնի է դարձել այդ փաստը, եւ խորապէս ըմբռնելով դրա նշանակութիւնը՝ Խորհուրդը մեծ գումար՝ 2000 ռուբլի է յատկացրել պեղումները շարունակելու համար։ Ինքը խորապէս չոյուած է Խորհրդի վստահութիւնից, ինչը համարում է հայ հասարակութեան թէկուզ մի հատուածի կարծիքի արտայայտութիւն։ Նա գտնում է, որ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն է Անիում պարբերաբար պեղումներ կազմակերպելը։ Այդ պարագայում «Անի քաղաքը,- գրում է Մառը,- կը ստանայ հսկայական ոչ միայն գիտատեսական նշանակութիւն բանասիրական, հնագիտական տարբեր գիտաճիւղերի համար, այլեւ գիտալուսաւորական գործնական նշանակութիւն անմիջականօրէն հայ ժողովրդի եւ հեռեւաբար հայոց եկեղեցու համար, քանի որ հայոց եկեղեցին ժողովրդա-

digitised by A.R.A.R.@

ազգային է, եւ ինչը որ կարեւոր է հայ ժողովրդի համար, կարեւոր է նաեւ նրա համար»[32]։

Պրոֆեսորը միաժամանակ իր գոհունակութիւնն է յայտնում Խորհրդին՝ ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանին նիւթական օգնութիւն ցոյց տալու համար, որը մանրագիտական ստոյգ չափագրութիւններ ու լուսանկարումներ է կատարում։

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի նախագահ Պրոֆ. Վարդան Վարդանեանը 1906ին Մաուին յայտնում է, որ պեղումները շարունակելու համար ընթացիկ տարում եւս արշաւախմբին յատկացուում է 2000 ռուբլի գումար, եւ չնորհակալութիւն յայտնում Եկեղեցու Խորհրդի նիստում կարդացած զեկուցման համար։ Արշաւանքի պետը պեղումների մասին պարբերաբար զեկուցում է Խորհրդին։ Նոյն տարուայ Նոյեմբերին նա Խորհրդին յայտնում է Անիի Գագկաշէն տաճարը պեղելու համար լրացուցիչ 700 ռուբլի յատկացումը ստանալու եւ աշխատանքներն աւարտելուց յետոյ Խորհրդին զեկուցելու մասին[33]։

Եկեղեցական Խորհուրդը, արշաւախմբի պետի զեկուցումներից համոզուելով, որ աշխատանքներն արդիւնաւէտ են ընթանում, աւելացնում է պեղումներին յատկացուող գումարը։ 1911ին պեղումների համար տրւում է 3500 ռուբլի, իսկ տնտեսական այլ ծախսերի համար՝ 500 ռուբլի։ Յաջորդ տարիներին արշաւախմբին մշտապէս յատկացուում է աւելացրած 3500 ռուբլու չափով։ Անգամ Ա. Աչխարհամարտի տարիներին՝ Եկեղեցական Խորհրդի համար ստեղծուած դրամական դժուարին ժամանակներում, պեղումներին յատկացուող 3500 ռուբլի գումարը թողնւում է անփոփոխ։

Անի քաղաքի հնագիտական ուսումնասիրութեան նկատմամբ Եկեղեցական Խորհրդի դիրքորոշումն ընդհանուր հաւանութեան է արժանանում։ Այն յատուկ դնահատութեան է արժանացել անգամ Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի կողմից։ Ակադեմիայի նախագահ Կոստանդին Ռոմանովը 1913 Հոկտեմբերի 11ին յատուկ գրութիւններով Ակադեմիայի եւ անձամբ իր անունից երախտագիտութիւն է յայտնում Եկեղեցական Խորհրդին՝ Ակադեմիայի կողմից գործուղուած ակադեմիկոս Մառի գլխաւորած Անի քաղաքի պեղումներին տարիներ շարունակ առատաձեռն օգնութիւն ցոյց տալու համար[34]։

1913ին Եկեղեցական Խորհուրդը յատուկ գրութեամբ Մառին տեղեկացնում է թէ նկատի առնելով նրա վիթխարի վաստակը հայ բանասիրութեան ու հայ եկեղեցու պատմութեան ուսումնասիրման առջեւ, Պետերբուրգի Համալսարանի Աբեւելեան Բաժնում հիմնել է Մառի անուան կրթաթոշակ՝ 600 ռուբլի գումարի չափով։ Խորհուրդը միաժամանակ յայտնում է, որ այդ տարի կրթաթոշակը տրւում է նոյն բաժնի հայ-վրացական բաժնի ուսանող Վահան Տէր-Գրիգորեանին (Վահան Տէրեանին)։

Տեղեկանալով, որ Խորհուրդն առանց նախորդ տարուայ պեղումների մասին զեկուցումը լսելու նիւթապէս օժանդակել է 16րդ արշաւախմբին (1917 թ.), Մառն իր գոհունակութիւնն է յայտնում եւ ներկայացնում Անիի հնութիւնների թանգարանի 1916ի գործունէութեան արդիւնքները։ Նա

նշում է, որ գիտական մասի ուրուագծումն ի յայտ է բերում հետաքրքիր կանխատեսումներ՝ բնութագրելու արեւելագրիստոնէական, մասնաւորապէս հայկական արուեստը։ Այդ տարի արշաւախումբը գործել է Կայսերական Ակադեմիայի կողմից յատկացուած 5000, Եկեղեցական Խորհրդի յատկացրած 3500 եւ քաղաքացի Աֆրիկեանի կողմից տրուած 1000 ռուբլի դումարներով[35]։

Յաջորդ տարի Խորհրդի կողմից նոյնչափ գումարով արշաւախմբին աջակցելու առիթով Մառն իր խորին շնորհակալութիւնն է յայտնում դժուարին ժամանակներում հետեւողականօրէն գիտամշակութային այդ ձեռնարկմանը աջակցելու համար։ Եւ դա այն պարագայում, նշում է նա, երբ դեռեւս մտաւոր լայն շրջաններում եւ իշխանութեան ոլորտներում շատ քչերն են կարողանում խորապէս ըմբռնել պեղումների նշանակութիւնը[36]։

*

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդի աշակցութեանն էին դիմում տարբաբնոյթ մեծ ու փոքր խնդիրներով բազմաթիւ անհատներ, կազմակերպութիւններ։ Այդ հարցերը համակողմանիօրէն քննարկւում էին Խորհրդի նիստերում, բայց դրական ընթացք էին ստանում յոյսեր ներշնչող անհատների եւ հասարակական արժէք ներկայացնող հայցողների գործերը։

Յիշատակենք մի քանի փաստ։ Ազգագրական Հանդէսի խմբագիր Երուանդ Լալայեանը 1891ին ներկայացնում է հայկական հինգ գաւառների ազգագրական նիւթերն իր կողմից հաւաքելու եւ տպագրելու պարագան եւ խնդրում 3000 ռուբլի գումար յետագայ աշխատանքների համար։ Խորհուրդը դժուարանում է կողմնորոշուել, ուստի դիմում է բանիմաց մասնագէտներից Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանին։ Վերջինս ըստ ամենայնի ներկայացնում է Լալայեանի անցած գիտամանկավարժական ուղին եւ նրա ձեռնարկած գործը, եւ միանշանակ նրան ընդառաջելու հիմնաւորուած կարծիք է յայտնում[37]։ Եկեղեցական Խորհուրդը, յենուելով ստացած յոյժ դրական կարծիքի վրայ, Ազգագրական Հանդէսի տպագրութեան համար յատկացնում է 3000 ռուբլի՝ պատրաստի վեց հատորները տպագրելու համար[38]։

Պատերազմի ժամանակ՝ 1915ին, Լալայեանը Խորհրդին տեղեկացնում է իր գիտական ծրագրերին՝ Վանի եւ Մուշի ազգագրական նիւթերը հաւաքելու, ձեռագրերը նկարագրելու մասին։ Ապա խնդրում է միջոցներ յատկացնել Ազգագրական Հանդէսի 26րդ գիրքը տպագրելու համար։ «Յուսալով, որ մեծարգոյ Խորհուրդը որպէս իմ միակ մեկենասը,- գրում է նա,- չի թողնիլ ինձ իղձերիս կատարման կէս ճանապարհին, ես մերժեցի ինձ առաջարկուած Թիֆլիսի Կովկասեան Թանգարանի վերատեսչի օգնականի պաշտօնը, որ յետոյ յանձնեցին Սմբատ Տէր-Աւետիսեանին»[39]։ Այդ հարցը եւս դրական ընթացք է ստանում։

Եկեղեցական Խորհուրդն առնչուել եւ իր նպաստն է բերել նաեւ հայագիտական մէկ այլ արժէքաւոր աշխատութեան՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանցի Դիւան Հայոց Պատմութեան բազմահատորեակի հրատարակութեանը։ Մայրաքաղաքների հայկական եկեղեցիների հոգաբարձու Ս. Աբամելիք-Լա-

digitised by A.R.A.R.@

զարեանը Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհրդին յայտնում է, որ Վեհափառ Հայրապետը իրեն խնդրել է դիմել Խորհրդին, որ միջոցներ գտնի եւ իրականացնի Դիւանի 5րդ հատորի հրատարակութիւնը։ Յաջորդ տարի հոգաբարձուն Խորհրդին տեղեկացնում է, որ Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդը չատ բարձր է գնահատում Աղանեանցի աշխատութիւնը, որի 5րդ հատորը նուիրուած է Յովհաննէս Լազարեանի մահուան 100ամեակին։ Նա խնդրում է Խորհրդին քննարկել այդ հարցը եւ հնարաւորութիւն ստեղծել յատկացնելու 1000 ռուբլի գումար, իսկ Դիւանի հրատարակուած հատորներից 50ական օրինակ ձեռք բերելու հարցը կարող են քննարկել հեղինակի հետ[40]։

Տարիներ անց Աղանեանցը գոհունակութիւն յայտնելով 5րդ հատորի տպագրութեան համար եւ յաւելելով, որ 8րդ հատորը լոյս է տեսել ԲՀԿՄի Խորհրդի նպաստով, նշում է, որ իր մօտ պատրաստ են մինչեւ 15րդ հատորները, եւ խնդրում է հոգալ հատորներից մէկի հրատարակութեան ծախսերը։ Խորհուրդը հարցին դրական լուծում է տալիս եւ գումար է փոխանցում նաեւ նախորդ հատորների հրատարակութիւններից օրինակներ ստանալու համար[41]։

Այսպիսով, Մոսկուայի եւ Պետրբուրգի հայկական համայնքները՝ յանձինս իրենց ինքնավարութիւնը մարմնաւորող եկեղեցական խորհուրդների, բազում ուղղութիւններով համազգային նշանակութեան խնդիրներ են իրականացրել մինչեւ 1918։ Նրանք ազգային չահերի բարձր գիտակցութեամբ ջանքեր են գործադրել իրենց միջոցներն ուղղելու մայր հայրենիքում այնքան անհրաժեշտ ուսումնակրթական գործի բարելաւմանը, լուսաւորութիւն տարածելուն, առհասարակ մշակոյթի զարգացմանը։ Անուրանալի է նրանց նշանակութիւնը մշակութային ազգային աւանդները պահպանելու եւ զարգացնելու գործում։ Ռուսական մայրաքաղաքների ոչ-մեծաթիւ համայնքները արձագանգել, օգնել են հայրենակիցներին, բնական աղէտների, քաղաքական վայրիվերումների ժամանակ եւ ուրիշ պարագաներում ստեղծուած դժուարին իրավիճակներում։

Աչխարհասփիւռ հայկական միւս գաղութները եւս մշտապէս ձգտել են օգտակար լինել հայրենիքին ու հայրենակիցներին։ Սակայն նրանց աջակցութիւնը կատարուել է առանձին կարեւոր դէպքերում. չարունակական, պարբերական բնոյթ չի կրել։ Հայկական այդ գաղութների գործունէութեան ամբողջ առանցքը կազմել են ներհամայնքային հարցերը։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի համայնքների պարագայում հակառակն է կատարուել։ Ներհամայնքային դործերը երկրորդական են եղել եւ աննշան չափերով զբաղեցրել. նրանց համար հիմնական ու մշտական են եղել համազգային խնդիրները, որոնց լուծման համար, ինչպէս նկատեցինք, ծանրակշիռ ներդրում են կատարել։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Մաշտոցեան Մատենադարան, Պատկանեանների Արխիւ, Քղթ. 145, վաւ. 358, թ. 7-8։

[2] Ի. Լազարեանի մասին տե՛ս մեր՝ «Ի. Լազարեւի կեանքի համառօտ ուրուագիծը (1789-1871)» յօդուածում՝ Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2010, թիւ 2, էջ 3-15։
[3] Ռուսական պետական պատմական արխիւ, ֆ. 821, ց. 7, գ. 7, թ. 197-210։
[4] Դ. Անանեան, Ռուսահայերի հասարակական քարոզչութիւնը (1870-1900), հատ. 2, էջմիածին, Տպարան Գիտական Ինստիտուտի, 1922, էջ 120։
[5] «Այլ եւ Այլք», Արեւելք, 1897, էջ 165-166։
[6] Հայաստանի Ազգային Արխիւ, (ՀԱԱ), ֆ. 399, ց.1, գ. 970, թ. 2։
[7] Նոյն, գ. 989, թ. 12։
[8] Նոյն, թ. 23-24։
[9] Նոյն, գ.1077, թ. 42։
[10] Նոյն, թ.77-78։
[11] Նոյն, թ. 89, 91։
[12] Aleksey Jivelegov, "Armyanskiy S'ezd" (Հայկական համագումարը), *Armyanskii Vestnik*, 1916, թիւ 23։
[13] "Vozstanovlenie Armenii. Armyanskiy S'ezd" (Հայաստանի վերականգնումը։ Հայկական համագումարը), *Armyanskii Vestnik*, 1916, թիւ 16, էջ 11-12։
[14] "Vozstanovlenie Armenii", 1916, թիւ 17, էջ 1-2։
[15] Ա. Յարութիւնեան, «Պետրոգրադի 1917թ. Հայ Գաղթականների Ցուցահանդէսը», Արուեստ, 1990, թիւ 4, էջ 54-55։
[16] Մշակ, 1881, թիւ 17, 18։
[17] ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 987, թ.1։
[18] Նոյն, գ. 1057, թ. 49։
[19] Մշակ, 1887, թիւ 98։ Շատ հաւանական է, որ այդ հարցում միջամտած լինի Լուսաւորութեան երկարամեայ Նախարար Յովհաննէս Դելեանովը։
[20] ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1044, թ. 19։
[21] Ղազարոս Աղայեան, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, Երեւան, Հայաստան, 1974, էջ 369։
[22] ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 166, 167, 173։
[23] Մշակ, 1895, թ. 5։
[24] ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1045, թ. 1, 3, 21։
[25] Նոյն, թ.112, 114։
[26] Նոյն, գ. 1037, թ. 43։
[27] Նոյն, թ.112,114։
[28] Նոյն, թ. 6-7, 58-62։
[29] Նոյն, թ. 5-7։
[30] Նոյն, գ. 179, թ. 6, 7, 11։
[31] Նոյն, թ. 21։
[32] Նոյն, գ. 1018, թ. 5։
[33] Նոյն, թ. 15, 16։
[34] Նոյն, թ. 18։
[35] Նոյն, թ. 55-56։
[36] Նոյն, թ. 35. կատարուած պեղումների արդիւնքները նա ամփոփեց Անի աշխատութիւնում (N. Ya. Marr, *Ani: Knijnaya Istoriya Goroda I Raskopki Na Meste Gorodnitsa* (Անի. քաղաքի գրքային պատմութիւնը եւ պեղումները քաղաքի վայրում), Մոսկուա-Լենինգրադ, 1934)։
[37] ՀԱԱ, ֆ. 399, ց. 1, գ. 1001, թ. 3։
[38] Նոյն, թ. 10։
[39] Նոյն, թ. 75-76։
[40] Նոյն, գ. 1100, թ. 1, 4։
[41] Նոյն, թ. 10, 23։

digitised by A.R.A.R.@

A BRIEF OVERVIEW OF THE MOSCOW AND ST. PETERSBURG ARMENIAN COMMUNITY CHURCH COUNCIL ACTIVITIES
(Summary)

VLADIMIR BARKHUDARIAN

The Armenian communities in Russia came into existence during the second half of the 18th century, when the liberation of the Armenians under Turko-Persian rule was linked to Russian support. These communities were granted broad trade and economic rights and, thanks to the magistrates, they had their internal autonomy.

The size of the Armenian communities in Moscow and St. Petersburg was so small that they were not granted communal autnomy. Accordingly, they develeoped their community life through Church Boards and eventually Church Councils. The Church Councils, which included renowned Armenian figures of the Russian capitals, were very productive. These Councils, which embodied the internal autonomy of the communities and were headed by the famous Lazarian dynasty, dealt with both intra-communal and pan-Armenian issues.

Specifically, the St. Petersburg Church Council, with its large financial capability, facilitated the preservation of Armenain cultural and scientific heritage and enabled the publication of various important scholarly Armenological books. Besides this, it inaugurated educational institutions and schools, provided educators and textbooks to schools, and for several years financed the excavations in Ani. The Church Council helped and gave shelter to refugees and orphans that fell victim to Turkish persecution and violence.

digitised by A.R.A.R.@

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

ԵՈՒՐԻ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

Գրական-գեղարուեստական մշակումը երբեմն խիստ էական դեր է կատարում երկի ինչպէս բովանդակային հարստացման, այնպէս էլ լեզուի կատարելագործման առումով։ Այս իմաստով հայոց բանաստեղծութեան մէջ, իհարկէ, առանձնայատուկ է Ցովհաննէս Թումանեանի պարագան։ Նրա գործերից մի քանիսը, այդ թւում «Անուշ» պոէմը, ստեղծագործական տեւական ու համբերատար աշխատանքի արդիւնք են։ Ի. դարասկզբի արեւմտահայ չափածոյում բնագրային տարբերակներով եւ գեղարուեստական մշակումներով առանձնանում են Դանիէլ Վարուժանի, Միսաք Մեծարենցի, մասամբ նաեւ Ռուբէն Սեւակի եւ Ինտրայի բանաստեղծութիւնները։ Վարուժանի պոէմներից «Արմէնուհին» եւ մի շարք բանաստեղծութիւններ գեղարուեստական կատարելութեան հասնելու ճանապարհին ենթարկուել են զգալի փոփոխութիւնների։ Այդպիսի ուշագիր եւ հետեւողական մշակման արդիւնք է նաեւ «Ջօն» բանաստեղծութիւնը։

Գրողի ստեղծագործական 'աշխատանոցի' ուսումնասիրութիւնը մեծ չափով օգնում է բացայայտելու գրողի գեղարուեստական մտածողութեան իւրայատկութիւնները եւ ճշգրտելու այս կամ այն երկի ստեղծագործական պատմութիւնը։ Բացայայտւում են աշխարհընկալման նոր որակներ ու սկզբունքներ, հաստատւում եւ ամրապնդւում են գրողի նկարագրին բնորոշ գոյներ ու երբերանգներ։

Հեղինակային փոփոխութիւնների մեծ մասը սովորաբար ունենում է ոճական-արտայայտչական բովանդակութիւն, ուղղւում է գեղարուեստական խօսքի կատարելագործմանը։ Փոփոխութիւնները պայմանաւորւում են ինչպէս հեղինակի անհատական մտածողութեան իւրայատկութիւններով, այնպէս էլ ժամանակի գեղարուեստական մտքի զարգացման միտումներով։ Այդ է պատճառը, որ, օրինակ, Վարուժանի, Սիամանթոյի, Մեծարենցի եւ այլոց հեղինակային մշակումների շատ դրսեւորումներ նոյն բովանդակութիւնը ունեն կամ համընկնում են։ Դրանք պայմանաւորուած են ժամանակի գեղարուեստական մտածողութեան առարկայական ընդհանրութիւններով՝ պատկերաւոր մտածողութեան խորացում, խօսքի սեղմութիւն, գեղարուեստական ճշմարտացիութիւն, ճշտութիւն, բարեհնչունութիւն եւն.։ Առանձին դէպքերում դժուար է լինում յստակ սահմանել կատարուած փոփոխութեան նպատակը կամ մատնանշել ոճական-արտայայտչական միտումի անպայման տարրեր։ Երբեմն փոխուած բառը, բառաձեւը կամ պատկերը, թւում է, նախորդից էապէս չի տարբերւում, նոր

բան գրեթէ չի աւելացնում եղածին (ինչպէս՝ «առտուն անվրդով» ⇒ «առտուն անխռով», «Ճառագայթներ խուսափուկ Լճակին մէջ կը խաղան» ⇒ «Ճառագայթներ խուսափուկ Լիճերուն մէջ կը խաղան»), կամ փոփոխութիւնը ենթադրում է ընդամէնը նախընտրելի բառի գործածութիւն («Քնքոյշ ծաղիկ» ⇒ «Փաղփուն ծաղիկ») (օրինակները Մեծարենցից են)։ Երբ խօսքը հեղինակային մշակումների մասին է, միանշանակ պնդումները միշտ էլ կարող են վիճարկուել։ Միշտ էլ կարելի է նոր մեկնաբանութիւն գտնել ոճական փոփոխութիւնների համար, նոր խորհուրդ նշմարել հեղինակային այս կամ այն խմբագրումի ենթախորքում, մանաւանդ, երբ քննութեան առարկան տաղանդաւոր գրողի գործ է։ Անդրադառնալով հեղինակային մշակումների բնագրային վերլուծութեան դժուարութիւններին եւ դրանց շուրջ մամուլում ծաւալուած տարակարծութիւններին՝ լեզուաբան Սենիկ Մելքոնեանը անում է ուշագրաւ մի դիտարկում. «Յիրաւի, շատ է դժուար գրողի ստեղծագործական լաբորատորիան ուսումնասիրելը։ Դժուար է, բայց ոչ անհնար։ Մեզ անհիմն է թւում այն կարծիքը, թէ սովորական հետազօտողների համար առհասարակ անմատչելի է առաջնակարգ գրողների ստեղծագործական լաբորատորիայի ուսումնասիրութիւնը, թէ նրանց կատարած մշակումների մասին լիովին գաղափար կարող է ունենալ թերեւս միայն ինքը ստեղծագործողը կամ նրան հաւասար մի տաղանդ։ Իսկ ինչո՞ւ նոյնը չպնդել առաջնակարգ գրողների նաեւ բուն ստեղծագործութիւնների մասին։ Եթէ նրանց տաղանդին հաւասար լինեն նրանց նաեւ ուսումնասիրողների տաղանդը, ինչ խօսք, շատ ու շատ լաւ կը լինէր։ Բայց որտեղի՞ց եւ ե՞րբ կը գտնուեն այդքան հաւասարազօր տաղանդներ։ Նկատենք, որ գոյութիւն ունի նաեւ հակառակ կարծիք, ըստ որի՝ աւարտուած ստեղծագործութեան ուսումնասիրութիւնն աւելի կը հեշտանայ, երբ նկատի է առնւում նրա ստեղծման պատմութիւնը։ Դրա շնորհիւ աւելի հանգամանօրէն կը բացայայտուեն գրողի որդեգրած գեղագիտական սկզբունքները, առաւել ճշմարտացի, հաւաստի գոյներով կը ներկայանան նրա ստեղծագործութեան անգամ շատ յայտնի կողմեր ու գծեր։ ...Քանի որ մշակումները, որպէս ստեղծագործական աշխատանք, իրենցում ոչինչ չունեն անգիտակցօրէն, ներըմբռնողութեամբ կատարուած, այլ նպատակաուղղուած ջանքերի արդիւնք են, գեղագիտական որոշակի հայեացքների գործնական արտայայտութիւն, ուստի եւ միանգամայն հնարաւոր է դրանց իմաստաւորումը, միայն պէտք է համբերատար ու տեւական աշխատանք կատարել»[1]։

Հայ գրողներից քչերի ստեղծագործական աշխատանքն է արժանացել բնագրագիտական ուսումնասիրութեան։ Այս տեսակէտից թերեւս առանձնայատուկ է արեւելահայ հեղինակներից Թումանեանի պարագան[2]։ Մեծարենցի գրական-գեղարուեստական մշակումների, կատարուած հեղինակային սրբագրութիւնների մասին մենագրութիւններում, յօդուածներում, ինչպէս նաեւ նրա երկերի հրատարակութեան եւ այլ առիթներով խօսք եղել է[3]։ Սակայն նրա ստեղծագործական աշխատանոցը առանձին ուսումնասի-

digitised by A.R.A.R.@

բութեան նիւթ չի դարձնէր։ Այս յօդուածով մենք անդրադառնում ենք հեղինակի ստեղծագործական մշակումների մի կողմին միայն՝ լեզուաոճական խմբագրումներին։ Ջուգահեռաբար քննարկւում են նաեւ աշխատանոցի այլ բաղադրիչներ՝ կառուցուածքային հնարանքներ, թեմայի զարգացում, չարադրանքի ստեղծման ընթացք, ստեղծագործական մեթոդ եւ հոգեբանութիւն, կենսական փաստ եւ մտայղացում, ստեղծագործական ծրագիր եւն.։ Հետազօտութիւնը չի սպառում Մեծարենցի ստեղծագործական մշակումների լեզուաոճական քննութեան բոլոր հնարաւորութիւնները։

Հարցը ուսումնասիրելիս մենք ձեռքի տակ ունեցել ենք Մեծարենցի ինքնագրերը, արխիւային ձեռագրերը, գրողի կենդանութեան օրօք հրատարակուած ժողովածուները, մամուլում լոյս տեսած ոտանաւորների տարբերակները։ Սակայն մեզ համար հիմնական աղբիւր է եղել բանաստեղծի երկերի լիակատար ժողովածուն, որտեղ տեղեկութիւններ են զետեղուած բնագրերի հրատարակութեան, դրանցում կատարուած հեղինակային փոփոխութիւնների, բնագրային տարբերակների մասին։ Ժողուածներում եւ նամակներում բանաստեղծը գրեթէ չի անդրադարձել իր կողմից կատարուած խմբագրումներին, թէեւ դրանցում շատ ուշագրաւ դիտարկումներ կան բառընտրութեան, հեղինակի գեղարուեստական մտածողութեան ինքնատիպութեան, լեզուաոճական նախասիրութիւնների մասին։ Այս աղբիւրների ուսումնասիրութիւնը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Մեծարենցը իր լաւագոյն գրուածքներում քիչ է կատարել էական, սկզբունքային խմբագրումներ։ Սակայն բանաստեղծութիւնները հրատարակելիս նա կատարել է տեւական խմբագրական աշխատանք։ Մեծ նախանձախնդրութեամբ է վերաբերուել բառի, տողի ընտրութեանը։ Նրան խակապէս յատուկ է եղել ստեղծագործական պահանջկոտութիւնը։ Տպագրելուց առաջ եւ յետոյ խմբագրական աշխատանք է արել թուով շատ տաղերի վրայ՝ մօտ երեք տասնեակից աւելի։ Սակայն կատարուած փոփոխութիւնները հիմնականում մասնակի բնոյթ են կրում։ Նրա յաջողուած գործերը իր սկզբանէ աւարտուն, ամբողջական գեղարուեստական պատկերներ են, ինչպէս ցոյց են տալիս դրանց՝ մամուլում տպագրուած նախնական օրինակները։ Մշակումները փոխել են առանձին բառը, տողը, արտայայտութիւնը, որոնք նրբերանգներ ու գծեր են աւելացրել, կատարելագործել են լեզուն, արտայայտութեան գեղարուեստականութիւնը։ Փոփոխութիւնները զգալի են առանձին տաղերում միայն՝ «Թրթռումներ», «Երազի պարը զգալի են առանձին տաղերում միայն՝ «Թրթռումներ», «Երազի Պարը հեր», «Խոնջ իրիկունն արագօրէն...» եւն.։ Բանաստեղծի մի քանի տաղեր ունեցել են տարբերակներ (դրանց մասին կը խօսենք քիչ յետոյ)։ Մեծարենցը խմբագրական տեւական աշխատանք է կատարել հիմնականում Միացեալ Ժողովածուում (առաւել կամ պակաս չափով մշակման են ենթարկուել շուրջ 26 տաղ՝ համմա. *Երկերի Լիակատար Ժողովածուի*)։ Այդ են վկայում ինչպէս ժամանակակիցների յուշերը, այնպէս էլ նոյն տաղերի՝ նախապէս պարբերական մամուլում, ապա Միացեալում տպագրուած օրինակների համեմատական քննութիւնը։ Արամ Անտոնեանը Միացեալ Ժողովածուի (Կ. Պոլիս, 1907) առաջաբանի հեղինակն է եւ այն մտաւորականներից մէկը, ով-

քեր առաջինը ողջունեցին երիտասարդ բանաստեղծի մուտքը գրականութիւն։ Տարիներ յետոյ գրքի տպագրութեան հանգամանքների մասին պատմելիս իր նամակներից մէկում Մեծարենցի մասին նա գրում է. «Ըստ կ'աշխատէր գրածներուն վրայ, շատ կը չարչրկուէր կատարելութեան հասնելու համար։ Կտորներ ունի, որոնց մէկ քանի վարիանթները տեսած եմ, ընդհանրապէս աստիճանաբար աւելի կատարելագործուած ձեւով մը։ Չէր սիրեր ոեւէ փոփոխութիւն իր գրածին մէջ, ստորակէտի մը մոռացումը կամ առհասարակ կէտադրութեան աննշան սխալ մը զինք կը տառապեցնէր պարզապէս։ Երե՞ք թէ չորս փորձով տպուեցաւ Ծիածանը, եւ նորէն գոհ չէր, որովհետեւ սխալներ սպրդած էին»[4]։ Բանաստեղծի երկերի լիակատար ժողովածուն կազմել եւ ծանօթագրել է գրականագէտ Ալբերտ Շարուրեանը։ Լիակատար ժողովածուում Միածանը զետեղուած է ըստ առաջին հրատարակութեան։ Միածանի ինքնագիրը անյայտ է։ Սակայն ըստ հետազօտողի՝ բազմաթիւ փաստեր ցոյց են տալիս, որ «տպագիր ժողովածուն ձեռագրի համեմատութեամբ ունի մի շարք, յաճախ էական տարբերութիւններ»[5]։ Հետազօտողը այս կարծիքին է յանգել՝ քննելով «Ինքնադատութեան Փորձ Մը» յօդուածը, որտեղ Մեծարենցը յիշատակում է առանձին գործեր, կատարում մէջբերումներ։ Միածանը, ըստ գրականագէտի, անցել է խմբագրման երկու փուլ։ Հեղինակը ժողովածուն կազմել է 1906ի Յունուարին. ընտրութիւն է կատարել անտիպ գործերից, մամուլում հրատարակուածներից, բարեփոխել դրանք։ Տպագրութեան ձգձգման պատճառով 1906ի Հոկտեմբերին նորից է անդրադարձել դրանց, վերանայել, խմբագրել, ապա՝ աւելի ուշ, դուրս է թողել մի շարք քերթուածներ։ Ի վերջոյ ժողովածուի համար ընտրել է 22 բանաստեղծութիւն։ Թէ որքանով են կատարուած խմբագրումները հիմնաւոր, եւ դրանք ինչ դերակատարութիւն են ունեցել մշակուած գործերը գեղարուեստական կատարելութեան հասցնելու համար, դժուար է միանշանակ ասել, քանի որ, ինչպէս նշեցինք, Միածանի ինքնագիրը չի պահպանուել, անյայտ է, իսկ «Ինքնադատութեան Փորձ Մը» յօդուածում յիշատակուածները ընդամէնը պատառիկներ են կատարուած բարեփոխումներից (դրանք վկայուած են Լիակատար ժողովածուում)։ Միակ հաւաստի վկայութիւնները ժամանակի պարբերական մամուլում հրատարակուած քերթուածների համեմատութեամբ եղած տարբերութիւններն են, որոնք Շարուրեանը նոյնպէս բարեխղճօրէն փոխանցել է իր կազմած ժողովածուի «Տարբերակներ եւ Այլ Խմբագրումներ» բաժին։ Դրանք դարձեալ վկայում են, որ փոփոխութիւնները առաւելապէս կատարուել են Միածանում ամփոփուած ոտանաւորներում, եւ դրանք, իրրեւ կանոն, հիմնաւոր, էական բնոյթ չեն կրում։ Ամէն դէպքում, հաստատապէս կարելի է ասել, որ Մեծարենցի լաւագոյն գործերը տեւական մշակման կամ հեղինակային խմբագրումների արդիւնք չեն։ Սա այն դէպքն է, երբ գրողի մեծարժէք երկերը, իրրեւ բուռն ու անմիջական ապրումի գեղարուեստական արտայայտութիւններ, ծնունդ են միանգամից։ Հեղինակի չեզոտամշակման գործունէութիւնը հիմնականում ծառայել է արդէն յաջողուած գործը գեղարուեստական կատարելութեան հասցնելու

digitised by A.R.A.R.@

նպատակին։ Մշակումների ընթացքում կատարուած լեզուական բնոյթի աշխատանքը որոշակի պատկերացում է տալիս Մեծարենց բանաստեղծի գեղարուեստական ընկալումների եւ մտածողութեան մասին։

Մեծարենցի մի քանի ոտանաւորներ, ինչպէս ասացինք, ունեցել են տարբերակներ. ժողովածուներում տեղ գտած վերջնական տարբերակները պարբերական մամուլում տպագրուածների համեմատութեամբ (դրանք հիմնականում հրատարակուել են Կ. Պոլսի Մասիս պարբերաթերթում) ոչ թէ նոյն ոտանաւորի մշակումն են, այլ, ըստ էութեան, նորովի չարադրուած գործեր։ Այդպիսի բանաստեղծութիւններից են «Անդարձ», «Ջուրէն Դարձին», «Վայրկեաններ» եւն.։ Առհասարակ նոյն ոտանաւորի տարբերակները թերեւս քիչ կապ ունեն գրական մշակումների հետ, քանի որ դրանք սկզբունքային տարբերութիւններ ունեն միմեանցից ինչպէս գաղափարական-բովանդակային առումով, այնպէս էլ արտայայտութեան ձեւի մէջ։ Այդ մասին պատկերացում տալու համար բերենք «Ջուրէն Դարձին» բանաստեղծութեան օրինակը։ Բանաստեղծութեան առաջին կամ նախնական տարբերակը տպագրուել է 1906ին Մասիս պարբերաթերթում, միւսը՝ Նոր Տաղերում՝ 1907ին, որ յետոյ նոյնութեամբ զետեղուել է հեղինակի նաեւ այլ ժողովածուներում։ Ստորեւ երկուսն էլ ներկայացնում ենք ամբողջութեամբ[8]։

«Ջուրէն Դարձին»՝ *Մասիս*, 1906

Կարմիր հողէ 4=2+2
Սափորն ուսին,
Ջուրէն դարձին
Ջով պուտերով
Պիտի ցողէ*
Պապակն իմ հուր...։

Գուռը թաթխէ
Մատներդ ոսկի,
Ու կուժն ուսիդ
Ջուրէն դարձիդ,
Առանց խօսքի
Չեռքերդ երկու
Դի՛ր ճակատիս՝
Որ պաղըշկի

Այս իրիկուն,
Քովը ճամբուն,
Սափորն ուսին
Ջուրէն դարձին,
Ոսկեջրուած
Սօսիին տակ
Երբոր կեցայ,
Պիտի ըսեմ
Թէ հիւա՜ղ եմ,

«Ջուրէն Դարձին»՝ *Նոր Տաղեր*, 1907

Երբ բլուրն ի վար 5=3+2
Աղբիւրէն դարձին,
Իր վարսքի խուրձին
Մէջը սողոսկի
Նուրբ մատիկն ոսկի
Արեւի լոյսին.
Հիր սափորն ուսին
Երբ բլուրն ի վար
Աղբիւրէն դարձին,
Մեղմով ծածանի
Լաչակն հողմավար՝
Թեւով թոչունի.
Ու ծիածանի
Թոյրով պսպղոյ
Աչքն իր գեղանի.
Եւ երբոր ցնծայ
Հնչիւնը՝ ծնծղայ
Ջարդոսկիներուն.
Տեսչաքով անոհուն
Հոգիս պիտ՝ ըղձայ
Գանձեր՝ զոր չունի։
Ծարաւ շիղին պէս
Պիտ՝ ըղձայ անի
Երկու կաթիլ ջուր
Շուրթերուն իր կէզ։

Բաղձանքներուս վերադարձին
Ըսպասելէն
Այսքա՜ն օրեր...

Եւ իր ճակատին՝
Ջովացքը ցրտին,
Ճակատին կըրակ՝
Ջովացքը ցրտին,
Կարմիր սափորի
Ջուրին սառնորակ
Ցողովը բերրի՝
Կակաչ ձեռքերու...
Ա՜հ, այս իրիկուն
Սափորն իր ուսին
Աղբիւրէն դարձին՝
Սիրոյս անանուն
Ջերմ սարսուռներով
Կը դողայ սօսին...

Երկրորդը՝ ժողովածուում ներառուածը, մի շարք առումներով ակնյայտօրէն աւելի յաջողուած է։ Նախ՝ այս տարբերակն ունի աւելի հարուստ բովանդակութիւն։ Ջուրէն դարձող գեղուհին ներկայանում է կենդանի, իրական գոյներով՝ հողմից մեղմիւ ծածանուող լաչակը գլխին, կարմիր կուժն ուսին, ծիածանի փայլով վառվռուն աչքերով, նուրբ մատիկը ոսկի, վարսքերի խուրձը՝ արեւի լոյսով ողողուն։ Տեսանելի կապերով են զուգորդւում բնութիւնը եւ անանուն սիրոյ ջերմ սարսուռները. բանաստեղծի հոգին տենչում է երկու կաթիլ ջուր «շուրթերուն իր կէզ». սիրոյ ամենայաղթ սարսուռով է բռնկւում նաեւ բնութիւնը («Ջերմ սարսուռներով կը դողայ սօսին»)։ Ցեղով՝ երկրորդ տարբերակը արտայայտութեամբ աւելի պատկերալից է։ սիրոյ սպասումի անսովոր տրամադրութիւններ են ստեղծում փոխաբերութիւնը եւ համեմատութիւնը («Եւ երբոր ցնծայ Հնչիւնը՝ ծնծղայ», «Մեղմով ծածանի Լաչակն հողմավար՝ Թեւով թռչունի»), *բառերի անսովոր զուգորդումները* («Հիր սափոր», «Կակաչ ձեռքեր»), *մի կողմից՝ գեղուհու արտաքինի պատառիկ-պատկերների, միւս կողմից՝ գոյնի, ցրտի ու ջերմի հակադիր զգացողութիւնների յախուռն համադրութիւն-հակադրութիւնները* («Եւ իր ճակատին՝ Ջովացքը ցրտին, Ճակատին կըրակ՝ Ջովացքը ցրտին, Կարմիր սափորի Ջուրին սառնորակ Ցողովը բերրի՝ Կակաչ ձեռքերու...»)։ *Բացի այդ, փոխուած է նաեւ տաղաչափութիւնը. նախորդի 4-վանկանի տողերի (2+2 հատածներով) փոխարէն վերջնական տարբերակի 5-վանկանի տողերը (3+2 հատածներով) ստեղծում են աղբիւրից վերադարձող գեղուհու հանդարտ ու սահուն գնացքի իրական տպաւորութիւնը. համմո.՝*

Առաջին տարբերակ	Երկրորդ տարբերակ
Կար / միր / հո / ղէ (4=2+2)	Երք / բը / լուրն / ի վար (5=3+2)
Սա / փորն / ու / սին,	Աղ / բիւ / րէն / դար / ձին,
Ջու / րէն / դար / ձին	Իր / վարս / քի / խուր / ձին
Ջով / պու / տե / րով	Մէ / ջը / ստ / ղոս / կի
Պի / տի / ցո / ղէ՞	Նուրբ / մա / տիկ / ննս / կի
Պա / պակն / իմ / հուր...:	Ա / րե / ւի / լոյ / սին.

digitised by A.R.A.R.@

Եւ վերջապէս՝ երկրորդ տարբերակում չկան առաջինին բնորոշ սոսկ նկարագրական տողերն ու արտայայտութիւնները, որոնք երկարաբան են դարձնում խօսքը, ծանրաբեռնում են պատկերը· կորչում է բանաստեղծականութիւնը, ինչպէս՝ «Կարմիր հողէ Սափորն ուսին», *որ դարձել է՝* «Հիր սափորն ուսին», *կամ՝* «Առանց խօսքի Չեռքերդ երկու Դիր ճակատիս», «Սօսիին տակ Երբ որ կենայ, Պիտի ըսեմ Թէ հիւա՞նդ եմ»։ *Հանուած են նաեւ անճիշտ եւ անյաջող պատկերները* («Ոսկեջրուած Սօսիին տակ», «Գուռը թաթխէ Մատներդ ոսկի»), *բարբառային կամ ոչ-բանաստեղծական բառը* («Դի՛ր ճակատիս, Որ պաղըշկի»), *չատ ծանօթ փոխաբերութիւնը* («Քաղճանքներուս վերադարձին Ըսպասելէն Այսքա՞ն օրեր»)։

Բովանդակութեան եւ արտայայտութեան նոյն կարգի իւրայատկութիւններ կարելի է արձանագրել տարբերակային նաեւ միւս բանաստեղծութիւններում՝ «Անդարձ», «Վայրկեաններ», «Աստուածամա՛ր», «Ծայգն է պայծառ...» *եւն.։*

Առանձին ոտանաւորներ սկզբնապէս ունեցել են արձակ չարադրանք՝ «Մեռելոց», «Հովը»։ *Վերջինս՝ իբրեւ չափածոյ բանաստեղծութիւն, Նոր Տաղերում տեղ է գտել մէկ-երկու անէական փոփոխութիւններով։*

Հեղինակային մշակումները, ինչպէս այլ առիթով ասուել է, ունեն ամենատարբեր նպատակադրումներ· կա՛մ միտուած են զուտ լեզուական բնոյթի փոփոխութիւնների, կա՛մ ունեն զուտ բովանդակային-գաղափարական բնոյթ, կա՛մ էլ արտայայտման ձեւի փոփոխութիւններ են, որոնք սերտ առնչութեան մէջ են երկի գեղագիտական ու գեղարուեստական բովանդակութեան հետ։ Մեզ հետաքրքրում են, անշուշտ, դրանցից երկուսը՝ լեզուական եւ ոճական-արտայայտչական փոփոխութիւնները, թէեւ երկրորդները, հասկանալի է, չեն կարող քննարկուել բովանդակային-գաղափարական կողմից տարանջատ եւ չեն քննարկւում։

ԶՈՒՏ ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեծարենցի չափածոյի լեզուն իր հնչիւնական համակարգով, բառապաշարով եւ քերականութեամբ ժամանակի գրական արեւմտահայերէնն է· չունի գրաբարեան կամ բարբառային շեղումներ։

Ի. դարասկզբին արեւմտահայերէնը հիմնական օրինաչափութիւններում հաստատուած, կանոնարկուած գրական լեզու էր։ Այդ իրողութիւնը, սակայն, միանշանակ չդնահատուեց ժամանակակիցների կողմից։ Իշխող տեսակէտն այն էր, որ թէեւ արեւմտահայերէնը արդէն մշակուել ու կանոնարկուել է, սակայն, լեզուական մի շարք իրողութիւններում, մասնաւորապէս քերականութեան մէջ, դեռեւս մշակման լուրջ խնդիրներ ունի լուծելու։ Մեծարենցի լեզուագիտական փորձը դուրս չմնաց նկատուող վերապահումների ազդեցութիւններից։ 1900ականների գրական արեւմտահայերէնի կանոնաւորման ստոյգ ընթացքը նա գնահատեց զուսպ ու չափաւոր հաստատումներով։ «Գրաբարի մոլեռանդութեան, կամ գրաբար ու գրաբարախառն գրելու ցնորքին չափ յիմարական է կարծել,- *գրում է նա,-* թէ

digitised by A.R.A.R.@

աշխարհաբարը եղած լմնցած, ինքնուրոյն, կազմուած նկարագրով լեզու մըն է»[7]։ *Գրաբարի եւ խօսակցական-բարբառային տարրերի գործածութեան հարցում բանաստեղծը ունի իր մօտեցումը։ Բայց դա բխում է ոչ թէ լեզուի կանոնարկման, այլ նրա գեղարուեստական զարգացման ընդհանուր պահանջներից, եւ գրաբարի ու բարբառային տարրերի գործածութեան հարցը քննարկւում էր այս տեսանկիւնից։ Մեծարենցը սկզբունքօրէն մերժում է Ենովք Արմէնի եւ նրա համակիրների արհամարհոտ վերաբերմունքը գրաբարի նկատմամբ։ Ըստ երիտասարդ բանաստեղծի՝ իբրեւ հակակշիռ եւրոպական լեզուների ուժեղ ազդեցութեան, որից ձերբազատուած չէ ժամանակի գեղարուեստական գրականութեան լեզուն, գրաբարն այն հզօր ուժն է, որ ի զօրու է պաշտպանելու լեզուի ինքնուրոյնութիւնը.* «օգտուինք եւրոպական լեզուներու նորաւոր ու թարմ արտայայտութիւններէն,- *գրում է նա.-* բայց չմոռնանք գրաբարին յուռթի շտեմարաններէն օգտուիլ մանաւանդ»[8]։ *Գրաբարի ազդեցութեան հարցը քննարկւում է սեփական լեզուական փորձի առնչութիւններում։ Առհասարակ, բանաստեղծի լեզուական դիտարկումները այդ բնոյթն ունեն։ Նոյն առնչութիւններում նա առիթը չի ունեցել անդրադառնալու գրական լեզու-բարբառ յարաբերութեանը, սակայն այլ առիթներով կատարած դիտարկումները, ինչպէս նաեւ նրա գեղարուեստական մտածողութեան վերլուծութիւնը վկայում են նոյնատիպ վերաբերմունք նաեւ ժողովրդա-խօսակցական լեզուի նկատմամբ։ Այդ մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է թողել նաեւ Յակոբ Օշականը.* «Պոլիս ինծի ցոյց տուին աւնոր պզտիկ մէկ տետրակը, ուր ճանկիւլիմներ, ժողովրդական երգեր, Ակնայ բարբառով ոտանաւորներ, անէծքի եւ օրհնութեան տարազներ, աղօթքներ իրարու քով եկած էին»[9]։ *Ժամանակի գրական արեւմտահայերէնի գնահատման հարցում Մեծարենցի ելակէտը գեղարուեստական գրականութեան լեզուն է։ Այլ կերպ ասած՝ նա գրական լեզուի նորմաւորման խնդիրը դիտարկում է գրական լեզուի գեղարուեստականացման տեսանկիւնից. դիմելով գրաբարին եւ բարբառին՝ բանաստեղծը դրանք նկատում է որպէս գեղարուեստական լեզուն հարստացնող տարրեր։ Ժամանակակիցներից Վարուժանը եւ Ինտրան համեմատաբար յաճախ են դիմում գրաբարին, Մեծարենցը, Սեւակը, մասամբ Սիամանթօն նախընտրում են խօսակցական կամ ժողովրդական դարձուածներ ու արտայայտութիւններ՝ իհարկէ դրանցից մէկի կամ միւսի նախընտրութիւնը պայմանաւորելով ոճական միջավայրով։*

Մեծարենցը օգտուել է խօսակցական լեզուի ե՛ւ բառային, ե՛ւ քերականական միջոցներից՝ թեքուած հոլովաձեւերի յոգնաւութիւն, գոյականի կրկնակի ստացականներ, յոգնակի ստացականութիւն եւ բարբառից առնուած մի շարք ձեւաբանական իրողութիւններ, ինչպէս՝ «Հոյհո՜յ, գետը կը թրջէ ցայգուն քամակն արծաթուած», «Ու չորս կողմս կ'աւրըշտրկէ...», «Գիշերին հետ անգա՜մ մըն ալ միս միանակ», «Իրենց մօրկան կաթին կանչող ուլերուն», «Կսկիծ կայ սրտիս մէջը վիրաւոր» *եւն.։ Հեղինակային մշակումներում, սակայն, յաւելումներ կամ ընդգծուած փոփոխութիւններ՝ ի նպաստ խօսակցական տարրի, կամ հակառակը՝ խօսակցակա-*

digitised by A.R.A.R.@

նից գրական, մեր ձեռքի տակ եղած աղբիւրներում չեն արձանագրուում։ Դրանք խիստ մասնակի եւ հատուկենտ արբագրումներ են քերականական առանձին ձեւերի («Կափկափելով համբարուի հեքիաթնիկ ⇒ հեքիաթներ», «Ա՜հ, քու սիրոյդ ջերմութեամբը ⇒ ջերմութիւնով զիս պատէ»), առանձին բառերի («Քայց ժըխորին մէջ կը մոռնամ ես ընդէն ⇒ վերստին», «Սեւ սաթի գոյն մազերուդ ⇒ վարսերուդ թովքը բոլոր»), հնչիւնափոխական իրողութիւնների («Քե՜ր ինձի սիրտիդ ⇒ սըրտիդ գուրգուրանքը կոյս»)։

Բանաստեղծը չի խուսափել գրաբար բառերի ու բառաձեւերի գործածութիւնից։ Աւելին, դրանք հեղինակի համար անփոխարինելի միջոց են եղել գեղարուեստական պատումը վեհ ու հանդիսաւոր դարձնելու համար։ Կեղծ պաթոսը եւ վերամբարձութիւնը նրա չափածոյի գեղարուեստական յատկանիշները չեն, սակայն վեհ ու հանդիսաւոր խօսքի տարրերը խորթ չեն նրա ռոմանտիկական մտածողութեան ոգուն։ Օրինակ՝ «Անդարձ» բանաստեղծութեան «Հոգուոյդ կարմիր կարօտին, ա՜հ, պատարա՜գ ըրէ զիս» տողում ընդգծուած բառը գործածուած է իր գուտ գրաբարեան իմաստով, որ նշանակում է Ատածուն զոհ, նուէր, ընծայ, տուրք։ Ակնյայտ է, որ բառը օգտագործուած է ոճական-արտայայտչական նպատակով։ Ահա գրաբար բառերի ու ձեւերի գործածութեան բնագրային մի քանի այլ օրինակներ՝ «Ես գետափին մօտ մնացի վարատակա՜ն», «զայն լըռութեան մը համօրէն», «Ո՜վ պերճութիւնը գընացքին իր հրպարտ», «Այծտերեւին հոտեւան մատերն հերքըդ կը շոյեն», «Ու ջամբէի ես ցայգուն» եւն։ Գրաբարեան քերականական առանձին կազմութիւնները (գքեզ, ծաղկանց, ծառոց, կարգաւ եւն.) դարասկզբի գրական արեւմտահայերէնի յատկանիշն են։

Մեծարենցի հեղինակային մշակումներում գրաբարից աշխարհաբար փոփոխութիւնները հազուադէպ են, քանի որ բանաստեղծը իր սկզբանէ հակուած է եղել դէպի կենդանի գրական լեզուն։ Կատարուած մասնակի փոփոխութիւնները ունեն հետեւեալ դրսեւորումները. գրաբարեան բառը փոխարինել է աշխարհաբար հոմանիշային տարբերակով («Կենդանութիւն կը գգենուն դաշտ ու լեռներ» ⇒ «Կենդանութիւն կը հագնին դաշտ ու լեռներ», «Արեւմուտքին ծաղիկն, որ չի՛ թարշամիր» ⇒ «Արեւմուտքին ծաղիկն, որ չի՛ թառամիր»), գրաբար քերականական ձեւը՝ աշխարհաբարով («Ցնցուած ծայնէն ճոկանններուն՝ որք կը լսուին դուրսը անդուլ» ⇒ «Ցնցուած ծայնէն ճոկաններուն՝ որոնք կու լան դուրսը անդուլ»), բառի հնչիւնական տարբերակներից ընտրել է նոր հայերէնին աւելի բնորոշը («Ու պիտի ապրի՜մ, վիշտը նոր ոյժեր...» ⇒ «Ու պիտի ապրի՜մ, վիշտը նոր ուժեր...», «զճին վրայ փրփրուն» ⇒ «ճին վրայ փրփրուն»), փոխել է գրաբարին յատուկ բառը այլ բառով («Ո՜հ, սէ՜ր համակ» ⇒ «Ու սէ՜ր համակ», «Ո՜հ, պիտի լայննա՜յ երբ իջնէ գիշեր» ⇒ «Ա՜հ, պիտի լայննա՜յ երբ իջնէ գիշեր»), գրաբարաոճիպ կրկնակի յոգնակերտ կազմութիւնը փոխարինել է

digitised by A.R.A.R.@

գրական արեւմտահայերէնի կազմութեամբ («Թփուտքներու քղզանցքին» ⇒ «Մայր թուփերու քղզանցքին») եւն.։

Փոփոխութիւնները, ինչպէս ասացինք, չատ չեն։ Դրանք, սակայն, ունեն յստակ ուղղուածութիւն՝ գրաբարից աչխարհաբար։ Հակառակ ուղղութեամբ փոփոխութիւններ հեղինակային մչակումներում չեն արձանագրուում։

ՈՃԱԿԱՆ-ԱՐՏԱՑԱՑՏՋԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հեղինակային փոփոխութիւնների մեծ մասը, ինչպէս ասացինք, ուղղուած է գեղարուեստական խօսքի կառուցելագործմանը։

Մեծարենցի հեղինակային մչակումների հիմնական միտումը փոխաբերութեան զօրացումն է, որը նաեւ դարասկզբի արեւմտահայ չափածոյի գեղարուեստական համակարգի զարգացման հիմնական ուղղութիւնն էր։ Ճայտնի է, որ ժամանակի գրական քննադատութեան առանձին ներկայացուցիչներ որոչ վերապահութեամբ ընդունեցին հեղինակի Միջածաղը եւ Նոր Տաղերը։ Քննադատութեան հիմնական թիրախ դարձան բանաստեղծի փոխաբերական պատկերները։ Քննադատներին չէին գոհացնում, օրինակ, փոխաբերօրէն առնուած այնպիսի արտայայտութիւններ, ինչպիսիք են՝ *Բաժնուեցաւ իրարմէ արփ ու մըշակ Լո՛ւռ ձեռքերնին ճակտին դրած մէկմէկու, կ՛աղօթեն ծառեր, կաթվարդ երազ, ծափեցին իմ երազներս ծնծղայ, բառեր լուսեղէն, Աղբիւրներուն ...խմբերգն արծաթի, լուրջ ջուրեր, տարփանքն ...կը խոկայ, կամ՝ կապոյտ հածումներ, տապի նոպաներ* եւն.։ «Խորհրդածեցէ՛ք, ի՛նչ կ՛ըսեն այս տողերը,- *դժգոհում է ժամանակի քննադատը*,- ի՛նչ կը թարգմանեն։ Սիրուն նախադասութիւններ, շողշողուն խօսքեր, բայց ի՛նչ կ՛ըսեն։ Ի՛նչ պէտք, նաեւ, բառերու այդ տեսակ բռնազբօսիկ այլակերպութիւնով ու լեզուով մը արտայայտել»[10]։ *Մէկ ուրիշ տրամաբանութեամբ անյաջող էր* Տապի նոպաներ *փոխաբերութիւնը. առաջարկւում էր դա փոխարինել բառերի ուղիղ իմաստով գործածութեամբ՝* Յունիսի արեւը[11]։ *Բառի ու արտայայտութեան կանոնական դրսեւորումներին վարժուած ուղղափառ գեղագիտութիւնը դժուարութեամբ էր հաչտւում գեղարուեստական նոր մտածողութեան "անկանոնութիւններին"։ Բայց եղան նաեւ քննադատներ, ովքեր դրանցում նչմարեցին նոր աչխարհընկալման գեղարուեստական արտացոլումները։* «Մասնակի ջանք մը ըլլալէ աւելի այս արդիւնքը առաջ կու գայ ճայուածքի մասնաւոր յօրինուածքէ մը,- *Մեծարենցի մասին գրում է Օշականը*։- Ան շնորհն ունի իրերը չտեսնելու ձեւերուն հաստատուն սառոյցին տակ։ Գրեթէ անոնց թրթռումները, աննշմարելի ծփանքները կը գտնէ դիւրաւ, բոլոր այն խուսափող հեծքերը եւ հեւքերը, որոնք չխօսեցան սովորական ճայուածքիդ։ ...Այս կարողութիւնով ան պատկերներէն կ՛առնէ անոնց սառած ու նստած երեսը։ Անոնց ետին կը բանայ միջոցին անհրաժեչտ պարապը, արտօնելու համար շարժումներուն խաղը։ Այս եղանակն է, որ նկարները կ՛ազատէ չոր տախտակներու բախտէն ու զանոնք կը դարձնէ իրական անկիւնները օր մը հանդիպուած տեղին, դիտուած տեսարանին»[12]։

digitised by A.R.A.R.@

Մեծարենցի վերաբերմունքը իր հասցէին ուղղուած քննադատութիւններին յստակ է ու պատճառաբանուած։ Բանաստեղծի համոզմամբ՝ իր անհատականութեան գիտակցութիւնն ունեցող իւրաքանչիւր գրող արդէն իսկ որոշակի գրական դպրոց է ստեղծում, եւ անպատման չէ այս կամ այն դպրոցին դաւանել՝ դրանց բնորոշ արտայայտչական հնարաւորութիւններից օգտուելու համար։ Փոխաբերութիւնն անշուշտ խորհրդապաշտների մեծաչնորհը չէ։ Սակայն աշխարհընկալման այն ազատութիւնը, որ բերում էր գրական-գեղարուեստական այդ մեթոդը, միանգամայն ազատ հնարաւորութիւններ էր ընձեռում նաեւ այդ յարաբերութիւնների լեզուական արտայայտութեան համար։ Մեծարենցի գեղարուեստական խօսքը անհնար է պատկերացնել առանց փոխաբերութեան, լինի դա ծաւալուն թէ բառական։ Դա բանաստեղծի համար աշխարհընկալում է, բնութիւնն ու մարդուն խորութեամբ զգալու եւ վերաստեղծելու միջոց։ Բանաստեղծի ամբողջ քերթողական ժառանգութեան մէջ թերեւս դժուար է գտնել մէկ բանաստեղծութիւն, որում փոխաբերութեան այս կամ այն տեսակը գործածուած չլինի։ Այս տրամաբանութեամբ է նա մօտենում իր հասցէին հնչած քննադատութեանը։ «Նախ ըսեմ,- պատասխան յօդուածում գրում է նա,- թէ կապոյտ հածում ըսելով կը հասկնամ կապոյտներու մէջ հածում. ու յետոյ ...այս պարագային հածումը կապոյտէ տարբեր չի կրնար ըլլալ, քանի որ օդը ինքնին կապոյտ է»[13]։ Եւ ապա՝ «Չեօկիւրեան կ'ուզէ որ «Տապի ճոպաններ» ոտանաւորիս իբր վերնագիր փոխի «Յունիսի Արեւը» մակագիրը՝ ծանրաբեռն ու վաստակաբեկ գրաստի մը պէս...»[14]։

Մեծարենցն ինքը չի հերքում այն միտքը, որ առանձին ոտանաւորներում չի կարողացել տեղ-տեղ վտարել արտայայտումի սովորական դարձած կերպերը. դրանցում «նշմարելի է սկսնակի վեհերոտ թորթափումը,- գրում է նա «Ինքնադատութեան Փորձ Մը «Միսածան»ին Առիթով» յօդուածում.- հոն զգացումներն ու ապոնց արտայայտութիւնները սաղմնային անստուգութիւններ ունին. տեսակ մը տպաւորական-նմանողական ազդեցութեան տակ գրուած են ապոնք՝ որ բնաւ չեն կրեր եսին ցոլքը, ինքնութեան դրոշմը»[15]։ Բաբախումներում, ինչպէս նաեւ Միսածան ժողովածուում, իրօք, այդպիսի օրինակներ կարելի է գտնել, ինչպէս՝ «Կեանքի քարմ կաթը ծծելու հեշտին այգուն ստինքներէն քաղցրածոր», «Ու կը նիրհեմ արբշիռ հովին դիւթիչ ննկտարն ըմպած հոդ», կամ՝ ապոյշ պատկեր, ժպիտներուն տակ ապհուն, կեանքը սին, հէք թռչնիկ, սրտիս սեգ, իր թունդ քնարէն, մահուան ահեղ շրջպարին, կոյս զուարթութիւն եւն։ Դրանք, սակայն, ինչպէս եւ հեղինակն է խոստովանում, սկսնակ բանաստեղծի կրած ազդեցութիւնների արգասիք էին եւ յետագայ գրուածքներում գրեթէ տեղ չունեցան։

Իր հեղինակային մշակումներում Մեծարենցը յաճախ փորձել է ձերբազատուել հենց այս կարգի արտայայտութիւններից. փոխել է՝ ծանօթ դարձած բառը կամ տողը՝ «Քոյր մը խոհեր յուսատու» ⇒ «Միրոյ յուշեր լուսա-

ւէտ», «Իր **քնարէն վէս**» ⇒ «Իր **թունդ քնարէն**», *անյայտող պատկերը կամ անճիշտ նկարագրութիւնը*՝ «Իր համբոյրին **բացած շրթունքս լայնօրէն**» ⇒ «Շրթունքներըս պատրաստ իր մեղկ համբոյրին», «Փակ են աչքերս, եւ կամ յանկարծ մերթ **անհամբեր** դուրս կը նայիմ» ⇒ «Փակ են աչքերս, եւ կամ յանկարծ մերթ **անձկութեամբ** դուրս կը նայիմ», «Թոյլ մըշուշներուն մէջէն **քարշամած**» ⇒ «Թոյլ մըշուշներուն մէջէն **քանձրամած**», *անյայտող համեմատութիւնը*՝ «Մինչ կը հոսի **գիշերն** ինչպէս ծով անհուն» ⇒ «Ու կը հոսին **գետերն** ինչպէս ծով անհուն», *բառագրօսիկ ու պարզունակ հանգը*՝

Նախնական տարբերակ	Մշակուած տարբերակ
Ու կը մոռնամ ես նոպաներն ալ բոլոր.	Ու կը մոռնամ ես նոպաներն ալ բոլոր.
Հորդ կիրքերու ժամերն ամէն *կատաղի*,	Հորդ կիրքերու ժամերն ամէն ղնձածոր՝
Երբ կ'իյնամ ոտքն իրեն, հանգետ *մատաղի*,	Երբ կ'իյնամ ոտքն իր տեսիլքին՝ մինչեւ որ
Թախանձելով, պաշարելով անմոլոր:	Անշարժանամ պաղատանքիս մէջ մոլոր:

«Վայրկեաններ»

Դարասկզբի արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ բազմիմաստ բառերի իմաստային համակարգը զգալիօրէն հարստացաւ արդէն գործածութեան մէջ եղած բառերի փոխաբերական նոր իմաստներուն աճի շնորհիւ, բառի՝ տուեալ շարադրանքում, տուեալ գործածութեան մէջ նուաճուած իմաստներով: Բերենք ընդամէնը մէկ օրինակ. լոյս բառի՝ արդէն շրջանառութեան մէջ եղած չուրջ երկու տասնեակից աւելի ուղիղ եւ փոխաբերական իմաստներին՝ ճառագայթային ոյժ, լապտեր, յատուկ լուսաւորութիւն, ցերեկ, լուսարձակ, տեսողութիւն, գիտութիւն, լուսաւոր, չքնաղ, լուսեղէն, չափազանց սպիտակ եւն., յաւելուեցին նորերը: Լոյսը Մեծարենցի չափածոյում ամենաշատ գործածուող բառերից մէկն է: Հանդիպում է ո՛չ միայն արդէն յայտնի իմաստային տարբերակներով՝

մէկ ուղղակի որպէս լոյս ու լուսաւորութիւն՝ «Յուշիկ փախչող իրիկուան ծիրանի լոյսն է զուարթ», «զանգակածոպ լոյսին տակ», «Կը հիւծին ցոլքերն լոյսին հեռաւոր»,

մէկ որպէս նոր կեանքի սկիզբ եւ առհասարակ գոյութեան խորհրդանիշ՝ «Առտուան լոյսին կը սպասէ տենդոտ», «Մինչ կը սպասեմ ջինջ լոյսերուն», «Համբոյրիդ, գիշե՛ր, պատուհանս է բաց, Թո՛ղ որ լիառատ ծծեմ՝ հեշտագին Կաթը մեղմահոս **լոյսիդ** տարփանքին...», «դեռ չշողաց **լոյսն** երազին»,

որպէս մաքրութիւն ու անարատութիւն՝ «Լոյս արցունքով տխրամած», «լոյսի պար մը կ'իջնէ»,

թանկագին, սուրբ, ցանկալի ինչ-որ բան՝ «Ա՜հ, քիչ մը լոյս, ժըպի՛տ մը», «Երանութի՛ւն, լոյս րոպէին մէջ երկա՛ր...», «Լոյսի արծաթ անձրեւին տակ», «Լոյս երգերով կը ժպտի Ցերեկներուն հոծ ժխոր»,

digitised by A.R.A.R.@

ապագայ, նպատակակէտ, պայծառ երազ՝ «Հորիզոններ՝ ուր լոյսն անհուն կը ցնծայ», «Լոյսի բիծեր ծիրանի Կ'ասղնտեն քօղքը մութին. ...Զգացում մը բիւրեղէ ...Ցաւոտ հոգուոյս մութին քով Լոյս ակօս մը կը պեղէ»,

լուսեղէն, ջինջ, վճիտ, զուլալ՝ «Լոյս պարիկին՝ որ իղձերըս պսակելու պիտի գար» եւն.։

Այլեւ կիրառուում է փոխաբերական նոր նրբիմաստներով ու առումներով՝

որպէս հին օրերի ու քաղցր անցեալի յուշ՝ «...սըրինգ մը որ Կը սըրսըփա ցաւը լոյսին, որ չի՛ ծագեր», «Քայց մխացող խոհերուս մէջ ծիրանի Լոյս մը յանկարծ սպըրդեցաւ շողալով»,

որպէս առողջ կենսականութեան խորհրդանիշ՝ «Հորիզոններ՝ ուր լոյսն անհուն կը ցնծայ», «Ջոր արեւին լոյսն անգամ չի բուժեր»,

որպէս լոյսի ու գոյնի բազմաճաշակութիւն՝ «Ու գմբուխտի, աղամանդի երանգներ Կը փողփողին մէջը լոյսի վառ գըրկին», «Սարերուն վրայ կանաչ լոյս մը կը ցաթի», «Ու կը ցնծան լոյսով՝ գեղիք ու նատիր», «Եօթը գոյնի տեսիլն ունի, լոյսի անհուն խաղերուն»,

բարեբախտութիւն, խինդ ու ուրախութիւն՝ «Կամարներէն, խորանէն կը ծագին լոյս ու ծիծաղ», «Ու ձիւն լոյսին հետ հոգուոյս ցրցքնէ Քամբիոի ծափեր, վարդի թերթ ու շեր»,

բառի ուղիղ եւ փոխաբերական իմաստների զուգահեռութիւն՝ «Ցնծագին գիշեր է լոյս ու լուսին՝ Քայց լոյսն իմ հոգուոյս քիչ քիչ կը մաշի...», «Լոյսը մարած սենեակիս մէջ, ...Ես կը փնտռեմ, Հորիզոնին վրայ նըսեմ, Լոյսի շող մը՝ զոր կը մարեն անդուլ վարանքն ու կասկած»,

եւ լոյս բառի էլի մի քանի տասնեակ կիրառութիւններ, որոնցում երբեմն դժուար է լինում առանձնացնել զգայական կամ մտածական որոշարկուած գոյներ ու պատկերներ, քանի որ դրանք յաճախ ծնւում են զգայնութիւնների ամենաբազմազան առնչութիւններից։ Ստեղծւում է մի իւրօրինակ լուսերգութիւն։ Այս գիծն աւելի է խորանում, երբ բառի բազմիմաստութիւնը ուղեկցւում է նրանով բաղադրուած բառերի գործածութեամբ՝ լուսամէջ, լուսաքաղճ, լուսաւէտ, լուսեղէն, լուսաւփիւռ, լուսոռոգ, ոսկելոյս, լուսացանց, լուսածըրար, լուսացնցուղ, լուսարագ, լուսափաղփ, կամ յարադրութիւններով՝ լոյս ու լուսին, լոյս ու կապոյտին եւն.։ Դրանց մի մասն անչուշտ նորակազմութիւն է։ Լոյսի պաշտամունքը ազգային մտածողութեան ու խառնուածքի յատկանիշ է եւ իր արտայայտութիւնն է գտել նաեւ հայ հոգեւոր ժառանգութեան տարբեր ոլորտներում եւ տարբեր փուլերում, սակայն լոյսի այսօրինակ բանաստեղծականացումը նորութիւն էր հայոց դասական նոր չափածոյում։

Հեղինակային մշակումներում իշխում է նոյն ոգին։ Այսպէս՝ «Աքսանեաններու Շուքին Տակ» բանաստեղծութեան եռատողերից մէկում Մեծարենցը չուք բառը փոխարինել է լոյսով։ Դա հիմնովին փոխել է պատկերի գեղարուեստականութեան չափը։ Լոյսը այստեղ խորհրդանշում է ծաղկած ակացիաների ճերմակ ծաղիկները եւ առնուած է ոչ միայն մաքրութեան,

digitised by A.R.A.R.@

պարզութեան, այլեւ, եւ առաջին հերթին, գոյնի (ապիտակ, ճերմակ) փոխաբերական նշանակութեամբ։ Բացի այդ, իմաստային սերտ կապի մէջ է նախորդ եւ յաջորդ տողերում նոյն բառի բազմիմաստ գործածութիւնների հետ ու դառնում է բանաստեղծական կառոյցի գլխաւոր տարր։ Եւ ի վերջոյ, գեղարուեստօրէն առաւել համոզիչ է եւ «բնական» գինով լոյսէ ու տապէ ակացիաներից լոյսի կաթկթելը եւ ոչ թէ շուքի։ Ահա բանաստեղծութեան այդ հատուածը՝

Աքասիաներ, գինով լոյսէ ու տապէ,
Օրօրուելով մաքուր շունչ մը կը հեւան.
Մինչ կը ձիւնէ ծաղիկն իրենց հոտեւան՝
Ջոր խոլաբար հովը գրկել կը շտապէ:

Ու *լոյսն* անոնց, անխօս հուրի՞ դիւթական,
Հրմայագեղ ու վարսքերով արծաթէ,
Շատրուանին կ'իջնէ գոտին մէջ կաթէ:

Ջուրը ցայտքէն ծաղիկ ծաղիկ կը կաթէ.
Վրձիտ, ինչպէս լոյսէ արցունքը մանկան,
Նըւագն անոր կը հեծեծէ հեշտական:

Մէկ այլ օրինակ. «Ցայգանուագ» բանաստեղծութեան մէջ հեղեղատի ձայն արտայայտութիւնը սովորական առումին է։ Ընդգծուած բառի փոխարէն սիրերգ բառի գործածութիւնը ստեղծում է յաջող փոխաբերութիւն, կենդանանում է բնութեան այդ պահի նկարագրութիւնը՝ «Կու գայ ձայնը հեղեղատին Անտառներու մէջ մենիկ». *դարձրել է՝* «Կու գայ սիրերգն հեղեղատին Անտառներու մէջ մենիկ»։ «Հարցումներուս հանդէպ կարծես շուրջիս իրերն համակ խուլ են» *տողում կարծես բառը էապէս թուլացնում է յաջող կազմուած փոխաբերութեան ուժը։ Հեղինակն ինքը ստեղծում է անվստահութեան տպաւորութիւն իր իսկ ունեցած գիտցողութիւնների հանդէպ։ Խմբագրուած տարբերակում կարծեսը հանւում է տողից, յաւելւում է անձնաւորման միջոցով կերտուած մակդիրը՝ անփոյթ իրեր, իսկ համակ (=բոլոր) որոշիչը գոնում է իր ճիշտ լրացեալին. պատկերն ամբողջանում է, այսպէս՝* «Շուրջիս անփոյթ իրերն համակ հարցումներուս հանդէպ խուլ են»։ «Խարոյկի մը պէս՝ որ վաղ է մարեր» *տողի ընդգծուած բառը գործածուած է ուղիղ իմաստով։ Մշակուած տարբերակում ընտրուած բառը ստեղծում է անձնաւորում, քանի որ մաշելը ոչ թէ իրերի, այլ մարդոց հիւծիչը կամ ծիւրիչը կը նշանակէ այսպէս՝* «Խարոյկի մը պէս՝ որ վաղ է մաշեր»։

Զգացմունքը խտացնելու, բառի փոխաբերական նշանակութիւնը խորացնելու միտումով են կատարուած նաեւ հետեւեալ փոփոխութիւնները՝ «Կ'ուզեմ որ դաղրին տիւ ու ժամանակ» ⇒ «Կ'ուզեմ որ մեռնի՞ն տիւ ու ժամանակ», «Արծաթագեղ լոյսերու» ⇒ «Արծաթացող լոյսերու», «Խոբանին եմ ծնրադիր բազուկներըս խաչանիշ» ⇒ «Խորհուրդին եմ ծնրադիր բազուկներըս խաչանիշ», «Թախանձելով, պաղատելով անմոլոր» ⇒

digitised by A.R.A.R.@

«Անշարժանամ պաղատանքիս մէջ մոլոր», «Եւ սայրասուր փուշին հետ» ⇒ «Եւ արիւնող փուշին հետ»։

Առանձին փոփոխութիւններ կատարուել են դեղարուեստական անճշտութիւնը ուղղելու համար։ Դրա հիմքում, իհարկէ, ընկած է իրական կեանքի երեւոյթների ու յարաբերութիւնների նախնական անճիշտ ընկալումը, որը ինքնաբերաբար փոխանցւում է լեզուական մակարդակ։ Սակայն, ի վերջոյ, հեղինակային խմբագրումների արդիւնքում ուղղւում է. խօսքը դառնում է աւելի համոզիչ։ Մեծարենցի խմբագրական փորձում այդպիսի փոփոխութիւնները շատ չեն։ Ահա դրանցից մէկը. «Փունջերը» բանաստեղծութեան մէջ, որտեղ հեղինակը յիշատակի թարմ ծաղիկների փնջեր է ուղարկում իր բարեկամի շիրիմին, «Թուփերու հետ հովերն ըզքեզ ալ տարին» սկզբնապէս տեղեւ իմաստով գործածուած է եղել թուփ բառը, որը, սակայն, ըստ բառարանների, թուփ բառի ճրդ իմաստն է, այն էլ՝ որպէս խաղողի թուփ, խաղողի տերեւ։ Առաջին հինգ իմաստներն են՝ 1. Ծառանման բոյս։ 2. Հիմքից աճող եւ փունջ կազմող ցոզուններով բոյս։ 3. Փոքր՝ կարճահասակ ծառ։ 4. Բոյսերի վերգետնեայ մասը՝ ցոզուններով ու տերեւներով։ 5. Նոր ծնկած, նոր աճող բոյս[16]։ *Ակնյայտ է, որ այդ հինգ իմաստներից եւ ոչ մէկի գործածութեան դէպքում նկարագրութիւնը ե՛ւ գեղարուեստօրէն, ե՛ւ իրապէս համոզիչ չի թուում։ Խմբագրուած օրինակում թուփ բառը փոխարինուել է տերեւով։ Ահա վերջնական տարբերակը՝* «Տերեւին հետ հովերն ըզքեզ ալ տարին Միացընել մահուան աւեղ շրջապարին»։ *Մէկ այլ տողում* «զայնատարած տաղեր» *անճիշտ արտայայտութիւնը փոխարինուած է* «զայնատարած դաշտեր»*ով, որ աւելի իրական պատկեր է եւ գեղարուեստօրէն ճիշտ, այսպէս՝* «Քանի տաղերէ լայնատարած» ⇒ «Քանի դաշտերէ լայնատարած»։ «Ինչպէ՞ս կրկնեմ բարբառը երիցուկին զերք գուշակ» *տողում կայ իմաստային անճշտութիւն. ընդգծուած բառակապակցութիւնը քերականօրէն երիցուկի լրացումը չէ, այլ քնարական հերոսի, որի հետ՝ որպէս բացայայտիչ, ունի նաեւ հոլովական համաձայնութիւն, մինչդեռ «Անդարձ» բանաստեղծութեան գաղափարական հիմնական գծերից մէկը երիցուկին՝ որպէս մարգարէի կամ գուշակի, ապաւինելն է* («Ապրիմ-մեռնիմ մը ձեռքըս՝ սիրոյս ճամբան ես ինկայ»,- *գրում է բանաստեղծը)։ Տողի փոփոխուած տարբերակում իմաստային այդ անճշտութիւնը ուղղուած է, եւ ճիշտ ընտրուած կարճ համեմատութիւնմակդիրը աւելի է գօրացնում պատկերը՝* «Ինչպէ՞ս կրկնեմ բարբառը երիցուկին մարգարէ»։ «Թռչուններու երգն ըլլայի ծնծղաձայն» եւ «Երգն ըլլայի թռչուններուն ծնծղաձայն» *տարբերակներից առաջինում ծնծղաձայն մակդիրը անորոշ լրացում է. պարզ չէ՝ վերաբերում է երգի՞ն, թէ՞ թռչուններին։ Երկրորդ տարբերակում ճշգրտուում է պատկերը։ Մէկ ուրիշ օրինակ՝* «Քայց կը տեւէ դեռ ցորեկին բազմալեզու տենդն հրավառ» ⇒ «Քայց ցորեկին դեռ կը տեւէ բազմալեզու տենդն հրավառ». *շարադասական փոփոխութիւնը ճշտում է արտայայտութեան բովանդակութիւնը. ոչ թէ դեռ կէսօրի կամ ցերեկի տենդն է տեւում..., այլ կէսօրին դեռ շարունա-*

digitised by A.R.A.R.@

կում է տեւել, իշխել բազմաթեզու տեքստն հրապառ։ Մէկ այլ դէպքում, սակայն, հեղինակի կողմից առաւել բանաստեղծական բառի նախընտրութիւնը (բանալի յորձք մը լայն ⇒ դառնալի ճիչ մը լայն) մշակուած տարրերակի մէջ յանգեցրել է իմաստային-գեղարուեստական անճչտութեան, քանի որ բառակապակցութեան անփոփոխ թողնուած յաջորդ բաղադրիչը՝ լայնը, ճիչ բառի զուգադրութեամբ ստեղծել է անհասկանալի եւ անգեղագիտական պատկեր՝ լայն ճիչ, այսպէս՝ «Ու բանալի ուրախութեան յորձք մը լայն», դարձել է՝ «Ու դառնալի ուրախութեան ճիչ մը լայն»։

Փոփոխութիւնները աւելի են զօրացնում պատկերի ուժը։ Խօսքին հաղորդում են չարժումի, ընթացքի իրական գգացողութիւն, համապատասխան բառի կամ բառաձեւի ընտրութեամբ փոխւում է ներընկալումների տրամադրութիւնը, նկարագրութիւնը դառնում է աւելի ազդու։ Օրինակ՝ «Ցնորած Անդորրութիւն» բանաստեղծութեան մէջ փայլփլուն գիշերուայ անդորրութեան մէջ ծովախորշում ընկղմուած եւ խոկացող լոյսէ աչքերը տարտամ պատկեր է։ չարադրանքը (տեքստը) չի յուշում, թէ ում լոյսէ աչքերի մասին է խօսքը։ Անորոշութիւնը ակնյայտօրէն թուլացնում է պատկերի ուժը։ Ածական մակդիրը փոխարինւում է սեռական հոլովով դոյական մակդիրով, որ չեշտում է լոյսի գաղափարը կամ, աւելի ստոյգ, լոյսին պատկանելու գաղափարը՝ լոյսի աչքեր։ Գիշերուայ անդորրութեան մէջ այգալոյսի աչքերն են, որ խորհում են «Յոգնա՜ծ, մաշա՜ծ իրենց տարփոտ, իրենց բոցեղ տրտմութենէն»։ Մխուիլը չէզոք սեռի բայ է։ այդ բայաստորոգեալով կազմուած նախադասութեան ենթական ինքն է կատարում գործողութիւնը։ Հետեւաբար՝ «Փուշեր մըխուեցան օրէ օր սրտիս» նախադասութեան մէջ փուշեր մեխուեցանը չէզոք խօսք է։ Նետուիլը կրաւորական բայ է, ենթադրում է ինչ-որ մէկի կամ մի քանիսի կողմից կատարուած գործողութիւն՝ «Փուշեր նետուեցան օրէ օր վէրքիս»։ Այս դէպքում հեղինակը ակնարկում է իր նկատմամբ չըջապատի չար ու անսիրտ վերաբերմունքի մասին, որ ինքնին աւելի ազդեցիկ միտք է։ Եւ յետոյ՝ վէրքին նետուելը աւելի ուժեղ պատկեր է, քան սրտին մեխուելը։ Առաջինի փոխարինումը երկրորդով աւելի է խորացնում խօսքի բովանդակութիւնը։ Մէկ ուրիշ օրինակ՝ «անընտուեր փա՜ռք» արտայայտութիւնը, անշուշտ, աւելի խորիմաստ է, քան «հրեղէն փառք»ը, քանի որ առաջինը ենթադրում է ազնիւ ու անբասիր ճանապարհով վաստակած դափնիներ՝ մաքուր, անաղարտ, անխարդախ, երկրորդը՝ հրեղէնը վերամբարձ մակդիր է փառքի համար, բայց, հակառակը, խօսուն մակդիր՝ կեանքի պարագային, որ ենթադրում է կեանքի բուռն ու փոթորկուն ընթացք եւ աւելի հարազատ է արեւին՝ որպէս նրա գոյութեան ձեւ։ Կատարուած փոփոխութիւնը ծառայել է ի շահ բովանդակութեան զօրացման. «Արեւիս փա՜ռքն հրեղէն, Արեւիս կեա՜նքն անընտուեր...» տողերը դարձել են «Արեւիս կեա՜նքն հրեղէն, Արեւիս փա՜ռքն անընտուեր...»։

Նկարագրութիւնը աւելի տպաւորիչ դարձնող փոփոխութիւններ են նաեւ հետեւեալները՝ «Լոյսի շող մը՝ զոր կը սքողեն անդուլ վարանքն ու

digitised by A.R.A.R.@

կասկած» ⇒ «Լոյսի շող մը՝ զոր կը մարեն անդուլ վարանքն ու կասկած», «զոյսերն ամէն ... Յանկարծական խաւարի մը մատնուած» ⇒ «զոյսերն ամէն ... Յանկարծական խուճապի մը մատնուած», «Քեզի համար տենչով հիւսած երազանքնե՞րս իսկ կը խըլեն...» ⇒ «Քեզի համար տենդով հիւսած երազանքնե՞րս իսկ կը խըլեն...», «Ուր ձեռքիս մէջ կը զգայի ձեռքիդ երազն անապակ» ⇒ «Ուր ձեռքիս մէջ կը սուրար ձեռքիդ երազն համպարէ» (*համպարը խնկաւէտ բոյս է, մշկենի*), «Կաթեցո՛ւր հոգուոյս մէջ յոյզը կեանքին» ⇒ «Կաթեցո՛ւր հոգուոյս մէջ յոյսը կեանքին», «Շարժուձեւեր պարիկի» ⇒ «Շարժուձեւեր բամբիշի», «Ա՜հ, լռութիւնն որ կը թեւէ՜, եւ ըստուերներն որ կը քալեն» ⇒ «Ա՜հ, լռութիւնն որ կը տեւէ՜, եւ ըստուերներն որ կը քալեն»։

Հեղինակային մշակումների հիմնական ուղղութիւններից մէկը բանաստեղծութեան արտասանական-հնչիւնային կազմի բարելաւումն է։ Հնչիւնների կչռութային ներդաշնակութիւնը եւ բազմաձայնութիւնը Մեծարենցի չափածոյի կարեւորագոյն յատկանիշն են։ Դրանց Մեծարենցը հասնում է ե՛ւ հնչիւնական ներդաշնակութեան աւանդական, այսպէս կոչուած մտածական միջոցներով, որոնք նաեւ ժողովրդական բանաստեղծութեան ոճական միջոցներ են (բաղաձայնոյթ, առձայնոյթ), ե՛ւ ներքին-զգայական ընկալումներով (ներհայեցութեամբ)։ Բաղաձայնոյթը՝ որպէս քնարական պատումի եւ խօսքի բանաստեղծականացման գործուն ոճական միջոց, Մեծարենցի համար հիմնական միտում ունի ոչ միայն ստեղծելու բնութեան համապատասխան երեւոյթի զգայական պատկերը, այլեւ «ուղեկցելու» հեղինակի մտածութեան ընթացքին. մտքի ու տրամադրութեան զարգացմանը զուգընթաց յաճախ փոխւում է հնչիւնների հերթագայութիւնը։ Շ խուլ չչականի համաչափ կուտակումը տողի կամ կից տողերի միջեւ («Սիրերգ») ոչ միայն ստեղծում է չրշիւնով ու չչուկներով լեցուն ամառային գիշերուայ զգայական պատկերը, այլեւ ընդգծում է կեանքի ու բնութեան վայելքի քաղցրութիւնը, երբութիւնն ու քնքշութիւնը. է՛լ աւելի է խորանում դրանց հակադրութիւնը քնարական հերոսի դրամատիկ հոգեվիճակի ու մռայլ տրամադրութեան հետ. «Գիշերն անոյշ է, գիշերն հեշտագի՜ն, Հաշիշով օծուն ու բալասանով. ...Ցնծագին գիշերն է լոյս ու լուսին՝ Բայց լոյսն իմ հոգուոյս քիչ քիչ կը մաշի...»։ Նոյն իրիկնամուտի՝ այս անգամ պայծառ տրամադրութեամբ նկարագրութիւնը («Կիրակմուտք») յուշում է ձայնեղ պայթականների՝ ծ (որը արեւմտահայերէնում ձ հնչոյթի ուղղագրական իրացումն է) կուտակում՝ «Կապոյտ ծոպեր, ծիածան, ծըփուն ձայներ, միստի՜ք վարդ», կամ նոյն տրամադրութեան զարգացումը մէկ այլ բանաստեղծութեան մէջ՝ նոյն բաղաձայնոյթով՝ «Ծափ կը զարնէ, ծիծաղէն ծըլե՜ր է ծիրն իր այտին» եւն.։ Միտքը բանաստեղծօրէն արտայայտելը հեղինակը զուգակցում է հոգեկան վիճակների ու տրամադրութիւնների հետ։ Ընդգծւում է խօսքի քնարական երանգը։ Ամրապնդւում է նոր բանաստեղծութեան մէջ աւանդուած յատկանիշը։

Բարեհնչունութիւնը կատարելագործելու նպատակ ունեն նաեւ հեղինակային որոշ մշակումներ։ Բանաստեղծական խօսքը ենթարկւում է պեղագիտական մշակման. վերացւում են անհարկի նմանահնչութիւնը, միատեսակ հնչիւնների անտեղի կուտակումը։ Օրինակ՝ «Պարապնդումն է պարապ» *տողում կայ ձայնաւոր հնչիւնների անհարկի կուտակում եւ անհնչեղ նմանաձայնութիւն։ Խմբագրուած տարբերակում, որտեղ* պարապ *բառը փոխարինուած է համանշային տարբերակով (արեւմտ.՝ պարապ=դատարկ) լուծւում է խնդիրը՝* «Պարապնդումն է դատարկ»։

Մեծարենցը նորութիւն էր բերում բաղաձայնոյթի կառուցման եղանակների բազմազանութեան առումով։ Այն, որ դա ոչ միայն բանաստեղծական բացառիկ ներզգայողութեան արգասիք էր, այլեւ նոր գեղագիտութեան տրամաբանութիւնից ածանցուող սկզբունք, վկայում են նաեւ այդ ուղղութեամբ հեղինակի կատարած մշակումները։ Այսպէս՝ Մեծարենցը բաղաձայնոյթ է ստեղծում նոյն կամ նոյնորակ հնչիւնների կամ հնչիւնակապակցութիւններ ունեցող քերականական միաւորների գործածութեամբ՝ հովէն ու ծովէն, ...լուսէն, դողեր*ով* ու հուրք*ով*, Լի երգ*ովը* քոչուն*ներուն*, մարդ*ներուն*, ՈՒ տարր*ներուն* աղաղակ*ովը* տրոփ*ուն*։ *Այդպիսի օրինակ կայ նաեւ հեղինակի ստեղծագործական մշակումներում՝* «Ծներ, կիներ եւ տղաք» ⇒ «Ծնե*ր*, կին*եր*, տղո*ւա՛ներ*»։ *Մէկ այլ դէպքում բաղաձայնոյթ է ձեւաւորում՝ բանաստեղծական տան առաջին բառերը նոյն հնչիւնով սկսելով. դա ձեւաւորուում է խմբագրական աշխատանքի արդիւնքում՝*

Նախնական տարբերակ	Մշակուած տարբերակ
Հ մայրերով փողփողուն,	Հ մայրերով փողփողուն,
Երազանք մը կապոյտի,	Հ եշտութիւն մը կապոյտի,
Քթթումներով կը ժպտի	Հ անդարտօրէն կը ժպտի
Սրտիս մոայլ տեղերուն	Հ ոգուոյս մոայլ տեղերուն

Բաղաձայնոյթի կառուցման նոյնքան իւրօրինակ ձեւ է իրար յաջորդող բառերը նոյն հնչիւնով սկսելը՝ «Հոգիս *հ*ին*մ*ակ *հ*ափռանքն ունի», «Յորձանքի մէջ *ո*գնակոհակ *հ*ովերուն», «Շուրջիս անփոյթ իրերն *հ*ամակ *հ*արցումներուս *հ*անդէպ խուլ են»։ *Ոտանաւորներից մէկի խմբագրուած տարբերակում նոր բառի յաւելումով Մեծարենցը ստեղծում է կամ, աւելի ստոյգ՝ աւելի է խորացնում յաջորդող բառերով կազմուած բաղաձայնոյթը՝* «Իրիկունը արագօրէն կը *խ*ոնարհի դէպ ի *խ*աւար» ⇒ «*Խ*ոնջ իրիկունն արագօրեն կը *խ*ոնարհի դէպ ի *խ*աւար»։ *Նաեւ ծնւում է բառային անսովոր զուգորդութիւն՝ խոնջ իրիկուն, որն ակնյայտօրէն հարստացնում է բանաստեղծութեան բովանդակային կողմը։ Հիմնականում այս միտումն ունի մէկ այլ ոտանաւորում սիւքը բառի փոխարինումը իր համանշային տարբերակով՝* «սիւքն իր համբոյրը մտերիմ» ⇒ «*Հ*ովիկն *հ*ամբոյրն իր մտերիմ»։ *Նմանահունչ բառերի ընտրութեամբ Մեծարենցը ստեղծում է ձայնային ներդաշնակութիւն. հարեւան բառերը կամ կից տողերի նոյնահունչ բազադրիչները հերթագայում են, ինչպէս՝* «*կոքո*ւն*ներ*ը *կաքա*ւ*ներ*ուն», «Լուսա*ցնցուղ ցողով* լեցուն», «Ո՛ր *հա՛մ*ագրաւ կը տարածուի վե-

հունի ցայգն *համօրէն*»։ *Բաղաձայնոյթի այդպիսի կառոյցներ արձանագրուում են նոր կատարուած փոփոխութիւններում*՝

Նախնական տարբերակ	Մշակուած տարբերակ
Տարփատենչիկ, **քրքռուն**,	Տարփատենչիկ, գաղ*փաղփուն*,
Աղջիկն է ան անուրջիս,	Աղջիկն է ան անուրջիս,
Երազունակ ու *փաղփուն*	Երազունակ ու *փաղփուն*
Հոգիս կանգնած է առջիս:	Հոգիս կանգնած է առջիս:

Նախնական տարբերակ
Լոյսէ արցունք մոմերու՝ որոնք հանդարտ կը մաշին:
.....
Կը զգամ համբոյրն իմ հոգիս պարուրող բիլ մարմաջին:

Մշակուած տարբերակ
Լոյսէ արցունք մոմերու՝ որոնք հանդարտ կը մաշին:
.....
Կը զգամ համբոյրն իմ հոգիս պարուրող բիլ մարմաշին: (=շղարշին)

Սեղմութեանը, ածականի դերի սահմանափակումն ու ճշգրտումը, խօսքի բնականութիւնն ու որոշակիութիւնը ժամանակի բանաստեղծական մտածողութեան բաղադրիչներից են։ Ինչպէս եւ իր ժամանակակիցները, այնպէս էլ Մեծարենցը ուշադիր է խօսքի այս յատկանիշների նկատմամբ։ Նրա հեղինակային մշակումները ունեն նաեւ այդպիսի ուղղուածութիւն։ Փոփոխութիւններ են կատարուել ի վնաս բառաչատութեան, ձեւական արժէք ունեցող բառերի՝ «Ու պսպղուն, աղամանդի երանգներ» ⇒ «Ու գմբուխտի, աղամանդի երանգներ...», *կամ*՝ «Ես կը սպասեմ յորդ ու վըճիտ լոյսերուն՝ Որոնց բոցը **քրքռուն** *կը ցոլանայ* տակաւ ցայգուն մէջ հոգուոյս» ⇒ «Ես կը սպասեմ յորդ ու վըճիտ լոյսերուն՝ Որոնց բոցը *պիտի ցոլայ* անծիր ցայգուն մէջ հոգուոյս»։ *Վերջին դէպքում ժամանակաձեւի փոփոխութիւնը*՝ կը ցոլանայ ⇒ պիտի ցոլայ, *ճշգրտում եւ տրամաբանական է դարձնում սպասումի խորհուրդը։ Վերանում է նաեւ չարադասական սխալը*՝ տակաւ (=*կամաց*) ցայգուն, *փոխ-*՝ տակաւ կը ցոլանայ։ *Փոփոխութիւնները չափաւորում են նաեւ ածական-որոշչի գործածութիւնը, իսկ երբեմն*՝ *դրանք փոխարինում ուժեղ մակդիրով, ինչպէս*՝ «Դեռ արեւող յոյսերն յաւէտ» ⇒ «Արեւաշող յոյսերն յաւէտ»։ *Անորոշ մտածութիւնը դառնում է որոշակի ապրում, ձեռք է բերում իրական նրբերանգներ*՝ «Ըսպասումի մութին քով» ⇒ «Ցաւոտ հոգուոյս մութին քով», «կը զգամ տակաւ սրսըփուք» ⇒ «կը զգամ մահուան սրսըփուք», «Ձարթօնքներով մինչ առտու» ⇒ «Հպարտ անցնիմ երբ քովէդ»։

Մեծարենցեան մշակումների մէջ նչմարուող հիմնական ուղղութիւններից մէկը պատկերի կամ նկարագրութեան գեղարուեստականացումն է՝ բանաստեղծական բառերի նախընտրութեան չնորհիւ։ Ընտրանքում եղած բառերը, հնարաւոր է, տարբերուում են իրարից նաեւ իմաստային նրբե-

բանգներով, ինչպէս, օրինակ՝ աւրջել/երազել։ *Առաջինը աւելի աննիւթական, երազային, անիրական բայց եւ չատ ըղձալի ինչ-որ բանի ձգտելն է, երազային վիճակի մէջ ընկնելը, երկրորդը համագործածական բառ է, չունի ընդգծուած ոճական երանգաւորում։ Սակայն դրանց միաւորող ընդհանուր յատկանիշը բանաստեղծականութիւնն է, քնարականութիւնը, որ հիմք է տուել բանաստեղծին ընտրելու հոմանշային զոյգերի հենց այդ բաղադրիչը՝* արփին՝ *փոխ.* արեւ, ցայգը՝ *փոխ.* գիշերի եւն.։ *Ահա այդպիսի մշակումների մէկ-երկու օրինակ՝* «Ուր գիշերը կը տարածուի համապարփակ, համրօրէն» ⇒ «Ուր համագրաւ կը տարածուի վեհուսի ցայգն համօրէն», «Մութ խուցիս մէջ կը պտտուիմ առջի համբոյրն **երազելէն**» ⇒ «Մութ սենեակիս մէջ կը շրջիմ առջի համբոյրն **աւրջելէն**», «Պրպտելով **երազանքիս** Թոշ ծաղիկը մտերիմ» ⇒ «Պրպտելով **աւրջանքիս** Թոշ ծաղիկը մտերիմ», «Իր աչքերուն՝ ուր կը մոռնամ ես **արեւ**» ⇒ «Իր աչքերուն՝ ուր կը մոռնամ ես **արփին**»։

Առանձին դէպքերում միտում է նկատուում խօսքը աւելի յատակեցնելու, նկարագրութիւնը եւ միտքը աւելի դիւրին ներկայացնելու։ Այս դէպքում գրական-գրքային որոշ բառեր կամ վերամբարձ արտայայտութիւններ փոխարինուում են բանաստեղծական կամ ուղղակի համագործածական, կենդանի լեզուին աւելի մօտ բառերով, ինչպէս հետեւեալ օրինակներում՝ «Լիճերն յոգնածուփ» ⇒ «Լիճեր՝ խաժագոյն», «Խորհրդածուփ լռութեան մէջ գիշերին» ⇒ «Խորհրդատր լռութեան մէջ գիշերին», «Եւ բարկացկոտ կրկին ետիս երբ դառնամ» ⇒ «Եւ երբ ցասկոտ նորէն ետիս ես դառնամ», «Ցընծուն երգերը միշտ կը լսուին գեղջուկին ⇒ Զուարթ երգերը միշտ կը լսուին գեղջուկին»։ *Առանձին դէպքերում տողի փոփոխութիւնը, մեր կարծիքով, չի տուել ցանկալի արդիւնք. խօսքաշարի նոր տարբերակը դարձեալ հնչում է փոքր-ինչ վերամբարձ ու անբանաստեղծական, ինչպէս՝* «Գորտի խռպոտ կըռկըռոցներ մերթ լռութիւնը կը խածնեն» ⇒ «Դոդոշներու մերթ կեղերջներ (=ցաւագին աղաղակներ) լուռին սրբոյթը կը լկեն» («Ցնորոտ անդորրութիւններ»)։

Խօսքի պարզեցման առումով ուշագրաւ են «Ջրտուք» բանաստեղծութեան մշակումները։ Մտորեւ դրանք ներկայացնում ենք առանց մեկնաբանութեան, քանի որ այլեւայլ նպատակադրումներից զատ, որոնք առկայ էին նաեւ այլ մշակումներում, եւ որոնց մասին արդէն խօսեցինք, փոփոխութիւնների ընդհանուր տրամաբանութիւնը պարզ է. համապատասխան լեզուական միջոցները մշակել՝ ընդգծելու համար դիւղական կեանքի մի փոքրիկ, բայց չատ բնորոշ պահի հոլուերգական անխառն նկարագիրը։ Այսպէս՝

Նախնական տարբերակ

«Ու լռութիւնը լկող լուտանքներէն արհաւրոտ»,
«Դարաստանին վրայ կ'իջնէ թեթեւ քօղ մը միգամած»,
«Եւ աննկատ ու շաղփաղփ ծղրիդներ՝ հո՜ւր՝ կը խօսին»
«Ու կը ծգծգուի լուսարծաթ ժապաւէնն այդ բարբառին,

digitised by A.R.A.R.@

Ինչպէս կոթունն ասուպի ծաղիկներուն կաթնաւէտ»,
«Երգի խլեակ մը կու գայ կառչած իր լայն գօտիին:
Սիւք մը կ'անցնի, տերեւներ կը խարշափեն ցնծագին»,
«Թումբերն անդուլ կը բացուին, ջուրն անձկութեամբ կ'ընդգրկէ...»,
«Օձաճապուկ դարձուածքով»
«Արեւին տակ հերձատուած ծերպերն համբուն կը լեռնան» եւն.:

Մշակուած տարբերակ
«Ու լոութիւնը խածնող լուտանքներէն արիւարոտ»,
«Պարտէզներուն վրայ կ'իջնէ թեթեւ քօղ մը միգամած»,
«Ու ծղրիդներ՝ լուսնակով արբշիռ՝ անվերջ կը խօսին»
«Ու կ'երկարի լուսարծաթ ժապաւէնն այդ բարբառին,
Ինչպէս փախչող ասուպի կոթունները կաթնաւէտ»
«Եւ երգի քուղ մը կու գայ պլլուած իր գօտիին:
Սիւք մը կ'անցնի, տերեւներ ծա՛փ կը զարնեն ցնծագին»
«Թումբերն անդուլ կը բացուին, ջուրն անդադար կ'ողոգէ... »
«Օձաճապուկ ձեւերով»
«Ջուրն անընդմէջ կը հոսի, ածուները կը լեռնան...» *եւն.:*

Այսպիսով, Մեծարենցի ստեղծագործական աշխատանոցի լեզուաոճական բաղադրիչների վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ նրա բանաստեղծութիւնները մասամբ են ենթարկուել հիմնական մշակման, եւ, ի վերջոյ, հեղինակային փոփոխութիւնները չէ, որ պայմանաւորել են նրա լաւագոյն գրուածքների գեղարուեստական բարձր արժէքը: Սակայն այդ փոփոխութիւնները շատ որոշակի դեր են կատարել բանաստեղծական խօսքի կատարելագործման տեսակէտից: Այսօր դրանք կարեւոր վկայութիւններ են նաեւ բանաստեղծի գեղարուեստական մտածողութեան իւրայատկութիւնները ճանաչելու եւ բացատրելու առումներով:

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Ս. Մելքոնեան, Յովհաննէս Թումանեանը եւ Արեւելահայ Գեղարուեստական Գրականութեան Լեզուն, Երեւան, Լոյս, 1986, էջ 204-205:*

[2] *Մելքոնեան, Թումանեանը: Նաեւ՝ Զաւէն Աւետիսեան, Թումանեանի Ստեղծագործական Լաբորատորիան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973:*

[3] *Տե՛ս՝ Թորոս Ազատեան, Միսաք Մեծարենց, Կ. Պոլիս, Հ. Մ. Սեթեան Տպագր., 1922. Նաեւ՝ Ա. Մակարեան, Միսաք Մեծարենց, Երեւան, Հայկ. Պետ. Մանկ. Ինստ., 1968. Նաեւ՝ Էդուարդ Զրբաչեան, Միսաք Մեծարենց, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1977. Նաեւ՝ Յակոբ Օշական, Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Հատ. Գ, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծ Տանն Կիլիկիոյ, 1980. Նաեւ՝ Ալբերտ Եարուրեան, Միսաք Մեծարենց, Երեւան, Սովետական Գրող, 1983. Նաեւ՝ Հեկտոր Ոչականի, Միսաք Մեծարենց, Երեւան, Սովետական Գրող, 1986. Նաեւ՝ Հրանտ Թամրազեան, Հայ Քնարերգուներ, Երեւան, Նաիրի, 1996. Նաեւ՝ Եուրի Աւետիսեան, Արեւմտահայ Բանաստեղծութեան Լեզուն, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2002, եւն.:*

[4] *Միսաք Մեծարենց, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 365:*

digitised by A.R.A.R.@

[5] Նոյն, էջ 365-366։

[6] Տարբերակները բերուած են ըստ հեղինակի երկերի ակադեմիական հրատարակութեան՝ (Մեծարենց, Երկերի Լիակատար ժողովածու)։ Ցետագայ չափազրանքում Մեծարենցի բանաստեղծութիւնների մէջբերումները հիմնականում բնագրուած են միչեալ ժողովածուից։

[7] Մեծարենց, էջ 261։

[8] Նոյն, էջ 261-262։

[9] Օշական, էջ 10, 418-419։

[10] Մասիս, կ. Պոլիս, 1907, թիւ 47, էջ 939։

[11] Մասիս, կ. Պոլիս, 1907, թիւ 28-29, էջ 581-582։

[12] Օշական, էջ 398-399։

[13] Մեծարենց, էջ 258։

[14] Նոյն, էջ 263։

[15] Նոյն, էջ 238։

[16] Էդուարդ Աղայեան, Արդի Հայերէնի բացատրական բառարան, Երեւան, Հայաստան, 1976։

A LINGUISTIC AND STYLISTIC ANALYSIS OF THE POETRY OF MISAK MEDZARENTS
(Summary)

YURI AVETISIAN

Analyzing text is an effective way of exploring an author's creative thinking and portraying the literary value of a literary work. A textual analysis does not rely merely on the end result of the literary work. Rather it scrutinises the whole process of creation, from the beginning to its final stage. In a textual investigation several constituents are considered, which have to do both with factual and conceptual/content aspects. One detail in such an investigation is nailing down the linguistic and stylistic changes throughout the creation process. In this instance the researcher relies on both the final as well as all the available versions of the given literary work, including the author's relevant articles and letters. Rewriting a literary work in a literary-artistic manner sometimes essentially enriches the content and improves its linguistic featuers.

Misak Medzarents and Taniel Varoujan, and to a lesser extent Rupen Sevag and Indra, are singled out as early 20th century Western Armenian poets for their extensive effort in improving their poems.

Researching the writer's efforts at improving his literary works helps to uncover his literary-artistic thinking and clarify the history of a literary work. Such research uncovers new layers of perception and principles, and confirms/consolidates specificities and details that characterize him.

In his analysis of the poetry of Medzarents, Avetisian argues that Medzarents made few linguistic modifications to his poems. These changes and corrections mostly improved the artistic content of the sentence and led to the deepening of its pictorial perception. Besides this, it condensed the phrase, abridged it, further clarified and refined it, as well as improved its sound. These changes were the result of both the aesthetic preferences of Medzarents and the literary artistic perceptions of the time.

Avetisian notes that the poems of Medzarents have partly undergone basic changes. It is not necessarily these changes that validated the great literary value of the best poems of Medzarents. Nonetheless, these changes certainly played a role in the improvement of the poetic phrase and are evidence of the peculiar literary-artistic views and mindset of Medzarents.

ՐԱՖՖԻՆ ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ՍԵՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԵԱՆ

Րաֆֆին մեր գրականութեան փառքի
կաղնին է - Աւետիս Ահարոնեան

*1924ին Բոստոնում լոյս տեսնող Հայրենիք ամսագրում հրատարակւում է Աւետիս Ահարոնեանի «Րաֆֆի» ուսումնասիրութիւնը, որն աւելի շատ գրական-քննական դիմանկարի փորձ էր, քան հետազօտութիւն: Թէեւ դիմանկարի փորձը նուիրուած էր Րաֆֆու մահուան 35ամեակին, կամ աւելի ճիշտ՝ մատնանշւում էր այդ առիթը, բայց մղումը միանգամայն այլ էր: Բանն այն էր, որ մանուկ Հայաստանի՝ Առաջին Հանրապետութեան քաղաքական բախտի խնդիրների լուծման նախանձախնդիր, բայց արդէն վտարանդի գրողին ու պետական պաշտօնեային (նա, չնայած երկրում արդէն խորհրդային կարգերի հաստատմանը, շարունակում էր իրեն համարել Հայոց Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը) յուզել էր ինչ-որ հայ «գրագիտուհու» (Ահարոնեանը վերջինիս անունը դժբախտաբար չի յիշատակում՝ կարեւոր չհամարելով այն, քանի որ տուեալ ժամանակում նման ծայրայեղութիւնները եզակի չէին) կողմից ստորագրուած մի թռուցիկ, որում ասուած էր, թէ՝ «հայկական չարաբաստիկ եւ արիւնոտ հարցը այլեւս գոյութիւն չունի»[1]: Ամենայն հաւանականութեամբ խորհրդային իրականութեամբ պայմանաւորուած այս անհիմն ոգեւորութիւնը տակնուվրայ է արել նուիրեալ գրողին, որն առհասարակ չէր ընդունում բոլշեւիկեան հասարակարգը, որին համարում էր նաեւ ժամանակաւոր, անցողիկ իրողութիւն: Նա վերը յիշատակուած կարծիքը դիտում էր որպէս «ամբոխային տխմարութեան ախտանշան» (10, 342), որովհետեւ ժամանակի նկարագրի մասին ունէր իր յստակ կարծիքը: «Մեր ցեղական ինքնութեան եւ իդէալի համար վտանգաւոր օրեր են,- գրում է նա:- Կամաց-կամաց կարող է խտանալ հասարակական մի հոգեբանութիւն, որի մթնոլորտում միայն թունաւոր բոյսեր են աճում զօրանում: Թշուառացած ամբոխները վատ տրամաբան են, եւ գազազուած բթամտութիւնը հեշտութեամբ իր ցեղական արժէքները կը կրծոտի» (10, 341-342, *ընդգծումն իմն է - Ս.Մ.*):*

Չնայած 1924ին դեռ չէին սկսուել ազգային հոգեկերտուածքի, մասնաւորապէս՝ ազգի գաղափարական նկարագիրն ապահովող մշակութային մի շարք արժէքների եղծումն ու հալածանքը, այդուամենայնիւ, գրողի իր իւրայատուկ բնազդով ու զգացողութեամբ Ահարոնեանն զգում էր, որ սկսուելու է նաեւ հոգեւոր սպանդն ու ոչնչացումը, ուստի եւ ըմբռնում էր դրանց կատարած ու կատարելիք դերի նշանակութիւնը. «Այսպիսի օրերում լաւ է մեր ցեղական մտքի շքեղ արգասիքները հրապարակ հանել. պարտուած ազգի գրականութիւնը նրա անխոցելի զրահն է» (7, 342, *ընդգծումն իմն է - Ս.Մ.*):

Հասարակական մտքի, մասնաւորապէս հայ ազգային գաղափարաբանութեան ձեւաւորման մէջ Րաֆֆու գրականութեան խաղացած դերի գիտակցումն էլ ստիպում է Ահարոնեանին նորից բարձրացնելու նրա միջոցով ցեղի նկարագիրը խաթարումից փրկելու եւ կենսունակ պահելու արդիական հարցը։

Ասուածի ապացոյցն է ոչ միայն Րաֆֆու Սամուէլ պատմավէպը, այլեւ այն նպատակադրումները, որոնք՝ վէպը գրելիս իր առջեւ դրել էր Րաֆֆին։ Վէպի «Ճառաջաբան»ում մեծանուն վիպասանը ներկայացնում է պատմավէպի դերի մասին իր ըմբռնումները. «Պատմական վէպը մի ժողովրդի պատմական կեանքի նկարագիրն է։ Նա պատկերացնում է իր մէջ, թէ որպէս ապրել է եւ որպէս գործել է մի ժողովուրդ, պատկերացնում է նրա բարքը, վարքը, սովորութիւնները, պատկերացնում է նրա մտաւոր ու բարոյական յատկութիւնները, ներկայացնում է հնադարեան մարդուն իր բուն, նախնական կերպարանքով (*ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*), որը ժամանակի ընթացքում փոխուել եւ ներկայ սերնդի համար մոռացուել է»[2]։

Ասել է, թէ վիպասանի կարեւոր մտահոգութիւններից մէկը ներկայ՝ իր ժամանակի սերնդի յիշողութեան մէջ ժողովրդի՝ իր ցեղի անխաթար նկարագրի վերականգնում-վերահաստատումն է, նոր ժամանակներում նրա մտաւոր ու բարոյական նկարագրի փրկութիւնը։ Ցայտնի է Րաֆֆու դժգոհութիւնը մեր ե՛ւ պատմագրութիւնից, ե՛ւ պատմագիտութիւնից[3]։ *Ներանցում գրողը չի գտնում, կամ չափազանց քիչ բան է գտնում, իր ցեղային նկարագիրը ներկայացնող։ Եւ իր կարեւոր խնդիրներից է համարում նաեւ ստեղծել մի այնպիսի վիպական չարադրանք, որում յստակ գանագանուած, տարբերակուած ներկայացուի իր ժողովրդի ցեղային նկարագիրը հարեւան ժողովուրդների նկարագրից.* «Համարելով հայերին միեւնոյն ցեղին պատկանող եւ ոչ այնքան տարբեր կեանքով ապրող մի ժողովուրդ, որպիսին էին հին պարսիկները եւ մեդացիները,- *գրում է նա*,- ես առել եմ շատ բան պարսիկների եւ մեդացիների կեանքից, իհարկէ, զանազանելով, ինչ որ ազգային առանձնայատկութիւն է եւ ինչ որ օտարամուտ է»[4] (*ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*)։

Րաֆֆու այս նպատակադրումներին քաջածանօթ էր եւ դրանք ամբողջ խորքով հասկանում էր Ահարոնեանը։ Աւելին. նրան շատ հոգեհարազատ էր նաեւ Րաֆֆու ըմբռնումը գրականութեան դաստիարակիչ դերի վերաբերեալ, ըստ որի՝ «... մեծ կրթողական ազդեցութիւն ունի պատմական վէպը ընթերցողի համար, երբ նա տեսնում է իր նախնեաց մեծագործութիւնները եւ աշխատում է հետեւել նրանց առաքինութիւններին, տեսնում է նրանց մոլորութիւնները, աշխատում է հեռու պահել իրան նրանց կատարած սխալներից»[5]։

Եւ քանի որ Ահարոնեանը մեծ վտանգ էր տեսնում ցեղային ոգու նկարագրի աղաւաղմանը միտող բոլշեւիկեան գաղափարախօսութեան մէջ (աշխարհաքաղաքացիութեան/միջազգայնականութեան քարոզ, կրօնի (համի համար ազգապահպան արժէք ունեցող) ու հաւատալիքների մերժում-ժխտում եւն.), գրողի իր բնազդով զգաց նաեւ գալիք աղէտները վերը

digitised by A.R.A.R.@

նչուած արժէքները ներկայացնող գրականութեան դէմ. «Չեմ զարմանայ,- տագնապում է նա,- որ [բոլշեւիկեան իշխանութեան] այս ցաւագար օրերում մեր ցեղական արժէքներից ամենաանուիրականը – մեր տոհմային գրականութիւնը դառնայ «նշանակ նետին», ինչպէս այդ կատարւում է Արաքսի ափերում խելայեղ կոյրերի ձեռքով: Նոր ժամանակների Մերուժաններ ոչնչացնում, աղաւաղում, եղծում են հայ գիրն ու գրականութիւնը»:

Ահարոնեանը տագնապում է նաեւ, թէ բոլշեւիկեան որոմը կարող է տարածուել եւ սփիւռքում, ուր ապրում էին Մեծ Եղեռնից, այս դէպքում նաեւ բոլշեւիկեան հալածանքից մազապուրծ հայութեան բեկորները. «Չեմ զարմանայ նաեւ, որ մեր գետնամած ու վիրաւոր հայրենիքի վրայ այսօր սուրացող ախտաւոր հողմերը եւ արտասահմանում համիարզներ գտնեն հոգիները ապականելու համար:

Այսպիսի օրերում լաւ է մեր ցեղական մտքի շքեղ արգասիքները հրապարակ հանել. պարտուած ազգի գրականութիւնը նրա անխոցելի զրահն է» (10, 342, ընդգծումն իմն է - Ս.Մ.): Այս մտահոգութիւնն է նախ եւ առաջ Ահարոնեանին մղում դէպի Րաֆֆին:

Մի այլ հիմնաւոր պատճառ եւս մղում էր Ահարոնեանին վերարծարծելու Րաֆֆու ազգային մտածողութեան խնդիրը: Դա իր եւ Րաֆֆու հոգեհարազատութիւնն էր, այն արտասովոր մերձաւորութիւնը, որ արուեստում յայտնի է իբրեւ գրական նոյն դպրոցի ներկայացուցիչների, կամ, աւելի ճիշտ, գրական ուսուցչի եւ հետեւորդի կապ: Իր թէ՛ գեղագիտական ըմբռնումներով, թէ՛ ստեղծագործական հնարանքներով ու գաղափարներով, դաւանանքով, նաեւ գեղարուեստի նպատակադրումներով Ահարոնեանը հայ գրականութեան մէջ Րաֆֆու գրական գծի ամենաանմիջական եւ ուղղակի շարունակողն է: Նրանց գեղարուեստական ժառանգութեան վրայ ամենաթռուցիկ ակնարկն անգամ դրա ապացոյցն է: Րաֆֆին դեռ վաղ շրջանի արձակ գործերում՝ «Գեղեցիկ Վարդիկը», «Սով», «Կուսապրութիւն», «Անբախտ Հռիփսիմէ», «Սպանդանոց», «Մի Օրավար Հող», «Բիբի Շարաբանի» եւն., ներկայացնում էր պարսկական տիրապետութեան տակ հեծող հայութեան անլուր տառապանքները, ապա դրանց գուգակցում հայ մարդու անկոտրում կամքը, պայքարող ոգին ներկայացնող գործեր՝ Հարեմ, Մայրի, մատնանշում ազատագրման ուղիներ՝ Ջալալէդդին, Խեները, Կայծեր, Սամուէլ, Դաւիթ Բէկ[8] եւն.:

Նոյնը, կամ գրեթէ նոյնն է նաեւ Ահարոնեանի մօտ: Նրա վաղ շրջանի ստեղծագործութիւններում եւս ներկայացւում է թուրքական իրականութեան մէջ ապրող հայի գեհենական կեանքը՝ «Պուտր՛մ կա՛թ», «Փչուրըմ խա՛ց», «Խեղճերը» շարքը ամբողջութեամբ ներկայացնում է հայ մարդու հերոսական նկարագիրը: Այդ գաղափարը իբրեւ գեղագիտական ծրագիր ակնառու է յատկապէս Ազատութեան Ճանապարհին ժողովածուում, Ջաշիդ, Մրրիկի Մուրըը վէպերում եւ այլ գործերում:

digitised by A.R.A.R.@

Ճիշտ է, երբեմն Ահարոնեանի մօտ տառապանքի եւ պայքարի գաղափարները նոյն գեղարուեստական տիրոյթում զուգակցուած են, բայց դրանից հարցի էութիւնը չի փոխուում։

Րաֆֆու դերի քննութիւնը այս դէպքում նաեւ սեփական եսի ինքնութեան վերահաստատման միտումն ունէր։ Բանաստեղծական խառնուածքով Ահարոնեանը կարծում է, թէ «ճշմարիտ վիպասանը նախ եւ առաջ բանաստեղծ է, այսինքն մարգարէ, տեսող, որ զգում է այն, ինչ խուսափում է հազարներից, տեսնում է այն, ինչ ծածուկ է սովորական մահկանացուի աչքերից» (10, 342)։ *Հաւասարապէս ե՛ւ Րաֆֆուն, ե՛ւ իրեն ընութագրող այս կարծիքի առկայութիւնն էլ միանգամայն ճշմարիտ ու իրաւացի է դարձնում նաեւ գրողի այն կարծիքը, թէ* «կեղծ կլասի՞կ է գրողը, բանաստեղծը, թէ՞ իրապաշտ, ռոմանտիկ, թէ՞ բնապաշտ կամ խորհրդապաշտ, այդ միեւնոյն է, բաւական է, որ նա լինի անկեղծ եւ աստուածային բոցավառուող հուրն իր սրտում» (10, 343)։

Հենց «աստուածային բոցավառուող հուրն իր սրտում» *ունենալն էլ համարում է Րաֆֆու գլխաւոր առաւելութիւնը, որի առկայութիւնն էլ նրան դարձնում է բանաստեղծ-վիպասան.* «Ասացի բանաստեղծ,- *գրում է Ահարոնեանը։*- Արդարեւ, ո՛չ Րաֆֆիից առաջ եւ ո՛չ էլ նրանից յետոյ՝ ես չեմ գտնում որեւէ հայ գրագէտ, որի արձակը այնքան իսկական բանաստեղծական գոհարներ պարունակէր» (10, 344)։

Ահարոնեանի այս կարծիքը այսօր կարող է տարօրինակ թուալ, անգամ՝ պարզունակ։ Մանաւանդ, եթէ նկատի ունենանք, որ Րաֆֆին հայ գրականութեան մէջ ամենագաղափարապաշտ ու գաղափարախօս գրողն է, չատ դէպքերում գեղարուեստը գաղափարին ստորադասող, որի մի շարք գործեր, մեղմ ասած, այսօր հնացած-հնաոճ են թւում։ Բայց չմոռանանք ե՛ւ ժամանակը, ե՛ւ Րաֆֆու դերը մի ողջ գրական սերնդի եւ հենց իր՝ Ահարոնեանի կեանքում, ու նաեւ այն, որ գրողը մատնանշում է ուսուցչի ժառանգութեան իսկապէս բանաստեղծական կտորները՝ «Արարատեան Դաշտի Առաւօտը», Արաքսի նկարագրութիւնը, «Իշխանաց կղզին», «Պատմոս կղզին», «Արածանին» եւն.[7]*։ Մի շարք ընդարձակ մէջբերումների կողքին, որոնք իր կարծիքով բանաստեղծական մտածողութեան արտացոլումներ են, Ահարոնեանը դնում է հետաքրքիր մեկնաբանութիւններ։ Այսպէս. մեկնաբանելով Մամուէլ վէպի «Երկու Սուրհանդակները» առաջին գլխի բնութեան նկարագրութիւնները՝ նա պատահական չի համարում դրանց առկայութիւնը։ Երեւոյթը համարում է վիպական կառուցուածքային հնարանք՝ այն կապելով Րաֆֆու գեղագիտութեան ձեւաւորման միջավայրի հետ.* «Րաֆֆին պարսկահայ է եւ արիական սովորութեամբ պարսկահայերը իրենց այգիների եւ պարտէզների մուտքի առաջ տնկում են վարդեր, որպէսզի այցելուն հենց սկզբից ծաղկի բուրմունքով արբեցնայ» (10, 345)։ *Իրաւացի՞ է Ահարոնեանը իր համեմատութեան մէջ, թերեւս՝ այո՛։*

Բանն այն է, որ Ահարոնեանը եւս ինչ-որ առումով պարսկահայ էր։ Ինքը, ճիշտ է, ծնուել էր Արեւելեան Հայաստանում՝ Իգդիր քաղաքին մերձ

digitised by A.R.A.R.@

Իգդիրմաւա գիւղում, բայց հայրը ոչ-շատ վաղուց գաղթել էր հենց Պարսկաստանից՝ իր հետ բերելով և՛ քաղցր, և՛ դառը յուշեր ծննդավայրից։

Նաեւ փաստ է, որ Րաֆֆին յաճախ է բուն ասելիքը ներկայացնում բնութեան խորհրդաւոր, երբեմն նոյնիսկ կիսադիցական պատկերների գուգադրութեամբ՝ դրանց համախորքում, որը, թերեւս, իսկապէս կապուած է նրա՝ ծննդավայրով պայմանաւորուած մտածողութեան հետ։ Այսպէս՝ երբ նկարագրում է Սամուէլի այրը մօրը՝ Տաճատուհուն, Րաֆֆին ներկայացնում է իշխանազնի հագուստի գրեթէ բոլոր մանրամասները՝ դրանց վերագրելով մոգական ազդեցութիւն, իսկ մօր եւ որդու հանդիպման պատկերում Սամուէլի հեզնանքը մօր պճնասիրութեան հանդէպ գուգակցւում է նաեւ նրա զարդարանքի դիցական նշանակութեան ընկալումների մեկնաբանութեամբ։ Սամուէլի խօսքով. «- Ադ մատանին կարմիր եաղութի (ակինթ - Ա.Ա.) քարով ամէն մարդկանց մօտ հաճելի կ'անէ քեզ։ Այդ միւսը՝ սարդիոնի (սէյլան) քարով՝ փարատում է արիւնահեղութիւնը։ Այդ երրորդը՝ վարդագոյն սուտակի (չալ) քարով՝ փարատում է վշտերը եւ հալածում դեւերին։ Այդ չորրորդը՝ խայտաճամուկ օձաքարով՝ թոյների ներգործութիւնը ոչնչացնում է։ Այդ հինգերորդը՝ հակինի դեղնագոյն քարով՝ ոչնչացնում է մարդկանց չար մտքերը»[8] (ընդգծումները եւ բացատրութիւնները՝ հեղինակինն են - Ա.Ա.)։

Ահա թէ ինչու է Ահարոնեանը Րաֆֆու վիպասանութեան մի կարեւոր արժանիքն ու գրաւչութեան գաղտնիքը համարում է բանաստեղծականութիւնն ու նկարագրական վարպետութիւնը։

Հայ գրականագիտութիւնը Րաֆֆու ստեղծագործութեան քննութիւնը կատարելիս առաւելապէս ծանրացել է նրա գաղափարական որակների վրայ՝ իրրեւ առաւելութիւն նոյնպէս չեչտելով նկարագրական արուեստը։ Քիչ, գրեթէ աննկատելիութեան աստիճանի քիչ է խօսուել նրա երկերի, մասնաւորապէս Սամուէլի հոգեբանական որակների մասին։ ԽՍՀՄ գոյութեան առաջին տասնամեակներում Րաֆֆու եղծումն ու արգելանքը շատ չափով նոյնպէս պայմանաւորուած էին նրա դաւանած ազգային գաղափարաբանութեան ցցուն արտայայտուածքով։ Նոր ժամանակներում արդէն Րաֆֆու երկերի դէմ արշաւանք սկսեցին այսպէս-կոչուած նէօազգայնականները եւ նէօմորալիստները՝ մեծ գրողին մեղադրելով բազմաթիւ անհեթեթ իրողութիւնների, մասնաւորապէս ապաբարոյականութիւն քարոզելու մէջ[9] (նկատի էր առնւում Սամուէլի՝ ծնողասպանութեան դրուագը, որի մասին՝ քիչ ներքեւում)։

Ահարոնեանը Րաֆֆուն ոչ-պակաս չնորհալի է համարում «անհատական հոգեկան վիշտը նկարագրելիս» (10, 347)։ Իր տասնեակ ճշմարտացիութիւնը փաստում է մի շարք դրուագների մէջբերումներով, որոնց միջոցով էլ ... համոզում է։ Այսպէս, նշելով, որ Րաֆֆին «անպաճոյճ բառերով Որմիզդուխտ տիկնոջ անյոյս մենակութեան եւ յուսաբեկ, ջարդուած գոյութեան պատկերն է տալիս» (նոյն տեղում), Ահարոնեանն առանձնացնում է իսկապէս Րաֆֆու՝ իրրեւ հոգեբանի որակներն հաստատող մի

հատուած. «... լինում են այնպիսի րոպէներ, երբ սրտի եւ դատողութեան փոխադարձ յարաբերութիւնները խզւում են եւ մարդն ինքն իրան հաշիւ տալ չի կարողանում իր անվերլուծելի զգացմունքների մասին» (10, 347)։

Բաֆֆու հետ հոգեհարազատութիւնը, նրա գործի երկարամեայ չարունակողը լինելու հանգամանքն էլ Ահարոնեանին հնարաւորութիւն է տուել վիպասանի մօտ նկատել որակներ, որ նրանից առաջ եւ յետոյ էլ շատ շատերը չնկատեցին կամ չուզեցին նկատել։ Նա պարզապէս համոզուած է, որ «Բաֆֆին գիտէ զննել մարդկային հոգին եւ նրա գաղտնախորհուրդ ծալքերը բացել» (10, 348) *եւ ընթերցողի ուշադրութիւնը բեւեռում Բաֆֆու վէպից առնուած հետեւեալ հատուածի վրայ, ուր նկարագրւում է Որմիզդուխտ տիկնոջ* «անյոյս մենակութիւնը». «Ցանկանում էր խօսել, ցանկանում էր թեթեւացնել ամբարուած վշտերը։ Դարձեալ ոչ ոք չկար։ Միակ առարկան, որ փոքր ի շատէ կենդանութեան նշոյլ էր ցոյց տալիս, էր ճրագը, որ վառում էր արծաթեայ աշտանակի վրայ։ Երկար նայում էր նրա վրայ եւ մտքով խօսում էր նրա հետ։ - Հոտ, ջերմութիւն եւ նիւթ – ինքն իր մէջ այրւում էր, ինքն իր մէջ սպառւում էր... Այսպէս էր եւ նրա սիրտը»։ *Ահարոնեանը, ինչպէս բնորոշ է իսկապէս հոգեկից գրողին, հասկանում եւ սպառիչ բնութագրում է իր ուսուցչին*. «Այրուող ու սպառուող լոյսի եւ մխացող սրտի նմանութիւնն այստեղ բարձր բանաստեղծական համեմատութիւն է եւ ամբողջ այս պատկերը ամէն մարդու մենութեան, անյոյս մենութեան կսկիծն է, երբ հոգին այնպէս կարօտ է սփոփիչ մի խօսքի, մի ձայնի, երբ նա փարում է նոյնիսկ անշունչ առարկաներին, նրանց մէջ կեանք, հոգի, կարեկցութիւն դնելով» (10, 348 *ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.*)։

Ինչպէս նշուեց, Ահարոնեանը Բաֆֆուն համարում էր բանաստեղծ՝ «այս բառի ամենալայն առումով» (10, 349)։ *Բնութեան փոթորկոտ պատկերների կողքին նա մէջբերում է երկրի եւ նրա մարդկանց՝ վտանգի ահից ծնուած հոգեկան փոթորկումների մի քանի պատկեր՝ եզրայանգելով, որ* «Հոմերոսեան շունչ ունի Բաֆֆին ամբոխի այդ տարերային, մրրկաշունչ խռովքը նկարագրելիս» (10, 349), *եւ թուում է՝ ընկնում է չափազանցութիւնների մէջ։ Սակայն դա թուացեալ չափազանցութիւն է՝ պայմանաւորուած իր՝ Ահարոնեանի գեղագիտական ըմբռնումներով, քանի որ համոզուած է ու պնդում է, որ* «Բաֆֆին մարդկային կրքերի փոթորկից, որի աւնունը կեանք է, ամէնէն հզօր կիրքն է ընտրել նիւթ իր ստեղծագործութեան- ազատութեան աննկուն տենչը ու նրան կապուած պայքարի մէջ արիութիւնը, ասպետութիւնը, առաքինութիւնը, անձնուիրութիւնը, որոնք մեր ողբալի ու դժխեմ գոյութեան միակ զարդերն են սիրոյ հետ» (10, 372)։ *Եւ այս համոզմունքն էլ գրողին թոյլ է տալիս փաստելու, թէ՝* «Ես դիտմամբ մասնաւորապէս կանգ առայ Բաֆֆիի բանաստեղծական կարողութեան վրայ,- *գրում է նա*,- նախքան նրա վիպերգութեան անցնելը, որովհետեւ, ըստ իս, հնարաւոր է բանաստեղծ լինել առանց վիպագիր լինելու, բայց անհնարին է երեւակայել մի իսկական վիպասան առանց բանաստեղծական խոշոր տաղանդի» (10, 350, *ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.*)։ *Իսկ Մամուէլը ոչ միայն Բաֆֆու եւ առհասարակ հայ պատմավիպասա-*

digitised by A.R.A.R.@

նութեան դասական, գլուխգործոց-ուսուցանող վէպն է, այլեւ գրական այդ մարզի մէջ այնքա՛ն հազուագիւտ հոգեբանական անցումներով հարուստ ու խիտ գործերից մէկը։ Սա իր հետազօտութեան մէջ բազմիցս է չեշտում Ահարոնեանը։ Ահա՝ ինչու է կանգ առնում Րաֆֆու Սամուէլի վրայ, որի ստեղծումը կապում է միմիայն Րաֆֆու «խոշոր տաղանդի, նրա զարմանալի հարուստ երեւակայութեան, նրա գրական հոտառութեան, պատմագրի անվիճելի կարողութեան» հետ (10, 351)։

Ահարոնեանը հրաշալի է ըմբռնել հեռաւոր Դ. դարի փոթորկոտ քաղաքական կեանքի դրեթէ բոլոր դրսեւորումները՝ կապուած ոչ միայն զուտ առարկայական իրողութիւնների հետ։ Եւ դա անում է ոչ միայն սոսկ Րաֆֆու վէպի օգնութեամբ։ Իր ապրած ժամանակը չատ չափով յիշեցնում էր Դ. դարը, իսկ ինքը այդ ժամանակի (Ժ-Թ. դարի վերջի եւ Ի. դարի սկզբի) ականատեսն էր, մասնակիցն ու կերտողը, որ կրում էր ճակատագրի պարտադրած խաչը՝ գրողից վերածուելով քաղաքական գործչի, փորձելով լուծումներ գտնել յաճախակի փակուղիներում յայտնուող հայ քաղաքական իրողութիւնների համար, ինչն էլ նրան հնարաւորութիւն է տալիս գրեթէ բաֆֆիական «սրատեսութեամբ, իսկական մարգարէի պէս մատը ճիշտ վէրքի վրայ» դնել. «Հին ցաւ է այս,- իր, նաեւ Րաֆֆու պատկերած ժամանակներն է բնութագրում Ահարոնեանը,- որ կրծել է մեր պատմական կառուցուածքը, ցեղակա՞ն ասեմ, թէ՞ անհատների աւերիչ մոլորութիւն, որ որպէս մի թշուառ աւանդ բոլոր դարերում, բոլոր մեծ ազգային կրիզներին երեւան է գալիս ամէն անգամ, երբ ազգը իր կորովի, իր արիութեան, իր գաղափարական ու ֆիզիկ միութեան հրամայական պէտքն ունի իր գոյութեան սպառնացող ահարկու վտանգը դիմագրաւելու» (10, 352)։ Հենց արտաքին իրողութիւնների թելադրանքով ծնուած հոգեբանական բարդ մթնոլորտի ու մարդկային հակասական հոգեկերտուածքների վարպետ պատկերումներն են գրաւում Րաֆֆու վէպում Ահարոնեանին։ Նա իր մանաւանդ համեմատական գնահատումներով գնում է թուացեալ չափազանցութիւնների. «Գրչի մի վարպետութեամբ, որ պատիւ կը բերէր համաշխարհային գրականութեան լաւագոյն վարպետին անցքերը զարգանում են տրամաբանօրէն, յաջորդաբար, դաւադրութիւնն ու ուրացումը մի կողմից եւ ընդդիմադիր, գաղափարական շարժումը միւս կողմից» (10, 352-353, ընդգծումն իմն է - Ս.Ա.)։

Ահարոնեանի հիացումի մէջ պակաս դեր չի խաղացել եւ այն, որ, ինչպէս նշուեց, նա, Րաֆֆու ամենամերձաւոր գրչակիցը ու հետեւորդը լինելով, չհասաւ Րաֆֆու գեղարուեստի թէ՛ գաղափարական եւ թէ՛, մանաւանդ, կայացման կատարելութեանը։ Րաֆֆին մշտապէս մնաց նրա ուսուցիչն ու կուռքը՝ իբրեւ անվերջ կատարելութեան մղող հիմնական ազդակ։

Սակայն աչքառու է նաեւ, որ Ահարոնեանի մի կարեւոր ըմբռնումով է պայմանաւորուած նրա չափազանց հիացումը։ Նա կենսական եւ գեղարուեստական ճշմարտութիւնների մասին ունի այն նոյն պատկերացումը, որ ժամանակին Ալեքսանդր Պուշկինի ստեղծագործութիւնը գնահատելիս արտայայտել է Վ. Բելինսկին, ըստ որի՝ «Պոեզիան ինքը կեանքն է. աւելին՝

digitised by A.R.A.R.@

պոեզիայում կեանքն աւելի կեանք է, քան բուն կեանքում»։ *Նշենք, որ Բելինսկու ըմբռնմամբ պոեզիան գրականութիւնն է առհասարակ։ Գրեթէ նոյն կարծիքն ունի նաեւ Թումանեանը.* «Բանաստեղծութիւնը կեանքի արտայայտութիւնն է կամ աւելի լաւ է ասել, ինքը կեանքն է։ Այդ դեռ քիչ է. բանաստեղծութեան մէջ կեանքն աւելի կեանք է, քան թէ իրականութեան մէջ»[10]։ *Ինչպէս երեւում է, Թումանեանը կրկնում է Բելինսկուն, ամբողջութեան մէջ ընդունում է վերջինիս կարծիքը։ Ահարոնեանը ծանո՞թ է եղել Բելինսկու կարծիքին, թէ՞ ոչ՝ էական չէ։ Բայց յայտնի է, որ նա Թումանեանի հետ բաւականին մտերիմ յարաբերութիւնների մէջ էր, արտասահմանից նամակներ էր գրում նրան, յաճախ գրական հարցեր էին քննարկում։ Նրան հոգեհարազատ էր Թումանեանի մտածողութիւնը, եւ պատահական չէ, որ Ահարոնեանը եւս նոյն կերպ է մտածում։ Նա վէպը՝ իբրեւ ժանրաձեւ, բնութագրում է հետեւեալ կերպ.* «Վէպը ընդհանրապէս ֆիկցիա է, հեղինակի հարուստ երեւակայութեան արգասիք. եւ այդ ֆիկցիայի գեղեցկութիւնն ու հետաքրքրութիւնը նրա պարունակող ճշմարտութիւնն է, որ յաճախ իր փայլով ու գօրութեամբ գերազանցում է կեանքին, որտեղից նա առնուած է» (354, *ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*)։

Ահարոնեանն աւելի է յստակեցնում արուեստում կենսական ճշմարտութեան պատկերման կարեւորութիւնը, աւելի ճիշտ՝ շեշտում է գրողի երեւակայութեան նշանակութիւնը։ Նա «... ստեղծագործութեան դիւթիչ գաղտնիքը,- *համարում է այն, որ,*- ... այդ հիւսուածքը (*գրական նիւթը - Ս.Ս.*) իրականութիւնից առնուած, բայց ֆիկցիա է, ճշմարտապատում է, բայց երեւակայական ու աւելի իրական քան կեանքը» (10, 354, *ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*)։ *Այստեղից էլ գրողի դերի՝ իրեն իւրայատուկ ըմբռնումը, թէ՝* «Մեծ գրագէտներին է յատուկ միայն, կեանքից առնելով նիւթը այնպէս մշակել, յստակել, տարրալուծել ու վերստին ձեւակերպել, որ ստեղծագործութիւնը գերազանցի կեանքը եւ արուեստի բնութիւնը իր հրապոյրներով կախարդի բնութեան պատկերների սովոր մեր հայեացքները» (10, 354, *ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*)։ *Նա Բաֆֆուն համարում է հենց այն մեծ գրագէտը, որ գերազանց է լուծում արուեստի եւ իրականութեան փոխյարաբերակցութեան խնդիրը, եւ դա այն փաստարկմամբ, որ մեծ գրողը կանգնած էր աւելի դժուարին կացութեան առջեւ, քան ցանկացած այլ գրող, քանի որ Բաֆֆին... պատմավիպասան է։ Ահարոնեանը իրաւացիօրէն ժամանակակից կեանքը ներկայացնող վիպագրի գործն աւելի ճիշտ է համարում, քանի որ համոզուած է, թէ* «Պատմական վէպի ֆիկցիան շատ աւելի դժուարին է եւ երեւակայութեան ու արուեստի աւելի մեծ թափ ու կորով է պահանջում,- *որովհետեւ,*- ժամանակակից իրականութիւնից առնուած նիւթը մատակարարում է հարուստ շաղախ, վարպետի քմահաճ ու բազմազան ձեակերպումների համար, պատմական վէպի հեղինակը կաշկանդուած է անցեալի տուած ցուցումներով, պատմութեան սահմանած փաստերով, աւանդութեանց, գրոյցների, հեքիաթների գծած խառնուածքներով, բնաւորութեամբ ու կամքերով» (10, 354)։ *Նա պատմավիպասանի գործը համեմատում է «երկրաբան կենդանաբանների» գործե-*

digitised by A.R.A.R.@

րի հետ, որոնք որեւէ «անյայտացած կենդանու մի հատիկ ոսկրով կարողանում են վերականգնել մի ամբողջ կմախք, մի ամբողջ կենդանի» (*նոյն*)։

Բաֆֆու՝ իբրեւ անուրանալի ձիրքի տէր գրողի, գաղափարախօսի եւ ուսուցչի դերի, նրա գործի անսովոր բարդութեան գիտակցումն էլ Ահարոնեանին մղել է մեկնաբանելու վէպի հիմնական առեղծուածի՝ ծնողասպանութեան թնջուկը։ Վերն արդէն նշեցինք, որ Բաֆֆու վէպին Ահարոնեանի անդրադարձը պայմանաւորուած չէր սոսկ վիպասանի մահուան 35-ամեայ տարելիցով։ Որ դա սոսկ առիթ էր միայն։ Աւելի ծանրակշիռ դեր այս բանում, անշուշտ, ունէր Բաֆֆու գրականութեան, նրա գաղափարաբանութեան հնարաւոր հերքումը խորհրդային իրականութեան մէջ, ինչը իր հետ կարող էր բերել անցանկալի շատ հետեւանքներ, քանի որ Բաֆֆին չարունակում էր սերունդների դաստիարակողի իր վիթխարի դերը, ինչը Ահարոնեանը հրաշալի գիտակցում էր։ Բաֆֆու դերի նսեմացման հիմք այն ժամանակներում (ինչպէս եւ հիմա) կարող էր խաղալ ծնողասպանութեան դրուագը՝ իբրեւ հիմնական գաղափարի հաստատման միջոց։

Վէպի այս հիմնախնդիրը, նրա հրապարակման օրից սկսած, ստացել է ամենատարբեր մեկնութիւններ՝ հիացականից, անվերապահ ընդունումից մինչեւ նրա ժխտումը։ Վէճն այսօր էլ շարունակւում է։ Սամուէլի արարքն այսօր էլ շատերի կողմից համարւում է ոճրագործութիւն, ապաբարոյականութեան քարոզ, եւ այս առումով՝ վնասակար։ Ահա՝ այս իրողութիւնների գոյութեամբ են Բաֆֆու վէպի հիմնախնդրին Ահարոնեանի տուած մեկնութիւնները չարունակում մնալ անհրաժեշտ եւ արդիական։ «Ծնողասպանութիւնը ինչ պայմաններում եւ լինի, անհնարին դաժան նիւթ է գեղարուեստի համար. այս հրէշաւոր, հակաբնական ակտի սարսուռի տակ արուեստը հեշտութեամբ կարող է դառնալ գծուծ, անհրապոյր ու վանիչ» (10, 356)։

Ահարոնեանը քաջատեղեակ է համաշխարհային գրականութեանը եւ նրանում չօշափուած նմանատիպ խնդիրներին՝ սկսած դեռ յունական դասական ողբերգութիւններից։ Եւ, չնայած Բաֆֆու հանդէպ ունեցած անթաքոյց հիացմունքին, յստակօրէն գիտակցում է եւ համոզուած է, թէ՝ «Անշուշտ՝ Բաֆֆին ո՛չ Սոֆոկլէս է եւ ո՛չ մանաւանդ Շեքսպիր», *նոյնիսկ այնքան, որ թւում է, թէ երկնչում է համաշխարհային մեծութիւնների փառքից՝ նրանց համեմատութեան մէջ գտնելով, որ* «Իրաւ է, որ նրան (*Բաֆֆուն - Ս.Մ*) պակասում է փիլիսոփայական վերլուծող մտածումը, մարդկային անհատական հոգու մէջ տիեզերքը տեսնելու կարողութիւնը, որ շատ քիչ հեղինակների է տրուած» (10, 359), *սակայն առանձնացնում եւ ներկայացնում է Բաֆֆու վէպի մի շարք տարբերութիւններ, որ մղում են առաւելութեան։*

Ներկայացնելով Սոֆոկլէսի Էդիպոսը Կոլոնում եւ Անտիգոնէ ողբերգութիւնները՝ Ահարոնեանը իրաւացիօրէն Էդիպ արքայի դրաման համարում է ճակատագրով պարտադրուած, կոյր դիպուածների թելադրանք, ինչի պատճառով էլ նա դառնում է մայրապիղծ ու հայրասպան։ Այլ կերպ՝ Էդիպը գոհ է աւելի, քան մեղսագործ, եւ այս պատճառով էլ Սոֆոկլէսի

digitised by A.R.A.R.@

գործը հոգեբանօրէն աւելի մարտելի է ու ընդունելի։ «Առանց Fatum-ի, այսինքն գերբնական էլեմենտի օգնութեան, հազիւ թէ Սոֆոկլէս, անգամ իր ահագին տաղանդով, կարողանար դուրս գալ այս դժուարին առեղծուածից» (10, 357)՝ գրում է Ահարոնեանը, եւ այս առումով՝ կարծես համոզիչ է նրա փաստարկը։ Գրեթէ նոյն մեկնաբանութիւնն է նաեւ Շեքսպիրի Համլէտի առումով։ Նկարագրելով ոճրագործութեան պարտադրանքի առջեւ յայտնուած Համլէտի հոգեկան տուայտանքների շեքսպիրեան պատկերները՝ Ահարոնեանը փաստում է, որ բոլոր ներկայացուած «առարկայական տուեալները» բաւարար չեն, ուստի «Շեքսպիրը աշխարհ է կոչում եւ Համլէտի սպանուած հօրը, որի գունատ եւ ահարկու ստուերը սպառազինուած յայտնւում է որդու աչքերի առջեւ եւ մարդկային ձայնով՝ վրէժխնդրութիւն պահանջում. դարձեալ գերբնական էլեմենտ, որ գալիս է թափ տալու ծնողասպանի բազուկին, նրա հոգին մկրտելու, նրա կամքը զօրացնելու» (10, 358, ընդգծումն իմն է - Ս.Մ.)։ Փաստօրէն, Ահարոնեանը ոճրի հանդէպ, իբրեւ իրողութեան, հասարակականօրէն միանգամայն տարբեր ըմբռնում ունի, որի դիրքերից էլ շարունակում է քննել Րաֆֆու վէպը։

Ընդհանուր առմամբ միչտ ներկայացնելով ոճրի եւ պատժի փոխկապուածութեան փիլիսոփայական խորհուրդը՝ Ահարոնեանը, թուում է, վրիպում է Րաֆֆուն ներկայացնելիս։ Ճիչտ է, որ «Սամուէլի հայրասպան խղճի գալարումները այնքան հզօր չեն, որ բարձրացնէին նրան մինչեւ գերբնականը ու դառնային տիեզերական տանջանք» (10, 359), սակայն արդեօ՞ք սա հիմք է կարծելու, թէ՝ «Սա Րաֆֆու մեծագոյն թերութիւնն է, ինչպէս եւ իր գործի» (10, 359)։

Ամէնից առաջ ինքը՝ Ահարոնեանն էլ նկատում է, որ «Րաֆֆին չի մոռանում անհատը եւ նրա ժժնդակ ներքին ապրումները» (10, 359), սակայն «մոռանում է», որ Րաֆֆին իր հերոսին ձգտում է ներկայացնել անհամեմատ իրական, քան գերբնական իրողութիւնների մէջ։ Դա, ըստ երեւոյթին, պայմանաւորուած է հենց Րաֆֆու գեղագիտական ըմբռնումներով։ Որքան էլ որ վէպում նշուած փաստն առկայ է, հայրենասիրական ոչ մի վերացական զգացում չի կարող մարդուն, մանաւանդ ոգեղէն կրթութիւն ստացած մարդուն, ինչպիսին Սամուէլն է - անգամ եթէ նրան նախ իրբեւ հայրենասէր են դաստիարակել, ապա ծնողասէր, անգամ եթէ նա չարժէւում է հօր աւերածութիւնների ու ոճրագործութիւնների չեռագծով - մղել ծնողասպանութեան։ Սա լաւագոյնս գիտակցում է հենց Րաֆֆին։

Սա է պատճառը, որ Սամուէլի՝ հօրն անպայման հանդիպելու, նրան տեսնելու ձգտումը սպանելու նպատակ չէր հետապնդում։ Եթէ կ՚ուզէք՝ սպանելու միտքը ամէնից աւելի սարսափեցնում էր հենց նրան՝ Սամուէլին, որ ամէն վայրկեան վանում է իրենից այդ սարսափը, հենց որ այն յայտնւում է։ Նա կոպիտ է խօսում Մեսրոպ Մաշտոցի հետ, երբ վերջինս հեգնում է վահան Մամիկոնեանին, նա Աչխէնի մօտ խոստովանում է, որ տակաւին սիրում է իր հօրը՝ չնայած վերջինիս ոճրագործութիւնների հետեւանքներն արդէն տեսել էր, եւ միայն ա՛յն ժամ, երբ Աչխէնը համոզուած պնդում է, թէ հայրը իր նպատակին հասնելու համար կը զոհի եւ որդուն,

digitised by A.R.A.R.@

Սամուէլը մտքում առաջին անգամ՝ ինքն իրեն ասում է, թէ «Այն ժամանակ ես էլ չեմ խնայի...»[11]:

Ինչպէս նշեցինք, Ահարոնեանն անուշադ իրաւացի է, երբ Բաֆֆուն չի համարում նոր Սոֆոկլէս կամ Շեքսպիր: Սակայն պատահական չէ, որ Համլէտի արարքի գնահատման համար գոնում է ամենահամոզիչ բացատրութիւնը՝ կենտրոնանալով հոգեբանական բացայայտումների պատկերների վրայ: «Շեքսպիր նոյնպէս երկիտած սարսափով է մօտենում (*ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*) այս նիթին. նրա հերոսը, Համլէտ, օրեր շաբաթներ եւ ամիսներ դողդողում է իր **անելիքի** (*ընդգծումն Ահարոնեանինն է - Ս.Ս.*) **մութ խորհրդի առաջ** (*ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*) ձեռքը սրին է շարունակ, բայց հոգին ընկրկում է ու լալիս խաւարի առջեւ սրբսրբացող երեխայի պէս» (10, 357):

Ահարոնեանը առանձնացնում է վէպի հենց այն տեսարանները, որոնցում ներկայացուած են «մութ խորհրդի առաջ» յայտնուած հերոսի տուայտանքները (10, 359-361), *որոնց նկարագրելիս, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում է՝* «... հեղինակը իր հերոսի հոգեբանական ճշգրիտ կենդանագիրն է» (10, 362): *Նոյնքան իրաւացի է նաեւ, երբ, համեմատելով Համլէտի եւ Սամուէլի իրավիճակները, նշում է դրանց տարբերութիւնները եւ գոնում թէ* «Եւ ա՛յս է, որ [ի տարբերութիւն Համլէտի,] Սամուէլի աչքի առաջ ոճիրը կատարւում է ամէն օր, մաս-մաս, կամաց-կամաց, իր հայրենիքի դէմ նիւթուող դաւի թելերը գիտէ, հօր արարքներից ծագող վշտին զուգընթացաբար նրա հոգին բռնուած է եւ քաղաքական հոգսերով», *որ* «նրա (*Սամուէլի - Ս.Ս.*) հոգեբանական կացութիւնը դարձնում է աւելի բարդ ու հեղինակի գործն աւելի դժուարին» (10, 362):

Դժբախտաբար Ահարոնեանը չի նկատել կամ չի կարեւորել Սամուէլի կերպարաստեղծման, մեր կարծիքով, մի շատ, թերեւս ամենակարեւոր հնարանքներից մէկը, որ կիրարկել է Բաֆֆին: Նկատի ունեմ ահա թէ ինչը: Կասկածից վեր է, որ Բաֆֆին հրաշալի գիտէր Ս. Գիրքը: Այնտեղ ծնողորդի փոխյարաբերութիւններում սէրն ու կապուածութիւնը ունեն աւագից կրտսեր, ծնողից զաւակ անշրջելի ընթացք, այսինքն՝ ծնողն անհամեմատ ուժեղ, անխորտակ կապուածութիւն ունի դէպի զաւակը, իսկ հակառակ ուղղուածութիւնը թոյլ է, որն էլ ապահովում է մարդկութեան կենսական առաջընթացը: Պատահական չէ, որ որդիներին է յանձնարարւում թողնել ծնողներին՝ կեանքի յաւերժութիւնն ապահովելու համար. «Սորա համար մարդը կը թողէ իր հայրը եւ իր մայրը, եւ կը յարի իր կնոջը, եւ մէկ մարմին կը լինին» (*Ծննդոց, Գլ. Ա.*, 24): *Նաեւ պատահական չենք համարում այն, որ Սամուէլն առաջին անգամ Աչխէնի մօտ է ինքն իրեն խոստովանում, որ չինայելու դէպքում ինքն էլ չի խնայի: Այսպիսով, Սամուէլը չարժւում է Աստուածաշնչի պատուիրանի համաձայն՝ աստիճանաբար խորթացող ծնողներից հեռանալով՝ յարում է իր նման «կատաղօրէն հայրենապաշտ» կնոջը, նրա հետ ձգտում է դառնալ մէկ մարմին, զի կեանքը այդուհետ նրանով է իմաստաւորուելու, նրա հետ է մէկ մարմին դառնա-*

digitised by A.R.A.R.@

լու։ Սա, կարծում ենք, իրրեւ սիւժէտային կառուցուածքի ձեւ պատահական չի ընտրուած։ Ահարոնեանի բնութագրմամբ «Կատաղօրէն հայրենապաշտ» լինելուց զատ՝ Սամուէլը նաեւ մարդ է, ու ոչինչ մարդկային խորթ չէ նրան։ Ուստի եւ այնքան էլ համոզիչ չեն թւում Ահարոնեանի այն պնդումները, թէ «Սամուէլի հայրասպան խղճի գալարումները այնքան հզօր չեն, որ բարձրացնէին նրան մինչեւ գերբնականը ու դառնային տիեզերական տանջանք» (10, 359)։ Մինչեւ գերբնականը՝ գուցէ, բայց «տիեզերական տանջանք» դառնում են, եւ այն էլ ինչպէս։ Բաֆֆին, ճիշտ է, չի ներկայացնում հերոսի հոգեկան տուայտանքներն ու ապրումները, նրա տառապանքը, բայց նաեւ դրանք չի չրջանցում։ Սամուէլի՝ Ողական ամրոցից դուրս գալուց մինչեւ հօրն հանդիպելը անցնում է մէկ տարուց աւելի ժամանակ, եւ դա գրողը ներկայացնում է ոչ առանց յատուկ դիտաւորութեան։ Ոչ էլ, մանաւանդ, միայն այն նպատակով, որ հայրենիքի աւերածութիւնների եւ հօր գործած ոճիրների ազդեցութիւնը Սամուէլի վրայ ցոյց տալով՝ համոզիչ դարձնի հայրասպանութեան ոճրագործութիւնը։

Բաֆֆուց լաւ թերեւս ոչ ոք չէր կարող ըմբռնել, որ միայն հօր արարքները բաւարար չեն հոգեբանօրէն համոզիչ դարձնելու նման աներեւակայելի ոճրի արդարացիութիւնը։ Ուստի եւ նա, ճիշտ է ժլատ խօսքերով, պարզ պատումի միջոցով, բայց համոզիչ ներկայացնում է այն ահաւոր տառապանքն ու հակասական ուժերի բախումը, որ ապրել է Սամուէլը, մինչեւ հենց իր համար դաժան վճռի ընդունումը. «Քայց նա (Սամուէլը - Ս.Ս.) այդ ժամանակամիջոցում բոլորովին անգործ չէր։ Նա դարձեալ պատերազմի մէջ էր,- մի ներքին, բարոյական պատերազմի մէջ, որ կատարւում էր նրա սրտում, եւ որ աւելի սարսափելի էր, քան զենք ու զրահի արհաւիրքը։ Նա կռւում էր իւր խղճի հետ եւ իւր սրտի հետ. վէրք էր տալիս եւ վէրք էր ստանում։ Այդ հարուածներին չդիմացաւ մանուկ սիրտը, մինչեւ, վերջապէս, նրան հիւանդութեան մահճի մէջ դրեց»[12] (ընդգծումներն իմն են - Ս.Ս.)։

Այս տեսական ու տառապալից ապրումներից Սամուէլը դուրս պիտի գար, բնականաբար, աւելի ամրապնդուած ու կորովի, եւ այս դէպքում արդէն դժուար է բանավիճել Ահարոնեանի հետ, որը պնդում է, թէ «Րաֆֆին չի մոռանում անհատը եւ նրա դժնդակ ներքին ապրումները» (10, 359)։ Ահարոնեանը յատակօրէն տեսնում է իր մեծ նախորդի եւ ուսուցչի գլուխ գործոցի յոյսն ու ատուերը։ Ճիշտ է, ոչ-բոլոր մանրամասներն է քննում, բայց եզրայանգումներից կարելի է մակաբերել, որ ոչինչ անհասկանալի չի մնացել գրողին։ Նորից չեշտենք. Թումանեանի նման Ահարոնեանն էլ ունի գեղարուեստական ճշմարտութեան իր ըմբռնումը, որ գրեթէ նոյնական է Թումանեանի ըմբռնմանը. «... ստեղծագործութեան դիւթիչ գաղտնիքը նրա մէջ է որ այդ հիւսուածքը իրականութիւնից առնուած, բայց ֆիկցիա է, ճշմարտապատում է, բայց երեւակայական ու աւելի իրական քան կեանքը» (10, 354)։

digitised by A.R.A.R.@

Այս դիտանկիւնից, ահա, կեանքից աւելի ճշմարտապատում է թւում հօր սպանութեան տեսարանը։ Բնութիւնը, կեանքը կարծես հաստատում են ծնող-զաւակ կապի վերը նչուած սուրբ-գրային ճշմարտութիւնը։ Աւելի ճիշտ Ս. Գիրքը հաստատում է Բնութեան ճշմարտութիւնը. այն է՝ այդ կապի առաջընթացիկ էութիւնը անհնար է դարձնում ծնողի՝ զաւակին մերժելու, ուրանալու իրողութիւնը, մինչդեռ հնարաւոր է հակառակը։ Այլ կերպ՝ կը խախտուի տիեզերական ներդաշն ընթացքի մի կարեւոր բան, ինչ-որ հաստատուն արժէք, գուցէ եւ՝ Բանի էութիւնը։ Սա գիտակցել է Րաֆֆին։ Կարծես ցրելու համար բոլոր տարակոյսները եւ կարծես իբրեւ պատասխան գալիքի հնարաւոր մեղադրանքներին եւ կեղծ բարոյականութեան քարոզիչներին՝ նա սպանութեան տեսարանը կառուցել է Բնութեան եւ Աստծոյ օրէնքների խաթարուած յաջորդականութեամբ։

Քանի որ շատ յայտնի է, ուստի աւելորդ է ներկայացնել արտաւոյր դրամատիզմով յագեցած գեղարուեստական այդ կոթողային պատկերը՝ հօր եւ որդու երկխօսութիւնը, որ գաղափարների ու համոզումների մի անզիջում բախում է։ Սակայն նշենք, որ հայրն առաջինն է իրենից օտարում որդուն՝ քանի որ հայրական նուիրումի զգացումը որդու հանդէպ մարած է արդէն։ Նա առաջինն է խոստանում պատժել իր որդուն։ Հօր եւ որդու երկխօսութեան մէջ հայրն ասում է. «Ուրեմն, դու իմ որդին չես։ Ով որ մեզ հակառակ է, մեզանից չէ։ Մենք անխնայ պատժել գիտենք այնպիսիին»[13] (ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.), եւ առաջինն է ձեռքը տանում դէպի սուրը։ Եւ ... սպանւում։ Սպանւում է, քանի որ նրա՝ հօր մէջ են խախտուած բնութեան եւ Աստծոյ օրէնքները, նրանց տրամաբանութիւնը։ Իսկ Ահարոնեանը նորից իրաւացի է. «Սպանութիւնը եւ մանաւանդ ծնողասպանութիւնը, եթէ նա մի գռեհիկ ոճիր չէ, այլ կապուած է մի անխուսափելի տիրական ճակատագրի, ապա նա զոհից աւելի մեր խորունկ կարեկցութեան նիւթ է դարձնում հարուածողին։ Հակառակ դէպքում նա չի կարող ծառայել գեղարուեստին» (10, 35, ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.)։

Ասել է, թէ Ահարոնեանը չի ժխտում ծնողասպանութեան՝ իբրեւ ոճրի իրողութիւնը։ Հակառակը։ Նա բազմիցս հաստատում է այդ։ Բայց նաեւ ապացուցում է, յենուելով Րաֆֆու վէպի ընձեռած հնարաւորութիւնների վրայ, որ կեանքը, իր յաճախ հանդիպող անմեկնելի ընթացքով, առաջադրում է իրադրութիւններ, եղելութիւններ, երբ զոհից աւելի զոհ է դառնում դահիճ համարուողը, ծնողասպանը։ Դա գեղարուեստի՛ ճշմարտութիւնն է՝ երբեմն աւելի ճշմարիտ, քան կենսական ճշմարտութիւնը։

Իսկ որ Րաֆֆու պատկերած ծնողասպանութիւնը արդէն չուրջ մէկուկէս հարիւրամեակ ծառայում է գեղարուեստին՝ բացարձակ ճշմարտութիւն է։

Ծնողասպանութիւնը, եթէ այն հետապնդում է անձնական չահ կամ որեւէ այլ նպատակ, որ առօրեական է, ոչ-վեհ, առաւելապէս ոճրագործութիւն է։ Սակայն, երբ այն կատարուել է յանուն այնպիսի վեհ նպատակի, ինչպիսին Հայրենիքի փրկութիւնն է, ապա վերածւում է անձնազոհութեան, քանի որ այդ դէպքում ոճրագործը ինքն էլ է կորուստ կրում՝ թէ՛

հոգեբանական, թէ՛ կենսական իմաստով։ Սամուէլի պարագայում խնդիրը հենց այս հողի վրայ է։ Սոֆոկլէսի Էդիպոսը ոճրագո՞րծ է, թէ՞ ոչ։ Նա ամէն ինչ արեց, խուսափելու համար դաժան բախտի անօրինութիւնից, բայց ի վերջոյ սպանեց հօրը՝ Լայիւսին, ապա ամուսնացաւ մօր հետ։ Էդիպոսը ճակատագրի զոհն է։ Այդպէս եւ Սամուէլը։ Նա ամբողջ մի յաւերժութիւն (վէպում՝ մէկ տարուց աւելի) պայքարեց այդ դաժան մտքի դէմ, նոյնիսկ հիւանդացաւ վշտից, բայց հանգամանքների անողորմ ընթացքը նրան պարտադրեց ոճրագործութեան՝ յանուն վեհ նպատակի։ Նա անպայման ողբերգական կերպար է, թէեւ ոճիր է գործում, բայց արդարանում է սերունդների առաջ՝ իրրեւ բացառիկ կամք։ Եւ Ահարոնեանն իրաւացի է, երբ փաստում է. «Ծնողասպանութիւնը ինչ պայմաններում եւ լինի, անհնարին դաժան նիւթ է գեղարուեստի համար. այս հրէշաւոր հակաբնական ակտի սարսուռի տակ արուեստը հեշտութեամբ կարող է դառնալ գծուծ, անհրապոյր, վանիչ։ Արուեստը կը տուժի մեծապէս, եթէ հեղինակի տաղանդը անզօր է հայրասպանի ձեռքին մղումն տուող հոգեբանական գործօնները ո՛չ միայն վերացնել մարդկային բնութիւնը ընկճելու եւ խեղդելու չափ, ապա դէն շպրտել բոլոր հեռաւոր կամ մօտաւոր կասկածի ստուերները, գերբնական, գրեթէ աստուածային տրամաբանութեան աղբիւրի մէջ մկրտել իր հոգին, ճշմարտութիւնների ճշմարտութեանը յենուել որպէսզի իր հարուածն ընկնի որպէս երկնային վրէժխնդրութիւն, որի մասին երկրի վրայ չեն վիճում, այլ սասանւում են։ Եւ այդպիսի ակտից յետոյ ինքը՝ ծնողասպանը եւս որպէս մի ճակատագրական քաւութեան նոխազ, որպէս թշուառ գործիք գերագոյն արդարութեան, խորտակւում է, փշրւում ու ոչնչանում» (10, 356-357, *ընդգծումներն իմն են - Ս.Ս.*)։

Ահարոնեանը միշտ էլ ձգտել է նուաճել իր գրական ուսուցչի աչխարհը, զարգացնել այն։ Օժտուած լինելով վառ երեւակայութեամբ եւ արտասովոր դիտողականութեամբ՝ Ահարոնեանը առանձնացնում է Րաֆֆու հենց այդ յատկանիշները։ Նա համեմատում է Րաֆֆուն եւ պատմագիրներին, ներկայացնում նրանց ընդհանրութիւնները ու տարբերութիւնները՝ ցոյց տալով գեղարուեստագէտ Րաֆֆու առաւելութիւնները. «Երբ կարդում ես պատմաբանների կցկտուր, յաճախ հակասական եւ միշտ մթին զրոյցները եւ այն պատկերները, որ նրանք ստանում են Րաֆֆիի գրչի տակ, անհնարին է չհիանալ հեղինակի ընթռմտութեամբ եւ վառ երեւակայութեամբ, որի շնորհիւ նա այնքան գողտրիկ կերպով ամբողջացնում է ու տրամաբանական դարձնում գեղարուեստական պատկերների եւ անհատների նկարագիրը» (10, 363, *ընդգծումն իմն է - Ս.Ս.*)։

Հենց անհատների նկարագիրն էլ դարձնում է իր քննութեան նիւթը, ուր մանրամասնօրէն ու քննական ընդունելի մօտեցմամբ է ներկայացնում Փառանձեմի կերպարը, որի ընդհանրացումը աւելին է, քան գրական կերպարի պարզ ու սովորական մեկնութիւնը՝ «Ահա այն զարմանալի կինը, որ բոնադատուած է առանց սիրոյ եւ ատելութեամբ, վերջ ի վերջոյ Արշակ արքայի ձեռքն ընդունել, Հայոց Տիկին դառնալ, Հայոց աշխարհի թագու-

digitised by A.R.A.R.@

հի: Եւ Փառանձեմ որքան դժբախտ կին է, նոյնքան իմաստուն թագուհի է: - Սակայն մի չար ճակատագիր է կախուած նրա գլխին, որպէս նզովք, որպէս Fatum կոյր ու անողորմ, որ պիտի խորտակի նրա բրոնզէ կամքը, նրա փայլուն, արկածալից ու մեծ գոյութիւնը»: «Փառանձեմը Հայոց աշխարհին է, գեղեցիկ, արի, աննկուն ու թշուառ միաժամանակ» (10, 364):

Նոյն հզօր ընդհանրացմամբ է քննւում նաեւ Մերուժանի կերպարը: Ահարոնեանը դաւաճանութիւնը չի մեկնում սոսկ իբրեւ հայրենիքի շահերի ուրացում կամ վնասաբեր գործունէութիւն: Նա, կարծում եմ, լաւագոյնս է ըմբռնել Մերուժանի՝ իբրեւ դաւաճանի բաֆֆիական մեկնութիւնը: Ահարոնեանը համոզուած է, թէ «Մերուժանը, որ իր հայրենիքի առեւտրի գնով եւ օտարի աջակցութեամբ թագաւորել էր ուզում, երկնքի եւ երկրի օրէնքներով՝ դաւաճան էր» (10, 365) *ուստի եւ չի կարծում, թէ Մերուժանը դաւաճան է այն պատճառով, որ փառասէր է ու չահամոլ, եւ որ անյոյս կերպով յայտնուել է Շապուհի քրոջ՝ Որմիզդուխտի սիրոյ ոտնաչնում եւ դարձել Շապուհի գործիքը: Նա դաւաճանութիւնը բացատրում է ժողովրդական ընկալման եւ մեկնաբանութեան դիտանկիւնից, ինչպէս հաւանաբար փորձել է ներկայացնել Բաֆֆին.* «Ժողովուրդը միշտ գերադասում է պարտուած արիութիւնը յաղթանակող չարութեանը» (10, 365):

Ահարոնեանի նպատակը Բաֆֆու՝ իբրեւ ամբողջական արժէք ներկայացնելը չի եղել: Ինքն է խոստովանում. «Բաֆֆիի ամբողջական գրողի ուսումնասիրութիւնը չէ իմ նպատակը: Ես կամեցայ նրա մի հատիկ երկով վեր հանել նրա բանաստեղծական ու վիպական տաղանդի մեծութիւնը, որին տակաւին մեր մէջ ոչ ոք չի գերազանցել» (10, 368):

Ահարոնեանի մօտեցումը պատահական չէ: Նա, Բաֆֆուն ներկայացնելով, նախ ներկայացնում էր իրեն, իր գրականութիւնը: Պատկառելի ժառանգութեան տէր ու ճանաչում ունեցող գրողը՝ Ահարոնեանը, կիսում էր իր ուսուցչի ճակատագիրը. խորհրդայնացած հայրենիքում մերժուած էր, եւ նրա նման քիչ հասկացուած, ու հասկացուելն անհրաժեշտ էր: Մ՛չ իր համար: Այլ՝ համայնի: Եւ պատահական չէ, անշուշտ, գեղարուեստի ու բարոյականի նրա մեկնութիւնը. «Գեղարուեստը ճշմարտութիւնն է, այո՛, բայց կեանքի ճշմարտութիւնը, եւ կեանքը իր հետ միշտ արուեստին զուգընթաց մի մորալ ունի, որ յարափոփոխ է ժամանակի ու տարածութեան մէջ: Մորալը յարաբերական է, եւ ճշմարտութիւնը, որ բղխում է գեղեցկութիւնից, անյեղլի է» (10, 369, *ընդգծումներն իմն են - Ս.Մ.*):

Այս ըմբռնումով է նա մեկնաբանում ու արդարացնում Բաֆֆու գրականութեան միտումնայնութիւնը: Տաղանդը իր տեսակին հասկանալու եւ ներկայացնելու համար կարիք չունի մանրամասն գնելու եւ ներկայացնելու: Նա իր տեսակին հասկանում է հեռուից: Եւ՝ կէս խօսքից: Ինչպէս Թումանեանը Շեքսպիրին, կամ Գէօթէին, Պուշկինին: Ահարոնեանը Բաֆֆուն, որ նախ եւ առաջ, իր ուսուցիչն էր, ըմբռնել էր հենց այդպէս՝ կէս խօսքից եւ ... հոգով: Նա Բաֆֆուն իրաւացիօրէն մարգարէ է համարում:

Եւ միանգամայն իրաւացի է իր ընդհանրացնող պնդման մէջ՝ «Բաֆֆին մեր գրականութեան փառքի կաղնին է»:

digitised by A.R.A.R.@

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Տե՛ս՝ Աւետիս Ահարոնեան, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 8, Բոստըն, 1951, էջ 342։ Այսուհետեւ սոյն հրատարակութիւնից կատարուող մէջբերումների կողքին կը նշուի հատորը եւ համապատասխան էջը։

[2] Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատոր Ութերորդ, Երեւան, Սովետական Գրող, 1986, էջ 5։

[3] Նոյն, էջ 6-7։

[4] Նոյն, էջ 8։

[5] Նոյն, էջ 8։

[6] Տե՛ս՝ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հատոր Առաջին (1983), Երկրորդ (1983), Յորդոր (1984), Հինգերորդ (1985), Վեցերորդ (1986)։

[7] Րաֆֆի, Երկերի…հատոր Ութերորդ, Գիրք Ա, Գլ Բ, Գիրք Բ, Գլ Ա, գիրք Գ, Գլ Ա, Դ։

[8] Տե՛ս՝ Ահարոնեան, հատ. Առաջին, Բոստըն, Հայրենիք Տպ., 1947, հատ Հինգերորդ՝ 1948։

[9] Միայն մէկ օրինակ։ Ահա Բէչեանի՝ գիտութեան եւ կրթութեան նախարարի պաշտօնավարութեան օրերին մամուլում արծարծւում էին մտքեր, որոնցում Սամուէլի հերոսի արարքը համեմատւում էր խորհրդային գրականութեան մէջ փառաբանուող Պաւլիկ Մորոզովի արարքի հետ։ Առանց հաշուի առնելով, որ սովետական պիոներ Մորոզովի կերպարը գաղափարական ուծացման տիպիկ օրինակ էր, իսկ Սամուէլի կերպարը՝ հոգեբանական բարդ անցումներով ձեւաւորուած ինքնանուիրումի կերպար՝ Րաֆֆուն վերագրում էին պաւլիկմորոզովականութեան քարոզչի դեր։ Բանը հասաւ նրան, որ առաջարկւում էր վէպը հանել դպրոցական ծրագրերից։ Ի վերջոյ, առողջ բանականութիւնը յաղթանակեց, եւ հարցը փակուեց։ Ահա այս դիտանկիւնից եւս բաւականին արդիական են Հնչում Ահարոնեանի դիտարկումները։

[10] Յովհաննէս Թումանեան, Երկերի ժողովածու, հատ. 8, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1989, էջ 518։

[11] Տիչինք «Երեք երիտասարդ ուժեր» գլուխը, Րաֆֆի, Երկերի…հատոր Ութերորդ, էջ 70, կամ «Արտասուքի Աղբիւրը» գլուխը՝ Սամուէլի եւ Աչխէնի երկխօսութիւնը Վահան Մամիկոնեանի մասին։

[12] Րաֆֆի, Երկերի …հատոր Ութերորդ, էջ 392։

[13] Նոյն, էջ 456։

RAFFI IN AVEDIS AHARONIAN'S ASSESSMENT

(Summary)

SERJ SRABIONIAN

Basing his work on the 1924 study about the novelist Raffi by exiled author Avedis Aharonian, Srabionian reveals the aesthetic value system and literary perceptions of Raffi.

The author argues that Aharonian was interestd in Raffi not only because he wanted to pay tribute to the 35th anniversary of Raffi's death, but also because in newly Sovietized Armenia Raffi's literary heritage was being tarnished. Having witnessed the fate of his own literary heritage, Aharonian tried to defend the most nationalistic/patriotic features of Armenian literature, which were being undermined:

Through skillfull observations, which only a true literary critic could make, Aharonian reveals the dark and bright sides of Raffi's work, particularly in his historical novel, *Samuel*. Srabionian draws attention especially to the observations Aharonian made while interpreting the central conflict of the novel, the act of parent-killing, both as a crime and as a daring act. Srabionian agrees with Aharonian's claim that he is unaware of any other Armenian author who could have more successfully portrayed such a complicated psychological clash between parents and their son.

digitised by A.R.A.R.@

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ. ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ՄԻ ՄԱՐԴ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՒԱԳԵԱՆ

Հայ գրականութեան մեծերից մէկը՝ Կոստան Զարեանը (Կոստանդին Եղիազարեան, 1885-1969), թէեւ իր կեանքի մեծ մասը ապրեց հայրենիքից դուրս ու իր գրական մուտքը սկսեց օտար լեզուով (ռուսերէն, ֆրանսերէն), սակայն չուտով վերադարձաւ իր մայր լեզուին եւ գրեց արեւելահայերէնով։ Դա արդիւնք էր այն համոզման, որ հայրենի իրական հողն ու նրա վրայ ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծման հեռանկարները արեւելահայ լեզուին զարգացման աւելի մեծ հնարաւորութիւններ են տալիս։ «Լեզուն,- գրել է Զարեանը,- բոյսի նման, ծաղկում եւ աճում է հայրենի հողի վրայ»[1]։ Երկարատեւ դեգերումներից յետոյ գրողն իր կեանքի վերջին տասնամեակն անցկացրեց հենց երազած այդ մայր հայրենիքում։ Սակայն նրա կեանքը հանդարտ չանցաւ եւ ոչ մի տեղ։

Զարեանը գրել է գրական գրեթէ բոլոր սեռերով՝ բանաստեղծութիւն, ասք, պոէմ, թատերապոէմ, էսսէ, նոթեր, յուշագրութիւն, ուղեգրութիւն, պատկեր, պատմուածք, վէպ, օրագրութիւն, որոնց պէտք է աւելացնել նրա գրաքննադատական, լեզուաբանական, թատերագիտական, արուեստաբանական, խոհափիլիսոփայական յօդուածները, նամակներն ու զանազան այլ գրութիւնները, որոնց մեծ մասի վերաբերեալ տասնամեակներ ու տասնամեակներ հայ գրականագիտութիւնը լռել է, իսկ նրա գրութիւնների մի ահագին մասն էլ ցայսօր մնում է անյայտութեան մէջ կամ չի տպագրուել։

Հայ գրողների մէջ դժուար է նշել մի երկրորդ անձ, ինչպիսին Կոստան Զարեանն է, որն այնպիսի աստանդական կեանքով ապրած լինի եւ այնքան շատ լեզուներով (ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, իսպաներէն) ստեղծագործած լինի, որ այնքան փոփոխական յարած լինի գրական այս կամ այն ուղղութեանը, այնքան իրարամերժ եղած լինի իր դաւանանքներում ու գաղափարներում։ Իր բարդ բնաւորութեան, աչխարհաքաղաքացու իր կեցուածքի ու նաեւ մերժողական իր որոշ հայեացքների պատճառով Զարեանը եղաւ ու իր ողջ կեանքի ընթացքում մնաց քիչ ցանկալի մարդ թէ՛ իր հակառակորդների եւ թէ՛ իւրայինների համար։ Այստեղից էլ այն ծայրայեղ գնահատումները, որոնք ցուցաբերուել են նրա նկատմամբ՝ մերթ նրան դասական գրող համարելով, մերթ՝ աւելորդ աղմուկ հանող, մերթ չոնդալից ու մեծ, չողարձակ մտքերի հեղինակ, մերթ էլ՝ մտքի պսակից հրաժարող ու հաւատափոխ։

Իր գրական ընդգրկումներով, չօչափած հարցադրումներով Կոստան Զարեանը նոյնքան արեւելահայ, որքան եւ սփիւռքահայ կեանքի պատկերողը եղաւ։ Նրա գրականութիւնը մայր երկրի ու տարաշխարհի հայութեան ոգու բացայայտման մի ամփոփ պատմութիւն է, հայ մարդու դարաւոր մտքերի ու ոգորումների դրսեւորում, առհասարակ «Բաղձալի Բացակայի»՝ Ազատ Հայաստանի որոնում։

digitised by A.R.A.R.@

Արեւմտահայ, մինչխորհրդային ու խորհրդային հայ կեանքի եւ սփիւռքահայ իրականութեանը, Իսպանիայի, Միացեալ Նահանգների, եւրոպական մի շարք երկրների բարքերին, քաղաքական կառոյցներին ու մշակութային արժէքներին վերաբերող զարեհանական էջերը անփոխարինելի վաւերաթղթի արժէք ունեն եւ իրենց գեղարուեստական ու դաստիարակչական-վերլուծական ընդգրկումներով հայ գրականութեան լաւագոյն էջերից են։

Ազատապաշտական բաղձանքները Զարեհանին հակել էին դէպի տարբեր գաղափարախօսութիւններ ու դիւրքորոշումներ։ Բոլշեւիկեան Ռադուգա[2] ամսաթերթում նրա տպագրած բանաստեղծութիւնները, յեղափոխական նպատակների համար դրամների ու ռումբերի փոխադրումները ի վերջոյ յանգեցրին ձերբակալութեան, ու մէկ տարուց աւելի Միւնխէնի բանտում անցկացնելուց յետոյ Զարեհանը վերջնականապէս համոզուեց, որ կեանքը լի է ցաւերով, օրուայ հացը լեղի է, որ մարդիկ զբաղուած են միայն «գարեջուր եւ ձիու միս» հալթալթելով, իսկ յեղափոխականները օրերով վիճում են, քանի որ չգիտեն՝ ինչ անեն իրենց «աւօթի ստամոքսները» լցնելու համար։

Զարեհանի գրական բուն կեանքը սկսուել էր Բելգիայում, որտեղ կեանքը տառացիօրէն բուռն էր ու եռուն, յագեցած Ռուբենսի ու Ջորդանոյի հրաշակերտ նկարներով, Էմիլ Վերհարնի կենսունակ բանաստեղծութիւններով։ Հենց վերջինիս հետ ունեցած մի զրոյցի ժամանակ էլ բելգիական բանաստեղծութեան «միակ կենդանի ձայնը» օտար լեզուով ստեղծագործող Զարեհանին յորդորել է դրել մայրենի լեզուով՝ աղօթելու նման. «...ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը, եթէ ոչ մշտապէս աղօթք»։ Յետագայում իր «Հռոմէական Ցուշատետր»ում Զարեհանը կը գրի. «... օտար լեզուով գրելը նշանակում է ուրիշների մտայնութեանը յարմարուել, հոգով եւ մտքով ծռուել ... նմանութիւն անել»[3]։

Զարեհանի համար Ի. դարի տասականները գործունէութեան բուռն տարիներ եղան. Պոլսի մամուլում նա տպագրում է մի շարք բանաստեղծութիւններ, դասաւանդում դպրոցներում, հանդիպումներ ունենում արեւմտահայ մտքի ու մշակոյթի մեծերի հետ, մասնակցում «Աստեղատուն» Միութեան[4] աշխատանքներին, իր հիմնած Մեհեան[5] հանդէսում հրատարակում նորարարական ու «մերժողական» յօդուածներ, աւելի ուշ՝ 1922ին, նա աշխոյժ մասնակցութիւն է ունենում Պոլսի «Հայրենուն»ի[6] աշխատանքներին։ Ստեղծագործական ու ազգային գործունէութեան ծրագրերը շատ էին, սակայն սկսուած աշխարհամարտը եւ ազգային Մեծ Աղէտը ստիպում են կիսատ թողնել ամէն ինչ։ Զարեհանը հրաշքով է կարողանում հեռանալ թուրքական սահմաններից՝ այս անգամ թափառելով երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք, միշտ մնալով օտարական՝ օտարների մէջ։

Առհասարակ, Զարեհանի կեանքին բնորոշ մնացին հակասական իրավիճակներն ու հակասական գաղափարադրոյթները, ազգային տխուր կացութեան արդիւնք՝ ցաւի մորմոքներն ու ստեղծագործական անսանձ թռիչքները, մարդկային կեանքի միաժամանակեայ մերժումն ու պանծացումը։ Անկանգ որոնման տենչանքը Զարեհանին տարել է ոչ միայն տեղից տեղ, այ-

digitised by A.R.A.R.@

լեւ մտքից միտք, գաղափարից գաղափար, ասելիքից ասելիք՝ միշտ ծարաւի հոգեկան երազուած սեղանին, միշտ երազուած կեանքը նախընտրելով իրական կեանքից։ Սա հատկապէս վերաբերում է Զարեանի կեանքի նաեւ խորհրդային շրջաններին (1922-24 եւ 1961-1969) երբ սոցիալիստական «մեծ գաղափարները» իրականութեան դաժանութեան մէջ սկսել էին նեխել, երբ հալածւում էին ազգային գաղափարները, երբ գրականութեան թեմաները պարտադրւում էին կուսակցական որոշումներով։ Զարեանը իր իսկ երկրում ապրում էր օտարի նման։ Իր ապրած այդ օրերի համար նա գրել է. «Մայր իմ, եկել եմ։ ... Եկայ աւելի որք, քան երբեք։ Ուրախ չէ աշխարհը։ Գիտես, անցորդ տարագիրը ամէն տեղ էլ դժբախտ է»[7]։

Այդուհետ Հայաստանը Զարեանի համար երկար պիտի մնար հեռաւոր մի վայր, անորոշութիւններով լեցուն բարոյական մի անդունդ։ Ուրիշ էր գրողի խառնուածքը, ուրիշ՝ իրականութեան պարտադրանքը, որը ողբերգութիւնների մի անլուծելի չղթայ էր պարզում նրա առջեւ։ Նորից ու նորից նրա առջեւ ծառացել էր ամէն գնով իր հոգեկան աշխարհն ու արուեստագէտի իր ազատութիւնը փրկելու հարցը։ Հայաստանից հեռանալուց յետոյ Զարեանը երբեք երջանիկ չի զգացել իրեն (1950ականների վերջերին մի զրոյցի ժամանակ այդ մասին նա խոստովանել է Վիկտոր Համբարձումեանին), բայց եւ երբեք իրեն երջանիկ չզգաց նաեւ Մայր Հայաստանում։

Ահապէս, իր ողջ կեանքի ընթացքում նրան մերժեցին ու քննադատեցին՝ «մեր» ու «ձեր» անուանելով, մերժեցին ու քննադատեցին արեւմտահայ շատ գրչակիցներ *Մհերեանի* հրատարակման համար, քանի որ ամսագիրը հռչակում էր մի հանգանակ, որը պիտի գրական յեղաշրջում առաջ բերեր՝ ժխտելով արեւմտահայ գրականութեան դասական ու ընթացիկ արժէքները։ 1920ականների սկզբներին նրան մերժում էին բոլշեւիկեան իշխանութիւններն ու պրոլետ[8] գրողները, համալսարանի կոմերիտ բջջի աղջիկները՝ նրա գրականութիւնը համարելով բուրժուական ու ազգայնական, 30ականներին՝ Փարիզի *Մենքականները*[9], գրողին համարելով «յետնապահ» եւ *Ցառաջականները*[10]՝ Զարեանի գրականութեան մէջ «տեսնելով» կոսմոպոլիտական մտածողութիւն եւ ազգային խնդիրների նկատմամբ անհոգութիւն։ 40-50ականներին՝ սփիւռքահայ մամուլն ու ազգային կուսակցութիւնները կոչ էին անում չհաւատալ Զարեանի խօսքերին ու գործերին, 60ականներից մինչեւ իր մահը նրան անտեսում էին Հայաստանի Գրողների Միութեան շատ անդամներ՝ դրսեւորելով գրական նախանձ, կուսակցական շրջանակները՝ չտպագրելով նրա գրքերն ու հատորեակները՝ կոմունիստական գաղափարախօսութեանը չհամապատասխանելու պատճառաբանութեամբ։ Զարեանին, մանաւանդ, յաճախ են հանդիպել գրականութեան չուրջը պտտուող, այս կամ այն նեղլիկ փողոցներից դուրս պրծած «շիլ, կաղ, խորթ գրականագէտներ», որոնք թոյն են տարածել նրա շրջապատում։ Գրողը յաճախ, իր առօրեայ կեանքում ստիպուած է եղել անգամ «արդարանալ» իր յայտնութիւնների համար, պատճառաբանել ու բացատրութիւններ տալ սրան ու նրան, թէ ինչու ինքը Եղեռնի զոհ չդարձաւ, ին-

digitised by A.R.A.R.@

չու խորհրդային կարգերի ժամանակ չձերբակալուից, ինչու սփիւռքում չմահացաւ։

«Ջսիրուած լինելու» իր այդ հանդամանքի վերաբերեալ Զարեանը իր վաղ մանկութեանը, իրենց տանն ունեցած իր դերի մասին խօսելիս օգտագործում է «եկուոր» բառը։ Դառը ճակատագրի բերումով այդ բառը դարձաւ նրա ողջ կեանքի բնութագիրը։ Ամէնուր եկուոր եղաւ նա՝ Եւրոպայում, Ամերիկայում, Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում, նոյնիսկ մայր երկրի ներսում։ Այդպէս ապրեց մի ողջ կեանք՝ միշտ դրկից բաժանմանը։ Հրաժեշտի խօսքին, մեկնող նաւերին ու ... աշխարհի փոթորկուն ծովերին, որ նշանակում էր տեւական եկուոր ու տեւական մեկնող։ Անհանգիստ ծովը նրա անբաժան ընկերը պիտի դառնար, նրա անհանգիստ կեանքի խորհրդանիշը։ «Նա փոուեց իմ մէջ, տարածեց մարմինիս ամէն մասում իր փոթորիկները։ Նա շտապեցրեց իմ աճման շրջանը եւ արագացրեց իմ անհատական այլափոխումը»[11]։ *«Քամիի տակ այրող խարոյկ»ի պիտի նմանուէր Զարեանի կեանքը։ Ինքը՝ Զարեանը, եւս համակերպումների ու հաշտութիւնների մարդը չեղաւ երբեք։ Նրա մէջ ասես ապրել են մի քանի մարդ, որոնք դրսեւորել են ոչ միայն տարբեր մտածողութիւններ, այլեւ հակոտնեայ գաղափարներ ու գործունէութիւններ։ Մտածումների ու գործունէութեան այդ սկզբունքը նա գրեթէ միշտ բխեցրեց հերակլիտեան այն գաղափարադրոյթից, որ ամէն ինչի հայրը պայքարն է, պայքարը իւրայինների ու հակառակորդների դէմ, պայքարը գրական ու մշակութային խոտանի դէմ, պայքարը սուտ ու սին գաղափարախօսութիւնների դէմ՝ միշտ մինչեւ վերջ, մինչեւ ինքնազոհում։ Իր այդ ընդվզուն կերտուածքը նկատի ունենալով էլ գրեց.* «Եթէ ոչ ես, հապա ուրիշ ո՞վ»։ *Եւ հենց այդ պատճառով չէ՞ր, որ նա աշխարհի եւ ոչ մի անկիւնում հանգիստ չունեցող մարդը եղաւ։*

Հայ իրականութեան մէջ քիչ մտաւորականների ու ազգային գործիչների կարելի է մատնանշել, որ ունեցած լինեն Զարեանի չափ մեծ աշխարհճանաչողութիւն ու իմացութիւններ, նրա չափ լաւատեղեակ՝ արուեստի բնագաւառների՝ թատրոնի, կինոյի, գրականութեան, երաժշտութեան, քանդակագործութեան, նկարչութեան եւ համաշխարհային մշակոյթի այլ ոլորտների արժէքներին, նուաճումներին ու դրսեւորումներին ու այդ ամէնի մասին գրած լինեն այնպիսի խորքով, ինչպիսին արել է Զարեանը։

Զարեանը դատողական արձակի մի նոր որակ ստեղծեց հայ իրականութեան մէջ, ազգային անցած ու անցնելիք ուղիները յայտնաբերելու մշտական միտուածութեամբ՝ քննադատութեան առնելով հայ կեանքի թատերաբեմում հանդէս եկած թէ՛ համակրելի եւ թէ՛ հակակրելի տասնեակ ու տասնեակ անձանց, հայ կեանքում ճակատագրական դեր խաղացած գործունէութիւններ ու երեւոյթներ։ Ինչպէս ինքն է գրում, «մոմի դողդոջ լոյսը ձեռքիս»՝ *նա որոնել է հայրենական չէնքն ու հայ մարդուն։ Զարեանը այն մտաւորականներից չէր, եւ առաւել եւս գրողներից, որոնք հաճոյանում են իրենց ընթերցողներին։* «Ա՛ռ, ըմպի՛ր քիւրեղեայ այս գաւաթի մէջ արշալոյսների շողշողուն արեւը։ Ա՛ռ, կե՛ր Ծիրակի արգաւանդ դաշտի քաղց-

րահամ այս հացը»[12]: Այսպէս ասուել է ու գրուել յաճախ, քանի որ Շիրակը սովալլուկ մի դաշտ է եղել, իսկ գաւաթը՝ ճառագայթների ներեցման: Ազգային նուագուն սազի միալար այդ նուագները ծնել են «խանութպաններին» ճաշակը բաւարարող գրականութիւն, ծառայողական գրականութիւն: Մինչդեռ Զարեանը հաշուի չի նստում ընթերցողների կարծիքի հետ, ովքեր յաճախ լոկ որպէս ձեռնացուպեր են ծառայում գրողներին: Իսկական արուեստագէտը պէտք է իրականացնի իր եսը, ու անտեսի ամբոխի ճաշակը, որը միշտ էլ «վար է արուեստէն»: Այս ելակէտով էլ Զարեանը գրել է իր գործերը, այս ելակէտից պահարակել հայ գրականութեան միջակ մշակներին, միւս կողմից՝ ամենախոր ջերմութեամբ դնահատել արժանաւորներին. «Դուրեանը՝ ամբողջովին հեւք է, սարսուռ մեղեդի, աստղերի շուրջը մելամաղձօրէն պտտուող ոգի: Նրա տրտմութիւնը բաղձանքներով լեցուն է, նրա հեկեկանքը թոիչք է եւ վշտոտ ցանկութիւն: ... Ե. Տեմիրճիպաշեանը... հայ կեանքի ամենախորհրդաւոր ոգիներից մէկը:... Չրաքեանը... գուսպ այդ մարդու մէջ հերոսական ի՞նչ ոգի, մարտիրոսացման ի՞նչ տենչ»[13]: Իսկ ինչ ասես, որ չարժէն Խաչատուր Աբովեանին տրուած նրա բնութագրումները՝ «հայ գրականութեան մեծագոյն բանաստեղծ», «հայ ոգու դարպասը բացող», «մեր մեծագոյն դիւցազներգակը», «հոգեպէս զօրեղ» այն մարդը, որ մենակ պայքարում էր իր ժամանակի «տգէտ սարկաւագների»ի դէմ, «ինքն իսկ էպոսային հերոս, առասպել», «այն ... մեծութիւնը, որի առջեւ մարդ մնում է ապշած», «ապրել ուզող ժողովրդի հսկայական կանչ»[14] եւն., եւն.:

Զարեանը լաւ գիտէր, որ Հայաստան աշխարհը միշտ զոհ է դարձել պատմական աննպաստ պայմաններին, իրենից դուրս գարգացած չարագուշակ դէպքերի: Այդ պատճառով ժողովուրդը խեղճացել է, կորցրել իր ոգին, իր ներքին ստեղծագործ ոյժը: Ու նա այն համոզումն ունէր, որ անհրաժեշտ է բացայայտել ժողովրդի ներքին կորովի ակունքներն ու նրա մշակութային կոչումը, որը եւ կեանքի բարձրագոյն դրսեւորմանը պէտք է յանգեցնի: Ու քանի դեռ այդ չի արուած, հնարաւոր չէ հասկանալ հայի դարաւոր մարտիրոսութիւնը, «նրա քափած արիւնի համաշխարհային իմաստը» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.): Հայրենիքը, ըստ գրողի, աւելի կրօնական զգայնութիւն պէտք է լինի ազգի համար, քան նիւթական կամ արդիւնաբերական: Զարեանը համոզուած էր, որ առանց հոգեկանի եւ ազգայինի ոչ մի կայուն բան հնարաւոր չէ ստեղծել: Հայրենիքը ազնուացնող յատկանիշ ունի, եւ նա, ով լքում է իր երկիրը, կորցնում է իր հոգու բարձրութիւնը, դառնում է «վաճառական կամ միջակ մտաւորական», դադարում է «ինքն իր նման մտածել» իսկ ով խօսում կամ գրում է օտար լեզուով «... ուրիշների մտայնութեանն է յարմարուում, հոգով եւ մտքով ծռում»[15]: Հայի հոգեկան անունդը գալիս է Արարատից՝ անտեսապէս անօգտակար այդ լեռից՝ քարէ այդ աստուածութիւնից՝ հայրենասիրութեան ու հայասիրութեան այդ յարատեւ հրաւէրից: Եւ երբ մէկը կորցնում է միւսին, հեռանում նրանից, փոքրանում է, դառնում որը, նիւթական ու օտար հոսանք-

digitised by A.R.A.R.@

ների տակ կքւում, յայտնւում երկու աշխարհների մէջ. «... - երկո՞ւ- չո՛րս աշխարհների մէջ - այսինքն՝ ոչ մի տեղ ...»։

Զարեանը նման եղաւ այն կոյրին, որը ելել էր լոյս որոնելու, ու այդ լոյսը չկար, այն տառապեալին, որը երջանկութիւն էր փնտռում, երբ շուրջբոլորը վիշտ էր։ Բայց եւ նա եղաւ այն մտաւորականը, որն իմաստ ու բովանդակութիւն տուեց հայ կեանքի բազում բարդ խնդիրների ու իր գրականութեամբ ու գործունէութեամբ եղաւ տեսանող ու յայտնագործող, իր գրականութեամբ պատկերեց ինչպէս միայնակ մարդու տառապանքներն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ողջ սերնդի ողբերգութիւնը։

Այդ նա էր նաեւ, որ հայ իրականութիւն բերեց Ի. դարի, եւ ոչ միայն Ի. դարի, համաշխարհային մեծութիւնների գործի ու վաստակի ուշագրաւ արժեւորումները, նրանց մասին գրեց հարիւրաւոր էջեր, բնութագրումներ կատարեց, որոնք այսօր էլ մնում են անգերազանցելի։ Երջանաւութեան մէջ դրեց արուեստաբանական ճանաչողական հարուստ նիւթ՝ հայ մշակութային միտքը բարձրացնելով աննախադէպ նոր մակարդակի։ Թէ՛ որպէս անձնական ճանաչման արդիւնք, թէ՛ որպէս գրականագէտ ու մտաւորական՝ նրա գրական, մշակութային ու հասարակական գործունէութեան շրջանակներից են համաշխարհային այնպիսի մեծութիւնների անուններ, ինչպիսիք են Պաբլօ Պիկասօն, Ռաբինդրանաթ Թագորը, Թէոդոր Դրայզերը, Կարսիա Լորկան, Ապոլինէրը, Շթեֆան Ցուայգը, Միգել Դը Ունամունօն ու էլի շատերը, որոնց հետ Զարեանը ունէր նամակագրութիւններ եւ կամ անձնական ծանօթութիւններ։ Կարելի է հարցնել՝ կա՞յ մի ուրիշ հայ գրող, որի մասին շատ թէ քիչ ճանաչում ունեցող օտար մտաւորական եւ գրող մի ամբողջ գեղարուեստական ու խոհական գիրք գրած լինի, ինչպէս, օրինակ, Լորենս Դարրէլի *Զարեանագաւառում* վերնագրով գիրքն է[10]։ Եւ մի՞թէ կարելի է թերագնահատել Զարեանի գործունէութիւնը Կ.Պոլսում Դանիէլ Վարուժանի, Ցակոբ Օշականի, Գեղամ Բարսեղեանի, Արշամ Տատրեանի մասնակցութեամբ *Մհերեան*, իսկ քիչ անց՝ 1922ին, *Բարձրաչեանք*, արտասահմանում 1925ին Ֆրանսերէն *La Tour de Babel*, 1946ին անգլերէն *Armenian Quarterly* հանդէսների ու ամսագրերի հրատարակման իրողութիւնները։

Զարեանը նորարար էր թէ՛ արեւմտահայ, թէ՛ սփիւռքահայ եւ թէ՛ արեւելահայ գրականութեան անդաստանում։ Նրա գրականութիւնը լի է կեանքի ու աշխարհի, մարդու եւ երկրի նկատմամբ տածուած ինքնատիպ խոհերով ու մտածումներով, ձեւական եւ գաղափարական յայտնութիւններով եւ այս ամէնը՝ դիտուած հայ Մարդու ու Հայաստան աշխարհի տեսանկիւնից։ Զարեանը ողջ կեանքում այն տեսակէտին մնաց, որ եթէ այլ ժողովուրդների համար գրականութիւնը գեղեցկութեան ու մտքի նուաճման ուրոյն միջոց է ու կոչուած է հարստացնելու արդէն բազում երեւոյթներով պերճացած կեանքը եւ անունդ է «քչերի եւ ընտրեալների,- ապա՝- հայի համար նա անհրաժեշտ հոգեկան հաց է» (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.), եւ հայ գրողը չի կարող ստեղծագործել առանց այդ պարագան գիտակցելու։

Զարեանի գրականութեան առանձնայատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ նրա գործերում ընդգծուած խնդիրներ են մնում ոչ միայն գրականութեան դերի ու կոչումի, այլեւ արուեստագէտի, ստեղծագործող անհատի ընդգրկումների ու դրանց գեղարուեստական դրսեւորումների վերաբերեալ գրողի նորովի հարցադրումներն ու դատողութիւնները. կարողանալ տեսնել էականը, տիպականը, երեւոյթների ու իրերի մակերեւոյթից անցնել խորք, որը «ոսկէ փեթակի» նման հազարաւոր նոր իրականութիւններով է լեցուն: Կարողանալ գեղակերտել ազգին յուզող երազը, յայտնաբերել հայ մարդու հոգեկան այն հարստութիւնները, որոնք դրսեւորուել են մեր փոթորկուն պատմութեան որքան եղերական, նոյնքան էլ դիւցազնական երկարատեւ շրջադայում, առաքելացնել ազգի մարտիրոսութիւնը, նրա գոյատեւման վճիռը բխեցնել նրա իսկ կորուստներից: Խնդիրներ, որոնք Զարեան գրողի առաջադրանքներն են մնում նրա գրեթէ բոլոր գործերում:

Ազգային նկարագրի գարեանական իդէալը յանգում է հոգեմարդուն, «տիեզերա-աննիատին», նրան՝ Արարատեան իսկական հային՝ Արային: Այս առումով յատկապէս առանձնանում են գրողի՝ հայ առասպելական ու բանահիւսական նիւթերի հիման վրայ ստեղծուած պոէմները[17]՝ Հայկի, Արայի, Վահագնի, Մհերի, Տիգրան Մեծի եւ այլոց դիւցազնական նկարագրերով ու հոգեկերտուածքներով:

Զարեանի գրեթէ բոլոր գործերում, տեսանելի, թէ անտեսանելի, ներկայ է իր անձը, որի խոհերի, մտորումների ու դատողութիւնների բարդ ելեւէջներում արտացոլւում են աշխարհի ու մարդկանց անցեալ ու ներկայ իրողութիւններ, վեր են հանւում կեանքի ճշմարտութիւններ եւ դատողութիւններ են կատարւում գալիք իրադարձութիւնների վերաբերեալ: Այլ խօսքով՝ Զարեանի գրականութիւնը բնութագրւում է իր իսկ բառերով. «... ուրիշների մասին գրելիս, մենք խօսում ենք գլխաւորապէս մեր մասին»[18]:

Գրողը յաճախ է ընտրում փոխաբերութիւնների ու խորհրդանիշների խրթին լեզուն: Գաղափար-պատկերներ. սա Զարեանի նախասիրած գրելաոճն է, որին գրեթէ միշտ գալիս է աւելանալու վերացարկուած դատողական խոհը, ինչը ընթերցողին մղում է նորովի մտածումների առ մարդն ու երեւոյթը, տիպում իր հետ մտածել եւ «յայտնաբերման» հաճոյքը վայելել: Ինչպէս իրաւացիօրէն նշուել է (Աւետիս Ահարոնեան), Զարեանի գրականութիւնը չուներ իր նախորդները[19]: Այն նաեւ անհետեւորդ պիտի մնար: Ինքը՝ գրողը, եւս քիչ չփուեց ժամանակի գրական կեանքին: Նա միայնակ մարդն էր: Ինքն էր ու աշխարհը, ինքն էր ու Հայաստան երկիրը:

Զարեանի կերտած հերոսներն էլ իրենց նկարագրով նման են իրեն՝ ընդվզուն, բուռն, յաճախ անհաշտ եւ հակասական, բայց նաեւ երազապաշտ ու ազնուական: Այդ մասին դեռեւս 20ականներին Բարձրաւանդակում ասուած իր խօսքում վկայում էր Շահան Պէրպէրեանը, հաստատելով, որ «Քարդ ազդեցութիւններ ու ձգտումներ կը կազմեն Կոստան Զարեանի անձնականութիւնը ու կը բնորոշեն անոր ներշնչման նկարագիրը»[20]: Փիլիսոփայ մանկավարժի դիտարկումը միանգամայն ճիշտ է մանաւանդ իր առաջին մասով: Զարեանի գրականութեան արժանիքներից եղան ու մնա-

digitised by A.R.A.R.@

ցին այն նորարարական ձգտումները, որոնք նա հակադրում էր գրականութեան մէջ պարզ ընդօրինակումներին ու կրկնումներին։ Արտայայտման նորանոր ձեւերի եւ թարմ գաղափարների օգտագործումները օգնում են Զարեանին ստեղծելու պատկերուող զգայնութիւնների ու ապրումների, յոյզերի ու գործունէութեան անսովոր ու իւրայատուկ կերպաւորումներ ու հերոսներ, որոնք իր խօսքերով ասած, միքելանջելօների նման խօսում են սառոյցից, որ այրում է, ու կրակի մասին, որ սառոյց է։ Մտածող ու ըմբռնող անձը ներկայ է Զարեանի կերտած բոլոր հերոսների մէջ։ Խորհելու, գործելու, պայքարելու կեցուածքը կեանքի առաջադրած բարդ խնդիրների լուծման միջոց է նրանց բոլորի համար։

Ինքնարտայայտման այս եղանակը՝ իրերին ու դէպքերին իր եսի պատկերը տալու գրողի միտումը, նրա գրականութեան պարտադիր տարր են դարձրել փաստագրութիւնը, իրական իրականութիւնն ու անիրական իրականութիւնը, որոնք միշտ իրենց դրսեւորման բարձրագոյն գեղարուեստական մարմնաւորումներն են գտնում, դառնում խորքային ու ընդհանրացնող խօսք։ Ասել է թէ գրողը, պատկերելով այն, ինչ որ կայ, աւելի միտուած է վերակերտելու այն, ինչ չկայ, եւ ինչը պիտի լինի։ «Աշխարհի միակերպութեան» բոդլէրեան բնութագիրը չատ յարմար է գալիս Զարեանի գրականութեանը։ «Անտեսանելի»ի եւ «անիմանալի»ի յայտնաբերումը ասես դառնում է գրողի ստեղծագործական ճանապարհի ուղեկիցը, նրան մղում լինելու միեւնոյն ժամանակ թէ՛ թանձր իրապաշտ եւ թէ՛ ընդգծուած խորհրդապաշտ։ Արուեստի մէջ Զարեանը, յանուն երեւոյթների եւ իրերի խորքային այդ յայտնատեսութեան, մերժում էր արտաքին իմացականութիւնը, ռոմանտիզմի չպատճառաբանուած յուզականութիւնը, այսպէս ասած՝ «արիւնալից երեւակայութեան հեղեղները [դասականութեան՝] յոգնած սովորականութիւնները, [իրապաշտութեան՝] պարզը եւ տրամաբանականը»։

Զարեանի գրականութիւնը գնահատելիս միշտ չէ, որ պէտք է չափման միաւոր ընդունել ազգային խնդիրների ընդգրկումները։ Նրա գործերը երբեմն մտաւորական ու խորհող անհատի զգայնութիւնների ու դատումների արտայայտութիւններ են, որոնք պակաս կարեւոր չեն Զարեանին ճանաչելու համար։ Նրանք նաեւ միջոց են թափանցելու համար հայ ու համաշխարհային կեանքի բարդ երեւոյթների մէջ, հասկանալու ազգերի ու մարդկանց կեանքի ընթացքի էութիւնը, խորանալու երեւոյթների իմաստի մէջ։

Այսուհանդերձ, չի կարելի չնկատել, որ Զարեան գրողի ու մտածողի համար կարեւորագոյն խնդիրը եղաւ ու մնաց իր ժողովրդի ու երկրի ճակատագիրը այս փոքրիկ հողագնդի վրայ։ Այս առումով Զարեանի գրականութեան ընդգրկումները չատ են մօտ Զարենցեան անդրադարձներին. գտնել իսկական Հայաստան երկիրը, «խօսել նրա հետ, սրտով սիրել նրան», յանուն որոնց անմնացորդ նուիրում եւ անդուլ գործունէութիւն էին դրսեւորում երկու գրողներն էլ։ Ցիշենք թէկուզ այն երկակի վերաբերմունքը, որ ունէին Զարենցն ու Զարեանը Հայաստանում ստեղծուած նոր կարգերի վերաբերեալ։ Ինչպէս Զարենցը, այնպէս էլ աշխարհի բազում ճամփաներով անցած Զարեանը տեսնում էին, որ նուաճումներին զուգըն-

digitised by A.R.A.R.@

թաց ծաւալւում են կաշկանդումներ ու արգելումներ, անհատի ազատութիւնների սահմանափակումներ։ Ուրեմն չկար ու չէր կարող լինել իսկական ազատութիւն առանց հայրենիքի, եւ չկար ու չէր կարող լինել ցանկալի հայրենիք, եթէ այն ազատ չէր։

Զարեանը իր կեանքի բերումով նաեւ ականատեսը եղաւ հայ մարդու ապրած ճակատագրական մի շարք դէպքերի՝ բռնութիւններ, աքսորներ, յեղափոխութիւններ, կոտորածներ, գաղթ եւն.։ Հենց իր՝ Զարեանի ապրած կեանքը տարազիր հայ մարդու ապրած երկարաձիգ մի ուղի է եղել, որ ուղղակի կամ անուղղակի արդիւնք ու հետեւանք էր Եղեռնի «զարնող զուլումի» արձագանգ։

Գրուել ու ասուել է, թէ Զարեանը չի պատկերել եւ կամ չի անդրադարձել ազգային այդ մեծ արհաւիրքին։ Միանգամայն սխալ տեսակէտ ու կարծիք։ Իր ամբողջութեան մէջ Զարեանի դրականութիւնը աւելի քան արդիւնքն է հենց այդ երեւոյթի. այն այլ բան չէ, քան հայ ժողովրդի ապրած ցաւի ու արեան գեղարուեստական պատմութիւնը, հայութեան «այրուող վերք»ի բացայայտումը, ջանք՝ հայ մարդու ապրած տանջանքները եւ թափած արիւնը ծառայեցնելու չէնացնող կեանքին եւ ոգեղէն արժէքների ու ազգակների վերածելու՝ ոգեկոչելու համար հայ մարդու ստեղծագործ կարողութիւնները, ցոյց տալու, որ կեանքի եւ մահուան տեւական պայքարի, լոյսի ու առաջընթացի անընդհատ որոնման մէջ է նաեւ պարուրուած հայ ժողովրդի մեծութիւնն ու ոգու էութիւնը։

Զարեանն ունէր այն համոզումը, որ արուեստի մէջ «կարելի չէ երգել ոճիրը, որ երգել կարելի է միայն այն, ինչ վսեմ է, բարոյական, լուսաւոր»[21], քանի որ ոճիրը ապականում է կեանքն ու դեղեցկութիւնը։ Լալկան խօսքը նաեւ նսեմացնում է ազգին։ Մինչդեռ անհրաժեշտ է արտացոլել ժողովրդի ոգեղէն աշխարհը, որ վսեմացնող յատկանիշ ունի։ Սակայն սա չի նշանակում, թէ Զարեանը իր հայեացքը չրջել էր այլ ուղղութեամբ։ Եղեռնը ոչ միայն ֆիզիկական ու նիւթական անդառնալի կորուստներ էր պատճառել, այլեւ խեղել էր միլիոնաւորների հոգեվիճակը, նրանց մատնել, Զարեանի խօսքերով ասած, «ստեղծագործական մեռելութեան»։ Հայ միտքը «վերջացած մոմի նման» հառաչանք էր քաշում։ Ուրեմն հարկ էր ոչ միայն խօսել զոհերի մասին, այլեւ՝ թէ ինչ ապրեցին փրկուածները։ Եղեռնը այն երեւոյթն է, որ Զարեանին մղել է հայ մարդուն ու նրա ոգեղէն կերտուածքը տեսնելու ահաւոր այդ չարիքի դիմակայման մէջ։ Այս յենքի վրայ էլ բարձրանում է Զարեանի գրական ընդգրկումների միւս առանձնայատկութիւնը՝ աշխարհի անդաշն վիճակի արտացոլումը, համաշխարհային կեանքի փլուզումների պատմութիւնը, մարդ-արարածին պատած քաոսային վիճակի պատկերումը։

Հայ ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս նրա արեւմտահայ հատուածը, իր դարի առաջին երկու տասնամեակների ընթացքում ազգային գոյամարտի սեղանին դրեց դարերի ընթացքում երազուած ազատարաղճական իր նուիրումներն ու միտքը, ապրեց իր պատմութեան ամենաողբերգական տարինները ու այդ ամէնի ճանապարհին

digitised by A.R.A.R@

կորցրեց հայրենի հողն ու հայրական տունը, տուեց կեանք ու արիւն եւ ցրօնք դարձաւ աշխարհի չորս ծագերում։ Զարեանի գրականութիւնն էլ գալիս էր ասելու, որ այս պատմական շրջանի գլխաւորագոյն խնդիրը Հայաստան երկրի ու ժողովրդի գոյատեւումն է։ Հենց յանուն այդ խնդրի էլ ապրում ու գործում են նրա կերտած հերոսներն ու անձինք։

«Համայն հայկական թշուառութիւնը» անբաժան է եղել Զարեանի հոգուց ու մտքից։ Եւ նա գրել է՝ միշտ զգալով հոգեկան ու մտային մեծ պատասխանատուութիւն հայ կեանքի առջեւ։ Գրել է ամէնօրեայ դառն ու սպանիչ դէպքերի թելադրանքով, ինչպէս վկայում է «Կղզին Եւ Մի Մարդ» գործում՝ մեծագոյն տանջանքով, միշտ ձգտելով երազածը իրականութեան վերածել։ Տանջանք, որ գալիս էր ազգային ցաւերից, աշխարհի կործանաբեր ընթացքից, իր ապրած օրերի լկումից, այն մտայնութիւնից, որ «կեանքը լաւ կազմակերպուած չէ», նաեւ ստեղծագործական այն որոնումներից, որոնց նպատակն էր արուեստի ճանապարհով յայտնաբերել այն, ինչը էական էր ու յաւերժական։ Կորսուած կեանքի եւ կորսուած մարդու վիճակը բեկուել է նրա ստեղծագործութիւններում, տարաբնոյթ մեկնութիւններ ու ճիւղաւորումներ ստացել, դարձել խնդիր ու ասելիք, գաղափար ու թեմա։ Ադանայի կոտորածների լուրը Զարեանին ուղղակի ցնցել է։ Այդ շրջանի իր ապրումների ու աշխարհի վիճակի մասին նա գրել է «Ա՜հ, 909-ին աշխարհը մահ էր գալիս չորս ոտքի վրայ»[22]։ Իսկ 1915ի գանգուածային ջարդերի, կոտորածների ու աքսորների վերաբերեալ գրել է հակիրճ, սակայն շատ բնութագրական մի նախադասութիւն՝ «Գարուն, արիւն, արեւ եւ վիշտ։ 1915»։

«Կրակի գոյնով հողի այրուել»ը այդուհանդերձ դարձել էր Զարեանի աշխարհըմբռնման հիմքը, եւ պատահական չէ, որ նրա մէջ կուտակուել էր «յաւիտենական գայրոյթ»ը առ աշխարհը, որը նրան յաճախ է տանում հակասական ապրումների ու խարազանող խօսքի, կորստեան եւ ընդվզման տրամադրութիւնների, իր խօսքով՝ «արցունքների բոցեր»ի, որը նրան յանգեցնում է մէնակութեան ամենակուլ գաղափարին՝ «մէնակ ենք բորոտներու պէս»։ Եւ իսկապէս, ջարդերից փրկուածները ժժբախտ երջանիկներ էին, հոգով ու մարմնով կիսակործան բեկորներ։ Բայց եւ անդին կար կեանքը, ժողովրդի ներքին կորովը, որը պիտի ապրեցնէր մազապուրծ խեակներին։ Զարեանը այդ սերնդի մասին է գրել՝ «Տարաբախտ սերունդ է մեր սերունդը, նման ենք այն հաւատացեալներին, որոնք ուզում են քանդուած քաղաքի մէջ եկեղեցի շինել»[23]։

Հայ ոգու վերակերտման, հայ մարդու ազգային անբեկանելի իրաւունքների, նրա մարդասիրական գաղափարների, անկախութեան, ինքնուրոյնութեան ու ազատաբաղձութեան, հենց այդ «եկեղեցաշինութեան»ն են նուիրուած Զարեանի Տաղարագոմի Հարսը պոէմը, Անցորդը Եւ իր Ճամփան յուշագրութիւնը, Բանկոպը Եւ Մամուճի Ոսկորները, Նաւը Լերան Վրայ վէպերը եւ տասնեակ ու տասնեակ այլ գործեր, որոնցում գրողի գեղագիտական մտասեւեռման կիզակէտը միտուած է ամէն ինչում հայկա-

կանի գերակայութեան։ Այլ խօսքով՝ Զարեանի համոզումը եղաւ ու մնաց այն գիտակցումը, որ ամէն մի հայ եւ ամբողջ ժողովուրդը պէտք է գիտակցի իր պատմական դերը եւ պատասխանատուութիւնը «ցեղի տեւական արժէքները ամէն բանից աւելի գերադասելու մէջ»[24] (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.)։

Անհատի կորստեան կամ կործանման ընթացքի խնդիրը նոյնպէս Զարեանի մշտական սեւեռման առարկան է եղել։ Ուժեղ եւ ազատ անհատը, քաղաքական ու մշակութային ազատութիւն ունեցող անհատը գեղագիտական այն իդէալն է, որը պայմանաւորում է մարդու եւ ազգի փրկութեան զարեանական հայեցակարգը։ Գրողը կեանքի բարդ երեւոյթների շուրջ մշտական խորհրդածութիւնների մէջ է մտել, պեղել մարդկային սիրտն ու միտքը, հասարակական ու ազգային յարաբերութիւնների դրսեւորումներում դիտել ազատութեան, իրաւունքի ու պարտականութեան այն չրջանակները, որոնք պայմանաւորում են կեանքի առաջընթացն ու ժողովուրդների իրաւունքները։ Ուժեղ անհատը, յանդուգն, հաւատաւոր ու նուիրեալ մարդը, հոգեպէս հարուստ մարդը նաեւ իր երկրի կերպարանափոխող իշխանն է, մինչդեռ թոյլ ու անկամ մարդը, իր հոգեւոր կեանքից հրաժարուած մարդը, որը «շնչում է իրեն վիճակուած քառակուսի մետր թթուածինը», իրեն միայն ծառայ է զգում։ Նրա հայրենասիրութիւնը իր ծննդավայրի հայրենասիրութիւնն է եւ ոչ թէ հոգեկան վերացումի բարձրագոյն գաղափար, որը պիտի հակազդի ընտանեկան, համայնքային ու կուսակցական չնչին մտահոգութիւններին։ Դարեր չարունակ հայ մարդը ընդունել է հզօր Աստծոյ գաղափարը, բայց ոչ՝ հզօր մարդու գաղափարը։ Նրա իդէալը պէտք է լինէր վերապրած ընթացքը եւ ուղղահայեաց խորքը, մինչդեռ եղել է հորիզոնական լայնքը, որը ժանգոտացրել է «հայ սրտի սուրը»։ Հայ գրականութիւնն էլ յաճախ, ըստ սովորութեան, «վերք է պեղել»՝ հայ միտքը լցրել վշտերով։ Այդ գրականութիւնը քիչ է խօսել ժողովրդի հերոսական նկարագրի ու նրա առաքինութիւնների մասին։ Զարեանը այս հանգամանքը նմանեցնում է Բեթհովէնի խլութեան ու թշուառութեան մասին խօսելուն՝ մինչդեռ պէտք է խօսուի նրա երաժշտութեան մասին՝ ասել է թէ՝ ապրեցնող կամքի մասին։ Հայ մարդը, իհարկէ, աններող է եղել ու չի հանդուրժել «ստումը երկրի», չի հրաժարուել իր երկրից, բայց եւ չի ընդունել նրան այնպէս, ինչպիսին նա եղել է։ Հայ գրողն էլ է տարել է իր հողերի ահաւոր աղքատութիւնը, բայց երբ արտայայտուել է, իր ամբողջ ուժով գոռացել է՝ «երկիր դրախտավայր»։

Ի. դարը ապրում էր խոր դրամա, որից դուրս չէին մնացել ո՛չ անհատները, ո՛չ էլ ժողովուրդները։ Նաեւ սա է պատճառը, որ Զարեանի յօդուածների ու գրութիւնների տիրապետող տարրը մերժման գաղափարն է, մինչդեռ գեղարուեստական գործերի առաջմղիչը՝ հաստատման ոգին է։

Իր ամբողջութեան մէջ Զարեանի գրականութիւնը նաեւ մի ծանր պարսաւ է՝ ուղղուած աշխարհի չար ուժերի դէմ, մի աշխարհ, որը լի է պատերազմներով ու խարդաւանքներով։

digitised by A.R.A.R.@

Զարեհանը յաճախ է իրեն ու ուրիշներին հարց տուել՝ ո՞վ է հայ տիպար մարդը, եւ ո՞ւր է այդ տիպար մարդու կերպաւորումը հայ գրականութեան մէջ, ո՞ւր են «այն գաղափարաբանութիւնները, որոնցով պէտք է կառուցուի ազգի հոգեկան շէնքը»: *Այս եւ մի շարք այլ հարցերի մարմնաւորման յաջողուած օրինակ դարձաւ գրողի Նաւը Լերան վրայ վէպը, որտեղ հեղինակը վերակենդանացնում է ամէն բան, ինչ կապուած է Ի. դարասկզբի Հայաստան աշխարհի* «կծու, լեղի, քունաւոր» *վիճակի, նրա քար ու լեռան, հող ու ջրի, ժողովրդի անցած ու անցնելիք բարդ ուղիների, նրա ընթացիկ օրերի ու վաղ երազանքների հետ: Վէպ, որ հաստատումն է դառնում հայ մարդու կամքի ու պայքարի վճռակամութեան, բարձրագոյն եւ ազատ կամքով ապրելու նրա իրաւունքին:*

Քաղաքական ու տնտեսական հրաբուխների վրայ գտնուող Հայաստան աշխարհում ապրելը չարքաշ ճակատագիր է, տեւական կռիւ ոչ միայն թշնամիների, այլեւ ամայի հողերի ու կարծր քարերի դէմ. «... միևչդեռ ուրիշ երկրները կերակրում են իրենց վրայ ապրող ժողովուրդներին, էստեղ հայ ժողովուրդը պէտք է կերակրի իր երկրին...»[25]: *Ամէն անգամ հայ մարդը իր խրճիթից դուրս է եկել պայքարի համար. պայքար՝ բնութեան, իրար յաջորդող թշնամիների, հողերի կարծրութիւնների, ճակատագրի հարուածների դէմ.* «Դար դարի հետեւից գալիս անցնում է, եւ թշնամիները միշտ նոր են ... Թամերլան, Չինգիզ Խան, արաբներ, թաթարներ, տաճիկներ, սելջուկներ, աֆղաններ, պարսիկներ... գալիս աւերում են, այրում, քանդում, անցնում, իսկ ինքը՝ հայ ժողովուրդը՝ հողի հետ հող, ժայռի հետ ժայռ, նստած ապասում է»[26]: *Այսպէս նա միշտ մենակ է իր ժայռերի հետ, ու նրա հաւատարիմ դաշնակիցները ցուրտն ու սովն են, համաճարակներն ու ոռնացող քամիները: Հայաստանը մի վայր է, ուր* «մարդկային մարմին եւ տառապանք է հոտում»: *Զարեհանը իր վէպում մատնանշում է նաեւ այն գերհզօր լաւանները, որոնք փոթորկւում են հայ կեանքի ընդերքում: Ի հակադրումն համատարած թշուառութիւնների՝ հայ մարդը չարունակում է հաւատարիմ մնալ իր բաղձանքներին, բանակը կռւում է, ժողովուրդը՝ ցաւը երգի վերածում: Հայ իրականութիւնը պէտք ունի թէ՛ զէնքով կռւող հերոսների եւ թէ՛ մանաւանդ մտաւոր ազնուական մարդկանց, եւ նա ծնել է գործունեայ մարդկանց, տուել ամեհի կռւողներ, նաեւ՝ գաղափարի նուիրեալ մարդիկ: Նաւը Լերան վրայ վէպի չատ հերոսներ հենց այդպիսի կերպաւորումներ են ստացել Զարեհանի գրչի տակ՝ Արա Հերեանը, Բաբկէն Միրանեանը, կապիտան Թումանեանը եւ այլք, ովքեր գերմարդիկ չեն, այլ մտածող ու գործնական իսկական հերոսներ: Նրանք անում են կարելի ամէն բան երկրին օգտակար լինելու համար. նրանք գիտեն գնալ նպատակի ետեւից, պատրաստ են զոհողութեան, նման են մեր պատմութեան ազնիւ հոգիներին՝ ազգային գործիչներ, մտաւորականներ, կրօնաւորներ, ովքեր,* «Լուրջ, տխուր դէմքերով, խնամուած փողկապներով, ակնոցների ետեւից երազուն աչքերով նայող, ոտր մօրուքներով, սեղմուած շրթունքներով մարդիկ էին, որոնց դաժան եւ հաւատաւոր կեանքերը ջահի նման

digitised by A.R.A.R.@

վառուել էին ազգային պատմութեան խաւար լաբիրինթոսներում»[27] (ընդգծումն իմն է - Ա.Ա.)։

Նրանք, հենց նրանք են Չարեանի առաջադրած «ո՛վ է հայ տիպար մարդը» հարցին պատասխանողները։ Սէրը եւ Մահը, աւերումը եւ արարումը։ Ի՞նչ կը լինէր հայ ժողովուրդը, եթէ նրա պատմութեան ճակատագրական պահերին խաւարի միջից չդուցկլոպային այդ հոգիները։ Ողջ վէպի ընթացքում էլ գրողի համար մի չափանիշ է մնում՝ գործող անձանց մարդկային յատկանիշները բնութագրել նրանց ազգային գործունէութեամբ, նրանց հոգեկան բարձրութեամբ ու ինքնագոհողութեան պատրաստակամութեամբ, որոնք էլ ազգային յաղթանակի գրաւականներն են։ Այսպիսով՝ վէպի գլխաւոր ասելիքը յանգում է մի գլխաւոր մտքի՝ ազգային փրկութեան այլ ճանապարհ չկայ, քան ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծումը, որը լինելու է դժուարընթաց մի ուղի՝ լի փոխնիփոխ զոհողութիւններով ու յաղթանակներով։

Չարեանի մէջ, որպէս գիտակցուած հակադարձում իր եւ իր գրականութեան նկատմամբ չդջապատի ցուցաբերած միտումնաւոր վերաբերմունքի եւ առհասարակ որպէս ապրելու ձեւ, եղաւ ու մնաց անմնացորդ նուիրումը Հայաստան աշխարհին։ Հայաստանի կերպարն էլ որպէս լուսաւոր մի տեսիլ յար անբաժան մնաց նրանից՝ ամենամեծ ու ընդգրկուն խորհրդանիշը նրա գրականութեան մէջ, այն ամէնը, ինչ որ կապուած էր բարձրին ու ազնիւին։ Եւ պատահական չէ, որ նա որ համոզուած էր, թէ ամենակարեւոր բանը, որ կանգնած է հայութեան առջեւ, հայ պետականութեան ստեղծումն է։ Նրա մէջ չատ բան էր փոխւում, բայց երբեք չէր փոխւում նուիրումը իր երկրին։ «Էդ հայութիւն ասուածը ի՞նչ սոսկալի բան է եղել»,- գրել է նա՝ համոզուած, որ այն ամէն ինչ պարուրող սէրը է, ոգու կանչ, մարդկային կոչում. «Նա ես եմ, ես նա եմ»։ Մայր հայրենիքի նկատմամբ ունեցած իր մեծ սէրը նա չատ պատկերաւոր է բանաձեւել Անցորդը Եւ Իր Ձամփան գրքում. «Մենք փնտռել ենք հայրենիքը, ինչպէս թիթեռնիկը փնտռում է ճրագը, որի վրայ պիտի այրուի»[28]։

Կարելի է ասել, որ Չարեանի համար ողջ կեանքի ընթացքում հնչել են Բանկոոպը Եւ Մամուլեի Ռակորները վէպի հերոսներից մէկի՝ Գիւտ վարդապետի խօսքերը. «Հայո՜ց աշխարհ, Հայո՜ց աշխարհ: ... Ես ապրել եմ քեզ հետ եւ քեզ համար, շնչել եմ քո շնչովդ, տառապել եմ քո տառապանքներով, ուրախացել եմ քո ուրախութիւններով: Այստեղ չէ՞ այն Աստուածը, որին պաշտել եմ քեզ պաշտելու համար... Դու խաչ եւ համբարձում, վիշտ եւ բերկրանք. միջոց եւ նպատակ: Հայո՜ց աշխարհ, Հայո՜ց աշխարհ»[29]։

Ով չի սիրում իր երկիրը, ապրում է այլ վայրերում։ Միւսները միշտ վերադառնում են։ Կոստան Չարեանի ամենամեծ բաղձանքն է եղել վերադառնալ այն վայրերը, որտեղ ծնուել է «իր կեանքի առաջին տեսիլքը: Վերադառնալ արմատներին»[30]։ Նա, որ ամէն ինչ տուել էր մարդկանց ու աշխարհին, նա, որ իրենով արդարացրել էր չատերի գոյութեան իրա-

digitised by A.R.A.R.@

ւունքը, մեծ մշակոյթի մէջ ձայն ունենալու կարելիութիւնը, իր կեանքի վերջին շրջանը եւս ստիպուած էր ամփոփել նոյնքան լքուած ու մոռացուած վիճակում, ինչպէս եղել էր նախկինում: Նա նման եղաւ այն արգոնաւորդին, որը երկար թափառումներից յետոյ կանգ էր առել հայրենի տան չեմին, բայց այնտեղ գտել էր միայն իր տան պարապը: Ու երբ ուզեցել էր նաւարկել, առջեւը միայն անապատ էր տեսել: Բայց նա արեց ամէն բան՝ իրենով զարդարելու համար հայրենի հողը:

Կոստան Զարեան մարդու, մտաւորականի, գրողի ու ազգային գործչի կեանքի հակիրճ բնութագիր կարող է ծառայել նրա Արեւմուտք գործի բնաբանը.

«Դուք քնե՞լ էք, բարեկամ,
Իսկ ես կանգնել եմ ահա մենակ»:

Եւ արդեօ՞ք երիցս իրաւացի չէր Զարեանը, երբ գրում էր. «Երախտապարտ եմ, օ՜, իմ երկիր, քո հասցրած ցաւի եւ վէրքերի համար»[31]:

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Կոստան Զարեան, «Հռոմէական Ցուչատետրը. 1947», Հայրենիք, Բոստոն, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 11:*

[2] *Միաժամ, լոյս էր տեսնում ժնեւում եւ գաղտնի ուղարկւում Ռուսաստան: Տարփողում էր յեղափոխական գաղափարներ:*

[3] *Զարեան, «Հռոմէական Ցուչատետրը», 1948, Հար. 11, էջ 12:*

[4] *Գրական-մշակութային միութիւն, որը հիմնուել էր 1913ին եւ որի հիմնադիրներից էին Կոմիտասը, Վարուժանը, Օշականը, Եսայեանը, եւք.:*

[5] *Լոյս է տեսել ընդամէնը 7 համար, գլխաւոր առաջադրանքը հայ ոգու բացայայտումն էր, ինչը հայ արուեստագէտի նպատակը պէտք է լինէր:*

[6] *Հայ Արուեստի Տուն, որի կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Կ.Պոլիս ժամանած Ցովհաննէս Թումանեանն էր: Նոյն տարում Զարեանը Պոլսում հրատարակել է Բարձրացմանք գրական հանդէսը, Օրերի Պահակը բանաստեղծութիւնների ժողովածուն:*

[7] *Կ. Զարեան, «Անցորդը եւ Իր Ճամբան (Բանաստեղծի Ցուշերից)», Հայրենիք, Ցունուար 1928, թիւ 3, էջ 51:*

[8] *Պրոլետարական գրողները՝ ունեզրկեալների գրողները բոլշեւիկեան իշխանութեան գաղափարափողերն էին եւ գոնում էին, որ գրականութեան նիւթը բանուորական աշխարհից պէտք է լինի:*

[9] *Մենք գրական հանդէսը լոյս է տեսել 1930-31ին, Փարիզում: Այն համախմբում էր ժամանակի երիտասարդ ուժերին՝ անկախ կուսակցական պատկանելիութիւնից:*

[10] *Ցառաջը Փարիզում լոյս տեսնող թերթ էր՝ ՀՑԴ օրգան, խմբագիրը Շաւարշ Միաքեանն էր, որ մինչեւ եղեռնը խմբագրում էր Կ.Պոլսի Ճակատամարտ թերթը:*

[11] *Կոստան Զարեան, Նաւաստոմար, Երեւան, «Սարդիս Խաչենց», 1999, էջ 578:*

[12] *Զարեան, «Անցորդը եւ Իր», Հայրենիք, Հոկտեմբեր 1926, թիւ 12, էջ 14:*

[13] *Նոյն, էջ 14:*

[14] *Տե՛ս՝ Ազգ Պարբերական, Բէյրութ, 1958, Սեպտեմբերի 12:*

[15] *Կ. Զարեան, «Հռոմէական Ցուչատետրը», Հայրենիք, Նոյեմբեր 1948, թիւ 11, էջ 12:*

[16] *Անգլիացի բանաստեղծ Լորենս Դարրէլի հետ Զարեանը մտերմացել էր Կորֆու կղզում՝ 1936ին:*

[17] *Զարեանի այդ պոէմները լոյս են տեսել 1978ին՝ Երուսաղէմում. Գիրք Դիւցազներգութեանց վերնագրով:*

[18] *Զարեան, «Երկիրներ եւ Առասաններ· Սպանիա», Հայրենիք, Մարտ* 1936, *թիւ* 5, *էջ* 56։

[19] *Ինքը՝ Զարեանը եւս հաստատել է այս իրողութիւնը*· «Հայ գրականութեան մէջ ոչ որի ոչնչով պարտական չեմ։ Իմ գրականութիւնը զարգացած է ինքը իրմով» (*Զարեան, Նաւաստոմար, էջ* 567)։

[20] *Շ·Ռ·Պ·, «Օրերի Պատկը·- Կոստան Զարեանէ», Բարձրագիտակ, Կ· Պոլիս, Ապրիլ-Մայիս* 1922, *Հտր·* Դ·, *էջ* 133։

[21] *Զարեան, Նաւաստոմար, էջ* 580։

[22] *Զարեան, «Անցորդը եւ Իր», Հայրենիք,* 1928, *Հտր·* 12, *էջ* 18։

[23] *Կոստան Զարեան, «Արեւմուտք», Բարձրագիտակ, Կ· Պոլիս,* 1922, *Հտր·* Բ·, *էջ* 45։

[24] *Կ· Զարեան, «Երկիրներ եւ·», Հայրենիք, Յունուար* 1936, *թիւ* 3, *էջ* 42։

[25] *Կոստան Զարեան, Նաւը Լերան Վրայ, Պոսթըն, Հայրենիք,* 1943, *էջ* 36։

[26] *Նոյն, էջ* 418։

[27] *Նոյն, էջ* 244։

[28] *Կ· Զարեան, «Անցորդը եւ Իր Ճամբան (Քանաստեղծի Ցուչատետրիկ)», Հայրենիք, Մարտ* 1927, *Հտր·* 5, *էջ* 22։

[29] *Կոստան Զարեան, Բանկոռպը եւ Մամուքի Ռակորները, Անթիլիաս, Տպ· Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան,* 1987, *էջ* 285։

[30] *Կոստան Զարեան, «Հայրենադարձ», Հայրենիք, Յուլիս* 1949, *թիւ* 7, *էջ* 8։

[31] *Զարեան, «Անցորդը եւ Իր», Հայրենիք,* 1928, *Հտր·* 4, *էջ* 38։

digitised by A.R.A.R.@

GOSDAN ZARIAN: THE WORLD AND AN INDIVIDUAL
(Summary)

ARTSRUN AVAGIAN

The article highlights aspects of the uneasy life and unconventional writings of Gosdan Zarian, one of the great names of Armenian literature. Zarian, who wrote in Armenian, Russian, French, Italian and English, is one of the rare authors in Armenian culture who wrote in almost all literary genres. He wrote extensively on world-famous thinkers and cultural figures as well as about diverse fields of art, including theater, cinema, painting, music and sculpture.

His complicated and conflicting views almost always made him an unaccepted figure to his literary opponents as well as his friends. This is why he was considered at times an author who created unnecessary pandemonium and at times as a radiant and marvelous author.

Zarian's literary work expressed the life, spiritual struggle and devotion of both Armenia and Diaspora Armenians. In a broader sense his work reflected the quest for the free Armenian and free Armenia. Many of his literary pages are of irreplaceable artistic documentary value. They are very modern and sound very contemporary. Equally valuable are the issues and concerns raised in the *Mehian* (1914) and *Partsravank* (1922) as well as *La Tour de Babel* (1925) and the *Armenian Quarterly* (1946), magazines all founded and edited by him.

He described his life as a fire burning in a wind. He lived his life with the ideology that everything is born out of struggle. Zarian was one of the founders of Armenian critical prose. He looked for life when all around him was darkness. He looked for happiness when all around him was agony and anguish. The very core of Zarian's literature is the unveiling of the spiritual richness of the Armenian individual. He was very practical and exalted in his expressions, which were uttered during both painful and epic events of the stormy history of Armenia.

The characters of Zarian are singled out by their intense and defiant personalities, they are not reconciled and do not forgive life's negative aspects, yet at the same time they dream and believe. His characters are not merely concerned with national topics. Zarian often examines pan-human issues, discusses facts related to human beings and nations, and is concerned with liberty and justice.

Zarian's literature chimed with and confirmed the Armenian voice in world culture.

ՀԱՅԵՐԸ ՉԻՆԱՍՏԱՆՈՒՄ 1900-1950ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ (ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ)

ԱՐՄՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

Հայութեան ներկայութիւնը Չինաստանի տարածքում սկիզբ է առել առաւելն մեր թուականութիւնից առաջ, իսկ չինահայ առաջին փոքր գաղութները հիմնուել են ԺԳ. դարի սկզբին, մոնղոլական առաջին արշաւանքից յետոյ, երբ գերեվարուած հազարաւոր հայերի մի մասը բնակեցուել է Չինաստանի հիւսիսային շրջաններում[1]: Չինաբնակ հայութեան երկրորդ հոսանքը կազմուած է եղել հնդկահայերից, որոնք ԺԹ.-ԺԼ. դարերում հաստատուել են Չինաստանի մեծ քաղաքներում (մեծ մասամբ՝ Հոնկոնգում եւ Շանհայում) եւ հիմնել առեւտրական տներ: Չինահայ գաղթականութեան երրորդ փուլը՝ հիմնականում արեւելահայ գանդուածներից, սկիզբ է առել ԺԹ. դարի վերջից եւ չարունակուել մինչեւ 1920ականները:

Ի. դարի առաջին կէսին Չինաստանում հաստատուած, ցեղասպանութիւնից փրկուած կամ համալնավար յեղափոխութիւնից խոյս տուած այս հայերը դիմակալել են պատմութեան եւ ժամանակի այլ մարտահրաւէրներին եւս՝ 1927ին գեներալ Չան Կայ Չէկի իրագործած յեղաշրջումը, 1929ին՝ չին-մանչուրական հակամարտութիւնը, 1930ականների տնտեսական ճգնաժամը, 1932ին՝ Ճապոնիայի կողմից Մանչուրիայի (Չինաստանի հիւսիսային երկրամասի) բռնազաւթումը, Բ. Աշխարհամարտի տարիների ճապոնական բռնութիւնները եւ ապա՝ Մաօ Ձէ Թունկի գլխաւորած չինական 8րդ բանակի կողմից երկրի գրաւումը եւ համալնավարութեան հաստատումն ու դրան յաջորդած դժուարութիւնները:

Սոյն հաղորդումը վերաբերում է չինաբնակ հայութեանը Ի. դարի Ա. կէսին, որի պատմութիւնը համեմատաբար սակաւ է ուսումնասիրուած[2]: Մեր ուսումնասիրութեան համար աղբիւրներ են հանդիսացել Հայաստանի Ազգային Արխիւում պահուող հայերէն եւ ռուսերէն տասնեակ վաւերագրեր, ժամանակի մամուլը, յուշագրական գրականութիւն, ինչպէս նաեւ Չինաստանում ծնուած մի քանի հայերից ստացուած տեղեկութիւնները:

Ի. ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ԺԹ. դարի վերջին հայ գաղթականութեան նոր հոսք է եղել դէպի Չինաստան: Ռուսաստանի կողմից Արեւելա-չինական կամ Հեռաւոր-արեւելեան երկաթուղու կառուցմամբ Միջին Ասիայից եւ Ռուսաստանի տարբեր շրջաններից մի շարք կարիքաւոր, տուն ու տեղից զրկուած հայեր տեղափոխուել են ռուսական ծայրագոյն արեւելք[3] եւ Չինաստան, փոքր հայկական գաղութներ են հիմնուել Մուկդէն, Թանչուն, Դայրէն, Շանհայ եւ այլ քաղաքներում, որով եւ թարմ արիւն են ստացել արդէն հիմնուած հայկական համալնքները: Ռուս-ճապոնական պատերազմից յետոյ նրանց թիւը զգալիօրէն մեծացել է: 1905ին Խարբինի (Հարբին) հայերի տնտեսական վիճակն այնքան բարուօք է եղել, որ նրանք մինչեւ անգամ որոշակի գումարներ են

digitised by A.R.A.R.@

տրամադրել Կովկասում հայ-թաթարական բախումներից տուժած հայրենակիցներին[4]: Մանչուրիայի հայերի բարդաւաճ վիճակն իմանալով՝ Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից մի խումբ հայեր նոյնպէս գաղթել են Խարբին: Անհրաժեշտութիւն է զգացուել ստեղծել մի հայկական կազմակերպութիւն՝ կարիքի մէջ գտնուող հայրենակիցներին օգնելու նպատակով:

1902ին Չինաստանում հաստատուած Կ. Հունտցեանը երկար թղթակցութիւն է ուղարկել Թիֆլիսահայ մամուլին՝ չինական արքունիքի՝ Պեկին հանդիսաւոր վերադարձի մասին[5]: Երբեմն էլ Չինաստանում պաշտօնի բերումով յայտնուել են տարբեր երկրների հայեր: Այսպէս, 1905ին, երբ Չինաստանի Ֆրանսիական մասում սկսուել է 450 կիլոմետրանոց երկաթգծի շինարարութիւնը, Ֆրանսիական կառավարութիւնն այդ շինարարութեան գլխաւոր երկրաչափ է նշանակել Կարապետ Ժամագործեանին[6]:

Մինչեւ 1918, Խարբինի Նովի Գորոդ թաղամասում գործել է հայկական փայտաշէն աղօթատուն: Հիմնադրման թուականը մեզ յայտնի չէ: Ցայժմ նրա վերաբերեալ մեզ յայտնի առաջին տեղեկութիւնը վերաբերում է 1905ին: Ինչպէս տեղեկացուել է Խարբինից Թիֆլիսի Մշակին ուղարկուած թղթակցութեան մէջ, 1905 Յունուարի 22ին Խարբինի «Պորտոմուտ» հիւրանոցի ընդարձակ դահլիճում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատուիրակ Ընձակ վարդապետը կատարել է ժամերգութիւն եւ հանդէս եկել քարոզով: Ներկաները՝ մօտ 200 հայորդիներ, հիմնականում 10-12 տարիների թափառական չարքաշ կեանքից յետոյ առնչուել են հարազատ եկեղեցուն: «Ո՞վ կարող էր երազել,- նշուած է թղթակցութեան մէջ,- որ այս դաժան, հեռու երկրում, վաղուց հայրենիքից անջատուած, ցիրուցան եղած մեր պանդուխտ հայ եղբայրները այսօր անակնկալ կերպով կարող կը լինեն միախմբուել մի արժանաւոր հոգեւորականի առաջ, որը դրդուելով հովուական խղճմտանքից, իր բարի ցանկութեամբ արհամարհել է ամէն մի խոչընդոտ, որպէս զի հոգեկան մխիթարութիւն բերէ օտարութեան մէջ տանջուող իր ննջեցեալ հօտին»[7]: Խարբինի ռուսական թերթի թղթակիցը հայ վարդապետին համեմատել է Պիոս պապի հետ: Մշակի թղթակցութեան մէջ նշուած է, որ ժամերգութիւնից յետոյ հայկական երգերի կատարումով ելոյթ է ունեցել հայ երգիչ Արշակ Կոստանեանը (1865-1920)[8]:

Նոյն՝ 1905ի Յունիսի 19ին Սիբիրի հայոց հովիւ Արիստակէս քահանայ Խեմչեանցը Խարբինում պատարագ է մատուցել Ջալալ ըէգ Ալթունեանցի դահլիճում: Ներկայ են եղել ինչպէս առաքելական, այնպէս էլ կաթոլիկ հայեր: Արիստակէս քահանան իր քարոզի մէջ խօսել է Բաքուում, Նախիջեւանում եւ այլ վայրերում այդ տարի տեղի ունեցած հայերի կոտորածների ու դրանց հետեւանքների մասին՝ կոչ անելով եղբայրական օգնութիւն հասցնել ջարդերից տուժածների ընտանիքներին: Ապա Խաչատուր Թաթուլեանի պատրաստած մատաղի սեղանի վրայ հոգեհանգստի արարողութիւն է կատարել: Խարբինի հայերը հայրենակիցներին օգնելու նպատակով հաւաքել են 2363 ռուբլի, որը ռուս-չինական դրամատան միջոցով փոխանցուել է Մշակի խմբագրութիւն: Թղթակցութեան մէջ անուն առ անուն նշուել են այն հայերը, ովքեր մասնակցել են հանգանակութեանը[9]:

Հայերի նորանոր խմբեր Մայրագոյն Արեւելք են հասել Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին։ Նրանց մէջ եղել են բազմաթիւ գերիներ[10], որոնց մի մասին յաջողուել է ազատուել եւ հաստատուել Չինաստանի տարբեր քաղաքներում։ Այդ տարիներին Մայրագոյն Արեւելքի քաղաքներում գեղերել է ռուսական բանակի սպայ, ծնունդով ալեքսանդրապոլցի Լեւոն Սարումեանը։ Նա 1917ին Խարբինում եղել է Անդրամուրեան երկրամասի չտարում, պաշտօնավարել ռուսական հիւպատոսի մօտ, այնուհետեւ՝ Պեկինի ռուսական դեսպանատանը։ Սարումեանը եղել է Մայրագոյն Արեւելքի գրեթէ բոլոր քաղաքներում, շրջել ողջ Մոնղոլիայում եւ Հիւսիսային Չինաստանում, այցելել նաեւ Տիբէթ, Հնդկաստան եւ Ճապոնիա[11]։

Չինաստանում գործող հայերին պատկանող մի քանի ընկերութիւններ մեծ նուիրատուութիւններ են կատարել յօդուտ 1915ի Մեծ Եղեռնից տուժած հայրենակիցների[12]։

ՉԻՆԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

1917ին ստեղծուել է Չինաստանի առաջին հայկական կազմակերպութիւնը՝ Խարբինի Հայոց Ազգային Միութիւնը, որի հիմնադիր-ղեկավարներն են եղել բժիշկ Ստեփաննոս Մղոեանեանը կամ Մղդեսեանը (Ստեփան Միգդիսով, 1867-1933), ճարտարապետ, Արեւելա-չինական երկաթուղու բազմամեայ աշխատող Միքայէլ Տէր-Յովակիմեանը (Միխայիլ Տէր-Օվակիմով, մահացել է 1947ին) եւ իրաւաբան Լեւոն Մելիք-Օհանջանեանը (Լեւ Մելիք-Օհանջանով)։ Չինաբնակ հայերը նրանց կատակով անուանել են այն երեք հսկայ կէտերը, որոնց վրայ կենում է քաղաքի հայութիւնը։ 1919ին չինական իշխանութիւնները պաշտօնապէս վաւերացրել են այդ կազմակերպութեան գոյութիւնը եւ իրաւունքները[13]։ Ազգային Միութեան գլխաւոր խնդիրն է եղել օգնել բոլոր կարիքաւորներին, ծերերին, որբերին, ինչպէս նաեւ պահպանել հայկական ինքնութիւնը համայնքի անդամների մէջ։ Այդ նպատակով ազգային եւ եկեղեցական ոլորներին կազմակերպուել են թէյասեղաններ, հանրային եւ մշակութային զանազան միջոցառումներ։ Բարեգործական ձեռնարկներն իրականացրել է Տիկնանց Օգնութեան Խումբը, որը գրաղուել է ֆինանսների հայթայթմամբ եւ նուիրատուութիւններ հաւաքելով։ Հաւանաբար այս կազմակերպութիւնն է հրատարակել հայերէն Երկիր երկչաթաթերիթը։

Երբ 1919 Յունիսի 30ին Մայրագոյն Արեւելքում Ալեքսանդր Կոլչակի (1874-1920) հռչակած հանրապետութիւնը ճանաչել է Հայաստանի Հանրապետութիւնը, վերջինիս պաշտօնական ներկայացուցիչ է ընտրուել իրաւաբան, Իրկուցկի Վեստնիկ Հրմենիի (Հայաստանի լրաբեր) թերթի հրատարակիչ Գրիգոր Սարգսի Զամոյեանը (Գրիգորի Սերգէյի Զամոեւ)։ Նոյն ժամանակ Խարբինում ՀՀ հիւպատոս է նշանակուել Սիբիրում եւ Մայրագոյն Արեւելքում հեղինակութիւն վայելող ճարտարապետ Լեւոն Սուրինովը (Մուրինեան)։

1919 Մայիսին, մօտ մէկ ամիս չարունակ Խարբինում կայացել է Սիբիրի եւ Մայրագոյն Արեւելքի հայերի առաջին համագումարը՝ միաւորելով այդ

digitised by A.R.A.R.@

տարածաշրջանում միմեանցից անջատ գործող հայկական կազմակերպութիւնները[14]։ Նման հաւաք կազմակերպելու գաղափարը միմեանցից անկախ յղացել են Վլադիվոստոկի Հայկական Ցանճնախումբը[15] եւ երեք հայ ուսանողներ։ Մայիսի 1ին պատգամաւորների մեծ մասը ժամանել է Խարբին, հնգօրեայ ոչ-պաշտօնական բանակցութիւններից յետոյ կազմուել է դաշնակցային խմբակցութիւն։ Համագումարի հանդիսաւոր բացումը տեղի է ունեցել Մայիսի 5ին՝ Խարբինի Ազգային Վարչութեան նախագահ, հաղորդակցական ճանապարհների ճարտարապետ Լեւոն Սաֆարեանի ճառով։ Ուղերձներ են կարդացել Թիֆլիսի հայ եւ վրացական թատրոնի երբեմնի դերասանուհի Վարվառէ Մելիքեանը (1868-1928), Վահրամ Ագնաւուրեանը եւ այլք։ Մասնակից պատգամաւորները քանովեցն էին, որոնց թուում՝ Մայրագոյն Արեւելքում ՀՀ ապագայ հիւպատոս, Ճապոնիայում բնակուող գործարար տիկին Դիանա Աբգարը, Խարբինից՝ առեւտրականներ Յովհաննէս Գրձելեանը, Թիֆլիսում երբեմնի ունեւոր դասի ներկայացուցիչ եւ բարերար, Երեւանի մօտակայքում հիւանդանոց բացած Սուրէն Բուդաղեանը, նաեւ մի շարք հայեր ռուսական Մայրագոյն Արեւելքի տարբեր քաղաքներից (Զիտա, Վլադիվոստոկ, Խաբարովսկ, Իրկուցկ, Օմսկ, Տոմսկ, Չելիաբինսկ, Բլագովեչչենսկ)։ Համագումարին ներկայ գտնուող Վասակ Տէր-Պօղոսեանը (Րաֆֆու Խենթի կրտսեր որդին) սկզբնապէս ընտրուել է նրա նախագահ[16]։ Համագումարն ընտրել է յանձնախումբ հետեւեալ կազմով՝ Դիանա Աբգար (պատուոյ նախագահ), Վասակ Տէր-Պօղոսեան (առենապետ), Կարապետ Մինասեան (փոխառենապետ), Նազարէթ Դշխոյեան (քարտուղար), Արամ Սարգսեան (փոխքարտուղար)։ Համագումարը նաեւ ընտրել է վարչութիւն, որի կազմում են եղել Թադէոս Սիրունեանը (նախագահ), Վահրամ Նալբանդեանը (փոխնախագահ), Ցարութիւն Միրզոյեանը (գանձապահ), Համազասպ Պապկեանը (քարտուղար) եւ Վասակ Տէր-Պօղոսեանը (լիազօր ներկայացուցիչ)։ Ֆինանսական յանձնախմբի նախագահ է ընտրուել առեւտրական գիտութիւնների պատուաւոր Ցարութիւն Եակուբեանը, գանձապետ՝ կարապետ Ասպետեանը։ Վերջինս (ծնունդով ախալցխացի) Խարբինի կիտայսկայա փողոցում ունեցել է հրուշակեղէնի եւ չոկոլադի արտադրութեան գործարաններ եւ յայտարարել, որ իր երկու թանկարժէք տները կտակում է Հայաստանի կառավարութեանը, որպէսզի նրանց գնով Երեւանում բացուեն դպրոցներ։ Այդ տները գնահատուել են կէս միլիոն ռուբլի։ Կտակի պաշտօնական գործողութիւնները կատարելուց յետոյ համապատասխան փաստաթղթեր են պատրաստուել՝ Հայաստան ուղարկելու համար[17]։

Համագումարի օրակարգի գլխաւոր եւ կարեւորագոյն հարցը եղել է Հայաստանին չուտափոյթ օգնութիւն հասցնելը, որի նպատակով կատարուել է հանգանակութիւն՝ հաշուի առնելով ողջ Մայրագոյն Արեւելքում գտնուող հայերի ստուար թիւը (երեք հազար) եւ նրանց նիւթական բարեկեցիկ վիճակը։ Այդ գործն արդիւնաւէտ կատարելու համար գործունէութեան կենտրոն է որոշուել Խարբինը, որի հայ բնակիչների թիւը 1920ին եղել է 50[18]։ Որոշուել է նաեւ 18 տարեկանը լրացրած բոլոր հայերին տալ ՀՀ

digitised by A.R.A.R.@

անձնագրեր։ Այդ որոշումները հրատարակուել են Երկիր եւ Իրկուցկի Վեստնիկ Արմենիի թերթերում։ Վերոյիշեալ Զամոյեանի նախաձեռնութեամբ «Հայ Ազգային Կենտրոնական Խորհուրդ»ը Խարբինում հիմնել է «Երկիր» բաժնետիրական ընկերութիւնը՝ նպատակ ունենալով առեւտրական կապեր հաստատել Հայաստանի եւ ռուսական Մայրագոյն Արեւելքի, Չինաստանի եւ Ճապոնիայի միջեւ։ Այս ընկերութիւնը փորձել է հագուստեղէն, շաքար, թէյ եւ այլ ապրանքներ ուղարկել Հայաստան[19]։

1920ի գարնանը Մայրագոյն Արեւելքի հայութիւնը ձեռնամուխ է եղել իր հանգանակութիւնները Հայաստան հասցնելու գործին։ Մէկ մարդատար եւ մէկ ապրանքատար վագոն է տրամադրուել Հայաստանի համար հաւաքուած բոլոր օգնութիւնները տեղ հասցնելու համար։ Վագոններին պատկերուել է հայկական եռագոյն դրօշը եւ ֆրանսերէն ու ռուսերէն գրուել է «Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանագիտական Ներկայացուցչութիւն»։ Այս գործի ղեկավար է ընտրուել Զամոյեանը՝ գինուորական կցորդով, թիկնապահով եւ պահակախմբով։ Իրկուցկում Զամոյեանին պատիւներով ընդունել է Կոլչակը։ Այն հիւրանոցում, որտեղ իջեւանել է Զամոյեանը, որոշ ժամանակ հայկական եռագոյնն է պարզուել։ Զամոյեանը փորձել է Մայրագոյն Արեւելքի հայերին ճանաչել տալ որպէս ՀՀ քաղաքացիներ։ Նա բոլոր հայերին յանձնել է հայկական անձնագրեր, եւ բոլոր ապցերի ներկայացուցիչները, ինչպէս եւ ռուսական տեղական կառավարութիւնը ճանաչել են հայերին որպէս Հայաստանի քաղաքացիներ։ Զամոյեանը յարաբերութիւններ է մշակել նաեւ Իրկուցկում Ֆրանսիայի գլխաւոր ներկայացուցիչ Մաորայի, Ճապոնիայի դեսպան Կատոի (sic), Չեխոսլովակիայի ներկայացուցիչ բժիշկ Կլոսի եւ Լեհաստանի ներկայացուցչի հետ։ Իրկուցկում Զամոյեանը ժողովի է հրաւիրել Սիբիրի եւ Մայրագոյն Արեւելքի քաղաքների բոլոր հայկական յանձնախմբերին։ Ժողովին ներկայ են եղել Տեռէճեանը՝ Վլադիվոստոկից, Սաֆարեանը՝ Խարբինից, Պասկեանը՝ Մանչուրիայից, Մելիքեանը՝ Բլագովեշչենսկից, Եակուբեանը՝ Իրկուցկից, ինչպէս նաեւ Նալբանդեանը, Վ. Տէր-Պօղոսեանը, Վ. Յարութիւնեանը եւ Ս. Եագուպեանը։ Ժողովի նպատակներն են եղել Սիբիրում եւ Մայրագոյն Արեւելքում ապրող հայերին գինուորագրել եւ վերադարձնել Հայաստան, անմիջապէս երկիր ուղարկել այն հայերին, որոնց կարիքը կայ։ Ժողովը նպատակ է դրել, որ Սիբիրում եւ Մայրագոյն Արեւելքում ապրող ամէն մի հայ 5000 ռուբլիով հոգայ մէկ հայ գինուորի համազգեստի ծախքը, ինչպէս նաեւ կազմակերպել մի առեւտրական ընկերութիւն, որը կը զբաղուի Հայաստան ապրանք փոխադրելու եւ առեւտրական կապեր մշակելու գործով[20]։ Զամոյեանն իր խմբով հասել է Մանջուլի (Լուպին), որտեղ նրան դիմաւորել է տեղի հայ համայնքը։ Երբ նա դուրս է եկել գնացքից՝ հաւաքուածները «Մեր Հայրենիքն» են հնչեցրել։ Այնուհետեւ Զամոյեանը Ապրիլի 20ին հասել է Զանչուն, ապա՝ Շանհայ, որտեղ հանդիպել է թէյի եւ շաքարի առեւտրով զբաղուող երկու հայ վաճառականների՝ Ազատեան եւ Գագալեան, որոնք պատրաստակամութիւն են յայտնել օժանդակութիւն ցուցաբերել ՀՀին։ Զամոյեանն այնուհետեւ Հոնկոնգում հանդիպել է տեղի դատա-

digitised by

ւոր եւ նահանգապետ հայազգի Սէթին, որը նոյնպէս Հայաստանին օգնելու իր մտադրութիւնն է յայտնել։ Վերջապէս Զամոյեանը յայտնուել է Ճապոնիայում, այցելել Տոկիօ, Եոկոհամա, Կոբէ քաղաքները, հանդիպել Դիանա Աբգարին, որից յետոյ ճանապարհ է ընկել Հայաստան։ Սակայն հանդանակած գումարների մի մասը չի ծառայել նպատակին. մեծ եռանդով սկսուած գործը ձգձգումների պատճառով անփառունակ վերջ է ունեցել։

Պատմաբան Գեղամ Պետրոսեանի գնահատմամբ՝ «Սիբիրի եւ Հեռաւոր Արեւելքի հետ առնչութիւններն օբեկտիւ պատճառներով չտուեցին անհրաժեշտ արդիւնքները, սակայն կարեւոր էր հայ գաղութի հետ կապերի հաստատումը եւ նրա աշխուժացումը»[21]։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

1910ականների վերջին Մայրագոյն Արեւելքում հայութիւնը սկսել է տարէցտարի աւելանալ, ուստիեւ հրամայական է դարձել սեփական եկեղեցի եւ դպրոց ունենալու պահանջը։ 1915-1916ին չինաբնակ հայերն էջմիածնից թոյլտուութիւն են խնդրել Խարբինում հայկական եկեղեցի կառուցելու. 83 ստորագրութիւն կրող մի նամակ-համախօսականով բարձրացրել են դրա անհրաժեշտութիւնը եւ կարեւորութիւնը՝ չինահայերին ուծացումից հեռու պահելու համար։ Գործին յատկապէս նախանձախնդիր է եղել Խարբինի հայ համայնքի եռանդուն գործիչ բժիշկ Ստեփաննոս Մղոեսեանը։ Էջմիածինը ընդառաջել է այդ խնդրանքին եւ թոյլատրել եկեղեցու կառուցումը[22]։ Սկսուել է դրամահաւաք չինաբնակ հայերից։ Յատկապէս առատաձեռն են եղել կարապետ Ասպետեանը (750 ոսկի ռուբլի) եւ Խարբինի ու Զանչունի հայերը, որոնք եկեղեցու կառուցման նպատակով հաւաքել են 1207 ոսկի ռուբլի[23]։ 1918ին Արեւելա-չինական երկաթուղու վարչութիւնը Խարբինի Լիաօհանդ փողոցի անկիւնում, Սադովայա փողոցի 18 հասցէում 2500 քառակուսի մետր տարածութիւն անվճար տրամադրել է հայերին՝ հայկական եկեղեցի կառուցելու նպատակով։ Եկեղեցու եւ կից կառոյցների չինարարութեան վերահսկման եւ չինանիւթերի մատակարարման գործով զբաղուել է ճարտարապետ Միքայէլ Տէր-Յովակիմեանը։ 1923 Սեպտեմբերի 5ին տեղի է ունեցել եկեղեցու հիմնարկէքը, որի ժամանակ Եղիշէ քահանայ Ռոստոմեանը հանդէս է եկել ճառով, կարդացել հայրապետական մաղթանք. կատարուել է մատաղի արարողութիւն[24]։ Մի քանի տարի տեւած չինարարութիւնից յետոյ 1923 Նոյեմբերի 18ին բացուել է Մայրագոյն Արեւելքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայ առաքելական եկեղեցին՝ յարակից չէնքերով։ Այն ընդգրկել է երիցատուն՝ քահանայի կացարանը եւ մի սրահ-հաւաքատեղի[25]։ 1933ին Եղիշէ քահանայի վախճանումից յետոյ չինաբնակ հայերը չորս տարի զրկուած են մնացել հոգեւոր հովիւից եւ հարանեկան, կնունքի ու յուղարկաւորութեան ծէսերը ստիպուած կատարել են ռուս ուղղափառ եկեղեցում։ Ի վերջոյ Խարբինի Հայ Միութեան նախագահ Տէր-Յովակիմեանի նախաձեռնութեամբ եւ ջանքերով դիմում է յղուել Մայր Աթոռին՝ Չինաստան հոգեւոր հովիւ ուղարկելու խնդրանքով։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Մուրադբէգեանի եւ Երուսաղէմի պատրի-

digitised by A.R.A.R.@

արք Թորգոմ Արք. Գուշակեանի հաւանութեամբ Մայրագոյն Արեւելքի հայոց հոգեւոր հովուութեան պաշտօնին է կոչուել Երուսաղէմի միաբան Աստղիկ վարդապետ Ղազարեանը (1909-1979)։ Աստղիկ վարդապետը այցելել է Չինաստանի հայաբնակ բնակավայրերը՝ ամէնուրեք կատարելով իր պաշտօնը, անցկացրել չինաբնակ հայերի մարդահամար, ծաւալել աշխոյժ գործունէութիւն՝ սովորեցնելով հոգեւոր եւ ազգային երգեցողութիւն, դասաւանդելով հայոց լեզու եւ պատմութիւն, Շանհայում հիմնել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղ։ Աստղիկ վարդապետի ջանքերով վերանորոգուել եւ ընդլայնուել են Խարբինի եկեղեցուն կից տարածքները։ Լինելով Երուսաղէմի քաղաքացի, որը 1930ականներին գտնուել է բրիտանական հովանաւորութեան ներքոյ, Աստղիկ վարդապետը 1941-1945 բանտարկուած է մնացել Մուկդէնի բրիտանական եւ ամերիկեան քաղաքացիների համար նախատեսուած ճապոնական համակենտրոնացման ճամբարում։ 1945 Հոկտեմբերի 19ին Գէորգ Զ. Կաթողիկոսին գրած նամակում վարդապետը յայտնել է, որ չորս տարի ճապոնական գերութեան մէջ լինելով՝ ինքը կտրուած է եղել աշխարհից եւ կաթողիկոսի ընտրութեան լուրը նա իմացել է խորհրդային բանակի հայ զինուորներից, «որք Ռուսաց բանակին հետ եկան այստեղ եւ ազատագրեցին զմեզ ճապոնացւոց ձեռքէն»[26]։ Աստղիկ վարդապետը Չինաստանում մնացել է մինչեւ 1949, այնուհետեւ պաշտօնավարել տարբեր երկրներում, մասնաւորապէս Իրաքում։

ՀԱՑԵՐԸ ԽԱՐԲԻՆՈՒՄ

Ի. դարի սկզբին հայերի թիւը Չինաստանում եւ այլ քաղաքներում մեծացել էր յատկապէս ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ բազմաթիւ հայեր, մեծ մասամբ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամներ կամ համակիրներ, խուսափելով համայնավար հալածանքներից, փախել են Չինաստան՝ այնտեղից ԱՄՆ մեկնելու նպատակով։ Ինքնին հասկանալի է, թէ ինչպիսի տանջանքների եւ զրկանքների գնով են այդ հայերը հասել Չինաստան։ Այսպէս, Չինաստանում հաստատուած Դարալագեազի Ազադակ գիւղի բնակիչ Մկրտիչ Շարոյեանը հայ մամուլին ուղարկել է իր արկածալից ճանապարհորդութեան պատմութիւնը, թէ ինչպէս է 1924ին դաշնակցական լինելու մեղադրանքով ձերբակալուել, բանտարկուել, ապա ազատ արձակուելուց յետոյ մի փոքր խմբով եւ չինացի սպաների ուղեկցութեամբ Մոսկուայից հասել Վլադիվոստոկ, ապա՝ Չինաստան. «Երկու գիշեր առանց կանգ առնելու քալեցինք սարերով եւ անտառներով։ ...Նոյեմբերի 17ի առաւօտեան ժամը 8ին հասանք չինական կայարան մը, այստեղից գնացքով Խարբին քաղաքը հասանք ես, կինս եւ չորս ընկերներս։ Ահա մեր ճանապարհորդութիւնը Երեւանից մինչեւ Վլադիվոստոկ, Խարբին, մօտաւորապէս 13000 վերստ»[27] (մօտ. 14.000 քմ.)։ Մէկ այլ հայ՝ Շանհայում հաստատուած կարսեցի Մկրտիչ Յակոբեանը, Գիւմրիի եւ Թիֆլիսի ճանապարհով հասել է Չինաստան, այնտեղից Ամերիկա անցնելու մտադրութեամբ, որտեղ «արդէն կորսուած զգացի ինքզինքս։ Չինումաչինը մանկութեանս օրերուն

digitised by A.R.A.R.@

հեքիաթներու մէջ էի լսում, եւ այսօր ինքս չհնարէն աւելի լաւ եմ խօսում, քան հայերէն»[28]: *Իր թղթակցութիւնը Ճակոբեանն աւարտել է «Տէր Իմ, Դու Խղճա Հայ Ազգիս» բանաստեղծութեամբ: Իսկ Զինաստանում ծնուած երուանդ Մարգարեանը վկայել է, որ Խարբինում գտնուող ամուսնուն միանալու նպատակով իր զոքանչը Մոսկուայից մինչեւ չինական սահման հասել է մէկ տարում՝ ճանապարհին սոխպուած լինելով վաճառել իր ողջ ոսկեղէնը, այնուհետեւ ուրիշ փախստականների հետ ապօրինի ճանապարհով կտրել-անցել է խորհրդա-չինական սահմանը*[29]:

Զինաստանում ապաստանած հայերը երբեմն դիմել են հայ մամուլին՝ իրենց կորած ազգականներին գտնելու խնդրանքով: Այսպէս, 1920ին Խարբին քաղաքից Երեւանի Ծառուխ օրաթերթին են դիմել Էմանուէլ Դիլաքեանը, Ռուբէն Բաբայեանը եւ Արամ Սարգսեանը՝ խնդրելով իրենց հետ կապ հաստատել Բոսթոնի Հայրենիքի կամ Խարբինի Հայկական Ճանճնախմբի միջոցով[30]:

Զինաբնակ Համազասպ Պաակեանի դասակարգմամբ՝ Մայրագոյն Արեւելքի հայութիւնը ունեցել է հետեւեալ սոցիալական կազմը՝ ա) աքսորեալներ[31]*, բ) արկածախնդիրներ, գ) Արեւելա-չինական եւ Սիբիրեան երկաթուղու չինարարութեան ծառայողներ, դ) փախստականներ: Արկածախնդիրների մէջ պէտք է նշել Մանջուլիում թմրեցուցիչների, սախարինի եւ այլ ապրանքների մաքսանենգութեամբ զբաղուող հայերին, որոնց մասին յիշել է Պաակեանն ինքը. «Այսպիսի խայտաբղետ հասարակութենէ մը շօշափելի դրական գործունէութիւն սպասել՝ եթէ ոչ անկարելի, գէթ չափազանց դժուար էր», եզրակացրել է նա*[32]:

Պահպանուել են Զինաստանում բնակուող հայերի մարդահամարի տուեալները: 1910-1924ին Եղիշէ քահանան արձանագրել է 415 ծնունդ, 233 պսակ եւ 104 մահ[33]: *1925ին Խարբինի հայերի թիւը եղել է 287*[34]: *1927ի տուեալով հայերը Զինաստանում բնակուել են հետեւեալ քաղաքներում՝ Տիենծին, Շանհայ, Խայլար, Պոգրոնիչնի, Մանջուլի, Ձիցիկար, Զանչուն, Մուկդէն (այժմ՝ Շենիան), Դայրէն եւն.: Նրանց մէջ եղել են երկու բժիշկ, երկու փաստաբան, մի քանի ուսուցիչ եւ հաշուապահ, մէկ լրագրող, մէկ քահանայ, մնացածը՝ մանր առեւտրականներ եւ բանուորներ*[35]: *Իսկ ըստ 1930ին Բոստոնի Հայրենիք ամսագրում տպագրուած մի հաղորդագրութեան, որն ուղարկել է Եղիշէ քահանան, Զինաստանի հայերի տարաբաշխումը եւ թուաքանակն ունեցել է հետեւեալ պատկերը. Խարբին՝ 271, Մանչուրիա (Մանջուլի)՝ 80, Շանհայ՝ 54, Տիենծին՝ 47, Զանչուն՝ 41, Խայլար՝ 17, Մուկդէն՝ 13, Մինդաօ՝ 10, Ձիցիկար՝ 9, Դայրէն՝ 8, Ինգօու՝ 6, Անտա, Պոգրոնիչնի եւ Իմիամբօ՝ 3ական, Բուխեզա եւ Խանդախեցի՝ 2ական: Ընդհանուր թիւը կազմել է 579 հոգի*[36]: *(Նկատի առնենք, որ Զանչունը եւ Դայրէնը այն ժամանակ եղել են Ճապոնիայի տիրապետութեան ներքոյ): Յաջորդ տարի տպագրուած վիճակագրական տուեալները գրեթէ նոյնն են. ընդհանուր թիւը՝ 516, Խարբին՝ 271, Մանջուլի՝ 80, Շանհայ՝ 54, Տիենծին՝ 47, Զանչուն՝ 41, Մուկդէն՝ 13, մնացածը ցրուած են 10ից աւելի քաղաքներում*[37]: *Երկու տարի անց՝ 1933ին վերաբերող մէկ այլ փաստաթուղթ, որ պահւում է Հա-*

digitised by A.R.A.R.@

յաստանի Ազգային Արխիւում[38], այլ թուեր են ներկայացուում. Խարբին՝ 560, Մանչուրիա՝ 160, Շանհայ՝ 90, Զանչուն՝ 78, Տիենծին՝ 70, Մուկդէն՝ 45, Հոնկոնգ՝ 20, Մինդաօ, Տենչէն, Ռայլին եւ այլ քաղաքներում՝ 200։ Իսկ 1937ին չինահայութեան տարաբաչխումն ունեցել է հետեւեալ պատկերը. Խարբին՝ 350, Շանհայ՝ 206, Դայրէն՝ 34, Զանչուն եւ Մինդաօ՝ 15ական, Մուկդէն՝ 7[39]։

Ինչպէս տեսնում ենք, թուերն անհամապատասխան են, բնակչութեան աճը եւ նուազումը՝ տարերային, այնպէս որ սոյն տուեալները հարիւր տոկոս հաւաստի չեն կարող համարուել։

Չինահայութեան հոգեւոր առաջնորդ Աստղիկ վարդապետը 1937ին Միռնում հրատարակել է Չինաստանի հայերի հետ իր հանդիպումների մասին, տուել վիճակագրական տուեալներ։ Չինաբնակ հայերը բոլորը ճանաչել են մէկմէկու եւ հետաքրքրուել միմեանցով։ Նրանք ստացել են Ամերիկայում, Եւրոպայում եւ Եգիպտոսում լոյս տեսնող հայերէն լրագրեր։ Բոլորն էլ եղել են ընտանիքի տէր, ունեցել զաւակներ, որոնք յաճախել են օտար դպրոցներ։ Նրանք արեւելահայեր են, բացի Տիենծինի հայերից, որոնք արեւմտահայեր են։ Գրեթէ ամէնուրեք, քիչ բացառութիւններով, հայերը զբաղուել են հացեղէնի եւ քաղցրաւենիքի պատրաստութեամբ եւ վաճառքով։ Նիւթապէս եղել են բարեկեցիկ, մեծամասնութիւնը՝ նուիրուած ազգային կեանքին։ Հիմնականում ամուսնացել են համայնքի մէջ, թէեւ եղել են ամուսնութեան դէպքեր ռուսների եւ այլ ազգերի ներկայացուցիչների (սակայն ոչ՝ չինացիների) հետ[40]։ Սակայն Չինաստանում վաղուց հաստատուած հայերի մի մասն աստիճանաբար օտարացել է՝ իրեն հեռու պահելով ազգային կեանքից։ Ժամանակակցի վկայութեամբ՝ «Երբ իրենց դիմում կ'ըլլայ նիւթական աջակցութեան համար, անոնք կու տան այնչափ, որ չըսուի, թէ չտուին։ Այս դասակարգին կը պատկանին գրեթէ բոլոր հարուստները»[41]։

Ինչպէս նշուեց, ամէնից մեծ թուով հայեր բնակուել են Խարբին քաղաքում։ Հիւսիս-արեւելեան Չինաստանի կենտրոնը հանդիսացող 1898ին հիմնուած եւ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունեցող այս քաղաքը 1920-1930ականներին եղել է ամենաբազմազգ քաղաքը Մայրագոյն Արեւելքում (այստեղ բնակուել են 53 տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ[42])։ Խարբինն անուանել են «արեւելեան Սանկտ-Պետերբուրգ», այն համարուել է տարածաշրջանում սպիտակ ռուս տարագիրների ոչ-պաշտօնական մայրաքաղաքը եւ ժամանակի մեծագոյն ռուսական կղզեակն արտասահմանում[43]։ Ազգերի, լեզուների եւ կրօնների այդ խառնարանում հայերն ապրել են կղզիացած, իսկ նրանց չփումները սահմանափակուել են ռուս գաղթականներով։ Նրանք մեծ մասամբ եղել են Հայաստանի տարբեր գաւառներից (Արցախ, Սիւնիք, Զաւախք) եւ Վրաստանից, այսինքն՝ նախկին Ռուսական կայսրութեան նահանգներից, եւ լինելով ռուսախօս եւ մշակութապէս ռուսներին մօտիկ՝ ընկալուել են որպէս ռուս գաղթականութեան մի ճիւղը՝ պահպանելով հանդերձ իրենց ընկերային եւ հոգեւոր անկախութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

Հայերը Խարբինում զբաղուել են հիմնականում մանր առևտրով։ Ինչպէս նշել է Երուանդ Մարգարեանը, նախամաօցէթունկեան ժամանակաշրջանի Զինաստանում տեղի բնակիչները բաւականաչափ բարեկամաբար են տրամադրուած եղել օտարերկրացիների հանդէպ՝ նպաստելով նրանց տեփական գործ հիմնել եւ լինել ինքնաբաւ[44]։ Եթէ Զինաստանի արեւելքում բնակուող հայերը մեծ մասամբ եղել են երկաթուղու ընկերութեան ծառայողներ, երկրաչափներ, մեքենագէտներ, ճարտարագէտներ, շինարարներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, իրաւաբաններ եւ արհեստաւորներ, ապա հիւսիսում ապրողները՝ առևտրականներ եւ հրուշակագործներ։ Վերջին պարագան յատկանշական է, քանի որ հայերն անմիջապէս օգտուել են չինացիներին բնորոշ քաղցրասիրութիւնից՝ հիմնելով բազմաթիւ հրուշակարաններ, հացատեսակների եւ քաղցրաւենիքի խանութներ՝ պատրաստելով չինացիներին մեծ մասամբ անծանօթ ռուսական, կովկասեան եւ եւրոպական թխուածքեղէն։ 1926ի դրութեամբ Խարբինահայերի մէջ եղել են նաեւ մեծ թուով արհեստաւորներ, չորս բժիշկ, մէկ իրաւաբան, չորս ճարտարագէտ եւ ուսանող երիտասարդներ[45]։ 1928ի վիճակագրութիւնը աւելի որոշակի թուեր է տալիս՝ 17 արհեստաւոր, 7 տանտէր, 6 ուսանող, 5 ծառայող տարբեր հիմնարկներում, 3 փոստային եւ մէկ իրաւագէտ[46]։

Արեւելահայ գաղթականները մեծ մասամբ եղել են ՀՅԴ անդամներ եւ համակիրներ, այս կամ այն չափով հալածուած բոլշեւիկների կողմից եւ խիստ հակախորհրդային կողմնորոշմամբ[47]։ Նրանք Զինաստանում էլ շարունակել են իրենց գործունէութիւնը, տարածել կուսակցութեան գաղափարները եւ սերունդներին դաստիարակել այդ ոգով, բաժանորդագրուել միայն դաշնակցական մամուլին, յատկապէս Ծառաչին եւ Հայրենիքին։ Կայ վկայութիւն, որ անգամ չինահայերի մէջ գործել է ցեղակրօն երիտասարդների ուխտ՝ 15-20 հոգուց բաղկացած[48]։ Յատկանշական է, որ անգամ հետաւոր Զինաստանում նրանք երբեմն հետապնդուել են։ Երբ 1924ին Պեկինում կնքուել է խորհրդա-չինական համաձայնագիր, ըստ որի չինական հետաւորարեւելեան երկաթուղին անցել է չին-խորհրդային վերահսկողութեան տակ, խորհրդային ներկայութիւնն ուժեղացել է Խարբինում։ Բոլշեւիկները սկսել են թափանցել Զինաստան, ՀՅԴ անդամները սկսել են զգուշանալ եւ թաքնուել, քանի որ այս շրջանում 800ից աւելի մարդ է ձերբակալուել, ներառեալ երկու հայ[49]։

1921ից Խարբինում հայ կեանքն աչքառուժացել է յատկապէս բժիշկ Մղոեսեանի ջանքերի շնորհիւ։ Այս գործչին է պարտական Խարբինի հայութիւնն իր եկեղեցու, ինչպէս նաեւ դպրոցի եւ երիտասարդական մարզական միութեան ստեղծման համար։ Մղոեսեանը յաջողեցրել է հիմնել նաեւ հայկական բուժարան՝ կազմակերպելով չքաւոր հայերի եւ օտարազգիների ձրի բուժօգնութիւնը, որն իրականացրել է բժիշկներ Շերմազանեանի, Եաղուպեանի, Ոսկանեանի եւ տիկին Բադալեանի հետ միասին։

Հայ Ազգային Վարչութիւնն իրաւասու է դարձել քննել հայերի միջեւ ծագած գժտութիւնները եւ հարկ եղած դէպքում տուգանել յանցաւորներին։ Խարբինի հայերը կազմել են 46 կէտից բաղկացած կանոնադրութիւն,

digitised by A.R.A.R.@

որի առաջին կէտում ընդգծուել է Չինաստանում ապրող բոլոր հայերի համար ազգային միասնութեան գաղափարի տարածումն ու պահպանումը։ Այս կանոնադրութիւնը, որ ռուսերէն լոյս է տեսել Խարբինում, հաւանաբար 1922ին, վաւերացուած Խարբինի գլխաւոր ոստիկանական վարչութեան կողմից։

1925 Դեկտեմբերի 13ին Խարբինում ստեղծուել է ուկրաինացի եւ հայ ուսանողների միութիւն, որի գլխաւոր նպատակն է եղել հետապնդել Ուկրաինայի եւ Հայաստանի պետական եւ ազգային կատարեալ անկախութիւնը, ուկրաինական լայն շրջանակներին ծանօթացնել հայ դատը եւ հայ ժողովրդին։ Այդ առթիւ միութիւնը նպատակադրել է կազմակերպել դասախօսութիւններ՝ ուսումնասիրելով յատկապէս Ուկրաինայի եւ Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական վիճակը[50]։

1926 Նոյեմբերի 21ին Խարբինում բացուել է Մայրագոյն Արեւելքի առաջին հայկական դպրոցը՝ դարձեալ հիմնականում Մղտեսեանի ջանքերով։ Այդ օրը մեծ ցնծութիւն է եղել խարբինահայութեան համար, բոլորն ուրախութիւնից արտասուել են եւ սփոփուել, որ այդուհետ ուծացման եւ օտարացման դէմն առնելու են։ Այդ առթիւ հայկական եկեղեցում մատուցուել է պատարագ եւ կատարուել դպրոցական մաղթանք։ Նոյն օրն իսկ արձանագրուել են 33 աշակերտներ։ Ուսուցիչն է եղել Եղիշէ քահանան։ Դպրոցում աւանդուել են հայոց լեզու, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, Սուրբ Գրքի պատմութիւն։ Դպրոցի բոլոր ծախսերը հոգացել է համայնքի վարչութիւնը[51]։ 1928ին հայկական դպրոցի աշակերտները բաւական յաջող են յանձնել աւարտական քննութիւնները՝ յարուցելով բոլորի զարմանքը, թէ ինչպէս են կարողացել այդքան առաջադիմել ութ ամսուայ ընթացքում[52]։

1927ին Չինաստան է այցելել մի հայորդի, որը Հայրենիքին Ցունուարի 12ին Խարբինից ուղարկած մի թղթակցութեան մէջ նկարագրել է իր այցելութիւնները չինական քաղաքներ եւ հանդիպումները տեղի հայերի հետ։ Նա նախ եղել է ճապոնական տիրապետութեան տակ գտնուող Զանչուն քաղաքում, որի հայերի թիւը յիշել է՝ 46, բոլորը՝ վաճառականներ։ Նրանք ունեցել են ազգային յանձնախումբ, 1924ից գործող նախակրթարան-դպրոց, որի ուսուցիչն էր Սերովբէ Բահաթրեանը։ Նախապէս դպրոցն ունեցել է 10 աշակերտ, սակայն ուսուցչի հանդէպ սկսուած անբարեացակամութեան պատճառով չորս աշակերտի տեղափոխել են ռուսական դպրոց։ Մուկդէնի հայերի թիւը եղել է 16՝ արհեստաւորներ եւ պաշտօնեաներ։ Ունեցել են ազգային ենթայանձնախումբ, որը կապ է պահել Խարբինի հայ համայնքի յանձնախմբի հետ։ Նրա վարչութեան անդամներն են եղել ճարտարապետ Լ. Ղորղանեանը (նախագահ), նախկին սպայ Լ. Պոպովեանը (քարտուղար եւ հաշուապահ) եւ Լ. Սարգսեանը (գանձապահ)։ Այցելուն եղել է նաեւ Տիենծին քաղաքում, նշել, որ նրա 50 հայ բնակիչները Թուրքիայի տարբեր քաղաքներից են, բոլորն էլ՝ բարեկեցիկ վիճակում։ Նրանց խօսակցական լեզուն եղել է անգլերէնը եւ թուրքերէնը, ապրել են կղզիացած, ազգային-հասարակական կազմակերպութիւններ չեն ունեցել եւ չեն

digitised by A.R.A.R.@

էլ ձգտել ազգային կեանքին։ Այդուհանդերձ, մի քանի տարի առաջ հանգանակել են 2000 դոլար՝ հայ որբերի համար։ Իսկ Դայրէնում հանդիպել է երեք հայի, երկուսը՝ վաճառական[53]։

1927 Յունիսի 19ին կայացել է Խարբինի հայ համայնքի տարեկան ընդհանուր ժողովը։ Վարչութեան անդամներ են ընտրուել դարձեալ «երեք կէտերը»՝ Մղտեսեանը, Տէր-Յովակիմեանը եւ Մելիք-Օհանջանեանը, նաեւ կաթնատնտես Վ. Նազարեանը եւ վաճառական Ա. Սարգսեանը։ Ջեկուցուել է, որ հայկական դպրոցի երկսեռ աշակերտների թիւը 28 է[54]։

Խարբինի հայ համայնքում գործել են նաեւ ՀՅԴ մասնաճիւղ, «Ազգային Ընկերութիւնը», «Երիտասարդաց Գրական-Գեղարուեստական Միութիւնը», «Արծիւ» մարմնամարզական միութիւնը (հիմնուած 1925ին, մասնակցել են նոյն թուականի Սեպտեմբերին կայացած ոդիմպիական խաղերին եւ արժանացել մրցանակների), «Հայ Երիտասարդների Ակումբը» (որ մտադիր է եղել հրատարակել Միութիւն հայերէն-ռուսերէն պարբերականը), «Հայ Տիկնանց Միութիւնը» (ղեկավար՝ բժշկուհի Աննա Եագուպեան, քարտուղար՝ Շուշանիկ Պօղոսեան), որը կազմակերպել է հայերէնի դասընթացներ, «Հայ Թատերասիրաց Ընկերութիւնը», որը ներկայացրել է հայերէն եւ ռուսերէն բեմադրութիւններ եւ «Հայ Երաժիշտների Խումբը», որը ելոյթներ է ունեցել համայնքի միջոցառումների ժամանակ։ Խարբինահայ միութիւնները նշել են ազգային-եկեղեցական տօները, աղօթատանը կամ համայնքային կենտրոնում կազմակերպել միջոցառումներ, որոնք ուղեկցուել են ազգային երգ ու արտասանութեամբ։ ՀՅԴն եւ նրա համակիր չինաբնակ հայերը մշտապէս նշել են Հայաստանի անկախութեան օրը՝ Մայիսի 28ը։ Այսպէս, 1928ին այդ տօնակատարութեանը մասնակցել են երգչախումբ եւ նուագախումբ, ներկայացուել են կենդանի պատկերներ՝ «Ջէյթունցի Հերոսներ», «Աղօթք Որբերի Համար», «Մայր Հայաստանը՝ Մինչեւ 1918», «Մայր Հայաստանը՝ 1918, Մայիս-1920, Դեկտեմբեր»[55]։ 1933ի Մայիսի 28ի տօնին ներկայ են եղել նաեւ Խարբինի վրացի, ռուս եւ մանչուրիացի համայնքների ներկայացուցիչները։ Ելոյթներ են ունեցել Հայոց Ազգային Վարչութեան նախագահ Մղտեսեանը, Խարբինի Վրացական Համայնքի նախագահ բժիշկ Ն. Ճիչկարիանին, Ռուս Տարագիրների Գործադիր Մարմնի ներկայացուցիչ Ե. Վ. Լուտչեւը։ Պաշտօնական ելոյթներից յետոյ Խարբինի Երիտասարդական Միութիւնը հանդէս է եկել գրական-գեղարուեստական փոքր ծրագրով։ Կարինէ Պսակեանն արտասանել է Աւետիք Իսահակեանի «Էյ Ջան, Հայրենիք»ը, երգել են օրիորդ Մ. Թէյմուրազեանը, Ս. Ռոստոմեանը, որը «Երազ» երգը կատարել է տիկին Մնացականեանի (դաշնամուր) եւ Ա. Մղտեսեանի (ջութակ) նուագակցութեամբ։ Երեկոյին ներկաների թիւը 150ից աւելի է եղել[56]։ 1928ին Խարբինում Ազգային Ցանձնախմբի, Մնողների Ցանձնախմբի եւ հայկական դպրոցի ուսուցիչների ջանքերով մեծ հանդիսաւորութեամբ նշուել է Վարդանանց տօնը, ելոյթ է ունեցել «Արծիւ» նուագախումբը, դարձեալ ցուցադրուել են կենդանի պատկերներ՝ «Հայկական Դիւցազնամարտը», «Հայ Հերոսներ», «Հայդուկների Խումբը», «Վարդանի Դիակի Որոնումը» եւ «Վերածնունդ»[57]։ Վարդանանց տօնը

digitised by A.R.A.R.@

Խարբինում նչուել է նաեւ 1930ին, ելոյթ է ունեցել երգչախումբը՝ Հրաչեայ Ռոստոմեանի դեկավարութեամբ[58]։ 1929 Հոկտեմբերի 27ին Խարբինի հայերը տեղի համայնքի անդամների եւ օտարազգիների մասնակցութեամբ տօնել են Եղիշէ Դուրեան պատրիարքի յոբելեանը, մատուցուել է պատարագ, ելոյթ է ունեցել 22 հոգիանոց քառաձայն երգչախումբը[59]։

1930ին Խարբինի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովը հաստատել է վարչութեան նախկին կազմը, իսկ վերստուգիչ յանձնաժողովի անդամներ են ընտրուել Սերովբէ Բահաթրեանը, ուսանողներ Հ. Ռոստոմեանը եւ Ս. Մղտեսեանը[60]։ Այս ժամանակաշրջանում Խարբինի հայերը, բոլոր չինաբնակների պէս, մասնուել են որոշ տնտեսական տագնապների՝ տեղական դրամի՝ ոսկու եւ ճապոնական ենի համեմատութեամբ անկում կրելու պատճառով։ Չնայած այդ հանգամանքին՝ հայկական դպրոցը հինգերորդ տարին շարունակել է իր գործունէութիւնը, երկսեռ աշակերտների թիւը աճել է, հայկական դպրոցում սովորելու ցանկութիւն են յայտնել նաեւ մի շարք այլազգիներ[61]։

1931 Նոյեմբերին Խարբինում մահացել է ականաւոր հայ թարգմանիչ եւ իրանական դիւանագիտութեան յայտնի դէմք Յովհաննէս Խան-Մասեհեանը։ Նա 1930ին նչանակուել էր Իրանի դեսպան Ճապոնիայում, սակայն ծանր հիւանդութեան պատճառով հրաժարական էր ներկայացրել։ Տոկիոյից Թեհրան ճանապարհին նա մահացել է Չինաստանում։ Նրան Խարբինում սխալմամբ յուղարկաւորել են իսլամական ծէսով, ինչն առաջացրել է տեղի հայերի վրդովմունքը։ Խարբինի Հայոց Ազգային Վարչութիւնը պահանջել է Մասեհեանի դագաղը։ Համապատասխան փաստաթղթեր ներկայացնելուց յետոյ վարչութեան կազմը ստացել է այն, Չինաստան ժամանած իրանահպատակ հայերի եւ տեղի թաթար համայնքի ներկայութեամբ դագաղը բերուել է հայկական եկեղեցի, կատարուել է հոգեհանգստի արարողութիւն եւ հոգեճաշ է տրուել քաղաքի հայկական ճաշարաններից մէկում[62]։

Ինչպէս նչուեց, խարբինահայերը հրատարակել են Ծրկիր երկշաբաթաթերթը եւ ռուսալեզու Վճառնիկ Արմենիին, որոնք կարճատեւ գոյութիւն են ունեցել։ Սրանցից բացի Համազասպ Պաակեանը եւ Մելիքեանը լոյս են ընծայել Աւետիս տարեգիրքը՝ երդիծանկարներով[63]։ Ցաւօք, մեզ չի յաջողուել տեսնել այդ պարբերականներից գոնէ մէկ նմուշ։

Խարբինահայերն ապրել են մշակութային կեանքով։ 1919-1922՝ Խարբինի հայ եւ ռուս թատերասէրների ուժերով տրուել են մի շարք ներկայացումներ, որոնք հիմնականում խաղացուել են Առեւտրական ժողովարանի դահլիճում կամ Ջուրին ակումբում։ 1921 Փետրուարի 2ին Խարբինի Առեւտրական ժողովարանի դահլիճում ներկայացուել է Գաբրիէլ Սունդուկեանի Պեպօն։ Այն բեմադրել է 1918ին Չինաստան հաստատուած Թիֆլիսահայ բեմի դերասանուհի Վարվառէ Մելիքեանը։ Նա էլ հանդէս է եկել Շուշանի դերում։ Միւս դերերը կատարել են Բուդաղեան ամուսինները (Մելիքեանի դուստրը եւ փեսան), Վ. Նազարեանը, Օ. Տէր-Յակոբեանը եւ Ս. Յովհաննիսեանը[64]։ Աւելի ուշ, Խարբինի Հայ Երիտասարդական Խմբակը 1940ա-

digitised by A.R.A.R.@

կանների վերջ-1950ականների սկզբին ներկայացրել է մի շարք սիրողական բեմադրութիւններ՝ «Անուշ» օպերան, «Անահիտ» դրաման, «Արշին Մալ Ալան» երաժշտախաղը, «Աւարայրի ճակատամարտը» եւն.։ Դրանք բեմադրել է Կարինէ Պօղոսեանը, որը եղել է նաեւ դրանց գլխաւոր դերակատարուհին[65]։

Խարբինահայերը, նաեւ օտարազգիները, յաճախ առիթ են ունեցել լսել Արծուիկ Ռոստոմեանի (1909-1927) երգեցողութիւնը զանազան հանդիսութիւնների ժամանակ։ Այս վաղամեռիկ երգչուհին եղել է միակ հայ աղջիկը Չինաստանում, որ կարողացել է սահուն հայերէն խօսել, գրել եւ կարդալ, ինչն արտառոց է եղել Մայրագոյն Արեւելքում մեծացած մէկի համար[66]։

1930 Ապրիլի 6ին Խարբինում նշուել է Աւետիս Ահարոնեանի գրական գործունէութեան 40ամեակը։ Բժիշկ Մղտեսեանը ռուսերէն բացման խօսք է ասել, որից յետոյ հնչել է «Մեր Հայրենիք»ը՝ Հրաչեայ Ռոստոմեանի ղեկավարած 20 հոգիանոց երգչախմբի կատարմամբ։ Ուսանող Ս. Մղտեսեանը ռուսերէն բանախօսել է Ահարոնեանի մասին, ելոյթ է ունեցել Եղիշէ քահանան, կարդացուել են հայերէն եւ ռուսերէն հատուածներ Ահարոնեանի գործերից։ Երեկոն աւարտուել է երգերով, որոնցից ուշագրաւ է եղել Արտաշէս Յովհաննէսի կատարած «Երազ»ը[67]։

1936ին չինահայերը մեծ խանդավառութեամբ են ընդունել սփիւռքահայ գաղթավայրերը հիւրախաղերով այցելող նշանաւոր նուագածու քեմանչիստ Ռուբէնի (Գարախանեան, 1892-1983) ելոյթները։ Ուղեւորութեան ժամանակ նրան ընկերակցել է կինը՝ դաշնակահարուհի Ազնիւ Մանուկեանը։ Ռուբէնի քամանչայի նուագը լսել են Պեկին, Խարբին, Շանհայ, Ֆիտուտէն, Չինչաուա, Տիենծին, Դայրէն եւ Մանջուլի քաղաքներում։ Քեմանչիստ Ռուբէնի նախաձեռնութեամբ առանձին հայկական համերգ է կազմակերպուել Շանհայում[68]։ Չինական մամուլը գովեստով է խօսել հայ արուեստագէտի մասին՝ հրատարակելով նրա լուսանկարը։ «Տաղանդաշատ Ռուբէնի ձեռքերում քամանչան հաւատարմօրէն արտայայտում է մարդկային հոգին»՝ գրել է Շանհայի China Press[69]։ Քեմանչիստ Ռուբէնին առաջարկել են չահաւէտ պայմաններով մնալ Չինաստանում, սակայն նա մերժել է՝ պատճառաբանելով, որ պէտք է մեկնի՝ հայ արուեստը տարածելու Եւրոպայում եւ Ամերիկայում[70]։ Յետագայում նա պատմել է Չինաստանի մասին. «Այնքան գոհ էինք, որ կարծես հոն պիտի հաստատուէինք վերջնականապէս։ Բաւական երկար մնացինք.... Ժամանակի ընթացքին կազմեցինք երգչախումբ մը եւ տօնեցինք Ապրիլ 24ը։ ...Սակայն օր մը, պէտք է մեկնէինք. կեդրոն մը, տեղ մը չունէինք»[71]։

ՀԱՑԵՐԸ ՇԱՆՀԱՑՈՒՄ

Մինչեւ Բ. Աշխարհամարտը մեծ թուով հայեր (չուրջ 600) բնակուել են նաեւ Շանհայում։ 1926ին Շանհայում բնակուել է 25 հազար օտարերկրացի, որոնցից 15 հազարը՝ ռուս սպիտակգուարդիականներ[72]։ Հայերի մեծ մասը եղել են կովկասցիներ, արթուն եւ չէն վաճառականներ, պատուական ազգայիններ[73]։ 1936 Ապրիլի 25ին հիմնուել է Շանհայի Հայ Երիտասար-

digitised by A.R.A.R.@

դական Միութիւնը (ՀԵՄ)՝ որպէս տեղի Հայ Օգնութեան Միութեան մասնաճիւղ։ Այն հետապնդել է զերազանցապէս կրթական եւ մշակութային նպատակներ։ Միութեան առենապետ է ընտրուել Վարդան Ջանղալեանը։ Կազմակերպել են հայերէնի երեկոյեան դասընթացներ՝ փոքրերի եւ մեծերի համար, նշել ազգային տօները։ Պատրաստուել են հիմնել գրադարան եւ մշտական գործող դպրոց[74]։ 1937ին, այս միութիւնը, տեղի ազգայիններից Մելիք Նուպարեանի միջոցով փորձել է քաղաքում բացել հայկական աղօթատուն[75]։ 1938ին Շանհայի ՀԵՄը ընտրել է նոր յանձնախումբ հետեւեալ կազմով՝ Վարդան Ջանղալեան (պատուոյ նախագահ), Ֆրանց Ջանղալեան (պատուոյ քարտուղար), Պօղոս Ջանղալեան (պատուոյ գանձապահ), Ամալիա Կարապետեան, Վարիա Պետրոսեան (յանձնախմբի անդամներ)։ Միութիւնը 1938ին ունեցել է 30 անդամ։ Գործել է սիրողական երգչախումբ, որը կատարել է հատուածներ Տիգրանեանի «Անուշ» օպերայից, Կոմիտասի «Ով Մեծասքանչ», Մալխեանի «Լորիկ» եւ այլ երգեր։ 1938ի Փետրուարի 24ին Վարդանանց տօնի առիթով ներկայացրել են «Վարդանի Մահը» ներկայացումը, որ յետագայում կրկնել են։ Թէեւ երիտասարդները բաւականաչափ լաւ չեն տիրապետել հայերէնին, սակայն մեծ խանդավառութեամբ են նուիրուել իրենց գործին։ Նոյն թուականի Յունիսի 24ին ՀԵՄը նշել է վիպասան Րաֆֆու ծննդեան 100ամեակը[76]։

1938ին Շանհայի ռուսական եկեղեցում հոգեհանգիստ է մատուցուել կաթողիկոս Խորէն Ա.ի մահուան առթիւ, ռուս եպիսկոպոսի եւ քահանաների կողմից։ Ընտրուել է համայնքի եօթ հոգուց կազմուած վարչական մարմին՝ Հայկ Ասատուրեանի ղեկավարութեամբ։ Աղօթատուն կառուցելու նպատակով հանգանակուել է 1500 դոլար (500 դոլարը նուիրաբերել է Ասատուրեանը), որի բացումը վէմ քարով կատարել է չինահայութեան հոգեւոր առաջնորդ Ասողիկ վարդապետը։ Վերջինս հովուապետական այց է կատարել Մանչուրիա (որտեղ 57 հայկական պսակ եւ մկրտութիւն է կատարել ռուսական եկեղեցում) եւ Հայլար (35 հայկական պսակ եւ մկրտութիւն է կատարել մի մասնաւոր տանը)[77]։

1939ին Ասողիկ վարդապետի գաղափարով եւ Հայկ Ասատուրեանի, Վահան Ջանղալեանի եւ այլոց առատաձեռն օժանդակութեամբ Մոնթինիոր Մարեսկա 269 փողոցի երկյարկանի քարաշէն մի տանը պաշտօնապէս բացուել է Շանհայի Հայոց Ազգային Տունը։ Նրա նպատակն է եղել նիւթական օգնութիւն մատակարարել ազգակիցներին, դառնալ մշակութային կենտրոն։ Կենտրոնում կազմակերպել են հայերէն երեկոյեան դասընթացներ երեխաների համար։ Ջանղալեանը դասախօսութիւններ է կարդացել հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով։ Ունեցել են նաեւ երգչախումբ, որը ղեկավարել է Լեւոն Յովհաննիսեանը։ Հայոց Ազգային Տան ամսական ծախսը կազմել է 300 եուան (ներառեալ ուսուցչի ծախսը), որ մասամբ գոյացել է անդամավճարներից, իսկ կէսը տրամադրել է Ասատուրեանը։ Ծրագրել են սեփական եկեղեցի ունենալ, որի համար հող գնելու նպատակով հանգանակուել է 12000 եուան (միայն 10000ը տրամադրել է դարձեալ Հայկ Ասատուրեանը)[78]։ «Մեր ազգակից Հայկ Ասատուրեանի մասին որքան գրուի՝ քիչ է»,

digitised by A.R.A.R.@

նչել է չինարենակ Վահագն Թէոդիկը (Լապճինճեան)՝ անուանելով նրան Շանհայի հայոց բարերար արքան[79]:

1938ին Շանհայում տեղի ունեցած չին-ճապոնական բախումների ժամանակ տեղի հայ երիտասարդները անմասն չեն մնացել քաղաքի սահմանները պաշտպանելու գործից: Այդ բախումների ժամանակ զոհուել է ՀԵՄի անդամ, 22ամեայ Արտաշէս Եսոյեանը: Յետմահու նա արժանացել է Շանհայի Քաղաքապետարանի Խորհրդի մեդալին[80]:

ՀԱՑԵՐՆ ԱՑԼ ՋԻՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Կազմակերպուած կեանքով են ապրել նաեւ Մանջուլիի հայերը, որոնք ունեցել են մանկապարտէզ, նախակրթարանի ծրագրով դպրոց, երիտասարդական միութիւն, որ բացել է գրադարան, կանանց միութիւն, որը Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներին մի քանի հարիւր ձեռք աղջիկների տաք հագուստ է պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան[81]: Մանջուլիի հայ համայնքը զգալիօրէն տուժել է 1929ի չին-խորհրդային հակամարտութեան ժամանակ, երբ համայնավարները ռմբակոծել են Մանջուլին: Շատ հայեր ստիպուած տեղափոխուել են Խարբին եւ այլուր:

Չինաստանի հիւսիսում՝ Մոնղոլիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ ընկած Հայլար (Խայլար) քաղաքում ապրել է 4-5 հայ ընտանիք եւ 5-6 ամուրի. բոլորն էլ զբաղուել են վաճառականութեամբ: Այս քաղաքում դեռեւս 1915ին գինու եւ նպարեղէնի խանութ է ունեցել Գրիգոր Դ. Կասեանցը (Քոսեան), իսկ Վ. Մ. Խոռխոռունու դեղատունը համարուել է լաւագոյնը քաղաքում: Այս անձին պատկանել է նաեւ Արտածման Ու Ներածման Առեւտրի Տունը: Կ. Մ. Բասկալեանն ունեցել է եւրոպական կօշիկի գործարան եւ վաճառատուն. ծանօթ է եղել նաեւ Ս. Քիրմանեանի հիմնած ընկերութիւնը, որն զբաղուել է գիւղատնտեսութեամբ եւ անասնապահութեամբ[82]:

Ջանչունի հայերի թիւը եղել է մօտ 45, որոնցից ամենաերեւելին եղել է Իւան Աւետիսեանը: Տիենծինում բնակուել են 44 հայեր, գրեթէ բոլորն էլ տաճկահայեր: Այնտեղ գործել է Նիւ Եորքի Գարակէօզեաններուի գորգագործութեան մասնաճիւղը (յայտնի որպէս The A. and M. Karagheusian Imperial Carpets and Rugs of New York), որտեղ 2000 մարդ է աշխատել: Այս հիմնարկութեան վերատեսուչն է եղել Յակոբ Շահպազը (Շահպազեան), օգնականը՝ Վահագն Թէոդիկը: Յիշւում են նաեւ չապինգարահիսարցի Գառնիկ Հիւսիսեանի, պոլսեցի Օգստին (sic) Կոստանդեանի, ռումինահայ Հայկ Մարգարեանի եւ կեսարացի Էրեներեանի անունները[83]: Տիենծինում են բնակուել նաեւ առեւտրականներ գիւմրեցի Արսէն Անտոնեանցը, խարբերդցի Նշան Պետրոսեանը եւ թիֆլիսեցի Տէր-Առաքելովը:

Դայրէն քաղաքի 14 հայ ընտանիքների (36 հոգի) ներկայացուցիչներից էին կարնեցի սրճարանատէր Ալեքսան Յարութիւնեանը, նորբայազէտցի Վահան Կրոյեանը, պանտրմացի Արամ Իշխանեանը, գանձակեցի բժիշկ Գարեգին Գէորգեանը, ազգային կեանքի գործիչներ - ծնունդով ախալցխացի - կարապետ Ասպետեանը (որն իր հարստութիւնը կտակել է հայրենակիցներին) եւ տիկին Երեւակ Իշխանեանը[84]:

digitised by A.R.A.R.@

ՈՎ ՈՎ ԷՐ ՉԻՆԱՀԱՑԵՐԻ ՄԷՋ

Ըստ կարելւոյն թուարկենք Ի. դարի առաջին կէսին Չինաստանում բնակուած մի շարք հայերի անուններ եւ գործունէութեան վերաբերեալ հակիրճ տուեալներ։

Թիֆլիսեցի Յովհաննէս Գրձելեանը (Իւան Գրձելով) եւ իր եղբայրը Չինաստանում են հաստատուել 1897ին։ Խարբինում նրանք ունեցել են չաքարեղէնի, հրուշակեղէնի եւ հացատեսակների մեծ գործարան։

Ղարաբաղցի Վաղարշ Միծադեանցը, ծնուած Ագատ գիւղում, 13 տարեկանում՝ 1909ին, մեկնել է Խարբին՝ աշխատելու այնտեղ հաստատուած իր աւագ եղբօր մուշտակեղէնի խանութում։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ Վաղարշը ծառայել է կովկասեան ճակատում, կռուել էրզրումում։ Վերադառնալով Խարբին՝ 1917-1922 որպէս վաճառական ճամփորդել է Խարբինի եւ սիբիրեան քաղաքների (Նովոսիբիրսկ, Չիտա, Վլադիվոստոկ) միջեւ։ 1922ին Վլադիվոստոկում հանդիպել է մի ղարաբաղցի աղջկայ եւ ամուսնացել նրա հետ։ Հաստատուելով Խարբինում՝ Միծադեանցը առեւտրական գործունէութիւն է սկսել Խարբինի եւ չինական քաղաքների (Դայրէն, Մուկդէն) եւ Պորտ Արթուր նաւահանգստի հետ։ 1941ին կնոջ եւ դստեր հետ տեղափոխուել է Շանհայ, իսկ 1952ին հաստատուել Աւստրալիայում[85]։

1919-1922 Չինաստանում եւ Ճապոնիայում է բնակուել յետագայում ամերիկաբնակ երկրաբան, անտառագէտ, ծնունդով թիֆլիսեցի Սուրէն Գէորգեանցը (մահ. 1958)։ 1932ին որոշ ժամանակ Չինաստանում պաշտօնավարել է եւդոկիացի Լէոն Սարըեանը, որն այդտեղ է բնակուել կնոջ եւ դստեր հետ[86] (բնակավայրը մեզ յայտնի չէ)։

Երեւանցի Սիմոն Էլոյեանը (ծն. 1874ին) հայկական եւ ռուսական կրթութիւն է ստացել ծննդավայրում։ Որպէս գործարար այցելել է Ռուսաստանի մի շարք մեծ քաղաքներ։ Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ տեղափոխուել է Մանչուրիա, հաստատուել Խարբինում։ 1938ին այստեղ ամուսնացել է հայուհի Իգաբելլայի հետ։ Խարբինում ունեցել է չոկոլադի գործարան, տնօրինել մի քանի ռեստորան տարբեր քաղաքներում։ Մեծ նուիրատուութիւն է կատարել Խարբինի հայկական եկեղեցուն։ 1960ին ընտանիքով տեղափոխուել է Աւստրալիա[87]։

Արդէն մի քանի անգամ յիշատակուել է Շանհայում բնակուած խոշոր գործարար եւ ազգային Հայկ Աստուրեանը (16 Ապրիլ 1901-1987)։ Նա ծնուել է Եգիպտոսում, փաստաբանի ընտանիքում։ Հայրը Նուբար փաշայի ժամանակ ազատ ելումուտ է ունեցել եգիպտական արքունիք եւ չատ յարգուած է եղել եգիպտացիներից։ Հայկ Աստուրեանը եղել է Եգիպտոսի բունցքամարտի ախոյեան[88]։ Հաստատուելով Չինաստանում՝ հիմնել եւ դեկավարել է պելոտայի (բասկեան գնդակախաղ, յայտնի՝ իսի ալաի անունով) կենտրոններ Շանհայում, Տիենձինում, այնուհետեւ՝ Մանիլայում։ Շանհայում նրա տնօրինած «Խաի Ալայի Ֆրոնտոն» կոչուող վիթխարի մարզադաշտի մուտքն անվճար է եղել[89]։ Նրա կինը եղել է եգիպտահայ դերասանուհի Վալենտինա Ամիրայեան/Առնօն (ծն. 1901, Սուամբուլ), լեւան-

տէն հօր եւ հայ մօր զաւակ, որը Գահիրէում մասնակցել է հայերէն թատերախաղերի եւ «Անուշ» օպերայի բեմադրութեանը, էմի Ռայան անունով նկարահանուել է ամերիկեան եւ եգիպտական չարժանկարներում։ Հայկ Աաստուրեանը եւ Վալենտինա Ամիրայեանը, ինչպէս նաեւ վերջինիս դուստր Ալիդան՝ առաջին ամուսնութիւնից, երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ երեք տարի արգելափակուած են եղել Մանիլայի ճապոնական համակենտրոնացման ճամբարում, որտեղից Վալենտինան դուրս է եկել քաղցից կիսամեռ վիճակում։ Ամերիկացիները նրան քաղաքացիութիւն են առաջարկել, եւ ընտանիքը մեկնել է Լոս Անջելըս, որտեղ էլ Ամիրայեանը չետագայում մահացել է[90]։

Մնունդով կարնեցի Զանդալեան եղբայրներին (նրանց ազգանունը յիշւում է նաեւ Զախալեան ձեւով) պատկանել է Շանհայի հրուշակեղէնի խանութների մի մասը։ Շանհայում Սեդրակ Ժամհարեանցը մի պարսիկ ընկերոջ հետ դրամատուն է ունեցել։ Կերպասեղէնի վաճառականութեամբ է զբաղուել Հայկ Իփէքճեանը։

1937ին մամուլը գրել է Զինաստանի եւ Հնդկաստանի միջեւ գտնուող Խոթան քաղաքում բնակուած Գարեգին Մոլդովաքի մասին, ծնուած 1864ին։ Նա ունեցել է գորգերի գործարան Խոթանում, որտեղ կիրառել է բուրդը բուսական ներկով գունաւորելու արհեստը[91]։

1930ականների չինահայերի մէջ, անշուշտ, ազգային եւ հասարակական գործունէութեան առումով առաջնութիւնը պատկանում է ամենահայաշատ համայնքի՝ Խարբինի հայերին։ Արդէն մի քանի անգամ յիշուեց Ազգային Վարչութեան նախագահ, բժշկական վերատեսուչ եւ Ռուսիկանական Դատարանի պատուակալ անդամ Ստեփաննոս Մղտեսեանը, որը որոշ ժամանակ ղեկավարել է Խարբինի առողջապահական գործը։ Մնունդով Վրաստանի Թելաւ քաղաքից՝ նա բարձրագոյն կրթութիւն ստացել է Մոսկուայի Բժշկական Համալսարանում։ Ուսման տարիներին ձերբակալուել է որպէս յեղափոխական եւ բանտարկուել Թիֆլիսի Մետէխի բանտում։ Ազատուելուց յետոյ Մղտեսեանը մեկնել է նախ Դորպատ, ապա՝ Մոսկուա, որտեղ աւարտել է ուսումը։ Երբ 1910-1911ին Մանչուրիայում ժանտախտի համաճարակ է բռնկուել, նա ուղարկուել է Զինաստան՝ հիւանդութեան դէմ մաքառելու։ Իր յաջող գործունէութեան համար Մղտեսեանը չինական կառավարութեան կողմից պարգեւատրուել է շքանշաններով։ 1924ին նշանակուել է Մանչուրիայի Բժշկական Վերատեսուչ։ 1927ին սկսել է հրատարակել ռուսերէն Meditsinkaya Gazeta (Բժշկական չաբաթաթերթ) թերթը։ 1929ին Խարբինում տեղի հայերը մեծ չուքով նշել են նրա յոբելեանը, որին ներկայ են գտնուել նաեւ չինացի, անգլիացի, ճապոնացի, լեհ, վրացի, ռուս եւ օս ազգերի ներկայացուցիչներ։ Չինական թերթերն ընդարձակ յօդուածներով ներկայացրել են յոբելեարին[92]։ Ստեփանոս Մղտեսեանը մահացել է 1933ին՝ դիազննութեան ժամանակ թունաւորումից[93]։

Խարբինում 1930ականներին ճաշարանների տէր են եղել Վանօ Յակոբեանը եւ վրացահայ Սեդրակ Փուչինեանը։ Մէկ այլ խարբինցի՝ Լէոն Նազա-

digitised by A.R.A.R.@

րովը (Լեւոն Շահնազարեան), 1940ականներին եղել է ամերիկեան «Ճենըրըլ Գորդըն» նաւի գլխաւոր ճարտարապետը[94]:

1930ից Չինաստանում է բնակուել Պետերբուրգում ծնուած Ալեքսան Մադաթովը, որտեղ նա յաճախել է Ֆրանսիական Տեխնիկական Քոլէջը: Աշխատել է Շանհայի օմնիբուսների ընկերութիւնում: Եղել է Շանհայի ՀԵՄի գործօն անդամ: 1951ից բնակուել է Աւստրալիայում[95]: *Ճակատագիրը Չինաստան է նետել նաեւ ռուսական բանակի երբեմնի սպայ, Թիֆլիսեցի Կորգանովին (Ղորղանեան): Նա եղել է Ստալինի ընկերը, որի հետ միասին ժամանակին զբաղուել է բանկի կողոպուտով՝ յանուն համաշնաւարութեան յաղթանակի*[96]:

Արդէն մի քանի անգամ յիշուած ՀՅԴ գործիչ, ծնունդով կարնեցի Համազասպ Պաակեանը «Կասպ» եւ «Պսակ» ծածկանուններով աշխատակցել է սփիւռքահայ մամուլին՝ ուղարկելով տեղեկութիւններ չինահայ համայնքի մասին: Նա գրել է նաեւ թղթակցութիւններ Չինաստանի քաղաքական կացութեան վերաբերեալ, յատկապէս երբ սրուել են չին-ճապոնական յարաբերութիւնները եւ ճապոնիան գրաւել է Մանչուրիան[97]:

Պաակեանի աւագ դուստրը՝ Խարբինի Ֆիլհարմոնիկ Նուագախմբի երգչուհի Կարինէ Պաակեանը, ծնուած Մանջուլիում, մանկուց արտասանութիւններով եւ ռուսերէն ու հայերէն երգերով մասնակցել է Խարբինի հայ եւ ռուս համայնքների միջոցառումներին: Նա դեկավարել է հայկական եկեղեցու երգչախումբը, բեմադրել «Արշին Մալ Ալան» օպերէտը եւ «Անուշ» օպերան, որոնք յաջողութիւն են ունեցել Խարբինի բազմազգ տարագիրների շրջանում: Նա ամուսնացած է եղել Խարբինի ռուսական մամուլի լրագրող Ալեքսանդր Պլաւկովի հետ, որը 1945ին խորհրդային զօրքերի կողմից Չինաստանի գրաւման ժամանակ ձերբակալուել է որպէս սպիտակգուարդիական եւ աքսորուել՝ մահկանացուն կնքելով Սիբիրում: Նրանց որդին է ամերիկաբնակ երգահան եւ դաշնակահար Վլադիմիր Վուսը (ծն. 1944, Խարբին): Հաստատուելով ԱՄՆում՝ կարինէ Պաակեան-Վուսը հիմնադրել է Սան Ֆրանսիսքոյի առաջին ռուսական կանանց երգչախումբը, կատարել Արամ Խաչատրեանի, Ռախմանինովի եւ այլոց ստեղծագործութիւններից[98]: *Նա մահացել է 2000 Փետրուարի 26ին*[99]:

Համազասպ Պաակեանի կրտսեր դուստրն էր Արմէնուհի Ծոլինէ Պաակեան-Բալեանցը (9 Յունուար 1921, Մանջուլի-2 Օգոստոս 2007, Սան Ֆրանսիսքօ): Մանկութիւնն անցել է Խարբինում, ստացել ռուսական կրթութիւն, յաճախել դրամայի եւ բալէտի դասերի, զբաղուել մարմնամարզութեամբ: 1939ին ամուսնացել է Արամ Բալեանցի հետ, որը Մինդաոյում զբաղուել է արտածում-ներածումով: Նրանց դուստրը (յետագայում՝ տիկին Ջենըթ Էթըրիջ) ծնուել է 1942ին, Մինդաօ քաղաքում, որդին՝ Արթուր Բալեանցը, 1945ին, ճապոնական համակենտրոնացման ճամբարում: Պատերազմից յետոյ Բալեանցները վերադարձել են Մինդաօ, զբաղուել հրուշակագործութեամբ: Հեռանալով Չինաստանից՝ 1950-1951ին նրանք բնակուել են Ֆիլիպիններում, փախստականների ճամբարում, իսկ 1952ին հաստատուել Սան Ֆրանսիսքոյում: Այստեղ Արմէնուհին յայտնի է դարձել որպէս

digitised by A.R.A.R.@

Արմէն Բալի։ Սան Ֆրանսիսքոյում հիմնել է «Բալիզ» հայ-ռուսական ռեստորանը՝ ձեւաւորուած չինական Թան գերդաստանի ոճով, որը գործել է մինչեւ 1985[100]։ Արմէն Բալին եղել է բալէտի երկրպագու եւ ողջ կեանքում հոգատարութեամբ է շրջապատել բալէտի արուեստագէտներին։ Մտերիմ է եղել յատկապէս մեծահռչակ Ռուդոլֆ Նուրէեւին։ Չինաստանում ապրած իր տարիների մասին Արմէն Բալին պատմել է բեմադրիչ Փիթըր Քաուֆմանի «Չինաստան. Վայրի Արեւելքը» փաստագրական շարժանկարում (1994)։ Արմէն Բալիի գործը շարունակել է դուստրը՝ Ջենըթը, որի «Տոսկա» սրճարանը եղել է հոլիուուդեան շատ յայտնի գործիչների հաւաքատեղի[101]։

Դաշնակահարուհի եւ երգչուհի է եղել Ալիս Հիւսիսեանը, դուստրը չապինգարահիասարցի Գառնիկի, որը 1950ին Չինաստանից տեղափոխուել է Սան Ֆրանսիսքօ։ Նա տիրապետել է հայերէն, չինարէն, ռուսերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներին[102]։

Հետաքրքրական զուգադիպութեամբ Շանհայում են ծնուել հայ-լեհական ծագումով երկու մշակոյթի գործիչներ՝ ամերիկեան թատերապարի հռչակաւոր պարուհի, լեհ հօր եւ հայ մօր զաւակ Թամարա Թումանովան (Խասիդովիչ, 1919-1997) եւ լեհագիր բանաստեղծ, արձակագիր, բեմագրող, ռուս եւ հայ բանաստեղծութեան թարգմանիչ Անջէյ Մանդալեանը (Լեհաստան), որը ծնուել է 1926ին, հայ հօր (1920 Մայիսեան ապստամբութեան մասնակից, գիւմրեցի Թադէոս Մանդալեան) եւ լեհ մօր ընտանիքում։

Ցիշենք նաեւ Խարբինում ծնուած Ովաննա Թաթուլեանին (Օլգա Թաթուլովա), հայ կազակ Ալեքսէյ Թաթուլով-Թաթուլեանի եւ ռուս պարուհի Մարիա (Մարուսիա) Գուրդինի դուստրը։ Ովաննան նախապէս մկրտուել է Խարբինի հայկական եկեղեցում, յետագայում ընդունել ռուս ուղղափառ դաւանանք։ Ամուսնալուծուելով Թաթուլովից՝ Մարիա Գուրդինը վերամուսնացել է ուկրաինացի Զախարչենկոյի հետ, որից էլ ծնուել են Սվետլանա եւ Նատալիա քոյրերը։ Նրանք յետագայում հաստատուել են Քալիֆորնիա եւ դարձել դերասանուհիներ՝ Լանա եւ Նաթալի Վուդ անուններով։ Համաշխարհային հռչակի է տիրացել յատկապէս շարժանկարի աստղ Նաթալի Վուդը, որի կենսագրութիւններում մշտապէս յիշւում է իր կէս հայ համամայր քոյրը՝ Ովաննա Թաթուլովա-Վիրիպաեւան[103]։

Մեծ եղեռնից մազապուրծ տիգրանակերտցի կարապետ Մելքիքեանը (1896-1938) հետիոտն հասել է Արեւելեան Հայաստան, սակայն 1917ին, խուսանաւելով բոլշեւիկներից, փախել է Չինաստան։ Նախ հաստատուել է Մանջուլիում, բացել նպարեղէնի խանութ։ Այստեղ ծանօթացել է ծնունդով դարաքիլիսցի Մարիամ Ազատեանի (ծն. 1901) հետ։ 1931ին տեղափոխուել են Խարբին, որտեղ Կարապետը բացել է մէկ ուրիշ նպարեղէնի խանութ։ Նրանց դուստրը՝ Վերգինէն (Վըրջինիա), դեղագործութիւն է ուսանել Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտում։ Չինական ժողովրդական Հանրապետութեան հռչակումից յետոյ Մելքիքեանները տեղափոխուել են նախ Պարագուայ, այնուհետեւ մշտական բնակութիւն են հաստատել ԱՄՆում։

Չինաստանի հայերի վերաբերեալ ուշագրաւ տուեալներ է պարունակում 1996ին ԱՄՆում հրատարակուած *Kavkaz: A Biography of Yervand*

digitised by A.R.A.R.@

Markarian անգլերէն հատորը։ Հեղինակի հայրը՝ Եղեռնից մազապուրծ Յովհաննէս Մարգարեանը, կորցնելով ընտանիքին, դաղթել է նախ Արեւելեան Հայաստան, ապա՝ Սիբիր, այնուհետեւ՝ Խարբին։ Այստեղ փորձել է գոյութիւնը պահել պարի դասեր տալով։ Խարբինում հանդիպել է ապագայ կնոջը՝ Աննա Շահնազարովային, ունեցել երկու որդի։ 1925ին ընտանիքը տեղափոխուել է Տիենծին, որտեղ բացել է «Մոդեռն» փոքրիկ հիւրանոցը։ Աննա Շահնազարովան Տիենծինում որոշ ժամանակ ունեցել է «Բալալայկա» ռեստորանը։ Յովհաննէս Մարգարեանի որդիներից էդին 1948ին միայնակ ներգաղթել է Հայաստան, սակայն նրա հետքը 1949ից կորել է[104]. ամենայն հաւանականութեամբ աքսորուել է Սիբիր։ Երկրորդ որդին՝ 1920ին Խարբինում ծնուած Երուանդ Մարգարեանը, պէտք է երկար ուղի անցնէր՝ կատարելով զանազան աշխատանքներ Չինաստանում, այնուհետեւ ծառայելով Ֆրանսիական լեգէոնում՝ Հնդկաչինում, տնօրինելով սեփական «Կաւկազ» ռուս-հայկական ռեստորանը Տիենծինում, Ռիօ Դէ Ժանէյրոյում, Սան Ֆրանսիսքոյում եւ Լոս Անջելըսում։ Երուանդ Մարգարեանը եղել է Շանհայի Հայ Օգնութեան Միութեան ներկայացուցիչ։ Ունեցել են երեք զաւակ՝ Միչա (ծն. 1943, Շանհայ), Սամսոն (ծն. 1945, Տիենծին) եւ Վիոլէտա (ծն. Շանհայ) Մարգարեաններ, որոնք բնակւում են Լոս Անջելըսում։

Մարգարեանի անները՝ Մամիկոն Քարտաշեանցը եւ կինը՝ ծնունդով վիրահայ, Իրկուցկում ծնուած Վերա Քարտաշեանը, նոյնպէս զբաղուել են ռեստորանային գործով. Խարբինում տնօրինել են «Սամսոն», իսկ Շանհայում՝ «Կաւկազ» ռեստորանները։

Կղզիացած կեանքով ապրող չինաբնակ հայերը, սակայն, անմասն չեն մնացել չին լեզուին եւ մշակոյթին։ Ուսանելով հանդերձ օտար դպրոցներում՝ Չինաստանում կրթութիւն ստացող հայերը տիրապետել են նաեւ չինարէնին (ամանք նաեւ՝ ճապոներէնին), կարողացել ոչ միայն խօսել, այլեւ կարդալ ու գրել։ Չինական հարուստ խոհանոցը մուտք է գործել նաեւ հայկական ընտանիքներ։ Չինաստանում ծնուած հայերի համար չինարէնը յաճախ առաջին լեզու է եղել եւ անգամ ազդել մայրենի հայերէնի վրայ[105]։

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՑԵՏՈՑ

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին չինաբնակ հայերը յայտնուել են նոր փորձանքի մէջ։ Ճապոնական յարձակումների ժամանակ չինահայերը համարուել են Ճապոնիայի թշնամիներ եւ մեկուսացուել են համակենտրոնացման ճամբարներում։ Դրա պատճառը հաւանաբար եղել է այն, որ հայերի հայրենիքը գտնուել է Ճապոնիայի թշնամի Խորհրդային Միութեան կազմում։ Հայերը եւ ռուսները ճապոնական իշխանութիւնների կարդադրութեամբ թեւերին կրել են «Տ» տառանիշը՝ որպէս անվստահելիներ։ Չինաստանում հաստատուած իրանահայերը նոյնպէս համարուել են թշնամիներ եւ նրանց եւս ստիպել են իրենց ձախ թեւին կրել կարմիր երիզ՝ «Ի» տառանշանով[106]։ Հայերի մի մասը զոհուել է համակենտրոնացման ճամբարներում՝ քաղցից, հիւանդութիւններից եւ ճապոնական խժդժութիւն-

digitised by A.R.A.R@

ներից։ Այդ ճամբարներից նրանք ազատուել են միայն 1945 Օգոստոսի 19ին։ Չինահայերի յետպատերազմեան առաջին հաւաքը տեղի է ունեցել 1946 Մայիսի 26ին, որը ստեղծեց ազգային նոր վարչութիւն[107]։ Նրանք փորձել են վերականգնել խզուած կապերը տարբեր երկրների հայ համայնքների հետ. 1947ի սկզբին Նիւ Եորքի Հրաբեր թերթը հրատարակել է Չինաստանից Մեժլում անունով մի հեղինակի յօդուածը Չինաստանի ներկայ կեանքի մասին[108]։

1946ին էջմիածին ուղարկած նամակներից մէկում Ասողիկ վարդապետը գոհունակութեամբ նշել է, որ առիթներ է ունեցել հանդիպելու խորհրդային զօրքի հետ Չինաստանում յայտնուած հայաստանցի երիտասարդներին, որոնք սրտակից են, հաստատակամ, անկեղծ ազգասէր եւ հաւատքից էլ հեռու չեն[109]։ Նոյն թուականին Հայաստանի հետ կապ է հաստատել Ա. Ա. Եաղուբեանը Շանհայից, որը պատրաստուել է ելոյթ ունենալ «Խորհրդային Հայաստանի Արուեստը Քսանհինգ Տարում» թեմայով՝ խնդրելով իրեն տրամադրել համապատասխան նիւթեր[110]։ Իսկ 1947ին նա վկայել է, որ էջմիածնից ստացած կոնդակները կարդացել է հայերի համար, որոնցից շատերը ցանկութիւն են յայտնել հայրենադարձուել, Ասողիկ վարդապետն էլ նրանց հետ, որի առողջութիւնը քայքայուել էր հոգեկան ցնցումներից եւ երկրի խիստ կլիմայական պայմաններից։ Ասողիկ վարդապետի վկայութեամբ՝ պատերազմից առաջ չինահայութեան ընդհանուր թիւը եղել է 600 մարդ, իսկ 1947ի տուեալով՝ 300 (Ճապոնիայի հետ միասին)։ Շանհայի հայերի վիճակը եղել է համեմատաբար լաւ, Խարբինում մնացել են մօտ 150 հոգի, որոնք գտնուել են տնտեսական դժուարութիւնների մէջ[111]։

Չինահայերն իրենց պատուիրակներն են ունեցել 1947ին Նիւ Եորքում գումարուած Հայերի Համաշխարհային Համաժողովում։ 1946 Դեկտեմբերի 8ին կայացած ժողովում Շանհայի հայ համայնքը որոշել է Նիւ Եորք մեկնող պատուիրակութեան կազմը՝ յանձինս իր մշտական պատուոյ նախագահ Հայկ Ասատուրեանի, Շանհայի Հայ Օգնութեան Միութեան նախագահ Գաբրիէլ Քիլեանի եւ նրա կնոջ ու Վիկտոր Զանղալեանի[112]։

Սակայն համակենտրոնացման ճամբարներից դուրս գալուց յետոյ հայերի դէմ հալածանքներ են սկսել չինացի համայնավարները։ Ինչպէս վկայել է 1948ին Զանչունից մի հայի գրած նամակը՝ «...ապրեցանք շատ մը սեւ տարիներ, բայց դեռ կատարեալ չէ մեր ազատումը... Վերջին 2-3 տարին տաժանելի էր մեր դրութիւնը. տուիք եւ զոհեր, կարծես թէ ուր որ տառապանք կայ, հոն հայերը պէտք է տանջուին։ Աստուած եթէ օգնէ եւ իրար տեսնենք, կը պատմեմ ձեզ չինական վայրագութեանց»[113] մասին։ Նոր՝ համայնավար վարչակարգի պայմաններում չինաբնակ հայերը նպատակայարմար են գտել հեռանալ "բամբու վարագոյրի" ետեւից, ուստիեւ շարժում է սկսուել՝ փախստականների միջազգային կազմակերպութիւնների միջոցով հայ բնակիչներին Չինաստանից դուրս բերելու նպատակով[114]։ Մասնաւորապէս Խարբինում հաստատուած օտարազգիները (ռուսներ, լեհեր, գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ) կա՛մ հայրենադարձուել են, կա՛մ տեղափոխուել ԱՄՆ, Աւստրալիա եւ Հարաւային Ամերիկա, մի փոքր

digitised by A.R.A.R.@

մասն էլ՝ Եւրոպա։ Ջինաբնակ օտարերկրացիների համար միեւնոյնն է եղել, թէ ի՛նչ երկիր կը մեկնեն, այնքան որ ունեցային քաղաքացիութիւն եւ վերջ տրուէր իրենց անհայրենիքի եւ իրաւազուրկի կարգավիճակին։ Ցատկանշական է, որ ԱՄՆ գաղթող ծնունդով արեւելահայ չինահայերը հիմնականում նախընտրել են բնակութիւն հաստատել Սան Ֆրանսիսքոյում, որտեղ ռուսական եւ հայկական մեծ համայնք է եղել[115]։ Նախքան տեղափոխութիւնը չինահայերը ժամանակաւորապէս ապաստանել են հարեւան երկրներում՝ Մալայզիայում, Ֆիլիպիններում, նաեւ Հոնկոնգում։ Ֆիլիպիններում տեղակայուած տեղահանուած մարդկանց ճամբարում ապաստանել են մօտ 100 չինաստանցի հայեր, մեծ մասամբ Շանհայից, որոնք պատերազմի ժամանակ կորցրել են իրենց ողջ հարստութիւնը եւ մատնուել թշուառութեան։ Նրանք դիմել են պատերազմի պատճառով տարբեր երկրներում գտնուող հայերին օժանդակող ամերիկեան ԱՆՋԱ կազմակերպութեան նախագահ Ջորջ Մարտիկեանին՝ իրենց ԱՄՆ տեղափոխելու խնդրանքով։ Այդ նպատակով Մարտիկեանը եւ իր տիկինը բանակցել են Ֆիլիպինների կառավարութեան, մասնաւորապէս ազգային ժողովի նախագահ զօրավար Կարլոս Ռոմուլոյի հետ[116]։ Հոնկոնգում ապաստանել են հայեր Խայլարից եւ Խարբինից. նրանցից ոմանք կաթոլիկութիւն են ընդունել՝ Աւստրալիա մեկնելու նպատակով[117]։

Ցատկանշական է, որ չինաբնակ հայերի մի մասն անձնագիր չունենալու պատճառով է մեկնել Բրազիլ, քանի որ վերջինս այն փոքրաթիւ երկրներից էր, որ ընդունել է անձնագիր չունեցող փախստականների։ Եւ ինչպէս ժամանակին հայերը կովկասից եւ Ռուսաստանից Չինաստան են հասել ամիսներ, երբեմն մէկ տարի տեւած ճամփորդութիւնից յետոյ, այնպէս էլ հիմա նրանց մի մասի եւ իրենց զաւակների համար երկար ամիսներ են պահանջուել՝ Բրազիլ հասնելու համար, քանի որ այդ ժամանակում Չինաստանից Հարաւային Ամերիկա ուղիղ կապ չի եղել։ Երուանդ Մարգարեանը գրել է, որ Չինաստանից Բրազիլ իրենց ճանապարհն անցել է Հոնկոնգ-Թայլանդ-Հնդկաստան-Իսրայէլ-Զուիցերիա-Իտալիա-Սենեգալ երթուղիով[118]։

1948 Յունիսի 12ին ՀԲԸՄ Բուենոս Այրէսի մասնաճիւղը ՀԲԸՄի Շանհայի մասնաճիւղից նամակ է ստացել՝ 60 հայերի՝ Արգենտինա մուտքի համար Արտաքին Գործերի Նախարարութեան մօտ միջամտելու նպատակով։ Պատասխան է տրուել, որ նամակը յղուել է ՀԲԸՄի Նիւ Եորքի կենտրոնը եւ պիտի սպասեն պատասխանի, քանի որ նման քայլ մասնաճիւղի իրաւասութիւնից վեր է[119]։

Եղել են նաեւ Չինաստանից Խորհրդային Հայաստան որոշ հայ ընտանիքների հայրենադարձութեան դէպքեր։

Դեռեւս 1936ին ընտանիքով Հայաստան է ներգաղթել բժիշկ Սեդրակ Պետրոսի Մաքսուդեանը (1888-1937)։ Նա ծնունդով եղել է Խիզանի Խարխոտ գիւղից։ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին, խուսափելով օսմանեան բանակում ծառայելուց, հեռացել է լեռները, տեղահանութեան ժամանակ մի ջոկատով պաշտպանել է գաղթականների։ Ընտանիքով եւ գերդաս-

digitised by A.R.A.R.@

տանի անդամների հետ տեղափոխուել է Մանչուրիայի Մանչուդզօ քաղաքը, որտեղ արդէն բնակուելիս է եղել եղբայրը՝ Տիգրան Սարկիսովը։ Այս քաղաքում էլ ծնուել են Սեդրակ Մաքսուդեանի չորս զաւակները։ Մանչուրիայում Սեդրակ եւ Տիգրան եղբայրները բացել են ռեստորան։ Սեդրակը նաեւ ուսումնասիրել է տիբէթեան բժշկութիւն։ Հաւաքել է Մանչուդզոյում բնակուող հայ երեխաներին եւ հայերէն է սովորեցրել։ Հայրենադարձուելուց յետոյ Հայաստանի տարածքում Մաքսուդեանը սկսել է հաւաքել դեղաբոյսեր, տեղացիներին բժշկել տիբէթեան մեթոդներով։ Շուտով Երեւանում եւ նրա սահմաններից դուրս տարածուել է չինաստանցի բժիշկի համբաւը։ Սակայն Մաքսուդեանը 1937ին ձերբակալուել է ճապոնական լրտես լինելու մեղադրանքով եւ գնդակահարուել[120]։

Սկսած 1946ից Շանհայից որոշ հայ ընտանիքներ ներգաղթել են Հայաստան։ 1947ին Չինաստանից Հայաստան է տեղափոխուել Հայկ Գրիգորի Շահնազարեանը (ծն. 1907)[121]։ 1948ին Չինաստանից հայրենադարձուել է 16 հայ[122]։ Նրանց մէջ են եղել Եղիշէ քահանայի որդին՝ Հրաչեան (ծն. 1903), կնոջ՝ Ովսաննա Մամիկոնի Ռոստոմեանի (ծն. 1912) եւ Չինաստանում ծնուած զաւակների՝ Աստուածատուրի (ծն. 1930) եւ Մարգարիտի (ծն. 1932) հետ[123]։ Հայաստան է վերադարձել նաեւ Տիենծինում բնակուած, արդէն յիշուած Արսէն Անտոնեանցի որդին՝ Սեդրակ (Սերգէյ) Անտոնեանցը, նրա տուբինուհի կինը եւ իրենց միակ դուստրը՝ Տիենծինում ծնուած Սուսաննա Անտոնեանցը (մեռ. 1990ականներին, Երեւան)։ Հայրենադարձուելուց յետոյ Սեդրակ Անտոնեանցին աքսորել են Սիբիր՝ ճապոնական լրտեսութեան մեղադրանքով. վերջինս բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել էր Ճապոնիայում[124]։

1953ին հայրենադարձուել են վերոյիշեալ Սեդրակ Մաքսուդեանի հանդուցեալ եղբօր՝ Տիգրան Սարկիսովի կինը եւ զաւակները։ Որդին՝ նոյնպէս Տիգրան Սարկիսով, հաստատուել է Ալմաթիում, իսկ դուստրը՝ Թագուհի (Տատիանա) Նովիկովան, որն ամուսնացած է եղել կէս ռուս-կէս ճապոնացի Նովիկովի հետ, դստեր՝ Սվետլանա Նովիկովայի հետ բնակուել է Երեւանում։ Նոյն թուականին Չինաստանից ներգաղթել են նաեւ ծնունդով խիզանցի Տէր-Աւետիքեանները (Աւետիքով) Մանչուրիայում ծնուած Թամարա Ազատեանցի եւ Մանիա Շախանեանցի հետ, ծնունդով թիֆլիսեցի Ցուրինովները (Մուրինեան), որոնք յետագայում հաստատուել են Մոսկուայում, Գրիգոր եւ Ալեքսանդրա Մաճկալովները՝ չորս դուստրերի հետ, Պօղոս եւ Հռիփսիկ Պօղոսովները որդու՝ Սուրէնի եւ երկու դուստրերի (Մարգօ, [illegible]) հետ։ Ի դէպ, Հռիփսիկ Պօղոսովայի քոյրը՝ Շուշանիկը, Մանչուրիայից հարս է գնացել Ռուսաստանի Զիտա քաղաք՝ ամուսնանալով իրանահպատակ Նալբանդեանի հետ։ Ցետագայում որդու հետ տեղափոխուել է Իրան, ապա ներգաղթել Հայաստան։ Նրա որդին է Հայաստանում ճանաչուած բանասէր-արեւելագէտ Գէորգի Նալբանդեանը, ծնուած 1926ին, Զիտայում[125]։

Աւելի ուշ, 1964 Փետրուարի 12ին Չինաստանից Հայաստան մշտական բնակութեան է եկել հայ-ռուս-գերմանական ծագումով մի ընտանիք. Դան-

digitised by A.R.A.R.@

դուրեան քոյրերը՝ Թամարան (ծն. 1917) եւ Նինան (ծն. 1924), վերջինիս ամուսին Օլէգ Լէոնիդի Պոիցինը (ծն. 1930), նրանց դուստր Նինան եւ Օլէգի մայր Մարի Միլէրը (ծն. 1894)։ Նրանք բնակուել են Գիւմրիում, եղել ուսուցիչներ[126]։

1951ի տուեալով՝ Չինաստանում դեռեւս ապրել է մօտ 125 հայ ընտանիք (Խարբին, Շանհայ, Խայլար, Տիենձին քաղաքներում)։ Բոլորի տնտեսական վիճակը եղել է անբաւարար, զբաղուել են մանր առեւտրով, նրանց մէջ եղել են բժիշկներ, երկրաչափներ եւ փաստաբաններ։ Խարբինահայերը բծախնդրօրէն նշել են եկեղեցական տօները, ապրել համերաշխ՝ մէկ ընտանիքի պէս, խառնամուսնութիւններ չեն եղել՝ չհաշուած ռուսների հետ մի քանի ամուսնութիւն[127]։ Մինչեւ 1950ականների կէսերը շարունակել է գործել եւ չինահայերի կեանքըղեկավարել «Հայ Հոգաբարձութեան Մարմին»ը։ 1954ի տուեալով Շանհայում տակաւին մնացել է 15 հայ ընտանիք, մեծ մասամբ վաճառականներ եւ որոշակի դիրք ունեցողներ։ Դպրոց չեն ունեցել, հոգեւոր կարիքների համար գործածել են ռուս ուղղափառ եկեղեցին։ Շանհայահայերի մէջ դարձեալ յիշւում են Մամիկոն Քարտաչեանը, որին պատկանել է քաղաքի լաւագոյն ռեստորանը, նոյն Զանղալեան եղբայրները, որոնք շարունակել են զբաղուել ամբողջ քաղաքի օտարազգիների հացի եւ հրուշակեղէնի մատակարարման գործով եւ պատրաստել քաղաքի լաւագոյն անուշեղէնը[128]։

Խարբինահայութիւնը, որի թիւը կտրուկ պակասել էր պատերազմից յետոյ, Ասղիկ վարդապետի մեկնելով դարձեալ մնացել է առանց հոգեւոր հովիւի։ 1957 Օգոստոսին Խարբինի հայերը ժողով են գումարել 22 հոգով։ Նկատի ունենալով, որ տարիներ շարունակ Խարբինի հայ եկեղեցին չի ունեցել մնայուն կամ ժամանակաւոր հովիւ եւ որ համայնքի մեծամասնութիւնն արտագաղթել է տարբեր երկրներ, ոմանք առաջարկել են Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու շէնքը վաճառել եւ գումարը կիսել միմեանց միջեւ։ Սակայն չինական իշխանութիւնները յայտարարել են, որ օրէնքով չեն կարող շէնքը վաճառել, քանի որ ժամանակին պետութիւնը հայերին անվճար է տրամադրել հողատարածքը։ 1959ին հայկական եկեղեցու շէնքն անցել է չինական կառավարութեան ձեռքը, որն այն դարձրել է հիւսուածեղէնի գործարան։ 1966 Օգոստոսին, Չինաստանի Ժողովրդային Հանրապետութեան մշակութային յեղափոխութեան տարիներին, երբ Խարբինի բոլոր եկեղեցիները քանդուել են, նոյն ճակատագրին են արժանացել նաեւ հայկական եկեղեցին եւ յարակից շինութիւնները։ Հայկական եկեղեցու գանձերը (արբանեակներ, հագուստներ), որ մի քանի տարի պահուել են խորանում, դուրս են բերել բակ եւ այրել[129]։ Խրամատներ փորելու նպատակով քանդուել է նաեւ հայկական գերեզմանատունը։

1958ին Մայրագոյն Արեւելքի երկրներ, նաեւ Չինաստան է այցելել յայտնի հոգեւորական գործիչ Դերենիկ եպիսկոպոս Փոլատեանը եւ իր ընդարձակ թղթակցութիւններն ուղարկել Գահիրէի Հրեշ օրաթերթին՝ անդրադառնալով Չինաստանի հայերի անցեալին եւ ներկային[130]։ Նա մասնաւորապէս նշել է, որ իր այցելած ժամանակաշրջանում Շանհայում այլեւս

digitised by A.R.A.R.@

հայեր չեն մնացել, իսկ Խարբինի հայերի մէջ նշել է հետեւեալ անունները՝ Թադէոս Տէր-Ցակոբեան, Աւագ եւ Երմոնիա Թումուրազեանցներ (պիտի լինի Թէյմուրազեանց), Միքայէլ եւ Զարդար Պօղոսեաններ, Զաքար Աւետիսեանց եւ իր ռուս կինը, Հմայեակ Էլիասեան եւ իր ռուս կինը, Մարիամ Ցարուբիւնեան եւ զաւակները՝ Լեւոն եւ Լէոնիա, Սիմոն Էլոյեան եւ կինը՝ Իզաբելլա եւ իրենց մայրը, Գարեգին Աստենեանց եւ իր ռուս կինը, Եւգինէ Շահնազարեանը եւ եղբայրը՝ Սուրէն, Վարդան Նազարեան, Վահան Սողոմոնեան եւ իր ռուս կինը, Սմբատ Բէկ Աւշարեան եւ իր երկու զաւակները եւ եղբայրը՝ Սվիատոսլաւ, Արշաւիր եւ Գայիանէ Նշկարեաններ եւ իրենց դուստրը՝ Շուշանիկ (ամուսնացած ռուսի հետ, ունեցել է մէկ որդի), Գարեգին Սարգսեան եւ իր ռուս կինը։ Խայլարում բնակուել են Գրիգոր Կասեանցը, կինը՝ Մարիամը եւ զաւակները՝ Լեւոնը, Տիմոթէոսը, Գէորգը եւ Եպրաքսին։ Լեւոնն ամուսնացած է եղել Վարդանուշ անունով հայուհու հետ, ունեցել մէկ դուստր՝ Նունէ։ Դայրէնում բնակուել է ընդամէնը մէկ հայ՝ Ալեքսան Ցարուբիւնեանը։ Հոնկոնգում Դերենիկ եպիսկոպոսին յայտնել են, որ Խարբինում վիճակն այլեւս անտանելի է դարձել, եւ բոլորն էլ առիթի դէպքում կը հեռանան Չինաստանից[131]։

Այդպէս էլ եղել է։ 1960ականների սկզբին Չինաստանում գրեթէ այլեւս հայ չի մնացել։ Հաստատուելով տարբեր երկրներ՝ նախկին չինահայերը, սակայն, կապը չեն կտրել չինական իրականութեան հետ։ Բանաւոր վկայութիւն ենք ստացել թէ տարիներ շարունակ Դամասկոսի միակ չինական ռեստորանը պատկանել է երկար ժամանակ Չինաստանում բնակուած հայ ամուսինների, որոնք տիրապետել են նաեւ չինարէնին։

Ամփոփելով նշենք, որ Ի. դարի չինահայ գաղթավայրը կարելի է համարել մի իւրատեսակ կղզի սփիւռքահայ գաղթօջախների պատմութեան մէջ։ Ի տարբերութիւն Սփիւռքի մեծ մասի, որն անմիջականօրէն Մեծ Եղեռնի ծնունդ էր, չինահայ համայնքը, կազմուած լինելով մեծամասնութեամբ արեւելահայ գաղթականներից (անխտիր հակահամայնավար դիրքորոշում ունեցող), Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան արդիւնք էր, քանի որ այդ հայերը փախել են "կարմիր ահաբեկչութիւնից" (թէեւ Չինաստանի հայ բնակիչների մէջ կային նաեւ որոշ թուով Եղեռնից փրկուած արեւմտահայեր)։ Այդ առումով Ի. դարի չինահայ համայնքներն իրենց ճեւաւորմամբ եւ անցած ուղիով աւելի շատ նմանութիւններ ունեն Չինաստանի ռուսական գաղթավայրի, քան որեւէ սփիւռքահայ գաղթօջախի հետ։ Նրանց սերունդները, թէեւ որոշակի հայկական ինքնութեամբ, սակայն արդէն որոշ չափով ուծացած, աւելի շուտ պատկանում են այն խմբին, որը պատմաբան Վարդան Գրիգորեանը բնորոշել է որպէս «ռուսախօս հայերի» մարգինալ մի սերունդ»[132]։

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Պարգեւ Մարտիրոսեան, «Չինաստան», Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003, էջ 438։

digitised by A.R.A.R.@

[2] Ի. դարում չինահայերի պատմության առաւել ընդգրկուն պատկերը տուել է պատմաբան Թաֆթայէլ Աբրահամեանը (տե՛ս՝ Հայ Գաղթաշխարհի Պատմութիւն (Միջնադարից Մինչեւ 1920 թ.), Հտր. 2, Երեւան, «Գիտութիւն», 2003, էջ 423-438։

[3] Արդէն 1908ին Իրկուցկում եղել է հայկական եկեղեցի՝ երկու քահանայով, որոնք գործել են սիբիրեան տարբեր քաղաքներում եւ Սախալին կղզում։ Տեղի հայերը ստացել են հայերէն մամուլ եւ գրականութիւն (տե՛ս՝ George Ter Avetikiantz (Shooshetzy), "On the Siberian (sic) Railway," *The Armenian*, Calcutta, 9-12-1908, էջ 20-21)։

[4] Լեմմա Կոստանդեան, *Մկրտիչ Խրիմեան. Հասարակական-Քաղաքական Գործունէութիւնը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, 2008, էջ 422։

[5] Կ. Հունտցեան, «Նամակ Մայրագոյն Արեւելքից», *Նոր-Դար*, 7 եւ 12-03-1902։

[6] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2002, էջ 325։

[7] Ա. Փիրումեանց, «Նամակ Խարբինից», *Մշակ*, 28-01-1905։

[8] Նոյն։

[9] Խ. Թաֆուրեան, Յ. Քալուրեան, Ռ. Լեւոնեան, «Նամակ Խմբագրութեան», *Մշակ*, 28-07-1905։

[10] Տե՛ս՝ «Հայ Գերիները Սիբիրում (Նամակ Խմբագրութեանը)», *Հորիզոն*, 21-03-1918։

[11] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), Պֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 610։

[12] Տե՛ս՝ Nadia H. Wright, *Respected Citizens: The History of Armenians in Singapore and Malaysia*, Melbourn, 2003, էջ 77։ «Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ Չինաստանը» թեման հետաքրքրական անակնկալներ է պարզում։ 1922ին Պեկինում կայացած Աշխարհի Ուսանողների Քրիստոնէական Դաշնակցութեան Համաժողովում հնչել է հայերի կոտորածների դատապարտման հարցը։ Փոքր Ասիան ներկայացրել է Ամերիկեան Քոլէջի պատմութեան եւ ընկերաբանութեան պրոֆեսոր Ռալֆ Հարլոուն։ Ապրիլ 2ին, համաժողովը որոշում է կայացրել ի նպաստ Մերձաւոր Արեւելքի հալածուած ժողովուրդների, այդ թւում՝ հայերի, ստորագրուած 32 ազգերի ներկայացուցիչների կողմից («Արեւելքի Զարդերու Մասին», *Ճակատամարտ*, 6-02-1922)։ 2010ին Համացանցում գետեղուած, *Armenian Weekly* շաբաթաթերթից առանց յղման արտատպուած մի յօդուած վկայում է, որ եղեռնից փրկուած հայերի նպաստամատոյց խմբեր են ստեղծուել նաեւ այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Չինաստանը եւ Կորիան։ Չնայած 1921ի Չինաստանի սովին, Պեկինում, Գուանջոյում եւ Շանհայում 1922ին հիմնուել են հայերին նպաստամատոյց յանձնախմբեր։ Չինաստանում ճանաչուած ամերիկացի միսիոնէր վերապատուելի Էլուուդ Յ. Թաքսբըրին դարձել է կենտրոնական յանձնախմբի նախագահ, որը գործել է Շանհայում։ Դրանից առաջ ամերիկեան ինդիանապոլիս քաղաքում միացեալ միջոցառում է կազմակերպուել Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Ցանձնախմբի եւ Չինաստանի Սովի Հիմնադրամի կողմից։ Տիկին Աննա Ազգապետեանը ելոյթ է ունեցել եղեռնից փրկուած գաղթական հայերի կարիքների մասին։ Նրա ելոյթից խորապէս ազդուած ԱՄՆում չինական առաքելութեան դեկավար Սաո-Քէ Ալֆրէդ Տէն նկատելի դումար է տրամադրել հայ գաղթականներին (տե՛ս՝ Cuba, China, Korea, Hawaii and the Armenian Genocide, http://www.armenianweekly.com)։

[13] Virginia Meltickian, "Pictorial History of the Armenians in China, 1919-1945", *Hye Sharzhoom*, December, 2003։

[14] Այս համագումարի մասին տե՛ս՝ Գեղամ Պետրոսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Յարաբերութիւնները Սիրիոյ եւ Հեռաւոր Արեւելքի Ոչ Խորհրդային Պետական Կազմաւորումների Հետ (1919-1920 թթ.)*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2006, էջ 229-230։

digitised by A.R.A.R.@

[15] Վլադիվոստոկի Հայկական Կոմիտէն հիմնուել է 1916ին եւ պաշտօնապէս ճանաչուել կոլչակի կառավարութեան կողմից։ Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի տարիներին այն հայկական հիւպատոսարանի դեր է կատարել՝ հայերին տալով հայերէն, ռուսերէն եւ ֆրանսերէն վկայականներ, ատորագրուած եւ կնքուած Կոմիտէի վարչութեան կողմից (կնիքի վրայ՝ Ռուբինեան Թագաւորութեան գինանշանը՝ առիւծներ եւ Մասիս), որը Ճապոնիայի, Չինաստանի, Սէյլանի, Եգիպտոսի, Կոստանդնուպոլսի, Բաթումի եւ Թիֆլիսի կառավարութիւնների կողմից ճանաչուել է որպէս հայկական անձնագիր։ 1920ի դրութեամբ Վլադիվոստոկում եղել են 500ի չափ հայեր, որոնց մեծ մասն անցել է Ճապոնիա՝ այնտեղից ԱՄՆ արտագաղթելու նպատակով («Կեանքը Հեռու Վլադիվոստոկում», *Ծառայ*, 18.07.1920)։

[16] Համազասպ Պսակեան, «Հանդիպումներ եւ պատահարներ», *Հայրենիք*, 1963, թիւ 1, էջ 77-78։

[17] «Հայաստանի Ներկայացուցիչը Սիբիրում», *Ծառայ*, 31.08.1920։

[18] «Կեանքը Հեռու Վլադիվոստոկում»։

[19] Պետրոսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծարաբերութիւնները...*, էջ 231։

[20] «Հայկ. Հանր. Ներկայացուցիչը Սիպերիոյ եւ Մայր. Արեւելքի մէջ», *Ճակատամարտ*, 6.07.1920։

[21] Պետրոսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծարաբերութիւնները...*, էջ 233։

[22] *ՀԱԱ*, Պֆոնդ 409, ց. 1, գործ 3712։

[23] Նոյն, գործ 4712, վաւերագիր 13։

[24] «Հայերը Չինաստանի Մէջ», *Պայքար*, 15.11.1923։

[25] Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր՝ "Armyanskaya Tserkovnaya Jizn' Kharbina" (Խարբինի հայ եկեղեցական կեանքը) յօդուածում, *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2009, թ. 1, էջ 147-156։

[26] *ՀԱԱ*, Պֆոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4736, թիւ 1։

[27] Մկրտիչ Եարոյեան, «Փախստականի Մը Պատմածները. Երեւանէն Խարպին (Չինաստան)», *Ծառայ*, 16.01.1931։

[28] Մկրտիչ Ծակոբեան, «Կարսէն... Չինաստան (Երիտասարդի Մը Ոդիսականը)», *Ծառայ*, 14.04.1933։ Նման մի վկայութիւն կատարել է ամերիկահայ Զոհան Սարվէրը (Փուշիկեան), որի հօրեղբայր Վարդան Փուշիկեանը եւ մօրեղբայր Ծովակիմ Մելքոնեանը Խարբերդից քալլել են մինչեւ Սիբիր եւ Չինաստան, այնտեղից էլ Եոկոհամայի (Ճապոնիա) ճանապարհով տեղափոխուել ԱՄՆ (http://genforum.genealogy.com/armenia/messages/339.html)։

[29] *Kavkaz: A Biography of Yervand Markarian*, 1996, printed in the USA, էջ 66-67։

[30] «Չինաստանի Խարբին Քաղաքից Խնդրում Են», *Ծառայ*, 9.10.1920։

[31] Մայրագոյն Արեւելքում հայ աքսորականներ յայտնուել են տակաւին 1880ականներին։ Այսպէս, 1888ին այլախոհութեան մեղադրանքով Սախալին կղզի է աքսորուել երեւանցի 18ամեայ Ստեփան Ստեփանեանը (Բալախան), որի՝ կղզում կատարած մի շարք լուսանկարները յետագայում ալբոմով հրատարակուել են Մոսկուայում։ 1892ին Սիբիր եւ Սախալին է աքսորուել յետագայում իրանական յեղափոխական շարժման գործիչ Եփրեմ խան Դաւթեանը (1868-1912)։ Այս երկու անձնաւորութիւններին 1896ին յաջողուել է փախչել Սախալինից։ 1890ին Սախալին է աքսորուել նաեւ հայ ազատագրական շարժման գործիչ Սարգիս Կուկունեանը (1866-1914), որը կղզում մնացել է մինչեւ 1905։ Ցետագայում նա գրել է Վերջին Օրերս Սախալինում յուշագրութիւնը (Բաքու, 1910)։ Կուկունեանի հետ աքսորուել է նաեւ Թիֆլիսեցի Ռուբէն Ագանեզովը (Ծովհաննիսեան), որը մեծ եռանդ է ցոյց տուել 1905-1906՝ արեւմտահայերին օգնութիւն կազմակերպելու գործում։ Նա մահացել է 1916ին, Մանչուրիայում ("N. N. R. I. Aganezov", *Armyanski Vestnik*, 1916, no 42, էջ 21)։

[32] Համազասպ Պսակեան, «Հանդիպումներ եւ պատահարներ», թիւ 1, էջ 78-79։

digitised by A.R.A.R.@

[33] ՀԱԱ, Պֆոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4714։
[34] Նոյն, գործ 4712, թիւ 12։
[35] «Չինաստան. Հայ Գաղութը», *Հայրենիք*, 1.09.1928։
[36] Ե. Ֆ. Ռոստոմեանց, «Հայերը Չինաստանի եւ Մանչուրիայի Մէջ», *Հայրենիք*, 16.12.1930. նաեւ՝ «Հայերը Մանչուրիոյ Մէջ», *Ծառաջ*, 6.02.1931։
[37] «Մանչուրիոյ Հայ Գաղութը», *Հայրենիք*, 7.05.1932։
[38] ՀԱԱ, Պֆոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4732։
[39] «Մանչուրիոյ Հայերը», *Հայրենիք*, 13.08.1937։
[40] Թորոս Թորանեանը յիշել է, թէ ինչպէս է Նիւ Եորքում հանդիպել Խարբինում ծնուած մի հայի։ Վերջինիս պիւմրեցի հայրը, ամուսնացած լինելով իր համաքաղաքացի աղջկայ հետ, մեկնել է Մանչուրիա։ Տարիներ անց կինը մահացել է, եւ ամուսինը վերադարձել Գիւմրի, վերամուսնացել մի պիւմրեցի աղջկայ հետ եւ նորից հաստատուել Խարբինում։ Այդ ամուսնութիւնից էլ ծնուել է վերոյիշեալ նիւեորքցին (Թորոս Թորանեան, *Ուղեւորութիւն Դէպի Թալլաեա Ու Չինաստան*, Հալէպ, Տպ. «Կիլիկիա», 2004, էջ 38)։
[41] «Չինաստան. Հայ Գաղութը», *Հայրենիք*, 1.09.1928։
[42] Խարբինում բնակուած տարբեր ազգերի համայնքների մասին գրականութեան մէջ յիշւում են նաեւ հայերը (տե՛ս, օրինակ՝ Thomas Lahusen, *Harbin and Manchuria: Place, Space, and Identity*, Duke University Press, 2000. յղումն ըստ՝ http://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_China)։
[43] 1918-1922՝ ռուսների թիւը Մոնղոլիայում, հիւսիսային Չինաստանում (ներկայիս ՉԺՀի Սինիանի Ույղուրական Ինքնավար Տարածքում, Ալթայում եւ Տալէնի շրջանում) հասել է 200000ի, որոնք աստիճանաբար ցրուել են տարբեր երկրներ։ Մինչեւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմը Չինաստանում ռուսների թիւը եղել է 15000 (նրանց մէջ՝ այլ ազգութիւններ եւս)։ 1957ին Չինաստանում բնակուել է 9000 ռուս, 1978ին նրանց թիւը հասել է 600ի, 1982ին՝ 2935ի, յետագայում նրանց թիւը դարձեալ աւելացել է. 1990ին Չինաստանում եղել է 13504 ռուսազգի բնակիչ (Henry G. Schwartz, *The Minorities of Northern China: A Survey*, 1984, էջ 294)։
[44] *Kavkaz*..., էջ 7։
[45] Որոտ, «Հայերը Չինաստանի Մէջ», *Հայրենիք*, 25.04.1926։
[46] Գողթնեցի, «Խարպինի Հայ Գաղութը...»։
[47] Եղիչէ քահանան մի առիթով ասել է. «Յայտնի է, որ ունինք Հայաստան, բայց ոչ հայկական կեանքով։ Մեր դժբախտ հայրենիքին մէջ կատարուած ամբիտ եւ ազգավնաս գործերու պատճառով վիատելու չենք։ Մենք պարտաւոր ենք գաղթականներու մէջ իբրեւ մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի պատրաստել մօտիկ ապագային Հայաստանի մէջ հայ կեանքով մտնելու» («Վարդանանց Տօնը Խարբինի Մէջ», *Հայրենիք*, 13.04.1930)։
[48] Օննիկ Փանիկեան, *Հուսաբաեանութիւն*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2006, էջ 138։ Փանիկեանը վկայակոչել է Չինաստան այցելած Քեմանչիատ Ռուբէնին եւ վկայել, որ այդ ուխտը գործել է Պեկինում։ Սա թիւրիմացութիւն է թւում, հաւանաբար պէտք է լինի Խարբին, քանի որ այդ ժամանակ Պեկինում հայեր չեն բնակուել։
[49] Համազասպ Պահակեան, «Հանդիպումներ եւ Պատահարներ», թիւ 2, էջ 45։
[50] «Գաղութահայ կեանք», *Նոր Արշալոյս*, 25.02.1926. նաեւ՝ «Հայ Ուղղափառական Միութիւն Մը», *Հայրենիք*, 21.03.1926։
[51] «Չինաստան. Հայկական Դպրոցը», *Հայրենիք*, 2.02.1927. նոյնը նաեւ՝ «Հայկական Դպրոց Չինաստանի Մէջ», *Գաւթար*, 13.03.1927։
[52] «Հարբինի Հայ Դպրոցը», *Հայրենիք*, 13.07.1928։

digitised by A.R.A.R.@

[53] Ալցեկու, «Հայերը Չինաստանի Մէջ», *Հայրենիք*, 13.03.1927. Նոյնը նաեւ՝ «Գաղութահայ կեանք», *Հայրենիք*, 1927, թ. 6, էջ 156։

[54] «Խարբինի Հայ Գաղութը», *Հայրենիք*, 31.07.1927։

[55] «Անկախութեան 10ամեակը», *Հայրենիք*, 11.07.1928։

[56] Կասպ, «Մայիս 28ը Խարպինի Մէջ», *Ծառայ*, 24.06.1933։

[57] «Վարդանանց Տօնը Հարբինի Մէջ», *Հայրենիք*, 22.04.1928։

[58] «Վարդանանց Տօնը Խարբինի Մէջ», *Հայրենիք*, 13.04.1930։

[59] «Խարպինի Հայ Գաղութը Տօնած է Դուբեան Պատրիարքի Ծորելեանը», *Հայրենիք*, 20.12.1929։

[60] «Խարբինի Հայ Գաղութի կեանքը», *Հայրենիք*, 17.05.1930։

[61] Ե. Ք. Ռոստոմեանց, «Հայերը Չինաստանի եւ Մանջուրիայի Մէջ»։

[62] Համազասպ Պապկեան, «Հանդիպումներ եւ Պատահարներ», թ. 2, էջ 46-47. Նաեւ՝ Կասպ, «Ցովհ. Խան Մասեհեանի Թաղումը», *Ծառայ*, 18.02.1932. Նաեւ՝ Կասպ, «Մասեհեան Խանի Մարմինը Թեհրան Փոխադրուեց», *Ծառայ*, 18.03.1932։

[63] Համազասպ Պապկեան, «Հանդիպումներ եւ Պատահարներ», թիւ 2, էջ 40։

[64] Բախտիար Ցովակիմեան, «Պեպօն Չինաստանում», *Հայք*, 8.05.1996։

[65] Meltickian, "Pictorial History...":

[66] «Ռոստոմեանէ Օրիորդի Մը Մահը», *Հայրենիք*, 12.11.1927։

[67] Գողթենեցի, «Համեստ Գաղութի Մը կեանքը», *Ծառայ*, 6.05.1930։

[68] «Քեմանչիստ Ռուբէն Չինաստանի Մէջ», *Արագ*, 10.05.1936։

[69] Ցակոբ Մանուկեան, *Քեմանչիստ Ռուբէնի Ցուշերը*, Պէյրութ, Տպ. «Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ-Թէքնոփրէս», 1989, էջ 96։

[70] «Հայուհի Մը, Խարբինցիներ Հետաւոր Մանչուրիայէն», *Հայրենիք*, 19.08.1936։

[71] *Մանուկեան, Քեմանչիստ*, էջ 77։

[72] S.A. Dalin, *Kitayskie Memuary* (*Չինական յուշեր*), Մոսկուա, 1982, էջ 193։

[73] «Մայրագոյն Արեւելքի Հոգեւոր Հովիւը», *Միութ*, 1937, թ. 5, էջ 159-160։

[74] «Հեռաւոր Չինաստանի Մէջ», *Արագ*, 4.10.1936։

[75] «Լուրեր Մայրագոյն Արեւելքի Հայութենէն», *Միութ*, 1937, թ. 9, էջ 291։

[76] F. Tchakalian, "Shanghai Youth Organize Local Armenian Community", *Hairenik Weekly*, 30.12.1938։

[77] Ա. Աթան, «Հայ Կեանք (Ամսական Տեսութիւն)», *Հայրենիք*, 1938, Նոյեմբեր, էջ 167։

[78] Թէոդիկ-որդի, «Շանկհայի Հայոց Ազգային Տան Հիմնարկութիւնը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 4.03.1939, էջ 206-208։ Նոյնի անգլերէն տարբերակը՝ Vahan [sic!] Theotig, "Armenian National Home is Inaugurated in Shanghai," *Armenian Mirror-Spectator*, 22.02.1939. Նաեւ՝ Ա. Աթան, «Հայ Կեանք (Ամսական Տեսութիւն)», *Հայրենիք*, 1939, Ապրիլ, էջ 171։

[79] Թէոդիկ-որդի, «Շանկհայի Հայոց...», էջ 206։

[80] Tchakalian, "Shanghai Youth":

[81] Համազասպ Պապկեան, «Հանդիպումներ եւ Պատահարներ», թ. 2, էջ 44։

[82] «Խալլարի Հայութիւնը», *Հայրենիք*, 11.01.1928։

[83] «Լուրեր Մայրագոյն Արեւելքի Հայութենէն», *Միութ*, 1937, թ. 8, էջ 260. Նոյնը նաեւ՝ «Ռումանահայ Մը Մայրագոյն Արեւելքի Մէջ», *Արագ*, 19.08.1937։

[84] Թէոդիկ-որդի, «Վերակենդանացեալ Խարպին», *Հայաստանի Կոչնակ*, 6.08.1938, էջ 759։

[85] *Armenians in Australia and New Zealand*, compiled by Father Aramais Mirzaian, Sydney, 1966, էջ 75։

[86] Արչակ Ալպօյաճեան, *Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց*, Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», 1952, էջ 1741։

digitised by A.R.A.R.@

[87] Նոյն, էջ 74-75։

[88] Տե՛ս՝ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Եւգենիա Արիատակեան-Պոլիա կինայի Ֆոնդ, թիւ 1, էջ 49։

[89] Թէոդիկ-որդի, «Վերակենդանացեալ Խարպին», էջ 773։

[90] Տուեալները մեզ հաղորդել է Վալենտինա Ամիրայեանի թոռը՝ դերասան-բեմադրիչ Էդուին Համամճեանը (Մարոկկօ)։

[91] «Հայկական Հնարամտութիւնը Մայրագոյն Արուեստի Մէջ», *Հայրենիք*, 2.11.1937։

[92] «Յորելեան Բժ. Ստեփաննոս Մղռճեանի» (sic), *Հայրենիք*, 2.03.1929։

[93] Համազասպ, «Մահ Բժ. Ստ. Մղռեճեանի», *Յառաջ*, 25.11.1933. Նաեւ՝ «Խարպինի Հայութեան Կորուստը», *Հայրենիք*, 20.12.1933։

[94] *Kavkaz...*, էջ 109։

[95] *Armenians in Australia and New Zealand*, էջ 99։

[96] Նոյն, էջ 110։

[97] Տե՛ս օրինակ՝ կասպ, «Կացութիւնը Խարպինի Մէջ», *Յառաջ*, 3.06.1932. Նաեւ՝ «Մանչուրիոյ Քաղաքական Կացութիւնը», նոյն, 9.06.1932։

[98] Նրա մասին տե՛ս՝ Ա., «Ի Պատիւ Երգչուհի Կարինէ Պաղեճեանի», *Ասպարէզ*, 13.10.1964։

[99] Տուեալները մեզ յայտնել է Վրոյինիա Մելքիքեանը (անձնական նամակ, 26.02.2007)։

[100] "From Armenia to Russia, Manchur[i]a, China and San Francisco: A Conversation With Mme. Baliantz of the Bali Restaurant", *San Francisco Sunday Examiner and Chronicle*, 3.10.1976, reprinted in *The Armenian Mirror-Spectator*, 4.12. 1976; Diane Solway, *Nureyev: His Life*, New York, William Morrow and Company, Inc., 1998, էջ 368-369. Նաեւ՝ Steven Winn, "Armen Baliantz (1921-2007), Joyful Owner of Bali's Restaurant, Warm-Hearted Friend of the Great," *San Francisco Chronicles*, 4.08.2007: Արմէն Բալիի մասին տե՛ս մեր՝ «Ռուդոլֆ Նուրէեւի Հայկական Առնչութիւնները» յօդուածում (*Հայաստանի Հրատարակիչ*, 5-11-2010)։

[101] Նրա մասին տե՛ս՝ Carolyne Zinko, "Tosca Cafe Owner Assaulted, Robbed. Daylight Attack in Her Restaurant", *San Francisco Chronicle*, 30.05.2002:

[102] «Գաղութէ Գաղութ», *Յառաջ*, 28.03.1950։

[103] Տե՛ս՝ Suzanne Finstad, *Natasha: The Biography of Nathalie Wood*, New York, 2001, էջ 16։

[104] *Kavkaz...*, էջ 17։

[105] Երգահան Մովսէս Համբարձումեանի վկայութեամբ, ինքը Երեւանում հանդիպել է Զինաստանից հայրենադարձուած մի կօշկակարի, որը հայերէն խօսել է չինարէն առոգանութեամբ եւ յայտնել, որ Զինաստանն ամբողջովին պարպուել է հայութիւնից (անձնական զրոյց, 1994, Օգոստոսի 18)։

[106] Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մայրագոյն Արուեստի Մէջ», *Արեւ*, 8.08.1958։

[107] Ռ. Աբրահամեան, «Զինաստան», էջ 438։

[108] Մեժլում, «Կեանքը Զինաստանում (Մասնաւոր Թղթակցութիւն «Լրաբերի»ի)», *Լրաբեր*, 4.01.1947։

[109] ՀԱԱ, Պիոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4736։

[110] ՀԱԱ, Պիոնդ 703, ցուցակ 3, գործ 4, թիւ 27։

[111] ՀԱԱ, Պիոնդ 409, ցուցակ 1, գործ 4736։

[112] Եղնիկ Վ. Կ. Ագնակեան, «Համահայկական Համագումարը Եւ Հայ Գաղութներու Գործունէութիւնը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 4.03.1947։

[113] Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մայրագոյն Արուեստի Մէջ», նոյն։

[114] *Kavkaz...*, էջ 181։

[115] Սիլվա Կապուտիկեանն իր ամերիկեան ուղեգրութեան մէջ յիշել է Սան Ֆրանսիսքոյում ապրած նախկին չինահայ Մարգօ Յովհաննիսեանին՝ նշելով, որ հայերէն եւ

digitised by A.R.A.R.@

ռուսերէն լեզուներին տիրապետող այդ կինը ԱՄՆից գրասիրջիկների խմբեր է տարել Հորհրդային Հայաստան (Սիլվա Կապուտիկեան, Ժճանկար Հոգու Եւ Քարտէզի Գոյների, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1976, էջ 413):

[116] «Գաղութէ Գաղութ», Ճառաջ, 4.01.1950. նաեւ՝ «Չինաստանի Հայերը Ապաստանել են Ֆիլիպեան Կղզիները», Ալիք, 19.01.1950:

[117] Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մայրագոյն Արեւելքի Մէջ», Արեւ, 29.07.1958:

[118] Նոյն, էջ 155-157:

[119] Արժանագրութեան Տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Պուէնոս Այրէսի Մասնաճիւղ, 22 Յուլիս 1948:

[120] Տուեալները մեզ հաղորդել է Մաքսուդեանի դուստրը՝ լեզուաբան, Երեւանի Պետական Համալսարանի դոցենտ, Մանչուդոյում ծնուած Լուսիկ Մաքսուդեանը 2006ի Սեպտեմբերին:

[121] ՀԱԱ, Պֆոնդ 362, ցուցակ 13, գործ 12, թիւ 51:

[122] «Մի Խումբ Հայերի Վերադարձը Չինաստանից», Էջմիածին, 1948, թիւ Ա-Բ, էջ 45:

[123] ՀԱԱ, Պֆոնդ 362, ցուցակ 13, գործ 7, թիւ 17:

[124] Տեղեկութիւնը մեզ հաղորդել է Չինաստանում ծնուած երեւանցի Չինարդա Սահակեանի 2006 Հոկտեմբերին:

[125] Այս պարբերութեան մէջ հայրենադարձուած չինահայերի մասին տուեալները մեզ է տրամադրել Լուսիկ Մաքսուդեանը:

[126] ՀԱԱ, Պֆոնդ 362, ցուցակ 13, գործ 44, էջ 5:

[127] «Մայր. Արեւելքի Հայ Գաղութը», Հայաստանի Կոչնակ, 10.03.1951, էջ 236:

[128] «Շանհայի Հայերը», Հայաստանի Կոչնակ, 27.03.1954, էջ 306:

[129] Meltickian, "Pictorial History..":

[130] Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Հայեր Մայրագոյն Արեւելքի Մէջ», Արեւ, 1, 8.08.1958:

[131] Նոյն:

[132] Աբրահամեան, էջ 518:

THE ARMENIANS IN CHINA IN 1900-1950s
(Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

As of the early 20th century Armenians from both Russia and the Ottoman Empire settled in various parts of China. Many went to Manchuria (Northern China) as labourers on the Chinese Eastern Railway, which was being constructed by Russia. After the Russian-Japanese War their numbers increased, particularly in Harbin, which became the center of Armenian community life, as the Armenian National Organization was founded there in 1917.

Most Armenians living in Harbin, Shanghai, Tianjin, Changchun, Mukden were shopkeepers and traders. Some owned bakeries. In 1918, the Chinese Eastern Railway Company granted the Armenian community a plot of land to build their Church, which was completed in 1923. In the 1960s, during the Chinese Cultural Revolution, the church was destroyed. The Board of the Armenian National Organization ran a school where Armenian language and literature were taught, social events took place and plays were staged. On national and religious holidays, tea parties were organized. In 1937 Rev. Fr. Asoghig Ghazarian was called in from Jerusalem. During WWII the Armenians were considered enemies of Japan and were jailed. Many died in concentration camps, while the survivors emigrated to different countries after the end of the war.

digitised by A.R.A.R.@

THE EXPERIENCE OF MUSA DAGH ARMENIAN IMMIGRANTS IN THE UNITED STATES DURING THE 1910s-1940s

VAHRAM L. SHEMMASSIAN

Armenian migration from Musa Dagh took place in two main directions: the Arab Middle East and further south to Ethiopia in Africa[1] as well as the United States and a tiny fraction to South America.[2] This study focuses on the US. The westbound migration had begun in the late nineteenth century, intensified after 1908-09, continued to some degree during World War I, and assumed new proportions after repatriation from the exile imposed by the genocide. In the US, the new arrivals sought employment in factories and small businesses, stuck together while maintaining strong ties with the native soil, and gradually integrated in American society. What follows below is their prosopography in the New World based on individual stories. Certain features of that profile have been treated beyond the chronological scope of this study as a matter of natural progression, reinforcement, and/or culmination.

EMIGRATION

The earliest known Musa Dagh Armenian to set foot in the US was George H. Filian, from "a suburb of Antioch," who arrived in New York in July 1879, studied theology at the Oberlin, Ohio, and Chicago, Illinois, theological seminaries, and became a Protestant minister.[3] Only a few others followed him by the turn of the century. One of them was Bitias native Apraham Seklemian, who cofounded and became the first editor (1908-1913) of the *Asbarez* (arena) Armenian newspaper in Fresno, California.[4] The bulk of immigrants from Musa Dagh left the Ottoman Empire as a result of the compulsory military service after the Young Turk revolution of 1908 and the Armenian massacres in Cilicia and north Syria that took place the following year. Many of the newcomers were young bachelors and married men who had left their families behind.[5]

During WWI contacts between the immigrants and their overseas families continued to some extent, but under different circumstances. In 1915, the Armenians of Musa Dagh, like the rest of their ethnic brethren across the Ottoman Empire, received deportation orders. One-third of the villagers obeyed the command and was deported to Hama, Syria. However, the two-third majority resisted and, in a fateful twist, was rescued by the French marines and settled in a refugee camp on the eastern bank of the Suez Canal near Port Said, Egypt.[6] In both cases, the expatriates in the US succeeded in communicating with their relatives. Émigrés in Erie, Pennsylvania, for

digitised by A.R.A.R.@

instance, upon getting word regarding kins exiled to Hama, inquired about their fate through the intermediary of Rev. E.H. Shanks of the First Baptist Church, who contacted U.S. consul Jesse B. Jackson in Aleppo. Correspondence between the two men, and between Jackson and certain deportees, lasted for over a year, from October 1915 to November 1916.[7] Further contacts became impossible after April 1917, when the US declared war on Germany and its allies and American diplomatic personnel departed the Ottoman Empire. But in late 1918, when the conflagration had ended, communications resumed revealing the scope of the losses that the Musa Daghians, among countless other Armenians, had sustained during the genocide.[8]

Contacts with Port Said took place in three ways. First, the refugees at Port Said sent letters to their relatives in the US and vice versa.[9] Second, the Armenian Revolutionary Federation (ARF/*Hay Heghapokhagan Tashnagtsutiun*) on the East Coast raised $1,000 that was distributed among the camp residents. In all likelihood, Musa Daghians actively participated in that drive.[10] Third, a number of compatriots from New Britain, Connecticut, and elsewhere volunteered for the French *Légion d'Orient*, which was originally formed by some 500-600 Musa Dagh men at Port Said to fight the Turkish enemy in the Levant alongside the Allies.[11] In addition, a group of youths from New Britain organized fundraisers to support the legionnaires. At least five members of the group's executive committee were Musa Dagh natives.[12] It must also be noted that a number of Musa Daghians registered for the draft in the US army despite the fact that many were not yet citizens.[13]

As soon as the émigrés in the US learned of the Port Said refugee camp, they made arrangements to get their families to America. The first batch was reported to be ready for departure on 2 December, 1915. It comprised the Yeghiarians (Igarians/Egarians) and the Seklemians from Bitias, sixteen in all, including three teachers of the camp's Sisvan School, namely, Nvart Yeghiarian, Adel Yeghiarian, and Elizabeth Seklemian; they would reunite with their twenty-two relatives living in the US. The police chief and the Italian consul at Port Said facilitated the impending journey the former by issuing passports and the latter promising transit visas free of charge.[14] For some reason the trip was postponed, however, giving the press time to ponder the merits of emigration. When asked to dissuade the refugees from going, political activist, poet, and editor of *Arev* (sun) newspaper Vahan Tekeyian declined to advise them about their decision, and instead outlined the pros and cons of leaving and staying. It is true that living conditions in the camp left much to be desired and that a sheltered home with a meal awaited the refugees in America. Nevertheless, they would also be sequestered in factories for long hours among foreigners. Armenian national interests likewise behooved that the refugees remain in the camp for an eventual return to the homeland from a short distance after the defeat of the Ottoman Empire and the establishment of law and order. Should the refugees argue that they had paid their dues by

digitised by A.R.A.R.@

fighting the Turks, they ought to be reminded that soldiers heed the call of duty as often as deemed necessary. Besides, by returning to Musa Dagh they would enjoy the fruits of their victory.[15]

On the western shores of the Atlantic, the Boston *Hayrenik* (fatherland) in an editorial characterized the pending arrival of Musa Daghians as "sad news." It had actually anticipated the reverse to occur, that is, the Musa Dagh émigrés already in the US would hopefully go to Port Said and take the final "leap" to the homeland whenever possible. Although the newspaper expressed confidence that the Musa Daghians would not assimilate in America, it nevertheless criticized the Egyptian Armenians, especially the rich, for failing to create better conditions at the camp (thereby preventing the human exodus).[16] But despite the ongoing public debate, a group of forty-five refugees—including the original Yeghiarians and Seklemians plus members of the Keosheian, Giragosian, Vartanesian, and Kelejian families—in February 1916 set sail for New York. After a stopover in Genoa, Italy, they resumed their journey on 21 February aboard the *S.S. America*.[17] Upon their arrival in New York, someone took their picture, which later appeared in an American history book. The caption read: "FUTURE AMERICANS. The photograph was of a band of Armenians who landed at Ellis Island, March 9, 1916,—the advance guard of a body of 4200 who were rescued at one time from Turkish massacre during the World War by a French cruiser off the coast of Syria."[18] Three of the new arrivals further disseminated this story: Ohannes Klijeian (Hovhannes Kelejian, nicknamed "Saba") shared his experience with the *New York Times*;[19] Nvart Yeghiarian published her eyewitness account in the *Asbarez* newspaper of Fresno;[20] and Elizabeth Seklemian contributed an article (translated into French) to a tome devoted to Armenian women.[21]

Other groups from Port Said followed suit. Bedros Der Bedrosian ("Ashkar") in America "sent enough money for fare and a ticket so [his] young [son,] Paul, along with his two uncles, some cousins, and his grandmother took a boat to neutral Greece in early March, 1916. After almost a month in Greece, they took a Greek ship across the ocean and arrived 16-20 days later at Ellis Island, in April 1916, just as Paul turned 16! His mother, however, did not want to go to the US but preferred to return home to their village [Yoghunoluk] after the war."[22] Mary Vartanesian Dabbakian likewise writes: "Sometime in the spring of 1916, my father [Oskan] had saved enough money to get passage for his mother, Elizabeth Hovagimian-Vartanesian, his brother Alex, sister Mary Vartanesian-Skenderian, her son Alex, and his sister Isgoohi Vartanesian-Kalamian, and her daughter Elizabeth. My father's brothers-in-law were both in the Turkish army and never got to America."[23] Another family reunification took place in the following manner, as recounted by Aurora Adajian Lehmann: "Nana [Sarah Magzanian Phillian] wrote to [her husband] Baboo [Hovhannes Phillian] that they were alive and in Egypt. He was so happy, he immediately sent them boat fare and they traveled to America to join him. My mother [Sarah] and Uncle Alex, Baboo's children,

digitised by A.R.A.R.@

had been separated from him for ten years. They did not recognize him when…they disembarked"[24] on 26 May 1916.[25] Sarkis Soghomon Adajian sent for his fiancé, Elmas Oflazian and her brother, Movses. They arrived in New York in July 1916, and the couple married in early 1917.[26] Other survivors at Port Said may also have joined their loved ones in the US.[27]

Also in 1916, a second, albeit smaller, group of Musa Daghians traveled to the US from Buenos Aires, Argentina. They were actually young Yoghunoluk men who had left the Ottoman Empire for South America in 1911 to avoid the military draft. After staying there for about five years, they had decided to settle in the US permanently.[28] Missak Aprahamian's journey from Buenos Aires to Ellis Island aboard the *S.S. Vasari* lasted three-and-a-half weeks, from 27 July-20 August 1916.[29] Six others including the Hanisian brothers embarked on their trip from Las Palmas harbor aboard the *S.S. Vauban* on 19 October, 1916, arriving in New York on 11 November. Their average age was twenty-nine, and all but one mentioned "laborer" as their occupation and South Manchester, Connecticut, as their destination.[30]

Emigration from Musa Dagh proper—where the survivors from Hama and Port Said had returned in 1919—resumed in 1920 after a hiatus of six years. Economic hardships, marriage plans, and the desire to reunite with loved ones in the US constituted the main factors for leaving the native soil. Although statistics are lacking, the following cases reflected the trend. The brothers Yeremia and Sarkis Renjilian in 1919 returned from the US to Bitias, where the latter died due to a contagious disease he had contracted earlier.[31] Yeremia did not stay long; he took back to the US with him his sister, Victoria, her fiancé, Krikor Sarafian of Aintab, and two other female relatives in late 1920.[32] At about the same time, Marie Igarian and her eleven-year-old daughter, Sara, left for South Manchester to be with their spouse/father.[33] Similarly, writes Mary Vartanesian Dabbakian: "In 1920, Uncle Alex sent for his fiancée, Mary Markarian, so they could be married. In 1921, my father sent for Mary Markarian's cousin, Yeranuhe Genjian, to be his wife."[34] Ohannes Atamian, Maritsa Ohanessian (Hanisian) and her son, Antranik, all three from Yoghunoluk, arrived in America from Piraeus, Greece, aboard the *S.S. Megali Hellas* on 25 November 1920.[35] Co-villagers Armenag Ohanessian (Armenag Hanisian) and his friend, Stepan Panossian, set sail from Patras, Greece, aboard the *S.S. Pannonia* on 21 December, 1920, reaching New York on 10 January, 1921.[36] Maritza Boyadjian of Kheder Beg journeyed to Philadelphia to marry Kapriel Emlikian in March 1921.[37] Marie Subkyan (Siubkiukian) of Haji Habibli joined her fiancé, Garabed Hovagimian, in Manchester, CT, later that year.[38] Nouritza Miratoutian (Melaytutian) entered the US at Providence, RI, aboard the *S.S. Roma* on 16 September, 1921.[39] Mihran Serekian in 1923 sent for his mother, Mayrum, brother Armen, and sister, Sara.[40] The office of V. Morlian in Boston, which handled the travel formalities, in addition to requesting pertinent information and supporting documentation, charged $10

digitised by A.R.A.R.@

cash per person for the various tasks and a $50 deposit per person to be cashed upon their arrival.[41] These expenses did not include the ticket fares.

It appears that not all immigrants entered the US directly. For example, Mihran Serekian had to travel to Cuba in 1931 to pick up his sister-in-law, Azniv Melidonian.[42] Cuba served as a conduit for others as well. After arriving in Cuba, Hagop ("Aguna") and Gulenia Egarian of Bitias had to split up, because while Hagop was allowed to proceed to the US, Gulenia had to wait until her papers were approved. The song below, composed by the lonely husband one cold New Jersey night, relates their experience:

[*In May we took the road*]
In July we arrived in Cuba
Send me my fur coat
And in my place hug the pillow
La la la, La la la.[43]

The overwhelming majority of Musa Dagh immigrants in the US lived on the East Coast. They were concentrated in Hartford, New Britain, New London, and Manchester, Connecticut; Pittsburgh, Philadelphia, Erie, Monessen, and Williamsport, Pennsylvania; and Paterson, New Jersey. Smaller numbers settled in Holyoke, Massachusetts; Niagara Falls, New York; Fort Myers, Florida, and so on. In Paterson especially, they clustered in the southern sector of the town, on Main, Atlantic, Pacific, Day, Paxton, and Sussex streets, as well as Getty, Madison, and Montclair avenues. Only Movses Hachigian's family lived downtown, on Market Street.[44] But changing addresses frequently within the same enclave was quite common. Movses/Norman Balabanian details his family's peregrinations between 1932 and 1935:

> In those years, we moved often; from Main Street, we moved 2 or 3 blocks south to Getty Avenue, next door to the Sam Magzanians, across the street from School Number 9. A year later, we moved just a block or two to the street parallel to Getty Avenue and Main Street, just North of School No. 9. Within a year we had moved again, this time to a street a few blocks north of Main Street. We lived on the first floor of a 3-story house. Tony Soghomonian lived on the second floor and Armen Hanessian and family lived on the third floor... This constant moving was the result of seeking cheaper accommodations.[45]

Owning a house proved elusive for a number of years. In fact, only the Chaparians and Mardiros Hachigian co-owned a house, on Day Street, which they nevertheless lost during the Depression when they moved to East 18th Street. Purchasing private homes became possible beginning in the 1940s, when families gradually moved out to other parts of Paterson, nearby Clifton, and elsewhere.[46]

digitised by A.R.A.R.@

On the West Coast, a 1919 census of Armenians in Fresno listed six families plus fourteen persons from Antioch (most probably from Musa Dagh).[47] In addition, two known individuals, namely, Hrant Igarian from Bitias and Paul Bedrosian from Yoghunoluk, lived in Los Angeles in the 1930s.[48] The families of Rupen Hayrig/Harry and Rose Igarian Phillian and Hovhannes/John and Rahel Seklemian Igarian resided in West Riverside, California[49]—they had all migrated from the East Coast.

The total number of Musa Daghians in the US may never be determined due to the lack of statistics or censuses. Notwithstanding, as a very rough estimate, they may have counted a few hundred. As for their provenance, the largest single group came from Bitias (probably because of their adherence to the Armenian Protestant/Evangelical church, which was established in that village thanks to the proselityzing efforts of American Protestant missionaries beginning in 1840); in fact, hardly any family there had no close or distant relative in America. The rest hailed mostly from Yoghunoluk, Haji Habibli, and Kheder Beg.

OCCUPATIONS

Most Musa Dagh immigrants, who were expert sericulturists and weavers, plied their profession in large industrial settings. In South Manchester in the late nineteenth and early twentieth century, the Cheney Brothers Silk Manufacturing Company "actively recruited both skilled and unskilled immigrant labor. By the 1920s, foreign worker[s] dominated the labor force."[50] Virtually all Musa Dagh Armenians living in the area, men, women, and teenagers alike, thus worked for that company, thereby constituting a tiny fraction of its labor force.[51] But after 1923 the company "quickly declined due to industry wide over production and competition from other synthetic fibers such as rayon" and filed for bankruptcy in 1937, forcing many an employee to seek a job elsewhere.[52] Accordingly, during the 1920s a number of Musa Daghians relocated to Paterson, dubbed the Silk City and the Silk Capital of the World. "Most of the men worked in the silk mills... They were proud of their skills and managing 6 and 7 looms at a time."[53] But that contentment came at a cost: A youth working a loom, for instance, "was unable to hear the bus driver on a trip home after being exposed to the deafening sound of so many looms running simultaneously."[54]

South Manchester and Paterson were not the only silk centers that lured these Armenians. Movses Sherbetjian worked in the Holmes Silk Company in Williamsport, PA. Others tried their fortunes in Holyoke, MA. Yeprem Frankian of Bitias, a graduate of the prestigious Silk Institute of Bursa in Ottoman Turkey, labored at the William Skinner and Sons silk mills from 1923 until his retirement in 1956 at the age of seventy.[55] A fellow countryman named Sarkis Mateos Renjilian joined him in the early 1930s at the same place for some time.[56] Mihran P. Serekian of Yoghunoluk likewise labored at Skinner and Sons, and at the Prentiss Wire Mills Division of H.K. Porter

digitised by A.R.A.R.@

Company, Inc. for twenty-two years beginning in 1933, thereafter, retiring in 1966.[57]

Satenig/Sallie Phillian captured the transitioning of weavers from rural Musa Dagh into the urban, industrial American East in a poem dedicated to her uncle, Hovhannes K. Phillian:

The highest he had been was Musa Dagh
A secret strong-hold.
Always to the ground, in heavy boots,
He walked or rode a mule
With a pack on his back.

He wove the silk-worm string
Into sheen-full silk
Came here circuitously by boat
And spun and wove
Not at home
But under a boss.

Now there was no mule
His boots were not heavy
Earth no longer needed boots or mule
Feet felt no longer
Buses and Cars, flights to Mars
Higher and higher
Than Musa Dagh and Ararat.[58]

Other compatriots occupied jobs in a related field, that of apparel. Stepan Panossian, beginning in 1928, ran a dry-cleaning business in the Philadelphia area for about a half-century.[59] Movses/Moses and Aghsapit/Elizabeth Hachigian opened their own successful cleaning and tailoring shop during the Depression years in Paterson.[60] The brothers Movses/George and Sarkis/Albert Sherbetjian/Shirn ("Azizints") managed the Liberty Cleaning & Dyeing Company in Philadelphia.[61] Movses died circa 1932 of tuberculosis at a young age, and Sarkis later opened his own store at 250 Pine Street in Williamsport. His business card advertized: "ALBERT's Fur Repairing and Restyling. All types of Tailoring. WE ALSO BUILD NEW FUR COATS."[62] Mary (m. Alex) Vartanesian circa 1940 worked at the Novelty Shawl Company on Getty Avenue in Paterson that also manufactured baby blankets. In addition to her regular tasks, she distributed unfinished bundles among fellow Musa Daghian housewives for them to tie end knots and hand-embroider certain segments. The finished products would then be taken back to the factory. As this arrangement was only on a trial basis, those women ultimately ended up working in the factory for about fifteen years.[63]

digitised by A.R.A.R.@

The rug business attracted some immigrants. Oskan Vartanesian, for one, after losing his job at a Paterson silk mill due to poor eyesight, installed a loom in his house and manufactured rag rugs.[64] In Holyoke, Sarkis Mateos Renjilian started "a rag rug business in a small shop" and subsequently "an Oriental and Broadloom business" during the 1940s. As this enterprise "was modestly successful," he and his wife, Azniv/Agnes, supplemented their income through other means. He became "a smash fixer at the Bay State textile mill" while she "worked for the American Pad and Paper Company where she won prizes for finding more efficient ways to perform the various tasks."[65] The Kalamian family business can be singled out as the most successful one. "Our History" reads:

> Kalamian's Inc. is a locally owned third-generation family business that was founded in 1925 by Armenian immigrants David and Mary Kalamian. They started a small business in the basement of their New London home washing and repairing Oriental rugs. David used the little bit of cash their hard labor generated to buy rugs he admired from local estates. These he took door to door. Soon they moved the business from their home to a small storefront at the base of Town Hill... The business now [2009] occupies a building further up Rte 1, closer to the Waterford town line.

When David's son Alex returned from World War II, he took over the reins of the family business. With the help of his wife Mary, they grew the business over the next 50 years, officially retiring in the early 1990's. However, Alex was often on the scene, ready to share his general knowledge of flooring and his specific love of Oriental rugs with the friends he had made over the years. He died in October of 2006.

Today Kalamian's is proudly run by two of Alex & Mary's daughters. Third generation owners Mimi and Lisa Kalamian learned the business from the ground up as teenagers by working in the family business after school, on weekends and during vacations. Together they have 45 years of experience.[66]

In New Britain especially, an industrial center known as the Hardware City, Musa Dagh men labored in metal factories. Hovsep Adajian was a lock maker at Russell & Erwin, a division of American Hardware Company.[67] His sons, Armen/Jack and Vartan, as well as future son-in-law, Edward Tanguay, made tools and dyes at the Fafnir Bearings Company.[68] During WWI Hovhannes Hanisian manufactured "'Universal' appliances i.e. electric irons, percolators, toasters and electric ranges" at the Landers Frary & Clark Manufacturing Company.[69] Toward the end of the conflagration Rupen Hayrig Phillian indicated the American Brake and Shoe Foundry Company in Erie as his employer.[70] His brother, George, declared himself to be a molder in 1920 and a foreman in an iron foundry in 1930. Their father, Levon Barkev, worked as a plank roller in a tin mill in Monessen, Pennsylvania in 1920.[71]

digitised by A.R.A.R.@

Some émigrés, like many of their migrant brethren in Beirut, Lebanon, at the time, charted their economic course toward the restaurant, hotel, and/or food business. Kheder Beg native Sarkis/Joseph Soghomon Adajian appears to be one of the most successful entrepreneurs among them. After studying at the St. James Armenian Brotherhood seminary in Jerusalem and the Syrian Protestant College (renamed American University of Beirut after 1921) for a total of twelve years, Adajian emigrated to the US in 1913 at the age of twenty-one and took up a job as a waiter at Longley's diner in Hartford, earning 10 cents per hour. Since he was proficient in English and had beautiful penmanship, he was assigned the additional task of scripting the menu and eventually became the manager. In 1920 he opened his own restaurant, called the Dixie Lunch, at the corner of Park and Lawrence streets. To achieve this end, he rented a vacant space by the Winkler's auto parts store and began charging customers, mainly factory workers, 35 cents per meal. He and his wife, Elmas/Pearl, "baked 40 to 50 pies a day in a coal stove." As the business catapulted, Winkler wanted to increase the rent while the lease was still in effect. In 1925 a reluctant Adajian relocated to a new spot by a bank on Park Street, renaming the restaurant the New Dixie Lunch. In 1935, he rented the place to an Armenian couple, Mr. and Mrs. George Atamian, to take his family on an extended tour to the Middle East, including Musa Dagh and Europe. Two years later he opened a new restaurant, the Round Table, at 15 Asylum Street. Despite the good income, Adajian had to close the business in 1943 due to his participation in WWII as a member of the US armed forces. After his return, he bought a hotel near the Capitol Building in 1947 and named it The Adajian's.[72] With "full creative license," he commissioned artist Thurston Munson to design and decorate the interior: "The result was four art-deco rooms full of exotic murals with a Near East motif." The establishment drew "a steady clientele of politicians, entertainers, athletes and artists" including then-presidential candidate Jimmy Carter, who in the 1970s held one of his campaign fundraisers there. In this family business, "son, Eddie, could be found on any given night behind the bar, reciting Kipling, while his daughter, Regina, was hostess." This Hartford landmark finally closed its doors on New Year's Eve 1986.[73]

John Adajian ("Jarjar Ammo"/Uncle), a distant cousin of Sarkis', had a coffee house in the second-floor lobby of the Palace Theater on Main Street in New Britain. It served as a popular hangout for Armenian bachelors, who gathered to eat lunch, drink coffee, and gamble. Unfortunately, at some point he was arrested for selling liquor without a license.[74] A certain Movses (or Misak) Magzanian, originally from Bitias, ran Hotel Washington in Niagara Falls in some kind of a deal with Hovhannes K. Phillian. That collaboration, however, fell apart because of a dispute between the two men.[75] Also in Niagara Falls, Hagop Keosheian ("Kusheye") owned a popular restaurant with a good income.[76] Serop Hagop Adajian, for about twelve years beginning in 1935, managed his own Reliable Diner (later renamed Sam's Diner) on

digitised by A.R.A.R.@

Bloomfield Avenue in Newark, NJ. This was essentially a one-man operation, as daughter Aurora Adajian Lehmann testifies: "My father cooked all the soups, the roasts, the side dishes, made all the sandwiches and was also the short-order cook. He was the waiter and he washed all the dishes (until he could afford a man to wash them) and he also cleaned the restaurant after closing, i.e. he did everything." As for the people he served, "he had a very loyal clientele who were mostly people who worked in the area and came in almost every week day. Because this was an area filled with Italians, most of his customers and his specials were Italian. Occasionally, he would sneak in an Armenian dish..." Heeding the advice of brother-in-law Alex J. Phillian, in 1947 Serop opened a "fancier" eatery, called The Tower Lunch & Restaurant, a few blocks away at 396 Bloomfield Avenue. Given Serop's exhausting schedule, he suffered a heart attack, sold the place, and in 1952 moved to California, where he died a year later.[77]

A few compatriots ventured into other aspects of the food industry. After working in various silk mills on the East Coast from mid-1916 until December 1927, Paul Bedrosian relocated to California to start a new life. He "soon ended up working for an uncle, a date producer, in Indio, California. There he gained experience growing dates, grapefruits, and tangerines." He then earned his living at the produce departments of the McMoore Grocery chain store in Los Angeles and the Safeway store in Beverly Hills, respectively. This phase ended when "A friend helped him convert the rumble seat of his 1929 Chevrolet Roadster into a truck with sides and he went into the grocery business for himself peddling fruit and vegetables from his truck in the neighborhood of Santa Monica & Sunset Blvd. This was from about 1931 to 1934." He was compelled to change venue after he married a fellow Musa Daghian by the name of Sally Egarian in August 1934 because his income from peddling vegetables was not sufficient to support the family. So he became an independent gardener from 1936-1940 for $3 per day. He continued that career as an employee of the Los Angeles Unified School District until his retirement in 1965.[78]

John Adajian sold fruit at 17 Lafayette Street in New Britain from about 1924 until 1930.[79] Hrant Igarian, who lived in Los Angeles County after October 1930, managed a produce market.[80] George and Mary Phillian owned a grocery store at 540 Mission Boulevard, West Riverside (Rubidoux), California.[81] After marrying in 1917 and constantly moving from one place to another and losing money in the process, Rupen/Hayrig and Rahel Igarian Phillian finally settled on a ranch in Indio, Riverside County, California, on a four-year labor contract with the proprietor. In 1929 with some saving, they purchased a grocery store at 902 Mission Boulevard in West Riverside. Rupen died in 1940, and Rose sold the business in 1948.[82] But the way Rose started the market—as her husband was busy making rounds to deliver vegetables to other customers—perhaps exemplifies the language barrier that many of the

digitised by A.R.A.R.@

immigrants had to surmount. She describes her experience, in broken English, as follows:

> So we bought the store, and they took me to the store, and the very next morning, and just, I had to operate the store, mind you... No experience whatsoever, no ever had done anything like that. I can't even speak English. Don't even know the articles' names... All right then, I stand, I stood behind the counter and supposed to run that store. And I'm scared to death, I'm so bashful, I could die... And here comes my first customer...she says, "I want a package on None Such Mince Meat." Package of the mince meat, that was the brand name. So I stood there like a statue and didn't move, because I didn't even know there was such a thing, mince meat, in the package! Never heard the name before. And she gave me a warm smile, that said, "I know you don't know what I'm talkin' about, but it's all right." She went around the counter, she took off the package of mince meat, she said, "It's 15 cents, here, dear." I'll never forget that corner and that package of mince meat... So, that customer was my good friend later on. And so that's the way I started running the store.[83]

The rest of the immigrants earned their livelihood by pursuing other careers. Yeremia Renjilian was perhaps the only physician (osteopathic) in the entire lot.[84] Alex Gregory Phillian practiced law and became a judge in New York and New Jersey after WWII.[85] Alex Hachigian engaged in carpentry, Alex Iskenderian in photoengraving, and Leon Hagopian in jewelry.[86] The Taminosians in Fort Myers were cobblers.[87] Armen Serekian in Manchester, CT, likewise mended shoes.[88] Jack Ayarian and Mardiros Tumberian worked as a washer and an assistant, respectively, at a South Paterson laundry owned by an Armenian from Dikranagerd named Tashjian. Khachig Keoseian manufactured roofing tiles at the Flynt Coke Co. in Rutherford, NJ,[89] and so on.

Like everyone else in the US, the Musa Daghians fell on hard times during the Great Depression beginning in 1929. Paterson resident Armenag Hanisian states that "lucky was the person who had a job for a weekly wage of 15 dollars."[90] The immigrants certainly looked for ways to be able to weather the crisis. A small group returned to Musa Dagh in umbrage,[91] but the bulk stayed and struggled. Oskan Vartanesian, for one, "survived...by brewing Arak (a spirit akin to the Greek uzou or the Turkish raki – V.Sh.), selling it for $5.00 a gallon[.] Ouskan [sic] didn't make a lot of money, just enough to avoid the Relief rolls for his family."[92] His daughter, Mary, provides additional details: "Our families were very careful with every penny earned. We walked everywhere, and when we could afford it, we rode the bus. Only four of the Suvediatsi (Musa Daghian – V.Sh.) families we knew owned cars."[93]

Mutual support also carried people through. Jack Hachigian elaborates: "The Armenians in Paterson were proud, virtually, no one accepted

digitised by A.R.A.R.@

government aid. These were mountain village people and believed in self-reliance. Friends would support friends."[94] He further recalls: "Growing up in New Jersey during the Depression was a depressing experience! My parents did what they could to shelter us from the misery. Our family was like an island spared from a tumultuous sea. My father gave up being a silk weaver and opened a cleaning/tailoring shop. It was a success... We supported several families. We were relatively well off: we had a car and a telephone."[95] One of the beneficiaries of the Hachigians' altruism was Sarkis Phillian, their best man and godfather. As the guest of their house for three years, "he slept on a cot in the kitchen, having neither job nor family of his own."[96] Those relatively better off assisted the less fortunate by paying their utility bills, especially that of electricity.[97] But not everyone seems to have received the same attention. Gerald G. Gemian (Hovagim Hovagimian), then a young boy living on Sussex Street in Paterson together with his father, uncle, and cousin (both wives were dead), writes: "The Armenian community drifted apart from us when we needed them the most as we were going into the Great Depression...We finally went on Relief (welfare as it is known today). Nobody in the Armenian community came to help us. As a result I became angered and said '...who the hell needs them!' I became a renegade..."[98]

Besides distributing relief, one of the measures that president Franklin Delano Roosevelt's administration took to alleviate the economic hardship and also improve working conditions was the National Industrial Recovery Act (NIRA). Before its introduction in 1933, laborers used to work Monday to Friday 8 hours per day plus 4 hours on Saturdays, for a total of 44 hours per week. With the new Act, they had to work only 40 hours a week with a guaranteed earning of $13 per week. Obviously, the Musa Daghians, too, benefited from this salutary change.[99]

COMPATRIOTIC BONDS

The geographical distance between the US and Musa Dagh did not prevent the immigrants from maintaining strong ties with the homeland. Several channels connected the two sides. Correspondence constituted a common mode of communication. Usually written in Turkish with Armenian characters, the letters exchanged greetings, family and general information, pictures, queries, instructions respecting monetary transmissions through banks, etc. The latter category, besides assisting families financially, enabled immigrants to purchase land in Musa Dagh via relatives.[100] Actual visits also took place. Movses/George Sherbetjian, for instance, who had not seen his parents Kevork ("Aziz") and Vartir nee Maghzanian as well as four sisters for about twelve years, crossed the Atlantic and the Mediterranean in 1925 to meet them once again.[101] Similarly, after a twenty-two year absence, Sarkis/Joseph Soghomon Adajian took his family of seven to a six-month tour to Europe and the Middle East in 1935. They spent half of the trip with father-in-law, Boghos Oflazian's

digitised by A.R.A.R.@

family at Svedia, making frequent excursions to adjacent Musa Dagh during their stay.[102]

Supporting organizations and institutions in Musa Dagh remained a fixed objective for certain individuals and groups. Isgender/Alex Khachig Phillian, a member of the Social Democrat Hnchagian Party in Paterson, often corresponded with and assisted the party's Musa Dagh branch. One of his parcels, sent in late 1930, contained a check for raffle ticket sales, twelve coats of arm, some fourteen books, and enlarged pictures depicting the party's 40th anniversary celebrations (1887-1927). The recipients thanked him for his generosity, but also regretted that others in the US, France, Egypt or elsewhere disregarded their requests.[103] The ARF in Musa Dagh likewise communicated with its counterpart on the East Coast during 1921-22 with requests of money for the establishment of a central school in Musa Dagh and books for the enrichment of a newly-founded library. While information on financial support is lacking, books were in fact gifted.[104] Movses Hachigian, in turn, collected and sent money for the completion of the Apostolic church in his native Bitias.[105]

Sometime between 1908 and 1910 concerned individuals in Yoghunoluk formed an educational society to sustain the local parochial school through interests accrued from a fixed fund.[106] Émigrés in Buenos Aires established a branch after their arrival in 1911 and joined another one, formed in 1914, following their relocation to Connecticut in 1916. Given the enlistment in the US army, death, and dispersal of some members, the chapter ceased to exist in a few years. Of the $1,400 raised by then, about $400 was loaned to two sick comrades but never reimbursed. The balance remained in a bank account in the name of three ex-members. After WWII Armenag Hanisian and others in Paterson as well as in Philadelphia resuscitated the association, raised money through various functions, and supported the Harach High School in Anjar. As for the original bank deposit, now $1,114.10, in 1961 Hanisian personally delivered it to the board of trustees in Anjar, with the understanding that two classrooms would be added to the school facility in the name of the Educational Society of Yoghunoluk.[107] A plaque posted atop the two adjacent chambers stands as a testament to the immigrants' attachment to Anjar, i.e., their new Musa Dagh.[108]

Non-Musa Dagh Armenian immigrants of some import contributed their share in alleviating penury in Musa Dagh. The following were two cases in point. In 1935, Rev. Sdepan Asadurian (Yarpuzlian), who had served the Yoghunoluk Protestant congregation during the 1890s, sent $3,000. It was distributed among the needy as follows: $750 in Yoghunoluk; $625 in Bitias; $500 in Haji Habibli; $500 in Kabusiye; $375 in Kheder Beg; $250 in Vakef; and $250 in Antioch.[109] Similarly, in 1936 Prof. Manase Sevag of Philadelphia made an urgent appeal to fellow Armenian Americans to come to the aid of their heroic compatriots in Musa Dagh by raising $20,000-$30,000 within a

digitised by A.R.A.R.@

year.[110] There is no record to indicate whether or not this call produced any results.

The New and Old worlds were similarly bridged nostalgically through the immigrants' adoration of nature. Jack Hachigian reminisced about the bygone days as he was growing up in Paterson in the 1930s and 1940s:

> On occasion, during the summer, we would go to Bridgeport, Connecticut to enjoy the beach at Barnum Park with the Roomian family. What I remember most are the short trips we used to take out to the Garret Mountain and nearby farms. We would take 4 or 5 empty glass gallons to collect spring water.
>
> The environment on Garret Mountain was pristine and the water was not polluted. Spring water trips were one of my father's favorite pass-times. It reminded him of his youth in the village of Bitias where mountain springs were famous and attracted tourists from nearby Antioch, Syria and as far away as Latakiya on the Mediterranean Sea.
>
> ...
>
> The spring unfortunately does not exist as Highway #46, a four lane super highway, was built right over it. My father was livid and sad. He thought Americans were fools to ruin the environment.[111]

Samuel Magzanian's life-long travails reflected love of nature, albeit at a later period. A native of Bitias, Magzanian had emigrated to the US in 1910 but had repatriated in 1924, only to leave the native soil once again as a result of the Sanjak of Alexandretta's cession to Turkey in 1939. Recounts daughter Alberta as to what transpired afterwards:

> Pop's love and devotion for Chaghlaghan (spot near Bitias – V.Sh.) didn't end when we left Turkey in 1939. Almost twenty years later, he began building walls and planting gardens on the half acre of our New Jersey home. We watched as he transformed our rocky hillside into a miniature Chaghlaghan orchard with its peaches, apricots, cherries, grapes and vegetables. He used strings and sticks, to create the perfect arcs for his level, stone walls, some of which stood five feet tall. He himself did not stand much taller! He left just enough room on the land to build our house.[112]

Interestingly enough, whether Musa Dagh-born or American-born, children too seemed to have inherited that fascination with nature. For example, Stephen H. Taminosian, who was born in Bitias but grew up and spent the rest of his life in Fort Myers, "reveled in the area's natural environment." As such, "he hunted in the surrounding area for turkey, deer, dove and hogs, enjoyed fishing in fresh and salt water, and owned a hunting camp in the Everglades." According to one of his sons, "he was so in tune with nature and plants, trees and animals," that "he would rather hunt than eat when he was hungry."[113] In the same vein, Hartford-native but Paterson-resident

digitised by A.R.A.R.@

Alexander M. Phillian's "real love was the outdoors and its accompanying freedom, which led to a job with the U.S. Department of Agriculture, inspecting and maintaining forest trees in northern New Jersey." Indeed, "trees were a lifelong passion for Alex, and he surrounded his home with sycamores, maples and mulberries, taking care to prune them just the right way with the right tools." Later on, as a lineman in the New Jersey Bell Telephone Company, he was able "to continue to work outdoors, climb telephone poles and secure a good standard of living for the rest of his working life."[114]

With very few exceptions, the immigrant generation remained endogamous. Some bachelors went back to Musa Dagh, got married, and returned to the US.[115] A number of marriages were arranged locally and/or through acquaintances in the New and Old worlds. In addition to other family members, for instance, Mihran Serekian brought over sister-in-law Azniv Melidonian, who was supposed to wed a man from New Jersey. But because "the meeting didn't go well," she lived with her sister's family in Holyoke until another suitor, Sarkis Mateos Renjilian, asked for her hand in 1936.[116] The following interesting situation involved Jack Hachigian's parents:

> In the US, my father had saved enough money to send for his brothers and sisters. The letter containing one-way tickets...also contained a round-trip ticket. In this letter to his mother, he wrote that he was unable to find a "suitable" (read 'Armenian') woman to marry (at age 35!). If there was a woman whom she felt would make a suitable wife, then enclosed was a round-trip ticket for this woman to come to the US. The conditions he offered were: 1) She could live with his brothers and sisters with all expenses to be borne by him, 2) She would be free to choose another man to marry if she so wished, and, 3) If after nine months she found that he was not suitable, or found no one else to her liking, she could return home to Bitias. The ticket would always remain in her possession.
>
> My mother and father were married in 1922 and had been happily married for 40 years when my father died.[117]

Jarjar Ammo's daily interactions with customers at his coffee shop enabled him to act as a matchmaker between eligible Musa Dagh men and young women on his list of acquaintances ("he knew all their family details").[118] A number of successful outcomes can be credited to him. Illustrates Aurora Adajian Lehmann: "Uncle Jarjar decided to try to match my father [Serop/Samuel Hagop Adajian] up with a fine young woman named Mary Mikaelian... When Jarjar discovered that Mary was older than Sam, he introduced her to Sam's brother Joe. They decided to marry and had a long and happy marriage. Their union produced my only first cousins..."[119] But Jarjar persisted and found Serop another girl, named Sara Phillian. The couple tied the knot on 7 March, 1925 in New London and had five children.[120] With this next generation things began to change as a number of men and women

digitised by A.R.A.R.@

entered matrimony with *odar*s, that is, non-Armenians.[121] The assimilation had commenced.

Altering names to fit in the American mold was a common practice even among the immigrant generation. The American versions replaced original Armenian Christian names as follows: Serop became Sam, Hovsep became Joseph, Boghos became Paul, Manase became Mac, Elmas became Pearl, Azniv became Agnes, and so on. Some surnames were simplified or changed altogether: Filian was spelled as Philian or Phillian; the initial "K" was deleted from Khachigian to read Hachigian; the "Der" vanished from Der Bedrosian; Hrant Yeghiarian/Egarian/Igarian applied for citizenship preferring a new identity under the name Henry Vance Garian; Yeprem Frankian reintroduced himself as John E. Franklin; Sherbetjian was transformed to Shirn.[122]

One thing, though, remained true to tradition—nicknames. Jack Hachigian states: "Suvediatzis (Musa Daghians - V.Sh.) have a quaint tradition of nicknaming everyone... Nicknames were always used with affection. My nickname was Agyup, actually I was called "Bizdag Agyup" since I was the younger of two Jacks. The other Jack was the son of Armenag Antablian..."[123] Other sobriquets included the following: "Mr. & Mrs." for Movses Chaparian and his wife; "Gunk" (*g(u)nkahayr* or godfather) for Sarkis Phillian; "Khoshor" (big) for Armenag Antablian; "Jackie-ou-Nes" (Jackie-and-a-Half) for Hagop Kbburian; "Aguna" (a corruption of Hagop?) for Hagop Igarian; "Pij" (bastard) for a certain Bitias native; "Talaf" (destruction/ruin) for Tateos Shirinian's brother; "Aslan John" (lion) for Hovhannes/John Atamian; "Tupal Jack" (lame) for a certain Bitias native;[124] "Captain" for Hovhannes/John Phillian, who at one time had worked in a shipyard. People also called him "Vando" or "Vandig," a corruption of Hovhannes.[125] Garabed Hovagimian became known as "Charlie Brown."[126] Last but not least, the customary practice of naming first sons after their grandfather continued in the US. Nicknames, in addition to middle names, dissipated the confusion when there were several grandsons by the same name. Writes Adajian Lehmann:

> I believe that "Krikor Phil" was my grandfather's grandfather. One of his sons was my grandfather's father, Iskander (Alexander) Phillian. He had several sons. Krikor (named after his father), Hachig, Hovanness and Moses are the ones that I am aware of... All four of the above named son's [sic] named their first born sons after their father Iskander. In America they became Alexander. They were all Alexander Phillians. To differentiate themselves from each other, they used their fathers' names for their middle names. Hence, Krikor's son became Alexander G. (Gregory, Krikor?) Phillian. His nickname was Karkour." Hachig's son became Alexander H. (Hachig) Phillian. He was called "Phil." Hovanness's son (my uncle) became Alexander J (John) Phillian. His nickname was "Abie." Moses Phillian's son was Alexander M. (Moses) Phillian. He was called "Goldie." I knew "Uncle" Phil, "Uncle" Goldie

digitised by A.R.A.R.@

and, of course "Uncle" Abie very well. ["Uncle"] Karkour I didn't see very much.[127]

It appears that some of the immigrants who repatriated to Musa Dagh earned or ascribed monikers having to do with their American experience directly or indirectly. For example, a certain Janbazian was labeled "Alright" for using the expression "everything [is] alright" profusely.[128] Yoghunoluk native Setrag Sulakian was simply recognized as "Amirikitsen," that is, the American.[129] When Samuel Magzanian returned to his native Bitias in 1924, upon entering the village curious people asked him about life in the US, but he deferred his answer by saying, in the local dialect, "hamo mashghulim" (now I am busy). From then on the adjective "Mashghul" stuck to his person. His cousin, Hovagim Maghzanian, was called "Meteryoz" (*mitrailleuse* in French) for having claimed that he had brought a machinegun from the US. Yeremia Balabanian branded Sarkis Dadushian as "Crazy" for ostensibly behaving as such after consuming some alcohol.[130]

Social life revolved around frequent, unannounced visits. Cooking and sharing authentic Musa Dagh food, often consumed with home-brewed *arak*, was the norm. Traditional customs, such as preparing boiled wheat (*hadig*) sprinkled with sweeteners on teething, persisted. Playing cards, especially pinochle, constituted a major pastime.[131] Violet Skenderian captured the times through her prism:

> As a young child growing up during Paterson, NJ days, I remember hearing some stories from my grandmother and other Musa Dagh survivors of her generation. I remember hearing names such as Ataturk, Abdul Hamid, French ships, Port Said and, of course, the silk industry in their villages. At that time, I was too young to understand any of it, but living in Paterson, NJ during the 1940s was like living in Musa Dagh, and not in the US.[132]

Aurora Adajian Lehmann paints a soberer picture in recollecting conversations among her grandparents and parents:

> Though they only spoke openly of the things that they missed, I always sensed (probably because I over-heard conversations) that there were some dark aspects of living in these small [Musa Dagh] villages. Problems, common to all small, contained rural populations (violent disagreements between families, honor killings, hunger, the result of nature's fickleness..., lack of educational facilities, dishonest clergy, etc.)... I believe that my people tended to exaggerate the good parts as time passed and the bad parts, too painful to be remembered, tended to be forgotten.[133]

If some immigrants spoke selectively about the bygone days in their homeland, others maintained nearly complete silence. Such was the case with

digitised by A.R.A.R.@

Yeprem and Marta Sherbetjian Frankian, both born in Bitias and living in Holyoke. Wrote their eldest daughter, Elizabeth: "...We don't know too much about what happened [in the old country]. The reason for this is that every time we would approach the subject to our dear parents, they would say...'zat shoreera gudreetzeek'...meaning...let's not talk about things/or/ [sic] happenings. They just did not want to talk about the past, we believe, because it was too painful and sad for them to do so."[134]

Besides seeking each others' company within a particular locale, immigrant families residing in different places made every effort to gather together and socialize on every conceivable occasion. According to Sarah/Sally Renjilian Peeke,

> During the period of 1919 to 1939,... there were only three or four Armenian families in Holyoke but they interacted with the Armenian communities in Springfield and Indian Orchard, Massachusetts. They also kept in touch with the Musa Dagh Armenians in Connecticut and attended many gatherings in New Jersey where they reunited with others from the villages they had left in Musa Dagh. At these weddings, funerals, and picnics, experiences were shared, and news of others' fates was discussed. There was dancing, poetry reading, and shedding of tears, along with enjoying traditional foods.[135]

Whether at home, on visits, or in public gatherings, the Musa Daghians communicated with each other in their distinct dialect, called *Kistinig*, meaning, the language of Christians. Children, too, spoke the language, without necessarily knowing the Western Armenian vernacular. When Mary Vartanesian M. Dabbakian attended kindergarten in Manchester, CT, in the second half of the 1920s, she was totally ignorant of English, so the teacher made her speak her dialect to show other students a foreign language.[136] My own experience with Elizabeth Frankian Standen, a third cousin born in Holyoke in 1916, further elaborates. In the summer of 1982, while on a visit to Boston, I received a phone call from a stranger (Elizabeth) who communicated in perfect *Kistinig* without an accent. As it turned out, her mother and my paternal grandmother, both named Marta Sherbetjian, were first cousins. Subsequent contacts between Elizabeth and me revealed that while she spoke *Kistinig* fluently, as if uprooted from Musa Dagh only recently, she was ignorant of standard Armenian.[137]

A memorable formal event conducted strictly in *Kistinig* excited the community and marked the beginning of an annual tradition. In September 1949, a group of four compatriots staged a drama in the basement of Saint Leon (*Srpots Ghevonteants*) Armenian Apostolic Church in Paterson in observance of the 1915 Musa Dagh resistance. Authored by Elizabeth Seklemian Balabanian, the story depicted the mass exodus of Musa Dagh Armenians from the Sanjak of Alexandretta in the summer of 1939 and their seven-week miserable sojourn at Ras al-Basit on the Mediterranean en route to

digitised by A.R.A.R.@

their final destination of Anjar in Lebanon's Bekaa Valley. "All the Musa Daghians of New Jersey were present, and others who had received announcements came from New York, Pennsylvania, Connecticut, Massachusetts and Ohio. Several hundred attended the celebration." The plot revolved around a family of four: Armenag Hanisian as the father; Elizabeth Seklemian Balabanian as the mother; Michael Matosian as the son; and Alberta Magzanian as the daughter. Like the rest of their uprooted countrymen, this household lived in a shack made of tree branches and had to cope with a devastating torrential rain one midnight. The entire camp reacted instinctively and defiantly, by dancing till morning to the tune of traditional musical instruments, thereby boosting their own morale. With the exception of Hanisian, who was in America at the time, the performers had actually witnessed that sight as refugees at Ras al-Basit. As for the scene on stage, it portrayed "the early morning after the rain storm where the mother is calling on the children to spread the wet bedding, clothes, etc. on rocks and dry branches, hoping to save some things from the night's disaster. She knows some of her food, such as sugar, salt, flour have turned into mush." When at some point the four actors joined hands and began to sing and dance to the signature Musa Dagh folksong, "*Garmer Fstan Hakudz e, Hele, Hele Ninnaye*," (she has worn a red dress...), the audience accompanied them "while clapping along with several verses." Similarly, the playwright "had replaced family surnames with corresponding nicknames that were well known in Musa Dagh." So that, "with every nickname mentioned, the audience roared in loud laughter."[138]

This activity left a lasting impact for many years to come, as explained:

> After this party, the Musa Dagh celebration became an annual event but with less fanfare. The party was held in the same church hall in Paterson. Children recited poems and sang songs, and some adults delivered multi-lingual speeches in kistinik, in standard Armenian and even in Turkish. Each year, everyone enjoyed fantastic Musa Dagh dishes...all prepared by the Musa Dagh ladies of Paterson, NJ... The ladies deserve much praise for their hard work and effort for keeping the celebration alive and the Musa Dagh community together.[139]

ON THE ROAD TO INTEGRATION

As hinted above, many fresh immigrants, although at least bilingual (they knew Armenian/*Kistinig* and Turkish at a minimum), lacked knowledge of English. For example, Serop/Samuel Hagop Adajian, who was polyglot, did not speak English and accordingly enrolled at the American International College in Springfield, MA, an institution chartered in 1885 to educate new arrivals in the US.[140] Interestingly, some of the composition assignments that he wrote dealt with his native Kheder Beg, more specifically, the nurturing of silkworms and the landmark plane tree in the village center.[141] Paul Bedrosian in the early 1930s took "afternoon classes in business and evening classes in

digitised by A.R.A.R.@

English at Thomas Starr King School" in Los Angeles.[142] Things differed with children, who attended local public schools, integrated with their American peers, and got involved in extracurricular activities such as sports. In Paterson, for example, youngsters residing in the southern sector of town—and they were the majority— attended School No. 9 on Getty Avenue and subsequently the Central High School. Those living in downtown enrolled at the East Side High School.[143] Alexander M. Phillian, a graduate of the latter institution, played on its football team.[144] Similarly, Stephen H. Taminosian, who went to Fort Myers High School in Florida, "played football and baseball, and was a prospect for scholarships or the professionals."[145] Higher education became possible essentially after WWII. Details Jack Hachigian:

> When the war was over everyone attempted to return to a normal life with a number of the veterans going on to college before getting married. Because I was four years younger I went to college at the same time that the WWII veterans... During the 1950s, from 40 or so families of Musa Dagh decent [sic], five of the children went on to get Ph.D.s. [sic] and achieved some form of prominence. For example: Norman Balabanian, became a professor in Electrical Engineering writing several books on Switching Theory which were translated into many languages including Russian. Arshag Berj Hajian became a professor of Mathematics at Northeastern University specializing in Ergodic Theory. Besides myself there were two others who received PhDs in mathematics or engineering. Five advanced degrees from some 40 families attest to the importance of education among the Musa Daghtzis.[146]

Many immigrants joined Armenian and non-Armenian churches to burnish their Christian faith. Movses Hachigian in 1933 partook in the founding of the Saint Leon Armenian Apostolic Church in Paterson (presently in Fairlawn), which became the hub of Armenian activity.[147] Until then, the Armenians associated with one another based on their places of origin such as Kharpert, Dikranagerd, Van, Marash, Kesab, and Musa Dagh. Once the church was established, however, people of various backgrounds began to intermingle.[148] Moreover, on Mondays, Wednesdays, and Fridays small children attended after-school Armenian classes at the church, taught by a certain *Oriort* (miss) Nvart, from 4-5 p.m. and older children from 5-6 p.m. Throughout the year they held several cultural programs called *hantes* (plural *hantesner*). In 1938, for instance, they performed the Armenian national opera, *Anush* (the heroine's name), together with Newark, NJ Armenian children. Friday evenings were reserved for choir rehearsals.[149] Gerald C. Gemian shares his recollections: "We were attending St. Leon's Armenian Church on Bloomfield Avenue, and many times during the year we had picnics, hontess (hantes – V.Sh.), etc., and at one of the 'hontess[ner]' I was duly sworn in at the age of 12 into the Dashnag Society (ARF – V.Sh.)!"[150]

digitised by A.R.A.R.@

Since the majority of Musa Daghians in Paterson adhered to the Armenian Protestant/Evangelical denomination, they had their separate Sunday evening worship services at a local American Protestant church led by an Armenian pastor from a nearby town.[151] In places where an Armenian church did not exist, the immigrants, especially of the Protestant/Evangelical denomination, attended American churches. Wrote minister P.H. Welsheimer in a letter of verification: "This is to certify that Samuel Magzanian took membership with the First Christian Church, Canton, Ohio on April 20, 1924. He has been faithful to the church, and we commend him as a Christian gentleman."[152] Alexander M. Phillian, who in 1935 was baptized at the First Baptist Church in Paterson, served on its council while a life-long member.[153] The Frankians and Serekians worshipped at the Second Congregational Church in Holyoke.[154] After attending the Community Church in West Riverside for some time, the Igarians and Phillians switched to the Church of Christ, where they found more fulfilling spiritual nourishment.[155] The list went on.

Besides churches, Musa Daghians got involved in Armenian and non-Armenian voluntary associations and social-political movements. Certain immigrants joined the three Armenian political parties, namely, the Social Democrat Hnchakian Party, the Armenian Revolutionary Federation, and the Democratic Liberal Party.[156] Yeprem Frankian was admitted into the Young Men's Christian Association in Troy, NY.[157] Sarkis Phillian carried a Communist Party membership card.[158] John Atamian volunteered in the International Brigade to fight Fascism in Spain in 1938.[159] John Renjilian wrote: "The sheet entitled 'Fairfielder Planned to Record Thrilling Account of Musa Dagh' is apparently a summary of a speech my father [Yeremia] made to the Fairfield (CT) Rotary Club of which he was a most loyal member, not having missed a meeting for over twenty years."[160] In 1938 Sarkis Mateos Renjilian became a Free Mason with the Mount Tom Lodge, whereas Mihran Serekian belonged to the William Whiting Lodge, both in Holyoke.[161] Paul Bedrosian, a weaver in textile factories in Connecticut, New Jersey, and Pennsylvania for about eleven years (1916-1927), "on at least one occasion,...got fired from his job for attempting to organize workers against long hours and unfair labor practices!"[162] Alex J. Phillian, Paul's cousin, was also a union activist: "When Labor Unions [sic] were starting to form [in Paterson in the 1920s], Alex and other workers began to picket for better wages and conditions. Many, including Alex, were dragged off to jail many times because picketing was not yet legal. Alex later joined the march for Social Security in Washington and even had a 10 minute interview with Eleanor Roosevelt."[163]

Alex similarly aspired to become an actor and a playwright and accordingly took classes in theater and writing in Los Angeles (1927-29). It was at this time that he began to write a play about the Musa Dagh resistance. When he finished the draft after returning to the East Coast, "it was accepted to be played on Broadway and casting was begun. Alas, it was 1929 and the crash

digitised by A.R.A.R.@

occurred and the play was cancelled. Either he never tried to have it played again or could not get anyone interested later on."[164] In the same vein, Sarkis Igarian ("Chakest"), also known by his stage name of Emory Dennis, hoped to become a screen actor. He ultimately fulfilled his dream by appearing as an extra in the following movies: *Androcles and the Lion* (1952), *The Greatest Show on Earth* (1952), *The Ten Commandments* (1956), and *Around the World in Eighty Days* (1956).[165]

Health and safety issues concerned the immigrants as much as the American public at large. Those who could afford it purchased health insurance—an unknown commodity in Musa Dagh. A relevant anecdote: In the process of filling out an application form, when asked by an insurance agent whether a history of mental illness existed in the family, Hovhannes Phillian responded, through a translator, that he was the sanest of them all.[166] Pandemics and contagious diseases felled a number of people. A devastating diphtheria epidemic in 1923-24 swept the country, killing many children especially. One of the victims was Jacob Magzanian. His grieving mother suffered a stroke and was paralyzed until her death at a very young age.[167] Similarly, Gerald C. Gemian writes: "My mother contracted tuberculosis and suffered terribly dying in December 1929, leaving a 7 year old child (me)."[168] Car accident injuries or deaths resulted in part from the newcomers' lack of awareness about the dangers posed by urban traffic. Norman Balabanian relates an incident involving his brother:

> In December 1932, a few months after our return [from Bitias] to Paterson, when returning home from Sunday School at the Methodist Church one Sunday – before Armen and I had been re-educated to automobile traffic, nonexistent in Bitias – Armen ran ahead of me across Main Street toward our house, without looking out for traffic, oblivious of the New York bus bearing down the street, traveling from Clifton to downtown Paterson. The bus hit him and dragged him for about a block. It was a shock for me as I ran home to tell my parents. He still carries the evidence, a scar on his forehead.[169]

Men and women of Musa Dagh descent also served the adopted country in various capacities during WWII. Alexander M. Phillian took a leave of absence from his work to join the Merchant Marine "as a radio operator on ships that included the Caesar Rodney, which ferried supplies across the Atlantic under treacherous conditions to the port of Murmansk, USSR. He received the Atlantic, Pacific and Mediterranean Middle East War Zone Bars for his service." His future wife, Victoria Renjilian, was one of the Women Accepted for Volunteer Emergency Service (WAVES).[170] Mary Magzanian entered the Women's Army Auxiliary Corps (WAAC).[171] Shushanig/Suzie Phillian contributed as a nurse.[172] Albert Egarian "worked for Curtis Wright in Fairfield, New Jersey, manufacturing propellers for the B29 bombers."[173] Paul Hachigian participated "as a flight mechanic in the Air Force. Jack Antablian

digitised by A.R.A.R.@

and the Egarian brothers, John and Jim, all served." Sarkis Philian "saw action as an OSS operative behind Nazi lines."[174] Stephen H. Taminosian "was drafted into the U.S. Navy and served in the Atlantic and Pacific oceans..."[175] Aram J. Adajian "was stationed on several South Pacific islands. Serving with an anti-aircraft gun battalion, Adajian helped protect air strips being bombed by Japanese planes." After being discharged in 1945, he joined several veterans' groups in New Britain and assumed leadership roles. He likewise founded the Armenian-American veterans post.[176] The list went on.

An interesting situation involved Alex J. Phillian. A zealous pacifist, he nevertheless volunteered for the US Army after the Japanese bombed Pearl Harbor on 7 December, 1941. Initially considered old for military service (he was thirty-seven years of age), he was accepted after performing twenty pushups with great agility. During his stay in Europe, where he saw action in the Battle of the Bulge and the liberation of Paris, he regularly received packages from home containing onions, nuts, and "camel candy" (ground raisins and raw peanuts in small egg shape) that satisfied his strict vegetarian diet.[177] He also asked for the Musa Dagh version of molded, spicy cottage cheese as he wrote to his sister, "Send me some Sourki and olives when you get a chance."[178] In turn, Alex's father, Hovhannes, planted a vegetable garden in a large vacant lot near his house on Pacific Street in Paterson. "During WWII, citizens were encouraged to plant gardens to help the war effort and these were called Victory Gardens. Baboo [Hovhannes] even had a sign saying it was a 'Victory Garden'." Interestingly enough, "around the edges of the garden Baboo planted Hollyhocks to remind him of Bitias."[179]

Unfortunately, not all soldiers returned from their overseas mission alive. Paul Frankian, an only son, was killed at the age of twenty-one,[180] and so was the seventeen-year-old Harold Sarafian in the Battle of the Bulge.[181] Other men and women in uniform may also have made the ultimate sacrifice. For most veterans, however, a new life would begin with opportunities in higher education and promising careers, as well as with the formation of young families.

CONCLUSION

The Musa Dagh immigrants continued to network with one another and celebrate the 1915 resistance through the 1970s. The 40th and 50th anniversaries in 1955 and 1965, respectively, were marked with noted enthusiasm, as compatriots gathered together in hotels to cherish their common ancestry with pride. As the immigrant generation faded and their progeny moved out of areas of concentration and gradually assimilated, however, the disconnect with Musa Dagh—and things Armenian in general—became more and more evident. But this sobering reality coincided with a new development—the arrival of fresh waves of immigrants from Soviet Armenia beginning in the 1970s and independent Armenia since 1991, as well as from Lebanon as a result of the 1975-90 civil war. Unlike their predecessors, most

digitised by A.R.A.R.@

newcomers settled not on the East Coast but rather in California with concentrations in greater Los Angeles, Fresno, and the San Francisco Bay area. The Musa Daghian vibrancy thus shifted to a new locus and era. At present the workforce is no longer employed in large-scale industries; instead, people earn their livelihood as technicians, professionals, artisans, educators, entrepreneurs, and so on. From a social, cultural, and psychological perspective, formal compatriotic associations established since 1980 have served as safety nets for the preservation of the peculiar fabric of this ethnic subgroup. But such entities do not function in isolation; rather, there is an apparent interconnectedness berween them and Anjar in Lebanon, the current spiritual home of Musa Daghians worldwide, which is achieved through various venues including an official website (mousaleranjar.com).

ENDNOTES

[1] See Vahram L. Shemmassian, "The Socioeconomic Life of Musa Dagh Armenian Migrants in the Middle East During the 1920s-1930s," *Haigazian Armenological Review, Vol. 30,* 2010, pp. 205-230. As the title suggests, this article does not deal with the migrants in Ethiopia; that group will be studied separately.

[2] The paucity of sources does not allow for a meaningful discussion of the situation of Musa Dagh migrants in South America at this stage. For references to a few cases in Argentina and Brazil, consult Serop Sherbetjian, *Badmutiun Svedahayeru* (History of Svedia Armenians), Beirut, Hamazkayin "Vahe Setian" Press, 2010, pp. 193-267 *passim*.

[3] George H. Filian, *Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian*, Hartford, Connecticut, American Publishing Company, 1896, pp. xiv-xv.

[4] A.K. Seklemian, "'Asbarez'i Dzakume" (The genesis of Asbarez), *Asbarez Joghovadzu Dasnameagi Artiv, 1908-1918* (Anthology of Asbarez on the occasion of its tenth anniversary, 1908-1918), Fresno, CA, Asbarez, 1918, pp. 9-15; A. Ghugasian, "A.K. Seklemian," *Asbarez Hisnameag 1908-1958* (Fiftieth anniversary of Asbarez 1908-1958), Fresno, CA, Asbarez, [1958], pp. 192-74.

[5] Vahram L. Shemmassian, "The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915," Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles, 1996, pp. 62-67.

[6] Ibid., pp. 184-234.

[7] United States National Archives (USNA), Record Group (RG) 84, Records of the Foreign Service Posts of the Department of State, Consulate of Aleppo, File *Correspondence, American Consulate, Aleppo, Syria, 1916*, Part 2, Classes 125.8 to 310, vol. 64, Jesse B. Jackson to Rev. E. H. Shanks, 10 February 1916, 29 October 1915, 12 June 1916; Rev. Shanks to Jackson, 15 April 1916, 25 September 1916; idem, Part 7, Class 310, vol. 69, Jackson to Rev. Shanks, 17 June 1916; Jackson to Moses Ranjilian, 14 September 1916; handwritten letter regarding Taslakian family, 20 November 1916; Jackson to Taslakian, 23 November 1916. In the summer of 1982 I conducted research at the USNA in Washington, D.C., and placed an order for documents to be microfilmed. The microfilms were mailed to me, but I did not check their contents at the time. When I read the microfilms years later for my doctoral dissertation, the documents cited in this footnote were missing. I tried to inquire about them on two different occasions through acquaintances, but to no avail; the documents were nowhere to be found in their files. I have concluded that they had been removed from the files for microfilming but never microfilmed due to inattention and unfortunately lost or misplaced.

digitised by A.R.A.R.@

[8] Ibid., File *American Consulate, Aleppo, Syria, 1919*, Part 1-5, Class - 3, vol. 81, Rev. Shanks to Jackson, 15 December 1918, 14 June 1919; Jackson to Rev. Shanks, 14 June 1919 (this letter was microfilmed).

[9] See, for instance, Aurora Adajian Lehmann, private papers, Chatsworth, California, letters mailed from Port Said to H.K. Phillian at 841 Main Street, Paterson, New Jersey, 8 October 1915 (date on envelope), Hovhannes Philian (same person) at 142 Pine Street, Manchester, Connecticut, 23 March 1916 (date on envelope). It is not too clear as to who sent the letters. See also idem, Boghos Der Bedrosian (Paul Bedrosian) to Ohannes K. Filian (same person), 21 March 1916. Unfortunately, letters sent from the US to Port Said are nowhere to be found.

[10] Armenian Revolutionary Federation (ARF) Archives, Boston (now Watertown), Massachusetts, File 1054/35, *H.H.T. Yekibdosi G. Gomide 1918 T.* (ARF Central Committee of Egypt 1918), Account of Money Distributed in the Port Said Camp (Money from America).

[11] Zohrab Hanisian, private papers, Napa, California, untitled and unpublished family history booklet, p. 8; idem, List of U.S. Based Armenian Volunteers in Légion d'Orient – WWI, list prepared by the Zoryan Institute, Cambridge, Massachusetts. Six of the volunteers, originally from Musa Dagh ("Svedia") were then living in New Britain, Connecticut: Serop Adajian, Hampartzoom Hagopian, Hovhannes Hovhannesian (Hanisian), Sarkis Karamanian (Kasamanian?), Sarkis Sarkahian, and Bedros Taslakian. For the formation and activity of the *Légion d'Orient* in general, consult Guévork Gotikian, "La Légion d'Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)," *Revue d'Histore Arménienne Contemporaine*, Tome III, numéro special, prepared by Raymond H. Kévorkian, 1999, pp. 251-324; Aram Karamanoukian, *Les Etrangèrs et le Service Militaire*, Paris, Editions A. Pedone, 1978, pp. 115-150; Hagop Torosian, "Haigagan Lekeone," Mardiros Kushakjian and Boghos Madurian (eds.), *Hushamadean Musa Leran* (Memorial book of Musa Dagh), Beirut, Atlas Press, 1970, pp. 425-449; Dikran H. Boyajian, *Haygagan Lekeone. Badmagan Hushakrutiun* (The Armenian Legion: A historical memoir), Boston, MA, Baykar Printing Press, 1965.

[12] Vahram L. Shemmassian, private papers, a 1918 photograph depicting the fourteen-member executive committee of the *Légion d'Orient* support group in New Britain. The five Musa Daghians on the committee were: Sarkis Sarkahian, Boghos Matosian, Peniamin Geokjian, Zakar Kbburian, and Sarkis Kasamanian. Seven others were from Iran and one was from Kharpert. The provenance of the fourteenth member is unknown.

[13] Hanisian, private papers, family history booklet, p. 9 writes: "With the signing of the Selective Service Act in May 1917, U.S. citizens and aliens between the ages of 21 and 31 years old were required to register for the WWI Draft system. Zakaria and Sarkis [Hanisian], registered on June 5, 1917, the first of three designated registration dates. Aliens were required to register but were not subject to induction into the American military service." Similarly, George Barkev Phillian registered for the draft on 5 June 1917 in Lee County, Florida, and Rupen Hayrig Phillian on 24 August 1918 in Erie, Pennsylvania (see Bill Larkin, email to the author, 1 May 2009). Manase and Samuel Magzanian likewise registered (see Alberta Magzanian, letter to the author, 26 September 2009). The brothers Madatia Gozman (b. 14 November 1881) and Badros (Bedros) Gozman (b. 27 March 1885) Taminosian in Florida, too, counted among the prospective soldiers (consult Raymond H. Banks, USGenWeb Archives, rayhbanks@aol.com, retrieved 23 May 2009). Other Musa Daghians may also have registered.

[14] *Arev* (Sun), (Alexandria, Egypt), 6 December 1915. For departure preparations, consult Rose Egarian Fiscus, "Rose's Story (As Recorded in 1953)," unpublished memoir, pp. 16-17.

digitised by A.R.A.R.@

[15] *Arev*, 28 January 1916. See also the issue of 4 February 1916.

[16] *Hayrenik* (Fatherland), (Boston), 18 February 1916.

[17] USNA, RG 36, Records of the Bureau of Customs, Passenger Lists of Vessels arriving at New York, 1897-1916, Microfilm Publication T715, Roll 2,455, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Officer at Port of Arrival, *S.S. America* sailing from Genoa, February 21, 1916, arriving at Port of New York, March 8, 1916. Although the date of arrival is listed as 8 March, the source in note 16 below indicates 9 March. The latter date is also corroborated by Bill Larkin, email to the author, 15 November 2010. This discrepancy may be explained by the fact that the new arrivals were probably kept at Ellis Island overnight for customs formalities, especially health inspection; or, although the manifest indicated 8 March, the actual arrival date was 9 March.

[18] Willis Mason West, *The Story of American Democracy Political and Industrial*, Boston, New York, Chicago, Atlanta, San Francisco, Allyn and Bacon, 1922, p. 581.

[19] *New York Times*, 12 March 1916, as cited in Richard Diran Kloian, *The Armenian Genocide—First 20th Century Holocaust*, Richmond, CA, Armenian Commemorative Committee, 1980, p. 133.

[20] [Nvart Yeghiarian/Igarian], "1915 Suedia Muharebesi" (The 1915 Svedia War), unpublished eyewitness account (original donated by the author to me). This account, written in Turkish in Armenian characters, was published in Armenian translation in *Asbarez*, 27 October 1916, 3 November 1916, 10 November 1916, 17 November 1916, 24 November 1916, 1 December 1916.

[21] Elisa Seklémian, "Récit de l'Épisode de Djébel Moussa," in Archag Tchobanian (ed.), *La Femme Arménienne*, Paris, 1918, pp. 78-82.

[22] Shemmassian, private papers, Richard J. Krejsa, "Paul Bedrosian: 25 April 1900-21 October 1993," a four-page necrology.

[23] Mary Vartanesian Dabbakian, email to the author, 19 March 2010.

[24] Aurora Adajian Lehmann, email to the author, 24 March 2010.

[25] Ibid., private papers, Sarah Adajian's Application for Information form or Copies of Immigration and Naturalization Records.

[26] Telephone interview with Regina P. Adajian, 7 June 2009, Granada Hills, California-Wethersfield, Connecticut.

[27] *Hayrenik*, 27 January 1917, correspondence from Leylani (Movses Der Kalusdian) dated 20 October 1916.

[28] Armen Hanisian, letters to the author, 26 September 1977, 1 October 1977.

[29] Julie Aprahamian, private papers, New York, New York, Inspection (vaccination) Card (Immigrants and Steerage Passengers) of Missak Aprahamian, List or Manifest, *Vasari*, 13, no. on ship's list or manifest, 19.

[30] Zohrab Hanisian, private papers, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, *S.S. Vauban*, sailing from Buenos Aires (La Plata), 19 October, 1916, arriving at Port of New York, 11th November, 1916. The immigrants were, as spelled, Vanes Geukdjian, Zacaria Hanesian, Hampartzoom Agopian, Sarkis Hanesian, Mooses Keusherian, and Manvel Kebisian.

[31] John Renjilian, letter to the author, 13 October 1988.

[32] Ibid., private papers, Newtown, Connecticut, Yérémia Rangelian (Renjilian) Laissez-Passer, no. 8284, issued by the Sandjak Autonome d'Alexandrette, 12 October 1920. The photo of Krikor Sarrafian is also affixed to this document; idem, Sarah Rengilian (Renjilian) Laissez-Passer, no. 8289, issued by the Sandjak Autonome d'Alexandrette, 12 October 1920. The photos of Victoria Renjilian, twenty-two years of age, and Helen Renjilian, twelve years of age, are also affixed to this document.

digitised by A.R.A.R.@

[33] Florence Igarian Harutiunian, private papers, Pismo Beach, California, Marie Igarian's and her daughter, Sara's passport, issued by the Haut Commissariat de la Republique Française en Syrie & Cilicie, 19 October 1920.
[34] Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010.
[35] Hanisian, private papers, List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, *S.S. Megali Hellas*, Passengers sailing from Pireus on November 8, 1920, arriving at Port of New York November 25, 1920.
[36] Ibid., List or Manifest of Alien Passengers for the United States Immigration Office at Port of Arrival, *S.S. Pannonia*, Passengers sailing from Patras on 21 December, 1920, arriving at Port of New York January 10, 1921.
[37] Nazareth Emlikian, private papers, Huntingdon Valley, Pennsylvania, Maritza Boyadjian's passport, issued by the Haut Commissariat de la Republique Française en Syrie & Cilicie, Grand Liban, 2 March 1921.
[38] Gerald C. Gemian, private papers, Towaco, New Jersey, Marie Subkyan's passport issued by the Haut Commissariat de la Republique Française en Syrie & au Liban, 9 July 1921.
[39] Miriam Kalamian, private papers, Hamilton, Montana, Statement of Facts for Preparation of Petition: Section of Law, Alien Registration no. A-3971583, name Nora Serekian (Nouritza Melaytutian).
[40] Miriam Kalamian, email to the author, 21 September 2009.
[41] Ibid., private papers, Bedros (surname illegible) to Mihran Serekian, 31 March 1923. The letter is written on the stationery of V. Morlian, Ph.D., LLB, 294 Washington Street, Room 431, Boston, MA.
[42] Ibid., email, 21 September 2009.
[43] Jack Hachigian, *Secrets from an Armenian Kitchen* (n.p.: n.p., 2006), pp. 22-23.
[44] Mary Vartanesian Dabbakian, email to the author, 19 March 2010; telephone interview with her on 21 March 2010, Granada Hills, California-Boynton Beach, Florida.
[45] Norman Balabanian, *Life Story*, Gainsville, Florida, n.p., 2008, p. 18.
[46] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[47] A. Araradian, "Hay Gaghtaganutiune Amerigayi Mech" (The Armenian immigrants in America), *Arshaluys Badgerazart Darekirk* (Dawn illustrated yearbook), prepared by Armenag Melikian, Fresno, CA, Asbarez, 1922, p. 52.
[48] Bill Larkin, email to the author, 2 November 2009.
[49] Ibid., 15 November 2010.
[50] Cheney Brothers Silk Manufacturing Company Records, Archives and Special Collections at the Thomas J. Dodd Research Center, University of Connecticut, Storrs, CT, Series II: Personnel Records (1900-1962), Subseries E: Employee Record Cards (1860-1960), http://doddcenter.uconn.edu/findaids/Cheney/MSS19840026.html. Retrieved 10 March 2010.
[51] Adajian Lehmann, email, 30 October 2009; Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010; Sarah/Sally Renjilian Peeke, "Notes Regarding the Sarkis and Aznive Renjilian Family," sent to the author.
[52] http://doddcenter.uconn.edu/findaids/Cheney/MSS19840026.html.
[53] Hachigian, *Secrets*, p. 22.
[54] "Alexander M. Phillian," *AMAA News* xxxv, No. 5, September-October, 2001, p. 14.
[55] Elizabeth Frankian Standen, private papers, Holyoke, Massachusetts, "John E. Franklin, 87, Was Silk Producer," newspaper clipping dated 27 January 1973. Probably the newspaper is the local *Holyoke Transcript-Telegram*.
[56] Sarah Renjilian Peeke, private papers, Wellesley, Massachusetts, "Samuel S. Renjilian, 79," a clipping from an untitled newspaper. Probably it is the *Holyoke Transcript-Telegram*.

digitised by A.R.A.R.@

[57] Frankian Standen, private papers, "Mr. and Mrs. Serekian Mark Golden Wedding," a clipping from the *Holyoke Transcript-Telegram*, 24 July 1972, p. 10.
[58] Adajian Lehmann, private papers, Satenig/Sallie Phillian, "MY UNCLE," typed poetry.
[59] Edgar Williams, "40 Days of Musa Dagh: A Bloodbath That Never Was," *The Philadelphia Inquirer*, 19 September 1980, p. 2-B. This is an interview with Stepan Panossian.
[60] Hachigian, *Secrets*, p. 141.
[61] Shemmassian, private papers, three pictures depicting the two brothers at their workshop either together or individually.
[62] Ibid., business card of Albert Sherbetjian.
[63] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[64] Ibid.
[65] Renjilian Peeke, private papers, "Mrs. Samuel S. Renjilian, 67," a clipping from an untitled newspaper. Probably it is the *Holyoke Transcript-Telegram.*
[66] "Our History," Kalamian's Inc. website by Mystic Net Marketing, http://kalamians.com/history.html, retrieved 2 June 2009.
[67] Telephone interview with Armen Jack Adajian, 15 May 2009, Granada Hills, California-Lake Bluff, Illinois.
[68] Michael Adajian, email to the author, 10 June 2009.
[69] Hanisian, private papers, family history booklet, p. 8.
[70] Larkin, email, 2 May 2009.
[71] Ibid., 1 May 2009.
[72] Telephone interview with Regina P. Adajian, 7 June 2009; Michael Adajian, private papers, Chicago, Illinois, "Joseph S. Adajian Dies at 96: Longtime Owner of Popular Downtown Restaurant," a clipping from *The Hartford Courant*, 1 December 1988, pp. B1, B5.
[73] Michael Adajian, private papers, "Joseph S. Adajian Dies."
[74] Telephone interview with Armen Jack Adajian, 18 May 2009.
[75] Adajian Lehmann, emails, 3 November 2009, 30 November 2009; telephone interview with Alberta Magzanian, 21 December 2009, Granada Hills, California-Olney, Maryland.
[76] Telephone Interview with Dikran Sarkuni, 21 December 2009, Granada Hills, California-Los Angeles, California.
[77] Adajian Lehmann, email, 24 December 2009.
[78] Shemmassian, private papers, Krejsa, "Paul Bedrosian."
[79] Adajian, private papers, photocopies of pertinent pages from the *New Britain Directory* for the years 1924-1930.
[80] Larkin, email, 2 November 2009.
[81] Ibid., 5 January 2010.
[82] Egarian Fiscus, "Rose's Story," pp. 18, 25.
[83] Ibid., pp. 19-20.
[84] Shemmassian, "The Armenian Villagers," p. 128.
[85] Levon Filian, email to the author, 20 May 2009.
[86] Ibid.
[87] Larkin, email, 21 November 2010.
[88] Kalamian, email, 21 September 2009.
[89] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[90] Armen Hanisian, letter to the author, 26 September 1977.
[91] Magzanian, letter, 4 October 2009.
[92] Hachigian, *Secrets*, p. 131.
[93] Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010.

digitised by A.R.A.R.@

[94] Hachigian, *Secrets*, p. 131.
[95] Ibid., p. 141.
[96] Ibid., p. 71.
[97] Telephone interview with Magzanian, 24 December 2008.
[98] Gemian, letter, 23 March 2010.
[99] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[100] While a number of letters from Musa Dagh to relatives and friends in the US are found in family collections in the US, letters sent from the US to Musa Dagh are hard to find. For correspondence in the first category, see Adajian Lehmann, private papers, miscellaneous letters and business papers sent by H.A.M. Filian from Bitias to relatives in the US, 1920-21; Hagop Dzaghguni (Hergelian?) from Yoghunoluk to Ohannes K. Phillian, 22 February 1923; Victoria J. Shemmassian from Vakef to Mr. and Mrs. Hovhannes K. and Sara Magzanian Phillian, 23 February 1923; Mgrdich Der Arakelian from Haji Habibli to aunt Sara Phillian, 7/22 January 1926. See also Victoria Renjilian Sarafian, private papers, Fresno, California, Movses S. Renjilian from Bitias to "My Dear Children", Victoria and her husband Krikor Sarrafian, 2 May 1923; Emlikian, private papers, Sarkis Boyajian to brother-in-law Kapriel Emlikian, 18 January 1929.
[101] Shemmassian, private papers, two postcards sent by Movses/George Sherbetjian/Shirn to his brother, Albert in the US from two different legs of his trip. The first postcard was sent from Delgada, Portugal on 27 July 1925 and the second one from Cairo, Egypt on 12 August 1925; idem, family reunion pictures.
[102] Telephone Interview with Regina P. Adajian, 6 July 2009.
[103] Mekhitarist Armenian Catholic Order Archives, Vienna, Austria, File *Hnchagean Gusagtsutiun 1920[-1938]. Adenakrutean yev Artzanakrutean Dedrag S.T. Hnchagean Gusagtsutean Svedio Shrchanagi Miatseal M. Varchutean 1920 Noyemper[-1938 Okosdos]* (Hnchagian Party 1920(-1938): Notebook of minutes and recordings of the United Body Committee of the Svedia District Social Democrat Hnchagian Party 1920 November(-1938 August), copy of a letter to comrade Isgender Kh. Filian in Paterson, New Jersey, 18 January 1931.
[104] ARF Archives, File 965/28, *H.H.T. Giligio gam Lernavayri G. Gomide 1921 T.* (ARF Central Committee of Cilicia or Lernavayr 1921), ARF Svedia Committee chair, V. Vahakn, and secretary, Shant-Diran, to ARF Central Committee of America, Boston, 8 November 1921; idem, File 969/32, 1922, 16 March 1922.
[105] Hachigian, *Secrets*, p. 47.
[106] "Vijagakrutiun Jebel Musayi Hay Kiugherun" (Survey of the Armenian villages of Musa Dagh), *Suriahay Daretsuyts* (Syiran Armenian Almanac), prepared by M. Ajemian, M. Siserian, and Y. Vosgerichian, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 241; *Aztag* (Medium/Factor), Beirut, 9 July 1927.
[107] Armen Hanisian, letters to the author, 26 September 1977, 1 October 1977, 7 February 1989; Harach College Archives, Anjar, Lebanon, Zakaria Hanisian, chair, Mihran Serekian, secretary, and Hagop Sarkahian, treasurer of the Yoghunoluk Educational Society in the US to the Anjar (St. Paul) Church Construction Committee, 3 July 1961.
[108] Harach College Archives, Harach School Board of Trustees to Musa Dagh Compatriots Living in the US, 8 May 1962. An attachment to this letter, likewise dated 8 May 1962, furnishes details of the construction cost (3,570 Lebanese liras).
[109] *Husaper* (Hope bearer), (Cairo), 15 January 1936, 12 February 1936. The money was distributed by Rev. Dikran Antreasian.
[110] Manase Sevag, "'Musa Dagh'e yev Kaghutahay Badvakhntrutiune" ("Musa Dagh" and the Dignity of the Armenian Community), *Hayasdani Gochnag* (Clarion of Armenia), Vol. XXXVI, No.43, 24 October 1936, pp. 1,022-23.

digitised by A.R.A.R.@

[111] Hachigian, *Secrets*, pp. 141-42.
[112] Alberta Magzanian, Anna Magzanian, and Louisa Magzanian, *The Recipes of Musa Dagh: An Armenian Cookbook in a Dialect of Its Own* (n.p., Lulu.com, 2008), p. 162.
[113] Cathy Chestnut, "Stephen Taminosian, 69, Was Mentor to Family, Loved Nature," obituary in the Fort Myers, Florida, *News-Press*, 17 August 1990; "Stephen H. Taminosian," *News-Press*, p. 6B.
[114] "Alexander M. Phillian," *AMAA News*, p. 14.
[115] Magzanian, letter, 4 October 2009. Some of the bachelors who went back to Musa Dagh, got married, and returned to the US were Garabed/Charlie Chaparian, Sdepan Kelejian, Manase Magzanian, Madatia Taminosian, and Sdepan Panosian.
[116] Kalamian, email, 21 September 2009.
[117] Hachigian, *Secrets*, p. 22.
[118] Adajian Lehmann, email, 24 December 2009.
[119] Ibid., 10 September 2009.
[120] Ibid., 24 December 2009.
[121] Those who married *odar*s included, among others, the four siblings of Serop and Sara Adajian (a fifth sibling never got married); the four daughters of Sarkis and Azniv Renjilian; and the two daughters of Yeprem and Marta Frankian (a third daughter married an Armenian). See, respectively, Adajian Lehmann, email, 28 February 2010, Renjilian Peeke, private papers, "Samuel S. Renjilian, 79," and Frankian Standen, private papers, "John E. Franklin, 79."
[122] Barry R. Shirn, *The Sharbatjian's [sic] of Musa Dagh: What Flows Within*, Bloomington, Indiana, Authorhouse, 2005, pp. 20, 26-27; Larkin, email, 2 November 2009; Frankian Standen, private papers, "John E. Franklin, 87."
[123] Hachigian, *Secrets*, p. 26.
[124] Ibid., untitled list of Musa Daghians in the US; Interview with Paul Bedrosian, 27 May 1990, Pismo Beach, California; Magzanian, letter, 26 September 2009; Levon Filian, email to the author, 20 May 2009.
[125] Filian, email, 20 May 2009.
[126] Gemian, letter, 23 March 2010.
[127] Adjaian Lehmann, email, 9 November 2010.
[128] Magzanian, letter, 4 October 2009; telephone interview with Magzanian, 26 December 2009.
[129] Interview with Hovhannes Hajian, 5 January 1990, Hollywood, California.
[130] Telephone interview with Magzanian, 26 December 2009.
[131] Hachigian, *Secrets*, pp. 131, 168, 183.
[132] Violet Skenderian, letter to the author, 29 January 2008.
[133] Michael Adajian, private papers, Mary (Aurora Adajian Lehmann), copy of an email to "Dear Cousins," 15 June 2004.
[134] Frankian Standen, letter, 12 September 1988.
[135] Renjilian Peeke, "Notes Regarding the Sarkis and Aznive Renjilian Family," written for the author.
[136] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[137] Vahram L. Shemmassian, personal recollections.
[138] Magzanian, letter, (no day) January 2010.
[139] Ibid.
[140] Adajian Lehmann, email, 10 September 2009.
[141] Shemmassian, private papers, S.H. Adajian "English a [sic]" composition assignment book. The two compositions are titled "The Description of a Tree" and "Description of a Silkworm."

digitised by A.R.A.R.@

[142] Ibid., Krejsa, "Paul Bedrosian."
[143] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[144] "Alexander M. Phillian," *AMAA News*, p. 14.
[145] Chestnut, "Stephen Taminosian."
[146] Hachigian, *Secrets*, p. 27.
[147] Ibid., p. 47.
[148] Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010; telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[149] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[150] Gemian, letter, 23 March 2010.
[151] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[152] Alberta Magzanian, private papers, Olney, Maryland, Rev. P.H. Welshimer, letter of recommendation for Samuel Magzanian, 29 July 1924.
[153] "Alexander M. Phillian," *AMAA News*, p. 14.
[154] Frankian Standen, private papers, newspaper clippings titled "John E. Frankian, 87, Was Silk Producer" and "Mr. and Mrs. Serekian Mark Golden Wedding."
[155] Egarian Fiscus, "Rose's Story," pp. 19-23; Larkin, email, 1 May 2009.
[156] Telephone interview with Vartanesian Dabbakian, 21 March 2010.
[157] Frankian Standen, private papers, YMCA Certificate of Membership of Yeprem Frankian, July 1911, Troy, NY.
[158] Hachigian, *Secrets*, p. 26.
[159] Frankian Standen, private papers, caption of a picture of John Atamian.
[160] Renjilian, letter, 13 October 1988.
[161] Renjilian Peeke, private papers, "Samuel S. Renjilian"; Frankian Standen, private papers, "Mr. and Mrs. Serekian Mark Golden Anniversary," newspaper clipping.
[162] Shemmassian, private papers, Krejsa, "Paul Bedrosian."
[163] Adajian Lehmann, emails, 30 December 2009, 1 March 2010.
[164] Ibid.
[165] Ibid., 9 November 2010.
[166] Ibid., 24 March 2010.
[167] Frankian Standen, private papers, caption of Jacob Magzanian picture. Similarly, Mary Vartanesian Dabbakian writes: "My Aunt Mary Skenderian and her son, Alex went to live with her brother-in-law in College Point, NY, where she passed away during a flu epidemic" (see email, 19 March 2010).
[168] Gemian, letter, 23 March 2010.
[169] Balabanian, *Life Story*, p. 18. Others also fell victim to car accidents. In Manchester, Connecticut, for example, "Isgoohi [Vartanesian Kalamian] was hit by a car and killed, while walking from work." Mary Chaparian Phillian died in Paterson in 1926 under similar circumstances leaving behind three young children (see respectively, Vartanesian Dabbakian, email, 19 March 2010, and "Alexander M. Phillian," *AMAA News*, p. 14).
[170] "Alexander M. Phillian," *AMAA News*, p. 14.
[171] Ibid.
[172] Filian, email, 20 May 2009.
[173] Larkin, email, 5 June 2010.
[174] Hachigian, *Secrets* p. 26.
[175] Chestnut, "Stephen Taminosian."
[176] Michael Adajian, email, 10 June 2009; idem, private papers, Johnny Mason Jr., "Plainville Veteran to be Honored Monday," newspaper clipping from *The Hartford Courant*, 9 November 1991.
[177] Adajian Lehmann, email, 1 March 2010.

digitised by A.R.A.R.@

[178] Adajian Lehmann, private papers, Alex J. Phillian to "Dear Sister" (Sara Phillian Adajian), 10 August 1944, from "Somewhere in France."
[179] Ibid., email, 14 March 2010.
[180] Frankian Standen, letter, 12 September 1988.
[181] Filian, email, 20 May 2009.

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՊԱՆԴՈՒԽՏՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԸ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ, 1910-1950ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ
(Ամփոփում)

ՎԱՀՐԱՄ ՇԵՄՄԱՍԵԱՆ

Յօդուածը կ'ուսումնասիրէ Մուսա Լերան հայ պանդուխտ-գաղթականներու կեանքը՝ Մ. Նահանգներու մէջ, Ի. դարու առաջին կիսուն։ Ան հիմնուած է ցարդ գրեթէ չօգտագործուած սկզբնաղբիւրներու վրայ, ներառեալ՝ արխիւներ, թերթեր, յուշեր, անձնական հարցազրոյցներ, նամակագրութիւններ, անձնական փաստաթուղթեր, կայքէջային տեղեկատուութիւններ, եւն.։

Մուսա Լեռէն Մ. Նահանգներ պանդխտութիւնը ծայր առած է Ի. դարու սկիզբին, մանաւանդ՝ 1908ի երիտթուրք յեղափոխութենէն եւ անոր յաջորդող հիւլիկեան եւ հիւսիսային Սուրիոյ ջարդերէն ետք։ Յետագային անոնց միացած են Եգիպտոսի Փոր Սաիտի գաղթականներէն, եւ 1916ին՝ Պուենոս Այրէսէն ժամանած գաղթականներ։ Մուսա Լեռէն գաղթը վերսկսած է 1919ին՝ տեղահանուածներու Մուսա Լեռ վերադարձէն ետք։

Պանդուխտ-գաղթականներուն մեծ մասը հաստատուած է Մ. Նահանգներու Արեւելեան Ափ, մասնաւորաբար Փընսիլվենիա, Նիւ Ճըրզի, Փենսիլվենիա, Մեսէչուսէց, Նիւ Եորք եւ Ֆլորիտա։ Քիչեր բնակութիւն հաստատած են Քալիֆորնիա։ Ասոնք գործի լծուած են մետաքսի գործարաններու, ուտեստեղէնի արտադրութեան եւ այլ մասնագիտութիւններու մէջ։ Ոմանք հիմնած են իրենց անձնական գործերը։

Մ. Նահանգներու հեռաւորութիւնը արգելք չէ եղած որ ամուր կապ պահպանուի ծննդավայր Մուսա Լերան հետ։ Պանդուխտ-գաղթականները ներքին ցանց մը յառաջացուցած են, պահպանած իրենց աւանդոյթները եւ չարունակած հաղորդակցիլ իրենց բարբառով։

Այդուհանդերձ, համարկումը անխուսափելի եղած է։ Դպրոցներու, ակումբներու, եկեղեցիներու թէ կամաւորական ընկերակցութիւններու ընդմէջէն գաղթականները առնչուած են ամերիկեան կեանքին։ Անոնցմէ ոմանք մաս կազմած են նաեւ ամերիկեան գինեայ ուժերուն՝ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի տարիներուն։ Յաջորդ սերունդէն շատեր խառն ամուսնութիւններ կնքելով սկիզբ դրած են ամբողջական ձուլման։

digitised by A.R.A.R.@

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՍՓԻՒՌՔԻ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՄԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԻՆ)

ԱՐՄԷՆ ԻՒՐՆԷՇԼԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՆԹԱՀՈՂ

Ներհայկական, միջկուսակցական քաղաքական տարակարծութիւնները Սփիւռքի յատկապէս հայահոծ գաղութներու պատմութենէն անբաժան իրողութիւններ են։ 1920էն մինչեւ օրս երկարող շրջանին այդ տարակարծութիւնները ունեցան եւ կը շարունակեն ունենալ ամենատարբեր դրսեւորումներ, պայմանաւորուած՝ ներքին եւ արտաքին գործօններով։

Գաղութահայ ազգային կեանքին մէջ առաջնորդող դիրք գրաւելու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ), Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՍԴՀԿ) ու Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան (ՌԱԿ) յաւակնութիւնները, «պաղ պատերազմ»ին բերումով ամէն մէկուն հակադիր ճակատի վրայ յայտնուիլը, Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ կուսակցութիւններուն եւ անոնց յարող կամ համակիր գանգուածներուն յաճախ թշնամական կեցուածքները ծնունդ տուած են երբեմն ծայրայեղ լարուածութեան, պատճառելով ընդհուպ մինչեւ եղբայրասպանութիւն։

Բեւեռացումի հիմնական պատճառներէն մին, ինչպէս ըսուեցաւ, եղած է Խորհրդային Հայաստանին ու համաշնաւար վարչակարգին հանդէպ մէկ կողմէն ՀՅԴի, իսկ միւս կողմէն՝ ՍԴՀԿի ու ՌԱԿի կեցուածքներուն միջեւ գտնուող հիմնական տարբերութիւնը։

1918ին Արեւելեան Հայաստանի մէջ հռչակուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը, աներկբայօրէն, երազի մը իրականացումն էր, անկախ անոր ծննդոցին անմիջականօրէն առնչուող քաղաքական, յաճախ իրերամերժ, զարգացումներէն ու կեցուածքներէն։ Հանրապետութեան գոյութեան շրջանին, հայկական կուսակցութիւնները՝ յատկապէս ՀՅԴն, Ժողովրդական Կուսակցութիւնը եւ Սոցիալ Դեմոկրատները տարբեր ծաւալի գործակցութիւն ցուցաբերած են նորանկախ հայրենիքի պետական-վարչական կառոյցներուն մէջ։ Սակայն, իրողութիւն է, որ ՀՅԴն, տարբեր պատճառներով, որոնց քննարկումը դուրս կը մնայ այս յօդուածին նպատակէն, գլխաւոր դերակատարութիւն եւ պատասխանատուութիւն ունեցած է Հանրապետութեան օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւններուն մէջ, մանաւանդ "բիւրօ կառավարութեան" կազմութենէն ետք (1920 Մայիս)։

Համաշնաւար հայերու 1920 Մայիսի ապստամբութիւնը, թշնամական գործողութիւնները երկրի դեկավարութեան հանդէպ, նոյն տարուան Նոյեմբերին իշխանութեան յանձնումը համաշնաւարներուն, յաջորդող հալածանքները, Փետրուարեան Ապստամբութիւնն ու անոր ճախողումը կը բարդացնեն ՀՅԴ - Համաշնաւար կուսակցութիւն յարաբերութիւնները։ 1923ին, Վիեննայի Արտակարգ Համաժողովին ՀՅԴ պաշտօնապէս կ՝որ-

digitised by A.R.A.R.@

դեգրէ Հայաստանի համայնավար վարչակարգին հանդէպ խաղաղ ընդդիմութեան քաղաքականութիւնը, իսկ 1924ի Փարիզի Ընդհանուր Ժողովին կը վերահաստատէ իր տեղը՝ «գաղափարական անհաշտ պայքարի դիրքին մէջ[՝] հանդէպ բոլշեւիկեան դիկտատուրութեան եւ աշխարհակալութեան»[1]։ Այս կեցուածքը իր առաւելագոյն դրսեւորումը ունեցաւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք, «պաղ պատերազմ»ի շրջանին։

Սփիւռքի մէջ գործող միւս երկու աւանդական կուսակցութիւնները խորհրդային վարչակարգին հանդէպ բռնեցին ՀՅԴի կեցուածքին հակոտնեայ դիրք։ ՍԴՀԿը, խորհրդային վարչակարգին մէջ տեսաւ նաեւ գաղափարախօսական յաղթանակ. «Խ. Հայաստանը մեր կուսակցութեան 38 տարիներէ ի վեր հետապնդած նպատակի իրականացումն է [ուստի] ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութիւնը անվերապահօրէն կը կանգնի Խ. Հայաստանի կողքին...»[2]։ ՌԱԿը՝ վարչակարգին հանդէպ վերապահ, հայրենիքին հանդէպ ընդունեց համակրական դիրքորոշում եւ պահեց իր այս կեցուածքը նոյնիսկ երբ կ՚որակուէր համայնավար գաղաղափախօսութեան հակառակ բուրժուական կուսակցութիւն։ 1921ին ՌԱԿի Ա. Պատգամաւորական ժողովը Խորհրդային Հայաստանը կը համարէ Հայաստանի ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութեան երաշխիք, եւ ըստ այդմ դէմ կ՚արտայայտուի ամէն «արկածախնդրական ձեռնարկ[ի], որ կրնայ վտանգել ժողովուրդին ու պետութեան գոյութիւնը»[3]։

Այս երկու կեցուածքները սփիւռքահայութիւնը բաժնեցին երկու հակադիր խումբերու, Հանրապետութեան խորհրդանիշերը՝ զինանշան, քայլերգ, մանաւանդ՝ եռագոյն դրօշակ կուսակցականացուեցան։ Տեղի ունեցան ահաբեկումներ, հալածանքներ, քաղաքական ենթահողի վրայ ոճիրներ, չեչոտուեցաւ հաստուածականութիւնը, չափազանցուեցաւ այլամերժութիւնը, մերժուեցան հակառակորդ կողմերու մշակութային, գրական եւ այլ ապաքաղաքական գործունէութիւնները։

Բ. Համաշխարհային Պատերազմը, Եղեռնի «Ցիանամեակի Ոգին», յաջորդող ձնհալի հանգրուանը, 1988ի Ղարաբաղի պահանջատիրութիւնը, Սպիտակի երկրաշարժը, 1990-91ի ազգային-քաղաքական իրադարձութիւնները մեղմացուցին եւ երբեմն նոյնիսկ չէզոքացուցին բեւեռացումը։ Այդուհանդերձ միջկուսակցական պայքարը ցաւոտ ու փաստացի իրողութիւն է, որ իր արտացոլումը գտած է նաեւ սփիւռքահայ թատերգութեան մէջ։

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքական թատերգութիւնը թատերական գրականութեան ամենատարածուած տեսակներէն է։ Անոր գլխաւոր նպատակը տուեալ ժամանակաշրջանին ընկերութիւնը յուզող ընկերա-քաղաքական հարցերուն, զարգացումներուն, մտահոգութիւններուն շուրջ հարցադրումներ յառաջացնելն է։ Վերոյիշեալը եթէ ճիշդ է ժողովրդավարական վարչակարգ ունեցող երկիրներու եւ խմբաւորումներու պարագային, ապա միապետական կամ կուսակցականացած վարչակարգերու եւ հասարակութիւններու մէջ քաղաքական թատերգութիւնը առաւելաբար ունի քաղաքական-գաղա-

digitised by A.R.A.R.@

վարական հակառակորդը վարկաբեկելու եւ սեփական կարծիքը իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն ներկայացնելու միտում. մէկ խօսքով անիկա ձեռք կը բերէ ջատագովական գրականութեան յատկանիշեր, որ իր զարգացումը ապրեցաւ Խորհրդային Միութեան մէջ, մանաւանդ Ի. դարու 20-30ականներուն, ծանօթ agitprop[4] անունով։

Սփիւռքահայ գրականութեան մէջ քաղաքական թատրերգութիւնը, իրբեւ այդպիսին, գրական-գեղարուեստական մեծ զարգացում չէ ապրած ու լայն տարածում չէ ունեցած[5], ի մէջ այլոց նաեւ հետեւեալ պատճառներով.

Ա. Քաղաքականութիւն հասկացութիւնը սփիւռքահայ կեանքի ներքին ճակատին վրայ զգեցած է նեղ ըմբռնում։ Հիւրընկալ երկիրներէն չատեր կուսակցութիւններուն չեն տուած քաղաքական օրինական կարգավիճակ, այլուր՝ տեղական քաղաքականութեան մասնակցութիւնը նոյնիսկ եթէ արտօնուած է, եղած է նուազագոյն չափի, իսկ միջազգային քաղաքականութեան մէջ տարագիր կուսակցութիւնները ոչ մէկ դեր ունեցած են, ի բաց առեալ հայկական հարցին առնչուող որոշ յարաբերութիւններէ եւ քուլիսային աշխատանքներէ։ Հետեւաբար, քաղաքականութիւն ըմբռնումը պէտք է դիտել առաւելաբար միջկուսակցական յարաբերութիւններու ծիրէն ներս։ Նոյն մօտեցումը նաեւ պէտք է ցուցաբերել քաղաքական թատրերգութիւն հասկացութեան հանդէպ։

Բ. Քաղաքական տարակարծութիւններուն հանդէպ անկուսակցական մտաւորականութիւնը ընդհանրապէս ցուցաբերած է անբարեացակամ վերաբերմունք։ Նկատի առնելով որ քաղաքական տարբերութիւնները յաճախ կ՚ունենային ծայրայեղ դրսեւորում եւ երբեմն ձեռք կը բերէին նոյնիսկ գռեհիկ բնոյթ, զանոնք գրականութիւն բերելը, առաւել եւս բեմ հանելը՝ անյարիր կը նկատուէր սփիւռքահայու գրական, թատերական ըմբռնումներուն եւ ճաշակին։ Փողոցներուն կամ ակումբներուն մէջ տեղի ունեցածները պէտք է մոռացութեան մատնուէին, եւ ոչ թէ գրականութեան վերածուէին։ Հետեւաբար, այդ առումով, թատրոնը կամ գրականութիւնը չէին հանդիսանար իրական կեանքի ամբողջական հայելին։

Գ. Այդուհանդերձ, այն թատերագիրները, որոնք ընդհանրապէս կը հակէին սա կամ նա քաղաքական հոսանքին, իրենց մօտեցումով ու մեկնաբանութեամբ զերծ չէին կողմնակալութենէ։ Անոնց գրական ստեղծագործութիւնը ինքնաբերաբար կը վերածուէր քարոզչութեան, մնաս պատճառելով տուեալ երկի գեղարուեստական արժէքին։ Որոշակիօրէն ենթակայական մօտեցումով գրուած այս թատերախաղերը, կը փոխանցեն հեղինակին եւ անոր պատկանած կամ համակրած կուսակցութեան տեսակէտերը։

Դ. Քաղաքական թատրերգութիւնները ընդհանրապէս կ՚ունենան բովանդակային ընդարձակ տարողութիւն։ Պատմական թատրերգութիւններուն նման, քաղաքական նիւթեր արծարծող թատերական նիւթը պէտք է ունենայ իրական չենք՝ իրադարձութիւն մը, կամ դէպքերու շարք մը, որոնց վրայ պիտի հիւսուի թատերախաղը։ Սա կ՚ենթադրէ տուեալ ժամանակաշրջանի հանգամանալից պատմագիտական ուսումնասիրութիւնը, եւ, առաւել կարեւոր, իշխող քաղաքական մթնոլորտին լուրջ վերլուծումը, որ-

digitised by A.R.A.R.@

պէսզի կարելի ըլլայ հոգեբանական խոր թափանցումով ստեղծել կերպարներ, որոնք ապրին, մտածեն ու գործեն տուեալ ժամանակաշրջանի ոգիով ու տրամաբանութեամբ, եւ կարենան փոխանցել խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի ոգին։ Իսկ սփիւռքահայ թատերագրութիւնը լի է այնպիսի օրինակներով, երբ հեղինակներ կա՛մ չեն գիտակցած իրենց ձեռնարկած նախաձեռնութեան մարտահրաւէրներուն, կա՛մ ալ գիտակցաբար անտեսած են զանոնք, ստեղծելով թատերախաղեր, որոնց կը պակսին գրական այդ ամենադժուար սեռին պահանջները։

Յարաբերաբար աւելի շատ արծարծուած սփիւռքահայ քաղաքական թատերգութեան հիմնական նիւթերէն է Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ սփիւռքահայութեան կեցուածքը։ Անիկա թատերական գրականութեան մէջ կը ներկայանայ երկու դրսեւորումով.

Առաջինը՝ Հայաստանի առաջին հանրապետութենէն Խորհրդային Հայաստան իշխանութեան փոխանցումն է, ժամանակաշրջանին յատուկ բոլոր քաղաքացիական կռիւներով, ըմբոստութիւններով, համայնավար-դաշնակցական սուր հակամարտութեամբ։

Երկրորդը՝ Խորհրդային Հայաստանին հայրենիք ըլլալո՞ւ, թէ՞ չըլլալու հարցն է, որ սփիւռքահայ թատերգութեան մէջ իր դրսեւորումը գտած է առաւելաբար ներգաղթի նիւթին ընդմէջէն։

Սփիւռքացումը ընդհանրապէս նկատուած է անբնական վիճակ մը, որուն հակառակ բեւեռը հայրենադարձութիւնն է, իբրեւ այդ վիճակի մխիթարական սրբագրում եւ ազգային գոյատեւումի ու յարատեւումի յուսալի կռուան։ Համոզումի այս ենթահողին վրան ծագած է հիմնական հարցը, որ տասնամեակներ շարունակ սփիւռքահայութիւնը բաժնած է երկու ճակատի. Խորհրդային Հայաստանը ընդունի՞լ իբրեւ հայրենիք, թէ՞ ոչ։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻՆ ԿՈՂՄ ԿԵՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

1946-48ի զանգուածային ներգաղթէն ալ առաջ, Սփիւռքի մէջ լոյս տեսած են թատերախաղեր, որոնք արծարծած են Հայաստանի խորհրդային վարչակարգը ընդունելու՞, թէ՞ չընդունելու հարցը՝ քաղաքական, հայապահպանական եւ ընկերային տեսանկիւնէ դիտուած։ Անոնցմէ են Արշակ Զօպանեանի[6] *Հրաշքը* թատերախաղը, գրուած դեռեւս 1923ին, Գառնիկ Սվազլեանի[7] *Ներգաղթը* (1936), Վազգէն Այգունիի[8] *Դէպի Երկիրը* (1941) եւ Պետրոս Զարոյեանի[9] *Մենք Ալ Հայրենիք Ունինքը* (1965)։

Զորս թատերախաղերուն գործողութիւնները տեղի կ՚ունենան Սփիւռքի մէջ՝ Փարիզ եւ Միջին Արեւելք։ Էութեամբ քաղաքական այս թատերախաղերը կը զարգանան ընտանեկան կեանքի շրջանակէն ներս, շեշտը առաւելաբար դնելով ընկերային անապահով, խախուտ կացութեան վրան։ Զարոյեան հայրենադարձութեան հարցը կը դիտէ գուտ կուսակցական տարակարծութեան տեսանկիւնէն, դաշնակցական հերոսին ըսել տալով՝ «Խլեցին զայն (Հայաստանը - *Ա.Խ.*) մեզմէ, ուրեմն կորցրինք։ Անկեղծօրէն մի բան սիրողը ինչպէ՞ս կարող է զայն յափշտակողին սիրել»[10], որուն դիմաց

digitised by A.R.A.R.@

կայ միւսին կեցուածքը. «[հայրենասիրութիւնը] վեր է պարագայականէն», իսկ վարչակարգերը փոփոխական են՝ պարագայական[11]։

Գաղափարներու բախումը դիտելով իբրեւ կերպարաստեղծման լաւագոյն եղանակներէն մէկը, չորս թատերագիրները կերպարած են հակադիր քաղաքական կեցուածքներու եւ տարբեր խառնուածքներու տէր անձեր, որոնք միայն կը խօսին։ Լարուած վիճակ ստեղծող գործողութիւններու պակասը գլխաւոր թերութիւնն է անոնց, հակառակ նկատելի ճիգին։ Գրական-գեղարուեստական մեծ վարպետութիւն կը պահանջէ թատերգութեան այդքան անհրաժեշտ շարժումը փոխարինել խօսքի ոյժով կառուցուած գործողութիւններով, արտաքին գործողութիւնը փոխադրել ներքին՝ հոգեկան ոլորտներ, ատով տալու համար անհրաժեշտ բախումը, թատերական զարգացումը։ Յաւօք, անգա՛մ Զօպանեան այս առումով կը մնայ խոցելի։

Դաշնակցական եւ ոչ-դաշնակցական կերպարներու զարգացումը կը մնայ սահմանափակ սոսկ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ անոնց վերաբերմունքով։ Սվազլեանի Տիգրանին կը հակադրուի վերապահ Արշակը, որ չի բաժներ ընկերներուն ներդաղթելու խանդավառութիւնը. «Նախ տեսնենք թէ իրա՞ւ են այդ բոլորը»[12], կամ Զարոյեանի Արշակը, որ կը հակառակի զաւկին՝ Գեղամին համաչնաւար աղջկայ մը հետ ամուսնութեան, ըսելով՝ «դուն ինչպէ՞ս կրնաս մոռնալ ծագումդ. ինչպէս կրնաս ուրանալ ազգութիւնդ»[13] եւն.։ Նոյնը կ՛ընէ նաեւ Զօպանեան, սակայն հակառակորդ ճակատը երանգաւորելով միամիտ-երդիծական գունաւորումով. Պարոյրի նշանածին մայրը իմանալով անոր ներդաղթելու որոշումին մասին կը հարցնէ՝ «Եպիսկոպոս մը կաթսայիս մէջ դրեր եփեր ու ջուրը քահանաներուս խմցուցեր են. ատանկ տեղ մը կարելի՞ է երթալ»[14]։ Միայն կարծես Զարոյեանն է որ քիչ մը աւելի կը բանայ իր դաշնակցական (ժխտական) կերպարներէն մէկուն՝ Սահակի յատկութիւնները, զայն ներկայացնելով որպէս արեւելահայ, հակադրելով նաեւ արեւմտահայուն։ Զարոյեան Սահակը կը մեղադրէ եղեռնէն վերապրողներուն մէջ հակահայաստանեան «քայքայիչ, պառակտող թոյն» ներարկելու յանցանքով[15]։ Բացասական կերպարը այս աստիճան սեւցնելու նման միտում կը գտնենք միայն Զարոյեանի գործին մէջ, թէեւ համանման մօտեցումներու չատ պիտի հանդիպինք 1918-1920 Հայաստանեան իրադարձութիւնները ներկայացնող գործերուն մէջ։

Բոլորին քով ալ ներդաղթին կամ Հայաստանին ընդդիմացող հերոսներէն չատեր կ՛ապրին զղջումի, հակադիր տրամադրութեան, նահանջի պահեր. կը յաղթէ հայրենասիրութեան գիտակցութիւնը։ Զօպանեանի հերոսներէն՝ Պարոյր կ՛անսայ հայրենիքի կոչին. նչանածը, սկզբնական տատամսումէ ետք, համոզումով կը հետեւի անոր, Զարոյեանի Արշակը, մասամբ՝ զղուած ընկերոջ՝ Սահակին մեքենայութիւններէն, մասամբ ալ համոզուելով զաւկին խօսքերէն, կը խոստովանի թէ «մենք ալ հայրենիք ունինք»[16], իսկ Սվազլեանի Արշակը, որ վերապահ էր Հայաստանի վերելքին մասին յայտնուող լուրերուն հանդէպ, կը միանայ յաջորդ կարաւաններուն, որովհետեւ «օտարութեան մաշեցնող մթնոլորտին մէջ չի կարողացա՛նք տո-

digitised by A.R.A.R.@

կալ»[17], *իսկ հայրենիքը* «կեանքի եւ մխիթարութեան աննիատնում աղբիւր մըն է բոլո՛ր շուարածներուն»[18]։

Քաղաքական-գաղափարախօսական ջատագովումի կամ դատափետուումի միտումը՝ նչուած բոլոր թատերգուբիւնները կը չեղէ արուեստի ուղիէն, անոնց հաղորդելով հրապարակագրական ոճ։ Եւ թերեւս ալ հենց ատիկա եղած է հեղինակներուն նպատակը։ Ասոր վառ օրինակն է Սվազլեանի թատերգուբիւնը. հեղինակը եղած է ՀՕԿի[19] հիմնադիրներէն։ Գործը կը վխտայ թիւերով, վիճակագրուբիւններով, փաստական տուեալներով. կեանքի բոլոր ասպարէզները առկայ են այնտեղ. ելեկտրականացում, ուսում, «արագ տեմպով» հողագործուբիւն, երջանիկ գիւղացիուբիւն, առատ բերք, առողջապահական ոլորտ, արուեստներու զարգացում, ծնունդներու աճ եւն., եւն.։ Խորհրդային "ագիտացիա"յի ոճով, բայց չեչտուած հայրենասիրական խորունկ ոգիով գրուած այս գործը դժբախտաբար չի փրկուիր նոյնիսկ հեղինակին հայրենասիրական ոգիին չնորհիւ, որովհետեւ անիկա չի փոխանցուիր կերպարներուն, որպէսզի անոնցմէ ալ անցնի ընթերցող-հանդիսատեսին։ «Գեղեցիկ», սակայն միամիտ աւարտ մը կ՝ունենայ նաեւ Զօպանեանի Հրաշքը, ուր վերնագրին իսկ թելադրուբեամբ եղեռնէն ազատած անդամալոյծ, յուսահատ ծերունին կ՝առողջանայ իւր Հայաստանի բարգաւաճումին՝ «ամէնքն ալ հայերէն կը խօսին ու միայն հայերէն. ...երկրին մէջ բնակող օտարներն ալ հայերէն կը խօսին, ամէն բան հայ է հոն»[20]։

Հայաստանին ինչ ըլլալը ու անոր չուրջ ծաւալուած գաղափարախօսական վէճերը, պայքարները այսօր այլեւս կը հնչեն իբրեւ անհեթեթուբիւն։ Այդպէս ալ պիտի ըլլար, որովհետեւ փոխուեցան ժամանակները, տարբեր են խնդիրները։ Քննարկուած թատերախաղերը անխարդախ վկայուբիւնն են ժամանակաշրջանի մը մտայնուբիւններուն, ապրելակերպին, փոխյարաբերուբեանց առանցքին։

ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ՎԱՐՁԱԿԱՐԳԻՆ ԴԷՄ ԿԵՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Բոլորովին այլ ժամանակաշրջանի մը արձագանգը կը հանդիսանան այն թատերախաղերը, որոնք առաւելաբար կը ներկայացնեն 1918-1921ին Հայաստանի Հանրապետուբեան եւ աւելի ուշ՝ Խորհրդային Հայաստանի մէջ ծաւալած դէպքերը, յատկապէս դաշնակցական-համայնավար յարաբերուբիւններուն ընդմէջէն։ Նիւթով պատմական ըլլալով հանդերձ, անոնք ըստ էութեան՝ քաղաքական թատերգուբիւններ են, որովհետեւ պատմական դրուագ մը, ժամանակաշրջան մը ներկայացնելէ աւելի քաղաքական կեցուածքի մը, հաւատամքի մը դրսեւորումն են, յատակօրէն միտումնաւոր, ինչպէս էին նախապէս համառօտակի քննուած չորս թատերախաղերը։

Քննութեան ենթակայ թատերախաղերը հետեւեալներն են. Երեմ Սարուխանեան[21] Ապստամբուբիւն[22], Ա. Սարվազեան[23] «Նահապետ Նահապետեան»[24], Վալադ Վալադեան[25] «Խղճի Համար»[26], Եղիա Գասպարեան[27] «Երեւանի Մէջ»[28], Կարէն Վարդանեան[29] «Վերածնունդ»[30], Նիկոլ Նիկո-

դոսեան[31] «Արեւացայտի Ճամբին»[32] եւ էլլէն Բիւզանդ[33] «Խաղաղութեան Համար»[34]:

Բացի Սարուխանեանի Ազատամրութիւնէն, մնացեալ բոլոր թատերգութիւններն ալ լոյս տեսած են Հայրենիք Ամսագրին[35] մէջ, 1925էն 1930ի միջեւ: Հայրենիք հանդիսանալով ՀՅԴի պաշտօնաթերթը, բնականաբար տեղ պիտի տար հակախորհրդային կեցուածք ունեցող այս թատերգութիւններուն: Կուսակցութեան դիրքորոշումը կարելի բոլոր միջոցներով համակիր եւ հակառակորդ զանգուածներուն հասցնելու յստակ դիտաւորութեամբ, Հայրենիք եւ ՀՅԴ չատ հաւանաբար կ'օգտուին թատրոնին ունեցած ժողովրդականութենէն եւ զանգուածներուն վրան ազդելու կարողութենէն ու զարկ կու տան նմանատիպ գործերու հրապարակումին[36]:

Հետաքրքրական պարագայ մըն է քննուող թատերգութիւններուն լեզուն: Առանց բացառութեան անոնք գրուած են արեւելահայերէն: Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդայնացումով, բազմաթիւ դաշնակցական արեւելահայ ղեկավարներ յայտնուեցան արտասահմանի մէջ. անոնք համալրեցին ՀՅԴի ղեկավար չարքերը, իրենց մասնակցութիւնը բերելով նաեւ Սփիւռքի կրթական, գրական եւ հասարակական աշխատանքներուն[37]:

Ի տարբերութիւն մնացեալին, Սարվազեանի «Նահապետ Նահապետեան»ին գործողութիւնները կը սկսին 1914ին, իսկ Վարդանեանի «Վերածնունդ»ը կը ներկայացնէ խորհրդայնացման 12րդ տարուան ընթացքին տեղի ունեցող պատահարներ: Միայն այս մէկն է, որ ամբողջովին հիւսուած է երեւակայութեամբ. մնացեալները որոշ չափով կը յենին պատմական իրադարձութիւններու եւ կ'երկարին 1918-1921 շրջանին վրայ:

Քննուող բոլոր թատերգութիւնները խարսխուած են ընտանեկան փոխյարաբերութիւններու վրայ: Շեշտելու համար տուեալ քաղաքական-գաղափարական հակամարտութեան իսկական էութիւնը, անոր ժխտական դրսեւորումները, հեղինակները միեւնոյն ընտանիքի անդամները «բաշխած» են հակառակորդ կուսակցութիւններու մէջ, եւ ստեղծուած բարդ կացութեան մէջ իրար դէմ հանած հայր ու որդի, կին ու ամուսին, քոյր ու եղբայր, եւն.[38]:

Սարուխանեան իրար դէմ կը հանէ համայնավար Մուշեղն ու դաշնակցական Տաճատը, որոնք եղբայրներ են. նոյնը կ'ընէ նաեւ Սարվազեան, որուն համայնավար կերպար Վահանը, գանցառելով ամէն տեսակի ընտանեկան սրբութիւն, կը սպաննէ իր եղբայրը՝ դաշնակցական Սիրաքը: Կուսակցական սուր տարակարծութիւնները կ'ազդեն նաեւ ամուսնական եւ ծնողք-զաւակ կապին վրան: Վալադեան ստեղծած է նախկին դաշնակցական Միսաքի եւ համայնավար Աննիկի կերպարները, որոնք ամուսիններ են, սակայն կը գտնուին հակառակ բեւեռներու վրան. Միսաք կտրականապէս կը հակառակի իր չեկիստ կնոջ, որ իշխանութիւններուն կ'ուզէ մատնել համայնավարներու Մայիսեան Ապստամբութեան օրերուն իր ամուսնոյն կեանքը փրկած դաշնակցական Օվէն: Իսկ Գասպարեանի «Երեւանի Մէջ» թատերգութեան կերպարներէն մին՝ Վահրամը կ'ամչնայ իր դաշնակցական հօրմէն՝ Գէորգէն, գայն ուրանալու աստիճան: Ընտանեկան

digitised by A.R.A.R.@

կեանքի խաթարումի օրինակ կը հանդիսանայ նաեւ Վարդանեանի «Վերածնունդ» թատերգութեան հերոս՝ Գուրգէնի՝ հայրը Զեկային մատնելու դրուագը, ինչպէս նաեւ Վալադեանի հպանցիկ ակնարկութիւնը նման մատնումի գործողութեան մը, երբ պատանի Սեդօ կը մատնէ հայրը որ Դրօշակ[39] կը ստանայ ու գաղտնի հանդիպումներ կ՝ունենայ։

Գաղափարական հողի վրայ ընտանեկան հակառակութիւնները, որքան ալ իրական կեանքի մէջ խորթ աչքով դիտուին, ե՛ւ խորհրդահայ, ե՛ւ խնդրոյ առարկայ թատերախաղերուն մէջ յարմար ենթահող են ցոյց տալու ժխտական կերպարին մոլեռանդութիւնը, իսկ դրականին՝ սկզբունքայնութիւնը։ Ինչ խօսք որ նման ներընտանեկան բախումներու հնարաւորութիւնը անկարելի չէ նաեւ իրական կեանքի մէջ։

Նկատի առնելով Հայրենիքի կուսակցական պատկանելիութիւնը, բերուած բոլոր օրինակներուն մէջ ալ, բնականաբար դաշնակցական կողմը կը պատկերուի իբրեւ դրական, իսկ համապատասխանաբար՝ բացասական ներկայութիւն։ Կերպարներուն դրականութիւնը կամ ժխտականութիւնը ըստ կամս ներկայացնելու եւ զանոնք ըստ այդմ յատկանշելու դրոյթը խորթ չէ քաղաքական կամ այլ նպատակներ հետապնդող միտումնաւոր գրականութեան, ինչ կողմի ալ պատկանի հեղինակը։ Խորհրդահայ գրականութեան մէջ անհամեմատ շատ են քաղաքական հակադիր դիրքորոշումը արդարացնող թատերգութիւնները[40]։ Որքան ալ նման թատերգութիւններ ծառայեն ժամանակաշրջանի մը ներկայացումին ու տիրող մթնոլորտին, մտայնութեան եւ հոգեբանութեան ուրուագծումին, անոնք կը գրուին յստակ քաղաքական վերաբերմունքով։ Գաղափարախօսութեան կրողները հերոսներն են, որոնց լիիրաւ բացայայտումը յաջողութեամբ կ՝իրագործուի կերպարներու հակադրութեան փորձուած սկզբունքի կիրարկումով։ Այդ դրական-թատերագրական միջոցը կը յատկանշուի գոյներու խտացումով, յարաբերութիւններու սրումով, ինչ որ կը համապատասխանէ քաղաքական թատերգութեան հերոսներու նկարագրին ու գործունէութեան։ Այդպիսով, ընտանեկան եւ ոչ-ընտանեկան միջավայրի մէջ ալ, վերոնշեալ թատերագիրները հակադիր բեւեռներու վրայ դրած են իրենց կերպարները, որոնք կարելի է դասակարգել հետեւեալ երեք խումբերով. դաշնակցականը, ազնիւ եւ/կամ հայրենասէր համապատասխանաբարը, մոլեռանդ ու անգութ համապատասխանաբարը։ Եթէ առաջինին ու վերջինին ներկայութիւնը բնական է ու անհրաժեշտ՝ ստեղծելու համար համապատասխան միջավայր ու նկարագիրներու բախում, ապա իսկապէս հետաքրքրական է երկրորդ տեսակին՝ "բարի համապատասխանաբար"ի գոյութիւնը դաշնակցական թատերագիրներու գործին մէջ։ Անցնելէ առաջ միւսներուն, կեդրոնանանք այս կերպարներուն վրան։

Սարուխանեանի Մուշեղը բարեմիտ, նուիրեալ երիտասարդ մըն է. ան կը հաւատայ համապատասխան յեղափոխութեան բերելիք բարիքներուն. կը հաւատայ լենինեան ազգային ինքնորոշման քաղաքականութեան՝ «մենք չենք կարող չյարգել մեր տուած յեղափոխականի ազնիւ խօսքը, չյարգել մարդու, ազգերի իրաւունքը»[41] կ՝ըսէ ան։ Ի տես իր կուսակից բանտապահին գործած անգթութիւններուն, ան զանազանութիւն կը դնէ իր ու անոր մի-

digitised by A.R.A.R.@

ջեւ, յարելով· «իսկական յեղափոխականը ես եմ»[42]։ Վալադեանի Միսաքը նոյնպէս կը զանազանուի միւս համաչնաւոր կերպարներէն· ան պահած է իր արժէքները, ու ի լուր կնոջ մոլեռանդութեան, կը յայտնէ· «կոմմունիստ լինելուց առաջ՝ մարդ եմ ես»[43]։ Իր համոզումներով աւելի ամբողջական է Գասպարեանի համաչնաւոր հերոս Տիգրանը· ան ներկայացուցիչն է «արտադրող համաչնաւոր»ին, որ կը հակադրուի «պայքարող» տեսակին։ Ան միւսներէն աւելի խելամիտ է, հասուն, կը հաւատայ որ ժողովուրդին համակրանքը կարելի է շահիլ ոչ թէ բռնութեամբ, այլ բարելաւելով անոր կեանքը· «միակ իսէալս հայ հողն ու հայ մարդն է»[44] կ՚ըսէ ան իր կուսակցական ընկերոջ, որ չի բաժներ այդ տեսակէտը։ Գասպարեան ունի նաեւ համաչնաւոր Սաթենիկի կերպարը, որ համոզուած կուսակցական ըլլալով հանդերձ, դէմ է պատանիներուն մէջ մատնութիւնը եւ «պայքար»ի այլ ձեւերը զարգացնելու քաղաքականութեան։ Ան կ՚ուզէ որ նոր սերունդը մեծնայ իբրեւ պայքարին յաջորդող ստեղծագործ սերունդ[45]· անոր կորովը այնքան կը յառաջանայ որ կը համարձակի նոյնիսկ սպաննել մոլեռանդ համաչնաւոր Աշոտը, երբ վերջինս սպաննելէ ետք ազնիւ դաշնակցական Վահանը, կը սպառնայ նաեւ Տիգրանի։ Սարվազեան նոյնպէս, յանձինս Արտակի ու Աշխէնի կերտած է «միւս» համաչնաւորի կերպարը· անոնք կը անանձին տեսութիւններով, կը հաւատան որ դասակարգային համերաշխութիւնը կը վերացնէ ազգամիջեան բախումները եւ կ՚իրականանայ ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը առանց կարմիր բանակի միջամտութեան։ Ասոնց համար մարդկային յարաբերութիւնները գերիվեր են կուսակցականէն։ Նոյնիսկ բարձրաստիճան համաչնաւոր գործիչ Վահանը, որ «պայքարելիս ոչ հարազատ եմ հարցնում, ոչ անհարազատ»[46] կը յայտարարէ եւ որուն ձեռքը արիւնոտ է դաշնակցական եղբօր մահով, դէմ կ՚արտայայտուի Մոսկուայի կեդրոնաձիգ դերին, սորկական համակերպումին, տնտեսական բարեփոխումներուն, ներքին գաւառներու հարցին մէջ Մոսկուայի բռնած դիրքին եւն.։ Ան իբրեւ հայ համաչնաւոր մեծ ծառայութիւններ մատուցած է ազգին, յատկապէս ներգաղթողներու տեղաւորումի, ներքին գաւառներու հարցի արծարծումի, տնտեսական մարզին մէջ եւն.։ Վարդանեանի «Վերածնունդ» թատերգութեան համաչնաւոր քննիչ Սուրէնը կտրուկ հոգեփոխութիւն կ՚ապրի ի լուր պատմարան Երանեանի խօսքերուն· կը մեկուսացուի կուսակցութենէն, կ՚ենթարկուի կասկածներու, սակայն կը յաջողի նոյնիսկ տարհամոզել մոլեռանդ Արսէնն ու Գուրգէնը, որոնք ազգայինն, ընտանեկան ոչ մէկ արգելք կը ճանչնային։ Յեղափոխութիւնը չէր տուած ժողովուրդին ակնկալիքները· «որքան հալածանք, այնքան աւելի պիտի մեծացայ այդ պայքարը՝ դէպի ազատ ու անկաշկանդ հայրենիք»[47]։ Նոյն թատերգութեան հերոսուհիներէն՝ համաչնաւոր Մարգոյի հոգին կ՚ընդվզի, երբ հրէուհի էմմա Քոնդէլ կը հրապուրէ իր կենակիցը՝ Արսէնը, որմէ յղի է։ Հայու, հայ կնոջ բարոյական, ընտանեկան արժէքներուն ոտնակոխումին ի տես կը ծառանայ ան նոյնիսկ իր սիրահարին ու կուսակիցին գայթակղութիւններուն դէմ։ Կան ըմբռնումներ՝ ազգային, բարոյական եւն., որոնք կուսակցութիւն չեն ճանչնար[48]։

digitised by A.R.A.R.@

Նչուած ոչ-բոլոր համայնավար կերպարներն են, որ կ՛ապրին համոզիչ հոգեփոխութիւն. յաճախ կը զգացուի հեղինակին միջամտութիւնը՝ զանոնք գղչումի մղելու, որոչ անձնական առաքինութիւններով օժտելու։ Քաղաքական հակառակորդին արժանիքներ հաղորդելով, հեղինակները երբեք մտադիր չեն նահանջելու իրենց դիրքերէն։ Ընդհակառակը. ե՛ւ Սարուխանեանի Մուշեղը, ե՛ւ Գասպարեանի Վահրամը, համոզուած համայնավարներ ըլլալով հանդերձ, ի տես իրենց կուսակիցներուն անգթութիւններուն, ու մանաւանդ համոզուելով իրենց սխալներուն, կը գղջան. «Հոգուս ու մտքիս խաւար աչքերը լուսաւորուեր են»[49] կը յարէ Մուշեղ, մինչ Վահրամ, «Ա-րարատի բարձունքէն հայու բարկացած աստուածը վար է իջեր եւ Երեւանի մէջ ման կու գայ... ես իմ աչքերովս տեսայ. քիչ առաջ ան մեր դրան քովէն անցաւ»[50] կը յայտարարէ իր հարազատներուն, իսկ Վարդանեանի Արսէնը կը դառնայ համոզուած դաշնակցական, յարելով՝ «որքան հալածանք, այնքան աւելի պիտի մեծանայ այդ պայքարը... դէպի ազատ ու անկաշկանդ հայրենիք»[51]։

Յստակ է կարդ մը համայնավար կերպարները հոգեփոխութեան ենթարկելու դաշնակցական գրողին նպատակը. համայնավարին, միջազգայնականին գղչումին մէջ ան կը տեսնէ իր գաղափարախօսութեան ցանկալի յաղթանակը, իր ճշմարտութեան խարսխումը[52]։ Պատմաբան Երանեանի խօսքերով «ձեր (համայնավարներուն - Ա.Ի.) նիւթը անզօր է կերտելու իսկական երջանկութիւն՝ հոգեկան ապրումներուն վերին շերտերից մէկը»[53]։

Որքան ալ դեղեցիկ կամ ճշմարտացի հնչեն դաշնակցական հերոսին այս խօսքերը, անոնք հաճելի փափաքներ կամ ցանկալի իրականութիւն էին սոսկ։ Իրական առումով իշխանութիւնը կը գտնուէր համայնավարներու ձեռքը եւ՝ անհրաժեշտ էր ստեղծել նաեւ անգութ ու մոլեռանդ կոմունիստի կերպարը, վառ պահելու համար կուսակցական պայքարի ոգին։ Ե՛ւ պատմական իրականութիւնը, ե՛ւ թշնամական տրամադրութեան ծնունդ երեւակայութիւնը հարուստ էին այդպիսի նկարագիրներով։ Յաղթանակած չարի կերպարը աւելի պիտի ամրապնդէր գաղափարախօսական ճշմարտութիւնը. որքան անգութ, ապազգային, բարոյական արժէքներէ զուրկ ներկայացուէին հակառակորդները, ինքնաբերաբար նոյնքան դրական յատկանիշերով պիտի օժտուէին դաշնակցական կամ ոչ-համայնավար հերոսները։

Անոնք՝ գաւառական չեկայի նախագահ, որ գնդակահարութենէ չէ փրկած նոյնիսկ հարազատ զարմիկը եւ որ համոզուած է թէ «կոմմունիստը անհատական խիղճ չպէտք է ունենայ»[54], ներկայացուած է իբրեւ թմրամոլ, Աչոտ՝ որ կը մեղադրէ իր ընկեր Տիգրանը Հայաստանը դաշնակցականներուն համար չէնացնելու մեղքով, ներկայացուած է իբրեւ մտադար, Արսէնն՝ որ կը մերժէ ամուսնութիւնը՝ «սոցիալական մի ֆունկցիա, որի կարիքը այսօր չկայ»[55], ներկայացուած է իբրեւ բարոյական ըմբռնումներէ զուրկ անձ մը, անանուն գինուորական բանտապահը, որ կը յոխորտայ «քանի-քանիսներին ես ինքս էս, էս ձեռքովս եմ գնդակահարել,- ու կանչել կու տայ Լեւոն Շանթն ու Նիկոլ Աղբալեանը ըսելով,- նրանց ե՛ս եմ սպան-

digitised by A.R.A.R.@

ընելու»[56] ներկայացուած է իբրեւ մոլագար ոճրագործ։ Նիկողոսեան չի վարանիր վարկաբեկելէ նոյնիսկ ոչ-համայնավար միւս կուսակցութիւնները, զանոնք արժանի նկատելով իշխանութեան սոսկ «փշրանքի», եւ իր հերոսին՝ Վարդանի բերնով զանոնք կը նկատէ «պատեհապաշտներ» ու «դաւադիրներ», որովհետեւ ոչինչ տուած են երկրին. դաշնակցութիւնն է որ Հայաստանը հասցուցած է անկախութեան[57]։

Այսպէս, շարունակ կը ծնին կերպարներ, կը հիւսուին իրադարձութիւններ եւ կը ստեղծուի մթնոլորտ մը, որ լեցուն է առելութեամբ։ Ասոր մեծապէս կը նպաստէ այն ոճը, որ կը գործածեն հեղինակները պատկերելու ժխտական կերպարները. Սարուխանեան չի վարանիր ըսելու՝ «նրանք մարդկութեան տականքներն են. նրանք ծնուած են ճահիճների գարշահոտութիւնների մէջ ապրելու»[58], իսկ Բիւզանդ համայնավար Գէորգը կը ներկայացնէ իբրեւ երախտամոռ, որ չի վարանիր ձերբակալելու իր կեանքը ազատած ընկերը։ Վարդանեան կը ստեղծէ ընդհանուր ժխտական մթնոլորտ. «ամբողջ օրը սրա նրա աղջիկների յետեւից է ընկնում»[59], Սեւանի ջուրերը պիտի հոսին դէպի Ազրբէյջան[60], «կէս սհաթի գործը երկու սհաթում հասցնեն, լաւ ա»[61], բանուորէն կը պահանջուի ուրանալ իր միամիտ հաւատացեալ մայրը[62] եւն.։ Ի տարբերութիւն միւս հեղինակներու ստեղծած կերպարներուն, Վարդանեանի հրէուհի Բոնդէլը, որ ընտանեկան, բարոյական արժէքները կը նկատէ «քաղքենի նախապաշարումներ», եւ կը քարոզէ «կնոջական բնազդի ու կրքի ազատութիւն»[63], միակ ոչ-հայ համայնավար կերպարն է։ Արսէնն գերուած է Բոնդէլով. «սէրը բնազդ է, մարմնի րոպէական բռնկում»[64] կը յայտարարէ ան, օտար կնոջ հրապոյրներուն առջեւ տկարացած։ Ցաւակ է Վարդանեանի միտումը. Բոնդէլին տալով գերիշխող դիրք, ան փորձած է վեր հանել Հայաստանի մէջ համայնավարութեան օտար, խորթ, ներմուծուած ըլլալը, որուն առջեւ անզօր են հայ Արսէնները։ Կասկածէ վեր է հեղինակներուն գաղափարական միտումածութիւնը[65]։

Ի տարբերութիւն համայնավար կերպարներուն, խնդրոյ առարկայ թատերգութիւններուն մէջ ազգային եւ մարդկային մեծագոյն արժանիքներով օժտուած են դաշնակցական կերպարները։ Զանոնք միաւորողը, ըստ թատերագիրներուն՝ անմնացորդ հայրենասիրութիւնը, քաղաքական սթափութիւնը, մարդկայնական վեհ արժանիքներն են։ Սարուխանեանի դաշնակցական հերոս Զարիֆը չի վարանիր նոյնիսկ սպաններու մոլեռանդ համայնավար ժորժը, պաշտպանելու համար արդէն զղջումի ճամբուն վրայ գտնուող այլ համայնավար մը՝ Մուշեղը. նոյն գործին մէջ, դաշնակցական Թամար կը նշէ դաշնակցական եւ համայնավար յեղափոխականները իրարմէ հեռացնող գործօնը. «նախ եւ առաջ քու հարազատ մօր լաց ու կոծին պիտի հասնես... միայն յետոյ էլ միւսներին հասնես. ...մենք խորթ ենք իրար, խորթ, անհարազատ, ...միեւնոյն արիւնդուայ հայրենիքին զաւակները»[66]։ Վալադեանի Միաքը ապաստան կու տայ դաշնակցական ընկերոջ՝ Օվէին, քանի որ վերջինս ալ առենին պաշտպանած է գինք հակահամայնավար հալածանքներու ժամանակ։ Միաքը պատրաստ է յանուն սկզբունքի

digitised by A.R.A.R.@

ու խղճի զոհել ընտանիք, սէր[67]. դաշնակցական գրողին համար այդ զոհողութիւնը ընդունելի է, բայց, Միսաքի կնոջ՝ համաչնավար Աննիկի յանուն իւր գաղափարախօսական սկզբունքին ընտանեկան երջանկութիւնը զոհելը՝ մերժելի. ուրեմն, ընդունելին կամ մերժելին ոչ թէ արարքն է, այս պարագային սեփական ընտանիքի զոհողութեան գաղափարը, այլ այն սկզբունքը, յանուն որուն կը կատարուի արարքը: Այսինքն ծայրայեղութեան դրսեւորումը ընդունելի է, եթէ անիկա կը բխի հեղինակին համոզումներէն:

Գասպարեանի դաշնակցական կերպար Վահանը, իշխանութիւնը համաչնավարներուն յանձնուելէ ետք մնացած է Երեւան. անոր համար հայրենիքը գերիվեր է կուսակցութիւններէն: Մոլեռանդ համաչնավար Աշոտ կը սպաննէ զայն յեղաշրջումի եւ ատելութեան կոչեր տարածելու մեղադրանքով. Վահանի սպանութենէն ետք ի յայտ կու գայ անոր գործունէութեան ճշմարիտ բնոյթը. անոր ըրածը ժողովուրդը հայրենի հողին կապելու կոչ էր, ոչ աւելին[68]: Սակայն անոր մահը յումպէտս չ'ըլլար. համաչնավար Տիգրան, Սաթենիկ եւ Վահրամ կ'անդրադառնան ճշմարտութեան: Սարվազեանի Նահապետ Նահապետեանը նոյնպէս մնացած է Երեւան. նախկին գործարանատէրը, որ քաղաքական հակառակ բեւեռներու վրայ գտնուող զաւակներուն ձերբակալութեան ողբերգութիւնը կ'ապրի, կոչ կ'ուղղէ արտասահմանի դաշնակցականներուն մեղմել պայքարը, որովհետեւ «հայ բոլշեւիկները, տարիների ընթացքին ընտելանալով մեր հողին, սկսել են գիտակցել նրա պահանջներին ենթարկուելու անխուսափելիութիւնը»[69]: Բիւզանդ ստեղծած է դաշնակցականի երկու տիպար. Արիս, որ կը մերժէ բռնութեան կիրառումը, եւ Մուշեղ, որ կ'ուզէ արմատական միջոցներով ճնշել Մայիսեան Ապստամբութեան մասնակիցները: Իշխանութեան անկումէն ետք, Մուշեղ կը հեռանայ արտասահման, մինչ Արիս կը մնայ Հայաստան, կը ձերբակալուի ատենին իր իսկ ազատ արձակած համաչնավար Գէորգին կողմէ. «մեր ըմբոստութեան, մեր փախուստի, մեր վրիժառութեան երկիտղը միշտ սրտերնիդ է»[70] կը յայտարարէ ան զինք ձերբակալողներուն, այդպիսով նաեւ բաց ձգելով թատերգութեան աւարտը Փետրուարեան Ապստամբութեան կարելիութեան: Նիկողոսեանի հերոս՝ Սուրէնը, ամէնէն դասական դաշնակցականի կերպարն է: Ան հին ռազմիկ է, մի քանի տարուան մէջ հայրենիքի պաշտպանութեան համար երկու զաւակ կորսնցուցած է, եւ պատրաստ է թոռը՝ Վիգէնը ու աղջիկը՝ Արմէնուհին ալ զոհաբերել: Մէկ կողմէն՝ Քեազիմ Քարապեքիրի, միւս կողմէն կարմիր բանակին դէմ կը մարտնչին բոլորը. զոհ կ'երթան մեծ-հայր ու թոռնիկ: Արմէնուհի կ'անցնի Թաւրիզ ուր կը շարունակէ ծառայել ազգին: Վարդանեանի դաշնակցականը կը տարբերի միւսներէն. բոլորին մէջ ան միակ մտաւորականն է, պատմաբան: Պէտք է ըսել, թէ Վարդանեանի «վերածնունդը» կը տարբերի միւսներէն անով, որ անոր դէպքերը տեղի կ'ունենան Հայաստանի խորհրդայնացման 12րդ տարուան մէջ: Այդպիսով ալ այս թատերախաղը դուրս կու գայ փաստաւաւերագրական թատերգութեան ծիրէն: Հերոսը պատմաբան Երանեանն է, որ կ'ենթարկուի հարցաքննութեան, բայց կը յաջողի ներգործել համաչնավար քննիչ Սուրէնի վրան. Երանեանի հիմնական փաս-

digitised by A.R.A.R.@

տարկը համայնավարութեան նիւթապաշտ վարդապետութեան անանկութիւնն է ու միջազգայնականութեան ժխտումը, ի դիմաց «ցեղային» գաղթօնքին. «Պէտք է լուսաւորուեն նրանք ցեղի հրեղէն կրակով, այնպէս, ինչպէս անմոռաց մայիսեան [1918ի] օրերին»[71]։ Թերեւս թատերախաղին ամէնէն համոզիչ կերպարը բանուոր Սաչան է, որուն սրամիտ դատումները յաճախ աւելի կենդանի են ու համոզիչ, քան հիմնական կերպարներուն ճառանման արտայայտութիւնները. բանուորական ճաշին, «Հալա ես ուտեմ, յետոյ մնացածը հաւասար բաժին կ'անենք»[72] խօսքը անուղղակիօրէն կը վերաբերի համայնավարութեան տնտեսական քաղաքականութեան. գինիին մասին «մեռոն ա, բալամ... թու՛, էս հարամզադա բերանս միշտ հակայեղափոխական բառեր է գործածում»[73] հեգնախառն խօսքը կը վերաբերի եկեղեցւոյ դէմ հալածանքներուն, եւն.։ Քիչ են քննուող գործերուն մէջ ժողովրդական խաւի ներկայացուցիչները. համայնավար թէ ազգայնական, յեղափոխութեամբ տարուած հերոսներ են գրեթէ բոլորը, որոնց, հերինակները չեն կրնար ձերբազատիլ բարձրաթռիչ խօսքերէ, ի գին կրկնութեան բարձրաձայնուող համոզումներէ եւն., մինչ Վարդանեանի այս իսկապէս երկրորդական կերպարին քանի մը խօսքերուն մէջ աւելի կենդանի կերպով կ'երեւին ժամանակի ոգին ու ընդհանրական մտածողութիւնը։

Մանրացանք կերպարներուն վրան, որովհետեւ արտաքին գործողութիւններու պակասը կ'ամբողջանայ անոնց խօսքերով։ Ձերբակալութիւններ, կռիւի նկարագրութիւններ, մահնութիւններ եւն. սոսկ միջոց են խօսեցնելու կերպարները, որոնք, համայնավար թէ դաշնակցական, թեր կամ դէմ խօսելով կը ծառայեն հեղինակին յառաջ քաշած թեզերուն։

Նկատի առնելով, որ ի վերջոյ պատմական ժամանակաշրջանի մը բնութագիրն է որ անուղղակիօրէն կը տրուի նշուած գործերուն ընդմէջէն, անհրաժեշտ է նաեւ քննութեան ենթարկել այն պատմական ենթահողը որուն վրան կառուցուած են թատերախաղերը։ Շատեր կը մատչին վաւերականութեան, ինչպէս Սարուխանեանի Ապստամբութիւնը, ուր Փետրուարեան Ապստամբութեան կազմակերպման ռազմավարութիւնը տրուած է մանրամասնօրէն, իրական անուններով եւ թերեւս նաեւ իրական կարգադրութիւններով, որոնց մասին թատերագիրը կրնար անձամբ կամ այլոց միջոցաւ տեղեակ ըլլալ։ Նոյնը նաեւ Բիւզանդի «Պաղաղութեան Համար» գործին մէջ։ Երկխօսութիւններուն ընթացքին կը քննարկուին Սէյմի կազմալուծումը, կարմիր բանակի յառաջխաղացքը, կարսի անկումը։ «Նահապետ Նահապետեան»ի դիպաշարը կը սկսի 1914ին. յետադարձ հայեացքով կը խօսուի հայ-թաթարական բախումներուն մասին, լաւատես գոյներով կը ներկայացուին 1920ականներու կիսուն հանրապետութեան կարգ մը ձեռքբերումները՝ գաղթականներու տունդարձ, երկրի շէնացում, Զանգեզուրի ապստամբութեան զսպում, միջկուսակցական համերաշխութեան կարգ մը ցուցիչներ, սահմաններու ընդարձակում եւն.։ Նոյնն է պարագան նաեւ «Արեւացայտի Ճանապարհին» եւ «Վերածնունդ» գործերուն։

Կարգ մը թատերգութիւններու մէջ սակայն, նկատառելի է պատմական անկիւնադարձային, ճակատագրական դէպքերէ (ինչպիսիք էին

digitised by A.R.A.R.@

նչուածները) անդրանցում մը դէպի պատմականօրէն նուազ յատկանշական, ոչ-անպայմանօրէն վաւերական դէպքերու յիշատակումին։ Ասոնք կերպարներուն խօսքերուն ընկերակցող դէպքերու նչումն են, որոնք առաւելաբար կը ծառայեն չեչտադրելու համայնավարներու ժխտական գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ։ Այս միտումը առաւելաբար ներկայ է Սարուխանեանի Ապստամբութիւն եւ Վարդանեանի «Վերածնունդ» թատերգութիւններուն մէջ։ Առաջինին մէջ բաւական մանրամասնօրէն կը ներկայացուին համայնավարներու կողմէ սուտ խոստումներով կամ բռնութեամբ գիւղացիներէն պարէն յափշտակելու դէպքեր, աւանդապահ գիւղացիին կրօնական ու բարոյական ըմբռնումներուն դէմ ոտնձգութիւններ եւն.։

Պատմական դէպքերը երբեմն յաջողապէս, երբեմն ալ բռնազբօսիկ ջանքով մը ընդելուզուած են հեղինակներուն գաղափարախօսական մօտեցումներուն։ Անոնք պատմական իրադարձութիւնները կը ծառայեցնեն կատարելու քաղաքական համապատասխան եզրայանգումներ, ինչպէս Բիւզանդ, որուն հակառակորդ հերոսները ազգային օրհասական պահերուն իսկ կը վիճին դասակարգի՞, թէ՞ ցեղի առաջնահերթութեան մասին, կամ Նիկողոսեան, որ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ իշխանութիւնը համայնավար ոյժերուն յանձնելու բանակցութիւնները, համագործակցութեան տապալումին ամբողջ պատասխանատուութիւնը բարդելով Դաշնակցութիւնը առանձին ձգած կուսակցութիւններուն վրան եւն.։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական նիւթով գրուած այս գործերը, գաղափարախօսական ինչ կողմնորոշում ալ ունենան, գրուած են որոշ ժամանակի մը համար, յատակ յառաջադրանքով։ Տարիներ անց, ժամանակը մշուշապատեց այդ օրերու իրադարձութիւնները ու անոնց անմիջական տպաւորութիւնները, իսկ միջկուսակցական համեմատական համերաշխութեան պայմաններուն մէջ ու ՀՅԴ - Խորհրդային Հայաստան յարաբերութիւններուն ձնհալով այլեւս ժամանակավրէպ դարձան 1918-1920 ճակատագրական օրերու պատմական դէպքերուն այդ սրութեամբ գեղարուեստականացումը։

Ցամենայնդէպս, այդ թատերախաղերը, հակառակ իրենց գեղարուեստական որոշ տկարութիւններուն եւ ժամանակավրէպ նիւթին, այսօր կը հանդիսանան գեղարուեստական արտացոլումը ժամանակաշրջանի մը ընթացքին Սփիւռքի մէջ տիրած մտայնութեան, որ անտրոհելի է հայոց պատմութենէն եւ հայ գրականութենէն։

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Վահան Նաւասարդեան, *Դաշնակցութեան Քաղաքական Ուղղութիւնը Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովին Առթիւ*, Գահիրէ, Տպարան Ցուսաբեր, 1965, էջ 106։

[2] *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. Հատ., խմբ.՝ Արսէն Կիւտուր, Հրտ. ՍԴՀԿ Պատմադրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, Պէյրութ, Տպարան Շիրակ, 1962, էջ 516։

[3] Կարլէն Դալլաքեան, *Համկայար Ազատական Կուսակցութեան Պատմութիւն*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1999, էջ 31։

[4] *Այս բառը ծագում առած է ռուսերէն* otdel agitatsii i propagandi (*քարոզչութեան եւ յառաջդիմութեան բաժանմունք*) *բառակապակցութենէն։*

[5] *Քաղաքական երգիծանքի ոճով գրուած թատերախաղերը նոյնպէս չունին մեծ տարողութիւն։ Անոնցմէ ամէնէն յատկանշականը Նշան Պէշիկթաշլեանի (1896-1972) «Սոսկալի Նազար»ն է, (Հայրենիք, 1939) ուր հեքիաթի անմահ հերոսը կը գտնենք սթալինական հանդերձաւորում։ Միջկուսակցական տարակարծութիւնը, քաղաքական գործիչներու անամէջ փառամոլութիւնը ծաղրի ենթարկուած է Վահան Թէքէեանի (1878-1945) Ակռամանեակը թատերախաղին մէջ (Մասուչուսէց, 2000), իսկ Անդրանիկ Կռանեանի (1929) Միայն Լուսնով Կայ Հարց Փրկութիւնը (Պէյրութ, 1977) սուր հեգնանքով կը ներկայացնէ սփիւռքահայ միջկուսակցական յարաբերութիւնները։ Այս երեք թատերախաղերն ալ կը կարօտին առանձին ուսումնասիրութեան։*

[6] *Արշակ Զօպանեան (Պոլիս, 1872-Փարիզ, 1954)՝ գրաքննադատ, արձակագիր, խմբագիր եւ քաղաքական-հասարակական գործիչ։*

[7] *Գառնիկ Սվազլեան (Կեսարիա, 1904-Երեւան, 1948)՝ գրող, հասարակական գործիչ, երգիծանկարիչ։*

[8] *Վազգէն Այգունի (Գէորգ Պաղճեան, Առանա, 1913-Մոնթրէալ, 1999)՝ պատմաբան, իրաւագէտ։*

[9] *Պետրոս Զարոյեան (Պոլիս, 1903-Փարիզ, 1986)՝ գրող, թատերագիր, մչակութային գործիչ եւ ճարտարապետ։*

[10] *Պետրոս Զարոյեան, Մենք Ալ Հայրենիք Ունինք, Պէյրութ, Տպ. Աւրաս, 1965, էջ 86։*

[11] *Նոյն, էջ 80։*

[12] *Գ. Սվազլեան, Ներգաղթը, Աղեքսանդրիա, Տպ. Ա. Փափազեան,1936, էջ 41։*

[13] *Զարոյեան, էջ 28։*

[14] *Ա. Զօպանեան, Հրաշքը, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1923, էջ 62։*

[15] *Նոյն, էջ 90։*

[16] *Զարոյեան, էջ 94։*

[17] *Սվազլեան, էջ 132։*

[18] *Նոյն, էջ 133։*

[19] *Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ։ Հիմնուած է 1921ին Երեւան, նախագահութեամբ Յովհաննէս Թումանեանի։ Ունեցած է մասնաճիւղեր նաեւ արտասահմանի մէջ։ Գլխաւոր նպատակը եղած է հոգալ Հայաստանի բնակչութեան կենցաղային եւ այլ անմիջական կարիքները։ Յետագայ տարիներուն զբաղած է գլխաւորաբար բնակարանաշինութեան գործով, ինչպէս նաեւ սփիւռքահայութիւնը Խ. Հայաստանին չուրջ համախմբելու աշխատանքով։ Լուծարուած է 1937ին, ամբաստանութեամբ իբրեւ օտար երկիրներու եւ գործակալութիւններու ծառայող լրտեսական ցանց։*

[20] *Զօպանեան, էջ 44։*

[21] *Դժբախտաբար անկարելի եղաւ կենսագրական նուազագոյն իսկ տեղեկութիւններ գտնել տուեալ թատերագիրին մասին։*

[22] *Երէմ Սարուխանեան (Վետոհ), Ապաստամբութիւն, Դրամա 6 Գործողութեամբ, 2 Պատկեր, Թեհրան, Տպարան "Իրանչահր", 1956։*

[23] *Ա. Սարվազեան (Արշակ Զամալեան (Խահակեան) Գանձակ, 1882-Փարիզ, 1949)՝ քաղաքական, պետական, կուսակցական գործիչ, թատերագիր։*

[24] *Ա. Սարվազեան, «Նահապետ Նահապետեան», Հայրենիք, Պոսթըն, ԺԱ. տարի թիւ 10, Օգոստոս 1933, էջ 8. նաեւ՝ թիւ 11, Սեպտեմբեր 1933, էջ 28. նաեւ՝ թիւ 12, Հոկտեմբեր 1933, էջ 62. նաեւ՝ ԺԲ. տարի թիւ 1, Նոյեմբեր 1933, էջ 43։*

[25] *Վալադ Վալադեան (Թիֆլիս 1883-ԱՄՆ 1970)՝ հրապարակագիր, ուսուցիչ, թատերագիր, 1948-1952 Հայրենիքի խմբագրական կազմի անդամ։*

[26] *Վալադ Վալադեան «Ղոճի Համար», Հայրենիք, Պոսթըն, Գ. տարի թիւ 12, Յունուար 1925, էջ 12։*

digitised by A.R.A.R.@

[27] Եղիա Գասպարեան (Խարբերդ 1893-ԱՄՆ 1948)՝ ամերիկահայ գեղանկարիչ, թատերագիր։ Աչխատակցած է յատկապէս Հայրենիքին, ուր լոյս տեսած են իր թատերախաղերը, որոնք համալրուելով ամփոփուած են Տրդատ Եւ Ուրիշ Տասը Թատերգութիւններ հատորին մէջ, Գահիրէ, Ցուսաբեր, Մասնչ. Ցուսաբերի, թիւ 95, 1959։

[28] Եղիա Գասպարեան, «Երեւանի Մէջ», Հայրենիք, Պոսթըն, Ժ. տարի թիւ 4, Փետրուար 1932, էջ 1։

[29] Դժբախտաբար անկարելի եղաւ կենսագրական նուազագոյն իսկ տեղեկութիւններ գտնել տուեալ թատերագիրին մասին։

[30] Կարէն Վարդանեան, «Վերածնունդ», Հայրենիք, Պոսթըն, ԺԳ. տարի թիւ 10, Օգոստոս 1935, էջ 22. նաեւ թիւ 11, Սեպտեմբեր 1935, էջ 22։

[31] Դժբախտաբար անկարելի եղաւ կենսագրական նուազագոյն իսկ տեղեկութիւններ գտնել տուեալ թատերագիրին մասին։

[32] Նիկօղ Նիկողոսեան, «Արեւացայտի Ճամբին» Հայրենիք, Պոսթըն, ԺԷ. տարի թիւ 7, Մայիս 1939, էջ 35. նաեւ՝ թիւ 8, Յունիս 1939, էջ 36։

[33] Էլլէն Բիւզանդ (Եղիսաբէթ Քիւթիւկեան, 1895-1970)՝ իրանահայ գրող եւ խմբագիր։

[34] Էլլէն Բիւզանդ, «Խաղաղութեան Համար» Հայրենիք, Պոսթըն, ԺԴ. տարի թիւ 11, Սեպտեմբեր 1936, էջ 1. նաեւ՝ թիւ 12, Հոկտեմբեր 1936, էջ 21։

[35] Հայրենիք, Պոսթըն, հրատարակութիւն ՀԲԴի։ Լոյս տեսած է Պոսթընի մէջ 1922էն 1970, նախ ամսօրեայ, իսկ 1968էն ետք եռամսեայ դրութեամբ։ Լոյս ընծայած է քաղաքական, պատմական, գրական գործեր։

[36] Թատերագէտ Գառնիկ Ստեփանեանի Ամերիկահայ Թատրոնը հատորին մէջ (Երեւան, ԵՊՀ Հրատ. 2008), որեւէ վկայութիւն չգտանք նշուած թատերախաղերուն բեմադրուած ըլլալուն մասին։ Սակայն հետաքրքրական փաստ է, որ Փարիզի Հայ Թատերական Ընկերակցութիւնը Մարտ 2011ին կազմակերպած է Վալադեանի «Խղճի Համար» թատերախաղին թատերական ընթերցումը։ Բարացուցական այս փաստը, ցոյց կու տայ, որ Հայաստանի վերանկախացումէն 20 տարի ետք, իր քաղաքական պարունակէն դատարկուած տուեալ նիւթը, դէթ պատմական իմաստով կը շարժէ ոմանց հետաքրքրութիւնը։

[37] Կը յիշատակենք Արշակ Ջամալեանը, Նիկոլ Նիկողոսեանը, Ռուբէն Դարբինեանը, որոնք կուսակցական գործունէութեան առընթեր վարած են նաեւ կրթական, գրական եւ խմբագրական աշխատանք։

[38] Խորհրդահայ կինօարուեստի ծանօթ չարժապատկերներէն է Գուրգէն Բորեանի Նոյն Յարկի Տակ թատերգութեան հիմամբ նկարահանուած «Սարոյեան Եղբայրներ» ֆիլմը (1968), ուր Հայաստանի մէջ համայնավար իշխանութեան հաստատման չարժումը կը ներկայացուի երկու եղբօր՝ դաշնակցական Գէորգի եւ համայնավար Հայկի բախումին ընդմէջէն. տարբերութիւնը դրական հերոսին կուսակցականութեան պատկանելիութեան մէջ կը կայանայ։ Խորհրդահայ գրականութեան մէջ ալ կան օրինակներ ընտանիք-կուսակցութիւն հակադրութեան։ Կը յիշատակենք Ստեփան Զօրեանի Յեղկոմի Նախագահը, ուր համայնավար գործիչ Օսէփ, ստիպուած կ՚ըլլայ գնդակահարելու իր աներոջդիները՝ Ալանեան եղբայրները, որոնք համայնավար յեղափոխութեան դէմ գործած էին։ Ի պատասխան կնոջ հարցադրումին, նախապէս հոգեկան տագնապներու ենթարկուած յեղկոմի նախագահը «իմ խիղճը հանգիստ է» կը յայտարարէ։ Համայնավար յեղափոխական գործիչ Սուրէն Սպանդարեանի եւ հօր միջեւ գաղափարախօսական գետնի վրայ բախումի նիւթով գրուած է նաեւ Զարգանդ Դարեանի Պաչքարը եւն.։

[39] Դրօշակ, ՀԲԴ պաշտօնաթերթ, լոյս կը տեսնէ 1891էն ի վեր։

[40] Կը յիշենք մի քանին. Գուրգէն Բորեանի Նոյն Յարկի Տակ (1947), Ալեքսանդր Արթաքամանեանի Վարդեր Եւ Արիւն (1958), Արմէն Գուլակեանի Արշաւորդին (1937) եւ Մեծ Բարեկամութիւն (1939), Վաղարշ Վաղարշեանի Օդակում (1930), Անուշաւան

digitised by A.R.A.R.@

Վարդանեանի կարմիր Պարտիզպաններ (1937) եւ Ազնիւ Քաղաքացիներ (1930) թատերախաղերը եւն. (Մովսեսահայ Գրականութեան Պատմութիւն, Հտր. Ա., Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 217, 620. Նաեւ՝ Հտր. Բ., 1965, էջ 558, 561):

41 Սարուխանեան, էջ 33:

42 Նոյն, էջ 57:

43 Վալադեան, էջ 32:

44 Գասպարեան, էջ 12:

45 Նոյն, էջ 6:

46 Սարվազեան, «Նահապետ Նահապետեան», Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1933, էջ 34:

47 Վարդանեան «Վերածնունդ», Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 34:

48 Նոյն, էջ 28-29:

49 Սարուխանեան, էջ 61:

50 Գասպարեան, էջ 15:

51 Վարդանեան, «Վերածնունդ», Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 34:

52 Խորհրդահայ գրականութեան մէջ ալ կան օրինակներ գրական-թատերական կերպարներու, որոնք կ'ունենան զգուշի պահեր, անչուշտ հակառակ ուղղութեամբ: այդպիսիներէն է Արաքամանեանի Վարդեր եւ Արիւն թատերախաղին հերոսներէն Դեւ Ենովքը, որ կ'ապրի սխալած ըլլալը ընդունելու եւ զղջալու դժուարին պահեր: Ալլ օրինակ մըն է Նայիրի Զարեանի Պարոն Փետրոսն Ու Իր Նախապարները վէպին հերոսներէն Արամ Ալանակեանը, որ նոյնպէս կ'ապրի յուսախաբութեան պահեր, իր վերջոյ կողմնորոշուելով դէպի կումունիզմ:

53 Վարդանեան, «Վերածնունդ», Հայրենիք, Օգոստոս 1935, էջ 23:

54 Վալադեան, էջ 32:

55 Վարդանեան, «Վերածնունդ», Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1935, էջ 25:

56 Սարուխանեան, էջ 57: Սիմոն Վրացեան կը հաստատէ, թէ Լ. Շանթ ու Ն. Աղբալեան եւս ձերբակալուած էին եւ բանտերուն մէջ սպանութիւններուն զոհ պիտի երթային «հայ մտաւորականութեան լաւագոյն դէմքերը, եթէ Յեղկոմը մի քանի օր եւս կանգում մնար» (Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւնը, Բ. տիպ., Պէյրութ, Տպարան Մշակ, 1958, էջ 526-527):

57 Նիկողոսեան, «Արեւացայտի Ճամբին», Հայրենիք, Մայիս 1939, էջ 49-50:

58 Սարուխանեան, էջ 12:

59 Վարդանեան, «Վերածնունդ», Հայրենիք, Օգոստոս 1935, էջ 24:

60 Նոյն էջ 34:

61 Նոյն, էջ 25:

62 Նոյն, թիւ 11, Սեպտեմբեր 1935, էջ 32:

63 Նոյն, էջ 28:

64 Նոյն, էջ 29:

65 Հետաքրքրական, բայց հակադիր զուգահեռ մը կարելի է գծել պատմական նիւթով գրուած թատերգութիւններուն մէջ հանդիպող օտար կնոջ եւ ասոր միջեւ: Շամիրամ, Կղէոպատրա, Օլիմպիա միշտ տեղի կու տան հայ աղամարդուն դիմաց: Բնաւ չիրականացող կապ մըն է ատիկա, որ կը բխի ափիւնքահայ գրողին ենթագիտակցութեան մէջ ամրագրուած խառն ամուսնութիւնները մերժող համոզումէն: Միայն համապատասխան արժանին է, որ չի կրնար դիմադրել օտար կնոջ հրապոյրներուն:

66 Սարուխանեան, էջ 24-25:

67 Վալադեան, «Խղճի Համար», Հայրենիք, Յունուար 1925, էջ 32:

68 Գասպարեան, էջ 14:

69 Սարվազեան, «Նահապետ Նահապետեան», Հայրենիք, Նոյեմբեր 1933, էջ 44:

70 Բիւզանդ, «Խաղաղութեան Համար», Հայրենիք, Հոկտեմբեր 1936, էջ 38:

71 Վարդանեան «Վերածնունդ», Հայրենիք, Օգոստոս 1934, էջ 35:

digitised by A.R.A.R.@

[72] Նույն, էջ 33։
[73] Նույն։

THE IDEOLOGICAL DISCORD IN THE DIASPORA PLAYS (DURING THE SOVIETIZATION OF ARMENIA)

(Summary)

ARMEN URNESHLIAN

The Article discusses the positioning of Armenian Diaspora playwrights vis-a-vis the Soviet regime in Armenia. After a brief introduction to the political conditions of the time, the author delineates the characteristics of the political drama in Diaspora literature and argues that the term "political" in this context has a limited connotation and mostly refers to intra-Armenian ideological differences. The bone of contention regarding these differences is the stance of the Diaspora Armenians towards the Soviet regime in Armenia.

By analyzing three plays, namely Arshag Chobanian's *The Miracle*, Bedros Zaroyan's *We Too Have A Motherland* and Karnig Svazlian's *The Repatriation*, Urneshlian sketches the two main concepts underpinning the pro-Soviet arguments: a) that the Soviet regime brought prosperity to Armenia making ethnic preservation possible unlike life in the Diaspora which leads to assimilation, and b) that the motherland is timeless; and loving it cannot be circumstantial, as regimes are temporary.

Through a detailed analysis of the characters of a number of anti-Soviet plays (published specifically in the *Hayrenik* Monthly in Boston), the author contrasts them to the pro-Soviet plays. Urneshlian discusses the anti-Soviet plays, namely A. Sarvazian's "Nahabed Nahabedian", Valat Valatian's "Kheghdji Hamar" (for conscience), Yeghia Kasbarian's "Yerevani Mech" (in Yerevan), Garen Vartanian's "Veradzenoont" (rebirth), Nigol Nigoghossian's "Arevatsaydi Djampin" (towards dawn), Ellen Puzant's "Khaghaghutian Hamar" (for the sake of peace) and Yerem Saroukhnaian's *Abesdamputyun* (rebellion) (printed separately as a book). He notes that these writers were mainly proponents or members of the Armenian Revolutionary Federation (ARF) and were political refugees, as they wrote in Eastern Armenian.

According to Urneshlian the anti-Soviet plays aimed at drawing attention to the fact that the denationalized ideas of the Communists brought misfortune to the Armenian nation and the state. He adds that most of the plays are put in a historical context, and the plots are based on intense dramatic clashes between different members of the same family, who have opposite political views. Urneshlian categorises the characters as: a) the able, strong, and virtuous ARF-member, b) the merciless communist, who is full of moral and social vices, and c) the honest communist, who eventually realizes that he is deceived and repents and opts for the "correct path".

Urneshlian generalizes that all these plays indicated the political viewpoints of the playwrights and acquired a rhetorical style, which made the psychological evolution of the characters unconvincing. Besides, some scenes did not sound natural, due to the obvious interference of the authors in the natural course of the plays. He concludes that these rhetoric scenes undermined the literary value of the plays. The author notes, however, that most of these plays are bygone due the deep changes in Armenia. Nonetheless, these plays reflect the condition and attitude of a society at a certain period.

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԸ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿԻ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ
ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆ ՈՒ ԿԻՆԸ ԳՐՔՈՒՄ

ԼՈՒՍԻՆԷ ՏՈՆՈՑԵԱՆ

Հայ գրականութեան մէջ քչերին է յաջողուել կնոջական ներաշխարհը համակողմանի քննութեան ենթարկել՝ տարբեր, նաեւ փոխլրացնող տեսանկիւններից։ Շատերն են, իհարկէ՛, փորձել, բայց քչերն են կարողացել ներկայացնել կնոջն ու իր հոգեաշխարհը, քննել նրան իբրեւ ընկերութեան լիարժէք անդամի, իբրեւ մարդու, եւ որ ամենակարեւորն է՝ իբրեւ կնոջ, իբրեւ Գեղեցիկի։

Սիրոյ գեղարուեստական սուր հարցադրումները, որոնք ընդգրկում են նաեւ կնոջ սեռային խնդիրները, յաճախ «խոհեմօրէն» չրջանցուել են ազգային նախապաշարումների, նահապետական ըմբռնումների թելադրութեան պատճառով (Յովհաննէս Թումանեան՝ Անուշ (1902), Մարօ (1889), յաճախ զուգակցուել ընկերային քննական կերպին (Տիգրան Կամսարական՝ Վարժապետին Աղջիկը (1904), Երուխան՝ Ամիրային Աղջիկը (1904), Շիրվանզադէ՝ Պատուի Համար (1904), յաճախ էլ այն ծածկուել է, խեղդուե՛լ ազգային-հայրենասիրական գաղափարների հզօր շնչի տակ, ինչպէս Րաֆֆու Սամուէլ վէպում (1886), Մուրացանի Թուգան դրամայում (1881)։

Թերեւս խնդրին աւելի մօտ էին կանգնած Նար-Դոսի վէպերն ու վիպակները՝ Սպանուած Աղաւնի, (1898), Պայքար (1911), նաեւ Թումանեանի Անուշը, որտեղ սիրոյ առաջնայնութիւնը ակնբախ է իբրեւ գաղափար եւ մտայղացում։

Սփիւռքահայ գրող Վազգէն Շուշանեանի (1903-1941) ստեղծագործութեան առանցքը կինն է։ Նա եկաւ ապացուցելու, որ կինը սոսկ գաղափարի կամ հարցադրումների գերին չէ։ Կինը գեղեցիկն է, մարմինը, նաեւ՝ կիրքը։

Սակայն առաջին հայեացքից հարցադրումը կարող է հնչել որպէս մարտահրաւէր. չէ՞ որ նրա հարուստ գրականութեան մեջ միայն կինը չէ. այնտեղ ուշադիր աչքը որսում է մի ողջ սերնդի կենսագրութիւն, աւելին՝ նոր միջավայրում, օտարութեան մէջ ազգային արժէքների պաշտպանութեան գերխնդիր։ Անշո՛ւշտ, դա նոյնքան կարեւոր տեղ է գրաւում գրողի կենսահայեացքում, բայց անվերապահ պէտք է ընդունել Շուշանեանի ստեղծագործութեան գլխաւոր յատկանիշը՝ մարդկային բուռն զգացումների ձեւաւորման, զարգացման հակուածութիւնը։ Նրա վիպակներում ակնյայտ է կրքի բախումի, սիրոյ յայտնութեան եւ գեղեցիկի պաշտպանութեան խոլական ձգտումը։ Ահա թէ ինչու ամէն ինչից վեր Շուշանեանը մնաց գեղեցիկի եւ երիտասարդութեան երգիչ, սէրը մնաց գեղագիտական բարձրագոյն նպատակ, կինը՝ հոգեաշխարհի լուսաւոր կենտրոն, ցանկալի, յաճախ նաեւ՝ աննուաճ։ Նա գրականութեան նչանաւորութիւնը որսում է անձերի

digitised by A.R.A.R.@

ճակատագրերում, հոգեբանական նուրբ հանգոյցներում։ Շուշանեանը կարողանում է իր ապրումը, յոյզը, ցաւն ու ներշնչանքն արտայայտել մարդկային ճակատագրերի համախորքում։

Շուշանեանը թողել է գրական մեծ ժառանգութիւն. դրանց մի մասը տպագրուած են, մի մասն էլ անտիպ։ Հայաստանում Շուշանեան հրատարակւում է դեռ 1960ականներից, թէեւ՝ անկանոն ընտրութեամբ։ Հարկ է ընդգծել 2010ին Երեւանում լոյս տեսած Հնարանին, որտեղ ընդգրկուած հինգ ծրագրային երկերից չորսն առաջին անգամ են հասնում հայրենի ընթերցողին։

Մեր քննութեան կենտրոնում Երեւանում Շուշանեանի հրատարակուած գործերից Բանաստեղծն Ու Կինը[1] հատորն է։

Այն կազմուած է ներքին միասնութեամբ յատկանշուած չորս գործերից։ Իբրեւ առաջաբան՝ խմբագրի նախընտրութեամբ ընտրուած է գրողի «Ալեկոծ Տարիներ» գործի 29րդ գլուխը կազմող «Գրգռութեան Կարմիր Լաթը» յօդուածը[2], որին յաջորդում են «Բանաստեղծն Ու Կինը», «Մարմին Մեղապարտ» եւ վաղ տարիքում գրած՝ «Արծաթեայ Գիշեր» ստեղծագործութիւնները։ Հատորը կազմող գործերն ընտրուել են ըստ բովանդակութեան, սիրոյ եւ սեռի յարատեւ խնդրի քննութեան թելադրութեամբ։ Գրականագիտութեան մէջ քանիցս ընդգծուած է, որ Շուշանեանը «հայ գրականութեան լաւագոյն սիրերգակներից»[3] է։ Նրա ստեղծագործութիւնները առանձնանում են իրենց խոր քնարականութեամբ, ապրումի պոռթկումով, ներքին ջերմութեամբ, գեղեցիկի գնահատութեամբ, համարձակ գաղափարներով, հարուստ բառապաշարով։ Մի առիթով հայրենի գրականագէտ Վազգէն Գաբրիէլեանը գրել է. «Սիրոյ խոհն ու փիլիսոփայութիւնը, սիրոյ պատճառած տառապանքներն ու հրճուանքները, յուզումներն ու զանազան ապրումները, մարմնական ու «կեղծ» սէրերի դէմ՝ աստուածային ու «հեթանոս» սիրոյ որոնման, երազի ձգտումները Շուշանեանը դրել է արձակ ու չափածոյ բազմաթիւ ստեղծագործութիւնների հիմքում»[4]։

Բանաստեղծն Ու Կինը հատորը տպագրութեան պատրաստած բանասէր Նայիրա Ցարուքիւնեանը յուշում է, որ այդ յօդուածը նախապէս գրուել է ի պաշտպանութիւն Հրաչ Զարդարեանի (1897-1986) Մեր Կեանքը (1934) վէպի[5]։

«Գրգռութեան Կարմիր Լաթը» յօդուածում Շուշանեան մտորում է սեռի եւ սիրոյ, բարոյականի խնդիրների շուրջ։ Այստեղ նա խօսում է գեղեցիկի, իսկական արուեստի, գրականութեան, բանաստեղծութեան եւ իրական բարոյական չափանիշների իր ըմբռնումների մասին։

Շուշանեանը համարձակօրէն է քննել միւսներին «վրանբաց» թուացող խնդիրները՝ առանց վարանելու բարձրացնելով «արդեօք պոռնկագի՞ր է արուեստագէտը»[6] հարցը, անմիջապէս մատնանշելով, որ սրանք միմեանց հետ առնչութիւն չունեն։ Չի կարող արուեստագէտը պոռնկագիր լինել, երբ խօսում է մարդու նուիրական զգացումներից, հոգու կրակներից։ Այս կենսադաշտը մարդունն է ու արուեստագէտինը, բանաստեղծինը։ Ինչպէս վկայում է Գաբրիէլեանը, Շուշանեանը յաճախ է քննադատուել բաց նկա-

digitised by A.R.A.R.@

բագրութիւնների համար. «Ճիշտ է, այդպիսի էջեր կան նրա գործերում, սակայն ճշմարտութիւնն այն է, որ արտաքին այդ նկարագրութիւնները կեղեւն են սոսկ, իսկ էութիւնը, խորքը մաքուր ու անկաշկանդ սէրն է, աշխարհի ապականութիւնից խուսափելու բուռն ձգտումը, կեանքի այլանդակութիւնները մոռանալու ջերմ փափագը»[7]։

Մեր կարծիքով, սակայն, խնդիրը բոլորովին էլ այն չէ, որ երբեմն կերպարն առաւել թանձրացնելու, խտացնելու, կամ տեսարանն աւելի ազդեցիկ դարձնելու համար հեղինակը դիմում է նման այլ՝ «...պոռնկագիր է այն, որ գրիչ կը վերցնէ՝ նիւթական կամ այլ վարձատրութեանց փոխարէն, գրգռելու համար սուտ-մաքրակրօնի աղտեղի հաճոյքդ։ Պոռնկագրութիւնը մտադրութեան մէջ է, յետին մտքին»[8]։ *Հեղինակը մարտնչում է ի չահ գեղեցիկի, կրքի պաշտպանութեան։*

Ճշմարիտ արուեստագէտը, ըստ նրա, պէտք է ազատագրուած լինի բոլոր տեսակի կապանքներից, հրաժարուած՝ բոլոր կաղապարներից։ Նա ի վիճակի պիտի լինի խօսելու այն ամէնից, ինչ յուզում է իրեն ու մարդկութեանը։ Ինչպէս ընդունուած է նաեւ հոգեբանութեան մէջ, մարդուն ներսից կեղեքող խնդիրները պահանջում են դուրսբերում, որպէսզի դրանք ապրուեն, յաղթահարուեն, ամբողջանան։ Շուչանեանը պատկերաւոր է ներկայացնում այս տեսակէտը. «Ինչպէս մեզի ու քրտինքը, որ մեր մարմինը կ'ազատեն աւելորդ ու վնասակար տարրերէ, այդպէս ալ բառը խողովակ կը ծառայէ հոս մաքրելու համար կեանքը իր աղտեղութենէն ու թոյներէն։ Վէրքը կարելի է բուժել՝ դուրս ցայտեցնելով թարախը, ազատելով արիւնը վարակումէ ու նեխումէ, զտելով զայն»[9]։ *Ներսում հաւաքուած թոյնն է, որ մեզ այդքան հեռացնում է իրական արժէքներից, գեղեցիկից ու մարդկայինից։ Ներանից վայրկեան առաջ պիտի ազատուել։*

Չկայ մի «տարածք», երբեւէ մարդուն յուզած, էակին վերաբերող, ուր արուեստագէտը, բանաստեղծն իրաւունք չունենայ մտնել ու քննել, որովհետեւ արուեստը, գրականութիւնը մարդու հոգու փիլիսոփայութիւնն են, մարդու հոգեաշխարհի արտայայտումն ու սրատես աչքը։ Կարծում ենք, նաեւ սրանով է պայմանաւորուած գրականութեան ինքնամաքրման ու զտելու հզօր դերակատարութիւնը։ Այն, ինչի մասին հասարակ մահկանացուն մտածելն անգամ համարում է «մեղք», արուեստագէտի համար չբարձրաձայնելն է «մեղք», այս մասին խօսելուց վախենալը։ «Մարդկային կեանքին մթին կալուածներուն մէջ՝ չկայ հողի պատառ մը, որ օտար ըլլայ գրականութեան։ Ու է՛ն այլանդակ, է՛ն եպերելի, է՛ն արգիլուած երեւոյթին վրայ իսկ արուեստագէտը իրաւունք ունի իր լուսարձակը պտտելու»[10]։

Գրականագիտութեան մէջ իշխում է այն տեսակէտը, որ Շուչանեանը սիրոյ ու երիտասարդութեան երգիչն է։ Ճիրաւի, նրա գործերում կան սիրոյ սահմանումներ, որոնցով, անկասկած, հարստանում են գրական ներքին չերտերը. «Չեմ գիտեր թէ սէրը ի՞նչպէս բնակութիւն կը հաստատէ ուրիշ մարդոց սրտերուն մէջ, ո՞ւրկէ կու գայ։ Կու գայ հանդարտօրէն ու հանդիսաւորապէս, քայլ առ քայլ ու հետզհետէ ողողելով շրջակայքը իր

digitised by A.R.A.R.@

անոյշ լոյսովը թէ յեղակարծ երանութեան մը պէս, որ գիշերներով քեզ զարթուն պահելէ վերջ, ցրտին գիշերամուտի մը դուռդ կը զարնէ»[11]։

Սփիւռքահայ գրող Մուշեղ Իշխանն իր «Սէրը Վ. Շուշանեանի Գրականութեան Մէջ» (1983) յօդուածում դիպուկ բնութագրել է նրա ստեղծագործութիւնը ռոմանտիկական ընկալման դիրքերից. «Գերզգայուն այս գրողը կեանքին կէսը ապրեցաւ կարծես սիրոյ ընկալումին հասունցնելուն համար, միւս կէսն ալ՝ զայն որոնելու, գտնելու եւ անոր տիրապետելու համար»[12]։

Արուեստագէտը Գեղեցիկն իր աշխարհայեացքում պիտի որսայ, պիտի դրան տիրի, պիտի սանձել կարողանայ, որպէսզի իր գործերը մարդկութեանը հետաքրքրուն որպէս արժէք, որպէս երեւոյթ, հակառակ դէպքում՝ դրանք կը լինեն սոսկ միջակութիւններ։ Շուշանեանը բարձր գտնուելով՝ գեղեցիկը կրեց իր մէջ, կարողացաւ իրենը դարձնել, ունենալ վայելել այն։

«Գրգռութեան կարմիր Լաթը» յօդուածը Շուշանեանին մշտապէս յուզած հարցերի ներքին չերտերում է։ Նա խօսում է գեղեցիկի ընկալման իր տեսակէտների մասին։ Յօդուածը «տեղում է» իր նշանակութեամբ. այն կարծես միւս երեք գործերի գաղափարների, հայեացքների դերխտացումը լինի, որն իր մէջ ամփոփում է այն բոլոր հարցադրումների պատասխանները, որոնք յետոյ բացուելու են յաջորդ ստեղծագործութիւններում։

Նախ ընդունենք, որ Շուշանեանի գեղարուեստական աշխարհն առանձնանում է խոր քնարականութեամբ։ Կարելի է անմիջապէս նկատել նրա գրական յատկանշական կողմերից ամէնից ակնառուն՝ բանաստեղծական չունչը։ Այս մասին վկայում է սփիւռքահայ ժամանակակից գրող Նուբար Զարխուտեանը «...պէտք է ընդունիլ, որ Շուշանեանի արձակը աւելի արտայայտիչ եւ աւելի բանաստեղծական է, քան իր բանաստեղծութիւնը»[13]։

Շուշանեանը, մեր կարծիքով, հայ արձակի մէջ ամենաբանաստեղծական դէմքն է, թէեւ նա գրել է գերազանցապէս արձակ, եթէ չհաշուենք վաղ շրջանի մի քանի չափածոյ գործերը եւ, անշուշտ, «Երկիր Ցիշատակաց» (1927) պոէմը, որը տպագրուել է գրուելուց գրեթէ 40 տարի անց Երեւանում 1966ին, համանուն ժողովածուում։

Գալով Բանաստեղծն Ու Կինը երկին, այն կարծես անյանգ բանաստեղծութիւն լինի։ Այն որոշ իմաստով, հեռացել է դասական պատմուածքին, վիպակին բնորոշ կառուցուածքից։ Ընթերցողը յուզականութեամբ հետեւում է գրողի մտքի ընթացքին, տրամադրութեան վերելքներին ու վայրէջքներին։ Եւ դա գործնական նպատակ է Շուշանեանի համար։ Ստեղծագործութեան սիւժէն յախուռն է, նոյնիսկ, դրական իմաստով, մի տեսակ ցաքուցրիւ, իր իսկ բառով՝ «ցանուցիր»։ Գերակշռում են հարուստ տեսարանները, որտեղ առանձնանում է երկու կնոջ վառ կերպար։ Մէկը օտար հրապոյրն է՝ Լիւսէթը՝ փարիզուհի, միւսը՝ հարազատ Շաքէն՝ արեւելքցի։

Լիւսէթը ներկան է՝ համարձակ, բռնկուն, միշտ հաճոյքի ծարաւ. «Լոկ վաւաշ ու անյագ էգ մըն ես, կ'ըսէի մթին ձայնով մը...»[14]։ Իրրեւ հմուտ գեղագէտ՝ Շուշանեանը ճանաչողական խնդիր է դնում իր առջեւ. բացարձակ

digitised by A.R.A.R.@

գեղեցիկը յայտնագործել կնոջ մարմնի մէջ, բայց՝ հոգու որոնումի շարունակական թելադրութեամբ։ Սրանք երբեք չի առանձնացնում, կնոջը դիտում է միջնադարեան բանաստեղծութեան ոգով՝ իբրեւ հոգի ու մարմին, կրքի եւ սիրոյ ամբողջութիւն։

Շաքէն եւս խորհրդանշական կերպար է, մարմնաւորում է Արեւելքը։ Արտաքնապէս խաղաղ է, անվրդով, սակայն կին երեւոյթի պէս բաց է սիրոյ, սեռի առաջ։ Նա ունի պարզ կնոջական ցանկութիւններ. ուզում է սիրել ու մանաւանդ՝ սիրուել։ Նա հրաշալի գիտի, որ այն տղան, որի հանդէպ ինքը ներքին մղումներ ունի, իր յաւագոյն ընկերուհու սիրեցեալն է։ Այս պարագայում, սակայն, սեռի ձայնն առաւել բարձր է հնչում. «...վայրկեան մը յետոյ հլութեամբ կը վերադառնայ ու կը կծկուի մարմնիս։ ...Կը զգամ մարմինը, որ կը խլրտի սիրով, բազուկներուս մէջ կը գրկեմ զայն...»[15]։

Այս խնդրին զուգահեռ հայուհին բերում է ազգային յուզական երակ՝ հեղինակին կապելով յիշողութիւնների, կորսուած հայրենիքի, մօր, քրոջ յիշատակների հետ, որոնք «... վրաս կը թափին ձիւնի ուրախ փաթիլներու պէս...»[16]։ Անցեալը, զգայութիւնները մշտապէս Շուշանեանին տարել են մանկութեան մաքուր ու խաղաղ հանգրուան։ Նա այս մասին խօսելիս երբեք էլ չի թաքցրել արտի խայտանքը։ Նրա համար մանկութեան վառ յիշողութիւնները դարձել են մշանջենական կէտ՝ ներկայ օրերի համատարած աղտեղութեան մէջ։ Պատահական չէ Մ. Իչխանի հետեւեալ մտորումը. «Երկու մարդ կայ Շուշանեանի մէջ, մէկը՝ որք մնացած մանուկը, որ կեանքի դաժան ճամբաներուն վրայ թափառիկ՝ ընտանեկան օճախի եւ մայրական գուրգուրանքի կարօտով կը տառապի շարունակ։ Միւսը՝ սեռային ցանկութիւններով բռնկած երիտասարդ սիրահարը...»[17]։ Տողերի արանքից երեւում է Շուշանեանի հրճուանքը առ մանկութիւն, առ մայր... «Մէկիկ-մէկիկ յիշատակներ կ'ելլեն, ցնծաղիկներու պէս, ձմրան մոխիրին տակէն։ Սիրելի դէմքերու վրայ տարբեր ու անոյշ լոյս մը կը ցոլայ»[18]։ Եւ ինչպէս տեղին է նկատել Զարխուտեանը, «Շուշանեանը կը նուագէ երկու լարերու վրայ՝ իրապաշտութեան լարը եւ երեւակայութեան լարը»[19]։

Շաքէն անցեալն է, բայց նա է, որ յաղթանակ է տանում Լիւսէթի՝ ներկայի հանդէպ։ Լիւսէթը մեծահոգի է, ներող, անձնուէր, նա լաւ գիտի իր տեղը սիրած տղայի կեանքում։ Զգում է, որ իր մէջ տանուլ է տուել կինը, բայց ոչ առաւելական այլ մի կնոջ, այլ նրա մէջ յարատեւող «ազգայինի» արժէքներին։ Շուշանեանի սկզբունքն է սա՝ ոչ մէկը յիշատակի կամ նրա կրողի դիմաց կարող է յաղթանակող դուրս գալ։ Լիւսէթը հեռանում է արժանապատուօրէն՝ սիրոյ մեծութիւնը եւ արժէքը բարձր պահած. «Ուզեմ ալ՝ չեմ կրնար ատել քեզ, յարեց շատ մեղմօրէն։... Շաքէին ըսէ, որ չեմ վշտացած դէմը, գիտեմ որ իննմէ առաջ կը սիրէր քեզ ու իննմէ աւելի իրաւունք ունէր քեզ սիրելու...»[20]։

«Մարդը անդունդ մըն է»[21] բազմիմաստ բանաձեւումով Շուշանեանն իր այս ստեղծագործութեան մէջ վերարծարծում է ռուս գրող Ֆէոդոր Դոստոեւսկու (1821-1881) ներաշխարհի քննութեան փորձը։ Այդ անդուն-

digitised by A.R.A.R.@

դում եռեւեփում են բնագդը, կրքերը, իմացական տարերքը, սէրը առ Աստուած, որից «ծլարձակ» պիտի ծաւալուեն խիղճը, մեղքի ենթագիտակցումը, ինքնամաքրումի պատրաստ պայծառատեսութիւնը։ «Ու զարմանալի չէ, որ պարզամիտներն են լոկ..., որ ամբողջովին կլանուած իրենց տգիտութեամբ ու ցաւով, առիթ ու ժամանակ չունին չափելու այդ անդունդը»[22]։

Անդունդի ներքին չերտերում հոգեկանը տարանջատւում է, մարմնի մէջ գոյացնում է վիհ, որը երբեք չի լցւում։ Հոգու եւ մարմնի հակադրական խորքերում, անդունդի անտեսանելի չրջադարձերում է ձեււում դաչնութեան, գեղեցիկի ըմբռնումը, որոնց բարձրագոյն աստիճանը վիհի ու անանձնականի սահմանն է։ Այսուհանդերձ, «Անխառն հրճուանք չկայ երկրի վրայ ու մարդը անդունդ մըն է»[23]։ *Եւ Շուչանեանը յուսահատ նկատում է.* «Կեանքս դաժան կռիւ մըն է՝ արտաքին եղելութիւններուն, օրէնքին եւ բնութեան տարերքին դէմ։ Խզումը ներքին աշխարհիս եւ արտաքին իրողութեան միջեւ հետզհետէ կը վերածուի անանցանելի խրամատի մը»[24]։

Այստեղ է տառապանքի մեծութիւնը։

Շուչանեանը գրական դեգերումների մէջ այդպէս էլ չգտաւ «յաւիտենական կին»[25] *խորհուրդը։* «Ան ճանչցաւ դիւրամատչելի կիներ, պերճադիճներ, պահանջկոտ կիներ, անմերձենալիներ՝ առանց սակայն կարենալ գոհացնելու իր հոգիին ձգտումները»[26]։ *Կնոջ կատարելութիւնը եւ անկատար աշխարհը հակադիր բեւեռներ են։ Գրողը անընդհատ որոնումների մէջ է՝ անցեալի դիրգ յիշողութիւններում, ներկայի ցոփ ու գունագեղ օրերում, ինչու չէ՝ նաեւ ապագայում։ Սակայն, ապարդիւն, նոյնիսկ նուրբ մարմնով ու հոգով փարիզուհին՝ Լիւսէթն էր նկատել.* «Գիտեմ, որ միշտ չպիտի սիրես զիս... այն մարդոցմէ չես, որ մէկ սիրով կը գոհանան։ Բոլոր ըսածներդ չեմ հասկնար, բայց կը զգամ որ զիս չէ, որ կը սիրես, այլ կինը...»[27]։

Շուչանեանը յաճախ է իր ստեղծագործութիւններում անդրադառնում երազին, երեւակայական տիրոյթին։ Այս դաշտում նա լիակատար ազատ է, կարող է անյագօրէն խօսել իր խոհերի, մտատանջութիւնների, ցանկութիւնների մասին։ Երազում, այսինքն՝ ենթագիտակցական աշխարհում, ամէն ինչ այլ է. այստեղ են մանկութիւնը, երիտասարդութիւնը, ապագան, զգայութիւնները՝ հաճելին, տխրութիւնը, ատելութիւնը, կիրքը։ Եւ այս ամէնը՝ կողք-կողքի։ Արուեստագէտն է միայն, որ կարողանում է դրանք ներքնապէս դասդասել, համադրել, եզրայանգումների գալ։

Կնոջ ներաշխարհի գիտակ Շուչանեանի փնտռածը միայն սեռը չէր. «Ցանկութիւնս, երկրէն աքսորեալ մէկուն պէս, պիտի դեգերի բոլոր կիներուն շուրջ ու ամէ՛ն տեղ հոգիս անհանգիստ պիտի ըլլայ։ Երբեք որեւէ երդիքի տակ լրիւ անդորրութիւնը չպիտի դիմաւորէ զիս ու երկրի բո՛լոր աղջիկներէն ո՛չ մէկը կեանքի ընկերս ու կինս պիտի ըլլայ»[28]։ *Գեղագէտ Շուչանեանը խնդիր ունէր իր գորշ ու միապաղաղ, դժուարին ու անակնկալ ցնցումներով լեցուն կեանքում որոնելու այն լոյսը, բարին ու ներդաշնակը, որը մէկ բանաձեւումով կարելի է բնորոշել՝ Գեղեցիկ։ Նրա ստեղծագործութիւնները լի են անսահման բարութեամբ, կարօտով ու սիրով։*

digitised by A.R.A.R.@

Շուշանեանի Բանաստեղծն Ու Կինը սուր զգացականութեամբ օժտուած գիրքը աչքի է ընկնում իր ոճային խորքով, ենթիմաստներով, համարձակ բանաձեւումներով, պերճութեամբ. «Եւ այս բոլորը՝ գրուած ջինջ ու հարուստ լեզուով եւ ոճով մը, որ իր ելեւէջումներով, այլազանութեամբ եւ թոնով կը յատկանշէ Շուշանեանի արուեստը եւ ինքնատպութիւնը»[29]: *Այս առումով իմաստալից է գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանի մտորումը.* «Գրողի լինելութեան նախապայմանը Վ. Շուշանեանի հրաշալի լեզուն է՝ նուիրումի ու ճանաչումի լիապարար պարտէզը՝ ի՜նչ խորունկ թրթիռներ, ի՜նչ բարձր տիրապետութիւն: Այդ լեզուի ընկալչութիւնն է, որ հայ արձակում նրան տանում է քնարականութեան, բանաստեղծական անմատչելի զառիվեր բարձունքի, իւրատեսակ մենաստանի: Նա դառնում է հայ բանաստեղծական արձակի ամենից փնտռուած իշխանը»[30]:

Բանաստեղծն Ու Կինը հաւորում է տեղ գտել «Մարմին Մեղապարտ» («Անձկութեան եւ Զարշարանքի Գիշեր Մը») գործը: Խօսելով Շուշանեանի արձակի ոճային առանձնայատկութիւնների մասին՝ արձակագիր եւ գրականագէտ Գեղամ Սեւանը գրում է. «Միատեսակ են բոլորը՝ միօրինակ չլինելով հանդերձ, եւ իւրաքանչիւրը մի խոր ապրումի տարբեր հատուածները կարծես լինեն»[31]: *Իսկապէս, Շուշանեանի ստեղծագործութիւնները միօրինակ չեն, քանի որ բացառապէս ինքնակենսագրական բնոյթի ենթահողով հանդերձ, կարողանում են բարձրանալ ներանձնականից:*

Այս գործում չկայ սիւժէ՝ որպէս այդպիսին, ու գրողը կրկին մարմնի եւ հոգու, սեռի եւ սիրոյ յորձանուտում է: Ինչպէս հեղինակն է յուշում, այս ստեղծագործութիւնը «ախտաճանաչութեան համեստ փորձ մըն է...»[32]: «*Մարմին Մեղապարտ*»*ում Շուշանեանը կարծես քաշում է «փողոցի» սիրոյ վարագոյրները, եւ նախաբանում ընդգծում, թէ որտեղից է առաջ եկել այդ սէրը.* «Նազովրեցին՝ տառապանքի հասկացողութիւնը բերաւ խոնջ ու ծանձրացած հեթանոս հասարակարգին: Իր առաքեալները ուրացան մարմինը որ մեծագոյն հարստութիւնն է այս վաղանցուկ ու հողէ աշխարհին մէջ ու սրբազան անօթը մեր հոգիին, (գեղեցիկ բնակավայր): Որպէս հետեւանք՝ մարմնական սէրը՝ որ ամէնէն առողջ ու ամէնէն գեղեցիկ բնազդն է գոյէ, դարձաւ արգիլուած հաճոյք: Յետագային ապականեցաւ մարդիկ»[33]:

Շուշանեանից առաջ հեթանոս սէրը դարձաւ Դանիէլ Վարուժանի (Զապուգքարեան, 1884-1915) բանաստեղծական այցեքարտը: Նա մի ամբողջ շարք գրեց՝ բերելով արբշիռ, համարձակ պատկերներ: Վարուժանը ծառանում էր նոր չրջանում սիրոյ վաճառքի դէմ. ահա թէ ինչու նրա համար հեթանոս կիրքը, ազատ յարաբերութիւնը մաքրութեան խորհրդանշան էր ներկայ օրերի դիմաց: Այդ ազատութիւնը, որպէս գեղեցիկի յատկանշական մէկ կողմ, գտնում է հեթանոս դարերում: Այնտեղ է կինը՝ յորձանքի մէջ, ինքը՝ յորձանքը, ինքը՝ բնութիւնը:

Մարդն է, որ աւելի ուշ սահմանազատել է հոգին սիրուց, կրքից: Մարմնական կապն առանց հոգեկանի տիրապետութեան, Շուշանեանը համեմատում է փողոցի անկիւնում գուգաւորուող շների կամ կատուների յարաբե-

digitised by A.R.A.R.@

բութեան[34]*։ Կարեւորելով հոգու եւ մարմնի ներդաշնակութիւնը՝ Շուշանեանը գրում է.* «Վայրկեաններ կան երբ ինծի կը թուի թէ մարմնական վայելքը բնազդական ծագում ունի, կը պատկանի մարդ-անասունին ու գոհացումէն յետոյ հոգիին կը բերէ անհուն տխրութիւն, բեկում ու ծանծրոյք։ Մինչդեռ հոգեկան վայելքները մեզ կը տանին ուրախութեան մը որ անխառն է ու կազդուրիչ»[35]։

Ճաշորդ եւ վերջին գործը, որ տեղ է գտել այս ժողովածուում Շուշանեանի վաղ շրջանում գրած գործերից է, որ կոչւում է «Արծաթեայ Գիշեր» (Երեք վիպական տրամախօսութիւններ)։ Այն հետաքրքրական է իր մատուցման եղանակով, գաղափարի փնտռտուքով եւ լուծումներով։ Այն տեսարանի որոշ գերակայութեամբ մօտենում է թատերախաղի։

Զրուցում են երկու երիտասարդ, որոնցից մէկին հեղինակն անուանում է «Գունատ», երկրորդին՝ «Միւս»՝ անհրաժեշտութիւն չտեսնելով նրանց անունները մատնանշելու։ «Գունատ» կոչելով՝ Շուշանեանը ցանկանում է ընդգծել նրա՝ անգոյն, առանց հրապոյրի ապրելակերպը։ Գունատ տղան մարմնաւորում է մի տեսակ եթերային, ոչ-առօրեական բանաստեղծին, որն ապրում է երկնային հովերով։ Մինչդեռ Միւսը առօրեայ կեանքով ապրող, գժուարութիւնների դէմ մաքառող, կեանքը տեսած մարդուն է կերպաւորում։

Նրանց երկխօսութիւնը վիճաբանութիւն չէ. նրանք ընթերցողի սեղանին դնում են տեսակէտներ աշխարհի, մարդու, կեանքի, սիրոյ եւ սեռի մասին։ Եւ որ ամէնից հետաքրքիրն է՝ նրանց տեսակէտները չեն բախւում, այլ զուգահեռ ընթացք ունեն։ Հիմնովին տարբեր է գեղեցիկի նրանց ընկալումը։

Գունատն առանձնանում է ծայրայեղ դնահատութեամբ՝ մերժելով մարմնականը սիրոյ մէջ, պաշտպանելով հոգեկանի, պլատոնականի առաջնայնութիւնը, դաւանում բարձր արժէքներ, մերժում յետնախորշային, բնազդային կապերը. «Կ'ատեմ երկրի հրճուանքները, որ ծագումով անասնական են ու գոեհիկ՝ իրենց արտայայտութեան եղանակով»[36]։

Ստեղծագործութեան գաղափարական չեչտադրութիւնները յանգում են Դոստոեւսկուց բխող անդունդի խորհրդին։ Անտեսանելի եւ տեսանելի է պայքարը արուեստի եւ առօրեայի միջեւ։ Տեսանելի՝ տառապող մտաւորականի համար։

Ըստ Գունատի՝ ամէն բան գեղեցիկ է, առեղծուածային, երբ կան խորք, ենթիմաստ, ծածուկ ենթաշերտեր. «...Ի՛նչ որ գիս կը հրապուրէ անմիւթական գեղեցկութիւնն է, իրերուն գաղտնի երաժշտութիւնը»[37]։ *Նա առողջաբար մերժում է հեթանոսութիւնը՝ այն համարելով* «մերկ, արիւնարբու, վայրի» *պաշտամունք.* «Միշտ մերժած եմ հեթանոսութիւնը, որ կեանքի ըմբռնումներուն է՛ն թանձրացեալն է։ ...Կրօնքը հոգեկան սլացք է, մինչդեռ հեթանոսութիւնը ամէն յուզում ու ընծայաբերում կը վերածէ մարմնական վայելքի։ Լոկ մշուշն ու խորհուրդը գեղեցիկ են։ Հեթանոսութիւնը մերկ է...»[38]։

digitised by A.R.A.R.@

Եթէ Գունաան ըմբոստ է, բունկուն, պոռթկումների սիրահար, ապա Միւսը խաղաղ է, հաւասարակշիռ։ Նա ձգտում է ընկերոջը «երկնային ոլորտից իջեցնել» ու վկայել, թէ ապրել միայն վիպային պատրանքով, հնարաւոր չէ։ «...լոկ երազի մանանաւն չի բաւեր կերակրելու այս զմայլելի մարմինը»[39]։ *Այստեղ նրա վրայ ներգործուն է Անդրէ Ժիտի Երկնային Մնունդները* (*Nourritures Terrestres*) (1897) *վէպի համայքը, որի թարգմանութիւնը հայ գրողի համար իւրատեսակ բաղձանք էր, որին ինչ-որ ժամանակ նա լծուել էր։ Միւսի մտածողութիւնն աւելի գործնական բնոյթ ունի. իրական են մղումները։ Նա հրաշալի գիտակցում է, որ* «...մաքուր ոչինչ կայ երկրի վրայ, քանի որ կեանքին օրէնքը հաստատուած է հակասութենէն դէպի տրամաբանութիւն, ցաւէն դէպի հաճոյք, տաժանքէն դէպի դիւրակեցութիւն փորձուած ճիգին վրայ»[40]։

Ստեղծագործութեան հանգուցակէտում Գունաա տղայի եւ Միւսի խոհերը, ի վերջոյ, համադրւում են, աւելին՝ փոխլրացնում իրար։ Գունաայի մտորումների մէջ աստիճանաբար բուն դրած երկուութիւնը ստեղծում է նեղ իրավիճակ, ինչ-որ տեղ բերում «մեղքի» իւրովի զգացում։ Այդ «անցումը» հերոսը համարում է բարոյական անկումի տրամադրութիւն. «Կ'ըմբռնեմ թէ ո՞րքան դիւրին է երազէն դէպի գիջութիւն վայրահակ անկումը»[41]։

Այստեղ օգնութեան է գալիս Միւսը՝ ազատելով ընկերոջը նման մտատանջութիւնից. «Որեւէ հաճոյք վերարտադրելու ամէն ճիգ գիջութիւն է։ Ու մարդը մեղաւոր է, ի սկզբանէ, քանի որ մեր մայրերը մեղանչելով կը յղանան մեզ։ Ապրիլ կը նշանակէ ապականիլ, կորսնցնել աստիճանաբար զգայարանքներու առաջին զուարթութիւնը»[42]։

Գունաա տղան եւ Միւսը Շուշանեանի երկու ես-երն են՝ Մարդը եւ Արուեստագէտը։ Հետաքրքականն այն է, որ նրանք թէեւ բանավիճում են, սակայն ներքին միասնութեան մէջ են։ Եւ կարելի է հետեւութիւն անել, որ Շուշանեանն այս պարագայում չունի կարծրատիպեր. նա միեւնոյն երեւոյթը կարող է ե՛ւ քննադատական, ե՛ւ պաշտպանական տեսանկիւնից դիտել։

Գունաա տղան սեռի դրսեւորումների բարդոյթ ունի. զգում է, ապրում անորոշ ցանկութիւններ. «...Կ'ուզէի գովելով խօսիլ՝ մակընթաց ցանկութեանս մասին, բայց բերանս կ'ամչնայ բառերէն։ Կը զգամ աչքերուս կրակը, շրթունքներուս դողն ու երակներուս սարսուռը»[43]։ *Վերջում, իհարկէ, Գունաա տղայի մէջ յաղթում է զգացումի ուժգնութիւնը.* «Հեշտութենէ կը խանձիմ ու կ'ուզեմ բաժակս փշրել աղուոր պորտիդ վրայ։ Օ՜, լուսաւոր, հրաշագեղ, բացառիկ սիրոյ գիշեր, ո՛ղջոյն քեզ...»[44]։

Այսքանից յետոյ հնչում է մահերգը, մեռնում է «անգոյն» կեանքով ապրող գունաա տղան. «Գունաա տղուն աչքերուն խորը կը ծուարի մահուան ծարաւը։ Յուսահատութիւնը զարկած է զայն։ Առտուան հովը մերկ ծառերուն մէջ կը սուլէ։ Գուցէ մահերգ մը»[45], *ճիշտ եւ ճիշտ ինչպէս Մահուան Առագաստում։*

Գուցէ տղան այլեւս գունաա չէ...

digitised by A.R.A.R.@

Այս հատորի լոյսընծայումը նպատակ ունէր առաւել խորքով ընկալելու Շուշանեան արուեստագէտի ըմբռնումներն ու դիրքորոշումները։ Շուշանեանն այն հեղինակներից է, որոնք կարողանում են ասելիքը համօրէն ուղղել տողերի արանքից։ Նա յոյզ է բերում ընթերցողին, տանում զգացմունքի եւ զգայութեան մաքրութեան, բացայայտում ներաշխարհի գոյներ։

Վազգէն Շուշանեանը դարձաւ սփիւռքահայ գրականութեան մէջ փոթորկոտ ու յախուռն կրքի երգիչ։ Նա իր քնարական արձակով հիւսեց նաեւ կարօտի ու հայրենասիրութեան երգը։ Իր ստեղծագործական էջերով, օրագրութիւններով, նամակներով կարողացաւ կերտել ապրելու, սիրելու տենդով բռնուած երիտասարդ, ուժեղ անհատի կերպարը։ Շուշանեանը մնաց կեանքի անուղղայ սիրահար։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Վազգէն Շուշանեան, Բանաստեղծն Ու Կինը, խմբ. Գուրգէն Գասպարեան, Երեւան, «Նայիրի», 2005։*
[2] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 226։*
[3] *Գեղամ Սեւան, Վազգէն Շուշանեան (Կեանքն Ու Ստեղծագործութիւնը), Երեւան, ԳԱԱ Հրատ., 1968, էջ 14։*
[4] *Վազգէն Գաբրիէլեան, Սփիւռքահայ Գրականութիւն, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, էջ 232։*
[5] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 226։*
[6] *Նոյն, էջ 5։*
[7] *Գաբրիէլեան, էջ 232։*
[8] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 6։*
[9] *Նոյն, էջ 8։*
[10] *Նոյն։*
[11] *Նոյն, էջ 11։*
[12] *Մուշեղ Իշխան, Երկեր, Երեւան, «Նայիրի», 1990, էջ 570։*
[13] *Նուպար Զարխուտեան, «Բանաստեղծը եւ Կինը», Բագին, ԻԲ. տարի, թիւ 1, Յունուար 1983, էջ 87։*
[14] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 54։*
[15] *Նոյն, էջ 84*
[16] *Նոյն, էջ 73։*
[17] *Մուշեղ Իշխան, Երկեր, էջ 569։*
[18] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 72։*
[19] *Նուպար Զարխուտեան, «Բանաստեղծը եւ Կինը», Բագին, Յունուար 1983, թիւ 1, էջ 91։*
[20] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 115։*
[21] *Նոյն, էջ 55։*
[22] *Նոյն։*
[23] *Նոյն, էջ 108։*
[24] *Նոյն, էջ 95։*
[25] *Նոյն, էջ 72։*
[26] *Զարխուտեան, էջ 89։*
[27] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 71։*
[28] *Նոյն, էջ 72։*
[29] *Զարխուտեան, էջ 91։*

digitised by A.R.A.R.@

[30] *Վազգէն Շուշանեան, Հետքանքի, Երեւան, 2010, էջ 11 (տե՛ս՝ Սուրէն Դանիէլեանի «Վազգէն Շուշանեանի Գրական ձակատագրի Առջեւ» առաջաբանը)։*
[31] *Գեղամ Սեւան, Վազգէն Շուշանեան, էջ 17։*
[32] *Շուշանեան, Բանաստեղծն, էջ 119։*
[33] *Նոյն։*
[34] *Նոյն, էջ 147։*
[35] *Նոյն։*
[36] *Նոյն, էջ 174։*
[37] *Նոյն, էջ 175։*
[38] *Նոյն, էջ 177։*
[39] *Նոյն, էջ 185։*
[40] *Նոյն, էջ 187։*
[41] *Նոյն, էջ 192։*
[42] *Նոյն։*
[43] *Նոյն, էջ 212։*
[44] *Նոյն, էջ 219։*
[45] *Նոյն։*

THE AUTHOR AND THE PERCEPTION OF BEAUTY IN VAZKEN SHUSHANIAN'S BOOK, *PANASDEGHDZN OO GINE* (THE POET AND THE WOMAN)

(Summary)

Lusine Tonoyan

Not all the writings of the Diaspora Armenian author Vazken Shushanian have been published. Except for his early poems and "Yerkir Hishatakats" (country of memories), Shushanian has mostly written in prose, with some writings published in Armenia and others in the Diaspora.

The article highlights Shushanian's book, *Panasdeghdzn Oo Gine* (*the poet and the woman*), published in 2005 in Yerevan, which sheds light on Shushanian's aesthetic views. Shushanian's very indicative and meaningful article "Kerkrutian Garmir Late" (the red fabric of provocation) is put as the introductory chapter of the book.

Shushanian holds a unique place among the *avant-garde* authors of the Armenian Diaspora. He highlights the refined/delicate facets of the woman's inner world in a very skillful and masterly manner. Shushanian perceives the woman as a mother, a female and most importantly as a sacrament of harmony and beauty.

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՊԷՐ ՀԱՏՏԷՃԵԱՆԻ ԾՈՒՇԱՏԵՏՐԵՐՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՂՈՑԵԱՆ

Խմբագիր եւ արձակագիր Ռոպէր Հատտէճեանը (ծն. 1926) վաղուց ճանաչուած ու սիրուած անուն է ոչ միայն Ստամբուլում, այլեւ Սփիւռքի բոլոր գաղթօջախներում, աւելի ուշ՝ նաեւ Հայաստանում։ Նա առանձնանում է գրական-ստեղծագործական հայեացքի միասնական ներուժով, իմացական եւ հրապարակագրական երկու ակունքները գեղարուեստական մէկ հունում վերակառուցելու շնորհով։

Անմիջապէս ընդգծենք, որ նրա գրականութիւնը գալիս է իմացական-հոգեբանական քննական չերտերից։ Ստեղծագործական նիւթերի յորձանուտում առանձին եզրագծեր են կազմում մարդ-ներաշխարհ, մարդ-համայնք, մարդ-մշակոյթ առանցքային քննական եղանակները, որոնք փոխկապակցուած են եւ թափանցիկ։

1960ականների երկրորդ կէսից ի վեր Ստամբուլի Մարմարա օրաթերթը Հատտէճեանի խմբագրապետութեամբ դարձել է սիրուած ամբիոն, որի շուրջ տարիների ընթացքին համախմբուել են կարող ուժեր, նաեւ նրանք, ովքեր ժամանակի մէջ արտագաղթեցին ծննդավայրից՝ Վարուժան Աճէմեան (1917-2006), Խաչիկ Ամիրեան (1915-1998), Մկրտիչ Հաճեան (1915-1985), Արսէն Ճանեան (ծն. 1938) եւ շատ ուրիշներ, բայց պահեցին մայր կապը հենց թերթի շնորհիւ։

Ցիրուսի, օրաթերթը դարձաւ գրական շարժման կազմակերպիչ։ Այստեղից տարածուեց Զահրատի (1924-2007), Զարեհ Խրախունու (ծն. 1926), Իգնա Սարըասլանի (ծն. 1944), Վարդ Շիկահերի (ծն. 1926) բանաստեղծական բարձր ճանաչողութիւնը։ Այստեղ իրենց գրական փորձառութիւնն ապրեցին արձակի ներկայացուցիչներ՝ Վարդան Կոմիկեանը (1915-1998), Երուանդ Կոպէլեանը (1923-2010) եւ, ի հա՛րկէ, Զաւէն Պիպէռեանը (1921-1984)։

Իր ինքնութիւնը Մարմարայի էջերում հաստատեց եւ Հատտէճեանը, որը կազմակերպեց համայնքի գրական չունչը։ Երկրորդ աշխարհամարտի աւարտից յետոյ՝ Մարմարա օրաթերթը սանուց միութիւնների հետ միաժամանակ նոր շնչառութիւն եւ, աւելին՝ շարժման յատկանիշներ հաղորդեց գրական ընթացքներին՝ Սան ամսաթերթի ձեւաւորումից մինչեւ Մարմարայի գրական հինգշաբթիները։ Հատտէճեանի շնորհիւ ստամբուլահայ գրականութիւնը Սփիւռքի տարածքի վրայ առաջնօր պահպանում է ընդգծուած առաջնութիւն։

Հատտէճեանին թերթում յաջողուեց թուրքական քաղաքական զարգացումների ճշմարիտ պատուհան բանալ հայութեան եւ հայրենիքի առջեւ, ո-

digitised by A.R.A.R.@

րոնք պարզում էին օրուայ իշխանութիւնների դիրքորոշումները, պատճառականութիւնը, հնարաւոր լուսաբանումները: Այս ամէնն օգնում էր խորհրդային եւ նորանկախ Հայաստանի քաղաքական ուժերին ճկուն եւ արագ կողմնորոշումների յանգելու, հետեւելու օրընթաց իրադարձութիւններին:

Ինչ վերաբերում է գրական ճանաչողութեան հարցերին, ուշադիր աչքը կարող է որսալ Հատտէճեանի մէկ ուրիշ յատկութիւնը: Նա առաջիններից էր, որոնք ստամբուլահայի միջից հանեցին վախի բարդոյթները, համայնքին հաղորդեցին նիւթի մեկնութեան յարաբերական ազատութիւն: Հատտէճեանի ստեղծագործական ազատութիւնը, ազգային մտածողութեան չիտակ հանդերձները ձեռք էին բերուել գրական առաջին իսկ քայլերից: Ցիշենք դեռ 1977ին Հայաստանի մասին նրա հրատարակած տպաւորութիւնների գիրքը՝ Օրագրիս Տասնըհինգ Էջերը, ուր նա ընթերցողին ուղղորդում է դէպի իրական երկրի իրական արժէքների առթած հպարտութիւնը. «Հոս կը վերջանան օրագիրիս տասնըհինգ էջերը: ...Անոնցմէ բան մը կայ որ կը շարունակուի մտքիս մէջ, գոյներով եւ ձայներով: ...Բայց որքան որ ալ ստուերի մէջ մնան, ես անոնց մէջէն միշտ պիտի տեսնեմ այն տասնըհինգ արեւները որոնք ծագեցան տարբեր հորիզոնի մը ետեւէն...»[1]:

Ցիշենք նաեւ 1988ի ազգային խանդավառ չարժման տարիներին նրա քաղաքացիական չնչով ու ազգային հպարտութեամբ լեցուն յօդուածները, ուր նա պաշտպանում էր այն ծիլերը, որոնց մէջ հայ պետականութեան ծննդեան արմատ էր տեսնում, անուանում «հզօր խորհուրդ» *եւ չէր սխալւում:* «Տօնական օր էր կարծես, երբ կը քալէինք դէպի Մատենադարան: ...Աճապարանք չկար, հրմշտուք չկար, պոռչտուք չկար: ...Ես շարունակ կը մտածէի այն հարիւրհազարաւոր մարդոց մասին, որոնք կարծես մէկ մարմին դարձած, անխօս, կարգապահ, բարեկիրթ, կանգնած էին, եւ տակաւին ալ մինչեւ կէսգիշեր պիտի կանգնէին, իրենց ներկայութեամբ իսկ բան մը աւելցնելու համար միասնականութեան ...հզօր խորհուրդին վրայ»[2]: *Խմբագրի ու լրագրողի ամենաուշ աչքը Հայաստանում նկատում է արժէքների փոփոխութիւն դէպի ազգային ակունքները: Նա արձանագրում է գլխաւորը՝ Հայաստանում ազգային միասնութեան չահագրգռութեամբ են մօտենում համընդհանուր ճակատագրին:*

Հատտէճեան արձակագիրը գրական ասպարէզ իջաւ անակնկալ մուտքով 1946ին, երբ տակաւին քսանամեայ երիտասարդ էր. գրող Ամիրեանը, յետպատերազմեան Թուրքական հանդէսում ընթերցում է անծանօթ հեղինակի «Բառասխալ» պատմուածքը, գնահատում, թարգմանում ու նոյն տարին տպագրում իր՝ մէկ տարուայ կեանք ունեցած Անիւ հանդէսի առաջին համարում: Այդ առիթ Հատտէճեանը խոստովանում է. «Յստակ կերպով կը յիշեմ անակնկալ հանդիպումս հայ գրականութեան հետ. ...Խաչիկ Ամիրեան մէկ պատմուածքս հայերէնի թարգմանեց ...Իր այդ շարժումով հայ գրականութիւնը ի՞նչ շահեցաւ, չեմ գիտեր, բայց գիտեմ թէ ես շահեցայ հա՛յ գրականութիւնը»[3]:

Դեռեւս Մխիթարեան Վարժարանում ուսանելու տարիներին պատանի Ռոպէրը եւ համադասարանցի Գեղամ Սվաճեանը (յետագայում՝ Գեղամ

digitised by A.R.A.R.@

Սեւան, 1926-1991) պարբերաթերթեր էին հրատարակում, ընտրում էին թատերախաղեր ու տալիս տնային ներկայացումներ։ Այստեղից նաեւ՝ անդուլ հետաքրքրութիւնը թատրոնի նկատմամբ։

Դեռեւս երիտասարդական չրջանից Հատտէճեանը ծանօթացել էր համաչնքում անուն հանած Վարուժան Աճէմեանի հետ, որը 50ականներին յայտնի էր հայկական կեանքից առնուած ինքուրոյն պատմուածքներով ու թատերգութիւններով։ Տարիներ անց խմբագիրը խոստովանում է. «...Եթէ սրտիս մէջ անխորտակելի սէր մը հաստատուեցաւ մեր գրականութեան նկատմամբ, ատոր մէջ մեծ էր ուրեմն տեղը Վարուժան Աճէմեանին»[4]։ 1956ին Արգենտինա անցած եւ քառասուն տարիներ այնտեղ ապրած թատերագիրն ու պատմուածագիրը չարունակում էր պահպանել հմայք ու ազդեցութիւն Ստամբուլի «ոսրատարազ» երիտասարդների աչքում։

Պէտք է նկատել, որ աւագ սերնդի ներկայացուցիչների գրական-գեղագիտական ճաշակը չէր բաւարարում նորերին։ «Նոր» բան չկար առանձնապէս «հին» բանաստեղծութեան կարգուսարքի մէջ։ Դա էական չափով վերաբերում էր Գարուն Նաթանեանին (1891-1978), Համբարձում Զոհականին (1894-1962), Եդուարդ Սիմքէչեանին (1906-1979), Մեքսիկա անցած Մկրտիչ Հաճեանին (1915-1985)։ Արձակում յարանման տեղապատկեր չէին թողնում Բագարատ Թեւեանը (1893-1967), Ասրինէ Տատրեանը (1915-2002), Արեգ Տիրազանը (Օննիկ Պատմաճեան, 1902-1980) եւ ուրիշներ։ Անդրադառնալով նրանց տիպարանական յատկանիշներին՝ յատկապէս վերջինիս առիթով, Հատտէճեանը գրում է. «Մենք երիտասարդական խանդով եւ դժուարահաճութեամբ, արդէն վերապահ էինք բազմաթիւ երէց գրողներու նկատմամբ։ Արեգ Տիրազանին արուեստականաօրէն բարձրաթռիչ եւ այլաբանական ոճը չէր որ հաճոյք պիտի պատճառէր մեզի։ Մեր ուզածը չէր այդ։ ...Այդ երկուքը (վէպի նիւթը եւ ընտրուած բառամթերքը - Ց.Ե.) քով քովի գալով թերեւս ընտիր գրականութիւն մը կը ստեղծէին հին սերունդի չափանիշով, բայց ատիկա մեզի չէր խօսեր»[5]։

Ստամբուլահայ նորագոյն բանաստեղծութեան եւ արձակի դպրոցը չարունակում էր իր ընթացքը անցեալ դարի երկրորդ կէսին։ Մարմարա օրաթերթի չուրջը համախմբւում էր համաչնքի սերուցքը, որոնց թւում՝ Արսէն Ճանեանը, Վարդերես Գարակէօզեանը (ծն. 1938), Անդան Էօզէրը (1927-1994), Օննիկ Ֆէրճեանը (1931-1976), Իրմա Աճէմեանը (1936-1990), Արմէնուհի Թերզեանը (1910-1992), Ցակոբ Խաչիկեանը (ծն. 1926), Հիլդա Գալֆայեանը (ծն. 1942)։

Արձակ մուտք գործած երիտասարդների (Պիպէռեան, Էօզէր, Մկրտիչ Մարկոսեան (ծն. 1938) եւ բանաստեղծութեան մէջ հաստատուած նոր ուժերի (Զահրատ, Շիկահեր եւ Խրախուն) չնորհիւ ստամբուլահայ գրական դպրոցը ձեռք է բերում կենսունակութիւն, նիւթերի բազմազանութիւն։ Իրականանում է Ցակոբ Մնձուրու (1886-1978)՝ անհաւատալի թուացող կանխագուշակումը, թէ՝ «...նոր «խեցեք»եր պիտի գային, դրօշակը պիտի առնէին իրենց ձեռքէն եւ պիտի շարունակէին դրօշարշաւը»[6]։ «Դրօշարշաւի» դէմքերից էր, բնականաբար, Հատտէճեանը։

digitised by A.R.A.R.@

Ստամբուլահայ այս սերունդը գրականութիւն ներմուծեց ընկերային, համամարդկային հարցադրումներ, փիլիսոփայական խորութիւն ու գրական նիւթի համակարդում։ Անդրադառնալով գրչեղբայրների ստեղծած գրական ժառանգութեան բովանդակային շերտերին՝ բանաստեղծ Մրահամ Խունին նչում է՝ իւրովի կրկնելով Յովհաննէս Թումանեանի (1869-1923)՝ Ալեքսանդր Շիրվանզադէի (1858-1935) առիթով ասուած հանրայայտ գնահատականը. «...Մինչդեռ առէք Ջահրատի մէկ քերթուածը, Ռոպէր Հատտէճեանի մէկ պատմուածքը, թատերգութիւնը, վէպը կամ հրապարակագրական մէկ յօդուածը, որ առօրեայ ու տեղական բնոյթ չունենայ, թարգմանեցէք որեւէ լեզուի. անմիջապէս իր արժանի տեղը կը գտնէ օտար մամուլի կամ հրատարակչութեան մէջ»[7]։

Միջավայրի առթած յայտնի «կոճկուածութիւն»-զսպուածութիւնը նրանք վերածեցին գեղարուեստական գօրութեան։ Եւ դա ոչ միայն Հատտէճեանի պարագայում։ Որքան խորն է ազգային նիւթից «կտրուածութիւնը», այնքան բառի, պատկերի ենթախորքում հարցադրումը ստանում է ասելիքի նպատակային սլացք։ Դա վերաճում է կայուն ոճաւորման եղանակի, քննական բարձր յատկանիշի։

1981ին *Մարմարայի խմբագրական սիւնակները, որոնք յետոյ դարձան Ծուշաառծորի տասնեակ հատորների ատաղձը, Հատտէճեանի գրական ներկապնակին հաղորդում են քաղաքացիական նկարագիր, բացայայտում ժամանակակցի առջեւ ծառացած մշակութային խնդիրները, ազգային պատմական ազերսները։ Դրանք ապահովում էին չահեկան երկխօսութիւն հեղինակի ու համայնքի ընթերցողի միջեւ, պահում-պաշտպանում ստամբուլահայութեան ազգային դիմագծի աւանդական ուղղութիւնը նորագոյն շրջանում, այսինքն՝ ծառայում հայապահպանումի հիմնախնդրին։ Ծուշաառծորի սկզբնաւորումից արդէն վեց տարի անց, 1987ին, գրող-հրապարակագիրը կատարում է հանգրուանային հետեւութիւններ.* «Իմ ընթերցողներս գիտեն, որ նոյնիսկ երբ կը խօսիմ իմ ես-իս մասին, նոյնիսկ երբ «Յուշատետր» կը կոչեմ գրածս, իրականութեան մէջ կը խօսիմ անանուն մարդուն, ամբողջ մարդկութեան մասին, եւ «Յուշատետր»ը այս կերպով կը դառնայ բոլորին յուշատետրը: ...Ատոր փաստերէն մէկն ալ այն է, որ «Յուշատետր»ի էջերը կը հրատարակուին բոլոր գաղութներու մէջ, կարծես թէ իրենց համար գրուած ըլլային»[8]։ *Ինքնագնահատականը տրուած է իր ու Սփիւռքի, իր ու հայրենիքի համադրական պահանջների ճանաչողութեան ելագծով։*

Նրա ճանաչողական խօսքը մատչելի է։ Այդ պարզութիւնը թափանցել է եւ իր արձակ։ Երկու դէպքում նրա աչքի առջեւ նոյնքան պարզ ընթերցողն է. «Պատահած է, որ կարգ մը շատ բծախնդիր ու արդիապաշտ գրողներ զիս մեղադրեն չափազանց «հասկնալի» ըլլալու, հասկնալիութիւնը փնտռած ըլլալու յանցանքով: Կը մերժեմ այդ ամբաստանութիւնը: Անհասկնալի ըլլալը դժուար չէ: Հասկնալիութիւնն է, դիւրահաղորդ ըլլալն է որ դժուար է»[9]։ *Բայց նա չի իջեցնում գրական մտածողութեան իր բարձր*

digitised by A.R.A.R.@

ձողը՝ աշխատելով պահպանել իր եւ ընթերցողի միջեւ «միջին յարաբերութեան» սահմանը։

Ծուշաառեցորը չարունակական է։ Ան միշտ գրաղեցնում է ընթերցասէր հասարակութեան սրտի ու մտքի բանալիները։ Հեղինակը, անդրադառնալով «Գրական Հաւաքոյթ Սուատիյէի Մեր Պարտէզին Մէջ» ու «Օտարականներ Բնակարանիս Աշխատասենեակին Մէջ» յօդուածաշարերին, ասում է. «Ես կ՚ըսեմ որ Իսթանպուլահայ գրականութեան վէպն էր այդ։ Ողբացեալ Գեղամ Սեւան կարօտի գրականութիւն կոչած էր սփիւռքահայ գրականութեան մէկ հատուածը։ Իսթանպուլահայ գրականութիւնն ալ իր տեղը ունէր կարօտի այդ գրականութեան մէջ։ Եւ «Գրական հաւաքոյթ Սուատիյէի մեր պարտէզին մէջ» ու «Օտարականներ բնակարանիս աշխատասենեակին մէջ» շարքերը քով քովի գալով կրնան դառնալ կարօտի գրականութեան նկատմամբ կարօտի նոր գրականութիւն մը»[10]։

Խօսքն առաջին հայեացքից ինքնագնահատականի տարր ունի։ Սակայն ուշադիր, սուր աչքը կարող է բռնել նաեւ համայնքի գրական անցեալի մասին կարօտաբաղձ տրամադրութիւնը՝ «հին» կարօտի «նոր» արտայայտութիւնները։

Ծուշաառեցորի սիւնակներում մտաւորականի առօրեան է, նրա ապրումը, ազգային պահպանումի խորհուրդը, կեցութեան ամէնօրեայ հնհնութը, խղճմտանքի, բարոյականութեան խնդիրները, եկեղեցու տօնակարգային ծէսին, էութեանը առնչուող հարցադումները։

Գրականութիւնը Հաատէճեանի տարերքն է։ Նա գնահատում է, տալիս դիպուկ, առարկայական բնութագրումներ։ Այսպէս, նկատելի է, որ նա հակուած է բանաստեղծութեան քնարականութեան ակունքներին (գնահատում է Յովհաննէս Շիրազի հայրենասիրութիւնը, Մարօ Մարգարեանի սիրային երգի զգացմունքայնութեան նոր դրսեւորումները։ Նա քննում է նաեւ արուեստի ճանաչողութեան խնդիրներ՝ գեղեցիկը, ողբերգականը, հոգու, ներաշխարհի լոյսերը։ Մեզ գրաւում է Ծուշաառեցորի ժանրային ենթակառուցուածքը՝ մարդուց մինչեւ համայնք, հայից մինչեւ համամարդկային արժէքներ, առօրեայի մանրուքից մինչեւ ընդհանրական խորհրդածութիւններ։ Ու այս ամէնի ճանաչողականի կենտրոնում մարդն է՝ ներքին մշակոյթի բացայայտման բազմաճիւղ թելերով, որոնք, իր արտայայտութեամբ՝ «կ՚երկարին, կ՚երքան», ինչպէս ժամանակին խորագրել է հատորներից մէկը։

Ժանրային կառուցուածքի ընդգրկունութեամբ նրա Ծուշաառեցորը մօտենում է Ալեքսանդր Գերցէնի (1812-1870) Եղերութիւն Եւ Խոհերին, Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) Կոմս Լամանուէլի Քիչառակարանին, Վազգէն Շուշանեանի (1903-1941) «Ներքին Դաշտանկար», «Խառնիխուռն», «Քրոնիկոն Քնարական» եռաշարքին, Մարիէտա Շահինեանի (1888-1982) Մարդը Եւ Ժամանակը պատումին։

Ծուշաառեցորերում՝ մասնաւորապէս «Հազար Տարի Ս. Գրիգոր Նարեկացիի Հետ», «Յակոբ Պարոնեան Վերադարձաւ», «Օտարականներ Աշխատասենեակիս Մէջ», «Դանիէլ Վարուժանի, Սիպիլի, Իգնա Սարըասլանի

digitised by A.R.A.R.@

Բանաստեղծութիւնները», «Գրական Հաւաքոյթներ...»ի չարքերը, «Պատյտ Մը Հայ Բանաստեղծութեան Պարտէզին Մէջ», «Հին Հասցէներ...», «Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վէպը» փորձագրութիւններում գրական ըմբռնումի համահայկական չափանիշներն են, որոնք մի տեսակ առուգութեան են ենթարկուած համաշխարհային հզօր անդրադարձումների, չփումների ճանապարհով։

Լրագրողը գրուցում է ընթերցողների հետ ազգային պատմական, ընկերային մշակութային հիմնախնդիրների շուրջ։ Ծուշառեարի էջերում ենք կարդում Մեսրոպ Մաշտոցին ուղղուած նոր ժամանակի խօսքը։ Մեսրոպեան ինքնութեան տագնապը խորն է ապրում այսօր գրողը, քանի որ հայ գրերի չնորհիւ ժողովուրդն անցել է դարերի միջով, պահպանել ազգային ինքնութիւնը։ Առաջին հերթին խորն է այդ տագնապը այսօր արեւմտահայութեան շրջանում, ուր մայրենին, ինչպէս ինքն է գրում, սրբուել է նորահաս սերնդի մէջ՝ «մայրական կաթի հետ միասին»։ Լեզուն արեւմտահայութեան մէջ նահանջում է, խիստ կրճատուել է հայկական դպրոցներում սովորող աշակերտութեան քանակը, ծնողները նախընտրում են զաւակներին տեղաւորել օտարալեզու դպրոցներում, հայերէնը գիջում է դիրքերը նաեւ խօսակցականում։ Այսօր մեսրոպեան ինքնութեան պաշտպանութեան նոր շրջանն է։ «...Լսէ՛, Մեսրոպ, քու գիրերով կը խօսիմ քեզի հետ եւ իմ ամբողջ ժողովուրդիս հետ: Իմ ժողովուրդիս քիւը փոքր է աւա՜ղ: ...Բայց քու գիրերդ ամէնէն ապահով կամուրջներն են քու ցիրուցան սակաւաթիւ երկրպագուներուդ միջեւ: ...Գետի մը զուլալ ու անապակ ջուրերուն նման կը հոսին ու կ'երթան հայ մարդէն դէպի հայ մարդ՝ զովութիւն, թարմութիւն, կենսունակութիւն, մխիթարութիւն, ինքնապահպանում բաշխելով մէկէն դէպի միւսը...»[11]։

Հատտէճեանի հարցադրումներում խմբագիրն ու արձակագիրը «լայն տեղ են յատկացնում» գրականագէտին, որը չի գիջում «նրանց» տարբեր գրողների բնագրերը «ընթերցելու ատենին»:

Կարելի է յիշատակել Ծակոր Պարոնեանի Մտերմութեան Մէջ գնահատողական գիրքը, ուր տարրալուծուած են երգիծաբանի երկերի պատմաճանաչողական վերլուծութիւնը, նրա գեղարուեստական յատկանիշների դիպուկ բնութագրումները եւ նորագոյն ժամանակի հոգեբանութեան հետ պարոնեանական աւանդոյթի համահունչ «ներկայութիւնը»։

Այս ճանապարհով Հատտէճեանը փորձում է նորօրեայ ստամբուլահային «պոլսական» ընտանի ճանապարհով հենց Պարոնեանի «միջոցով» վերադարձնել դէպի գրական հին, բայց չկորսուած աւազան։ Տարիներ անց, անդրադառնալով գրական մշակների ժառանգութեանը, Հատտէճեանը գրում է։ «...Ես անձնապէս գիտեմ որ գրականութիւն ընելը, ծովուն մէջ իրարու ետեւէ քար նետել կը նշանակէ: Այդ քարերէն ոմանք պիտի երթան ծովուն տակը, ոմանք ալ պիտի ծփան ջուրին մակերեսին վրայ: Ոմանք պիտի անհետանան ի սպառ, ոմանք ալ պիտի առնուին ջուրին մակերեսէն, դարձեալ ցամաք պիտի բերուին: Եթէ պիտի գրես, կանխաւ պիտի ընդունիս այս իրողութիւնը»[12]։

digitised by A.R.A.R.@

Տագնապն արդարացուած էր։ Այն հակադրական ելագծով յիշեցնում է Կոստան Զարեանի (1885-1969) Նաւաստեմար գրքի այն նշանաւոր դարձած միտքը, որը ծնունդ էր Ֆրանսասիրութեան, օտար լեզուի հանդէպ տեւական համակի։ «Հայերէն գրելը՝ ծով նետել է,- գրում էր նա։- Ուստի եթէ գրեմ, պիտի գրեմ ֆրանսերէն եւ կամ անգլերէն»[13]։ Նոյն պատկերային համակարգից ծաւալուած ծովը Հատտէճեանի համար գրական-ստեղծագործական արդար կշռի ստուգիչ նախապայման է, եւ մտածողութեան հետեւողականութիւնը մեծացնում է գրողի հեռահար նպատակը։

Որն է տագնապը, որ համայնքում աստիճանաբար նօսրանում են գրողների, հայերէն կարդացողների շարքերը, իսկ նորերը ի յայտ չեն գալիս. «Այս հաշուետուութիւնը տխուր է թէ՛ ինծի, եւ թէ՛ Սնճուրիին համար։ Գիտեմ որ Սնճուրի շատ կը տառապի երբ կը լսէ թէ գրողներս ինչպիսի փոքրամասնութեան մը մէջ մնացած ենք այլեւս, եւ թէ մեր մայրենիին որքան նահանջած է ամէնուրեք, թէ ան լրիւ բացակայիլ սկսած է մեր դպրոցներէն...»[14]։

Լրագրող-գրող ներքին պայքարը, որն ապրում էր Հատտէճեանը, ե՛ւ դրական, ե՛ւ բացասական գործօններ է հաղորդել նրա ստեղծագործական շերտերին։ Լրագրողը միշտ էլ «խանգարել է» արձակագրին նաեւ ժամանակի առումով, քանի որ այդ ընթացքին կարող էր արտադրել գեղարուեստական երկեր։ Հրապարակագրութիւնը խլել է գրողից նիւթի գեղարուեստական բազմազանութիւնը, բայց եւ նպաստել է ոճի հարստացմանը, մտքի տարողունակ ու յստակ ձեւակերպումներին։

Կարելի է ցաւ ապրել, որ գրական արգասաւոր ճանապարհին նա այդպէս էլ չկարողացաւ վէպի տիրոյթներում ամբողջական խօսք ասել՝ բաւարարուելով միայն Առաստաղի երկու հատորներով՝ (Առաստաղ 1983, Առաստաղի Միւս Կողմը, 2000), մէկդի դնելով մտայղացումի նախնական ծաւալները, այդպէս էլ չհասցնելով գրել «Փլուզուող Առաստաղը»։ Անդրադառնալով Հատտէճեանի վիպական երկի պարտադրուած ընդհատումներին՝ գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանը բնորոշում է մտաւորականի այս երկուութեան ներքին լարուածութիւնը այսպէս. «Լրագրողը համայնքի, ժողովրդի տրամադրութիւնների զգայաչափն է, մինչդեռ գրողի համար դա նախապայման չէ։ Մենք մեզ իրաւունք ենք վերապահում նոյնիսկ պատասխանելու Ռ. Հատտէճեանի անունից՝ ինքը չի կարող ապրել առանց լրագրական, ասել է թէ՝ ժողովրդական կեանքի հաշուեկշռի։ Աւելի քան հրամայական է կոչման եւ յանձնառութեան խնդիրը»[15]։ «Ցաւ»ն ի հա՛րկէ, գրողի հետ է. լրագրողը միշտ «սանձել է» արձակագրին, զսպել թռիչքը։ Ցաւը գալիս էր ճշմարտութեան այն ըմբռնումից, որ պատմութեան մէջ յարատեւողը գրողն է։

Ինչպէս նշել ենք, Հատտէճեանը գրականութիւն գալիս է փիլիսոփայական-հոգեբանական դարպասներից։ Ճիշտ է, նախկինում էլ անհատի հոգեբանական բնութագրերը կենսական են եղել գրական աշխարհում։ Նար-Դոսը աւանդոյթներ է մշակել արեւելահայ գրականութեան մէջ հոգեաչ-

digitised by A.R.A.R@

խարհի քննութեան կազմաւորման առումներով։ Անմիջապէս կարելի է մտաբերել նաեւ վազգէն Շուշանեանին, որի ստեղծագործութեամբ «գոյապաշտութեան նախադուռը» ազգային տարազ ստացաւ։

Շուշանեանական յուզական տարերքի դիմաց Հատտէճեանը հոգու բացայայտումը տանում է մարդու ներաշխարհի խաղաղ քննութեան հունով, անձնական եւ հաւաքական եսերի համադրման եղանակով, ուր անցումները սահուն են, տրամաբանական։ Նրան հաճելիօրէն առանձնացնում է ընդգրկուն հրապարակագրութիւնը, աշխարհաճանաչողութեան հակուածութիւնը։ Տարբեր անկիւններից նա կառուցում է ընթերցողի հետ երկխօսութեան բնական, անկաշկանդ ճանապարհ։ Աւելին գիտի քան ընթերցողը, բայց երբեք քարոզչական, ուսուցողական չի դարձնում իր ոճը, ընդհակառակը, հաւաքական «զրուցակիցը» հաւասարութեան զուգակցութիւն է տեսնում իր ու հեղինակի միջեւ, ներգրաւուած է որպէս աշխոյժ կողմ։

Հատտէճեանի համար գրողը առարկայական պայմանականութեան գերին չէ։ Ինքն այն կարծիքն ունի, որ արդէն ձեւաւորուած գրողը պիտի ունենայ իր ուրոյն ոճը, որն իրենն է ու չի ընդունում որեւէ գրական դպրոցից կամ «ժարդապետութիւն»ից կախուածութիւնը։ Հատտէճեանի կարծիքով գրողն ու արուեստագէտը ազատ են իրենց ստեղծագործութիւններում, սակայն շատ կարեւոր է դիտում, որ նորերը հետեւեն գրական տարբեր շարժումների եւ ուղղութիւնների (առարկայական խորհրդապաշտութիւն, բառերի հեռագնայ, այլաբանական իմաստների ամրագրում բնագրերում, սիմվոլիզմի եւ տպաւորապաշտութեան նոր զուգակցումներ եւն.)։ Սակայն «ճամբայ կտրած» գրողն իրաւունք չունի իրեն սահմանափակելու. «Կ'արժէ յատկապէս երիտասարդական շրջանին հպատակեցնենք մեր արուեստը որոշ դպրոցներու եւ ճաշակներու, քանի որ այդ ատենին հաւատարիմ կը թուինք վարդապետական հրամայականներուն, միւնչդեռ, քանի կը հասունցնանք, քանի տարիք կ'առնենք, մենք մեզի պիտի թոյլ տանք վարդապետութեան դուռը բանալու եւ ուրիշ պարտէզներու մէջ ալ պտտելու։ Ես այսպէս կը հասկնամ՝ Գրականութիւնը գրականութիւն է, ո՛ր վարդապետութեան, ո՛ր սկզբունքի ալ հետեւիլ ուզէ»[16]։

Ստեղծագործական հարուստ փորձով նա պարզել է, որ գեղարուեստական կառոյցում կենսականը մշակուող նիւթն է, իսկ հոգեբանական հանգոյցներում՝ մարդու ճանաչումի ընթացքները, ներաշխարհի բերած անակնկալները։ Կարելի է անվարան ասել, որ Հատտէճեանը ազգային տարազ «հագցրեց» գոյապաշտական սկզբունքներին՝ դառնալով հայ գրականութեան մէջ այդ դպրոցի անվերապահ առաջնորդը։

Հատտէճեանի ստուարածաւալ գրականութեան մէջ ողջ սերնդի կենսագրութիւն կայ, Սփիւռքում ազգայինի, ազգային դիմագծի եւ արժէքների պաշտպանութեան գերխնդիր, ինչը անհրաժեշտ է ճանաչել եւ ընդունել գրողի աշխարհայեացքում։

*

Ուշագրաւ են Հատտէճեանի խորհրդածութիւնները մշակոյթի, դիր ու գրականութեան մշակների մասին։ Հայ գրականութեան ներկան, ըստ նրա,

digitised by A.R.A.R.@

մտահոգիչ է։ Գրական հեռանկարի չուրջ պոլսահայ գրչօջախից Ա-միրեանի, Աճէմեանի, Մնձուրու, Խրախունու, Զահրատի, Պիպէռեանի, կոմիկեանի, Մարկոսեանի եւ այլոց բանավէճերը բխում էին ազգային մշակոյթի շարունակականութեան չահից։ Հատտէճեանն այսօր էլ յիշում է իր եւ Պիպէռեանի արդիւնաւոր երկխօսութիւնը գրական գարգացումների շուրջ, գրչեղբօր հեգնախառն հարցումները՝ «Դեռ կը շարունակե՞ս։ Դեռ չհասկցա՞ր որ անիմաստ աշխատանք է»[17]։ *Այսպէս ասում էր նա, ով խորքով մշակել էր սոցիալ-հոգեբանական վէպը՝ շարադրելով Հկրատածը* (1959), *Մրջիւններու վերջալոյսը* (1984) վէպերը։

Գիր պահելը ժողովուրդ ու մշակոյթ պաշտպանելու արժէք է եղել Հատտէճեանի համար. «Անցեալի հայ գրականութիւնը առեւօր բանգարան մըն էր,- *գրում է նա՝ ընդհանրացնելով յուսահատ թուացող մտորումները Ծուշաառերում*,- հիմա սկսած է դառնալ գերեզմանատուն մը։ Երկաթեայ ամուր դռներով գերեզմանատուն մը, որ շատ այցելուներ չունի։ Հազիւ թէ երկու կամ երեք օրը անգամ մը այցելու մը կուգայ ու կը զարնէ դուռը։ ...Բայց շարունակ իր շուրջը կը նայի, որպէսզի տեսնէ թէ ուրիշներ ալ չե՞ն գար այցելել սա հողաշերտը, որ լեցուն է հրաշալի յուշարձաններով։ Չե՛ն գար։ Ան այդ օրուան առաջին ու վերջին այցելուն է։ ...Այդ շուարուն այցելուներէն մէկը ես եմ»[18]։ *Գրականութեան աւանդոյթի նահանջի մասին է տխուր խօսքը։*

Ծուշաառերի գիտական ենթահողով բազմաթիւ հատորներ կազմած փորձագրութիւններում նուիրական էջեր կան հայ գրական անցեալ ու նոր գարգացումներին, արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրագէտներին։

Հատտէճեանը սատարում է գրական անդաստան մուտք գործող երիտասարդ գրողներին ու բանաստեղծներին, ինչի արդիւնքում յաճախ ինքն է դառնում թիրախ գրաքննադատների համար։ Գնահատում է այն գրողների ջանքերը, որոնք հետեւում են եւրոպական գրական դպրոցների ընթացքներին։ Նրան հետաքրքրում է գոյապաշտական իմացական ակունքը, իրեն տեսնում է Ժան-Պոլ Սարտրի (1905-1980), *Սիմոն դը Բովուարի* (1908-1986) *եւ ֆրանսիական իմացական չարժման ներկայացուցիչների չարքում։ Նիւթը նրան գրաւում է առաջին հերթին ստեղծագործական հիւսուածքի գօրութեամբ*. «Գրողները կը մահանան, բայց անոնց գործերը կը մնան։ Գրողի մը մեծագոյն մխիթարանքն է այս։ Ո՛չ մէկ գրող կրնար գրող դառնալ եթէ չգիտնար որ իր գործը պիտի մնայ յաջորդ սերունդներուն։ Ո՛չ մէկ գրող կրնար գլուխ-գործոցներ արտադրել, եթէ վստահ չըլլար որ գրականութեան պատմութիւնը իր էջերուն մէջ պիտի արձանագրէր անոր անունը»[19]։ *Խօսքը գրողին հետապնդող փառքը չէ, այլ գրուածքի արժեւորման նախապայմանը։*

Հեղինակը բարձր է գնահատում աւագների ժառանգութիւնը։ Վարուժանին (1884-1915) *անդրադառնալիս արձակագիրը դիպուկ է բնորոշում նրա գրական ամեհի թռիչքը*. «Հեթանոս երգերու սիրահար մեր բանաստեղծը, որ երիտասարդական օրերու իր խոյանքին մէջ հուժկու ցուլ մը

digitised by A.R.A.R.@

մատաղ ըրած էր Վահագնին, իր պապերուն աստծոյն, ցուլը կը նկատէր մարդուն ու ցեղին հզօրութեան խորհրդանիշը: ...Եւ տակաւին կ՛աղօթէ ան որ իր կտրիճ որդւոյն տասը մատներովը ցանուած սերմնցուն աստղերու թիւին չափ հունձք տայ իրեն եւ մեր ժողովուրդին»[20]:

Փոխուել են այսօր ժամանակները,- թախծում է հրապարակագիրը: Հատտէճեանի արդար գնահատութեամբ՝ ձեւաւորուած պոլսահայ նորագոյն բանաստեղծական դպրոցի ակունքներում կանգնած Կարպիս Ճանճիկեանն (1920-1946) ու Հայկազուն Գալուստեանը (1920-1985) գրական կեանքն բերեցին սոցիալական հիմնախնդիրները, «չոր», ոչ-բանաստեղծական զգացողութիւնը: Նրանք, ազդուելով Օրհան Վելիի (1914-1950), Օքթայ Ռըֆաթի (1914-1988) պատկերաւորման համակարգի զինանոցից, ծառացան դասական բանաստեղծութեան դասական պատկերային հարուստ փորձի դէմ. «Եւ որպէսզի շառաչուն կերպով փաստուէր թէ նոր բանաստեղծութիւնը իր կապը կը խզէր հինին հետ... եւ կը հռչակէր նոր բանաստեղծութեան բացարձակ ազատութիւնը: Այս նոր ուղիին վրայ լեզուական գեղեցկութիւնն ու բերականական օրէնքներն անգամ կրնային ոտնակոխ ըլլալ յանուն ազատութեան ու իրապաշտութեան»[21]: Յետագայ տարիներին զօրացան Ճանճիկեանի հետեւորդները, որոնց թւում՝ Ա. Շաւարշը (Արամ Փեհլիւանեան, 1917-1979), Ամիրեանը, Ս. Ք. Զանգուն (1917-2004), սակայն երկար չտեւեց այս դպրոցի ազդեցութիւնը: Սոցիալական նիւթերի գերիշխանութիւնը այս վերջիններից շատերին (արձակում՝ Գեղամ Սեւան, որոշ, չափով նաեւ՝ Պիպէռեան) կարճ ճանապարհով կապեց «ձախակողմեան» ընկալումներին: Նրանց գգալի մասը հեռացաւ Ստամբուլից: Հետաքրքիր է, որ Հայաստան ներգաղթած Գալուստեանը, Էդ. Աղամեանը (1923-1991), Ճանեանը, անգամ Ահիւի ու Ճառագայթի խմբագիր, ըմբռստ բանաստեղծ Ամիրեանը դադարեցին ստեղծագործելուց: Պատճառը թերեւս միջավայրի անուղիղ ազդեցութիւնից եւ արեւմտահայերէնից կտրուկ հեռացումն էր: Հայրենիքի գրական մթնոլորտը, ինչպէս ցաւով նկատում է Հատտէճեանը, այլ հետաքրքրութիւնների մէջ էր, որոնց քայլ պահել նրանցից ոչ մէկին չյաջողուեց: Բացառութիւնը Գ. Սեւանի ստեղծագործութիւնն էր՝ ընդգծուած համամշակութային գաղափարաբանութեամբ:

Նորագոյն բանաստեղծական դպրոցի նուաճումը եղաւ Խրախունու հիմնած «առարկայական խորհրդապաշտութիւն» գրական չարժման ուրուագիծը՝ հիմնականում բերգսոնեան ընկալումների չափումներով: Սակայն նկատելի է, որ Հատտէճեանը այնքան էլ խանդավառուած չէ նորագոյս չարժման տրամաբանութեամբ, թէեւ ինքն էլ գրականութիւն է եկել փիլիսոփայական ճանապարհով: Անդրադառնալով Խրախունու երգերի որակներին՝ մատնանշում է. «Ինք շատ կը սիրէ իր բերթողական արուեստը որոշ դպրոցի մը կապելը եւ այն տպաւորութիւնը թողուլ, թէ կը ստեղծագործէ վարդապետական տահմանափակ շրջանակներու մէջ: Թող ներէ ինծի, բայց ես չեմ կարծեր, որ գրողները, մասնաւորաբար բանաստեղծները, հաւատարիմ կը մնան վարդապետական սկզբունքներուն, ո-

digitised by A.R.A.R.@

րովհետեւ շատ յաճախ անոնցմէ լաւագոյնները ...կը զօրեն վարդապետական կարգապահութիւնը եւ դուրս կ'ելլեն»[22]:

Սկսած 1950ականներից՝ համաչնքում բազմապիսի բանաստեղծական նուաճումներ եղան, սակայն արձակում, ուր միջավայրը, կերպարները, դիպախաղը պահանջում են իրական չափումների ենթահող, բնագծերը ցայտուն չէին: Արդեօ՞ք դրանից չէ, որ հոգեբանական քննութեան խորքը այդքան զգալի տեղ է գրաւում արձակում, իսկ Հատտէճեանի պատմուածքներում վերածել է գրական առանձնայատկութեան:

Հեղինակն անդրադառնում է պոլսահայ բանաստեղծութեան եւ արձակի զարգացման օրինաչափութիւններին: Արձակագիրը դա բացատրում է անակնկալ մեկնութեամբ՝ «տեղական» արձակին պակասում է փիլիսոփայական խորքային առաղձը. «Հայ գրականութիւնը որքան բախտաւոր եղած է բանաստեղծութեան կալուածէն ներս, միեչդեռ այնքան բախտաւոր չէ եղած փիլիսոփայութեան գետնին վրայ: Բանաստեղծներ շատ ունեցած ենք, եւ թէ ինչ տաղանդաւոր բանաստեղծներ: Բայց մատի վրայ կը համրուին փիլիսոփաները: Ինչո՞ւ արդեօք: Այս հարցումին պատասխանը դարձեալ ինքն է որ տուեր է՝ Եղիան.

- Որովհետեւ փիլիսոփայութիւնը լեղի ու դառնահամ է»[23]:

Ճիրաւի, հայ գրական անդաստանում առհասարակ թոյլ է եղել փիլիսոփայական խորքը: Գրական դաշտի այդ բացը արձակի ոլորտում լրացնում է Հատտէճեանի իմաստասիրական, գոյապաշտական խորքը, որը բխում էր եւրոպական ակունքներից:

Ստամբուլահայ արձակագրի գրական ժառանգութեան մէջ մեծ տեղ է գրաւում նաեւ անդրադարձը արեւելահայ գրողներին (Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիք Իսահակեան, Վահան Տէրեան, Եղիշէ Չարենց, Ակսէլ Բակունց, Սիլվա Կապուտիկեան, Համօ Սահեան եւ շատ ուրիշներ):

Արձակագիրն անդրադառնում է արեւելահայ գրողներին, վերարժեւորում նրանց ստեղծագործութիւնները, իմաստային համեմատութեան եզրեր կազմելով նոյն շրջանի արեւելահայ ու արեւմտահայ գրողների միջեւ: Նա ցաւով է անդրադառնում, որ գրողներն իրար քիչ են կարդում, կայ վերացական, թոյլ ճանաչում:

Այս առումով հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Պետրոս Դուրեան - Վահան Տէրեան գրագրամական միջավայրերի համեմատութիւնը: Հատտէճեանը նկատում է, որ Տէրեանը ծնունդ է Դուրեանի մահից տասներեք տարի անց ու արեւելահայ բանաստեղծութեան մէջ ներաշխարհի հոգեբանական քննութեանը զուգընթաց բացել սիրոյ պատկերային համակարգի աննախընթաց անմիջականութիւնը: Բայց արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ առաջին քայլերը Դուրեանինն էին, ինչը տարիներ անց վերահաստատել էր Պարոյր Սեւակը (1924-1971)՝ կոչելով նրան «հայ նոր գրականութեան Վահագն»[24]: *Զուգահեռը կարծես այնքան էլ չի ծաւալւում գրական ուղղութեան հայեացքի ոլորտներում: Հատտէճեանը ժամանակ չի գտնում մօտենալու երկու քնարերգակների ստեղծագործական ներքին չերտերին: Մինչդեռ, կարծում ենք, որ համադրական աշխատանքի պարագային, ար-*

digitised by A.R.A.R.@

տաքին կեղեւից անցնելով ոճային ճանաչողութեան, իմաստների արտայայտման եղանակներին, կը ճշդուէր նաեւ Տէրեանի գրական «յապաղած եղբայրը» արեւմտահայ նորագոյն բանաստեղծութեան մէջ, որը Վահան Թէքէեանն (1878-1945) է: Ինչ վերաբերում են Դուրեան-Տէրեան քննական շերտերին, Հատտէճեանը առաջին գուգահեռը տեսնում է հեռացումի, մեկուսացումի ձգտումի մէջ, որն անհատի ներքին դրամայից էր բխում, հասարակութեան հետ «բանաստեղծական բախումի» յայտնի բանաձեւերից: Նմանութիւնների կողքին առանձնութեան երգը բերում էր նաեւ իւրովի «ջրաժան»: Դուրեանի համար Հատտէճեանն առանձնացնում էր սիրոյ մէջ բախումի հետեւանքները, իսկ Տէրեանի համար յայտարարում՝ «Հոս Պետրոս Դուրեան միայն բանաստեղծ էր, մինչդեռ հոն Վահան Տէրեան էր նաեւ քաղաքական գործիչ, ..հասատասար քարոզիչ»[25]:

Ներկայացնելով Չարենցի կեանքն ու ստեղծագործութիւնը՝ Հատտէճեանը անդրադառնում է գրողի վարպետութեան հարցերին: «Ես Իմ Անոյշ Հայաստանի» բանաստեղծութիւնը նրա արդար կարծիքով, «զարձած է հայկական ինքնութեան անցագիր մը» աչխարհասփիւռ հայութեան համար, ուր Հայաստանը նրա լինելութեան խորհուրդն է: «Այս հրաշալի բանաստեղծութիւնը, որ չարենցեան բարդ, յեղափոխական, կնճռոտ, քաղաքական կամ գաղափարախօսական պայքարներու արիւնով թրջուած կարմիր բանաստեղծութեան մէջէն յանկարծ կը բացուի սիրուն ու բոլորը հմայող ծաղիկի մը նման, այնքան պիտի սիրուէր ժողովուրդին կողմէ, որ ապագային, Չարենցի դէմ անողոք պայքարներ հռչակող Հայաստանցի համայնավար գրագէտներ ու քաղաքագէտներ, ...պահ մը իրենց գլուխը պիտի հակէին Չարենցի տաղանդին առջեւ, անկէ վերջ է որ իրենց բերանը պիտի բանային Չարենցի դէմ առաջ քաշելու համար ամէնէն ծանր ու դատապարտիչ մեղադրանքները»[26]: Չարենցի մէջ խոհակալում է աչխարհի էպիքական ճանաչման սկզբունքը: «Չարենց շուտով իր արուեստին մէջէն վանեց քնարականութիւնը եւ քնարին տեղ սկսաւ գործածել աղեղ ու նետ: Իր բանաստեղծական խօսքը այլեւս նետի նման պիտի արձակուէր ժողովուրդին ու ազգին թշնամիներուն դէմ»[27]: Սփիւռքահայ ընթերցողին ուղղուած յօդուածներում հեղինակը փորձում է ուշադրութիւնը սեւեռել դէպի գեղարուեստական ճշմարտութեան նորագոյն խորհուրդները՝ կապուած ազգային բնագրների հետ, յիշեցնելով, օրինակ, Չարենցեան «Պատգամ» բանաստեղծութեան գաղափարը:

Ուշադրութիւն է գրաւում Գուրգէն Մահարու (1903-1969) գրական ճակատագրի քննութիւնը, որն անցաւ խորհրդային աքսորի միջով, դիմակայեց ու վերադարձաւ, սակայն Հատտէճեանի արդար տպաւորութեամբ՝ հայրենիքում անցկացրած տարիները եղան աւելի դաժան: Հենց Հայաստանում պիտի քարկոծուէր Մահարի արձակագիրը, որը նոյնիսկ աքսորի տարիներին իր մէջ վառ էր պահել ծննդավայրի մասին գրելու փափաքը, հրապարակ հանեց Ալրուող Աչգեստաններ (1963) հրաչալի վէպը, ինչի արդիւնքում, իր իսկ բառով, «խաչուեց» սեփական ժողովրդի ձեռքով[28]: Հրապարակագիրն անդրադառնում է գրողի ու նրա վէպի ներքին աղերսներից

digitised by A.R.A.R.@

բխած բախումներին։ Նրան հիացնում է Մահարու վստահութիւնը ապագայում իր գրչի արդար ընկալման հնդրում։ Նրա «...հայրենասիրութիւնը աւելի տոկուն ու մնայուն էր, նաեւ աւելի իրական, ինչպէս պիտի պարզուէր, երբ միւս կեղծ հայրենասէրները կամ խաբուած հայրենասէրները պիտի սրբուէին պատմութեան բեմէն եւ հայոց երկրէն ներս պիտի բացուէր նոր հորիզոն, նոր կեանք, նոր վերածնունդ։ Գուրգէն Մահարի միշտ հաւատացած էր որ այդ օրը պիտի գայ»[29]։

Հատտէճեանը ցաւով է նկատում, որ Մահարին չտեսաւ գրական ճշմարիտ երազանքի մուտքը, սակայն, անդրադառնալով հայ ժողովրդի՝ դարերից եկող հիմնախնդիրներին, այն կապում է նոր աքսորի դրսեւորումներին. «Հայաստան արթնցած է երկար քունէ մը։ Որքան լաւ է երբ ժողովուրդին երազը իրականութիւն կը դառնայ։ Ափսոս, որ Մահարին չտեսաւ այս պահը։... Բայց կ՚արժէ որ հարց տանք. «Այրուող Այգեստաններ»ու հեղինակը հիմա ի՞նչ պիտի գրէր եթէ գլուխը վերցնէր ու թուղթ մատիտ առնէր վերստին։ Դէպի Սիպերիա գացող շոգեկառքեր չկային։ Բայց կային սաւառնակներ որոնք կ՚երթային դէպի Ամերիկա, Եւրոպա ու Թուրքիա»[30]։

Իր մանկութիւնը «քոյրերու, աղօթքներու, երգերու ու օրհնութեան մէջ» *անցկացրած Եղիա Տէմիրճիպաշեանը* (1851-1908) *դիմում է Աստծուն՝ խնդրելով կատարեալ դարձնել աշխարհը, քանի որ՝* «Ո՜վ իմ Աստուածս, արարչութիւնդ ալ հինցաւ»[31]։ *Մինչդեռ արեւելահայ գրչեղբայր Համօ Սահեանը չատ աւելի ուշ ապաւինում էր Աստծոյ արարչագործութեանը։ Հետաքրքիր է, որ երբ անգամ Սահեանը փառաբանում էր աշխարհիկ կարգուսարքը, ըստ Հատտէճեանի համոզումի, ապրում էր Աստծոյ ներշնչանքով.* «Աղօթելու սովորութիւն չունէր, կամ արտօնուած չէր հրապարակաւ աղօթելու, չէր կրնար բերան առնել Աստուծոյ անունը, որովհետեւ ան կ՚ապրէր 1954 թուականի համայնավար Հայաստանին մէջ։ Ուստի «Աստուած» բառին տեղ գործածեց «աշխարհ» բառը»[32]։ *Պայմանականութիւնը մերձեցնում է երկու բանաստեղծներին, որոնք ապրում էին տարբեր ժամանակներում, տարբեր գրական միջավայրերում։ Երկուսին, չարունակում է սփիւռքահայ խմբագիրը, միաւորում է նաեւ կեանքի նկատմամբ փիլիսոփայական նուրբ, տեսանելի հայեացքը, ինչը եզակի օրինակ է ազգային գրական խաչուղիներում, ինչը գալիս է իմացական խորքից։*

Կարելի է վստահաբար հաստատել, որ Ծուչաստեղի հատորները սփիւռքահայութեան համար իւրատեսակ «գրական համայնագիտարան» են, որոնց էջերում ընթերցողը կարող է միաձնութեան մէջ նորովի ճանաչել հայ գրողներին։ Գրողը փիլիսոփայական քննական ուղի էր բացում հայ գրական դէմքերի նոր ընկալման համար։

Հատտէճեան քննադատը տեսանող է ազգային գոյութեան բարդոյթներում։ Նա դուրս է գալիս եսի սահմաններից՝ աննկատ լուծուելով ընկերային եւ մշակութային տարածութեան սահմաններում։

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Ռոպէր Հատտէճեան, Օրագրիս Տասներհինգ Էջերը, Իսթանպուլ, 1977, Մուրատ Օֆսէթ, էջ 253-254։*

[2] *Ռոպէր Հատտէճեան, Երեւանեան Ծուչատեար-1989, Իսթանպուլ, 1999, Մուրատ Օֆսէթ, էջ 24-28։*

[3] *Նոր Սան, Երկամեայ Գրական Հանդէս Միխիթարեան Սանուց Միութեան, Իսթանպուլ, Ժ-Դ. շրջան, 1968, թիւ 1-2 (111-112), էջ 39-40։*

[4] *Ռոպէր Հատտէճեան, Գրական Հաւաքոյթ Սուատիյէի Մեր Պարտէզին Մէջ, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1999, էջ 19։*

[5] *Նոյն, էջ 24-25։*

[6] *Նոր Սան, Իսթանպուլ, 24 Ապրիլ, 2000, էջ 37։*

[7] *Արթօ Ճիւմպիւշեան-Զարեհ Խրախունի, Անդրադարձումներ, Իսթանպուլ, 2004, Մուրատ Օֆսէթ, էջ 41։*

[8] *Ռոպէր Հատտէճեան Գրական Գործունէութեան 40Ամեայ Հանգրուանին, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1987, էջ 45։*

[9] *Ռոպէր Հատտէճեան Գրական Գործունէութեան, էջ 45։*

[10] *Ռոպէր Հատտէճեան, Գրական Հաւաքոյթ Սուատիյէի, էջ 236։*

[11] *Ռոպէր Հատտէճեան, Ծուչատեար (Ընտրանի), Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Տպարան, 1998, էջ 285-286։*

[12] *Նոյն, էջ 30-31։*

[13] *Կոստան Զարեան, Նաւատոմար, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1999, էջ 506։*

[14] *Ռոպէր Հատտէճեան, Օտարականներ Աչխատասենեակիս Մէջ, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2002, էջ 28։*

[15] *Սուրէն Դանիէլեան, Ռոպէր Հատտէճեան. Ներաշխարհի Գեղարուեստական Քննութիւն, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1996, էջ 40։*

[16] *Ս. Դանիէլեան, «Կլոր Սեղան Պոլսի «Մարմարա» Թերթի Խմբագրատանը», Նորք Գրական-Գեղարուեստական Հասարակական-Քաղաքական Հանդէս, Երեւան, 1990, թիւ 5, էջ 123-124։*

[17] *Ռոպէր Հատտէճեան, Օտարականներ, էջ 188։*

[18] *Ռոպէր Հատտէճեան, Պատմ Հայ Գրականութեան Ճուլիաններուն Մէջ, Հատ. Ա., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 8-9։*

[19] *Նոյն, էջ 8։*

[20] *Ռոպէր Հատտէճեան, Առաջաստ՝ Դէպի Բանաստեղծութիւն, Իսթանպուլ, Մարմարա-Մուրատ Օֆսէթ, 2006, էջ 16-17։*

[21] *Ռոպէր Հատտէճեան, Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վէպը, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2004, էջ 9։*

[22] Դանիէլեան, «Կլոր Սեղան Պոլսի», էջ 123։

[23] *Հատտէճեան, Պատմ, Հատ. Ա., էջ 30։*

[24] *Պարոյր Սեւակ, Երկերի Ժողովածու 6 Հատորով, Հատոր 5, Երեւան, «Հայաստան», 1974, էջ 156։*

[25] *Ռոպէր Հատտէճեան, Պատմ Հայ Գրականութեան Ճուլիաններուն Մէջ, Հատ. Դ., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 201։*

[26] *Ռոպէր Հատտէճեան, Պատմ Հայ Գրականութեան Ճուլիաններուն Մէջ, Հատ. Գ., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 29-31։*

[27] *Նոյն, էջ 21։*

[28] «Արդարեւ,- գրում է Հատտէճեանը,- Սահարի այն գրագէտներէն է, որոնք խաչուեցան ո՛չ թէ օտարութեան մէջ, այլ իրենց հայրենիքին հողերուն վրայ, իրենց ժո-

digitised by A.R.A.R.@

ղովուրդին իսկ ձեռքով» (*Հատտէճեան, Պատյա Հայ Գրականութեան Քուլթաներուն Մէջ, Հար. Բ., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ*, 2008, էջ 295)։

[29] *Նոյն*։

[30] *Նոյն*, էջ 296-297։

[31] *Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Երկեր, Երեւան, «Սովետական Գրող»*, 1986, էջ 75։

[32] *Ռոպէր Հատտէճեան, Պատյա Մը Հայ Բառնատեղծութեան Պարտէզին Մէջ, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ*, 2000, էջ 116։

THE EXAMINATION OF CERTAIN ISSUES OF THE ARMENIAN LITERATURE IN ROBERT HADDEDJIAN'S *HUSHADEDR* SERIES

(Summary)

HOVHANNES YEGHOYAN

The *Hushadedr* book series occupies an important space in the literary production of Istanbul-based author, Robert Haddedjian. The books are unusual encyclopedias for the Diaspora readership and examine various issues of Armenian literature.

The paper argues that Haddedjian is a philosopher-author, an observer of Armenian literature, which values the letter as a strong defense mechanism for a nation and its culture.

In the *Hushadedr* series one can come across deep reflections on past and current Armenian literary developments as well as on Eastern and Western Armenian authors. The series brings into the limelight the devotees of Armenian writing from Mesrob Mashdots up to the current era.

The paper notes that Haddedjian is singled out as an intellectual and a thinking journalist. His literary vision has a strong inherent unity that enables him to rechannel the two sources of intellect and public writing into a single track. The paper argues that this track brings literary knowledge closer to the vital perceptions of the community and nation and helps in the search for national roots.

Furthermore, by presenting Eastern and Western Armenian authors in one unified space, by comparing and pooling their literary productions, Haddedjian tries to bring closer the two 'alienated brothers' of Armenian literature.

Yeghoyan considers this a great service to Armenian literature.

digitised by A.R.A.R.@

ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԷՈՍԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՄԱՆ ՓՈՐՁ

ՎԱՋԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Ստեղծագործական ճանապարհի սկզբին անգամ Հրանտ Մաթէոսեանն իր գրականութեամբ հակադրւում էր գրական աւանդական ընթացքին։ Նա առաջադրում էր գեղարուեստական անկեղծութեան նոր աստիճան, որի յաղթահարումը տեւական ժամանակ էր պահանջելու։ Բայց գրական նախափորձերը, եթէ չունէին մաթէոսեանական ջղուտ խօսքի մակարդակը, բայց եւ այնպէս յատակօրէն ուրուագծում էին մեծ ճանապարհի սկիզբը՝ անվարան ու վստահ։

Ինչպէս ժամանակի եւրոպական, այնպէս էլ խորհրդային գրողների առջեւ ծառացած էր աշխարհում սեփական տեղն ու դերը, սեփական հայեացքի ուղղութիւնը ճշտելու հարցը։

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմն իր հետեւանքներով պարզապէս աղէտալի եղաւ եւրոպական երկրների, մասնաւորապէս խորհրդային Միութեան համար։ Դարերի ընթացքում ձեւաւորուած, կայացած ազգաբնակչութիւնը ոչնչացուեց. գրողներն ու պատմաբանները փառաբանեցին իրենց առաջնորդների ռազմական հանճարը, իսկ իրականում անասելի զրկանքներն ուսերին տարաւ ժողովուրդը։

Պատերազմի անմիջական ներկայութիւնը թիկունքում, անզօր զրկանքների ու երբեք չփոխհատուցուող կորուստների վարքագրութիւնն ամրագրուած են հայ գրականութեան մէջ ոչ միայն Մաթէոսեանի խօսքով։

Այդուհանդերձ համաշխարհային չափեր ընդունած արհաւիրքը չդարձաւ մաթէոսեանական խօսքի առանցքը. նրա հայեացքի լայնութիւնը չէր սահմանափակուի այդ նիւթով։ Դա ընդամէնը մարդկային գոյակցութեան ճանապարհի, եթէ ոչ սովորական, ապա անցողիկ երեւոյթ էր։ Մարդն էլի գտնելու էր ինքն իրեն, շարունակելու էր ապրել եւ քաղաքակրթութիւնը գտնելու էր իր զարգացման ընթացքը։

Մաթէոսեանի համար առաւել կարեւոր էր տարբեր քաղաքակրթութիւնների բախումը։ Եւ դա ոչ այնքան Արեւմուտք-Արեւելք հակասութեան բախում է, թէեւ հիմքում հակասութիւնը հենց դրան է վերաբերում, այլ աւանդական, գարաւոր կենսաձեւի եւ տեխնիկական քաղաքակրթութիւնների բախում. «...Հեռանում է առանձնայատուկ, ձեռքի աշխատանքի կուլտուրան, որ բազմադարեան փորձի կուտակում ու գագաթնակէտ էր դարձել»[1]։ Գուցէեւ սկզբում առաջընթացը մարդուն թուացել է շատ կարեւոր մի բան, քաղաքաշինութեան ահագնացող թափը իրեն է ձգել շատերին. քաղաքում չկայ «գժուար հաց» վաստակելու անհրաժեշտութիւն, այլ՝ կեանքը թեթեւ ու հանգիստ ապրելու հրաւէր։ Բայց գրողի հեռահար հայեացքում

digitised by A.R.A.R.@

այս ամէնն ստանում է իրական իմաստաւորում - կտրւում են մարդու եւ Տիեզերքի, մարդու եւ մարդկանց միջեւ ձգուող բնական կապերը: Այստեղ ամբողջ ուժով վեր է յառնում մաթէոսեանական գրական ամենակարեւոր որակը՝ պատասխանատուութեան անփոխարինելի որակը: Գրողական պատասխանատուութիւնն ուղղակի վերաճւում է գրող եւ գրականութիւն կապը: Իւրաքանչիւր պահի ոչ թէ ներկայութեան պատրանքը, այլ ներկայութիւնն ինքնին ստեղծում է ամէնօրեայ ճիգերի, մաքառման ընթացք:

Եթէ «Թումանեանի ժամանակներում չի եղել ոչ մի սանտիմետր չմշակուած, երկրային դրախտի չվերածուած հող եւ որտեղ հիմա չկան նոյնիսկ վայրի ընկուզենիները,- ես իմ գրողական ու որդիական պարտքը հասկանում եմ այսպէս. Լօռին (եւ իբրեւ աշխարհագրական հասկացութիւն, եւ իբրեւ հոգեբարոյական աշխարհ) չպիտի երկրի երեսից անհետանայ...»[2]: *Սա իրապէս դաւանանք է: Մաթէոսեանի գրականութիւնը խորքում ծառայում է այս նպատակին: Կտրւում են դարերով ու դարերի փորձով ամրագրուած կապերը, որոնք մարդուն պահում էին իր բնական վիճակում: Քաղաքակրթութեան որոտընդոստ քայլերի տակ ամքում, այնուհետեւ ոչնչանում է մարդու աւանդական կենսաձեւը: Քաղաքակրթութիւնը մոռնում է աշխարհի ամենախուլ անկիւնները, որպէսզի սովորեցնի ինչպէս ապրել եւ ինչ անել: Մարդկանց միջեւ եղած բնական յարաբերութիւնները փոխարինւում են քաղաքականութեամբ, գաղափարական հարկադրանքով, չարութեամբ, սեփական կարծիքը պարտադրելու, իշխելու անզուսպ մարմաջով:*

Խօսելով Սարոյեանի մասին՝ Մաթէոսեանն առանձնացնում է նրա՝ թշնամի ու թշնամութիւն չճանաչող փիլիսոփայի հայեացքի ուղղութիւնը. «Թշնամի ունէր, եւ այդ թշնամին էր մարդկանց ճակատագրերի տնօրինման նորին մեծութիւն յաւակնոտութիւնը կամ որ նոյնն է՝ մարդկանց կեանքը իրմով փոխարինող կեղծիքը, նման կեղծիք ծնող գործիչներն ու մշակոյթներն էին նրա թշնամին...»[3]:

Մաթէոսեանի գրականութիւնը՝ որպէս մարդկային աւանդական կեցութեան ոգու ամբողջական արտայայտութիւն, իր բովանդակութեամբ հակադրւում էր ժամանակի այն պարտադրանքին, որի հարուածների տակ աղարտւում էր մարդը, նրա հոգեւոր սկիզբը, կենսաձեւը, մարդու ազատ աշխատանքը, որ դառնում է ինքնօտարման գլխաւոր նախապայմանը:

Հայ գրականութեան մէջ ամրագրուած այս կարեւոր խնդիրը Բակունցի գրականութեամբ անմիջականօրէն առնչւում է Մաթէոսեանի ստեղծագործութեան ներքին հնչեղութեան: Խօսելով իր մեծ նախորդի Սեւ Ճնճղերի Մերմնացանը ժողովածուի լաւագոյն պատմուածքներից մէկի «Պրովինցիայի Մայրամուտը»ի մասին՝ նա այն համարում է մեր ժամանակի մեծագոյն գործը՝ որպէս մարդու՝ իր երկրից օտարման դասական օրինակ: «Քաղաքակրթութեան անունով եկան, արեւելեան քո կաւէ դղեակը, որ էիր դու, փլեցին, քեզ քո երկրից դուրս քշեցին... Այսօրուայ իմ վիճակն է»[4]: *Բացայայտօրէն խնդիրը չէր կարող գրողին անտարբեր թողնել: Իսկ այստեղից պարզապէս մի քայլ է մինչեւ մարդ-անհատի, նրա բարոյական աշ-*

digitised by A.R.A.R.@

խարհի պաշտպանութեան խնդիրը։ Այնքան ակնյայտ էին Մաթէոսեանի համար իր նահապետների կապած տապանի՝ մարդկութեան ու մարդկայնութեան դարաւոր կացարանի քայքայման հետեւանքները։ Թէեւ նա սկզբից եւեթ մարդու մէջ չի բացառում վատը, բայց աստիճանաբար նրա հայեացքն ստիպուած է կանգ առնել ոչ այնքան այն մարդկանց վրայ, ովքեր ճգտում են բարիին եւ իրենց ուսերին են պահում երկիրը, որքան նրանց՝ ովքեր իրենց եսասիրութեամբ, անմարդկային վարմունքով, դաժանութեամբ դրսեւորում են այնպիսի բնագդներ, որոնք կործանման նախապայմաններ են թէ՛ երկրի, թէ՛ մարդկային հոգեւոր աշխարհի համար։ Փոխւում է եւ չարագրանքի ոճը։ Քնարական պատկերները, որոնք առաւելապէս արտայայտւում են բնապատկերների, անցեալի վերյուշի, հերոսների ապրումների միջոցով, իրենց տեղը զիջում են որոշակի խնդիրների, այստեղ պատկերները փոխարինւում են գաղափարների համադրումներով։

Մաթէոսեանի հոգսը դառնում է ժամանակակից մարդը՝ իր հոգեւոր աշխարհով, դարերի ընթացքում ձեւաւորուած բարոյական որակների ու կանոնների ամբողջութեամբ։ Եւ նրա մղումը՝ «Մարդկանց յիշողութիւնը եթէ յանկարծ խաթարուէր՝ ազգականներիս ու երկրացիներիս այն օրերի վարքից կարող էի նորից ժողովել մարդկային բարոյականութեան օրէնսգիրքը»[5], *իրականում մարդկային խաթարուած յիշողութիւնն առողջացնելն է։ Իհարկէ, նրա համար ցաւալի է, որ գրողի խօսքն ընդհանրապէս չեն լսում կամ դժուարութեամբ են լսում, բայց նա վերջնական առումով անփոխարինելի է համարում մշակոյթի, գրականութեան դերը՝ հասարակական կեանքի, մարդկութեան գոյակցութեան կարգաբերման ընթացքում։ Եթէ հասարակութիւնը ենթարկւում է մեծ ու փոքր աղէտների, ապա այդ ամէնի սկիզբը եղել եւ մնում է մշակոյթը։* «Մշակոյթի պատասխանատուութիւնը աշխարհի ճակատագրի մէջ վիթխարի է»[6]։

Բայց վիթխարի է եւ մաթէոսեանական խօսքի պատասխանատուութիւնը իւրաքանչիւր մարդու ճակատագրի, նրա խաղաղ երթի հանդէպ։

Մաթէոսեանի գրականութեան ենթիմաստը նպատակ ունէր ասելիքը համագուգակցել բարոյափիլիսոփայական եզրայանգումների։ Եզրայանգումներ, որոնք հնարաւորութիւն կ՛ընձեռէին մարդուն բարոյապէս ու ոգեպէս դիմակայելու այն հանգամանքներին, որոնք անհատին ուղղակիօրէն զրկում են մարդկային որակներից։

Մաթէոսեանն իր հարցազրոյցներում յիշում է եւ խորհրդային ժամանակների գրականագիտական հսկայի՝ ուսուս քննադատ Միխայիլ Բախտինի անունը, եւ դա բոլորովին էլ պատահական չէ։ Վերջինիս ամբողջ ստեղծագործութիւնը՝ թէ՛ փիլիսոփայական, թէ՛ գրականագիտական, պատասխանն էր կեցութեան բանական իմաստաւորման այն ճգնաժամի, որն ի յայտ էր եկել նոր ժամանակներում։ «Կարծ, այդ ճգնաժամի էութիւնը կարելի է այսպէս արտայայտել. մարդու դուրս մղումն այն աշխարհից, որն ստեղծել է կեցութեան ռացիոնալիստական տեսութիւնը, իսկ այստեղից էլ եւ կեցութեան իմաստի, դրա ամբողջականութեան կորուստը»[7]։

digitised by A.R.A.R.@

Մաթէոսեանական ստեղծագործութիւնն իր գերակշիռ մասով նպատակաուղղուած է «բնական մարդու» իրաւունքների պաշտպանութեանը եւ այս առումով միանգամայն համահունչ է բախտինեան այս կարեւոր եզրայանգմանը՝ դրանից բխող բոլոր հետեւանքներով։ Պաշտպանել մարդավարի ապրելու իրաւունքը՝ նշանակում է մեծագոյն պատասխանատուութիւն զգալ մարդու եւ ընդհանրապէս մարդկութեան ճակատագրի առջեւ։ «Խօսքը տիեզերական առեղծուածի բանալին է. ահա ինչու առաջարկուած բանաձեւի «գրականութիւն» բաղադիրչը ինձ ներկայանում է որպէս մեծագոյն պատասխանատուութիւն մարդկութեան առաջ»[8]։

Մաթէոսեանը եւ տեսական եւ գրական ոլորտում աւելին քան մէկ ուրիշը զգում էր գրականութեան կարգաբերող նշանակութիւնը, քանի որ մշակոյթը երկիր է ստեղծում, ստեղծում է ժողովուրդ։ Գրողի համոզմամբ, եթէ որեւէ երկիր պատերազմ է սանձազերծում, ապա անկասկած այդ երկրի մշակոյթը եւս մեղսակից է դառնում մարդու քայքայման գործընթացին։ Պատասխանատուութեան այս բեռով էլ Մաթէոսեանը մտնում էր գրականութիւն՝ ապահովելով իր բացառիկ ու անկրկնելի տեղը եւ գրականութեան, եւ կեանքի մէջ՝ որպէս քաղաքացի եւ մտաւորական։

ԳՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐ

Մաթէոսեանի գրական նախափորձերը, որոնք հեղինակը չի կարեւորում, իրականում դառնում էին մեծ ճանապարհ դուրս բերող սկիզբ։ Դրանք, թերեւս կարեւոր էին ոչ այնքան մատուցման ձեւով, որքան ասելիքով՝ բնագրից վերացարկուող գաղափարով։ Այս պարագայում դրանք դառնում են գրողի ստեղծագործութեան՝ որպէս ամբողջական մարմնի անբաժանելի մասը։

«Աւանդական» եւ «գիտութեան նուաճումներով» զինուած նոր գրականութեան միջեւ եղած բախումը առանձին դէպքերում, բաւականին ուշացումով, որոշակի տեսք էր ստանում եւ հայ գրականութեան մէջ։ «Այսպէս կոչուած Գիւղագրութեան Մասին» յօդուածում[9], Մաթէոսեանը բանավիճելով Վարդգէս Պետրոսեանի հետ, իրականում պաշտպանում էր ճշմարիտ գրականութեան իրաւունքը եւ դէմ էր այն սխեմաներին, որոնք իբր պիտի ստեղծէին նոր գրականութիւն։ «Իսկ եթէ գրող չես, ապա գումարիր, բաժանիր բոլոր ֆիզիկոսներին, հովիւներին ու հանքափորներին, քանորդում ստացիր քսաներորդ դարի հայ իրականութեան երկրորդ կէսը ճշգրտօրէն արտացոլող մի ֆիզիկոս-հովիւ, բայց դա չի լինի մարդ, այլ կը լինի գումարում, բաժանում եւ քանորդի պատասխան»[10]։

Թէեւ այս յօդուածում Մաթէոսեանը խօսում էր լիարիւն գրականութեան մասին եւ համոզուած էր, որ պարզապէս արհեստական է գիւղագրութիւն-քաղաքագրութիւն բաժանումը, իրականում նրա անհանգստութիւնը կապուած էր աւելի ընդհանուր եւ կարեւոր խնդրի։ Նա դէմ էր քաղաքակրթութեան այն ընդհանրական բնոյթ կրող յարձակմանը, որ ապրում էր մարդուն, նրա բնական վիճակը։ «Բոլոր ռազմական հաշուեմատեաններում նշուած է ռազմական գործին իմ հօր կիսապիտանիութիւնը, իմ

digitised by A.R.A.R.@

պիտանիութիւնը, տասներկու տարեկան իմ եղբօր պահեստային պիտանիութիւնը, մեր բահերի քանակը, մեր շան շղթայի երկարութիւնն ու հաստութիւնը՝ քաղաքակրթութիւնն ահա անորոշութեան մութից դրանք յայտնաբերել ու տուել է հաշուիչ մեքենաների բերանը...»[11]:

Դիտարկման մէջ ակնյայտ է գրողի անթաքոյց բացասական վերաբերմունքն ամէն ինչ համահարթող, մի կաթսայում ամէն ինչ «տեղաւորող» քաղաքակրթութեան հանդէպ, որի արդիւնքում ստացուելու է մի նոր «որակ»՝ անհատականութիւնից զրկուած մարդ: Մաթէոսեանի այս անհանգստութիւնը փոխանցուելու էր իր գրականութեան: Դա նրա մէջ կար դեռեւս գրական ճանապարհի սկզբին: Մաթէոսեանի համար շատ կարեւոր էր մի բան՝ մարդը չի կարող «բանաձեւերի» հաւաքածու լինել, նա շատ աւելի հարուստ է, քան փորձում են նրան ներկայացնել եւ կամ խցկել իրականութեան «կարգաւորուած» սահմանների մէջ:

Ահա այս առումով նրա ստեղծագործութեան առաջին շրջանի[12] ակնարկներն ու պատմուածքները, այդ թւում եւ «Մենք ենք, Մեր Սարերը» (1967) որոշակի օրինաչափութեան են միտում: Պարզ է, որ դրանցից ամէն մէկը միանգամայն տարբեր նպատակ է հետապնդում: Գրողն ամէն անգամ որոշակի խնդիր ունի իրագործելու՝ կենդանի նիւթն իմաստաւորելու, գեղարուեստօրէն վերստեղծելու, յաղթահարելու իմաստով: Բայց դրանք ներքին ընդհանրութեան մէջ են՝ կեանքի քարացած դոյաձեւերի դէմ ներքին ընդվզումի, ըմբոստութեան առումով: Դա արդէն նեղացող, սմքող մի աշխարհ է, որտեղ բաւականաչափ դժուար է ապրելը:

Բանական մտածողութիւնն ակնյայտօրէն կարեւոր է մարդկային կեցութեան համար, բայց այն իր չափ ու կշռով անկարող է «ծածկել» ողջ կեանքն իր հարստութեամբ: «Մաթեմատիկան», «հաշիւը», «հաշուարկը» որքան էլ փորձեն հանդէս գալ իբրեւ կեանքը կարգաւորող ոյժ, կը մնան միայն ցանկութիւնների տիրոյթում: Կեանքը շատ աւելի հարուստ է, քան այն կարող է թուալ առաջին հայեացքից: Պատահական չէ, որ երեւոյթների, մարդկային էութեան մէջ կան այնպիսի որակներ, որոնք ենթակայ չեն տրամաբանական մեկնաբանութիւնների: Աւելին՝ բանական մօտեցումն աղաւաղում է կեանքը՝ համահարթելով ամէն ինչ, աղճատում է մարդկային ներաշխարհի անկրկնելիութիւնը, երկար ժամանակի մէջ ձեւաւորուած մարդկային որակը: Եւ միայն աշխարհի ու մարդու անհատական սխեմաներից դուրս գրողի վերապրումի միասնութեամբ է լիարժէքօրէն դրսեւորւում կեանքը: Հետեւապէս եւ առաջին հայեացքից նրա հերոսների արարքները յաճախ տրամաբանօրէն «անմեկնաբանելի» են: Նրանք գործում են «ողջախոհութեանը» հակառակ եւ ապրում են իրենց կեանքն ու օրն այնպէս, ինչպէս որ այն կայ: Նրանք երբեք չեն փորձում իրենց էութեան եւ դրա դրսեւորման ձեւերի՝ խօսքի, կեցուածքի, իրենց պատկերացումների միջեւ, միջավայրի ազդեցութեամբ, նկատուող տարանջատումը խորացնել: Աւելին՝ նրանք հակադրուելով ժամանակի կողմից մատուցուող յարաբերութիւնների պարտադրանքին, փորձում են հնարաւորինս պահպանել սեփական անհատականութեան ամբողջականութիւնը՝ դիմակայելով մարդ-

digitised by A.R.A.R.@

կային էութեան երկատման տեւական ու անշրջելի ընթացքին։ Այնքան ժամանակ, քանի դեռ խօսքը վերաբերում է իրենց, նրանք կարողանում են տէր կանգնել սեփական էութեանը, մարդկային որակներին։

Առաւել դժուար է, երբ պարզւում է, որ միանգամայն նոր իրադրութեան մէջ կեանքը եւ դրա մասին եղած պատկերացումները խստօրէն տարբերւում են միմեանցից։ Մաթէոսեանի դեռեւս անփորձ գրիչը պարզել է նոր ժամանակի ամենամեծ վրիպումը՝ կեցութեան զուտ բանական իմաստաւորումը ճգնաժամի մէջ է եւ իրականում չի կարող բացայայտել երեւոյթների ողջ էութիւնը։ «Խոպանը պէտք է լինէր՝ տեսնէին, է, տեսնէին, որ չէ, ստանդարտ չենք»[13]։ Դեռեւս առաջին ակնարկում եղած այս եզրայանգումն ուղղուած էր կեանքի միօրինականացման դէմ։ Սա իր գրական ճանապարհի սկիզբն էր, յետագայում արդէն գրողը նորանոր ձեւերով ու խորութեամբ մաքառելու էր կեանքի մեռեալ ձեւերի դէմ եւ հաստատելու էր կենդանի կեանքի գոյութեան իրաւունքը։

«Տափաստանում» ակնարկը առաջին գրաւոր հրապարակումն է եւ բաւականաչափ կարեւոր է գորղի գրական ճանապարհի սկզբի առումով, որտեղ, թէեւ դժուար է գտնել մաթէոսեանական բարձրաթռիչ խօսքը, այդուհանդերձ բաւականաչափ լաւ են երեւում գրողի նախասիրութիւնները։ Երկու կարեւոր առանձնայատկութիւն կարելի է նկատել այստեղ, ինչը յետագայում իր խորացուած արտայայտութիւնը գտաւ Մաթէոսեանի ստեղծագործութեան մէջ։ Առաջինը՝ երեւոյթները առօրեական կապերի մէջ բացայայտելու, փաստերին հաւատարիմ մնալու սկզբունքն էր։ Երկրորդը՝ առօրեականի մէջ գեղեցիկն ու տեւականը տեսնելու գրողական ջիղն էր, որ ասելիքը դարձնում էր կենդանի, ամբողջական։

Մաթէոսեանը տարբերւում էր մամուլում տպագրուող բազմաթիւ ակնարկագիրներից, որոնց առաջադրած հարցերն ընդհանուր բնոյթ ունէին։ Նա խօսում էր իրական մարդկանց մասին՝ իրենց առաւելութիւններով ու թերութիւններով։ Համահարթեցման այն ուղեգիծը, որ տարւում էր հասարակական կեանքի բոլոր բնագաւառներում, իր անմիջական արտայայտութիւնն էր գտնում մամուլում ներկայացուող ակնարկներում։ Նրա դեռ անփորձ, սակայն հեռահար հայեացքը որսացել էր պահը։

«Այստեղ ամբողջ կոմսոմոլը մեխանիզատոր է...

Այստեղ բոլոր մեխանիզատորները կոմերիտականներ են...

Այստեղ ամբողջ բրիգադը, աշխատանքային ողջ տեղամասը, ամբողջ սովխոզը կարելի է կոչել՝

-Ընկե՛ր մեխանիզատորներ կամ՝

-Ընկե՛ր կոմերիտականներ»[14]։

Համահարթեցման այս հետեւողական քաղաքականութեան մէջ ուղղակիօրէն անտեսւում էր մարդը, էլ չենք խօսում նրա ներաշխարհի հարստութեան, ներքին ապրումների մասին։ Պետական ուղեգիծը միտուած է ոչ թէ դէպի մարդը, այլ աւելի «կարեւոր» խնդիրների լուծմանը։ Հետեւաբէս նրանք միայն միջոց են բարձրագոյն նպատակին հասնելու ճանապարհին։ Իսկ թէ ինչպէս են ապրում այդ նոյն մեխանիզատորները, որոնց աշխա-

digitised by A.R.A.R.@

տանքն այնքան կարեւոր է «վճռական օրերին», ոչ ոքի չի հետաքրքրում։
«Չեզ հետաքրքրում են միայն տոկոսները, այսինչ կոմբայնը այսօր այսքան է հնձել՝ առանց իմանալու կոմբայնավարի անունը... Մենք եղա կը գնայինք առանց ձեր «թռուցիկ ժողովների» էլ...»[15]։

Մաթէոսեանը խօսում է կենդանի մարդկանց մասին, ովքեր տարբեր ճակատագիր ու կենսագրութիւն ունեն, ովքեր աշխատում են իրենց կարողութեան չափ՝ ոմանք անցեալը մոռանալու, ոմանք իրենց ապագան աւելի բարեկեցիկ դարձնելու յատակ նպատակադրմամբ, երրորդները պարզապէս չեն կարող չաշխատել, քանի որ դա նրանց էութիւնն է, նրանք բարիք ստեղծողներ են։ Երկրում ձեւաւորւում է բիւրոկրատական դասը, որ սովորաբար իրեն է վերագրում բոլոր ձեռքբերումները, այս դասի համար աշխատանքային պայմաններն ուրիշ են. «Ղեկավարնե՛ր են, ամէնքի տակ մի ձի, մի բրիչկա ... Հաշուէք. Վելիկանովին՝ մէկ, բրիգադիր Մարդիկնովին՝ մէկ, ագրոնոմ Բախտալիարովին՝ երկու - փոխէփո՛խ է լծում, սուրհանդա՛կ է, հաշուապահին՝ մէկ, ֆերմայի վարիչին՝ մէկ, հաշուապահի՛ն էլ ձի են տուել»[16]։

Գլուխ է բարձրացնում անարդարութեան զգացումը. մարդիկ խորթանում են միմեանց։ Խորհրդային բիւրոկրատիան օտարւում է հասարակութիւնից։ Աշխատաւորն իր հերթին օտարուած է զգում պետութիւնից, քանի որ չեն լսում իր կարծիքը, չեն տեսնում կենդանի մարդուն, որն իր խնդիրներն ունի, եւ դրանք, որքան էլ տարրական, այդուհանդերձ մնում են չլուծուած։

Բայց, չարունակւում է կեանքը, դժուարութիւններին չեն դիմանում չատերը, աշխատանքը տանում են յամառ ու անկոտրում կամքի տէր մարդիկ։ Նրանց է վերապահուած հիանալ բնութեան գեղեցկութեամբ։ Աշխատանքի բերկրանքը վայելում են նրանք, ովքեր դժուարութիւնների բեռը կրողներն են. «Ցորտով դեռ աշխատում եւ խմում էինք տափաստանի գեղեցկութիւնը եւ զարմանում նրանց վրայ, ովքեր իրենց շուտ կորցրին»[17]։

Բայց նրանք, ովքեր ճարպկութեամբ, հազար ու մի պատճառաբանութեամբ լքեցին աշխատանքի ճակատը, իրենց զրկեցին ոչ միայն ծանր աշխատանքը կատարելու պարտականութիւնից, այլեւ արարման բերկրանքից, կեանքի իրական արժէքն հասկանալուց, ընկերասիրութիւնից, մարդկայնութիւնից։ Բայց որքան էլ զարմանալի է, ծանր աշխատանքից խուսափողները տեսանելի ոլորտներում դառնում են «ղեկավարողներ», «կազմակերպողներ». Նրանց համար նախապատրաստւում է վաղուայ բարձր հասարակական դիրքը։

Մաթէոսեանի համար այս ամէնը երկրորդական է՝ մարդ-անհատի, մարդկային այն «տեսակի» կողքին, որը երկրի նուիրեալն է։ Եւ որ կարեւոր է՝ տափաստանի մշակումը երկկողմանի բնոյթ ունի. ոչ միայն մարդն է մշակում տափաստանը, այլեւ տափաստանն է իր հերթին մշակում մարդուն։ Դրանք կայացման իւրօրինակ ընթացքի մէջ են։ Սա Մաթէոսեանի ամենակարեւոր եզրայանգումն էր, որ դուրս էր գալիս ակնարկային ժամանակի սահմաններից։ Մաթէոսեանը կարեւորում է մարդու կայացման

digitised by A.R.A.R.@

ընթացքը, հետեւապէս «Տափաստանում» խօսւում է ոչ այնքան հերոսական աշխատանքի, որքան կատարելագործուող մարդկանց մասին: Իսկ սա չատ աւելի կարեւոր խնդիր է, քան հասարակական աշխատանք կատարող կամ դրանից խուսափող, սակայն բարձր դիրք ապահովող մարդկանց մասին պատմութիւնները: Եւ որպէսզի ակնարկագիրը մէկ անգամ եւս ընդգծի այս գաղափարի կարեւորութիւնը, որ վերժամանակային բնոյթ ունի եւ դուրս է «Տափաստան»ի ժամանակից, իր խօսքն սկսում է բնութեան նկարագրութեամբ: Այն տարուայ տարբեր եղանակների համադրութիւն է՝ բնութեան զարթօնքի, դրա ծաղկման, հասունացման ընթացքով: Խօսքը տեւականօրէն կրկնուող ժամանակային հոսքի մասին է:

Գարնանը տափաստանը բաց կանաչ գոյն ունի, ծածկւում է նուրբ բուսականութեամբ, որ քամուց անգամ չի խշշում, ապա տարածւում է մեղմ սպիտակութիւն, որ բարակ մշուշի պէս փռւում է դաշտով մէկ, ծաղկում են ցորենը, վարսակը, խոտհարքները: Օգոստոսին գոյները խամրում են, ապա միանգամից տափաստանը ներկւում է ոսկեդեղին, դրա կողքին սիմինդրի դաշտն է՝ հարեւանութեամբ արեւածաղկի կանոնաւոր բանակի:

Աշնանն ամբարւում է ոսկեհասկը, եօթխուփանիները նորից պատռում են հողի կուրծքը: Աշնան սառչող հողն այլեւս գոլորշի չի շնչում, գոյների խաղն այլեւս չկայ, տափաստանը միայն սեւին է տալիս... Ժամանակի այս յաւերժական երթին նոր բովանդակութիւն ու իմաստ է հաղորդում մարդը՝ տափաստանի նոր բնակիչներով:

Առաջին եկուորները ջահել տղերք են եղել, քաղաքի օդից դեղնած եկել, հանել են քուրքները, շնչել տափաստանի սառը օդը եւ որոշել ապրել հարիւր եւ մէկ տարի «... Ոստանում գերեզմանոց չկար, իսկ մահը կար, հենց այստեղ, իրենց կողքին դարանած մի տեղ էր...»: Եւ դա այնքան անսպասելի էր ու անտեղի, որքան համակ կանաչութեան մէջ յանկարծակի յայտնուած թումբն ու խաչը: Բայց կեանքն աւարտ չունի, շարունակութիւնը նոյնքան անսպասելի է, որքան մահը: Նորածնին չէր կարելի թողնել վագոնիկի մէջ, ուր ցերեկը չոգ է, գիշերը՝ ցուրտ: Տեղամասի մարդիկ կառուցեցին առաջին փայտաշէն բնակարանը դագախ Կուրբան Վալիեւի չիրխմից քիչ հեռու: Կեանքը մահուան ու ծննդի հերթագայում է: Ամէն մէկի համար ամէն ինչ յարաբերական է, կեանքը բացարձակ է՝ անընդհատ շարժում: Եւ քանի որ մարդն անպաչպան է մեծ ժամանակի հոսքում, հետեւապէս նրա հանդէպ դրսեւորուող սէրն ու գուրգուրանքը, ուշադրութիւնն առաւել քան կարեւոր հանգամանք են. մարդն իրապէս մեծագոյն արժէք է՝ իր ներաշխարհով, անհատականութեամբ: Հետեւապէս ելակէտն ու նպատակը մարդն է՝ ինչպէս առօրեական, այնպէս էլ վերկենցաղային մղումներով: Ուրեմն «ստանդարտացնել» մարդուն գրականութեան, ակնարկի էջերում, պարզապէս աններելի է. «Խոպանը պէտք է լինէր՝ տեսնէին, է, տեսնէին, որ չէ, ստանդարտ չենք, թէ չէ՝ Մելսը կոնֆետ է առնում ընկերուհու համար, ես էլ եմ առնում, ես թեւս տալիս եմ ընկերուհուս, Մելսն էլ է տալիս: Ստանդարտ»[18]:

digitised by A.R.A.R.@

Գրականութեան մէջ մաթէոսեանական մտքի թռիչքը գերազանցապէս կապւում է մարդկային կենդանի անհատականութիւնը բացայայտելու մղումին։ Դա նաեւ զուտ մարդկային իրաւունքի, նրա բնական կենսաձեւի պահանջն էր, որ հակադրւում էր սահմանափակման տարակերպ ձեւ ւերին։

Բնական կենսաձեւի իւրօրինակ արտայայտութիւն է «Քննութեան» պատմուածքը[19]։ Ստեղծագործութեան ներքին տրամաբանութիւնն ուղղուած է հենց «միօրինականացման» ջանքերի դէմ։ Կեանքի միօրինականացման հանդէպ նման յստակ պատկերացում ունի պատմուածքի հերոսը։ Մարդկանց թւում է՝ ճշմարտութիւնն ամփոփուած է տարատեսակ հաստափոր գրքերում ու դրանք կրկնելով ու զանազան խոստումներով կարելի է լաւ ուսանող, ի վերջոյ երկրի համար պիտանի քաղաքացի լինել։ Իսկ պատմուածքի հերոսը՝ բնութեան ազատ զաւակը, անյարմար ու նուաստացնող բան է տեսնում քննութեան ողջ ընթացքի մէջ. «Ուղղակի մի շատ վատ բան կայ քննութիւն յանձնելու մէջ...»։

Վատն այն է, որ քննութիւնն իր սխեմատիկ պահանջներով չի կարող հասու լինել ճշմարտութեանը, այն կազմակերպման ձեւով իսկ ենթադրելի է դարձնում կաղապարուած իմացութեան անհրաժեշտութիւնը։ Այստեղ չի բացայայտւում մարդու անհատականութիւնը։

Իրականութիւնը բոլորովին այլ է։ Բոլոր նրանք, ովքեր հեշտութեամբ են ենթարկւում համահարթեցման քաղաքականութեանը, դառնում են ուսանողներ։ «Իսկ միջանցքում սպասում էին հերթի։ Կային այնպիսիները, որոնք դեռ նոր էին մտնելու՝ ուրախանալու եւ ուրախացնելու իրենց «խոստանում եմ»ներով ու «կապիտալիզմի շօշափուկներով»։ Կային եւ այնպիսիները, որոնք արդէն եղել էին ներսը, «խոստանում եմ» էին ասել, բայց չէին ասել՝ «ներկայացնում են կապիտալիզմի շօշափուկները»[20]։

Հետաքրքիր է պատմուածքի մատուցման ձեւը։ Գրողն ընտրել է ականատես-պատմողի այնպիսի տեսանկիւն, որն իր արտաքին յատկանիշներով հերոսին ակնյայտօրէն տարբերում է, պայմանականօրէն ասած, վերացական հեղինակից։ Այս հանգամանքը սրում է պատմող-հերոսի՝ դէպքերի մասնակցութեան պատրանքը։

Պատանի հերոսն առողջ, «բնական» մանկութիւն է ունեցել։ Նրա դեռեւս նոր ձեւաւորուող ընկալումները պայմանաւորուած են ապրուած կեանքի իրական ազդակներով։ Երդիծանքով ասուած խօսքը ներքուստ այլ իմաստ ունի. «Դիրեկտոր Դաւթեանը ստորագրելիս միայն ասաց, որ այդ իր ստորագրութեամբ ու կնիքով՝ հինգհարիւրերորդ վկայականն է։ Իսկ երբ դուրս էի գալիս, չհամբերեց, վեր կացաւ, համբուրեց, դուռը բացեց եւ ասաց, որ հենց այստեղից էլ սկսում է գիտութեան քարքարոտ ճանապարհը իմ առաջ»[21]։

Իհարկէ, կեանքը պատանու համար սկսուել էր ծննդեան օրից, դպրոցի երկար ու ձիգ ճանապարհը - որ ոչ դժուար էր, ոչ էլ այնքան հաճելի - լցրել էր նրա էութիւնը ջերմութեամբ, մանկական չարութիւններով, տատի անդուլի հարստութիւնից բռներով օգտուելու ներքին հրճուանքով, ի վեր-

digitised by A.R.A.R.@

ջոյ՝ կեանքո՛վ։ Բայց տնօրէնի դիտողութիւնն այլ ենթիմաստ ունի՝ պատանու համար սկսւում է մի այնպիսի ճանապարհ, որ իսկապէս քարքարոտ է։

Մաթէոսեանն ստեղծել է պայմանականութիւնից վեր կանգնած պատանու կերպարը, որ դեռեւս չի ճաշակել իրականութեան դառնութիւնները. նա իրապէս չգիտէ, թէ ինչ ճանապարհ է անցնելու։ Բնական է, որ սեփական տան, դպրոցի, գիւղի, թէկուզ խեղճ, բայց ջերմ ու անկրկնելի, միայն իրենց յատուկ կեցութեան, ոգու անմիջական կրողը վախ չունի դրսի՝ խառնափնթոր, պարզունակ ու չոր կեանքին բախուելու համար։ Նրա ներքին ազատութիւնը պայմանաւորուած է սեփական միջավայրի բնական կեցութեան ազատութեամբ, որտեղ չկայ պարտադրանքը, եւ ոչ մէկն էլ ցանկալին իրականութիւն չի դարձնում։

Մաթէոսեանի հերոսն առանձին պահերին, գուտ խօսքի, արտայայտութեան առանձին ձեւերի առումով յիշեցնում է Սելինջերի հերոսին՝ Հոլդիլդին, բայց գաղափարական առումով ուղղակի հակադիր է նրան[22]։ Եւ որքան էլ թերութիւններ ունենայ գրական այս նախափորձը, ուր ակնյայտ են հոգեբանական միագիծ հիմնաւորումները, այսուհանդերձ այն ներքին գրաւիչ ոյժ ունի։ Մաթէոսեանի Արտեուշը տրամագծօրէն հակադիր է սելինջերեան հերոսին. եթէ վերջինս դառնութեան, կեղծիքի միջավայրից փախչում է վերացական աշխարհ, որտեղ կարողանում է ինչ-որ պահի ինքն իր հետ լինել, ապա մաթէոսեանի հերոսն ունի իր աշխարհը։ Նա վախ չունի անյայտութիւնից. նրա համար ամէն ինչ որոշակի է, ամէն ինչ իր արժէքն ու տեղն ունի։ Նա այդ երեւոյթները վերաիմաստաւորելու անհրաժեշտութիւն չի զգում։ Եւ այս ամէնը պայմանաւորուած է նրա՝ համայնքային կենսաձեւերի միասնականութեան ներքին գգացողու-թեամբ։ Սա կարեւոր հանգամանք է այն առումով, որ յետագայում մաթէոսեանական աշխարհի կարեւոր, անտրոհելի մասն է դառնում այս տեսանկիւնը։ Պատմուածքում այս միտումն ակնյայտ է, ճիշտ է՝ երեւոյթների արտաքին ձեւերի մէջ։

«Եկան տղաները եւ ասացին, որ գնում են սովորելու։ Խմբովին։ Հենց հիմա»[23]։ Աշխատանքի բաժանումն ինքն իրեն կատարուեց։ Տղաներից մէկը գիւղսովետ, միւսը բուժկէտ վազեց՝ տեղեկանքներ ձեռք բերելու համար, նախագահը մեքենայ տրամադրեց՝ տղաներին մինչեւ ինստիտուտ հասցնելու համար, վարորդն այդքան առոյգ ու բանիմաց տղաներից ոչինչ էլ չէր վերցնելու։ Իսկ ճանապարհին, երբ անցնում էին այգիների մօտով, կանգնեցրեց մեքենան՝ նստարանների տակ լիքը ծիրան լցրեցին, որ վայելեն բնութեան բարիքը, իսկ այգու պահակը ձեռքի կոպալը չպրտեց միայն այն ժամանակ, երբ տղաներն արդէն խմբով թռել էին ցանկապատի վրայից։

Ընդունող յանձնաժողովի նախագահն ասաց, որ երաշխաւորագիր-լիազօրագրերը պէտք է առանձինն լինէին, իսկ գիւղսովետում մէկն էին տուել, առանձին գրելու անհրաժեշտութիւն չէին զգացել։ Բայց աւանդական կենսաձեւը տեղը զիջելու է նորին, կամ էլ գործելու է սեփական միջավայրում։ Նոր միջավայրում մարդկանց թւում է, թէ փաստերի մեխանիկական իւրացմամբ հնարաւոր է տարբերել ճիշտը սխալից, իմացողին՝ չիմա-

digitised by A.R.A.R.@

ցողից, ձիմարին՝ խելօքից, լաւին՝ վատից։ Առայժմ, թէեւ ոչ-խորութեամբ, միմեանց են հակադրւում կենդանի կեանքը ու դրա մեռեալ ձեւերը։

Քննութիւնն ստանդարտ նախագաստութիւններ արտասանելու պահանջ է դնում, իսկ պատանու համար կարեւորը պատասխանի իմաստն է եւ ոչ փաստերի անխմաստ կուտակումը։ Իսկ դրսում կեանքն էր՝ իր բնական, ազատ ընթացքով։ Տղաներն արդէն գործի էին գցել մեքենան... Այնպէս որ, երբ ցրդ օրուայ երեկոյեան տղան տանը պատմում էր տպաւորութիւններից, առաջինը խոտհաւաքից պատմեց, հիացմունքն արտայայտեց նախագահից, շոֆէրից, ընկերներից, ծիրանի գողութիւնից, պահակի համար թէյի գալէթ բերելու պատմութիւնից, լեռնանցքի ռեստորանում քէֆից։ Այս ամէնը չէր հետաքրքրում մօրը, աւելին՝ նա լաց եղաւ, որ տղան հօրն է քաշել եւ ուրախանում է պարապ բաներով, իսկ «հիմնականը չի տեսնում»։

Իրականում տղան տեսնում է կեանքը՝ իր անյաւակնոտ ու բնական ընթացքի մէջ, նրան չեն գրաւում հազար ու մի պայմանականութիւնները, որ նեղացնում, փչացնում են մարդու օրը։ Ջէ՞ որ հիմնականը տեսնել նշանակում է վայելել գեղեցկութիւնը, աշխատել յոգնելու չափ, գնահատել դիմացինի լաւութիւնը, զգալ նրա կարեկցանքը եւ սեփական վերաբերմունքով փոխհատուցել այն, կարճ՝ ապրել լիարժէք կեանքով։

«Իսկ հայրս.

- Գնալիս ծիրան գողացա՞ք։ Վերադարձին գալէ՞թ բերիք պահակի համար։ Հարցերը գիտէիր, բայց չուզեցի՞ր ուսանող դառնալ։ Դարչինով թէյը շատ լաւն է։ Եւ ընդհանրապէս մայրիկդ շատ լաւ թէյ է պատրաստում։ Դէսը տուր մուրաբան...»[24]։

Պատմուածքի աւարտը կեանքի կենսական ձեւերի փառաբանումն է։ Առօրեականի հմայքը հերոսի համար ամէնից կարեւորն է. այն չի կարելի փոխարինել կեցութեան սխեմատիկ ձեւերով եւ ապրել ինքնախաբէութեամբ։ Հետեւապէս հօր ընկալմամբ որդու մեկնաբանութիւնը միանգամայն ճիշտ է ու տեղին։ Եթէ մարդու գոյընթացը պարտադրուած չափանիշներով առաջ չի գնում, ուրեմն ամէն ինչ ճիշտ է։ Ջէ՞ որ ինքն ըմբռոչխնում է կնոջ պատրաստած հրաշալի մուրաբան եւ հարկադրուած չէ ուտելու այն, ինչ իրեն դուր չի գալիս։ Հետեւապէս գոհանալ է պէտք եղածով ու նաեւ գոհանալ այն ամէնով, ինչի տէրն ես այսօր։

Պատմուածքում ի յայտ է եկել երեւոյթների մատուցման մէկ այլ սկզբունք՝ «չասելով ասել այն, ինչ կարեւոր է»։ Դա կեանքի տեսանելի ձեւերի ու դրա էութեան հակադրութիւնն է, ինչն արտայայտուած է տղայի հօր եւ մօր հետ ունեցած զրոյցում։ Այնքան հանդարտ ու հիմնաւոր են տղայի հօր առօրեական թուացող խօսքն ու զրոյցը, որ աւելորդ է դառնում մնացած «կարեւոր բաների» մասին խօսելը, մարդիկ (տուեալ դէպքում մայրը) կեանք են դարձնում այն, ինչ չարժէ դարձնել։ Ամէնից արժէքաւորը կեանքի, մարդկայնութեան հմայքն ապրելն է, այդ ամէնն զգալը։

Ապրելու միօրինակ, կրկնուող ձեւերի դէմ է ուղղուած եւ «Լեռներս Թողեցի Վերեւում» պատմուածքը[25], որ Օգոստոս Ժողովածուի մէջ տպագրուել է «Շները» վերնագրով։ Պատմուածքի հերոսի մտորումների ու վե-

digitised by A.R.A.R.@

բապրումի մէջ խնդիրն առաւել ակնյայտ բնոյթ ունի. կեանքի կենդանի ձեւերը հակադրւում են մաթեմատիկային, հաշուարկին, ստանդարտին։ Հերոսի մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնը կապւում է այն մեթոդների հետ, որոնք ձեւաւորում են «նորմալ», «կարգին» մարդկանց։ Բնութիւնը, կեանքը «տեղակայւում» է թուերի աշխարհի մէջ, այն կորցնում է իր նախաստեղծ հարստութիւնն ու համայքը։

Այստեղ հերոսը եւս պատանի է եւ հանդէս է գալիս որպէս դէպքերի մասնակից։ Հակադրութիւնը կեանքի կենսական ձեւերի եւ պարտադրուող սխեմաների միջեւ սրուող բախումն է, որ անսպասելի լուծում է ստանում։ Եթէ նախորդ պատմուածքում խիստ որոշակի են տարածութիւնն ու ժամանակը - դա գիւղական միջավայրն է, քննասենեակը, եւ ժամանակն էլ խիստ որոշակի է՝ վեց օր - ապա այստեղ յստակօրէն հակադրելով տարածական՝ առանձին միջավայր ներկայացնող երեւոյթները, գրողը խօսքն առնչում է առաւել ընդհանուր ժամանակին։

Ակնյայտ է, որ Մաթէոսեանը փնտրում է արտայայտման նորանոր ձեւեր՝ խօսքը բնական ու ասելիքն ամբողջական դարձնելու համար։ Պարզ է՝ պատմող-հերոսին դնելով տարիքային սահմանների մէջ, նրան պահելով երեւոյթների ընկալման որոշակի շրջագծում, դրանով իսկ ստեղծում է յստակ սահմանափակ տարածք՝ բացառելով հեղինակային յղացումների եւ հերոսի նոյնութեան խնդիրը։ Մաթէոսեանը հետեւողական է այն առումով, որ պատանի հերոսն ասում, խօսում, վերապրում է այն, ինչը ինք կարող էր իրականում իմանալ։ Հեղինակային մօտեցումը թերեւս աւելի որոշակի է դարձուած պատմուածքում ներկայացուող դէպքերի եւ ընթերցողի միջեւ եղած «տարածութեան մէջ»։ Հեղինակային դիրքորոշումը դառնում է յստակ ու նաեւ կանխատեսելի։ Եթէ նախորդ հերոսի ապրումներն ամբողջական են, եւ նա չի կարող սեփական միջավայրը լքել՝ այնտեղ ձեւաւորուած բարոյական կարգերը ոտնատակ տալու ճանապարհով, արեւի տակ իր տեղը, գուցէ եւ ապահով տեղն ունենալ, ապա այստեղ հերոսի հոգեբանական զարգացումը նրան դարձնում է այլ մարդ։ Մաթէոսեանն այս հանդամանքը հոգեբանօրէն չի հիմնաւորել եւ ըստ երեւոյթին դրա նպատակը չի էլ ունեցել։ Նրան անհանգստացրել է կեանքի կենսական եւ միօրինակ, քարացած ձեւերի հակադրութիւնը։ Այս առումով խնդիրը լիովին լուծուած է։ Մանկավարժական ուսումնարան է մտնում խուրջինն ուսին, փափախով հովիւը՝ որդու հետ։ Հայրը համոզուած է, որ որդուն ժամանակին է բերել այստեղ, մինչդեռ պատասխանը՝ հեգնանքով ու բանիմաց, ուրիշ բան է ասում՝ «ուշացել էք»։ Ցետոյ հարթւում է հակասութիւնը ու թւում է՝ դժուարութիւնները եռեւում են մնացել։ Բայց պարզւում է, որ ամէն ինչ նոր է սկսւում։ Սարերի լայնարձակութիւնը, մարդկանց ձայները, շների՝ գայլին հետապնդող կաղկանձն ու հայը թողած՝ ուսումնարան է մտել երեխան։ Նրան հենց սկզբից զայրացնում է դիրեկտորի՝ «աշխարհը բացատրելուց յոգնած փիլիսոփայ»ի վերաբերմունքը «հասարակ բաները չհասկացող» մարդկանց հանդէպ։ Այս ամէնը դառնում էլ աւելի դժուար, երբ խօսքն առանձնապէս վերաբերում է մաթեմատիկային։ Դա մի գիտութիւն

digitised by A.R.A.R.@

է, որ ամէն ինչ դնում է սահմանների մէջ։ Եւ մաթեմատիկայի ուսուցչի այն դիտողութիւնը, թէ՝ Հովիւեան, դժուար կը լինի քեզ համար ապրելը, հետեւում է պատասխանը. «Ապրելը - դեռ չգիտեմ, բայց դժուար է ինձ համար հանրահաշիւ սովորելը»[26]։ Նրա համար դժուար չէր ապրելը, որ նման էր հեքիաթի, որին ժամանակաւորապէս հաղորդակից է դառնում եւ մաթեմատիկայի ուսուցիչը։ Ծորդում էր պատմութիւնը՝ սարերի ու սարերի մարդկանց մասին։ Ձգում էին սարերը՝ իրենց լայնարձակութեամբ ու ոչ մի բանի մէջ չտեղաւորուող, անկրկնելի գեղեցկութեամբ։ Դիրեկտորը նրան ետ բերեց սարերից. «Լուծիր»՝ ասաց։ Նրա կարծիքով կեանքը առաջադրանքներ եւ դրանց ճիշտ լուծումն է[27]։

Մաթեմատիկայի ուսուցիչը եւս ժամանակին սարերում ապրել է մանկութիւնից պատանեկութիւն գնացող կեանքը. նրան հասանելի են տղայի հոգում խլրտացող ապրումները։ Նա եւս համոզուած է, որ սարերը խնդիրներ լուծելու անհրաժեշտութիւն չունեն. «Նրանք հենց նրա համար են, որ ծեծուեն կարկուտից, նորից կանաչեն, չմտածելով էլ, որ այդ կանաչը նորից է ջարդուելու կարկուտից»[28]։

Սա նրբին դիտարկում է։ Իհարկէ, տուեալ պարագայում խօսքը վերաբերւում է մաթեմատիկան չսիրող, սարերում, բնական միջավայրում մեծացած, հասակ առած հերոսին, ինչպէս եւ նրանց, ովքեր սարերում են ապրում։ Այստեղ կեանքը կանոնակարգուած չէ խնդիրներով ու դրանք լուծելու անհրաժեշտութեամբ։ Սարերը չեն կարող չկանաչել, քանի որ դա նրանց էութիւնն է, կարկուտը թէ ջարդեց, նորից են կանաչելու, եւ դա որովհետեւ այդպէս լաւ է ու գեղեցիկ, այլ որովհետեւ կանաչելը սարերի էութիւնն է, նրանց կենսաձեւը։ Բայց պարզւում է, որ սարերում եւս մարդիկ կարող են միջամտել եւ իրենց ցանկութեամբ ուղղել բնութեան «սխալները»։ Փարախում հովիւները ձեւ էին տալիս Ներու պոզերին. Ներին յարմար էր գտել իր պոզերն աճեցնել այնպէս, ինչպէս նախնիները են ունեցել՝ ականջի չուրջը չրջան տուած։ Հովիւները դա տգեղ էին համարում. թոնրից հանած տաք լաւաշով փաթաթում էին պոզերը եւ ուղղում։

«- Ձեր ի՞նչ գործն է, ոնց ուզում է՝ թող աճի, - ասացի ես։

- Հօ իր ուզելովը չէ»[29]։

Իսկ երեկոյեան, երբ հոտն ուրթ էր իջնում, Ներին կանգնած բլրի գագաթին, սպասում էր՝ լուսինը նաեւ պոզերին, իսկ երբ լուսինն այնուամենայնիւ մտածում էր պոզերից էլ վեր բարձրանալ եւ ցոյց տալ յենարանների կեղծութիւնը, Ներին պոկեց պոզերը նրանից եւ քորեց պոչը։

Ինչպէս Ներու նորացուած պոզերն «ուղղուեցին» դժուարութեամբ, այնպէս էլ տղան։

Մաթէոսեանը դէմ է այն ամէնին, ինչը չի բխում երեւոյթի էութիւնից։ Հակառակ պարագայում անխուսափելի է ձեւի եւ բովանդակութեան տարանջատումը, մարդկային հոգու երկփեղկումը։ Այդպէս ողջ կեանքում էութեամբ սարերում, իսկ իրականում մաթեմատիկայի խնդիրներով ծանրաբեռ ապրեց ուսուցիչը, չունեցաւ լիարուռն ապրելու վայելքը, նեղացրեց կեանքի նպատակը, հետեւապէս գործադրուող ջանքերն անդամ նրան ան-

digitised by A.R.A.R.@

տեղի են թուում. «Մի դէպքում շների հետ վազում ես գայլի ետեւից, այդպէս ես յոգնում շատ շուտ, միւս դէպքում էլ քեզ քաշում են խոհանոց կարտոֆիլ մաքրելու, կարծես անելիք ունես, պիտի անես, բայց դա ի՞նչ գործ է, արժէ՞ր դրա համար ծնուել»[30]: *Նոյնը կատարուում է պատմուածքի հերոսի հետ: Նա յաղթահարում է իր մէջ սարերի հանդէպ ունեցած սէրը եւ ամբողջութեամբ թաղուում հանրահաշուի մէջ: Այնքան հիմնաւոր էր օտարումը, որ ամառայ վերջում, երբ ուսուցիչը նորից ուզեց լսել Ներու մասին, աշակերտը պարզապէս կասկածեց ուսուցչի ողջամտութեան վրայ:*

Պատանին այլեւս «վերադաստիարակուածի» օրինակ էր: Դիրեկտորը պարզապէս հիացած էր երբեմնի ծոյլի առաջընթացով, նրա մէջ այլեւս չէր խլրտում երբեմնի կռուարար, յիշաչար ոգին, նա չի էլ զարթնելու: «Իսկ այդպէս հեզ շատ լաւ էր»: Ուսուցչին ուղարկեցին թոշակի, տղան նրան բազմիցս պատմել էր իրենց սարերի ու Ներու մասին, ուսուցիչն այլեւս ձանձրանում էր, նրան ուրիշ պատմութիւն էր պէտք, իսկ ուրիշ ոչինչ չկար, «ուրիշն արդէն հանրահաշուի էր»: Կենդանի, զրնգուն կեանքը փոխարինուել էր մաթեմատիկայով: Արդէն օրերի լրումին հասած մանկավարժի համար, երբ այլեւս մէկընդմիշտ ու վերջնականօրէն պարզ էր, որ կեանքը շատ աւելի հարուստ էր ու բովանդակալից, քան մաթեմատիկան, որն այդ համընդհանուր հոսքի մէջ իրականում շատ քիչ բան է փոխում, շատ կարեւոր էր իր վերադաստիարակուած աշակերտին դէպի ակունքները դարձնելը, բայց արդէն ուշ էր. դրա համար ոչ ինքը եւ ոչ էլ աշակերտն այլեւս ժամանակ չունէին. «Մայրդ, որ ծերանայ ու նրա համար մէկ լինի՝ դաստու՞ կը լինես, թէ հովիւ, վեր կաց ու գնա սարերը, շները գայլի ետեւից գցիր ու վազիր... վազիր... այնքան վազի՞ր...»:

Պատմուածքը Օգոստոսի մէջ ներկայացուած տարբերակում առանձին չակուածներից բացի կարեւոր եզրայանգում ունի.

«Սարից իջածներին ես հարցնում էի.

- Բոբը ո՞նց էր:

- Բո՞բը, - ծիծաղում էին նրանք: Բոբը լաւ էր, ասում էր եղբայրներիդ համար կօշիկ ուղարկիր երեսուներեքից մինչեւ քառասունմէկ համարի, կօշիկ են ուզու՞մ:

Ու Բոբը փոքրանում, մտնում էր կօշիկի մէջ»[31]:

Առաջին հայեացքից է միայն ներկայացուող երկխօսութիւնը դառնում ընկերային հարցերի արծարծման միջոց: Ենթիմաստից դուրս ընթերցողն այդ տպաւորութիւնն էլ ստանում է: Իրականում այլ է ասելիքը: Կեանքի ամենաստվորական երեւոյթներն անգամ սուզուած են թուերի աչխարհի մէջ, աւելին՝ համարակալուած է ամէն մէկի կօշիկը: Ժամանակի պարտադրանքով կեանքը սքրում, արժէզրկուում, կաղապարուում է՝ ինչպէս Բոբը, որ «փոքրանում, մտնում կօշիկի մէջ»:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ կարելի է ասել Մաթէոսեանի գրական այս փորձերի մասին: Իհարկէ, դրանք չէին կարող ունենալ գեղարուեստական այն ընդհանրացուա-

digitised by A.R.A.R.@

ծուխիւնը, ինչը բնորոշ է Մաթէոսեանի ստեղծագործութեանն ընդհանրապէս։ Եւ ճիշտ չեն այն բնորոշումները, թէ դրանք տաղանդաւոր գործեր են։ Գրողին իրապէս գրաւում են առօրեական, սովորական դէպքերն ու դէմքերը, որոնց մէջ ասելիք գտնելը բաւականաչափ դժուարին գործ է, թէեւ դրանք հետաքրքիր են հենց ասելիքի իմաստով։

Հենց սկզբից Մաթէոսեանն ընտրել է դիմադրութեան ճանապարհը, նրա սկսած «կռիւը» գրականութեան մէջ վերաճելու էր համընդհանուր «պատերազմի», եւ դա գուտ այն պատճառով, որ հորիզոններ ընդգրկող նրա հայեացքը ներառում էր «ամէն ինչ»՝ ներքին հակասութիւններով, վերելքներով ու վայրէջքներով։ Մաթէոսեանի պայքարն ուղղուած էր առողջ ու բնական կեանքի իրաւունքների պահպանմանը, որ յարձակման էր ենթարկւում նոր ժամանակի կողմից։

Իհարկէ՛ անհրաժեշտ է առաջընթացը, բայց չափից աւելի մեծ է ձեռք բերածի գինը, երբ խաչի է հանւում մարդու սէրը, խիղճը, մարդկային հոգու ջերմութիւնը, նրա անհատականութիւնը, իսկ այս ամէնից բացի մնում է մաթեմատիկան՝ հաշուարկը, հաշիւը, որ հասարակական կեանքի, մարդու ճակատագրի մէջ փորձում է ոչ թէ երկրորդական, այլ գլխաւոր դեր ստանձնել եւ ի վերջոյ իրենով պայմանաւորել ամէն ինչ։

Այս պարագայում գրողի հարցադրումները կապուած են ոչ այնքան համարձակութեան, որքան նրա դիտողականութեան։ Սա վկայում է, որ հեղինակն իրապէս լուրջ մտադրութիւններով էր մտնում գրականութիւն։

Ակնյայտ է, որ այս խնդիրը բաւականաչափ անհանգստացրել է գրողին. «Մաղրածուների Մեր Տոհմը» պատմուածքը կարելի է նախորդ գրական փորձերի ընդհանրացումը համարել։ Կատարման առումով այն գեղարուեստական նոր մակարդակ է։ Ճաղթահարուած է երեւոյթների միագծութիւնը, կեանքի կենսական լիցքերով հարուստ պատկերները միտում են ընդհանրացումների։ Ճիշտ չէր լինի եզրակացնել, թէ պատումի միակ արժանիքը կենդանի կեանքի եւ կեղծ լրջութեան հակադրութիւնն է։ Խիստ կարեւոր է եւ երեւոյթների արտայայտման մեթոդի հարցը։ Այն այստեղ թէեւ ոչ-համապարփակ, բայց հետեւողականօրէն կիրառուող միջոց է՝ բազմաձեւ իրականութիւնը որոշակի տեսանկիւնով ներկայացնելու առումով։ Իսկ դա, այս յօդուածի ծրագրային սահմաններից դուրս է։

ՕԳՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Հրանտ Մաթեւոսեան, Ես Ես Եմ. Հարցազրոյցներ, "Ոսկան Երեւանցի" Հրատ., Երեւան, 2005, էջ 208։

[2] Մաթէոսեան, Նո, էջ 208։

[3] Մաթէոսեան, Նո, էջ 163։

[4] Հրանտ Մաթէոսեան, Սպիտակ Թղթի Առջեւ, Հայագիտակ, Երեւան, 2004, էջ 59։

[5] Հրանտ Մաթէոսեան, Երկեր, Երկու Հատորով, Հատ.1, Սովետական Գրող Հրատ., Երեւան, 1985, էջ 5։

[6] Մաթէոսեան, Նո, էջ 250։

[7] Bakhtinologya, Սանկտ Պետերբուրգ, Ալետէեա, 1995, էջ 101։

[8] Մաթէոսեան, Նո, էջ 367։

digitised by A.R.A.R.@

[9] Հրանտ Մաթէոսեան, «Այսպէս կոչուած Գիւղագրութեան Մասին», Գրական Թերթ, 12 Սեպտեմբեր 1968։
[10] Մաթէոսեան, Սպիտակ, էջ 36։
[11] Մաթէոսեան, Սպիտակ, էջ 41։
[12] Ընդհանուր առմամբ Մաթէոսեանի ստեղծագործութիւնները կարելի է բաժանել երեք շրջանի՝ 1960ականներ՝ Ահնիձոր- Օգոստոս-Աչեան Ակռաւ, 1970ականներ՝ Մեր Վազքը- Մառեր, 1980ականներ՝ Տաչքենց-Տէրը։
[13] Հրանտ Մաթէոսեան, «Տափաստանում», Սովետական Գրականութիւն, Յուլիս 1959, Հար. 7, էջ 32-42։
[14] Մաթէոսեան, «Տափաստանում», էջ 34։
[15] Մաթէոսեան, «Տափաստանում», էջ 35։
[16] Մաթէոսեան, «Տափաստանում», էջ 35։
[17] Մաթէոսեան, «Տափաստանում», էջ 41։
[18] Մաթէոսեան, «Տափաստանում», էջ 42։
[19] Հրանտ Մաթէոսեան, «Քննութեան», Սովետական Գրականութիւն, Փետրուար 1960, Հար. 2, էջ 42-49։
[20] Մաթէոսեան, «Քննութեան», էջ 48։
[21] Մաթէոսեան, «Քննութեան», էջ 42։
[22] Խօսքը վերաբերում է ամերիկացի գրող Սելինջըրի Պատեր Անդունդի Եզրին վիպակին։
[23] Մաթէոսեան, «Քննութեան», էջ 43։
[24] Մաթէոսեան, «Քննութեան»,էջ 49։
[25] Հրանտ Մաթէոսեան, «Լեռներս Թողեցի Վերնում», Սովետական Գրականութիւն, Օգոստոս 1962, Հար. 8, էջ 70-74։
[26] Մաթէոսեան, «Լեռներս», էջ 71։
[27] Մաթէոսեան, «Լեռներս», էջ 72։
[28] Մաթէոսեան, «Լեռներս», էջ 72։
[29] Մաթէոսեան, «Լեռներս», էջ 72։
[30] Մաթէոսեան, «Լեռներս», էջ 74։
[31] Հրանտ Մաթէոսեան, Օգոստոս, Հայաստան Հրատ., Երեւան, 1967, էջ 144։

A SHORT ANALAYSIS OF HRANT MATEVOSIAN'S EARLY LITERARY WRITINGS

(Summary)

VACHAGAN GRIGORIAN

The renowned Armenian prose writer Hrant Matevosian's first step in literature was his essay, "Ahnitsor", which caused a lot of reaction. Matevosian himself did not consider the short stories he wrote prior to this essay important. These however, constitute an indivisible part of his literary creation.

Grigorian notes that these early writings showed the richness of the inner world of the individual which neither can be limited nor constrained in the framework of a rationalist mindset. Furthermore, he argues that this and other concepts prevailing in these early writings were further developed in his later stories, novelettes and interviews. Grigorian notes that the dilemma the characters faced between the natural/rural and the urban mindsets were extensively reflected throughout the literary career of Matevosian.

digitised by A.R.A.R.@

ԹՈՄԱՍ ՎՈՒԼՖ ԵՒ ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԷՈՍԵԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

ԺԵՆԻԱ ՓԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ

Թոմաս Վուլֆ (1900-1938) *Հրանտ Մաթէոսեան* (1935-2002) *զուգահեռի առիթը Վուլֆի «Երկրի Ոստայնը»*[1] (The Web of Earth) *վիպակի վերընթերցումն է։ Վուլֆի այս երկի եւ Մաթէոսեանի «Մառեորը» վիպակի առնչութեան միտքը ծնուում է անմիջապէս։ Կառուցուածքային որոշակի նմանութիւնը, երկու վիպակի հերոսուհիների մենախօսութիւնը, նրանց անցած կեանքի վերյուշը եւ ընդհանուր ոգին կարող են այն տպաւորութիւնն ստեղծել, թէ Մաթէոսեանն անվերապահօրէն ազդուել է Վուլֆից այն պարզ պատճառով, որ հակառակը լինել չէր կարող։ Այնուամենայնիւ, երեւոյթը բացատրութիւն է պահանջում, որովհետեւ ազդեցութիւնները եւս պատահական չեն լինում, ենթակայ են որոշակի օրինաչափութեան։ Ուրեմն՝ ի՞նչը կարող էր հրապուրել Մաթէոսեանին, եւ արդեօ՞ք պէտք է անվերապահօրէն ընդունել ազդեցութեան փաստը։ Ծանո՞թ էր Մաթէոսեանը Վուլֆի ստեղծագործութեանը, կա՞ն արդեօք գեղագիտական սկզբունքների ընդհանրութիւններ այս գրողների միջեւ։*

Վուլֆի «Երկրի Ոստայնը» վիպակի ռուսերէն թարգմանութիւնը Inostrannaya Literatura *ամսագրում լոյս է տեսել 1971ի թիւ 7ում (որպէս կանոն՝ ամսագիրը առաջին հրապարակումներ էր անում, ինչը ենթադրում է, որ քիչ-հաւանական է նախորդ այլ թարգմանութեան գոյութիւնը)։ Մաթէոսեանը «Մառեորը» գրել է 1975ին։ Հետեւաբար, իրականում Մաթէոսեանը կարող էր կրել Վուլֆի ազդեցութիւնը։ «Երկրի Ոստայնը» վիպակի հայերէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Ալվարդ Ջիւանեանը*[2]*, չի ծանօթացել է «Մառեորը»ին եւ չէր կարող որեւէ դեր կատարել ազդեցութեան հարցում։ Անտարակոյս, «Մառեորը» գրելիս Վուլֆ երեւոյթը ծանօթ էր Մաթէոսեանին ոչ միայն իր ստեղծագործութեամբ, այլեւ գրողական ճակատագրով։ Այդ է յուշում Մաթէոսեանի հարցազրոյցներից մէկից արուած հետեւեալ քաղուածքը, որտեղ Մաթէոսեանը ցոյց տալու համար, որ գրողին օգնելու համար օտար աչք պէտք է նայի նրա ստեղծագործութեանը, հարեւանցի յիշատակում է նաեւ Վուլֆի անունը. «Կար, ահա, Թոմաս Վուլֆը եւ կար Մաքսուէլ Պերկինսը։ Վուլֆի ձեռագրերից վէպ է գատել, վիպակ ու պատմուածք է առանձնացրել։ Վուլֆ լինենք եւ ակնկալենք մեր Պերկինսին»*[3]*։ Մաթէոսեանի հարցազրոյցներում կան այլ անդրադարձներ եւս Վուլֆին։*

Այսուհանդերձ, «Մառեորը» եւ «Երկրի Ոստայնը» վիպակների նմանութիւնը սպառիչ պատասխան չի տալիս ազդեցութեան հարցին։ Երկու վիպակներում էլ մայրերը զրուցում են որդիների հետ, կարելի է ենթադրել, որ երկխօսութիւն է տեղի ունենում։ Բայց եթէ «Երկրի Ոստայնը»ում որդին, թէկուզ հազուադէպ, ընդհատում է մօր մենախօսութիւնը եւ իր հարցերով խթանում է գործողութեան զարգացմանը, ապա Ճչգրիտ՝ մօր խօս-

digitised by A.R.A.R.@

քը առաջ տանելուն, ապա «Մառերը»ում երկխոսութիւնները բացառապէս մօր խօսքի, նրա մենախօսութեան մէջ են։ Բայց էականն այն է, որ երկու դէպքում էլ մայրն է խօսում որդու հետ։ Երկու վիպակներում էլ մայրերը յիշողութիւններին են տրւում, գործողութիւնները ետահայեաց բնոյթ ունեն, կատարուել են անցեալում։ Երկու վիպակների մայրերն էլ իրենց փորձից արուած հետեւութիւններն իրրեւ խրատ հաղորդում են որդիներին։ Թերեւս այսքանով էլ աւարտւում են նմանութիւնները։

Բուն գաղափարական հարցադրումների իմաստով տարբեր են վիպակները։ «Երկրի Ոստայնը»ի հերոսուհի Էլայզան յիշում է անցած կեանքի տարբեր դրուագներ, որոնք մի գաղափարի չուրջ չեն կենտրոնանում եւ ընդհանուր պատկերացում են տալիս ամերիկեան բարքերի մասին։ «Մառերը»ի հերոսուհու ամբողջ մենախօսութիւնը կենտրոնացած է մի որոշակի գաղափարի՝ առնական ուժի, վրիժառու կամքի, կեանքի հանգամանքներին համապատասխան ճկուն վարքագիծ ունենալու չուրջ։

«Մառերը»ի մայրը յատակ դիրքորոշում ունի կեանքի նկատմամբ, նա մերժում է չէզոք կեցուածքը, թուլութիւնը, խեղճութիւնը, անտարբերութիւնը։ Նման յատկանիշներ ունեցող մարդկանց մասին ասում է. «Ծառերի պէս կաս, ոտի վրայ փտում ես։ Աշխարհի ոչ չարն ես հասկանում, ոչ բարին - ծառի, թփի, ինչ ասեմ, լծկանի, ի՞նչ ասեմ, խոտի պէս կաս, չարութարու ցաւը իրենցը չի, ում լուծն էլ լինի, լծկանն իրենք են, այո, ով հացուոր, իրենք հաց, ով լծող՝ իրենք լծկան, ով կացնատր՝ իրենք ծառ»[4]։ Այս կրաւորական կեցուածքին հերոսուհին հակադրում է Իչխանի «զինգուն ու քինոտ արիւնը», որ ի դժբախտութիւն իրեն, չի ժառանգել որդին։

Վուլֆի էլայզան աւելի պակաս կիրք է դնում խօսքի մէջ, նրա ցանկութիւններն աւելի խաղաղ բնոյթ ունեն. «Քեզ լաւ ճայիր, զաւակս, լաւ սնուիր... Ի՞նչ գործ ունէիր էստեղ՝ մեզնից հեռու, օտար մարդկանց մէջ... Ի՞նչ ունէիր էստեղ, տղա՛ս, հեռու, մէնակ, տուն դարձիր, զաւակս»[5]։

«Երկրի Ոստայնը» եւ «Մառերը» վիպակների միջեւ առկայ նմանութիւնները կարող էին աներկբայ դարձնել ազդեցութեան գաղափարը (որը չի կարելի անվերապահօրէն բացառել յատկապէս կառուցուածքի առումով), եթէ չլինէր մի խանգարող հանգամանք։ Բանն այն է, որ «Մառերը» ծագումնաբանօրէն սերում է «Աչնան Արեւ»[6] վիպակից. նոյնն են հերոսները՝ Իչխանը, Աւետիք պապն իր ընտանիքով, Մանուչակ հօրաքոյրն իրենց ընտանեկան պատմութիւններով, միայն Աղունի անունը չի յիշւում, որովհետեւ խօսողը նա է, նրան ոչ ոք չի դիմում։ Գաղափարական եւ հերոսների առումով սկիզբ առնելով «Աչնան Արեւ»ից՝ միայն կառուցուածքի իմաստով է «Մառերը» նմանւում «Երկրի Ոստայնը» վիպակին։ Ուրեմն՝ զուգահեռը պէտք է թեքուի ուրիշ հարթութիւն։ Այս պարագայում պէտք է բացառել Վուլֆի ազդեցութիւնը։ Ի լրումն սրա՝ մենք փաստեր չունենք, որ Մաթէոսեանը Վուլֆին կարդացել է անգլերէն։ Օտար (խօսքը ոչ-ռուսերէնի մասին է) լեզուով չկարդալու անուղղակի վկայութիւնն է Մաթեոսեանի խոստովանութիւնը. «...Վատ կրթութիւն ես ստացել (խօսքը իր մասին է -

digitised by A.R.A.R.@

Ժ.Ֆ.), գրական վատ դաստիարակութիւն, լեզուներ չիմանալով՝ (ընդգծումն իմն է - Ժ.Ֆ.) քո հայրենիքի սահմաններում մէնակ ես մնացել»՝:

Եւս մի դիտարկում: «Աչնան Արեւ»ը սկզբից լոյս տեսաւ «Երկրի Ջիլը» վերնագրով: Մեզ թւում է, թէ «Երկրի Ոստայները» կարդալուց յետոյ, երբ Մաթէոսեանը որոշակի նմանութիւն է տեսել նշուած վիպակների միջեւ, ապահովութեան համար փոխել է վերնագիրը եւ դարձրել «Աչնան Արեւ»: Նա չի պահպանել նաեւ ռուսերէն թարգմանութեան վերնագիրը՝ «Մայրը Գնում է Որդուն Ամուսնացնելու», որովհետեւ Վուլֆի վիպակում եւս մայրը գնում է որդու մօտ՝ թէեւ ոչ ամուսնացնելու նպատակով: Ամէն դէպքում՝ նմանութեան հետքերը վերնագրերի մէջ վերացել են:

Արտաքուստ թւում է, որ Վուլֆ եւ Մաթէոսեան անուններն անհամատեղելի են ամէն ինչով: Վուլֆն ապրել է Ի. դարի առաջին կէսին Ամերիկայում, իր ստեղծագործական ուղին սկսել է Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ: Մաթէոսեանն ապրել է Ի. դարի երկրորդ կէսի Հայաստանում, իր գրական կեանքն սկսել Երկրորդ Աշխարհամարտից չուրջ երկու տասնամեակ անց, եւ երկու գրողների երկրային կեանքն այս մոլորակի վրայ համընկել է ընդամէնը երեք տարի, որովհետեւ Մաթէոսեանը ծնուել է 1935ին, իսկ Վուլֆն իր մահկանացուն կնքել է 1938ին:

Վուլֆի ստեղծագործական կեանքը համընկաւ պատերազմից յետոյ եւ նրա հետեւանքով ձեւաւորուած կորած սերնդի հիասթափութեան, ընկճախտի ու որոնումների հետ: Մաթէոսեանի մուտքը գրականութիւն եղաւ խրուշչովեան ձնհալի տարիներին, համեմատական ազատութեան շրջանում:

Պատմական ու հասարակական, քաղաքական իմաստով ոչ միայն տարբեր, այլեւ, կարելի է ասել, հակադիր ժամանակներում ու միջավայրում ապրած գրողների համար, այսուհանդերձ, գուցէ նուազ կարեւոր, բայց թերեւս նաեւ ոչ անտեսման ենթակայ մի ընդհանրութիւն կայ: Երկու գրողներն էլ իրենց ստեղծագործական կեանքն սկսել են պատմութեան շրջադարձային փուլերին յաջորդող ժամանակաշրջանում: Ամերիկեան քննադատները Առաջին Աշխարհամարտին յաջորդած սերնդին համարում են կորած սերունդ եւ այդ սերնդի գրողների շարքին են դասում նաեւ Վուլֆին: Վերջինս, սակայն, կտրականապէս մերժում է իր պատկանելը այդ սերնդին: Պըրդուի Համալսարանում կարդացած իր «Գրականութիւն Եւ Իրականութիւն» դասախօսութեան մէջ, ինչպէս նաեւ յետմահու՝ 1940ին լոյս տեսած Դէպի Տուն Վերադարձ Ջնջայ (You Can't Go Home Again) վէպում նա յստակ ձեւակերպում է իր վերաբերմունքը այդ հարցի նկատմամբ: Վերոյիշեալ դասախօսութեան մէջ նա յայտարարում է. «Քայց ինձ թող հանգիստ թողնեն: Եթէ ես էլ եմ այդ կոհորտայի մէջ հաշւում, ապա դա կատարուել է հակառակ իմ կամքի, թոյլ տուէք առիթից օգտուելով հրապարակայնօրէն յայտարարել իմ հրաժարականի մասին: Ես մօտիկութիւն չեմ զգում «կորած սերնդ»ի հետ եւ երբեք չեմ զգացել: Առաւել եւս ես շատ եմ կասկածում, թէ այն ընդհանրապէս գոյութիւն ունի: Կորած սերնդի մասին խօսակցութիւնները միայն այն ժամանակ իմաստ ունեն, եթէ

digitised by A.R.A.R.@

ենթադրում է, որ ամէն մի սերունդ մնում է կորած այնքան ժամանակ, քանի դեռ սեփական դէմք ձեռք չի բերել»[8]: *Իսկ Դէպի Տուն Վերադարձ Ջհաթում նա աւելացնում է, որ թէեւ երբեք չի պատկանել այդ սերնդին, բայց ինքն իր մէջ իրեն համարում է կորած՝* «Ջորջ Ուեբէկ, ինձ զգում էի կորած»[9]: *Ցիշեցնենք, որ վէպում Ջորջ Ուեբէկը մարմնաւորում է հեղինակին: Անկախ անուանումից՝ Վուլֆն այն սերնդի գրողներից էր, ովքեր նոր որակի արձակ էին ստեղծում, որտեղ կապակից սիւժէն, իրադարձութիւնների տրամաբանական զարգացումը եւ նախկին արձակին բնորոշ շատ յատկանիշներ դարձան հազուադէպ: Ամերիկեան գրականութեան պատմաբանները նշում են, որ յատկապէս 1920ականներին անհետացան գրական դպրոցների տարբերութիւնները, եւ երեւան եկան անհատ տաղանդներ*[10]: *Վուլֆն առանձնանալով՝ չեչտում էր իր տաղանդի առանձնայատկութիւնը: Գրականութեան պատմաբանները Վուլֆին համեմատելով Ուիլիըմ Ֆոլքների (1897-1962) հետ՝ ընդգծում էին նրանց տաղանդի տարբերակիչ գծերը՝ նկատելով որ եթէ Ֆոլքները հետազօտում էր չիշողութեան ամպոտ ոլորտները, ապա Վուլֆը՝ ապագայի հորիզոնները: Այսպէս, թէ այնպէս, 1920-30ականներին, Վուլֆի ստեղծագործելու ժամանակ, ամերիկեան գրականութեան մէջ սկսում էր նոր՝ նախապատերազմեան շրջանից տարբեր հանգրուան:*

Թէեւ միանգամայն այլ պատմական իրադրութեան մէջ, 1960ականների ներկայացուցիչ Հրանտ Մաթէոսեանը եւս յայտնուել էր գրականութեան զարգացման շրջադարձային փուլում եւ չէր կարող ուղղակիօրէն չարուսնակել նախորդներին: Ի. դարի 60ականների հայ արձակագիրների սերունդը նոր չարժում սկսեց գրականութեան մէջ: Նախընթաց շրջանի գաղափարական որոշակի կաղապարներով, հոգեբանական աւելի ընդհանուր գծերով բնորոշուող արձակը տեղը զիջեց կարծես աւելի մանրաթեմա (պատերազմական վէպերի մեծածաւալ գործողութիւնների համեմատ), աւելի ոճաւորուած, հոգեբանական աւելի հաւաստի արձակին: Ի տարբերութիւն Վուլֆի՝ Մաթէոսեանն ունի իր սերնդային եւ անհատապէս իր ժամանակի յստակ գիտակցութիւնը: «Դա նոյն կեանքն է եղել, մեր աչքի առաջ, 60ական թուականներին պարզապէս փոխուեց, իսկ մինչ այդ ապրել էինք պարզապէս նո՛յն, նո՛յն կեանքով... Դրա համար ասում եմ, որ Տոլստոյի վիճակը դժուար չէր, ինքը իսկապէս ապրեց ու ստեղծագործեց միեւնո՛յն ժամանակում, իսկ ես ծնուեցի մի ժամանակ, տեղափոխուել եմ մի այլ ժամանակ... բացարձակապէս այլ ժամանակ եմ տեղափոխուել... Յեղափոխութիւնը, 17 թուին չեղաւ, յեղափոխութիւնը պատերազմի մէջ եղաւ: Էստե՛ղ, է՛ս երկրում յեղափոխութիւնը «ժիգուլիների» յեղափոխութիւն էր եւ ոչ թէ յեղափոխական յեղափոխութիւնը»[11],- *ասում էր Մաթէոսեանը հարցազրոյցներից մէկում: Այսինքն՝ թէ՛ Առաջին, թէ՛ երկրորդ աշխարհամարտերից յետոյ բեկուեց գրականութեան զարգացման ընթացքը, եւ երկու գրողներն էլ իրենց գործունէութիւնն սկսեցին շրջադարձային փուլում:*

Վուլֆը, ինչպէս Ֆոլքները, ամերիկեան գրականութիւն բերեց ամերիկեան հարաւի, այսինքն Հիւսիսային Կարոլայնայի էշվիլ փոքրիկ քաղա-

digitised by A.R.A.R.@

քի՝ ասել է, թէ գաւառի կեանքը։ Վուլֆը խոստովանում է. «Ծնունդով ես ծայրամասից եմ, որտեղ մարդիկ պահպանողական են աւելի, քան եղել է երբեւէ Ամերիկայում, եւ իմ ընտանիքը առանձնանում էր յատուկ պահպանողականութեամբ: Եթէ չեմ սխալւում, իմ նախնիները, ընդհուպ մինչեւ իմ հայրական սերունդը, եղել են գիւղական ժողովուրդ, ապրում էին հողի վրայ եւ կերակրւում էին նրանից»[12]։ *Միայն վերջին սերունդներն են չարժուել դէպի քաղաք, նկատում է նա՝ երեւոյթը համարելով քաղաքակրթութեան հետեւանքով գիւղացիութեան արտագաղթի արդիւնք։*

Մաթէոսեանի պարագայում անհարժեշտութիւն չկայ ապացուցելու, որ նա գիւղի կեանքը բերեց գրականութիւն, թէեւ ինքը առաջինը չէր այդ հարցում։

Թէ՛ Վուլֆի, թէ՛ Մաթէոսեանի գրականութիւնն ունեն ինքնակենսագրական հիմք, պարզապէս՝ ինքնակենսագրականութիւն։ Վուլֆի պարագայում դա աւելի ակնյայտ է։ Մեքսուըլ Պերկինսը՝ Վուլֆի խմբագիրը, յիշում է, որ ինքը սարսափով նկատել է, որ գրողի առաջին վէպը նրա մանկութեան մասին է, իսկ վէպի բոլոր հերոսները նրա հարազատներն են։ Խմբագրի անհանգստութեանը Վուլֆը պատասխանում է. «Ինձ թւում է, միստր Պերկինս, դուք ինձ բոլորովին չէք հասկանում: Ես մտածում եմ, որ նրանք բոլորը հոյակապ մարդիկ են, նրանց մասին չի կարելի չգրել»[13]: *Այստեղ Վուլֆը չի առարկում ինքնակենսագրականութեան դէմ եւ իր վէպը համեմատում է Զարլզ Դիքենսի Դաւիթ Կոպերֆիլդի, Լեւ Տոլստոյի Պատերազմ Եւ Խաղաղութիւն վէպերի հետ (խօսքը վերաբերում է Նայիր Տանը Ջո, Հրեշտակ՝ Look Homeward, Angel վէպին)։ Սակայն մի այլ դէպքում նա յանդիմանում է քննադատներին՝ ինքնակենսագրութեան բնորոշման համար եւ այդ յատկանիշը համարում է իր թոյլ տեղը ու փորձում է հրաժարուել դրանից։ Ըստ երեւոյթին Վուլֆը մտավախութիւն ունէր, որ այդ բնորոշումով իջեցւում է իր երկերի գեղարուեստական արժէքը եւ փորձում էր ընդդիմանալ, բայց սրտի խորքում համաձայն չէր քննադատների հետ ու տարբեր առիթներով արդարացնում է ինքնակենսագրականութեան պահի առկայութիւնը ընդհանրապէս գրականութեան մէջ։ Առաջին գրքի մասին նա ասում է.* «Այն այնպիսի գրքերից է, որ ընդունուած է անուանել ինքնակենսագրական վէպ, թէեւ ես երբեք այդ բնորոշումը չեմ համարել հիմնական, թէկուզ այն պարզ պատճառով, որ իմ կարծիքով ինքնակենսագրութիւն է պարունակում իր մէջ իւրաքանչիւր վէպ, ցանկացած գեղարուեստական ստեղծագործութիւն, ով էլ որ այն գրած լինի»[14]։ *Թերագնահատուելու վախը ստիպեց նրան, այնուամենայնիւ, հրաժարուել ինքնակենսագրութիւնից։ Ի դէպ, քննադատները նրան մեղադրում էին, որ բացի իրենից նա ուրիշ բանի մասին չի կարող գրել։ Ժամանակի Եւ Գետի Մասին (Of Time and the River) վէպում նա սեփական անձը մարմնաւորող Եուջին Գանտի կերպարը փոխարինեց Ջորջ Ուեբէկի կերպարով, որն աստիճանաբար վերածուեց դարձեալ Եուջին Գանտի։ Հետաքրքրական մի դիտարկում եւս. Պերկինսը նկատում է, որ հենց Վուլֆը ձգտում էր ստեղծել, այսպէս կոչուած, առարկայական գրականութիւն եւ հրաժար-*

digitised by A.R.A.R.@

ուել անձնական կեանքի քնարական վերյուշից, նրա ստեղծագործութիւնը թուլանում էր: Պերկինսը նկատում է նաեւ, որ այն ինչ Վուլֆը լսում էր, բայց անձնապէս չէր ապրել, գրականութեան մէջ մարմնաւորելիս անհամեմատ թոյլ էր ստացւում:

Վերադառնալով Մաթէոսեանին՝ նկատենք, որ մաքուր ժանրային չափանիշներով նրա երկերը չի կարելի համարել ինքնակենսագրական, եւ թերեւս դա է հիմք տալիս նրան ասելու. «...իմ գործերն այնքան էլ իմ մասին չեն: Միշտ ջանացել եմ մարմնաւորել ուրիշի միջոցով: Ինձանից որոշ բաներ, իհարկէ, կան, բայց երբեք բնորդն ու նկարը իրար չեն կրկնել: Այդպէս էլ իմ ծրագրերի մէջ ես չկամ, իմ ինքնանկարը չկայ, չի կարող լինել»[15]: Մեզ թոյլ ենք տալիս առնուազն վիճելի համարել գրողի այս պնդումը: Նախ՝ ինքնակենսագրութիւնը չպէտք է հասկանալ մի կաղապարուած ձեւով, երբ գրողն ու հերոսը նոյնանում են, եւ գրողը պատմում է առաջին դէմքով: Գուցէ դա ամենատարածուած, բայց ամենապարզ ձեւն է: Կան հազար ու մի պայմանականութիւններ, որոնցից կարող է օգտուել ինքնակենսագրական երկի հեղինակը: Վուլֆը եւս իր վէպերում իրական անունով չի հանդէս գալիս. մի դէպքում նա Եուջին Գանտ է, մի այլ դէպքում՝ Ջորջ Ուեբէկ, բայց դա չի խանգարում, որ նրա վէպերը համարուեն ինքնակենսագրական: Եւ որքան էլ Մաթէոսեանը հրաժարուի ինքնակենսագրականութիւնից, ընթերցողը «Սկիզբը» եւ «Կայարան» պատմուածքներում, «Կենդանին Եւ Մեռեալը» վիպակում ճանաչում է հեղինակի ինքնութիւնը, «Աչնան Արեւ»ում Աղունի ու Սիմոնի կերպարներում յայտնագործում է գրողի ծնողների յատկանիշները, որոնց մասին նա բազմիցս պատմել է, եւ որոնք ընթերցողին այդ պատմածներից ծանօթ լինելով՝ գուգահեռների բաւարար հիմք են տալիս: Երբեմն էլ, հակասելով ինքն իրեն, Մաթէոսեանը խոստովանում է ինքնակենսագրականութեան առկայութիւնը իր երկերում. «Բայց կայ եւ ուղղակի կենսագրականութիւն: Ասենք, Սիմոնը՝ Աղունի ամուսինը («Աչնան Արեւ» - Ժ.Ք.), շատ բան ունի իմ հօրից:... Մանկական պահեստից է եւ Արայիկի վերաբերմունքը մօր նկատմամբ»[16] եւն.:

Միանգամայն այլ բան է, որ երկու գրողների դէպքում էլ գործ ունենք ոչ թէ նեղ փաստագրութեան (ինչի մէջ մեղադրուելուց վախենում են գրողները), այլ գեղարուեստական լայն ընդհանրացումների հետ, երբ գրողները վաւերական անհատին դնում են անձնական ու հասարակական բարդ կապերի մէջ, նրա միջոցով երեւան հանում կեանքի թաքնուած ճշմարտութիւնները, տեսանելի, առաւել եւս՝ անտեսանելի կողմերը:

Վերը նշուած հարցի հետ անմիջականօրէն առնչւում է վաւերական նախատիպերի հարցը: Վուլֆի հերոսներն իրական մարդիկ էին, որոնց նախատիպերը ճանաչելի էին իր հայրենակիցների համար: Վուլֆը խոստովանում է, որ երբ ինքը հրատարակեց իր առաջին գիրքը՝ *Նայիր Տանը Քո, Հրեշտակ* վէպը, ապա հայրենակիցները, ճանաչելով իրենց, ունեցան շատ բուռն ու զայրալից վերաբերմունք: «Դա յարուցեց չսպասուած գրգռուածութիւն,- յիշում է գրողը,- ինձ եւ իմ գիրքը ծածկեցին անէծքներով մաս-

digitised by A.R.A.R.@

ևատր խօսակցութիւններում եւ հրապարակայնօրէն, քարոզներում, բարձրագոչ ճառերում, տեղական մամուլում, ես ստանում էի ստորագրուած եւ անանուն նամակներ՝ սպառնալիքներով, որ ինձ կը բաւալեն կուպրի եւ բմբուլների մէջ, Լինչի դատաստանի կ'ենթարկեն կամ ինձ հետ հաշուեյարդար կը տեսնեն ինչ-որ բոնի եղանակով»[17]: *Անհրաժեշտ եղաւ առնուազն եօթ տարի, որ գրողը կարողանայ անվտանգ ծննդավայրը գնալ: Իսկ յետոյ իրավիճակը փոխուում է: Երբ բաւական ժամանակ անց նա գնում է ծննդավայր, հայրենակիցներն աւելի բարեացակամ են ընդունում.* «Մենք ձեզ համար ուրախ ենք, դուք, ստացւում է, վերադարձել էք: ...շատերը գրքի վրայ սարսափելի զարյացել էին... ոչ ոք արդէն չի էլ յիշում, իսկ չարանում են միայն նրանք, որոնց մասին գրքում ոչինչ չկայ, մտածում են՝ դիտմամբ է ինձ մոռացել»: *Այս խոստովանութիւնն անում է Դէպի Տուն Վերադարձ Քկայ վէպի հերոս Ուեբէկը, որը, ինչպէս արդէն ասել ենք, մարմնաւորում է Վուլֆին:*

Ոչ թերեւս նման ուժգնութեամբ, բայց Մաթէոսեանից եւս նեղացան համագիւղացիները: Այն հարցին, թէ ինչպէս են հայրենակիցներն ընդունել իրենց մասին գրողի գրածները, Մաթէոսեանը պատասխանում է. «Էդ հարցը 25 տարի առաջ էիր տալու՝ պատասխանէի... Հա, էդ ինչպէ՞ս եղաւ, որ երէկուայ իրենց մէջ ապրող մի տղայ իրենց մէջ չոբան չի, մաճկալ չի, դարբին չի, այլ գնացել Երեւան քաղաքում իր համար գիր է անում եւ դեռ իրենց էլ չի հաւանում: ... Էն ժամանակ «Մենք Ենք, Մեր Սարերը» բաւականին թշնամանքով էին ընդունել: «Ահնիձոր»ն էլ, որ իրենց մասին ու իրենց համար էր: Ֆիլմը տեսնելուց յետոյ վերաբերմունքը ջերմացաւ»[18]: *Միւս ստեղծագործութիւնները եւս նման ճակատագրի են արժանացել: Այն հարցին, թէ իր գիրքը գիւղում կարդո՞ւմ են, Մաթէոսեանը պատասխանում է.* «Կարդում են, նոյնիսկ պատմում են մէկմէկու: Պատահում է՝ նեղանում են: «Տէրը» վիպակից յետոյ երկար ժամանակ ինձնից նեղացած էին, իրենց ուղղուած ակնարկ էին տեսել այնտեղ, ուր ես չէի էլ կասկածել, ուրիշները յիշել էին գաղտնի պատմութիւնները, որոնց մասին ես միայն կռահել էի ու ակնարկել վիպակում: Անվտանգ տեքստը յանկարծ լոյս աշխարհ էր «հանել» գաղտնի փոքր ու մեծ մեղքեր, որոնց մասին մինչ այդ ոչ ոք չգիտէր»[19]: *Վաւերական նախատիպերի արձագանգը հասնում է գրողին.* «Ինչ որ գրել եմ՝ իմ աշխարհի, իմ ճանաչած մարդկանց մասին է, երբեմն անունները փոխում եմ (նեղանում են), մէկ-մէկ էլ չեմ փոխում (հիմա էլ ջոկ են նեղանում»)[20]:

Եւ այնուամենայնիւ, հարց է առաջանում, ինչու՞ գրողները ճանաչելի են թողնում նախատիպերին, չեն հեռանում վաւերականութիւնից: Ծիշենք Վուլֆի խօսքերը՝ սէր նրանք հոյակապ մարդիկ են, որոնց մասին չի կարելի չգրել: Մաթէոսեանի պատասխանը նման է, թերեւս ոչ նոյնը. «Ինձ համար իւրաքանչիւր իրական մարդ աւելի քանկ է, քան բոլոր տեսակի վերացարկումները, որովհետեւ վերացարկումներից են գոյանում գումարտակները, այսքան մարդ է զոհուել: Իւրաքանչիւր իրական մարդ դարերի աշխատանք է, հազար տարուայ գոյութիւն, ծմակուտցի ցանկացած մար-

digitised by A.R.A.R.@

դու մէջ շեքսպիրեան ողբերգութիւն կայ, շիլլէրեան ճախրանք, տոլստոյական մաքրութիւն, էլ ինչու՞ պիտի մարդ յօրինեմ, կեանք յօրինեմ: Ես իմ երկրի լուսանկարիչն եմ, վաւերագրողն եմ, եւ ինծ լիովին բաւարարում է եղած կեանքը»[21]: *Կեանքի փաստական ճշմարտութեանը հաւատարիմ լինելու այս սկզբունքը մի ամբողջ գեղագիտական դաւանանք է, որ յիշեցնում է Պարոյր Սեւակին.*

Թէյնիկն է երգում ինչ-որ եղանակ,
Որ Բեթհովէնին պատիւ կը բերէր...[22]

Անշուշտ, ոչ Վուլֆի, ոչ էլ Մաթէոսեանի պարագայում լուսանկարչութիւնը կամ կեանքին հաւատարիմ լինելը չպէտք է բառացի հասկանալ, թէեւ իր նմանատիպ ըմբռնումներում Մաթէոսեանը երբեմն նուազեցնում է արուեստագէտի կազմակերպիչ դերը, յիշենք կաւի եւ քանդակագործի օրինակը, ըստ որի կաւն է թելադրում քանդակագործին, թէ իրենից ինչ կարելի է սարքել: Բայց եթէ ծայրայեղութիւնները հաշուի չառնենք, ապա այս դաւանանքի իմաստն այն է, որ կեանքի ու բնութեան մէջ կայ ամէն ինչ. արուեստագէտը միայն յայտնագործում է: Քանդակագործ Օգիւստ Ռոդէնն (1840-1917) ասում է, որ արուեստագէտը չի ստեղծում, նա միայն յայտնագործում է բնութեան մէջ եղածը: Սա, իհարկէ, առաջին հերթին վերաբերում է իրապաշտ հեղինակներին, որոնք փորձում են ըստ ամենայնի հաւատարիմ մնալ կեանքի ճշմարտութեանը:

Կայ ստեղծագործական մի յատկանիշ եւս, որ մօտեցնում է Մաթէոսեանին Վուլֆի ստեղծագործութեանը: Երկու գրողներն էլ ունեն ստեղծագործական մի անտրոհելի աշխարհ: Վուլֆի համար դա Տունն է մեծաստառով, Մաթէոսեանի համար՝ Ծմակուտը: Տունը Վուլֆի համար ոչ միայն եւ ոչ թէ իր ծննդավայր էշվիլ գիւղաքաղաքն է, այլ ամբողջ Ամերիկան, որի տուն լինելու գաղափարն առաւել սաստկանում է Ամերիկայից բացակայելու դէպքում: Ջուգահեռը Մաթէոսեանի մօտ Ահնիձորից վերացարկուած Ծմակուտի գեղարուեստական միջավայրն է, որի բնակիչները Մաթէոսեանի կամքով աստիճանաբար աւելանում են՝ երեւան հանելով խնամիական, դրացիական ու բարեկամական նորանոր կապեր ու պարզապէս մարդկային աւելի խոր ու բարդ յարաբերութիւններ: Մաթէոսեանը գրում է. «Ես ուզում եմ կրկնել իմ փորձը գրականութեան մէջ՝ հիմնել իմ գիւղը, եւ վստահ եմ, որ յաջողելու եմ: Երբ ես եկայ՝ Ահնիձորը կար, Ծմակուտը չկար: Ծմակուտն իրական Ահնիձորի եւ իմ սիրոյ միութիւնն է: Ծմակուտը լինելիութեան մէջ է, քանի ես կամ՝ Ծմակուտը փոփոխուելու, մեծանալու, բազմամարդ դառնալու: Ծմակուտը իմ սէրն է, իմ վերաբերմունքը, իմ տագնապը մարդու համար: Ծմակուտը ես եմ»[23]:

Ամէն ինչից երեւում է, որ Վուլֆի ստեղծագործական կեանքում նոր փուլ էր սկսելու: Գերմանիայում ականատես լինելով ֆաշիզմի ծաւալմանը, տեսածի ու ապրածի ազդեցութեան տակ, Վուլֆը որոշում է, որ ինքն այլեւս հինը լինել չի կարող: Դէպի Տուն Վերադարձ Ջկայ վէպի հերոս Յուբէկը խմբագրին գրած բաւականաչափ երկար նամակում, որտեղ նա շարադրում է իր գեղագիտական դաւանանքը եւ իր հայեացքների փոփոխու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը, յայտարարում է, թէ դէպի տուն վերադարձ չկայ։ Այդ յայտարարութեամբ նա հրաժարւում էր իր քնարական արձակից, յիշողութիւնների բեռից։ Իր հերոսի մասին խօսելով՝ Վուլֆն ասում է, որ վերադարձ չլինելու արտայայտութեան մէջ նա հասկանում էր. «Չկայ վերադարձ ընտանիք, մանկութիւն, վերադարձ չկայ դէպի ռոմանտիկական սէր... չկայ վերադարձ իրերի հին դասաւորութեանը, որ մի ժամանակ յաւերժական էին թւում, որն իրականում յաւերժօրէն փոխւում է, չկայ վերադարձ, դէպի անցեալի ու յիշողութիւնների ապաստանը»[24]։ Վուլֆի վերահաս մահը թոյլ չտուեց իր ծրագիրը իրագործել։

Մաթէոսեանը իր կեանքի ընթացքում երբեք չհրաժարուեց Մմակուտից, բայց որոշակի հիասթափութիւն առկայ է նաեւ նրա մօտ՝ «Տէրը» վիպակում, հարցազրոյցներում։ Նախկին Մմակուտը փոխուել էր, փոխուել էին արժէքները, եւ դա իր հերթին փոխում էր գրողի վերաբերմունքը։ «Մենք այդ գեղջկութիւնը կորցրինք, հիմա հողի մարդը ձեռքերը քամակին դրած՝ նայում է, թէ ոնց է մեքենան իր գործը անում, հիմա հաց ենք ճետում աղբանոցները։ Հա՛ց»[25]։ Քաղաքակրթութիւնը, տեխնիկան փոխել են կեանքի ու նաեւ մարդու որակը, եւ գրողները դա ցաւով են արձանագրում։ «...Ինչ-որ բաներ այն ամէնից, որ կատարւում է այսօր գիտում ու գիտացիների հետ, ոչ իմ խելքին, ոչ իմ սրտին մօտ չեն, այնտեղ՝ իմ Ծմակուտում ծնուել է ձրիակերների նոր սերունդ...Մարդկային այդ նիւթով դժուար է աշխատել»[26]։ Մաթէոսեանը հրապարակայնօրէն չհրաժարուեց Մմակուտից, արձանագրեց փոփոխութիւնը եւ... լուեց մէկ տասնամեակից աւելի՝ բաւարարուելով հարցազրոյցներով։

Առանձնայատուկ է երկու գրողների ժառանգական կապը իրենց մայրերի հետ։ Երկուսի մօտ էլ ակնյայտ է մայրական ծիւների ժառանգական փոխանցումը, կապուածութիւնը մօր հետ, մայրական յատկանիշների գնահատութիւնը։ Ուշադրութեան արժանի է թէ՛ Վուլֆի, թէ՛ Մաթէոսեանի մայրերի երկակի ու հակասական վերաբերմունքը գրողական արուեստի նկատմամբ։ «Աչնան Արեւ»ում Ադունը մէկ հպարտութեամբ նշում է, որ իր Արմենակ որդին լաւ արեց, որ «գրողական ջիղը զարգացրեց», որ նա ժուռնալիստների Միութեան անդամ է, իսկ այդ միութիւնը մէկն է Հայաստանում, մի ուրիշ դէպքում ափսոսանք է յայտնում, թէ ինչու գաւակը չգնաց անասնաբուժական. կը գար գիւղում կարգին պաշտօն կը ստանար։ Հետաքրքրքական է, որ Վուլֆի մայրն էլ առանձնապէս բարձր կարծիքի չէր որդու գործի մասին եւ իսկի դա գործ էլ չէր համարում։ Միսիս Վուլֆը գոնում էր, որ եթէ ուրիշները պիտի աշխատեն վերնաշապիկ գնելու համար, ապա Թոմի բախտը բերել է, նա վերնաշապիկով է ծնուել։ Նրա համար շատ զարմանալի էր, որ Թոմն իրեն համարում է աշխատասէր եւ անդամ այդ աշխատանքը մարմնական բնոյթ ունի, մարդը գիշեր-ցերեկ տանջւում է, գրում ու ջնջում է։ Ութսունին մօտ հասակում եւս լինելով աշխուժ ու գործունեայ, որ քչերին է բնորոշ, Վուլֆի մայրը նաեւ շատ գործնական էր ու նպատակասլաց եւ նրան թւում էր, թէ գրելը աճպարարութեան նման մի բան է, գրողները զոռ են տալիս երեւակայութեանը, եւ քա-

digitised by A.R.A.R.@

նի դեռ դրա համար վճարում են, ուրեմն անհրաժեշտ է որքան հնարաւոր է՝ շատ փող աշխատել։ Խնդիրը այստեղ ամէնեւին էլ այն չէր, որ Վուլֆը համաձայն չէր (բնականաբար) մօր հետ, այլ աւելի շատ այն, որ նա, թէկուզ երգիծանքով, թէկուզ չհամաձայնելով մօր հետ, այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ էր համարում հրապարակել նրա կարծիքը, որը հեշտութեամբ կարող էր շրջանցել։

Աւելի հետաքրքրականը Վուլֆի ընկերոջ՝ Ջոն Թերրիի տպաւորութիւններն են Վուլֆի մօր, ինչպէս եւ մօր ու որդու յարաբերութիւնների, նրանց նմանութիւնների եւ տարբերութիւնների մասին։ Թէ՛ մայրը, թէ՛ որդին սիրում էին հանդամանօրէն ուսումնասիրել նրան, ում հետ ծանօթանում էին։ Նրանք ոչ թէ նայում էին, այլ ուսումնասիրում։ Երկուսն էլ լի էին անսահման կենսական ուժով, սիրում էին անվերջ աշխատել։ Նրանք այնքան շատ ոյժ ունէին, որ դա թւում էր պայթիւնավտանգ։ Նկատելով արտաքին եւ բնաւորութեան ինչ-ինչ տարբերութիւններ՝ Թերրին գրում է. «Այնուամենայնիւ, ինչ-որ բանում մայր ու տղայ շատ նման էին։ Երկուսի մեջ էլ ապրում էր գործելու մշտական պատրաստակամութիւն։ Երկուսն էլ բացարձակապէս համոզուած էին, որ ընդունակ են հասնելու այն ամէնին, ինչ որ կը ցանկանային»[27]։ Երկուսն էլ բարձր կարծիքի էին իրենց մասին եւ մտածում էին, որ կեանքից պէտք է վերցնել այն ամէնը, ինչ նա ընդունակ է տալու։ Մասնաւորապէս մօր մասին յուշագիրը նկատում է, որ նա այնքան ինքնավստահ էր, որ նրան որեւէ բանում օգնել պարզապէս անհնար էր։ Թերրին տիկին Վուլֆի մտածողութեանը բնորոշ մի օրինակ է բերում։ Տիկինը գտնում էր, որ Փետրուար ամսին երեք նշանաւոր ամերիկացիներ են ծնուել՝ 12ին Աբրահամ Լինկըլնը, 16ին՝ ինքը՝ Ջուլիա Վուլֆը եւ 22ին՝ Ջորջ Վաշինգտոնը։ Ի տարբերութիւն որդու, որ առաւելապէս գնահատում էր հոգեւոր արժէքները, մայրը գերադասում էր փողն ու իշխանութիւնը, ձգտում էր հարստութեան եւ ջանք չէր խնայում դրա համար։ Մայր ու որդի նման էին խօսքառատութեամբ։ Թոմաս Վուլֆի մասին գրող գրականագէտներն ու յուշագիրները տարբեր առիթներով չեշտում էին, թէ ինչքան շատ բառ էր օգտագործում գրողը (նա օրական գրում էր հինգ հազար բառ)։ Հետինգուէյը, նկատի ունենալով Վուլֆի խօսքի անկասելի հեղեղը (եւ բանաւոր, որ գգացմունքայնութեան նշան էր, եւ գրաւոր, որ արդէն ստեղծագործական առանձնայատկութիւն էր), երգիծանքով իր *Աֆրիկէի կանաչ Բլուրները* (*Green Hills of Africa*) երկում գրում է. «Ես մտածում եմ, որ եթէ Թոմաս Վուլֆին աքսորէին Սիբիր. այդ նրան գրող կը դարձնէր, դա այնպիսի ցնցում կը լիներ նրա համար, ինչն անհրաժեշտ է, որպէսզի նա ազատուի բառերի անսահման հեղեղից եւ իրացնի համամասնութեան զգացումը»[28]։ Խօսքառատութեամբ աչքի էր ընկնում Վուլֆի մայրը։ Յուշագիրը, որը Թոմասի հրաւէրով գնում է նրանց տուն՝ մօր այցելութեան առիթ, գրում է, թէ ինչպէս մայրը հիւրին բաւականաչափ ուսումնասիրելուց յետոյ, սեղանի շուրջ դառնում է ոչ միայն հիւրասէր, այլեւ շատախօս։ «Միսիս Վուլֆի յիշողութեան փականները բացուեցին։ Նա պատմում էր մեզ մէկը միւսի ետեւից անընդհատ նոր պատմութիւններ էշ-

digitised by A.R.A.R.@

վիլի եւ ինքն իր մասին: Ինչ-որ բան այդ ամէնից ինձ յայտնի էր արդէն Թոմասի ստեղծագործութիւններից»[29]:

Թերեւս աւելի ժլատ են տեղեկութիւնները Մաթէոսեանի եւ նրա մօր բնաւորութիւնների նմանութեան կամ տարբերութեան մասին: Հաւանաբար նոր պէտք է գրուի այդ մասին: Բարեբախտաբար ամենաթանկագին տեղեկութիւնները, թէեւ չատ համառօտ, հաղորդում է ինքը՝ Մաթէոսեանը: Թղթակցի հարցին, թէ Մաթէոսեանը ումի՞ց է ժառանգել գրողի իր տաղանդը, հօ՞ր, թէ՞ մօր կողմից, գրողը անեղկբայ պատասխանում է՝ «Մօրս կողմից: Սովորական դէպքերն այնպէս էր տեսնում, այնպէ՛ս էր պատմում... Շատ սիրուն մի երկու պատկեր յիշում եմ: Աւետիք պապի մեծ ընտանիքը հաւաքւում էր՝ հարսները եւ տալերը: Մենք՝ երեխէքով, ներկայ էինք լինում եւ լսում գիւղի ամբողջ թատերացուած կեանքը հարսների կատարմամբ: Ամբողջ գիւղի տնազն անում, ամբողջ գիւղը ներկայացնում էին: Շարժումներից բոլորը ճանաչւում էին: Եւ հենց այդտեղ ստեղծւում էր դրաման, կոմեդիան:... Լեզուն կանայք են ստեղծում: Յիշենք Պուշկինին. իր լեզուն իր դայեակն է ստեղծել»[30]:

Աստւածի տարբեր առիթներով կրկնութիւնը հաստատում է ճշմարտութիւնը: Մաթէոսեանը պատմում է, որ իրենց տանը ոչ միայն գրի եւ գրականութեան, այլեւ բառի նկատմամբ իսկական պաշտամունք գոյութիւն ունէր, որ սկիզբ էր առնում մօրից: Մայրը զգում էր, որ գրի եւ գրականութեան չնորհիւ կարելի է զաւակներին դուրս բերել խաւարից, հասցնել յաջողութեան, որի հնարաւորութիւնը ժամանակին չի տրուել իրեն: «Նա նաեւ հիանալի պատմել գիտէր,- *յիշում է Մաթէոսեանը,-* ոչ միայն պատմում էր, այլեւ ամբողջ բեմականացումներ էր խաղում...Ես երբեմն բացայայտօրէն զգում եմ իմ գրածներում մօրս հնչերանգը, նոյնիսկ նրա խօսքի ռիթմը, որից եթէ շեղւում եմ, ուրեմն ինչ-որ բան այնպէս չեմ գրել...»[31]: *Սրանով գրեթէ ամէն ինչ ասուած է:*

Կարծում ենք, որ հենց մօրը պատկերող գեղարուեստական ստեղծագործութիւնների համեմատական վերլուծութեամբ էլ կարելի է աւելի առարկայական ու տեսանելի դարձնել երկու գրողների կերպաւորման ինչ-ինչ առանձնայատկութիւնների նմանութիւնը: Զուգադրութիւնը կարելի է կատարել Վուլֆի «Երկրի Ոստայնը» փոքրիկ վիպակի եւ Մաթէոսեանի «Աչնան Արեւ», մասամբ՝ «Մառեր»ը վիպակների միջեւ: Պէտք է հաշուի առնել այն, որ վերոնշեալ վիպակի վրայ քչերն են ուշադրութիւն դարձնում, որովհետեւ Վուլֆի մասին գրողները աւաւելապէս կենտրոնանում են նրան հռչակ բերած հիմնական գործերի (Նայիր Տանը Ձո, Հրեչտակ - Ժամանակի Եւ Գետի Մասին - Դէպի Տուն Վերադարձ Ջկայ) վրայ, մինչդեռ գոնէ մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկիւնից «Երկրի Ոստայնը» վիպակը լուրջ արժէք ունի: Այդ գործը չատ բարձր է գնահատում Պերկինսը. «Նա ունի մի վիպակ՝ «Երկրի Ոստայնը», ոչ հասարակ, իր տեսակի մէջ կատարեալ: Յիշում եմ, որ ինչ-որ ասացի նրան. «Այստեղ չի կարելի փոխել ոչ մի բառ»[32]: *Դարձեալ ինքնակենսագրական բնոյթի այդ վիպակը լրացնում է Վուլֆի ստեղծագործութիւնը, ամբողջացնում այն:*

digitised by A.R.A.R.@

Թէ՛ «Երկրի Ոստայնը» վիպակում, թէ՛ «Աչնան Արեւը»ում մայրն ընկալւում է իբրեւ երկրի հիմք, հաստատուն մի մեծութիւն, որին յենւում է կեանքը։ Վուլֆի վիպակի հայերէն թարգմանութեան երկրորդ տպագրութեան մի քանի տողանոց ծանօթագրութեան մէջ չեչոտը դրուած է բոլորովին ուրիշ հարցերի վրայ, այն է՝ «Ամերիկացի գեղջկուհու մենախօսութիւն-պատմութեան գրեթէ առասպելաբանական կառոյցը ներառում է գոյութեան ողջ խոռվքն ու տագնապը»[33]։ Այսինքն՝ վիպակի ծանրութեան կենտրոնն այս չեչոտագրութեամբ մօրից տեղափոխուել է դէպի գոյի աւելի համապարփակ տիրոյթ, որը դարձեալ ճիշտ է, որովհետեւ վիպակում մայրը, եթէ կարելի է ասել, ոչ միայն նպատակ է, այլ նաեւ միջոց՝ գոյի խնդիրների արծարծման համար։ Բայց մի՞թէ նոյնը չի կարելի ասել նաեւ «Աչնան Արեւ»ի մասին։

Երկու վիպակներում էլ մայրը գնում է որդու մօտ։ Վուլֆի վիպակում արդէն գնացել է, Մաթէոսեանի վիպակում՝ պատրաստւում է գնալու։ Երկու դէպքում էլ կանայք վախ ունեն քաղաքից։ Էլայզան որդուն ասում է. «Գիւղ տեղը կեանքում չես կորչի, էնքան որ մի նշան ունենամ, ես, տղաս, ճիշտ եմ ասում...Դու հենց էստե՞ղ պիտի ապրէիր։ Ոնց էլ գտել ես»[34]։ *«Աչնան Արեւը»ի կինօվիպակ-տարբերակում, երբ Սիմոնն Աղունին գիւղ է տանում, ճանապարհին, կայարանում Աղունն առաջարկում է մնալ այդտեղ, աշխատել ու ապրել եւ յանկարծ յայտնաբերում է, որ Սիմոնը* «չորացել մնացել էր, նա չէր սազում այդ քաղաքին եւ վախենում էր այդ քաղաքից»։

Երկու վիպակում էլ մայրերն աչքի են ընկնում ինքնավստահութեամբ, սեփական իրաւացիութեան համոզմունքով։ «Աչնան Արեւ»ի կինօվիպակ-տարբերակում Սերոյին յանդիմանելով՝ Աղունն ասում է. «Հասկացողն իհա՛րկէ մէնակ ես եմ։ Աստուած որ մի քանի անհասկացող է ստեղծում՝ կողքներին մի հատ էլ հասկացող է ստեղծում, որ անհասկացողներին գէլը չուտի»[35]։ *Անգրագէտ Աղունը վստահ է իր բնական խելքի համար եւ իր անգրագիտութիւնը ուրիշների գրագիտութիւնից բարձր է դասում.* «Ե՞ս չգիտեմ։ Ես բանաստեղծ եմ։ Ես մի գիւղի չափ խօսք ու տրամաբանութիւն ունեմ, ես Վանքերի ցեղից եմ»։ *Սրան հետեւում է վիպակի այն հատուածը, երբ Աղունը սկզբից հրաժարւում է արտասանելուց եւ յայտարարում է՝* «Ուրիշների գրածնե՞րը, ես թութա՞կ եմ, ես թութակ չեմ, ընկեր Սերօ»[36]։

«Երկրի Ոստայնը»ում եւս Էլայզան իր անգրագիտութիւնը բարձր է դասում ուսումնականների իմացածից (ի դէպ, իրական միսիս Վուլֆը ուսուցչուհի է եղել, յետոյ էլ աչքի է ընկել ձեռներէցութեամբ, բայց վիպակում հանդէս է գալիս իբրեւ անգրագէտ գեղջկուհի, որով ըստ էութեան կերպարը դառնում է ընդհանրական այն միջավայրի համար, որից սերում է հերոսուհին։ Այսինքն՝ Վուլֆի ինքնակենսագրականութիւնը եւս պայմանական է. ոչ թէ սեփական կեանքի ուղղակի պատճէնում)։ Ահա թէ ինչ է ասում Էլայզան. «Որդի՛ս, իմ յիշածները քո գրքերի մէջ էլ չկան։ Էդ ո՞վ պիտի գրէր։ Բան չեմ ասում, փորձել եմ գրել, պատմել եղած-չեղած պատերազմներից ու կռիւներից, բայց, սուրբ Աստուածածին, իրենք ինչ գիտեն,

digitised by A.R.A.R.@

թէ ոնց է եղել, ախր չկայինն, որ տեսնէինն: Գրում եմ, կարծես վաղուց է եղել, հեռու-հեռու աշխարհներում, բայց ի՞նչ իմանաս, որ էդ ժամանակ քամի էր փչում, արեւի փայլ կար, ծխի հոտը բռնել էր բակը...»[37]: *Հարեւանցի նկատենք, որ մօր ինքնահաստատումից առաւել այստեղ երեւան է գալիս նաեւ իրականութեանը հաւատարիմ մնալու Վուլֆի գեղագիտութիւնը, որը լրացնում է այս առումով արդէն ասուածը:*

Էլայզան իր յիշողութեամբ հպարտ՝ ասում է որդուն. «Ես հինգ տարեկան աղջիկ էի էդ ժամանակ, ինչ եղել-չի եղել, յիշում եմ, դրանից առաջ եղածն էլ եմ յիշում, ու միտքս եմ բաներ, որ դու չես էլ լսել, տղաս, չնայած մեր միջի ուսումնականը դու ես»: *Ի դէպ, Դէպի Տուն Վերադարձ Ջկայ վէպում, իր խմբագրին յղած նամակում հեղինակին մարմնաւորող Ուեբէկը խոստովանում է.* «Ես խճճուել եմ հսկայական ոստայնի մէջ, ինչը ինձ ժառանգութիւն է հասել յիշողութիւնների անսպառ պաշարից, եւ այդ անսովոր յիշողութեան կարողութիւնը, **որ գալիս է մայրական կողմի նախնիներից** (*ընդգծումն իմն է - Ժ.Ք.*), միլիոնաւոր կենդանի թելերով ինձ կապում է անցեալի հետ, ոչ միայն իմ, այլեւ իմ հարազատ եզերքի անցեալի հետ»[38]:

Ցաւականչական է, որ երկու վիպակներում էլ մայրերը համոզուած են, որ որդիների գրողական ընդունակութիւնները իրենցից, նուազագոյն դէպքում՝ իրենց տոհմից է անցել: Էլայզան կասկած չունի, որ իր հօրական պապի խելքը ժառանգել է որդին: «Ու որ շիտակ խօսենք,- *ասում է նա,-* իմ պապ Բիլ Փիթլանդը բոլորի կարծիքով էլ գլխով մարդ էր: Իմացած լինես, տղա՛ս, որ քո շնորհքը պապիդ կողմից է գալիս: Նա որ կրթութիւն ուներ, շատ առաջ կը գնար: Կեանքում մի տող չէր կարդացել, բայց ամէն ինչից խելքը հասնում էր»[39]: *Մաթէոսեանի «Աչնան Արեւ»ին ծանօթ ամէն ոք կարող է պնդել, որ այս խօսքերը բազում տարբերակներով ասում է Ադունը իր հայր՝ Իշխանի խելքի մասին, բայց որդու գրողական չնորհքի ակունքները այդքան հեռու չի փնտռում:* «Ախպորդ բոլոր գրածները իմ պատմածներն են, պրոֆեսոր Սեթո: Ախպերդ ասում է ինչ որ իմ պատմածն է՝ գովում եմ, ինչ որ ինքն է աւելացնում՝ չեմ գովում»[40]: *Սա խոստովանում է նաեւ Մաթէոսեանը:*

Մտածողութեան ու վարքագծի բազմաթիւ նմանութիւններ կարելի է ցոյց տալ Էլայզայի ու Ադունի կերպարների միջեւ: Տարբեր են ազգային բնաւորութիւնները, աւանդոյթները, ընտանեկան կապերի ամրութիւնը, կնոջ եւ տղամարդու կարգավիճակն ընտանիքում եւն.: Բայց, ըստ երեւոյթին, այդ տարբերութիւնները կազմում են մարդկային գոյութեան երկրորդ չերտը, որն առաջանում է քաղաքակրթութիւնների զարգացման ճանապարհին եւ ժողովուրդներին հեռացնում իրենց կեցութեան նախնական վիճակից: Եւ որքան էլ տարբեր են հայի ու ամերիկացու ընտանեկան աւանդոյթները, միեւնոյնն է, երկուսի համար էլ ընտանեկան օջախի ստեղծողը կինն է, որ իր ընտանեկան բոյնը հիւսում է ոչ այնքան եւ ոչ միայն սեփական ձեռքերով, այլ՝ ամուսնու ձեռքերով, բայց իր յղացումով ու նպատակադրումով: «Երկրի Ոստայնը»ի հերոսուհին սեփական ունեցուածքն ու

digitised by A.R.A.R.@

տունը իր անձնական ջանքերի արդիւնք է համարում. «...որ հօրդ կինը չդառնայի, իր օրում մի սեփական չոփ էլ չէր ունենայ»[41]: *Այս յայտարարութիւնը վիպակում նախորդում ու յաջորդում են դրուագներ, երբ հերոսուհին յիշում է, թէ ինչպէս էր ինքը ամուսնուն սովորեցնում պարտք չտալ ուրիշներին, քանի որ ինքը ընտանիք ունի եւ պատասխանատուութիւն է կրում ընտանիքի համար, իսկ պարտքը կարող են ուշացնել կամ ընդհանրապէս չվերադարձնել*. «Էլ մարդու փող չտաս, ոչ էլ պարտքով տուր, ամուսնացած մարդ ես, ընտանիք, երեխէք ունես ու մէնակ նրանց ես պարտական, ուրիշ ոչ ոքի»[42]: *Կինը բացում է ամուսնու աչքերը: Օջախի եւ ապրուստի ստեղծմանը նպաստում է կնոջ աշխատասիրութիւնը եւ ստեղծելու կարողութիւնը: Էլայզան աշխատասէր է, նա հողից բարիք է ստեղծում, նրա մասին մէկն ասում է*. «Մէջդ հողի ոյժ կայ, քո պէս կին հէչ չեմ տեսել:- Ու ճիշտ էր ասում, տղա՛ս, ձեռքս չկպած՝ հողը բարով էր լցնում: Մի մատ երեխայ էի, ծառ էի տնկում, պոմիդոր, տեսակ-տեսակ ծաղիկներ, մատներս հողն էի խրում, ու հասկս ծլում էր»[43]: *Հեղինակային միտքը կնոջ մասին դարձեալ արտայայտւում է մօր խօսքերի միջոցով*. «Քո մայրը, տղա՛ս, հողի ոյժ ունէր մէջը: ... Իմ քաշածին ոչ մի ուրիշ կնիկ չէր դիմանայ, հօրդ հայհոյանքն ու ծաղրն էլ վրայից»[44]:

Թերեւս ոչ-բառացի նոյն արտայայտութիւններով ու յիշողութիւնների նոյն ընթացքով, բայց նոյն կերպ է պատմում Աղունն իր ճակատագրի մասին: Սիմոնն այդպէս էլ մինչեւ վերջ չէր համարձակուի իր բազմանդամ ընտանիքից (որ խցկուած էր մի սենեակում) զատուել (այսինքն՝ Էլայզայի խօսքերով՝ սեփական մի չոփ էլ չէր ունենայ), եթէ Աղունը չյամառէր. «Տուն ենք սարքում:- Ինչո՞վ ես սարքում: - Էս ձեռքերովս:- Գնա սարքիր, - Սիմոնը նրան հրեց ու դուրս եկաւ՝ ինքը դարձեալ կտրեց նրա ճանապարհը. Տուն ենք սարքում:- Սիմոնը ծնկով մի կողմ հրեց նրան ու անցաւ, նա դարձեալ վազեց ու ծնկեց նրա դէմ: -Տու՛ն ենք սարքում: -Չեմ սարքում: -Տու՛ն ենք սարքու՛մ, - աղաղակեց ինքը: Սիմոնը բարձրացրեց ուրագը, եւ այդ ժամանակ ինքը ծղրտաց նրա երեսն ի վեր. -Էլ բաւական է...»[45]: *Եւ ուրագի յաճախակի հարուածներին, ծեծուջարդին ու հայհոյանքներին զուգահեռ բարձրացել է Աղունի չէն օջախը: Տառապանքի գնով, բայց նպատակային, հետեւողական*: «Հողի տակ հանգիստ չունենայ քո պապ իշխանը, աշխարհքը լիքը տղայ՝ գնա, Աղունիկ, Սիմոնից մարդ սարքիր, գոմից տուն սարքիր, Արմենակից Արմենակ սարքիր... Սարքիր, սարքիր, յետոյ էլ արդէն ոչ առողջութիւն կայ, ոչ էլ խնդալու սիրտ: Ուրիշները պալատից պալատ գնան, ինձ համար աստուած Ծմակուտն էր սահմանել ու Ծմակուտ՝ Սիմոնին»[46], *մորմոքով յիշում է Աղունը: Աղունին կարծես ձայնակցում է «Երկրի Ոստայնը»ի Էլայզան*. «Աստուած ջան, ինչեր եմ քաշել, ինչեր, հիմի էլ ողջ-առողջ կողքդ նստած զրոյց եմ անում: - Իմ քաշածին ոչ մի ուրիշ կնիկ չէր դիմանայ...»[47]: *Այս երկու հերոսուհիները ամբողջացնում են միմեանց, նրանք տարբեր են իրենց խառնուածքով ու ազգային հոգեբանութեամբ, բայց իրենց կեանքի պատմութիւնն անելիս գրեթէ կարող են չարունակել մէկը միւսին:*

digitised by A.R.A.R.@

Երկու կանանց ամուսիններն էլ, մէկը չատ, միւսը՝ քիչ, անհաւատարիմ են իրենց կանանց։ Աղունի բացակայութեան օրերին, երբ վերջինս գոնուում էր սարում, Սիմոնը ջերմանում է Սոնայի սիրով, եւ Սոնայից յետոյ Աղունը թուում է ոչ միայն կոպիտ ու լեզուանի, այլեւ մինչեւ անգամ նրա եփած ճաշերն են անհամ ու անալի թուում։ Իսկ պարոն Գանան այս առումով աւելի հարուստ կենսագրութիւն ունի։ Նա երեք կին է ունեցել մինչեւ էլայզան եւ վերջինիս հետ ամուսնանալուց յետոյ էլ նրա վարքագիծը չարունակուում է։ Որդու հետ զրոյցի ժամանակ էլայզան յիշում է. «Գժի պէս մէկ էս կնկայ հետ էր ընկնում, մէկ՝ միւս, վերջում էլ ինքն իր արածից ամաչում էր ու գազան կտրում»[48]։ Այս պատմութիւնների չարունակութեան տարբերակները ծանօթ են։ Բնականաբար էլայզան փորձում է չհանդուրժել անհաւատարմութիւնը. «Ջահել էի, տղաս, հպարտ, որ էսպէս խօսեց (նախկին կնոջը պաշտպանեց - Ժ.Ք.), շատ նեղացայ, վեր կացայ, կանգնեցի դռանը, ուզում էի հենց էդ օրը թողնեմ գնամ տնից, բայց արդէն երեխով էի, ու աճապարել էր եկել, վարդ ու շուշան անուշ հոտ էին գցել, ցախկեռասը կամացուկ բուրում էր, խաղողը հասնում էր, մութն ընկել էր, ու մարդիկ դռներին կանգնած, զրոյց էին անում, ու ես տեղ չունէի գնալու»[49]։ Աղունի պարագայում մի փոքր այլ է. պատերազմից յետոյ, տղամարդու պակաս տարին, գիւղը բարոյականութեան հարցերին մատների արանքով էր նայում, եւ Աղունի յարձակողականութիւնը նպատակին չի հասնում։ «Կարտոլի բերքահաւաքին Աղունը Սոնայիս ուզեցել էր ծեծի՝ լաչառ Շուշանը բահն առած վրայ էր քշել. «Այ ախչի, է՜յ...գլուխդ աշխատու՞մ է, թէ չէ։ Հիտլէրի դէմ մերոնք որ զոհուեցին՝ մէնակ մեզ համար չզոհուեցին, ու ձերոնք էլ որ էդպէս ողջ-առողջ եկել են՝ մէնակ ձեզ համար չեն եկել, է՜յ...»[50]։ Սակայն տնից հեռանալու ցանկութիւնն ու ապաստան գտնելու անհնարինութիւնը եղել է նաեւ Աղունի մօտ, բայց ոչ Սիմոնի սիրուհու պատճառով, թէեւ այդ դէպքը Աղունը երբեք չի մոռանում։ Մեծից, անէծքից ու հայհոյանքից յետոյ երիտասարդ ու յուսահատ կնոջը սկեսուրը տնից դուրս է անում, բայց չարունակութիւնը լօռեցուն բնորոշ ձեւով է վերջանում. «Եւ պառաւը Փետրուար ձմռանը թեւից բռնեց ու դուրս շպրտեց։ Եւ շունն էլ ետեւից քսի էր տալիս։ Հօրաքոյր Մանուշակն ասաց իր դռնից. «Էդ ու՞ր ես գնում, ախչի»։ «Գնում եմ ինձ ջուրը գցեմ»։ «Ջրերը սառած են, բող վարարեն, կը գնաս»[51]։

Կարծում ենք՝ բերուած օրինակները բաւական են որոշակի եզրակացութիւնների յանգելու համար, թէեւ կան նմանութիւնները հաստատող այլ օրինակներ եւս։ Եթէ չրջանցենք ուղղակի կամ միջնորդաւորուած ազդեցութիւնը թէկուզ այն պարզ ու հասարակ պատճառով, որ ամենաթոյլ գրողն անգամ կը խուսափէր ակնառու նմանութիւններից՝ իրեն չմատնելու համար եւ արդէն քննարկուել է ազդեցութեան հնարաւորութեան հարցը, մնում է այս առնչութիւնների այլ պատճառներ որոնել։ Դարաշրջանով եւ աշխարհագրական միջավայրով տարբեր երեւոյթների, տուեալ դէպքում՝ գրական փաստերի նմանութիւնը դեռեւս Ժ.Թ. դարում մարդաբանական դպրոցը ի դէմս Էդուարդ Թէյլորի (1832-1917), բացատրում էր

digitised by A.R.A.R.@

մարդկութեան զարգացման նոյն պատմական փուլերով։ Բայց այստեղ այդ փաստարկը հազիւ թէ օգնի, քանի որ խօսքը չի վերաբերում քաղաքակրթութեան զարգացման տարբեր աստիճաններին։ Վուլֆի եւ Մաթէոսեանի դէպքում գործ ունենք քաղաքակրթական նոյն դարաշրջանի երեւոյթների հետ, եւ երկու վիպակների գրական միջավայրի տարբերութիւնը ոչ թէ քաղաքակրթական է, այլ սոցիալ-քաղաքական, հետեւաբար՝ պատմական զարգացման իմաստով ընթացքի կրկնութեան խնդիր չկայ։

Անշուշտ, կարեւոր է նաեւ տիեզերքի միասնականութեան գաղափարը։ Ամբողջ տիեզերքում, մեծ ու փոքր չափսերով գործում են նոյն օրինաչափութիւնները՝ հաստատելով մարդու, մարդկութեան եւ առհասարակ երեւոյթների միասնականութիւնը։

Թերեւս աւելի հաւանականը մօր արքետիպի նոյնականութիւնն է երկու գրողների համար։ Պատճառները հասնում են մինչեւ աստուածաշնչեան պատմութիւնը, մինչեւ մայրիշխանութեան հետքերը։ Ըստ Աստուածաշունչի՝ եւան է ուտում արգելուած պտուղը, ճանաչում գաղտնիքը եւ ճանաչել տալիս Ադամին։ Ահա թէ ինչու կնոջ միտքն աւելի բաց է աշխարհի դրութեան, կեցութեան օրէնքների հանդէպ, նա աւելի աչքաբաց է եւ ամուսնուն կեանքի ծովում լողալ է սովորեցնում։ Ուստի ամէնեւին էլ պատահական չէ, որ Էլայզան ամուսնուն յորդորում է պարտք չտալ ուրիշներին, իսկ Աղունը ետ է բերում այն փողերը, որ պարտք էին Սիմոնին, ու նա չէր կարողանում ետ ստանալ։ Այսինքն՝ երկու կանայք էլ, ինչպէս օջախի պահապան հրեշտակներ, ընտանիքի չուրջն են կենտրոնացնում ամուսինների վաստակը։ Բնազդօրէն, ծինային ճանապարհով, գիտակցութեամբ, թէ անգիտակցօրէն, նրանք կատարում են այն նոյն դերը՝ ինչ բնութիւնը նախապէս սահմանել է նրանց համար։

Մօր արքետիպի գաղափարը կարող է լայն հնարաւորութիւններ տալ հոգեվերլուծաբանին՝ հետաքրքրական վերլուծութիւնների համար։ Երկու վիպակի հիմքում մօր ու որդու յարաբերութիւններն են կամ, աւելի ճշգրիտ՝ մօր յիշողութիւնները, որովհետեւ որդին կամ որդիները (Արմենակը բացակայ է վիպակում, Սերօն չատ նպատակամէտ վարքագիծ ունի, իսկ «Երկրի Ոստայնը» վիպակում որդին հազուադէպ հարցերով ընթացք է տալիս մօր յիշողութիւններին) կրաւորական, աննշմարելի դեր ունեն։ Այսինքն՝ վիպակների հիմքում մօր գործողութիւնները կամ յիշողութիւններն են։

Ամէնեւին էլ չպէտք է մոռածել, թէ մայրերի պարծենկոտութիւնը՝ թէ իրենք են իրենց որդիներին - ինչպէս Աղունը կ՚ասէր, «գրողական ջիղ» փոխանցել - ժպիտ յարուցելու կամ զաւեշտի համար է։ Կարլ Եունգը իր Անգիտակցականի Հոգերանութիւնը աշխատութեան մէջ «Հաւաքական Անգիտակցութեան Արքետիպը» գլխում գրում է, որ դեռեւս մարդու ներարգանդային վիճակում նրա վրայ, բնականաբար, մօր մարմնի միջոցով, իրեւ մաքուր կենսաբանական, բնական երեւոյթ, ազդում է այնկոդմնային՝ գործառոյթը, ձեւաւորում մարդու էութեան միջուկը։ «Այնկոդմնային գործառոյթը գործում է ոչ աննպատակ, այլ տանում է դէպի մարդու էու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան միջուկը»[52],- գրում է Եունգը: Այս գործառույթի էությունը, ինչպէս գրում է գիտնականը, անհատականութեան ձեւաւորումն է բոլոր երեսակներով: Նոյն աշխատութեան մի այլ՝ "Anima I Animus" գլխում Եունգը մանրամասն անդրադառնում է կանացի սկզբի առկայութեանը տղամարդու մէջ, որն արտայայտւում է յատկապէս մօր հետ ունեցած կապի մէջ, ինչը շատ ժողովուրդների մօտ յատուկ ծէսերով կարում են տղամարդու հասունութեան շրջանում: Թետոյ այդ կապը նոր դրսեւորում է ստանում ամուսնութիւնից յետոյ կնոջից ունեցած կախուածութեան մէջ (քնքշութեան, զգայունութեան, կնոջ մէջ մայրական գուրգուրանքի փնտուտուք եւն.): Ահա կանացի սկիզբը, որ առաջին հերթին արտայայտւում է մօր կերպարում, արտացոլւում է ժառանգի անհատականութեան մէջ անդիտակցաբար: Թերեւս հենց այստեղից էլ մօր մասին ըմբռնումները յետընթաց ճանապարհով հասնելով մինչեւ այնկողմնային, անգիտակցական աշխարհ՝ նոյնանում են: Ու այսպէս՝ մայրերը տարբեր են արտաքին աշխարհում՝ կենցաղում, հասարակութեան պարտադրած կանոնների շրջանակներում, բայց խորքում, հոգեբանութեան խոր, անգիտակցական շերտերում (որ մենք յաճախ բնազդ ենք անուանում) նման են այնքան, ինչքան ասենք, կարելի է ասել Ադունի եւ Էլայզայի մասին:

Սակայն ամէնից հետաքրքրականն այն է, որ Եունգի տեսութիւնը ոչ միայն շարունակութիւն, այլեւ հաստատում է գտնում մեր օրերում: 2010 Օգոստոսի 8ին Էդինբուրգում կայացած գրքի միջազգային փառատօնի ժամանակ բրիտանացի յայտնի գրող Սալման Ռուշդին յայտարարել է, որ գրականութեան մասին իր պատկերացումների վրայ ազդել են մօր պատմութիւնները: Մօրը նա համարում է համաշխարհային կարգի բամբասող, որը որդուն սովորեցրել է վերապատմել ուրիշի գաղտնիքները: Ռուսները այս յայտարարութիւնը նկատի ունենալով՝ spletnya բառից (spletat - կապել, հիւսել, միացնել) մակաբերում են գրական ստեղծագործութեան բնոյթը: Ի՞նչը կարող է աւելի հետաքրքիր ու գայթակղիչ լինել, քան գաղտնի պատմութիւնները հարեւանների, հարուստների եւ վերջապէս՝ նշանաւոր անձանց մասին: Չէ՞ որ գրականութիւնն էլ հենց դրանցից է հիւսւում, մանաւանդ ինքնակենսագրական վէպերը, որոնց հեղինակները բամբասում են իրենց եւ իրենց ընտանիքների մասին: Հրապարակման հեղինակը (լրագրողը) յիշեցնում է, որ Թոմաս Մանը Գրականութեան Նոբէլեան Մրցանակ է ստացել (1929) հենց իր Budenbroki (Բուդենբրուկներ, 1901) ինքնակենսագրական վէպի համար:

Եւս մի մանրաւորեցում հարցի մէջ: Մայրերից, այսպէս կոչուած, «զրոյական ջիղ»ը ժառանգաբար անցնում է յատկապէս տղայ զաւակներին: 1999ի Inostrannaya Literatura ամսագրի համար Յում, ֆրանսիական Lir ամսագրի մասին գրութեան մէջ շատ հետաքրքիր հրապարակում կայ գրող որդիների ստեղծագործութեան մէջ նրանց մայրերի դերի մասին: Ըստ հոգեվերլուծաբան Ժ. Բ. Պոնտալիսի, բոլոր գրողները, այսպէս թէ այնպէս, իրենց ստեղծագործութիւններում երկխօսութիւն են սկսում մայրերի հետ, վիճում են նրանց հետ, ցոյց տալիս իրենց սէրը կամ վրէժ են լուծում ման-

digitised by A.R.A.R.@

կական վիրաւորանքների համար։ Ստացւում է, որ մօր կերպարը որդիների ստեղծագործութիւններում կամ բարի փերի է, կամ ընտանեկան բռնակալ։ Հրապարակման հեղինակը շատ հետաքրքրական փաստեր է բերում իրենց մայրերի նկատմամբ տղամարդ գրողների վերաբերմունքի մասին։ 88ամեայ Անատոլ Ֆրանսի մահից առաջ արտասանած վերջին բառը եղել է՝ «մամա»։ փոքրիկ Ստենդալն (1783-1842) այնքան էր պաշտում մօրը, որ նրա մահից յետոյ (երբ ինքը եօթ տարեկան էր) խանդում էր հօրը եւ ատում նրան։ Պոնտալիսը բազմաթիւ այսպիսի օրինակներ է բերում ֆրանսիական դրականութիւնից (Գիւստաւ Ֆլոբէրի (1821-1880), Մարսէլ Պրուստի (1871-1922), Ժան-Պոլ Սարտրի (1905-1980), Լուի Արագոնի (1897-1982) եւ այլոց կեանքից)։ Նա միայն մէկ եզակի օրինակ է յիշում հակառակ բովանդակութեամբ. Մադամ Սեւինիէն գրող է դարձել, որովհետեւ պաշտում էր աղջկան։

Մի վերջին նկատառում եւս՝ Եունգից։ Վերջինս գտնում է, որ բոլոր պաշտամունքների մէջ ամենակարեւորը նախնիների, առաջին հերթին՝ ծնողների պաշտամունքն է։ Վուլֆի վիպակում էլայզան հպարտութեամբ խօսում է պապի մասին՝ «Նա որ կրթութիւն ունենար, շատ առաջ կը գնար»։ Ադունը, որ իր որբութեան դառնութիւնների համար մեղադրում էր իր հօրը՝ Իչխանին, մնացած դէպքերում փառաբանում է նրա ոյժը, խելքը, անգամ չարութիւնը։ Եունգը միաժամանակ նշում է, որ մարդու հասունացման գուգահեռ նուազում է այդ պաշտամունքը սերունդների չարունակականութեան երեւան գալուն զուգահեռ։ Նա խօսքը մանաւորեցնում է կնոջ մասին, քանի որ «Կինը իր՝ տղամարդուն այդքան ոչ-նման հոգեբանութեամբ ինֆորմացիայի աղբիւր է (եւ այդպէս է եղել միշտ) տղամարդկանց անհասանելի իրերի մասին»[53]։ Ըստ Եունգի՝ տղամարդու ներըմբռնմանը գերազանցող կնոջ ներգգացողութիւնը ի վիճակի է տղամարդուն ուղի ցոյց տալու, որը նա չէր կարող գտնել սեփական զգացողութեամբ։ Ցիչենք, թէ ինչպէս է Ադունն անընդհատ խրատում Սիմոնին՝ փորձելով իր «հանրային ամուսնուն» հասարակական օգտակար գործունէութիւնից թեքել դէպի ընտանեկան խնդիրները։ Ճիշտ նոյն դիրքերում է, իհարկէ ոչ Ադունի նման հեգնոտ-սրամիտ լեզուակռուով, էլայզան, երբ իր ամուսին Գանտին անվերջ զգուշացնում է տարբեր մարդկանց խարդաւանքներից։

Կին եւ մայր՝ այս դերերի իրագործմամբ Ադունն ու էլայզան մօտենում են իրար։ Այս մօտեցման պատճառը մեր կարծիքով՝ մօր եւ կնոջ սկզբնատիպի հիմքն է։ Բայց այդ երկու կերպարները եթէ ունեն ինչ-ինչ նմանութիւններ, տարբեր են ոչ միայն բովանդակութեամբ, այլեւ կերպաւորման արուեստով։

«Երկրի Ոստայնը»ի գնահատականը տուել են ամերիկեան նշանաւոր քննադատները։ Վուլֆի տեղը Ֆոլքների, Ջոն Ստայնբէքի (1902-1968), Էռնեստ Հեմինգուէյի (1899-1961) կողքին է։ Նրա վիպակում մօր խօսքի միջոցով յառնում է ամերիկեան կեանքի պատկերը, մարդկային ու ընտանեկան

digitised by A.R.A.R.@

յարաբերութիւնների պատմութիւնը, մեծատառով Տան պատկերը, որ խորհրդանշում է ամբողջ Ամերիկան։

Իսկ «Աչնան Արեւ»ում Աղունի յիշողութիւնների մէջ յառնում է ոչ միայն հայ կնոջ անցած տառապալից ուղու, այլեւ մի քանի տասնամեակների հայ գիւղի ու գիւղացու պատմութիւնը, որ անընդմէջ մաքառումի ճանապարհ է՝ գոյի իմաստի ու անիմաստութեան մասին մտորումներով։ Դա հայ կեանքի պատմութիւնն է՝ հայ լեզուի հարստութեան բացայայտումով։ Երկու տարբեր վիպակներ, որ իսկապէս արդարացնում են գուգահեռ քննութեան անհրաժեշտութիւնը, երբ հեղինակները հաւասար իրաւունքով հանդէս են գալիս նոյն հարթութեան վրայ։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] The Web of Earth վիպակն առաջին անգամ լոյս է տեսել ամերիկեան *Scriber's Magazine* ամսագրում, 1932 Յուլիսին։

[2] Ա. Ջիւանեանի թարգմանութիւնը լոյս է տեսել Գարուն ամսագրում 1991 թիւ 5-6ում։

[3] Հրանտ Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ. Հարցազրոյցներ, "Ոսկան Երեւանցի" Հրատ., 2005, էջ 355։

[4] Հրանտ Մաթէոսեան, Երկեր Երկու Հատորով, Հտր. 2, Երեւան, «Սովետական Գրող» 1985, էջ 264։

[5] Հինգ Վիպակ, Երեւան, «Ապոլոն» Հրատ. 1991, էջ 129։

[6] Մաթէոսեանի կենդանութեան ժամանակ տպագրուած նրա բոլոր ժողովածուներում (Երկեր, Հտր. 2, Մատեր, եւն.) «Աչնան Արեւ»ը թուագրուած է 1966։ Դա գրութեան թուականն է։ Սակայն 1966ին գրուած վիպակը առաջին անգամ «Երկրի Ջիղը» վերնագրով լոյս է տեսել Մոլեռական Գրականութիւն ամսագրի 1972 թիւ 1ում, ընդամէնը մի քանի ամիս անց Վուլֆի վիպակի ռուսերէն տպագրութիւնից յետոյ, որը բնաւ չի նշանակում, թէ Մաթէոսեանը կարող էր այդ կարճ միջոցում գրել վիպակը եւ հասցնել տպագրել ամսագրում, որի համար որոշակի ժամանակ էր պէտք։ Աւելացնենք, որ վիպակի որոշ կերպարներ (Իչխան, Ոսկան, Աւետիք եւ դրուագներ, «ներծծուել» բառի բացատրութիւնը եւն.) հանդիպում են գրողի նախորդ՝ 60ականների սկզբում գրուած ստեղծագործութիւններում (օրինակ՝ մինչեւ 2006. անտիպ մնացած «Նանա Իչխանուհու կամուրջը» վիպակում)։

[7] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 491

[8] Voolf, *Jajda Tvorchestva*, (ստեղծագործութեան ծարաւը), Մոսկուա, Փրոկրէս, 1989, էջ 97։

[9] Tomas Voolf, *Domoy Vozvrata Niet* (դէպի տուն վերադարձ չկայ), Մոսկուա, Խուտոժեսթվեննայա Լիթերաթուրա, 1982, էջ 657։

[10] Տե՛ս՝ *Literaturnaya Istoria Soedinennikh Shtatov Ameriki* (Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների գրականութեան պատմութիւն), Հտր. 3, Մոսկուա, Փրոկրէս, 1979, էջ 423։

[11] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 251

[12] Voolf, *Jajda*, էջ 98։

[13] Նոյն, էջ 373

[14] Նոյն, էջ 106

[15] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 345։

[16] Նոյն, էջ 204

[17] Voolf, *Domoy*, էջ 109

[18] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 321։

digitised by A.R.A.R.@

[19] Նոյն, էջ 288։
[20] Նոյն, էջ 370։
[21] Նոյն, էջ 371։
[22] Պարոյր Սեւակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հտր. 1, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1972, էջ 321։
[23] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 271։
[24] Voolf, *Domoy*, էջ 648։
[25] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 370։
[26] Նոյն էջ 209։
[27] Voolf, *Jajda*, էջ 363։
[28] Նոյն, էջ 15։
[29] Նոյն, էջ 361։
[30] Մաթէոսեան, Ես Ես Եմ, էջ 516։
[31] Նոյն, էջ 288
[32] Voolf, *Jajda*, էջ 376
[33] Հինգ Վիպակ, էջ 285։
[34] Նոյն, էջ, 81։
[35] Հրանտ Մաթէոսեան, Տէրը, «Սովետական Գրող», Երեւան, 1983, էջ 171։
[36] Մաթէոսեան, Երկեր, հտր. 2, էջ 51։ «Աչեան Արեւ» վիպակից միւս քաղուածքները կը նշուին այս հրատարակութիւնից։
[37] Հինգ Վիպակ, էջ 82։
[38] Voolf, *Domoy*, էջ 680։
[39] Հինգ Վիպակ, էջ 84։
[40] Մաթէոսեան, Երկեր, հտր. 2, էջ 50։
[41] Հինգ Վիպակ, էջ 100։
[42] Նոյն, էջ 89։
[43] Նոյն, էջ 127։
[44] Նոյն, էջ 126։
[45] Մաթէոսեան, Երկեր, հտր. 2, էջ 21։
[46] Նոյն, էջ 8։
[47] Հինգ Վիպակ, էջ 126։
[48] Նոյն, էջ 126։
[49] Նոյն, էջ 97։
[50] Մաթէոսեան, Երկեր, հտր. 2, էջ 90։
[51] Նոյն, էջ 18։
[52] Karl Gustav Yung, *Psikhologya Bessoznatelnogo* (անգիտակցականի հոգեբանութիւնը), *Մոսկուա*, Reabilitatsia, 2004, էջ 115։
[53] Նոյն, էջ 189։

digitised by A.R.A.R.@

THOMAS WOOLF AND HRANT MATEVOSIAN
(Summary)

JENYA KALANTARYAN

The author conducts a parallel examination based on certain similarities found in the novelettes "The Web of Earth" by Thomas Woolf and "Ashnan Arev" (summer sun) by Hrant Matevosian. As the likelihood of an influence of Woolf on Matevosian sounds interesting, the article tackles this puzzle. Kalantaryan notes that Matevosian could not read the American novelette in its original text. Furthermore, based on the dates of the Russian and Armenian translations of Woolf's story and the dates of Matevosian's "Ashnan Arev" and "Trees" novelettes, the author concludes that Matevosian could not have been acquainted with Woolf's "The Web of Earth" at the time he was writing his novelettes. Most probably Matevosian was aware of the monologue feature of "The Web of Earth" structure while he was writing his "Trees". However, this is not enough to consider it an influence as "Trees" is seen to be the continuation or the extended version of "Ashnan Arev", which was written much earlier.

The article suggests the similarities are the result of the literary preferences of these two authors. Indeed, both authors' writings have significant similarities in autobiographic and documented events and figures. The similarity of the mindset and lifestyle of the mothers (Elisa and Aghun) in the said novelettes is noteworthy as well.

The article examines these similarities in the archetypal mother figure, based on an analysis of the theory of the psychology of the subconscious conducted by Carl Gustave Yung. According to Yung's theory, the personality of male children is constructed in their mother's womb, through the certain interference of their mother. Thus, one may speculate that retroactively, sons start to perceive their mothers in a similar manner. The article underpins this theory with further evidence.

The similarities of the novelettes of Woolf and Matevosian indicate that two authors separated by time and space can be on the same wavelength.

digitised by A.R.A.R.@

MARKET FUNDAMENTALISM, ECONOMIC HARDSHIP AND SOCIAL PROTEST IN ARMENIA (A CRITICAL PERSPECTIVE OF THE POLARIZATION OF ARMENIAN POLITICS)

KHATCHIK DERGHOUGASSIAN

ABSTRACT

March 1, 2008 seemed to mark a turning point in Armenian politics. The violent protest against the widely claimed fraud during the February 19, 2008 presidential elections by the followers of the former President Levon Ter Petrosian, the main contender against the official winner of the ballot, ex-PM Serge Sargsyan, met with even harsher repression by the police forces resulting to the death of 10 people and the arrest of more than a hundred others. The event highlighted a deep political polarization in Armenian society that seemed the consequence of the decision of Ter Petrosian to emerge from his decade-long silence and run as a presidential candidate. Regardless of the reasons behind this decision, what raises interest, however, is his capacity to convince and mobilize 21% of the voters according to the official figures of the elections. This paper takes a critical look into the deep causes of the political polarization in Armenia, which, as the argument goes, reflects a distorted social protest. I expand Albert Hirschman's concept of "voice, exit and loyalty" to explain the anger vote, and highlight the structural and political reasons for the lack of any credible proposal for change that addresses society's real demands for social justice.

INTRODUCTION: POLITICAL POLARIZATION IN ARMENIA AND ITS SOCIAL ROOTS

March 1, 2008 seems to mark a turning point in Armenian politics, at least in the way politics had been since 1998. The unexpected decision of former president, Levon Ter Petrosian, on September 23, 2007 to run as a candidate for the February 19, 2008 presdential elections electrified a campaign which, till then, appeared to be a rather *proforma* transition to Robert Kocharian's appointed successor, his former Prime Minister Serge Sargsyan.

For a whole decade, opposition had little, if any, meaning in Armenian politics; even less did it have any impact on public policies. The main reason was not persistent authoritarianism, though it surely existed, as much as the apparent inability, or lack of will, of any political force to assume the role of building a credible alternative to the dominant model. The coalition government model implemented since 2003 reduced further the space for the exercise of a more or less efficient opposition. In some ways, sharp differences notwithstanding, the Armenian coalition government model remotely harkened

digitised by A.R.A.R.@

to the bi-party agreement for governance in countries like Colombia and Venezuela from the mid-1950s and 1960s till the 1990s. There the ruling elites alternated in power in a formally democratic procedure, while at the same time the marginalized sectors of society found no way to express their discontent or demands. The system entered into a phase of exhaustion after the 1989 food riots in Venezuela, and collapsed with the emergence of Hugo Chávez and the so-called Bolivarian alternative in 1998. In Colombia, the rural poor who were left out of the agreement between the two main parties that ended the period of civil war known as *La Violencia* either joined the guerrilla movement, or, in the 1980s, entered into the service of drug cartels which ensured them a way of surviving, and even to improve their condition.

Though defenders of the coalition model in Armenia might correctly argue that not only were democratic principles fully respected, but also the model provided a sense of stability that the country's economy needed. One of the consequences of the absence of any credible alternative to the government was the apathy of the ordinary citizen and decreasing levels of political participation. Indeed, the greatest risk for the Constitutional reform of 2005, which by all means meant a significant progress in terms of quality for democracy in Armenia, was not a negative vote, but, rather, the failure to ensure the constitutionally required percentage of citizens who would bother to vote during the popular referendum for the new Constitution.

This indifference vanished with the return of Ter Petrosian on the political stage after ten years of silence. No matter what real reasons lie behind the former President's decision to make this comeback what mostly raises interest is his sudden rise as a serious competitor to Serge Sarkisian to come second in the elections with 21 percent of the vote according to the official results. Moreover, he gained so much credibility among his followers that he was confident enough to reject the results and count on popular support to challenge the government and call for yet another "color revolution" of an Armenian brand. Whether it was his call to his followers to stay in the streets and refuse the results or the government's decision to harshly repress the manifestation that provoked the riots and the March 1, 2008 bloodshed is beyond the purview of this paper. Rather, I focus on the post-March 1, 2008 political polarization in Armenia to critically analyze its deeper causes. My primary observation is that Ter Petrosian relied exclusively on potentially widely felt grievances towards the ruling elite within Armenian society to build his campaign. He did not really formulate any alternative for the dominant governing system, nor did he present any economic or social program that promised an improvement of existing conditions. His main promise was to punish the withholders of power, whom he accused of corruption and even "banditry." Change, within the logic of his campaign discourse, was synonymous wih his election. Yet the fact is that he succeeded in politically capitalizing on the grievances of an important part of society, exploiting them and making out of them a strong motivation for mobilization.

digitised by A.R.A.R.@

With the absence of any convincing political program to addresses the citizens' economic and social needs, with a past performance that did not necessarily make him a successful head of the State that people missed after his resignation, with an absence of ten years from the political stage, and with no efficient party structure to ensure his quick reinsertion in politics, how was he able to convince at least 21 percent of the voters to follow him, and, after the elections, succeed in ensuring so much societal support that he became the leader of an opposition that had no representation in the National Assembly, although it was present in the street? His skill for leadership, political ability, and personal charisma plus a small and loyal group of followers who were no strangers to Armenian politics, sympathizers and powerful allies within the so-called "oligarchs" and State structure, and even an important flow of money from the Diaspora and other sources outside Armenia as was sometimes alleged could, of course, explain part of his successful comeback on the political stage. None of these factors, however, could have been determinant had there not been structural conditions in the Armenian society making an important sector of the population receptive to his message and, hence, able to see through him a way of expressing its demands in the broadest sense of the term.

This essay addresses the structural conditions of the post-March 1, 2008 polarization of Armenian politics. It argues that beneath this polarization lie the deep grievances of a large sector that had not seen any improvement of its social and economic conditions despite the double-digit growth of the economy for five consecutive years since 2003; nor had it been able to channel its demands so as to make its voice heard where decisions are made. The audacious challenge of Ter Petrosian to the ruling elite, his confrontational, and somehow intransigent, discourse, and further promises to punish those whom this sector, rightly or wrongly, held responsible for its condition and lack of hope for a better future, opened the way to the canalization of its grievances into political mobilization. What, then, really explains the post-March 1, 2008 polarization of Armenian politics is the unsatisfied demand for social justice, which, in turn, is the consequence of the sharply uneven wealth redistribution of the free-market economic system built on the neoliberal model that guided and shaped the post-communist transition in Armenia.

Yet, it would be incorrect to conceptualize the polarization of Armenian politics as the expression of a new kind of class struggle. There simply is no awareness of class; even less is there any social mobilization based on class awareness, let alone any formulation of a demand for social justice. Else, hardly would anyone believe that, if elected, Levon Ter Petrosian, a declared partisan of the free-market who favored a "shock therapy" approach to the economic transition including, when necessary, the use of authoritarian methods, could, or would be willing, to provide a structural change. In other words, since independence, no ruling elite questioned the free-market model or proposed a heterodox approach to the political economy showing consideration

digitised by A.R.A.R.@

for issues related to social justice. In this sense, there is a phenomenal continuity between Ter Petrosian and Kocharian despite 1998; and there is no ground to even hypothetically assume anything but the continuity of the market model had Ter Petrosian been elected on February 19, 2008. Technical questions, personal styles, and other similar aspects of change when someone new takes charge of the Presidency do not address the essential issue of a structurally unjust system. Of course, lack of ideological differences among the dominant elite, whether ruling or simply taking care of their business, does not mean a harmony of interests. Quite the opposite; the power struggle to get more of the economic pie is always tougher whenever the pie is rather small, as is the case of the Armenian economy. Somehow, then, Ter Petrosian's return is at least partially related to the interest of some of the dominant class to replace the ruling elite and redefine the "who gets what" from the economic pie. As a matter of fact, similar in some points to the Russian reality, those "oligarchs" who supported Ter Petrosian's candidacy had to leave the country, fearing the consequences of a power struggle dominated by the logic of "winner gets all" and to hell with the losers...

It is not a coincidence, therefore, that the model for a "revolutionary" change, which promoted the former President, is a sort of the Armenian version of the power seizures in Georgia and the Ukraine. Indeed, the grassroots organizations supporting Ter Petrosian copied the repertoire of the social mobilization in the aforementioned countries. Moreover, this attempt at "colorful" change had already been tried in April 2004 and failed after a harsh governmental crackdown. The movement disappeared for the next four years probably because of the organizational inability of the opposition leaders, lack of funding, lack of foreign interest for a "color revolution" in Armenia, and economic growth. The Georgian and Ukrainian experiences proved that this highly praised form of change, promoted by well-paid think-tanks and NGO entrepreneurs, is far from improving social conditions, or truly reforming the system; it was nothing but what seemed a novel, and folkloric, way of seizing power and redefining both domestic and international alliances; and once the objective was reached, the "revolution" revealed its true color: *plus ca change, plus ca reste le même*... Why then the persistent attraction of a "color revolution" in Armenia? Why the lack of a political awareness that it was nothing other than a distorted channeling of social protest to an outcome that would most probably be yet another deception and fail to address any meaningful change that was likely to improve the conditions of wealth distribution?

This is this essay's second major concern. It aims at focusing more broadly on the political culture in Armenia. I argue that the lack of a social justice agenda that succeeds in promoting popular mobilization has three main causes: the dominant nationalist ideology in past mass mobilizations in 1965 and 1988-1991; the absence of social awareness in the mindset and worldview of the *homo sovieticus* that embraced capitalism after 1991; and the failure, or

digitised by A.R.A.R.@

lack of will, of any leftist or social-democratic political force to assume a leading role in promoting a social justice agenda and to foresee its legitimate aim of increasing its electoral bases by building support for that agenda.

In what follows, I discuss both issues based on two conceptual perspectives. The first is "polarized politics", which Diana Epstein and John D. Graham[1] use to examine partisan political polarization in the United States. Though the paper refers exclusively to American politics and is concerned with the consequences of political polarization for democracy in the US, it nevertheless allows broadening the scope of the conceptual perspective formulated in the initial research questions, in particular: "Who is polarized? Is it political elites or [ordinary] citizens, or both? What drives polarization and what are its consequences for ... democracy? And is polarization a serious problem, and, if so, what are some potential solutions?".[2] Of these questions defining a framework to study political polarization, the first and the second are of special interest for this study; in fact, they are used as a guideline for the analysis. In addition, the authors' comments about the numerous causes of political polarization, including the growth in income inequality, provide further conceptual insights for the argument in this paper. It is to be stressed, however, that I do not apply Epstein and Graham's empirical methodology in my analysis. Such an effort is, by all means, worthwhile and could enhance further the understanding of the phenomenon in Armenia; however, it requires a different theoretical and methodological approach from the one I use to address this paper's research question.

Indeed, my theoretical frame is the rather new interdisciplinary approach known as International Political Sociology (IPS) within the epistemological guidelines that Didier Brigo and R. B. J. Walker describe in the editorial of the first issue of the academic journal where this disciplinary field of social science is developed.[3] Accordingly, the international phenomena is better understood if enriched with sociological traditions to make the analysis less Anglo-Saxon ethnocentric; and, with the same token, in the context of a globalized world the discipline of International Relations is able to add something to these rich traditions. This disciplinary convergence has been successfully tried bringing together politics and economy and gave birth to the now widespread field of International Political Economy. Methodologically, therefore, instead of using a single case study analysis, I focus on the broader context of the global political economy, then focus on Armenia and highlight the particular aspects of post-Soviet transition using sociological concepts in their interaction with the global dynamic of the systemic change at the end of the Cold War.

The second conceptual perspective that I use is Albert O. Hirshman's classical frame of "exit, voice and loyalty."[4] Again, Hirshman is useful to this study as a guideline; I do not use a direct application of the analytical framework. It provides the conceptual tools to explain people's behavior and the social and political outcome of a conflictive situation. In fact, Hirshman's

digitised by A.R.A.R.@

framework needs expansion in the way Carlos H. Acuña and William C. Smith use it to study the support and opposition to neoliberal reforms in Latin America.[5] I find particularly inspiring their observation according to which "...the constitution of social groups and classes and their actions are not determined uniquely by objective conditions. These collective actors' constitution and behavior are the effects of struggles, and these struggles are not determined directly by the relations of production or by market tendencies, regardless of how constraining conditions may be. Even those struggles usually considered as strictly 'economic' are historically specific and are defined and shaped by political, institutional, and ideological relations,"[6] to specify the particularity of social protest in Armenia, and derive conclusions about the political culture.

The first part of the paper focuses on social protest in the global political economy of the 1990s. I explain the emergence, organization and outcome of the mobilization against the widening inequality due to the expansion of the free market to highlight the common characteristics of a complex and extremely diverse phenomenon. The second part analyzes the underlying reasons why social protest was absent in former communist countries, particularly in ex-Soviet republics, despite the harsh economic conditions in which large segments of these societies found themselves. In the third part, finally, I consider the Armenian case and explain why and how the current political polarization is in fact the distortion of the social nature of protest, which, however, has not been able to formulate a proper struggle agenda. My partial conclusions are twofold; I first discuss the phenomenon in the current context of the global crisis and its impact in Armenia; and, then, I propose some directions to study Armenian political culture, and specially nationalism, in the ideological context of free-market fundamentalism.

I should emphasize that the starting point of this paper is far from having any pretension of being value-free for the sake of "objectivity," and, quite the opposite, it openly claims an engagement with the ethics of social justice, especially in questions of wealth redistribution; nevertheless, it is not my intention to fall into the trap of the "blame game." Nor does my ethical engagement in this paper pursue a political agenda, in which case this would have been a policy paper. Any political force certainly has its own calculations in assuming a position, or making decisions for which voters, and ultimately History, would judge it. In this sense, this is not a partisan paper, nor does it end with policy prescriptions. My main objective is to try to critically understand contemporary Armenian political culture in the aftermath of seven decades of Soviet regime, and, more specifically, the interactional dynamics of nationalism and free-market economy in the post-Soviet context of Armenia, from the theoretical perspective of IPS.

digitised by A.R.A.R.@

GLOBAL SOCIAL PROTEST AT THE DAWN OF THE TWENTYFIRST CENTURY: CONCEPTUALIZING "VOICE" AGAINST MARKET FUNDAMENTALISM

The relatively peaceful dissolution of the Soviet Union in 1991 revealed not only the failure of a historical experience, but also the ideological bankruptcy of Marxism-Leninism, which pretended to have found the revolutionary way to fulfill the ultimate goal of Enlightenment: the liberation of mankind from all sorts of exploitation and alienation. Despite the modernization that communism had brought to the Eurasian continent, and the former Russian empire, it lost the final battle with capitalism in the global bipolar confrontation of the Cold War. From Lenin to Gorbachov, Soviet leaders were convinced that the inner contradictions of the capitalist mode of production would ultimately lead to its fall. Yet, capitalism in the twentieth century survived two world wars and two major crises, 1929 and 1973, whereas, ironically, it was the inner contradictions of the Soviet system and the centrally planned Statist mode of economic management that finally led the model to its ruins. No matter how convincing the belief that there could be no "end of History," as Francis Fukuyama interpreted the sea-change events of 1989-1991 in his widely circulated essay, the end of the Cold War left a winner: capitalism and its winning political formula of liberal democracy and free-market economy.

This model was promoted by the Reagan-Thatcher "Conservative Revolution" of the 1980s, following the ideological guideline of the spiritual fathers of neo-liberalism, Friedrich Hayek and Milton Friedman. Both Reagan and Thatcher fought their own battles at home and abroad against Keynesianism, the New Deal and the Welfare State, was literally imposed as the only acceptable path to those who wanted to prevail in the post-Cold War new world order. The *pensée unique*, as the French critical thinkers would soon characterize it, of the liberal democracy and free-market economy winning formula were translated into policies through the Washington Consensus (1989) and the Freedom Support Act (1992), among others. Fiscal discipline, economic liberalization and privatization became necessary conditions for any country that aspired to count on the goodwill of Washington to receive credits and congratulation letters from the International Monetary Fund (IMF), the World Bank (WB) and other financial institutions. The implementation of these policies, popularly known as Neoliberal reforms, varied from one country to another; yet almost everywhere it broadly meant the "retreat of the State", as Susan Strange conceptualized it[7] and the shift of economic activity from production to services with the predominance of the finance industry.[8] Thus, globalizaton, which became synonymous with the late twentieth century's "Great Transformation" in the sense of Karl Polanyi's conceptualization of the dynamics of the "19th century civilization",[9] meant mostly the global expansion of the unique model of liberal democracy and

digitised by A.R.A.R.@

free-market economy alone with, and pushed by, the United States in its rise as the world's one and only superpower.

In the immediate aftermath of the fall of the Soviet Union, and throughout the 1990s, the world economy knew unprecedented levels of growth. Many economists believed that the crisis, long considered an inherent part of capitalism, was already history. The virtue of *laissez-faire, laissez passer*, though first proclaimed in a different historical context, seemed to provide a solution to virtually any social problem, including health care, education, social security, employment, poverty... and the few, though respectful, voices warning about the consequences of the Neoliberal reforms, like Joseph Stiglitz,[10] were simply ignored. Yet, despite the huge wealth creation that the global expansion of free-market provided in the 1990s, the issue of redistribution was never addressed; in fact, it was totally dismissed as irrelevant, or a non-issue, as market fundamentalists dogmatically believed in the ultimate equilibrium of offer and demand. Likewise, the destructive impact of massive consuming on the environment and the climate failed to create a global engagement to the Kyoto Protocol. As almost all the statistics showed year after year, the globalization of Neoliberal reforms failed to stop the widening gap of income distribution, which, in turn, deepened the social inequalities both within and between societies. Moreover, far from leaving behind the crisis cycles, the global expansion of the free-market in the 1990s went through at least four major breakdowns before facing, in the words of Roger C. Altman, "the Great Crash, 2008"[11]: 1994, Mexico; 1997, South-East Asia; 1998, Russia; 2001-2002, Argentina. Free-market globalization, in sum, provided unprecedented economic growth, yet at the same time it deepened the gap between the "haves" and "haves not," and led to wealth and power concentration both within countries and on the international stage. Liberal democracy, the other, and as much promoted, pillar of the post-Cold War winning formula, in turn, proved to be unable to address the issue through the polyarchycal[12] procedure.[13]

The social protest that emerged worldwide could, then, be conceptualized as the "voice" of those who were affected negatively by the global expansion of the free-market. Initial signs of a rising discontent in the world appeared in 1994 with the emergence of the Zapatista movement in Chiapas (Mexico). While the folklore of the rebellion copied the classical Latin American uprising, the Zapatistas were the first to introduce new means of struggle, especially Internet and mass media, and showed a deep understanding of some of the rules of the game in the globalized world. The Zapatista rising was mostly the protest of the most marginalized sector, the local indigenous people of Mexico, who not only did not see any benefit from the much praised North American Free Trade Agreement (NAFTA) but also feared that it would destroy their way of life and cause further misery. In Chiapas, then, the "truth" of the free-market benefitting all was severely questioned. Nevertheless the global protest movement was born, or became visible, with the outburst of a

digitised by A.R.A.R.@

massive protest against the World Trade Organization's (WTO) November 28–December 3, 1999 conference in Seattle.[14] An extremely diverse mass of civil society groups with no common agenda except their discontent about the negative impact of the free-market on labor, human rights, environment, gender conditions, etc., and with no hierarchical organization coordinated probably the first massive protest action of the global era. The greatest novelty of the Seattle mass mobilization was the move from a traditional way of leading a protest movement, one that is proper to political parties or Unions, to the logic of networking, a looser but more efficient form or organization. Furthermore, the logic of network instead of a formal organization allowed the implementation of direct democracy. Seattle, then, shaped the idea of a globalization centered on human issues instead of free-market expansion, and moved to a more radical, direct form of democracy instead of liberal, representative, democracy.

In this sense, Seattle became a turning point in the global political economy. It happened ten years after the birth and implementation of the Washington Consensus, in the midst of a deep recession in Latin American countries that had more or less followed the path of the ten commandments of the document to leave behind the so-called "lost decade" of the 1980s, come out of the debt crisis and start to grow. Yet despite the almost double-digit growth of the first five years of the post-Cold War, countries like Argentina, Mexico and Brazil, "discovered" the dark side of neoliberal globalization: double-digit unemployment, social insecurity, impoverishment, recession, severe deterioration of public health and education... The WB, IMF and other financial institutions had really no proposal except the same repertoire of more liberalization, fiscal discipline and privatization, while capital flight, facilitated by the lack of any State control on banks and financial entities, was once again drying up the wealth of best students of their lessons... At most, the WB came out with the idea of empowering civil society, included the issue of poverty on its agenda, and promoted the idea of social corporate responsibility without seriously addressing the structural causes of the new debacle. By 1998, the most affected sectors of a decade of neoliberal reforms had started to organize social networks, try new forms of protest and gain visibility in mass media. Picketers in Argentina, Cocaleros in Bolivia and landless people, Sem Terra, in Brazil, among others, became the new symbols of social protest and mobilization. Protest movements made their appearance also in Africa (mostly Kenya and South Africa), Asia (India in particular), and Europe (France, Germany, Holland, Belgium...), which, furthermore, would provide the intellectual framing and the philosophical content of the global mobilization against free-market fundamentalism.[15] Indeed, whereas engaged liberals and promoters of free-market globalization, like the former president of Mexico, Ernesto Zedillo, who later became the director of the Yale Center for the Study of Globalization, accused the protest movement of being "anti-globalization," the followers would identify themselves as "alter-globalization," following the

digitised by A.R.A.R.@

French formulation of "altermondialisme," and claim "Another World is Possible," through a series of public policies, including the Tobin Tax on financial transactions,[16] the cancelation of the foreign debt of developing countries, the reorganization of agriculture, free software, and so forth.

The foundational moment of the movement came with the emergence of the World Social Forum (WSF) in 2001, in what is known as the Porto Alegre process.[17] The WSF did not become a new "International" in the sense of the institutionalization of the world workers' movement in the 19th century, as some presumed, nor did it propose a new revolution. The annual meeting of tens of thousands of people in January of each year in, so far, Latin America, Africa and Asia, at the time when the World Economic Forum (WEF) is celebrated in Davos, Switzerland, has rather created a broad context for the most democratic debate and discussion of ideas and experiences aiming at making the "other world" possible. There is, of course, tension between the two main proposals of the Forum's orientation –maintaining its current status or working for a more hierarchic organization, "bridging" Porto Alegre and Davos, or asserting the global rise of the South, as was crystallized in the speeches of Brazil's Lulada Silva[18] and Venezuela's Hugo Chávez at the 2005 WSF meeting in Porto Alegre.[19] Yet it is wrong to conclude that the global protest movement stayed at the stage of mobilization without any concrete change of politics. At least two phenomena have their origin in the global protest movement of the late 20th century. The first one is the "Left Turn" in South and Central America with center-leftist parties and political organizations being elected and their program receiving wide popular support; the other phenomenon is the May-June 2005 referendums in France and Holland where the draft of the European Union's Constitution was rejected because of its failure to include the "social chapter" in the process of regional integration.

In sum, the global social protest at the end of the 20th century and the beginning of the 21st defined a democratic space for Voice to those who were marginalized in the transformational process of free-market expansion. In this sense, as William Smith and Patricio Korzeniewicz stated, the current global protest could be understood as the counter-movement to the expansion of the free-market in terms of resistance to the social destruction it implies.[20] Despite its heterogeneity and vast diversity, the global protest movement is broadly characterized by social sensibility; a social justice agenda; wealth redistribution and not philanthropy to address the issue of poverty; environmental sustainability; direct democracy; rejection of global financial governance by IMF and WB; a greater role for the State in regulating the market; and mobilized societies. The protest and the politics it generated aim at a radical reform of the global political economy in a firm evolutionary way linking the local with the global.

digitised by A.R.A.R.@

THE "SHOCKING" TRANSITION AND ITS AFTERMATH: EXPLAINING THE "SILENCE" IN THE FORMER EASTERN EUROPEAN AND SOVIET REPUBLICS

With rare exceptions, there were no social movements, NGOs or intellectuals representing any of Eastern European, and even less former Soviet republics at the WSF. It seemed that the momentum of the rise and expansion of global social protest was totally ignored by these societies, or instead of "Voice", the dominant behavior there was "Silence." Yet, the reasons for this "Silence" differ, for, as Mitchell A. Orenstein states, "the additional voice that people gain through democratic institutions has been crucial to the largely positive social-welfare outcomes in the new EU member states. Conversely, the lack of popular voice in politics allows former Soviet states to ignore the plight of the socially weak."[21] The picture, as he later on explains, is not, of course, as black and white as this statement. Moreover, both the Communist era and the process of transition of all these countries shared common characteristics. Thus, four key ways distinguished communist welfare States: a system built on the requirement of full employment; a social provision and variety of mechanisms for achieving social aims that were broader than in Western developed countries –though with a much lower service quality; State-owned enterprises that were not typically profit-making entities but rather institutions serving the people; and communist ideals emphasizing equality and valuing the working class. "In sum, the communist welfare States bequeathed a unique structural legacy based on full employment and enterprise-related benefits. Moreover, they were far more generous than noncommunist countries at a similar level of economic development."[22]

Likewise, the transition to a free-market economy was realized through three major shocks: "the elimination of most price subsidies, the end of full employment, and the transformation of state-owned enterprises into profit-making entities."[23] As Bela Greskovits[24] showed, the radical market-liberalization programs in former communist countries were not the only option; however, economists like Yegor Gaidar, who embraced the monetarist dogma and became a market fundamentalist, enjoyed important advantages over those who Grekovits labels as reformers or partisans of a slower and gradual path of transition. This was mostly because the reformers were too tied to the collapsing political systems and were not able to show any concrete results, whereas those who aggressively lobbied for drastic methods had novel, strong and promising arguments, and the support of neoliberal think-tanks, research institutions, and celebrity economists as advisors. Yet the choice of the "shock therapy" was not, as Naomi Klein[25] has explained, the brainchild of the newborn free-marketers in former communist countries; it was the policy package of an ideological crusade that Milton Friedman and his followers undertook against those who believed that governments had a role in the economy, mainly Keynesians, pretending to protect the purity of capitalism; nevertheless, far from being a fairy tale philosophy of freedom in action, the

digitised by A.R.A.R.@

application of this crusade has been "orchestrated raids on the public sphere in the wake of catastrophic events. Combined with the treatment of disasters as exciting market opportunities [that Klein calls] "disaster capitalism"."[26] First implemented in Chile during the military dictatorship of Augusto Pinochet (1973-1989), the Chicago School shock therapy package, the "Pinochet option," was applied in postcommunist Russia,[27] and, by extension, in practically all the other former Soviet republics.

What, however, was singular to the transition in Russia, and other Soviet republics, was the persistent importance of the State, as the new wealth accumulation implied a strategy of "State seizure".[28] In other words, it was not quite market liberalization that was taking place, but rather a corporatist model was coming into being. "The scandal wasn't just that Russia's public riches were auctioned off for a fraction of their worth –it was also that, in true corporatist style, they were purchased with public money ... In a bold act of cooperation between the politicians selling the public companies and the businessmen buying them, several of Yeltsin's ministers transferred large sums of public money, which should have gone into the national bank or treasury, into private banks that had been hastily incorporated by oligarchs. The State then contracted with the same banks to run the privatization auctions for the oil fields and mines. The banks ran the auctions, but they also bid in them –and sure enough, the oligarch-owned banks decided to make themselves the proud new owners of the previously public assets. The money they put up to buy the shares in these public companies was likely the same public money that Yeltsin's ministers had deposited with them earlier. In other words, the Russian people fronted the money for the looting of their own country."[29] Marshall Goldman labels as "piratization" this peculiar process of privatization.[30] A second singularity of the postcommunist transition in Russia, and former Soviet republics, was the criminalization of the economy and the embedment of criminal structures within the State.[31] In all, the shock therapy in Russia, and by extension former Soviet republics, led to a corporatist and criminal process of wealth concentration in the hands of a new global capitalist class. The process was embedded both with the legacy of communism, whereas, contrary to Ronald Reagan's famous "the State is not the solution, the State is the problem" declaration, the State still proved to be central for the "solution," yet not anymore at the service of the public good but rather the interests of the new "haves and haves more..." The Putin phenomenon made a difference only by reasserting the authority of the State over the oligarchs, threatening their interests only when they persisted in challenging this authority; otherwise, when they accepted stepping aside in politics, they did not really see any change affecting their wealth or income in favor of the people.

The shock therapy transition in former communist countries left a social policy deficit, as, in the words of Orenstein, "The neoliberal 'Washington Consensus' was clear on trade policy, market liberalization, and privatization,

digitised by A.R.A.R.@

but had little to say on the social-sector restructuring that was to become such a large part of postcommunist transformation."[32] What, according to his analysis, made a difference between one country and another when dealing with the welfare issue after transition, was, along with the intervention of transnational organizations, the level of democracy, which "is positively correlated with the level of social expenditure in postcommunist Europe and Eurasia. The Highest-rated democracies spend considerably more on social protection as a share of GDP than other states in the region –as much as 10 percent."[33] In this sense, the EU's intervention and conditioning for membership to Eastern European states has been crucial. "EU officials expressed concern about the possibility of "social dumping" from CEE countries, worrying that low levels of social spending in Central and Eastern Europe would force people to move west or to export their social and medical problems. Thus the EU encouraged prospective members to maintain a "European" level of social protection, but stressed that this should be affordable and sustainable. This explains, at least in part, the relatively high welfare spending of some CEE states."[34]

Within this context, two of Orenstein's conclusive remarks are of particular interest when addressing the issue of "Silence" instead of "Voice" in former communist countries. The first one is the dramatic increase of inequality after 1989, without, however, approaching the African or Asian levels. "It remains to be seen, however, whether income inequality will continue to grow. A widening disparity could threaten the social consensus behind welfare-state spending, as wealthier individuals opt out and poorer people fail to consolidate political support."[35] In other words, despite the income disparity, and perhaps because of maintaining some level of welfare-spending, a "social consensus" emerged to accept the new situation and not rise up against it. The second remark concerns the preference of Eastern European countries for the conservative model of welfare. "Strangely, the social-democratic model – arguably the most effective and perhaps the most suitable for a former communist state -- held no appeal for Central and East Europeans. Instead, CEE states drew primarily from their conservative pasts and the liberal policies advocated by the Washington Consensus. As the problems associated with these choices become apparent, particularly in the context of an aging population, postcommunist welfare states may begin to reevaluate their choice."[36] According to Orenstein's argument, then, in Eastern Europe, and in countries where the level of democratic governance is higher among the former communist countries, the social-democratic shift is still possible through the institutional channeling of the "Voice" of the people. However, the same could hardly be true for former Soviet republics. The reason is probably not only the persistent skepticism about any alternative that even remotely reminds people of the failed communist experience, but also the collective psychology of the *homo sovieticus*, the socio-anthropological type of the ordinary citizen in any of the former Soviet republics, and, in particular,

digitised by A.R.A.R.@

their understanding of the State. "The State for the *homo sovieticus* is not one of the institutions built through history with its proper functions and limits for its activity, but a super-institution enhancing everything, universal in both its functions and activities. Deep inside, the Soviet society perceives the State as a universal, premodern and paternalistic type of institution that interferes in all aspects of humans' life."[37] This persistent "statization"[38] of the ordinary *homo sovieticus* in the postcommunist context is perhaps one of the most powerful aspects of a political culture where the pressure from above for any social change has been at least rare, if not non-existent, since 1917, along with the conviction that the social question has been resolved, and, anyhow, it is up to the State, those above, to resolve it.

This is why the much praised "color revolutions" of Georgia, the Ukraine and Kyrgyzstan, often portrayed as a leap forward in the process of democratization, were merely a power struggle to seize the State, and, consequently, a larger portion of wealth, despite the popular enthusiasm and hopes for improving conditions. "By understanding that elites may be motivated by acquiring and preserving wealth rather than ideology, then color revolutions can be understood more as continuity with existing politics rather than a break with the past. Mass protest should then be conceived as the visible manifestation of existing power relations in the polity, rather than the ex nihilo emergence of the 'people' against the 'powerful'."[39]

ARMENIA: POLITICAL POLARIZATION AS A DISTORTION OF SOCIAL PROTEST

The post-Soviet transition in Armenia has largely corresponded to the dominant pattern of the same process in other former Soviet republics. Interestingly, the transition has not been an issue of critical analysis. With rare exceptions[40] where critical appraisal is applied to the causes and consequences of the shock therapy transition, practically all the intellectual output deals with technical aspects of the post-Soviet era. Rare, if ever, do they include strong statements like the three main obstacles that Muriel Mirak-Weissbach identifies in the path of development in Armenia: "first, over the past twenty years, a post-Soviet oligarchy has emerged, in Armenia as abroad, which exerts enormous influence on the economy and politics of the nation. Secondly, although nominally independent, Armenia, like the majority of the former Soviet republics, suffers from the continuing influence of major foreign powers in its economic, financial, and political life. Despite its commitment to independence and sovereignty, it continues to be played like a pawn on the strategic chess board, in a modern version of the Great Game, between the Anglo-American powers in London and Washington, on the one hand, and certain circles in Moscow. Thirdly, and perhaps as a consequence of the first two factors, the national political leadership has not managed to articulate and pursue a long-term vision for the nation."[41] And, with the exception of center-left journals such as *Tesaket*, or *Droshak*, analysis of the transition from a

digitised by A.R.A.R.@

socially engaged perspective[42] is, rather, a voice from outside –the Diaspora. The reason why critical approaches to the transition in Armenia are scarce is, of course, related to the available funding and the funding sources of social research in Armenia, a topic that is outside the scope of this paper, yet surely is worth addressing separately. And the lack of a critical approach to the Armenian transition explains the absence of research concerning the topic of social protest in Armenia.

Despite its broad similarities with other post-Soviet transitions, the Armenian case has its particular aspects too. The most important of them has been the war in Karabagh; other factors to take into account are the 1988 earthquake and the relationship with the Diaspora. War in Karabagh and the Diaspora factor, in turn, highlight the most important ideological motivation for transition: nationalism. In fact, nationalism, the awareness and defense of the national identity that was forged in the 19th century awakening movement of *Zartonq*, has been the motivation behind almost every single issue that involved more or less massive mobilization,[43] especially since the outburst of popular protest in 1965, during the commemoration of the 50th anniversary of the 1915 Genocide. Nationalism, in particular, explains the emergence and expansion of the Karabagh movement in 1988.[44] Yet nationalism had little, if anything, to say about the transition in Armenia. Moreover, within the circle of the intellectuals that assumed the leadership of the movement and the process of independence the lack of knowledge about how to proceed in the creation of the post-Soviet era national economic order was obvious. Nationalism and national aims were the only guidelines for the decisions made with respect to privatization and liberalization.[45] Furthermore, with war going on in Karabagh, the leadership of the movement and, after the independence of 1991, the elected government had to give priority to the necessities of the front. War, therefore, and later on military triumph, were important factors that restrained the expression of grievances during the process of "State seizure" in Armenia, and helped to lay down the foundations of the State.

Military success, perhaps, is what distinguishes the transition process in Armenia from the ones in neighboring Georgia and Azerbaijan, where too, nationalist feelings and motivation were the driving force behind the popular movements. Another unique aspect of the Armenian transition is a healthy debate at least until the end of 1994 both in the legislature and in public opinion about the way to proceed in the transition to decide both the state system –parliamentary or presidential regime -- and economic reforms – gradual versus shock therapy. The crackdown on the main political opposition in December 1994 facilitated the quick adoption of the Constitution in 1995, and the laws about privatization and opening the economy were passed without major debates. In sum, the authoritarian turn of Armenian post-Soviet politics by the end of 1994 opened the way to the emergence and consolidation of the social-economic order of wealth concentration in the hands of a minority, the so-called oligarchs, who monopolized the means of production and trade. As

digitised by A.R.A.R.@

for the economic policy, it mainly consisted of following the neoliberal prescriptions of the IMF and the WB to insure the capital flow and maintain fiscal balance and discipline in the most dogmatic monetarist understanding of the policy. Despite occasional declarations of a more strategic and mid-term approach to structuring the economy, such as the project of transforming Armenia into a "Silicon Valley," after the dismantlement of the industrial bases and the shock therapy, it has been practically impossible to move beyond the financial casino, service economy, foreign aid and IMF credit lines, construction, and remittances that lie behind the stabilization and extraordinary growth of 2003-2007. The structure of the economy, furthermore, led to a geographical concentration of the activity at the central part of Yerevan whereas the hinterland, periphery, and some neighborhoods of the capital were almost abandoned, with no real interest of investment except for the occasional mansion or church, usually built by an oligarch or a fellow Armenian that made money outside.

Given these conditions of economic hardship, it should not be surprising that people usually chose the "Exit" option, in other words leaving the country, for a better destination. For the ideologues and partisans of the shock therapy who, as Ter Petrosian's former interior minister Vano Siradeghyan once cynically put it, envisioned capitalism as the proliferation of informal trade in the streets, and the once folkloric *seghaniks*, emigration was not that bad at all; it followed the rules of the free-market and could even alleviate social tensions. Moreover, the Constitutional prohibition of double citizenship sent a powerful symbolic message to Diaspora enthusiasts with the perspective of realizing the dream of returning to the homeland: people were not particularly welcome, only money and investments. Policy modification, change of attitude and economic stabilization and growth after 1998 tempered the outflow of people; yet, the trend established by an estimated 800,000 to one million people who left Armenia between 1988 and 1998 has never been reversed, nor did the "Exit" option stop being the only way out of economic hardship and lack of a better future, especially for the young.

The "Voice" option, however, did not disappear altogether. Early signs appeared as soon as two years after independence, during the tough winter of 1993, when, in February, disillusionment with the promises of a better post-Soviet life drove thousands of angry people to Freedom Square. Some public figures went as far as to ask for the resignation of the government. Yet, concerned with the negative impact of internal social instability on the warfront, the most important opposition forces stopped short of supporting the demand. The next opportunity, and perhaps the best moment to change the political course in Armenia, came with the 1996 presidential elections. They ended with the repression of the opposition's protests against what it claimed to be fraudulent elections to assure Levon Ter Petrosian's reelection. The "velvet coup" of February 1998 and the resignation of an isolated Ter Petrosian created yet another moment to capitalize on "Voice" in politics. The

digitised by A.R.A.R.@

demand for justice in cases of corruption in the former regime was strong, and the new government seemed to support a parliamentary investigation. The so-called "Loqyan commission" made public alleged cases of corruption of, among others, former PM and free-market enthusiast Hrand Bagratyan, yet justice failed to condemn the main people indicted. The cases were closed and the government put an end to the investigative process. The reasons behind this decision are yet to be studied; however, the consequences are the suspicion that a silent deal was made between the old and new holders of power, and the widespread feeling that the powerful enjoy impunity. In sum, the 1998 turning point in Armenian politics introduced important corrections to the course of policy on national matters, such as the Karabagh conflict, Turkish-Armenian relations and the question of Genocide, and the attitude towards the Diaspora; however, the course of the economic policy was maintained and deepened. As far as the structure of wealth distribution, social inequality and political economy were concerned, there was much more continuity than change.

This is perhaps the first reason why the social question did not find its way to being formulated as "Voice." Starting with the controversy of the 1999 shootings in the National Assembly, the political struggle focused on regime change and was often driven more by personal grievance or ambition rather than ideological difference. Robert Kocharian's reelection in 2003 and his move to the logic of "coalition government" reduced even further the space for a democratic opposition able to attend to the social demands of the people. The fact is that economic growth did not really provide a satisfactory solution to the growing social gap, nor did the progress towards a higher quality of democracy with the 2005 Constitutional reform convince people of a better future. Theoretically, the new Constitution ensures in the long run a better redistribution of power and better representation, yet society did not seem to feel it made any difference in its everyday life. With the outburst of the "Rose Revolution" in Georgia, "Voice" in Armenia found a fashionable, though distorted, means of expression. The failure to implement a "colorful" regime change in Armenia in April 2004 as a result of repression, lack of ability among the leadership and the absence of foreign interest, led to a sort of "low density democracy," whereas the power of money seemed almost almighty in the making of politics, including the creation of political parties, and, of course, buying influence and votes in electoral campaigns.

Due to the "low density democracy" of this political dynamics and its lack of space for a healthy and efficient opposition, it left "Voice" without politics. No political force was willing, or able, to build its electoral base on the issue of social justice and, gradual, yet firm, systemic change for a better redistribution of wealth and reduction in the social gap. When "Voice" was deprived of politics, it accumulated grievances and anger that, on September 2007, Ter Petrosian capitalized on even though he really did not promise anything that would make people think that he would improve their condition.

digitised by A.R.A.R.@

CONCLUSION: POLARIZED POLITICS IN TIMES OF CRISIS

The post-March 1, 2008 polarization of Armenian politics has increased the vulnerability of the country in the context of the current global crisis. Tough times are to be expected in Armenia, and social tension could lead to disaster and collapse if it is not contained and social demands addressed properly. As the situation could well be lose-lose for all, it is to be hoped that the political elite will reach an understanding to avoid the worst-case scenario though differences and the power struggle will inevitably persist. Yet would this hoped for understanding within the political elite address the social needs and open a space for "Voice" in terms of demands? There are two important considerations for an answer to this question. The first one is that social demands should not be confused with philanthropy, and initiatives should aim at a more equal redistribution of wealth. The second consideration is that the dominant free-market orthodoxy lacks any experience or knowledge outside the so-far applied policies that, ironically, are the root cause of the crisis. The question, therefore, is whether any political force would be ready to focus on the social justice agenda and move towards the healthy capitalization of "Voice" for a radical systemic reform from below.

This leads us to the more conceptual issue of political culture in Armenia. As stated in this paper, nationalism is what especially distinguishes the political culture in Armenia, and, for that matter, in the Diaspora too. Yet, nationalism has always been thought of either in the context of the national liberation movement of the end of the 19th and the principles of the 20th century, or in the context of Diaspora and Soviet reality. Nationalism in the context of the free-market economy and the impact of late 20th century global capitalism on Armenian nationalist political culture has not really been a topic of study. Perhaps the current global crisis will create interest for further research on modern Armenian nationalism for both a deeper objective understanding of its evolution, and a normative apprehension of its future development.

REFERENCES

---

[1] Diana Epstein and John D. Graham, "Polarized Politics and Policy Consequences", Occasional Paper, 2007, Santa Monica, CA: Pardee Rand Graduate School. On the Web at www.rand.org Last Access on May 2008.

[2] Epstein and Graham, p. 1.

[3] Didier Brigo and R. B. J. Walker, "International, Political, Sociology," *International Political Sociology*, vol. 1, issue 1, March 2007, pp. 1-5.

[4] Albert O. Hirshman, *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.

[5] Carlos H. Acuña and William C. Smith, "The Political Economy of Structural Adjustment: The Logic of Support and Opposition to Neoliberal Reform," in *Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform. Theoretical and Comparative Perspectives for the 1990s*, Coral Gables, FL: North-South Center, University of Miami, 1994.

digitised by A.R.A.R.@

[6] Acuña and Smith, p. 19.
[7] Susan Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in World Economy*, New York: Cambridge University Press, 1996.
[8] Susan Strange, *Casino Capitalism*, New York: St. Martin's Press, 1997; Susan Strange, *Mad Money. When Markets Outgrow Governments*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1998.
[9] Karl Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, MA: Beacon Press, 2001.
[10] Joseph Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*, New York: W. W. Norton, 2002.
[11] Roger C. Altman, "The Great Crash, 2008," *Foreign Affairs*, vol. 88, n. 1, January/February 2009, pp. 2-14.
[12] Robert Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven, CT: Yale University Press, 1972.
[13] Noreena Hertz, *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*, New York: The Free Press, 2001.
[14] Alexander Cockburn, Jeffrey St. Clair, Allan Sekula, *5 Days that Shook the World. Seattle and Beyond*, New York: Verso, 2000.
[15] Eric Agrikoliansky, Olivier Fillieule, Nonna Mayer, *L'altermondialisme en France. La Longue Histoire d'une Nouvelle Cause*, Paris, France: Flammarion, 2005.
[16] Susana Merino, *La Tasa Tobin. Tres Años de Historia*, Buenos Aires, Argentina: ATTAC-Argentina, Peña Lillo/Ediciones Continente, 2001.
[17] Gianni Minà (ed.), *Un Mundo Mejor es Posible. Desde el Foro de Porto Alegre, Ideas Para Construir Otro Mundo*, Buenos Aires, Argentina: Capital Intelectual, S. A, 2002; Tom Mertes, *A Movement of Movements. Is Another World Really Possible?* New York: Verso, 2004.
[18] *Lula y Chávez en el Foro de Porto Alegre. Discursos y Resoluciones*, Buenos Aires, Argentina: Capital Intelectual, S. A., 2005.
[19] *Lula y Chávez*.
[20] William C. Smith and Roberto Patricio Korzeniewicz, "Latin America and the Second Great Transformation", *Politics, Social Changes, and Economic Restructuring in Latin America*, William C. Smith and Roberto Patricio Korzeniewicz (eds.), Boulder, CO: Lynne Rienner, 1997.
[21] Mitchell A. Orenstein, "PostCommunist Welfare States," *Journal of Democracy*, vol. 19, n. 4, October 2008, p. 81.
[22] Orenstein, p. 83.
[23] Orenstein, p. 83.
[24] Bela Greskovits, *The Political Economy of Protest and Patience. East European and Latin American Transformations Compared*, Budapest, Hungary: CEU Press, 1998.
[25] Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Henry Holt Books, 2007.
[26] Klein, p. 6.
[27] Klein, Chapter 11.
[28] Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, " 'Seize the State, Seize the Day' State Capture, Corruption, and Influence in Transition," Washington DC: The World Bank, Policy Research Working Paper 2444, September 2000.
[29] Klein, p. 233.
[30] Marshall Goldman, *The Piratization of Russia: Russian Reform Goes Awry*, New York: Routledge, 2003.

digitised by A.R.A.R.@

[31] Vadim Volkov, *Violent Entrepreneurs. The Use of Force in the Making of Russian Capitalism*, New York: Cornell University Press, 2002; David Satter, *Darkness at Dawn. The Rise of the Russian Criminal State*, New Haven, CT: Yale University Press, 2004.

[32] Orenstein, pp. 84-85.

[33] Orenstein, p. 87.

[34] Orenstein, pp. 88-89.

[35] Orenstein, p. 90.

[36] Orenstein, p. 93.

[37] Original in French; non-official translation of the author. The same procedure will apply throughout this essay to any quote the original of which is not English. Youri Levada, *Entre le Passé et l'Avenir. L'Homme Soviétique Ordinaire. Enquête*, Paris, France: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1993, p. 37.

[38] *Étatisation* in the original text.

[39] Scott Radnitz, "The Color of Money: Privatization, Economic Dispersion, and the Post-Soviet Revolutions," paper presented at the Association for the Study of Nationalities, Columbia University, April 12-14, . 2007, p. 2.

[40] Gevorg Poghosyan, *Hay Hasarakutyune XXI Darasgizbin* (Armenian society at the beginning of the 21st century), Yerevan, Armenia: National Academy of Sciences, Institute of Philosophy, Sociology and Rights, 2006; Ashod Markosyan, Nune Geghamyan, *Socialakan Qaghaqakanutyan Petakan Kargavorman Himnahartsere Hayastani Hanrapetutyunum* (the basic concerns of the state regulating policies in the republic of Armenia), Yerevan, Armenia: Tigran Medz, 2006.

[41] Muriel Mirak-Weissbach, "Armenia's Struggle for Independence," *Global Research*, August 12, 2008. On the Web at www.globalresearch.ca Last access August 23, 2008.

[42] Razmig Shirinian, *Jamanakakits Qaghaqakan Mtadzoghutyun* (current political thinking), [Beirut], Hamazkayin Vahe Sethian Press, 1998.

[43] Khachig DerGhougassian, *Conflictos Regionales en la posGuerra Fria. El Caso de Nagorno Karabagh*, M.A. thesis, FLACSO/Argentina (not published), Ch. 3, 1994.

[44] Sara Margaryan, "Armenian Social Movements at the Turn of the Era –Causes and Consequences," paper prepared for the conference "Confronting Cold War Comformity: Peace and Protest Cultures in Europe 1945-89," Prague, Czech Republic, August 2008. (Not published, quoted with the permission of the author).

[45] Vazgen Manukyan, *Gnatsqits Trchelu Jamanakn E* (it is time to jump out of the train), Yerevan, Armenia: Antares, 2002, pp. 50-56, 72-77.

digitised by A.R.A.R.@

ՇՈՒԿԱՑԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԺՕՒԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԲՈՂՈՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ
(ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՑԵԾԱԿԷՏ ՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԵՒԵՌԱՑՄԱՆ)

(Ամփոփում)

ԽԱՉԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

1 Մարտ 2008ը դարձակէտ հանդիսացաւ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական գործընթացին մէջ։ Նախկին նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի հետեւորդները նախաձեռնեցին բողոքի ցոյցերու՝ մերժելով 19 Փետրուար 2008ի նախագահական ընտրութեանց արդիւնքները, ըստ որոնց Սերժ Սարգսեան յաղթական դուրս եկած էր ընտրութեանց առաջին հանդրուանէն։ Ոստիկանական ուժերու բռնի ճնշման հետեւանքով սպաննուեցաւ տասը հոգի եւ հարիւրաւոր ուրիշներ ձերբակալուեցան։ Իրադարձութիւնը բացայայտեց Հայաստանի մէջ քաղաքական սուր բեւեռացումը, որ կը թուէր ըլլալ հետեւանքը Տէր Պետրոսեանի որոշման՝ վերջ տալու տասնամեայ իր լռութեան եւ դնելու իր թեկնածութիւնը՝ ընտրութիւններուն։ Իր այս որոշման դրդապատճառներէն անկախ, յատկապէս ուշագրաւ էր իր կարողութիւնը՝ քանի մը ամսուայ քաղաքական գործունէութենէ ետք հաւաքելու քուէներու քանմէկ տոկոսը, ըստ պաշտօնական տուեալներու։

Այս յօդուածը լուսարձակի տակ կ՚առնէ Հայաստանի մէջ քաղաքական բեւեռացումը՝ քննադատական ակնոցով եւ իբրեւ վարկած կը հաստատէ, թէ այս երեւոյթը բարացուցական է իբրեւ ընկերային բեւեռացում, սակայն խեղաթիւրուած բնոյթով։ Օգտագործելով Ալպերթ Հիրշմանի "ձայն, հեռացում եւ հաւատարմութիւն" քաղաքական տեսութիւնը, հեղինակը երեւոյթը կը բացատրէ իբրեւ "բարկութեան քուէ"ի դրսեւորում։ Ուսումնասիրութիւնը կը բացայայտէ նաեւ Հայաստանի կառոյցային պայմանները որոնք արգելք կը հանդիսանան ժողովուրդի ընկերային արդարութեան պահանջներուն արձագանգող այլընտրանքային քաղաքական ծրագրի մը յառաջացման, որով կրնայ իրականանալ ներկայ իշխանակարգի փոփոխութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

ARMENIAN PARTICIPATION IN THE LEBANESE LEGISLATIVE ELECTIONS DURING THE PRESIDENCY OF MICHEL SULEIMAN (2008-)[1]

ZAVEN MESSERLIAN

INTRODUCTION

A few months after the National Dialogue conferences began, and as it was to tackle the national defense strategy and the issue of the armament of the Resistance, a border incident during which Hezballah elements captured some Israeli soldiers, on 12 July 2006, became the spark of an Israeli - Hezballah war. The war lasted till 14 August 2006. Hezballah declared victory. The March 14 group blamed Hezballah for causing the war, with over 1200 deaths in Lebanon and a lot of damage to the infrastructure of the country. The group said the decision to make war was solely the right of the state and not any armed resistance group. The UN Security Council passed Resolution 1701 imposing a cessation of hostilities, asking the Lebanese government to introduce the army south of the Litani River, asking Israel to withdraw from occupied areas, increasing the UN peacekeeping forces, UNIFIL, asking for the disarmament of all armed groups within Lebanon, etc.

The internal dispute between "March 14" and "March 8" groups, who were in the government of Fouad Siniora, increased. The unresolved assassination of pro-March 14 political figures continued. The war issue, combined with the efforts of Saad Hariri, led March 14 group to instigate the establishment of the International Tribunal to investigate the murder of Rafic Hariri, find out who was responsible and later judge the perpatrators, created a lot of tension. Hezballah and Amal objected. Gen. Michel Aoun, who had been left out of Siniora's government and who signed an agreement of understanding with Hezballah on 6 February 2006 with his parliamentary group and movement as well as allies, supported Hezballah and Amal. Soon after the assassination of minister Pierre Gemayel on 21 November 2006, the conflict over the tribunal led to the resignation of all the Shiite Ministers who belonged to either Hezballah or Amal, as well as the resignation of the Christian minister who represented the president of the Republic, Emile Lahoud. "March 8" considered the government illegitimate and "March 14" considered it legitimate. A huge demonstration was held on 1 December 2006 and a permanent sit-in in downtown Beirut, by Hezballah, Amal, and Aoun's group and others, started paralyzing life there. However the March 14 group commemorated Hariri's death on February 14 of 2007 and 2008.

The situation in the country remained very tense. The assassinations and various bloody incidents continued. MP Walid Eido was killed by a car bomb

digitised by A.R.A.R.@

on 13 June 2007, and on 19 September 2007 MP Antoine Ghanem was killed in a similar manner. Both were "March 14" group members.

In the Nahr el Bared (North Lebanon) Palestinian camp serious clashes between Fateh el Islam and the Lebanese Army started in June 2007 and lasted for some months. The clashes ended with the Army's success in taking control of the camp, after the defeat of the Fateh el Islam fighters. These clashes further destabilized the country.

Speaker Nabih Berry did not summon the Parliament to any of its regular sessions, as he considered the government illegitimate on the grounds that a large community, the Shiites, were not represented in it.

Within the Armenian community the sequel of the 2005 elections was felt. The Tashnag Party, its affiliates and its organ *Aztag* ignored the activities of the Ramgavar, Huntchag and independent MPs and Minister Oghassapian. However, the three Armenian political parties' leaders met from time to time and kept their agreement to preside by turn the Armenian community's delegation in the National Dialogue Committee.

PARTIAL ELECTION OF NORTHERN METN, 2007

After the assassination on 21 November 2006 of Metn MP Minister Pierre Gemayel, son of the former President Amin Gemayel, the government had to organize partial elections within two months, but due to the tense and polarized situation in Lebanon and particularly in Metn, it did not. However, after the car bomb which killed the Beirut MP Walid Eido, seeing that the March 14 majority was eroding in Parliament, it decided to hold partial elections in Northern Metn and Beirut II. The elections were set for Sunday, 5 August 2007, although President Lahoud did not sign the decree calling for the elections.

Gen. Aoun's Change and Reform parliamentary bloc and his allies, the Tashnag Party and MP Michel Murr, decided to participate, although they considered the government illegitimate. On 23 July 2007 Gen. Aoun, Michel Murr and Hovig Mekhitarian met at the General's residence in Rabiyeh. They decided to defend the National Free Current's candidate, Camille Khoury.[2] After this meeting they said there was still a glimmer of hope for concord. General Aoun said "the martyrs are our martyrs too, but in Metn the current electoral campaign has a political nature." He added he had no personal problems with Amin Gemayel, the problems were over the rights of the president of the Republic and the constant marginalization of the Christian community.[3]

The candidate of the March 14 forces was the former president of the Republic, Amin Gemayel, chief of the Kataeb Party and father of the assassinated MP Pierre Gemayel.

Before their declaration to support Camille Khoury the Tashnag Party had tried to reconcile Amin Gemayel and Gen. Aoun, on condition that Gemayel would withdraw and present the candidacy of his son, Sami Gemayel, but they

digitised by A.R.A.R.@

had not been able to convince him, so the reconciliation was not materialized. The TPLCC thus remained faithful to its political ally Gen. Aoun and supported the latter's candidate.[4]

On 27 July 2007, receiving a delegation from Jdeyde and Sad Baushrie, Gen. Aoun referred to the unfair electoral law of 2000, which had deprived the Armenians in Parliament and the government of their representation. He was alluding to his ally, the Tashnag Party.[5]

On 29 July 2007 the TPLCC issued a communiqué saying they would not participate in the Beirut II elections based upon their 2005 decision not to participate in the Beirut elections to protest against the unjust electoral law. However, they would participate in the Northern Metn elections, allying with Gen. Aoun and Michel Murr, and supporting candidate Dr. Camille Khoury.[6]

Gen. Aoun declared he was against turning the contested Metn seat into a family inheritance, and that Gemayel should keep his position as former president of the Republic.[7]

The Huntchag and Ramgavar Azadagan parties, and also the LASA (Free Lebanese Armenian Movement), declared their support for their ally in the March 14 forces, Amin Gemayel, in Northern Metn and March 14 candidate, Mohammed Itani, in Beirut II. The Huntchag Party Lebanon Executive Body issued a communiqué in this respect on 1 August 2007.[8] The Huntchag Party Lebanon Executive Body delegates visited Amin Gemayel at his Bikfaya residence and declared their support for him.[9]

On 31 July 2007 Amin Gemayel visited Catholicos Aram I of the Great See of Cilicia at the Bikfaya summer residence.[10]

On 3 August 2007 at Debaye's Emile Lahoud center, an electoral meeting was held organized by the National Free Current, the Tashnag Party and Michel Murr. Among the speakers was MP Hagop Pakradouny. He said there was no difference between the organizers, they were free and they refused the marginalization of the majority of Armenians and humiliation (they had suffered in the elections of 2005). The other speakers were Murr and Gen. Aoun.[11]

Meanwhile on 3 August 2007 Amin Gemayel met in Bikfaya Lebanese Forces leader Samir Geagea and National Liberal Party Leader Dory Chamoun, who declared their support for him. Geagea said tens of dozens of buses had come from Damascus transporting hundreds of [naturalized] Syrians who would vote in the partial elections. Dory Chamoun said "Michel Nasrallah must not register a victory" alluding to the Aoun-Hezballah agreement. Gemayel said he congratulated Aoun on being friends with the Kanso (Ba'asist) family.[12]

The elections were held as planned in a politically tense but calm atmosphere as planned on 5 August 2007. The army, the internal security forces and the Ministry of the Interior controlled the situation.

digitised by A.R.A.R.@

The official results were as follows –[13]

Beirut II –		
Mohammed Itani	22988	votes
Ibrahim Halabi	3556	votes
Zuhair Khatib	75	votes
Rashid Kardouhi	72	votes
Saleh Faroukh	3	votes
Maher Abou Khdoud	received no votes.	
Nothern Metn –		
Camille Khoury	39534	votes
Amin Gemayel	39166	votes
Joseph Asmar	10	votes

Mohammed Itani and Camille Khoury were declared elected.

It became apparent that in Northern Metn out of 169,340 people who had the right to vote, 79,642 had participated in the election. 978 votes were annulled, due to irregalarities. Voter turnout was 46.5 percent.[14]

According to various statistics, Aoun's candidate who won with a difference of 418 votes received 80% of the Armenian votes, 97% of the Shiite votes, and 50% of the Sunnite votes, while 57% of the Maronite votes were for Gemayel and 43% to Dr. Camille Khoury.[15] Aoun's candidate received 20,000 less votes than Aoun's list candidates in 2005. While Pierre Gemayel had received about 1600 Armenian votes in 2005, in 2007 his father obtained about 2000 Armenian votes, out of 10,089 Armenian votes.[16] In the region of Bourdj Hammoud Gemayel received from non-Armenian and Armenian voters 3016 votes. Gen. Aoun was pleased; his parliamentary bloc increased from 21 to 22.

The results were headlined as follows in the Armenian party organs –

Aztag – "The Lebanese Armenians once more voted for the decision of the Tashnag Party. National Free Current-Tashnag-MP Michel Murr alliance candidate Dr. Camille Khoury victorious."[17]

Ararad - "The Future Current Candidate won the seat in the Beirut II electoral district. The Metn elections confirmed Gemayel's popularity in the Maronite community."[18]

Amin Gemayel, bitter in his electoral defeat, made attacks in particular on the Tashnag Party and in general on the Lebanese Armenians during a live televised program of LBC's *Kalam el Nass* in which one of the participants was MP Hagop Pakradouny. During the program Gemayel's declarations were televised. In a second declaration Gemayel tried to rectify his first declaration. Gabriel Murr also made similar declarations and said the Armenians should have their electoral district in Bourdj Hammoud disconnected from Metn.[19]

digitised by A.R.A.R.@

Gemayel declared Tashnags must not "steal" the votes of the "real Christians of Metn" and said the will of Metn should not be dictated by the Armenians. Gemayel accused the Tashnag Party of using "unacceptable" election practices, and questioned their alliance with Gen. Aoun. Gemayel said, "Aoun called the group a mafia and undemocratic" citing a statement he said Aoun had made on 29 May 2002 in *AnNahar*. Gemayel said he was preparing a file on the "forgeries" committed by the Tashnag Party in Bourdj Hammoud and that it should be investigated soon. He added "we have close ties with Armenians, but what the Tashnag Party did was unacceptable."[20]

The TPLCC issued two statements on 7 August 2009. In the first one it said it was not the first time political or electoral sides tried to blame the Armenians and especially the Tashnag Party for their electoral failures. Furthermore, some had put their bets on a split of Tashnag ranks and leadership and exploited the case of some expelled party members and financed them to create an anti-Tashnag movement spreading false rumors. The Party deplored the fact that for one seat an attempt of settling accounts was made with a party that was not fanatical and racist. In the second statement the Party echoed Gemayel's announcement that his failure was due to the Armenians and in particular the Tashnag Party. Gemayel in his attack tried to divide the Lebanese Armenians and the Tashnag Party members, symphatizers and opponents, who condemned his declarations.[21]

Indeed the Huntchag Party Lebanon Executive Body, who had campaigned and voted for Gemayel, without naming him, said some political personalities who were displeased with the election results had blamed the Lebanese Armenians for their failure. The Party condemned this and said it was the right of every political current to make electoral alliances as they saw fit.[22]

Catholicos Aram I of the Cilician See also asked on 6 August if the sides could not have avoided the tense situation and accusations. Patriarch Sfeir said he had tried to bring forth a mutual agreement between the sides, but the Christians went to the polls with a divided spirit. He also said the accusations against the Armenian community by some were unacceptable and baseless.[23]

The Political Council of the Armenian Parliamentary Bloc condemned Gemayel's and Gabriel Murr's "racist declarations".[24]

MP Hagop Pakradouny said Gemayel had to apologize to the Armenians and that if he decided to visit the TPLCC, he would be accepted by them. He said it is not true that the Tashnag Party had communicated with the American Embassy on the issue of the partial elections. He added no one was more Christian, than the Armenians, who were the first to accept Christianity as their state religion in 301 AD.[25]

MP Nabil Nicola of Aoun's bloc said the Armenians were one of the first Christian peoples, and Armenians were in Metn from the days of Greater Lebanon and were not newcomers, as some political sides had declared.[26]

digitised by A.R.A.R.@

President Lahoud also said to his visitors on 8 August, if one wanted to be in disagreement let this be on a political basis and not a sectarian basis. It was not possible to address accusations to a Lebanese community and say it was not Lebanese anymore, as happened in the case of the Armenians. He said that Armenia was the first state to accept Christianity as its state religion and it is wrong to say the Armenians are not Christians.[27]

Many political personalities visited the TPLCC and showed their support. Some of them were former Minister Talal Arslan,[28] a Hezballah delegation, Fouad Makhzoumi, Tadamon Party Chief Emile Rahme,[29] Aoun's bloc MPs, Michel Murr, Sleiman Franjie, an Akkar Muslim delegation led by Sheikh Abdel Salam Haraji, and others.[30] There were declarations of solidarity by speaker Berry[31] and the Zahle Bloc of Elias Skaff.[32]

The TPLCC in its turn visited Catholicos Aram I, Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX and Rev. Meguerditch Karageuzian, President of the Near East Union of the Armenian Evangelical Churches. The party discussed the latest developments resultant from the partial elections.[33]

On the same day, 8 August 2007, former president Amine Gemayel visited Catholicos Aram I at his Bikfaya residence. The Catholicos conveyed to him his and his community's outrage "at the allegations and irresponsible declarations" made after the partial elections. Gemayel in his turn clarified that personally he had made not one injurious statement concerning the Armenian community and that his expressions dealt with the electoral process only. He said he reconfirmed his great respect for the Armenian community.[34]

Gemayel on 12 August declared in Bikfaya "let us close this page of the elections and look to the future", to which MP Pakradouny replied "we are waiting for practical steps and our doors are open to all". Murr in his turn, in the Tashnag headquarters, said, "It is a virtue to accept a mistake and rectify it". The TPLCC expressed thanks for the solidarity statements and visits, as well as saying Gemayel's recent declarations were the first step to rectifying the disrespect to the Lebanese Armenians and the Tashnag Party.[35] However, Gemayel did not visit the TPLCC headquarters.

The Huntchag Party Dkhrouni Student Youth Union's delegation met Amin Gemayel on 9 October 2007 in his Bikfaya residence. Gemayel reiterated that his declarations were not directed against the Armenian community "but an Armenian party, whose leadership's particular steps do not correspond to the Armenian reality". Also during the meeting appreciation was shown for the increase of Armenian votes in favor of the March 14 candidate.[36]

The Free Lebanese Armenian Movement's (LASA) leader, Gen. Nareg Aprahamian, said Gemayel's nervous outburst was against the Tashnag Party leadership and not the Lebanese Armenians; they were not expelled members but had all resigned from the party of their own free will. He added the marginalization of the community was due to the party leadership who, at the beginning of Lahoud's presidency, saw the imprisonment of a minister,

digitised by A.R.A.R.@

resignation of first category officials and the refusal to appoint a second Armenian minister.[37]

The Speaker of the Parliament, Nabih Berry, when he summoned the Parliament solely to elect the parliamentary committees, had the Ministry of Interior's decree on the election results read. Thus he recognized the result of the partial elections, decided upon by a government he considered illegitimate, particularly as the call of the election was not endorsed by the President of the Republic.

THE POLITICAL SITUATION PRIOR TO THE LEGISLATIVE ELECTIONS OF 2009

According to the constitution the Speaker called the parliament to elect the successor of the outgoing president Lahoud on 25 September 2007. But the opposition boycotted the successive sessions and did not agree to the candidates of the majority March 14 group. Lahoud left the presidential palace at midnight on the last day of his term, 23 November 2007, before a successor was elected.

Eventually the majority agreed upon a candidate accepted by all, the Commander-in-Chief of the Army, General Michel Sleiman. However, the opposition, without objecting to the candidate, did not attend the set presidential election sessions, as they had their terms for the formation of the government to be formed after the presidential elections.

The situation was very tense in Lebanon; the sit-in continued; the country and the parliament were paralyzed. When Siniora's government, upon the insistence of Walid Jumblat, decided to take measures against the cellular telephone network of Hezballah, just prior to the Labour Union's strike and demonstrations against the high cost of living, the situation worsened. Clashes took place in certain neighborhoods and roads were blocked by Hezballah and Amal, including the airport road. On 7 May 2008 Hezballah and its allies intensified their penetration into West Beirut Sunnite quarters and attacked Hariri's Future TV and radio stations as well as Radio Sevan, which belonged to Ara Sisserian. Armed elements took control of West Beirut and cut road links with East Beirut, except for the harbour road. The army did not intervene in Beirut or elsewhere in Lebanon. The airport was closed. Almost all schools in West Beirut closed. A good number of people could not reach their places of work. For days armed elements were seen in key areas of West Beirut.

The May 7 incidents led to a compromise. Qatar sponsored a conference at Doha, in which the National Dialogue groups participated including the Armenians. After days of negotiations on 21 May 2008 an agreement was reached on the formation of the government and changes in the electoral law. The question of the arms of Hezballah would be dealt with in the National Dialogue conference.[38] This agreement would pave the way for the presidential elections in Parliament.

digitised by A.R.A.R.@

In Doha, the agreement reached concerned the formula on which would be based the formation of the cabinet and the electoral law. Out of 30 ministerial seats 16 would be given to the majority March 14 group, who would not have an absolute majority. The opposition March 8 group would have 11 ministerial seats, thus enabling them to veto any major decisions not approved by them. The President of the Republic would have 3 ministers appointed by himself.[39]

As far as the electoral law was concerned, it was agreed to hold elections based on the smaller administrative area, the caza, to follow more or less the electoral law of 1960, and to divide Beirut into three electoral districts.[40]

Beirut I would have one seat each for Maronites, Greek Orthodox, Greek Catholics, Armenian Orthodox and Armenian Catholics. Beirut II would have 2 Armenian Orthodox, 1 Shiite and 1 Sunnite seats and Beirut III would have 6 Sunnite, 1 Shiite, 1 Greek Orthodox, 1 Protestant and 1 Minorities seats.[41]

After heated discussions on the Armenian representation, it was agreed that in Beirut II one seat would go to the March 8 ally Tashnag Party and one seat to the March 14 Armenian allies. Furthermore it was agreed that the Sunnite seat would go to Hariri's Future Movement and the Shiite seat to the Hezballah-Amal alliance, to prevent a fierce campaign and to achieve a fair representation of the political forces on the ground. The other seats in Beirut I and III would be open to contestation.[42]

On 22 May 2008, *Nahar* gave the geographical divisions of each Beirut electoral districts and the number of voters therein, according to each community.[43]

Beirut I – Ashrafieh, Rmeil and Saifi	
Greek Orthodox	25,211
Armenian Orthodox	16,489
Armenian Catholic	4,813
Protestants	2,171
Greek Catholics	12,698
Maronites	16,447
Other Christians	10,403
Druzes	268
Sunnites	6,275
Shiites	1,831
Total	**96,669**

Beirut II – Mudawar, Marfa and Bashoura	
Greek Orthodox	2,403
Armenian Orthodox	29,643
Armenian Catholic	3,729
Protestants	2,436
Greek Catholics	2,314
Maronites	3,866

digitised by A.R.A.R.@

Other Christians	3,505
Druzes	133
Sunnites	30,597
Shiites	27,689
Total	**106,637**

Beirut III – Mazraa, Zokak el Blat, Minet el Hosn, Museitbeh, Ain el Mreysse and Ras Beirut.

Greek Orthodox	17,003
Armenian Orthodox	5,425
Armenian Catholic	1,153
Protestants	3,054
Maronites	5,786
Other Christians	8,882
Druzes	4,735
Sunnites	172,756
Shiites	38,052
Total	**267,893**

Once the agreement was signed, the door was opened for the presidential elections. On 25 May 2008 Gen. Michel Sleiman, was unanimously elected President of the Republic, after a vacancy of six months since Lahoud's departure.

On 11 July 2008 a new government of 30 members led by Fouad Siniora was formed, on the basis of the Doha agreement, with the primary task of organizing the legislative elections.[44]

THE PRE-ELECTORAL SITUATION WITHIN THE ARMENIAN COMMUNITY

The world Tashnag and Ramgavar Azadagan leaderships met in the capital of Armenia, Yerevan, in November 2007, and signed an agreement of cooperation in national affairs. The Huntchag party did not participate in the meeting.[45]

In Lebanon as well the leadership of the three local parties met on 6 December 2007 to discuss local issues.[46]

The divisions within the Ramgavar Azadagan Party were exacerbated. The party organ, *Zartonk* daily, ceased publication from 11 January 2007 to the end of April 2008; it reappeared on 1 May 2008 first as a weekly, then semi-weekly and later thrice weekly. The editor-in-chief, Barouyr Aghbashian, who had resigned in protest from party membership, was replaced. The internal opposition, just prior to the legislative elections of 2009, started the publication of a monthly newsletter.

The Communist *Gantch* weekly had also ceased publication in November 2006 after its editor Barouyr Yeretsian passed away on 9 September 2006. On

digitised by A.R.A.R.@

the other hand, the Huntchag Party seemed to unite its ranks and gather some strength, and its organ *Ararad* was published as a daily, as of March 2008, after being a weekly then thrice weekly for some time.

The movement created by the former Lebanese army general Nareg Aprahamian, former Ambassador Dr. Vatche Nurpetlian, and others, as LASA opened a club right in the heart of Bourdj Hammoud, and also on Mar Mikhael street in the Nahr area. Essentially they were a splinter group from the Tashnag Party. The general, who had resigned from the Tashnag Party, was declared expelled by the party. The new group publicly celebrated Armenian Martyrs' Day on 25 April 2008. For sometime they also published a magazine.

Due to the assassination of several MPs and the fear that the majority forces in parliament would thus be reduced, almost all March 14 MPs and ministers, including the Armenian MPs, took up residence at Hotel Phoenicia and later at other sea-front hotels rather than at their homes and did not circulate, except to attend parliament and bloc meetings under strict security measures. The Huntchag and Ramgavar Party Lebanon leadership visited their MPs at their hotel residences.[47]

Representatives of the pro-March 14 Armenian parties, the Huntchags, Ramgavars, LASA, and Ararad Union, met Minister Oghassapian and MPs Djeredjian and Toursarkissian and decided to participate massively in the 14 February 2008 meeting at the Martyrs Square in downtown Beirut in commemoration of Hariri's assassination.[48]

Michel Murr, some time before the May 7 incidents had left Aoun's parliamentary group, disagreeing on Aoun's stand over the presidential elections. Murr declared that he regretted joining forces with Aoun during the partial elections of Northern Metn in August 2007, which resulted in former president Gemayel's defeat. The Tashnag Party had visited Aoun and reaffirmed their solidarity with him and also had maintained their alliance with Murr.[49] However the Tashnag Party did not participate in the Municipal councilors meetings that Murr had organized.[50]

After the 7 May 2008 incidents in West Beirut, the three Armenian political parties' leaders met and issued a joint declaration on 10 May 2008, saying that they had met and discussed matters concerning Lebanon and the Armenian community.[51] The same day the Huntchag Executive Body condemned the burning of Radio Sevan.[52]

Later, after the election of president Sleiman, each Armenian party leadership, accompanied by their MPs visited the president at the presidential palace in Ba'abda.[53]

In the new government of Fuad Siniora the Tashnags were represented by Minister of Energy Alain Tabourian and the March 14 parties, the Ramgavars and the Huntchags by Minister of State Jean Oghassapian.[54]

Soon after the Doha agreement and particularly after the formation of the new Siniora government, pre-electoral activities started.

digitised by A.R.A.R.@

Gabriel Murr, on 3 July 2008, visited the Tashnag headquarters and declared he had come "to rectify a careless attitude which belonged to the past", referring to his impertinent declarations after the Northern Metn partial elections. The Tashnag MP Pakradouny afterwards declared that the page of the declaration of Gabriel Murr was closed.[55] A week later on 10 July the TPLCC delegation visited Michel Murr and said their visit was to confirm the party's alliance and friendship with Murr, which would continue in the elections of 2009. Murr also confirmed that he would participate with the Tashnag Party in the forthcoming election.[56] Also, one week after their visit, a TPLCC delegation visited Gen. Aoun and declared their alliance with him should stand firm and the party would cooperate both with Aoun and Murr in the elections.[57] Murr later on said it was early to present the lists of candidates.[58] On 18 July 2008 the Tashnag Party received the visit of a Baas party delegation.[59]

There was talk of a list in the March 14 forces Northern Metn which would include Amin Gemayel, Nassib Lahoud and an Armenian, but it was speculation.[60]

On 4 August 2008 MP Pakradouny declared the Tashnag Party was open electorally to all sides in Metn. He added that relations with the Kataeb Party needed a positive step on the part of Amin Gemayel. He further said the alliances of the Tashnag in Beirut, Bekaa and the Metn remained unchanged.[61]

In the Huntchag daily *Ararad*, on 22 July 2008, the party indicated the party electoral central committee office days and hours and invited party members and supporters to present themselves to check on their electoral status.[62] Vice-PM Abou Jamra of Aoun's bloc declared their allies in the opposition were to be their candidates in the elections of 2009.[63]

THE LEGISLATIVE ELECTIONS OF 2009

The electoral law was approved by the parliament on 29 September 2008. The proposal of printed electoral ballots with the names and pictures of all the candidates of a given district did not pass. The electoral registration voting card was abolished; instead, according to article 88 of the electoral law, voters would present their I.D. cards to vote and a finger would be marked by ink. Lebanese émigrés could not vote in 2009 in their places of residence abroad. This was left to 2013. However, if they presented themselves in Lebanon and their names were on the electoral registration lists, they could vote. The lowest age for voters was maintained at 21 years old.[64]

Articles 1 and 2 and article 67 mentioned the right of each candidate to full access to the public media. Article 70 gave each local authority the right to set the zones where electoral material would be posted. Article 71 forbade any electoral publicity at the doors of polling stations. Article 57 set 150,000,000LL as the maximum a candidate could spend for electoral expenses, which would later be controlled by the Committee of control of the elections. Article 73 also forbade the diffusion of any forms of publicity on the

digitised by A.R.A.R.@

day before the election till the voting was over. Article 78 gave the Committee of control of the elections, the right to take sanctions against the media if they failed to observe the dispositions of the electoral law.[65]

In its meeting of 14 December 2008 the government formed the Committee of control of the elections, chaired by Ghassan Abou Alouan and composed of ten individuals. The committee included an Armenian Evangelical, Dr. Arda Ekmekji, Dean of Arts and Sciences at Haigazian University of Beirut, who previously was in the Committee formed to present a new electoral law which was presided by Fuad Boutros.[66]

The Minister of the Interior, Ziad Baroud, who also had been previously in the Boutros Committee, firmly took charge of the electoral process. He announced that the legislative elections would be held in one day on 7 June 2009, in all Lebanon, contrary to the previous system of holding the elections over several Sundays. The minister also said all I.D. demands should be presented by 28 February 2009. Later on this deadline was extended to facilitate the task of voters.[67]

Once the electoral law was approved by parliament, electoral activities accelerated. At this juncture patriarch Sfeir warned against the victory of March 8 forces in an interview in *Al-Massira,* making clear his position.[68]

There was persistent talk that Minister Jean Oghassapian would present his candidacy in Northern Metn.[69]

MP Michel Pharaon organized a meeting in Biel, in which Future Bloc leader Saad Hariri was represented by MP Serge Toursarkissian. Pharaon said Ashrafieh refused to fall to inter-Christian conflicts and that there would be no national reconciliation without reconciliation in Beirut.[70]

Michel Murr declared he would carry out his electoral campaign as an independent, but that his alliance with the Tashnag was firm, and that he would examine the possibility of cooperating with other forces that had a popular presence in Metn.[71]

On 2 November Minister Oghassapian, MPs Dr. Djerejian, Kassarjian and Toursarkissian met Saad Hariri and examined the forthcoming elections.[72]

On 16 November MP Pakradounny declared the Tashnag Party's aim was to reinstall the six-member Bloc of Armenian MPs. He further declared their alliance in Northern Metn would be extended to all Lebanon, as it was impossible to side with a group in one area and campaign against it in another.[73]

On 27 November the Huntchag Executive Body delegation accompanied by Dr. Djeredjian visited Prime Minister Siniora and re-confirmed their support to his government[74] as the Ramgavar Azadagan District Council accompanied by Kassarjian had already done.[75]

There were noteworthy visits by the TPLCC, to Maronite Patriarch Sfeir (7 November), Speaker Berry (11 November), Metropolitan Elias Aoude (11 November), Sheikh Abdel Amir Kabalan, vice-chairman of the Shiite Supreme Council (12 November), Minister of Defense Elias Murr (13 November),

digitised by A.R.A.R.@

Prime Minister Siniora (24 November), Minister of Culture Tammam Salam (27 November), Minister of Information Tarek Mitri (28 November) and the commander-in-chief of the Lebanese Army, Gen. Jean Kahwaji.[76]

On 1 December 2008, a TPLCC delegation composed of Hovig Mekhitarian, Dr. Sebouh Hovnanian and MP Pakradouny, visited Damascus. They were received by the Syrian president, Bashar Assad. The Party praised president Assad's firm attitude of support for Lebanon's unity, security, stability and the strengthening of Beirut-Damascus relations.[77]

In an interview Party representative Mekhitarian declared the Tashnag Party was in the opposition, but did not form part of the March 8 forces; it had its own special policy and differed from those taking part in the March 8 forces.[78]

The TPLCC received the visit of the adviser of the USA Foreign Relations Committee President, Terry Kanak, along with the American Ambassador, Michele Sasson, on 16 February in its headquarters and conveyed its stance concerning the forthcoming elections.[79]

On 22 January a TPLCC delegation led by MP Pakradouny met Gen. Aoun to discuss electoral issues.[80] On 11 February 2009 MP Pakradouny declared in an interview on NBN TV station that the Tashnag Party remained Gen. Aoun's ally and would also maintain its alliance with Murr.[81]

On 21 February MP Pakradouny met President Sleiman at Ba'abda.[82]

The Ramgavar Azadagan Party internal dissensions were aggravated. On 27 November 2008, Dany Haddad echoed the party's problems in an article in the local *Al-Alkhbar* newspaper, which said 128 party members were opposed to MP Hagop Kassarjian's candidacy in the legislative elections as Ramgavar Azadagan candidate and called for new Party internal elections by the Party's Lebanon District Council. Furthermore the Ramgavar opposition said their conflict with Kassarjian was not because of his political stand, (i.e. with the 14 March group) but because of his conduct within the Party. In the end the opponents of Kassardjian requested Saad Hariri to reconsider Kassarjian's candidacy as they claimed "he did not represent the Ramgavar Party".[83]

Just three days later, on 30 November 2008, in the Emile Lahoud Center at Dbaye, on the occasion of the foundation of the Lebanese Armenian Universitarians' Union (LAUSA), the founding president Sebouh Mkhdjian, who worked for MP Michel Pharaon, spoke to the 1000 or so present at the meeting.[84] Speculation ran high that Mkhjian, supported by Pharaon, would run for the Armenian Orthodox seat in Beirut I, against Kassarjian. It was reported many Ramgavars attended the gathering.[85]

On 5 December 2008, Minister Oghassapian, MPs Djeredjian, Kassarjian and Toursarkissian met president Sleiman and declared their support for his balanced policy.[86] Newspaper reports revealed that the delegation spoke to the president about "the rotation principle" of the Armenian MP's delegation to the National Dialogue conferences, as after Doha, only MP Pakradouny had

digitised by A.R.A.R.@

represented the Armenians, in the resumed National Dialogue meeting summoned by the president.[87]

The Ramgavar Azadagan opponents of Kassarjian issued a newsletter, in which the appeal of the party's Central Council to the Lebanese Armenians was published. In the appeal, dated 24 December 2008, which the Party's Lebanon organ *Zartonk* did not publish, the Central Committee said it was essential that the Lebanese Armenian Community came forth in a reconciliatory mood and ready for mutual concessions considering the situation in Lebanon and the community. The whole Lebanese Armenian community had to present one single front of unity and concord in the Lebanese legislative elections.[88]

In late December 2008, the Lebanon District Council of the Ramgavar Azadagan Party, held a large meeting of members at which the opening words were by the Council's Chairman, Dr. Avedis Dakessian. The second speaker, MP Kassarjian, said the Party had decided to participate in the electoral campaigns in Beirut, Metn and Middle Beka'a, and would support Saad Hariri and his policies. He also said it was not a secret that there was internal opposition within the party, that Ramgavar meant democratic, so in this respect, the opposition must be respected by the leadership and vice-versa. He appealed for mutual understanding and concord. He said elections would come to prove that within the Lebanese Armenian community there was a large mass that showed cooperation on ideological grounds for a free, unrestrained democratic and independent Lebanon.[89]

Despite the appeal of the Central Council of the Ramgavar Azadagan Party, the Lebanon District Council organized a meeting at the Tekeyan Center on 24 January 2009. Among those present were Minister Oghassapian, MP Kassarjian, Hagop Vartivarian (a party leader from the East Coast of USA), Mustaqbal (Future) Current's official responsible for Armenian Affairs Ara Sisserian, former Central Council member Haig Naccashian (from Canada) and party members. Hrair Hovivian, announced in the name of the Lebanon District Council of the Party that their 2009 legislative election candidate was the incumbent MP, Hagop Kassarjian.[90]

In a speech at the same meeting, the Tekeyan Cultural Association Founders' Council chairman Garabed Babahekian expressed the hope that Vartivarian would do the necessary work to settle the "chaos" prevalent in their organization.[91] In another meeting of support organized by the Tekeyan School on 20 February 2009, MP Kassarjian said they supported the restoration of the Armenian Pparliamentary Bloc, but the Bloc's activities should be with the cooperation of all sides, not with one side imposing its views on all.[92]

On 27 February 2009 the Ramgavar opposition issued a declaration in its newsletter number 1, and said they were in favor of the Lebanese Armenians participating in the election with one unity front under the name of Armenian Parliamentary Bloc, where all sides would be represented without any

digitised by A.R.A.R.@

discrimination. They said this was the right track, as the party Central Council's appeal of 24 December 2008 had announced.[93]

The Lebanon District Council disregarded the Party opposition's stand in the general meeting of party members held at the Tekeyan Center on 13 March 2009. MP Kassarjian said *Al-Alkhbar* newspaper had announced that there was opposition within the party who were against his candidacy and that they had proposed the name of Sebouh Mkhdjian as candidate. He said how Mkhdjian, who worked in Michel Pharaon's office, could be related to people in the ranks of Ramgavar. He said the party ranks should take a united stand in the elections.[94]

The Huntchag Party also had successive meetings. On 7 January 2009 the Lebanon Executive Body delegation, including Dr. Djeredjian, met Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX,[95] on 19 January 2009 Dr. Djeredjian met Mustaqbal Bloc leader Saad Hariri alone[96] and together with the Lebanese Executive Body delegation on 21 January 2009.[97] On 20 February 2009 the Party delegation along with MP Djeredjian met the Minister of Interior Ziad Baroud[98]; on 26 February 2009 the Executive Body accompanied by MP Djeredjian met Catholicos Aram I.[99] The main theme of discussion with most of these personalities was the forthcoming elections, as well as other community concerns.

Minister Oghassapian,[100] the Huntchag Party Lebanon Executive Body[101] and the Ramgavar Azadagan Lebanon District Council[102] condemned the attack on 27 January in the Dora-Amanos region by two Armenian men on Hrag Okian, a founding member of the LASA. Okian's car was shot, and he was paralyzed as a result.[103]

Both the Ramgavar and Huntchag parties as well as the LASA participated in the mass rally of March 14, in Martyr's Square on 14 February 2009.[104]

As the new electoral law permitted the overseas Lebanese to vote, in Beirut, a special effort was made by all to benefit from this opportunity.

In January 2009 MP Pakradouny said he expected that former Lebanese Armenians would participate in the elections, not in their current residences, but by coming to Lebanon to vote, so that together they would restore a six-member Armenian parliamentary bloc.[105] In February the Tashnag Electoral Central Committee published announcements in *Aztag*, where it said all who were ready to come to Lebanon and participate in the elections should contact them to recieve necessary information.[106] Full-page ads appeared in the Tashnag or independent Los Angeles press, indicating contact telephone numbers in Los Angeles, San Francisco and Fresno, also e-mail and website addresses. The ads said "let us make our voice audible by massively participating in the Lebanese elections." The electoral office undertook passport and flight arrangements and said it would secure flights to and from Lebanon.[107]

Minister Oghassapian visited Los Angeles, to be the guest speaker of the Mustaqbal Front on the fourth anniversary of the death of Rafik Hariri at

Anaheim's Embassy Suite Hotel. The Huntchag and Ramgavar parties participated in the event along with the Mustaqbal Front, Socialist, and Kataeb parties and the Lebanese Forces. The AGBU had sent representatives. In his speech the Minister said the Lebanese Armenians were united in recognition of the Genocide but had opposite views concerning Lebanon's domestic politics. Oghassapian visited the Diocese Center, the Huntchag, Ramgavar and AGBU headquarters. During his visit to the Huntchag headquarters, he said it would be desirable if all Lebanese Armenians living abroad did their electoral duty to preserve democracy in Lebanon. Oghassapian publicly appealed during a dinner for Lebanese Armenians residing in Los Angeles to participate in the elections.[108]

In March 2009, Hovig Mekhitarian announced wherever the Tashnag Party was present abroad, electoral offices were to be set up with committees and personnel to register and prepare documents, which were later sent to the Los Angeles Central Committee. The second office was in Beirut, and there was coordination between it and the offices of Greece, Germany, France, Sweden, Canada, USA, Argentina, Australia, and the Gulf countries, Egypt, Syria, Armenia and Iran. The aim of all these efforts was to restore the Armenian Bloc. He stated, "through our participants we will create an unprecedented number and astonish the communities".[109]

On 27 May *Diar* headlined "The Tashnag are bringing 5000 voters from abroad[110] to Beirut, Metn and Zahle".[111]

Just a few days before the elections the Tashnag Central Electoral Committee, in an appeal in *Aztag*, wrote "our compatriots who have come from abroad and have not yet contacted the electoral offices should do so immediately, to give details of their passport and other information."[112]

On 1 June 2009, Pharaon declared, "do the Armenians coming from abroad know for which plan and against whom they will vote?"[113]

THE ELECTORAL CAMPAIGN IN ZAHLE

The Zahle electoral campaign took an early start. As early as 23 February 2009 incumbent MP George Kassardji accused the American Embassy on LBC TV news of interference in the Zahle electoral campaign and asked for its cessation.[114] *Aztag* did not echo his accusation nor give the news. However, MP Pakradouny, in an interview on Hezballah Manar TV station, announced that the Tashnag Party would maintain their alliance with Elias Skaff in Zahle.[115]

An unofficial estimate of the Zahle electorate was published in *Al Balad* newspaper on 27 February 2009. The estimate is given below:

Sunnite	38,470
Shiite	21,895
Greek Catholic	29,561
Maronite	24,713
Greek Orthodox	14,758

digitised by A.R.A.R.@

Armenian Orthodox	8,368
Minorities	7,958
Armenian Catholic	1,864
Druze	746
Total	**148,333**

Balad newspaper in its issue of 27 February mentioned that there was the possibility of replacing Kassardji on the Elie Skaff, Aoun and Tashnag list in Zahle with Sahag Andekian, principal of the Anjar Armenian Secondary School. For the March 14 forces, possible candidates were Antoine Neshanagian, Gen. Nareg Aprahamian and, as independent, Shant Chinchinian, and Jean (Varoujan) Arakelian, who had long served in the Serail of Zahle in the civil service.[116]

Shant Chinchinian, born in 1974 in Zahle, had received his primary education in Armenian and non-Armenian schools of Zahle, was the son of Mardiros Chinchinian, a Ramgavar Azadagan party member. He graduated from Bradford University of the UK in international relations. He has been a member of AGBU, and the principal of its Levon Nazarian School in Sin el Fil. He also has been the president of the Rotary Club in Zahle and the whole of the Bekaa.

Gen. Nareg Aprahamian, born in 1953 in Anjar, graduated from the Sophia Hagopian College in Bourdj Hammoud and did his Bacc. II in the Armenian Evangelical College of Beirut. Later he attended the Military School and eventually became the leader of a Lebanese Army commando unit. In 1989 he supported Gen. Aoun in his fight against the Lebanese Forces. Later he resigned from the army. He travelled to Armenia and Mountainous Karabakh. He joined the ranks of the Tashnag Party but was expelled. He formed the LASA and became its leader.

On 21 March it became known that George Kassardji and Boghos Kurdian (Chairman of the Goldsmith's Syndicate) had officially registered themselves as candidates for Zahle[117] and on 31 March Dr. Antoine Neshanagian did likewise.[118]

There was a delay in the formation of lists. Elias Skaff had a problem with incumbent Sunnite candidate Assem Arayji, elected on his list in 2005, and wanted to replace him.[119] His list was delayed until he found a Sunnite candidate to replace Arayji. Arayji, some time later, found a place on the March 14 list led by MP Nicolas Fattouche. Shiite candidate Hariri-in-law Mohsen Dalloul tried to get on the March 14 list without success.

Despite rumors that the March 14 list would have no Armenian candidate on it,[120] *Zartonk* reported on 9 May that Zahle's Merjanian Ramgavar Club had organized a luncheon in Zahle on 1 May. Among those present were MPs Fattouche, Hagop Kassarjian, as well as the leader of the LASA, Gen. Aprahamian. MP Kassarjian announced that the Ramgavar Party supported candidate in Zahle was Gen. Aprahamian.[121] On 12 May, *Zartonk*, in another

report, mentioned that at the AGBU Levon Nazarian School's dinner at the Kaslik Century Park Hotel, the school's principal Shant Chinchinian, who was presenting his candidacy in Zahle, on the March 14 list, was present.[122]

Finally on 17 May 2009 MP Fattouche announced his list in Zahle. It was headed by himself as Greek Catholic, and included Tony Abou Khater (Greek Catholic), Assem Arayji (Sunnite), Elie Marouni (Maronite), Okab Sakr (Shiite), Joseph Saab Ma'alouf (Greek Orthodox) and Shant Chinchinian (Armenian Orthodox).[123]

Zartonk indirectly mentioned why Chinchinian had been selected. It mentioned that according to *Al-Hayat* newspaper, published in London, this was due to the efforts of the March 14 leadership in favor of securing Serge Toursarkissian's candidacy in Beirut I.[124] The Lebanese Forces would withdraw their Armenian Catholic candidate in Beirut I in favor of Toursarkissian, on condition that in Zahle, Chinchinian were selected instead of Gen. Aprahamian, provided the former gave a written engagement that he would abide by the decisions of the Lebanese Forces.

Once selected, Chinchinian visited the Huntchag Executive Committee in their headquarters on 26 May, where he met by MPs Dr. Djeredjian and Sebouh Kalpakian.[125] On 27 May Chinchinian visited the Tekeyan Center and had a meeting with the Lebanon District Council of the Ramgavar Azadagan Party in the presence of MP Kassarjian. The Zahle electoral situation was discussed, and the District Council expressed its solidarity with Chinchinian.[126] *Zartonk* also wrote an article on Chinchinian, published his picture and presented him as a "March 14" candidate. So did *Ararad*.[127]

On 27 May Elias Skaff (Greek Catholic) also declared his list headed by himself including Fuad Turk (Greek Catholic), Rida elMays (Sunnite), Selim Aoun (Maronite), Hasan Yaacoub (Shiite), Camille Maalouf (Greek Orthodox) and George Kassardji (Armenian Orthodox).[128]

As of mid-May, and especially after the lists were proclaimed, electoral activities intensified and withdrawals of candidacies were registered.

On 17 May there was a public meeting at the Zahle Tashnag Club in the presence of Skaff, Maalouf, Kassardji and Dr. Hovnanian.[129]

The Tashnag Party held a public meeting on 31 May in Anjar for the Skaff list. All the candidates, including Kassardji, spoke as well as MP Pakradouny and Yessayi Havatian.[130]

Dr. Neshanagian, accompanied by Skaff, visited the Tashnag Headquarters in Beirut, where Neshanagian expressed solidarity with the Tashnag political stand and announced his withdrawal in favor of Kassardji.[131] Similarly *Aztag* announced that Kurdian had withdrawn his candidacy "in favor of the unity of the Lebanese Armenian community."[132] On the other hand, Gen. Aprahamian withdrew his candidacy in favor of the March 14 list, on which Chinchinian was.[133]

digitised by A.R.A.R.@

THE ELECTORAL CAMPAIGN IN NORTHERN METN

Minister Jean Oghassapian placed an announcement in *Zartonk* in September 2008, saying that all those who voted in Metn and had social or electoral issues could apply to his social services office.[134] This confirmed the persistent rumors that he was to be a candidate in Northern Metn.

On 17 November 2008 MP Pakradouny declared that their alliance in Northern Metn with Gen. Aoun would encompass all of Lebanon.[135]

However the electoral activities intensified after MP Michel Murr declared he would participate in the Metn elections on an independent list. He said he was a victim of his alliance with Gen. Aoun in 2005, as he had sacrificed his allies for that alliance. In return they had erased his name from their list in 2005. He also stressed on his alliance with the Tashnag Party would be maintained.[136] Later he added that he would present a list of four names and that he had begun consultations with the Kataeb Party to form an alliance, but if he failed, he would present his candidacy with the Tashnag candidate.[137]

Meanwhile the Tashnag Party hoped to reconcile Gen. Aoun and Murr "as their dissensions could not be considered a final divorce". MP Pakradouny said the Tashnag Party would remain Gen. Aoun's ally and maintain the alliance with Murr.[138] This stand was repeated over and over again as the electoral campaign proceeded.

On 13 February it was announced that Amin Gemayel and Michel Murr would meet.[139] On 18 February newspapers wrote a Kataeb-Murr electoral alliance was ripening. The Kataeb would present the candidacy of Sami Gemayel, the second, surviving son of Amin Gemayel. The latter said he would not select the remaining candidates of the list.[140] The next day the leader of the Lebanese Forces received Antoine Haddad, the vice-president of the Democratic Renewal Party. Both put forward the question of electoral alliances in which the Democratic Renewal Party, the Lebanese Forces and the Kataeb were the backbone of the electoral campaign and said they were heading towards an alliance with Murr. Eddy Abillamah was mentioned as the Lebanese Forces candidate.[141] MP Pakradouny declared the reconciliation with the Kataeb had not been realized. However, their alliance with Murr stood. Before any reconciliation with the Kataeb, there would be no electoral cooperation. He said the insult to the Tashnag Party by president Gemayel had not been erased. They were trying to find a common space between Murr and Aoun. This statement was made to contradict Murr's earlier declaration that the Tashnag would join his alliance with the Kataeb Party.[142] Instead MP Pakradouny thought that Murr would not form a list with the Kataeb. He also added, in case Gemayel proposed an Armenian candidate on the Metn list, it would be more reason for the Tashnags to close ranks and have a fierce electoral campaign. He said if Murr, Gemayel, the Lebanese Forces, Nassib Lahoud and a Lebanese Armenian formed a list, they could not be part of such a list. He added they would also not vote for Sami Gemayel as they had dissensions with the Kataeb.[143]

digitised by A.R.A.R.@

Samir Geagea denied information that a difference of opinion existed between Gemayel and Murr for the Metn list, and that it was not known whether the list would be complete or not, and the contacts with the Tashnag Party were continuing.[144]

On 8 March the TPLCC representative announced on Future TV that they had allied in Metn with Gen. Aoun and Murr. However, if the parliamentary majority (i.e. the March 14 forces) closed its list by adopting an Armenian candidate, then they would not vote for Murr but for the complete Gen. Aoun list.[145] On 13 March the TPLCC representative declared their candidate in Northern Metn would be Hagop Pakradouny (Pakradounian).

On 8 March Nassib Lahoud said he would be a candidate on the list supported by the March 14 forces and Murr; this list would be completed if the Tashnags, with whom they were in contact, participated.[146]

As the above was the electoral situation, Minister Oghassapian announced on 8 March he would not present his candidacy for the 7 June election.[147] Apparently the Metn electoral forces opposed to Gen. Aoun had not given him a place on their list.

A week later, on 15 March, Nassib Lahoud said he refused to participate on a list in the formation of which he had no say. He later denied Gemayel's and Murr's assertion that he had withdrawn for personal reasons.[148] A month later, *L'Orient-Le Jour* wrote Lahoud did not appreciate Murr's agreement with the Tashnags, to be the only member on the list to receive their votes.[149]

On 19 March former president Gemayel declared on LBC TV the Tashnags might be on both lists in Metn, but if no agreement was reached then two lists would be formed.[150]

Political observers said "if the Armenians side with March 14, then [the Metn] is guaranteed for March 14, if not, then there will be a battle."[151]

Diar reaffirmed the Tashnag Party stood firm on its alliance with Gen. Aoun and Murr.[152]

Sami Gemayel visited the Tashnag headquarters on 20 March, but there was no agreement.[153] This was apparent on 23 March when Gen. Aoun presided a meeting of the opposition parliamentary blocs, his own, those of Hezballah, Amal, and Skaff as well as Tashnag represented by MP Pakradouny.[154] Later, the TPLCC representative, Mekhitarian, declared what was sought was the election of their candidate without any contestant (i.e. *tazkieh*). If this was not done, and another Armenian was proposed, and Murr had a share in such a situation, the party would not vote for him.[155]

On 27 March 2009, Sami Gemayel said negotiations with the Tashnag Party had not ceased.[156] *An Nahar* wrote on 29 March that MP Pakradouny had asked Gen. Aoun to leave one Greek Orthodox seat on his Metn list in order to accommodate Murr. As for the meetings with Gemayel, Pakradouny said, they were positive, but till 28 March no agreement had been reached, as Tashnags could not vote for Sami Gemayel in Metn, when March 14 were proposing an Armenian candidate against them in Zahle. As for the Beirut I electoral

situation, Pakradouny said, they were comfortable, as the difference in the election of their list with the March 14 forces would be 14,000 votes more in their favor.[157] On 2 April, former president Gemayel said negotiations with the Tashnags were not running smoothly.[158]

On 6 April, *L'Orient-Le Jour* confirmed, Amin Gemayel wanted to form a complete list with an Armenian candidate on it, while Murr wanted to leave the Armenian seat vacant on their joint list.[159]

Gen. Aoun declared on 6 April that he would not agree with the Kataebs as the gap was great between them, as they were against him and had insulted the Tashnags [in the by-elections of 2007].[160]

At midnight on 7 April 2009, MP Pakradouny was considered elected without an opponent,[161] as before the deadline Tashnag sympathizer Nazareth Saboundjian, the treasurer of the Union of Owners of the Industrial sector, had withdrawn his candidacy in favor of Pakradouny.[162] His candidacy was presented as a reservist, in case of any mishap.

The TPLCC representative said although their candidate had succeeded, they would continue their support for the other seven. In Metn, he added, "there were electoral interests and due to our policy there, people did not dare to present an Armenian candidate against us. The Tashnag Party will respect its promises".[163]

MP Pakradouny telephoned Minister of Interior Ziad Baroud and said as they had been marginalized [in the elections of 2005], they had allied with the opposition forces and that neither the loyalists nor the opposition could impose political stands on them, as the Party took its own decisions.[164]

Meanwhile Amin Gemayel criticized Aoun's alliance with the Baas Party and the Syrian National Socialist Party.[165] At this stage Emile Emile Lahoud, son of the former president Emile Lahoud, withdrew in favor of Gen. Aoun's list.[166] MP Pakradouny visited former president Lahoud.[167] The former president's brother, retired Judge Nasri Lahoud, declared he supported the list of Gen. Aoun and the Tashnag alliance.[168] Murr, who supported Pierre Ashkar's candidacy on the March 14 list, eventually agreed to the candidacy of Emile Kana'an.[169]

Finally the lists of Metn were officially announced. Gen. Aoun declared the list in his Rabiye residence. The list was composed of Edgar Ma'alouf (Greek Catholic), Ibrahim Kana'an, Nabil Nicolas, Selim Salhab (Maronites), Ghassan Moukheiber and Ghassan Rahbani (Greek Orthodox), as well as the already elected Hagop Pakradouny (Armenian Orthodox).[170]

Once more the TPLCC representative clarified the Party's position. They would vote for seven candidates, one of whom would be Murr, and they would consult Gen. Aoun two days before the elections to cancel one Greek Orthodox name from his list.[171] However, on 24 May the TPLCC representative said there was uneasiness among Tashnag sympathizers about voting for Murr. The antagonism towards Murr was due to the OTV broadcast of the secret registration of unfavorable comments about Armenians by some of his

municipal council allies done in his absence.[172] The TPLCC would not impose anything on the people, but the Lebanese Armenians had always voted for the Party decision.[173] Later, on 27 May, MP Pakradouny reaffirmed this view.[174] On 1 June Pakradouny declared the Party remained committed to voting for Murr, but this did not mean all the Lebanese Armenians were committed to following the Party's decision.[175]

On 27 May the March 14 forces announced their list. Maronites: Sami Gemayel (Kataeb) and Elie Karame (Kataeb), Eddy Abillamah (Lebanese Forces), Sarkis Sarkis (independent), Emile Kanaan (independent), Greek Orthodox: Michel Murr and Elias Moukheiber (independent).[176] The list had no Armenian candidate as there had been no other than Pakradouny.

Sami Gemayel declared "the fate of the country is at stake in Metn".[177] On 2 June Sami Gemayel[178] and on 4 June Eddy Abillamah[179] visited the Huntchag Lebanon Executive Body in the presence of Dr. Djeredjian, Kalpakian and Toursarkissian. The Kataeb MP was returning the visit by a Huntchag delegation to Amin Gemayel on 19 May 2009. Both sides confirmed their commitment to vote for the March 14 list in Metn.

Just before the elections MP Pakradouny announced the Tashnag Party would vote for Murr and would give equal votes to the two other Greek Orthodox candidates on the Change and Reform Metn list of Gen. Aoun, rather than erasing one name.[180] Murr in his turn said he was confident that the list of the alliance with the March 14 forces in Metn would be elected in its totality. According to his estimates, the Tashnag Party had 10,000 votes, the Syrian National Socialist Party 8000, Aoun's current 12,000 while the Kataeb and the Lebanese Forces had by themselves 27,000, other than his own voters.[181]

THE ELECTORAL CAMPAIGN IN BEIRUT

The TPLCC representative Mekhitarian visited Saad Hariri at his Koraytem residence, on 8 March 2009, meeting him in the presence of MP Michel Murr, to discuss electoral issues. The Tashnag representative considered the meeting "as delayed", in the sense that they should have met long before, to settle dissensions and that the meeting was positive.[182] According to Murr, as he declared on 12 March on LBC TV, Hariri offered 4 Armenian seats out of 6 to the Tashnags, provided they would support the March 14 current in all electoral districts.[183]

On 10 March, a meeting of the Huntchag, Ramgavar, LASA and Beirut Armenian MPs took place to discuss the electoral situation. The gathering stressed its attachment to the independence and sovereignty of Lebanon, the construction of the state, the removal of illegal arms, and the cessation of terrorism and the revelation of the truth through the International Court on Lebanon. They decided to coordinate their potential and unite forces to support candidates and sides who supported their above-mentioned principles.[184]

The International Court on Lebanon had begun its work on March 1, 2009. While the TPLCC representative was visiting Hariri, Tashnag MP Pakradouny

digitised by A.R.A.R.@

was in Muscat, where he declared that they would support Gen. Aoun. This was not well received on the Mustaqbal TV news. On 13 March, the Tashnag Party representative clarified that, although Murr had been right about Hariri's offer, he had left out the political content of the meeting, which was much more important. Furthermore, he said, except for their candidate in Metn, Hagop Pakradouny, the other candidates were not yet decided.[185]

On 17 March the TPLCC representative declared that their reply to Hariri had two parts: electoral, having to do with the Beirut, Zahle and Metn Armenian seats, and political. In the end they could not be in a position which was far from their political orientation. He added there had been an agreement in Doha for the Beirut II Armenian seats, one for each side, and the others were open to contest. He said any potential alliance with Hariri would not mean that they would become part of the March 14 forces. He added they would not agree on the presence of another Armenian in Metn and that their alliance with Gen. Aoun was firm. He said the time had come to have true representation and an Armenian parliamentary Bloc.[186]

On March 14, the March 14 forces held a rally at Biel; all the party chiefs, Hariri, Gemayel, Geagea and Jumblat, were on the platform, with other leaders including Kassardjian and Djeredjian.[187]

The pro-March 14 Armenian forces (Huntchag, Ramgavar Azadagan, LASA leaders) and their March 14 Armenian MPs met on 24 March and in a declaration said the Armenian candidates on the majority forces (i.e. March 14) lists should be proposed by them. They further added that if this demand was not respected it would cause their withdrawal from the elections (organizational activities and voting).[188] Soon after, on 27 March Nadim Gemayel visited the Huntchag Party headquarter.

The Minister of the Interior, Baroud, declared the deadline for presenting candidacies was 7 April and that of withdrawal was 22 April. He further declared the Lebanese state and the Ministry of Interior kept the same distance from all sides.[189]

On 29 March at a rally held in the Der Melkonian Theatre of Bourdj Hammoud, the TPLCC declared its candidates in the presence of Prelate Bishop Kegham Khacherian, the Armenian Catholic Patriarch's representative Bishop Vartan Ashkarian, the Armenian Evangelical community's representative Rev. Soghomon Kilaghbian, the Bourdj Hammoud and Anjar mayors, and the AGBU Lebanon District Committee vice-chairman Garo Djeghelian (who was present on a personal basis). The candidates were: MP Hagop Pakradouny, former minister Arthur Nazarian, MP Georges Kassardji, and industrialist Vrej Sabounjian as Armenian Orthodox candidates, and Gregoire Kaloust, the principal of the Armenian Catholic Mesrobian School, in Bourdj Hammoud for the Armenian Catholic seat.[190]

As the deadline to register candidates was nearing its end, the TPLCC rejected the package deal offered by Hariri. The TPLCC explained its position through an announcement after giving the historical background of Hariri's

stand in the 2005 elections. The TPLCC said after the Doha Accord the Tashnag party had proposed to Huntchag and Ramgavar parties that each party would have one representative and the remaining three candidates would be jointly selected and form one parliamentary bloc, which would be master of its decisions. At first the three parties had positively responded to the offer but later had retracted, as they had "engagements that they had to honor with the Future Current." That was why the TPLCC had decided to form a bloc of 5 Armenian deputies. They had so informed Hariri on 31 March, adding that their deputies would have freedom of political choice and not have to follow a line; they would vote according to their convictions in Beirut, Northern Metn and Zahle. Furthermore they affirmed their political and electoral alliance with Gen. Aoun's current and Elie Skaff in Zahle.[191]

Hariri's press bureau replied to the Tashnag statement saying that the Tashnags had promised neutrality between March 8 and March 14 forces, but in the end they had chosen the alliance with Aoun's current and Skaff.[192]

In the *New York Times* Robert F. Worth wrote "the main Armenian political block decided to support Hezballah's alliance in the coming parliamentary elections in Lebanon against the pro-American parliamentary majority. Because of their role as a crucial swing vote, the Armenians could end up deciding who wins and who loses in what is often described as a proxy battle between Iran, Hezballah's patron, and the West." However, the Armenians said they were voting with the opposition for reasons that were entirely local and pragmatic. It offered them full control over the parliamentary seats in Armenian dominated districts. The other side did not, said Hovig Mekhitarian, the chairman of the local branch of Tashnag. "We want candidates who represent a community…We are not with the opposition, and not with the majority." Mekhitarian said Hariri had not offered enough. "He was really only offering one seat, and he wanted our support in 15 other seats."[193]

Hezballah sources also let it be known that they had known for weeks that the Tashnags would consolidate their alliance with Aoun, and estimated March 14 forces had been weakened.[194]

The TPLCC representative later declared their alliance with Aoun's current did not mean an alliance with March 8 forces.[195] He also added the new development would not affect their alliance with Michel Murr, who had no ties with Aoun.[196]

In official statements, the Huntchag and Ramgavar parties said the TPLCC statement on joint Armenian representation had not been rejected upon the recommendation of other sides, that during the talks for the formation of an Armenian parliamentary bloc, no clear political line had been set, so the issue had remained clouded and thus was unacceptable.[197]

MP Kassarjian in his turn said they had proposed that the Armenian Bloc should work jointly for Armenian matters and interests and the rights of Lebanese Armenians. Other than that, in Lebanese political matters each

digitised by A.R.A.R.@

would have the right to decide its position and the Tashnag Party had refused this. Furthermore he said, they had proposed both sides leave their alliances with March 8 and March 14 and form a neutral bloc, but this proposal was also turned down.[198]

On 1 April Gen. Aoun announced the list he supported in Beirut I. It was composed of Issam Abou Jamra, Nicolas Sehnaoui (Greek Orthodox), Massoud Ashkar (Maronite), Vrej Sabounjian (Armenian Orthodox) and Gregoire Kaloust (Armenian Catholic).[199]

Soon after the Tashnag Party declared its candidates, visits to dignitaries began. The TPLCC, accompanied by their candidates (Pakradouny, Nazarian, Kassardji, Sabounjian and Kaloust), successively visited Armenian Catholic Patriarch, Nerses Bedros XIX (2 April), the president of the Near East Union of Armenian Evangelical Churches, Rev. Meguerditch Karageuzian (2 April), Catholicos Aram I of the Cilician See (3 April), Greek Orthodox metropolitan, Elias Aoude (3 April), and Armenian Orthodox Prelate, Bishop Kegham Khacherian (6 April). With other members of the list sponsored by Gen. Aoun in Beirut I, Sabounjian and Kaloust visited Evangelical Community head Rev. Selim Sahyouni (14 April) and Assyrian Catholic, Assyrian and Chaldean community leaders (16 April). The Armenian candidates of the Tashnag Party visited Mufti Rashid Kabbani (15 April) and later with the exception of Georges Kassardji, visited Greek Catholic Patriarch, Gregoire III Laham (17 April).[200]

On 6 April Saad Hariri visited Catholicos Aram I. MP Pakradouny declared this was a positive step, but they would not change their alliance.[201]

Hariri said the March 14 forces were continuing their consultation within the majority forces, had settled numerous points, and would lead the electoral campaign with united ranks.[202]

The March 14 Armenian forces faced some obstacles within the March 14 alliance. The Lebanese Forces Pparty presented the candidacy of Richard Kouyoumjian, the grandson of the last governor (*Mutasarif*) of the autonomous region of Mt. Lebanon, in 1912-1915, Hovhaness Pasha Kouyoumjian, for the Armenian Catholic seat in Beirut I in a much publicized public gathering at Biel on 4 April 2009 where all the Lebanese Forces candidates were announced.[203]

It was rumoured he had been brought from abroad to present his candidacy. MP Michel Pharaon, whose personal relations with MP Kassarjian were tense, as speculated, presented the candidacy of Sebouh Mkhjian for one of the Armenian Orthodox seats in Beirut I.[204] The Ramgavar leadership resented the candidacy of Mkhjian. This and various other factors led to the withdrawal of Kassarjian as candidate of the Ramgavars.[205] On 6 April 2009 the Lebanese District Council of the Ramgavar Azadagan Party, in the presence of Kassarjian, decided that Minister Jean Oghassapian, although not a Party member, would be the Party candidate for the Beirut I Armenian Orthodox seat.[206]

digitised by A.R.A.R.@

The Lebanese Forces, stand created some tension within the Ramgavar and Huntchag Party leaderships, who supported the incumbent Armenian Catholic MP Serge Toursarkissian.[207] The latter maintained that a person unknown to the community and imported from abroad could not represent the Armenian Catholic community.[208]

On 7 April, the Huntchag Party Lebanon Executive Body and candidate Sebouh Kalkapian visited Armenian Catholic Patriarch Nerses XIX. They informed him that they had proposed Toursarkissian as Armenian Catholic candidate and condemned the proposal of non-Armenians for an Armenian seat.[209]

On 8 April, the Huntchag Party delegation led by its Central Council President Setrag Adjemian, accompanied by MP Djeredjian, Lebanese Executive Body Chairman Dr. Mardig Jamgotchian and Beirut II party candidate Kalpakian, visited Catholicos Aram I and exchanged their points of view concerning the elections and other matters.[210]

After the deadline for submission of candidates it became clear that the following had presented their candidacies for the Armenian seats in parliament.[211]

Beirut I, Armenian Orthodox seat: Jean Oghassapian, Vrej Sabounjian, Garabed Haroutounian, Sebouh Mkhdjian, Diran Sarkissian.

Beirut II, Armenian Catholic seat: Serge Toursarkissian, Gregoire Kaloust, Fuad Karkour, Michel Khorozian, Richard Kouyoumjian.

Beirut II, Armenian Orthodox seat: Sebouh Kalpakian, Arthur Nazarian, Alain Balian, Raffi Madeyan, Mardiros Jamgotchian, Hagop Guergeurian.

Beirut III Evangelical seat: (Evangelicals, Arabs or Armenians) Bassem Shab, George Ishkhanian and Donald Babikian.

Metn, Armenian Orthodox seat: Hagop Pakradouny and Nazareth Sabounjian

Zahle, Armenian Orthodox seat: Georges Kassardji, Antoine Neshanagian, Nareg Aprahamian, Varoujan Arakelian, Boghos Kurdian, Eddy Demirjian, Shant Chinchinian, Setrag Havatian.

The Tashnag, Huntchag and Ramgavar parties had presented substitute reserve candidates just in case of any mishaps or last-minute problems.

Among the new candidates Sebouh Kalpakian was born in Beirut in 1960 and had been educated in the Jesuit St. Gregoire l'Illuminateur School in Beirut and Armenia's Fine Arts and Theatre Institute in Yerevan. For 20 years he had been the principal of the Sahag Mesrobian-Roupinian School in Beirut. For 13 years he had been the chairman of the Lebanese Executive Body of the Huntchag Party. He had then emigrated to Australia. He had returned to be a candidate. His candidacy was proposed for the seat in Beirut II.[212]

The Tashnag Party Central Committee on 10 April adopted the candidacy of George Ishkhanian, for the Beirut III Evangelical seat, after his visit to the TPLCC headquarters. Ishkhanian, born in Beirut in 1963, was on the First

Armenian Evangelical Church Board of Managers. He had been the chairman of the Armenian Evangelical Youth Union and was a trader.[213]

Donald Babikian worked at the American University Hospital as dietary quality coordinator. He was born in 1966, and after graduating from the Armenian Evangelical College, earned a B.S. from AUB. He entered the elections as an independent candidate.

On 11 April Kassarjian visited Hariri and informed him that for personal reasons[214] he had resigned his candidacy and announced the adoption of his recommendation of Oghassapian's candidacy by the Ramgavar District Council.[215]

In his Easter sermon on 12 April Catholicos Aram I said there was a culture of inner dissensions in Lebanon and that sharp, political divisions had deepened. He advised the Armenian political parties to stay away from such a culture. He further advised Armenian candidates who would be deputies or ministers that their persons were means and not ends and that in order to represent the community they should enjoy the solidarity and confidence of the community. He concluded that the Armenians, as one of the 7 main communities, had always stood for their rights and duties, and for the unity, independence, integrity and sovereignty of Lebanon and would continue to stand by Lebanon.[216]

On 15 April the Ramgavar Azadagan District Council, accompanied by MP Kassarjian, visited Lebanese Forces leader Samir Geagea and discussed electoral issues. The delegation transmitted to the Lebanese Forces leader their unyielding attitude in relation to the Ashrafieh (Beirut I) and Zahle Armenian candidates and their refusal to accept the nomination of Armenian candidates other than those nominated by the Armenian forces in the March 14 group. Geagea reiterated his position and the matter was not resolved.[217]

On 14 April, the Huntchag Executive Body Delegation in its turn, accompanied by MPs Dr. Djeredjian and Kalpakian, visited Geagea and discussed the same issues and transmitted its view that the Party could not accept that non-Armenian parties and currents propose candidates for Armenian seats. The same day the delegation met with Hariri.[218]

Oghassapian and Toursarkissian met Pharaon on 17 April.[219] Toursarkissian, who had visited Patriarch Nerses Bedroas XIX the previous day,[220] visited Patriarch Sfeir and declared he would maintain his candidacy till the end.[221]

On the same day the Armenian Catholic Patriarchate declared it was at an equal distance from all candidates.[222]

The Lebanese Forces stood firm in maintaining Richard Kouyoumjian's candidacy and on various occasions declared it had no intention of withdrawing him.[223] Efforts were made to settle the Armenian Catholic candidate issue on the March 14 list in Beirut I.

On 21 April the Huntchag Party Lebanon Executive Body announced it had proposed Serge Toursarkissian as its candidate in Beirut I.[224] On the same

day a party delegation including Dr. Djeredjian, Kalpakian and Toursarkissian visited Pharaon, presented the Party candidate, and declared their total support for the Ramgavar Party candidate Oghassapian.[225]

March 14 supported Nayla Tueni, daughter of the assassinated MP Gebran Tueni, and granddaughter of MPs Ghassan Tueni and Murr, announced her electoral program on 21 April in Ashrafieh. Among those present during her meeting were Oghassapian and Toursarkissian.[226] Kouyoumjian declared his candidacy was firm and final and that he represented the Lebanese Armenian community as others did.[227]

On 21 April Pharaon met Tueni and Nadim Gemayel.[228] On 22 April Oghassapian declared that negotiations were underway within the March 14 forces to finalize the electoral lot of Beirut I and that the March 14 Armenian forces held firmly to Toursarkissian's candidacy in Beirut I.[229] However, the next day Kouyoumjian declared he was maintaining his candidacy.[230]

To respect the Doha Agreement, Hezballah candidate Amin Sherri (Shiite) withdrew his candidacy in Beirut II in favor of Amal's candidate.[231] Furthermore, for the same purpose, Hezballah persuaded Raffi Madeyan to withdraw his candidacy in Beirut II,[232] hardly a week after the latter had declared his electoral program on 17 April at the Coral Beach Hotel.[233]

The agreement reached on Beirut II at Doha was respected. There were no other candidates but those agreed upon by rival groups.

On 23 April 2009 *Aztag* headlined "Arthur Nazarian, Armenian parliamentary bloc's second elected member", while *Ararad* headlined "Huntchag party candidate, comrade Sebouh Kalpakian, deputy of the Lebanese parliament."[234]

After his election as an MP in Beirut II, Nazarian met President Sleiman on 8 May.[235] However, both the Sunnite and Shiite candidates in Beirut II faced challenges by other candidates.

The campaign was carried out on the television networks as well as directly and indirectly. On 8 April MTV had started its programs, and on 24 April OTV of Gen. Aoun's Current started to give Armenian news at 4:30, the same time as the Future TV's Armenian news.[236] Also Radio Voice of Van of the Tashnag Party and Radio Sevan, were important tools in the electoral campaign.

L'Orient-Le Jour on 25 April 2009 headlined the "Armenian knot fetters the March 14 list in Beirut I."[237]

The French language newspaper spoke of difficulties in the formation of the Zahlé and Beirut I March 14 lists. In the case of Zahlé LASA leader Gen. Aprahamian was mentioned, but his choice was not finalized. As to Beirut I the list formed by Tueni, Gemayel and Pharaon initially was to be completed in accord with all the Armenian parties; however as the dialogue between the Tashnag Party and March 14 forces was interrupted and Gen. Aoun's list proclaimed in Beirut I, the two candidates had to be from the Huntchag and Ramgavar parties, Toursarkissian and Oghassapian respectively. On the other

hand, as the Lebanese Forces had presented the candidacy of Kouyoumjian for the Armenian Catholic seat and then Pharaon had presented Mkhjian. The Huntchag and Ramgavar parties had then told the March 14 forces they would not withdraw their canditates in Beirut I and, if they were not placed on the majority's list, the two parties would boycott the elections in other electoral districts.[238] Due to intensified political contacts, Pharaon had withdrawn Mkhjian. However, the Lebanese Forces persisted in maintaining Kouyoumjian. Contacts were continuing to find a solution to the problem as the persistence of Kouyoumjian would bring forth the victory of the Tashnag candidate and move some voters to vote against the candidate seen as nearest to the Lebanese Forces.[239]

The next day Toursarkissian said the pro-March 14 Armenian voters would boycott the elections in Metn and Zahlé if their candidates were not placed on March 14 lists.[240]

In April *Ararad* reported that according to a last minute agreement the Lebanese Forces would withdraw Kouyoumjian but would present for the Zahlé Armenian seat a candidate who enjoyed their approval.[241] Oghassapian also stressed they supported and stood firm by Toursarkissian.[242] *Ararad* reported on 3 May that Kouyoumjian had declared he would support Toursarkissian if he withdrew his candidacy.[243] On 4 May 2009, *Al-Moustaqbal* in its page-one headlines indicated the Armenian parties allied with March 14 forces stood firm on Toursarkissian's candidacy.[244]

On 5 May a communique published in *Ararad* indicated that the Armenian currents cooperating with March 14 forces confirmed their support for Toursarkissian in Beirut I and Aprahamian in Zahle. The Huntchag, Ramgavar and LASA representatives confirmed that candidates enjoying their support should be taken on March 14 lists.[245]

A public meeting took place on 4 May in Ashrafieh with Tueni, Gemayel, Pharaon and Oghassapian on the platform without an Armenian Catholic candidate.[246]

Newspapers stated on 6 May that Hariri and Geagea had reached an agreement to withdraw Kouyoumjian in favor of Toursarkissian.[247] However, soon afterwards Kouyoumjian denied the existence of such an agreement,[248] and Toursarkissian, after a visit to Metropolitan Aoudé, said he maintained his candidacy.[249]

Efforts intensified to find a solution to this problem. Nadim Gemayel visited Samir Geagea at Me'areb and said the matter of the Armenian Catholic seat would be settled soon.[250] Both candidates, Toursarkissian and Kouyoumjian, separately declared that the interests of the March 14 political forces were above all other things.[251] On 15 May the problem was not settled yet and Pharaon said the friction over the Armenian Catholic seat should cease.[252] Pharaon, Oghassapian, Gemayel and Tueni met with a great number of Beirut I families at the residence of the Minister of Information, Mitri, in Ashrafieh.[253]

Earlier MP Antoine Zahra of the Lebanese Forces had said the issue would be settled soon.[254]

On 16 May the Huntchag Party, in a show of force, organized a public gathering at the former Sahagian playing field in the presence of deputies Djeredjian, Kalpakian, Kassarjian, Oghassapian, and Toursarkissian, as well as Huntchag and Ramgavar leaders, Ara Sisserian and the candidate of Beirut II, Nouhad Mashnouk.[255]

On 17 May MP Pakradouny and Oghassapian were guests of Marcel Ghanem on LBC's *Kalam el Nas* program. *Nahar* wrote on 19 May that by adapting the candidacy in Zahlé of Chinchinian, who was close to the Lebanese Forces, it would be possible that the Lebanese Forces would withdraw the candidacy of Kouyoumjian.[256]

Toursarkissian declared he was the Huntchag candidate and that this Party was one of the forces within the March 14 alliance.[257] Kalpakian and Toursarkissian visited Bishop Boulos Matar and discussed electoral issues.[258]

On 20 May Geagea declared he had sent a balanced and good proposal to the March 14 Armenian parties concerning the Beirut I Armenian Catholic seat.[259] The next day Geagea officially announced the withdrawal of Kouyoumjian in favor of the March 14 forces in a press conference in Mea'rab.[260] The Huntchag Party Lebanon Executive Body welcomed and praised the decision of Geagea in a special communiqué.[261] Oghassapian also appreciated Kouyoumjian's withdrawal.[262]

On 23 May Pharaon, Tueni and Gemayel visited Geagea. Pharaon expressed regret that some Armenians who had entered into the ranks of the March 8 forces and distanced themselves from their tradition of supporting the presidency and symbols of the state were taking steps against the lawful authorities. He also added with the inclusion of Toursarkissian in their list, the Beirut I list was completed.[263]

The Beirut I list, after its completion, held a public meeting on 22 May in the Beydoun Quarter of Ashrafieh. There the candidates emphasized on coexistence in Lebanon, away from the threat of arms. Tueni and Oghassapian criticized the reference of Hezballah leader Hassan Nassrallah to 7 May 2008 as being a glorious day for the resistance. Pharaon deplored the campaign against the President of the Republic[264] and emphasized that 7 June was as important as 14 March 2005 in its impact on the future of Lebanon.[265]

On 27 May the Beirut I list of March 14 forces was officially announced by Pharaon. During the gathering Tueni said the only arms in Lebanon should be those of the army and illegal arms should be handed over to the authorities. Gemayel welcomed Gen. Aoun's visit to Ashrafieh, but he hoped he would not bring Iran's and Hezballah's plans there.[266] The list had a joint public meeting in Karm el Zeitoun on 28 May.[267]

While the March 14 forces were in the above-mentioned difficulties in choosing the Armenian Catholic candidate on their list, the Tashnag Party went full steam ahead in organizing small- and large-scale public gatherings in

the presence of their candidates. There were gatherings for Armenian unions, associations and denominations (15 April), with Armenian physicians, dentists, lawyers, artists, and academics (16 April), with school principals and teachers (28 April),[268] for the youth and students (30 April)[269] both at Hotel Promenade, Zalka. A public meeting was held on 8 May at Bourdj Hammoud's Arin Center[270] and on 13 May a meeting at the Municipality Football Court of Bourdj Hammoud.[271] On 15 May a meeting was held opposite the Karekin Njteh Club[272] and on 17 May opposite the Karm el Zeitoun Tashnag club.[273] The Beirut I Tashnag Party candidates, Vrej Sabounjian and Gregoire Kaloust, participated in the public meetings organized by Gen. Aoun's Current in Dekwaneh on 11 May[274] and in Rmeil on 9 May[275] and 17 May.[276] In the May 9 meeting candidate Sabounjian, alluding to the question of the Armenian Catholic candidate in the March 14 list, said, "in the past Koraytem appointed the rival list's Armenian candidates and now it's Mea'rab".[277] In a meeting, at the Le Gabriel Hotel of Ashrafieh, Kaloust declared, "if we are successful, we shall also try to obtain the rights of the Protestants and Minorities".[278] MP Nabil Nicola, in his turn, said "Gen. Aoun will not ask the Tashnag Party not to vote for Murr as he respects his allies."[279] On 19 May a meeting was held on the campus of the Souren Khanamirian school in Fanar, in the presence of 1000 people.[280] On 22 May two meetings were held at the Mansourieh club of the National Free Current and at Rawda.[281] On 26 May a meeting was held at the Azadamard Club in Ashrafieh. The presence of former MP Michel Sassin, who earlier had indicated he would present his candidacy but had not, was noted at some of the meetings.[282] On 28 May Gen. Aoun was presented to a large gathering in Ashrafieh, along with the Beirut I candidates he supported.[283]

Visits also continued; on 7 May 2009 a Ramgavar Azadagan Lebanese District Council delegation led by Chairman Dr. Dakessian, incumbent MP Kassarjian and candidate Oghassapian met Catholicos Aram I. Among the items discussed were the party's plans and role in the election.[284] On the same day visits by the same Party were also made to the Mufti of the Republic, Sheikh Mohammad Rashid Kabbani, Greek Orthodox Metropolitan Elias Aoude,[285] and on 22 May they visited Patriarch Sfeir and Bishop Boulos Matar. Meanwhile MPs Pakradouny and Nazarian visited speaker Berry on 26 May, discussing electoral issues.[286] On 29 May Beirut I candidates visited former Minister Jacques Joukhadarian, who declared his full solidarity with them.[287]

Before the Beirut I March 14 forces list was officially announced, at the Nejmeh Sports Court Saad Hariri proclaimed the Beirut III March 14 forces list, composed of himself, Tammam Salam, Mohammad Kabbani, Ammar Houry, Imad Hout (Sunnite), Ghazi Aridi (Druze), Atef Majdalani (Greek Orthodox), Ghazi Youssef (Shiite), Bassem Shab (Protestant) and Nabil de Freige (minorities). Hariri said in Beirut II the candidate Sebouh Kalpakian

digitised by A.R.A.R.@

was already elected as he had no competitors and the Sunnite candidate was Nouhad Mashnouk.[288]

The opposition's Beirut III list was declared at the Safir Heliopolitan Hotel. It was composed of Behaeddine Itani, Khaled Daouk, Omar Ghandour, Abdel Nasser Jabri, Ibrahim Halabi (Sunnites), Rafik Nasrallah (Shiite), Ghazi Mounzer (Druze), Najah Wakim (Greek Orthodox), Georges Ishkhanian (Protestant) and Raymond Asmar (minorities).[289]

During the declaration of this list two prominent Armenian communists, Me Kasbar Derderian and Megerditch Tahoulakian were present.[290] George Ishkhanian was present at all the public meetings organized by the Tashnag Party in Beirut I and Metn.[291]

On 26 May the March 14 forces issued a joint declaration restating their tenets, signed by 100 prominent leaders, party leaders or MPs. Among the signatories were: Amin Gemayel, Farid Mekari, Walid Joumblat, Saad Hariri, Samir Geagea, Elias Attalah, Dory Chamoun, Carlos Edde, Boutros Harb, Mohammad Safadi, Michel Pharaon and Bassem Sabeh. The Armenian signatories on the list were, in their order of appearance, Jean Oghassapian, Dr. Yeghig Djeredjian, Sebouh Kalpakian, Serge Toursarkissian, Shant Chinchinian and Hagop Kassarjian.[292]

On 28 May in a meeting at the Syriac Quarter, Pharaon said that the day Gen. Aoun had come to his meeting in Ashrafieh, Hezballah had paraded in Sassine square. He said the majority MPs were accused of corruption, but it was the allies of Gen. Aoun who were corrupt. It was for this reason that Gen. Abou Jamra was withdrawn from Merjayoun, where he had tried to enter the opposition list, and as a consolation he was given a place in Ashrafieh.[293]

Once the March 14 list was officially announced, the Ramgavar Azadagan Party organized a meeting on 29 May at the Tekeyan Club in the presence of Pharaon, Tueni, Gemayel, Oghassapian, Toursarkissian, Kassarjian, Kalpakian, Dr. Djeredjian, and Gen. Aprahamian as well as Kouyoumjian. The latter was applauded for withdrawing in favor of Toursarkissian.[294]

A meeting of the Beirut I list took place on 3 June near the Al Saydé church in Ashrafieh, with all the candidates present. Oghassapian said their opponents, not satisfied with the "cancellation" and "liberation" battles, were leading a third battle.[295]

The Tashnag Party also held a public meeting at the Homentmen Aghpalian Center on 29 May 2009. The presence of Lebanese Armenians from abroad was noted. A speaker reiterated they had proposed to the Huntchags and Ramgavars that each appoint a candidate and select the other three jointly, but they had refused saying they were not free to accept the proposal, and suddenly they decided to withdraw their candidate (i.e. Kassarjian) and select another candidate (Oghassapian), sticking the party's name on him.[296] Earlier at the 26 May meeting in Ashrafieh Avo Gidanian, of the TPLCC said their opponents thought that by taking away the representation of Lebanese Armenians they would weaken the Tashnag Party, but they had failed. Others

digitised by A.R.A.R.@

thought to secure seats the Tashnag Party would change allies, but the Party would not betray those who had shown confidence and cooperation towards them, to the degree of refusing to participate in the government without them.[297]

Recriminations came also from the editor of *Ararad*, who wrote that the Huntchag Party had fought for the independence of Arab countries and had been persecuted. They had been termed opposition members and leftists. He added that they had refused parliamentary seats and had opposed the authorities, often gaining their enmity and persecution. They had refused to join and cooperate with colonial powers and parties, but had been with the national forces of the country. He added this cannot be said about the Tashnag Party. They had cooperated with the authorities, who were surviving with the aid of foreign states, and thus were classified among the anti-national forces of Lebanon. The Tashnags, with political opportunities, had stood with imported policies and the authorities who had implemented these policies. So it was not surprising that the Huntchag Party enjoyed respect and their current position.[298]

As the Election Day approached, the Beirut I Free Decision List (March 14 forces) visited Catholicos Aram I and Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX on 1 June 2009.[299]

The Tashnag Party organized a huge public rally in the presence of thousands on 4 June 2009 at the Zavarian Sports Field. The Armenian candidates of the party in Metn, Beirut I and Zahlé were present. During the rally the TPLCC representative said in his speech "on June 7 the Lebanese Armenians by their votes shall get their rights and shall reinstate the Armenian Parliamentary Bloc".[300]

Strict measures were taken by the government to organize proper elections. No electoral publicity was allowed the day preceding the elections. The army commander-in-chief, Gen. Kahwaji, asked the troops to act firmly if a conflict developed on election day.[301]

Foreign observers were on the ground; former USA president Jimmy Carter, the European observer head Jose Ignacio Sala Franca, Robin Carnahan representing the National Democratic Institute, and Yves Aubin de la Messuziere, leading the Francophone observers' delegation.[302] The President of the Republic said the recently formed Constitutional Council should act with complete impartiality, as he took their oath at the presidential palace. He reiterated the state and its institutions and administration were impartial in the elections.[303]

However, the international news media spoke of money pouring into Lebanon to buy votes. It was reported Iran financed Hezballah and Saudi Arabia financed candidates running against Hezballah.[304] *Newsweek* mentioned $750,000,000 being spent in Lebanon.[305]

The elections were held in all Lebanon in one day, on Sunday 7 June 2009, 7a.m. to 7p.m., in a generally calm atmosphere.

The official results in the electoral districts in which the Armenians participated with candidates were as follows:[306]

Beirut I – Number of registered voters 92,764, those who actually voted 37,284, i.e. 40%.

Nayla Tueni	19,985
Michel Pharaon	19,742
Nadim Gemayel	19,340
Jean Oghassapian	19,317
Serge Toursarkissian	19,281
Massoud Ashkar	17,209
Gregoire Kaloust	16,817
Vrej Sabounjian	16,778
Nicolas Sahnaoui	16,730
Issam Abou Jamra	16,421

The Armenian Catholic candidates whose names had not been erased from the candidates' list received a few votes: Karkour 7, Kouyoumjian 5, Khorozian 2. As for the Armenian Orthodox, Diran Sarkissian got 13 votes and Garo Haroutiounian 2.[307]

Beirut II – Number of registered voters 101,787, those who actually voted 27,787, i.e. 27%.[308]

Nouhad Mashnouk	16,583
Hani Qubaysi	15,126
Adnan Arakji	8,071
Abbas Yaghi	195

Beirut III – Number of registered voters 252,165, those who actually voted 103,243, i.e. 40%.[309]

Saad Hariri	78,382
Tammam Salam	76,925
Ghazi Aridi	76,792
Basem Shab	76,510
Mohammad Kabbani	76,448
Nabil de Freige	76,431
Ghazi Youssef	76,410
Ammar Houri	76,201
Atef Majdalani	76,133
Imad Hout	75,954
Rafik Nasrallah	22,177
Najah Wakim	21,921
Omar Ghandour	21,703
Behaeddine Itani	21,507
Raymond Asmar	21,362
Abdel Nasser Jibri	21,103
Mohammad Daouk	21,100

digitised by A.R.A.R.@

Ibrahim Halabi	21,050
George Ishkhanian	21,041
Ghazi Mounzer	20,860

Donald Babikian received 71 votes.[310]

Northern Metn - Number of registered voters 170,744, those who actually voted 96,748, i.e. 56%.[311]

Ibrahim Kanaan	49,147
Michel Murr	48,953
Selim Salhab	48,673
Edgard Ma'alouf	48,577
Sami Gemayel	47,688
Ghassan Moukheiber	46,874
Ghassan Rahbani	46,204
Ghassan Ashkar	45,759
Sarkis Sarkis	45,252
Emile Kana'an	44,602
Elie Karamé	44,543
Eddy Abillama	44,425
Fuad AbouNader	1997

In Zahlé, the number of registered voters was 158,005 of whom 56% voted.[312]

Elie Marouni	49,328
Oukab Sakr	49,283
Shant Chinchinian	48,527
Issam Arayji	48,464
Joseph Maalouf	48,288
Tony Abou Khater	48,019
Nicolas Fattouche	47,709
Elias Skaff	42,975
Camille Maalouf	41,643
Georges Kassardji	41,512
Selim Aoun	41,064
Fuad Turk	40,459
Hassan Yaacoub	40,463
Rida El Mays	40,064
Magda Breidi	1966
Varoujan Arakelian	1304
Naji Skaff	1272

As for the Armenian candidates whose names were on the list of registered candidates, although they had withdrawn, they received the following number

digitised by A.R.A.R.@

of votes: Aprahamian 19, Kurdian 12, Neshanagian 4 and Havatian no votes.[313]

The low turnout in Beirut II was explained by the fact that Sebouh Kalpakian and Arthur Nazarian were already considered elected, as no one opposed them.

The Beirut I, Beirut III and Zahlé March 14 forces candidates were elected as MPs. In Northern Metn Gen. Aoun's National Free Current list won, with the exception of two seats won by Michel Murr and Sami Gemayel.

The TPLCC representative declared in Beirut I 6740 Armenians had voted, 5026 (i.e. 74.57%) in their favor and 1714 (i.e. 25.43%) for the March 14 lists. In Metn out of 13,700 Armenian voters 10,900 voted in favor of the Tashnag allies, and out of their 10,900 votes Murr had obtained 2200 votes (i.e. 20%).[314] In Zahlé electoral district 80% of the Armenian votes had gone to the Tashnag candidate.[315]

The newspapers commented on the results as follows: -

L'Orient-Le Jour: "Rebelote pour le 14 Mars, test reussi pour la democratie. La majorité remporte prés de 70 sieges. Achrafieh dit "non" a Aoun, le CPL conserve Kesrouan et Jbeil. Siniora tripomphe à Saida et Zahle bascule dans le camp loyalistes."[316]

The Daily Star – "March 14 coalition retains majority after parliamentary elections, opposition sources concede defeat, accept "will of people. Lebanon's elections day relatively calm despite some minor security incidents".[317]

Aztag – "The parliamentary elections of Lebanon took place. Unprecedented Armenian participation by the leadership of Tashnagtsoutioun."[318]

Zartonk – "Tashnagtsoutioun's Armenian Bloc 2 seats without competitors, by *tezki'a*, and March 14 Armenian forces 3 elected and one without competitor, *tezki'a* deputies."[319]

Ararad - "Saad Hariri. The main victor of the elections became Lebanon. The majority of the Lebanese people reconfirmed their confidence in the March 14 forces."[320]

Detailed results were published in the newspapers some time after the elections. As these are of particular interest, the results concerning the members of the lists which included Armenian candidates are given below.[321]

Beirut I

Quarters	**# of registered voters**	**Actual voters**	**Percentage**
Ashrafieh	53,904	23,620	43.8%
Rmeil	29,452	10,495	35.6%
Saifi	9411	3253	34.6%
Officials	75	75	100%
Total	92,843	37,443	40.3%

digitised by A.R.A.R.@

Quarters	Tueni	Pharaon	Gemayel	Oghassapian	Toursarkissian
Ashrafieh	12,649	12,545	12,265	12,249	12,241
Rmeil	5345	5234	5150	5148	5116
Saifi	1952	1922	1887	1879	1886
Officials	39	41	38	41	38

Quarters	AbouJamra	Sahnaoui	Ashkar	Sabounjian	Kaloust
Ashrafieh	10,305	10,463	10,777	10,532	10,522
Rmeil	4,889	4,991	5,098	4,981	5,035
Saifi	1,194	1,294	1,301	1,235	1,229
Officials	33	30	33	30	31

Voting according to the communities.

Comm.	**Registered voters**	**Actual voters**	**%**	**Opp. voters**	**%**	**Loyal. voters**	**%**
Gr. Orth.	24,072	11,250	46.7%	4550	40.4%	6,360	23.1%
Arm. Orth.	15,637	5,100	32.6%	3750	73.5%	1,180	56.5%
Arm. Cath.	5,487	1,700	31.0%	1050	61.8%	590	34.7%
Protestants	1,046	150	14.3%	100	66.7%	40	26.7%
Syr. Cath.	9,955	3,200	32.1%	1500	46.9%	1,640	51.3%
Sunnite	6,713	3,700	55.1%	481	13.0%	3,073	83.1%
Shiite	1,842	950	51.6%	840	88.4%	100	10.5%
Gr. Cath.	12,245	4,600	37.6%	1820	39.6%	2650	57.6%
Maronite	15,668	6,793	43.4%	2700	39.7%	3900	57.4%
Others	177	0	-------	------	------	---	

Voting according to total Christian, Sunnite and Shiite voters

	Christians	**Sunnites**	**Shiites**	**Total**
Registered Voters	84110	6713	1842	92842
Actual Voters	32793	3700	950	37443
Percentage	39%	55.1%	51.6%	40.3%
Nayla Tueni	51.5%	82.8%	10.5%	53.4%
Michel Pharaon	50.8%	83.0%	10.7%	52.7%
Nadim Gemayel	49.7%	81.8%	9.3%	51.7%
Jean Oghassapian	49.5%	82.7%	10.1%	51.6%
Serge Toursarkissian	49.4%	82.7%	10.0%	51.5%
Massoud Ashkar	48.2%	13.9%	89.1%	46.0%
Gregoire Kaloust	47.0%	13.6%	88.2%	44.9%
Vrej Sabounjian	46.9%	13.5%	88.4%	44.8%
Issam Abou Jamra	45.8%	13.7%	88.6%	43.9%

It is clear from the above that, with the exception of the Armenian communities, the majority of Christians voted for the March 14 forces. The crushing majority of Sunnites voted for the March 14 forces, while the crushing majority of Shiites voted for the opposition list.

digitised by A.R.A.R.@

Beirut II[322]

As the Armenian candidates were already elected, the number of Armenian voters was not significant.

Community	# of registered	# of actual voters	% voters
Armenian Orthodox	26,108	1708	6.5%
Armenian Catholic	2977	196	6.6%
Protestants	2017	106	5.3%

The Armenian voters voted as follows:

	Orthodox	**Catholic**	**Protestant**
Mashnouk	1353	140	92
Arakji	144	30	3
Qubaysi	1247	130	69

As can be seen from above, the Armenian voters voted for the agreed candidates of March 14 and March 8. The Protestant votes include non-Armenians.

Beirut III[323]

The registered Armenian voters numbered 6400, of whom only 475 voted i.e. 7.4%. Of these 240 voted for Hariri's list, i.e. 50.5%, and 180 for the oppositions list, i.e. 37.9%. As for the Protestants (Armenian and non-Armenian), out of 2500 registered voters 250 voted, i.e. 10%, of these 150 voted for Hariri's list, i.e. 60%, and 60 for the opposition, i.e. 24%.

Below is a comparison of the percentages of the votes obtained by the Protestant candidates.

Candidates	**Christian**	**Sunnite&Druze**	**Shiite**	**Jewish**	**Total**
Bassem Shab	51.4%	87.8%	8.4%	100%	73.3%
G. Ishkhanian	37.2%	5.8%	87.6%	0%	20.2%

As can be seen, the great majority of the Sunnites voted for the Hariri list, and the great majority of the Shiites for the opposition list. The majority of the Christians also voted for Hariri's list. Out of 4900 Jewish voters only 5 voted. All 5 voted for Hariri's list.

Northern Metn[324]

Although the Tashnag candidate was already elected as he had no contestants, the Armenians massively participated in the elections, as can be seen from the Bourdj Hammoud results.

Below are the detailed results of Ibrahim Kana'an, Sami Gemayel and Michel Murr.

Township	# of reg. voters	Actual voters	%	Kanaan	Gemayel	Murr
Abou Mizen	26	20	76.9	19	2	4
Antelias	4330	2623	60.6	1496	1080	1137
Beteghrin	3003	2222	74.0	620	1514	1742
Beharsaf	770	622	80.8	138	374	367

digitised by A.R.A.R.@

Bourdj Hammoud	37,834	15,226	40.2	10671	4123	5778
Broummana	3075	1618	52.6	757	874	840
Biskanta (south)	3302	2145	65.0	1146	1006	1061
Biskanta (north)	3151	2145	68.4	1183	986	1004
Bessalim	1013	749	73.9	400	365	344
Ba'abdat	2109	1181	56.0	525	610	556
Beknaya	652	433	66.4	255	192	191
Bickfaya	4642	2128	45.8	602	1558	1453
Benabil	108	76	70.4	35	40	41
Boushrieh	7304	4385	60.0	2113	2256	2278
Biakout	597	454	76.0	223	250	247
Beit el Shaar	893	577	64.6	327	252	273
Beit Kikko	346	179	51.7	105	77	76
Beit Shabab Tahtani	4369	2081	47.6	1109	975	931
Beit Shebab Fawkani	1278	817	63.9	325	488	470
Beit Mery	3567	1977	55.4	1000	1024	917
Jdeidé	4216	2546	60.4	1211	1329	1315
Jal el Dib	4003	2377	59.4	1225	1149	1133
Jiwar	555	368	66.3	120	248	240
Jora'tel Ballout	784	502	64.0	258	214	235
Himlaya	1001	669	66.8	224	472	455
Khale el Mtein	246	210	85.4	78	147	140
Khenshara	2600	1652	63.5	870	788	794
Dekwane	3918	2542	64.9	987	1514	1602
Douar	815	624	76.6	216	427	410
Deir Shamra	192	171	89.1	58	117	113
Dashounieh	128	117	91.4	49	72	66
Dick el Mehdi	484	280	57.9	193	80	80
Rabiyé	426	220	51.6	83	140	134
Roumiyé	1749	1116	63.8	586	559	526
Zabougha	610	385	63.1	161	234	206
Zar'oun	607	337	55.5	94	241	264
Zeghrin	322	222	68.9	59	166	157
Zakrit	898	635	70.7	306	327	317
Zalka	2386	1614	67.6	847	789	861
Zouk el Kherab	1468	771	52.5	421	361	325
Sakiyet el Misk	1537	1055	68.6	350	744	705
Sed Boushriyeh	6121	3717	60.7	1775	1913	1912
Safila	218	194	89.0	21	171	174
Sin el Fil Balda	4658	2819	60.5	1339	1454	1534
Sin El Fil Jisr El Basha	1662	955	57.5	447	475	514
Sin el Fil Hay Jedid	1458	697	47.8	472	199	229
Sinel Fil Hay el Harj	1288	790	61.3	403	389	367
Shawiya el Quneitra	581	544	592	169	170	160

Sharin	569	416	731	219	197	195
Shoya	350	266	76.0	101	182	168
Shoueir	4319	2052	475	1356	692	825
Debayé	1420	975	68.7	539	425	419
Dahr el Siwan	864	583	67.5	287	307	309
Atshané	271	213	78.6	98	118	111
Amarat Shalhoub	1375	814	59.2	406	412	463
Awkar	278	198	71.2	141	56	61
Airoun	397	293	73.8	147	161	162
Ain el Teffaha	215	190	88.4	17	172	167
Ain el Khourouba	867	710	81.9	115	611	581
Ain el Zeitouné	194	141	72.7	57	80	84
Ain el Sindiyena	620	334	53.9	216	105	113
Ain el Safsaf	521	352	67.6	60	298	284
Ain el Goubour	211	106	50.2	56	50	50
Ain Saadé	1106	730	66.0	373	381	352
Ain A'ar	642	359	55.9	137	212	207
Ain Alak	395	273	69.1	89	199	181
Aintoura	3370	2202	66.5	1133	1135	1095
Ayoun	217	141	650	47	94	104
Ghabal el Miska	253	167	66.0	75	87	81
Farika	636	423	66.5	206	223	208
Fanar	822	654	79.6	352	319	313
Kernet el Hamra	1162	607	52.2	194	360	341
Kernet Shahwan	345	624	49.4	279	348	337
Ka'akour	1161	841	72.4	429	420	468
Kanabat Broummana	345	158	45.8	78	77	68
Kanabat Salima	150	117	78.0	25	91	86
Kfartiya	308	195	63.6	93	116	109
Kfar Akab	632	277	43.8	160	128	125
Mar Boutros KarmelTin	318	280	88.1	20	257	254
Mar Shaya wa Mazka	283	179	63.3	86	99	103
Mar Michael Benabil	274	207	75.5	19	191	183
Mar Moussa Douar	303	236	78.1	96	146	159
Mtein	3596	2080	57.8	1007	1072	859
Mejdel Tarshish	465	370	79.6	359	17	76
Majzoub wa Mzher	527	416	78.9	306	114	129
Mheiderra	1065	511	48.0	164	353	325
Marjaya	564	472	83.7	201	266	277
Mrouj	1538	1175	76.4	540	652	631
Mazra'at Yashouh	1447	860	59.4	388	477	471
Miska	364	239	65.7	116	118	113
Mashrah	119	49	41.2	27	23	24
Mashaikha	255	187	73.3	84	115	111

digitised by A.R.A.R.@

Mteileb	482	352	73.0	155	201	188
Mkas	287	200	69.7	116	81	84
Mansourieh	1954	1227	62.8	600	634	615
Mayassa	731	612	83.7	231	408	399
Nabiya	1875	1385	73.9	781	602	593
Nakkash	723	469	64.9	285	189	199
Wadi El Kourm	358	287	80.2	158	135	128
Wadi Shahin	44	21	47.7	3	21	18
Wata Mrouj	594	431	72.6	132	299	291
Officials	242	235	97.1	128	115	114
Total	**170,580**	**97,488**	**57.2**	**49,558**	**47,698**	**48,966**

In Bourdj Hammoud where out of a total of 37,834 Armenian and non-Armenian voters, 15,226 voted (i.e. 40.2%); the candidates obtained the following votes.[325]

Ibrahim Kana'an	10,671
Edgard Maalouf	10,662
Nabil Nicholas	10,644
Selim Salhab	10,635
Ghassan Ashkar	10,471
Ghassan Rahbani	9872
Ghassan Moukheiber	8932
Michel Murr	5788
Sami Gemayel	4123
Sarkis Sarkis	4024
Eddy Abillamah	3953
Elias Moukheiber	3939
Emile Kana'an	3933
Elias Karramé	3858
Fuad Abi Nader	109

As can been seen from the above, Bourdj Hammoud voted in its great majority for Gen. Aoun's list and Michel Murr, and the Armenian majority vote became the determining factor of their success.

Zahle[326]

Location	**Registered voters**	**Actual voters**	**%**	**Chinchinian**	**Kassardji**
Ablah	2014	1180	58.6	503	645
Bar Elias	9112	6089	66.8	5045	802
Bouarej	1274	943	74.0	661	249
Terbol	3247	2253	69.4	1491	706
Ta'albaya	5807	3762	64.8	2707	974
Ta'anayel	697	513	73.6	411	82
Tel Akhdar	85	42	49.4	34	2

Toutiyeh	147	110	748	55	46
Jdita	3682	2431	66.0	1543	85
Jalala	368	171	46.5	88	82
Hazerta	2770	2144	77.4	114	1995
Hosh el Ghannem	398	209	52.5	23	185
Hosh Hala	4932	2798	56.7	803	192
Hay el Fikani	1197	927	77.4	43	853
Dahmiyeh	2464	1890	76.7	1678	174
Deir Ghazal	810	508	62.7	187	298
Rahayt	1588	1049	66.1	399	572
Rayak	2580	1426	55.3	502	877
Rayak Hay el Selm	296	197	66.6	1	180
Zahle el Barbara	4201	1661	39.5	761	860
" el Rasiyé Tahta	3098	1614	52.1	871	664
" el Rasiyé Fawka	4090	2053	50.2	1097	881
" midan al Sharki	5458	1720	31.5	747	912
" midan al Gharbi	4734	1709	36.1	801	747
" Housh el Omara	6785	4142	61.0	2242	1783
" Housh el Zera'aina	4154	1989	47.9	1003	892
Zahle hay el Saydé	1463	1029	70.3	723	284
" Saydet el Najat	2817	1435	50.9	699	683
" Mar Elias	4622	2223	48.1	1129	1010
" Mar Antonios	173	7843	485	418	399
" Mar Mikhael	4462	1998	44.8	1034	910
" Mo'alaka	6902	3584	51.9	1866	1589
" Mo'alaka Shemali	3101	2093	67.5	347	1689
" Wadi el Arayish	1684	1105	65.6	773	306
Saadnayel	4933	3342	67.7	3085	200
Shtora	334	185	55.4	77	97
Ali al-Nahri	6087	4371	71.8	37	4171
Anjar Wakef	439	179	40.8	3	173
" Bitias	1386	533	38.5	22	469
" Haji-Habibli	829	134	16.2	12	117
" Khderbek	1905	889	46.7	38	831
" Kabousiyeh	892	195	21.9	12	179
" Yoghoun-Olouk	953	331	34.7	13	307
Ain Kfarzabd	1842	1147	62.3	202	914
Ferzol Tahta	2061	1481	71.9	843	593
Ferzol Fawka	1372	968	70.6	439	497
Qah el Rim	1719	1176	68.4	508	647
Kab Elias Tahta	5926	3894	66.7	3197	588
Kab Elias Fawka	3613	2005	55.5	1028	917
Kosaya	1014	595	58.7	208	372
Kerk Nouh	2935	1887	64.3	364	1487

digitised by A.R.A.R.@

Karma	299	238	79.6	1	234
Kfarzabd	3628	2363	65.1	1546	771
Masa	421	329	78.1	0	318
Majdal Anjar	6158	4621	75.0	4280	242
Mereyjat	1736	1028	59.2	542	442
Maksa	995	756	77.0	615	132
Nasseriyeh	749	513	68.5	25	475
Nabi Ayla	1191	774	65.0	18	739
Niha	1304	736	56.4	391	328
Wadi el Delm	670	428	63.9	226	192
Officials	406	396	975	169	190

As can be seen, the crushing majority of Armenians in Anjar voted for Kassardji, while the great majority of Sunnite villages voted for Fattoush's list, on which was Chinchinian, and the great majority of Shiite villages voted for Elias Skaff's list, on which was Kassardji.

International observers praised Lebanon's elections. President Barak Obama of the USA congratulated the Lebanese on the vote. Much praise was given to the Minister of Interior's handling of the elections.[327]

Soon after the elections several pro-March 14 newspapers, particularly *L'Orient-Le Jour*, blamed the Tashnags for the defeat of March 14 candidates in Northern Metn.

Ziyad Makhoul in *L'Orient-Le Jour* said one of the "myths" of the election was shattered. The Tashnags did not have a bloc of 5 MPs in the new parliament. They would have 2 MPs elected without a contest. All understand the will of the party to put the security of Armenians in the region, especially in Syria and Iran, top of all concerns. But instead of taking the example of the Socialist Progressive Party, which had the main concern for Druzes, the Tashnag was on the way to being hezballahised, in other words to aligning itself with an axis rather than privilegizing the nature, culture and identity of Lebanon.[328]

In another article signed by Michel Touma in *L'Orient-Le Jour* under the title "a very costly, suspect, excessively zealous" vote, the writer stated it is an established fact that the Tashnags have always benefitted from a preponderant influence in the Armenian community thanks to a vast political, media, social, economic, educational and cultural infrastructure. Then he added, before the war the Tashnag Party was the traditional ally of the Kataeb Party and Michel Murr, and had a traditional political attitude of supporting the president of the Republic and the legality and refused to take sides in domestic tensions. The obstinacy of the Tashnags in confirming and consolidating their alliance with March 8 forces for the 7 June election is in total contradiction to the Party's traditional and historical line. First, by so doing, the Tashnags had taken sides with one faction against the other and, what is more serious, it had brought its support to a party which had not hidden throughout the campaign its criticism

digitised by A.R.A.R.@

and unfavorable comments towards the President of the Republic. Worse, it was clear that a victory of March 8 forces would have had the consequence of further cutting the wings of the Head of the state and would have constituted a real danger for the force and identity of Lebanon. As the last partial election in Metn showed, it was clear where the majority of the non-Armenian electorate stood. As the last electoral campaign showed, the Tashnags were not satisfied with reconfirming their alliance with the opposition but also launched a vast and very, very costly operation of great scale to bring thousands of voters from the far corners of the world to break the vote of non-Armenians in Metn, Beirut and Zahle. Thus the Tashnags tried to break the March 14 forces, in order to profit from an alliance whose middle-eastern ramifications and regional geographical designs, in their essence, were against the exclusively Lebanese reason of state and supreme interests of the legality. Touma added it is this excel of zeal, strong determination, and the limitless efforts deployed by the Tashnags to try to break the will of one part of the Lebanese in favor of the other that is in total contradiction to its historical conduct of positive neutrality, which characterized the party during the Lebanese war, that has created many questions, even in Armenian circles. In this one should not confuse the political calculation of the Tashnag Party's leadership with the position of the Armenian community in its totality, which does not necessarily agree with the options chosen by the leadership of the party. Touma concluded what made this excel of zeal serious, was the worrying engagements the Party leadership had concluded with regional forces. Some attributed this unnatural line of the Tashnag Party with the privileged relations of the Islamic Republic of Iran with Armenia, where Tehran brought its support to Armenia in its conflict with Azerbaijian. "Things get spoiled when exclusively regional considerations create a serious menace to the raison d'etre, historical foundations, specifics, sovereignty, independence, and autonomy of decisions of the land of Cedars".[329]

In an editorial *Aztag* blamed Lebanese TV political commentators and journalists in *Nahar, Safir, L'Orient-Le Jour, Diar* and *Shirah*, who had launched a campaign of negative articles against the Lebanese Armenians through the Tashnag Party. It was not the first time that the Lebanese Armenian electoral mass, with its close, disciplined ranks, had accepted the appeal of the Tashnag Party, so why this uneasiness. The case does not have purely electoral overtones; obviously it is the Lebanese Armenian involvement that has upset various sides. As long as the Lebanese Armenians do not represent an internal force neither the Lebanese politicians nor the Lebanese press are upset by this exemplary, constructive and hard working Armenian citizen. However, when the time comes for that exemplary citizen to have an influence in the process of redesigning Lebanon's political maps, he/she becomes a second class citizen. The Armenian community is turned from a collectivity that flourishes in the Lebanese fatherland into a collectivity of citizens who live with the psychology of a colony, from a community with a

digitised by A.R.A.R.@

constructive bridging role, into one that lives with a ghetto psychology behind walls. This is said to a people who has paid a high price for following the Tashnag Party, which always makes wrong choices.[330]

The newspaper added that these slandering authors were forgetting that in their electoral recriminations they were hurting the self-respect of a whole well-organized people.[331]

In the post-electoral period both Armenian sides celebrated. On 9 June, 2009 the Huntchag Party Executive Body of Lebanon organized a mass rally in the neighborhood of St. Kevork Church in Nor Hadjen in the presence of MPs Kalpakian, Toursarkissian, Oghassapian, and thousands of supporters. Former Huntchag and Ramgavar MPs were also present as well as the Ramgavar District Council representatives.[332] On 11 June, in a gathering of supporters, the Ramgavar Azadagan Party organized a reception and received congratulations in the Tekeyan Club. The newly elected MPs Oghassapian, Kalpakian, Toursarkissian and Chinchinian were present, as well as Kassarjian and Djeredjian.[333] On 12 June the Ramgavar District Council organized a dinner to honour the Electoral Committee. The presence of Oghassapian, Chinchinian, Kassarjian, and Gen. Aprahamian was noted. Kassarjian said in a speech there must be more respectful cooperation, tolerance, concord, and exchange of ideas, not their enforcement, through cooperation between the Ramgavars, Huntchags, AGBU, AYA, LASA and independents, which constituted the March 14 Armenian Front.[334]

Similarly, all the elected MPs of the victorious list of Beirut I held a public rally at Sassin Square on 10 June. All the newly elected MPs spoke and thanked their supporters.[335]

The Tashnag Party organized a mass rally in the presence of thousands at the parking lot near the Shaghzoyan Centre on 12 June 2009. The rally was to thank the Lebanese Armenians who had supported them. MPs Pakradouny and Nazarian were present, as well as ex-MP Kassardji, defeated candidates Sabounjian, Kaloust, Ishkhanian and ex-MP Dr. Nourijean Demirdjian. MP Pakradouny said that "We are forming the Armenian Bloc with two MPs who represent 80 percent of our people." The Tashnag Party had given a place to Michel Murr on its ballots as agreed; however, the people also had its role and the Party could not exercise any force on it.[336]

In a declaration to *AlSafir*, the TPLCC representative Mekhitarian said out of 13,700 Lebanese Armenian voters 10,900 voted in their favour. Of these 10,900, 2200 votes, i.e. 20%, were given to Michel Murr. He said there was an uneasiness among their supporters about voting for Murr, and 10 days before the elections the TPLCC had received comments from the ranks of their supporters that they would boycott the elections if they were to be obliged to vote for Murr.[337]

Although elected, Michel Murr was very upset with the electoral results. He held a press conference on 16 June, denounced his former allies and said he planned to contest the election results in the Metn district "due to alleged

digitised by A.R.A.R.@

irregularities in the Armenian votes." He added, "a sizeable increase in ballots cast by Armenian voters and the presence of 10 forged cards raised suspicion" over the legitimacy of the Metn results. Murr said in the partial election of Metn in 2007, the Armenian votes were 9200, 7366 of which were for Camille Khoury and 1834 for Amine Gemayel. The total number of Armenian voters in Metn was 32,341 of whom 28% voted. The Tashnags had mobilized all their forces in 2007 and 28% of their voters had participated, so in 2009 the number of votes should have been 9300 taking into consideration that there were 500 new voters on that list between 2007 and 2009. So he was surprised that the number of voters had risen to 13,700, in other words 4400 more than foreseen, and he questioned whether this increase was due to falsified ID cards or voters who could mask their identity. If these 4400 were removed, the Metn Salvation List would have won with one from Gen. Aoun's list.[338]

Murr also declared the Armenian votes in his favor were reduced to about 3200 votes, 1700 from the Huntchags and the Ramgavars and 1500 from the AGBU Antranik Club members[339] and friends, with whom he had had relations for the last 50 years. He reminded people that he had left the Armenian seat vacant on the March 14 list and the Tashnag candidate was elected without contestants; the Tashnag Party had promised to vote for him, but in the end the Tashnags had ceded to Aoun's will. Murr said he had turned down a contact by the party after the elections, as they had promised him 8000 votes but not delivered.[340]

MP Pakradouny immediately replied, Murr was a friend of long standing and would stay their friend. A cloud had gathered but would pass in time. He acknowledged Murr's role in his election without contestants but rejected Murr's assertion that he would have failed had there been an Armenian candidate on the rival list. He said, "Michel Murr's words remind us of Gabriel Murr in 2007. We vote and those who win thank us but those who lose insult us". Pakradouny specified that Murr had obtained 2200 votes from the Tashnag Party, others had erased his name for reasons both the voters and Murr knew and they had declared there was an uneasiness among Armenian voters concerning Murr. Pakradouny further criticized those parties in Lebanon which "do not consider Armenians Christians or Lebanese. The Armenians are a basic pillar of this nation whether they like it or not".[341]

The TPLCC also issued a communiqué. It said in 2007 10,300 Armenians had voted in the partial election, 20% for Gemayel. The percentage of Armenian voters was not 28% but 32%. Furthermore, while in the partial election of 2007 all in all in Northern Metn 82,000 had voted, this time the number had risen to 97,000. So the increase in the participation of Armenian voters in Metn should not create suspicions in Murr. The communiqué said they were astonished that Murr had also supported the Armenian voters in Metn and cooperated with them. It was upon his request, made three days before the elections, that the Tashnag Party agreed to give its votes equally to the two Greek Orthodox candidates of the Change and Reform Group.

digitised by A.R.A.R.@

Furthermore, it was surprising that Murr said Tashnag Party supporters did not vote for him. The ballot boxes that were set out for the Armenian voters showed he had received 5000 votes; in other words he had received 2200 votes from the Tashnag Party supporters. The party would wait impatiently for the decision of the Attorney General's office confirming that the party was far from guilty of the accusations that were made by personalities or forces who did not receive the votes of Lebanese Armenian voters, whom they accused after each election. Furthermore, the elections were one additional step in enforcing democracy in Lebanon.[342]

In an interview with the daily *Al-Akhbar*, the TPLCC representative said out of the 13,700 Armenian voters 10,900 had voted for the Change and Reform List. Murr was given 5046 Armenian votes, more than 2200 of whom were from Tashnag supporters. He added Ghassan Mukheiber had received 8700 Armenian votes and Ghassan Rahbani 8345, the Party halved its support for Murr by voting less for both Ghassans. The TPLCC representative denied the existence of fraudulent IDs. He then cited the reasons that moved the Armenian voters not to vote for Murr in larger numbers. The first reason was Murr's leaving the Change and Reform Bloc of Gen. Aoun, his cooperation with the Kataebs, whose president Gemayel had insulted the Armenians in 2007, his silence and non-publication of a denial of some incidents and declarations about Armenians that were made by Metn *mukhtars* and mayors. Furthermore, there were two Armenian offices in Amara that had been getting in touch with Lebanese Armenians, including Tashnag Party members and supporters, inviting them to vote for the March 14 list, thus trying to create a division of ranks.[343]

In the post-electoral period two separate declarations of the Hezballah chief Hassan Nassrallah were notable. He said he accepted the results of the elections, but he said the Resistance had obtained the majority of the popular vote.[344] Later he criticized the Maronite Patriarch for announcing on the eve of the elections that Lebanon was under threat. He referred to the Zahlé electoral district and said votes were purchased for up to $2000 towards the end of the electoral day, and had not thousands of emigrants flown to Zahlé, the opposition would have won and the total electoral results in Lebanon would have been even, 64 seats for each side. He said the Shiites and Armenians were targets of incitement. He added the Armenians had become Lebanese a hundred years ago and it was shameful to distinguish between the different ethnic origins of citizens.[345]

Some visits caught the attention of observers. The TPLCC delegations composed of Mekhitarian, Hovnanian and MP Pakradouny visited Jumblat's Beirut residence on 16 June. The Party commended Jumblat, who had strictly condemned the accusations of treason against the Armenians and the Tashnag Party.[346] The TPLCC, accepting the invitation of MP Sami Gemayel, who had visited them earlier, visited former president Amin Gemayel in his Bikfaya residence in 14 October 2009. After the meeting the Kataeb Party issued a

digitised by A.R.A.R.@

statement stressing the historical relations between the two parties, as well as the importance of closing the black pages and opening new pages, confronting the threats Lebanon faces, having united interpretations and returning to the historical principles that had brought the two parties close to each other. The TPLCC representative said their relations had more positive sides then negative.[347]

The four March 14 Armenian MPs constituted a bloc entitled Armenian Concord Parliamentary Bloc. The four MPs of the newly formed bloc visited Catholicos Aram I on 7 July and informed him that their Bloc would be following the social and national interests of the Lebanese Armenians and would strengthen the community's solidarity. According to them, the Catholicos appreciated their initiative.[348]

Once the former parliament's term ended, president Suleiman started his consultations with the new MPs. As a result he appointed the new parliamentary majority leader, Saad Hariri, to form the new government. MPs Oghassapian, Kalpakian and Toursarkissian were received together[349] and Chinchinian with the Lebanese Forces delegation. Afterwards Hariri in his turn met all the MPs. The Armenian Concord Bloc MPs who had met the president also met the Prime Minister. Toursarkissian afterwards said he refused the participation of the Tashnag Party in the government.[350] It was rumoured Oghassapian had proposed former MP Kassarjan as minister.[351]

Separate visits were made by the Huntchag Executive Body to president Suleiman. MPs Kalpakian and Toursarkissian and former MP Djeredjian met the President on 21 June.[352] On 2 July the Ramgavar Azadagan Lebanon District Council Delegation, which included MP Oghassapian and former MP Kassarjian, met President Suleiman.[353] Later, on 3 July the Ramgavar delegation visited Hariri.[354] All four pro-March 14 Armenian MPs declared their solidarity with Hariri on 6 August.[355]

On 10 August Cathlicos Aram I visited President Suleiman and stressed in his talks that despite the fact that his community's MPs and ministers were elected from different lists and were on different sides, the Armenian community was above all sides and had been and still was on the side of Lebanon.[356]

Hariri failed to form the new government as his first proposed list of 30 personalities[357] (including Oghassapian and Pakradouny) was not accepted by the president and as the opposition objected. Eventually new consultations were held by the President after the formal resignation of Hariri.

Once more, as the majority of MPs had nominated Hariri, he was appointed Prime Minister. Eventually he succeeded in forming a new government of 30 personalities,[358] including Jean Oghassapian as Minister of State and Apraham Dedeyan, a former Protestant MP who had converted to Armenian Orthodoxy in 2005, as Minister of Industry. The latter was suggested by the Tashnag Party and Gen. Aoun had endorsed him.

digitised by A.R.A.R.@

On 25 September, 2009 Jose Ignacio Salafranca, head of the European Mission of Observers to the elections, said he wanted to underline the degree of maturity of the Lebanese electors. Despite minor problems the elections were successful. Much of the success was due to the Minister of Interior's work. The report made 36 recommendations for further improvement.[359]

On 25 November 2009 the Constitutional Council unanimously rejected all the complaints presented to them as there were no illegalities in the parliamentary elections.[360]

On 11 December the Huntchag and Ramgavar Party local Chairmen and the 4 Armenian MPs allied to them, met President Suleiman and discussed the rights of the community within the state framework.[361]

The Tashnag daily continued to ignore the March 14 Armenian MPs and did not refer to their presence in activities in the community. The Ramgavar Azadagan organ surprised all by printing an interview with the Tashnag MP Pakradouny. The latter said the inter-party meetings had continued.[362]

Indeed the inter-party meetings on the pan-Armenian or local level continued. The highest bodies of the Huntchag, Tashnag and Ramgavar Azadagan parties criticised the signing of the Turkey-Armenia Protocol for the establishment of diplomatic relations and development of mutual relations on 10 October 2009.[363] Also in Yerevan, Armenia, the highest bodies of the three parties met on 28 December 2009,[364] as well as on 14 February 2010[365] and decided upon the joint commemoration of the 95th anniversary of the genocide perpetrated on Armenians in Ottoman Turkey. A joint declaration to this effect was issued by them on 25 February 2010.[366] The genocide commemorations took place as agreed.

ENDNOTES

[1] This study is the tenth in a series of articles by the same auhor on Armenian participation in successive Lebanese legislative elections since 1934. The first nine articles in this series were published in volumes 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 and 30 of the *Haigazian Armenological Review*.

[2] *Aztag*, 81st year, 24 July 2007, No. 115 (22635).

[3] Ibid.

[4] *Aztag*, 81st year, 13 August 2007, No. 131(22651), p. 3; *Aztag*, June 2009, No. 73 (23178) page 12.

[5] *Aztag*, 81st year, 28 July 2007, No. 119 (22639).

[6] Ibid, 81st year, 30 July 2007, No. 120 (22640).

[7] Ibid.

[8] *Ararad*, 69th year, 31 July-1 August 2007, No. 61 (17524).

[9] Ibid, 69th year, 2-3 August 2007, No. 62 (17525).

[10] Ibid.

[11] *Aztag*, 81st year, 4 August 2007, No. 125(22645).

[12] Ibid., p. 2.

[13] *The Daily Star*, Beirut, 7 August 2007, No. 12383.

[14] Ibid.

digitised by A.R.A.R.@

[15] *Monday Morning*, Beirut, volume XXXVI, 13 August 2007, No. 1807, page 15.
[16] *La Revue du Liban*, Beirut, 18-25 August 2007.
[17] *Aztag*, 81st year, 6 August 2007, No. 126 (22646).
[18] *Ararad*, 69th year, 7-8 August 2007, No. 64 (17527).
[19] *Aztag*, 81st year, 6 August 2007, No. 126 (22646).
[20] *The Daily Star*, Beirut, 7 August 2007, No. 12383.
[21] *Aztag*, 81st year, 7 August 2007, No. 127(22647).
[22] *Ararad*, 69st year, 9-10 August 2007, No. 65(17528).
[23] *Aztag*, 81st year, 7 August 2007, No. 127(22647).
[24] *Aztag*, 81st year, 8 August 2007, No. 128(22648).
[25] Ibid. page 10.
[26] *Aztag*, 81st year, 7 August 2007, No. 127(22647).
[27] Ibid, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649).
[28] Ibid, 81st year, 8 August 2007, No. 128(22648).
[29] Ibid, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649).
[30] Ibid, 81st year, 10 August 2007, No. 130(22650).
[31] Ibid, 81st year, 8 August 2007, No. 128(22648).
[32] Ibid, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649).
[33] Ibid.
[34] *Ararad*, 69th year, 14-17 August 2007, No. 66(17529), page 1; *Aztag*, 81st year, 9 August 2007, No. 129(22649), page 2.
[35] *Aztag*, 81st year, 13 August 2007, No. 131(22651).
[36] *Ararad*, 69st year, 11-15 October 2007, No. 89(17552).
[37] *Azad Lipananahayerou Sharjoum*, Beirut, 31 August 2007, page 16-17.
[38] *L'Orient-Le Jour*, 21 May 2008, No. 12272.
[39] Ibid.
[40] Ibid.
[41] Ibid.
[42] Ibid.
[43] *Nahar*, Beirut, 22 May 2008.
[44] *L'Orient-Le Jour*, 12 July 2008, No. 12318.
[45] *Aztag*, 81st year, 7 November 2007, No. 203(22723).
[46] *Ararad*, 70th year, 8-10 December 2007, No. 8(17576); *Aztag*, 81st year, 8 December 2007.
[47] *Ararad*, 69th year, 1-2 November 2007, No. 97(17560); Ibid, 69th year, 6-7 November 2007, No. 99(17562).
[48] *Ararad*, 71st year, 12 February 2008, No. 33(17601).
[49] *L'Orient-Le Jour*, 12-13 April 2008, No. 12241, page 2.
[50] Ibid, 25 April 2008, No. 12252.
[51] *Aztag*, 82nd year, 10 May 2008, No. 52(22867), page bottom left; *Ararad*, 71st year, 10 May 2008, No. 70(17638), page 1 top right.
[52] *Ararad*, 71st year, 13 May 2008, No. 71(17639).
[53] *Aztag*, 81st year, 31 May 2008, No. 69(22884); *Zartonk*, 71st year, 13 June 2008, No. 4(19703).
[54] *L'Orient-Le Jour*, 12 July 2008, No. 12318.
[55] *Aztag*, 82nd year, 4 July 2008, No. 97(22912).
[56] Ibid, 82nd year, 11 July 2008, No. 103(22918).
[57] Ibid, 82nd year, 17 July 2008, No. 108(22923).
[58] TV declaration by Michel Murr, 25 July 2008.
[59] *Aztag*, 82nd year,19 July 2008, No. 110 (22925).

digitised by A.R.A.R.@

[60] Ibid, 82nd year, 22 July 2008, No. 112 (22927).
[61] *L'Orient-Le Jour*, 5 August 2008, No. 12337, page 3.
[62] *Ararad*, 71st year, 22 July 2008, No. 101(17669).
[63] *Aztag*, 82nd year, 28 July 2008, No. 116(22931), page 5.
[64] *L'Orient-Le Jour*, 30 September 2008, No. 12384.
[65] Ibid.
[66] *Aztag*, 82nd year, 15 December 2008, No. 230(23045).
[67] *L'Orient-Le Jour*, 31 January-1 February 2009, No. 12481, page 4.
[68] *L'Orient-Le Jour*, 7-8 February 2009.
[69] A Newspaper advertisement was put in *Zartonk* (71st year, 19 September 2008, No. 18 (19717) page 16) indicating citizens who had property in Metn could contact him. Minister Oghassapian confirmed, on 31 October 2008, his intention to the present writer, when questioned about rumours of his candidacy in Northern Metn.
[70] *L'Orient-Le Jour*, 30 September 2008, No. 12384.
[71] *Aztag*, 82nd year, 3 October 2008, No. 170(22985).
[72] *Ararad*, 71st year, 4 November 2008, No. 143(17711).
[73] *Aztag*, 82nd year, 17 November 2008, No. 208(23023).
[74] *Ararad*, 72nd year, 29 November 2008, No. 10(17722).
[75] *Zartonk*, 71st year, 29 August 2008, No. 15(19714).
[76] *Aztag monthly*, November 2008, page 15-16.
[77] *Aztag*, 82nd year, 2 December 2008, No. 221(23036).
[78] Ibid, 82nd year, 17 December 2008, No. 234(23049), page 3.
[79] *Aztag monthly*, February 2009, No. 2, page 12.
[80] *Aztag*, 82nd year, 23 January 2009, No. 258(23073).
[81] Ibid, 82nd year, 12 February 2009, No. 274 (23089).
[82] Ibid, 82nd year, 82nd year, 23 February 2009, No. 282(23097).
[83] *Al-Akhbar*, Beirut, 27 November 2008.
[84] Information based upon the invitation tickets of the event and information by those who attended the event.
[85] A reliable source informed the present writer on 28 July 2008 that two Ramgavar Party members Asdourian and Nokhoudian appropriated party electoral lists and handed them to Pharaon and Mkhjian. Both were later expelled from the Ramgavar Party.
[86] *Ararad*, 72nd year, 6 December 2008, No. 13 (17725).
[87] *L'Orient-Le Jour*, 6-7 December 2008, No. 12440, page 2.
[88] *Lradou*, Beirut, March 2009, No. 1, page 1. The non-publication of the Ramgavar Azadagan Central Council communiqué did not prevent the District Council's cooperation with the Central Council. On 6 February 2009, Central Council's president Mike Kharabian, accompanied by District Council Chairman Dr. A. Dakessian and Aram Sepetjian, met Catholicos Aram I at Antelias, (*Hask, monthly* Antelias, February 2009, page 213).
[89] *Zartonk*, 71st year, 19 December 2008, No. 31(19730), pages 1-2.
[90] Ibid, 72nd year, 30 January 2009, No. 4(19735), page 8.
[91] Ibid.
[92] Ibid, 72nd year, 4 March 2009, No. 12(19743), page 5.
[93] *Lradou*, Beirut, March 2009, No. 1, page 7.
[94] *Zartonk*, 72nd year, 18 March 2009, No. 16(19747), page 8.
[95] *Ararad*, 72nd year, 15 January 2009, No. 24(17736).
[96] Ibid, 72nd year, 20 January 2009, No. 28 (17740).
[97] Ibid, 72nd year, 22 January 2009, No. 30 (17742).
[98] Ibid, 72nd year, 21 February 2009, No. 41 (17753).

digitised by A.R.A.R.@

[99] Ibid, 72nd year, 28 February 2009, No. 44 (17756).
[100] Ibid, 72nd year, 29 February 2009, No. 32(17744).
[101] Ibid.
[102] *Zartonk*, 72nd year, 30 January 2009, No. 4(19735).
[103] *Ararad*, 72nd year, 29 January 2009, No. 32(17744).
[104] *Zartonk*, 72nd year, 18 February 2009, No. 8(19739), page 1 and 8.
[105] *Aztag*, 82nd year, 26 January 2009, No. 260(23075).
[106] *Aztag*, 82nd year, 12 February 2009, No. 276(23091).
[107] *Nor Gyank* (weekly), Los Angeles, 31st year, 19 February 2009, No. 11, page 40.
[108] *Ararad*, 72nd year, 28 February 2009, No. 44(17756), page 2; *Zartonk*, 72nd year, 21 March 2009, No. 17(19748), page 2.
[109] *Aztag monthly*, March 2009, No. 3, page 13.
[110] The present writer was informed by a reliable source that according to a Kataeb Party member, who worked in the airport, 3854 Armenians from abroad had come to Lebanon to participate in the elections.
[111] *Diar*, 27 May 2009, No. 7324.
[112] *Aztag*, 83rd year, 4 June 2009, No. 71(23176).
[113] *Ararad*, 72nd year, 2 June 2009, No. 115(17827).
[114] LBC TV news broadcast on 23 February 2009.
[115] *Aztag*, 82nd year, 25 February 2009, No. 284(23099), page 2.
[116] *Balad*, 27 February 2009.
[117] *L'Orient-Le Jour*, 21-22 March 2009, No. 12521.
[118] LBC TV news broadcast on 31 March 2009.
[119] *L'Orient-Le Jour*, 6 April 2009, No. 12534.
[120] *Aztag*, 83rd year, 21 April 2009, No. 38(23143), page 2.
[121] *Zartonk*, 72nd year, 9 May 2009, No. 32(19763), page 16.
[122] Ibid, 72nd year, 12 May 2009, No. 33(19764), page 8.
[123] Ibid, 72nd year, 19 May 2009, No. 36 (19767).
[124] Ibid.
[125] *Ararad*, 72nd year, 27 May 2009, No. 110(17822).
[126] *Zartonk*, 72nd year, 28 May 2009, No. 39(19770).
[127] Ibid, 72nd year, 30 May 2009, No. 40(19771), page 5; *Ararad*, 72nd year, 5 June 2009, No. 118(17830), page 2.
[128] *Aztag*, 83rd year, 28 May 2009, No. 66(23171), page 2.
[129] Ibid, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23163).
[130] Ibid, 83rd year, 1 June 2009, No. 68(23173).
[131] Ibid.
[132] Ibid, 83rd year, 5 June 2009, No. 72(23177).
[133] Future (Mustaqbal) TV news broadcast on 4 June 2009.
[134] *Zartonk*, 71st year, 19 september 2008, No. 18(19717), page 16.
[135] *Aztag*.
[136] Ibid, 82nd year, 5 February 2009, No. 269(23084); *Zartonk*, 72nd year, 6 February 2009, No. 5(19736).
[137] *Aztag*, 82nd year, 12 February 2009, No. 274(23089).
[138] Ibid.
[139] *Zartonk*, 72nd year, 14 February 2009, No. 7(19738).
[140] *Ararad*, 72nd year, 19 February 2009, No. 40(17754).
[141] *L'Orient-Le Jour*, 20 February 2009, No. 12497.
[142] Ibid, page 2.
[143] *Aztag*, 82nd year, 27 February 2009, No. 286(23101).

digitised by A.R.A.R.@

[144] *L'Orient-Le Jour*, 28 February 2009-1 March 2009, No. 12504, page 2.
[145] *Aztag*, 83rd year, 9 March 2009, No. 4(23109), page 1 and 10; *Diar*, 21st year, 8 March 2009, No. 7251.
[146] *L'Orient-Le Jour*, 9 March 2009, No. 12511.
[147] Ibid.
[148] *Aztag*, 83rd year, 16 March 2009, No. 9(23114).
[149] *L'Orient-Le Jour*, 18-19 April 2009, No. 12544, No. 2 and *L'Orient-Le Jour*, 24 April 2009, No. 12548.
[150] LBC TV news broadcast on 19 March 2009.
[151] Michael Bluhm, "Outcome of Metn Polls May Hinge on Armenians," *The Daily Star*, 7 March 2009.
[152] *Aztag*, 83rd year, 9 March 2009, No. 4(23109), page 3.
[153] Ibid, 83rd year, 23 March 2009, No. 15(23120).
[154] Ibid, 83rd year, 24 March 2009, No. 16(23121) page 2. No picture or text mentioned H. Pakradouny's presence, but on 23 March 2009 he was seen on the TV with the opposition parliamentary blocs united meeting at Rabiyeh.
[155] *Aztag*, 83rd year, 24 March 2009, No. 16(23121) pages 1 and 3.
[156] Ibid, 83rd year, 28 March 2009, No. 20(23125), page 2.
[157] *Nahar*, 29 March 2009.
[158] *Ararad*, 72nd year, 3 April 2009, No. 71(17783).
[159] *L'Orient-Le Jour*, 72nd year, 6 April 2009, No. 12534.
[160] *Aztag*, 83rd year, 7 April 2009, No. 28(23133).
[161] Ibid, 83rd year, 8 April 2009, No. 29(23134).
[162] Ibid, 83rd year, 9 April 2009, No. 30(23135).
[163] Ibid.
[164] Ibid, 83rd year, 10 April 2009, No. 31(23136).
[165] *L'Orient-Le Jour*, 18-19 April 2009, No. 12544.
[166] *Aztag*, 83rd year, 21 April 2009, No. 38(23143), page 2.
[167] Ibid.
[168] Ibid, 83rd year, 22 April 2009, No. 39(23144).
[169] Ibid, 83rd year, 14 April 2009, No. 33(23138).
[170] *L'Orient-Le Jour*, 24 April 2009, No. 12548, page 3; *Aztag*, 83rd year, 24 April 2009, No. 41(23146).
[171] *Aztag*, 83rd year, 21 May 2009, No. 61(23165), page 8.
[172] Ibid.
[173] Ibid, 83rd year, 25 May 2009, No. 64(23169).
[174] Ibid, 83rd year, 28 May 2009, No. 66(23171).
[175] Ibid, 83rd year, 2 June 2009, No. 69(23174).
[176] *Ararad*, 72nd year, 28 April 2009, No. 88(17800).
[177] *L'Orient-Le* Jour, 25 May 2009, No. 12752.
[178] *Ararad*, 72nd year, 3 June 2009, No. 116(17828).
[179] Ibid, 72nd year, 5 June 2009, No. 228(17830).
[180] *L'Orient-Le Jour*, 6-7 June 2009, No. 12582, page 2.
[181] Ibid, page 3.
[182] *Aztag*, 83rd year, 9 March 2009, No. 4(23109).
[183] LBC TV Marcel Ghanem's "Kalam el Ness" program on 12 March 2009.
[184] *Zartonk*, 72nd year, 12 March 2009, No. 14(19745); *Ararad*, 72nd year, 15 March 2009, No. 52(17763).
[185] *Aztag*, 83rd year, 14 March 2009, No. 8(23113).
[186] Ibid, 83rd year, 18 March 2009, No. 11(23116).

[187] LBC TV news broadcast 14 March 2009.
[188] *Zartonk*, 72nd year, 25 March 2009, No. 18(19749); *Ararad*, 72nd year, 25 March 2009, No. 63(17775).
[189] *Aztag*, 83rd year, 25 March 2009, No. 17(23122), page 2.
[190] Ibid, 83rd year, 30 March 2009, No. 21(23126).
[191] Ibid, 83rd year, 2 April 2009, No. 24(23129); *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531.
[192] *Ararad*, 72nd year, 2 April 2009, No. 70(17782); *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531, page 2.
[193] Robert F. Worth "In Lebanon's Patchwork, A Focus on Armenians' Political Might," *New York Times*, 26 May 2009.
[194] *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531, page 2.
[195] The above position did not prevent MP Pakradouny as one of the signatories on 30 April 2009 with Christian March 8 allies, to welcome the release upon the orders of the prosecutor of the International Court on Lebanon of four generals who had occupied important security posts and who had been imprisoned in September 2005 on suspicion of being implicated in Hariri's demise (*L'Orient-Le Jour*, 1 May 2009, No. 12554, page 2).
[196] *Aztag*, 83rd year, 14 April 2009, No. 33(23138), page 3.
[197] *Ararad*, 72nd year, 4 April 2009, No. 72(17784); *Zartonk*, 72nd year, 4 April 2009, No. 21(19752).
[198] *Azk Daily*, Yerevan, 29 July 2009, No. 141(4277), page 1 and 4.
[199] *L'Orient-Le Jour*, 2 April 2009, No. 12531.
[200] *Aztag*, 83rd year, 3 April 2009, No. 25 (23130); Ibid, 83rd year, 4 April 2009, No. 26(23131); Ibid, 83rd year, 7 April 2009, No. 28(23133); Ibid, 83rd year, 16 April 2009, No. 35(23140); *L'Orient-Le Jour*, 15 April 2009, No. 12541; *Aztag*, 83rd year, 18 April 2009, No. 37(23142); *Aztag*, 83rd year, 17 April 2009, No. 36(23141);
[201] *L'Orient-Le Jour*, 7 April 2009, No. 12535; *Ararad*, 72nd year, 7 April 2009, No. 74(17786); *Aztag*, 83rd year, 7 April 2009, No. 28(23133), page 2.
[202] Ibid.
[203] *Aztag*, 83rd year, 6 April 2009, No. 27(23132), page 2.
[204] *L'Orient-Le Jour*, 8 April 2009, No. 12536, page 3.
[205] According to some sources Nar Khatchadourian of the Ramgavar opposition and another person, met Saad Hariri on 5 April 2009 to dissuade him from supporting Kassarjian.
[206] *Zartonk*, 72nd year, 7 April 2009, No. 22(19753).
[207] *Ararad*, 72nd year, 5 April 2009, No. 73(17785); *L'Orient-Le Jour*, No. 12534, page 3; *The Daily Star*, 6 April 2009, No. 12859.
[208] *Ararad*, 72nd year, 27 March 2009, No. 65(17777); Ibid, 72nd year, 9 April 2009, No. 76(17788).
[209] Ibid, 72nd year, 8 April 2009, No. 75(17787).
[210] Ibid, 72nd year, 9 April 2009, No. 76(17788).
[211] "Murashahun lil-intikhabat el-niyebieh fi 7 hezeyran 2009", www.tayyar.org
[212] *Ararad*, 72nd year, 8 April 2009, No. 75(17787).
[213] *Aztag*, 83rd year, 11 April 2009, No. 32(23137).
[214] Kassarjian, in an interview with *Azk* of Yerevan (29 July 2009, No. 141(4277)), said after the Doha Agreement he told his fellow Party leaders that he did not wish to present his candidacy in 2009, but after the electoral campaign began, the Party leadership in Lebanon proposed his candidacy and he was obliged to accept it. He said the Central Council president, Mike Kharabian, created a duality of position in the party with the Lebanon District Council, who had the right to propose candidates. The Central Council's appeal of solidarity put them in a difficult position and the District Council refused to abide by it. However, the Central Council's interference was not the main reason; the

digitised by A.R.A.R.@

Party's internal matters (the opposition – Z.M.) became the more important reason for resigning from his candidacy.

Ararad, 72nd year, 22 May 2009, No. 107(17819) referred to an interview in *al-Liwa* daily of Beirut about his reasons for withdrawing his candidacy.

Zartonk, 73rd year, 28 July 2009, No. 64(19795), page 2 wrote "Ramgavar dissidents did all they could to keep Hagop Kassarjian away from the electoral campaign and parliament."

[215] *Ararad*, 72nd year, 12 April 2009, No. 79(17791).

[216] *Aztag*, 83rd year, 14 April 2009, No. 33(23138).

[217] *Zartonk*, 72nd year, 16 April 2009, No. 25(19756); *L'Orient-Le Jour* 16 April 2009, No. 12542.

[218] *Ararad*, 72nd year, 16 April 2009, No. 80(17792).

[219] LBC TV news broadcast 17 April 2009.

[220] *Ararad*, 72nd year, 17 April 2009, No. 81(17793).

[221] *L'Orient-Le Jour*, 18-19 April 2009, No. 12544.

[222] *Aztag*, 83rd year, 17 April 2009, No. 36(23141).

[223] Ibid, page 2; Ibid, 83rd year, 18 April 2009, No. 37(23142), page 2; Ibid, 83rd year, 21 April 2009, No. 38(23143), page 2

[224] *Ararad*, 72nd year, 22 April 2009, No. 84(17796); *L'Orient-Le Jour* 22 April 2009, No. 12546, page 3.

[225] *Ararad*, 72nd year, 22 April 2009, No. 84(17796).

[226] LBC TV news broadcast 21 April 2009; *L'Orient-Le Jour*, 22 April 2009, No. 12546

[227] *Aztag*, 83rd year, 21 April 2009, No. 38(23143), page 2.

[228] *L'Orient-Le Jour*, 22 April 2009, No. 12546, page 3.

[229] *Aztag*, 83rd year, 23 April 2009, No. 40(23145), page 2; *L'Orient-Le Jour*, 23 April 2009, No. 12547.

[230] *Aztag*, 83rd year, 24 April 2009, No. 41(23146), page 2.

[231] *Aztag*, 83rd year, 23 April 2009, No. 40(23145), page 2.

[232] *L'Orient-Le Jour*, 24 April 2009, No. 12548, page 2.

[233] *Azk Daily*, Yerevan, 22 April 2009, No. 72.

[234] *Aztag*, 83rd year, 23 April 2009, No. 40(23145); *Ararad*, 72nd year, 23 April 2009, No. 85(17797).

[235] *L'Orient-Le Jour*, 9-10 May 2009, No. 12559.

[236] *Aztag*, 83rd year, 24 April 2009, No. 41(23146), page 12.

[237] *L'Orient-Le Jour*, 25 April 2009, No. 12549 pages 1 and 3.

[238] Ibid.

[239] Ibid.

[240] *Aztag*, 83rd year, 29 April 2009, No. 44(23149), page 2; *Ararad*, 72nd year, 26 April 2009, No. 87(17799) had indicated that Toursarkissian said the boycott would include Beirut I and other districts.

[241] *Ararad*, 72nd year, 25 April 2009, No. 89(17801).

[242] Ibid, 72nd year, 30 April 2009, No. 90(17802); *Zartonk*, 72nd year, 1 May 2009, No. 30 (19761).

[243] *Ararad*, 72nd year, 3 May 2009, No. 92 (17804).

[244] *Al-Mustaqbal*, 4 May 2009, No. 3294.

[245] *Ararad*, 72nd year, 5 May 2009, No. 93(17805).

[246] Ibid.

[247] *Aztag*, based on information from *Diar*, 83rd year, 6 May 2009, No. 49(23154), page 2; *Ararad*, 72nd year, 6 May 2009, No. 94(17806).

[248] *Aztag*, 83rd year, 8 May 2009, No. 50(23155), page 2.

[249] *Ararad*, 72nd year, 9 May 2009, No. 96(17808); *L'Orient-Le Jour*, 9-10 May 2009, No. 12559, page 3.
[250] *Ararad*, 72nd year, 12 May 2009, No. 98(17810).
[251] *Aztag*, 83rd year, 13 May 2009, No. 54(23159), page 2. During a TV interview on OTV's "Al Hak Youkal" program with Serge Sarkissian, the latter had a dispute with Kouyoumjian and this created further difficulties (*Aztag*, 16 May 2009, No. 57(23162).
[252] *L'Orient-Le Jour*, 9-10 May 2009, No. 12559.
[253] Ibid, 16-17 May 2009, No. 12565.
[254] *Aztag*, 83rd year, 12 May 2009, No. 53(23158), page 2; *Ararad*, 73rd year (15 May 2009, No. 101(17813).
[255] *Ararad*, 72nd year, 17 May 2009, No. 103(17815).
[256] *Aztag*, 83rd year, 20 May 2009, No. 60(23165), page 2.
[257] Ibid.
[258] *Ararad*, 72nd year, 20 May 2009, No. 105(17817).
[259] *Zartonk*, 72nd year, 21 May 2009, No. 37(19768).
[260] *L'Orient-Le Jour*, 22 May 2009, No. 12570; *Araard*, 72nd year, 22 May 2009, No. 107(17819); *Zartonk*, 72nd year, 23 May 2009, No. 38(19769).
[261] *Ararad*, 72nd year, 22 May 2009, No. 107(17819).
[262] Ibid, 72nd year, 23 May 2009, No. 108(17820).
[263] Ibid, 72nd year, 24 May 2009, No. 109(17821).
[264] *Zartonk*, 72nd year, 19 May 2009, No. 36(19767), page 1, stated that Gen. Aoun, Hezballah and Suleiman Frangie had criticized president Suleiman.
[265] *L'Orient-Le Jour*, 23-24 May 2009, No. 12571.
[266] *Ararad*, 72nd year, 28 May 2009, No. 111(17823).
[267] Ibid, 72nd year, 29 May 2009, No. 112(17824); *Aztag*, 83rd year, 16 April 2009, No. 35,(23140); Ibid, 83rd year, 17 April 2009, No. 36(23141).
[268] *Aztag*, 83rd year, 29 April 2009, No. 44(23149).
[269] Ibid, 83rd year, 1 May 2009, No. 46(23151).
[270] Ibid, 83rd year, 9 May 2009, No. 51(23156).
[271] Ibid, 83rd year, 14 May 2009, No. 55(23160).
[272] Ibid, 83rd year, 16 May 2009, No. 57(23162).
[273] Ibid, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23167).
[274] Ibid, 83rd year, 12 May 2009, No. 53(23158).
[275] Ibid, 83rd year, 11 May 2009, No. 52(23157).
[276] Ibid, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23163). Khatchig Barsoumian, in the name of the TPLCC, mockingly said in this meeting, without naming Toursarkissian, that he "like a worm with a bent neck, is waiting for Koraytem Porte's decision to know whether he shall be a candidate or not." He also had disfavorable comments on the other March 14 Armenian candidates, with the intention of showing that "their decisions and attitudes are left to others."
[277] Ibid, 83rd year, 11 May 2009, No. 52(23157).
[278] Ibid, 83rd year, 19 May 2009, No. 59(23164).
[279] Ibid, page 2.
[280] Ibid, 83rd year, 20 May 2009, No. 60(23165).
[281] Ibid, 83rd year, 23 May 2009, No. 63(23168).
[282] Ibid, 83rd year, 27 May 2009, No. 65(23170).
[283] Ibid, 83rd year, 30 May 2009, No. 67(23172).
[284] *Zartonk*, 73rd year, 9 May 2009, No. 32(19763); *Hask Monthly* (Antelias) May 2009, No. 5.

digitised by A.R.A.R.@

[285] *Zartonk*, 73rd year, 9 May 2009, No. 32(19763); Ibid, 73rd yaer, 23 May 2009, No. 38(19769).
[286] *Aztag*, 83rd year, 27 May 2009, No. 65(23170).
[287] Ibid, 83rd year, 30 May 2009, No. 67(23172), page 3.
[288] *Zartonk*, 73rd year, 9 May 2009, No. 32(19763).
[289] *Aztag*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23163).
[290] *El-Jadid* TV news broadcast of 17 May 2009.
[291] *Aztag*, 83rd year, 18 May 2009, No. 58(23163).
[292] *Ararad*, 72nd year, 30 May 2009, No. 113(17825). *Zartonk* did not publish the declaration perhaps as its size did not permit it.
[293] *L'Orient-Le Jour*, 30-31 May 2009, No. 12576.
[294] *Zartonk*, 72nd year, 30 May 2009, No. 40(19771).
[295] *Ararad*, 72nd year, 4 June 2009, No. 117(17829).
[296] *Aztag*, 83rd year, 30 May 2009, No. 67(23172), pages 1 and 10.
[297] Ibid, 83rd year, 27 May 2009, No. 65(23170).
[298] *Ararad*, 72nd year, 27 May 2009, No. 110(17822).
[299] Ibid, 72nd year, 2 June 2009, No. 115(17827).
[300] *Aztag*, 83rd year, 5 June 2009, No. 72(23177).
[301] *L'Orient-Le Jour*, 6-7 June 2009, No. 12582.
[302] Ibid, page 3.
[303] Ibid, page 2.
[304] Robert F. Worth, "Money Pours in to Lebanon to Buy Votes," *International Herald Tribune*, 24 April 2009, pages 1 and 5.
[305] *L'Orient-Le Jour*, 18 June 2009, No. 12592.
[306] *As-Safir*, Beirut, 9 June 2009, No. 11313, p. 4.
[307] *Nahar*, 9 June 2009, No. 23720.
[308] *As-Safir*, 9 June 2009, No. 11313, page 4.
[309] Ibid.
[310] *Nahar*, 9 June 2009, No. 23720.
[311] *As- Safir*, 9 June 2009, No. 11313, page 4.
[312] Ibid.
[313] *Nahar*, 9 June 2009, No. 23720.
[314] *Aztag*, 83rd year, 13 June 2009, No. 79(23184). In the same newspaper Avo Gidanian of the TPLCC had declared in Metn 13,800 Armenians had voted in their favour and 2900 for the March 14 Forces.
[315] *Aztag*, 83rd year, 13 June 2009, No. 79(23184). Gidanian gave the Zahle percentage in their favour as 80%, the votes being out of 3300, 3000 in their favour and 300 for the March 14 forces.
[316] *L'Orient-Le Jour*, 8 June 2009, No. 12583.
[317] *The Daily Star*, 8 June 2009, No. 12908.
[318] *Aztag*, 83rd year, 8 June 2009, No. 74(23179).
[319] *Zartonk*, 72nd year, 9 June 2009, No. 44(19775).
[320] *Ararad*, 72nd year, 9 June 2009, No. 120(17832).
[321] *Al-Balad*, 9 July 2009, No. 1933, page 7.
[322] Ibid.
[323] Ibid, 10 July 2009, No. 1934, page 7.
[324] Ibid, 12 July 2009, No. 1936, page 7.
[325] Ibid.
[326] Ibid, 3 July 2009, No. 1928, page 7.
[327] *The Daily Star*, 9 June 2009, No. 12909.

digitised by A.R.A.R.@

[328] Ziyad Makhoul, "Mythologies," *L'Orient-Le Jour*, 9 June 2009, No. 12584, page 2.
[329] Michel Touma, "Un Tres Couteux, et Suspect, Exces de Zele," *L'Orient-Le Jour*, 13-14 June 2009, No. 12588, page 3. *Zartonk*, 72nd year, 20 June 2009, No. 49(19780), page 3, gave Touma's article in its Armenian translation.
[330] Editorial, "Beyond the Criticisms," *Aztag*, 83rd year, 18 June 2009, No. 83(23188).
[331] Ibid.
[332] *Ararad*, 72nd year, 11 June 2009, No. 122(17834).
[333] *Zartonk*, 72nd year, 13 June 2009, No. 46(19777).
[334] Ibid, 72nd year, 16 June 2009, No. 47(19778).
[335] Ibid, 72nd year, 11 June 2009, No. 45(19776).
[336] *Aztag*, 83rd year, 13 June 2009, No. 79(23184).
[337] Ibid, page 3.
[338] *The Daily Star*, 17 June 2009, No. 12926; *Ararad*, 72nd year, 17 June 2009, No. 127(17839); *L'Orient-Le Jour*, 17 June 2009, No. 12591; *Al-Shark*, Beirut, 17 June 2009, No. 18037.
[339] Vicken Cherchian of AGBU-Antranik Club actively worked for Murr.
[340] Same as footnote 338.
[341] *L'Orient-Le Jour*, 17 June 2009, No. 12591.
[342] *Aztag*, 83rd year, 18 June 2009, No. 83(23188); *L'Orient-Le Jour*, 18 June 2009, No. 12592.
[343] *Al-Akhbar*, Beirut, 17 June 2009, as translated in *Aztag*, 83rd year, 18 June 2009, No. 83(23188).
[344] *L'Orient-Le Jour*, 9 June 2009, No. 12584, page 4; *Zartonk*, 72nd year, 11 June 2009, No. 45(19776).
[345] *L'Orient-Le* Jour, 18 June 2009, No. 12592.
[346] *Aztag*, 83rd year, 17 June 2009, No. 82(23187).
[347] Ibid, 83rd year, 15 October 2009, No. 182(23287).
[348] *Ararad*, 72nd year, 8 July 2009, No. 145(17857).
[349] *Zartonk*, 72nd year, 30 June 2009, No. 53(19784).
[350] Ibid.
[351] *Al-Diar*, Beirut, 22nd year, 24 July 2009, No. 7382, page 5; *Al-Akhbar*, Beirut, 17 July 2009.
[352] *Ararad*, 72nd year, 23 June 2009, No. 132(17844).
[353] *Zartonk*, 72nd year, 4 July 2009, No. 55(19786).
[354] Ibid.
[355] *Ararad*, 72nd year, 7 August 2009, No. 170(17882); *Zartonk*, 72nd year, 8 August 2009, No. 69(19800).
[356] *Zartonk*, 72nd year, 11 August 2009, No. 70(19802).
[357] *L'Orient-Le Jour*, 8 September 2009, No. 12661, page 2.
[358] *Zartonk*, 72nd year, 10 November 2009, No. 108(19839).
[359] *L'Orient-Le Jour*, 26-27 September 2009, No. 12676, page 4.
[360] *Aztag*, 83rd year, 26 November 2009, No. 217(23322).
[361] *Zartonk*, 72nd year, 12 December 2009, No. 121(19852); *Ararad*, 72nd year, 12 December 2009, No. 273(17985).
[362] Hamo Moskofian, "Interview with MP Hagop Pakradouny", *Zartonk*, 72nd year, 26 January 2010 No. 136(19867), pages 3-4. The interview was reprinted in some Armenian papers such as *Nor Gyank* of Los Angeles, but not in *Aztag*.
[363] *Aztag*, 83rd year, 2 September 2009, No. 147(23252); *Ararad*, 72nd year, 3 September 2009, No. 192(17903); *Zartonk*, 72nd year, 5 September 2009, No. 81(19812).
[364] *Zartonk*, 72nd year, 29 December 2009, No. 126(19857).

digitised by A.R.A.R.@

[365] Ibid, 72nd year, 18 February 2010, No. 146(19877).

[366] Ibid, 72nd year, 25 February 2010, No. 149(19880). *Aztag* and *Ararad* also published the same declaration, as well as the world-wide partisan and non-partisan Armenian press, such as *Nor Gyank*, Los Angeles, 32nd year, 4 March 2010, No. 13, page 1.

ՀԱՑՈՑ ՄԱՄՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՇԷԼ ՍԼԷՅՄԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ (2008-) ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ

(Ամփոփում)

ՋԱՒԷՆ ՄՍԼԵՐԼԵԱՆ

Հեղինակը հիմնուելով ժամանակակից լիբանանահայ, առաւել՝ Լիբանանի մէջ լոյս տեսնող մի քանի ֆրանսատառ, անգլիատառ եւ արաբերէն, նաեւ՝ հայկական թերթերու մէջ տեղական թերթերէ թարգմանաբար տրուած տեղեկութիւններու, ինչպէս նաեւ անձնական հաղորդակցութեամբ կուտակուած տեղեկութիւններու վրայ, հանգամանօրէն կը ներկայացնէ Լիբանանի 2009ի խորհրդարանական ընտրութիւններուն հայկական մասնակցութիւնը Պէյրութի, Հիւսիսային Մեթնի եւ Զահլէի ընտրաշրջաններուն մէջ, ուր հայ համայնքներուն յատկացուած էին վեց երեսփոխանական աթոռներ։

Հեղինակը նիւթին մէջ խորանալէ առաջ կու տայ արագ ակնարկ մը Լիբանանի երկբեւեռ քաղաքական կացութեան եւ 2007ի Մեթնի մասնակի ընտրութեան մասին, որուն մէջ յաղթանակած էր Զօր. Աունի թեկնածուն ՀԲԴաշնակցութեան ցուցաբերած զօրաւոր օժանդակութեան չնորհիւ։ Հուսկ կ'անդրադառնայ 7 Մայիս 2008ի արիւնալի դէպքերուն, եւ անոր իբրեւ հետեւանք Տոհալի Համաձայնութեան, լիբանանեան բանակի հրամանատար Զօր. Միշէլ Սլէյմանի միաձայնութեամբ համաձայնական հանրապետութեան նախագահ ընտրութեան եւ ընտրական նոր օրէնքին։

Խորհրդարանական ընտրութիւնները կայացան մէկ օրուան ընթացքին 7 Յունիս 2009ին, պրկուած, բայց ընդհանրապէս հանդարտ մթնոլորտի մը մէջ։ Պայքարող կողմերն էին Սաաատ Հարիրիի գլխաւորած Մարտ 14ի ուժերը եւ Հրզպալլա-Ամալ-Զօր. Աունեւ այլ դաշնակիցներու Մարտ 8ի ուժերը։ ՀԲԴ կրկին Մարտ 8ի ուժերուն հետ եղաւ, քանի որ Սաաատ Հարիրիի հետ համաձայնութիւն չգոյացաւ։ Իսկ ՄԻՀնչակեան եւ ՌԱԿուսակցութիւնները Մարտ 14ի ուժերուն հետ էին եւ անոնց նեցուկով չորս երեսփոխաններ (մէկը անմրցակից եւ 3ը՝ ընտրութեամբ) ընտրուեցան այլեւայլ վերիվայրումներէ ետք, ինչպիսին էր հայ կաթողիկէ թեկնածուին հարցը։ ՀԲԴաշնակցութիւնը ապահովեց երկու աթոռ, Մեթնի եւ Պէյրութ Բ-ի մէջ երկուքն ալ անմրցակից կերպով։ ՀԲԴ նաեւ մեծ թիւով Լիբանանէն դուրս բնակող լիբանանահայեր Լիբանան բերաւ ընտրութեան քուէարկելու համար։

Լիբանանահայ գաղութին մէջ որոշ լարուածութիւն մը զգալի էր նախընտրական եւ յետ-ընտրական անմիջական շրջանին, սակայն միջկուսակցական կապերը չարուշնակուեցան Լիբանանէն դուրս եւ ներս եւ կարելի եղաւ հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան 95ամեակը միասնական կեցուածքով ոգեկոչել։

Կառավարութեան մէջ 30 նախարարի վրայ հայկական կողմերը ներայացուած էին մէկական նախարարով եւ երկու կողմերը մասնակցեցան Լիբանանի Ազգային երկխօսութեան համաժողովին։

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՑԵՐԷՆԻ ԵՒ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՑԻ ՀՆԱԳՈՑՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՄԷՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Հայերէնի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի հարեւան հին լեզուների հետ ունեցած կապերի եւ ազդեցութիւնների հարցը վաղուց ի վեր եղել է գիտնականների ուշադրութեան կենտրոնում։ Այդ լեզուների հետ ունեցած կապերի հիման վրայ կարող են բացայայտուել ոչ միայն հայոց լեզուի, այլեւ հայ ժողովրդի, նրա հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթի հնագոյն պատմութեան բազմաթիւ իրողութիւններ։ Այս առումով, յատկապէս արժանայիշատակ են Գրիգոր Ղափանցեանի, Իգոր Դիակոնովի եւ Գէորգ Ջահուկեանի աշխատութիւնները։ Այնուամենայնիւ, Ջահուկեանի վերջին հիմնարար աշխատութեան հրատարակութիւնից[1] աւելի քան քսան տարի է անցել։ Ներկայումս հնարաւոր է որոշ ճշգրտումներ կատարել, նոր նիւթեր եւ վերլուծութիւններ աւելացնել եղածին[2]։ Մեր այս աշխատութեան ուշադրութեան կիզակէտում է մշակութային յատուկ ծանրաբեռնուածութիւն կրող անուանումների, այդ թւում՝ դիցանունների վերլուծութիւնը, առասպելաբանական եւ մշակութային իրողութիւնների համեմատական քննարկումը եւ ճշգրտումը։

Սոյն յօդուածում քննւում են հայերէնի եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում ու արեւմուտքում տարածուած եւ Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջում անհետացած հնագոյն լեզուների՝ խաթերէնի, խուռերէնի եւ խեթերէնի առնչութիւնների հարցը, որոշ չափով անդրադառնալով նաեւ խեթերէնին ազգակից, բայց մի քիչ աւելի ուշ անհետացած լուվերէնի խնդրին։ Խուռերէնին ազգակից ուրարտերէնի հետ հայերէնի յարաբերութիւնը այլ խնդիր է ներկայացնում։ Նախ, ուրարտերէնն աւանդուած է ոչ թէ Փոքր Ասիայից, այլ հենց Հայկական Լեռնաշխարհից, ապա՝ հայերէնի եւ ուրարտերէնի առնչութիւնները շատ խորն են ու բազմանիստ (հնչիւնաբանութիւն, քերականութիւն, բառապաշար, անձնանուններ, տեղանուններ, դիցանուններ), որակապէս տարբեր հայ-խուռական առնչութիւններից[3]։

ՀԱՑԵՐԷՆԸ ԵՒ ԽԱԹԵՐԷՆԸ

Հին Փոքր Ասիայից յայտնի հնագոյն լեզուն խաթերէնն է, Փոքր Ասիայի հին բնիկների՝ խաթերի լեզուն (Hattic, Hattian)։ Ի տարբերութիւն հին անատոլիական լեզուների, այն հնդեւրոպական չէ։ Հաւանական է համարւում խաթերէնի ծագումնաբանական կապը հիւսիսարեւմտակովկասեան՝ աբխազա-ադըղական լեզուների հետ[4]։ Այն աւանդուած է խեթական աղբիւրներում, որոշ՝ յատկապէս ծիսական գրութիւններում, թէեւ արդէն վաղ խեթական ժամանականերից՝ Ք.ա. Բ. հազարամեակի առաջին դարերից իր տեղը սկսել է զիջել խեթերէնին եւ պալայերէնին ապա՝ անհետացել, ազդեցութեան հետքեր

թողնելով նրանցում (կրօնի, պաշտամունքի, պետութեան եւ մշակոյթի հետ կապուած բառերում)։

Հայերէնի եւ խաթերէնի հաւանական ընդհանուր բառերից յիշատակելի են հետեւեալները.- ահա-ahā՝ ծիսական մի կանչ, haqaždi՝ կերուխումի եռեւից ընկնել-haggazuel՝ մատուռակ, ջնար-zinar՝ երաժշտական մի գործիք, փաղ/բաղ-pala՝ համա-, եւ, նաեւ[5]։ Սրանց պէտք է աւելացնել երկու բառ. 1՝ hali(ya)ri՝ (ծիսական) երգիչ, որն անբաժանելի է խուռական halmi՝ երգ եւ հայ. խաղ՝ երգ բառերից[6], եւ 2՝ հաշմ/խաշմ՝ խեղ, կոտրած անդամով, պակասաւոր, համադրելի խաթական դարբնութեան աստուած Haš(a)milի հետ[7] (Բալկաններից մինչեւ Կովկաս դարբնութեան աստուածութիւնները պատկերացուել են որպէս հաշմուած, համմա.՝ կովկասեան նարթական դիւցազնավէպերի դարբին-աստուածներին եւ յուն. Հեփեստոսի կերպարը, որը նոյնպէս խաթական փոխառութիւն է համարուում)[8]։ Այս զուգահեռները, որոնք բոլորը չէ, որ միարժէքօրէն ընդունելի են, հիմնականում, հակուած են բացատրելու որպէս միջնորդաւորուած ազդեցութեան արդիւնքներ (հիմնականում՝ խաթերէնից խեթերէն, ապա՝ հայերէն)։

Կան նաեւ հայ-խաթական անուանաբանական համընկումներ։ Այսպէս, Քսենոփոնը Մշոյ դաշտավայրի գետը՝ Մեղրագետը, անուանում է Tēleboas[9]։ Այս անունն ակներեւօրէն համադրելի է teleb/p- արմատով հինանատոլիական անունների հետ, որոնք պէտք է կապուած լինեն խաթական Teleb/pinus, Teleb/pi (կրճատ տարբերակ)՝ դիցանուան հետ։ Այս աստուածը հանդէս է գալիս որպէս ամպրոպի աստծու անհետացող որդի, որին կարողանում է գտնել միայն մեղուն (համմա.՝ Մեղրագետ-մեղու առնչութիւնը)։ Մեղրագետի չրջանը՝ Տարօն գաւառը, հին հնչողութեամբ՝ Տարաւն, միանգամայն համեմատելի է խաթական ամպրոպի աստուած Տարուի անուան հետ, որի խեթական ձեւն էր Tarawa։ Նախաքրիստոնէական դարաշրջանում Տարօնը պաշտամունքի կենտրոնն էր ամպրոպային յատկանիշներ ունեցող վահագն աստծու։ Հաւանական է համարուում, որ Փոքր Ասիայի հիւսիսարեւելեան չրջանները մինչեւ Հայկական Լեռնաշխարհ, հնում բնակեցուած են եղել խաթերին ազգակից ցեղերով[10]։ Այս համընկնումները ցոյց են տալիս, որ խաթերէնը կամ նրա մի բարբառը, իրօք, հաւանաբար հնում խօսուել է Հայկական Լեռնաշխարհում։ Ըստ այդմ, կարող էին լինել նաեւ հայ-խաթական ուղղակի առնչութիւններ[11]։

ՀԱՑԵՐԷՆԸ ԵՒ ԽՈՒՌԵՐԷՆԸ

Խուռերէնը հին Փոքր Ասիայի ամենատարածուած լեզուներից էր։ Խուռական անունները Հիւսիսային Միջագետքում եւ յարակից չրջաններում իւր յայտ են գալիս Ք.ա. Բ. հազարամեակի կէսերից, իսկ հնագոյն գրութիւնները՝ մօտաւորապէս Ք.ա. 2000ին։ Տարածուած է եղել Հիւսիսային Միջագետքում, Սիրիայում, Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում եւ արեւմուտքում։ Խուռական հասարակութեան մէջ նշանակալի է եղել ծագումով հնդաբրիական վերնախաւի դերը, որի լեզուով են մեկնաբանւում խուռական որոշ իշխանաւորների անուններ, դիցանուններ եւ ձիավարժութեան եզրեր։ Խուռերէնը նշանակալի ազդեցութիւն է թողել ուշ-խեթական մշակոյթի ձեւաւորման վրայ (փոխառուել են եզրեր, դիցանուններ, անձնանուններ)։ Այն յայտնի է մի քանի բարբա-

digitised by A.R.A.R.@

ռային տարբերակներով[12]։ Լեզուաբանօրէն ազդակից է ուրարտերէնին, թէեւ դժուար է միարժէք որոշել նրանց մերձաւորութեան աստիճանը։ Տարածուած, բայց եւ այնպէս համընդհանուր ընդունելութիւն չունեցող վարկածի համաձայն խուռերէնը եւ ուրարտերէնը ցեղակից են հիւսիսարեւելակովկասեան՝ նախեան-դաղստանեան լեզուներին[13]։

Հայ-խուռական լեզուական առնչութիւնների առաջին հանգամանալից ուսումնասիրութիւնը պատկանում է Ղափանցեանին[14]։ Յետագայ ուսումնասիրութիւններից կարելի է յիշել Ջոն Գրեպինի[15], Դիակոնովի[16], Ներսէս Մկրտչեանի[17], Մարգարիտ Խաչիկեանի[18] անդրադարձները այդ թեմային։ Եղած նիւթը քննական կերպով ներկայացուած է Ջահուկեանի հիմնարար աշխատութեան մէջ[19]։

Ստորեւ ներկայացւում է հայերէնում առաւել հաւանական խուռական ծագման բառերի մի ցուցակ[20]։ Այսպէս՝ աճապ-anagi (նոյն ծագումն ունի ինչ որ ասոր. anāku, չումեր. niggi, naggu համանիշները, բայց հայկական ձեւն առաւել մօտ է խուռականին), աստել՝ կին ընտրել, ուզել-ašti՝ կին, խաղող-haluli՝ ինչ-որ պտուղ (նոյնական է ուրարտ. halueին, որը ներկայումս թարգմանւում է որպէս խաղող[21], եւ հայերէն բառը կարող է ուրարտական փոխառութիւն համարուել), խնձոր-hinzuri՝ նոյն իմաստով, խոռ՝ ժլատ-hurri՝ խուռների ինքնանուանումը, նուռ-nuranti՝ նոյն իմաստով (բառը ծագումով աքադական է եւ հայերէնին կարող էր անցնել նաեւ սեմական աղբիւրից), տուդտ՝ մի տեսակ բոյս-tultu՝ ինչ-որ բոյս։ Սրանց, որոշ կասկածով, աւելացւում է եւս մի քանի բառ՝ փոխել-puh՝ նոյն իմաստով եւ քաքար՝ մի տեսակ խմորեղէն-kakkari՝ նոյն իմաստով (այս բառերը ծագումով աքադական են)։ Ըստ Ներսէս Մկրտչեանի յղուած աշխատութեան, հայերէնում կան մի շարք խուռական բուսանուններ։

Իրականում հայերէնի եւ խուռերէնի բառային ընդհանրութիւնները աւելի շատ են, որոնցից շատերը փոխառութիւններ են աքադերէնից (յաճախ խուռական միջնորդութիւն են ենթադրում հայերէնում մի շարք այլ աքադական բառերի համար, օրինակ՝ ագուռ, կնիք եւն.)։ Հետաքրքրական մի օրինակ է հայ-խաթական առնչութիւնների թւում յիշուած հայ. խաղ՝ երգ բառը, որին միանգամայն համապատասխանում է խուռ. նոյնիմաստ halmiն (խուռերէնում -mi-/mmiն բառի իմաստը շատ չփոխող վերջածանց է)[22]։ Դիակոնովը խուռական ծագում է վերագրում նաեւ հայ. աղխ՝ ցեղ, զարմ, ժողովուրդ, աղախին եւ ծառայ բառերին։ Թէեւ Ջահուկեանը մերժում է այս համեմատութիւնները, բայց եւ այնպէս, սրանցից առաջինը եւ երկրորդը որոշակիօրէն հաւանական են՝ համմտ. խուռ. Allae՝ տիրուհի, որից եւ ենթադրեալ *alla(e)hhi՝ տիրային եւ *alla(e)hhini՝ տնտեսութեան կառավարչուհի[23]։ Հայկական ընտանեկան եզրաբանութիւնն առաւել լաւ պահպանուածն է հնդեւրոպականների մէջ[24], որն ակնարկում է նաեւ հայկական նահապետական ընտանիքի վաղնջական, հնդեւրոպականին առաւել մօտ վիճակը[25]։ Աղխ եզրը պարզ համանիշներ ունի հայերէնում, բայց եւ այնպէս, եթէ այս համեմատութիւնները ճիշտ են, ապա կարելի է կարծել, որ հնագոյն հայկական ընտանիքի կառուցուածքի վրայ եղել է նաեւ խուռական ազդեցութիւն[26]։

digitised by A.R.A.R.@

Կան նաեւ հայ-խուռական անուանաբանական ընդհանրութիւններ։ Ջափանցեանը ներկայացրել է խուռերէնից հայերէնին անցած մի շարք յատուկ անուններ, որոնցից, ըստ Ջահուկեանի, քիչ թէ շատ հաւանական կարող են լինել հետեւեալները՝ Ակիթ-Akitta/i, Արտիթ-Arditi, Բուտ-Putu։ Բացառիկ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն, որ ազգային աւանդութեան մէջ հայոց նախահայր Հայկի երեք որդիներից երկրորդի Խոռ անունը դիտւում է որպէս խուռիների անուանադիր նախնի[27]։ Իրօք, այս անունը նոյնական է խուռիների ցեղանուան հետ (սեպագիրը նշաններ չունի օի համար՝ այն հաղորդուել է ոտով եւ սեպագիր hurriն հնչել է մօտաւորապէս խո՛ռը, որը հայերէնում կանոնաւոր կերպով դարձել է խunn, համմ.՝ այդ ցեղանուան երբ. ḫōrī, յուն. choraios ձեւերը), որն իր հերթին համադրւում է խուռաուրարտական huradi՝ ռազմիկ, պահնորդ բառի հետ[28]։ Այսպիսով, հայոց ազգածագման աւանդութեան մէջ պահպանուել են յիշողութիւններ խուռիների վերաբերեալ, բայց ներառուած Հայկեանների տոհմի, եւ ոչ օտար ցեղերի մէջ։ Սա թերեւս կարող է մեկնաբանուել խուռիների որոշ խմբերի՝ հայերի մէջ ձուլուելու փաստով։

Խուռական առասպելաբանութեան մէջ կենտրոնական տեղ էր գրաւում ամպրոպի աստուած Թէշուբը (Teššub, համապատասխանում է ուրարտական Teišebaին)։ Ուշ-խեթական դարաշրջանում՝ Ք.ա. 1400ից յետոյ նա գերագոյն դիրք էր գրաւել նաեւ Խեթական կայսրութիւնում։ Ցատկանշական է, որ Խեթական կայսրութեան եւ խուռերէնի անհետացումից շատ դարեր յետոյ՝ Ք.ա. Ը.-է. դդ. այդ դիցանուամբ կազմուած խուռական արքայանուններ են յիշւում Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում՝ Շուբրիա երկրում եւ մերձակայքում (Hu-Teššub, Ik-Teššub, [...]gi-Teššub եւն.)[29]։ Դա ցոյց է տալիս խուռերէնի գոյատեւումը այդ երկրամասում եւ նրա՝ ամպրոպի աստծու պաշտամունքի մի նշանաւոր կենտրոն լինելը։ Շուբրիան համապատասխանում է յետագայ հայկական Սասունի շրջանին՝ հայոց դիւցազնավէպի Մասնայ Մռեղի հայրենիքին։ Դիւցազնավէպում Սասունը հիմնում են Սանասարը եւ նրա երկուորեակ եղբայր Բաղդասարը, Տիգրիս գետի մի վտակի ափին։ Ըստ Մանուկ Աբեղեանի մանրամասն հիմնաւորման, Սանասարը՝ դիւցազնավէպի հերոսների զէնքի՝ կայծակի թրի առաջին տէրը, ամպրոպի աստծու մի կերպարն է[30]։ Ցատկանշական է, որ Թէշուբը եւս երկուորեակ է՝ նա յղացւում է իր եղբայր Թաշմիշուի եւ Տիգրիս գետի հետ միասին։ Ըստ այդմ, Սանասարը, որ իր երկուորեակ եղբօր հետ հիմնում է Սասունը Տիգրիսի մի վտակի ակունքներում, փաստօրէն ուշ վիպական տարբերակն է տեղի հին ամպրոպային աստծու՝ Շուբրիայի Թէշուբի[31]։ Նոյնիսկ թւում է, թէ Թէշուբ/Թէշշեբայի անուան մի հեռաւոր արձագանգը պահպանուել է Սասունի եւ Մուշի յարակից շրջանների հայոց բանահիւսութեան մէջ։ Այդպէս կարող է մեկնաբանուել սասունցիների եւ մշեցիների սերունդներով բնակեցուած Իրինդ գիւղում բանահաւաք Ռ. Խաչատրեանի կողմից 2008ին գրանցուած մի երգի կրկներգը՝ «Թեշիք, Թեշիք, Թեշիք, նայէ»[32]։

Թէշուբի պաշտամունքի հետքեր կարելի է տեսնել նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի այլ շրջաններում, որտեղ բազում հնագոյն անուանումներ, նաեւ խուռական ծագման, անցել են հայերէնին։ Թէշուբի պաշտամունքի կենտրոնները յայտնի են սեպագիր Kum- արմատով անուանումներով (Kummi,

digitised by A.R.A.R.@

Kummiya)։ Հայոց գերագոյն Արամազդ աստծու - որն ի թիւս այլոց նաեւ ամպրոպային յատկանիշներ ունէր - պաշտամունքի կենտրոնն էր Անի-Կամախը, որը խեթական ժամանակներում յայտնի էր որպէս Kummaha, եւ ամպրոպի աստծու պաշտամունքի մի նշանաւոր կենտրոն էր։ Սա ցոյց է տալիս, որ Արամազդը տեղի Թէշուբի մի ժառանգորդն էր[33]։ Կումայրին՝ ներկայիս Գիւմրին, թերեւս նոյնպէս կապուած է Թէշուբի առասպելների հետ[34]։

Թէշուբի գլխաւոր հակառակորդներից էր քարէ հրէշ Ուլլիկումմին (Ullikummi, որը յաճախ մեկնաբանւում է որպէս «Կումմի քաղաքը կործանող» ինչը, ամենայն հաւանականութեամբ, միայն կեղծ՝ ժողովրդական ստուգաբանութիւն է)[35]։ Այս անունը, որտեղ -mmiն կարող է խուռական ածանց լինել (ասե՛ս՝ վերեւում), շատ է յիշեցնում ուրարտական աղբիւրների մերձասեանեան Ueliku-ni/hi երկրի անուանումը (niն եւ hiն ուրարտական ածանցներ են), որը հին հայկական Գեղարքունին է (յետագայում՝ Գեղարքունիք, հայերէնին բնորոշ w>գ զարգացմամբ)։ Հենց Uelikuni երկրի տարածքներում են կենտրոնացած հնագոյն Հայաստանի հանելուկային վիշապ քարակոթողները, եւ կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղանունը, ի վերջոյ, կապուած է հին առասպելական քարէ հրէշի անուան հետ[36]։

Կարծիք կայ, որ հայկական առասպելական արալէզների (այլ կերպ՝ առլէզ, յառլէզ) անուանումը խուռական է[37], բայց այն միանգամայն պարզ եւ ճչգրիտ բացատրւում է հայերէնով, իսկ խուռական մեկնաբանութիւնը կամայական է[38]։

ՀԱՑԵՐԷՆԸ ԵՒ ՀԻՆ ԱՆԱՏՈԼԻԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Հին անատոլիական լեզուները երբեմն կոչւում են նաեւ խեթալուվական լեզուներ։ Դրանք են՝ խեթերէնը (Hittite), պալայերէնը, լուվերէնը՝ սեպագիր եւ դաղափարագրային ձեւը (hieroglyphic)՝ տարբերակներով, ապա՝ աւելի ուշ աւանդուած լիկիերէնը, լիդիերէնը, կարիերէնը[39]։ Սրանցից խեթերէնը, պալայերէնը եւ լուվերէնն են, որ տարածուած են եղել Հայկական Լեռնաշխարհի մերձակայքում, իսկ միւսները խօսուել են աւելի արեւմտեան շրջաններում։ Հնագոյն խեթական անուանումներն այլալեզու սեպագիր աղբիւրներում իւ յայտ են գալիս Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջից, իսկ խեթական գրութիւնները՝ Ք.ա. ԺԶ. դարից։ Խեթական կայսրութիւնը, Խաթուսաս կենտրոնով (ժամանակակից Անկարայից ոչ-հեռու) տարածուած է եղել Հայկական Լեռնաշխարհից արեւմուտք, ընդգրկելով Կապադովկիան։

Սովորաբար այդ լեզուները դիտւում են իբրեւ հնդեւրոպական լեզուախմբի մի առանձին, միւսներից բաւական հեռու մի ճիւղ։ Ըստ ամերիկեան լեզուաբան է. Տտարտեւանտի վարկածի, անատոլիական եւ միւս հնդեւրոպական լեզուների մայր լեզուն՝ նախահնդխեթերէնը սկզբից բաժանուել է երկու ճիւղի՝ անատոլիական եւ հնդեւրոպական։ Առաջինի ժառանգներն են վկայուած անատոլիական լեզուները, իսկ երկրորդը, նշանակալիօրէն աւելի ուշ, նորից ճիւղաւորուել է, որի հետեւանքով սկիզբ են առել միւս բոլոր հնդեւրոպական լեզուները (այս վարկածը, թէեւ ներկայումս բաւական տարածուած, բայց միարժէքօրէն ընդունուած չէ)[40]։

Հայերէնի եւ խեթերէնի ընդհանրութիւնների վերաբերեալ առաջին աշխատութիւնները գրուել են Ն. Մարտիրոսեանի, ապա՝ Ղափանցեանի կողմից[41]: Յետագայում այդ հարցին անդրադարձել են այլ հեղինակներ եւս, որոնցից առաւել արժանայիշատակ է Ջահուկեանը: Հայոց լեզուի պատմութեան վերաբերեալ իր վերջին հիմնարար աշխատութեան մէջ Ջահուկեանը ճշգրտում է հայերէնի եւ անատոլիական լեզուների յարաբերութեան եւ ընդհանրութիւնների հարցը, եւ ներկայացնում է առաւել հաւանական ընդհանրութիւնների մի շարք[42]:

Հիմք ընդունելով այդ շարքը, հայերէնի՝ անատոլիական լեզուներից կատարուած հնարաւոր փոխառութիւններից յիշատակելի են հետեւեալները (եթէ յատուկ չի նշւում, ապա լատինական այբուբէնով ներկայացւում է խեթական բառը)՝ բրուտ-purut՝ կաւ, ըմբռիք-etri՝ ուտելիք, լախուր/ներխուր-lahhura՝ տերեւաւոր մի բոյս, խաղալ (չարժուել, արշաւել)-halai՝ չարժուել, խառնամնիա՝ harnamniya՝ խառնել, գրգռել, խողխողել-hulhuliya՝ կռուել, սպանել, հատել-hattāi՝ հատել, տառեղն (արագիլ)-tarlā՝ մի թռչուն, փախչել-parh՝ հալածել, քշել, փշուր-paršՙ փշրել:

Չի բացառւում, որ խեթերէնում էլ փոխառութիւններ լինէին հայերէնից: Եթէ այդպէս է, ապա հնագոյն հայերէնի կրողները պէտք է մինչեւ խեթերէնի ու խեթական կայսրութեան անկումը գտնուէին խեթերին հարեւան շրջաններում, այսինքն՝ Պատմական Հայաստանում եւ/կամ մերձակայքում: Ջահուկեանը հնարաւոր է համարում, որ հետեւեալ բառերը անատոլիական լեզուներին անցած լինեն հայերէնից՝ hաննել-han՝ դատարկել, պարպել, hաց-haz(z)ita՝ մի թխուածք, alիք-լուվ. a(a)li՝ ծով (յատուկ անունների բաղադրիչ), ասր (բուրդ)-eššrī՝ նոյն իմաստը, թլիփ (եզր)-telipuri՝ չրջան, երկրամաս, լուծ-luzzi՝ կոռ, պարտադիր աշխատանք, խուղ-hīla՝ բակ, փարախ, դոմ, harկաննել-harganu՝ ոչնչացնել, մանաղ-լուվ. Mantalli՝ գոհատեսակ, տաղ-taliya՝ ձայն տալ, հայցել (աստուածներին), փող-pulla՝ մի տեսակ աման:

Կարծիք կար, որ հայերէնի անատոլիական շերտը գալիս է համեմատաբար ուշ աւանդուած գաղափարագրային լուվերէնից, բայց ինչպէս նշում է Ջահուկեանը, հայ-անատոլիական ընդհանրութիւնները գաղափարագրային լուվերէնի համապատասխան բառերի հետ յատուկ մերձաւորութիւն չեն ցուցաբերում: Այսպիսով, յիշեալ կարծիքը միայն մտահայեցողական է, հիմնուած այն տեսակէտի վրայ, որ հնագոյն հայերէնի կրողները յայտնուել են Հայկական Լեռնաշխարհում ուշ՝ խեթական կայսրութեան անկումից յետոյ:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում հայ-անատոլիական ընդհանուր յատուկ անունների քննութիւնը: Դրանցից առաւել յայտնի է հայերէն Մուշեղ անձնանունը, որն ակնյայտօրէն նոյնական է խեթ. Muršiliին՝ այդ անունով յայտնի են մի քանի խեթական արքաներ: Բնորոշական է, որ հայոց հին վէպերում հանդէս եկող Մուշեղ սպարապետի առասպելականացած կերպարը եւս կապեր է դրսեւորում արեւմտասիոքրատական՝ լիդիական Միւրսիլոս (Muršiliի յունական ձեւն է) արքայի առասպելական կերպարի հետ[43]:

Գիտական գրականութեան մէջ չատ յաճախ նշուել է հայոց առասպելական Անգեղեայ Տորքի (աղբիւրներում աւելի յաճախ Տուրք) եւ խեթալուվական ամպրոպի աստուած Tarhu(nt)ի (տարբերակ՝ Tarku), անունների նմանու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը, սակայն որպէս Տորք ներկայացուող անունը, դատելով ըստ ձեռագրերի, ամենայն հաւանականութեամբ, սխալ ձեւ է՝ ճիշտն է Տուրք, մի անուն, որն աւանդուած է հայոց մէջ[44]: Ըստ այդմ, այս համադրութիւնից թերեւս պէտք է հրաժարուել[45]: Ամենայն հաւանականութեամբ կապուած չեն նաեւ երբեմն որպէս հայ-լուվական առնչութիւնների փաստարկ ներկայացուող հայերէն շաւիթ՝ կայծակ բառը եւ լուվական Šanta՝ աստծու անունը (վերջինս ժանտախտի, եւ ոչ չանթ-կայծակի աստուած էր)[46]:

Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւի եւ արեւելքի (Վանայ եւ Սեւանայ լճերի շրջանի), այսինքն՝ խեթերի պատմական հողերից բաւական հեռու ընկած տարածքների որոշ հին անուանումների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ, ամենայն հաւանականութեամբ, այդտեղ եղել է խեթերէնին մօտ լեզուով խօսող բնակչութիւն: Այս լեզուից կարող էին ծագել Սեւան, Սիւնիք տեղանունները, համմտ.՝ խեթ. šiui-, šiuna/i՝ աստուած>արեւի աստուած, šiwanni՝ աստուածային բառերը, հնդեւրոպական արեւի եւ լուսաւոր երկնքի աստծու *dyeu անունից (սեպագիր Š խեթերէնում սովորաբար ներկայացնում է s հնչիւնը): Ցատկանշական են Սիւնիքի արեւ հիմքով տեղանունները, որոնց մէջ Արեւիս, Արեւիք, Արեւեաց տուն ձեւերը ցեղանուանական բնոյթ ունեն (որպէս «արեւեաններ»՝ արեւապաշտների ցեղ/երկիր, Սիւնիքի հաւանական թարգմանութիւնը)[47]: Դրանց պէտք է աւելացնել իշխել, իշխաձ կարեւոր մշակութային եզրերը (երկրորդը՝ նաեւ Սեւանի ձկան վերաբերեալ), որոնք նոյնպէս, ամենայն հաւանականութեամբ, ծագում են այդ լեզուից (խեթ. Išha/ešha՝ տէր, իշխան)[48]:

Խեթական տեսք ունի հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմաւիրի անուանումը: Հին *Armawira/i (Արմաւիր, սեռ. Արմաւրայ) առաջին մասի համար համմտ.՝ Arma՝ լուսին, լուսնաստուած, յայտնի խեթերէնում, լուվերէնում, գաղափարագրային լուվերէնում, լիկերէնում ու լիդերէնում: Երկրորդ մասը համադրելի է խեթերէն pir՝ տուն, կրօնական ոլորտում՝ աստծու տուն, տաճար բառերին (հայերէն ձեւը՝ -իր վերջաւորութեամբ, հայերէնին բնորոշ զարգացման արդիւնք է. այն մօտ է արմատի խեթականին եւ ոչ միւս անատոլիական ձեւերին՝ համմտ.՝ լուվ. Parna՝ տուն): Ըստ աւանդութեան (Խորենացի Ա.ժբ. Սերէոս Ա.), Արմաւիրը հիմնել է Հայկի թոռ Արամայիս/Արմայիսը: Ակնյայտօրէն նոյնական Armais անունը, յունական հաղորդմամբ, յայտնի Արեւմտեան Փոքր Ասիայից՝ Լիկիայից[49], համարւում է անատոլիական «լուսին» բառի տեղական համարժէքը: Ցատկանշական է, որ լուսնաստուածը հին հայոց աւանդոյթում չիշւում է հենց Արմաւիրի առնչութեամբ՝ առասպելական արքայ Վաղարշակը Արմաւիրում կանգնեցնում է արեւի, լուսնի եւ իր նախնիների արձանները (Խորենացի Բ.ը.):

Հնարաւոր է նաեւ հայոց նոր մայրաքաղաքի՝ Երեւանի (ուրարտ. Էրեբունի) անատոլիական ստուգաբանութիւնը: Այդ առումով Էրեբունի-Երեւանը համադրելի է խեթ. Arawa/arawanni՝ ազատ բառին, համմտ.՝ խեթ. Arauwanna (տարբերակներ՝ Arawanna, Arawunna) քաղաքանունը, որպէս «Ազատ քաղաք»[50] (ահ եւ եի հերթագայութիւնը բնորոշ է լեզուից-լեզու անցումներին՝ համմտ. հայ. եկեղիք, Անձիտ, որոնք համապատասխանում են յուն. Ակիլիսենէ եւ աւսւր. էնզիտէ ձեւերին): Բառի արմատը համաանատոլիական է: Ցատկանշական է, որ արեւմտեան Փոքր Ասիայից՝ Լիկիայից յայտնի է Ereua քաղաքա-

digitised by A.R.A.R.@

նունը (յունարէն թարգմանուած որպէս «Ագատ քաղաք»), որը, հաշուի առնելով անուան յետագայ հնարաւոր փոփոխութիւնները, համեմատելի է էրեբունիի (ուրարտ. ըն կարող է ընթերցուել վ կամ ւ, իսկ վերջին -նին ածանց է) եւ, առաւել չափով, Երեւանի հետ[51]:

Էրեբունիի անաւտոլիական՝ լուվական մեկնաբանութեան համար հեշտ է պատմական բացատրութիւն գտնել: Քաղաքի հիմնադիր Արգիշտի առաջինը նշում է, որ նա այդտեղ վերաբնակեցրել է արեւմուտքից՝ Խաթէ եւ Մուսիանի (Մալաթիայի եւ Մոփքի շրջանները) երկրներից բերուած գերիների, որոնց էլ, կարծում են, ազատ է արձակել եւ դարձրել ամրոցի կայազօրը: Այդ երկրների - որոնք յաճախ կոչւում են «Նորխեթական» կամ, աւելի նոր եզրով՝ «սիրիախեթական» - բնակչութիւնը մեծ մասով լուվական էր:

Արմաւիրի անունը աւանդուած է համեմատաբար ուշ՝ յունական եւ հայկական աղբիւրներում: Աւելի վաղ՝ ուրարտական դարաշրջանում Արմաւիրի տարածքը ներառուած էր նոյն Արգիշտի[52] առաջինի հիմնադրած Արգիշտիխինիլի կազմում (Արմաւիրի կենտրոնը գտնւում է տարածքի արեւելեան, իսկ Արգիշտիխինիլիինը՝ արեւմտեան բլուրի վրայ, իրարից մի քանի կիլոմետր հեռու): Արմաւիրի բլուրի վրայ, հզօր ուրարտական շինութիւններից զատ, բացայայտուում է նախաուրարտական դարաշրջանի մի սրբազան տաճարային համալիր[53]: Պաշտամունքային կառոյցներ կային նաեւ ուրարտական դարաշրջանի Արմաւիրում[54], եւ կարծիք կայ, որ Արմաւիրի նշուած հայկական տաճարական համալիրը ձեւաւորուել է բլրի վրայ եղած ուրարտական տաճարի ոչ մեծ վերակառուցման հետեւանքով[55]: Ընդհանրապէս, Արմաւիրը կարող էր ձեւաւորուել պաշտամունքային համալիրի չուրջը (թերեւս նուիրուած լուսնաստծուն): Ոքե՞ր պիտի լինէին Արմաւիրին անուն տուած անաւտոլիացիները: Աղբիւրներից դատելով, Արմաւիրի բլուրը կառուցապատել է Արգիշտի Ա-ի որդի Սարդուրի Բ-ը (Ք.ա. Ը.դ.): Իսկ խեթերէնը, խեթական կայսրութեան անկումից (Ք.ա. ԺԲ.դ. սկիզբ) մի քանի դար անց, ուրարտական ժամանակներում, արդէն վաղուց մեռած պիտի լինէր: Այսինքն, Արմաւիրի անունը, հաւանաբար պէտք է ծագէր այդ տարածքներում վաղուց ի վեր եղած անաւտոլիական՝ խեթերին մօտ բնակչութեան լեզուից:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Գէորգ Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Շրջան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987:

[2] Ներկայացնենք ճշգրտման միայն մէկ օրինակ. Ղափանցեանի կողմից նշուած եւ Ջահուկեանի կողմից ընդունուած ու բազմիցս յղուած հայերէն գորգ-խեթ. Kurka՝ ծածկոց համապատասխանութիւնը պէտք է մերժուի, քանի որ, ինչպէս պարզուել է նորագոյն գրութիւններից, խեթերէն բառը նշանակում է ոչ թէ «ծածկոց», այլ «քուռակ», եւ ի վերջոյ, առուգաբանօրէն կապուած է հենց այդ բառի հետ (Հ. Համայակեան, «Ղափանցեանը եւ խեթագիտութիւնը». բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախօսութիւն (ձեռագիր). Նաեւ՝ ըստ J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary. Vol. 4*, Berlin-New York-Amsterdam, Mouton de Gruyter, 1997, էջ 267):

[3] Հայ-ուրարտական առնչութիւնների վերաբերեալ ամենալիակատար աշխատանքը մնում է Ջահուկեանի «Ուրարտերէնը եւ Հայերէնը» յօդուածը՝ Բարկէն Առաքել-

digitised by A.R.A.R.@

ան, Գ. Ջահուկյան, Գագիկ Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 127-168։

[4] V.V. Ivanov, "Ob Otnoshenii Khattskogo Yazika K Severozadnokavkazskim Yazikam" (Խեթերէնի եւ հիւսիսարեւմտակովկասեան լեզուների առնչութեան մասին), *Drevnyaya Anatoliya* (Հին Անատոլիա), Մոսկուա, Nauka, էջ 26-59։

[5] Ջահուկյան, Հայոց, էջ 321։

[6] Ա. Պետրոսյան, «Հայկական Աւանդական Դրամայի Ակունքների Շուրջ», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 2006, 2, էջ 262։

[7] Ա. Պետրոսյան, «Աստուածաբանութիւններ», Հանդէս Ամսօրեայ, 2007։

[8] V.G. Ardzinba, "K Istorii Kul'ta Jeleza I Kuznechnogo Remesla (Pochitanie Kuznitsy u Abkhazov)" (Երկաթի եւ դարբնի արհեստի պաշտամունքի պատմութեան մասին. դարբինների պաշտամունքը աբխազների մօտ), *Drevniy Vostok: Etnokul'turnye Svyazi* (Հին Արեւելք. ազգամշակութային կապեր), Մոսկուա, Nauka, 1988, էջ 282.

[9] Քսենոփոն, Անաբասիս, Թրգմ.՝ Սիմոն Կրկեաշարեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1970, IV, 4, 3։

[10] I. Singer, "Who Were the Kaška?", *Phasis*, 2007, 10/1, էջ 166-181։

[11] Այս հարցերի վերաբերեալ տե՛ս՝ A. Y. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, Journal of Indo-European Studies Monograph 42, Washington DC, Institute for the Study of Man, 2002, էջ 144։

[12] Խուռիերէնի վերաբերեալ տե՛ս օրինակ՝ I. M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäisch* (Խուռիերէնը եւ ուրարտերէնը), Munich, R. Kitzinger, 1971. Նաեւ՝ M.L. Khachikyan, *Khuritskiy I Urartskiy Yaziki* (Խուռիերէն եւ ուրարտերէն լեզուները), Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1985. Նաեւ՝ G. Wilhelm, "Hurrian," *The Cambridge Encyclopedia of World's Ancient Languages*, Cambridge, State University of New York, էջ 95-118։

[13] Այս հարցի վերաբերեալ տե՛ս յատկապէս՝ I.M. Diakonov, S.A. Starostin, "Khurrito-Urartskie I Vostochnokavkazskie Yaziki" (Խուռի-ուրարտերէնը եւ արեւելակովկասեան լեզուները), *Drevniy Vostok: Etnokul'turniye Svyazi*, Մոսկուա, Nauka, 1988։ Ըստ Ջահուկեանի, խուռաուրարտերէնը, հիւսիսկովկասեան եւ հնդեւրոպական լեզուները մանուշ են լեզուական աւելի մեծ խմբի՝ նոստրատիկ ամբողջութեան մէջ (G.B. Djhaukian, *Vzaimootnoshenie Indoevropeyskikh, Khurrito-Urartskikh I Kavkazskikh Yazikov* (Հնդեւրոպական խուռա-ուրարտական եւ կովկասեան լեզուների փոխառնչութիւնը), Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1967)։ (Այս կարծիքն ընդունելութիւն չի գտել մասնագէտների շրջանում)։ Հետաքրքիր է, որ վերջերս նման մի տեսակէտ է արտայայտուել Ա. Ֆուրնէի եւ Ա. Բոմհարդի կողմից, ըստ որի խուռիուրարտերէնը հնդեւրոպական լեզուների մի հեռաւոր ազգակիցն է (A. Fournet, A. Bomhard, *The Indo-European Elements in Hurrian*, La Garenne Colombes/Charlston, 2010), որը խստօրէն քննադատուել է (A. Kassian, "Review of: The Indo-European Elements in Hurrian, by Arnaud Fournet & Allan R. Bomhard (2010)" *Journal of Language Relationship*, No. 4 (2010), էջ 199-206։

[14] Գրիգոր Ղափանցեան, Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Հին Շրջան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 104-130։

[15] Հեղինակի՝ այս թեմային նուիրուած վերջին աշխատանքներից տե՛ս՝ J. Greppin, "Substratum in Armenian", *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies 1*, 2006.

[16] I.M. Diakonov, *Yaziku Drevney Peredney Azii* (Հին Առաջաւոր Ասիոյ լեզուները), Մոսկուա, Nauka, 1967, էջ 359. Նաեւ՝ I. M. Diakonoff, "Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian", *Journal of the American Oriental Society*, 1985, 4։

[17] N.A. Mkrtchyan,"Substratnie Nazvaniya Rasteniy V Armyanskom Yazike" (Բոյսերի հիմնանունները հայերէնի մէջ), *Drevniy Vostok*, 3, Երեւան, 1983։

[18] Khachikyan, էջ 54-56։

[19] *Ջահուկեան, Հայոց*, էջ 422-427։

[20] *Պէտք է նշել, որ այն չի կարող ճշգրիտ պատկերացում տալ հայերէնի՝ խուռերէնից կատարուած փոխառութիւնների վերաբերեալ, որովհետեւ դրանց մի մասը կարող է հայերէնին անցած լինել խուռերէնին ազգակից ուրարտերէնից։*

[21] N.V. Arutyunyan, *Korpus Urartskikh Klinoobraznykh Nadpisey* (*Ուրարտական բեւեռագիր արձանագրութիւնների լիակատար ժողովածու*), Երեւան, ՀՀ ԳԱ, 2001, էջ 445։

[22] *Համմո. օրինակ՝ ուրարտ. pura, խուռ. purame կամ purammi «սորուկ»* (Khachikyan, էջ 48)։

[23] I. M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, Delmar/New York, 1984, էջ 186, n. 28։

[24] G. Bonfante, "The Armenian Family Terminology", *Միջազգային Հայերէնագիտական Գիտաժողով. Զեկուցումներ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 26-30։

[25] *Ա. Պետրոսեան, «Հայկ Նահապետը Համեմատական Առասպելաբանութեան Լոյսի Տակ. Շնորհ Ի Վերուստ. Առասպել, Մէջ, Պատմութիւն», Քօղուածների Ժողովածու Նուիրուած Սարգիս Քարուժիւնեանի Մենգեան 80Ամեակին*, Երեւան, Վեյաս Պրինտ 2008, էջ 12. *Նաեւ՝* A. Y. Petrosyan, "Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology", *Journal of Indo-European Studies*, Vol. 37, 2009, Number 1 & 2, էջ 157։

[26] *Նկատենք, որ Հ. Մարտիրոսեանը հայերէնի բնիկ արմատների իր հիմնարար ստուգաբանական բառարանում հաւանական է համարում Դիակոնովի տեսակէտը* (H. K. Martirosyan, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, 8), Leiden/Boston, Brill, 2010 էջ 25)։

[27] *Խոռի՝ որպէս խուռիների էպոնիմի վերաբերեալ տե՛ս՝ Ղափանցեան, Հայոց*, էջ 114-115. *Նաեւ՝ Գէորգ Ջահուկեան, «Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» Առաջին Գրքի Անձնանունների Լեզուական Աղբիւրները», Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1981, 3, էջ 55։ *Հայկի որդիների գրոյցների առասպելաբանական ակունքների եւ պատմական՝ հայ-խուռխուրարտական կապերի արտացոլումների վերաբերեալ՝* Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 179. *Նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, Հայոց Ազգածագման Հարցեր*, Երեւան, Նորավանք, 2006, էջ 61-64։

[28] G. Vil'khel'm, *Drevniy Naarod Khurrity* (*Խուռիները. Հին ժողովուրդ*), *Մոսկուա*, Nauka, էջ 21. *Նաեւ՝* Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 179-180։

[29] I. Gelb, *Hurrians and Subarians*, Chicago, University of Chicago Press, 1944, էջ 82։

[30] *Մանուկ Աբեղեան, Երկեր, Հատ. Ա*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., էջ 414-418։

[31] Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 21, 65։

[32] *ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Ռ. Ղաչատրեանի Ֆոնդ*, FRI: 3848։ *Վրացական եւ հայկական հին երգերի կրկներգերում պահպանուած հինարեւելեան դիցանունների վերաբերեալ տե՛ս՝* A.S. Svanidze, "Nazvaniya Drevnevostochnykh Bogov V Gruzinskikh Pesnyakh" (*Հինարեւելեան դիցանունները վրացական երգերում*), *Vestnik Drevney Istorii* (*Թաներ հին աշխարհի պատմութեան*), 1937, 1, էջ 87-93. *Նաեւ՝* G.A. Kapantsyan, *Istoriko-Lingvisticheskie Raboty* (*Պատմա-լեզուաբանական աշխատութիւններ*), *T. I*, *Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ*, էջ 295 f. *Նաեւ՝ Ա. Պետրոսեան, Արամազդ. Կերպար, Պաշտամունք, Նախատիպեր*, Երեւան, Վան Արեան, 2006, էջ 57-58։

[33] *Պետրոսեան, Արամազդ*, էջ 11։

[34] *Ա. Պետրոսեան, «Կումայրին Հայկական Լեռնաշխարհի Հնագոյն Առասպելների Համատեքստում», Գիտական Աշխատութիւններ VII. Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոն, Գիւմրի, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ.*, 2004, էջ 5-9։

digitised by A.R.A.R.@

[35] E. Laroche, "Glossaire de la Langue Hourrite", *Revue Hittite et Asianique. T. XXXIV-XXXV*, Paris, 1976-77, էջ 279։

[36] A. Petrosyan, "Otrajenie Indoevropeyskogo Kornya *Wel- V Armyanskoy Mifologii" (*Հինդեւրոպական *Wel- արմատի արտացոլումը հայկական առասպելաբանութեան մէջ*), *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1987, 1, էջ 56-70, Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 81։

[37] *Այդ կարծիքն են պաշտպանել Ա. Սէյսը, Ղափանցեանը, Դիակոնովը, տե՛ս օրինակ՝* I.M. Diakonov, "K Voprosu O Simvole Khaldi" (*Խալդիի խորհրդանիշի հարցի մասին*), *Drevniy Vostok*, 4, էջ 94։

[38] *Գէորգ Ջահուկեան, «Նոր Տուեալներ Հայոց Նախաքրիստոնէական Կրօնի Մասին», Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1992, 1, էջ 18. *նաեւ՝ Ս. Յարութիւնեան, Հայ Առասպելաբանութիւն, Պէյրութ, Համազգային Վահէ Սեթեան Տպարան*, 2000, էջ 383-384։ *Արալէզների խուռիական մեկնաբանութեան անհաւանական լինելու եւ այլ ժողովուրդների առասպելներում համանման կերպարների վերաբերեալ տե՛ս՝* Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 88, *եզած կարծիքների յղմամբ եւ քննարկմամբ։*

[39] *Այս լեզուների վերաբերեալ տե՛ս օրինակ՝ Ք. Վոակինսի եւ Գ. Մելչերտի յօդուածները The Cambridge Encyclopedia of World's Ancient Languages յղուած հանրագիտարանում։*

[40] *«Հնդ-խեթական» վարկածի պատմութեան, եզած տեսակէտների եւ յարակից հարցերի չուրջ տե՛ս՝* R. Drews (ed.), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Journal of Indo-European studies Monograph No 38, Washington D. C., Institute for the Study of Man 2001:

[41] *Հեղինակի ճշգրտուած մօտեցումները համակարգուած ձեւով տե՛ս՝ նրա վերջին աշխատութեան մէջ՝ Ղափանցեան, Հայոց*, էջ 147։

[42] *Ջահուկեան, Հայոց*, էջ 311. *նաեւ նոյնի՝ Հայերէնը եւ Հնդեւրոպական Հին Լեզուները, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*,1970, էջ 123 *հետ.*։

[43] Petrosyan, *The Indo-European*, էջ 147։

[44] *Աբեղեան, Երկեր, Հատ. Բ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1985, էջ 154-158։

[45] *Ա. Պետրոսեան, «Գրաբարում եւ (Ն. Ադոնց, Երկեր, Հատ. Ի», Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2006, 3, էջ 283-284։

[46] *Ն. Տիրացեան, «Իւարշա եւ Մարդուկ Աստուածների Պաշտամունքը Արարատեան Դաշտում», Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2006, 2, էջ 191-192։

[47] *Պետրոսեան, Հայոց Ազգածագման*, էջ 47. *նաեւ՝ նոյնի՝ «Խեթերէնի Հետքեր Հայկական Լեռնաշխարհի Արեւելքում եւ Հարաւ-Արեւելքում. Խալդեան Ջօրութեամբ...», Բազմաստուածների Ժողովածու Նուիրուած Բորիս Պիոտրովսկու Ծննդեան 100Ամեակին, Երեւան* 2010, *Վէլաս Պալրինտ*, էջ 65-77. *նաեւ՝* A. Y. Petrosyan, "The Eastern Hittites in the South and East of the Armenian Highland?" *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies IV, 1 (2009)*, էջ 63-72։

[48] *Այս բառերը յաճախ համարուել են իրանական, բայց մանրամասն քննութիւնը ցոյց է տալիս նրանց անատոլիական ծագումը (Լ. Յովհաննիսեան, Հայերէնի Իրանական Փոխառութիւնները, Երեւան* 1980, *էջ* 224-225)։

[49] P. Howink ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, Brill, 1961, *էջ* 132։ *Նոյն անունը յայտնի է եւ յունա-եգիպտական աւանդոյթում, որի վերաբերեալ, այս առնչութեամբ, տե՛ս՝* Petrosyan, *The Indo-European*, *էջ* 75, 100, 182։ *Հայ եւ լիկիական անունների առնչութեան վերաբերեալ տե՛ս՝ Ջահուկեան, «Մովսէս Խորենացու», էջ* 53.

[50] E. Laroche, "Hittite arawa- "libre," *Latomus: Revue d'Etudes Latines*, Collection Latomus. Vol. 45, Hommage à George Dumézil, Bruxelles, 1960, *էջ* 124։

[51] Պետրոսեան, *Հայոց Ազգածագման*, էջ 34. նաեւ նոյնի՝ «Երեւան Տեղանուան Մագմանշուրջ», *Գիտական Զօդուածների Ժողովածու*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2006, էջ 164-171, աղբիւրների յղմամբ եւ եղած կարծիքների քննութեամբ։

[52] *Սեպագրում գրւում է թ-ով, բայց հայերէն երբեմն գրում են նաեւ տ-ով։*

[53] I. Karapetyan, J. Khachatryan, A. Kanetsyan, "Dourartskiy Armavir" (*Մինչուրարտական Արմաւիրը*), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2004, 2, էջ 268-274։

[54] *Ն. Տիրացեան, Արգիշթիխինիլի Հոգեւոր եւ Աչխարհիկ Կառոյցների Շուրջ Ըստ Սեպագիր Արձանագրութիւնների. Հայկական Քաղաքակրթութիւնը Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Քրիստոնէութեան Ընդունումը*, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., Երեւան 2000, էջ 39-42. նաեւ՝ I. Karapetian, *Armavir: De l'Ourartu à l'Arménie. Les Douze Capitales d'Arménie*, Marseille, Somogy, 2010, էջ 70։

[55] G. Tiratsyan, *Kul'tura Drevney Armenii* (*Հին Հայաստանի մշակոյթը*), Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1988, էջ 100-101։

THE CONNECTIONS BETWEEN ARMENIAN AND ANCIENT LANGUAGES OF ASIA MINOR
(Summary)

ARMEN PETROSYAN

The article is about common words found in the Armenian and Hattic, Hurrian, Hittite, Luvian. These languages which were used in the south and west of the Armenian Highland disappeared by the end of the 2nd Millennium BC.

The relation and influence of the Armenian with the neighbouring ancient languages of the Armenian Plateau has been at the center of attention of linguists for quite some time now. The most significant researches have been conducted by Krikor Ghapantsian, Igor Diakonov and Gevork Djahukian.

Nonetheless, the author notes that a considerable amount of new material has become available due to studies during the last two decades, which enable him to examine, suggest corrections, analyse and eventually add to the already existing material.

In this article the author examines a number of specific words which bear cultural connotations or are related to deities. Petrosyan's comparative study leads him to conclude that traces of names Teššub/Teišeba (the Hurrian-Urartian god of storm), and its opponent the dragon Ullikummi may be found in Armenian legends and adds that the Armenain legendary figure Tork might have a Huttian-Luvian origin.

digitised by A.R.A.R.@

MANI ET L'ARMENIE[1]

MAXIME YEVADIAN

I- LES MOUVEMENTS CHRÉTIENS DÉVIANTS DE SYRIE

La contamination de l'hérésie (cette forme de déviance religieuse) en Arménie est liée fondamentalement, dans notre documentation, aux régions syriennes, dont Édesse est la métropole. La présence, fortement établie dans le royaume d'Édesse, de groupes hérétiques est aisément compréhensible. En effet, ce petit royaume niché dans un coude de l'Euphrate était situé entre l'Empire romain et le royaume parthe. Cette position de frontière entre deux mondes culturels (gréco-romain et iranien) et deux puissances politiques (Rome et l'Iran) favorisait la prolifération de toutes les formes de croyances déviantes.

Cette analyse semble avoir une réelle pertinence dans le cas d'Édesse et de la Syrie. En effet, Aphraates le Sage Persan (milieu du IVe siècle), le premier auteur ecclésiastique syrien important, témoigne par ses écrits de sa proximité avec la pensée des principales hérésies de son temps et notamment celles de Bardesane et de Mani.[2] Durant tout le IIIe siècle, le christianisme à Édesse a été majoritairement hérétique, les orthodoxes étant un des mouvements minoritaires. Pour le IVe siècle, Walter Bauer note encore:

> "Concernant la situation à Édesse au IVe siècle, notre meilleur informateur est Ephrem. Il nomme les autres hérésies, et leur lance des attaques violentes, mais il ne donne pas de détails sur les spécificités, comme s'il voulait les cacher. Dans sa poésie comme sa prose, il combat contre les disciples de Marcion, Bardesane et Mani... Il les attaque avec tant de vigueur, fréquence et si explicitement qu'il ne peut échapper une impression de danger présent et pressant. Malgré tous ses efforts, Ephrem n'a pas été capable d'exorciser le danger. Avec une grande ténacité, les hérétiques étaient fermement établis et il apparaissait qu'ils détenaient la vérité. Leur suppression n'a été finalement obtenue que par une expulsion générale par une forte personnalité, l'évêque Rabbula d'Édesse (411-435)."[3]

Eusèbe de Césarée note dans son *Histoire Ecclésiastique* que "les hérésies pullulaient en Mésopotamie."[4]

II- BARDESANE D'ÉDESSE EN ARMÉNIE

Le premier de ces chrétiens déviants à être allé en Arménie, d'après la documentation conservée, est Bardesane d'Édesse. Il est né à Édesse, le 11 juillet 154, dans une famille païenne. Jeune encore, il se convertit au christianisme et poursuivit des études poussées peut-être en Babylonie, mais pas dans un pays de langue grecque car il ne la maîtrisait pas. Saint Jérôme confirme indirectement sa formation, en Mésopotamie, en parlant de lui comme un "Babylonien".[5] La *Vie d'Abercios*, l'évêque d'Hiérapolis de Phrygie, vers 175, parle de lui comme d'un homme "se distinguant par son lignage et par sa richesse."[6] Rentré à Édesse, il semble avoir joué un rôle important à la cour du roi Abgar VIII (179-212) où sa réputation d'archer est rapportée par son contemporain Jules l'Africain qui en

parle comme un "savant tireur entre tous".[7] Bardesane serait, en effet, capable de tracer un portrait sur un bouclier en lançant des flèches!

Eusèbe de Césarée le tient aussi en haute estime et écrit sur lui:

> "IV, 30, 1. Sous le même règne [de Marc Aurèle], alors que les hérésies pullulaient en Mésopotamie, Bardesane, un homme très capable et très bon dialecticien, de langue syriaque, composa des Dialogues contre les Marcionites et quelques autres chefs de diverses hérésies."[8]

Sa présence dans l'entourage du roi est, sans doute, une des causes de la probable conversion au christianisme d'Abgar VIII. Bien que celle-ci ne fut que personnelle et n'avait pas un caractère contraignant pour ses sujets, il n'est pas impossible d'y voir une des raisons ayant amené l'empereur Caracalla à supprimer, en 216-217, la dynastie locale et faire de cette région une province romaine. Après la destruction du royaume, Bardesane, comme Jules l'Africain, quitta la région. L'un et l'autre, et probablement ensemble, se rendirent en Arménie, royaume qui n'avait pas pris part à la guerre romano-parthique de Caracalla.[9] Sa venue en Arménie attestée par Moïse de Khorène (t. 55[10]), Zenob de Glak et Oukthanès d'Édesse à toute chance d'être exacte:

> "Mais comme il ne fut pas bien accueilli, il entra dans le fort d'Ani, lut l'Histoire des temples, où se trouvaient aussi les actions des rois, y ajouta ce qui se passait de son temps, traduisit le tout en syriaque et, par la suite, cela fut retraduit en grec."[11].

La prédication d'un homme de cette qualité a dû avoir une audience considérable. Moïse de Khorène sur ce point, comme sur les autres questions qui gênent sa vision historique faisant du peuple arménien un peuple de chrétiens sincères et orthodoxes, minore sa portée. Cette attitude tendrait même à accréditer l'hypothèse de l'influence de Bardesane. Cette idée trouve une sorte de confirmation dans la fin du passage consacré au philosophe d'Édesse. Si Bardesane a pu accéder à la forteresse sacrée d'Ani (Kamakh), identifiée avec la cité d'Athoua en Arménie Mineure,[12] consulter l'histoire officielle de la dynastie et même la compléter, c'est qu'il était estimé et respecté. Si l'on accepte le témoignage de Moïse de Khorène, Bardesane serait donc devenu un historien de l'Arménie. L'*Histoire des Temples* dont il est ici question est celle, écrite par Olympios d'Ani, prêtre du temple de Aramazd-Zeus, déjà mentionnée par l'historien arménien. Il est même possible qu'il soit resté en Arménie jusqu'à sa mort car on ne trouve aucune trace de lui dans une autre région après sa venue dans ce royaume.

Un autre argument en faveur de la réalité de la venue de Bardesane en Arménie, peut être tiré d'un jugement d'Hippolyte. En effet, cet auteur mystérieux parle de Bardesane, dans son traité contre les hérésies intitulé l'*Elenchos*, comme d'un Arménien.[13] Ce ne peut être de son origine ethnique dont il s'agit puisque l'on sait qu'il était syrien de naissance et d'expression. Bien plus probablement, si Hippolyte parle de lui comme d'un Arménien c'est qu'il résida quelques années en Arménie. Dans ces conditions, s'il a vécu en ayant l'estime des puissants dans un des principaux sanctuaires du pays, entre 217 et 222, il n'est pas pensable que sa prédication soit restée sans écho.

digitised by A.R.A.R.@

Sa pensée se trouve essentiellement développée et exposée dans le Livre des lois des pays "considéré à bon droit comme un chef-d'œuvre"[14] selon Javier Teixidor, un des spécialistes actuels de cet auteur. Cet ouvrage, écrit en syriaque par ses disciples, se présente comme un dialogue entre Bardesane et eux. Le maître s'exprime à la troisième personne et développe sa pensée sur l'astrologie, les mœurs des peuples, et le libre-arbitre qui est un des fondements de sa pensée. Il défend la validité de l'horoscope et du caractère incréé des éléments, ainsi que des aspects clairement gnostiques. Cet ouvrage témoigne des sources diverses de la pensée chrétienne de cet homme encore plus philosophe que théologien. Ce penseur témoigne des débuts de l'élaboration d'une pensée chrétienne qui, dans les marges syriennes, se mêlait plus aux croyances mésopotamiennes qu'à la philosophie grecque. Il professait une forme déviante de christianisme, tout en restant fidèles pour l'essentiel au message du Christ.

III- MANI ET L'ARMÉNIE

Il en va tout autrement de Mani. Il a longtemps été considéré comme un hérétique parmi d'autres. Mais de récentes découvertes le présentent comme le fondateur d'une religion concurrente du christianisme, religion qu'il s'efforça d'implanter en Arménie.

Grâce à un manuscrit trouvé en Égypte, et conservé à l'université de Cologne, le Codex Mani de Cologne (CMC),[15] on est assez bien renseigné sur la vie de ce "prophète". Ce document exceptionnel, écrit en grec sur des pages de 4,5 par 3,5 cm, contient un récit rédigé par les premiers disciples de Mani.

Fils unique de Patticios et de Maryam, il grandit dans un milieu de baptistes judéo-chrétiens, les Élkasaïstes. Son père, adorateur de Nabu, le dieu babylonien de l'écriture et des scribes, se convertit à cette forme de christianisme respectant la loi juive et qui accorde une grande importance au baptême comme aux ablutions. Dès l'âge de quatre ans - il est né en 216 - Mani a été retiré à sa mère et élevé dans cette communauté Élkasaïste réservée aux hommes. Là, il reçut sa première formation religieuse, découvrit les évangiles et les épîtres de Paul qui eurent sur lui une grande influence. De plus, Al-Nadim affirme qu'il subit l'influence de la pensée de Bardesane dont l'enseignement était connu dans toutes les communautés chrétiennes de Syrie et de Mésopotamie.[16]

Le jeune Mani aurait eu, d'après le Codex Mani de Cologne,[17] ses premières visions dès l'âge de douze ans. Un messager céleste, son double, lui demanda de retenir les messages qui allaient lui être envoyés. En 240, Mani était encore élkasaïste, même s'il refusait d'accomplir certains des rites de la communauté, lorsque celui qu'il appelait son Jumeau céleste lui apparut à nouveau, ce fut pour lui révéler qu'il était un esprit divin, utilisant le corps de Mani comme un vêtement pour se révéler au Monde. Lors d'une pleine lune, et âgé de vingt-quatre ans, Mani débute son œuvre prophétique. Il estime porter l'ultime révélation après celles de Seth, Noé et Énoch. Il ambitionne de créer une religion universelle en se réclamant le successeur de Jésus pour l'Occident, de Zoroastre pour l'Iran et du Bouddha pour l'Inde et la Chine. Mani débuta sa prédication dans sa propre communauté et, face à une ferme opposition des anciens, il rompit avec elle. Son père Patticios fut du petit nombre de ceux qui le suivirent.

digitised by A.R.A.R.@

Prenant Paul comme modèle, il entama une série de voyages missionnaires pour prêcher sa doctrine. Sortant d'Iran, il visita avec son père la ville de Gandzak (t. 50[18]), où il est possible qu'il ait guéri la fille d'un noble personnage à l'aide d'un morceau de minerai d'étain. Puis il se rendit plus au nord dans le royaume d'Arménie. Il essuya une tempête de sable en traversant les monts du Taurus (t. 51). Puis se rendit dans une ville ou une région d'Arménie que l'état lacunaire du *Codex Mani de Cologne* ne permet pas de préciser (t. 52).

Folio 146, 1

" ... il persuada
Patticios, ...
et moi-même
et il avait pris avec lui dans
la [ville] arménienne
de [...]isthar.
Et de là il entra
en Perse vers nous (?)"[19]

Mani prêcha donc en Arménie dès le tout début de sa vie publique, en 241 ou 242. On ignore le temps qu'il passa dans ce pays et le succès de sa venue. Si on accepte le témoignage d'Al-Nadim à propos de l'influence de Bardesane sur sa formation religieuse, il est possible de supposer que Mani ait voulu connaître le lieu de sa retraite et de sa mort.

La venue de Mani en Arménie, dès 241 ou 242, est importante d'un autre point de vue. En effet, Enrich Kettenhoffen a montré que les prédicateurs manichéens allaient prêcher dans des régions et des milieux où le Christ était connu.[20] De fait, la venue de Mani est une preuve indirecte de la présence chrétienne en Arménie. La lacune du *Codex Mani de Cologne* dont seules les dernières lettres du nom de la région ou de la ville sont conservées –isthar (t. 52) ne permet pas de localiser les foyers chrétiens visités par Mani.

Après son départ d'Arménie, il alla notamment jusqu'en Inde, vers Parat, pour marcher sur les pas de l'apôtre Thomas à la rencontre des chrétiens du sud de l'Inde.

En une trentaine d'années, l'œuvre de Mani fut considérable. La religion qu'il avait créée était largement implantée, organisée, hiérarchisée. Une des clefs de son succès tient sans doute dans ses capacités à communiquer son message. J'ai déjà parlé des voyages missionnaires réfléchis et bien organisés qu'il faisait lui-même ou dont il chargeait ses meilleurs disciples.

Dès le départ, Mani a conscience de l'importance de l'appui des dirigeants politiques. C'est la raison pour laquelle il recherche les grâces du roi des Perses sassanides Shapour Ier (241-272), puis il se rend à Gandzak, ainsi qu'auprès de Bat, un seigneur local. De plus, il rédigea lui-même de nombreux ouvrages pour exposer ses idées. Il écrivit d'abord son *Évangile* largement perdu, exaltant sa doctrine; complété par le *Trésor* développant ce que devait être l'Église manichéenne. Outre ces deux traités fondamentaux, il existait des *Képhalaia*, ou chapitres, qui étaient des commentaires de la doctrine manichéenne. Ils commençaient par une citation de paroles de Mani qui étaient ensuite commentées.

digitised by A.R.A.R.@

Chaque *Képhalaion* débutait par cette formule: *"L'illuminateur dit à nouveau à ses disciples..."*[21] qui ne peut manquer de rappeler le surnom même de saint Grégoire, appelé l'Illuminateur de l'Arménie. Puis Mani composa des Prières et des Psaumes, aujourd'hui connus et édités.[22]

Il écrivit aussi plusieurs dizaines de lettres sur des sujets divers. Nous avons la liste et le titre de chacune d'elles grâce à Al-Nadim.[23] La huitième sur les soixante-treize dont le sujet nous soit connu, a été envoyée à des Arméniens.[24] Il y avait donc de son vivant, avant 276, un groupe suffisamment important de manichéens, en Arménie, pour faire appel à lui dans le but d'obtenir sa guidance sur quelques points précis de doctrine ou de pratique. Une mention de la *Lettre à l'Arménie* a été découverte parmi les papyrus de Turfan (t. 49):

Le fragment M 915

13 [dans la] *Lettre pour l'Arménie* il [Mani] écrit:
pour l'auditoire
il convient, et pour [précise les vertus des saints]
les dieux [c'est à dire] la charité, la foi
l'intégrité,
la patience [et]
la sagesse sur son pr[opre corps]
20 *de se mettre..."*[25]

Les fragments de ce corpus de lettres ont également été retrouvés en Égypte[26] mais leur étude n'étant pas achevée, il m'a été impossible de savoir si la *Lettre aux Arméniens* ou *Lettre à l'Arménie* était dans le lot. Quoi qu'il en soit les fragments de ces sept lignes permettent de constater que Mani traite ici des vertus des saints, thème qui deviendra central dans la théologie manichéenne et qui semble être ici abordé pour la première fois.

Mani avait mis en place les fondements permettant à sa religion de croître rapidement. Il semble qu'il soit possible de parler d'une véritable Église manichéenne, dont les racines chrétiennes ne sont qu'un des fondements.

Les missions ne se sont pas arrêtées avec la mort du fondateur. Les textes manichéens écrits en pehlevi et découverts à Turfan (Chine) ont révélé un document capital sur le manichéisme en Arménie. En effet, vers la fin de la vie de Mani (274-277), ou peu après, un autre missionnaire manichéen alla en Arménie: Gabryab. Le fragment traite de son action à la cour du seigneur de Revan, l'actuelle Erevan (t. 48).

La fille du maître des lieux étant malade, il met au défi les chrétiens de la soigner, et après leur avis d'impuissance, il la guérit au terme d'une invocation à la lune et d'une ablution d'eau et d'huile. Après ce miracle, Gabryab semble convertir le seigneur d'Erevan et sa famille. Pourtant à peine éloigné, le seigneur retourne à l'église des chrétiens.

"[Quand Mani] a envoyé [Gabryab] à .... pour prêcher.
Si je peux, par la miséricorde des dieux, guérir la jeune fille de sa maladie, alors je demande de toi ceci:
«Détourne-toi de la religion chrétienne, et accepte la religion du seigneur Mani !»

Et Gabryab conduit
le (...) Roi de Revan et son épouse
la jeune fille
la mère, et aussi la jeune fille elle-même avec
de l'huile bénite (?) dans la communauté laïque.
Et quand Gabryab de là allait dans une autre région,
pour prêcher, le mois de carême des chrétiens
était venu. Et leur jour était venu où
ils prêchaient de l'élévation du Christ sur la croix.
Et les chrétiens pressaient le seigneur de Revan
instamment le priant
qu'il vienne à l'église ce jour.
Et le Roi de Revan était consentant. Mais
Gabryab entendit et immédiatement il vint vite
pour la deuxième
fois à cet endroit. [fin du papyrus]"

Bien que la fin manque, ce texte nous renseigne sur la prédication du manichéisme dans les élites arméniennes. Mais surtout, il montre qu'un seigneur au moins était, à cette époque, chrétien ainsi que sa famille et une bonne partie de son entourage, même s'il hésita un temps à embrasser le manichéisme. Le manichéisme apparaît donc, en Arménie, comme un concurrent sérieux du christianisme, où il a pénétré dès la toute première mission de son fondateur. À la fin du IIIe siècle, il devait y avoir, selon toute probabilité, une "Église" manichéenne d'expression syriaque: la langue de Mani. Son importance pose question, mais pas son existence.

Après l'analyse des sources sur la pénétration hérétique, une remarque peut être formulée: les hérésies chrétiennes venues des pays syriens ont été largement prêchées en syriaque et par des syriaques ou des gens d'expression syriaque. Il est donc possible de se demander, après une étude des vestiges archéologiques, des arguments linguistiques et des sources historiques, si l'influence syriaque sur la christianisation de l'Arménie ne se résume pas à la contagion hérétique!

NOTES

[1] Cet article constitue une présentation des conclusions de nos de volumes des 2007 et 2008 sur le manichéisme ainsi qu'une mise à jour tenant compte des nouveaux éléments découverts depuis fin 2008.

[2] Javier Teixidor, *Bardesane d'Édesse. La Première Philosophie Syriaque*, Paris, 1992, pp. 42-63.

[3] Walter Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, Mifflintown, PA, Sigler Press, 1996, pp. 24-26.

[4] *Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique*, Gustave Bardy (trad.), avec une introduction de François Richard traduction revue par Louis Neyrand, Paris, Cerf (Sagesses Chrétiennes), 2003, pp. 242-243; Friedhelm Winkelmann (éd.), *Eusebius Werke, Die Kirchengeschichte*, Akademie Verlag, Berlin, 1999, III vols; Gustave Bardy (trad.),

digitised by A.R.A.R.@

Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique, SC 31, 41, 55 et 73, Paris, Édition du Cerf, 1952-1960.

[5] Jérôme, *Adversus Jovinianus*, *PL*, XXIII, c. 304

[6] Cité dans Hendrik Jan Willem Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, Assen, Van Gorcum en C°, 1966, p. 16, d'après Al-Nadim, éd.-trad. Flügel, 1862.

[7] Drijvers, 1966, p. 170.

[8] *Eusèbe de Césarée, Histoire*, 2003, pp. 242-243.

[9] Sur cette guerre et l'implication de l'Arménie, cf. Maxime K. Yevadian, *Christianisation de l'Arménie, Retour aux Sources, I, La genèse de l'Église d'Arménie*, Lyon, Sources d'Arménie (Armenia Christiana, 1), 2007, p. 233.

[10] Les références t. (texte) renvoient à la numérotation continue de nos corpus, Yevadian, 2007, pp. 186-189.

[11] Cité dans Yevadian, *Christianisation*, 2007, p. 233.

[12] Suite du même texte (55) cité dans Yevadian, *Christianisation*, 2007, p. 187.

[13] Paul Wendland (éd.), *Hippolytus, Werke, Refutatio Omnium Haeresium, Herausgegeben*, Leipzig, J. C. Hinrichs (Die Grieschischen Christlichen Schriftsteller n° 26), 1916; *Elenchos*, V, 31.

[14] Javier Teixidor, "Bardesane d'Édesse: Philosophe Syriaque et Stoïcien Chrétien," *Les Premiers Temps de l'Église: De Saint Paul à Saint Augustin*, 124, Paris, Gallimard (Folio Histoire), 2004, p. 476.

[15] A. Henrichs et L. Koenen (éd.-trad.), "Ein Griechischer Mani-Codex; Der Kölner Mani-Kodex" (P. Colon, inv. nr. 4780; vgl. Tafeln IV-VI), *ZPE*, 1970, pp. 5, 2, 216; 1975, pp. 19, 1; 1978, p. 32; 1981, p. 44; 1982, pp. 48, 60, 216; A. Henrichs, L. Koenen, L. Koenen et C. Römer, *Der Kölner Mani-Kodex, Über das Werden Seines Leibes, Kritische Edition*, Cologne, Westdeutscher, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 1988.

[16] Gustav Flügel (éd.-trad.), *Al-Nadim: Mani, seine Lehre und seine Schriften, ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus, aus dem Fihrist des Abû'lfaradsch Muhammad ben Ishak al-Warrâk bekannt unter dem Namen Ibn Abî Ja'kûb an-Nadîm*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1862; Dodge Bayard (trad.), *Al-Nadim: The Fihrist of A al-Nadim, a Tenth-century Survey of Muslim Culture*, II vols., Londres et New-York, Columbia University press, "Records of Civilization, Sources and Studies, n° 83", 1970, pp. 73, 103.

[17] Ron Cameron et Arthur J. Dewey (transl.), *The Cologne Mani Codex, Concerning the Origin of His Body*, Missoula (USA), Scholars Press, Early Christian Literature Series 3, 1979.

[18] Ces références aux textes revoient à la numérotation du volume.

[19] Page lacunaire du *Codex Mani de Cologne*.
relatant la venue de Mani en Arménie

[20] Erich Kettenhoffen, "Die Anfänge des Christentums in Armenien," *HA*, 116, 2002, pp. 45-104.

[21] *The Kephalaia of the Teacher, the Edited Coptic Manichaean*, Iain Gardner (transl.), Leiden-New York, E. J. Brill (Nag Hammadi and Manichaean Studies), 1995, p. 27.

[22] C.R.C. Allberry, *A Manichean Psalm-Book*, II vols., Stuttgart, W. Kohlhammer, 1938.

[23] Flügel, p. 73; Bayard, p. 799.

[24] Drijvers, p. 16.

[25] Ce fragment de papyrus écrit en sogdien, une langue iranienne aujourd'hui éteinte et jadis pratiquée en Asie centrale, est la seule citation conservée et connue à ce jour de la lettre à l'Arménie. Ce texte a été traduit, à notre demande, par Werner Sundermann qui est le meilleur spécialiste actuel des textes manichéens écrits en sogdien dont il a été le

principal éditeur. Werner Sundermann, *Manichaica Iranica. Studien Zu*, Rome, Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (Orientale Roma LXXXIX, ½), 2001.

[26] André Villey (trad.), *Psaumes des Errants: Écrits Manichéens du Fayyum*, Paris, Le Cerf, Sources Gnostiques et Manichéennes n° 4, 1994.

Bibliographie Complémentaire

Pedersen Nils Arne, "A Manichaean historical text", *ZPE*.

Werner Sundermann, *Mitteliranische Manichäische Texte Kirchengeschichtlichen Inhalts*, Berlin, Akademie-Verlag, (Berliner Turfantexte, 11, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut), 1981.

P. Boghos Ananian, "Traces de Christianisme en Arménie Antérieures à la Prédication de St. Grégoire l'Illuminateur", *Pazmaveb*, 1978, #1-2, pp. 8-66.

G. Haloun et Walter B. Henning, "The Compandium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, the Buddha of Light,", *Asia Major*, NS, III, 2, 1952, p. 184-212.

Christelle et Florence Jullien, *Aux Origines de l'Églises de Perse: les Actes de Mar Mari*, Louvain, Peeters, CSCO 604, Syr. 114, 2003.

Howard I. Marshall, "Orthodoxy and Heresy in Earlier Christianity," *Themelios*, 2.1 (Sept. 1976), 1976, p. 5-14.

Maxime K. Yevadian, *Christianisation de l'Arménie, Retour aux Sources, II, L'œuvre de saint Grégoire l'Illuminateur*, Lyon, Sources d'Arménie (Armenia Christiana, 2), 2008.

ՄԱՆԻՆ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ

(Ամփոփում)

ՄԱՔՍԻՄ ԵՒԱՏԵԱՆ

Յօդուածը նոր լուսաբանութիւններ եւ տուեալներ կ'աւելցնէ հեղինակին 2007ին հրատարակած հատորին մէջ տեղ գտած հերետիկոսութիւններու վերաբերող դիտուն։

Հայագիտութեան մէջ առաջին անգամ մանիքէականութեան բնագրերը թարգմանաբար կը հրատարակուին եւ կը քննարկուին։ Յօդուածով առաջին անգամ արեւմտեան լեզուի թարգմանութեամբ կը ներկայացուի կարեւոր փաստաթուղթ մը, որ կը վերաբերի Մանիի՝ հայերուն ուղղած նամակէն մէկքերումներու։

Հեղինակը այս փաստաթուղթի վերլուծումէն կը հետեւցնէ որ Մանի իր այս նոր դաւանանքին տարածման ու ծաւալման համար Հայաստանը առաջնահերթ թիրախ կը նկատէր։

digitised by A.R.A.R.@

ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՍԵՒՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

ՎԻԿՏՈՐ Լ. ԿԱՏՎԱԼԵԱՆ

Հայ բարբառագիտութեան համար ձեւային, ձեւաբանական եւ կիրառական առումներով որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ցուցական այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա դերանունների բարբառային դրսեւորումները։ Լինելով խօսքում առաւել գործածական միաւորներ՝ նրանց դիտարկման շնորհիւ յաճախ կարելի է պարզաբանել ինչպէս բարբառների փոխյարաբերութիւններին, այնպէս էլ լեզուի պատմութեանը վերաբերող մի շարք հարցեր։ Ընդհանրապէս այդ դերանունները թէ՛ հայերէնի զարգացման տարբեր շրջաններում, թէ՛ բարբառներում ունեն բազմազան արտայայտութիւններ, բայց դրանց բոլորի համար ընդհանուր են արմատական ս, դ(տ), ն հնչիւնները եւ դերանուանական համապատասխան իմաստները։

Գրաբարում ցուցական դերանունները ենթարկւում էին դերանուանական հոլովման՝ եզակի սեռական եւ տրական հոլովներում ունենալով տարբեր ձեւեր։ Սա, դա, նա դերանունները եզակի սեռականում աւարտւում էին սո, դո, նո հիմքերի վրայ աւելացող բա խմբով (սորա, դորա, նորա), անկախ էին եւ գոյականների հետ չէին գործածւում։ Իսկ այս, այդ, այն դերանունները եզակի սեռականում աւարտւում էին ր հոլովակազմիչով կամ որ խմբին յաջորդող իկ մասնիկով (այսր, այսորիկ, այդր, այդորիկ, այնր, այնորիկ), գոյականների հետ գործածւում էին։ Միջին հայերէնում ցուցականների սեռականն ու տրականը արդէն տարբեր ձեւեր չունէին եւ ունէին նոյն՝ ր հոլովակազմիչը, իսկ միւս հոլովները կազմւում էին տրականից (օրինակ՝ ուղղ. այս, սեռ. եւ տր. այսոր, բաց. յայսոր)։ Այս շրջանում այս, այդ, այն, սա, դա, նա դերանունների հետ գործածւում էին նաեւ խա, խդա (խտա), ինա ցուցականները, որոնք ունէին միայն ուղղական եւ հայցական հոլովներ[1]*։*

Բոլոր բարբառներում գոյութիւն ունեն այս, այդ, այն դերանունների համապատասխան ձեւեր, իսկ սա, դա, նա դերանունների ձեւեր չատ բարբառներում չկան[2]*։ Նաեւ այս, այդ, այն դերանունների բարբառային ձեւերը աւելի բազմազան են ե՛ւ կազմութեամբ, ե՛ւ քերականական յատկանիշներով։*

Իհարկէ, մէկ յօդուածի շրջանակներում հնարաւոր չէ դիտարկել ցուցական դերանունների բարբառային բոլոր դրսեւորումները եւ դրանց բոլոր յատկանիշները, բայց միւս կողմից՝ բարբառային իրողութիւնների հետազօտումը աւելի արդիւնաւէտ եւ մեկնաբանութիւնը աւելի հաւաստի կարող է լինել տարբեր բարբառախմբերի բարբառների տուեալների համադրմամբ եւ համեմատութեամբ, ուստի ցուցական դերանունների բարբառային ձեւերի որոշ առանձնայատկութիւններ դիտարկում ենք հիմնականում արեւելեան խմբակցութեան Արարատեան, Բայազէտի, Խոյ-Մարաղայի եւ արեւմտեան խմբակցութեան Վանի, Դիադինի, Մշոյ բարբառների, առանձին դէպքերում՝ նաեւ այլ բարբառների ընձեռած նիւթի շրջանակներում։

Ցուցական դերանունների բարբառային իրայատկութիւնները դրսեւորւում են նախ եւ առաջ ուղիղ ձեւերում, հոլովելիս՝ նաեւ սեռականի ձեւերում, որոնցից էլ համապատասխան վերջաւորութիւններով կազմւում են մնացած հոլովաձեւերը։ Հետեւաբար, այդ դերանունների ձեւային եւ ձեւաբանական հիմնական յատկանիշները դիտարկւում են հենց ուղիղ եւ սեռականի ձեւերի համադրմամբ։

Վերոյիշեալ բարբառներում ցուցականները ունեն հետեւեալ ուղիղ ձեւերը. Արարատեան բարբառ՝ էս, էտ, էն/ա, դա, նա, Բայազէտի բարբառ՝ էս, էտ, էն/էսի, էտի, էնի/էսիկ, էտիկ, էնիկ/էսա, էտա, էնա/էսակ, էտակ, էնակ, Ղոյ-Մարաղայի՝ էտ, էն/էտիկ, էնիկ, Վանի՝ էս, էսի/էտ, էտի/էն, էնի/էսա, էտա, էնա/էսիկ, էտիկ, էնիկ, Մշոյ՝ իդա, ինա/ըդի, ընի, Դիադինի՝ էս, էտ, էն/էսի, էտի, էնի/էսան, էտան, էնան։

Ինչպէս երեւում է, միայն Արարատեան բարբառն ունի սա, դա, նա ձեւերը[3], մինչդեռ բոլոր բարբառներն էլ ունեն այս, այդ, այն խմբի համապատասխանութիւնները՝ էս, էտ, էն հիմքերով։ Մշոյ բարբառի ձեւերը առանձնանում են բառասկզբի ձայնաւորի տարբերութեամբ՝ իդա, ինա, ըդի, ընի։ Ղոյ-Մարաղայի եւ Մշոյ բարբառներում այս ցուցական դերանուան իմաստով յատուկ ձեւեր չկան, որ սակայն, չի նշանակում նաեւ իմաստի բացակայութիւն. էտ, էտիկ ձեւերը Ղոյ-Մարաղայի բարբառում եւ իդա, ըդի դերանունները Մշոյ բարբառում գործառում են նաեւ այս դերանուան իմաստով։

Այս, այդ, այն ցուցականների զուգահեռները բարբառներում հանդէս են բերում կազմութեան զանազանութիւններ. դրանք կա՛մ պարզ են, կա՛մ յաւելուածաւոր։ Ըստ այդմ՝ դիտարկուող բարբառները բաժանւում են երեք խմբի.

ա) Միայն պարզ կազմութեան դերանուններ ունեցող, ինչպէս՝ Արարատեան բարբառը (էս, էտ, էն)։

բ) Միայն յաւելուածաւոր կազմութեան դերանուններ ունեցող, ինչպէս՝ Մշոյ բարբառը (իդա, ինա, ըդի, ընի)։

գ) Ե՛ւ պարզ, ե՛ւ յաւելուածաւոր կազմութեան դերանուններ ունեցող, ինչպէս՝ Վանի, Ղոյ-Մարաղայի, Դիադինի եւ Բայազէտի բարբառները (էս, էսա, էսի, էսիկ, էսակ, էսան)։

Դիտարկումները ցոյց են տալիս, որ դերանուանական յաւելուածները բարբառներում կարող են ունենալ տարբեր դեր.-

Ա յաւելուածը ունենում է սոսկ իմաստային՝ ցուցականութիւնը ընդգծող արժէք[4]։ Այստեղ ե՛ւ էս, էտ, էն ձեւերը, ե՛ւ էսա, էտա, էնա ձեւերը խօսքում դառնում են միայն որոշիչ եւ չեն հոլովւում (էս գ՛իրքը վէռցա - էսա գ՛իրքը վէռցա), այսինքն՝ ունեն ածականական գործածութիւն։

Ի կամ իկ, ակ յաւելուած ունեցող ձեւերը իրենց դրսեւորում են սա, դա, նա դերանունների օրինակով եւ իմաստով, ունեն միայն գոյականական գործածութիւն։ Սրանք խօսքում որոշիչ չեն դառնում, ի յաւելուածով ձեւերը հոլովւում են եւ կատարում գոյականին յատուկ դերեր, իսկ իկ կամ ակ յաւելուածով ձեւերը գործածւում են միայն եզակի ուղղական եւ հայցական հոլովներով (էտիկ հընգաւ. էտիկ դ՛ի տեղը, էտակ էթում. էտակ տու ընձի)։ Ի դէպ, Հրաչեայ Աճառեանը նկատել է, որ հայերէնի բարբառներում իկ ունեցող բոլոր ցուցականներն էլ չեն հոլովւում եւ յոդնակի չունեն, եւ տուել է հետեւեալ բացատրութիւնը. «Իկ նշանը դրւում է դերանունը ածականի հետ չշփոթելու

digitised by A.R.A.R.@

համար. շփոթութիւնը կարող է տեղի ունենալ միմիայն եզակի եւ անհոլով դէպքում, այն է՝ եզ. ուղ. եւ հյց., հետեւաբար -իկ մասնիկը դրւում է միայն այս դէպքերում, ուրիշ խօսքով՝ անհոլով է»[6]։

Բարբառներում դերանունների գործառական իւրայատկութիւններին անդրադառնալով՝ Աճառեանը նշում է, որ ցուցական դերանունները կարող են ունենալ ինչպէս դերանուանական, այնպէս էլ ածականական կիրառութիւն, այսինքն՝ խօսքում կարող են հանդէս գալ նաեւ իբրեւ որոշիչ։ Ըստ նրա՝ հայերէնի բարբառները պարզ ձեւերը (այս, սա) դարձրել են ածական (այսինքն՝ որոշչային կիրառութիւն ունեցող), իսկ սրանց վրայ աւելացնելով իկ յաւելուածը՝ վերածել են դերանուան, որտեղից էլ վերջաձայն կի կրճատումով առաջացել են խով աւարտուող ձեւերը, ինչպէս՝ ասիկ-ասի, ադիկ-ադի, անիկ-անի/իսիկ-իսի, իդիկ-իդի, ինիկ-ինի եւն.[8]։ *Բարբառային ցուցականների իկ յաւելուածը, կարծում ենք, առնչւում է գրաբարեան այս, այդ, այն ցուցական դերանունների հոլովական երկար ձեւերում հանդէս եկող իկին (այս, այսորիկ, այսմիկ, այսոքիկ, այսոցիկ եւն.)։ Այդ մասին դիտողութիւն ունի նաեւ Գէորգ Ջահուկեանը՝* «Ցուցական դերանունների իկը ամենայն հաւանականութեամբ հին հայերէնի համապատասխան ձեւերի մնացորդն է»[7]։

Բարբառներում ցուցականները եւ դրանց սեռական հոլովաձեւերը երեւան են հանում հետեւեալ պատկերը.

Վանի բարբառ
Եզակի
Ուղղ. էս, էսի, էսա էտ, էտի, էտա էն, էնի, էնա
Սեռ. իսոր իտոր ինոր
Յոգնակի
Ուղղ. իսոնք իտոնք ինոնք
Սեռ. իսոնց իտոնց ինոնց
Մշոյ բարբառ
Եզակի
Ուղղ. - իդա ինա ընի
Սեռ. - իդոր ընդոր ընդրա
Յոգնակի
Ուղղ. - իդոնք ընդոնք ընդոնք
Սեռ. - իդոնց ընդոնց ըն/դ/նց
Խոյ-Մարագայի բարբառ
Եզակի
Ուղղ. - էտ, էտիկ էն, էնիկ
Սեռ. — տ̲ա̲ր դ̲ա̲ր
Յոգնակի
Ուղղ. — տ̲ա̲նք, տ̲ա̲նքիկ դ̲ա̲նք, դ̲ա̲նքիկ
Սեռ. տ̲ա̲նց դ̲ա̲նց
Դիադինի բարբառ
Եզակի
Ուղղ. էսան էտան էնան
Սեռ. ըսոր ըտոր ընդոր
Յոգնակի

Ուղղ. (է)ըատոնքյ (է)ըտոնքյ (է)ընդոնքյ
Սեռ. (է)ըատոնց (է)ըտոնց (է)ընդոնց
Արարատեան բարբառ
Եզակի
Ուղղ. էս էտ էն
Սեռ. (է)ըատուր (է)ըտուր (է)ընդուր
Ցոգնակի
Ուղղ. (է)ըատօնք (է)ըտօնք (է)ընդօնք
Սեռ. (է)ըատօնց (է)ըտօնց (է)ընդօնց
Բայազէտի բարբառ
Եզակի
Ուղղ. էսի էտի էնի
Սեռ. ըատու ըտու ընդու
Ցոգնակի
Ուղղ. /ը/ատոնք ըտոնք ընդոնք
Սեռ. /ը/ատոնց ըտոնց ընդոնց

Դերանունների սեռական հոլովաձեւերը բարբառներում ունեն ինչպէս ընդհանրութիւններ, այնպէս էլ տարբերութիւններ։ Նախ եւ առաջ նկատելի է եզակի թուի այդ հոլովում ը հոլովակազմիչի առկայութիւնը բոլոր բարբառներում (իսոր, իդոր, տ͡Ա̆ր, ըատոր, ըտուր), բացի Բայազէտի բարբառից։ Ընդհանրապէս հայերէնում դերանունների հոլովման մէջ սեռականում ը հոլովակազմիչը տարածուած իրողութիւն է (մենք-մեր, դուք-ձեր, ինքը-իր, սա-սորա, դա-դորա, նա-նորա, սոյն-սորին, դոյն-դորին, նոյն-նորին, այս-այսր, այսորիկ, ո-ոյր, զի՞-է՞ր, ոմն-ուրուոմն, ոք-ուրուք, իմն-իրիք), հետեւաբար՝ դիտարկուող ձեւերում ըի առկայութիւնը հայերէնի դերանուանական համակարգին բնորոշ ընդհանուր իրողութեան արտայայտութիւն է։ Թերեւս Բայազէտի բարբառում ցուցականների եզակի սեռականում տեղի է ունեցել ըի անկում, մանաւանդ որ Արարատեան բարբառի համապատասխան ձեւերը Բայազէտի բարբառի ձեւերից տարբերւում են միայն ըի առկայութեամբ՝ ըատուր, ըտուր, ընդուր (Արտ.) - ըատու, ըտու, ընդու (Բյզտ.)։ Այդ անկմանը հաւանաբար նպաստել է այն, որ դերանունները ուղիղ ձեւում աւարտուել են ի հնչիւնով (էսիկ, էտիկ, էնիկ>էսի, էտի, էնի)՝ այդպիսով նմանուելով Ո՛ի հոլովման ենթարկուող բառերին եւ հոլովուելով դրանց պէս։

Այսպիսով, դիտարկուող բարբառներում ցուցական յիշեալ դերանունները եզակիում ենթարկւում են դերանուանական հոլովման, բացառութեամբ Բայազէտի բարբառի, որտեղ դրանք ենթարկւում են անուանական Ո՛ի հոլովման։ Ցոգնակիում ցուցականները բոլոր բարբառներում ենթարկւում են ց անուանական հոլովման։

Եթէ մի կողմ թողնենք Բայազէտի բարբառի ձեւերը, միւս բարբառներում ցուցականները եզակի սեռականում ունենում են որ, ուր մասնիկներ։ Վանի, Մշոյ եւ Դիադինի բարբառներում հանդէս է գալիս որ մասնիկը (իսոր, իդոր, ըատոր), Արարատեան բարբառում՝ ուր մասնիկը։ Կարծում ենք՝ այս երկու մասնիկներն էլ առնչւում են գրաբարեան որ մասնիկին (այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ)[8]։ Ի դէպ, ժամանակին համանման կարծիք Վանի բարբառի ձեւերի

digitised by A.R.A.R.@

վերաբերեալ յայտնել է Արարատ Ղարիբեանը. «սեռականը ստանում է «որ» վերջաւորութիւնը, որ գտնում ենք գրաբարեան սորա, դորա, նորա, այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ ձեւերի մէջ»[9]: Թւում է՝ Արարատեան բարբառում որի դիմաց ուր մասնիկի դրսեւորումը արդիւնք է ՈՒ հոլովման ազդեցութեան, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք բացառականի ձեւը՝ ըստուց:

Ինչ վերաբերում է Խոյ-Մարաղայի բարբառի տԱՐ, դԱՐ սեռականներին, ապա դրանք ստացել են տարբեր մեկնաբանութիւններ: Աճառեանը գտնում է, որ այդ սեռականները կազմւում են ոչ թէ ուղղականի էտ, էտիկ/էն, էնիկ ձեւերից, այլ սա, դա, նա դերանուններից[10]: Ըստ նրա՝ որոշ բարբառներում (ինչպէս նաեւ Մարաղայում) սա, դա, նա դերանունների սորա, դորա, նորա սեռականներում ո ձայնաւորը վերածուել է ա, ու առաջացել են սարա, դարա, նարա ձեւեր, որոնց վերջաձայն ա անկումով էլ ձեւացել են Մարաղայի տԱՐ, նԱՐ (դրա, նրա) ձեւերը: Միւս կողմից՝ Աճառեանը գտնում է, որ նա դերանուան նրա սեռականում դ հնչիւնի յաւելումով ստացուել է նդրա, ապա ընդրա, եւ այդպէս ձեւացել են ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառի ընդրրա, ընդրրան ձեւերը, այլ նաեւ Մարաղայի ինդար, ինդԱրԱ, ինդԱրԱն ձեւերը, իսկ ին մասի անկումով էլ ստացուել է Ուրմիայի դԱր ձեւը[11]: Այլ տեսակէտ ունի Ղարիբեանը, որը Ուրմիայի բարբառի էն դերանուան դԱր սեռականը բխեցնում է նախնական ամբողջական էնդԱր ձեւից, որի ն հնչիւնի ձայնեղացնող յատկութեամբ էլ պայմանաւորում է բառասկզբում ձայնեղ չունեցող բարբառում դԱր ձեւի սկզբում ձայնեղ դի առկայութիւնը[12]:

Մենք կարծում ենք, որ Խոյ-Մարաղայի բարբառում դերանունների սեռական հոլովաձեւերը (տԱր, դԱր) իրենց կազմում ունեն Ար բաղադրիչը, որը համապատասխանում է այլ բարբառների որ մասնիկին (հնարաւոր է՝ այս բարբառում որոշ դէպքերում ո>ա հնչիւնափոխութեան միտում է եղել, եթէ նկատի ունենանք ով>վԱվ, յով>ճԱվ օրինակները): Նախնական ամբողջական ձեւերի սկզբում տեղի ունեցած հնչիւնական անկումների արդիւնքում էլ առաջացել են Մարաղայի տԱր, նԱր եւ Ուրմիայի տԱր, դԱր ձեւերը: Մեր կարծիքով, դիտարկուող սեռականները ոչ թէ դա, նա, այլ էտ, էն դերանունների ձեւերն են: Այս տեսակէտը պնդելու համար ունենք հետեւեալ փաստարկները.

ա) Բարբառներում, որպէս կանոն, իկ յաւելուած ստանում են էս, էտ, էն (այս, այդ, այն) ցուցականները: Խոյ-Մարաղայի բարբառում իկ յաւելուածով զուգահեռ ձեւեր դրսեւորւում են ոչ միայն եզակի ուղղականում (էտ, էտիկ, էն, էնիկ), այլ նաեւ այլ հոլովներում, ինչպէս՝ տր., հայց. տԱրը-տարիկը, դԱրը-դԱրիկը, բաց. տԱրէն-տԱրիկէն, դԱրէն-դԱրիկէն, գործ. տԱրով-տԱրիկով, դԱրով-դԱրիկով, եւ ինչպէս տեսնում ենք, բոլորում էլ պահպանւում է ր հոլովակազմիչը: Ճիշտ է, սա, դա, նա դերանունները եւս առանձին բարբառներում երբեմն ունենում են յաւելուածաւոր ձեւեր (սայիկա, դայիկա, նայիկա, սվիկա, դվիկա, նվիկա, սավիկա, դավիկա, նավիկա եւն.), բայց սրանց սակաւադէպ յաւելուածաւոր թեք հոլովաձեւերը իրենց կազմում երբեք ր չեն ունենում (դավգէ, դագէց, դըգէց, նագէ, նգէ, նվգէ՝ Պլս., սագից՝ Ննխ.), այսինքն՝ սեռական-տրականից չեն կազմւում:

բ) Թէ՛ գրաբարում, թէ՛ միջին հայերէնում եւ թէ՛ բարբառներում այս, այդ, այն, էս, էդ, էն ցուցականների յոգնակի ուղղականը կազմւում է եզակի

ուղղականից, ուստի այդտեղ բացակայում է սեռականի ը հոլովակազմիչը (այսը, այսոքիկ, այսոք, էստօնք, ըստոնք, էստունք, աստուք, իսօնք, իսոնք, ըսունք, Ա̄իւնք, ասօնք եւն., Խոյ-Մարաղայի բարբառում՝ տ̄ա̄նքյ, տ̄ա̄նքյիկյ, դ̄ա̄նքյ, դանքյիկյ), մինչդեռ սա, դա, նա դերանունների յոգնակի ուղղականը բարբառներում եւ գրական արեւելահայերէնում, ի տարբերութիւն գրաբարի, որպէս կանոն կազմւում է եզակի տրականից, ուստի իր մէջ ունի սեռական-տրականի ըն , ինչպէս՝ նրա-նրան-նրանք (Թբ., Շմխ.), տրա-տրան-տրանք (Աստրխ.), սօ(սա)-սրօ-սրուք (Ագլս.)։ Բացառութիւն են, օրինակ, Պոլսի եւ Նոր Նախիջեւանի բարբառները, որոնցում սա, դա, նա դերանունները յոգնակի ուղղականի կազմում ը չունեն· փոխարէնը դրանք կամ ակնյայտօրէն գրաբարատիպ են (ինչպէս՝ սաքա, դաքա, նաքա - ՆՆխ.), կամ իրենց կազմում «ներդաշնակութեան համար»[13] ունեն վ հնչիւն (ինչպէս՝ սավօնք, դավօնք, նավօնք - Պլս.)։ Ի դէպ, ՆՆխ.ի սաքա, դաքա, նաքա յոգնակիների թեք հոլովներում այնուամենայնիւ ը հանդիպում է (ինչպէս՝ սեռ.-տր. սարանց, դարանց, նարանց, բաց· սարանցմէն, դարանցմէն, նարանցմէն, գործ.՝ սարանցմօվ, դարանցմօվ, նարանցմօվ)։ Մինչդեռ էս, էտ, էն դերանունները յոգնակիի որեւ հոլովում ոչ մի բարբառում (նաեւ՝ Խոյ-Մարաղայի բարբառում) իրենց կազմում ը չունեն։

Կարելի է նաեւ պնդել, որ, օրինակ, Մարաղայի ն̄ա̄ր սեռականը համապատասխանն է Վանի բարբառի ինոր ձեւի։ Այդ է վկայում Մարաղայում առկայ զուգահեռ ինդ̄ա̄ր ձեւը՝ դի յաւելումով, իսկ այս ձեւն էլ ակնյայտօրէն համապատասխանում է Մշոյ, Դիադինի բարբառների ընդոր ձեւին։

Անդրադառնալով ցուցականների յոգնակի ուղղականի ձեւերին՝ Աճառեանը գրում է, որ բարբառներում ամենատարածուած ասոնք, ադոնք, անոնք ձեւերի եւ դրանց բոլոր տարբերակների (իսոնք, իդոնք, ինոնք/ըսունք, ընունք/աստունք, ադունք, անունք եւն.) նախաձեւերն են միջին հայերէնի «այսոք, այդոք, այնոք, որոնք առաջանում են գրբ. այսք, այդք, այնք ձեւերից՝ ներդաշնակութեան համար ներմուծելով ո ձայնաւորը», իսկ այնուհետեւ աւելացել է «ն (այսոնք, այդոնք, այնոնք)՝ նմանութեամբ բազմաթիւ այլ կարգի յոգնակիների անք, եանք, ունք՝ ինչպէս՝ հիմունք, շարժմունք եւն.»[14]։ Հարկաւ, բոլոր այս ձեւերը՝ թէ՛ գրաբարեան, թէ՛ միջինհայերէնեան եւ թէ՛ բարբառային, միմեանց հետ փոխկապակցուած են եւ նոյն իրողութեան տարատեսակ դրսեւորումներն են՝ ներկայացնելով լեզուի զարգացման տարբեր փուլերը։ Սակայն համոզիչ չէ միջին հայերէնի եւ բարբառային ձեւերում ո կամ ու ձայնաւորների առկայութիւնը ներդաշնակութեան համար իբրեւ ձայնաւորական ներմուծում ներկայացնելը։ Կարծում ենք՝ աւելի տրամաբանական կը լինի միջին հայերէնի, ապա եւ բարբառային ձեւերը առնչակցել գրաբարեան այսոքիկ, այդոքիկ, այնոքիկ ձեւերին, ինչպէս որ եզակի սեռականի ձեւերը առնչւում են գրաբարի այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ ձեւերին։ Թւում է՝ երկու դէպքում էլ բարբառային ձեւերում ո կամ ու ձայնաւորի առկայութիւնը ներդաշնակութեան համար յետագայ ներմուծում չէ, այլ արձագանգն է հնագոյն իրողութեան, որի մասին վկայում է հենց ինքը՝ Աճառեանը։ Խօսելով ցուցական այս, այդ, այն դերանունների գրաբարեան կարճ ու երկար ձեւերի մասին՝ նա գրում է. «Երկար ձեւը ունի միշտ -իկ վերջաւորութիւնը, որ պատճառ է դառնում նախորդ ձայնաւորի պահպանման.- այսպէս՝ երկար ձեւն է

digitised by A.R.A.R.@

այնորիկ, կարծը՝ այնր, որ առաջացել է նախաւոր *այնոր ձեւից»[15], *ապա եւ համաձայնում է Մէյէի տեսակէտի հետ՝ այս, այդ, այն ցուցականների հին արմատներ համարելով այսո, այդո, այնո ձեւերը*[16]։ *Ուրեմն, բարբառային ցուցականների թէ՛ եզակի, թէ՛ յոգնակի ձեւերի ոն կամ դրա հնչիւնափոխուած տարատեսակը պէտք է բխեցնել հենց այդ հին արմատների ո հնչիւնից եւ ոչ թէ համարել ներդաշնակութեան համար ներմուծուած ձայնաւոր։*

Ցուցական դերանունների եզակի սեռականում կարեւոր յատկանիշ է տի ներմուծումը։ Ղարիբեանը նշում է, որ ԿԼ ճիւղի բարբառները «ցուցական դերանունների հոլովուած ձեւերի մէջ տն չեն ունենում»[17]։ *Ջահուկեանի բերած փաստերը եւս վկայում են, որ տի յաւելումը յատուկ է արեւելեան բարբառներին, իսկ արեւմտեաններից այդ յատկանիշն ունեն Մուշն ու Դիադինը*[18]։ *Մեր կողմից դիտարկուող բարբառներում, այսպիսով, տի յաւելում չունի միայն Վանի բարբառը։*

Այս յաւելման վերաբերեալ հայ լեզուաբանութեան մէջ արտայայտուել են տարբեր տեսակէտներ։ Աճառեանը երեւոյթի սկզբնաւորումը ներկայացնում է այսպէս. «Ընդհանուր ձայնաբանական երեւոյթ է բոլոր լեզուների մէջ էլ՝ դ ատամնականի յաւելումը ն եւ ր բաղաձայնների միջեւ. հայերէնից իբրեւ օրինակ յիշենք ծանր-ծանդր, մանր-մանդր։ Այս օրէնքի համաձայն՝ նրա դարձաւ նդրա եւ հնչման հեշտութեան համար յեճարանի յաւելումով՝ ընդրա։ Այսպէս ձեւացան Ղրբ. ընդըրա, ընդըրան, Մրդ. ինդ͡ր, ինդ͡րա͡, ինդ͡րա͡ն ձեւերը»[19]։ *Այդ նոյն եղանակով, ըստ Աճառեանի,* «այնր ձեւից դի յաւելումով առաջացել է *այնդր>*էնդր. եւ որովհետեւ վերջաձայն երեք բաղաձայնների հանդիպումը դժուար հնչելի երեւոյթ է, մէջտեղում աւելացել է ու ձայնաւորը»[20]։ *Արեւելեան բարբառների այդ ու ձայնաւորին ԿԼ ճիւղի բարբառներում համապատասխանում է աստր, աստր, անոր սեռականների ոն։ Բայց այդ երկուսի միջեւ Աճառեանը կապ չի տեսնում եւ համարում է, որ դրանք անկախաբար ներմուծուած են ներդաշնակութեան համար*[21]։ *Ընդուր ձեւի նմանութեամբ էլ, ըստ Աճառեանի, առաջացել են էստուր, էտուր ձեւերը։ Հուսկ, նա այս, այդ, այն (էս, էտ, էն) ցուցականների սեռականների ծագումը ներկայացնում է հետեւեալ կերպ.* «Այսպիսով էստուր, էտուր, էնդուր եւ ասոր, ադոր, անոր միեւնոյն ձեւերն են եւ հաւասարապէս ծագում են գրբ. այսր, այդր, այնր ձեւերից, նախաձայնը (այ) դարձնելով մի տեղ է, միւս տեղ ա, եւ բացի սրանից առաջին խմբի մէջ ներմուծելով դ, որ ն եւ ր բաղաձայնների յեճարանն է, ինչպէս նաեւ ներդաշնակութեան համար աւելացնելով մի տեղ ու, միւս տեղ ո»[22]։

Ցուցականների սեռականներում տի ներմուծումը եւ ընդհանրապէս այդ ձեւերի կազմութիւնը բոլորովին այլ կերպ է բացատրում Ղարիբեանը։ Նրա կարծիքով՝ «այդ տն առաջ է եկել այն պատճառով, որ նախ հոլովուել է «այդ» դերանունը եւ ապա նրա վրայ աւելացել են այս, այդ եւ այն դերանուններն ու կազմել հոլովում, այսինքն՝ էտ, տուր, տուց, տօվ, տում, ապա՝ Էս+տուր=էստուր, էս+տուց=էստուց, էս+տօվ=էստօվ, էս+տում=էստում»[23]։

Սակայն իր միտքը չարունակելով՝ նա գրում է, թէ ՈՒՄ ճիւղի բարբառներում «ցուցական դերանունների հոլովման հիմքը ընդհանուր հայերէնի «դա» դերանուան սեռական ձեւն է, որը Ղարաբաղի բարբառում սկզբից ստանում է «էս», «էտ», «էն» ձեւերը եւ կորցնում «դ»ն. էս + դո-

րա>էստրա>ըստրա եւն.: Իսկ միւս բարբառներում, ընդհակառակը, «դորա» ձեւը կորցնում է «ա»ն եւ սկզբից աւելացնում նոյն էս, էդ, էն. էս +դորա>էդոր>էստուր-ըստուր>էստու»[24]: *Հուսկ, նա եզրակացնում է, որ ՈՒՄ ճիւղի բարբառները* «պահել են ընդհանուր հայերէնի այս, այդ, այն դերանունների ուղղական ձեւը՝ կորցնելով միւս հոլովները, իսկ սա, դա, նա դերանունների՝ միւս հոլովները, կորցնելով ուղղական ձեւը»[25]: *Երեւոյթին Ղարիբեանը միանշանակ մեկնաբանութիւն չի տալիս նաեւ ԿԼ ճիւղի բարբառների առնչութեամբ: Նախ գրում է, որ այստեղ ցուցական դերանունների սեռականը կազմւում է՝ ուղղականի վրայ աւելացնելով օր, որ, ուր կամ նոյնիսկ ու վերջաւորութիւն*[26]: *Սակայն քիչ անց անում է աւելածին հակասող հետեւութիւն՝* «Ուրեմն «Կը» ճիւղի բարբառների ցուցական դերանունների հոլովումը տարբեր հիմքով է: Այստեղ հոլովման հիմք են դառնում սա, դա, նա դերանունների սեռական սորա, դորա, նորա ձեւերը, որոնք կորցնում են վերջին «ա»ն եւ սկզբից ստանում էս, էտ, էն»[27]:

Կարծում ենք՝ բարբառներում թէ՛ ցուցականների սեռականի ձեւերի կազմութիւնն ընդհանրապէս եւ թէ՛ դրանցում տի կամ դի ներմուծումը կարիք ունեն նորովի մեկնաբանութեան: Նախ, ինչպէս կարելի է ենթադրել վերն աւելածից, բարբառներում այս, այդ, այն դերանուններին համապատասխանող ձեւերը (էս, էտ, էն, աս, ատ, ան, էսի, էտի, էնի եւն.) սեռականում ուղղականի վրայ ստանում են օր, որ, ուր կամ ար վերջաւորութիւն: Դրանք բոլորն էլ, կարծում ենք, առնչւում են գրաբարեան այսր (այդր, այնր) եւ յատկապէս այսորիկ (այդորիկ, այնորիկ) ձեւերին: Այսինքն՝ ցուցական դերանուան՝ բարբառներում հանդիպող սեռականի բոլոր ձեւերը (իսոր, իտոր, ինոր, ասոր, ատոր, անոր, ըստուր, ըտուր, ընդուր, աստուր, տուր, ընդուր, ըսուր, ընուր, անուր, Ա֊ախուր, Ա֊ադիւր, Ա֊անիւր, ասօր, ադօր, անօր եւն.), որոնք աւարտւում են ր ձայնորդով[28] *եւ նախընթաց որեւէ ձայնաւորով կամ երկբարբառով (օ, ո, ու, Ա, իւ), վերաբերում են այս, այդ, այն դերանուններին, եւ մեզ համար ընդունելի չէ Ղարիբեանի այն դիտողութիւնը, թէ այդ ձեւերը (ցուցականների թեք հոլովաձեւերը ընդհանրապէս) վերաբերում են սա, դա, նա դերանուններին: Ջէ՛ որ կան բարբառներ, որոնք զուգահեռաբար պահպանել են սա, դա, նա դերանունները, եւ դրանց հոլովաձեւերը կազմութեամբ էականօրէն տարբերւում են էս, էտ, էն դերանունների հոլովաձեւերից՝ այդպիսով եւս մէկ անգամ հաւաստելով մեր պնդումը: Այսպէս, Արարատեան բարբառում սա, դա, նա դերանունները, հենց Ղարիբեանի վկայութեամբ, հոլովւում են դրականի պէս*[29]*, այսինքն՝ սեռականում ունեն սրա, դրա, նրա ձեւերը, մինչդեռ էս, էտ, էն դերանունների սեռականներն են՝ ըստուր, ըտուր, ընդուր: Բերենք նաեւ այլ բարբառների դերանունների ուղղական եւ սեռական հոլովների զուգահեռ օրինակներ.*

Պոլիս	*Թբիլիսի*	*Ագուլիս*	*Նոր Նախիջեւան*
սա աս	*սա էս*	*սօ աս*	*սա աս*
սըրա ասօր	*սըրա էստու*	*սրօ աստուր*	*սարա ասօր*

Մշոյ բարբառում ցուցական դերանուան երրորդ դէմքի համար զուգահեռ ինա (այն) եւ ընի (նա) ձեւեր է արձանագրել Ս. Բաղդասարեան-Թափալեանը[30]*: Այն եւ նա դերանուններին համապատասխանող այս ձեւերը եզակի թեք*

հոլովներում պահպանել են հոլովական օրինաչափությունները. ինա դերանուան սեռականը ունի որ կազմիչը (ընդորը), իսկ ընի դերանուան սեռականն աւարտւում է րա խմբով (ընդրա), ինչը հայերէնում յատուկ է սա, դա, նա դերանուններին (սորա, դորա, նորա, սարա, դարա, նարա, սրա, դրա, նրա, ըսորրա, ըդրա, ընդրրա)։ Ցոգնակի թւում այս դերանունները ձեւաւորման առումով նոյնանում են՝ հանդէս բերելով այն (էն, ինա) դերանուան յատկանիշներ, միայն ընի դերանուան դէպքում բառի կազմում կարող է լինել դ կամ՝ ոչ (ընդոնց կամ ընոնց), իսկ ինա դերանուան դէպքում գուգաձեւութիւն չկայ (ընդոնց)։ Աւուածը թոյլ է տալիս հայերէնի բարբառներում այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա խմբերի գուգահեռները որոշելիս նկատի ունենալ հետեւեալ տարբերակիչ յատկանիշները.

ա) այս, այդ, այն խմբի դերանունների սեռական հոլովաձեւերը որպէս կանոն աւարտւում են րով եւ նախընթաց որեւէ ձայնաւորով կամ երկբարբառով (երբեմն ուից յետոյ հնարաւոր է րի անկում), իսկ սա, դա, նա խմբի դերանունների սեռական հոլովաձեւերը աւարտւում են րին յաջորդող ձայնաւորով,

բ) ցուցականների թեք հոլովներում ո հնչիւնի ներմուծումը յատուկ է այս, այդ, այն խումբը ներկայացնող ձեւերին։

Իհարկէ, կան դէպքեր էլ, երբ այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա տիպերի դերանունների թեք ձեւերը ազդել են միմեանց վրայ, կամ էլ, կարելի է ասել, տեղի է ունեցել դերանուանական երկու տիպերի միաձուլում։ Ի դէպ, այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա դերանուանական խմբերի թէ՛ միաձուլման, թէ՛ փոխադարձ ազդեցութիւնների մի շարք օրինակներ է բերում Աճառեանը։ Այսպէս, ըստ նրա՝ միջին հայերէնի «իսա, իտա, իմա ձեւացել են այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա ցուցականների խառնուրդից»[31], իսկ Պոլսի բարբառում ասօր, ադոր, անոր ձեւերի ազդեցութեամբ առաջացել են սաւի, դաւի, նաւի դերանունների սաւօր, դաւոր, նաւոր սեռականները[32]։

Կարծում ենք՝ դերանուանական երկու խմբերի ազդեցութեան օրինակ է երեւան բերում նաեւ Ղարաբաղի բարբառը, որտեղ, օրինակ, էս (այս) դերանունը թեք ձեւերում իրեն բնորոշ տի հետ ունենում է սա ձեւին բնորոշ րա խումբ.

Եզակի	Ցոգնակի
Ուղղ. էս	ըսոլհանք սրհանք ըսորրանք
Սեռ. ըսորրա	ըսոլհանց սրհանց ըսորրանց

Փաստօրէն, այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա ցուցականների փոխյարաբերութիւնների առումով հայերէնի բարբառները կարող են ներկայացնել երեք կարգի իրավիճակ.

ա) Ցուցականների երկու տիպերի առկայութիւն՝ իրենց առանձին հոլովաձեւերով։ Այսպիսի վիճակ ներկայացնում են, օրինակ, Արարատեան, Թբիլիսիի, Պոլսի, Ագուլիսի, Նոր Նախիջեւանի բարբառները։

բ) Միայն այս, այդ, այն տիպի դերանուններ ունեցող բարբառներ, ինչպիսիք են, օրինակ, Բայազէտի, Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Դիադինի, ընդհանուր առմամբ նաեւ Մշոյ բարբառները։ Նկատենք, որ այս բարբառներում ցուցականի թեք հոլովաձեւերը իրականում արտայայտում են սա, դա, նա ցուցականների իմաստ, իսկ ուղիղ ձեւերը կարող են արտայայտել ե՛ւ այս, այդ, այն, ե՛ւ սա,

դա, նա ցուցականների իմաստ։ Ի դէպ, Բայազէտի բարբառում եզակի ուղղականում երկու տիպերի ցուցականների իմաստային տարբերութիւնը դրսեւորւում է ձեւային տարբերութեամբ. այս, այդ, այն դերանունների իմաստը արտայայտւում է էս, էտ, էն, էսա, էտա, էնա ձեւերով, իսկ սա, դա, նա դերանունների իմաստը արտայայտւում է էսի, էտի, էնի, էսիկ, էտիկ, էնիկ, էսակ, էտակ, էնակ ձեւերով։

գ) Ցուցականների երկու տիպերի խառնուրդ ունեցող բարբառներ, ինչպիսին է, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառը։

Բոլոր դէպքերում պարզ է, որ նշուած ցուցական դերանունների թեք հոլովաձեւերը բարբառներում միշտ ունեն առարկայական, այսինքն՝ սա, դա, նա դերանունների իմաստ։

Ինչ վերաբերում է ցուցականների թեք հոլովաձեւերում առաջնալեզուային պայթականի ներմուծման խնդրին, ապա կասկած չունենք, որ այն հնչիւնական յաւելում է եւ ոչ թէ այդ կամ դա դերանուան հոլովաձեւի արտայայտութիւն։ Բայց մենք չենք կարծում, թէ այդ ներմուծումը սկիզբ է առել նրա կամ այնր ձեւերից եւ ապա տարածուել նաեւ միւս ձեւերում։

Բայազէտի բարբառում երեւոյթի դիտարկումը մեզ թոյլ է տալիս ենթադրել, որ էսի եւ էնի դերանունների ըստու եւ ընդու սեռականներում առաջնալեզուային յաւելական հնչիւնի առկայութիւնը նախ եւ առաջ հետեւանք է էտի դերանուան ըստու օրինաչափ սեռականի համաբանական ազդեցութեան, ընդ որում՝ ընդու ձեւում ներմուծուած պայթականի ձայնեղութիւնը ակնյայտօրէն հետեւանք է ն ձայնորդի ազդեցութեան։ Ջենք բացառում, որ պայթականի ներմուծման հարցում կարող է դեր խաղացած լինել եւ այն, որ Բայազէտի բարբառում (ինչպէս եւ այլ բարբառներում) թէ՛ ս, թէ՛ ն հնչիւններից յետոյ նկատւում է տի, դի յաւելման միտում, ինչպէս՝ պէստ (պէս), կ͡Ա͡ղբաստ (ռուս. կալբասա), հուստակ (հյուս), ծ͡Ա͡նդըր (ծանր), մ͡Ա͡նդըր (մանր), ս͡Ա͡նդըր (սանր), թունդիր (թոնիր)։ Մակայն առաւել կարեւորում ենք մէկ այլ իրողութիւն։ Արդի գրական արեւելահայերէնում մենք դիտարկում ենք հնչիւնաբանական հետեւեալ օրինաչափութիւնը.- միայն ձայնաւորից բաղկացած վանկ հնարաւոր է երեք դէպքում.

ա) բառասկզբում, եթէ ձայնաւորին յաջորդում է մէկ բաղաձայն (ասել, էջանչան, իմանալ, օտար, ուրախ),

բ) որեւէ դիրքում, եթէ բառում իրար են հանդիպում երկու ձայնաւորներ (էի, չէի, էակ, բերէի, կակաո, Լաոսի, Լաուրա),

գ) միահնչիւն բառում (է, ու)։

Գրական արեւելահայերէնում ը ձայնաւորը երբեք մէկ այլ ձայնաւորի չի նախորդում, բառասկզբում մէկ բաղաձայնից առաջ չի հանդիպում եւ առանձին իրրեւ բառ հանդէս չի գալիս, հետեւաբար՝ ըն երբեք ինքնուրոյն վանկ չի դառնում։ Այդպէս է եւ Բայազէտի բարբառում։ Նշանակում է՝ էսի>ըստու, էնի>ընդու ձեւերը Բայազէտի բարբառում դառնում են անհնար՝ բարբառի օրէնքներին հակասող վանկակազմութեան (ը-սու, ը-նու) պատճառով։ Ահա թէ ինչու՝ վիճակը շտկուել է տի ներմուծման միջոցով ըից յետոյ բաղաձայնական խմբի ձեւաւորումով, ինչին նպաստել են նախորդ երկու հանգամանքները[33]։ Մեր դիտարկման ճշմարտացիութիւնն է հաւաստում Բայազէտի բարբառի նաեւ հետեւեալ իրողութիւնը. երբ էսի, էտի, էնի դերանունների՝ ը ձայնաւո-

րով սկսուող ձեւերում (ըսաու, ըսու, ընդու, ըսաունց, ըսունց, ընդունց եւն.) առաջին բաղաձայնից յետոյ ներմուծւում է ցուցականութիւնն ընդգծող ա յուելուածը, մէկ բաղաձայնից առաջ դիրքը ըի համար դառնում է անհնար, եւ այն փոխարինւում է էով, իսկ նից հեռացած դին փոխարինում է նախնական ան՝ էսաուու, էտաուու, էննաուու, էսաունց, էտաունց, էննաունց եւն.։ Ի դէպ, համանման իրողութիւն դիտարկում ենք եւ գրաբարում։ Այսպէս, երբ գրաբարեան ինն թուականի թեք ձեւերում ի ձայնաւորը չեչտից զրկւում էր, տեղի էր ունենում ի>ը փոփոխութիւն (ընն, յընն, ընից), բայց երբ ըն պիտի յայտնուէր մէկ բաղաձայնից առաջ, նման փոփոխութիւն տեղի չէր ունենում (ինունք, ինունս)։

Բայազէտի բարբառում ցուցականների սեռական հոլովաձեւերում առաջնալեզուային պայթականի ներմուծման հանգամանքների վերհանումը թոյլ է տալիս նոյն ելակէտով նայել այլ բարբառների իրողութիւններին։ Այսպէս, թւում է՝ սխալուած չենք լինի, եթէ պնդենք, որ Վանի բարբառի խոր, ինոր սեռականներում առաջնալեզուային պայթականի ներմուծումը անհրաժեշտ չի եղել, քանի որ բառասկզբում առկայ է ոչ թէ ը, այլ ի։ Մինչդեռ Դիադինի եւ Արարատեան բարբառներում այդ ներմուծումը առկայ է եւ ուղեկցւում է բառասկզբի ը ձայնաւորով (ըսոր, ընդոր, ըսուր, ընդուր)։ Իսկ Մշոյ բարբառում իզա դերանուան իդոր սեռականում մէկ բաղաձայնից առաջ ունենք ի, մինչդեռ ինա դերանուան ընդոր սեռականում ի>ը փոփոխութիւնն ուղեկցւում է պայթականի ներմուծմամբ եւ բաղաձայնական խմբի ձեւաւորումով։ Բնականաբար, տարբեր բարբառներում այս, այդ, այն տիպի դերանունների թեք ձեւերում տ (դ) հնչիւնի ներմուծումը կամ դրա բացակայութիւնը կարող է պատճառաբանուած լինել տարբեր հանգամանքներով, սակայն Բայազէտի եւ այլ բարբառների իրողութիւնները վկայում են, որ երեւոյթը հիմնականում պէտք է պայմանաւորել տուեալ բարբառի հնչիւնաբանական իւրայատկութիւններով, հնչիւնական փոխազդեցութիւններով։

Ասուածից եզրակացնում ենք, որ Հայերէնի բարբառներում ցուցական դերանունների՝ նախընթաց որեւէ ձայնաւորով (կամ երկբարբառով) եւ րով աւարտուող սեռականի ձեւերը (նաեւ մնացած բոլոր հոլովաձեւերը), ինչպէս նաեւ տի ներմուծում ունեցող ձեւերը, որպէս կանոն, վերաբերում են ցուցականների այս, այդ, այն խմբին, իսկ րով եւ նրան յաջորդող ձայնաւորով աւարտուող սեռականները (նաեւ միւս հոլովաձեւերը) վերաբերում են ցուցականների սա, դա, նա խմբին։ Այս իմաստով ակնյայտ է առնչակցութիւնը դրաբարեան համապատասխան ձեւերին՝ այս-այսր կամ այսորիկ, սա-սորա։ Առանձին բարբառներում դիտարկւում են միաձուլուած, ազդեցութիւնների հետեւանքով առաջացած ձեւեր։ Այս, այդ, այն ցուցականների բարբառային ձեւերում (ուղիղ եւ թեք) իրենց արձագանգներն ունեն հայագէտների նշած հնագոյն արմատական ձեւերի ո հնչիւնը, այդ դերանունների դրաբարեան երկար հոլովաձեւերի որ եւ իկ կազմիչները։ Ինչ վերաբերում է հիմնականում արեւելեան բարբառներում այս, այն ցուցականների համապատասխան թեք ձեւերում տ(դ)ի ներմուծմանը, ապա այն ամենայն հաւանականութեամբ արդիւնք է այդ դերանուան համապատասխան ձեւերի համաբանական ազդեցութեան, որին թերեւս նպաստում են նաեւ բարբառային հնչիւնաբանական որոշակի իրողութիւններ։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ս. Ղազարեան, *Հայոց լեզուի համառօտ պատմութիւն*, Երեւան, Երեւանի Պետական համալսարանի հրատ., 1981, էջ 249։
[2] Արարատ Ղարիբեան, *Հայ բարբառագիտութիւն*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Պետական հեռակայ մանկավարժական ինստիտուտ, 1953, էջ 153։
[3] Այս ձեւերին յատուկ չենք անդրադառնայ, որովհետեւ Արարատեան բարբառում դրանք դրսեւորւում են այնպէս, ինչպէս գրական արեւելահայերէնում։
[4] Հետաքրքրական է, որ Բայազէտի բարբառում ա յաւելուածը ցուցականութիւնն ընդգծող դերով ներմուծւում է ցուցականների բոլոր հոլովաձեւերում եւ ձեւաւորում է զուգահեռ ձեւեր, ինչպէս՝ *ըստու-էսաատու, ըստուց-էսաատուց, ըստունք-էսաատունք, ըստունցից-էսաատունցից* եւն.։
[5] Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի*, Հտր. 2, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, 1954, էջ 235։
[6] Նոյն, էջ 195-196։
[7] Գէորգ Ջահուկեան, *Հայ բարբառագիտութեան ներածութիւն*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1972, էջ 87։
[8] Աճառեանը կարծում է, թէ *խոր, իդոր, ըստոր, ըստուր* եւ այդ կարգի միւս սեռականները առաջացել են գրաբարեան *այսր, այդր, այնր* ձեւերից, եւ բարբառային ձեւերում *ո* եւ *ու* ձայնաւորները ներմուծուած են ներդաշնակութեան համար եւ իրար հետ կապ չունեն (Աճառեան, էջ 227-230)։
[9] Ղարիբեան, *Հայ բարբառագիտութիւն*, էջ 386։
[10] Աճառեան, էջ 227։
[11] Նոյն, էջ 228։
[12] Ղարիբեան, էջ 347։ Ի դէպ, համանման իրողութիւն ես դերանուան հոլովման մէջ դիտարկել է եւ Աճառեանը վանի բարբառում։
[13] Աճառեան, էջ 198
[14] Նոյն, էջ 231։
[15] Նոյն, էջ 174։
[16] Նոյն, էջ 181։
[17] Ղարիբեան, էջ 157։
[18] Ջահուկեան, էջ 88-99։
[19] Աճառեան, էջ 228։
[20] Նոյն, էջ 229։
[21] Նոյն։
[22] Նոյն, էջ 230։
[23] Ղարիբեան, էջ 157։
[24] Նոյն, էջ 158։
[25] Նոյն։
[26] Նոյն։
[27] Նոյն, էջ 159։
[28] Երբեմն այդ բն ընկնում է։
[29] Նոյն, էջ 153։
[30] Ս. Հ. Բաղդասարեան-Թափալեան, *Մշոյ բարբառը*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1958, էջ 96։
[31] Աճառեան, էջ 188։
[32] Նոյն, էջ 228։

digitised by A.R.A.R.@

[33] *Թուում է, թէ ասուածին կարող են հակասել ըտու (ը-տու) սեռականը եւ դրանից կազմուած ձեւերը (ըտուց, ըտօվ, ըտունք եւն.), սակայն նախ այս դէպքը միակն է, որտեղ ըին յաջորդում է մէկ բաղաձայն (ուստի այն չէր կարող խանգարել ընդհանուր օրինաչափութեանը), եւ բացի այդ՝ ոի հզման ամենափոքր երկարաձգումն իսկ կարող է ընկալուել իբրեւ ըտ-տու օրինաչափ վանկակառոյց։*

THE CHARACTERISTICS OF DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN ARMENIAN DIALECTS
(Summary)

VICTOR KATVALIAN

The author examines the development of two groups of demonstrative pronouns in Armenian dialects, namely *ays, ayt, ayn* and *sa, ta, na*.

He highlights the fact that unlike the *ays, ayt, ayn* demonstrative pronouns that exist in all Armenian dialects in their original or variegated forms, several dialects lack the the *sa, ta, na* demonstrative pronouns.

The author notes that the *ays, ayt ayn* pronouns have more versions, are more numerous in their construction details and possess more grammatical features in the dialects than the *sa, ta, na* pronouns. After analysing this diversity, the author concludes that the causes of this difference have their roots in classical Armenian, Grabar.

The author examines the absence of the *sa, ta, na* pronouns in several dialects and notes that in a number of dialects these evolved into new combined or mixed forms.

The author traces back grabar features in the dialect forms of these demonstrative pronouns and examines both phonetic and other influences that have led to such a multiplicity of versions and variables in the evolution of these six demonstrative pronouns.

DID VARDAPET MINAS TOKHATETSI, BISHOP OF THE ARMENIANS IN TRANSYLVANIA, MAKE A CONFESSION OF FAITH IN THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN 1686?

KORNÉL NAGY

According to the accepted scholarly narrative, Minas Vardapet Tokhatetsi (*Zilifdar-Oghlu Aleksanian*), Apostolic Bishop of the Armenians in Transylvania, made a confession of faith (*professio fidei, la professione della Fede Cattolica*) in Rome in the presence of Cardinal Opizio Pallavicini (1635-1700), Apostolic Nuncio in Warsaw (Poland) and Vardan Hunanean (1644-1715), Armenian Uniate Archbishop in Lemberg (*Leopolis, Leopoli, Łwów, L'vov, now Lviv in the Ukraine*), at the end of 1686.

Oxendio Virziresco (1654-1715), an Armenian Uniate priest born in Moldavia and educated at the Armenian College in Lemberg and the Urbanian College in Rome, was the missionary delegated from Rome and the main figure in bringing about the church-union of the Armenians in Transylvania with the Roman Catholic Church. On the other hand, very little is known of Bishop Minas, who led the Armenian refugees from Moldavia (*Moldova, Pultan*) and Poland to Transylvania between 1668 and 1672.

This article aims at analysing the circumstances of Bishop Minas's pontificate in Transylvania and re-examining the above-mentioned scholarly view on the basis of newly-found sources in the archives of the Holy See. This study is presented as a mere critical analysis of the manuscript documents kept in the archives of the Holy See in Rome.

Very little is available in the archival documents concerning the person of Bishop Minas. He was born in the province of Tokhat (now in Turkey), ca. 1610, and educated at the Edjmiatsin Seminary, Armenia. He was ordained by Catholicos Pilippos Aghbaketsi (1633-1655) as Bishop of the Armenians in Moldavia in 1649. The Armenian Prelacy of Moldavia was under the supremacy of the Armenian Archbishop in Lemberg from a jurisdictional point of view from the time of its foundation in 1509.[1] At a time when the Armenian Apostolic Archbishopry in Lemberg, led by Archbishop Nikol Torosowicz (1604-1681), had undergone a controversial church-union with Rome, the Armenian Prelacy in Moldavia was regarded as one of the last strongholds resisting this church-union trend. The Bishop himself was against any processes aimed at confessionally uniting the Armenian Apostolic Church with Rome.[2]

Because of his active involvement in revolts against the hard fiscal policies of Gheorghe Duca (1665-1666, 1668-1672, 1678-1683), Prince of Moldavia, Bishop Minas and his Armenians were forced to flee from Moldavia to Transylvania in 1668.[3] Initially, their stay in Transylvania was to be temporary, as they planned to return to Moldavia as soon as the political situation returned to normalcy. And indeed, after Prince Duca's final fall in 1683, many Armenians returned to

Moldavia. A fragmentary manuscript written in Armenian narrates that Bishop Minas was burning with desire to be back in Moldavia. In fact, the Prelate was concerned that he would be removed from his diocese on the pretext of his escape from Moldavia.[4]

His fear was thoroughly justified. Catholicos Hakob Djughayetsi (1655-1680), unaware of the real reason for the Armenians' escape from Moldavia, interpreted Bishop Minas's act as if he had left the Prelacy in Moldavia vacant on purpose. Accordingly, the Catholicos appointed and ordained Vardapet Anat'olios Ṛusot as the new Bishop of the Armenians in Moldavia to replace Bishop Minas. But the newly-appointed Bishop was not able to reach his post because of the Polish-Ottoman war of 1672, which resulted in another en masse emigration of Armenians from Poland to Transylvania. During the war, the Saint John Monastery in Suçeava, the Armenian Bishops' residence in Moldavia, was occupied by Polish troops and was used as a mitilitary stronghold against the Ottoman Turks.[5] Thus, Bishop Ṛusot had to wait in Galaţi, Moldavia. At the same time, despite his removal from his post, Bishop Minas was allowed to retain his episcopal title. Nevertheless, the measure taken by the Armenian Catholicos made it impossible for Bishop Minas to return to Moldavia. He was obliged to stay in Transylvania.[6]

As mentioned above, according to the generally accepted scholarly view, due to Virziresco's missionary persuasion, Bishop Minas made a confession of faith in the Roman Catholic Church in Lemberg in the presence of Cardinal Pallavicini and Hunanean at the end of 1686. After his confession of faith, Bishop Minas prepared to return to his people in Transylvania, but, on his way home, he unexpectedly fell ill and died in late 1686.

Concerning Bishop Minas's confession of faith, one may raise the valid question: how and where did this commonly accepted belief in the scholarly statements originate?

The so-called Hevenesi and Kaprinay Collections (*Collectio Hevenesiana, Collectio Kaprinayana*), kept in the Library of the Lóránd Eötvös State University (ELTE) in Budapest, comprise some valuable documents on the church history of the Armenians in Transylvania. Among the manuscript sources in this collection on Bishop Minas's confession of faith in the Roman Catholic Church, the best information comes from Father Rudolf Bzensky (1651-1715), a Czech-Moravian Jesuit historian, who worked as a missionary in Transylvania from 1694. Bzensky compiled some writings in Latin on the peoples and churches of Transylvania at the request of the Jesuit Gábor Hevenesi (1654-1715) at the end of the 17th century. Furthermore, Bzensky was on very good terms with Virziresco. Bzensky devoted a subchapter to the Armenians, describing their history from the time of their settlement in Transylvania to Virziresco's ordination as a Uniate Bishop in 1691. According to his narrative, Bishop Minas, prior to Virziresco's pastoral activity, went to Lemberg, to negotiate with Nuncio Pallavicini and Archbishop Hunanean on the Armenians' church-union in Transylvania. These negotiations were concluded by bishop Minas' confession of faith in the Roman Catholic Church.[7] Actually, Bzensky confirmed almost word for word this information on Bishop Minas' confession in his other report addressed to his superiors in 1701.[8]

digitised by A.R.A.R.@

Other documents concerning the Armenians in Transylvania can also be found in the Hevenesi Collection. Among these is the document called "Fidelis Relatio" from 1693, attributed to an unknown Jesuit author, who tells the church-history of the Armenians from their settlement in Transylvania to the scandalous case of faith's perfidiousness between Bishop Virziresco and the Armenians in Beszterce (*Bistriţa, Bistritz*) in 1692.[9] The document is also closely related to Virziresco's pastoral activity. It is likely that Virziresco himself narrated the Armenians' history in Transylvania to the unknown Jesuit author in 1693, as it clearly reflects Virziresco's point of view on the Armenians' church-history in Transylvania. In this document, at any rate, we can read that Bishop Minas renounced his 'heretical' belief and made a confession of faith in Rome in Cardinal Opizio Pallavicini's presence in Lemberg. Thus, Bzensky's information on the Armenians is almost identical to that of the document "Fidelis Relatio".[10]

On the other hand, a Jesuit document called the "Annual of the Austrian Province" (*Annalis Provinciae Austriacae*), attributed to an unknown author from the year 1697 and found in the Central Archives of the Jesuit Order in Rome (*Archivum Romanum Societatis Iesu*), summarises very briefly the Armenians' history in Transylvania. This document maintains that Bishop Minas and Bishop Oxendio together were the creators of the Armenians' church-union with Rome in Transylvania.[11]

Fourteen years after Bishop Minas's death, an interesting document emerged from the Holy See archive concerning this act. In 1700, Father Sebastiano Maria Accorsi (1691-1704), Theatine prefect of the Armenian College in Lemberg, in his report addressed to the Holy See, spoke about a certain Bishop Minas Tokhatetsi consecrated as an Armenian Bishop of Moldavia by Catholicos Sahak Kilistsi (1674-1686), Catholicos of the Armenians in Cilicia, who made a confession of faith in Rome in preparation for the Armenians' church-union in Transylvania.[12] Father Accorsi explained with many details that his information came directly from the Uniate Bishop Virziresco who, in fact, planned a mission to the Moldavia Armenians of the Apostolic faith in 1700.[13]

Father Accorsi's information on Bishop Minas seems to be very scanty. It is true, however, that there was a certain Minas Tokhatetsi who made a confession of faith in Rome in Constantinople, ca. 1700. Additionally, as we have mentioned above, the Armenian Bishop was ordained by Catholicos Pilippos in Edjmiatsin, and not by Catholicos Sahak. This Minas (Sargis) Tokhatetsi (1677-1700) was initially the Armenian Apostolic Patriarch of Jerusalem. Due to Roman Catholic missionary activities in the Near East, Patriarch Minas made a confession of faith in the Roman Catholic Church in Constantinople in 1699. Most probably, Father Accorsi confused various pieces of information, persons and names in his report addressed to the Holy See in 1700.

Accorsi's information on Bishop Minas's and Patriach Minas's acts was clarified by an Armenian Uniate document. Uniate Bishop Step'annos Step'anosean Ṛošk'ay (1670-1739), a contemporary Polish-Armenian historian, in his *Jamanakagrutiun* (chronology) written in Armenian stated firmly that Patriarch Minas Tokhatetsi had made a confession of faith in Rome in Constantinople in 1700. Ṛošk'ay's Jamanakagrutiun furthermore, suggested that this Minas

Žamanakagrut'iwn was not the same Minas Tokhatetsi who was the Armenian Apostolic Bishop in Transylvania.[14] But Father Accorsi's report addressed to the Holy See did not underpin clearly the fact that Bishop Minas of Transylvania made a confession of faith in Lemberg in 1686.

Actually, these documents (namely Father Bzensky's narratives, the document "Fidelis Relatio", the Annual of the Austrian Jesuit Province and Father Accorsi's report) were explicitly well-informed on the confessional circumstances of the Armenians in Transylvania in the 1690s. Obviously, the authors of the documents obtained their information directly from Virziresco.[15] In fact, it was these documents which seemed to confirm Bishop Minas's confession of faith in Rome at first sight.

As a result of these documents, the information about Bishop Minas's confession of faith as a historical fact spread through the Hungarian and international secondary literature with no reservation. In fact, the secondary sources concerning the Armenians' church-union in Transylvania published in Hungarian or any other language are extraordinarily meagre. Research has also been hindered by the fact that the majority of these, with a few exceptions, had already come to light in the late 19th and early 20th centuries. These monographs or articles very often referred to each other, and even borrowed entire chapters - word for word - from each other. They had the same narrative on Bishop Minas' confession of faith and Bishop Virziresco's missionary efforts in Transylvania. Most authors did not go into detail, examining the pastoral activity of the two bishops.[16]

Andreas Ilia, an 18th century Jesuit historian, for instance, copied Bzensky's narrative on Bishop Minas' confession into his book published in 1730, which presented the peoples and religions of contemporary Transylvania.[17] Father Ilias's data on Bishop Minas were taken by Father Christopher Lukácsy, a priest of an Armenian Uniate Parish in Armenopolis (*Gherla, Szamosújvár*), Transylvania. In his book *Historia Armenorum Transsylvaniae* written in Latin in 1859, Father Lukácsy elaborated the church history of the Armenians in Transylvania from the beginning to his time. Lukácsy's information on Bishop Minas coincided with that of Father Ilia's book.[18] The Polish-Armenian historian and Uniate priest Father Gregorio Petrowicz, in his book *La Chiesa Armena* on the history of the Armenian Uniate Churches in Poland and its neighbouring countries published in 1988 in Rome, dedicated some sketchy chapters to the Armenians' church history in Transylvania. Father Petrowicz, likewise, adopted Lukácsy's narration on Bishop Minas' confession of faith in Rome and accepted it as a historical fact.[19]

As a result, historiography regarded Bishop Minas's confession as a *fait accompli*. These documents and monographs unanimously confirmed that Bishop Minas had become faithful to the Roman Catholic Church. Nonetheless, Bishop Minas' confession raises a question to which the said sources have no satisfactory answer. These sources do not state that Bishop Minas made a confession of faith in Rome, preparing the Armenians in Transylvania for the church union. In fact, the circumstances of Bishop Minas' confession of faith in Rome have not been definitively clarified. Thus, we should have doubts about Bishop Minas' confession of faith in Rome.

digitised by A.R.A.R.@

From the Holy See viewpoint, multi-religious Transylvania was considered a missionary target. In the late 17th century, the process called Counter-Reformation, or in other words Catholic Renewal, led by the Observant Franciscans, Conventual Franciscans (Minorities), Paulines and Jesuits, was gradually getting under way in Transylvania. However, the laws of Transylvania, drawn up by the politically strong Protestant elite as a reaction to the gradual expansion of the Counter-Reformation in other Hungarian provinces in the late 17th century, did not permit the Catholics to have their own Bishop-in-diocese.[20]

Therefore, there was no possibility for the Holy See to send Catholic missionaries to the Armenians in Transylvania for nearly twenty years after the Armenians' escape (1668-1685) from Moldavia to Transylvania. However, Bertalan Szebellébi (1631-1707), the Roman Catholic Bishop's vicar in Transylvania, and the Observant Franciscans in Transylvania attempted to convert the Armenians to Catholicism. Their attempts, though, were systematically blocked by harsh resistance led by Bishop Minas and his clergy in the late 1670s.[21]

Consequently, the Armenian Uniate Archbishopric in Lemberg initiated Catholic missions among the Armenians in Transylvania in 1683 creating the church union. The Archbishopric's wish to unite the Transylvania Armenians with the Roman Catholic Church was due to the fact that it had jurisdiction over the Armenians of Moldavia and Poland. It seems that the Armenians in Transylvania avoided the spiritual leadership of Lemberg, because they emigrated from regions - namely Moldavia and Poland - which were under the Uniate Archbishop's ecclesiastical jurisdiction.[22] Therefore, the Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), the Holy See's Missionary Institution in Rome, in agreement with the Armenian Uniate Archbishop's intention in Lemberg, delegated Virziresco, to lead a mission among the Armenians in Transylvania in 1685. His mission seemed to be self-evident for the Holy See. Virziresco's ultimate task was to bring about the Armenians' church union and organise the Armenian Uniate Church in Transylvania.[23]

Due to initial difficulties, and particularly the Armenian Apostolic priests' resistance, Virziresco's pastoral activity proved to be very hard. The Armenians in Transylvania, exhorted by the Armenian priests, attempted to kill Virziresco twice, because the missionary himself was regarded as a "heretical priest" loyal to "heretical Rome". Besides, the Armenians, primarily the clergy, had a vivid memory of the scandalous church-union process led by Archbishop Torosowicz, which had caused harm to the Armenian colonies and churches in Moldavia and Poland. Nonetheless, Virziresco was certain that the key to uniting the Armenians in Transylvania with the Roman Catholic Church was to convince Bishop Minas to convert to Catholicism.[24]

Virziresco, in his long report sent to the Holy See in autumn 1686, gave an account of his relations with Bishop Minas. In his report, Virziresco related that he was accused by the Armenians of being a spy. In fact, Bishop Minas and his followers got hold of his letters addressed to Federico Veterani (1650-1695), a military general at the service of the Habsburg Court in Vienna, and Bishop Deodatus Nersesowicz (1647-1709), coadjutor of the Uniate Archbishop's Office in Lemberg.[25] Allegedly, Virziresco sent confidential accounts to them of the

political and religious situation in Transylvania. On this pretext, the Armenians wanted Virziresco to be expelled from Transylvania.[26] Minas and his clergy laid a charge against him with Michel Apafi (1661-1690), Prince of Transylvania. The accusation, however, yielded no result, for reasons unknown to us. In any case, Virziresco continued his missionary work in Transylvania without any further difficulties.[27]

In his report of 1686, Virziresco referred to Bishop Minas as an old and ill person and said that he had made an effort to persuade Bishop Minas to convert to Catholicism. His effort to persuade Bishop Minas to pursue negotiations with a view to an eventual church union with Rome was, apparently, crowned with success. He succeeded, with the help of his family who had emigrated with Bishop Minas from Moldavia to Transylvania in 1668, in escorting him to Lemberg and inducing him to negotiate on a possible church union with the Uniate Archbishop Hunanean. Virziresco expected a lot from this negotiation because he believed that, owing to their Armenian origins, both Bishop Minas and Archbishop Hunanean would be able to agree upon the confession of faith and the church union. (Both Bishop Minas and Archbishop Vardan were born in the same province of Tokhat.)[28] All that can be stated with certainty is that Bishop Minas left for Lemberg with Virziresco at the end of 1686 in order to enter into negotiations with Archbishop Hunanean.

The documents kept at the Historical Archive of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome render accounts only of Bishop Minas's negotiations with Archbishop Vardan and his death. These sources, however, do not give any concrete information on the final result of these negotiations.[29] In these archives, we have not found any official or semi-official sources, i.e. reports, letters and documents, which would confirm Bishop Minas' confession of faith. Furthermore, there are no such documents emanating from Pallavicini, either. Thus, there is not a single source in the archives of the Holy See which confirms beyond any doubt that Bishop Minas met Nuncio Pallavicini personally in Lemberg in 1686. The documents found in the official portfolios related to the Apostolic Nunciature in Vienna or in Warsaw, preserved in the Vatican Secret Archives (*Archivio Segreto Vaticano*), reveal nothing in this regard. In light of this, the following is a valid question: what explains the silence of these official documents on Bishop Minas's confession of faith?

The answer to this question seems to be very simple. The reason for the silence of the sources is that Bishop Minas did not make any confession of faith with Rome in the presence of Nuncio Pallavicini and Archbishop Hunanean in Lemberg in 1686. There is no trace of any document which confirms the confession of faith of Bishop Minas in Lemberg in the files concerning the years 1686, 1687, 1688, 1689 and 1690 in the archives of the Holy See.

All the same, Archbishop Hunanean, in his two letters sent to the Holy Congregation for the Propagation of Faith on 14th of February 1687, offered a very valuable account of his relations with Bishop Minas. In these letters the Archbishop mentioned Bishop Minas' death and Virziresco's fruitful pastoral activity in very difficult circumstances in the preceding two years.[30] Furthermore, Hunanean referred to chaos or conflict among the Armenians in Transylvania,

digitised by A.R.A.R.@

caused by Bishop Minas' sudden death. According to his letters, the Armenians in Transylvania argued over the deceased Bishop's succession. But Archbishop Hunanean does not give any exact information on Bishop Minas's confession of faith. He rather emphasises that due to Bishop Minas's death, a Uniate Bishop or an Apostolic Vicar or an Apostolic Administrator should be appointed, ordained, and delegated by the Holy See to the Armenians in Transylvania, because the Armenian Catholicos in Edjmiatsin wanted to appoint a new Bishop for them. This newly-appointed Bishop could be Theodoros Vartanowicz (1652-1700), a Polish-Armenian priest, born in Lemberg, who wanted to enter Transylvania.[31] Therefore, Archbishop Hunanean himself strongly recommended Virziresco to the Holy See to be appointed as an Apostolic Vicar.[32] Hunanean's view happened to coincide with Virziresco's proposal to the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome in 1686, because he reported in his long narrative that the Uniate Bishop's status should be strongly upheld in the near future provided Bishop Minas were reluctant to accept the church-union with Rome.[33] Indeed, Virziresco had real ambitions to be appointed as a Uniate Bishop at the head of the Armenians in Transylvania.

Ṛošk'ay described the circumstances of Bishop Minas's death and funeral. He revealed that Bishop Minas had been suffering from a disease, namely kidney-stone problems for a long time.[34] However, like Archbishop Hunanean, Ṛošk'ay said nothing about Bishop Minas's confession of faith. Consequently, the accounts of Archbishop Hunanean and Bishop Ṛošk'ay about Bishop Minas are unanimous in suggesting that the negotiations with Bishop Minas on his confession of faith in Rome bore no results.

Recently, new documents written by Bishop Minas himself have been discovered in the Archives of the Holy See. These are about his negotiation with Archbishop Hunanean in Lemberg. Bishop Minas brought two Armenian illuminated codices known as *Harants Vark* and *Djarentir* to explain the orthodoxy of the Armenian Apostolic Church to Archbishop Hunanean, because the Catholic Church had been against the dogmas of the Armenian Apostolic Church ever since the Fourth Ecumenical Synod in Chalcedon in 451. On the basis of these two codices, Bishop Minas flatly rejected the Armenians' heresy and schismatism.[35] So, it can be concluced that, instead of a confession of faith, a religious dispute took place in Lemberg over the dogmas and orthodoxy of the Armenian Apostolic Church during the 'negotiation' between the Uniate Archbishop Hunanean and the Apostolic Bishop Minas. Consequently, Bishop Minas went to Lemberg to dispute with Archbishop Hunanean about the dogmas and not to negotiate about a confession of faith or a church union with Rome.

Generally, the Armenians' tenacious adherence to their religion and language, the carriers of Armenian consciousness, always helped to preserve Armenian culture and national identity in the Middle Ages and Early Modern Period. For that matter, the Church symbolised national unity among the Armenians living in the Motherland or in the Diaspora. To preserve religion, language, identity and culture was, however, even more difficult in the Diaspora. That was the reason why the Armenian Apostolic Church was reluctant to accept church-union and struggled

against all kinds of church union attempts from Constantinpole (Byzantium) and Rome alike throughout its history.

The non-existance of Bishop Minas's confession of faith is further confirmed by Virziresco's report sent to the Holy See from Transylvania in spring 1687. In his report, written in Italian, Virziresco stated that Bishop Minas died as a heretic and schismatic and not as a Uniate Bishop. Furthermore, he reported that he saw a great chance of being appointed as a Uniate Bishop among the Armenians in Transylvania because of the vacancy caused by Bishop Minas's death.[36] All in all, Virziresco evidently denied the fact that Bishop Minas had made a confession of faith in Rome.

On 2 May 1688 in Lemberg, Virziresco wrote another report addressed to the Holy See on his relations with Bishop Minas. He narrated again, very succintly, Bishop Minas's death. Furthermore, he reminisced about the conflicts of Bishop Minas and his clergy in Transylvania in 1686. Virziresco wanted to forbid Bishop Minas and his priests to continue their "heretic" and "schismatic" Armenian liturgy in churches and private houses. Consequently, it does not seem likely that Bishop Minas and his clergy in Transylvania were willing to accept the church union with Rome in 1686.[37] In fact, this report suggests that Virziresco, propagating Catholicism as a Uniate missionary in Transylvania, had a very conflictual relation with Bishop Minas.

At any rate, in these two letters sent to the Holy See in 1687 and 1688 Virziresco undermined Bishop Minas's confession of faith as a historical fact. However, Virziresco expressed a different view about Bishop Minas's confession of faith to Father Bzensky, Father Accorsi and the unknown author of the document called "Fidelis Relatio" between 1693 and 1701. The propagation of Bishop Minas's confession of faith with Rome as a fact was in Virziresco's interest, because he was eager to be appointed as a Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania.

To sum up, Oxendio Virziresco's long missionary reports on his pastoral activity in Transylvania in 1686, 1687 and 1688 confirm that he was on no good terms with the late Bishop Minas from both the confessional and dogmatic point of view. This seems to attest that Bishop Minas himself was unwilling to negotiate upon a confession of faith or a possible church union in Rome. Furthermore, this could also suggest that religious disputes were recurrent in Lemberg, but not a confession of faith with Rome.

Nevertheless, there are three documents preserved in the ELTE State University's Library, Budapest (two documents written by the Jesuit missionary Bzensky and one document called "Fidelis Relatio"), and one document at the Holy See and the Jesuits' Central Archives from 1693, 1694, 1697, 1700 and 1701, which describe vividly Bishop Minas's confession of faith in Lemberg. This information has spread through Hungarian and international historiography without any reservations. All five of these documents attributed to the Jesuit and Theatine fathers' activity in Poland and Transylvania, however, were closely linked with Virziresco's missionary activity in Transylvania. He had evidently narrated in them the full history of the Armenians in Transylvania, including Bishop Minas's life and activity.

digitised by A.R.A.R.@

Bishop Minas's confession of faith in Rome in Lemberg was presumably propagated as a historical fact by Virziresco himself. Consequently, it was in Virziresco's interest to spread this information because he was eager to be nominated and ordained as a Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania. Therefore, he stated that the late Bishop Minas died as a Uniate - and not an (Eastern) Apostolic - Bishop after he conducted negotiations in Lemberg in 1686. In fact, Virziresco had created a story to legitimise, or a legend to justify his exclusive right to become Bishop of the Armenians in Transylvania after the death of Bishop Minas. In this manner, he had managed to lead astray his contemporaries as well as posterity with his story.

If Bishop Minas had really made a confession of faith in Rome in Lemberg in 1686, scholars would surely have found several documents regarding this event in the Archives of the Holy See. For, the Roman Catholic Church always followed with great attention cases of Eastern Christian prelates' uniating with Rome from the confessional point of view. In addition, the Holy See usually documented well this kind of event. Thus, Bishop Minas's confession of faith in Rome proves to be a myth, rather than a reality.

Document

Oxendio Virziresco's letter to Archbishop Edoardo Cybo (1619–1705), Titular Archbishop of Seleucia, Secretary of Holy Congregation for the Propagation of Faith, Rome.

Date and Place: Spring 1687, Transylvania (now in Romania).
Language: Contemporary Italian with contemporary orthography.
Document: APF CU (=Collegio Urbano). Vol. 3, Fol. 472/r–v (Rome, Italy).

Contents (Abstract, Regestum): *Oxendio Virziresco has returned from Poland to Transylvania. He feared that his pastoral activity was in danger at first sight, but, by God's grace, his missionary work remained immune. Thus, he managed to convert another nine Armenians in Transylvania to the Roman Catholic Faith.*

Oxendio Virziresco says in his report that there are still Armenians in Transylvania who are against the Roman Catholic Faith at this moment. On this pretext, Oxendio wants to be in touch with the Roman Catholic Bishopric's Vicar in Transylvania as his prelate because he would like to receive a letter of recommendation from the Vicar in order to handle the problem of the Armenians in Transylvania who are against the Roman Catholic Faith.

In the meantime, Virziresco describes how he met Archbishop Vito Pilutio da Vignatello in Transylvania on his way back to Rome. The latter told Virziresco about innumerable afflictions he faced in Moldavia, Poland and Transylvania. The Archbishop also said that there was an Armenian Bishop in Poland, (namely Johannes Bernatowicz), who had caused very seroius problems to the Roman Catholic Church. Furthermore, (referring to Archbishop Vito's account), this Polish Bishop's sins were much more serious than those that heretical Bishops had committed before.

Finally, Virziresco renders account of the death of the heretic Bishop Minas Tokhatetsi. Furthermore, he regards his death as a favorable moment for the Holy See to fill the deceased heretic Bishop's seat with a Catholic (Uniate) Bishop in Transylvania.

Illustrissimo e Reverendissimo Signore Padrone Colendissimo!

Ritornato dalla[38] Polonia al medesimo luogo degli[39] Armeni, trovai tutte[40] le mie fatiche in grande pericolo, ma con la grazia[41] di[42] Dio, non[43] patirono nessun[44] detrimento, anzi crebbero con nove conversioni degl'altri Armeni, non mancavano[45] però[46] quelli[47] que[48] resistevano[49] alla verità catholica, per le sollevationi[50] dei quali attualmente me ne vado[51] appresso[52] il Signore Vicario Generale di questo regno di Transilvania,[53] al quale, perchè[54] io, sarebbe ottimo inviare[55] una[56] lettera[57] di[58] raccomandatione, mi incontrai con il Monsignore Vito[59] che ritornava[60] a Roma,[61] ma il povero arcivescovo[62] n'ha patito[63] tali e tante cose, che sarebbe molto a riferirle qui, ma quel polacco vescovo,[64] come testimoniavi[65], dico che fa tali scandali qui anche nel popolo e nel[66] clero catholico, che ne ho[67] anche sentito essersi commessi dai vescovi heretici.

Il vescovo heretico Minas[68] è morto, perciò prego a mandare qualcuno[69] al[70] suo[71] posto, per occupare quel posto poichè adesso è il tempo opportuno interim come (*472/v.*) obbedientissimo e devotissimo figlio della Chiesa Romana e della Sacra Congregazione[72] resto anché di Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima.

Humillissimo et Ossequisissimo Servitore.

Oxendius Virzirescus.[73]

Alumnus Congregationis Sacrae de Propaganda Fide.[74]

ABBREVIATIONS

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide", Rome, Italy.
APF Acta SC. = Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.
APF CU. = Collegio Urbano.
APF FVC. = Fondo Visite e Collegi.
APF Lettere SC. = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione.
APF SC FA. = Scritture riferite nei Congressi, Fondo Armeni.
APF SC FM. = Scritture riferite nei Congressi, Fondo Moldavia.
APF SOCG. = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali.
ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Rome, Italy.
ARSI FA. Hist. = Fondo Austria.Historia.
ASV = Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Vatican City.
ASV ANV. = Archivio della Nunziatura in Vienna.
ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Kézirattár [Loránd Eötvös State University's Library and Archive], Budapest, Hungary.
ELTE EKK. CH. = Collectio Hevenesiana.
ELTE EKK. CK. = Collectio Kaprinayana.
MA = Matenadaran [National Archives], Yerewan, Republic of Armenia.

digitised by A.R.A.R.@

MA MS. = Manuscripta.
PL= Primási Levéltár [The Primate's Archive], Esztergom, Hungary.
PL AEV = Archivum Ecclesiasticum Vetus.
PL AEV SPK. = Sub Primatae Kollonich (1695–1707).

ENDNOTES

---

[1] APF FM. Vol. 2, Fol. 126r-127r; *Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Կամենից Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Բուքովինայ* (Fr. Ghevont Alishan, Kaments, yearbook of the Armenians of Poland and Romania), Venetik, 1896, pp. 125-126; Igor Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16 Jahrehunderts*, Czernowitz, 1912, pp. 55-57, 109.

[2] APF SC FA. Vol. 1, Fol. 525r-526/v, Fol. 602r-610/v; MA MS. No. 5350; *Մինաս Բժշկեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան* (Minas Bejeshkiants, A journey in Poland), Venetik, 1830, pp. 111-115; *Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դաւրիժեցւոյ* (History of Arakel Vardapet Davrijetsi), Vagharshapat, 1896, pp. 228, 335, 337, 364, 367, 370-373, 375-378, 382, 384-389, 526-531, 640, 645; Gregorio Petrowicz, *L'Unione degli Armeni in Polonia con la Santa Sede (1626-1686), Parte prima*, Roma, 1950 (Orientalia Christiana Analecta, 135), pp. 9-12, 14, 16, 22-23, 52, 79-80, 101-102, 104, 115, 124, 195-196, 225-229, 235, 246-251, 266-270, 295, 297, 307; *Հայր Համազասպ Ոսկեան, Ստեփանոս Ռոշքայ- ժամանակագրութիւն կամ Տարեգիրք եւ Եկեղեցականք* (Fr. Hamazasp Voskian, Stepanos Roshkay. Chronology or about the year- and church-events), Vienna, 1964, pp. 127, 165, 169, 172-173, 175-181, 182-195; Gayane Pingirian, "La Chapitre 28 de Livres Histoires du Aṛak'el Dawrižec'i et ses Sources Concernant le Mouvement des Colonies Arméniennes d'Ukraine Durant les Anneés 20-50 du 17 Siècle," *Revues des Études Arméniennes*, 14 (1980), pp. 443-457; Edmond Schütz, "An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in Diaspora," *Between Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, György Kara (ed.), Budapest, 1987, pp. 284-316; *Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց* (Arakel Davrijetsi, History book), prepared by Edvard Khanlaryan, Yerevan, 1990, pp. 293-310; Raymond Haroutioun Kévorkian, "Le Patriarcat Arménien de Constantinople el l'Occident Catholique au XVIIe Siècle," *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporain, Tome 1*, (1994), pp. 24-26.

[3] ELTE EKK. CH. Cod. 21, p. 81; Suren Kolandjian, "Les Arméniens en Transylvanie. Xe-XVIIIe siècles," *Revue des Études Arméniennes*, 5 (1967), p. 359.

[4] *Ալիշան, Կամենից*, pp. 127, 197; *Աշոտ Աբրահամեան, Համառօտ Պէրուագիր Հայ Գաղթականութեան Պատմութեան* (Ashot Abrahamian, A brief history of the Armenian colonies), Vol. 1, Yerevan, 1964, p. 352; Kolandjian, pp. 360-362.

[5] "In Socziava parimente sono le chiese tutte abrugiate dai tartari; questa città è parimente presidiata dai polacchi, ma il presidio e nel vescovado degli armeni fuori della città" (APF SC FM. Vol. 2, Fol. 345r-346r; ELTE EKK. CH. Cod. 21, p. 81).

[6] MA MS. No. 9800; *Հայր Յակոբոս Տաշեան, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա* (Fr. Hagopos Dashian, List of the Armenian Manuscripts in the Library of the Mekhitariusts in Vienna), Vienna, 1895, p. 116; "Maximis incommodis patentissime, hac tamen spe hinc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat" (Éble Gábor, *A Szamosújvári Verzár Család* (History of Family Verzár in Szamosújvár), Budapest, 1915, p. 13).

digitised by A.R.A.R.@

[7] "Conversio episcopi Minas ad fidem Romano-Catholicam est subsecuta, qui se ideo una cum Oxendio contulit, et coram cardinale Pallavicino in Polonia nuntio apostolico professionem fidei. Absoluto haeresi Minas reversus est cum Oxendio in Transylvaniam, ubi post breve tempus laethali morbo correptus, animam creatori suo reddidit" (ELTE EKK. CH. Cod. 16, p. 32); "Ut ille ipse missionarius apostolicus Oxendius non solum omnia dilueret adversa, sed etiam episcopus Minas persuaderetur ad faciendum iter Leopolim, ubi professionem fidei emisit coram eminentissimo cardinale Pallavicino, archiepiscopo Vartano, eiusque administratore ac episcopo suffraganeo. Absolutus ab haeresi Minas in Transylvaniam rediit, in morbum incidit Deoque creatori animam reddidit" (ELTE EKK. CH. Cod. 23, Liber V. Cap. 16. (no pagination); Christophorus Lukácsy, *Historia Armenorum Transsilvaniae a Primordiis Usque Nostram Memoriam e Fontibus Authenticis et Documentis Antea Ineditis Elaborata*, Viennae, 1859, p. 68.

[8] "Clerum Catholicum quoque adauxit continua ab A. C. 1684 praesentia Oxendii Virziresky Aladiensis Armenorum Episcopi, cujus dioecesani e Moldavia transierant in Transylvaniam, et cum antecessore Episcopo Minas, ejuratis haereticis erroribus, in gremium Catholicae Ecclesiae Romanae suscepti stationes in Transylvania stabiles obtinuerunt" (ELTE EKK. CH. Cod. 29, p. 346; ELTE EKK. CK. Cod. 11, p. 112).

[9] ELTE EKK.CH. Cod. 21, pp. 81-84; Kornél Nagy, "The Document Fidelis Relatio (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania)," *Haigazian Armenological Review, Vol. 30*, 2010, pp. 379-394.

[10] "Minas, (qui coram eminentissimo domino Cardinale Pallavicinio haeresim abiurans), mortus est" (ELTE EKK.CH. Cod. 21, p. 82).

[11] The Jesuits missions in Hungary and Transylvania always belonged to the supremacy of the Austrian Jesuit Province (*Provincia Austriaca*) in the 16th and 18th centuries. The independent Jesuit Province in Hungary was only established in 1909 (ARSI FA. Hist. Vol. 155, Fol. 81/v).

[12] "Morto Isaac, il patriarca consecrò vescovo in suo luogo un tale Minas, che ricovratosi in Transilvania per quare che quel tempo in Moldavia venne poi a Leopoli in tempo dell' eminentissimo Pallavicini all'hora nunzio, e nelle mani fece la professione della Fede [Cattolica] e ritornando al suo popolo non per strada" (APF SOCG. Vol. 537, Fol. 418/r-v).

[13] APF Acta SC. Vol. 70, Fol. 341/v-346r; APF SOCG. Vol. 537, Fol. 417/r-v, Fol. 419r; APF Lettere SC. Vol. 89, Fol. 116r-117r.

[14] APF SOCG. Vol. 534, Fol. 6r-7/v, Fol. 29r, Fol. 30r, Fol. 31r, Fol. 32r, Fol. 37/v, Fol. 426/r-v, Fol. 428r, Fol. 429/v; APF SOCG. Vol. 536, Fol. 244/r-v, Fol. 245r-246/v, Fol. 248r-249r, Fol. 250/r-v, Fol. 251r, Fol. 252r, Fol. 254r, Fol. 255r; PL AEV SPK, No. 361; *Ալիշան*, pp. 190-192; Raymond Haroutioun Kévorkian, "L'imprimerie Surb Ējmiacin et Surb Sargis Zōrawar et le Conflict entre Arméniens et Catholiques a Constantinople," *Revue des Études Arméniennes*, 15 (1981), pp. 401-437; Raymond Haroutioun Kévorkian, "Documents Archives Français sur le Patriarcat Arménien de Constantinople (1701-1714)," *Revue des Études Arméniennes*, 19 (1985), pp. 367-370.

[15] Antal Molnár, *Lehetetlen Küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felsö-Magyarországon a 16-17 Században* (Mission Impossible? Jesuit Fathers in Transylvania and Upper-Hungary in the 16th and 17th Centuries), Budapest, 2009, pp. 213-215.

[16] Lukács Bárány, "Verzirescul Oxendius I" (Oxendio Virziresco's Biography), *Arménia*, 3 (1888), pp. 67, 71; *Գրիգոր Վրդ. Գովրիկեան, Ծերասրբիքուպոսիս. Գրաբախիմանիոյ Հայոց Մեսրոպոսիսը*, Vienna, 1894. pp. 10, 14-17, 122-124; Merza Gyula, *Örmény Püspökség* (The Armenian Episcopacy in Transylvania), Kolozsvár, 1896, pp. 5, 9-10; Kristóf Szongott, *Szamosujvár Szabad Királyi Város Monográfiája* (Monography of the privileged town called Szamosújvár), *Vol. 3*, Szamosujvár, 1901, p. 256; Antal Hodinka,

A Munkácsi Görög-Katholikus Püspökség Története (History of the Greek-Catholic Episcopacy in Munkács), Budapest, 1909, pp. 2-3; Éble, pp. 10, 15; János Karácsonyi, *Magyarország Egyháztörténete* (Church history of Hungary), Budapest, 1929, pp. 219-220; Zsolt Trócsányi, "*Տրանսիլվանիայի Հայերի Իրաւական կացութիւնը Լէոպոլդեան Հրովարտակի Շրջանում* (1690-1848)," *Հայ-Հունգարական Պատմական եւ Մշակութային կապերի Պատմութիւնից*, *Վլադիմիր Բարխուդարեան-Անասյալ Վարոյ (խմբ.)*, Երեւան, 1983, p. 173.

[17] Andreas Ilia, *Ortus et Progressus Variarum in Dacia Gentium et Religionum*, Claudiopolis, 1730, pp. 64, 72.

[18] "Doctor Minas Eudoxiensis (sic Tokhatetsi) Csillfidar-Oghlu (sic Zilifdarean) cognominatus episcopus moldaviensis, venit mecum Leopolim et coram cardinale [Opitio] Pallavicinio Innocentii XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est fidem catholicam anno Domini 1686. Aerea armenorum 1135" (Lukácsy, p. 68); *Ալիշան, Կամենից*, p. 127; Gregorio Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia e Nei Paesi Limitrofi, Parte Terza, 1686-1954*, Roma, 1988 (Studia Ecclesiastica 17, Historica 10), p. 78; Paul Shore, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania. Culture, Politics and Religion, 1693-1773*, Rome, 2007 (Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu, 61), pp. 75-79.

[19] Transylvania bordered upon Poland in this period (Petrowicz, *La Chiesa*, p. 82).

[20] APF SOCG. Vol. 510, Fol. 94r+101/v; Antal Jakab, *Az Erdélyi Római Katolikus Püspöki Szék Betöltésének Problémája a XVII Században* (The problem of Roman Catholic Episcopacy's vacancy in Transylvania in the 17th Century), Kolozsvár, 1944, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 172), pp. 13-17; János Temesváry, *Erdély Választott Püspökei* (The appointed Roman Catholic bishops in Transylvania), Szamosújvár, 1913-1914, pp. 52-57, 108-109; István György Tóth, "Az Első Székelyföldi Népszámlálás (Szalinai István Bosnyák Ferences Jelentése 1638" (The first Roman Catholic conscription in Szeklerland, Transylvania. The Franciscan István Szalinai, of Bosnia's report from 1638), *Történelmi Szemle*, 40 (1998), pp. 68-69; Ferenc Galla, *Ferences Misszionáriusok Magyarországon: A Királyságban és Erdélyben a 17-18 Században* (Franciscan missionaries in Hungary: In the Hungarian Kingdom and Transylvania in the 17-18th centuries), Szerk, István Fazekas, Budapest-Róma, 2005, pp. 189-256, 264-272.

[21] "Quia in dicto conventu Czikiensi sunt quidam patres ex hac provincia immo natione armeni et wallachi, qua occasione possemus armenos, qui plurimi sunt in provincia, ad unionem attrahere" (APF SC FM. Vol. 1, Fol. 155r-156r; APF FVC. Vol. 21, Fol. 3r-22r; APF SC FM. Vol. 1, Fol. 265r-267r; ELTE EKK. CH. Cod. 16, p. 33; ELTE EKK. CH. Cod. 15, p. 248; ELTE EKK. CH. Cod. 21, pp. 81-82; ELTE EKK. CH. Cod. 23, Liber V. Cap. 16 (no pagination); Tihamér Aladár Vanyó, *Püspöki Jelentések a Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiről, 1600-1850* (Bishopric Reports on the Countries of the Hungarian Holy Crown. 1600-1815), Pannonhalma, 1933 (Olaszországi Magyar Oklevéltár, II), p. 113; Teresa Ferro, *I Missionari Cattolici in Moldavia*, Cluj-Napoca, 2005, pp. 87-88, 97-98.

[22] APF SC FA. Vol. 3, Fol. 380/v-381r; APF SC FM. Vol. 2, Fol. 126r-127r, Fol. 134r-135/v.

[23] APF Acta SC. Vol. 51, Fol. 154/r-v, Fol. 232r, Fol. 255/v; APF Acta SC. Vol. 57, Fol. 81r, Fol. 114r; APF SOCG. Vol. 490, Fol. 110r; APF SOCG. Vol. 492, Fol. 313r; APF SOCG. Vol. 493, Fol. 30r-31/v, Fol. 376r-378/v; APF SOCG. Vol. 497, Fol. 335/r-v, Fol. 338/v; APF Lettere SC. Vol. 70, Fol. 54/v; APF SC Fondo Armeni, Vol. 3, Fol. 417r, Fol. 462/r-v, Fol. 465r, Fol. 487r, Fol. 488r, Fol. 490r; ELTE EKK. CH. Cod. 15, p. 249; ELTE EKK. CH. Cod. 16, p. 33; ELTE EKK. CH. Cod. 21, p. 83; ELTE EKK. CH. Cod.

23, Liber V. Cap. 16 (no pagination); Ալիշան, pp. 185-186; Kolandjian, pp. 362-363; Ferenc Galla, *Pápai Kinevezések, Megbízások és Felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és Hódoltság Területére* (Roman Pope's appointments, commissions and authorisations into Transylvania, the Hungarian Kingdom and Ottoman-Hungary), (Collectanea Vaticana Hungariae. Class. II. T. 3), Szerk, Péter Tusor-Krisztina Tóth, Budapest-Róma, 2010, pp. 139, 141, 142.

[24] Due to the activity of the Catholic missionaires delegated from Rome, Nikol Torosowicz, Armenian Apostolic Archbishop in Lemberg, converted to Catholicism in 1626. After his conversion to the Roman Catholic Faith, Archbishop Torosowicz initiated a very strict church-union policy against the Armenian Apostolic clergy in Poland and Moldavia. His opposite number in the church was persecuted, imprisoned, tortured, killed with the aid of the secular authorities in Poland. The remnants of his opposition in the church escaped from Poland to Moldavia, Ottoman Empire and Transylvania (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 468r); Gregorio Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede, Parte Secunda (1626-1681)* (Orientalia Christiana Analecta, 135), Roma, 1950, pp. 14, 22, 56, 61, 79-80, 91-102, 105, 109, 113-115, 123-124, 151, 195-197, 216-217.

[25] APF SC FA. Vol. 3, Fol. 468r.

[26] APF SC FA. Vol. 3, Fol. 468r.

[27] APF SC FA. Vol. 3, Fol. 468/v.

[28] APF SC FA. Vol. 3, Fol. 469r; Petrowicz, *La Chiesa*, pp. 1, 86.

[29] "Essendo pervenuto a notizia che sia morto il vescovo [Minas] degl'Armeni dimorante in Transilvania, e che quella gente si trovi tra se discordi intorno il successore" (APF Lettere SC Vol. 76, Fol. 90/v-91r); Further on: APF SC FA. Vol. 4, Fol. 374r-375/v.

[30] "Opere pretium duxi etiam hoc proponere Illustrissimae Dominationi Vestrae, tanquam spectans ad meum officium, quod episcopus moldaviensis armenorum nunc in Transylvania degentium mortus sit et populus inter se de successore altercatur" (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 434r); "Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi armeni moldaviensis nuncupati Minas Vartabieth Thochatiensi, qui cum populo armeno (causa insectationis turcarum) simul se transtulerat in Siculiam provinciam Transilvaniae, ubi nunc commoratur dominus Auxentius [Virzirescus] alumnus Collegii Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro ecclesia Dei sufferens egregie et laudabiliter se gerit" (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 498r).

[31] "Unde Illustrissima Dominatio Vestra id quoque proponat, ut quam primum successorem illius episcopati provideant, (quia uti auditur ille Theodorus Vartanowicz episcopus, qui Roma fugerat, venturus est ad illum populum, qui magna turbationis fidei catholici fieret causa) praeoccupando locum opportune" (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 434r); "Che questo vescovo Minas, vedendosi cosi mei mal trattato da una parte, e dall'altra essendo vecchio, mandò nel mese di giugno, un sacerdote per chiamar' da Ezmiazin un altro vescovo polacco armeno Thoros Vartanovicz. Onde sarebbe meglio, che un vescovo cattolico si preoccupasse [di] quella diocesi che [ha] adesso il tempo; io resistero a quel Vartanowicz heretichissimo, in sino a tanto che havero la rispossa dalla Sacra Congregazione" (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 469/v).

[32] "Quoad meam opinionem aptiorem domino Auxentionon video, qui fuit alumnus Collegii de Propaganda Fide, cuius zelum catholicae fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes, licet sint et in gremio nostrae ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem vicarium, aut administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint" (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 434r); "Unde si videbitur Eminentissimis Vestris, (uti video illum officio dignum), ut saltem habeat pro nunc vicariatum, aut administrationem illius episcopati, antequam

digitised by A.R.A.R.@

Eminentissimae Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsumet dominum Auxentium, vel aliquem e gremio nostrae ecclesiae" (APF SC FA. Vol. 3, Fol. 498r).

[33] APF SC Fondo Armeni. Vol. 3, Fol. 469/v.

[34] Uniate Bishop Ղošk'ay was initially Bishop Minas's student before his conversion to Catholicism in 1690. "*Մինաս վարդապետն Թոխաթեցի, Զիլիտար օղլու կոչեցեալն, եպիսկոպոս Պոլսանու., (յորմէ ես գչորս աստիճանս առի յամի Տեառն* 1680), *ի դառնալն ընդ լերինս Մաճարաց, ի միզապղեւութենէ, զոր ի բազում ամաց կրէրն, տանջեալ, վախճանի, թաղի ի գերեզմանատանն Օլախաց, ուր ի վերայ գերեզմանի նորա բազում անգամ ի կիրակամտից լոյս իջանի, զոր ականատեսք եւ արժանահաւատս արք տեղուոյն պատմեցին մեզ*" (*Ոսկեան*, p. 186).

[35] APF SOCG. Vol. 532, Fol. 456r-457r; ASV ANV. Vol. 196, Fol. 219r-220r.

[36] APF CU. Vol. 3, Fol. 472/r-v.

[37] "Sparsi per Transilvania, ho ripigliato da essi tre chiese, scacciando da esse il vescovo loro Minas vartabied (hora morto) con sette sacerdoti schismatici, et in più interdicendigli l'esercitio ecclesiastico, non solo nelle chiese dette, ma nelle case ancora" (APF SC FA. Vol. 4, Fol. 13/r-v).

[38] Addendum in the text.

[39] Correction in the text.

[40] Correction in the text.

[41] Correction in the text.

[42] Addendum in the text.

[43] Addendum in the text.

[44] Correction in the text.

[45] Correction in the text.

[46] Correction in the text.

[47] Addendum in the text.

[48] Addendum in the text.

[49] Correction in the text.

[50] Correction in the text.

[51] Correction in the text.

[52] Correction in the text.

[53] Bertalan Szebellébi (1631-1707), alumnus of Seminar called Pázmáneum in Vienna. Roman Catholic Bishopric's General Vicar in Transylvania between 1678 and 1707.

[54] Addendum in the text.

[55] Correction in the text.

[56] Addendum in the text.

[57] Correction in the text.

[58] Addendum in the text.

[59] Vito Pilutio da Vignatello (+1687). Prefect of Minorite (Conventual Franciscan) missions in Transylvania and Moldavia. He fullfilled his mission in Moldavia between 1653 and 1687. Pope Alexander VII (1655-1667) ordained him as a titular archbishop (*in partibus infidelium*) of Marcianopolis in 1665. He was also appointed as an Apostolic Vicar of Moldavia by the Holy See. Presumably, Father Vito converted Oxendio Virziresco to Catholicism in Moldavia.

[60] Correction in the text.

[61] Rome.

[62] Correction in the text.

[63] Correction in the text.

[64] Bishop Johannes Bernatowicz (+ ca. 1690). He was, a priest of Armenian descent, educated at Armenian College in Lemberg, Poland. Initially, Bernatowicz was faithful to

the Roman Catholic Church, but he reconverted to Armenian Apostolic Church after Nikol Torosowicz's death in 1681. Isaac I, Armenian Catholicos of Cilicia (1674-1686) appointed and ordained him as a Bishop of the Armenians in Poland in 1681.

[65] Correction in the text.

[66] Addendum in the text.

[67] Correction in the text.

[68] Minas Ziliftar-Oghlu Aleksanian Tokhatetsi (ca. 1610-1686), Apostolic Armenian Bishop in Moldavia and Transylvania.

[69] Correction in the text.

[70] Addendum in the text.

[71] Addendum in the text.

[72] Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Sacra Congregazione de Propaganda Fede, Havatatsman Tartselo Surb Miabanutiun*), the Missionary Institute of the Holy See, founded on 6th of January in 1622, in Rome.

[73] Oxendio Virziresco (1654-1715), Armenian Uniate missionary and Bishop of the Armenians in Transylvania, alumnus of Urbanian College.

[74] Urbanian College. Seminar of Holy Congregation for the Propagation of Faith known as Collegium Urbanum (*Collegio Urbano, Dpratun Urbanean*). The Seminary was founded by Pope Urban VIII (1623-1644) in 1627, in Rome.

ԱՐԴԵՕՔ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՑ ՀԱՑՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹՈԽԱԹԵՑԻՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ ԿԱԹՈԼԻԿ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ

(Ամփոփում)

ՔՈՐՆԷԼ ՆԱՏԻ

Հեղինակը Լեհաստանի, Հունգարիոյ եւ շրջակայքի քաղաքական-կրօնական պայքարներու պատմութեան ենթախորքին վրայ վերստին կը քննէ Թրանսիլվանիոյ հայոց դաւանափոխութեան խնդիրը՝ 1686ին։

Ըստ ընդունուած վարկածին, Թրանսիլվանիոյ հայոց առաջնորդ Մինաս Վարդապետ Թոխաթեցի, իր մահէն առաջ կը մկնի Լեմպերկ-Լվով եւ բանակցութիւններ վարելով կարտինալ Օփիզիօ Փալաւիչինիի եւ Լեմպերկի կաթողիկէ Հայոց Առաջնորդ Վարդան Արք. Հունանեանի հետ կ՚ընդունի դաւանափոխ ըլլալ։ Սակայն, Թրանսիլվանիա իր տունդարձին ճամբուն վրայ, ալեհեր եւ հիւանդ այս կրօնաւորը կը մահանայ։

Յօդուածին հեղինակը քննարկելէ ետք չրջանի հայոց պատմութեան սկզբնաղբիւրները, կը մատնանշէ որ մեծ մասամբ անոնք կրկնութիւններ են եւ կ՚աւելցնէ որ անոնցմէ ոչ մէկուն մէջ յստակօրէն կը հաւաստուի Մինաս Վարդապետի դաւանափոխութիւնը։ Ընդհակառակը, նոյնիսկ իր մահուան մասին գրուած եւ Հռոմ յղուած տեղեկագրին մէջ կ՚ըսուի թէ ան հերետիկոս մահացաւ։ Այս եւ նման կողմնակի այլ փաստերէ եւ վկայութիւններէ մեկնելով, հեղինակը կը վիճարկէ Մինաս Վարդապետի դաւանափոխութիւնը եւ կ՚ենթադրէ որ Մինաս վարդապետ Լեմպերկ մեկնած էր դաւանաբանական վիճաբանութեան քան թէ դաւանափոխութեան։ Սակայն, իր մահը առիթ տուած է որ շրջուի իրականութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

THE GENOCIDE OF THE ARMENIANS – AND OUR SILENCE[1]

GEORG MEGGLE

What do *we* have to do with the Armenians?[2] More precisely: What do we have to do with the genocide of the Armenians, more than 90 years after the historical fact? Especially – and this is the focus of this article: Why is it important that we call this 'genocide', like the Holocaust?

1. CLARIFICATIONS

Let us begin with two clarifications: (i) What does 'genocide' mean? and: (ii) Was the killing of 800,000 Armenians, or – depending on the point of view – of more than 1½ million members of this people *really* a genocide?

Acts which are qualified by the UN-definition of 1948 as 'genocide' are those *"acts committed with the intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group."*[3]

Do the acts in question against the Armenians really qualify as genocide? Three observations:

(1) The acts in question destroyed this group more than just *in part.*
(2) The acts in question were directed against this group as a group. Armenians were killed or driven to their death *because* they were Armenians.
(3) The acts in question were not committed sporadically; they were systematically planned (with the goal to eliminate the Armenians *as* Armenians).

Ergo: The acts in question qualify as genocide. *La question armenienne n'existe plus.*[4]

People who want to see this differently are known to deny one of these premises – this would be illegal and punishable in the case of the holocaust in Germany -- or they argue as follows: To kill the Armenians *as* Armenians was not *the* primary goal of the perpetrators. The killings were, to only cite the version of this argument used most frequently, a necessary part of the preventive strategy of the Turkish people in light of the looming military attack by Russia. This preventive strategy itself aimed to fulfill a defensive goal; this or something similar is the pattern of the argument. The acts in question were not an end in themselves, but they were a means to a higher, if not holy (national) end.

These arguments are completely irrelevant for answering the central question – genocide or not? The definition of genocide does not require that the 'intent to destroy' has to be an end in itself, but can also be the consequence resulting from other, farther reaching intentions. The only question is whether or not this intention of genocide is there. The genesis of this intention, or its further justification, or any further reasons do not change whether the acts informed by

digitised by A.R.A.R.@

this intention are genocide or not. Genocide and (subjective) means-end-rationale are not contradictory terms; even genocide can be rational – from the point of view of those executing the genocide. From the point of view of the Nazis, the elimination of Jews, Sinti and Roma was 'rational'; nevertheless: the holocaust *was* genocide, just as the Armenian Apocalypse was genocide.

For a deeper historical understanding of the intent which constituted genocide, the intention behind the acts of the young Turkish regime of the Ottoman Empire in the spring of 1915, one would undoubtedly need more reasons, explications and motives; but all these are simply insignificant for answering the central question – Genocide or not? If you do not doubt premises (1-3), all demands for delegating this question first and foremost to a commission of historians are therefore beside the point. The 'genocide' of the Armenians *was* genocide. And this historical fact remains for all times.

The usual justification heard from the side of all those committing war crimes and genocide is the appeal to self-defense: Not every killing, not every homicide need be considered a murder; self-defense, for example, constitutes an exception, at least in cases in which the threat posed justifies the act of self-defense, they say.

Can the homicide of a people ever be an act of justified self-defense? From the perspective of the perpetrators: Yes. But that does not matter; the terms are clear: Every act of homicide of a group – even in the perceived instance of self-defense – is, if it is directed against the victims *as* members of a certain (ethnic, religious etc.) group, already genocide.[5]

Purposeful homicide of a people = Genocide. If you consider this as given, you cannot hide behind the common sense distinction between homicide and murder just to avoid the latter term 'genocide'. Was the Hekatomb-killing of Armenians the purposeful homicide of a people? Certainly. But if the homicide of a people is a given fact, the question: Genocide or not? ceases to be a question regarding facts.

II . THE TRUTH ABOUT CAIN AND ABEL

When is it appropriate to call murder 'murder', and when to call genocide 'genocide'? The answer is more than a battle of wits, more than just talk of terms.

Here, if you want to have clarity, you need distance.[6] Let us start over. Let us start – not with Adam and Eve, but with their sons – Cain and Abel.

No, not again the question of Pontius Pilatus: What is truth? But more relevant: When can we, should we, do we have to **tell the truth**? Some say: Always. That is wrong. Not everybody has the right to know what I know. I do not have to tell all to everybody; often I ought not to. Can I? Of course – but only if this does not result in harming someone for no reason.

Therefore: Who is harmed by calling a murderer 'murderer'? Maybe the murderer. Would that be a good reason for us to therefore *not* call him a murderer? No. I *can* call the murderer 'murderer' – to his face and in public; and I *should*, I *ought to* do so, for example to prevent another murder. I *have to* do so according to the law, at least in a court of law.

digitised by A.R.A.R.@

All this is valid for the murder of a people – genocide.

Perpetrators have children; victims, too. Cain was the first human to ever commit a murder. Let us suppose for now that he has a daughter named Carolyn; the daughter of his brother Abel is called Anna. (The third son of Adam and Eve is, as you know, Seth.[7])

The crime of the criminal not only concerns the victim – it also hurts the victim's children. In general, they suffer, too. The death of Abel by the hand of Cain hurts Anna. She suffers as an (indirect) victim. Cain sins not only against Abel, but also against Anna. He is guilty towards Anna. It seems to be clear to me: The children of victims have rights and can make claims against their perpetrators which result from the harm done to them.

Are the children of perpetrators themselves perpetrators? No – not automatically. Cain's daughter Carolyn is not a murderess just because her father was a murderer. Still...

Still – what? You all know: This is one of the biggest problems of human beings; for the identity of those Germans born after the Nazi regime maybe the biggest problem. This, it seems to me, is a problem still unresolved. And that is dangerous.

So far it has been overlooked that the children of perpetrators can themselves be (indirect) victims of their perpetrator-fathers. Ask yourself: Cain and Abel – if you could choose, whose child would you like to be? Would you like to be from the family of Cain? The family of Abel? Or, differently: Would you rather be Carolyn, or Anna? (All people whom I had the privilege to ask so far said: Anna. And I say the same. And you?)

Can children of victims, who are themselves thereby victims, understand that children of perpetrators are victims, as well? And that their suffering is, at times, greater?[8]

Children of perpetrators = perpetrator-children. Is it appropriate to call them so openly? Even if it hurts? If perpetrator-children suffer from their being perpetrator-children, is this a good reason to *not* call them so? For example to *not* tell them that their fathers were or are perpetrators (murderers, murderers of peoples)?

Yes, that could be. It could sometimes indeed be better for perpetrator-children not to know anything of their fathers, not to know anything of their crimes – or of their mothers' crimes. For example, this could be harmful if these children are still too young and weak, if this knowledge would destroy them; or if they would adopt the belief that their beloved parents were right, that is, if this knowledge would lead them to become perpetrators themselves; and so on.

But: the right to ignorance is perishable. It wanes proportionally to the degree to which the perpetrator-children can stand on their own – and want to be independent, in short, the more they themselves become *actors* of sound mind – and thereby themselves *potential* perpetrators – that is, once they become their own *person*. Persons want to be, and usually they should be taken seriously. Or, to phrase this more technically: The stronger their identity as a person becomes, the

digitised by A.R.A.R.@

greater becomes our duty to fulfill their expectation of being taken seriously accordingly; in consequence, our duty to *not* hold back the truth from them is stronger.

Carolyn and Anna are grown-ups. Is Anna allowed to call Carolyn's father the murderer of her father Abel in front of Carolyn? In principle, yes; that is, for example, if Carolyn did not know about her father's murder of her uncle but she *ought to know*. This is the case if her relationship with Anna is aimed at being (or becoming) a *true* relationship and a lasting one. If this true relationship is mutually desired, it is even the case that Anna *has to* tell Carolyn the truth; because Carolyn has a right to know – even if the truth will terribly hurt her. Moreover, it becomes Anna's duty to hurt Carolyn in this way and terribly so. What if Carolyn were to discover the truth about Cain and Abel without Anna's help? Would she not rightfully accuse Anna of not having taken her, Carolyn, seriously all this time? Would she not call their friendship into question?

Does anything change in this scenario if Carolyn herself, although grown-up, resists knowing the truth? Is this good for her in the long run? Should Anna perpetuate this self-denial by continuing – maybe forever – the silence?

And what does Carolyn's not-wanting-to-know mean for Anna? Would her pain as an orphan diminish or increase due to this repression? And would this pain not increase more the longer her cousin Carolyn kept denying the evil Cain-and-Abel-truth?

It does not follow that Anna has the right to force Carolyn against her will to acknowledge this truth. Acknowledgement counts as recognition only if it is voluntary and serious. To pay lip service to the pain of the victim and the victim's children is certainly not what is needed.

Importantly, one would also have to consider, as you know: that Cain and Able, for example, had other siblings – according to the bible (which lists after Eve for a long time only men) they have a brother: Seth. This brother was involved in Cain's murder of his brother Abel in a way similar to that in which Germany was involved in the genocide on the Armenians. And you would have to consider that none of us know which tribe we belong to, the tribe of Cain, Abel or Seth. Important, as well, are all those rituals with which we confirm publicly and publicly manifest how we as humans stand or would like to stand towards other humans; one can perform these rituals sincerely or insincerely and use them sincerely or insincerely for different kinds of ends.

All this holds, roughly speaking, not only for individuals and families, but also for collectives – or, as it is put today: for all 'collective identities'. (We can say of these identities that they are 'weak' or 'strong', 'changeable', 'built on sand', 'durable', 'fragile' etc.[9])

III. DEALING WITH THE TRUTH – AND GENOCIDE

The genocide of the Armenians *was* genocide. But it is not recognized as such by Turkey. Even to call this genocide by its real name is forbidden by force of law there, and whoever of us would dare to speak of 'genocide' relating to this case

digitised by A.R.A.R.@

would have to expect threats and danger to life. The resolutions of foreign states today still cause bilateral crises instigated by Turkey.

And what should we think of that? How do we react? What is the best reaction? That depends:

We have known what is at stake since Cain and Abel:

- Can we – Armenians, Germans, Turks, Europeans, etc. – 'already' bear the hard truth (of the genocide of the Armenians)? Are we big enough, are we grown-up enough to bear it?
- Specifically: Do the perpetrator-children have a right to ignorance today?
- Do we want to be something like friends?
- Is this friendship worth enough for us to even exercise our duty towards our friends and where necessary hurt them – terribly?

If the answer to all of these questions is YES, then what would follow? Certainly this: That we have to be able to call the genocide of the Armenians fearlessly by its true name; and we are obliged to do so. Not secretly – openly. Not selectively, here and there, but rather in general, be it pleasant or not, no matter whether it hurts or not.

Does the truth of today fit this YES? I doubt it – even for the first two questions. Not all of the groups involved are equally far developed, they haven't equally grown in respect to these truth-questions (concerning the genocide of the Armenians).

Let us consider the first group of our friends, the **Armenians**. As a group their role in this genocide was the role of Abel. That does not mean that there wasn't more than one Cain in this group, as well. (The massacres of Armenians on Turks are not to be denied or called into question.[10]) Today, more than three generations later, this Abel-group contains mostly grandchildren of the victims. At least, this would be the case if everything that constituted the genocide on this group could be reduced to the homicide of a people in 1915/16. But this is not the case. Homicides committed against this group occurred later, as well. Moreover, the suffering of this Abel-Anna-group is not reduced to that which *was in the past*. The memory of Abel hurts Anna today. Furthermore, the suffering from this memory continues: Old churches, monasteries and cultural centers are falling into ruins. This destruction of culture is a destruction of the group to which this culture belongs, at least of this group *as* a group. In addition: The group of the victims' grandchildren knows that all this suffering is ignored by the group of perpetrators' grandchildren. They are made to feel it every day.

This makes it hard for the Armenians as a group not to regard the group of the grandchildren of their Cain themselves as Cain. Even if there are perpetrator children among the Turks as a group who suffer themselves out of shame for the disgrace of their fathers – there are so far only a few. And how could those who are regarded by their own perpetrator-group as traitors count in favor of this group in the eyes of their victim-group?

Consider the second group of our friends: the **Turks.** In this group there are – as is the case for all bigger groups – big differences depending on which part of the group you are considering. The two extremes are the state-elite on one side and a few intellectuals in opposition on the other; the majority of the remaining group stands in between these two positions.

The national **elite** are, to use the metaphor of coming-of-age, still very young. They are fixated on an almost total repression of the term 'genocide', internally and externally.

A few great intellectual **individuals** (writers, filmmakers) try more and more to break through this wall of silence. Their courage gives reason for hope that there will be a way out of the denial-ghetto. Yet, only recently the writer ***Orhan Pamuk*** received threats to his life because he took a critical position against the public stance concerning the genocide of the Armenians.[11] His colleagues could not succeed in getting enough people to sign a public ad. to be published in a daily paper, which was supposed to simply state: "We share your pain". The people asked to give their names refused the request out of fear.[12]

In regard to the group of Turkey (itself not an ethnic group of Turks), there are also the **Kurds**. Among them the 'genocide' taboo is not as strong as in the rest of the group, and not surprisingly so. On the one hand, the Kurdish tribes were one of the bloodiest tools for the genocide; on the other hand, Turkish oppression was directed more and more towards this group, the Kurds, following the destruction of the Armenians. Therefore, I suppose that the extent of the Turkish denial of the genocide of the Armenians will decrease to the degree to which the situation of the Turkish Kurds ameliorates. And vice versa: The more the repression-policy of Turkey sees itself threatened by truth-demands from the outside and in need of defense, the more the oppression of the Kurds will again increase. (To remind you: The main argument for the destruction of the Turkish Armenians was allegedly that Turkey believed this was the only way to guard itself from further interference by the West, namely from England and France. Should history repeat itself here again?)

And how about **us**? How grown-up are we in regard to reminding ourselves and others of the genocide of the Armenians?

Our elder in this question is long dead: ***Johannes Lepsius*** (1858-1926).[13] The great novel by ***Franz Werfel*** *'Die vierzig Tage des Musa Dagh'* (The forty days of Musa Dagh) – a work that everyone interested in this topic will already have read – was first published in 1933, the same year in which this author's books were burnt in Germany. Both, ***Lepsius*** and ***Werfel*** were lights in the seemingly endless night of silence; it darkened after the war crimes trial at the court of justice in Leipzig initiated under pressure from the Allied forces in 1921.

Someone whose name I cannot put next to those first names was so impressed by the German forgetfulness that his infamous phrase is remembered: "*Wer erinnert sich denn heute noch an die Armenier*!" (Who still remembers the Armenians today?) Some see this phrase to be the reason for the expectation of the

digitised by A.R.A.R.@

GRÖFAS (nazi-time abbreviation for "*größter Führer aller Zeiten*": the greatest leader of all times) that future genocides would soon be forgotten in the same way. This would have been less likely if the Germans hadn't forgotten the first genocide of the 20th century so quickly. Therefore, if we (like I do) say 'Never again Auschwitz' we should rather not forget other genocides.

In German history books the genocide of the Armenians has the same status as in Turkish history books; it is mentioned under *'tragic events'*. The death-marches in the desert of Syria are called in a popular volume simply 'evacuations'.[14] And how about school books? Nothing. In 2005, there was an attempt in Brandenburg to fill in this gap in the school books by adding to the brief section on 'spreading of war over nation-boundaries; destruction and genocide' the following phrase in brackets: "(for example, genocide of the Armenian population of Asia Minor)". This attempt was stopped because Turkey raised objections.[15]

Not only *one* collective perpetrator is guilty of the genocide of the Armenians, but *two*: the young Turkish Ottoman Empire – and the German Empire. Germany, too, stands before the court of history in the case of the genocide of the Armenians. (There is no statute of limitations for genocide, and according to Article 3 of the '48 convention, being an accessory to the murder on peoples is also punishable.[16])

What Germany has to say in this matter counts more than the word of others – as always in the case of someone involved in the offense. Therefore, Germany's silence counts more heavily. And Germany's silence was and is perceived loudly.

The destruction of the Armenians *as genocide*, following the UN convention on genocide from 1948, was recognized by the following European countries: Belgium, France, Greece, Italy, Sweden, Switzerland and the Vatican – and by Poland; it has not been recognized by Germany – not yet.

The declaration unanimously accepted by the German *Bundestag* in July 2005, undoubtedly reperesents tremendous progress in this matter. But even this declaration is not an *explicit recognition* of the genocide *as genocide*. The keyword 'genocide' is not in the text. But still, it follows logically that the proposal equals an *implicit* recognition of the genocide. All conditions listed by the UN convention on genocide are mentioned in this case. Why, then, did the proposal not explicitly state what was implicitly meant (namely: the genocide *was genocide*)?

Was the reason the same as for the German Empire – diplomacy?

Certainly: Even the UN does not recognize all genocides *'as genocides'*. They call them this only once the UN Security Council has decided to *do something* against these acts. Is this the background for the usage of terms in the German parliament?

Armenians rightly do request from Germany a more decisive position, one that refers to the genocide of the Armenians explicitly as genocide. That's what Abel, Anna and I request, as well. And, once she is mature enough, certainly our friend Carolyn, as well.

digitised by A.R.A.R.@

[1] This is a translation, done by Beatrice Kobow, of a German lecture given – in a variety of versions - several times on the Armenian Genocide Memorial Day, e.g., in the "Paulskirche" in Frankfurt on 22nd of April, 2005, in particular. Note that this contribution sticks to its original lecturing style.

[2] Cf. "What do I have to do with the Armenians?" in Franz Werfel, *Die vierzig Tage des Musa Dagh (The Forty Days of Musa Dagh)*, Frankfurt/M, (Fischer Taschenbuch Verlag), 2003 (First Edition 1933), p. 150.

[3] The complete text of Article 2 of the *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Resolution 260 (III) A of the United Nations General Assembly on December 9th, 1948)*:

> *"In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with the intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:*
> *(a) Killing members of the group;*
> *(b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;*
> *(c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;*
> *(d) Imposing measures intended to prevent birth within the group;*
> *(e) Forcibly transferring children of the group to another group."*

[4] Cf.: one of the best recent publications on this topic, Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis*, (Kiepenheuer & Witsch) Köln, 2005, p. 275.

[5] Because religious groups do not have to be ethnic groups, the term 'murder of a collective' would be *prima facie* the most accurate term. But in order to use this term, one would already have to know what makes a collective (and a collective deserving of preservation); the already rather vague application of the international law would thus be even more strained. Should it be?

[6] It can be rather difficult; I mean psychologically difficult for people to gain such a critical distance. Since Socrates this thankless job has been reserved mostly for philosophers.

[7] I am referring to the bible, especially to the first book of Moses, albeit not in strict exegesis; I know quite well that the bible does not mention Abel's children nor a daughter of Cain.

[8] Cf.: Dan Bar-On, *The Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich*, Cambridge/Mass. (Harvard University Press), 1989..

[9] See: Georg Meggle (ed.), *Social Facts & Collective Intentionality*, Frankfurt a.M., 2002.

[10] Would there be (as far as I know this is a contra factual consideration) an Armenian Cain who would commit a genocide, then everything that I have said about Cain and Abel so far would hold for him, too. Anything else would be anti-Turkish racism and *every* form of racism has to be condemned.

[11] *Kölner Stadt-Anzeiger*, 21.04.05.

[12] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 20.04.05, p.7.

[13] See also the article on 'telepolis' by Hermann Goltz, 24.04.05.

[14] *"1915, ab Mitte Mai – Evakuierung der Armenier von Ostanatolien"*, Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlagen seiner Geschichte*, Darmstadt (Primus Verlag), 1996, p. 308.

[15] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 25.01.05, p.33.

[16] *"The following acts shall be punishable; (a) Genocide; (b) Conspiracy to commit genocide; (c) Direct and public incitement to commit genocide; (d) Attempt to commit genocide; (e) Complicity in genocide."* (Article 3 of the Convention on the Prevention

digitised by A.R.A.R.@

and Punishment of the Crime of Genocide; Resolution 260 (III) A of the United Nations General Assembly on December 9th, 1948).

ՀԱՑՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ԼՌՈՒԹԻՒՆԸ
(Ամփոփում)

ԿԷՈՐԿ ՄԵԿԼԷ

Յօդուածը երկու մասէ կը բաղկանայ։ Առաջին մասին մէջ հեղինակը համառօտակի կը քննարկէ-կը բնութագրէ Հայոց Ցեղասպանութիւնը՝ մեկնելով ՄԱԿի 1948ի ցեղասպանութեան սահմանումէն, հակաճառելով որ կարեւոր չէ թէ ինչու գործուած է ցեղասպանութիւնը, ինչ դրդապատճառներով, եւն.։ Այնքան ատեն որ ժողովուրդ մը կամ անոր մէկ հատուածը ոչնչացնելու միտում մը ունեցած է այդ արարքը, ապա ան կը համարուի Ցեղասպանութիւն։

Յօդուածին երկրորդ մասով, Մեկլէ կը ջանայ արծարծել Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչման խնդիրը՝ ոճիրը գործողներուն անոնց մեղսակիցներուն եւ գործակիցներուն յետնորդներուն կողմէ։ Այս առումով, կը նշէ որ քիւրտերը ճանչցած են իրենց մեղսակցութիւնը Հայկական Ցեղասպանութեան։ Կայ նաեւ թուրք մտաւորականներու խումբ մը որ նման քայլերու դէմ է։ Ասոնք սակայն, կը դիմագրաւեն վտանգներ, նոյնիսկ մահուան սպառնալիք, ինչպէս է պարագան Օրհան Փամուքի։

Հուսկ, հեղինակը կ՚առանձնացնէ Գերմանիան, իբրեւ Ցեղասպանութեան առնչակից։ Ան կը մատնանշէ որ Գերմանիոյ դպրոցական դասագիրքերուն մէջ Հայոց Ցեղասպանութիւնը կը ներկայացուի իբրեւ ՚՚ողբերգական դէպքեր՚՚ ինչպէս է պարագան Թուրքիոյ կարգ մը դասագիրքերու։ Հեղինակը կը շեշտէ որ Ցեղասպանութեան յետնորդները իրաւունքն ունին գիտնալու Ցեղասպանութեան մէջ իրենց նախնիքներուն դերակատարութեան մասին եւ այս առումով կը հաւաստէ որ Գերմանիոյ ճանաչումը Հայկական Ցեղասպանութեան՝ կրնայ նպաստել Թուրքիոյ մէջ կեցուածքի բարեչրջման։

PATTERNS OF LANGUAGE USE AMONG ARMENIANS IN BEIRUT IN THE LAST 95 YEARS

ARDA JEBEJIAN

INTRODUCTION

In a discussion I recently had with a religious leader in Beirut he recounted how a young Armenian philanthropist had requested that all communication with him from the Prelacy be in Arabic, as he did not read, write, or speak Armenian. "After all, this is Lebanon not Armenia," the patron had argued. The leader's dilemma was, "How can I write a 'thank you' letter or even speak in Arabic to an Armenian? It just does not feel right."

Such an incident exemplifies negotiation of identities, language choice and attitudes in multilingual contexts, where different ideologies of language and identity come into conflict with each other with regard to what languages should be spoken by particular kinds of people and in what context.[1]

Most researchers agree that it is within historical contexts and extralinguistic environments that the linguistic ideologies of a community exist. Hence, this paper first provides a brief history of Armenian settlement in Lebanon and an examination of the socio-economic, educational, religious, multilingual, and political contexts in which Armenians live. It then presents a discussion of terminological conceptual issues in the field of linguistic maintenance and shift, examines extra-linguistic factors such as sociological, ethno-historical, cultural, and economic issues related to language maintenance, and lastly presents the patterns of language use among Armenians since their arrival in Lebanon 95 years ago.

ARMENIANS IN LEBANON

The Armenian presence in Lebanon resulted from a series of immigration waves during the nineteenth century. However, the process of these waves reached its peak with the 1915 genocide, marking the formation of the contemporary Armenian Diaspora. A new wave of Armenian refugees arrived in Lebanon between 1937 and 1940 from Alexandretta, after the annexation of the latter by Turkey and its evacuation by the French forces. Armenian immigration into Lebanon continued in the late 1940s from Palestine as a result of the Arab-Israeli war and the early 1960s from Syria and other Arab countries owing to political instability and Arab nationalist sentiments of its ruling circles which curtailed cultural and educational rights of the Armenians.[2]

Armenians were granted Lebanese citizenship in 1924 by the French mandate authorities in accordance with the 1923 Lausanne Treaty.[3] It boosted Christian numbers in the newly-created state of Lebanon. In 1926 the presence of some 30,000 Armenians in Lebanon, demographically played an important role in the "equitable distribution" of the country's political and administrative positions, as its Constitution specified a balance of political power among the major religious groups.[4]

digitised by A.R.A.R.@

In the years between the two world wars, many churches, community clubs, athletic, educational, philanthropic, theatrical, and youth organizations were established. Armenian political parties began functioning regularly. Besides the humanitarian efforts of these parties, an important outcome which played a big role in the language maintenance efforts was the formation of the press. The first long-lasting Armenian-language daily, *Aztag*, was established in by Hagop Balian in 1924 as an individual enterprise. In 1927 it was transferred to the Tashnaks. *Zartonk*, another daily, dates from October 1937 as an organ of the Ramgavar Party. *Ararad*, also a daily, was established in November 1937 by the Henchag party. Besides newspapers, there are dozens of monthly and quarterly literary journals, in-house magazines and newsletters of organizations, churches, schools, and centers.

Though supporting or rejecting the Soviet regime in Armenia polarized Armenians all over the world, the importance of the homeland for national survival has rarely been questioned. Hence, when after WWII the highest councils of the Soviet Communist Party and Stalin himself gave permission to diaspora Armenians to return to the homeland, 150,000 Armenians from Syria, Lebanon, Egypt, Greece, France, the United States, and other countries immigrated to the Armenian Soviet Republic.[5] After the collapse of the USSR a new wave of repatriates from all over the diaspora poured into Armenia, especially young male repatriates during the fierce battles with the Azeris over the disputed region of Nagorno-Karapagh in the early 1990s.

The Armenian community adopted a position of "positive neutrality" during the 16-year-long civil war in Lebanon, 1975-1991. Some militant Lebanese Christians resented the Armenians' reluctance to join the fight in what was in the early days of the conflict seen as a Muslim-Christian battle. The Armenian neutrality paid off; however, thousands along with many Lebanese sought refuge in Canada, the United States, France, Australia and many other European countries.

The Armenians of Lebanon were, for a time, one of the most important Armenian communities outside of the Soviet Union and the United States.[6] This was expressed in the description of the community as the "most Armenian" of all diaspora communities and as the "second Armenia". The Armenians in Lebanon constituted one of the largest diaspora communities in the world, counting 175,000 in 1983 eight years after the cycle of violence had started.[7] They had two dozen churches, sixty schools, a college (now a university), more than fifty athletic, patriotic, benevolent organizations, numerous literary, cultural periodicals, and newspapers.[8]

Survivors of the Genocide who reached Lebanon recount how they could not afford the time to study, as they worked to establish themselves in the new land. But they considered education for their children of paramount importance. "*Tebrots kena vor mart ellas*" (go to school to be successful/educated/cultured) was a popular injunction, and older children took jobs to make sure that their younger brothers and sisters would receive the prized high school diploma or college degree. Moreover, phrases like, "The Armenian school is the home of the Armenian" and "Armenians' survival can be ensured only through the Armenian

digitised by A.R.A.R.@

school", served as the underlying impetus for the proliferation of Armenian schools, as verified by many survivors, first as wooden shacks with tin roofs, then annexed to church compounds, and later as spacious, modern constructions.

In time, the schools Armenian students attended became regular schools that nowadays, in addition to Armenian language, history, literature, religion, and culture, teach a basic curriculum of general studies that prepares students for the Lebanese official baccalaureate exams. They are multilingual institutions because students are taught subjects, such as, mathematics, physics, chemistry, geography, history, civics, science, and literature in Arabic and French and/or English. Lebanon is a multilingual country, where Arabic and French are recognized as official languages, and schools teach these two languages concurrently with English. It is also worth mentioning that schools in Lebanon teach Standard Arabic devised from the old classical language of the Qura'n but use Colloquial Lebanese everywhere else. Hence, a characteristic feature of virtually every conversation that occurs between multilingual Lebanese is code-switching (CS). Therefore, most of the CS that occurs among Armenians in Lebanon is between Armenian, Turkish, French, English, and Arabic; while, other Lebanese CS between Arabic, French, English, and increasingly, with the return of some families that had left Lebanon during the war for Brazil, Argentina, and Venezuela, also Spanish and Portuguese.

There are no official statistics specifying the present number of Armenian or non-Armenian citizens in Lebanon. The popular perception is that the number of Armenians is somewhere around 100,000. They are scattered all over the country, especially in major towns of Mount Lebanon, as well as in Beirut, Tripoli, Anjar, Zahle, Batroun, and Jbeil. The largest concentration of Armenians is in Beirut.

The two Armenian stations, Radio Van and Radio Sevan, established in 1986 and 2007 respectively, focus on news about the Armenian communities in Lebanon and the diaspora, and political, social, and cultural issues in Lebanon and Armenia. According to their directors, the goals of the stations are to provide cultural nourishment, information, and community services to their listeners and to promote Armenian culture, language, and music. In 1999 Al-Mustakbal (Future) and more recently, in 2009, O (Orange) television stations started broadcasting daily 30-minute Armenian news programs.

LANGUAGE MAINTENANCE AND SHIFT (LMLS)

The phenomenon of language maintenance and shift (LMLS) and how various communities have tackled it is a subject that has developed into an issue of immense interest to linguists. Coined by Joshua Fishman in 1964, language maintenance is defined as the preservation of a language or language variety in a context where there is considerable pressure for speakers to shift towards the more prestigious or politically dominant language.[9] Language shift is defined as the inability of a speech community to maintain its language in the face of competition from a regionally or socially more powerful or numerically stronger language.[10]

The burgeoning of investigations into LMLS, however, especially in the last fifty years, has resulted in a plethora of terms and definitions. The field is overloaded with metaphoric expressions: language atrophy, attrition, contraction,

digitised by A.R.A.R.@

death, decay, demise, drift, endangerment, erosion, healing, hybrid language, loss, maintenance, obsolescence, preservation, reconstruction, replacement, restricted code, resuscitation, retention, revival, shift, etc. Most researchers use some of these terms interchangeably, but there are also preferences, and sometimes even insistence on differentiating among them. However, it should be added that there is also an emerging "coverall term 'language death' which is "closely linked with language viability.[11] Simply and briefly put, the latter occurs when a community shifts to a new language totally so that the old language is no longer used.

A SURVEY OF SIGNIFICANT FACTORS IN LMLS

Along with the excess of terminology there have been substantial efforts among researchers to identify and pin down the main variables in LMLS. Such recent scholarship has suggested that there is a significant relationship between ethnic languages and extra-linguistic factors, that is, cultural, psychological, social, and historical processes. For example, family, neighborhood, political affiliation, and education are crucial factors in LMLS.[12] In this context, in 1972 the term *language ecology* was coined which is defined as the study of interactions between a language and its environment, the true environment of a language being the society that uses it as one of its codes. Part of the ecology of a language is psychological, that is its interaction with other languages in the minds of bilingual speakers, and part sociological, that is its interaction with the society in which it functions as a medium of communication. It is argued that the ecology of a language is determined primarily by the people who learn it, use it, and transmit it to others.

In 1953, a comprehensive survey of factors significant in language contact situations underlined geography, indigenousness, cultural or group membership, religion, sex, age, social status, occupation, and rural versus urban residence as decisive variables in determining LMLS.[13] In 1962, on the other hand, crucial additional factors were put forward, such as duration of contact, frequency of contact and pressures of contact with an/other language/s derived from economic, administrative, cultural, political, military, historical, religious, or demographic sources as causes deciding the maintenance or shift of a language.[14] In 1966, targeting language maintenance, six important variables were pinpointed: religio-societal insulation, time of migration, existence of language islands, parochial schools, and pre-immigration experience.[15] In 1971, in a paper in *Advances in the Sociology of Language,* Joshua Fishman, a leading contributor to the study of LMLS, proposed three essential variables for a systematic exploration of issues in the study of LMLS: psychological, social, and cultural factors and their relationship with stability or change in habitual language use, behavior towards language in the contact setting, and habitual language use at different times and under conditions of intergroup contact.[16]

Bilingualism, lexical borrowing, and problems of ethnic and linguistic identity are identified as common preliminary features and conditions for language shift.[17] At the same time though, others argue that even though CS, a phenomenon that is common in bilingual situations, has often been cited as a factor leading to language shift, in some cases CS and diglossia are seen as positive forces in

digitised by A.R.A.R.@

maintaining bilingualism.[18] For instance, some researchers agree that some minority language speakers will be more motivated to maintain and use their languages if they prove to be useful in increasing their employability, since, in some cases, certain jobs are reserved for bilingual speakers only.[19]

CS does not usually indicate lack of competence on the part of the speaker in any of the languages concerned, but that it results from complex bilingual skills that enables speakers to code-switch between turns of different speakers in the conversation, sometimes between utterances within a single turn, and sometimes even within a single utterance.[20] The switching of codes enables speakers to change footing within the same conversation, to show solidarity or distance towards the discourse communities whose languages they are using, and to whom they perceive their interlocutor as belonging. By crossing languages speakers perform "cultural acts of identity".[21] A similar opinion states that "not only are identities reflected in languages but also constructed in, through and within them. Language can be or is a political statement and is or can be a medium of identity performance".[22]

Serious attempts have been made to typologize ailing minority languages based on extra-linguistic and speech behavior phenomena. These studies seem to conclude that the fundamental cause for shift is well known: speakers abandon their native tongue in adaptation to an environment where use of that language is no longer advantageous to them. This much might appear simple and uncontroversial. The more complex and obscure issue is w*hat* brings about the decreased efficacy of a language in a community. Besides access to material prosperity, researchers outline an intricate matrix of variables dealing with the community's self-identity, the relationship with other groups, the prestige of the language, the degree of political autonomy of the group, and linguistic attitudes among the speakers.

Emphasizing the strength of the speech community as a main factor in language maintenance, researchers also underline the idea that language preservation cannot be done by others and that the will and the attempts of the community itself are decisive for language maintenance. Linguists may help inform and advise the language community through research on language maintenance efforts or on the circumstances under which speakers may lose their first language and shift to the dominant language. Nevertheless, it requires enormous social and psychological self-confidence for any small group to insist on the importance of ancestral-language retention. This effort is considered as a struggle for a more humane, better society.[23]

THE STUDY

The next section presents an analysis of language use patterns of the Armenians in Lebanon. This process is the starting point for understanding the current everyday places and situations in which the interviewees use Armenian. In turn, the investigation of the frequency, usefulness, and opportunities interviewees have shed light on their use of Armenian in various contexts and situations, the choices they make, and the views they hold on the amount of Armenian they draw on in their everyday life relationships.

Interviewing was deemed crucial for a study that had not been embarked on before because respondents are "not so much repositories of knowledge – treasures of information awaiting excavation, so to speak – as they are constructors of knowledge in collaboration with interviewers".[24] The main goal of the interviews was to assess on a large scale the level of language use in Beirut. For these purposes, two sets of questions were prepared. The first set included a short demographic questionnaire that would provide information about age, sex, education and training, occupation, languages spoken, and information on how to contact the participants. The second group contained questions on language use (Appendix A). The interviews were carried out between January and August 2005 and were all conducted by the researcher herself. The interviewees are all Armenians, that is, their fathers are Armenian, and consequently they have the suffix *–ian* in their family name. They come from different neighborhoods and educational and socio-economic backgrounds.[25]

Some of the old people interviewed resented the study openly because they believed that these were private issues and that they should not be focused on directly and the findings made public. I tried to allay their concerns by explaining to them the importance of studying the present linguistic state of the community, diagnosing the situation, and finding practical solutions that would help the community maintain its ancestral language in the Lebanese diaspora. On the other hand, those between 40 and 55 welcomed the study and congratulated me on embarking on such an important and much needed examination of the community.

The extracts are designated by the age, gender, and number of the interviewee. The contribution, for example, of a 24-year-old male who was interviewee number 35 will be designated as 24M35, and so on.

PATTERNS OF LANGUAGE USE

Academic research is lacking, yet historical facts and the older interviewees' reports suggest that the pattern of language use was very different in the period following the survivors' settlement in Lebanon from what it is today. In the early and well into the mid-20th century, most Armenians used Turkish, Kurdish, village dialects, and Armenian, and the interviewees' anecdotes testify to the fact that Turkish was widely spoken by their grandparents and parents.

In retrospect, 80M75 notes,

> The Armenian language was forbidden in some of the Armenian villages of the Ottoman Empire, so our parents were obliged to speak Turkish. Therefore, when the survivors of the 1915 massacres reached Lebanon, for some the main language of communication was Turkish. I learned Turkish as a child because that was how we communicated at home and with most of our relatives.

There is further information, gleaned mostly from interviewees' memories, which allows comparisons between the language of the survivors and their offsprings:

> Looking back, I can understand why my father insisted that I go to school. He wanted me to learn Armenian rather than Turkish or Kurdish which were the main languages that we spoke at home. They reminded him of

the old country and the cruelty of the people his ancestors had lived with for very long years. (65M33)

Speaking Turkish was something natural for us. It was the only language we spoke at home. But my mother always made sure I spoke Armenian with my friends. I could feel inside of me that she wished I had never learned Turkish, but there was nothing she could do about it. I learned Armenian when I began going to the school behind our house. (70F63)

In fact, many interviewees report that even though Turkish was spoken with grandparents and parents, children spoke Armenian to each other:

As children, we spoke Armenian with each other at home, at school, and in the neighborhood but Turkish with our older relatives and grandparents. First, our parents encouraged us to use Armenian. Second, our teachers inculcated in us a sense of duty towards our language and ancestors. It is true that we learned Arabic at school, but it was not that important for us. (66M76)

My uncle, a prominent leader back then, used to visit the homes of the refugee Armenians and insist that they send their children to [Armenian] school, as he firmly believed that *hai tebrotse hai azkin miyag pergoutyounn e* (the Armenian school is the only salvation of the Armenian nation – A.J.). Turkish, however, constituted a major part of all our communications at home and in the neighborhood. (78M70)

My father did not speak Armenian. But that did not stop him from volunteering to build a tin-roofed school in the neighborhood for teaching Armenian language and history. He had lost his family and lands and had had enough of Turkish. It was too late for him to learn Armenian, but I could see his determination to make his children learn it. For him, learning Armenian meant defeating the enemy who had killed his father and uncles. (72M49)

These accounts explain the proficiency in Turkish of those interviewees who were over 55 and shed light on the historical impetus for clinging to Armenian and deeming it crucial at a time when the survivors most probably needed to learn Arabic to get along in their new environment. Another factor that might have retarded the acquisition of Arabic by the Armenians was the fact that Syria and Lebanon were under French mandate until 1943. Therefore, the official language was French. The situation changed when Lebanon gained its independence, and Arabic became the official language. However, even though the majority of the older interviewees answered that they are almost fluent in Turkish, they said that they hardly use it any more. Some admitted to still using it for story telling and proverbs.

Several interviewees mentioned that the Armenians lived in ghetto-like milieus complete with exclusive church, school, and market place. They led a life style where sometimes one could spend an entire existence without being exposed to any "outsiders". As in the case of other ethnic groups, Armenian communities tended toward social insularity in diaspora settings. While economic ties were quickly established with the larger society, Armenians tended to view excessive social and cultural relations with non-Armenians as being inimical to their survival as a close-knit community. "Centuries of persecution have deepened the sense of paranoia toward outsiders – *odar*s – who, even in democratic settings, are

digitised by A.R.A.R.@

sometimes regarded with apprehension lest they marry Armenians, thereby hastening the community's assimilation".[26] Hence, even though their school curricula included Arabic, Armenians made no effort to learn it as they did not need it. 70F63, who still lives in such an area, indicated that she hardly uses Arabic in her daily interactions. The main language of communication is Armenian. Her words, though, are instructive of the future that awaited Armenians once they left Bourj Hammoud, an area in Beirut known as "Little Armenia",

> I live in Bourj Hammoud where my neighbors are Armenian. Actually, once all my neighbors were Armenian, but they left looking for something better. They prefer to mingle with Arabs, and send their children to Lebanese schools. They hardly speak any Armenian. I am happy that I stayed here where my grocer and butcher are Armenian. I work in an Armenian institution, so unlike those who left, I can say that I hardly use Arabic. (70F63)

Similarly, 63M32 explained,

> I hardly use any Arabic. But sometimes I have to use it to communicate with the Arabic teacher at our school. You see, I like to mix with my own people with whom I know how to speak. I even buy my things from Armenian stores. I read and write Arabic well, but since I do not practice it a lot, I have come to notice that increasingly it takes me time to remember words.

70M85, who owns a publishing company, said jokingly,

> I just moved to a suburb of Beirut, and my neighbors call me *baron* (a term for a gentleman that Arabs use when talking with elderly Armenians – A.J.) because they know I am one of those Armenians who does not speak Arabic very well. The funny thing is that they start to talk to me in broken Arabic.

58M40 disclosed his knowledge of Arabic thus, "I avoid working with Arabs because my Arabic is very weak". 63F52 said, "We underestimated the importance of Arabic in school and concentrated on learning Armenian, English, and French instead. Now I can hardly say a sentence in Arabic". 74M47 said, "I can hardly speak Arabic, and when I need to, which is not that often, I quickly resort either to English or French". 55F26 said, "Luckily, my French is very good. It saves me from many awkward situations where I cannot express myself in Arabic. And I believe it is too late now for me to try and learn a new language".

These and other interviewees' accounts suggest that poor knowledge and restricted use of Arabic further limit their need or use of Arabic. On the other hand, they reported using Armenian almost everywhere and with everybody they meet, very little Arabic, and occasionally English or French, even though some of them had a fair knowledge of both or one of these western languages.

In fact, Armenians who settled in Lebanon after the Genocide opted for western languages, especially French and English, before they spoke Arabic. One reason, other than the one mentioned above, is that the prestige of Arabic and the power of the Lebanese government were disputable, as Lebanon was a French mandate. Moreover, self-imposed residential segregation kept the Armenian community insulated and made the need for Arabic unnecessary or basic in their daily interactions but French and English important for travel and commerce.

digitised by A.R.A.R.@

Hence, it is safe to say that these interviewees have frequent chances of using a little Turkish and more Armenian in their homes, neighborhoods, for their daily needs, and with the people they come across or interact with.

Akin to these responses, the majority of the interviewees between 40 and 54 reported that increasingly they speak Armenian only at home and with friends. 53F68 stated,

> Almost all my friends are Armenian, and I speak Armenian with them. At home my children know that they are not allowed to speak in any of the other three languages they know. They often complain, but I think they are doing fine.

58M40 said,

> Actually, your questions made me realize how little Arabic I use in my daily interactions. I have enough self-confidence to engage in a conversation in Arabic, but I have few opportunities to do so. I work in an Armenian school, where even the Arabic language teacher is Armenian. When I go home, the cycle continues. My neighbors are mostly Armenian, so I find it natural and comfortable communicating in my mother tongue.

Similarly, 42M86 summed up his peers' position when he reported,

> I have no contact with my college friends anymore, and all my friends are Armenian. Like me, they believe that we have to set good examples to our children by speaking 'clean' Armenian with each other. My children feel very proud of their Armenian heritage.

Exceptions were cases where the wives or mothers were Arabs. For example, 35M69 preferred to have the interview in English because he does not speak Armenian,

> Before we got married, we agreed that my wife would learn Armenian. Now my children speak Arabic and English. We mingle with her side of the family more, since my parents live in the mountains. Our neighbors and friends are Arabs, and they all know either French or English. I come home late, so I hardly have time to teach my kids Armenian or speak it with them.

Similarly, 39M28 interviewee speaks no Armenian. At first, though, his Armenian name deceived me, and I started talking in Armenian with him. I remember him explaining to me in Arabic, "Please, do not continue. I do not speak Armenian." During the interview, he explained,

> My mother is an Arab, and I grew up with practically no Armenian. My father always hoped that my mom would learn Armenian, but she did not. I married an Arab myself, and the only language we speak at home is Arabic. I wish I knew Armenian or at least my children could learn it, but it is too late now. (39M28)

By contrast to the older interviewees, most of the interviewees between 25 and 39 interviewed for this study reported using Armenian only with their parents and increasingly Arabic, French and/or English with siblings and maids. This age group disclosed that their Arabic was good or very good, and that they used it all the time with their neighbors, friends, while shopping, at the bank, in restaurants, at work, and government offices. While 73M35 sums up the position of his peers when he said, "Let *them* (the Arabs – A.J.) learn Armenian. It is too late for me to

learn Arabic", the accounts of the younger interviewees show that they prefer to use Arabic in order not to offend the Arabs, to show respect, good manners, and good will. As they expressed themselves in Arabic with greater ease, younger speakers answered that they had no problem refraining from using Armenian and communicating in Arabic in the presence of Arab friends.

For instance, 35F64 imparted, "When we get together with my neighbors for morning coffee, I speak only in Arabic because they do not know Armenian, but I know Arabic". 34F51 said, "I have many Armenian patients, but I have made it a rule to speak Arabic with them for the nurse to understand what is going on". 34M73 explained his reasoning, "I always stick to Arabic otherwise they feel offended and think we are keeping things from them or badmouthing them". 34M68 said, "Armenian is not accepted at all. My colleagues get angry if they hear me speak Armenian with a student or a colleague. So, I have learned to change my ways for their sake". "I automatically use Arabic and then switch to English or French as most of my friends are multilingual, like me," were the words 25F23 used to describe the languages she used when with Arab companions. The older groups had revealed that they were accustomed to communicate in Armenian and had to be reminded to use Arabic when in a group that does not speak Armenian.

Concurrently, we learn from the responses of interviewees between 18 and 24 that Armenian is mostly restricted to their home. The majority of these also reported that they used mainly Arabic, English, and/or French with siblings, maids, friends, teachers, at the university, in cafes, shops, and workplaces. Almost all reported that they knew English and French very well or fairly well. Moreover, the majority of them said that they had practically no Armenian friends. These interviewees also chose to label their proficiency in spoken Arabic as very good, and in fact some of them preferred to have the interview either in Arabic, English, or French rather than in Armenian. The samples below illustrate some of their language choices and patterns of language use, and their interpretation of the motivation guiding their choices:

> I use Armenian only with my father. With my mother I speak Arabic because she is an Arab and does not know Armenian. I find it very difficult to communicate with my grandparents on my father's side because I cannot seem to find the words in Armenian. (21M25)
>
> I have no Armenian friends. The school I went to was a local one. Even there, half of the student body was Armenian, but I refused to mingle with them. I was there to learn Arabic and make friends with the Arabs. Now that I am in college, all my friends are Arabs and like me they are multilingual. So we keep on jumping between Arabic, English, and French all day long. That is also what I do at home with my younger sister. (20M22)
>
> You should interview my younger brother. He can hardly make a sentence in Armenian. I at least can manage, but I use it only at home. (23F13)
>
> I use Armenian a little when I am home. Outside, I use only Arabic and English. I sometimes feel guilty though, especially when I go visiting my grandmother, and she recounts how her ancestors often paid with their lives for their choice to remain Christian and Armenian. (21M25)

digitised by A.R.A.R.@

These extracts from the youngest interviewees in the study highlight their interpretation and perception of their knowledge of Armenian and motivation in their choices. 21M25's words above echo what De Vos (1995) alludes to as feelings of guilt for failure to remain in one's group. Furthermore, her ancestors' act is explained by Fishman as a struggle for a life with dignity for the beloved language which is "often a struggle not merely metaphorically and defensively put but quite literally and physically expressed as well".[27]

Here are also some of the young interviewees' words repeated by more than one speaker: "I feel I am weak in Armenian. I cannot find words easily" (23M9), "I am criticized for switching to Arabic or French, but I have to" (22F66), "It takes time to make myself clear in Armenian because I do not know many Armenian words" (21F77), "I do not know if I will ever be able to conduct a conversation in only one language. It is natural. Everybody in Lebanon does it" (21F1).

The latter statement rings true because not only Armenians CS but almost all bilingual Arabs in Lebanon CS between Arabic, English, and French. However, one of the prominent differences between the two groups' linguistic practices is that Arabic, and to a certain extent English and French, dominate the media, politics, economy, school, administration, and other domains, unlike Armenian which is limited to being used exclusively within the speech community. Linguists describe such a situation as a hostile environment for a minority language to exist in. Moreover, the external threat to a minority language derives from these other domains and the weight of pressure falls in line with the importance these domains hold within the community. Researchers agree that the expansion of dominant languages is achieved by the means of spreading ideologies through the mass media, economy, and the education system. "Terms such as westernization, christianization, islamization, modernization, industrialization," Brenzinger remarks, "point towards reduction of diversity," and, consequently, assimilation by choice "will be the main cause of the worldwide decline of minority languages".[28]

It may be too ambitious to present a detailed reconstruction of language use patterns in the last 95 years, the time when the survivors arrived in Lebanon; however, these insights and comparisons between speakers of the same age but different generations show that language use in the community has changed. It is interesting to note that the frequency of Arabic, English, and French among Armenian speakers is increasing. It also shows that speakers below 40 are more likely to use more Arabic, English, and French in their daily interactions. They are more likely to use it because they have more opportunities to, as this is also the period when life changes from having a close affinity to the Armenian community to a more open, Arab-oriented life based on demography, communication, education, and employment.

NEW DIRECTIONS FOR FURTHER RESEARCH

What is the future of the Armenian language in Beirut? Apart from the fact that predictions about language shift are hazardous to make, the present study is the first step towards understanding the historical, social, and linguistic circumstances which are giving rise to changes. Even though some conclusions may be reached and educated guesses made, we cannot make generalizations. The

digitised by A.R.A.R.@

analysis and interpretation of further and larger amounts of empirical data are needed.

Another limitation of this study is that the sample does not include interviewees younger than 18. As the topic had not been researched before, it was necessary to include a representative number of older speakers in order to be able to make comparisons. It would be worthwhile undertaking another study that would target the younger members in the community to have a more complete picture of the present situation in Beirut.

In future research, including data concerning actual level of structural changes in grammar, types of changes, as well as structural motivations of change may enrich the data presented in this study or stand as independent studies, and broaden our knowledge and contribute to the wider field of LMLS.

A closely connected issue would be exploring the phenomenon of CS and its relation to linguistic loss. At present, many Armenian children are not acquiring Armenian as their first language. However, there are no scientific studies to back this up, and observation alone is not enough. Thus, it may be productive to extend the current research and examine a range of constructs, both at the level of language acquisition and at the level of individual speech behavior. Such a study would analyze the chances of the future transmission of the language and broaden and deepen our understanding of LMLS among Armenians.

As a pioneering study, it is beyond the scope of this paper to prescribe a detailed, step-by-step procedure that would make language maintenance likely. Therefore, it is essential that future studies target the development of operational, realistic, and practical steps and programs towards promoting language maintenance. In this sense, the present study might serve as a helpful resource for such future endeavors.

CONCLUSION

As shown above, the Armenian neighborhoods supported a pattern of social networks which were very localized and restricted in spatial scope well into the later years of the last century. The relative stability of these network boundaries was an important factor in sustaining Armenian-speaking communities. However, the 16-year-long civil war in Lebanon caused population density to change drastically. By the mid 1980s, the population had been halved, and major structural changes continued happening within the community in the years following the cessation of the conflict, that is, in the early 1990s. Population levels were no longer able in many areas to support traditional activities like schools, parish, and socio-cultural events. Changes in shopping, life style and recreation patterns, and shifts in migration patterns signified major transformations of social network patterns which occasioned changes in patterns of language use. These developments in the structure of the community and young people's choices of working outside the community served to intensify the frequency of interactions between Armenian-speakers and Arabic-speakers. There was also a growing involvement in social and occupational networks outside of the Armenian-speaking area.

Ongoing social, political, and economic changes affect identity, language maintenance, and language choices offered to individuals at a given moment in history.[29] For almost a century now, millions of Armenians have been living in diasporic communities where they have been subjected to shifts and fluctuations of language ideologies, ranges of identities, sociopolitical and socioeconomic trends, geographic adjustments, and more recently to globalization, consumerism, explosion of media technologies, and the post-colonial and post-communist predicament of belongingness.

This and other instances involving other minority or immigrant populations are becoming a major concern for scholars in the field of sociolinguistics. Consequently, while acknowledging that globalization is progressively increasing, (with religious fanaticism and political unrest punctuating recent history, especially in the Middle East), broadening the range of available language and identity options, there is growing concern among scholars about language use and language attitude, and patterns and networks of the use of minority ethnic languages in the world. What makes it difficult for minority languages to defend their position is that globalization as a whole is not rejected, but "an internal re-allocation of languages to functions is pursued that will also be partially acceptive of the culturally stronger Big Brother language".[30]

Retention of an original language is seen as disadvantageous as it interferes with internal desires of social mobility, power, and material advancement. The majority language is attractive because it facilitates outward movement from the indigenous community; there are new horizons which members of the community wish to reach towards, new standards of living to be achieved, and a new quality of life to be pursued.[31] The dominant language is necessary because it provides people with a bridge between the two worlds – an intelligibility bridge, without which their progress would be negligible. The minority/subordinate language by contrast has quite another role – to express the identity of the speakers as members of their community, foster family ties, maintain social relationships, and preserve historical links giving people a sense of their pedigree.

Linguistic human rights and minority education are increasingly recognized as burning social issues that must be resolved if multilingual societies are to be culturally and linguistically democratic and avoid fragmentation through internal implosion or revolutionary explosion.[32] Before the twentieth century, people speaking majority languages thought that speakers of minority languages were simply unlucky or backward.[33] Such people were encouraged to abandon their language and their old-fashioned ways as soon as possible. In other words, attitudes were unfavorable to minority languages but benign. This view is countered by sharply different perceptions in certain of the diaspora's home country: that language rights are basic to pluralistic democratic societies, indeed that they are part and parcel of human rights.[34]

Researchers, concur that neither institutions nor technology can replace individuals or home-based activities. Thus, optimally, efforts need to be exerted towards creating a linkage system, whereby young parents and adolescents engage in functions organized by cultural, sports, literary, or historical clubs in order to utilize their ethnic language or to relearn it and to socialize children into an

environmentally utilized language. Intergenerational mother-tongue transmission and historical knowledge are crucial, and they should constitute the goal of every activity.

For successful language transmission and maintenance, regular social interaction between community members, use of the community language in the home, positive attitudes to the language, residential contiguity, resistance to inter-ethnic marriage, support for community-language schools, a positive orientation to the homeland, and community-identified religious organizations are of utmost significance.[35] However, that for these functional objectives to be successful, they should be coupled with "a continuing ethnohumanistic, ethnoreligious and ethnocultural constellation of beliefs, behaviors and attitudes," for only these have the potential to take precedence over the materialistic view of a globalized world.[36]

A language is the emblem of its speakers. That is, the words people utter refer to common experience. They express facts, ideas, or events that are communicable because they refer to a stock of knowledge about the world that other people share. From this membership, they draw personal strength and pride, as well as a sense of social importance and historical continuity. Sociolinguists assert that researchers must create opportunities for the people "to improve morale so that they come to think of their language with feelings of confidence, self-esteem, and pride. Only in this way will the community develop an ability from within to deal with the pressure of ongoing change".[37]

APPENDIX A
Questions on the use of language

1. List the places in which you use the Armenian language.
2. List the places in which you use the Arabic language.
3. List the places in which you use English/French.
4. With whom do you speak mainly Armenian?
5. What language do/did you speak with your grandparents?
6. What language do you speak at home?
7. What language do you speak in the street in Beirut?
8. What language do you speak with friends you meet?
9. What language do you speak in restaurants?
10. What language do you use at the supermarket?
11. What language do you use in a bank?
12. What language do you use in a group of friends where there are both Armenian and Lebanese people?
13. What language do you use to email Armenian friends and relatives?
14. Do you know how to write in Armenian?
15. Do you know how to read Armenian?
16. Can you tell of times when the expression you want to use comes to you only in Armenian, but you can't say it because you're in a group that does not speak Armenian?

digitised by A.R.A.R.@

17. Have you ever wanted to conduct a discourse in Armenian, but you couldn't think of the words, and so you had to speak Arabic/English/French? Can you mention one or two situations in which this has happened?
18. How is / was the Armenian spoken by your parents?

APPENDIX B
Participants in the interviews

Age	Female	Male	Total
18-24	19	18	37
25-39	13	8	21
40-54	8	16	24
55 and older	4	16	20
Total	44	58	102

Age	Attended Armenian schools
18-24	14 out of 37
25-39	11 out of 21
40-54	23 out of 24
55 and older	19 out of 20

Educational level	Number
Elementary	9
High school	8
University student	42
BA/BS	18
MA/MS	22
PhD	3

Occupation	Number
University student	42
Housewife	6
Administrator	7
Taxi driver	3
Journalist/Editor	6
Writer/Poet	5
Medical doctor	4
Educator	13
Businessperson	9
Unskilled jobs	5
Priest	2

digitised by A.R.A.R.@

ENDNOTES

[1] Adrian Pavlenko and Aneta Blackledge, *Negotiation of Identities in Multilingual Contexts,* Clevedon, Multilingual Matters, 2004.

[2] A. G. Aprahamian, *Hamarod Urvakidz Hay Kaghtavayreri Badmoutyan* (*Short Review of the History of Armenian Colonies*), Vol. 2, Yerevan, Hayasdan Press, 1967.

[3] David McDowell, *Lebanon: A Conflict of Minorities,* London, Minority Rights Groups, 1986.

[4] Michael C. Hudson, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, New York, Random House, 1968.

[5] Hrayr Dekmejian, "The Armenian Diaspora" in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People: From Ancient to Modern Times,* 2 vols., Vol. 2, New York, St. Martin's Press, 1997, p. 416.

[6] Bournoutian, p. 345.

[7] *The Europa World Yearbook 2003,* vol. 2, London, Europa Publications.

[8] McDowell, 1986, p. 8.

[9] Joan Swann, Ana Deumert, Theresa Lillis, and Rajend Mesthrie, *A Dictionary of Sociolinguistics,* Tuscaloosa, University of Alabama Press, 2004, pp. 172, 174-5.

[10] Ibid.

[11] Peter Sercombe, "Language Maintenance and Shift: a Review of Theoretical and Regional Issues with Special Reference to Borneo" in Maya K. David (ed.), *Methodological and Analytical Issues in Language Maintenance and Language Shift Studies,* Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002, pp. 1-19.

[12] Einar Haugen, "Problems of Bilingualism", *Lingua,* vol. 2, 1950, pp. 271-290.

[13] Uriel Weinreich, *Languages in Contact: Findings and Problems*, The Hague, Mouton, 1953.

[14] William F. Mackey, "The Description of Bilingualism," *Canadian Journal of Linguistics,* 7, 1962, pp. 51-58.

[15] Heinz Kloss, "German American Language Maintenance Efforts" in Joshua Fishman (ed.), *Language Loyalty in the United States: the Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups,* The Hague, Mouton, 1966.

[16] Joshua Fishman (ed.), *Advances in the Sociology of Language*, vol. 1, The Hague, Mouton, 1971.

[17] Nancy Dorian, *Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death,* Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

[18] Suzanne Romaine, *Bilingualism,* 2nd ed., Oxford, Blackwell, 1995.

[19] Li Wei (ed.), *The Bilingualism Reader,* London, Routledge, 2000.

[20] Pieter Muysken, *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing,* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

[21] Claire Karmsch, *Language and Culture,* Oxford, Oxford UP, 1998.

[22] Awad Ibrahim, "Hey, Whassup Homeboy? Becoming Black: Race, Language, Culture and the Politics of Identity", unpublished Ph.D. thesis, OISE/UT, Toronto, 1998, p. 13.

[23] Joshua Fishman (ed.), *Can Threatened Languages be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: a 21st Century Perspective,* Clevedon, Multilingual Matters, 2001.

[24] James A. Holstein, and Jaber F. Gubrium, "Active Interviewing" in David Silverman (ed.), *Qualitative Research: Theory, Method and Practice,* London, Sage, 1997, pp. 113-29.

[25] For a detailed profile of the participants in the study, please, refer to Appendix B.

[26] Dekmejian, p. 439.

[27] Fishman, 1997, p. 336.

digitised by A.R.A.R.@

[28] Matthias Brenzinger (ed.), *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, Berlin, de Gruyter, 1992, p. 282.
[29] David Crystal, *Language Death*, Cambridge, Cambridge UP, 2000.
[30] Fishman, 2001, p. 7.
[31] Ibid.
[32] Tove Skutnabb-Kangas and Robert Phillipson, *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*, Berlin, Mouton de Gruyter, 1994.
[33] Andrew Dalby, *Language in Danger: The Loss of Linguistic Diversity and the Threat to Our Future*, New York, Columbia University Press, 2003.
[34] Yasir Suleiman (ed.), *Language and Society in the Middle East and North Africa: Studies in Variation and Identity*, Surrey, Curzon, 1999.
[35] Janet Holmes, Mary Roberts, Maria Verivaki, Anahina Aipolo, "Language Maintenance and Language Shift in Three New Zealand Speech Communities," *Applied Linguistics*, vol. 14, no. 1, 1993, pp. 1-24.
[36] Fishman, 2001.
[37] Crystal, p. 111.

ԼԵԶՈՒԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԵՐԸ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ՄԷՋ ԱՆՑՆՈՂ 95 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

(Ամփոփում)

ԱՐՏԱ ՃԷՊՉԵԱՆ

Յօդուածը նախ կ՚անդրադառնայ լեզուապահպանումի եւ լեզուափոխութեան տուն տուող ընկերային, տնտեսական, պատմական, մշակութային եւ այլ ազդակներու՝ ընդգծելու համար որոշ գործօններու ազդեցութիւնը փոքրամասնութիւններու դիմագրաւած մարտահրաւէրներուն, եւ ներկայացնելու անոնց լեզուական անդրադարձը ներկայի եւ ապագայի սերունդներուն լեզուապահպանման ճիգերուն վրայ։

Յօդուածը հակիրճ կը ներկայացնէ 1915էն ետք Լիբանան հաստատուած հայերուն ընկերային, տնտեսական, քաղաքական եւ կրթական իրավիճակները։ Ան կը վերլուծէ 18-80 տարեկան պէյրութաբնակ հայերու հայերէնի գործածութեան պարագաները՝ տարբեր միջավայրերու մէջ։ Սերտողութիւնը ցոյց կու տայ թէ համայնքին լեզուներու գործածութիւնը փոփոխութեան ենթարկուած է՝ արաբերէնի, անգլերէնի, ֆրանսերէնի գործածութիւնը աւելցած է, եւ 40 տարիքէն վար անձեր աւելի հաւանականութիւն ունին զանոնք գործածելու իրենց առօրեային մէջ, որովհետեւ անոնք աւելի առիթներ ունին ոչ-հայ ընկերութեան հետ շփումներ ունենալու՝ բնակութեան վայրի, հաղորդակցութեան, կրթութեան, գործի, եւ այլ պատճառներու բերումով։

Հետեւաբար, ըստ ընկերալեզուաբաններու, մայրենի լեզուի պահպանման եւ յաջող փոխանցման համար անհրաժեշտ է որ փոքրամասնութեան անդամները յաճախ հանդիպին, տան մէջ գործածեն իրենց լեզուն, դրական կեցուածք ունենան իրենց մայրենի լեզուին հանդէպ, հետու մնան օտար ամուսնութիւններէ, նեցուկ կանգնին իրենց զպրոցներուն եւ ամուր պահեն իրենց հաւատքը։

digitised by A.R.A.R.@

ՏԷՐ ՓԻԼԻՊՈՍ (ՓԻԼԻՊՊԷ) ԹԵՔԻՐՏԱՂՑԻ ՈՒ ԻՐ ՏԱՂԵՐԸ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Ցետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք ԺԷ. դարավերջին եւ ԺԸ. դարասկիզբին ապրած ու ստեղծագործած անձանօթ տաղասացի մը՝ Տէր Փիլիպոս քահանայ Թեքիրտաղցիի վեց տաղերը, որոնք, ի բացառեալ մէկէն, կ՚ենթադրենք որ անտիպ են ու կը հրատարակուին առաջին անգամ։

Միջնադարեան հայ բազմաթիւ տաղասացներու նման, Տէր Փիլիպոսի մասին եւս կենսագրական ծանօթութիւնները խիստ ժլատ են։ Սակայն, ինք իր նմաններէն կը տարբերի անով, որ ըլլալով նաեւ բեղուն գրիչ, իր ընդօրինակած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ իր մասին յաճախ ձգած է կենսագրական որոշ տուեալներ, որոնց ապաւինելով կ՚ուրուագծենք իր կեանքի ուղին։

Մեր տրամադրութեան տակ եղած ձեռագրացուցակներուն մէջ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած ձեռագիրներէն կարելի եղաւ գտնել հետեւեալները.-

Ա. «Կանոնագիրք», ընդօրինակուած՝ 1703ին, Քիլիս։ Ձեռագիրը նախ ունեցած է անանուն գրիչ մը, ապա զայն չարունակած է Փիլիպոս Երէց[1]։ Ձեռագիրին ճակատագիրը անձանօթ կը մնայ մեզի։

Բ. «Ժողովածոյ», ընդօրինակուած երեք տարբեր գրիչներու կողմէ Քիլիսի մէջ, 1709-1711, 1705-1711 եւ 1712ին։ Ձեռագիր այս մատեանը կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 10945[2]։

Տէր Փիլիպոս գրիչն է անոր մէկ մասին միայն, ուր ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. [91բ] «Ա[ստուծո]վ աւարտեցի ես զառածեալս մեղօք Տ[է]ր Փիլիպպէս ի քվին ՌՃԿԱ [1712], մարտի ամսոյն ելլն եւ ի ապարիլ ամսոյ մուտն [92ա] ի Քիլիս գիւղաքաղաքի, այսքան թետրիկս որ յաղաքս հոգեւորական բանի հարցմունս արարեալ մեծի վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տաց Աթանասի եւ Կիւրղի, եւ սա տեսեալ ինձ ընծա քիլիսցի Մխիթար բանասէրս ասաց ինձ գրել եւ ես ըստ տկար մարմնովս ծրեցի ի պիտոյս իւր որս բարով վայելէ եւ երկարեալ ժամանակաւորութ[եամ]ք օգտեսցի ամէն»։

Գ. «Ճառընտիր», ընդօրինակուած 1718ին։ Կը պահուէր Մշոյ երբեմնի Մաթին-Պետրոս Առաքեալի Վանքին մէջ, ձեռագիր թիւ 131[3]։ Ձեռագիրը ցուցակագրողը՝ բանասէր Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, թիւրիմացութեամբ գրչութեան վայր նշանակած է Դալար Ձոր գիւղը, հիմնուելով գրիչի չափածոյ յիշատակարանին մէջ յիշուած պատուիրատու՝ Տօնապետ Շահինի մասին եղած հետեւեալ տողերուն վրայ.

«Տեսեալ զսա միւն Սասընցի,
Էր գաւառէն Սաճասայրի,
Մօտ քաղաքէն էր Հրզվէցի,
Եւ ի գիւղէն Դալար-Ձորի»[4]։

Այսքանը բաւարար հիմք չէ անշուշտ, որ Դալար Զորը ընդունինք որպէս ձեռագիրի գրչութեան վայր։ Այն հաւանաբար ընդօրինակուած ըլլայ Քիլիս, մանաւանդ որ Տէր Փիլիպոս նոյն յիշատակարանին մէջ կը նշէ թէ իր դուստրը՝ Եփրոսինը օժանդակած է իրեն՝ թուղթ կոկելու ժամանակ։ Դժուար թէ Տէր Փիլիպոս ընտանեօք մեկնած ըլլար Դալար-Զոր եւ հոն օրինակած ըլլար յիշեալ ձեռագիրը։

Դ. «Տօնացոյց», ընդօրինակուած 20 Յունիս 1722ին, հաւանաբար Քիլիս, Տէր Փիլիպոսի ու իր զաւկին՝ Զաքարիա Տիրացուի համար։ Այս Ձեռագիրը կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեաններու Մատենադարան, թիւ 1224[5]։

Ձեռագիրը նկարագրողը՝ Հայր Համազասպ Ոսկեան, ձեռագրի գրչութեան վայր յիշած է Թէքիրտաղը, հաւանաբար հիմնուելով գրիչ Տէր Փիլիպոսի՝ ինք իր մասին յայտնած այն տեղեկութեան վրայ, որ ինք ծնունդով Թէքիրտաղցի է։ Մենք ձեռագիրը Թէքիրտաղի մէջ օրինակուած ըլլալու մասին ո՛չ մէկ ակնարկութեան հանդիպեցանք ձեռագրի մէկէ աւելի յիշատակարաններուն մէջ, այնպէս որ սխալ չ՚ըլլար ենթադրել, թէ ան օրինակուած ըլլայ Քիլիս։ Աւելցնենք նաեւ, որ գրիչը իր գլխաւոր յիշատակարանին մէջ տեղ մը ինքզինք կոչած է «գնչտեհացեալս», որ իր՝ Թէքիրտաղէն դուրս գտնուելուն յաւելեալ մէկ ապացոյցն է։

Ե. «Ժողովածոյ», ընդօրինակուած՝ Քիլիս, 1724ին։ Գլխաւոր գրիչն է Տէր Փիլիպոս, իսկ վերջին մասերու գրիչը՝ Սարգիս Երէց Ատանացի։ Ձեռագիր այս մատեանը կը գտնուի Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի Մատենադարանը, ձեռագիր թիւ 1537[6]։

Վերոյիշեալ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն ընձեռած ժլատ տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով փորձենք ուրուագծել Տէր Փիլիպոս քահանայի կեանքին գլխաւոր հանգրուանները։

Տէր Փիլիպոս քահանայ բնիկ Թէքիրտաղցի (Ռոտոսթօ-Թագուոր Տաղ) է, բայց կեանքին մեծ մասը անցուցած է Քիլիս, ինչպէս ինք կ՚ըսէ իր չափածոյ գոյգ յիշատակարաններուն մէջ՝

«Ես ծննդեամբս Թէքիրտաղցի,
Եղէ սնընդեամբս Քիլիսցի»[7]։

կամ՝

«Ես ի Քիլիս բնակէի,
Թէպէտ բնական աստի չէի,
Սնա զարգացայ աստ մնացի»[8]։

Ան Թէքիրտաղէն Քիլիս գաղթած է շատ կանուխ։ Կը յիշուի որ 1680ին ստացած է Քիլիսի մէջ Մկրտիչ Դպիր Զէյթունցիի գրչագրած Երուսաղէմի թիւ 1661 «Հին կտակարան»ը[9]։ Հոն, Տէր Փիլիպոս կը բնութագրուի որպէս «Թէքիրտաղցի մահտեսի Փիլիպոս դպիր», իսկ ծնողներուն համար կ՚ըսուի, թէ անոնք արդէն մահացած են։

Տէր Փիլիպոս որդին է Թէքիրտաղցի Խուպէսէրի որդի ըռէնչպէր[10] Յակոբի եւ Գայիանէի։ Եղբօր անունն է Նիկողայոս։ Քեռիներն են՝ Ղըշօղլի[11] մահտեսի Խաչատուր, մահտեսի Գրիգոր եւ Իգնատիոս։

Կինը կը կոչուէր Մարգարիտ, դուստր՝ Ղոզանի, զաւակը՝ Տիրացու Զաքարիա, հարսը՝ Գայիանէ, թոռնուհին՝ «ղեռաբոյս» Մարթա, դուստրը՝ Եփրոսինէ, փեսան՝ խոճա Ղազար։

digitised by A.R.A.R.@

Երբ Տէր Փիլիպոս 1680ին իր ծննդավայր Թեքիրտաղէն հեռու էր արդէն եւ կը յիշուի որպէս մահտեսի ու դպիր, ապա կարելի է ենթադրել, որ ան ծնած է առնուազն 1650 կամ 1660ականներուն։ Անոր անուան վերջին անգամ կը հանդիպինք 1724ին, արդէն «դեռաբոյս» թոռնուհիի մը որպէս մեծ հայր։

Տէր Փիլիպոսի «հոգեւոր հայրն» է Զաքարիա «աստուածաբանութեան վարդապետ»ը, զոր երախտագիտութեամբ կը յիշէ ինք իր յիշատակարաններուն մէջ։

Տէր Փիլիպոս իր զաւակը կոչած է Զաքարիա, հաւանաբար ի յիշատակ իր ուսուցիչին՝ Զաքարիա վարդապետին։

Ձեռագրաց յիշատակարաններու մէջ քանի մը անգամ կը հանդիպինք յիշեալ Զաքարիա Մալազ Վարդապետ Քիլիսեցիին, որ ըստ երեւոյթին շուշտակ վարդապետ մըն էր։ Յիշուած է նաեւ անոր զաւակը՝ Ալեքսանը, իսկ աշակերտներէն, բացի Տէր Փիլիպոսէն, ծանօթ է անունը Իգնատիոս Եւդոկիացի-ի[12]։ Զաքարիայի մասին կ՚արժէ մանրամասնել, որ ան Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան այրին մէջ կ՚աւարտէ ընդօրինակութիւնը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի թիւ 542 «Հին կտակարան»ին եւ 1656ին զայն կը նուիրէ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքին[13]։ Նոյն՝ 1656ին, ան նոյն վանքին կը նուիրէ նաեւ այլ ձեռագիր մը՝ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի թիւ 1323 «Ժողովածոյ»ն[14]։ Միւս կողմէ, ան ստացած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի թիւ 1963 «Աւետարան»ը եւ ի յիշատակ իր որդւոյն՝ Ալեքսանին, զայն նուիրած է Սրբոց Յակոբեանց Վանքին[15]։

Զաքարիա վարդապետ մահացած է 14 Հոկտեմբեր 1685ին, Քիլիս, ըստ իր զաւկին ձգած մէկ յիշատակագրութեան[16]։

Նկատելի է այն, որ Տէր Փիլիպոսի հոս հրատարակուող վեց տաղերէն երեքը թուագրուած են ու կը կրեն նոյն թուականը՝ 1708, հետեւաբար պիտի ենթադրել, որ եթէ ան տարուան մը ընթացքին գրած է երեք տաղ, ապա ան եղած պիտի ըլլայ բեղմնաւոր տաղասաց մը ու հաւանաբար բազմաթիւ այլ տաղեր եւս հեղինակած, որոնք կա՛մ չեն հասած մեզի եւ կամ ցարդ կը մնան անծանօթ։

Այստեղ հրատարակուած առաջին չորս տաղերը վերցուցած ենք Ջմմառի Վանքի թիւ 609 ձեռագրէն[17]։ Քննելով այս ձեռագիրը, հաստատ կարելի է ըսել, որ ան ԺԸ. դարասկզբի գրչութիւն է[18]։ Անոր պատճէնները ստացած ենք Պետրոս Արք. Միրաթեանի եւ Հայր Վարդան Գազանճեանի միջոցով։

Յիշեալ չորս տաղերուն հետ հրատարակութեան կու տանք նաեւ Տէր Փիլիպոսին վերագրուող երկու չափածոյ անտիպ յիշատակարաններ եւս, զորս վերցուցած ենք իր ընդօրինակած Վիեննայի թիւ 1224 ձեռագրէն։ Զայն նկարագրող Հայր Համազասպ Ոսկեան իր ցուցակին մէջ ակնարկութիւն ըրած է այս չափածոյ զոյգ յիշատակարաններուն մասին, բայց չէ հրատարակած զանոնք։ Անոնց պատճէնները ստացած ենք հայագէտ՝ Փիթըր Քաուիչէն[19]։

15 Ապրիլ 1708ին, Քիլիս քաղաքը կը պատուհասուի մարախի աննախադէպ յարձակումով, որուն աւելի ետք կը յաջորդեն նաեւ ուրիշներ[20]։ Աղէտը կը տեւէ երեք ամիս՝ աւեր ու մնաս սփռելով ամէն կողմ։ Դէպքը այնքան ծանր կ՚ազդէ Տէր Փիլիպոսի վրայ, որ ան ընդարձակ ոտանաւոր մը (41 տուն) կը գրէ այս առիթով՝ մանրամասնօրէն նկարագրելով քաղաքին վիճակն ու մարախին գործած աւերը։

digitised by A.R.A.R.@

Մարախի աւերներուն նուիրուած միակ բանաստեղծութիւնը չէ այս միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ։ Կան նոյն նիւթին նուիրուած մէկէ աւելի այլ գործեր եւս։ Տէր Փիլիպոսինը մեզի ծանօթներուն մէջ կը մնայ ամէնէ՛ն ընդարձակն ու առաւե՛լ մանրամասները։

Մարախի գործած աւերը օրին այնքան մեծ եղած է, որ միջնադարեան բազմաթիւ հեղինակներ չեն մոռցած այդ մասին գրել նաեւ իրենց ձգած ժամանակագրութիւններուն մէջ։

Տէր Փիլիպոսի մարախի նուիրուած տաղի առաջին երկու տուները գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած են 1713ին Երեւանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը չափածոյ յիշատակարանին մէջ.

«Ի թիւ հազար հարիւր վաթսուն,
Երկու աւել ի հետ ի նոյն[21],
Եկաւ մարախ բազում անհուն,
Ի քաղաքն Երեւանուն։

Ծածկեալ եղեւ երես օդոյն,
Եհեղ երկնից իբրեւ զձիւն,
Թռաւ իջաւ մէջ արտերուն,
Սկսաւ ուտել իբրեւ զշուն»[22]։

Մարախի գործած աւերներուն մասին հետաքրքրական հաստատումներ կը կատարէ բանաստէր Առաքել Մնացականեան Ժէ. դարու երգիչ Քոսա Երէցի՝ մարախի նուիրուած մէկ երգին հրատարակութեան առիթով։ Մնացականեան կը յիշէ, թէ «մարախային աղէտներու» պատճառով, յաճախ տեղի ունեցած են սով եւ նոյնիսկ՝ գաղթ։ Ժողովուրդը մարախը նմանցուցած է օտար բռնակալներու։ Գրիչ մը, Լենկ Թիմուրի արշաւանքի սարսափները նկարագրած ժամանակ, յիշած է նաեւ մարախի գործած աւերները, աւելցնելով որ Լենկ Թիմուրն ու մարախը միասին մտան Հայաստան ու աւերեցին զայն[23]։

Մարախի պատուհասի պատկերը ամբողջացնելու համար, մեր կողմէ աւելցնենք նաեւ այն, որ արաբ մեծ լուսաւորիչ, գրող, բնիկ Հալէպցի՝ Ապուլ Ռահման Ալ Քաուաքիպի (1849-1902) առիթով մը գրած է թէ՝ «Երեք են մայր ամենայն չարեաց՝ ոջիլը, թուրքը եւ... մարախը»։

Պատահական չէ ուրեմն, որ մեր նախնիները ողբեր ու երգեր ձօնած ըլլան մարախին ու անիծեն զինք ու իր գործած չարիքները։

Հոս հրատարակուող չորրորդ բանաստեղծութիւնը տեղ գտած է նաեւ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած Երուսաղէմի թիւ 1537 «Ժողովածոյ»ին մէջ եւ հրատարակուած՝ Նորայր Եպս. Պողարեանի կողմէ, իր կազմած ձեռագրաց ցուցակին մէջ՝ «Տաղ ասայ որ ի քնոյն զարդի» բնաբանով[24]։ Այստեղ հրատարակուող օրինակը տպագիրէն ունի չնչին տարբերութիւններ, զորս չենք նշեր։

Ա.

[Թերթ 13ա] ՈՏԱՆԱՒՈՐ ՎԼ[Ա]ՅՆ ՄԱՐԱԽԻ ԱՐԱՐԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԷ ԸՍՏ ԸՌԱՄԿՕՐԷՆ[25]

Ի թիւ հազար հարիւր իսուն,
Երթն աւելի ի հետ ի նոյն[26],
Եկեալ մարախ բազում անհուն,
Ի տասն եւ հինկ ապրիլ ամսոյն։

digitised by A.R.A.R.@

Ծածկեալ եղեւ երեսս յօդոյն,
Եհեղ երկնից իբրեւ գձիւն,
Թռեաւ իջեալ մէջ սարերոյն,
Թաղեաց որդունք ի հող գետնոյն:

Ամեաց անդէն օրս քանոյն,
Չի քօն անձրեւ կայր աւուրս նոյն,
Իսկ մայիսի օր քսանոյն,
Թաղեալ որդունքն ձաքս հանոյն:

[13բ] Ելեալ ձագերն շատագոյն,
Իբրեւ ճանճերս մանտրագոյն,
Ուտել սկըսան խոտ կանաչնոյն,
Մինչեւ հասան ցան արտերուն:

Չինչ հանդիպեալ առաջ նոցոյն,
Կանաչ այգիք այլք խուտարնոյն[27],
Լափեցին զետ ո[ր]պ[էս] զշուն,
Ուր հանդիպան ոչ եւս թողուն:

Եղեւ զարմանք ամենեցուն,
Մարախք հասին եզեր շենոյն,
Քիլիս կոչեալ քաղաք գիւղոյն,
Մտեալ տրներն Հոռոմ Թաղոյն:

Փախեան յարտաքս տանէ միջոյն,
Չի մնաց անդէն գիշերն ի բուն,
Որժամ եղեւ առաւօտուն,
Նա ցրվեցաւ շատ տանէ ի տուն:

Անդէն սփռեալք քաղաք կիսոյն,
Եհաս շուկայն վառէլիքնոյն,
Մտեալ մըզկիթսն տաճկընոյն,
Եւ մընարայն[28] տեղ բա[ր]ձրացոյն:

Դեռ թիւս չեկեալ այս մարախնոյն,
Զայս բան գործեաց ցեղ ցեղագոյն,
Յոր տունս [14ա] մտեալ եւ ըռաֆնոյն
Թօփ կոյզ լինէր վեր առիքնոյն:

Լցվին ճառայք[29] մէջ ջրերոյն,
Եւ ի եփեալ կերակրներոյն,
Մեծ զարհուրանք առին մարդուն,
Չետ փարատն եգիպտացոյն:

Ճիչ բառնալով տան մարդերոյն,
Աղաղակեն դէմս Ա[ստծո]յն,
Ինչ պատու[հ]աս է մեր գլխոյն,
Որս եղեւ աւուրս սոյն:

Այս քաղաքիս բռնաւորնոյն,
Որ եւ ազգաւ էր հագարոյն[30],

Հասան աղայ մեծ վօյվատուն[31],
Նա քաղաքէն էր Զիլէոյն[32]:

Եհան հրաման տան ամենոյն,
Ամէն դրան մէկ մարդ ելնոյն,
Չի հաւաքեն մարախն անհուն,
Բերեալ լնոյն ի մէջ գբոյն:

Ժողովեցին իբրեւ զձիւն,
Մոքս ԵՃ եւ մէկ իսուն[33],
Լցին մարախ մէջ հորերուն,
Սայլեր եղին վերա բերնոյն:

Նա ոչ հատաւ անդաստանոյն,
Դեռ կայր [14բ] եւս յոլով անհուն,
Չետ զհեղեղս անձրեւոյն,
Վազեն գնան ուր կամենոյն:

Մինչեւ զբեռս արձակոյն,
Թռեալ երթան եզեր ծովոյն,
Հրամանաւ ստեղծողոյն,
Թափին ի ծովն յովկիանոյն:

Չվերջի բանն դեռ հայենոյն,
Թէ զինչ լինի առ ապառնոյն,
Միայն ասեն մեր մօլացնոյն,
Դեռ այս քիչ է այլ չաւելնոյն:

Իսկ ի Յունիս երից տասոյն,
Նոյն մարախէն յետ նոր գալոյն,
Ապրիլ ամսէն Յունիս միջոյն,
Ոչ պակասեաց աւուրն ի բուն:

Կրկին պաշարեաց քաղաք եզրոյն,
Իբրեւ պատնէշս քշնամոյն,
Մտեալ ի քաղ ֆէլլահներոյն[34],
Եւ այլ քաղեր վար եւ վերոյն:

Ապայ ի մէջ եկեղեցոյն,
Նախ ի յունաց յետոյ հայկոյն,
Եկեր զարիշն հետ թըթենոյն,
Եւ թզենիքն հետ նըռնենոյն:
[15ա] Ոչ թէ միայն մեր ժամերուն,
Այլ եւ մըզկիթ տաճկըներուն,
Եւ ի տներն ամենեցուն,
Չետ անասուն այսպէս առնոյն:

Այլ եւ արտաքս անդէնոյն,
Ածուքներս եւ թէ այգոյն,
Կերեալ կանաչ բովանդակնոյն,
Դարձոյց անտառ այրեցելոյն:

digitised by A.R.A.R.@

Սոյն քաղաքի խուռ մարդերոյն,
Թէ մեծամեծ եւ փոքրագոյն,
Պառաւ[35] կանայք աղչըկունքնոյն,
Առեալ ի ձեռս հին շորերոյն:

Ոմանք աւել ցախ փայտերոյն,
Կացեալ որմի տակ փողոցնոյն,
Այլ եւ տանիս տանս ամ[են]ոյն,
Քիշ քիշ առնեն տուն մի՛ մտնոյն:

Նա ոչ անսար նոյն սիրելոյն,
Եւ ոչ վախէր մեռանելոյն,
Թէպէտ մեռեալ բազումք եղնոյն,
Կենդանիքն այլ են շատագոյն:

Այսքան աւուր յետ ժողովոյն,
Ճար ոչ եղեւ իւր հատնելոյն,
Թուլըս ետուն գնալ դիմոյն,
[15բ] Ուր կամենայր շրջէր հոլոյն:

Զի քէ լինէր այս ցորենոյն,
Կամ քէ կերեալ գարըս տնոյն,
Մարդ չէր գտնոյր ի հացերոյն
Մեռնէր քաղցած եւ ի նոթոյն:

Ցորեանք մնացին ի հետ գարուն,
Մանկաղեցին կալըս կասուն,
Արագ արագ բերեն ի տուն,
Զի մի ն[ո]ց[ա] չար եւս առնոյն:

Ոչ էր եղեալ այսպիսի բան,
Եւ չէր տեսեալ ծեր մարդերոյն,
Սոքա էին խոշորագոյն,
Քան զեկեալն առաջագոյն:

Տեսողք այգեաց եւ ածուքնոյն,
Ափըսոսան լան կսկըծուն,
Աւաղ կարդան իւրեանց հոգոյն,
Հիանալով կան ափշենոյն:

Թեւ արձակեաց մարախն անհուն,
Թռեաւ ելաւ երես օդոյն,
Շուգս էհարկ արեգակոյն,
Յունիս քսան հինկ օր ամսոյն:

Սոքա եւս չարս գործոյն,
Զինչ մնացեալ [16ա] կայր կանաչնոյն,
Ուտեն գնայն այս երկրնոյն,
Ոչ եմք գիտակ թէ ուր գնոյն:

Աւէր արկին անդաստանոյն,
Ոչ թողուցին պար ծառերոյն,

digitised by A.R.A.R.@

Եւ ոչ յայգիք խաղողներոյն,
Նա ոչ խաւարտ պարտէզներուն:

Տունն աւերի այս մարախնոյն,
Այսչափ զարար[36] արիւն մարդոյն,
Սոքա չառին եղբայրք սիրոյն,
Այլ Ա[ստուծո]յ էր բարկութի[ւն]:

Մեղա գոչեմք եղբայրք սիրոյն,
Նա սէր արէք հետ ընկերնոյն,
Դուք վերուցէք զատելութի[ւ]ն,
Եւ ստացէք զխաղաղ բնութի[ւ]ն:

Եթէ չառնէք համեստութի[ւն],
Եւ չի գործէք զբարութի[ւն],
Օձսս առաքէ ո[ր]պ[էս] հնոյն,
Եւ այլ սողունս պէս պէսս գոյն:

Լացէք մեղայիւ յոյժ գաչոյն,
Մի հետեւիք չար թշնամոյն,
Զայս որ տեսիք է փոքրագոյն,
Գոյ պատահար այլ մեծագոյն:

[16բ] Տ[եառ]ն մերո պատուվիրանոյն,
Կատարեցէք ըստ հրամանոյն,
Որ ազատիք այս ցաւերոյն,
Թէ եւ այժմոյս եւ թէ գալոյն:

Ես արարի զայս պատմութի[ւն],
Որո եղէ սոյն բան տեսոյն,
Եկ պատուհաս այսըմ տարոյն,
Բազում երկիր չէ մեր միոյն:

Տէր Փիլիպպէ զայս երգելոյն,
Խրատդ դու լսէ զքոյն,
Մեղա՛ գոչէ յարաժամ դուն,
Լինա փրկութի[ւն] քո հոգոյն:

Եղեւ աստէն գործք մարախնոյն,
Գրեցի յետ մնացողնոյն,
Զիս յիշեցէք օր կարդալոյն,
Դուք այլ յիշեալ լիչիք բարոյն:

Բ.

ՏԱՂ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒԼՆԵՑՈՒՆ[37]

Սուրբ Ստեփանոս պսակ աւուն,
Վայելչագեղ եւ գոյնզգոյն,
Զետ գծաղիկ գարնան ժամուն,
[17ա] Որ ծաղկեցաւ Տ[եառ]ն սիրուն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի սուրբ հաւատոյն,

digitised by A.R.A.R.@

Ըստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքն են խըղճագոյն:

Նա բնական Ուլնի գիւղոյն,
Փախուստ առնէր վ[ա]սն հաւատոյն,
Գայ բնակի ի Կոկիսոն,
Քրերք իւրով հետ ծնողոյն[38]:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւ[ա]տոյն,
Ըստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ Ք[րիստոնեաք]սն են խ[ը]ղճագոյն:

Անդէն եւս քննող գալոյն,
Յուլիանոս արքայ պըղծոյն,
Խոյսըս ետուն թագչիլ լերոյն,
Չի մի անկեալ ձեռս դքսոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Քրիստոնէիցս մեր խըղճագոյն:

Մատնեալ զնոսա չար հովիւնոյն,
[17բ] Ասեն Ա[ստուա]ծաշէն սարոյն,
Գալս քրիստոնեայք եւս երեսուն,
Կան թագըստի աղօթս առնուն:

Վ[ա]սն սիրուն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքսն խղճագոյն:

Որո իշխան Կոստէ անուն,
Յղեալ զինվորս կալեալ բռնոյն,
Եւ կացուցեալ մէջ ատենոյն,
Հարցաքննեալ վ[ա]սն հաւատոյն:

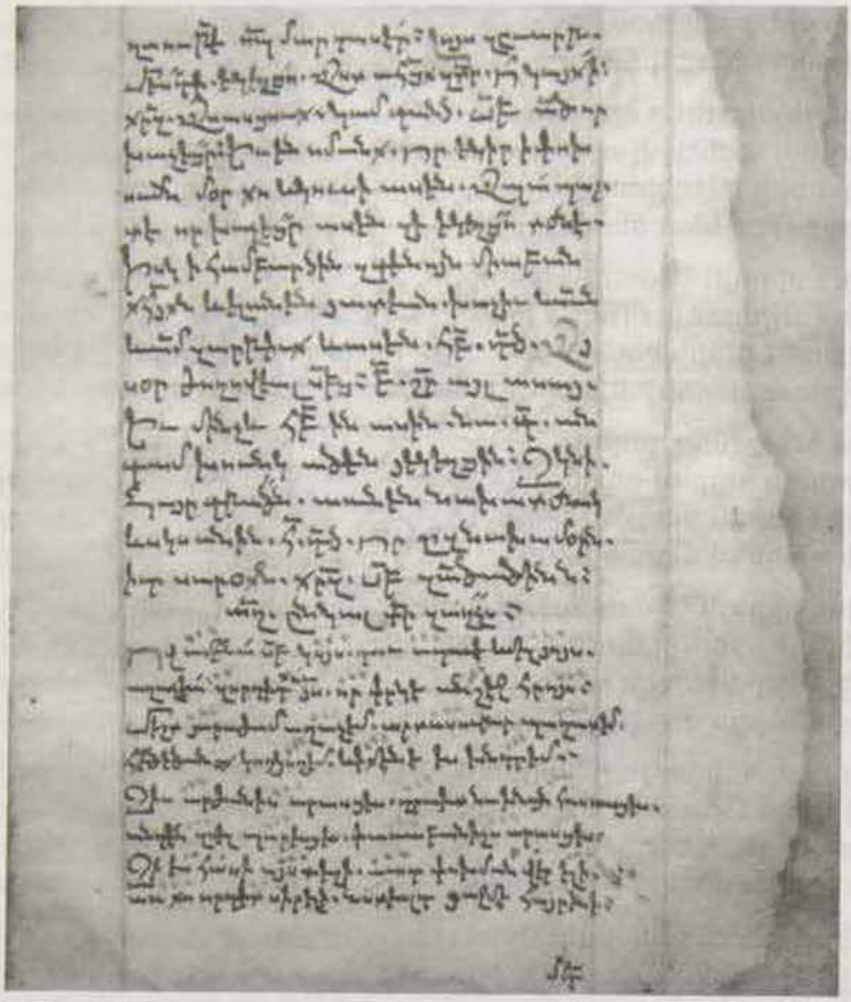
Նոքա հաստատ կային յուսոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քր[իստոնեա]յ[ք]ն [խղճագոյն]:

Նախ առաջեալ Ստէֆանոյն,
Ետ պատասխան ճշմարտագոյն,
Խաչս պաշտեմք մեր Ա[ստուածա]յնոյն,
Եւ թշնամիք դից կռքերոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,

digitised by A.R.A.R.@

Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 1224

Զմմառու Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 609

digitised by A.R.A.R.@

Որ քր[ի]ստ[ո]նեայքն խղճագոյն:

[18ա] Եւ դատաւորքն չարագոյն,
Եաւթն կուսանքն իմաստուն,
Նահատակեալք առաջագոյն,
Քան Ստէֆանէ փոքր հեռագոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հ[աւա]տոյն,
Ստ[է]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ Ք[ր]ի[ստոնեայքն խղճագոյն]:

Յետ այնորիկ դէմս Կաճչուն[39],
Որ դղեակն էր պարոն Օշնոյն,
Ի ձորակի քարամիջոյն,
Արկեալ ի մէջ վառեալ հրոյն:

Ստեփաննոս հետ ընկերնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բ[ա]րեխօս դուն,
Որ Քր[իստոնեա]քն խ[ղ]ճագոյն:

Անդէն եւ ոչ մեռանելոյն,
Հանեալ ի նոյն ձորակ բլրոյն,
Վճիռ հատին գլխատելոյն,
Ստեփաննոս ս[ուր]ք Ուլնեցուն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հա[ւա]տուն,
Ստ[է]ֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնե[այ]քն խղճագոյն:

Որով օրհնեալ տ[է]րն ամէնայն,
Էջ ի երկ[18բ]նից նոյն հանդիսոյն,
Ի տեսանել ծառայս սիրոյն,
Հըրճուվիլ ն[ո]ց[ա] ի քաջ մարտոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդ[ոյ]ն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հա[ւա]տ[ոյ]ն,
Ստ[է]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստ[ո]ն[ե]այքն խղճագոյն:

Ընդ որս իջեալ պայծառ լուսոյն,
Պսակ փառաց եւ վարդագոյն,
Եդեալ ի գլուխ նահատակնոյն,
Պըճնիլ նովաւ ցրնծալ վերնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւ[ա]տոյն,
Ստ[է]ֆանէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստ[ոնեայ]քն խղճ[ագոյն]:

digitised by A.R.A.R.@

Ստեփաննոս հետ ընկերնոյն,
Հեղին իւրեանց ըստիւք արիւն,
Արժան եղեն սրբոց պարոյն,
Օրհնել զտ[է]ր միշտ արագոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստ[է]ֆանէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստ[ոնեայք]ն խըղճագոյն:

Անդ անփոփեալ մարմինք սրբոյն,
Եկեղեցիս վերա կառուն[40],
Աղբիւր բղխէ գերեզմանոյն,
Բըժիշկ լինի ամէն ցաւոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն [19ա] Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հա[ւա]տոյն,
Ստ[է]ֆ[ա]ն[է] բ[ա]ր[ե]խ[օ]ս դ[ո]ւն,
Որ ք[րի]ս[տ[ո]ն[եա]յ[ք]ն խ[ղ]ճ[ագոյն]:

Մի դադարէք աղերսելոյն,
Տառապեալ հայոց ազգի ձերոյն,
Մեզ փորձանաց ազատելոյն,
Երեւելի [՝]յաներեւոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւ[ա]տոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնե[այ]քն խղճագոյն:

Տէր Փիլիպպէ մարդ է յետնոյն,
Երգս երգեաց ՆՈՇԽԷԺ[41] քրտոյն,
Սուրբդ աղաչեմ յոլով անհուն,
Ինձի օգնել աւուր վերջնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]ք հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Մեղուցելոյս ինձ խղճագոյն:

Գ.

ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵ[ԱՆ] ԱՍԱՑԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԷ

[19բ] Փողէր հրեշտակն վերա վիմի,
Ի գերեզմանն կենսատուվի,
Եկեալ կանայքն ի գիշերի,
Իւղս բերեալ անուշալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Չի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ, չէ աստ Ա[ստուա]ծ որդի:

digitised by A.R.A.R.@

Իսկոյն փողէր զարհուրելի,
Թեւ ասքողէր Տ[եառ]ն տապանի,
Երեւ ետ լոյս պայծառելի,
Ձայնէր հրաշիւք զարմանալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսուս]ս որդի:

Լայր Մարիամ յոյժ ողբալի,
Լայր որոնէր զիւր քաղցր ոաբբի,
Ետես նման պարտիզպանի,
Հարցեալ տարար [20ա] զտ[է]րն ամէնի:

Լուեալ կանայքն ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Ի տեսանել Մագդաղենի,
Լըսեր զձայնս աւետալի,
Այդ պարտիզպանդ է քոյդ րաբունի,
Մի լայր սիրուն կին սըխրալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի
Ասէր զի լայք զկենդանի
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի
Յարեաւ չէ աստ Ա[ստուա]ծ որդի:

Պահապանացն որ անդ լինի,
Պահել զվէմն անխաղտելի,
Կային քրմրեալ զետ մեռեալ դի,
Յորժամ լուան ձայնս սոսկալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսուս]ս որդի:

Պակուցեալ ելեալ գնային,
Պատմել հր[20բ]էից մոլեալ ազգի,
Չեր բեւեռեալն որ ի խաչի,
Յարեաւ լուայք ձայնս հրեշտակի:
Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Սարսեցաք յոյժ հիանալի,
Ի Կալիլիէ գնալ պիտի,

digitised by A.R.A.R.@

Առ աշակերտս իւր սիրելի,
Նոցայն եւս լինի յայտնի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Ա[ստուա]ծորդի:

Որով օրհնեալ տ[է]րն ամէնի,
Էջ ի դժոխս ի նոյն վայրի,
Եհան զԱդամ կապեալն բանդի,
Իւր ծնընդօվքն ամենայնի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Զի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

[21ա] Էնն Ա[ստուա]ծընն համայնի,
Մեռեալ մարմնով վերա խաչի,
Եղեալ լինի գերեզմանի,
Ա[ստուա]ծապէս մերովս յարի:

Լուեալ համայն ՋՆՈՓԱԾ[42] ամի,
Տ[է]ր ողորմեայ տէր Փիլիպպի,
Որ յարութեան զերգն երգեցի,
Տեսոյդ արայ զմեզ արժանի:

Դ.

«ԱՌԱՒՕՏՈՒՆ Ի ԴԷՄ ԼՈՒՍՈՅՆ»

Առաւօտուն ի դէմ լուսոյն,
Պուլպիւլն ձայներ վերա օդոյն,
Ձայներ զարդիր ասէր մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Դուն մարդ բանական ես արդուն,
Ես անբան եմ փոքրիկ թռչուն,
Միշտ կու ձայնեմ զարդիր մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Թէպէտ անբան փոքր եմ թռչուն,
Ձայնիկ ունիմ քաղցրիկ սիրուն,
Զարդիր զարդիր երգեմ մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ձիս զարդ արեր ի մէջ այգոյն,
Դու վայելող այգոյ պտղոյն,
Ձայնեմ զարդիր եկ մէջ յայգոյն,
[21բ] Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ես դեքերիմ վարդին սիրուն,
Միշտ կու ցանկամ նորա տեսուն,

Երբ կու զարդի վարդն իւր ծառոյն,
Իջեալ երկն[ի]ց շողն արեւուն:

Յորժամ զարդի վարդն իւր ճղոյն,
Ես կու ցնծամ ն[ո]ր[ա] դիմոյն,
Զարդեաւ ասեմ վարդն իւր թփոյն,
Յերկնից իջեալ շողն արեւուն:

Տէր Փիլիպպէ երգող զայս գոյն,
Էր չես բանի լսեր դու քոյն,
Զարդիր կացիր գիշերն արդուն,
Ահայ իջեալ շողն արեւուն:

Ե.

«ՈՎ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐՔ ԿՈՅՍ»[43]

[118ա] Ով ամենաս[ուր]ք Կոյս,
Դու ապաւէ[ն] եւ մեզ յոյս,
Աղաչեա՛ զորդիդ քու Յիսուս
Որ փրկէ անշէջ հրոյս:

Միշտ յարաժամ աղաչեմ
Արտասու[ա]թոր պաղատեմ,
Հեծեծանօք կողկողեմ
Եւ ի քէնէ ես խնդրեմ:

Չիս արժանիս արասցես
Դրախտ նախնոյն հասուսցես,
Անդէն զմեզ պարեսցես
Փառաբանիչս արասցես:

Չի ես հասի այս տեղի
Աւուր փոխման վեր ելի,
Առ քո որդիդ սիրելի
Նստեալդ յաջմէ հայրենի:

Զ.

«ԽԱՉԵԱԼ ԱՐՔԱՅՆ ՏԷՐՆ ՎԵՐԻՆ»

[128բ] Խաչեալ արքայն Տ[է]րըն վերին
Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս Ա[ստուա]ծ որդին,
Վասն Ադամայ նախաստեղծին,
Չարչարեցաւ վերա խաչին:

Իջ ի դժոխս ի նոյն վայրին,
Կապեալքն եհան որք ի բանտին,
Զոր արտաքսեալ էր առաջին
Տարեալ եւէդ եդեմ դրախտին:

Այս զօրութ[եամ]ք էր ս[ուր]ք խաչին,
Արար ամօթ զքշնամին,
Սուգեալ զնա խորս անդընդին,
Անշէջ հրոյն արար բաժին:

digitised by A.R.A.R.@

Մեք պաշտուենա եմք ս[ուր]ք խաչին
[129ա] Պետեղոյն երկրպագին,
Ով ոք ի նա հաւատացին,
Համայն ազգաց քրիստոնէին:

Բարեխօսէ օրըն վերջին,
Որ գայ փառօք լուսով ի լին,
Առ տարածեալն վեր[այ] նորին
Տարցէ ՚ի տես բուն փայտ ծառին:

Որ իաղին էր մեր նախնին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Այս ձեռագրին մասին մեր տեղեկութիւնները կը պարտինք բանասէր Գրիգոր Պողարեանին, որ տուած է անոր հակիրճ նկարագրականը Այնթապի «Ձանազանն-ր»ու սեփականութիւնը եղող ձեռագիրներու իր կազմած ցուցակին մէջ, առանց յայտնելու սակայն թէ ո՛վ է անոր սեփականատէրը: Պողարեան աւելցուցած է նաեւ, թէ այդ ձեռագիրը Յուլիս 1915ին, քաղաքի հայութեան տեղահանման առաջին օրերուն, բերուած է տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր ինք տեսած է զայն ու նկարագրած (Գրիգոր Պողարեան, «Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ», *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Բ. Հատ.*, Գէորգ Ա. Սարաֆեան (խմբ.), Լոս Անճելըս, Central Typesetting Company, 1953, էջ 445-446):

[2] *Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հատ. Գ.*, կազմեց՝ Ա. Մալխասեան, խմբ.՝ Ա. Տէր-Ստեփանեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 264-265:

[3] Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց Վանքի եւ Շրջակայից*, խմբ.՝ Արայ Գալայճեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 185-186:

[4] Նոյն, էջ 185 եւ գիրքի վերջի էջերուն տախտակը:

[5] Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, Բ. Հատ.*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1963, էջ 869-870:

[6] Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Ե. Հատ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1971, էջ 292-296:

[7] Ոսկեան, էջ 869:

[8] Պողարեան, էջ 294:

[9] Պողարեան, էջ 504-505:

[10] Բառը Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմամբ դարձած է «*ըուէպէր*» (տե՛ս՝ էջ 870բ) եւ «*Լսէպէր*» (նոյն, էջ 1057բ) ու իրեն համար սխալմամբ տրուած է 1772 թուականը:

[11] Բառը Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմամբ դարձած է «*Զրղօղի*» (տե՛ս՝ էջ 870բ եւ 1031ա):

[12] Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Թ. Հատ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1979, էջ 367:

[13] Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Հատ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 564-566:

[14] Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Դ. Հատ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1969, էջ 580:

[15] Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Զ. Հատ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1972, էջ 541:

[16] Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Գ. Հատ.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1968, էջ 147:

digitised by A.R.A.R.@

[17] Ձեռագրին նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Հ. Ներսէս Ակինեան եւ Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Ջմմառի Վանքի Մատենադարանին, Հտր. Բ., Աստուածաշունչ*, Վիեննա, Միսիթարեան Տպարան, 1971, էջ 214-215:

[18] Յուցակագրողները որպէս գրչութեան թուական տուած են ԺԷ. դարը (էջ 214), մոռնալով սակայն որ ձեռագրին մէջ տեղ գտած են ԺԸ. դարու առաջին տասնամեակին հեղինակուած Տէր Փիլիպոսի երեք տաղերը, իսկ գիրքի աւարտին, անձնանունններու ցանկին մէջ, Տէր Փիլիպոսի անուան առջեւ առանց որեւէ հիմքի յիշուած է 1568 թուականը:

[19] Իրենց այս աջակցութեան համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք բոլորին:

[20] Կը յիշուի օրինակ, որ Քիլիսի հայերը 1859ին *«կը քակեն»* իրենց հին եկեղեցին եւ վարժարանը՝ անոնց տեղ նորերը կառուցելու համար, *«Բայց դժբախտաբար այն տարիէն մինչեւ ցայսօր մարախը ամէն տարի կու գայ սոսկալի բազմութեամբ եւ ցանածնին կ՚ուտէ, հետեւաբար սովու եւ աղուքեան մէջ իյնալով, վարժարաններն եւ եկեղեցինին մնացած են կիսակատար...»* (Դաւիթ Վրդ. Տէր Դաւթեանց Ուլնեցի, «Ստորագրութիւն Այցելութեան», *Արշալոյս Արարատեան*, Զմիւռնիա, 24 Յունիս 1867, 27րդ տարի, թիւ 808, էջ 2):

[21] 1162+551=1713:

[22] Աշոտ Գ. Աբրահամեան, *Հայոց Գիր եւ Գրչութիւն*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1973, էջ 320: Որպէս աղբիւր Աբրահամեան ցոյց տուած է Մատենադարանի թիւ 2444 ձեռագիրը, որ սակայն, ըստ ցուցակի տուեալներուն (*Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հտր. Ա.*, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Ջէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1965, էջ 802) տարբեր ձեռագիր մըն է, ընդօրինակուած՝ Կաֆա, 1647ին:

[23] Սաստուր Ս. Մնացականեան, «17-րդ Դարի Երգիչ՝ Քոսա Երէցը եւ Նրա Երգերը», *Բանբեր Մատենադարանի, Գ. Գիրք*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1956, էջ 265: Մարախի գործած աւերներուն մասին եղած ակնարկութիւնները տարօրինակ չեն հնչեր, քանի որ մարախի երամը կրնայ օրական 192 միլիոն քիլոկրամ ցանք լափել, այսինքն՝ միջին հաշուով, օրական 2500 մարդու ճաշի քանակ: Անոնք կրնան ծածկել 1200 քառ. քլմ. տարածութիւն, իսկ իւրաքանչիւր քառ. քլմ. կրնայ 40-80 միլիոն մարախ ընդգրկել: Ընդհանուր առմամբ մարախը կրնայ ծածկել երկրագունդի տարածութեան 20 առ հարիւրը (Նորա Բարսեղեան, «Ափրիկեան Մարախները Ներխուժեցին Ժիպէյլի Բերդը», *Ազդակ*, Պէյրութ, 11 Նոյեմբեր 2004, էջ 6):

[24] Պողարեան, *Ե. Հտր.*, էջ 295-296:

[25] Ջմմառ, ձեռագիր թիւ 609:

[26] 1157+551=1708 թ.:

[27] Արաբերէն «խուտար» կաճաչեղէն:

[28] Միանգամ՝ մզկիթներու բարձրադիր այն կառոյցը, ուրկէ իսլամ կրօնաւորներ հաւատացեալները աղօթքի կը հրաւիրեն եւ աղօթք կը բարձրացնեն առ Աստուած:

[29] Արաբերէն «Ճառռա» կուժ:

[30] Նկատի ունի հագարացիները՝ արաբները:

[31] Վոյվոտա՝ իշխան:

[32] Նկատի ունի Սեբաստիա նահանգի պատմական Զիլէ քաղաքը, որ մինչեւ Ի. դարասկիզբ ունէր հայ, թուրք եւ յոյն խառն բնակչութիւն եւ նշանաւոր էր իր գորգերով:

[33] 550:

[34] Արաբերէն բառացիօրէն՝ երկրագործ:

[35] Բնագրին մէջ՝ պառապ:

[36] Արաբական ծագումով թրքերէն՝ վնաս:

[37] Սուրբ Ստեփանոս Ոլնեցի 25 տարեկանին Յուլիանոս Ուրացողի շղթայազերծած հալածանքներէն խուսափելու համար, ծննդներուն ու հարազատներուն հետ, ընդամէնը՝ 35 հոգի, լերան մը քարայրը կ'ապաստանի: Անոնք հովիւէ մը մատնուելով՝ կը հանուին Սոկրատես դատաւորին առջեւ եւ իրենց հաւատքը չուրանալով՝ տանջանքներու կ'ենթարկուին ու կը նահատակուին: Ստեփանոս կ'ըլլայ վերջին նահատակուողը՝ 18 Օգոստոս 362ին, Կաճչիի մէջ (Ֆոնուգի հիւսիսը): Հայ եկեղեցւոյ *Շարակնոց*ին մէջ կայ իրեն նուիրուած շարական մը, իսկ իր վարքը տեղ գտած է հայ «Յայսմաւուրք»ներուն մէջ:

[38] Ստեփանոսի հայրը՝ Ղազարոս, կը մահանայ հալածանքներու սկզբնաւորութեան, իսկ մայրը՝ Մարիամ եւ եօթը կոյս քոյրերը կը գլխատուին:

[39] Վերեւ յիշատակուած Կաճչի բերդին մասին է ակնարկութիւնը, որ նախապէս կոչուած է Կաճչու կամ Կաճչուկ: ԺԲ. դարու վերջերուն Աշոտ իշխան տիրացած է անոր: Կաճչիի տիրած են նաեւ՝ Հեթում Ա.ի եղբայրը՝ Օշին (ուր մահացած է 1265ին) եւ Օշին Պայլի եղբայրը՝ Գուիտոն:

[40] Մինչեւ 1915, քանի մը մատուռ կանգնուն էր հոն, նուիրուած՝ Ս. Ստեփանոսին, անոր մօրը, քոյրերուն ու նահատակ ընկերներուն: Անոնցմէ մէկը կը կոչուէր Կաճչի Սուրբ Ստեփանոս, տեղացիներու բարբառով՝ «Սրբբը Փէանիս» եւ ուխտատեղի էր շրջանի հայութեան համար:

[41] 1157+551=1708:

[42] 1157+551=1708:

[43] Մխիթարեան Մատենադարան, Վիեննա, ձեռագիր թիւ 1224:

FATHER PILIBOS (PILIBBE) TEKIRDAGHTSI AND HIS POEMS
(Summary)

MIHRAN MINASIAN

The first part of the article is a compilation of available data on the life and work of a late 17th and early 18th century scribe and poet, the little known Father Pilibos-Pilibbe Tekirdaghtsi. Born in the 1650s or 1660s in Tekirdagh, at an early age father Pilibos migrated to Kilis, where he settled and lived the rest of his life. Basing his work on information gathered from diverse manuscripts and colophons, as well as lines from Father Pilibos's poems that refer to his biography, the author narrates the life of Father Pilibos and details the five manuscripts he copied. As three of the six poems have the same date, 1708, the author speculates that Father Pilibos could have been a prolific writer and that more of his poems might be found.

In the second part of the article five original and heretofore unpublished poems of Father Pilibos are put into circulation along with a version of a sixth previously published poem.

One of the poems is dedicated to the locusts that struck Kilis on April 15, 1708. The others are dedicated to St. Stepanos Oolnetsi, the resurrection of Christ, the light at dawn, and the Virgin Mary, while the sixth is about the "Crossed King, Lord of Heaven".

digitised by A.R.A.R.@

ԳԷՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՀԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՀՆՅ. ՄԿՐԵԱՆԻՆ

ԱՆԻ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

1866ին Բազմավէպը ծանուցում է առաջին հայ լուսանկարիչների մուտքը մշակութային կեանք։ Դա ընդամէնը երեք տասնամեակ անց էր այն ժամանակից, երբ Ֆրանսիայում 1839ին, Լուի Դագէրի չնորհիւ ծնւում է լուսանկարի հրաշքը։

1860ականներին Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաք Կ.Պոլսում իրենց նորայայտ գործի աշխատանքներն են ծաւալում Ապտուլլահ (Ապտուլլահեան)[1] եղբայրները։ Ջինայելով նիւթական մեծ ներդրումներ՝ նրանք զարգացնում են լուսանկարչական արուեստը եւ մի քանի տարուայ մէջ վաստակում պատուաւոր անուն եւ հեղինակութիւն հասարակութեան մէջ։ Ինչպէս նշում է 1866ին Բազմավէպի յօդուածագիրը. «այսօրուան օրը կրնանք համարձակութեամբ ըսել, [...] որ այս վերջին երկու տարիներուս մէջ մեծ կատարելութեան հասցուցած են լուսանկարը, որչափ որ արուեստին հիմակուան հանգամանքները կը ներեն եւ գուցէ Եւրոպայի լուսանկարի անուանի արուեստանոցներէն վար չեն մնար։ Ազգերնուս մէջ առաջին անգամ այս արուեստին զարգացուցիչներն իրենք ըլլալով, ազգային յիշատակներու մէջ պէտք է չմոռացուի բնաւ անուններին»[2]։

Մէկ տարի անց՝ 1867ին Ապտուլլահների Պոլսի տեսարաններով մեծադիր լուսանկարների հաւաքածուն ցուցադրուում է Փարիզի Համաշխարհային Արուեստահանդէսում եւ արժանանում չքանչանի։ Այդ նկարները պատկերում էին Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքի պատմական չէնքեր, գիւղական տեսարաններ եւ երեւելի անձանց դէմքեր։ Նրանց մասին գովեստի տողեր են գրւում Բազմավէպում, Լոնդոնի Թայմզում եւ փարիզեան մամուլում։ Թայմզը գրում է. «Չգիտենք ուրեմն այս լուսանկարիչները որ ազգի եւ որ կրօնին են պատկանում, բայց ինչ հաւատքի տէր էլ լինեն, իրենց աշխատանքները սքանչելի են», *իսկ Բազմավէպը աւելացրել է.* «կրնանք ապահովցընել զիրենք՝ որ իրենց պատկերներուն լուսէն շատ աւելի պիտի դիմանայ իրենց անունն ու համբաւը»[3]։ *Իսկ անգլիացի ճանապարհորդ Մըրէյը* (Հաւանաբար՝ Murray) *իր առաձեռն ուղեցոյցի մէջ* (*Guide des Voyageurs*) *այսպէս է գրում Ապտուլլահների մասին.* «...Ապտուլլահ եղբարք որոնք կայսեր եւ արքունի պալատան լուսանկարիչքն են ասոնց մէջ ամէնէն անուանիներն են։ Իրենք ազնուական ընտանիքէ են, եւ իրենց տաղանդովը եւրոպական համբաւ ստացած, որու դէմ արուեստակիցներէն ոչ ոք կրցաւ մրցիլ ինչուան հիմա։ Տաճկաստանի մայրաքաղաքին մէջ գտնուած յարգի եւ հետաքրքրական բաներէն մէկն ալ այս ճարտարներուն ճեռակերտերն սեպուելով, ճանապարհորդք քաղքէն բաժնուելու ժամանակին, ասոնցմէ յիշատակի լուսանկարներ կ'առնուն, կը տանին։ Ասոնց գործարանն է՝ ի մեծ փողոց ի՝ Բերա[4]. իրենց լուսանկարաց հաւաքմանը մէջ կը պարունակուին Պոլսոյ ընդհանուր տեսարանք, արդի կայսերական ընտանեաց պատկերք, եւ նոյն կայսերական ընտանեաց բոլոր նախահարք որոնք հին պալատան մատենադարանին մէջ

գտնուած պատկերներէն առնուած են: Ասոնցմէ զատ նաեւ տէրութեան բոլոր երեւելի անձանց պատկերներն կը գտնուին այս ճարտարաց քով ...»[5]:

Եղբայրներից ամենաարժանաւորը, որ առանձնանում էր իր ազգանուէր գործունէութեամբ, Գէորգ Ապտուլլահն էր (1839-1918): *Նա ծնուել է Կ.Պոլսի միջագիւղ/Օրթագիւղ արուարձանում, որ այն տարիներին մտաւորականութեան եւ ազնուական դասակարգի ամենաառաջադէմ եւ ամենազարգացած կենարոնն էր: Ընդունուելով լուսաւորչական վարժարանը՝ Գէորգն աշակերտում է Մկրտիչ Պէչիկթաշլեանին* (1828-1868) *եւ չարունակում կրթութիւնը Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանում: Այստեղ նրան դասաւանդում է Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը* (1820-1901)՝ *իբրեւ հայ մատենագրութեան եւ պատմութեան ուսուցիչ: 1853ին Վարժարանի ուսումնական տարուայ տուեալների մէջ տեսնում ենք Գէորգ Ապտուլլահեանի անունը: Իբրեւ լաւագոյն սան՝ նա փայլուն գնահատականներ եւ մրցանակներ էր ստանում քրիստոնէական վարդապետութեան, պատմութիւն սուրբ գրոց, ազգային պատմութեան, հայերէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն շարադրութեան ու լեզուների, աշխարհագրութեան, ուրուագրութեան, «դիմագծութիւն ըստ տպագրի» եւ դրուագծութեան առարկաներից: Բացառիկ էին Գէորգի ընդունակութիւնները իւղաներկ «պատկերահանութեան» ասպարէզում: Աւարտելով վարժարանը՝ նա վերադառնում է Պոլիս, որտեղ եղբայրների՝ Վիչէնի եւ Յովսէփի հետ միասին սկսում են լուսանկարչութեան գործը: Այս մասին նա յիշում է նաեւ իր գրութիւններում.* «երեք եղբարքս, ոգի ի բռին աշխատելով, եւ չի խնայելով ոչ դրամ եւ ոչ որ եւ իցէ զոհողութիւն, շատ մը փորձերէ յետոյ, յաճախորդները գոհ ընելու չափ արուեստը յառաջացուցինք, բայց մեր ճաշակը լիովին գոհացնելու չափ չէր եղածը»[6]: *Յետագայ տարիներին նրանք կատարելագործում են իրենց արուեստը եւ հասնում բարձունքների: Եղբայրներից Գէորգը իր ապրած ողջ կեանքի ընթացքում համատեղում է մասնագիտական ստեղծագործ աշխատանքը ազգային-մշակութային, հասարակական ազգանուէր գործունէութեան հետ:*

Վկայակոչենք Գէորգի կատարած նշանակալից քայլերից: Բերա թաղամասում գտնուող նրա լուսանկարչատունը մեծ համբաւ էր վայելում իր բարձրարուեստ աշխատանքով եւ ինչպէս յիշում էին նրա ժամանակակիցները. «...բոլոր Եւրոպա ու մինչեւ Ամերիկա ձեռքէ ձեռք կ'երթան իրենց լուսանկարները: Ո եւ իցէ երեւելի անձ որ Պոլիս[էն] անցնի, առանց Ապտուլլահեանց ձեռքով լուսանկարուելու չ'երթար հոնտեղէն»[7]:

Բայց լուսանկարչական աշխատանքին յաջորդում էին հիւրասիրութիւնն ու զրոյցը, եթէ տուեալ անձը ինչ-որ կերպ կարող էր առնչուել հայոց խնդիրներին ու ցաւերին: Չէ՞ որ դրանք 1870ականներն էին, երբ հայ ժողովրդի գլխին ճօճւում էր թուրքի հաթաղանն ու սուրը:

Ականատեսը լինելով իր անտերունչ ազգի նկատմամբ իրագործուող ամէնօրեայ կեղեքումներին եւ ոճիրներին՝ Գէորգ Ապտուլլահը փորձում էր ծածուկ ու խիզախ հաղորդագրութիւններով թղթակցել եւրոպական եւ յատկապէս ֆրանսիական առաջնակարգ թերթերին՝ լուրեր յղել ուղղակի իրական աղբիւրներից, յուսալով արթնացնել քաղաքակիրթ Եւրոպայի խլացած խիղճը: Այդ օրերի եռանդուն ազգային գործիչ Մինաս Չերազը (1852-1929) *գրում էր.* «խանդավառ հայրենասէր մ'էր, եւ կրնա՞ր ուրիշ բան ըլլալ, քանի որ անմահ Ալիշանին աշակերտած էր: Իր արուեստանոցը ժամադրավայրն էր հայ հայ-

digitised by A.R.A.R.@

րեննասէրներու եւ օտար հայասէրներու: Բաւական էր որ Կոստանդնապօլիս եկած եւրոպացի մը տեսակցութիւն մ'ունենար այդ համակրելի հայու հետ, իսկոյն հայասէր դառնալու համար: ...Ինք քաջալերեց գերման հնագէտ Մոդմանը[8], որ 40 տարի զոհած էր Վանի սեպագիրները կարդալու, եւ Դանի[9] թղթակից Տոմաժէն, որ հայանպաստ յօդուածներ կ'հրապարակէր այդ կարեւոր թերթին մէջ»[10]:

Վեհանձն եւ անշահախնդիր հոգով զինեալ հայրդին նախաձեռնում է հրատարակել մի չատ կարեւոր տեղեկագիր՝ L'Armenie et les Armeniens խորագրով ֆրանսերէն գրքոյկը՝ իր բարեկամ եւ մտերիմ, ֆրանսագէտ Յակոբ Իսկենտէրի (1871-1949) հետ՝ սեփական անունը չվտանգելու համար քօղարկուելով Baron d'Este *ծածկանունամբ: Գրքոյկը յղում է մեծ պետութիւնների «դահլիճներուն, որպէս զի, Պերլինի վեհաժողովին մէջ երբ հայկական հարցը մէջտեղ գայ, խնդրոյն վրայ ստոյգ տեղեկութիւն ունենան»*[11]:

Գէորգ Ապտուլլահը ազգային բարեկամասէր ձեռնարկների մասնակցում էր թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական աջակցութեամբ: Կիլիկեան, Դպրոցասէր եւ Միացեալ Ընկերութիւններին նա մշտական նեցուկ էր եւ սատարող:

Իսկ Ջերազի վերը յիշատակած Մոդմանի Վանի Հայ Բեւեռաժեռ Արձանագրութիւնք կամ Բեւեռագիր Ցիշատակարան Հայաստանեայց ճառը (57 էջ) 1872ին Գէորգ Ապտուլլահը թարգմանում է գերմաներէնից ու հրատարակում[12]: *Եւ յետոյ իբրեւ յարգանքի ու երախտագիտութեան ցոյց՝ իր լուսանկարչատանը կազմակերպում է այդ բանախօսութեան լսումներն ազգասէր հրաւիրեալների համար եւ իրականացնում գրքոյկի վաճառքը, որից գոյացած գումարն էլ նուիրում է հեղինակին՝ հայ ազգին մատուցած ծառայութեան համար: Այդ ուսումնական ժողովներին այսպէս է արձագանգում նկարչի ուսուցիչ եւ բարեկամ Հմայեակ Պապիկեանը. «Այս ամէն ազգային թշուառութեան մէջ Դուք Ձեր օրինակով ցոյցուցիք ամէնուն, որ եթէ բարեսէր կամք եւ գործունեայ ջանք ըլլայ, յաջողութիւնը եւ յառաջադիմութիւնը անշուշտ ձեռք կը բերուի, եւ դարուս ազգային պատմութեան մէջ լուսաւոր կէտ մը կը գրաւէք թէ՛ Ձեր գեղեցիկ արուեստին մէջ ըրած յառաջադիմութեան, եւ թէ՛ Ձեր բարի օրինակաւն եւ ազգերնուս պատուոյն եւ փառացը աճելուն Ձեր ունեցած մեծ ձեռնտուութեամբ...»*[13]:

Այս նամակի եւ սրան յաջորդող բոլոր բնութագրումների վառ ապացոյցն էր Գէորգ Ապտուլլահի նշանակալից մասնակցութիւնը 1878ի Ռուս-Թուրքական Պատերազմում ռուսների տարած յաղթանակից յետոյ Սան Ստեֆանոյում կնքուած պայմանագրի արարողակարգին: Նա իբրեւ պալատական լուսանկարիչ ականատեսն էր դիւանագիտական ողջ գործընթացին: Բանակցութիւնները տեղի էին ունենում Առաքել պէյ Տատեանի ապարանքում, ուր եւ իջեւանել էր ռուսական մեծ իշխան, հեծելազօրի զօրավար Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը: Վերջինս արդէն Պոլսում ծանօթացել էր Ապտուլլահ եղբայրների գործին եւ լուսանկարուել նրանց մօտ: Ի նշան գոհունակութեան՝ զօրավար Նիկոլայեւիչը իր մօտ՝ Տատեանի ապարանք է կանչել Գէորգ Ապտուլլահին՝ իր բանակի սպայակոյտով եւ գլխաւոր զօրավարներով միասին խմբանկարուելու համար: Իրականացուած խմբանկարում եղել են 107 անձինք, որոնց թւում՝ իշխաններ եւ պալատականներ, ծովակալներ ու գնդապետեր, ցարական բանակի հայ եւ ռուս զօրավարներ:

digitised by A.R.A.R.@

Ոգեւորուած Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հայանպաստ դրոյթներէն յուսադրող կանխատեսումներով, Գէորգ Ապտուլլահը Պոլիս վերադարձին իր-ենց բնակավայրում կազմակերպում է ճոխ եւ մեծածախ խնջոյք՝ ի պատիւ ռուսական բանակում ծառայող հայ զօրավարների։ Դա խիստ զայրացնում է սուլթան Համիդին, եւ միայն ռուս բարձրաստիճան այրերի միջնորդութեամբ արիասիրտ հայորդին ազատւում է պատժից։ Գ. Ապտուլլահին սիրում եւ գնահատում էր ժամանակի ողջ հայ մտաւորական սերուցքը։ Նա մտերիմ յարաբերութիւնների եւ նամակագրական կապերի մէջ էր արդէն ծովանկարիչ Յովհաննէս Այվազովսկու, դերասան Պետրոս Ադամեանի, Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի, ազգային եւ գրական գործիչներ Ջերազի, Խորէն Նարպէյի, Ներսէս Վարժապետեանի, Սրբուհի Տիւսաբի, Եւփիմէ Օտեանի, Թէոդիկի, Արշակ Զօպանեանի եւ այլոց հետ։

Բերելով երկու փոքրիկ հատուած Գ. Ապտուլլահին գրուած Հայր Ալիշանի եւ Տիւսաբի նամակներից՝ կարելի է հասկանալ այդ բարեկամութեան խորքն ու կշիռը։ 1872 Ապրիլի 11ի իր նամակում Ալիշանը գրում է. «...Ես քեզմէ եւ եղբայրներէդ ուրիշ բան կը սպասեմ. գործիքնիդ շալակեցէք, եւ թէ ոչ շրջան մ'ընէք՝ գոնէ անկիւն մը ի Հայաստան, եւ քանի մը հարիւր տեսարաններ բերէք, նաեւ բեւեռագիրներ։ Բայց Վիչէնիկ աղային ըսէ՝ որ այս բանս նազիկացեմ քալուածքով չ'ըլլար, քիչ մ'ալ հսկայացեմ ըլլալու է, լաւ եւս ճարտարիւնացեմ։ -Բարեացական ձեր Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան»[14]։

Չի կատարւում այս ցանկութիւնը, թէեւ Գէորգը առաջարկում է միասին ճամփորդել։ Վերջինիս Ալիշանը պատասխանում է՝ «կրնաս եւ արդէն գուշակես, որ ես ծանրավարժ եւ անվարժ մէկ մ'ըլլալով՝ չեմ կարող հրաւէրքիդ ընդունող ըլլալ, եթէ լուսատպութեան հրաշալի արուեստին պէս եւ աւելի հրաշարուեստ մը գիս թռուցանէր Վանայ ծովուն եզերքը՝ գտնուելուս ոչ սակաւ գոհ կ'ըլլայի»[15]։

Իսկ Տիւսաբը, որ մշտապէս վայելում էր Գէորգի աջակցութիւնը, գրում էր. «Երանի քեզ դուն ըլլալուդ համար, եւ երանի մեզի քեզ նման բարեկամ ունենալնուս համար»[16]։

Շատ խօսուն է Ապտուլլահին ուղղուած Պոլսի Պատրիարքարանի ժողովի ընտրած հայ դատի պաշտպանութեան պատուիրակներից մէկի՝ Նարպէյի նամակը՝ գրուած 1878 Մայիսին. «...Դուք՝ որ ազգին ուրախութիւնն էք, պարծանքը եւ նրա անունն ու պատուոյն լուսապսիռ տարածողները։ Լուսոյ որդիք, լուսոյ հետ է Ձեր գործակցութիւնը, խաւարը երբեք չպիտի յաջողի իր մռայլը Ձեր վրայ տարածելու... սիրտս, ցնծութեամբ կը խայտայ երբ կը տեսնեմ որ Ձեր անունը այսքան տարածուած է, եւ Ձեր տաղանդին արժէքը այսքան ճանչցուած է հոս (Պետերբուրգ)։ Ձեր անունը պատիւ՝ շող մը կը տարածէ այն ազգին վրայ որ պատիւ ունի զՁեզ իր ճշմարիտ որդուցը նախակարգ դասուն մէջ տեսնելու։ Այն ազգին՝ որուն նուիրած էք Ձեր ազնուական սիրտը, բարձր հանճարը եւ լուսաբորբոք միտքը»[17]։

Եւ իզուր չէր 1900ի Գեղունի հանդէսը իր հրապարակած «Նշանաւոր Ազգայինք» շարքում յիշում նաեւ Գէորգ Ապտուլլահի անունը։ Իրրեւ ամենաբնութագրական բնորոշում յիշենք նաեւ Պոլսի պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի եզրյթը Պոլսի հայերի Ազգային ժողովում, երբ քննարկւում էին ազգին վրայ ծանրացած կարեւորագոյն խնդիրներ։ Նա դիմում է ժողովական-

digitised by A.R.A.R.@

ներին հետեւեալ խօսքերով. «եթէ ունենայի յիսուն Ապտուլլահներ, կրնայի ազգիս ցաւերը մեղմացնել եւ բռնութեան ճիրաններէն ազատել»[18]։

Հրապարակում ենք Եղիշէ Չարենցի Անուան Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) ձեռագրային պահոցում պահպանուած լուսանկարչի 7 նամակները[19] յղուած Պոլսի Պատրիարքական Փոխանորդի պաշտօնակատար Յովհաննէս Քհնյ. Մկրեանին[20]։

Ներկայացուող նամակները բնութագրում են Գէորգ Ապտուլլահի եւ Մկրեան քահանայի միջեւ եղած ջերմ բարեկամական յարաբերութիւնները, որոնք էլ խթան են հանդիսացել նրանց ազգանուէր գործունէութեան։

Հրապարակուող նամակները բնագրի համեմատութեամբ ենթարկուել են կէտադրական եւ ուղղագրական փոքրաթիւ չակումների։

1.

1876, Սեպտ. 13/25 Բերայ

Յարգոյ եւ սիրելի Տէր,

Վաղը ճիշդ ժամը 8-ին Թայմս[21] լրագրին թղթակիցը Կուլէնկա մեզի պիտի գայ եւ իրեն խօսք տուած ենք զՁեզ իրեն հետ տեսակցել տալու։ Այս տեսակցութիւնը ինքն մեծաւ սիրով ընդունած ըլլալով՝ սա յարգի խօստումն ալ մեզի զրուցած է, թէ «ինքը բոլորով սրտիւ հայ խնդրոյն[22] հետ պիտի զբաղի»։ Մեծ շնորհք մըն է մեզի որ պիտի ընէ երեւելի թղթակիցը՝ առիթէն օգուտ քաղենք։

Մնամք սիրով

Գ. Ապտուլլահ

2.

1876, Սեպտ. 21, հինգշաբթի Բերայ

Յարգոյ եւ սիրելի Հայր,

Անպատճառ եւ անվրէպ վաղը ուրբաթ ժամը առաւօտեան 3-ին Պէյօղլու մեր գործարանը[23] գտնուիլնիդ կը խնդրեմ, զի Ձեզի հետ ի միասին քանի մը անձինք, որոց մենք եւս պիտի մասնակցիմք, մեծ անճի մը հետ պիտի խօսակցինք ազգային գործոց[24] վրայօք։ Կ'աղաչեմ չզլանաք այս կարեւոր խնդիրքս, զի ժամանակը շատ սուղ է։ Բանակցելիք անձը վաղը կէս օրէն քիչ ետքը պիտի մեկնի կ'ըսեն Պօլսէն...

Մնամ սիրով եւ յարգանօք

Գ. Ապտուլլահ

3.

(1878). շաբաթ

Սիրելի Հայր,

Հիմա ժամը 10-ին Պրայսը[25] եկաւ մեզ մ. Վալասին[26] հետ։ 1/2 ժամ տեսնուեցանք, կարեւոր խօսքեր ըրինք. ցոյց չ'ուզեր, կ'ուզէ պատրիարքը տեսնել. <մանաւանդ> ինքը նախ երթալ տեսնել կ'ուզէ. խոստացայ իրեն ամէն դիւրութիւն մատուցանել այս տեսակցութեանց մասին, չէզոք տեղեր կ'ուզէ ընդունել զպատգամաւորները ինչպէս ի Պատրիարքարան ըստ իրեն առաջարկութեան։

Վաղը եթէ կ'ուզես եկու գիս։

Վաղը առաւօտ ժամը 2-ին վաթօր[27] կայ կամուրջին ի Պօսֆոր եպիսկոպոս մը գտիր բան մը ըրէ եկու։

digitised by A.R.A.R.@

Ես Էմիրիէնի իսկելէն կ'սպասեմ զքեզ, եթէ մէկն ալ չգտնաս դարձեալ եկու զէն[28] չունի[29] Յովակիմեանին[30] կը գրեմ որ ինքն ալ գայ նոյն շոգենաւով: Ցոյց չ'ուզեր ըսի, պարզութիւն, զգուշութիւն, մանաւանդ այս է որ պատուիրեց ինձ: Շատ խօսքեր ըրինք ի միասին:

Գ. Ապտուլլահ

4.

Սիրեցեալդ իմ Տէր Հայր,

Այսօր տէր Թադէոսը եկաւ ինձ եւ ըսաւ թէ ինքը մէնակ կարող չէ Դպրոցասէր Հայուհեաց ընկերութեանը[31] ի նպաստ նուիրատոմսեր բաժանել: Ինքը միայն իւր ծուխերուն դիմել կարող է, բայց միւս տոմսերուն համար կ'ըսէ, պէտք է որ ուրիշներ եւս մասնակցին եւ իւրաքանչիւրն հաւաքող քահանայից որոշեալ թուով անուանց ցուցակ մը առնու կամ հետը ունենայ որպէս զի աշխատանքը այսպէս բաժնուած ըլլալով դիւրութիւն ըլլայ եւ շփոթութիւն չծագի:

Կ'աղաչեմ, Սիրելի Հայր, այս մասին Ձեր աջակցութիւնը մի զլանաք, ոչ թէ Դուք եւս հաւաքելու ելլէք, այլ այս տոմսակներուն բաժանումը ըսած կերպովս տնօրինելու աշխատանքը յանձն առնուք: Շատ կ'աղաչեմ, դիւրացուցէք ինձ այս ձեռնարկը եւ երախտապարտ կացուցէք:

Ձեր անձնուէր բարեկամ

Գէորգ Ապտուլլահ

Բերա, 17 Սեպտ. 1880

Դ.շաբթի

5.

(1886-1887)

Հինգշաբթի, 18/30 Սեպտ.

Սիրելիդ իմ Հայր Մկրեան

Վաղը, ուրբաթ մտադիր եմ ..... Սթեֆանօ[32] երթալ տիկին Տիւսաբին[33] այցելութեան: Եթէ կ'ուզէք միատեղ երթանք: Առաւօտեան յարմար ժամն է ըստ ֆրանկոյ 10, 20 (որ է ըսել ըստ տաճկաց 2-ի քառորդ անցած): Սիրքեճիի կայարանը Ձեզ պիտի սպասեմ:

Գիտէք որ խօսք տուած ենք եւ ինքն ալ պիտի սպասէ: 4-ին անպատճառ կայարան գտնուելու է:

Ի տեսութիւն առտու

Ողջ լերուք

Գ. Ապտուլլահ

6.

1887, Յունիս 19 Գահիրէ[34]

Ամենասիրելիդ իմ Հայր Մկրեան,

Իմ երկար ժամանակեայ լռութիւնս պատեհ առթիւ կ'ընդհատեմ: Մկրտիչեան ագնիւ գերդաստանէն Համբարձում Էֆենդին իւր ընտանեօքն դէպ ի Պոլիս կը մեկնի եւ իւր մեկնման նախընթաց գիշերն, այսինքն այս երեկոյ, բարի ճանապարհ մաղթելու դիտման իրեն եկած եմ իմ եղբօրս[35] հետ միասին: Միթէ կարելի է որ այսպիսի յարմար առիթ մը փախցունեմ արտայայտելու համար Ձեզ իմ բարեկամական անկեղծ զգացումս եւ այն քաղցր տպաւորութիւնը զոր Ձեր անձին բարեկամութիւնը թողած է սրտիս վրայ: Երկար ժամանակ չգրեցի Ձեզ, կ'զգամ յանցանքս ու մեղքս քաւելու համար Ձեր անհուն ներողամտութեանը կը դիմեմ: Ահա այժմ ես ալ եգիպտացի եղայ, ես ալ այս երկրիս կիզիչ արեւուն ներքեւ հելլաք[36], եղայ, բայց սրտու զգացմամբ

digitised by A.R.A.R.@

եւ ըղեղովս եմ ինչ որ էի. նոյն Գէորգն, նոյն Ապտուլլահն: Միայն զգացմունքն, եւ նորահաստատ Գործարանին կարգադրութիւնները եւ ապագային պատրաստութիւնները զիս կերպով խստիւ կ'արգելեն որ աւելի ստէպ թղթակցիմ իմ բարեկամացս հետ. այս ալ ներելի է անշուշտ այնպիսեաց կողմէն որոնք գիտեն ու կը գնահատեն հարկին եւ պարտաւորութեան օրէնքը: Գործարանին բացման առաջին ամիսը բաւական յաջող գնաց գործերն, բայց այժմ օդերուն ջերմութեան պատճառաւ ինչպէս ամէն գործ, այսպէս մեր գործերն ալ կերպով մը դադարման մէջ են: Բայց մենք յոյս ունիմք, որ յառաջիկայ աշնան բաւական կարեւոր գործեր պիտի ունենամք ու մեր յոյսն ու աշխատանքը պիտի պսակուին յաջողութեամբ, առ այժմս յուսամք յԱստուած:

Եգիպտոս շատ հետաքրքրական երկիր մը երեւաց մեզ եւ իրօք ալ հետաքրքրական է, պատմական, արուեստական, հնագիտական, նկարչական շատ գեղեցիկ. յոյս կայ եւ սիրուն բաներ կան զորս առանձինն լուսագրելով[37] պիտի հրատարակեմ յառաջիկայ ձմեռն:

Եգիպտոսի բնական եւ արուեստական գեղեցկութեանց Դուք արդէն ծանօթ էք որով ինձ հարկ չմնար այս բաներով երկարախօսել Ձեզ: Միայն որչափ ալ գեղեցիկ եւ հրապուրիչ ըլլայ, երկիր մը, հայրենեաց, սիրելեաց, բարեկամաց յիշատակին քաղցրութիւնքով բան մը չզօրէր մանաւանդ որ ընկերութեան, հաղորդակցութեան եւ համապատասխանող գաղափարներ յորում կը կայանայ ճշմարիտ հաճոյք մտաւորական, այս բաները գլխաւորապէս կը պակսին հոս եւ ես ալ գիտէք ինչ մեծ ախորժ կ'զգամ այսպիսի ընկերակցութիւններէն: Իմ սիրած նկարագիրս գիտէք արդէն, այն նիւթերն որ մեր ազնիւ եւ սիրելի Կիւմիւշկերտանին է եղբարց տանը մէջ սովորական եղած նիւթերն են[.] ահա հոս կը պակսին բնական այն քաղցր խօսակցութիւնները, վասնզի որ ազգութիւն քիչ շատ քաղաքականութիւն, ընկերական խնդիրներ, գուցէ կան փիլիսոփայութիւններ, այսպիսի գաղափարներ խիստ քիչերու քով կը գտնեմ կամ չեմ գտներ ըսելու կը համարձակիմ. որով մեր կեանքը բոլորովին նիւթական (*անբնթ.*) կեանք եղաւ, բայց ինչ պէտք է ընել, քանի որ հարկը պարտք դրած է վրաս գոնէ աս վայրկեանիս մոռնալ այդ վերոյիշեալ քաղցր խօսակցութիւնները: Սա վայրկեանիս, ահա ներսի սենեակը արաբական ուդ կը զարնէ երիտասարդ մը եւ հանդիսատես բարեկամք ոհ, քաման, քաման[38] կը կանչին եւ bis, bis ըստ եւրոպացւոց, ու կ'ստիպեն զիս որ թողում նամակս ու ներս երթամ: Ուստի կը խնդրեմ որ ներողամիտ ըլլաք, զի ես ալ օրուան աշխատանքներէն խօնջեալ եմ եւ կ'ուզեմ այդ արաբական սրտառուչ եղանակները լսելով մտածեմ հայրենեացս եւ սիրելեացս վրայ որոց շարքին մէջ էք դուք եւս, ով Սիրելիդ իմ Հայր եւ ազնիւ բարեկամ:

Ողջոյն մատուցէք այս ժամոյն սիրելիքս մեր եւ մանաւանդ առ Կիւմիւշկերտան եղբօրս որոյ յառաջիկայ շաբթուս անպատճառ պիտի գրեմ:

Ընդունեցէք իմ սրտագին զգացումս եւ հաւատացէք իմ անյողդողդ բարեկամութեանս:

Գէորգ Ապտուլլահ

ABDULLAH FRÈRES
CONSTANTINOPLE

CONSTANTINOPLE

digitised by A.R.A.R.@

7.

1896, Յունիս 26 Բերա

Գերապատիւ Տէր Հայր Մկրեան,

Վշտակիր բարեկամս,

Դարձեալ մահուան դառն հարուած մը[39] կու գայ խորտակել ի վաղուց վշտացեալ ու սգակիր սիրտդ, շատ լացիր այս աշխարհիս վրայ, գիտեմ, Տէր Հայր, շատ լացուց զքեզ անողորմ մահ եւ չյագեցաւ կարծես դեռ: Այս սոսկալի թշնամուդյն դէմ ինչ ընել պէտք է: Արցունքով չեմք կարող անոր գութն շարժել, աղաչանքէ, պաղատանքէ բան չհասկնար նա: Անծանօթ աշխարհէ եկած օրէնքի մը անդառնալի վճիռը բերողն է նա, որ կ'ըսէ մեզ. «Չեմ ես թշնամի, ընդհակառակը ձեր ապագայ երջանկութեան պատգամաբերն եմ. ես եմ դուռն ընդ որ պիտի մտնէք յաւիտենական երջանկութիւն, մի խաբուիք իմ դաժան դիմակէս, ես չեմ ձեր թշնամի, մանաւանդ աւետաբեր պատգամ կու տամ զձեզ բուն հայրենիքն տանիլ ուր չիք արցունք, չիք տառապանք»:

Ուրեմն, սիրելի եւ վշտակիր Տէր Հայր, սրբէ արցունքդ եւ հաւատա քու հոգեհատոր հարազատիդ այս պատգամը խրկողին եւ փառաւորեա զայն որ մեր խեղճութեան վրայ գթալով կ'ուզէ շուտով հանել զմեզ այս գազիր ու պշգալի (sic) երկրէս[40]:

Ձերդ անճնուէր

Գ. Ապտուլլահ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Ապտուլլահ եղբայրների պապն Աստուածատուր Հիւրմիւզեանն էր, որը սուլթան Ապտիւլ Համիդ Ա.ի օրօք վարել է արքունի պալատական մատակարարի պաշտօնը: Ասագանին հրապուրուած նրա բարձր արժանիքներով միշտ առաջարկել էր կրօնափոխ լինել: Բայց Աստուածատուրը փորձում էր անընդհատ խուսափել այդ առաջարկից: Ի վերջոյ նա գտնում է ելքը եւ մոլեռանդ պալատականների բերանը փակելու համար տալիս ճիշտ պատասխան. *«անունս Աստուածատուր կը նշանակէ Ապտուլլահ, կրնաք այսուհետեւ զիս այդ անունով կոչել, եւ այսպէս թէ' զձեզ գոհացուցած կը լինեմ եւ թէ խիղճս հանգարտ կը լինի»* (Ե. Տայեցի, «Գէորգ Ապտուլլահ. Կեանքն Եւ Գործունէութիւնը», *Բազմավէպ*, 1929, էջ 5): Եւ այդ օրուանից Աստուածատուր Հիւրմիւզը կը վերածուի Ապտուլլահի, որը եւ շարունակուեց որդուց որդի: Արժէ աւելացնել, որ Ապտուլլահեանները ու Հիւրմիւզեանները երկու եղբօր ժառանգներ են եղել, այդ թում՝ Շիրակի արքեպիսկոպոս Եղուարդ Հիւրմիւզեանը:

[2] «Ապտուլլահեան Եղբարք Ի Կ. Պոլիս», *Բազմավէպ*, Փետրուար 1866, էջ 56:

[3] «Ապտուլլահ Եղբարք Պոլսոյ», *Բազմավէպ*, Հոկտեմբեր 1867, էջ 320:

[4] Նկատի ունի Բերայի կենտրոնական պողոտան:

[5] «Էջ Մրն Ալ. Մրրդէի Անգղիացիոյն Ապտուլլահ Լուսանկարիչ Եղբարց Վրայ Գրած Տողերը», *Բազմավէպ*, Օգոստոս 1871, էջ 250:

[6] Տայեցի, էջ 8:

[7] «Ապտուլլահ Եղբարք Պոլսոյ», էջ 320:

[8] Նկատի ունի գերմանացի հնագէտ Անդրէաս Դաւիդ Մորդտմանին (Andreas David Mordtmann, 1811–1879), Վանի սեպագիր արձանագրութիւնների մասին նրա հիմնական աշխատութիւնն է՝ *Entzifferung und Erklärung der Armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend* (Վանի եւ շրջակայքի արձանագրութիւնների վերծանումն ու բացատրութիւնը), (Leipzig, 1872):

[9] Ֆրանսիական թերթ՝ *Le Temps*, տպագրուել է1861-1942:

digitised by A.R.A.R.@

[10] Տայեցի, էջ 136:
[11] Նոյն, էջ 133:
[12] Այդ գրքերն են.- Մորթման, *Բնեռագիրք Հայաստանեայց*, գերմաներէն թրգմ. Գէորգ Ա. Ապտուլլահեան, Կ.Պոլիս, Տպ. Պօղոս Քիրիշչեանի, 1872. նաեւ՝ *Հայ Բնեռաձեւ Արձանագրութիւնք Լուսաբանեալ Ի Մորթմանէ*, թրգմ. ի գերմ. Գէորգ Ա. Ապտուլլահեան, Կ.Պոլիս, Տպ. Յակոբ Պօյաճեանի, 1872:
[13] 1872 Մայիսի 17ի նամակից, Տայեցի, էջ 162:
[14] Նոյն, էջ 34:
[15] Նոյն, էջ 35:
[16] Նոյն, էջ 109:
[17] Նոյն, էջ 39:
[18] Նոյն, էջ 134:
[19] Տե՛ս՝ ԳԱԹ, Թորոս Ազատեանի Ֆոնդ, 12րդ բաժին, վաւերագիր 22-37:
[20] Յովհաննէս Քհնյ. Մկրեան (1831-1909)՝ ծնուել է Պարտիզակ գիւղում, կրթութիւնը ստացել Նիկոմիդիայում եւ ընդունել հոգեւորական կոչում: Յետագայում վարել է տարբեր կրթական եւ եկեղեցական պաշտօններ:
[21] *Թայմզ* օրաթերթը Լոնդոնում հրատարակւում է 1876ից:
[22] Հայ Խնդիրը Հայկական Հարցն էր, որն օր օրի նոր ընթացք էր ստանում:
[23] Խօսքը Կ.Պոլսի Բերա (Պէյօղլու) թաղամասում գործող Ապտուլլահների լուսանկարչատան մասին է:
[24] Գէորգ Ապտուլլահը աշխուժօրէն մասնակցում էր ազգային գործերի քննարկմանը եւ գործընթացին՝ ներգրաւում օտար հասարակական եւ քաղաքական գործիչների: Այդ քննարկումների վայրը հաճարեա միշտ նրա լուսանկարչատունն էր:
[25] Ջէյմս Բրայս (1838-1922)՝ դերկոմս, անգլիական պետական գործիչ, իրաւաբան եւ պատմաբան: 1876ին հիմնել է Անգլօ-Հայկական Ընկերութիւնը եւ որպէս նախագահ նոյն թուականին եղել Հայաստանում ու բարձրացել Արարատ լեռը: 1916ին հրատարակել է *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)* փաստաթղթերի ժողովածուն՝ իր առաջաբանով եւ խմբագրութեամբ: Հայերի պաշտպանութեամբ հանդէս է եկել նաեւ հրապարակային ելոյթներով:
[26] Վալաս - անյայտ անձ:
[27] Վաբօր (իտալերէն՝ vapore) – շոգենաւ:
[28] Հաւանաբար թրք. գիաճ՝ վնաս բառի աղաւաղուած ձեւը:
[29] Թերեւս՝ թրք.՝ վնաս չունի, աղաւաղուած ձեւով:
[30] Ապտուլլահների՝ Տ. Յ. Յովակիմեանի լուսանկարը պահւում է՝ ԳԱԹ, Ռափայէլ Պատկանեանի Արխիւ, թիւ 1505:
[31] Դպրոցասէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը հիմնուել է 1875ին Կ.Պոլսի Հոիփսիմեան Վարժարանի սանուհիների նախաձեռնութեամբ, յետագայում վերանուանուել է Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութիւն: Հիմնադրման գործում աջակիցներն էին Տիւսաբը եւ նրա մայրը՝ Նազլը Վահանը: Պատուաւոր նախագահն էր Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը, իսկ պատուաւոր անդամներն էին Յովհաննէս Այվազովսկին, Գրիգոր Չիլինկիրեանը, Գ. Ապտուլլահը եւ ուրիշներ: 1882ին Ընկերութիւնը Կ.Պոլսում կազմակերպել է առաջին հայկական գեղարուեստական ցուցահանդէսը Այվազովսկու մասնակցութեամբ:
[32] Սան Ստեֆանօ՝ Կ.Պոլսին մօտ արուարձան:
[33] Սրբուհի Տիւսաբ (1841-1901)՝ գրող, հեղինակ *Մայտա, Միրանոյշ* եւ *Արաքսիա Կամ Վարժուհին* վէպերի: Գ. Ապտուլլահը բարեկամական եւ նամակագրական կապ է ունեցել Տիւսաբի հետ, որից մեզ են հասել Տիւսաբի գրած 12 նամակների հրապարակումները (տե՛ս՝ Տայեցի, էջ 105-112, 129-132):
[34] Գէորգ եւ Յովսէփ Ապտուլլահները բացում են լուսանկարչական նոր տաղաւար Եգիպտոսի մայրաքաղաք Կահիրէում: Դա Եգիպտոսի խտիւ Թեւֆիք փաշայի եւ իր

digitised by A.R.A.R.@

տիկնոջ յաճախակի հրաւէրների եւ ցանկութեան արդիւնքն էր: Մասնաճիւղը գործել է 9 տարի, մինչեւ 1895:

[35] Նկատի ունի Յովսէփ Ապտուլլահին:

[36] Արաբերէն կը նշանակէ մեռնիլ:

[37] Ապտուլլահները դեռ Պոլսում պատրաստում էին տեսարժան եւ պատմական վայրերի, ինչպես նաեւ հնագիտական եւ արուեստի տարբեր ճիւղերի լուսանկարների հաւաքածուներ: Այդ բազմաժանրութիւնն էր նրանց արուեստի գլխաւոր յաջողութիւնն ու փայլը:

[38] Քամաճ, քամաճ – նորից, նորից (արաբերէն):

[39] Խօսքը Յովհաննէս Քհնյ. Մկրեանի որդու մահուան մասին է:

[40] Խօսքը Թուրքիայի մասին է:

KEVORK ABDULLAH'S LETTERS TO FATHER HOVHANNES MEGERIAN
(Summary)

ANI KIRAKOSYAN

After its first appearance in the late 1830s in France, photography and the profession of picture taking spread quickly to reach the capital of the Ottoman Empire in the mid-1860s.

The first photography shop was inaugurated in Istanbul by the Armenian Abdullah brothers. Their grandfather, Asdvadzadur Hurmuzian, was a provisioner at the imperial court of Sultan Abdul Hamid. Due to pressures from the court staff, Asdvadzadur converted his name-to its Turkish equivalent and was renamed Abdullah.

By the late 1860s the Abdullah brothers had become renowned in the Empire due to their extensive investment and the souvenir photos they took of historic sites in the Ottoman capital.

Becoming the imperial photographers of the Sultan brought them further fame at a time when the Armenian Question became a part of the Eastern Question.

Eventually a wide spectrum of European political figures and newspaper correspondents who visited Istanbul had to have their pictures taken by the Abdullahs. The latter grasped this opportunity to raise and echo the concerns and aspirations of their co-nationals, the Western Armenians, who suffered from inequality, persecution, an insecure life and dispossession.

Kirakosyan puts into circulation seven unpublished letters of Kevork Abdullah addressed to Father Hovhannes Megerian, a high functionary of the Armenian Patriarchate of Constantinople. In these letters Kevork asks Father Megerian to join him in various appointments he took to raise Armenian concerns.

digitised by A.R.A.R.@

ԾՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈԽԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԵԼԱՆԻԱ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

Ծովանկարչութիւնը բնանկարի ամենաբարդ, ամենախոր եւ ինքնատիպ սեռերից մէկն է, որին յարող արուեստագէտը պէտք է անպայման տիրապետի Աստծոյ շնորհած այն հոգեւոր ալեկոծութեանը, աշխարհատեղծման այն գլխաւոր տարրերի՝ լոյսի, օդի, ջրի եւ հողի արարման բազադրութեանը, որից ծնւում են յաւերժի գանձարանը հարստացնող ծովանկարներ։ Բնութիւնը անքննելի է իր Արարչի պէս։ Ուրեմն որքան համարձակութիւն եւ ունակութիւն պէտք է ունենայ արուեստագէտը, որ փորձի վերծանել յատկապէս եւ առանձնապէս ծովի գաղտնալից ասելիքը՝ համադրելով իր սրտի, իր հոգու փոթորիկներին։

Գուցէ դա է պատճառը, որ ծովանկարիչները շատ աւելի սակաւ են, քան այլ սեռի գեղանկարիչները։

Ահա այդ համարձակներից էր հայ ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեանը։ Նա ծնուել է 1869ին Տրապիզոն ծովափնեայ քաղաքում՝ դեռ մանկուց պահելով իր մտապատկերում ծովի հմայքն ու կախարդանքը։ Սովորելով Կարինի Սանասարեան Վարժարանում, Մախոխեանը վերջնականապէս ընտրում է նկարչի մասնագիտութիւնը՝ հիացնելով ուսուցիչներին եւ ընկերներին իր գծանկարներով։ Երտասարդ նկարիչը տիրապետում էր նաեւ մի ուրիշ մասնագիտութեան. նա փայլուն ջութակահար էր եւ երաժշտաստեղծ։ Ցետագայում չարունակելով կրթութիւնը Բեռլինի Գեղարուեստի Ակադեմիայում՝ Մախոխեանը 1892ից հաստատւում է Գերմանիայում եւ այնտեղ մասնակցելով տարբեր քաղաքների ցուցահանդէսների՝ արժանանում բարձր գնահատականների՝ ընդհուպ Վիլհելմ Բ. կայսեր կողմից չնորհած «կարմիր Արծիւ» չքանշանին[1]։

Նկարչի ստեղծագործական առաջին գործերը դաշտային եւ այլ բնանկարներ էին։ Բայց 1894ին նրա հանդիպումը հանճարեղ ծովանկարիչ Յովհաննէս Այվազովսկու հետ դառնում է վճռորոշ[2]։ Մախոխեանը ընտրում է ծովանկարչի կոչումը։ Սկսւում են ճամփորդութիւնները, ինչպէս ինքն էր ասում "etude"ի[3] համար։ Նա լինում է Ռուսաստանում, Իտալիայում, Ջուիցերիայում, Բելգիայում, Հոլանդիայում, Նորվեգիայում, Շուէդում, իսկ 1904ին Եգիպտոսի Կահիրէ եւ Ալեքսանդրիա քաղաքներում ունենում շատ յաջող ցուցահանդէսներ։

1918ին Մոնաէ Կարլօ քաղաքում կայանում է Մախոխեանի «Հայաստանի Հեծեծանքը» երաժշտական յայնածաւալ ստեղծագործութեան կատարումը՝ իրրեւ ընդվզում իր ժողովրդին հասցուած մեծագոյն ողբերգութեան՝ 1915ի Ցեղասպանութեան։ Այս ստեղծագործութիւնը կատարուում է նաեւ Նիսում եւ Ֆրանսիայի այլ քաղաքներում՝ յուզելով ունկնդրին։ Նկարիչը մեծ վրդովմունքով հեռանում է Գերմանիայից, ուր ապրել էր 20ից աւելի տարիներ, այդ պետութեան այրերին համարելով յանցակից իր ազգի ողբերգութեան մէջ[4]։ Որոշ ժամանակ ապրելով Լոնդոնում՝ այնուհետեւ Մախոխեանը մշտական բնակութիւն է հաստատում նիս ծովափնեայ քաղաքում որտեղ ապրում է

digitised by A.R.A.R.@

մինչեւ իր կեանքի վերջը։ Հայազգի նկարիչը ուր էլ որ ապրել է, ունեցել է ստեղծագործական հարուստ կեանք։ Նրա գործը գնահատել են եւրոպացի ճանաչուած արուեստաբանները, որոնք ընդգծել են նկարչի վրձնի կենդանի, հոգեթով հմայքը[5]։

1925ին, Ֆրանսիան Մախոխեանին արժանացրել է «Պատուոյ Լեգէոն»ի շքանշանին եւ «Ֆրանսիական Քաղաքացի» պատուաւոր կոչման։ Մախոխեանի նկարներն այսօր զարդարում են շատ եւրոպական հաւաքածուներ[6]։ *Նա իր պատուաւոր տեղն ունի նաեւ Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահում։ Նրա մասին գրուել եւ գրւում են բազմաթիւ յօդուածներ*[7], *բայց Մախոխեանի կեանքը եւ գործը բացայայտող դեռ շատ չուսումնասիրուած էջեր կան։ Ահա այդ բացը լրացնելու մի փորձ է նաեւ նկարչի 24 նամակների հրատարակումը։ Դրանք պահպանւում են Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի տարբեր ֆոնդերում։ Զապէլ Եսայեանին*[8], *Տիգրան Նազարեանին*[9], *Արշակ Զօպանեանին*[10] *յղուած այս նամակները գրուած են գրագէտ, գեղեցիկ արեւմտահայերէնով։*

Նամակները, ինչպէս նկարիչն ինքն է բնորոշում իր «հոգեկան դրութեան լուսանկարներն» են, որոնք անթաքոյց պատմում են նրա յաջողութիւնների եւ վրդովմունքի, մտահոգութիւնների եւ ձեռնարկած քայլերի մասին։ Մախոխեանի նամակներում բացակայում է անտարբերութիւնը, անձնապաշտութիւնը։ Նա ուրախանում է ընկերների յաջողութիւններով, ընդվզում անարդարութիւնների դէմ, քննադատում հայրենակիցների սխալ վարմունքը, եւ հարազատի պէս պաշտպանում իր ժողովրդի իրաւունքները։ Հայրենակիցները նոյնպէս սիրում եւ գնահատում էին նկարչին։ Ծիշտժան է 1937 Ապրիլին Փարիզում կայացած Հայ Ազատ Արուեստագէտների Միութեան կազմակերպած յիշատակի երեկոն, որ նուիրուած էր Մախոխեանի եւ նոյն տարի մահացած ճարտարապետ Լեւոն Նաֆիլեանի (1877-1937) *յիշատակին։ Այդ երեկոյթում ելոյթ է ունենում նշանաւոր փորագրանկարիչ Էդգար Շահինը*[11] *եւ ասում.* «...Մեր խումբին կարեւոր երկու անդամները նոյն ամսում մէջ վախճանեցան, երկուքն ալ անչափ կեանքով լեցուն եւ առողջ տղաներ էին, որ չենք կրցած դեռ հաւատալ, թէ այլեւս զիրենք չպիտի տեսնանք։ Լեւոն Նաֆիլեանը պոլսեցի էր եւ Վարդան Մախոխեան տրապիզոնցի։ Ինչպէս մենք բոլոր ազգակիցներս, գանազան գաւառներէ եկած, ինկած ենք Եւրոպա, թէպէտ տարբեր ծագումով, տարբեր վարժարաններէ ելած, տարբեր կուլտուրայով, բայց օժտուած հայու որոշ, յամառ եւ ուժատու փառասիրութիւնով, աշխատեր ենք մեր շրջանակին մէջ փայլիլ, ջանացեր ենք մարդ ըլլալ, բան մը ստեղծել, գործ մը ձգել եւ չարաչար աշխատեր ենք մեր իտէալին մօտենալու համար»[12]։

Նամակների չարադրանքը հրատարակութեան պատրաստելիս կատարել ենք կէտադրական եւ ուղղագրական բնոյթի աննշան չակուածներ։

Ա. ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ[13]

1922, 24 Յունիս, Nice

Յարգելի Տիկին,

Ստացայ ձեր նամակը, շնորհակալ եմ: Երբ ձեր վերջին հրատարակութիւնը «Հոգիս Աքսորեալ»[14] ինձ հասաւ, առաջին հետաքրքրութիւնը եղաւ տեսնել թէ հայ տիկին մը ո՞ր աստիճանի գիտակ է իր մայրենի լեզուին եւ ինչ

են այն հոգեկան տրամադրութիւնը որը զինքը մղած են գրել: Ինչպէ՞ս ըմբռնած է նիւթը եւ անոր արտայայտման միջոցներու գործածութիւնը, զի ամէն ինչ որ վսեմ զգացումէ մը կը բղխի՝ գեղարուեստ է ինձ համար եւ արտայայտութեան միջոցը երկրորդական է ըստ իս:

Գեղարուեստականի մը (*արուեստագէտի - Մ.Ե.*) գործը դատել կրնալու համար բաւ է տեսնել նկարչին մէկ գործը միայն, կարդալ գրքի մը մէկ էջը, լսել երաժշտութեան մը քանի մը երգ-յանգը՝ զգալու համար թէ ով է գեղարուեստականը, եւ ես ձեր գրքոյկի առաջին տողերը միայն կարդալուս դրած էի զձեզ արդէն գրողներու այն շարքին, որոց գրիչը technique[15] բոլոր գրութեանց գիտակ, բարձր զգացումներէ ծնած վսեմ գաղափարներու հլուրէն կը հպատակի: Չեմ զարմանար երբ կ'ըսէք թէ «գեղարուեստի աշխարհին մէջ նկարչութիւնը ձեզ ամէնէն մերձաւորը եւ ընտանին կը թուի»: Կոչուած գեղարուեստական մը պարտ է ունենալ գեղարուեստի բոլոր ճիւղերու նախազգացումը, ճաշակ (ինչ տգեղ բառ է): Ես տեսած չեմ նկարիչ մը որ երաժշտութեան եւ բանաստեղծութեան[16] անընդունակ ըլլայ. գործը քերի է: Այս ճշմարտութեանս ապացոյց մ'է ձեր «Հոգիս Աքսորեալ»ը , ուր դուք նկարչի մը իւր ասպարէզին մէջ ունեցած յուսախաբութիւնը այնչափ կենդանի կերպով կրցած էք երեւակայել եւ պատկերացնել: Հոն ոչ թէ «յանդգնութիւն» ինչպէս դուք կ'ըսէք, այլ գեղարուեստական առողջ հոգեբանութիւն եւ բնատուր ձիրք գտայ:

Խնդրեմ ընդունիլ, յարգելի տիկին, շնորհակալութեանցս եւ խորին յարգանացս հաւաստին:

Վարդան Մախօխեան

Ք. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻՆ[17]

1.

1924, 11 mai, Nice
68bd-Carton

Սիրելի բարեկամ,

Կը ներէք եթէ աւելի կանուխ չեմ կրցած ձեզ գրել, վերին աստիճան զբաղեալ լինելով, զի ի մօտոց մտադիր եմ Իտալիա մեկնիլ յառաջիկայ ցուցահանդէս[18] ի Բարիզ պատրաստելու համար:

Եթէ ձեր ժամանակը կը ներէ եկէք խնդրեմ Երեքշաբթի [ժամը] 4-5[ին] բաժակ մը թէյ միասին առնելու եւ այդ առթիւ պիտի ջանամ ձեր հարցերին պատասխանելու...[19]

Ցտեսութիւն ուրեմն եւ մինչ այն ընդունէք ջերմ յարգանացս հաւաստին

Վարդան Մախօխեան

2.

1924, 26 mai, Nice
68bd-Carton

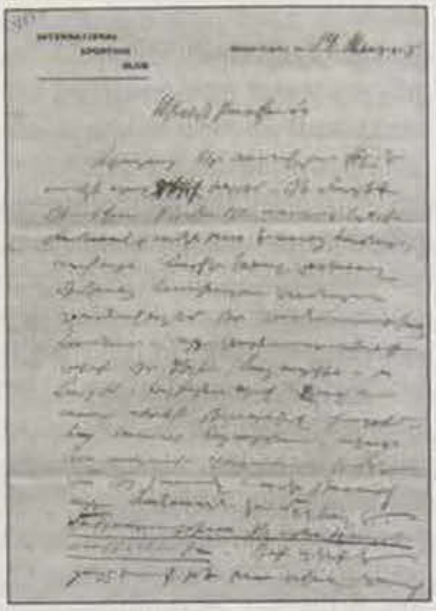
Յարգելի բարեկամ,

Ձեր ուզածները[20] պատրաստ են, երկու օրէն կը մեկնիմ, ուստի սուրհանդակով կ'ուղարկեմ ձեզ ներկայս՝ խնդրելով որ վաղը անպատճառ առնու ինձ մօտ գալ բարեհաճիք: Ինձ անկարելի է ձեր մօտ գալ, շատ զբաղեալ եմ մինչեւ ճաշը, որը միասին իմ տանը ընդունիլ կը բարեհաճիք: Կրնանք ամէն բան միասին վերջացնել եւ ձեզ յանձնել:

Յարգանօք ձեր Վարդան Մախօխեան

digitised by A.R.A.R.@

Վարդան Մախոխեան եւ իր ձեռագիրը

3.

1924, 31/10, Nice

Յարգելի բարեկամ,

Ստացայ ձեր քարտերը: Կոչնակի 13 N-ը[21], որը ձեր գրութիւնը իմ մասին եւ իմ մի քանի գործոց տպագրութիւնը կը պարունակէ, ես չեմ ստացած: Այս գիս չի զարմացներ, հայկական սովորութիւն է, ինձ այլեւս պէտք չունին: Սակայն մի բան չեմ ներեր, այդ է նոր թերթի Պր. տնօրէնը ինձ գրաւոր խոստացած է լուսանկարները ամբողջութեամբ ինձ վերադարձնել: Ուստի խնդրեմ առաջին առթիւ գրէք այդ պարոնայքին, որ իրենց խոստումը անմիջապէս կատարեն: Չի եթէ ես գրել ստիպուիմ, ոճը ախորժելի չպիտի գտնեն...այս առաջին անգամ չէ: Յուսամ առողջութիւնէն գոհ էք: Ես բաւական կը նեղուիմ հարբուխով:

Ջերմ բարեւներով ձեր Վարդան Մախոխեան

4.

1924, 21/12, Nice
68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր քարթը իր ժամանակին ստացած եմ եւ զբաղմանց պատճառաւ չկրցայ աւելի կանուխ պատասխանել: Կը հարցնէք թէ «Կոչնակ» լուսանկարները վերադարձու՞ց, ոչ. կ'երեւի թէ մասնաւոր կոչնակ մը հարկ է հնչեցնել որպէսզի Պր. տիրէքթէօրը իր խոստումը կատարէ: Ես դեռ չպիտի գրեմ՝ ենթադրելով, թէ դուք ինքներդ կը գրէք՝ յիշեցնելով իրենց խոստումն եւ փութացնել առաքումը, զի անոնց պէտքը ունիմ: Երկու օր առաջ Պր. Նահապետը տեսայ եւ ինձ հարցուց, թէ կրնայի՞նք իրեն համար հետեւեալ գրքերը ճարել. բառարան գաղղիերէնէ հայերէն (գրաբար), հին եւ նոր կտակարան նոյնպէս գրաբար: Խնդրեմ եթէ դուք կրնաք՝ ասոնք բերել տաք անյապաղ եւ յայտնէք անոնց արժէքները: Յուսամ առողջ էք եւ կ'ուղարկեմ ձեզ ջերմ բարեւներ:

Վարդան Մախոխեան

digitised by A.R.A.R.@

5.

1925, 11 avril, Nice
68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր քարթը իր ժամանակին ստացած եմ, սակայն վերին աստիճանի զբաղեալ Բարիզի ցուցահանդէսիս առթիւ օրս միայն կրնամ պատասխանել: Ձեր քարթի վերջին մասը գրերը շատ իրար մէջ անցած ըլլալով չկրցայ կարդալ: Կ'ենթադրեմ թէ ի մօտոյ հայրենիք կը մեկնիք եւ այդ առթիւ, կը փափաքէիք նկար մը միասին տանիլ. այդ փափաքը ես ալ ունիմ, սակայն առայժմ անկարելի է: Յաջորդ մի առթիւ: Երեկ Պր. եւ տիկին Նահապետներու մօտ էի եւ ըսի իրենց, թէ պիտի մեկնիք ի մօտոյ: Ինձ հարցուցին թէ արդեօք կրնայի՞ն ձեզ ձեր ճամբորդութեան ծախքերը թեթեւցնելու համար համեստ գումար մը ղրկել ձեզ: Ես ըսի, թէ քանի որ դուք ալ ձեր ունեցած ժամանակ չունեւորներուն միշտ տուած էք, կրնան այժմ ալ ունեւորները ձեզ օգնել, ուստի կարծեմ 200 ֆրանք պիտի ղրկեն ձեզ, մի մերժէք: Ուրեմն բարի ճանապարհ, սիրելի հայրենակից, տարէք իմ կարօտալից եւ սրտագին բարեւները մեր աննման հայրենիքին եւ համբուրեցէք ատ սուրբ հողը իմ կողմանէ:

Ես կը պահեմ ազնիւ յիշատակներ ձեզմէ, սիրալիր բարեւներով

Վարդան Մախօխեան

Օրս կը մեկնիմ Բարիզ: Հասցէս հոն Gallérie Allard-20 Rue des Capucines 16, ուր տեղի կ'ունենայ ցուցահանդէսիս բացումը Մայիսի 1ին:

Գ. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻՆ[22]

1.

1917, 1 sept.
32 bd de la Republique

Սիրելի բարեկամ,

Աստ հասնելուս բաւական տկար ըլլալով (կ'երեւի metroի[23] վատառողջ օդը յաճախ շնչելով) աւելի կանուխ չկրցայ գրել ձեզ: Մօտ 15 օր կը հազայի: Գոհ եմ սակայն յայտնելէ թէ բժիշկներու քննութիւնը ոչ մի վտանգաւոր հետեւանք ցոյց չի տուաւ եւ արդէն հազը սկսած է անյայտանալ: Ձեզ ալ երբեմն բաւական յոգնած տեսայ, յուսամ երբեմն relevueի excursionները[24] կը կրկնէք: Գեղեցիկ, տխուր վայրիկ մ'է, թերեւս հայրենակցի մը հետ գտնուելուս հոն այս ախորժելի տպաւորութիւնը մնացած է վրաս:

Շահին վերադարձած է, խնդրեմ իմ ջերմ բարեւներս յայտնէք իրեն, նոյնպէս ձեր մշտադալար եւ մշտածիծաղ բարեկամուհուն[25]:

Սեղմելով ձեր ձեռքերը ձերդ անձնուէր՝

Վարդան Մախօխեան

2.

1918, 19 mars, Monte-Carlo

Սիրելի բարեկամ,

Ստացայ ձեր նամակը, քիչ մը աւելի պարզ գրեցէք խնդրեմ, մեծ մարդիկ մեծութեան բերումէն անորոշ կը գրեն: Ժամանակը ամէն բան է անոնց համար, սակայն հարկ է կրնալ ընթեռնուլ միմեանց հասկնալու համար: Շնորհակալ եմ ձեր շնորհաւորութեանց[26] համար. այդ շնորհաւորութիւնք ընենք մեր ցեղին, հայ ազգին. ես հայ եմ, հայկական օդով եւ ջրով եւ անոր սիրելի

digitised by A.R.A.R.@

յիշատակով կ'ապրիմ, հայ անունը հայութեան, ազատ Հայաստանի գաղափարը կը մղէ զիս դէպ յառաջ եւ ամէն ձեռնարկ այդ conclurեէն[27] մղեալ է: Սխիբարութիւնս ձեզ նման հայրենակիցներս են: Մենք պէտք է ցոյց տանք՝ թէ հնութեան զաւակ ենք, կը պարունակենք մեր մէջ այն բոլոր ձիրքերը, որք քաղաքակիրթ եւ բարձր զարգացման հասած ուրիշ ազգեր ներկայացուցած են: Քամենք լիմոնը մինչեւ վերջին կաթիլը, մինչեւ իրաքանչիւրը իւր տեսակին classeին[28] վրայ մնայ օղի մէջ փայլուն արեգակի տակ, յաջողութիւն անունց protectionին[29], «գործք քո օրէնքն քիչ..», թէեւ քրիստոնայ չեմ...Աստուած մեզ թողաւ, մենք ալ զինքը թողունք. մեզ մատնեց ց'կեանս թուրքին եւ գերմանի[30] սրին: Ես դրի այդ սուրը երկսայր ստեղծողին պարանոցին... չեմ ուզեր որ կտրէ բաժանէ, ոչ, թող սոցէ յաւիտեանս, զի այդ ժանգոտած երկաթին վրայ եղունգներովս փորագրած եմ հետեւեալը. «Վրէժխնդրութիւնն է այս Հայաստանի», անոր էակներուն եւ կոյսերուն, առաջին քրիստոնեաներուն... Սոսկալի է վայրկեանը[31], որ կ'անցուենք, երբեք բաղդի ճառագայթ մի չի ցոլաց մեր խեղճ, պաշտելի Հայաստանի վրայ. միշտ մթին ամպամած, փոթորիկ եւ հեղեղ... ես յուսահատած եմ իբր հայ... եթէ կայ մի աստուած, նա թող հասնի օգնութեան... բայց վայ մեզ, եթէ մեր փրկութիւնը միայն բարձրեալին յանձնուած է... Երկու օր է Monacoի Princeը[32] որ ինձ տուած էր patronage[33] ցուցահանդէսիս, պիտի այցելէ ցուցահանդէսս, ուստի շատ զբաղեալ եմ եւ կ'ուղարկեմ ձեզ այս քանի մը տողերով հոգեկան դրութեանս տխուր լուսանկարը: Յաջողութիւնս մեծ է, սակայն երանի թէ Հայաստանը եւ մեր խեղճ հայրենակիցները փրկուէին, հոն միայն կ'ունենամ բարոյական եւ հոգեկան գոհացում:

Ձեր Վարդան Մախօխեան

Որախ եմ լսելով Ալխազեանի[34] ցուցահանդէսի յաջողութիւնը, իմ կողմանէ խնդակցութիւնս յայտնեցէք խնդրեմ այդ տաղանդաւոր համակրելի հայրենակցին:

Mes compléments a la gentille mechdatalar...[35]

«Թէ իմ ալեւոր հերքս սեւնայինն» ահա ամէնօրեայ փափաքս... ինչպէս երթանք, ինչ ճամբով եւ ինչ ընելու համար. քաջութիւնը, հայրենասիրութիւնը պանդոխտ ըրած են վաղուց, անցան եւ թնդանօթ... ահա Աստուծոյ կամքը:

3.

1918, 14 nov
32bd de la Republique

Սիրելի բարեկամ,

«Վերածնունդ»[36] կ'ստանամ եւ քո հիւթալից նպատակայարմար աշխատութիւնք անհամբերութեամբ կը կարդամ:

Վճռական ժամը[37] հնչած է արդէն, «ըլլալ կամ չ'ըլլալու» հարցը երէկ իւր անդառնալի վճռական ձեւին տակ ներկայացած է հայուն. պիտի ապրինք կամ մեռնինք!!!

Նրբանկատութիւնք (Politique), համեստութեան զգացմունք չեն այլեւս, որ պիտի փրկեն մեր սիրելի Հայաստանը. մեծ ազգերու գործելակերպը առնենք մեզի օրինակ: Անոնցմէ աւելի բարոյականութիւն չի դնենք մեր զգացմանց եւ գործունէութեան մէջ... կը պահանջենք այն, ինչ որ մեզ կը պատկանի[38]: Եթէ համաշխարհային արդարութեան բեմին վրայ ալ այս մեր հինաւուրց սուրբ

իրաւունքը չպիտի ճանչցուի՝ դաւաճանութիւն է մշտնջենական մեր ճակատագիրը, անարգի, ամբողջ մարդկութեան դիմաց...

Աստուած իրաւունք պիտի տայ հայուն, եւ մենք պատրաստ ենք երթալ անոր մօտ փնտռելու ճշմարտութիւն պատուոյ եւ իրաւանց բարձր զգացումները...

Քոյդ՝ Վարդան Մախօխեան (Նիցցայի սկաուտական)

Յ.Գ.

Այսօր փոստը ձգած են Eclaireur de Nice լրագիրը ուր կը տեսնաս Jour L'Armenie յօդուած մը[39] կամ նամակ մը իմ կողմանէ: Տպաւորութիւնը մեծ է ամբողջ Cote d'Azur[40] վրայ, ամէն կողմէ քաջալերիչ նամակներ կուգան: Ամէնն ալ զգացած են դէպի մեր հարցը[41] եղած սարքուած անարդարութիւնը եւ այլն:

Կ'ուզես զայն «Վերածնունդ»ի մէջ գաղղիերէն եթէ կարելի է, եթէ ոչ թարգմանաբար հրատարակել տալ:

Ջերմ բարեւներով՝ Վարդան Մախօխեան

Կը յուսամ գարնան սեղմել ձեռքերդ ի Բարիզ:

4.

1925, 5/1. Nice
68bd Carton

Սիրելի բարեկամ,

Etudeով ճանապարհորդութեան մէջ, օրս աստ վերադարձիս միայն ձեռքս հասաւ ձեր 35ամեայ մեծ բանաստեղծի եւ հայրենասէրի գործունէութեան առթիւ տեղի ունեցած Jubilé[42] յայտարարագիրը:

Եթէ նոյնը իր ժամանակին ձեռքս հասնէր, անշուշտ նամակիս փոխարէն հեռագիր մը պիտի փութար յայտնել ձեզ իմ անկեղծ խնդակցութիւնը:

Առիթ պիտի ունենամ ի մօտոյ ձեր ձեռքը սեղմելու ի Բարիզ, ցուցահանդէսիս առթիւ եւ մինչ այն, ընդունեցէք, սիրելի բարեկամ, ջերմ համակրանաց եւ յարգանացս հաւաստին:

Ձեր Վարդան Մախօխեան

5.

Մեծարգոյ Տիար Արշակ Չօպանեան, Բարիզ

1925, 2 mars. Nice
68 bd Carton

Սիրելի բարեկամ,

Ձեր նամակը իւր ժամանակին ստացած եմ եւ ուրախ եմ, որ ձեր բարձր ձիրքերն եւ անխոնջ աշխատութիւնք սկսած են մեր ազգի կողմէ գնահատուիլ, il était temps[43]:

Ինձ կը հարցնէք, թէ ե՞րբ Բարիզ պիտի գամ: Որոշուած է, որ յառաջիկայ Մայիս ամսոյ 1ին ցուցահանդէսս բանամ տեղի Galérie Allard 20, rue des Capucines:

Որովհետեւ մասնաւոր հրաւիրակներ դրկել մտադիր չեմ, կ'ուզէք այժմէն տեղւոյդ հայ թերթերուն մէջ յայտարարութիւն մը դնել այդ առթիւ:

Կանխաւ շնորհակալիքս եւ յուսալով ի մօտոյ սեղմել ձեր ձեռքը, կ'ուղարկեմ ձեզ ջերմագին բարեւներ:

Վարդան Մախօխեան

digitised by A.R.A.R.@

6.

1925, 14/4 Paris

Սիրելի բարեկամ,

Ցուցահանդէսիս նախնական քայլերով պատրաստութիւններով զբաղեալ՝ չկրցայ աւելի կանուխ յայտնել ձեզ, թէ մի քանի օր է Բարիզ կը գտնուիմ եւ ուրախ պիտի ըլլամ սեղմել ձեր ձեռքը: Ոյովհետեւ ճաշի ժամերը ինքնին կորսուած կարելի է համարել, գործածենք զանոնք ախորժելի կերպով. ուստի կը խնդրեմ վաղը Չորեքշաբթի ժամը 12ին Galérie Allard 20 Rue des Capucines ինձ հանդիպիլ բարեհաճիք: Եթէ ներկայս ձեզ ուշ հասնի եւ ժամադրութեան չի կրնաք հասնիլ, յայտնեցէք այս հասցէիս, թէ ո՛ր օր կ՚ունենամ այդ հաճոյքը:

Ջերմ բարեւներով՝ Վարդան Մախօխեան

7.

1925, 10/4 Paris

Սիրելի բարեկամ,

Ձեր տողերը իմ մասին Ապագայի[44] մէջ շնորհակալութեամբ կարդացի:

Բարիզ հաստատուելու նպատակ ունիմ եւ առայժմ չափազանց զբաղեալ, այս տաք օրերուն, յոգնած տուն կը վերադառնամ ամէն օր: Դժբախտաբար հայկական ճաշարանը քիչ մը հեռու կը գտնուի բնակարանէս:

Բարիզէն մեկնելէ առաջ ձեզ խոստացած փոքրիկ նկարը ձեր ձեռքը պիտի հասնի անշուշտ եւ ես ալ նա(անընթեռնելի): Ձեր ձեռքը սեղմելու հաճոյքը պիտի ունենամ:

Ջերմ բարեւներով՝ ձերդ Վարդան Մախօխեան

8.

1925, 10/4 Paris

Սիրելի բարեկամ,

Շնորհակալ եմ քո բարեմաղթութեանց[45] համար զորս ասպետը կ՚ուղղէ իւր ասպետ բարեկամին: Թէեւ մի քիչ ուշ ուրախութեամբ տեղեկացայ, թէ քո բանաստեղծի մեծ տաղանդը վարձատրուած է միեւնոյն շքանշանով[46]:

Ջերմ եւ մշտադալար բարեմաղթութիւններով քոյդ՝
Վարդան Մախօխեան

9.

1925, 1 juille, Nice
68 bd. Carnot

Սիրելի բարեկամ,

Կը ցաւիմ որ մեկնելէ առաջ չկրցայ ձեր ձեռքը սեղմել եւ խոստացեալ նկարը ձեզ յանձնել: Ինչպէս գիտէք, սիրուն գործերս դարձեալ ձեռքէ ելան եւ ես փափաքելով ուշ առաջ գեղեցիկ գործ մը ձեր մօտ ունենալ, յարմար դատեցի այդ ընտրութիւնը ընել յաջորդ ցուցահանդէսիս: Յուսամ դուք ալ համաձայն կ՚ըլլաք: Յարգանաց բարեւներ մշտադալարիդ եւ ջերմ զգացմունքներով Վարդան Մախօխեան:

10.

1926, 6 av. Annot
Bsses- alpes- Hotel Grac

Սիրելի բարեկամ,

«Անի» հայ գեղարուեստական խմբակցութիւնը[47] նուաստիս իր հիմնադիր անդամներու շարքին դրած է եւ կը հրաւիրէ մասնակցիլ իր առաջին գեղարուեստական ցոյցին, որ տեղի պիտի ունենայ 25 Հոկտ.ին Georges Petith[48] մօտ: Չեռնարկը հայկական տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի, ինձ հրաւէրը շատ ուշ հասաւ... եւ ես ստիպուեցայ մեր բարեկամ Պր. Ներսէս Չամքերքէնին[49] դիմել, որ կարեւոր գործերէս 4 հատ ղրկէ այդ ցուցահանդէսին: Նա ընդունեց, զի այդ առթիւ հայ հանրապետութեան ներկայացուցիչը նկարներ պիտի գնէ Հայաստանի թանգարանին[50] համար: Չամքերքէն արդէն մտադիր ըլլալով անոնցմէ ոմանք Հայաստանին նուիրել, այս առթիւ պիտի կրնայ յարմարիլ հանրապետութեան ներկայացուցչին հետ:

Իմ մասնակցութեանս առթիւ դրած միակ պայմանն կը տեսնաք ներփակեալի նամակէն[51], խնդրեմ նոյնը իսկոյն հասցէիս ղրկել հաճիք, արդէն շատ ուշ է եւ ընդունէք ջերմ շնորհակալութիւնս: Ինչպէ՞ս էք, հապա մշտադալա՞րը:

Մարսէյլի մասին քրքռուն արձագանգները մինչեւ Նիս հասան (Չերազի յոբելեանի առթիւ)[52], կեցցես:

Ողջագուրանք՝ Վարդան Մախօխեան

Յ.Գ. Օդափոխութեան համար այստեղ կը գտնուիմ, սակայն մի քանի օրէն Nice կը վերադառնամ: Հաւանաբար ի մօտոյ étudeի համար Իտալիա մեկնելու նպատակաւ:

Հասցէս՝ 10 Rue Michel, Nice:

Պր. Փիշմանին[53] հասցէն անշուշտ գիտէք. նոյնը պահարանին վրայ գրելով իսկոյն փոստը ձգէք խնդրեմ, շնորհակալութիւն: Վստահ եմ, թէ ինձ համամիտ էք:

11.

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Սիրելի բարեկամ,

Նամակդ իր ժամանակին ստացայ, որով կը յայտնես, թէ «Անի» խմբակցութեան իր կազմելիք ցուցահանդէսին ինձ վերջին պահուն յայտնուիլը ճիշտ չէ եւ կը յաւելուս, թէ կան հոն սակայն ինքնուրոյն արթիսթներ... ես ալ այս անգամ ձեզ ըսեմ թէ եթէ այդ ինքնուրոյն կոչուածներդ Ճափոն կամ Չինաստան ըլլային՝ տեղուոյն եւ մոտայիս համեմատ ինքնուրոյն պիտի ըլլային: Իսկ ներկայիս ինքնուրոյնութեան բուն արժանիքը ամէն լուրջ գեղարուեստական քննադատ գիտէ եւ այդ մոտաները չեն անցնիր հոն, ուր traiter[54] եղած նիւթը միմիայն եւ միմիայն sincerité[55] եւ émotion[56] կը պահանջէ խորին գիտակցութեամբ արտայայտուած: Ծովանկարչութիւնը մոտա չի ճանչնար այդ պատճառաւ ամէն soit disant artiste[57] փորձած եւ ետ քաշուած է: Քանի՞ հատ կայ ծովանկարիչ, որ միայն ծովով ցուցահանդէս կազմել կը յաջողի: Փարիզ շատ կայ, ես չի տեսայ... Յառաջիկայ ցուցադրութիւնն ի Քարիզ ցոյց պիտի տայ, թէ լուրջ գործերը նկարչութեան որ ուղղութեամբ մէջտեղ կուգան: Préténdant[58] մը չեմ, այդ ամէնուն յայտնի է, սակայն սնոպներու

digitised by A.R.A.R.@

բռնած ուղղութիւնը սկսած է վարակել զիս անցողաբար: Այսօր կը ղրկեմ քեզ Mauclairի étude[ը][59], ուր ամէն բան վերլուծուած է...

Ներկայս քեզ գրելու բուն շարժառիթը հետեւեալն է: Ասկէ 12 օրի չափ առաջ Մուրատեան[60] անուամբ նկարիչ մը եկաւ մօտս իւր գործերը ցոյց տալու, որոց մէջ սիրուն գործեր տեսնելով՝ խորհուրդ տուի, որ անոնցմէ երեք հատ ղրկէ Բարիզ՝ «Անի» Ընկերութեան հայկական առաջին ցուցահանդէսին մէջ ներկայացնելու համար, զի գործերը կրնային միայն նպաստաւոր տպաւորութիւն գործել: Թէեւ ինք հիմնադիր նկարչաց դասին չի պատկանիր*, ապացոյց որ շուրջերնուս մեծամասնութիւնը բարիզցիներ են, սակայն գործերը շատ փոքրիկ ըլլալով կարելի էր անկիւն մը տեղաւորել ի սէր հայրենասիրութեան: Օրս վերադարձաւ շատ տխուր, ըսելով թէ՝ «քանի որ Խաչատուրեանը[61] այդ ընկերութեան քարտուղարն է, ես վստահ էի, թէ այսպէս պիտի վարուին հետս». ոչ մի պատասխան չէ ստացած: Իմիջիայլոց յայտնեց, թէ դու ալ իրեն գրած ես, թէ շուտով ղրկէ իւր գործերը զի Պր. Փիշմանին հետ պիտի մեկնիք Ամերիկա եւ յետոյ Պր. Խաչատուրեանը գէշ կրնայ վարուիլ իւր հետ: Այս առթիւ սկսաւ պատմել ինձ իւր ողիսէն[62] ի Գահիրէ եւ այլուր ի շնորհս յիշեալ նշանաւոր նկարչին... ինձ մանրամասն նամակ մը ղրկած է եւ լրագրի կտորներ իբր document[63] իւր ըսածները ապացուցանող: Կարդացողին մազերը կը ցցուին եւ այլեւս չեմ զարմանար, որ իմ հրաւիրակը այսչափ ուշ հասած է եւ... աւելի ուզածներս անուղղակի կերպով մերժած են, որը դրած էի մասնակցութեանս պայման՝ բացատրելով ծովանկարներուն աւելի տեղի պէտքը եւ իրենց յանցանքով մեծադիր նկարներ չկրնալ պատրաստելս հայկական ցուցահանդէսին համար: Այս բոլորին տեղեկանալէ յետոյ երբ կը յիշեմ, թէ անգամ մը երբ զինքը հայոց նկարիչը քշել կ'ուզէր հայ լրագրի մէջ եւ դու ինքդ զինքը իւր տեղը դրիր՝ ըսելով, թէ աւելի ծանօթ նկարիչներ այդ préténtionը[64] ունեցած չեն՝ յիշելով Շահինը կարծեմ, զիս եւ մի քանի ուրիշներ:

Այլեւս գիտեմ, թէ որու ձեռքն է հայկական ցուցահանդէսին ճակատագիրը եւ ղրկած եմ հրաժարականս, մինչեւ որ այդ անհատը իւր տեղը դրուի յաչս ամէնուն: Արդէն յաջողութեան համար ընկերութեան պէտք չունիմ: Commande[65]ներով բեռնաւորուած եմ եւ հազիւ ժամանակ ունիմ շրջելու, իսկ այս տեսակ ստորութիւններ կուգան միայն վրդովել հանգիստս եւ ստիպուիլ զբաղիլ մարդկային ամենաստոր հոգեբանութեամբ...

Բայց, բարեկամ, այս ամէնը դուն ալ անպատճառ գիտես, ինչու կը լռես եւ կը թողուս, որ այս տեսակ անարդարութիւններ տեղի ունենան եւ թէ ինչպէս Պր. Փուշման, լուրջ եւ պարկեշտ անձ մը կրնայ այդ տեսակ քարտուղարի մը [հետ] գործակցիլ... ասոնք հանելուկներ են, որոնց, սակայն, բաւական տեղեակ ենք: Կոյր կուսակցութիւնը կը գործածուի յապականութիւնս նոյնիսկ գեղարուեստական մթնոլորտին, որ մաքուր եւ չէզոք պէտք էր մնալ...

Ինչպէս ըսի, հրաժարած եմ, պէտքը չունիմ ո՛չ ընկերութեան, ոչ գիտակի: Մօտաւոր ապագան պիտի ապացուցանէ այդ: Բարի ճանապարհ դէպի նոր երկիրը եւ յաջողութիւն յատակագիծներուդ, միշտ բարեկամ՝

Վարդան Մախօխեան

* Մեծ[այարգ] Պրն. Արշակ Չօպանեան, Բարիզ. վերջին եւ այս գրածներս քեզ համար, զի ուրիշի մը գրել ինձ նուաստութիւն մը պիտի համարէի, պէտքը չիկայ:

Մշտադալարիդ յարգանքներս եւ մխիթարանք բացակայութեանդ պահուն:

12.

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Սիրելի բարեկամ,

Օրս Պր. Խաչատուրեանէ նամակ ստացայ, որմէ կը տեսնամ, թէ ճանչցած են իրենց գործած սխալը եւ թէ արդէն քեքնիքական պատճառներով ցուցահանդէսը[66] յետաձգուած է եւ նոր թուականը ինձ... պիտի յայտնուի: Ուրեմն Պր. Մուրատեանի պատճառաւ գրածներս քեզ պահէ միայն:

Յուսանք թէ բռնած ընթացքս եւ անկեղծ ոճս յառաջիկային համար օգտակար պիտի ըլլայ ոմանց:

Ջերմ բարեւներով քոյդ Վարդան Մախօխեան

Քանի մը օրէ ի վեր Officier d'académie[67] եմ, ուրեմն քեզի քիչ մը անցայ...

13.

1927, 2 [Դեկտ.], Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Սիրելի բարեկամ,

Հայ գեղարուեստական առաջին ցուցադրութեան առթիւ բոլոր գաղղիական թերթերու մէջ երեւցած քննադատութիւնը կարդալով՝ կը ցաւիմ տեսնալ անոնց մէջ (ճանչնալով հանդերձ հայուն գեղարուեստական բնատուր ձիրքերը) ուղղամտութեան պակասը... չեն գոհանար իւրաքանչիւր ցուցադրողի գործերու քննադատութեամբ, ինչ որ միշտ կ'ըլլայ, այլ ցուցադրութեան ազգային բնաւորութիւն տալ կ'ուզեն եւ հոն հայկական ոչինչ կը գտնին: Մինչդեռ ցուցահանդէսը Գաղղիա ապրող հայ գեղարուեստականներու հաւաքական ներկայացում մը եղած է, ուրիշ ոչինչ:

Հայ ըլլալով՝ ստիպուած չեն մնալ ճաշակի եւ զարգացման արտայայտութեանց նախնական ոճին մէջ: Եթէ անկեղծ ըլլային, պիտի տեսնային հոն ուրիշ բան, ճշմարտութիւնը, թէ այն ինչ որ իրենք տարիներու ընթացքին մշակած են, հայը չտեսնելով զինք վայրկեան մը իրենց նման ազատ մթնոլորտի տակ՝ իրենց պէս զգալու եւ արտայայտելու ընդունակ է... այս էր միայն ամենաաւելի աչքի զարնող պարագան:

Հայու յատկութիւնները կը ճանչնան, սակայն երբ կրնան գայն շահագործել. ապացոյց ներփակեալը եւ այն միակ օրինակը չէ... յետայսու, սակայն, փակուած է... զի մենք ալ, ըստ միջազգային օրինաց, իբր honnetes citoyens[68] ամէն տեղ ազատ շնչելու իրաւունք ունինք եւ մեր ազգային բնատուր ձիրքերը կը ներեն մեզ այդ:

Թող ամէն հայ ունենայ այս գիտակցութիւնը եւ մեր բարոյական դիրքը շուտով կը բարձրանայ:

Կը յուսամ ի մօտոյ Քարիզ քեզ ողջունելու հաճոյքը ունենալ եւ մինչ այն կ'ուղարկեմ ջերմ բարեւներս՝ Վարդան Մախօխեան:

Եթէ «նա» մնացած է միեւնոյն (մշտադալարը) veulles sui pren ...tee (անընք.):

digitised by A.R.A.R.@

14.

1927, 22 nov., Nice
10 Rue Michelet

Սիրելի բարեկամ,

Նամակդ ստացայ: Գոհ եմ «Անի» Գեղ. Ընկերութեան առաջին ցուցադրութեան ունեցած յաջողութիւնը լսելով եւ ապագային աւելի մեծ յաջողութիւններ կը մաղթեմ ի բոլոր սրտէ: Սակայն այժմէն յայտնեմ քեզ, թէ ես երդուած եմ այլեւս ոչ մի հայկական ձեռնարկի չմասնակցիլ եւ իբր անկեղծ բարեկամս, կը փափաքիմ, որ պատճառներուն տեղեակ ըլլաս:

Այդ ցուցահանդէսին բացումէն երկու օր յետոյ նամակ ստացայ G. Petitէ հետեւեալ իմաստով. "Veuillez par rétour du courrier nous énvoyez les prix de vos tabéeaux éxposes chez nous a l'éxposition des artistes arméniens".[69]

Պատասխանեցի իրեն, թէ՝ անոնց գները մի՞թէ ընկերութեան sécrétaireը[70] իրենց տուած չէր, որ մինչեւ Nice իմ դիմել կ'ստիպուի եւ մինչեւ իմ պատասխանը բացման առաջին 4-5 օրը անոնց գներուն անտեղեակ կը մնայ, մինչ sécrétaireը տեղուոյն վրայ կը գտնուի եւ անոնց գներուն վաղուց տեղեակ է: Շահինէն ալ, իբր ընկերութեան նախագահը, բացատրութիւն ուզեցի, ինչ որ ամէն ցուցադրողի իրաւունքն է եւ ինքն ալ իմ տեղս նոյնպէս պիտի վարուէր: Ապացոյց, որ G. Petit[71] անմիջապէս քաղաքավարի նամակաւ մը իւր սխալը ուղղեց, որով խնդիրը փակուած կարելի էր համարել, սակայն ոչ: Շահինին ստորագրութեամբ, Խաչատուրեանին գրով նամակ մը ստացայ հետեւեալ ոճով. «Քու նամակիդ թոնը պէտք է փոխես, չարաչար աշխատեցանք նկարդ երկրորդ օրը 7000 ֆր.ի ծախեցինք, ծառայ չենք եւ քեզմէ միայն շնորհակալութիւն կը սպասէինք»: Եւ այս գեղարուեստականի մը ոճն է ի պատասխան իմ արդար բացատրական դիմումիս, որը ուրիշին իր թոնը փոխել կը յանձնարարէ: Ես իմ մասնակցութեանս պարտականութիւնը կատարած եմ եւ այդ առթիւ եղած յոգնութեանց համար բանիցս շնորհակալիքս յայտնած: Ուստի ստիպուեցայ պատասխանել Շահինին, թէ «խնդրոյն grave[72] բնաւորութիւն մը տալ ուզելով իւր ստորագրութեամբ եւ հրամայական թոնով ինձ տուած դասերը իւր թելադրութեանը չեմ կրնար ենթադրել եւ ամբողջութեամբ կը վերադարձնեմ իրեն որ հեղինակին յանձնէ, կրնայ իրեն աւելի օգտակար ըլլալ»:

Բուն պատճառը, սակայն, հարկ է մօտաւոր անցեալի մէջ փնտռել, որուն դու ալ մասամբ տեղեակ ես: Պատճառը խեղճ Մուրատեանը պաշտպանելս է, որուն ամէն դիմումները չզօրեցին գոնէ 1-2 գործով մասնակցիլ ցուցահանդէսին, ինչ որ չէր կրնար վնասակար ըլլալ: Երբ օր մը գինքը անձամբ տեսնաս եւ իր Եգիպտոս ցուցադրութեան առթիւ անցուցած odysséeին[73] տեղեկանաս, այս անցուդարձին իսկական հոգեկան բնաւորութիւնը կուտաս: Միշտ միեւնոյն անհատն է, որ գիտէ հարկ եղած կողմէ շոյել, համակրանք շահելով իր գործը քայլցնել: Հարցուր Մուրատեանին եւ նա այդ քեզ կ'ապացուցանէ documentներով[74]:

Ես տարբեր կողմերէ լսեցի, թէ իմ երկու վաճառուած նկարները բացման սկիզբը իսկ իրենց տեղերէն հանուած էին, մինչդեռ օրէնք է որ վաճառուած նկարները մինչեւ ցուցահանդէսի մը փակումը իրենց տեղը մնան, իսկ այս հայկական ցուցադրութեան առաւել հարկ էր յարգել այդ օրէնքը: Ինչո՞ւ համար եղաւ այս եւ որի՞ ձեռքով: Պիտի ըսուի թերեւս, թէ գնողը պահանջեց անմիջական յանձնում, սակայն անոնցմէ մին Նիսէն գնուած էր, պայմանաւ, որ

ցուցահանդէսի փակման մնացեալներուն հետ այն կողմ դրկուէր: Այս ալ միւսներուն պէս անմեղ հրեշտակի մը արարք պիտի նկատուի, սակայն իրականութիւնը չեն փոխեր իրենց իսկական նշանակութիւնը...

Մուրատեան ըսաւ ինծ. «մի օր մասնակցէ եւ պիտի զգաս ըսածներս քու անձին վրայ եւ ահա յայտնածներուս կը հաւատաս: Քանի Խաչատուրեանը հոն է եւ դուք իմ շահը պաշտպանել ուզած էք...»:

«Կավոշ»ի[75] լիրբ վարմունքը որու դրդմամբ է արդեօք, անշուշտ տեսար կամ լսեցիր, թէ պատուաւոր թերթը caricature[76]ըս հրատարակած է. «մեծ նկարիչ Մախօխեան» տիտղոսով, որով կամ յիշածս անցուդարձին եւ կամ Mauclair[77]ին յօդուածին հետ կապ ունի, որը երեւաց Լիոնի "Le Progres"[78] թերթին մէջ «հայ նկարիչներ» վերնագրին տակ, ուր Շահինը եւ զիս մատնանշած եւ քեզ ալ արժանապէս կը յիշէ: Թերեւս այս ինձմէ դրդեալ կ'ենթադրեն: Քեզ իբրեւ բարեկամս կը վստահիմ, թէ իմ կողմանէ որեւէ դրդում եղած չէ, զի նա միշտ եւ ուրիշ critique d'art[79]ներ ամէն անգամ ցուցահանդէսի մը մասնակցելուս նոյն եւ աւելի փայլուն ոճով գրած են: Այդ իր սեպհական կարծիքն է, թէ ծովը յատուկ կամ moderne[80] կոչուած ուղղութիւններ չի վերցներ, կատարեալ Pierre de Touche[81] մ'է, մէկը կրնայ այն ըմբռնել եւ արտայայտել կամ ոչ, այդ պատճառաւ ալ կարող ծովանկարիչներ մատի վրայ կը հաշուին: Ինչ ըսենք Temps, Daily Mail[82]ի եւ երկու տարի առաջ Vauxcellesի[83], Sissonի[84] եւ այլոց արտայայտութեանց, որոնցմէ ես դժգոհ ըլլալու պէտքը չունիմ: Աւելի ճիշտ կ'ըլլար, եթէ Mauclairին caricatureը հրատարակէին... ես այս ամէնը իրեն յայտնել դեռ պիտի համբերեմ, ըստ այս խնդրոյն ստանալիք բնաւորութեան, որը յետ այսու աւելի զգոյշ պիտի ըլլայ դէպի հայը[85]: Եթէ Mauclaireի յօդուածը հրատարակուէր այստեղ, Նիս, ուր նա տեղուոյս առաջնակարգ թերթին մէջ ամէն շաբաթ փոքր գեղարուեստական յօդուած մը կուտայ եւ ուր ես ի մօտոյ պիտի ցուցադրուիմ cercle artistiqueի[86] սրահին մէջ, կրնար ինձ նպաստաւոր ըլլար (թէեւ Նիս նոր ներքոդներու պէտք չունի՝ զիս ճանչնալու համար) եւ կը զարմանամ ինքս, թէ ինչո՞ւ յօդուածը Լիոնի թերթին մէջ հրատարակեց:

Իրաց այս վիճակին մէջ, երբ հայ կավոշներ[87] աննախընթաց լրբութեամբ (եւ ինչ իրաւամբ կը յայտնեմ քեզ ալ) գեղարուեստականի մը աւելի քան երեսնամեայ համբաւը, որը Եւրոպայի քննադատներուն միայն կը պարտի, հայերու հետ քիչ առնչութիւն ունենալով, աղարտել կ'ուզեն, ազգասիրութիւնը ազգատեացութեան տեղի կուտայ: Այդ անխիղճ եւ իր զբաղումէն դառնացեալ aventurierի[88] մը դրդումն է, իսկ կավոշի պատրաստակամութիւնը՝ այդ տեսակ աղտեղութեանց տեղ տալ իւր գոյութեան կերպը. «նպատակ արդարացնէ զմիջոց»: Թէեւ ես հայերէն երբեք բան մը ստացած չեմ, նկարներս ամէն օր տեղացի եւ տեղէն անցնող եւրոպացիներէն կը գնուին, այս այստեղ ամէն հայ եւ օտար գիտէ եւ collectionներովս[89] հայաշատ colonieներ[90] երթալով զինքս "հայոց նկարիչը" անցուցել փափաքած չեմ (աղէկ դաս մը տուած են իր ժամանակին) սակայն երդուած եմ որ այս սրիկայութիւնը անպատիժ չմնայ, եթէ պարագայից բերմամբ լինի այդ քիչ մ'ալ վնասակար ընդհանուր հայութեան վարկին: Այդ պիտի լինի գաղղիերէն լեզուաւ եւ գաղղիական ծանօթ organի[91] միջոցաւ, զի այս ամէնը աւելի գաղղիացի բարեկամներս կը զայրացնէ, տեղեակ ըլլալով թէ arti[92] ճամբով որչափ ջանացած եմ մեր թշուառ ազգին վարկը բարձրացնելու, ցուցահանդէսներովս եւ բարեգործա-

digitised by A.R.A.R.@

կան նպատակով խնդրուած նկարներ նուիրելով: Ասոնք քեզ, հայ ազգի արդար դատը պաշտպանել ուզողներէն վաղանցոց ախոյեանին, պատմել աւելորդ է, պէտքն է, որ կը ստիպէ ընել այդ. յիշէ՛ քեզ եղած վարձատրութիւնը յոբելեանիդ առթիւ մեծահարուստներու կողմանէ...

Հայու ստամոքսը շատ բան կը վերցնէ, սակայն գաղղիացիինը՝ ոչ: Չեմ գիտեր ո՞ր շնորհիս համար, գիս իրենցը կը նկատեն այլեւս եւ ամէն դուռ բաց է առաջս, ես հայ չեմ այլեւս... եւ Լեգէոնի Titulը,[93] որոյ ընկերական գիտակցութիւնը ունիմ, չի ներեր դէպի գիս կավոռշ արարքներ: Դու ալ միեւնոյն ընկերական դիրքը ունիս. ինչպէ՞ս կը վարուէիր նմանօրինակ պարագայի մը: Որոշած եմ մինչեւ վերջը քայլել, եթէ նոյնիսկ հայոց Պիսիս տրատուրը [?] անուանին: Դիովկէսի [?] դերն ալ կատարած կ՚ըլլամ միաժամանակ...

Ես մի բանի մէջ քո կարծիքին չեմ, թէ հայը միացեալ ուժով շատ բան կրնայ ընել, ընդհակառակն, հայը կարող է անհատապէս, եւ երբ միանան՝ ամէն բան կործանման մատնուած է... միացեալ ոյժը տաճիկին տրուած է:

Ցարդ դէպի հայը ունեցած բոլոր բարոյական եւ նիւթական ձեռնտութեանց մէջ յուսախաբութիւն եւ ապերախտութիւն միայն տեսած եմ: Այս այստեղի հայերը գիտեն եւ աւելի practique[94] ըլլալով քան ես, գիս զգուշացուցած են յաճախ: Վերջին ձեռնտութիւնն ինձ խոշոր գումար մը արժեց եւ վերջնական (անընթեռնելի) այս ուղղութեամբ ալ ստացայ:

Բարեկամութիւնը ազգութեան հետ կապ չունի: Ուստի կուգամ ընել քեզ խոստովանանք մը, որ եղբօր մը ընել չեմ զիջանիր, դատէ յայտնի լրջութեամբդ եւ համարէ գիս միշտ քո անձնուէր բարեկամը՝ Վարդան Մախօխեան:

Յ.Գ. Քանի որ հայկական ցուցաղրութեան մասին գաղղիական թերթերու մէջ երեւցած քննադատութիւնք հետզհետէ քարգմանաբար «Ապագայ»ին[95] մէջ հրատարակել խոստացած եւ ցարդ ըրած ես, նոյն խոստումդ միայն յարգուած կ՚ըլլայ, եթէ Mauclairի քննադատութիւնն ալ նոյն թերթին մէջ երեւայ, մանաւանդ այս պարագայում եւ մանաւանդ որ այդ յօդուածը գուտ գեղարուեստական քննադատութիւն մը ըլլալէ զատ դէպի հայում դատը համակրական զգացմանց արտայայտութիւն մ՚ալ է: Վստահ եմ, թէ պիտի վարուիս այնպէս ինչպէս անկողմնակալ անձ մը (եթէ չլինէի նոյնիսկ բարեկամ մը) միայն կրնայ վարուիլ, որով կավռոշին անուղղակի դաս մը ըլլալով ինձ եղած անարդար վիրաւորանքը կրնայ մասամբ մեղմանալ:

15.

1927, 22 nov., Nice

Սիրելի բարեկամ,

«Ապագայ»ի 19 Նոյեմ. 1927 թիւը կարդացի, ուր «Անի» ընկերութեան ցուցահանդէսին մասին խօսելով եւ մասնակցողներու անունները յիշելով Mauclairի ընդարձակ եւ հոյակապ յօդուածն ալ յիշած ես, շնորհակալ եմ:

Վարդան Մախօխեան

16.

1929, 29/3, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Վերին աստիճանի զբաղեալ՝ չկրցայ քեզ աւելի կանուխ գրել՝ յայտնելու համար թէ Desticuxի[96] հասցէն անգտանելի է... իր նախորդ բնակավայրը, որ յայտնած եմ քեզ, ձգած է առանց նոր հասցէն տալու:

digitised by A.R.A.R.@

Այս տարի ալ Բարիզի Salonը[97] նկար չկրցայ ղրկել, կարեւոր գործերս աստ եւ այլուր վաճառուած ըլլալով: Յուսամ աղէկ ես, ջերմ բարեւներով՝

քոյդ Մախօխեան

17.

1929, 21/5, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Այժմ էտուեի ճամփորդութիւնէ մը վերադարձած «ապագայ»ի մէջ ցաւօք կը կարդամ չափահաս որբերու...[98] դէպի ձեր անձը ունեցած կոպիտ վարմանմասին... նմանօրինակ ստոր արարքներ պէտք չէ որ անպատիժ մնան: Այս զգուելի արարքը գիս խորապէս կը տխրեցնէ: Յուսամ, թէ ֆիզիկապէս որեւէ անախորժ հետեւանք չունեցաւ ձեր անձին վրայ:

Միշտ սիրով ձերդ Վ. Մախօխեան

18.

1929, 29/5, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Ստացայ նամակդ, գոհ եմ լսելով, որ առողջ ես: Այժմ F. Jean Destieux այցելութեան եկաւ: Ըսի իրեն, թէ "Roseraie"[99] վերջին հատորը նամակաւ մը ղրկած ես իրեն եւ թէ նամակդ քեզ վերադարձած է, սակայն գիրքը ոչ: Արդեօք ստացա՞ծ է. ո՛չ պատասխանեց: Երկու օրէն կը մեկնինք Grasse: Ահա նոր հասցէն.

Grasse St. Anne Alpes

Սիրով՝ Վ. Մախօխեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Եղիշէ Մարտիկեան, *Հայկական Կերպարուեստի Պատմութիւն, Գիրք Դ.*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, էջ 8:

[2] Դանիիէլ Դգնունի, *Հայ Կերպարուեստագէտներ. Համառօտ Բառարան*, Երեւան, Լոյս, 1977, էջ 303:

[3] Էտիւդներ ամէլ:

[4] Արա Յակոբեան, *Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեան*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2004, էջ 56:

[5] Մարտիկեան, էջ 7-37:

[6] *Մարտիկեան*, էջ 10:

[7] Յատկապէս յիշարժան են արուեստաբան Արա Յակոբեանի ուսումնասիրութիւնները («Եւրոպական Մշակոյթի Արձագանգները Վարդան Մախոխեանի Ստեղծագործութիւններում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԱ.*, Պէյրութ, 2001, էջ 219-236. նաեւ՝ *Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեան*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004 մենագրութիւնը. նաեւ՝ *Վարդան Մախոխեան* ալբոմի առաջաբանը (հայերէն, անգլերէն, ռուսերէն), Երեւան, «Զանգակ-97», 2006):

[8] Զապէլ Եսայեան (1878-1943)՝ գրող, հասարակական գործիչ:

[9] Տիգրան Նազարեան (1858-1926)՝ հրապարակախօս, թարգմանիչ, խմբագիր-հրատարակիչ *Մուրճի* եւ *Տարազ* հանդէսների:

[10] Արշակ Չօպանեան (1872-1954)՝ գրող, բանաստեղծ, թարգմանիչ, արուեստաբան, խմբագիր, հասարակական եւ մշակութային գործիչ Ֆրանսիայում:

[11] Էդգար Շահին (1874-1947)՝ ֆրանսահայ փորագրանկարիչ, գծանկարիչ, Չօպանեանի եւ Մախոխեանի ընկերն ու բարեկամը:

[12] Էդգար Շահին, *Նամակներ. Ժամանակակիցները Էդգար Շահինի Մասին*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», էջ 330:

digitised by A.R.A.R.@

[13] ԳԱԹ, Յովսէփ Փուշմանի Ֆոնդ, թիւ 55:
[14] Զապէլ Եսայեանի *Հոգիս Աբարեալ* վիպակը հրատարակուել է 1922ին, Վիեննայում, այն մի նկարչուհու կեանքի եւ խորհրդածութիւնների մասին է:
[15] Տեխնիկա (ֆրանս.):
[16] Ինքը՝ Մախոխեանը եւ՛ բանաստեղծութիւններ էր գրում եւ՛ երաժշտութիւն (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 54-57):
[17] ԳԱԹ, Տիգրան Նազարեանի Ֆոնդ, թիւ 362 (5 նամակ եւ 4 բացիկ):
[18] Մախոխեանի յիշեալ անհատական ցուցահանդէսը կայացել է 1925ին, Փարիզի Ալլար Պատկերասրահում, 91 աշխատանքով:
[19] Նազարեանը պատրաստուել է գրել Մախոխեանին նուիրուած յօդուած:
[20] Խօսքը Մախոխեանի մասին եղած նիւթերին եւ տուեալներին է վերաբերում:
[21] Խօսքը Նազարեանի «Անգուգական Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեան» յօդուածի մասին է, որը լոյս է տեսել Նիւ Եորքի *Հայաստանի Կոչնակ* շաբաթաթերթի 11.10.1924, թիւ 41, էջ 1287-1289ում:
[22] ԳԱԹ Արշակ Չօպանեանի Ֆոնդ, թիւ 4149-4170:
[23] Մետրօ (ֆրանս.):
[24] Կորովը վերականգնող գբօսապտոյտներ (ֆրանս.):
[25] Խօսքը Չօպանեանի մտերմուհու մասին է:
[26] Մախոխեանը 1918ին Մոնակոյում Սպորտային Ակումբի սրահում բացում է անհատական ցուցահանդէս, որի առիթով է Չօպանեանը շնորհաւորել:
[27] Կարծիք, գաղափար (ֆրանս.):
[28] Դաս, կարգ, (ֆրանս.):
[29] Պաշտպանութիւն (ֆրանս.):
[30] Նամակում խօսւում է Բրեստում 1918ի գարնանը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քառեակ Միութեան երկրների (Գերմանիայի, Աւստրօ-Հունգարիայի, Բուլղարիայի եւ Թուրքիայի) միջեւ կնքուած պայմանագրի մասին, որը վաւերացրել են Խորհուրդների Համառուսաստանեան 4րդ Արտակարգ Համագումարը Մարտի 15ին եւ Վիլհելմ Բ. կայսրը՝ Մարտի 26ին:
[31] Խօսքը Հայաստանի Կարս եւ Արդահան նահանգների մասին է: Թերեւս այն կարելի է վերագրել նաեւ ազգի վիճակին, հայրենիքի ճակատագրին:
[32] Մոնակոյի արքայազնը (ֆրանս.):
[33] Հովանաւորութիւն (ֆրանս.):
[34] Խօսքը ֆրանսահայ գեղանկարիչ Յովհաննէս Այխազեանի մասին է (1881-1958):
[35] Իմ բարեմաղթանքները սիրելի մշտադալարին (ֆրանս.):
[36] *Վերածնունդ*, փարիզահայ կիսամսեայ պատկերազարդ հանդէս, 1917-1921ին խմբագիր՝ Լ. Համբարձումեան, Չօպանեան:
[37] Տե՛ս՝ ծանօթ. 30:
[38] Տե՛ս՝ ծանօթ. 31:
[39] «Հայաստանի Օր» յօդուածը, հեղինակը էր Մախոխեանը:
[40] Նշանաւոր ծովափ՝ Ֆրանսիայի հարաւում:
[41] Խօսքը հայկական հարցի մասին է:
[42] Յորելեան (ֆրանս.):
[43] Ժամանակն էր (ֆրանս.):
[44] *Ապագայ*, քաղաքական-հասարակական եռօրեայ, որը լոյս է տեսել 1921-1934՝ Փարիզում: Նամակում յիշում է Չօպանեանի «Վարդան Մախոխեան» յօդուածը, որը լոյս է տեսել *Ապագայի* Մարտ-Ապրիլ, 1925ում:
[45] Բարեմաղթութեան առիթը ֆրանսիական կառավարութեան կողմից Մախոխեանին արժանացրած բարձրագոյն պարգեւն էր՝ Պատուոյ Լեգէոնի շքանշանը: Այդ մասին 1925 Մայիսի 7ին *Ժամանակ* օրաթերթը գրել է. *«գեղարուեստի մինիստրը մեր համաքաղաքացի պարոն Վարդան Մախոխեանին արժանացնում է* 'Croix de Chevalier

digitised by A.R.A.R.@

de la Legion d'Honneur' *չքանչանը կրելու պատուին... կարմիր ժապաւէնը, որ կապեցին նրա կոճականցքին, բերում է նրան կրկնակի փառք»* (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 63):

[46] Նոյն շքանշանով պարգեւատրուել է նաեւ Չօպանեանը 1925 Յուլիսին՝ ֆրանսիական մշակոյթին մատուցած ծառայութիւնների համար:

[47] «Անի» Հայ Արուեստագէտների Միութիւնը հիմնուել էր 1926ին: Նրա հիմնադիրն ու նախագահն էր Էդգար Շահինը (1926-1930):

[48] Յիշեալ ցուցահանդէսը կայացել է 1927 Հոկտ. 20ից Նոյեմբերի 5ը Փարիզի Georges Petit պատկերասրահում՝ 20 հայ նկարիչների մասնակցութեամբ:

[49] Ներսէս Չամբերլէն, պոլսահայ փարիզաբնակ մեծահարուստ:

[50] Խօսքը Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի մասին է, ուր այսօր պահպանւում են Մախոխեանի բազմաթիւ աշխատանքներ:

[51] Դա Յովսէփ Փուշմանին ուղղած նամակն է, որը մեզ չի հասել:

[52] 1926ին Փարիզում եւ այլուր նշուել է Չերազի 60ամեայ յոբելեանը:

[53] Յովսէփ Փուշման (1877-1966)՝ գեղանկարիչ, ապրել եւ ստեղծագործել է ԱՄՆում եւ մեծապէս աջակցել «Անի» Արուեստասէրների Միութեան աշխատանքներին:

[54] Արձարձուած (ֆրանս.):

[55] Անկեղծութիւն (ֆրանս.):

[56] Յոյզ (ֆրանս.):

[57] Արուեստագէտ կոչուած (ֆրանս.):

[58] Յաւակնորդ (ֆրանս.):

[59] Մոկլէրի ուսումնասիրութիւնը (ֆրանս.): Կամիլ Մոկլէր (1872-1945)՝ ֆրանսիացի գրող, արուեստաբան, 1922ին *Rives d'Azur* հանդէսում հրատարակել է "Wartan Mahokian" յօդուածը (28 Փետրուար, էջ 11): 1924ին Բուխարեստի *Նաւասարդ* հանդէսում (էջ 205-206) լոյս տեսած «Օտար Կարծիքներ Հայ Արուեստի Մասին» ենթագլխում կայ նաեւ Մախոխեանի մասին իր կարծիքը: Մոկլէրը Մայիսի 1ին Մախոխեանի Փարիզում բացուած անհատական ցուցահանդէսի կազմակերպիչներից էր եւ կատալոգի առաջաբանի հեղինակը:

[60] Աւետիս Մուրադեան(1895-?)՝ գեղանկարիչ:

[61] Սարգիս Խաչատրեան (1886-1947)՝ գեղանկարիչ:

[62] Ողիսական (ֆրանս,):

[63] Փաստաթուղթ (ֆրանս.):

[64] Յաւակնութիւն (ֆրանս.):

[65] Պատուէր (ֆրանս.):

[66] Մախոխեանը մասնակցում է 1927ին Փարիզում «Անի» Միութեան ցուցադրութեանը 6 աշխատանքով, որոնց թում էր նրա յայտնի «Ալիք» ծովանկարը:

[67] Ժողովրդական լուսաւորութեան արժանացրած շքանշանակիր (ֆրանս.):

[68] Ազնիւ քաղաքացիներ (ֆրանս.):

[69] *«Խնդրում ենք յետադարձ փոստով ուղարկել մեզ մօտ հայ նկարիչների ցուցահանդէսում ձեր նկարների գինը»* (ֆրանս.):

[70] Քարտուղար (ֆրանս.):

[71] Ժորժ Պրտիի (ֆրանս.) պատկերասրահը, ուր կայացել է «Անի» Միութեան ցուցահանդէսը:

[72] Լուրջ (ֆրանս.):

[73] Ողիսական (ֆրանս.):

[74] Փաստաթղթեր (ֆրանս.):

[75] Ֆրանսահայ երգիծաբերք, 1927-1936, խմբ.՝ Երուանդ Թոլայեան, Գ. Թորոսեան, երգիծանկարիչ՝ Մ. Թաշճեան:

[76] Երգիծանկար (ֆրանս.):

digitised by A.R.A.R.@

[77] Նկատի ունի արուեստաբան Մոկլէրին:
[78] *Le Progres* թերթը դեռ 1912ին ուուիրել է Մախոխեանին գնահատող յօդուած, որը թարգմանաբար հրապարակուել է *Շանթ* հանդէսի 1912ի թիւ 22ում:
[79] Արուեստի քննադատ, արուեստաբան (ֆրանս.):
[80] Ժամանակակից (ֆրանս.):
[81] Փորձաքար (ֆրանս.):
[82] Ֆրանսիական եւ անգլիական կենտրոնական օրաթերթեր:
[83] Լուի Վոքսէլը (L.Vauxcelles) 1925ին գրել է 2 յօդուած՝ ուուիրուած Մախոխեանին, *L'Ere Nouvelle*ի Մայիսի 10ին եւ Մայիսի 8ի համարներում (Փարիզ) (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 130):
[84] Թիեպօ Սիսոնը (Sisson), *Թան* լրագրի քննադատը, նոյնպէս ուուիրել է Մախոխեանի արուեստին բարձր գնահատականներ (*Շանթ* հանդէսում 1912ին Ա. Պառաւեանի յօդուածից, էջ 345-350):
[85] Կամիլ Մոկլէրը ունի յօդուածներ ուուիրուած հայ արուեստագէտների՝ Չօպանեանին, Շահինին եւ ուրիշներին:
[86] Գեղարուեստական խմբակ (ֆրանս.):
[87] Այստեղ ակնարկում է *Կայծոյի* խմբագիր Երուանդ Թոլայեանին:
[88] Արկածախնդիր (ֆրանս.):
[89] Հաւաքածու (ֆրանս.):
[90] Գաղութ (ֆրանս.):
[91] Արուեստ (ֆրանս.):
[92] Օրգան (ֆրանս.):
[93] Տիտղոս (ֆրանս.):
[94] Գործնական (ֆրանս.):
[95] *Ազատամարտի* 1927 Նոյեմբերի 19ի համարում հրատարակուել է Չօպանեանի յօդուածը:
[96] Խօսքը ֆրանսիացի արուեստաբան Ֆ. Ժան Դեստիոնի մասին է, որն ունի Մախոխեանին ուուիրուած գեղեցիկ յօդուած (Մարտիկեան, էջ 36, 210):
[97] Նկատի ունի Փարիզում ամէն տարի կազմակերպուող ցուցադրութիւնները, որոնք յայտնի էին սալոններ անուանով:
[98] Գրուածից կարելի է ենթադրել, որ փողոցում Չօպանեանի կուսակցական հակառակորդները ֆիզիկական հաշուեյարդար են տեսել նրա հետ:
[99] Չօպանեանի *La Roseraie d'Arménie* (Վարդենիք Հայաստանի) ժողովածուն (Հտր. 1՝ 1918, Հտր. 2՝ 1923, Հտր. 3՝ 1929): 3րդ հատորը լոյս է տեսել "*Pages Choisies des Meilleurs Poetes*" ենթավերնագրով:

LETTERS FROM VARTAN MAKHOKHIAN, THE SEASCAPE PAINTER
(Summary)

Melanya Yeghiazarian

The Armenian seascape painter Vartan Makhokhian (1869-1937) lived almost all his life in France.

In her article the author puts into circulation 24 unpublished letters of Makhokhian which shed light on certain aspects of his life, biography and painting exhibitions. The letters reveal certain aspects of Makhokhian's world view and his thoughts and feelings regarding the fate of the Armenians and the injustices inflicted on them.

The letters, written between 1917 and 1929, are addressed to the writer Zabel Yesayan, the newspaper editor Dikran Nazarian, and the cultural figure Arshag Tchobanian.

digitised by A.R.A.R.@

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ (1916-1917թթ.)

ՌՈՒԲԷՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերից էր Տրապիզոն վիլայէթի (նահանգի) եւ համանուն քաղաքի հայ բնակչութիւնը[1]։ Նրանց որոշ մասին յաջողւում է խուսափել ջարդերից եւ բռնագաղթից ու ապաստանել լեռնային անմատչելի վայրերում։

1916 Փետրուարի 26ին Բաթումի Ս. Փրկիչ եկեղեցու աւագ քահանայ Մեսրոպ Մելեանը Ս. Էջմիածնի դիւանապետ Տիրայր վարդապետին ուղղուած նամակում յայտնում է, որ Փետրուարի 6ի № 47 գրութեամբ դիմել է Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովին, վերջինիս ուշադրութիւնը հրաւիրելով, որ օրերի խնդիր է Տրապիզոնի գրաւումը եւ անհրաժեշտ է օր առաջ անցնել Տրապիզոն եւ գրաղուել ողջ մնացած հայերի փրկութեամբ[2]։ Մեսրոպ քահանան դիւանապետին զեկուցում է, որ Փետրուարի 21ին եւ 25ին իր նախագահութեամբ տեղի ունեցած յատուկ խորհրդակցութիւններում քննարկուել է Տրապիզոնի եւ Վիլայէթի հայութեանն օգնութիւն կազմակերպելու հարցը։ Խորհրդակցութիւններին մասնակցել են նաեւ նախկին տրապիզոնաբնակ հայեր։ Ինչպէս գրում է քահանան. «Այս խորհրդակցութիւնը գտաւ անհրաժեշտ նախապատրաստուելու այդ ցանկալի օրի (Տրապիզոնի գրաւումի - Ռ.Ս.) եւ վաղ ընդ փոյթ»[3]. որոշւում է կազմակերպել վեց հոգուց բաղկացած յանձնաժողով, որը Տրապիզոնի գրաւումից յետոյ պէտք է առաջին իսկ առիթով մեկնի քաղաք՝ «Աստծոյ առանձին հրաշքով ողջ մնացած կարիքաւոր հայերին օգնելու, սրանց վիճակագրութիւնը կազմելու եւ կացութեան մասին մեզ ստուգապատում եւ շուտափոյթ տեղեկութիւններ հաղորդելու»[4]։ Նա միաժամանակ դիմում է Տիրայր վարդապետին, որպէսզի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե-ը գումար տրամադրի այս նպատակի համար։

Մեսրոպ քահանան դիւանապետի ուշադրութիւնը հրաւիրում է մէկ այլ կարեւոր հարցի՝ տրապիզոնցի հայերի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու լքեալ գոյքի տնօրինման անհրաժեշտութեանը։ Նա առաջարկում է այդ նպատակի համար լիազօրել հոգեւորականի, որը պէտք է հետեւէր գոյքի տնօրինման առնչուող հարցերին, մինչեւ օրինական տէրերի վերադարձը։ Բացի այդ, անհրաժեշտ է նման լիազօրութիւններ ունեցող անձի համար ստանալ պետական եւ քաղաքացիական իշխանութիւնների թոյլտուութիւնը, որպէսզի նա իրաւունք ունենայ այդ հարցերով զբաղուել։

Ըստ աւագ քահանայի ունեցած մասնաւոր տեղեկութիւններին՝ «վերջերս Խոփի, Արխաւիէի, Աբիւնէի ու Ռիզէի կողմերից մեծ թուով քաղաքս [՝ Բաթում] բերուած գերիներից-թուրքերից առնուած տեղեկութիւններից [պարզւում է որ] կան կենդանի մնացած հայեր ու բոլորն էլ վերին աստիճանի կարիք ունեն հագուստի՝ ճերմակեղէնի, ոտնամանի ու ուտելիքի»։ *Քահանան խնդրում է*

digitised by A.R.A.R.@

Տիրայր վարդապետին, որպէսզի վերջինս հարց յարուցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի առջեւ՝ գումար տրամադրելու վերը նշուած նպատակի համար[6]։

Իր նամակի վերջում Տէր Հայրը ներկայացնում է Տրապիզոն մեկնելու պատրաստ յանձնախմբի անունները՝ Հմայեակ Ֆեթուաճեան, Երուանդ Շահմիլեան, Գարեգին Ղազարոսեան, Յարութիւն Դաւթեան, Յակոբ Սարեան եւ Միհրդատ Էմերեան[6]։

Փրկուած հայերի մասին առաջին տեղեկութիւնները ստացւում են Ռիզէ քաղաք մեկնած բաթումաբնակ մի խումբ հայերից, որոնց թւում՝ Աչոտ Անտոնեանը, Յարութիւն Զաքարեանը եւ չորս այլ անձեր, որոնք նուէրներ էին տարել ռուս զինծառայողների համար։ Ռիզէում նրանք տեղեկանում են, որ «Տրապիզոնի հայերին կոտորելուց յետոյ, նրանց երեխաներին նաւերով բերել են Ռիզէ մահմեդականների միջեւ բաժանելու համար»[7]։

Փետրուարի 28ին Բաթում վերադարձած Անտոնեանը եւ Զաքարեանը յայտնում են, որ Ռիզէում եւ շրջակայ մահմեդական գիւղերում կան 200ից աւելի հայ երեխաներ՝ 3ից մինչեւ 14 տարեկան։ Ռիզէ քաղաքի մահմեդականների տներում յայտնաբերւում են 60 ծնողազուրկ հայ երեխաներ։ Կան նաեւ որպէս հարճ եւ կին տարուած կանայք ու աղջիկներ։ Այդ կանանցից ու աղջիկներից երկուսին յաջողւում է բերել Բաթում[8]։

1916 Փետրուարի 28ին կայանում է Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան (ԿՀԲԸ) Բաթումի մասնաճիւղի ժողովը, որն ընտրում է ութ հոգուց - այդ թւում երեք կանանցից - բաղկացած յանձնաժողով։ Վերջինս պէտք է մեկնէր Ռիզէ, հայ որբերին յայտնաբերելու եւ խումբ առ խումբ Բաթում ուղարկելու համար։ Յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ է դրւում 500 ռուբլի։ Այդ գումարն այնքան էլ բաւարար չէր նշուած առաքելութիւնը կատարելու համար, քանի որ անհրաժեշտ էր Բաթումում վարձել տուն՝ այն կահաւորել ու պատրաստել 50ից 60 ծնողազուրկ երեխաներ ընդունելու եւ պատսպարելու համար[9]։ Կաթողիկոսի հրամանով քահանային փոխանցւում է 5000 ռուբլի[10]։ Իսկ Փետրուարի 29ին քահանան յայտնում է Էջմիածին, որ ծնողազուրկ երեխաների համար Բաթումի «շրջանային կոմիտէտի քաղաքական կոմիսսիայից... ստացայ 60 ձեռք ճերմակեղէն ու ոտնաման»[11]։

Քահանան տեղեկացնում է, որ Ռիզէում յայտնաբերուել են Հայ Առաքելական Եկեղեցուն պատկանող իրեր՝ խաչեր, եկեղեցական հագուստներ եւն.։ Նա յայտնում է, որ Ռիզէում լայն գործունէութիւն է ծաւալել Բաքուի Մահմեդական Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԲՄԲԸ) բժիշկ Սուլթանովի գլխաւորութեամբ[12]։ Նմանատիպ աշխատանքներ է իրականացնում Վրացական Բարեգործական Ընկերութիւնը՝ աջար բնակչութեան շրջանում, նրանց յատկացնելով ոչ միայն նպաստ, այլեւ իրաւաբանական օգնութիւն։ Մեսրոպ աւագ քահանան ցաւով եւ ափսոսանքով նշում է, որ «ամէնից շատ նահատակուած, ամէն բանից զրկուած ու կողոպտուած հայը չունի նոյն իսկ մի յատուկ շրջիկ հովիւ, ուսումնասիրող, քաջալերող, խորհրդատու»[13]։

Ինքնին հասկանալի է քահանայի մտահոգութիւնը՝ տրապիզոնաբնակ հայերին չուտափոյթ եւ որակեալ օգնութիւն ցուցաբերելու եւ ծնողազուրկ երեխաներին, մահմեդականների մօտ բռնի տարուած հայ կանանց ու երեխաներին յայտնաբերելու եւ փրկելու համար։ Խնդիրը, եթէ միայն Տրապիզոնով եւ նրա վիլայէթով սահմանափակուէր, ապա օգնութիւնը կը հասցուէր շատ ա-

digitised by A.R.A.R.@

բագ եւ ժամանակին։ Սակայն դժուարին դրութեան մէջ էր գտնուում ողջ Արեւմտեան Հայաստանը։ Հայ Առաքելական Եկեղեցու, հայ հասարակական-քաղաքական եւ ուսական կառավարական եւ ոչ-կառավարական, ինչպէս նաեւ ամերիկեան եւ մասամբ բրիտանական կազմակերպութիւնների ուշադրութիւնը գլխաւորապէս կենտրոնացուած էր Ալաշկերտի, Վանի, Մուշի, Սասունի եւ Էրզրումի հայութեան փրկութեան եւ վերադարձի գործը կազմակերպելու վրայ։ Բացի այդ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ու հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնները զգալի դրամական միջոցներ էին յատկացնում հայ կամաւորական խմբերին, որոնք թուով ուժեղ էին, ուր ընդգրկուած էին եօթ հազարից աւելի մարտիկներ։

Մահմեդական եւ վրաց բարեգործական կազմակերպութիւնների կողմից Տրապիզոնի նահանգում, մասնաւորապէս Ռիզէ քաղաքում ծաւալած գործունէութիւնը հասկանալի եւ բացատրելի է։ Վրաց բնակչութիւնը, բացառութեամբ Բաթումի որոշ շրջաններից, առաւել եւս ուսահպատակ մահմեդականները չէին տուժել մարտական գործողութիւնների ընթացքում տեղի ունեցած թալանից, աւերածութիւններից։ Վրաց եւ մահմեդական բնակչութիւնը չունէին հայերի նման հարիւր հազարաւոր փախստականներ, ծնողազուրկ երեխաներ, որոնց գոյատեւման եւ վերաբնակեցման համար անհրաժեշտ էին մեծ նիւթական միջոցներ։ Ի տարբերութիւն հայերի, ԲՄԲՀն ունէր զգալի նիւթական միջոցներ եւ հնարաւորութիւններ, քանի որ Կովկասի մահմեդական բնակչութիւնը ենթակայ չէր զօրակոչի։ Դա նշանակում է, որ տղամարդիկ շարունակում էին վարել իրենց տնտեսութիւնը եւ նրանց ընտանիքները չէին գտնուում հայ բնակչութեան նման ընկերային-տնտեսական ծանր վիճակում։ Այնուամենայնիւ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ ԿՀԲԸը, ապա նաեւ Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բաժանմունքը (ՀՔՄԿԲ) միջոցներ էին տրամադրում Տրապիզոնի եւ Նահանգի փրկուած բնակչութեան գոյատեւման համար։ Այսպէս, 1916 Մարտի 3ին Գէորգ Ե. կաթողիկոսը հրահանգում է Վրաստանի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Մովսիսեանին 5000 ռուբլի «փոխադրել Բաթում Տ(էր) Մեսրոպ աւագ քահանայ Մելեանին, որպէսզի Տրապիզոնի գրաւելուց յետոյ գործադրուի այնտեղի ու ծովամերձ շրջանների ազատուած հայ թշուառների կարիքների վրայ»[14]։

Բաթումից Մեսրոպ աւագ քահանան տեղեկացնում է, որ Ռիզէի շրջակայքում «մեր զօրքի առաջխաղացման ժամանակ նկատուել են նոր սպանուած հայերի դիակներ»[15]։

ԿՀԲԸ Բաթումի մասնաճիւղը կարողանում է ստանալ Պրիմորսկեան Ջոկատի (Կովկասեան Առաջին Բանակային Կորպուս) հրամանատար, զօրավար Վ. Պ. Լիախովի թոյլտուութիւնը՝ Ռիզէ մուտք գործելու, հայ որբեր յայտնաբերելու եւ Բաթում տեղափոխելու համար։ ԿՀԲԸն տրամադրում է 30000 ռուբլի Բաթումում եւ Կորուխիում տրապիզոնաբնակ հայերի համար ապաստարաններ հիմնելու համար[16]։

1916 Ապրիլի 5ին Պրիմորսկեան Ջոկատը եւ Սեւ Ծովեան Ռազմական Նաւատորմը գրաւում են Տրապիզոն քաղաք-նաւահանգիստը։ Le Temps թերթի հաղորդման համաձայն, քաղաքում գտնուել են «50 հայ որբ, 15 կին եւ մօտաւորապէս 1000 տղամարդ, որոնք թաքնուել էին հարեւան գիւղերում»[17]։ Սա առաջին դէպքը չէր, երբ ուս ծովայինները փրկում էին հայերին։ Դեռեւս 1915

digitised by A.R.A.R.@

Սեպտեմբերի 24ին Գէորգ Ե. կաթողիկոսը դիմում է Սեւ Ծովեան Ռազմական Նաւատորմի հրամանատար, ծովակալ Ա. Ա. Էբերգարտին, խնդրելով աջակցել Տրապիզոնի Կովատա-Շանէ բնակավայրի հայերին, որոնք գտնւում են ծանր վիճակում։ Ծովակալի հրամանով ռուսական ռազմանաւերը յայտնւում են Վեհափառի նշած վայրում, սակայն ապարդիւն։ Նրանց չի յաջողւում տեղում յայտնաբերել բնակավայրից որեւէ մէկին[18]։

Կազմւում է Կովկասեան Ռազմական Շրջանի Տրապիզոնի Ամրացուած Գօտին (Trapezundskiy Ookrepliyenniy Rayon Kavkazskogo Ogrooka)։ Նրա պետ է նշանակւում զօրավար Ա. Վ. Շուարցը։ Սկսւում է պաշտպանական ամրութիւնների կառուցումը։ Տրապիզոնում ռուսական վարչակարգն ամրապնդելու նպատակով նշանակւում է ոստիկանապետ, իրեն ենթակայ վեց օգնականներ՝ պրիստաւներ[19], 12 թաղային հսկիչներ եւ 120 ոստիկաններ[20]։

Զինուորական իշխանութիւնների թոյլտուութեամբ Ռիզէում գտնուող յանձնախումբը տեղափոխւում է Տրապիզոն։ 1916 Ապրիլի 19ին զօրավար Լիախովը պաշտօնապէս արտօնում է Հայկական Կոմիտէին գործելու Տրապիզոնում։ Ապրիլի 26ին Տրապիզոնում հիմնւում է Հայկական Կոմիտէ, որը գլխաւորում է Մեսրոպ աւագ քահանան[21]։ Հայկական Կոմիտէն պէտք է զբաղուէր ոչ միայն ողջ մնացած հայերի փրկութեամբ, այլեւ սպանուած կամ աքսորուած հայերի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու լքուած գոյքի հաշուառման ու տնօրինման խնդիրներով[22]։

Ապրիլի 21ին Կոմիտէի անդամները սկսում են հայերին պատկանող չինութիւնների եւ գոյքի հաշուառումը։ Բացի հայերից, Յանձնախմբում ընդգրկւում են տեղացի բնակիչներից Անաստաս Լէոնդիդին (ազգութեամբ յոյն) եւ Աղա Իսմայէլը (մահմեդական)։ Նրանք պարզում են, որ թուրքական իշխանութիւնները հայերին պատկանող չէնքերի մի մասը, ինչպէս օրինակ Սարգիս Տողրամաճեանի խանութը, վաճառել են տրապիզոնաբնակ մի թուրքի[23]։

ՀՔՄԿԲը Տրապիզոն է գործուղում բժիշկ Ե. Մինասեանին՝ բնակչութեան բուժօգնութիւնը կազմակերպելու նպատակով[24]։

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի որոնողական աշխատանքների արդիւնքում յայտնաբերւում են մահմեդականների տներում գտնուող 200 ծնողազուրկ երեխաներ[25]։ Նրանց մեծ մասը տեղափոխւում է Բաթում, մի մասն էլ ապաստանում է ազգականների մօտ։ Փոքրաթիւ որբեր տեղաւորւում են Տրապիզոնում ՀՔՄԿԲի հիմնած որբանոցում[26]։

Հայկական Կոմիտէն հաշուառում է Տրապիզոն քաղաքում հայերի ունեցած անշարժ գոյքը։ Նախնական ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ հայերին պատկանող 426 տներից 131ն ամբողջութեամբ քանդուած են, իսկ 101ը՝ կիսաքանդ։ Հայերն ունեցել են 141 խանութ[27]։ Տների ու խանութների մի մասն ամբողջութեամբ թալանուած կամ աւերուած էր երիտթուրքական իշխանութիւնների եւ տեղական մահմեդական բնակչութեան կողմից։

Հայկական Կոմիտէի ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ քաղաքի հայերին պատկանող եւ բարւօք վիճակում գտնուող 200-250 տներ կարելի է վարձակալութեամբ տալ ամսեկան 15-20 ռուբլի վճարով։ Նմանապէս Կոմիտէն որոշում է վարձակալութեան յանձնել 150-200 խանութները՝ իւրաքանչիւրը ամսական 25-30 ռուբլով։ Նախատեսւում էր վարձակալուած տներից եւ խանութներից վեց ամսուայ համար ստանալ համապատասխանաբար 23600 եւ

digitised by A.R.A.R.@

28000 ռուբլի[28]: Այսպէս, կոմիտէի կողմից վարձակալութեան է տրւում բողոքական համայնքին պատկանող տունը, ուր գտնւում էր վահան Ժամկոչեանի վարպետանոցը[29]: Նշուած գումարներն օգտագործուելու էին ողջ մնացած հայ բնակչութեանն օգնելու համար:

Ռուսական զօրքի առաջխաղացումը հնարաւորութիւն է տալիս Նահանգի դժուարամատչելի վայրերում ապաստանած հայ բնակչութեան բեկորներին գալ Տրապիզոն: Քաղաք էին գալիս օրական 200-300 հայեր: Քանի որ Տրապիզոնում պարէնի եւ առաջին անհրաժեշտութեան պարագաների խիստ կարիք կար[30], ուստի տրապիզոնցիներին տեղափոխում էին Ռուսաստան: Սուխումի Տրապիզոնցիների կենտրոնական Յանձնաժողովի կատարած վիճակագրութեան համաձայն՝ Կովկասում եւ Ղրիմում ապաստանել էին Տրապիզոն քաղաքի եւ վիլայէթի 20000 հայեր[31]:

Մարտի 26ին Տրապիզոնի Հայկական կոմիտէի նախագահ Մեսրոպ աւագ քահանան մամուլի միջոցով դիմելով հայրենակիցներին, կոչ է անում կատարել դրամական փոխանցումներ եւ հագուստ ուղարկել ջարդերից փրկուած տրապիզոնցի հայերի համար[32]:

1916 Մայիսին Տրապիզոնի Հայկական կոմիտէն հնարաւորութիւն է ունենում կատարել նոր վիճակագրութիւն եւ հայերի ունեցուածքի հաշուառում[33]:

Գիւղերի անունները	Հայերի թիւը պատերազմից առաջ		Ողջ մնացած հայերի թիւը				
	Տուն	Հայ	Տղամարդ	Կին	Տղ.	Աղջ.	Գումար
1. Տրապիզոն քաղաք	1200	8000	13	25	35	19	92
2. Սիւրմենէ	80	630	17	10	6	6	39
3. Սիֆթէէր	33	265	2	-	1	-	3
4. Ապհոն	40	300	18	5	2	2	27
5. Յամերա	24	190	2	-	-	-	2
6. Ֆիրինըղուա	25	200	1	-	-	-	1
7. Կալաֆկա	56	390	20	8	-	4	32
8. Քհան	30	178	1	-	-	-	1
9. Տրոնա	9	80	3	-	-	-	3
10. Շանա	38	280	30	9	1	1	41
11. Կիւչանա	43	365	3	-	-	-	3
12. Աֆխանըղ	18	110	-	-	-	2	2
13. Յամարուքա	21	170	19	6	2	2	29

digitised by A.R.A.R.@

14. Ճոչարա	35	265	2	2	-	-	4
15. Սկաֆիա	28	200	5	6	2	1	14
16. Կրոմելա	40	235	4	2	2	2	10
17. Ջեֆանոս	59	365	2	2	-	-	4
18. Անիֆա	23	210	1	1	6	-	8
19. Տելիպալֆա	10	60	1	-	-	-	1
20. Թոփալի	7	70	8	1	2	1	12
21. Վերանա	23	180	8	-	3	1	12
22. Կրոպի	30	210	8	1	4	4	17
23. Մունդա	3	10	1	1	4	-	6
24. Թոց	25	200	7	3	5	5	20
25. Մինալի	7	35	1	-	1	-	2
26. Մանգիլէր	9	50	1	-	2	-	3
27. Միմերա	20	150	2	-	-	1	3
28. Նոխաժանա	13	120	6	1	2	-	9
29. Պարիան	22	180	7	2	2	3	14
30. Տիուրանոչ	5	35	1	-	-	-	1
31. Ջիզաքա	33	125	2	-	-	-	2
32. Լազանա	25	270	1	-	-	-	1
33. Ազրոյ	40	370	3	-	-	-	3
34. Օլասա	8	50	5	-	1	-	6
35. Մահմադ	8	55	-	6	-	1	7
36. Իլէ	20	190	-	1	-	-	1
37. Սիսերա	2	15	3	-	-	-	3
38. Ազրիա	15	150	13	3	-	-	16
39. Արզալիա	7	35	-	-	-	3	3
40. Կիլաթ	7	50	1	-	-	-	1
41. Մալա	50	300	2	-	-	-	2

digitised by A.R.A.R.@

42. Կապարոն	25	250	-	-	-	-	-
43. Զազուրդխա	30	250	-	-	-	-	-
44. Կապան	20	200	-	-	-	-	-
45. Օրֆրլիկա	18	150	-	-	-	-	-
46. Սաթարիս	10	130	-	-	-	-	-
47. Այլեւայլ տեղացիներ	-	-	14	9	14	9	46
Ընդհանուր	2295	16343	238	104	99	65	506

Ներկայացուած աղիւսակից երեւում է որ Տրապիզոն քաղաքում հայ բնակչութիւնն ունեցել է 1200 տուն. ողջ են մնացել 92 հոգի: Նահանգի 46 հայկական գիւղերի բնակչութիւնից ողջ են մնացել 368 հոգի: Նրանց են միացել այլ վայրերից փրկուած 46 հոգի[34]: Հասկանալի է, որ այս վիճակագրութիւնը ամբողջական չէ եւ չի ներկայացնում քաղաքի եւ նահանգի բնակչութեան եւ անշարժ գոյքի ստոյգ թուաքանակը, որը եղել է մինչեւ պատերազմը եւ տեղահանութիւնը: Այնուամենայնիւ, Հայկական Կոմիտէն որոշակի աշխատանքներ է կատարել հայ բնակչութեան թիւը, գոյքը - թէկուզ եւ մօտաւոր - ճշտելու համար: Կոմիտէն շարունակում է հաշուառել եւ գոյքագրել հայապատկան չինութիւնները՝ տներն ու խանութները իր յետագայ գործունէութեան ընթացքում: Այսպէս, 1916 Ապրիլի 21ի դրութեամբ հաշուառուել է 142 չէնք[35]:

Յունիսի 19ին Մեսրոպ աւագ քահանան Տրապիզոնի Ս. Աստուածածին եկեղեցում պատարագ է մատուցում, որի ընթացքում «մահից ազատուած Տրապիզոնցիները, մանաւանդ կանայք ու աղջիկները, շարունակ արտասուքներ էին գլորում. հոգեհանգստին կանանց հեստերիկան (ջղացնցում - Ռ.Մ.) բռնեց. քանիսին եկեղեցուց դուրս տարան»[36]: Քահանան յայտնում է նաեւ ուրախալի նորութիւն՝ չորս ամուսնութիւնների մասին, որոնց արարողութիւնները ինքն է կատարել: Նա գրում է, որ տեսարանը «սաստիկ սրտաշարժ էր ու յուզմունքից. հարսներից մէկը սեւ էր հագած ... հարազատները կորցրած լինելու պատճառով»[37]:

Հայկական Կոմիտէի կողմից նպաստներ են տրուել անապահով ընտանիքներին, կամ անհատ անձանց[38]:

Տրապիզոնի առողջապահական պայմանները խիստ անբաւարար էին: Քաղաքի աղբիւրներն այն աստիճանի էին աղտոտուած, որ հնարաւոր չէր օգտուել այդ ջրերից: Ջուրը բերուում էր այլ վայրերից եւ կուժն արժէր 20 կոպէկ: Ինչպէս հաղորդում է Մեսրոպ աւագ քահանան. «նաւթ, շաքար, աղ գրեթէ սպառուած են համարում, կանաչեղէն անգամ չի ճարւում. դատարկ ամայի տներ - որքան կամիք»[39]: Չնայած առկայ ծանր ընկերային-տնտեսական պայմաններին, Ռուսաստանում ապաստանած տրապիզոնաբնակ հայերը ձգտում էին վերադառնալ եւ վերաշինել քանդուած օջախները, սակայն կովկասի փոխարքայ, մեծ իշխան Ն. Ն. Ռոմանովն արգելել էր հայերի մուտքը Տրապիզոն[40]: Եւ դա այն դէպքում, երբ Տրապիզոնում եւ շրջակայ վայրերում

կառուցում էին պաշտպանական տեղամասեր, իսկ հայերի վերադարձը կը նպաստէր, որ ռուսները ունենային աշխատանքային ոյժ, իսկ հայ գիւղացին նրանց ապահովէր անհրաժեշտ սննդամթերքով։

Հայկական կոմիտէն քայլեր է ձեռնարկում ստանալու «Ռեժի» Ընկերութեան պահեստներում պահուող եւ բռնագաղթուած հայ վաճառականներին պատկանող ծխախոտը։ Կոմիտէն ցանկանում էր ծխախոտը վաճառել եւ գոյացած գումարն օգտագործել ողջ մնացած հայերին օգնելու, որբերին ապաստան տալու եւ այլ կենսական խնդիրների համար։ «Ռեժի» Ընկերութիւնը տեղեկացնում է, որ իր մթերանոցում 151 հակ՝ 10021 կգ. ծխախոտ կայ, որոնք պատկանում են հայերին։ Ընկերութիւնը, սակայն, չի կարող նշուած ծխախոտը յատկացնել, քանի որ «Թիւրք կառավարութիւնը մեկնող հայերու ստացուածքին եւ անոնց բուն տէրերուն վերադարձին վերաբերեալ հրատարակուած օրէնքին համաձայն, հայ մշակողներու եւ վաճառականներու վերոգրեալ ապրանքներն թիւրք կառավարութիւնն տէր դարձած ու մեզ յանձնած է ի պահ»[41]։ Նշուած պատասխանից հետեւում է, որ «Ռեժի» Ընկերութիւնը «ամենայն սրբութեամբ» կատարում է Տրապիզոնը լքած օսմանեան իշխանութիւնների հրամանը, ելնելով սեփական չահերից։

Կոմիտէի աշխատանքներն օրէցօր աւելանում էին։ Բանն այն է, որ քաղաքում թողնուած հայ բնակչութեան գոյքը պահանջում էր ամէնօրեայ հսկողութիւն եւ հաշուառում։ Այդ իսկ պատճառով Կոմիտէում աշխատողների թիւն աւելացում է։ 1916 Յուլիսի 1ի դրութեամբ, բացի մշտական հինգ անդամներից, կային եւս 17 հոգի, որոնց թւում՝ հաշուապահ, երկու գրագիր, պահեստների երկու կառավարիչներ, տասներկու պահակներ եւ առանձին յանձնարարութիւններ կատարող։ Կոմիտէի վեց ամսուայ գործունէութեան համար անհրաժեշտ էր 17070 ռուբլի[42]։

1916 Օգոստոսին Տրապիզոնի Հայկական կոմիտէի նախագահի պաշտօնում, հիւանդացած Մեսրոպ աւագ քահանային փոխարինում է մանուկ Գիտութեամբ իրաւաբան Արշակ Առաքելեանը[43]։ Վերջինիս նշանակումը պայմանաւորուած էր նրանով, որ անհրաժեշտ էր կարգաւորել գոյքի եւ կալուածների հետ կապուած խնդիրները, ինչպէս նաեւ պէտք էր օգնել վերադարձողներին իրաւաբանական խորհրդատուութեամբ, որը կ՝օգնէր նրանց լուծել իրենց գոյքի հետ առաջացած խնդիրները։

Տրապիզոնի ամրացուած շրջանապարէտի հրամանով բանակի կարիքների համար բռնագրաւում են քաղաքի հայերին պատկանող իրեր։ Հայկական կոմիտէն, ելնելով ռազմական անհրաժեշտութիւնից, տրամադրում է պահանջուած իրերը, սակայն կազմելով դրանց ցուցակը եւ արժէքը[44]։

Տրապիզոնի եւ Նահանգի ողջ մնացած բնակչութիւնը, գտնուելով բարոյահոգեբանական ծանր վիճակում, այնուամենայնիւ, իր մէջ ոյժ էր գտնում վրէժխնդիր լինել ջարդարարներից եւ փրկել թուրքերի տներում բռնի պահուող հայ կանանց, աղջիկներին եւ երեխաներին։ Կազմւում է 40 հոգուց բաղկացած խումբ, որը յարձակումներ էր գործում հակառակորդի վրայ։ 12ից 15 տարեկան ութ պատանիներ եւս կազմել էին իրենց մարտախումբը, որը եւս շարունակաբար յարձակւում էր թշնամու վրայ[45]։

Հայերը նոյնիսկ կարողանում են ակակցել ռուսական հրամանատարութեանը թուրքական զօրքերի դէմ մղուող մարտական գործողութիւններում։

Նրանք, լինելով տեղացիներ, լաւ գիտէին նահանգը եւ յաճախ կատարում էին հետախուզական բնոյթի առաջադրանքներ։ Սամսոնի կատորածներից փրկուած վաթսուն հայեր Տէր Մորէն քահանայի եւ Աբրահամ Խաչատրեանի գլխաւորութեամբ ապաստանելով լեռներում մարտեր էին մղում թուրքական կանոնաւոր ստորաբաժանումների դէմ։ Տեղեկանալով Տրապիզոնի գրաւման մասին, նրանք կարողանում են կապ հաստատել ռուսական հրամանատարութեան հետ։ Ռուսները նրանց տալիս են 120 միաւոր զէնք եւ 92 նռնակ։ Թուրքական հրամանատարութիւնը տեղեկանալով հայերի ստացած զինամթերքի մասին, նրանց դէմ է ուղարկում 700 զինուորից կազմուած ջոկատ։ Հակառակորդը հայերին առաջարկում է յանձնուել, խոստանալով խնայել նրանց, սակայն մերժում ստանալուց յետոյ, անցնում է յարձակման։ Հայերն իրենց ուժերը բաժանում են երեք մասի եւ կազմակերպում են պաշտպանութիւն։ Ձ պաշտպանական տեղամասի հրամանատարն էր Զիլ Ցովհաննէսը, կենտրոնականինը՝ Միքայէլ Զէյթունեանը, իսկ ձախինը՝ Խաչիկ Կարակէօզեանը։ Հայերի կազմակերպուած դիմադրութիւնը հարկադրում է թուրքերին նահանջել[46]։

Պրիմորսկեան Ջոկատի հրամանատարութիւնը նախաձեռնում է հակառակորդի կուտակած պարէնի պաշարների ոչնչացումը։ Տեղեկանալով, որ Թերմէ գիւղի պահեստներում եւ համանուն գետի գետաբերանում գտնուող առագաստանաւերում կայ զգալի քանակութեամբ ցորեն, ռուսները որոշում են դրանք ոչնչացնել։ Մի խումբ տրապիզոնաբնակ հայ հետախոյզներ ափ են հանւում Թերմէի գետաբերանում։ Նրանք պարզում են, որ գետում կան 50-ից աւելի առագաստանաւեր բեռնուած ցորենով։ Բացի այդ, Թերմէ գիւղում կային ցորենի խոշոր պաշարներ։ Նշուած ցորենը նախապատրաստւում էր ուղարկել գործող թուրքական բանակ։ 1916 Հոկտեմբերի 20-ին ռուսական երեք ականակիր եւ մէկ բեռնանաւ մօտենալով Թերմէի գետաբերանին ափ են իջեցնում 40 աշխարհազօրայինների եւ տեղացի 150 հայ կամաւորների։ Նրանց են միանում նաեւ հայ հետախոյզները։ Թերմէ գիւղը գրոհում են նաեւ հայկական ուժերը։ Նրանք առաջին հերթին կորում են հեռագրաթելերը եւ հեռախօսաթելերը։ Գրոհի ազդանշանը լինում է նրանց կողմից պարզուած դրօշակներ։ Դիւերսիոն[47]-հետախուզական ստորաբաժանումը կարողանում է կոտրել հակառակորդի պաշտպանութիւնը եւ ոչնչացնել գիւղի հացահատիկի պահեստները եւ նոյնիսկ ցորենով բեռնուած 20 առագաստանաւ, բերել Տրապիզոն[48]։

Տրապիզոնի Կոմիտէն նաեւ զանազան անհրաժեշտ իրեր էր տրամադրում Տրապիզոնի ամրացուած շրջանի զօրամասերին։ Այսպէս, 1916 Յուլիսի 1-1917 Յունուարի 1 ժամանակահատուածում բանակի կարիքների համար տրամադրուում են 92000 ռուբլու զանազան առարկաներ եւ կենցաղային իրեր[49]։

Վան-Տոսպը յայտնում է, որ Մեսրոպ աւագ քահանան «ընշանակուել է հայոց հոգեւոր իշխանութեամբ ներկայացուցիչ Տրապիզոնում եւ այս օրերս կը մեկնի իր պաշտօնատեղին...»[50]։ Նման նշանակումը պայմանաւորուած էր Տրապիզոնում ստեղծուած լարուած դրութեամբ, երբ 1916 Նոյեմբերին խաթարուում է Հայկական կոմիտէի նորմալ գործունէութիւնը։ Տրապիզոնի ոստիկանական բաժանմունքին է դիմում ոմն Ալեքսանդր Կալամկարովը (Կալամկարեան), եւ յայտնում Հայկական կոմիտէի անդամների կողմից կատարուած չարաշահումների մասին։ Նոյեմբերի 18-ին ոստիկանական բաժանմունքի

digitised by A.R.A.R.@

պետ, գնդապետ Դինգան պահանջում է Տրապիզոնի ոստիկանապետից հետաքննել եւ զեկուցել[51]:

Կալամկարովն իր յայտարարութիւնում նշում է, որ Հայկական կոմիտէի անդամներն օգտուելով զօրավար Լիախովի կողմից տրուած լայն լիազօրութիւններից, չեն դիմանում դայթակղութեանը եւ «հայ որբեր որոնելու փոխարէն, որը գլխաւոր պատճառն էր կոմիտէի հիմնման համար, իրենց ողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացրեցին ... ունեցուածքի իրացման վրայ»[52]:

Հիմք ընդունելով Կալամկարովի յայտարարութիւնը, Տրապիզոնի ոստիկանապետը առաջին տեղամասի վերակացուին հրամայում է կնքել Հայկական կոմիտէի զբաղեցրած չէնքը եւ պահեստը, հսկողութիւն սահմանելով վերջինիս վրայ[53]: Նշուած կարգադրութեան հետեւանքով դադարեցւում է կոմիտէի գործունէութիւնը, որը բացասաբար է անդրադառնում որբերի որոնման եւ նրանց Ռուսաստան տեղափոխման գործին: Փաստօրէն, ռուսական իշխանութիւնները հաւատ ընծայելով Կալամկարովի անհիմն եւ անփաստացի ամբաստանութիւններին, հրամայում են դադարեցնել կոմիտէի աշխատանքները:

Տարպիզոնի ոստիկանութեան կողմից կատարուած հետաքննութիւնը որեւէ արդիւնք չի տալիս: Կոմիտէի գործունէութիւնը վերսկսելու նպատակով, ԿՀԲԸի կողմից Տրապիզոն է գործուղւում, մասնագիտութեամբ իրաւաբան Արշակ Առաքելեանը: 1916 Հոկտեմբերի 16ին նա պաշտօնապէս դիմում է Տրապիզոնի ամբացուած շրջանի պետին, խնդրելով թոյլատրել վերաբացելու նոր «Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէ»: Առաքելեանն ուղղուած խնդրագրում ներկայացնում է Կալամկարովի ամբաստանութիւնների անհիմն լինելը եւ խնդրում հաստատել նոր Կոմիտէի կազմը եւ միաժամանակ թոյլատրել գրաղեցնել Կոմիտէի չէնքը, տնօրինել իրենց պատկանող դրամական միջոցները, պահեստը եւ վերադարձնել բռնագրաւուած ընթացիկ գրագրութիւնը: Ինչպէս նշում է Առաքելեանը, Կոմիտէն բաղկացած է լինելու հինգ անդամներից եւ չորս թեկնածուներից, այն գլխաւորելու է ինքը՝ Առաքելեանը[54]:

Հոկտեմբերի 16ին Առաքելեանը եւ Ա. տեղամասի վերակացուն կատարում են Մ. Աստուածածնին եկեղեցու գոյքի ցուցակագրում: Գոյքագրուում են 42 առարկայ, որոնց ընդհանուր արժէքը կազմում է 305 ռուբլի 50 կոպէկ[55]:

1917 Յունուարի 20ին Հայկական Կոմիտէն դիմում է Կովկասի փոխարքայ, Ռոմանովին, յայտնելով, որ Տրապիզոնի աքսորուած կամ սպանուած հայ վաճառականների պահեստներում կայ մեծ քանակութեամբ մթերուած ծխախոտ: Կոմիտէն խնդրում է փոխարքային հրամայել «Ռեժի» Ընկերութեանը, որպէսզի վերջինս հայերին պատկանող ծխախոտը յանձնի Կոմիտէին[56]:

Հայրենի գիւղեր վերադարձած հայերին սպառնում էր սովի վտանգը: Յատկապէս ծանր վիճակում են գտնուում Տրապիզոնի մերձակայ գիւղերը: Ռուս զօրքերն իրենց պարէնի պաշարները ամբողջացնելու նպատակով, առաջին հերթին հաւաքել էին մերձակայ գիւղերի ցորենը: Այսպէս, Պարխան գիւղի երկու հազար փութ ցորենից ոչինչ չէր մնացել: Ինչպէս նշում է Հայկական Կոմիտէին ներկայացուած գրութիւնում՝ «Այսօր երկրագործական աշխատանքի ժամանակն է, [գիւղացիները] ոչինչ չունին, որ նոյնիսկ իրենց արտերը մշակելով զբաղին եւ յառաջիկայի հացի կարօտութիւն չքաշեն»[57]:

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը որոշ դրական տեղաշարժեր է առաջացնում Տրապիզոնի հայութեան համար: Վերացւում են փոխարքայու-

թեան կողմից քաղաք եւ ապաստագրուած նահանգ հայերի վերադարձի հետ կապուած արգելքները։ Հայ բնակչութիւնը հնարաւորութիւն է ունենում աստիճանաբար վերականդնել քանդուած օջախները եւ ձեռնամուխ լինել գիւղատնտեսական աշխատանքների։ Գոյքի վերադարձի հետ առաջանում են մի շարք խնդիրներ։ Ինչպէս հաղորդում են 1917 Մարտի 9ին Գէորգ Ե. կաթողիկոսին ուղղուած նամակում Սուխումում ապաստանած եւ հայրենակիցների կողմից լիազօրուած Գրիգոր Յովսէփեանը եւ Արամ Յակոբեանը՝ երիտթուրքական իշխանութիւնները հայերի գոյքին տիրացած մահմեդականներին յանձնել են գոյքի տնօրինման իրաւունք, որը վաւերացուած էր համապատասխան փաստաթղթերով։ Յովսէփեանը եւ Յակոբեանը առաջարկում են կաթողիկոսին հնարաւորութիւն ստեղծել, որպէսզի իշխանութիւնները թոյլատրեն որ իւրաքանչիւր ընտանիքից մէկական հոգի վերադառնայ Տրապիզոն եւ տնօրինի գոյքը[58]։ Նման անհանգստութիւնը բացատրւում էր նրանով, որ Տրապիզոնի ռուսական իշխանութիւնները տեղեակ չէին երիտթուրքական իշխանութիւնների նման կեղծարարութեանը եւ գոյքի հետ կապուած վէճը կարող էին լուծել յօգուտ մահմեդականների։ Միաժամանակ, Տրապիզոնում պաշտօնավարում էին ռուսական ինքնակալութեանը հաւատարիմ աստիճանաւորներ, որոնք չարունակում էին կայսերական քաղաքականութիւնը եւ զանազան խոչընդոտներ էին յարուցում հայրենիք վերադարձող հայերի նկատմամբ։ Բացի այդ, փորձում էին արհեստականօրէն նուազեցնել հայերի թուաքանակը նահանգում եւ քաղաքում։ Այսպէս, *Armianskii Vestnikի* (Հայկական լրատու) թղթակիցը յայտնում է, որ Տրապիզոնում հրատարակուող *Trapezundskiy Voyennii Listok* (Տրապիզոնի զինուորական թերթիկ) թերթը, կիրակնօրեայ համարներում տպագրում է պատմական բնոյթի յօդուածներ՝ «Մի քանի խօսք Փոքր Ասիայի քրիստոնէական հողերի մասին», «Տրապիզոնի անցեալը» եւն.։ *Armianskii Vestnikի* թղթակիցը նշում է, որ լոյս է տեսել նշուած թերթի քառնուէ համարը, սակայն այնտեղ ոչ մի խօսք չի ասւում Հայաստանի եւ հայերի մասին։ Միայն *Trapezundskiy Voyenniy Listokի* N 24ում տրւում է վիճակագրական փոքրիկ տեղեկութիւն, համաձայն որի Տրապիզոնի շրջանում բնակւում են ընդամէնը 165 հայ։ Ըստ *Armianskiy Vestnikի* թղթակցի՝ «Թերթը (*Trapezundskiy Voyenniy Listokը - Ռ.Մ.*) այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, կարծես թէ Փոքր Ասիայում Հայաստան ընդհանրապէս գոյութիւն չունի»[59]։

Այնուամենայնիւ, իշխանութիւնների վերաբերմունքը սկսում է աստիճանաբար փոխուել։ 1917ի դրութեամբ Տրապիզոնում բնակւում էր 1500 հայ[60]։ Շարունակւում է Նահանգի հայ բնակչութեան հաշուառումը։

Կեանքի միջոցների համեմատական բարելաւումը հնարաւորութիւն է ստեղծում վերանորոգել Տրապիզոնի Ս. Աստուածածին հայկական եկեղեցին եւ կից տունը, որի համար պահանջւում է 4200 ռուբլի։ Նաեւ հարց է բարձրացւում նոր շինութիւն վարձակալելու, որը հնարաւորութիւն կը տայ այնտեղ տեղափոխել ՀՕՄԿԲի որբանոցում գտնուող որբերին[61]։

Հայ որբերին իրենց օժանդակութիւնն են ցուցաբերում ոչ միայն Տրապիզոնի Հայկական կոմիտէն, այլեւ անհատ անձինք եւ ռուսական բանակի Տրապիզոնում ծառայող հայ զինուորները։ Վերջիններս որբերի համար հանգանակել էին 88 ռուբլի[62]։ ՀՕՄԿԲի Տրապիզոնի մասնաճիւղից ամսեկան ստացւում էր 2800 ռուբլի գաղթականներին նպաստ տալու համար[63], բժիշկ Տրոֆիմովը

digitised by A.R.A.R.@

որբերի համար տրամադրում է 25 ռուբլի[64]։ Գաղթականների կարիքները բաւարարելու նպատակով վաճառուել է նուիրաբերուած 50 հատ ոսկեդրամ, որոնց ընդհանուր արժէքը կազմել է 1350 ռուբլի[65]։

1917 Մարտի 10ին ԿՀՔ Ընկերութեան ուղարկուած զանազան ապրանքների վաճառքից ստացուել է 1784 ռուբլի 42 կոպէկ գումար[66], որը եւս տրամադրուել է հայ գաղթականների եւ որբերի կարիքներին։

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէն իր գործունէութիւնն ապահովելու նպատակով վարձակալութեան է տալիս հայերին պատկանող տները։ Այդ նպատակով կնքւում են համապատասխան պայմանագրեր, որտեղ նշւում է տանտիրոջ անուն-ազգանունը, ամսեկան գումարը[67]։ Միհրդատ Սրապիոնեանի տունը 1917 Սեպտեմբերին վարձակալութեան տալով ստացուել է 35 ռուբլի[68]։ Խանութների վարձակալութիւնը աւելի թանկ արժէր՝ ամիսը 250 ռուբլի[69]։ Հաւաքուած գումարների մի մասը փոխանցւում էր դրամատուն եւ կոմիտէն օգտւում էր նշուած գումարի տոկոսներից[70]։

Միաժամանակ ժառանգորդներին են յանձնուել տներում եղած ապրանքները։ Այսպէս, 1916 Յուլիսի 20ին կազմուած արձանագրութիւնից պարզւում է, որ Վան քաղաքի բնակիչ Յակոբ Տէր Յակոբեանին են տրուել նրա դատեր Շուշանիկ Քիլերեանին պատկանող իրեր, ընդհանուր՝ 171 ռուբլի արժէքով[71]։

Հայկական Կոմիտէն 1917 Յունուարի 7ից մինչեւ Փետրուարի 3ը ռուսական դրամատուն իր հաշուեհամարին է տեղափոխել 32000 ռուբլի, որոնք հաւաքուել են տների վարձակալման, գոյքը վարձով տալու կամ վաճառելու միջոցով[72]։ Անհասկանալի է, թէ ինչու դրամական զգալի պահանջներ ունեցող կոմիտէն նման զգալի քանակութեամբ գումար է փոխանցել։

1917 Մարտի 16ին Վահան Մալէզեանը Կահիրէից ուղարկուած նամակում Տրապիզոնի հայ եկեղեցու թաղական խորհրդին յայտնում է, որ իր կողմից դիմումներ են արուել Գէորգ Ե. կաթողիկոսին, Մեսրոպ աւագ քահանային, Մշակ թերթին, խնդրելով տեղեկութիւն յայտնել իր քրոջ՝ Մարի Արապեանի մասին։ 1915ի ամռանը նա եւ իր ամուսինը՝ կայծակ աղան տարագրուել են Տրապիզոնից Սիրիա։ Մեծ դժուարութիւններով յաջողուել է Մ. Արապեանին տեղափոխել Իզմիր՝ ազգականների մօտ։ Բռնագաղթի ընթացքում մահացել է ծծկեր երեխան։ Երեք աղջիկները՝ Նինան, Սիրանոյշն ու Հերանոյշը գտնւում են Զարշամպայում[73]։

Տրապիզոնի եւ Նահանգի քայքայուած տնտեսութեան հետեւանքով զգացւում էր առաջին անհրաժեշտութեան պարագաների սուր կարիք։ 1917 Ապրիլի 10ից Հայկական Կոմիտէի անդամների համար սահմանւում է ամսեկան հետեւեալ աշխատավարձը՝ նախագահ Արշակ Առաքելեանին՝ 300 ռուբլի, անդամներ՝ Ներսէս Դաւթեանին՝ 130 ռուբլի, Խաչիկ Այտընեանին՝ 125, իսկ Խորով Սարգսեանին՝ 60 ռուբլի։ Փաստօրէն Կոմիտէի անդամներին մէկ ամսուայ համար տրւում է 615 ռուբլի գումար[74]։ Հաշուի առնելով ծանր վիճակը, նշուած գումարը խիստ անբաւարար էր նրանց բնականոն գործունէութեան համար, քանի որ գներն օրէցօր աճում էին եւ ռուբլին խիստ արժէզրկուել էր։

1917 Օգոստոսին կայացած Տրապիզոնի քաղաքային մարմնի ընտրութիւններում ընտրւում են եօթ հայեր[75]։

Հայկական կենտրոնական Կոմիտէի լիազօր եւ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի նախագահ Արշակ Առաքելեանը յայտնում է, որ Հոկտեմբերի 27ին

կարինից քաղաք են փոխադրուել բռնագաղթից փրկուած 54 հայ կին եւ երեխայ, «որոնք Տրապիզոնի շրջակայքի գիւղերի բնակիչներից են. այդ գաղթականներին Կարինից փոխադրել է [Տրապիզոնի Հայկական] Կոմիտէի նախկին անդամ Պ. Օտապաշեանը»[76]:

Միաժամանակ յաջողւում է Տրապիզոնի ռուսական իշխանութիւններից ստանալ հայերի լքեալ գոյքը՝ այդիները, հողը, դրամը եւն. տնօրինելու իրաւունքը:

Սեպտեմբերի 27ին, 18 հայեր, երկարատեւ դեգերումներից յետոյ կարողանում են մօտենալ ռուսական առաջապահ դիրքերին: Ռուսները սխալմամբ նրանց համարում են լրտեսներ: Տրապիզոնի ամրացրած շրջանի պետ, գնդապետ Սմիռնովը նրանց հարցաքննելուց յետոյ պարզում է իրականութիւնը եւ ուղարկում Թիֆլիս: Քանի որ հայերը թուրքահպատակ էին, նրանց համարում են ռազմագերի: Իսկ դա նշանակում է, որ նրանց ուղարկելու են Սիբիր: Հայերին այդ վտանգից ազատելու յատուկ դիմում է արւում Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի անդամ Միքայէլ Պապաջանովին (Պապաջանեան)[77]:

1917 Հոկտեմբերի 15ին Մեսրոպ աւագ քահանան յայտնում է Հայկական կոմիտէին, որ Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէն Հոկտեմբերի 10ին հրամայել է «Ռեժի» Ընկերութեանը հայերին պատկանող ծխախոտը յանձնել իրեն, որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ[78]:

1917 Նոյեմբերին Կովկասեան Ռազմաճակատի Ռազմածովային Ուժերի Կոմիսարի Օգնական (տեղակալ) Պարոյր Լեւոնեանը (աշուղ Ջիւանու որդին) դիմում է Սեւ Ծովի ռուսական նաւահանգիստների պետ Ֆեդորովիչին, պահանջելով չտապ նաւեր տրամադրել թուրքական առափնեայ շրջաններում թաքնուող հայ փախստականներին: Լեւոնեանը յայտնում է, որ նշուած խնդրի լուծման համար կ՚աջակցի Կովկասեան ռազմաճակատի Պրիմորսկեան Շրջանի հետախուզութեան պետը[79]:

1917 Նոյեմբերի 8ին Մեսրոպ աւագ քահանան դիմում է Պապաջանովին, խնդրելով միջամտել, որպէսզի զինուորականները վերադարձնեն իրենց կողմից օգտագործուող Տրապիզոնի հայկական դպրոցի շէնքը[80]:

Սակայն Ռուս-թուրքական (Հայկական) ռազմաճակատի քայքայումով ռուսական զօրամասերը սկսում են հեռանալ ռազմաճակատից: Տրապիզոնում տեղակայուած զանազան հաստատութիւններ, որոնք իրենց գործունէութեան համար գոյք էին վերցրել Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէից, սկսում են վերադարձնել տացուածը[81]:

1918 Յունուարի 19ին Մեսրոպ աւագ քահանան պահանջում է Հայկական կոմիտէից ներկայացնել հաշուետուութիւն վաճառուած ծխախոտից ստացուած գումարների մասին[82]: Իսկ Յունուարի 13ի նամակում քահանան յանդիմանում է կոմիտէին, որ «չի հոգացել փրկելու ազգային մտաւոր հարստութիւնը–գրադարանը ու այս պատճառով գրադարանի գրքերը գոհ են գնացել բաւական թուով դպրոցական շէնքում բնակած զինուորների կողմից»[83]:

Տրապիզոնը հետաքրքրում է նաեւ ամերիկացիներին: Նրանք նախապատրաստւում են այստեղ զգալի գումարներ ներդնել, ինչպէս օրինակ նաւահանգստի ընդլայնման համար: Միաժամանակ աչքուժանում է յոյն բնակչութիւնը, որը փորձում է տեղում ինքնավարութիւն ձեռք բերել[84]:

digitised by A.R.A.R.@

Յաւօք, 1918 Փետրուարին սկսուած թուրքական յարձակումը հնարաւորութիւն չտուեց իրականացնել նախատեսուած ծրագրերը։ Անհանգստացած թուրքերի լայնածաւալ յարձակումից, Փետրուարի 13ին, N 5 գրութիւնում Մեսրոպ քահանան տագնապով յայտնում է կոմիտէի անդամներին՝ «Տրապիզոնը կանգնած է մեծ վտանգի առաջ»։ Նա խնդրում է չտապ Բաթում ուղարկել արժէքաւոր[85] իրերը։ Փրկուած եւ հարազատ օջախները վերադարձած տրապիզոնցի հայերը ստիպուած էին կրկին ապաստանել Ռուսաստան[86]։

Հասկանալի է, որ ներկայ հրապարակմամբ չենք կարող ամբողջութեամբ լուսաբանել Տրապիզոն քաղաքի եւ նահանգի հայութեան փրկութեան հետ կապուած բոլոր հարցերը։ Մեր յետագայ ուսումնասիրութիւններում կը փորձենք լրացնել այդ բացը նորայայտ վաւերագրերով, փաստերով եւ տեղեկութիւններով։

Ցօդուածում ներկայացուող փաստաթղթերը, բացառութեամբ N 1ից (որը թարգմանութիւն է Տրապիզոնում հրատարակուող թուրքական պաշտօնաթերթից) որոնք պահպանուում են Հայաստանի Ազգային Արխիւում, տպագրուում են առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտադրական որոշ չափումներով ու ոճի պահպանմամբ։ Փաստաթղթերի վերնագրումը կատարուել է մեր կողմից։

Ա.

Թուրքական Կառավարութեան Պաշտօնական Յայտարարութիւնը Տրապիզոնի Հայերի Բռնագաղթի Մասին, Եւ «Միութիւն Եւ Առաջադիմութիւն» Երիտթուրքական Կուսակցութեան Տրապիզոնի *Մեշվերէք* Պաշտօնաթերթի Յօդուածը «Ռուսական Վայրագութիւններ»ի Առնչութեամբ 13 Յունիսի 1915 թ., Տրապիզոն

1.

Թուրք Կառավարութեան Պաշտօնական Յայտարարութիւնը Տրապիզոնի Հայերին

«Բաւական տարիներէ ի վեր, Օսմանեան բնակչութեան մասը կազմող մեր հայ հայրենակիցները, արտաքին թելադրութիւններու հետեւելով, վնասակար եւ խաղաղութիւնը վրդովող գաղափարներ կը սնուցանեն եւ այս կերպով թէ իրենց հանգստութիւնը եւ թէ օսմանեան հայրենիքին իրենց միւս հայրենակիցներուն գոյութիւնն ու հանգստութիւնը կը խանգարեն եւ արիւնահեղութեանց պատճառ ըլլալ կը համարձակին։ Նոյնիսկ հայ ժողովուրդին գոյութեանը եւ այժմ մեր կառավարութեանը հետ պատերազմող թշնամուն աջակցելու կը յանդգնին։ Ուստի թէ երկրին պաշտպանութիւնն եւ խաղաղութիւնը պահպանելու համար մեր կառավարութիւնն արտակարգ միջոցներ եւ զոհողութիւններ ստանձնելով, մինչեւ պատերազմին վախճանը բնակելու համար ներքին գաւառներու մէջ կառավարութեան նշանակած վայրերը փոխադրել որոշած է եւ բոլոր օսմանցիներուն վճռականապէս յետագայ յայտարարութիւնը կ'ընէ, որուն պարտաւոր են կէտառկէտ հնազանդիլ բոլոր օսմանցիները։

1. Ներկայ յայտարարութեանս թուականէն հինգ օր վերջը առհասարակ բոլոր հայերը, ի բացառեալ հիւանդները, քաղերու եւ գիւղերու բաժանումներով պարտաւոր են մեկնիլ ժանդարմներու պաշտպանութեան տակ։

2. Մեկնելու ժամանակ իրենց շարժուն գոյքերէն միասին առնել թոյլատրուած են, բայց աւելորդ գոյքեր, անշարժ կալուածներ ծախել կամ ուրիշներու յանձնելն արգիլուած է: Որովհետեւ տեղափոխութիւնը ժամանակատար ըլլալուն պատճառաւ, այն բոլոր գոյքերը, որ պիտի թողուին՝ պիտի կապուին եւ հակեր շինուած հաստատուն շէնքերու մէջ պիտի ամփոփուին եւ անշարժ կալուածներով միասին պիտի պահպանուին ու երբ վերադառնան՝ դարձեալ, նոյնութեամբ իրենց պիտի վերադարձուին: Ամէն անոնք, որ հակառակ այս հրամանին, գնեն, ծախեն եւ պահեն՝ զինուորական ատեանի առաջ պիտի ղրկուին: Միայն այն ամէն իրեղէնները, որ բանակին պիտոյքը գոհացնելու բնոյթ ունին՝ կարելի է յօժար կամքով ծախել կառավարութեան:

3. Ճամբորդութեան միջոցին հանգստութեան համար պանդոկներ եւ մեծ շէնքեր պատրաստուած են եւ ոեւէ յարձակումի ենթակայ չ'ըլլալու եւ ողջ-առողջ իրենց առժամանակեայ բնակավայրը հասնելու համար ամէն կերպ կարգադրութիւններ կատարուած են:

4. Հայ ժողովուրդէն մէկին կամ մէկ քանիներուն վրայ յարձակում ընողներուն դէմ պահակներուն կողմէ գէնք պիտի գործածուի եւ ողջ ձերբակալելով զինուորական ատեանին առջեւ պիտի դատուի եւ գլխատուի: Հայերուն երեւակայական գաղափարներով առաջնորդելուն հետեւանքն եղող այս կարգադրութիւնը ուրիշ ոեւէ ժողովուրդի հետ կապ կամ առնչութիւն չունենալով՝ բնակչութեան միւս տարրերը ոեւէ կերպով չպիտի միջամտեն այս գործին:

5. Հայերը պարտ են հնազանդիլ կառավարութեան այս հրամանին եւ եթէ ոեւէ հայ ոստիկան զինուորներուն վրայ գէնք գործածէ՝ անմիջապէս ժանդարմները զէնքի պիտի դիմեն եւ զէնք գործածողները միայն մեռեալ ձեռք պիտի ձգեն: Դարձեալ, կառավարութեան հրամանին չհնազանդող, տեղափոխութենէն խուսափող եւ այս ու այն կողմն պահուրտողները, պահողները, կերակրողները եւ անոնց պահուիլն ապահովողները կախաղան բարձրացնելու համար զինուորական ատեանին առջեւ պիտի ղրկուին:

6. Հայերը զէնք կամ ռումբ կրելու արտօնուած չըլլալով՝ իրենց բնակարաններու մէջ կամ դուրսը պահած ամէն տեսակ զէնք, ատրճանակ, ռումբ եւ երկսայրի սուրեր պէտք է կառավարութեան յանձնեն: Այս տեսակ զէնքերու մէկ մասին վրայ կառավարութեան տեղեկութիւն տրուած ըլլալով՝ ամէն անոնք որ նախապէս ծածկելու գաղափարով, չեն յանձներ եւ յետոյ կառավարութեան միջոցաւ երեւան կը հանուին՝ խիստ պատասխանատուութեան տակ պիտի մնան եւ պատժուին:

7. Ճանապարհին հայերը կողոպտելու, սպաննելու եւ այլ եւ այլ նպատակներու համար անոնց վրայ յարձակողներուն դէմ ժանդարմաները ու զինուորները պարտաւոր են եւ արտօնուած զէնք գործածելու այդպիսի անճնաւորութիւնները սպաննել:

8. Օսմանեան պանքային պարտք ունեցողները իրենց պարտուց փոխարէն կրնան ապրանքները յանձնել պանքային պահեստանոցին, միայն կառավարութիւնն իրաւունք ունի գնել զինուորական պիտոյից գործածութեան համար այդ բոլոր ապրանքները, պանքային վճարելով պարտուց գումարը, որուն փոխարէն ապրանքները յանձնուած են: Ուրիշ անձանց եղած պարտքին փոխարէն եւս կարելի է ապրանքներ յանձնել, միայն թէ պարտուց իսկութիւնն պէտք է կառավարութեան միջոցով հաստատուի, այս նպատակին հա-

մար վաճառականին վաւերացուած տետրակները առաջնակարգ փաստեր կը կազմեն:

9. Մեծ եւ փոքր կենդանիները, զորս փոխադրել կարելի չէ, կառավարութիւնը պիտի գնէ:

10. Ճանապարհին վրայ գտնուող գիւղերու, քաղաքներու կառավարութիւններու եւ նահանգներու պաշտօնեաները կարելի եղած օգնութիւնը պիտի մատուցանեն հայ ժողովուրդին:

2^{87}.

Ռուսական Վայրագութիւններ. Ցաւալի Էջեր

Յոյներու եւ հայերու առաջարկութեամբ Էրքէնս գիւղախումբին վրայ յարձակող ռուսները, նոյն գիւղի բնակիչներէն Իսմամօղլուներու զաւակներէն Օսման աղան կը ձերբակալեն եւ իրենց կերակուր պատրաստելու համար կ'առաջարկեն իր կինը բերել եւ մերժելու պարագային կը սպիտեն: Խեղճը ծայրայեղ բռնութեան եւ տանջանքի տակ կինը պահած տեղէն ակամայ կը հանէ: Պատուի թշնամի այս վայրի գազանները կ'ուզեն Օսմանը ճամբել հրամանատարէն կանչուած ես ըսելով: Թշուառ Օսմանը պատահելիքը գուշակած ըլլալով չի հնազանդիր, որուն վրայ կը յարձակին եւ թեւերը կապելէ յետոյ իր աչքին առաջ կնոջ պատիւը կը բռնաբարեն եւ ի վերջոյ ամենազարհուրելի կերպով, այսինքն մարմինը կտոր-կտոր բաժնելով կ'սպանեն:

Կարմիր Դրօշակի ընկերներէն»

Խմբագրութիւնս այս վաւերագիրը շնորհակալութեամբ ստացաւ Արժանապատիւ Տէր-Մեսրոպ քահ[անայ] Մելեանից[88], որ Բաթումից Տրապիզոն էր մեկնել փախստականների օգնութեան գործով: Վաւերագիրս թարգմանութիւն է թուրքերէն բնագրի, որ Տէր-Մեսրոպը ձեռք բերելով՝ թուրքերէնի տեղեակ մի տաճկահայի թարգմանել է տուել, որ եւ անփոփոխ հրատարակութեան ենք տալիս: Առաջին վաւերագրի ապահովացումների կեղծիքը ոչ միայն տեղահանութեան անունով անլուր ջարդերն ապացուցանում, այլեւ Տրապիզոնի թուրք պաշտօնական թերթում հրատարակուած, երկրորդ վաւերագիրը, ուր թուրքը խօսում է հայ եւ ռուսի վայրագութեանց մասին, շատ հասկանալի է թուրք ու քուրդ ամբոխի խժդժութիւնները եւ կոտորածները քաջալերելու:

Ք[89].

Ս. Էջմիածնի Դիւանատան Գրութիւնը Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովի Նախագահ Գարեգին Վարդապետին՝ Տրապիզոնի Վիլայէթից Բաթում Ուղարկուած Որբերի Խնամքի Համար Միջոցներ Ձեռնարկելու Մասին

N498 3 Մարտի 1916թ. [Ս. Էջմիածին]

Նորին Ս[ուրբ] Օծութեան[90] հրամանով Դիւանս ուղարկելով սորա հետ Բաթումի Մեսրոպ աւագ քահանայ Մելեանի հեռագրի պատճէն, յանձնարարում է բարձրապատուութեանդ Տփխիսում հոգացողութիւն ունենալ այդ որբերի պահպանութեան համար Պետական նպաստ ստանալու:

Մակագրութիւններ՝ «4 Մարտի 1916», «թ. 546», «Կրկին գրել Մեսրոպ եպիսկոպոսին[91] ի շուտափոյթ տնօրինու[թիւն]թ», «75/914»:

digitised by A.R.A.R.@

Գ[92].

Ս. Էջմիածնի Դիւանատան Գրութիւնները Վրաստանի Եւ Իմերէթի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանին, Մեսրոպ Ա. Քհնյ. Մելեանին 5000 Ռուբլի Ուղարկելու Եւ Վերջինիս Այդ Մասին Տեղեկացնելու Վերաբերեալ

1.

N 504 3 Մարտի 1916 [Ս. Էջմիածին]

Նորին Ս[ուրբ] Օծութեան հրամանով Դիւանս յանձնարարում է Գերապատուութեանդ կարգադրել Ձեր ձեռքի տակ եղած միջոցներից առ այժմ 5000 րուբ[լի] փոխադրել Բաթում Տ[էր] Մեսրոպ աւագ քահանայ Մելեանին, որպէս զի Տրապիզոնի գրաւելուց յետոյ, գործադրուի այնտեղի եւ ծովամերձ շրջանների ազատուած հայ թշուառների կարիքների վրայ:

Անկախ դրանից, Դիւանս խնդրում է Գերապատուութեանդ յայտնել, արդեօ՞ք պէտք եղած ժամանակ Բաթումի Տ[էր] Մեսրոպ աւագ քահանան այժմէն իսկ կարող կը լինի՞ գնալ անճամբ նոր գրաւուած վայրերը՝ հայերին օգնութիւն հասցնելու գործով:

(ստորագրութիւնն ընթեռնելի չէ - Ռ.Մ.)

2.

N 508 3 Մարտի 1916 [Ս. Էջմիածին]

Հայրապետական Դիւանս, ի հետեւումն Ձեր Փետրուարի 26ի N 86 գրութեան, յայտնում է, որ Նորին Սրբութեան հրամանով, սորա հետ միաժամանակ, յանձնարարուեց Վրաստանի Հայոց Թեմակալ Առաջնորդին առ այժմ փոխադրել Ձեզ 5000 րուբլի գործածելու Տրապիզոնի եւ ծովամերձ շրջանների հայ գաղթականների կարիքների վրայ:

(ստորագրութիւնն ընթեռնելի չէ - Ռ.Մ.)

Դ[93].

Բաթումի Տրապիզոնի Հայրենակցական Միութեան Նամակը՝ Որբերի Համար Գնուած Պարէնի Եւ Նրանց Բաթում Ուղարկելու Մասին

22 Ապրիլի 1916 թ. Բաթում

Սիրելի ընկերներ

Իւր ժամանակին ստացայ N 7 Ձեր նամակը եւ 106 որբերու ցուցակը. Ձեր նամակով պահանջած մթերքները նոյն օրը գնուած եւ պատրաստուած է, սկսեալ ալիւրից, շաքարից եւ այլն, բայց ինչպէս Ձեզ ալ յայտնի պիտի լինի, վերջերս քաղաքս մեծ կարիք ունէր մթերքներու, մանաւանդ ալիւրի, այս պատճառաւ հարկ եղայ նախ Բոզօվլուի Քոմիսիայից[94] խնդրել իրաւունք, որպէս զի կարենամք այդ ապրանքները դուրս հանել, իսկ վերջը խնդրել, որպէս զի կարենանք նաւ բառնալ, կը յուսանք, որ այսօր ամէն բան պատրաստ ըլլալով պիտի կարողանանք բառնալ: Ձեզ լաւ յայտնի է, թէ այդ տեսակ գործերը ինչպէս կրնայի քայլերով առաջ կ'երթան: Հայր Մելեանը մի քանի անգամներ Ուբրաւան[95] գնաց, որպէս զի գործը արագացնելու՝ արդիւնքը գրեթէ ոչինչ եղաւ:

Ձեր մեկնելէն վերջ մենք Բաթումի մէջ դրամ չենք հաւաքած, բայց դրամներ ստացած ենք նոր՝ Սոչիից՝ Հայկական Կոմիտէից երկու անգամով 975 րուբլի, իսկ Նովորոսիյսկից Միհրան (*ազգանունն ընթեռնելի չէ - Ռ.Մ.*)՝ 700 րուբլի, որով եթէ դրամի պէտք ունէք, կրկին գրեցէք եւ առաջին առթիւ Ձեզ կ'ուղարկենք:

digitised by A.R.A.R.@

Մենք հոս աշխատած ենք, որպէս զի մի քանի ամիսներ մնացող մի բոմիթէ կազմել ու ուղարկել հոտ, որպէս զի եթէ դուք գալու լինէք, նոքա շարունակեն Ձեր գործը, յայտնի է շատ փափագելի էր, որ այդ Քոմիթէն ըլլար տրապիզոնցիներէն եւ բաւական ալ ռուսերէն գիտնայիներ, իսկ եթէ քիչ ըլլան տրապիզոնցիները, ստիպեալ պիտի ըլլամք խնդրելու Տիֆլիսից, որպէս զի օգնի մեզ, արդէն կը խնդրէինք Ձեզ, որպէս զի մինչեւ Քոմիթէն Տրապիզոն գալուն դուք Ձեր ազգօգուտ գրաւումները շարունակէիք ու Բաքում գալերնիդ առայժմս յետաձգէք:

Պարոն Յարութիւնի բերած ցուցակը նոյնպէս ստացանք, եթէ այդ ցուցակը կազմելէ վերջը նոր [որբեր] գտնուած են, խնդրէինք, որ փութով մեզի յայտնէք, զի ժողովուրդը անհամբեր կը սպասէ նոր ցուցակներ կարդալու եւ նոր անուններ կարդալու:

Մենք կը խնդրէինք, որպէս զի առաջի առիթով մեզ տեղեկացնէիք, թէ մարդիկներու պէտք ունի[՞]ք, որովհետեւ փափագողներ բաւական շատ կան, մենք այնպէս կը կարծենք, որ կարելի [է] խնդրել անոնց համար հրաման, որպէս զի Տրապիզոն մեկնին:

Բարեւելով Ձեզ եւ մաղթելով յաջողութիւն:

Մնամք յարքանօք՝ ի դիմաց Տրապիզ[ոնցիներու] Հայրենակ[ցական] Միութեան (*ազգանունն ընթեռնելի չէ - Ռ.Մ.*)

Ե[96].

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Նախագահ Մ. Էմերեանի Ձեկոյց Մեսրոպ Ա. Քհնյ. Մելեանին՝ Կոմիտէի Աշխատակիցների Կեցութեան Համար Ծախսուած Գումարը Վճարելու Մասին

Armyanskiy Komitet V Trapezunde[97]

N 41 3 Յունիսի 1916 թ. [Տրապիզոն]

Արժանապատիւ Տէր Մեսրոպ Ա[ւագ] ք[ա]հ[ա]ն[այ] Մելեան

Հայոց Հոգեւոր Իշխանութեան Եւ Կ[ովկասի] Հ[այոց] Բ[արեգործական] Ընկ[երութեան] Եւ Հայկ[ական] Կենտ[րոնական] Կոմիտէի[98] Լիազօր

Աստ

Մեր պաշտօնեաներուն որոշ ոռճիկներ նշանակուած չըլլալուն, ներկայիս կը դիմենք Ձեզ ի հաստատութիւն առանձին ներկայացուցած հետեւեալ երեք հաշուեցուցակները վճարելու համար:

N 1 Պ. Տիգրան Եսայեան, անդամ ուրռաւայի[99] կից կազմուած յանձնաժողովի: 1916 Ապրիլ 25էն Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամանակի անձնական ծախքեր օրական 3 ր[ուբլի] էն 120 ր[ուբլի][100]:

N 2 Պ. Մանաք Ճերմակեան, հսկիչ բանուորներու եւ զանազան յանձնարարութիւններ կատարող: Մայիս 1էն Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամանակի անձնական ծախքեր օրական 1 [ռուբլի] 60 էն 52 ր[ուբլի] 80 կ[ոպէկ]:

N 3 Պ. Պետրոս Օտապաշեան, վերահսկիչ բանուորներու եւ զանազան յանձնարարութիւններ կատարող: Մայիս 1էն Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամանակի անձնական ծախքերը 39 ր[ուբլի]:

Մատուցանելով յարգանքներս նախագահ Հայկ[ական] Կոմիտէի՝ Մ. Էմերեան (*ստորագրութիւն*)

Մակագրութիւններ՝ «Ստացայ 3 Յունիսի»: «N 18: Ոչինչ չունենալով ընդդէմ, յանձնարարում եմ Հայկական կոմիտէի պ. Նախագահին բացատրել ըստ ի-

digitised by A.R.A.R.@

րենց յայտնած պահանջի: Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] (*ստորագրութիւն*):
3 Յուլիսի 1916 թ., Տրապիզոն»:
Ջ[101].

Ս. Գափամաճեանի Դիմումը Հայկական Կոմիտէի Նախագահ Մեսրոպ Ա. Քհնյ. Մելեանին «Գափամաճեան Ընկերութեան» Ապրանքների Տնօրինութեան Հետ Կապուած Վիճելի Խնդիրները Լուծելու Մասին

10 Յունիսի 1916 թ. Տրապիզոն

Արժանապատիւ Հայր Մելեան
Նախագահ Հայկական Քոմիթէին

Ըստ Ձեր Սրբութեան տուած որոշման, ստանձնած եմ արդէն մեր գործակատար Միքայէլ Կորկոտեանի գրասենեակի եւ Ամբարի մէջ գտնուած հակերը, որոնք ինչ ինչ պարագաներ նկատի ունենալով, կը խնդրէի, որ արտօնէիք անմիջապէս դրամի վերածել:

Այժմ տեղս եկած է Արմենակ Հիւսեան եւ կը ներկայանայ իբրեւ ընկեր նախկին Գափամաճեան Ընկերութեան եւ կ'ընէ կարգ մը պահանջներ, որոնք ըստ իս իրաւացի չեն:

Նախկին Գափամաճեան Ընկ[երութիւնը] կազմուած էր չորս անդամներէ, որ[ոն]ք էին՝

1. Պետրոս պէյ Գափամաճեան
2. Մարտիրոս Կիւլիմեան
3. Սկրտիչ Հիւսեան
4. Իգնատիոս Հիւսեան (որն ունէր երկու եղբայր, մին Արմենակ եւ միւսը՝ Հմայեակ, որոնք թոշակաւոր պաշտօնեայ էին):

Հայրս սպանուելէ վերջ, Ընկերութիւնը շարունակուեցաւ առանց նոր պայմանագրութեան եւ Գափամաճեան անուն ֆիրմային Մանչեստրէն եւ Պոլիսէն նոր ապրանք եկած կամ դրկուած է իմ անձիս հանդէպ ունեցած վստահութեան եւ միայն ինձ կը ճանաչեն իբր պատասխանատու, ինչպէս կը տեսնաք ներփակ նամակէն (*Նամակը բացակայում է - Ռ.Մ.*) եւ ընդհ[անուր] հաշուեկշռէն: Ես կը ցանկանամ, որ տիար Մարանեանի ամբողջ հաշիւը նախ ինձ յանձնուի՝ իրեն մեզ դրկած եւ տեղս գտնուած իւր ապրանքներէն եւ ապա մնացեալ ապրանաց համար կարգադրութիւն լինի՝ դեռ կան շատ պարտքեր, որ[ոն]ք ամէնքն ալ ինձմէ պիտի պահանջուի:

Սպասելով Ձեր Սրբութեան կտրուկ որոշման, մնամ որդիական խ[որին] յարգանօք՝

Սէթ Գափամաճեան [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «Որոշումը ես չեմ տուած, այլ ոստիկանապետի նախագահութեամբ կազմուած խառն խորհրդակցութիւնը, որին մասնակցում էին հայ կոմիտէի, քաղաքային վարչութեան եւ 8 անձեայ կոմիսսիայի[102] անդամները:

Յանձնում եմ Տրապիզոնի հայ կոմիտէտին:

Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան (*ստորագրութիւն*)»

digitised by A.R.A.R.@

Է[103].

Ա. Տէր Առաքելեանի Նամակը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Գ. Վարդեւանեան-Մարութեանի Մահուան Վերաբերեալ Պաշտօնական Գրութիւն Ուղարկելու Մասին

16 Յունիսի 1916 թ. Սոչի

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Շուրջ մի ամիս է, որ Ձեզ ուղարկել էի մի նամակ եւ խնդրել էի, որ պատասխանէք ըստ կարելւոյն շուտ, որովհետեւ գործը ստիպողական է: Եթէ նամակը չէք ստացել, կրկնում եմ բովանդակութիւնը, իսկ եթէ ստացել էք, խնդրում եմ փութացէք ուղարկել պահանջուած գրութիւնը:

Գործը հետեւեալն է: Տեղւոյս Գալուստ Վարդեւանեան Սորումաթեանը պատերազմից առաջ իւր եղբօր հետ եկել էր Տրապիզոնի իւր հայրենի Սկաֆիա գիւղը: Հայկական սարսափների ժամանակ, ինչպէս լսում է, նա էլ սպանուեց: Տեղումս յիշեալ Գալուստը ունի կին եւ երեխաներ, որոնք մնացել են անմխիթար դրութեան մէջ: Բանքայում ունի մի քանի հարիւր րուբլի, սակայն նրա ընտանիքին չեն տալիս այդ փողը մինչեւ որ Գալուստի սպանուած կամ մեռած լինելը չհաստատուի քահանայից եւ տեղական կոմիտէից վաւերացուած փաստաթղթով, ուստի խնդրում եմ Ձեզ մասնաւորապէս, որ տեղեկանալով նրա մահուան մասին ուղարկէք պահանջուած փաստաթուղթը:

Մահուան վաւերացրած թուղթը կ'ուղարկէք Սոչիի տեղական կոմիտէին կամ ինձ:

Վերջացնելով գրութիւնս, մնամ յարգանօք՝ Անդրէաս Ա. Առաքելեան

(*առօրագրութիւն*)

Մակագրութիւն՝ «Պատասխանուած է՝ N 232 և 4 Յուլիս 1916 նամակով»:

Բ[104].

Հ. Ղ. Փալանճեանի Խնդրանքը Հայկական Կոմիտէին՝ Եղբօր Հաստատութեան Մէջ Եղած Ապրանքը Պահպանելու Մասին

19 Դեկտեմբերի 1916 թ. Երզնկա

Յարգելի Տեարք

Տեղ[ական] Հայկական Քոմիթէ

Տրապիզոն

Թերեւս իմացած էք ողջ մնալս, շատոնց կը փափագէի հոտ գալ մեր գործերու համար, սակայն ալ աւելի կարեւոր գործերու պատճառաւ ապասեցի:

Ստացածս տեղեկութեամբ, եղբայրս Պրն. Յակոբի գացած օսմ[անեան] կառավարութեան կնիքովն կը մնայ կարգ մը ուրիշ բաներով կաթոլիկներու առաջնորդարանին մէջ, մօտ ատենէ ես ինքս հոտ գալու մտադիր լինելուս, կը խնդրեմ Ձեզմէ, որ նոյն հսկողութիւնը ընէք ապահով մնալու եւ չբացուելու համար մինչ իմ գալս:

Յարգանքներ՝ Յովհ. Ղ. Փալանճեան (*առօրագրութիւն*)

Յ. Գ. Ներփակ նամակն իր հասցէին հաճիք հասցնել:

Թ[105].

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տրապիզոնի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա. Քհնյ. Մելեանի Գրութիւնը Հայկական Կոմիտէի Նախագահ Ա. Առաքելեանին Ներկայացուցիչ Ուղարկել Փախստականներին Օգնող Յանձնաժողովում Մասնակցելու Մասին

[դրոշմ]
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՀՈԳԵՒՈՐ
ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ
N 39 12 Յունուարի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Նախագահ
Մեծ[արգոյ] Նախագահ Պ. Արշակ Առաքելեանին

Տեղուոյս Յունաց Միտրոպոլիտի նախագահութեամբ, ինչպէս հաղորդեց ինքը, կազմուած է յատուկ խորհրդակցութիւն փախստականների ու պատերազմից վնասուածների վիճակը բարուօքելու նպատակով: Այդ խորհրդակցութեանը մեր կողմից մասնակցելու ու մեր փախստականների մասին պարտ ու պատշաճը հոգալու համար առաջարկում եմ Ձեզ լինել այնտեղ ներկայացուցիչ, իսկ եթէ ոեւէ պատճառով չէք կարող, հաճեցէք յանձնել այդ պաշտօնը Կոմիտէիդ փոխ-նախագահ պ. Միհրդատ Էմերեանին:

Ներկայացուցիչ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան

(*ստորագրութիւն*)

Ժ[106].

Տրապիզոնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա. Քհնյ.ի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Փոխանցուած Գումարը Ստանալու Մասին

N 53 17 Փետրուարի 1917 թ. Տրապիզոն

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ստացայ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէից ի հաշիւ ազգային եկեղեցապատկան կալուածների ստացած 295 րուբլու եւ սրանից եկեղեցու բակի պատի վրայ ծախսուած 140 րուբլու հաշուեյարդարից մնացած գումարը մի հարիւր յիսուն եւ հինգ րուբլի:

Ներկայացուցիչ [Կաթողիկոսի]՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան

(*ստորագրութիւն*)

ԺԱ[107].

Պ. Գարաքեհեայեանի Դիմումը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Թոյլատրելու Որբանոցում Գտնուող Դստերը Իրեն Յանձնելու Մասին

12 Յունուարի 1917 թ. Տրապիզոն

Հայկական Կոմիտէի Յարգելի Լիազօրին

Քաղաքների Միութեան Տրապիզոնի որբանոցում գտնւում է իմ աղջիկը՝ Մաքրուհի Պետրոսեան Գարաքեհեայեանը (5) հինգ տարեկան: Բայց որբանոցում կոչում են Գոհարիկ, չգիտնալով իսկական անունը:

Այժմ տեսնելով նրան ճանաչեցի, որով խնդրում եմ հարկ եղածը տնօրինել ստանալու համար իմ երեխան:

Պետրոս Գարաքեհեայեան (*ստորագրութիւն*)

Մակագրութիւն՝ «Կը հաստատենք, որ յիշեալ Մաքրուհի Գարաքեհեայեանը Պետրոս Գարաքեհեայեանի աղջիկն է:

Անիֆա գիւղի մուխթար՝ Յակոբ Գարաքեհեայեան (*առորագրութիւն*)
Պ. Օտապաշեան (*առորագրութիւն*)»:

ԺՔ[108].

Ստացագիր Ստացուած Շաքարի Մասին

28 Մարտի 1917 թ. Տրապիզոն

Գաղթականների եւ որբերի համար Տիրուհի Մելեանէ ստացած եմ 15 (պաշգա)[109] յական ֆունտանոց շաքար:

Համբարձում Հեքիմեան (*առորագրութիւն*)

ԺԳ[110].

ՀՅԴ Տրապիզոնի Կոմիտէի Խնդրանքը Հայկական Կոմիտէին Փոխարինաբար 150 Ռուբլի Տալու Մասին

N 3 13 Ապրիլի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Սրանով խնդրում ենք Տրապիզոնի ՀՅԴ Կուսակցութեան փոխարինաբար տալ (150) մի հարիւր յիսուն րուբլի:

Նախագահ՝ Ս. Ճաղարեան (*առորագրութիւն*)
Քարտուղար՝ Բժ. Ե. Ղազարեան (*առորագրութիւն*)

ԺԴ[111].

Օրտուէն Եկող Գաղթականներու Անունները

25 Յունիսի 1917 թ. [Տրապիզոն]

1. Հրանդ Յարութիւն Կիւրիւնեան	25 տ[ա]ր[ե]կ[ան]	Օրտու	քաղաք
2. Նուպար Գէորգ Չիթճեան	16 -„-	-„-	-„-
3. Պարոյր Սիրաք Ճըրեան	16 -„-	-„-	-„-
4. Սիրանոյշ Գրիգոր Ճգնաւորեան	25 -„-	-„-	-„-
5. Տիգրանուհի Խաչիկ Մազմանեան	25 -„-	-„-	-„-
6. Գեղուհի Խաչիկ Կէքեմեան	15 -„-	-„-	-„-
7. Պերճուհի -„- -„-	17 -„-	-„-	-„-
8. Արփինէ -„- -„-	17 -„-	-„-	-„-
9. Վարդուհի Համբարձում Շեհրիկեան	14 -„-	-„-	-„-
10. Միհրան Սեպուհ Ճգնաւորեան	7 -„-	-„-	-„-
11. Արամ -„- -„-	6 -„-	-„-	-„-
12. Սիրանոյշ Մարգար Սերճէնեան	18 -„-	-„-	-„-
13. Զարուհի Յովակիմ Յովակ[իմ]եան	18 -„-	Տրապիզոն	-„-
14. Հրանդ Արսէն Հապէտցի	6 -„-	Օրտու	-„-

ԺԵ[112].

Երզնկայէն Եկող Գաղթականներ

16 Յունիս 1917 թ. [Տրապիզոն]

1. Սրբուհի Խաչատուր Թոփալեան	27 տ[ա]ր[ե]կ[ան]	Թոփալի	գիւղ
2. Կարապետ Սեդրակ -„-	6 -„-	-„-	
3. Իղաբեր Յարութիւն -„-	27 -„-	-„-	
4. Անդրանիկ Միսակ -„-	4 -„-	-„-	
5. Մարիամ Առաքելեան	21-„- (հօր անուն Կարապետ),	Սիւրմենէ	
6. Էլմաս Յարութիւն Տիգրանեան	26 -„- Կրոմիլ Արտասայի գեղէն	ազատուող	
7. Խորեն Մարտիրոս Պրօշեան	14 տ[ա]ր[ե]կ[ան]	Շէյրանցի	

digitised by A.R.A.R.@

ԺԶ[113].

Սուխումի Տրապիզոնցիների Լիազօր Նախագահի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին՝ Գաղթականներին Իրենց Բնակավայրերը Վերադարձնելու Մասին

5 Մարտի 1917 թ. Սուխում

Հայկական Կոմիտէին եւ Բարեգործական Ընկերութեան

Յայտնի է, որ Տրաբիզոնում եւ մանաւանդ գիւղերում բնաջնջուած հայ ընտանիքների անդամներից կէս մասը (որդի, եղբայր, հայր եւ այլն) գտնւում է ռուսական Սեւծովափնեայ Խրիմի եւ Կուբանեան շրջաններում, որոնք սկզբից ի վեր շատ սերտ կապ պահպանած են ծննդավայրում մնացածների հետ, նիւթապէս աջակցել են տների շինութեան, դպրոցների բացման, տուրքերի վճարման եւ երբ հնարաւոր եղել է՝ փոխադարձաբար եկել գնացել էին:

Այժմ շատ կենսական հարց է ծագել՝ գալ՝ տիրանալ իրենց սեփական հողերին, վար ու ցանք անել, իրանց կաղինի այգիները կարգի բերել, բերքը հաւաքել եւ փչացումից ու գրաւումից ազատել միլիոններ արժեցող այդ անշարժ կայքերը: Դժբախտաբար մինչեւ այժմ պաշտօնապէս չարտօնուեց բուն տրաբիզոնցի հայերի երկիր ազատ մուտքը, իսկ Տրաբիզոնում գործող ազգ[ային] մարմինները ոչ մի լուրջ ձեռնարկ չարին սերտ կապ ստեղծելու դուրսը գտնուող տասնեակ հազարաւոր տրաբիզոնցիների հետ եւ ոչ մի տեղեկութիւն չտուին դրսեցիներին շահագրգռող խնդիրների մասին, որոնք կարծում եմ աւելի յաջող լուծում կը ստանայ կամ դեռ կը ստանան, եթէ ցանկալի կապը պահպանուի նրանց մէջ:

Այդ նպատակով Սուխումի, Սոչիի եւ Ադլէրի շրջանի տրապիզոնցիներ (շուտով կը միանան միւս շրջաններն էլ) խորհրդակցութիւններ ունեցան եւ արդէն ընտրեցին լիազօր յանձնաժողով մը Սուխումում, որ կապ պէտք է պահպանի դրսի տրապիզոնցիների եւ Տրապիզոնում գործող մարմինների հետ, ի հարկին աջակցելով բարոյապէս եւ նիւթապէս այդ մասին հաղորդելով ձեզ, խնդրում ենք մեզ տեղեկացնել.

1. Մինչեւ օրս ի՞նչ գործողութիւններ կատարուել են թէ քաղաքի եւ թէ գիւղերի կալուածների սեփականութիւնը հաստատելու համար հայերի վրայ:

2. Այդ գործողութիւնները ո՞վ կատարել է, կառավարութիւնը, թէ՞ ազգ[ային] մարմինները:

3. Եթէ Կոմիտէն կատարել է կառավարութիւնը սանկցիա[114] տուե՞լ է եւ ցուցակները յանձնուե՞լ են կառավարութիւն:

5. Կոմիտէն եւ Կ.Հ.Բ. Ընկեր[ութեան] ճիտը ի՞նչ է մտածում կառավարական այն կարգադրութեան մասին, որ որոշ ժամանակամիջոցէ դրամ [տրամադրի] ամայի հողերի մշակման համար, հակառակ պարագայում, սպառնալով իր կողմից անել տալ վարուցանքը եւ արդեօք դրանով չի՞ խախտւում սեփականութեան իրաւունքը եւ ապագայ բիւրիմացութիւնների պատճառ դառնայ:

6. Գրաւած վայրերում սեփականութեան իրաւունք հաստատելը (քանի որ կալուածաթղթերը փչացել են) մեծ մասամբ կախում ունենալով հողատիրոջ ներկայութիւնից, ազգ[ային] մարմիններդ ի՞նչ էք ծրագրում գէթ մասնակի կերպով թոյտուութիւն ձեռք բերելու այնպիսի գիւղացիների համար, որոնց գիւղերը հացի նշոյլ չկայ եւ ուրեմն ամենաշատ ենթակայ են կորստի:

digitised by A.R.A.R.@

7. Ազգ[ային] մարմինները չե՞ն մտածում կազմակերպել արդեօք աշխատաւորական խմբեր այդտեղի անգործ մնացած երկրագործներից, որոնք կը կարողանային հսկայ արդիւնք բերել եւ իրանց ապրուստը հոգալուց յետոյ՝ խոշոր բաժին մը ձգել ազգ[ային] հաստատութիւններին:

Այս հարցերի մասին կրկին խնդրում ենք չզլանալ որոշակի տեղեկացնել մեզ, վստահ լինելով, որ փոխադարձ աջակցութեամբ կարելի է շատ դժուարութիւններ հարթել եւ ամէն շրջանից շատ եւ արագ վերաշինել Տրապիզոնը, որովհետեւ դրսինները մեծ մասամբ հնարաւորութիւն ունեն ամէն նիւթական զոհողութեան ընդառաջ գնալու:

Յոռոգանք աւելացնել, որ յանձնաժողովի անդամները Տրապիզոնի գերիների մասին դեռ Ձեր կոչը չստացուած արդէն ձեռնարկել էին գործի եւ այժմ տեղական կոմիտէի հետ միասին շուտով կը ձեռնարկէ հանգանակութեան եւ յոյս ունի, որ զգալի արդիւնք ձեռք պիտի բերէ:

Յարգանքներով՝ Տրապիզոնցիների Սուխումի լիազօր նախագահ՝

Գ. Յովսեփեան (*ստորագրութիւն*)

Քարտուղար՝ Արմէն (*ազգանունն ընթեռնելի չէ - Ռ.Մ*)

Հասցէ՝ Sukhumi, Podgornaya, Dacha Lamakina, Armjanskiy priyut,

K. Ovsepian[115]

ԺԷ[116].

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Վերաքննիչ Մարմնի Անդամ Ա. Կոթիկեանի Դիմումը Կոմիտէին՝ Իր Ձերբեկրած Պաշտօնից Հրաժարուելու Մասին

28 Մարտի 1917 թ. Տրապիզոն

Հրաժարագիր Ուղղուած Տրապիզոնի Հայկ[ական] Կոմիտէին

Քաղաքիս մէջ այսուհետեւ մշտական չի մնալուս պատճառաւ, չպիտի կրնամ ծառայել «կոմիտէի վերաքննիչ մարմնի» մէջ, հետեւաբար ներկայիս կու տամ հրաժարականս:

Յարգանքներովս՝ Ա. Կոթիկեան[117] (*ստորագրութիւն*)

ԺԸ[118].

Հաշուետուութիւն Արուած Ծախսերի Մասին

Armyanskiy Komitet V Trapezunde

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

23 Ապրիլի 1917 թ. Տրապիզոն

Վճարուած է Արշաւիր Էլեանի երզնկայէն 16 հայ-գաղթականներ Տրապիզոն փոխադրելու երկու ֆուրկոնի[119] եւ ուտեստի համար հարիւր քառասուն մէկ դ[ու]ր[ւի] (141, 70 կ[ոպէկ]) եօթանասուն կոպէկ:

Ստացայ՝ Ա. Էլեան (*ստորագրութիւն*)

Ա. Առաքելեան (*ստորագրութիւն*)

ԺԹ[120].

Մեսրոպ Ա. Քհնյ. Մելեանի Գրութիւնը Հայկական Կոմիտէին Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի Կողմից «Ռեժի» Ընկերութեան Պահեստում Գտնուող Եւ Հայերին Պատկանող Ծխախոտը Իրեն Յանձնելու Մասին

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

digitised by A.R.A.R.@

N 428 15 Հոկտեմբերի 1917 թ.
Թիֆլիս

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Կովկասի Յատուկ Կոմիտէն իր գրութեամբ յանուն տեղուոյդ «Ռեժ»ի Ընկերութեան, ի 10 Հոկտեմբեր ամսոյս N 10319, հաստատում է իր արած որոշումը հայապատկան ծխախոտը ազգի Վեհափառ Կաթողիկոսի ներկայացուցչին յանձնելու վերաբերման մասին: Ուստի ներփակ դնելով սոյն թուղթը, առաջարկում եմ յղել այն «Ռեժ»ի Ընկերութեան ու ի լրումն իմ գրութեան առ նոյն ընկերութեան յ 8ն Օգոստ[ոսի] տարուոյն N 216 եւ խնդրել նրա պարտ ու պատշաճ կարգադրութիւնը:

Ներկայացուցիչ [Կաթողիկոսի]՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան
(*ստորագրութիւն*)

Ի[121].

Կարինի Հայ Գաղթականների Կոմիտէի Գրութիւնը Մեսրոպ Ա. Քհնյ. Մելեանին՝ Բռնագաղթուած 60 Տրապիզոնցի Հայերին Պ. Օտապաշեանի Ուղեկցութեամբ Տրապիզոն Տեղափոխելու եւ Ծախսուած Գումարը Փոխանցելու Մասին

[դրոշմ]
Erzerumskiy Komitet Po Prejreniyu Armyan Bejentsev
Կարնոյ Հայ Փախստականների Կոմիտէ

17 Հոկտեմբերի 1916 թ. Էրզրում

Գերապատիւ Տէր Մեսրոպ Աւագ ք[ա]հ[ա]ն[ա]յ Մելեան

Տեղս գտնուած 60 տրապիզոնցիները, որոնք եկել են Երզնկայից, այս անգամ Տրապիզոնի հայրենակիցներու խնդրանքին վրայ, բոլորն էլ յանձնեցինք Պրն. Պետրոս Օտապաշեանին:

Գաղթականներու փոխադրութեան հ[ա]մ[ա]ր առհաշիւ յիշեալ Օտապաշեանին վճարեցինք (300) երեք հարիւր րուբլի, որ պիտի գանձի այդտեղ գտնուած իրենց հայրենակիցներից:

Ուստի պիտի խնդրէինք Ձեզանէ, որ հետամուտ լինէիք ու վերոյիշեալ գումարը գանձելով, յարմար առթիւ մեզ փոխադրէիք:

Կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնները:

Մնամք յարգանօք՝ ի դիմաց Կարնոյ Հայկ[ական] Կոմիտէին՝
Գ. Թէրզեան (*ստորագրութիւն*)

Կնիք [«Կարնոյ Հայ Փախստականների Կոմիտէ – Erzerumskiy Komitet Po Prejreniyu Armyan Bejentsev
ԻԱ[122].

Տրապիզոնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա. Քհնյ.ի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Լքեալ Գոյքի Վերաբերեալ Կովկասեան Յատուկ Կոմիտէի[123] Կողմից Արուած Պարզաբանման

N 438 20 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Կովկասեան Յատուկ Կոմիտէն, Հոկտեմբերի 2ի N 427 իմ հարցումին, գրութեամբ 12 Հոկտ[եմբերի] N 10492, տալիս է ինձ յետագայ պատասխանը. «Այսու հաստատած եմ, որ բոլոր զինուորական, թէ քաղաքացիական անձերն ու հաստատութիւնները պարտաւոր են ըստ պատշաճաւոր գնահատու-

թեան վճարելու սպանուած կամ անյայտ կորած հայերին պատկանող շարժական ու անշարժ գրաւած ստացուածքների համար եւ վճարը պէտք է հատուցուի Ձեզ՝ իբրեւ ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցչի կամ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին»:

Յղելով ընդ այսմ յիշեալ գրութեան պատճէնը, առաջարկում եմ միջոցներ ձեռնարկել դիմելու ուր որ անկ է ու ձեռք բերելու մեզ հասանելիք գումարները: Ի տեղեկութիւն հաղորդում եմ, որ նոյն իմաստով ես դիմած եմ՝ ա. Ռեժիի Ընկերութեան տեսչին՝ տարուոյս Օգոստ[ոսին] N 216 գրութեամբ, բ. քաղաքային ինքնավարութեան՝ Օգ[ոստոսի] 8ի N 218, գ. Տրապիզոնի րեկուեզից[իոն] կոմիսսիային[124] 9 Օգ[ոստոսի] N 927 եւ դ. Տրապիզ[ոնի] ամրոցային շրջանապետին՝ 9 Օգ[ոստոսի] N 224 գրութեամբ: Ուղարկած եմ նրանց Կով[կասեան] Կոմիտ[էի] N 5567 վկայականի վաւերացուած պատճէնները, որից մի օրինակ դնում եմ սրա հետ (*Նշուած օրինակը բացակայում է - Ռ.Մ.*):

Ներկայացուցիչ Կաթողիկոսի՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան

(*ստորագրութիւն*)

ԻԲ[125].

Մեսրոպ Ա. Քհնյ.ի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի Հրամանը Տրապիզոնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցչի Կողմից Տրուած Վկայականները Տրապիզոնի եւ Բաթումի Խորհուրդների Կողմից Ճանաչելու Մասին

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

N 439 20 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տփղիս

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Հաղորդում եմ ի գիտութիւն Կոմիտէիդ, որ Կովկասեան Յատուկ Կոմիտէն, յարգելով ամսոյս 2ի N 426, իմ միջնորդութիւնը, հրամանագրով յանուն Տրապիզոնի եւ Բաթումի զինուորական, բանուորական ու շինա[րարա]կան ներ-կայացուցիչների խորհրդի գործադիր Կոմիտէների – ի 11 Հոկտեմբերի NN 10447 ու 10448, կարգադրում է ճանաչել իմ կողմից տրուած վկայականները հաւասարազօր զեմստուօների[126], Քաղաքների Միութեան, Զեմգօրի[127] եւն. հաստատութիւնների կողմից տրուած վկայականներին, ուստի եւ անարգել թոյլ տալ Տրապիզոն մտնելու եւ ելնելու այն պաշտօնական անձանց, որոնք ծառայելու կը լինեն Հայկական Կոմիտէի, Բարեգործական Ընկերութեան, Եղբայրական Օգնութեան, Եկեղեցական Շինութեան Վարչութիւնների մէջ:

Ներկայացուցիչ Կաթողիկոսի՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան

(*ստորագրութիւն*)

ԻԳ[128].

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Կազմած Աշխատավարձի Ցուցակը

Armyanskiy Komitet Ve Trapezunde
Հայկական Կոմիտէ
Տրապիզոնի

N 626 31 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն

Կոմիտէի պաշտօնեաներու ռոճիկի պահանջքին կը գրուի հետեւեալ կերպով

digitised by A.R.A.R.@

Պրն. Ա. Առաքելեան 1917 Հոկտ[եմբերի] 25-31 ռոճիկ 7 օրուան 140 [ռուբլի]
-„- Վ. Տատուրեան -„- Սեպտ. եւ Հոկտ. երկու ամսական 600 -„-
-„- Ներսէս Դաւթեան -„- Հոկտեմբեր ամսոյ ռոճիկ 200 -„-
-„- Խաչիկ Այտինեան -„- -„- -„- -„- -„- 175 -„-
-„- Խոսրով Սարգիսեան -„- -„- -„- -„- -„- 125 -„-
ԻԳ[129].

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Եւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Տրապիզոնի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա. Քհնյ.ի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Վաճառուող Հագուստի Վերաբերեալ

[դրոշմ]
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՀՈԳԵՒՈՐ
ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ
N 77 20 Դեկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն
Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Բանաւորապէս քանիցս խօսելուց յետոյ, այսու գամ կտրականապէս խնդրելու բնաւ աճուրդի չհանել Կոմիտէիդ իրաւասութեան տակ գտնուած մանուֆակտուրային այն գործուածքները, որոնք կարող են ճերմակեղէնի ու հագուստեղէնի համար պէտք գալ մեր որբերին՝ Կոմիտէդ այդպիսի ապրանքները կարող է վաճառել միմիայն բարեգործական ու այլ այնպիսի հաստատութիւնների վրայ, որոնք պարտք ու պաշտօն ունեն որբերին խնամելու ու այն ոչ աւելի քան րեկուեզիցիայի[130] նշանակած գնի կրկնակի արժէքը:
Ներկայացուցիչ նաեւ Կ[ովկասի] Հ[այոց] Բ[արեգործական] Ը[նկերութեան]՝
Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան [ստորագրութիւն]

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Պատերազմի նախօրեակին Վիլայէթում բնակւում էին մօտ մէկ միլիոն մահմեդական թուրքեր, քրդեր, լազեր եւ այլք, մօտ 250,000 յոյներ եւ 60,000 հայեր (V. Dadrian, *Genotsid Armian: Soderjaniye Prestupleniya* (Հայերի Ցեղասպանութիւնը. յանցագործութեան բովանդակութիւնը), Երեւան, Նահապետ, 2005, էջ 19): Իսկ ըստ Կովկասեան Բանակի Հակահետախուզական Բաժանմունքի (ԿԲՀԲ) աշխատակից, ենթասպայ Տ. Դեւոյեանի՝ 120,000 հայեր (*Armianskii Vestnik* No 43-44, 5 Նոյեմբեր 1917, էջ 9): Տրապիզոն քաղաքի հայ բնակչութեան թիւը եղել է 16000 (Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 155, թերթ 4):
[2] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 101:
[3] Նոյն:
[4] Նոյն:
[5] Նոյն, թ. 101 եւ շրջ.:
[6] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 101:
[7] Նոյն, թ. 112:
[8] *Հորիզոն*, Թիֆլիս, N 51, 5 Մարտի 1916:
[9] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 112:
[10] Նոյն, թ. 101-102:
[11] Նոյն, թ. 112:
[12] Խոսրով բէկ Սուլթանովը մահմեդական քաղաքական գործիչ էր, մասնագիտութեամբ բժիշկ: Նա եւ իր երկու եղբայրները՝ Սուլթանը եւ Իսքանդարը, յայտնի էին հակահայ հայեացքներով: 1917 Նոյեմբերի 27ի ԿԲՀԲի կողմից կազմուած զեկու-

digitised by A.R.A.R.@

ցագրում Խոսրով բէկը յիշատակւում է որպէս թուրքական հետախուզութեան լրտես: Նրա գլխաւորած բարեգործական կազմակերպութիւնը լոկ ծածկոյթ էր ռուսական զինուժի մասին հետախուզական տեղեկութիւններ հաւաքելու համար (ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 70, թ. 7): 1919 Յունուարի 16ին աղրբեջանական կառավարութիւնը Խոսրով բէկին նշանակում է Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ժամանակաւոր զօրավարնահանգապետ: Նա այդ պաշտօնը վարել է մինչեւ 1920 Մայիս: 1920 Մարտի 22ի լոյս 23ի գիշերը նա կազմակերպել է Շուշիի հայկական քաղամասի բնակչութեան զանգուածային ջարդը, որը խլեց աւելի քան 30000 հայի կեանքը: Բաքուում խորհրդային իշխանութիւն հաստատուելուց յետոյ, Խոսրով բէկն իրեն յայտարարել է «Ղարաբաղի Յեղկոմի Նախագահ», սակայն խորհրդային իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուել, ապա Աղրբեջանի Յեղկոմի Նախագահ Նարիման Նարիմանովի միջնորդութեամբ ազատուել եւ հեռացել է Պարսկաստան:

[13] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 112 շրջ.:

[14] Նոյն, թ. 102:

[15] *Համբաւաբեր*, Թիֆլիս, N 11, 6 Մարտի 1916, էջ 333-334:

[16] Նոյն, N 12, 6 Մարտի 1916, էջ 369:

[17] *Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում: Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, կազմ.՝ Մ. Գ. Ներսիսեան, Ռ. Գ. Սահակեան, խմբ.՝ Գ. Ներսիսեան, Երեւան, Հայաստան, 1991, էջ 505:

[18] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 30, թ. 54, 59:

[19] Ոստիկանական պաշտօն՝ Ռուսաստանում: Պրիստաւը բացի կարգուկանոնի, ոստիկանական պահակակէտերի հսկումից, հետախուզում էր յանցագործներին եւն.:

[20] *Մշակ*, Թիֆլիս, N 91, 8 Ապրիլի 1916:

[21] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 155, թ. 3:

[22] Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 80:

[23] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 16, թ. 12:

[24] *Արեւ*, Բաքու, N 83, 20 Ապրիլի 1916:

[25] 1915 Յուլիսի 7ին Օսմանեան Կայսրութիւնում ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորգընթաուին ուղղուած հաղորդումում, Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոս Օսկար Հայզէրը յայտնում է, որ հայերին արտաքսելուց յետոյ, 3000 հայ երեխաներ՝ աղջիկները մինչեւ 15, իսկ տղաները մինչեւ 10 տարեկան, իշխանութիւնները պահել են Տրապիզոնում կազմակերպուած որբանոցներում: Նշուած հաստատութիւնները տնօրինում էին թուրքերը, իսկ հսկում՝ ժանդարմները (*Genotsid Armian: Otvetsvennost Turtsii I Opiajatelstva Mirovogo Soobchestva*, Dokumenti I Kommentariy, Red. I Sost. Professor Yuri Barseghov, Gardariki, W 2t, Vol. 1, (Հայերի Ցեղասպանութիւնը. Թուրքիայի պատասխանատուութիւնը եւ համաշխարհային հասարակայնութեան պարտաւորութիւնները, խմբ. եւ կազմ.՝ պրոֆ. Եուրի Բարսեղով, 2 հատորով, Հտր. 1), Մոսկուա, Գարդարիկի, 2002, էջ 252:

[26] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 155, թ. 4 շրջ.:

[27] Նոյն, թ. 4:

[28] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 5 շրջ.:

[29] Նոյն, ց. 1, գ. 16, թ. 5 շրջ.:

[30] *Հորիզոն*, N 84, 19 Ապրիլի 1916:

[31] ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, թ. 56:

[32] *Համբաւաբեր*, N 15, 29 Մարտի 1916, էջ 634:

[33] *Համբաւաբեր*, N 21, 22 Մայիսի 1916, էջ 657:

[34] Նոյն:

[35] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 16, թ. 1 շրջ.-21:

[36] *Համբաւաբեր*, N 29, 17 Յուլիսի 1916, էջ 917:

[37] Նոյն:

digitised by A.R.A.R.@

[38] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 22, թ. 32, 77:
[39] *Համբաւարեր*, N 29, 17 Յուլիսի 1916, էջ 917:
[40] ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, թ. 56:
[41] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 42:
[42] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 5 շրջ.-6:
[43] *Համբաւարեր*, N 41, 9 Հոկտեմբերի 1916, էջ 1291:
[44] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 17, թ. 1-28:
[45] ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Արխիւ, Լէոյի Ֆոնդ, ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 225, թ. 8:
[46] Նոյն, թ. 12-13;
[47] Լատիներէն՝ diversio, որը նշանակում է շեղել: Այն նպատակ ունի հակառակորդի թիկունքում շարքից հանել ռազմական, արդիւնաբերական եւ այլ կարեւորագոյն նշանակութիւն ունեցող կէտերը՝ հաղորդակցութեան ուղիները, կապի միջոցները, զէնքի, զինամթերքի եւ պարէնի պահեստները եւն.:
[48] *Boevaya Letopis Russkogo Flota*, (Ռուսական նաւատորմի մարտական տարեգրութիւնը), Մոսկուա, 1948, էջ 418; *Flot Ve Pervoy Mirovoy Voyne, Tom 1*, (Նաւատորմը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմում, Հտր. 1), Մոսկուա, Վոյենիզտաթ, 1964, էջ 483; *Istoriya Pervoy Mirovoy Voyni. 1914-1918, Ve Dvukh Tomakh, Tom 2* (Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պատմութիւնը. 1914-1918 երկու հատորով, Հտր. 2), Մոսկուա, Վոյենիզտաթ, 1975, էջ 278:
[49] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 5:
[50] *Ազն-Տուպ*, N50, 6 Նոյեմբերի 1916, էջ 15:
[51] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 29, թ. 4:
[52] Նոյն, թ. 13 եւ շրջ.:
[53] Նոյն, թ. 7:
[54] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 21, թ. 2-3:
[55] Նոյն, ց. 1, գ. 26, թ. 16-17:
[56] Նոյն, ց. 1, գ. 7, թ. 80 եւ շրջ.:
[57] Նոյն, ց. 1, գ. 26, թ. 61:
[58] Նոյն, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, թ. 57:
[59] *Trapezundskiy Voyenniy Listok*, No 2, 8 Յունուար 1917, էջ 15:
[60] *Աշխատանք*, Երեւան, N 47, 28 Հոկտեմբերի 1917:
[61] Նոյն, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1328, թ. 3:
[62] Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 10, թ. 26:
[63] Նոյն, ց. 1, գ. 10, թ. 32:
[64] Նոյն, ց. 1, գ. 10, թ. 81:
[65] Նոյն, ց. 1, գ. 10, թ. 16:
[66] Նոյն, ց. 1, գ. 10, թ. 51:
[67] Նոյն, ց. 1, գ. 25, 1-, 8, գ. 19, թ. 9
[68] Նոյն, ց. 1, գ. 14, թ. 10:
[69] Նոյն, ց. 1, գ. 14, թ. 18:
[70] Նոյն, ց. 1, գ. 10, թ. 11:
[71] Նոյն, ց. 1, գ. 22, թ. 4:
[72] Նոյն, ց. 1, գ. 28, թ. 205:
[73] Նոյն, ց. 1, գ. 27, թ. 44:
[74] Նոյն, ց. 1, գ. 10, թ. 52:
[75] Նոյն, ֆ. 654, ց. 4, գ. 4, թ. 82:
[76] *Համբաւարեր*, N 47, 20 Նոյեմբերի 1916, էջ 1502. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 11 եւ շրջ.:
[77] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 195, թ. 2:
[78] Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 119:

[79] Նոյն, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 5, թ. 64:
[80] Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 2:
[81] Նոյն, ց. 1, գ. 11, թ. 42:
[82] Նոյն, թ. 55:
[83] Նոյն, թ. 57:
[84] Նոյն, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 320, թ. 81:
[85] Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 58:
[86] Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ, կրկին հնարաւորութիւն ստեղծուեց վերսկսել հայութեան փրկութեան աշխատանքները: 1922 Մարտի սկզբի տեղեկութիւնների համաձայն, Տրապիզոնում կային 130 ընտանիք, 80 որբեր եւ 70 որբուհիներ: Նրանց կեցութեան հարցերը հոգացել է Ամերիկեան Նպաստամատոյցը: Վերջինս որբերի խնամքը յանձնում է Գարեգին վարդապետ Խաչատրեանին, սակայն շարունակելով մատակարարել պարէն եւ հագուստ: Սամսունում ամերիկացիները խնամում էին 400 որբերի: Տրապիզոնի նահանգում իրաւդրութիւնը շարունակում էր մնալ սպառնալից. 1921ից մինչեւ 1922ի ձմեռ սպանուել են 17 հայ: Միաժամանակ իշխանութիւնները բռնութիւններ են գործադրել յոյների նկատմամբ. Քասաբայի շրջանի 6000 յոյներ աքսորուել եւ սպանուել են (*Ճակատամարտ*, Կ. Պոլիս, թիւ 2823, 2 Մարտի 1922):
[87] *Համբաւարեր*, 8 Մայիսի 1916, N 19, էջ 600-601:
[88] Մեսրոպ աւագ քահանայի կենսագրութեան մասին ունեցած տեղեկութիւնները խիստ աղբատիկ են: ՀԱԱում մեր պրպտումների ընթացքում յաջողուել է յայտնաբերել, որ նա 1913-1914ին եղել է Տրապիզոնի երկսեռ վարժարանների տեսուչ (ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 14, թ. 14):
[89] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 112 եւ շրջ.: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[90] Խօսքը Գէորգ Ե. Սուրէնեանց (Տփղիսեցի) կաթողիկոսի մասին է: Նա 1911-1930՝ եղել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:
[91] Մեսրոպ Մագիստրոս եպիսկոպոս (արքեպիսկոպոս) Տէր Մովսիսեան (1865-1939): 1913 Յունուարի 18ից մինչեւ 1916ի կէսերը Վրաստանի եւ Իմերէթի, ապա Աստրախանի Հայոց Թեմական առաջնորդն էր: 1917 Դեկտեմբերի 19ին հրաժարուել է Աստրախանի թեմակալի պաշտօնից եւ նշանակուել Էջմիածնի մատենադարապետ: 1919-1920 եղել է Հայաստանի Պետական Համալսարանի դեկան եւ պրոֆեսոր: 1922 Հոկտեմբերի 28-1926 Ապրիլի 25՝ վարել է Պարսկա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմի Առաջնորդի պաշտօնը: Իր պարտականութիւնների կատարմանը կարողացել է ձեռնամուխ լինել միայն 1926 Ապրիլի 25ին: 1924-1926 եւ 1931-1932ին եղել է Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի գործօն անդամներից մէկը: 1932 Նոյեմբերին առաջադրուել է կաթողիկոսութեան թեկնածու, սակայն ընտրում է Խորեն Ա. Մուրադբեկեանը: Վերջինիս մահից (6 Ապրիլի 1938) հինգ ամիս անց՝ 1938 Օգոստոսի 17ին ներկայացրել է դիմում հոգեւոր կարգից հրաժարուելու մասին (Սուսաննա Նահապետեան, «Մեսրոպ Մագիստրոս Արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Եկեղեցական Գործունէութեան Մի Քանի Փաստեր», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, N 1, 2009, էջ 27-38):
[92] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 101-102: Առաջինը պատճէն, երկրորդը՝ ձեռագիր:
[93] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 30-31: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[94] Պարէնի Յանձնաժողովից:
[95] Քաղաքապետարան:
[96] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 27: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[97] Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէ:
[98] Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԿՀԲԸ) հիմնուել է 1881 Նոյեմբերի 15ին Թիֆլիսում, բժիշկ Բագրատ Նաւասարդեանի նախաձեռնութեամբ, 1877-1878ի Ռուս-Թուրքական Պատերազմի հետեւանքով Կովկաս գաղթած հայերին

digitised by A.R.A.R.@

օգնելու համար: Ընկերութիւնը պէտք է լուսաւորութիւն տարածէր եւ նիւթապէս օգնէր Կովկասի եւ Արեւմտեան Հայաստանի հայութեանը: ԿՀԲԸը նիւթական օգնութիւն է ցոյց տուել հայ գրողներին, հրապարակախօսներին, նկարիչներին, երաժիշտներին եւ այլոց: Թոշակ է տրամադրել Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի տարբեր բուհերում, Ներսիսեան Դպրոցում եւ Գէորգեան Ճեմարանում սովորող հայ ուսանողների: Ընկերութիւնը պահում էր 140 դպրոց, հրատարակում հայերէն գրքեր, որոնց թում՝ անվճար դասագրքեր: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եւ դրանից յետոյ օգնել է հայ փախստականներին եւ գաղթականներին, բացել է դպրոցներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ եւ ապաստարաններ: Միջոցներ է հայթայթել հայ ռազմագերիներին օգնելու համար: 1916ին հրատարակել է *Համբաւաբեր* շաբաթաթերթը: Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ, 1921 Մարտի 2ին այն դադարեցրել է իր գործունէութիւնը:

Գաղթականներին եւ կամաւորներին օգնութիւն կազմակերպելու նպատակով, ԿՀԲԸը 1914 Սեպտեմբերի 14ին Թիֆլիսում կայացած համագումարում ընտրում է Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէ բաղկացած 24 անդամից: Կոմիտէի անդամներն էին՝ Վրաստանի եւ Իմերէթի Թեմի Առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը (պատուոյ նախագահ), Սամսոն Յարութիւնեանը (նախագահ), Ալեքսանդր Խատիսեանը, Յովսէփ Խումունցը, Ա. Մելիք-Ազարեանը եւ ուրիշներ: Ռուսական իշխանութիւնների կողմից պաշտօնապէս ճանաչուել է 1915 Օգոստոսի 30ին եւ ներկայացուցիչ ունէր Ներքին Գործերի Նախարարութիւնում՝ յանձին պետական դումայի անդամ Մ. Ածեմեանի:

[99] Տեղական ինքնավարութեան մարմին:
[100] Ընդգծումները՝ բնագրային:
[101] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 21: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[102] Յանձնաժողովի:
[103] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 33 եւ շրջ.: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[104] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 15: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[105] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 74: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[106] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 75: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[107] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 78: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[108] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 37, թ. 2: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[109] Տուփ:
[110] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 30: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[111] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 26, թ. 34: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[112] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 26, թ. 15: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[113] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 49-51: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[114] Կարգադրութիւն, թոյլտուութիւն:
[115] Թարգմ.՝ Սուխումի, Պողգորնայա առաջին, Լամակինի ամառանոց, Հայկական ապաստարան, Կ. Յովսէփեանին:
[116] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 12, թ. 41: Բնագիրը՝ ձեռագիր:
[117] Արմաճ Կոթիկեան (1896-1968)՝ հայ դերասան, բանաստեղծ եւ թարգմանիչ: ՀԽՍՀ Ժողովրդական Արտիստ (1967): Ծնուել է Տրապիզոնում: 1919ին մասնակցել է Օի Սեւումեանի թատերական ներկայացումներին: 1925ին աւարտել է Սորբոնի Համալսարանը: 1932ին Փարիզում հիմնադրել է «Հայ Ժողովրդական Թատրոն»ը: 1936ին աշխատել է Երեւանի Գաբրիէլ Սունդուկեանի Անուան Թատրոնում: Նկարահանուել է մի շարք կինոֆիլմերում՝ «Տժվժիկ», «Կարիճէ» եւն.: Հեղինակ է չափածոյ գործերի՝ «Խութեցի Յովնան», «Ակօսներում» եւ «Ֆիրդուսին Եւ Նրա Շահնամէն» ուսումնասիրութեան: Թարգմանել է Էդմոն Ռոստանի *Միրանօ Դը Բերժըրակը*, Էմիլ Զոլայի *Թերէզ Ռաքէն*: Բեմականացրել է Յակոբ Պարոնեանի

digitised by A.R.A.R.@

*Առտնին Տեսարաններ*ը, Երուանդ Օտեանի *Թաղականին Կնիկը*, Տիգրան Կամսարականի *Վարժապետին Աղջիկը*:

[118] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 28, թ. 269: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[119] Կառք:

[120] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 119: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[121] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 11 եւ շրջ.: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[122] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 57: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[123] Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէն հիմնուել է 1917 Մարտի 9ին Թիֆլիսում, ռուսական 4րդ պետական դումայի (խորհրդարանի) պատգամաւորների կողմից: Այն հիմնուել էր լուծարուած Կովկասի Փոխարքայութեան փոխարէն: Կոմիտէի նախագահն էր Վ. Խառլամովը, իսկ անդամները՝ Մ. Պապաջանեանը, Մամէդ Եուսուֆ Ջաֆարովը, Ա. Չխենկելին եւ Կ. Աբաշիձէն: Կոմիտէն լուծարուել է 1917 Նոյեմբերին: Նրա փոխարէն հիմնուել է Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը:

[124] Բռնագրաւող Յանձնաժողով:

[125] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, թ. 58: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[126] Զեմստուօ (ռուսերէն՝ Zemstva-Zemskiye Oochrejdeniya)-տեղական ինքնակառավարման ընտրովի մարմին Ռուսաստանում: Հիմնուել է 1864ին: Տնօրինել է կրթութեան, առողջապահութեան, ճանապարհների շինարարութեան եւ այլ հարցերը: Լուծարուել է 1918ին խորհրդային կառավարութեան հրամանով:

[127] Ճգրիտ անուանումն է՝ Vserossiyskiy Soyuz Gorodov I Zemskiy Soyuz՝ համառուսաստանեան քաղաքների միութիւն, իսկ Zemskiy Soyuz՝ ինքնավարութիւնների միութիւն: Ճշգրիտ անուանումն է՝ համառու-սաստանեան զեմստուօների միութիւն: 1915 Յուլիսի 10ին նրանք միաւորուել են եւ կոչուել Obyedinyonnyi Komitet Zemskogo I Soyuza Gorodov՝ զեմստուային եւ քաղա-քային միութիւնների միացեալ կոմիտէ - զեմգոր: Միացեալ կազմակերպութեան նպատակն էր օգնել բանակին՝ մատակարարելով պարէն: Ռուսական բանակի գրաւուած շրջաններում իրականացրել է գիւղատնտեսական աշխատանքներ: Լուծարուել է 1918 Յունուարին Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողկոմխորհի հրամա-նագրով:

[128] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, թ. 77: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[129] ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, թ. 17: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

[130] Բռնագրաւման:

digitised by A.R.A.R.@

THE ORGANIZATION OF RESCUE OPERATIONS FOR THE TRABIZON ARMENIANS DURING WWI (1916-1917)
(Summary)

RUBEN SAHAKIAN

During WWI the Armenian population of the Ottoman Empire faced massive deportation and genocide. By the orders of the Young Turk government during Autumn 1914 and 1915, the majority of Armenians living in Western Armenia and other residential areas in Asia Minor was anihilated. The 60,000 Armenian population of the Trabizon Vilayet and city had a similar fate.

The belongings of the deported Armenians were confiscated by the local authorities or looted by the local population. Some native Armenians took refuge in remote mountainous areas and forests and organized self-defense troops.

On April 5, 1916 the Russian army occupied Trabizon. Of the 16,000 city Armenians only 15 women and 50 orphans survived. Of the 46 Armenian villages of the Vilayet, a total of 368 Armenians survived. Some 20,000 took refuge in Russia while all the others were deported or massacred.

To rescue the surviving Armenians the Caucasus Armenian Benevolent Union (*Kovkasi Hayots Baregortsagan Miyutyun*) sent a mission composed of members of its Batumi Chapter, headed by Father Mesrob Melian. The latter became the representative of Catholicos Gevork V of Echmiadzin and established the Trabizon Armenian Committee with the permission of the Russian army command. The Committee rescued some 200 Armenian children who were being forcibly kept in Turkish homes. Most of these children were transported to Batumi, while the remaining ones were settled in Trabizon.

The Committee reclaimed the forfeited possessions of the Armenians including vineyards, lands and buildings, some 1200 houses, numerous shops, workplaces, warehouses, and guesthoses. Keeping a record of the belongings was important to safeguard them from foreign trespassing as the Turkish authorities had entitled the Turkish population of the city to take ownership of Armenian belongings after the population's deportation.

The presence of the Russian army enabled those who had taken refuge in remote mountainous areas to return to Trabizon at a daily rate of some 200-300. However, due to food shortages these people were transported to Russia.

After the 1917 February Revolution the attitude of the Russian authories gradually improved. They allowed the Armenians to manage their houses and belongings. The schools in the city started functioning, and life started to pick up. But the Bolshevik revolution changed the whole situation. In February 1918, after the Russian army quit the Russian-Turkish front, the Turkish forces advanced forcing the Trabizon Armenians to leave.

The documents published in this article shed light on the rescue operation of the 1916-17 genocide survivors in Trabizon.

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՆԴԷՊ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 1920Ի ՎԵՐՋ-1921Ի ՍԿԶԲԻՆ

ՀԱՄՕ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

Դեռեւս միջնադարում Եւրոպայի եւ Ասիայի տարբեր պետութիւններում ստեղծուել էին հայկական գաղթավայրեր։ 1890ականներին համիդեան ջարդերի, 1909ի Կիլիկիայի հայկական բնակչութեան կոտորածի եւ առանձնապէս Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կողմից իրագործուած ցեղասպանութեան հետեւանքով հարիւր-հազարաւոր հայեր բռնագաղթուեցին իրենց բնօրրանից եւ համալրեցին տարբեր գաղթավայրերում բնակուող հայութեան շարքերը, կամ ստեղծեցին նոր գաղթավայրեր։ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան օրօք պետութիւնը կարեւոր ուշադրութիւն էր դարձնում երկրում կուտակուած գաղթականութեան հիմնախնդրին, ինչպէս նաեւ մօտիկ եւ հեռաւոր պետութիւնների հայ գաղթավայրերի հետ անհրաժեշտ կապերի հաստատմանը։ Այս քաղաքականութեան արդիւնքում արդէն 1920 Օգոստոսի 27ին ՀՀ կառավարութիւնը որոշում է կայացնում Արտաքին Գործերի Նախարարութեան կազմում Գաղութային Բաժին հիմնելու մասին։ Որոշման մէջ չեշտւում է, որ Բաժինը ստեղծւում էր հայկական գաղութների վիճակն ուսումնասիրելու, նրանց Մայր Հայրենիքին կապելու եւ գաղութահայերի նիւթական ու բարոյական ուժերն ի շահ Հայաստանի օգտագործելու նպատակով։ Այս կարեւոր աստրաբաժանման ղեկավարը (բաժնի վարիչը) Ներսէս Բաբայեանն էր, որն իր պաշտօնը ստանձնել էր Սեպտեմբերի 10ին[1]։

1920 Դեկտեմբերի 2ին Հայաստանում հաստատուեց խորհրդային վարչակարգ։ Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջորդող օրերին Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան (ՀՍԽՀ) գերագոյն իշխանութիւնը կրող մարմինը՝ Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէն (Յեղկոմ), ձեռնամուխ եղաւ նախկին պետական կառավարման մարմինների վերակառուցման։ 1920 Դեկտեմբերի 10ին ՀՀ Արտգործնախարարութեան կառոյցի հիման վրայ կազմաւորուած ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատն ամբողջութեամբ չպահեց գոյութիւն ունեցող կառոյցը եւ անձնակազմը։ Լուծարման ենթարկուեց Գաղութային Բաժինը, իսկ Բաբայեանն այլ աշխատանքի ուղարկուեց[2]։

Ներկայացուող հրապարակումը Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան համար Մովսէս Պետրոսեանի[3] հեղինակած 3 ընդարձակ վաւերագրերն են, որոնք հրապարակւում են առաջին անգամ։

Չնայած ՀՀ Արտգործնախարարութեան Գաղութային Բաժնի լուծարմանը՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները կարեւորում էին հայկական գաղթավայրերը։ Այսպէս, խորհրդայնացումից օրեր անց՝ 1920 Դեկտեմբերի 13ին, «Արտասահմանեան Գաղութներ» խորագրով զեկուցագիր է պատրաստուել։ Պետրոսեանի հեղինակած նչեալ զեկուցագրում մանրամասն անդրա-

digitised by A.R.A.R.@

դարձ էր կատարում հայկական գաղթավայրերի դրութեանը, Հայկական Հարցի առնչութեամբ գաղթավայրերում տիրող մտայնութեանը եւ գաղութահայ կազմակերպութիւններին։ Հեղինակը կարեւոր խնդիր էր համարում արտասահմանի հայութեանը ներկայացնել խորհրդայնացման օգտակարութիւնը՝ Հայաստանի յետագայ զարգացման տեսակէտից։ Նա ՀՍԽՀ ղեկավարութեանն առաջարկում էր գաղթավայրերն օգտագործել քաղաքական եւ նիւթատնտեսական առումներով օգուտներ ստանալու համար։

1921ին Մոսկուայում քեմալական Թուրքիայի հետ կայանալիք խորհրդաժողովին մեկնող հայկական պատուիրակութիւնը (Արտգործժողկոմ Ալեքսանդրը Բէկզադեանի գլխաւորութեամբ) իր հետ վերցրեց նաեւ այս զեկուցագիրը։ Փաստաթղթի արխիւային օրինակներից մէկի վրայ ՀՍԽՀ պատուիրակութեան քարտուղար Վահագն Մուրադեանը 1921 Յունուարի 27ին (Թիֆլիսից Բաքու ճանապարհուելիս) ռուսերէնով մակագրել է. «թարգմանել ռուսերէն»[4]։

Արդէն մէկ տասնօրեակ անց՝ 1920 Դեկտեմբերի 23ին, Պետրոսեանի պատրաստած «Խորհրդային Հայաստանի Արեւելքի Քաղաքականութեան Մասին» վերնագրուած զեկուցագրում առաջարկներ են ներկայացւում խորհրդային հանրապետութիւնների արեւելեան քաղաքականութեան մէջ Խորհրդային Հայաստանի ունենալիք դերակատարութեան վերաբերեալ եւ հիմնաւորւում ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի կազմում Արեւելքի Բաժին ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը։ Զեկուցագրի վերջին մասում անդրադարձ է կատարւում հայկական գաղթավայրերին եւ նրանց հետ կապ պահելու խնդրին։

Բէկզադեանի պատուիրակութիւնն իր հետ Մոսկուա տարաւ նաեւ այս զեկուցագիրը։ Փաստաթղթի՝ 1921 Փետրուարի 18ով թուագրուող ռուսերէն թարգմանութիւնը վաւերացուած է պատուիրակութեան քարտուղար Վ. Մուրադեանի կողմից[5]։ Զեկուցագիրը Մոսկուա տանելով՝ ՀՍԽՀ պատուիրակութիւնը հաւանաբար յոյսեր էր փայփայում Թուրքիայի հետ խորհրդային կողմի յարաբերութիւններում Հայաստանի դերի բարձրացման վերաբերեալ։ Սակայն Մոսկուա ժամանելու յաջորդ օրերին հայ պատուիրակներին ակնյայտ դարձաւ իրենց յոյսերի անհեռանկարութիւնը։ Այս զեկուցագրից չատ չանցած՝ արդէն 1921 Յունուարի 5ին, նրա հեղինակ Պետրոսեանին տեսնում ենք ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի նորաստեղծ Արեւելեան Բաժնի վարիչի պաշտօնում[6]։ Սակայն չատ չուտ այն վերանուանուել է «Տեղեկատու եւ Արեւելեան Բաժին», իսկ այնուհետեւ՝ «Տեղեկատու Բաժին»։

Հայկական գաղթավայրերի հանդէպ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների կողմից գործնական քաղաքականութիւն վարելուն էր ուղղուած Պետրոսեանի հեղինակած յաջորդ վաւերագիրը։ Այն ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի «Տեղեկատու Բաժին»ի կանոնադրութեան նախագիծ էր, որի համաձայն նախատեսուող բաժինն ունենալու էր 3 ենթաբաժին՝ ընդհանուր տեղեկատուութեան, արեւելեան երկրների, արտասահմանեան հայ գաղութների։

Արտասահմանեան հայ գաղութների ենթաբաժինը պէտք է յարաբերութիւններ հաստատէր հայկական գաղթավայրերի հետ, նրանց տեղեկութիւններ փոխանցէր Խորհրդային Հայաստանի վերաբերեալ, վերլուծութիւններ պատրաստէր գաղթավայրերի մասին, զբաղուէր ներգաղթի խնդիրների կանոնակարգմամբ եւ այլ հարցերով։ Սակայն ներկայացուած նախագիծն ամբողջութեամբ կեանքի չկոչուեց։ Պետրոսեանի ղեկավարութեամբ գործող Տե-

digitised by A.R.A.R.@

դեկաւոու Բաժինը 1921 Յունուար-Փետրուարին հիմնականում զբաղւում էր իշխանութիւնների համար տեղեկատուութիւններ, մամուլի տեսութիւններ պատրաստելով։ Փետրուարեան Ապստամբութեան նախօրէին՝ 1921 Փետրուարի 15ի գիշերը, ՀՍԽՀ Արտակարգ Յանձնաժողովի (Չեկա) կողմից ձերբակալւում է Պետրոսեանը եւ բանտից ազատւում Փետրուարի 18ին տեղի ունեցած իշխանափոխութեան հետեւանքով։ Նա պաշտօնավարել է Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի Արտգործնախարարութիւնում՝ որպէս Տեղեկատու Բաժնի վարիչ, իսկ Ապրիլին մեկնել Պարսկաստան։ ՀՅԴի վարած քաղաքական գծին համաձայն չլինելու պատճառաբանութեամբ՝ 1921ի ամռանը հեռացել է կուսակցութիւնից[7]։

Փետրուարեան Ապստամբութեան հետեւանքով ինչպէս ՀՍԽՀ իշխանութիւնների չատ ծրագրեր, այնպէս էլ գաղթաւայրերի հանդէպ որդեգրուելիք քաղաքականութեան հարցը մնաց զուտ թղթի վրայ։ Կեանքի չկոչուեցին այս առաջարկ-նախագծերը։ Սակայն յետոյ էլ մոռացութեան չմատնուեցին։ 1921ին Փետրուարեան Ապստամբութեան աւարտից յետոյ կրկին մէջտեղ եկաւ Պետրոսեանի կողմից պատրաստուած Տեղեկատու Բաժնի նախագիծը։ Այն որոշակի լրացումներից ու խմբագրումից յետոյ 1922 Օգոստոսի 2ին ՀՍԽՀ Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի Նախագահ Սարգիս Լուկաշինի կողմից հաստատուեց իբրեւ Ժողկոմխորհի Տեղեկատու Բաժնի կանոնադրութիւն[8]։ Իսկ գաղթավայրերի հանդէպ բոլշեւիկեան քաղաքականութեան վերջնական ձեւաւորումը տեղի ունեցաւ Լոզանի Խորհրդաժողովին (1922-1923) յաջորդող շրջանում։

Հրատարակուող 3 փաստաթղթերը պահւում են Հայաստանի Ազգային Արխիւի (ՀԱԱ) թիւ 114 Ֆոնդում (ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատ)։ Հրապարակման ընթացքում փաստաթղթերի իմաստային եւ լեզուաոճական առանձնայատկութիւնները պահպանուել են բնագրային տեսքով, կատարուել են միայն կէտադրական եւ ուղղագրական մասնակի չակուձներ եւ որոշ ծանօթագրութիւններ։

1.[9]

«ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ»

13 Դեկտեմբերի 1920թ.

Երեւան

Արտասահմանեան Գաղութներ, Գաղութներու Քաղաքական Մտայնութիւնը Հայկական Հարցի Վերաբերմամբ

Համաեւրոպական պատերազմի զինադադարից անմիջապէս վերջ արտասահմանի բազմամարդ հայ գաղութներու մէջ տարերայնօրէն յառաջ եկաւ ահագին ոգեւորութիւն։ Ոգեւորուեց բուն հայ պուրժուազիան, հայ վաճառականը, հայ արդիւնաբերողը, ոգեւորուեցին նաեւ բոլոր անոնք, որոնք իրենց կեանքի ընթացքին ո՛չ հայկական հարցով էին հետաքրքրուած, ո՛չ այդ հարցին ոեւէ կերպով նպաստած։ Նրանց առջեւ բացուեցաւ ընդարձակ հեռանկարներ օգտագործելու Հայաստանի, մեծ Հայաստանի հանքերը եւ բոլոր հարստութիւնները, մանաւանդ Կիլիկիայի։ Ոչ մէկ ժամանակ արտասահմանի հայ քաղաքական բոլոր հոսանքները, առանց բացառութեան, այնքան ոմանքիք չէին եղած, որքան զինադադարից յետոյ։ Առանց նկատի առնելու,

digitised by A.R.A.R.@

որ պետութիւն մը կազմելու հիմնական տարրերէն մէկն է ազգաբնակչութիւնը, որ դժբաղտաբար ջարդուած էր, բոլորը կը պահանջէին Հայաստան ծովէ ծով. Սեւ եւ Միջերկրական ծովերով, անպատճառ Կիլիկիայով: Այդ ծրագիրը գաղտնի կերպով ջատագովողներն էին Անգլիան եւ Ամերիկան՝ յանձին ռոմանթիք Ուիլսընի[10]: Փրկելու համար Կիլիկիան Ֆրանսայի ճիրաններէն, Անգլիան գաղտնի կերպով Փարիզի ազգային կոչուած համագումարի ընթացքին թելադրած է պինդ կպչել Կիլիկիայինն: Անգլիայէն սիրտ առած, այնտեղ հաւաքուած հայ "դիւանագէտները" համարձակած էին նոյն իսկ Փարիզի մէջ կազմակերպել մեծ միտինգ եւ ցոյցի ձեւով պահանջել Կիլիկիան: Մեծ Հայաստանի գաղափարին ամենամեծ եւ եռանդուն պաշտպանն էր Պօղոս փաշան[11]՝ հայ պուրժուազիային կուռքը, որուն միացած էր Ահարոնեանը[12]. հակառակ անոր, որ ունեցած էր Հայաստանի Խորհուրդէն մանտաթ[13] պահանջելու աւելի համեստ սահմաններով Հայաստան:

Անցաւ մեղրամիսի շրջանը եւ, շնորհիւ եւրոպական քափիթալիսթական պետութիւններու քաղաքական եւ տնտեսական շահերու դասաւորման, որ հաշուի պիտի առնէր անխուսափելիօրէն ռէալ ուժերու փոխյարաբերութիւնը, Մեծ Հայաստանէն մնաց Սեւրի Հայաստանը՝ իր անորոշ սահմաններով, սակայն հակառակ այդ բոլորին դեռ եւս արտասահմանեան քաղաքական կուսակցութիւնները չի դադրեցան մրցելէ իրարու հետ: Խեղճ Կիլիկիայի հարցը դարձաւ ծիծաղելի. Սիհուն եւ Ճիհուն գետերուն մէջ, երեք տեղ տարբեր կուսակցութիւններու միջոցով յայտարարելով անկախութիւն[14]: Հակառակ անոր, որ Սեւրի դաշնագրով հայկական երկու հատուածները իրաւականօրէն միացած պէտք էին համարուէր, սակայն հայ պուրժուազիան յանձին Պօղոս Նուպարի երկու ամիս առաջ կը պահանջէր մանտաթ գաղութներէն՝ զբաղուելու համար «չազատագրուած Հայաստանի եւ Կիլիկիայի» հարցով, ծառայելու համար իբրեւ գործիք եւրոպական քափիթալիզմի յետին նպատակներուն, յամառելով ներկայանալ միակ ներկայացուցիչը բազմաչարչար թրքահայ դատին, առանց ունենալու իր ետեւը թրքահայ մասսան, որ փաստօրէն ցան ու ցրիւ է եկած Հայաստանի, Վրաստանի, Հիւսիսային Կովկասի, Ատրպէյճանի եւ Ռուսաստանի մէջ եւ որ տեղեկութիւն չունի իր անունով եղած քաղաքական քոմպինացիաներէն[15], առանց նոյն իսկ ունենալու գաղութներու հայկական մասսաները, որոնք բոլորովին երես էին դարձուցած վերջերս պուրժուազիայի այդ կուռքէն, պոյքոթի ենթարկելով անոր հրաւիրած Երկրորդ Փարիզի Ազգ[այինի] Համագումարը[16], որուն մասնակցած էին Հայկական Դատին հետ ոչ մէկ առնչութիւն չունեցող մէկ քանի ազնուական խաներ, պէկեր եւ էֆենտիներ, ասկից անկից նշանակովի ուղարկուած եւ մէկ քանի անհատ դաշնակցական մտաւորականներ:

Գաղութներու ողջամիտ հայոց համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի շարքին de facto ճանաչումը եղաւ ճիշտ այն ժամանակ, երբ պոլշեւիկեան Ռուսաստանը կը մօտենար Հիւսիս[այինի] Կովկասին եւ եղաւ միայն այն նպատակով, որ այդ պետութիւնները ծառայեն իբրեւ պատնէշ Ռուսաստանի դէմ[17], եւ այն ժամանակ, երբ Հայաստան կնքեց զինադադար Խ[որհրդային] Ռուսաստանի հետ[18] զիջելով անոր դէպի Պարսկաստան տանող ճանապարհները, Հայաստանը դադրեցաւ համարուելէ իբրեւ պահակ Անգլիայի եւ յառաջ եկաւ բեկում անոր քաղաքականութեան մէջ ի վնաս Հայաստանի: Իրականութիւնը այսպէս ըմ-

digitised by A.R.A.R.@

բռնող, այս ուղղութեամբ խօսող եւ գրող մտաւորականներ չէին պակսեր արտասահմանի մէջ: Մայիսեան դէպքերէն[19] յետոյ, երբ շատ էր տարածուած արտասահման, որ Հայաստան դարձած է սովեթական, ամէնէն պահպանողական ուղղութեան հետեւող «Ժամանակ» թերթը (Պոլիս) գրած էր խմբագրական մը, ուր դառնութեամբ խօսելով Անթանթայի քաղաքականութեան դէմ, կը պաշտպաներ այն տեսակէտը, որ ուրիշ ելք չունէր Հայաստան, բացի սովեթական դառնալուց: Այդ թիւը բոնֆիսքացիայի[20] ենթարկուեցաւ, եւ թերթը փակուեցաւ[21]:

Ես կը յիշեմ այն մեծ խանդավառութիւնը, որ յառաջ բերած էր Լենինի առաջին դեկրետը Հայաստանի անկախութեան ճանաչման մասին[22] հայ մասսաների մէջ արտասահմանում:

Շնորհիւ Անգլիայի բացայայտ քաղաքականութեան, Հայաստանի այս մեծ դժբաղտութենէն վերջ, եթէ Խորհրդային Հայաստանը յաջողի թրքահայ դատը, որ խղճի հարց մըն է, գէթ մասամբ լուծել, միացնելով Տաճկահայաստանի մէկ մասը եւ տեղատրելով Ռուսաստանի, Հիւս. Կովկասի, Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի մէջ ցան ու ցրիւ եկած բազմաթիւ անտուն անտէր քշուառ տաճկահայերը, ոչ միայն կը շահի նաեւ համակրութիւնը ամբողջ արտասահմանի հայ ժողովրդին, խանդավառութիւն յառաջ բերելով անոր մէջ, աւելի լայնօրէն կը շահի նաեւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի բովանդակ աշխատաւոր մասսաների համակրութիւնը:

Յատկանշական է այն բերանացի յայտարարութիւնը, որ Հայաստանի անգլիական ներկայացուցիչը ըրաւ նախկին կառավարութեան՝ Կարսի անկումէն յետոյ, թէ ինք իբր թէ խօսած է տաճկահայերու հետ եւ լսած է, թէ անոնք կը ճանչնան միայն Պօղոս Նուպարը իբրեւ իրենց ներկայացուցիչ ու այդ իմաստով ալ հեռագրած է: Այս ողբերգութենէն վերջ ալ երեւի դեռ անգլիական կառավարութիւնը նպատակ ունի իբրեւ րէզերվ[23], տաճկահայ դատը դիւանագիտական խաղերու առարկայ դարձնելու:

Գաղութային Կազմակերպութիւններ Եւ Անոնց Գործունէութիւնը

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպումէն առաջ Հայաստանի սահմաններէն դուրս քաղաքական նպատակով գործող յեղափոխական-դաշնակցական կազմակերպութիւններու գոյութիւնը հասկանալի էր, բայց վերջերս Հայաստանի համար քաղաքական իմաստով խորհող եւ գործող արտասահմանեան կուսակցութիւնները կարծէք թէ դարձած են անախրոնիզմ[24]: Դասական գաղութը՝ անիմաստ քաղաքական վէճեր Հայաստանի շուրջ, ամերիկահայ գաղութն է, ուր բնաւ այս երկրին հետ կապ չունեցող կուսակցութիւններ եւս, ինչպէս Ռամկավար, Վերակազմեալ, Ս. Դ. Հնչակեան, Դաշնակցականներու կարգին կը մղեն իրարու դէմ յարատեւ էքսթերիթորիալ[25] պայքար, առանց կապելու այդ պայքարը իրենց հետեւորդներու դասակարգային շահերուն հետ նոյն երկրին մէջ: Կտրուած իրենց հայրենիքէն, աշխատաւորներ միշտ կ'երազեն լաւ օրեր իրենց հայրենիքի համար եւ, բաղձալով վերադառնալ իրենց տները, միշտ կու տան առատաձեռնօրէն իրենց աշխատավարձէն աւելցած գումարները հայ տարագիրներու, որբերու բանակին համար եւ այդ գումարները կը հասնին միլիոններու: Նոյն եռանդով այս վերջին երկու տարին զոհաբերութիւններ կ'ընեն եգիպտահայ, պուլկարահայ, ռումանահայ հոծ գաղութները օրինակելի մրցակցութեամբ: Օրինակելի գա-

digitised by A.R.A.R.@

դուք այդ տեսակէտով պուլկարահայ գաղութն է, որ ունի Ազգ[ային] Խորհուրդ՝ ընտրուած ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի եւ համեմատական սիսթէմով կազմուած համագումարէ մը: Այդ համագումարը դրած է ամէն մէկ հայու վրայ առաջատուական ազգային տուրք, որ կը բաշխուի հետեւեալ ձեւով.

50% հայկական բանակին
20% որբերուն եւ տարագիրներուն
15% ինքնապաշտպանութեան
10% ներգաղթի
5% կարմիր խաչի

Այս կազմակերպութիւնը 1918թ. Դեկտեմբերէն մինչեւ 1920թ. Փետրուար ունեցած է 1 1/2 միլիոն լեւա (պուլհտական ֆրանք) եկ եւ մուտք:

Նոյնպիսի կազմակերպութիւն ունի նաեւ ռումանահայ գաղութը: Պոլսոյ մէջ նոյնպէս բանակի մասնախումբ մը կազմուած է եւ մեծ քանակութեամբ նուէրներ ապրանքով ուղարկած է այստեղ: Պոլիս, Ամերիկա, Պուլկարիա, Ռումանիա, Եգիպտոս այս րոպէիս կան արտասահմանեան վալութայով[26] մեծ գումարներ զանազան գաղութային խորհուրդներու եւ այլ մարմիններու մօտ, գլխաւորաբար հաւաքուած ի նպաստ բանակին, որբերու, ներգաղթի եւ այլն: Անոնց մանրամասն հաշիւները դժբաղտաբար չունենք ձեռքի տակ, որովհետեւ դեռ նոր ձեռնարկուած էր գաղութային այդ գործունէութիւնը սիսթէմի վերածել, մշակելով միօրինակ նախագիծ-կանոնագիր Հ. Հ. օժանդակող միութիւններու, որոնք պիտի գործէին Հ. Հ. դիւանագիտական ներկայացուցիչներու եւ հիւպատոսներու հսկողութեան տակ: Այս նախագիծերը եւ հրահանգները, որոնց օրինակները ներփակուած են այստեղ, արդէն ուղարկուած են:

Այժմ, երբ Հայաստանը հռչակուած է խորհրդային, կարող է պատահել, որ զանազան délégationներ այդ գումարները ապօրինի կերպով գործածեն այլ նպատակներու համար:

Այդ գումարները հաւաքուած են գլխաւորաբար արտասահմանի հայ աշխատաւորներու նուէրներով, որ արդիւնք է անոնց արիւն քրտինքին, Հայաստանի մէջ ապրող հայ աշխատաւորութեան, հայ բանակին համար, որ այժմ իբրեւ Կարմիր Բանակ պիտի ծառայէ նոյն ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան:

Հայաստանը այժմ կտրուած է արտաքին աշխարհէն, բայց պէտք է գտնել ճանապարհներ եւ միջոցներ պարզաբանելու համար արտասահմանի հայ աշխատաւորութեան այն յեղաշրջումը, որ կատարուեցաւ այստեղ, այդ յեղաշրջման օգտակարութիւնը եւ ընել կարելին թոյլ չի տալու համար, որ մեր գաղութները մոլորուին զանազան "դիւանագէտներու", հայ փաշաներու եւ պէկերու կողմէ եւ դառնան օպիէկտը[27] Անթանթայի դիւանագիտական նոր խաղերու: Միւս կողմէ պէտք է միջոցներ ձեռք առնել փրկելու եւ օգտագործելու արտասահմանեան գումարները՝ կրկի՛ն Հայաստանի համար գտնելով նոր ձեւեր, որպէսզի արգելք չի յարուցուի Անթանթայի պատկանող պետութիւններու կողմէ:

Ա. Գ. Նախարարութեան նախկին ժամանակաւոր վարիչ Մ. Պետրոսեան

digitised by A.R.A.R.@

2.[28]

23 Դեկտեմբերի 1920թ.
Երեւան

ՉԵԿՈՒՑՈՒՄ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի Հանրապետութիւնը Խորհրդային հռչակուելուց յետոյ նա, իբրեւ դաշնակից Ռուսաստանի ընկերային յեղափոխական մեծ շարժման, պիտի կատարէ իր կողմից աւանկարտի[29] դերը յետամնաց Արեւելքի մէջ, տարածելու համար յեղափոխական սերմերը Արեւելքի տառապող աշխատաւոր ժողովուրդներու մէջ եւ ստեղծելու Արեւելեան ազգերու մի նոր ֆեդերացիա, որ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի հետ միասին պիտի կապուի յեղափոխական Խորհրդային Ռուսաստանին: Հայաստանը պիտի դառնայ միջնորդը Ռուսաստանի Արեւելեան քաղաքականութեան, որ հետզհետէ զուտ քաղաքական նպատակներէ զատ, պիտի հետապնդէ եւ ընկերային նպատակներ Արեւելքում: Այժմ այս քաղաքականութիւնը ձեռնտու է ամէնից աւելի հայ աշխատաւորութեան, որովհետեւ անոր խաղաղ զարգացման նախապայմանն է վերջակէտ դնել այն ազգամիջեան կռիւներուն, որոնք սպառած են անոր կենսունակ ուժերը, իսկ այդ կռիւներուն վերջ կը տրուի ոչ միայն Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի ստեղծումով, այլ նաեւ Արեւելեան Ֆեդերացիայի կազմակերպումով: Այդ գործը լաւ պայմաններու մէջ դնելու եւ ղեկավարելու համար բնական է, որ Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատը կ'ունենայ իր առանձին բաժինը՝ Отдель Востока (otdel vostoka՝ արեւելքի բաժին – Հ.Ս.), որը կը տանի իր աշխատանքները համախորհուրդ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ազրբէյջանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատների համապատասխան բաժինների հետ:

Ցոյց տալէ առաջ այն միջոցները, որոնց պիտի դիմէ Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատը, ես պիտի փորձեմ մի թռուցիկ ակնարկով վերլուծել այդ քաղաքականութեան անմիջական օպիէկտը եղող Տաճկաստանի քաղաքական, տնտեսական դրութիւնը եւ դասակարգերի փոխյարաբերութիւնները Համիտի տապալումից վերջ մինչեւ վերջին շրջանը:

Սուլթան Համիտի բռնակալութեան շրջանին Տաճկաստանի մէջ տիրապետող ոյժն էր Համիտի բամարիլլան[30], ուր կը մասնակցէին ֆէոտալական եւ կղերական դասակարգերի արտայայտիչներ: Համիտի օրով քայքայում էր պետական օրգանիզմը, իսկ այդ քայքայումից վնասուողներն էին, ի շարս ուրիշ ճնշուող ժողովուրդների, նաեւ թուրք աշխատաւորութիւնը, որ թնդանօթի միս էր անվերջ պատերազմների եւ բռնկումների դէմ, բայց որ շնորհիւ իր յետամնացութեան եւ դասակարգային անգիտակցութեան յամրօրէն տանում էր իր տառապանքը եւ ընդունակ չէր ըմբոստանալու: Աւելի շեշտուած կերպով այդ սիսթէմի հետեւանքները զգացողները գիւղաւորական եւ բիւրոկրատական տարրերն էին, որոնք չէին ստանում կանոնաւոր ռոճիկ, ունէին անկայուն դիրք եւ մի գեղեցիկ օր իբրեւ անպէտք փալաս դուրս շպրտուելու եւ սոված մնալու հեռանկար: Այդ դասերի վրայ էր յենում Իթիհատի[31] շարժումը: Բեւալի[32] տեսակցութիւնից յետոյ, երբ Թուրքիան նոր անդամահատութեան վտանգի էր ենթակայ, թուրք գիւղաւորական դասը դուրս եկաւ յանձին[ս]

digitised by A.R.A.R.@

Էնվէրի եւ Նիազիի եւ կատարուեց յեղաշրջում, որ յեղափոխական շարժում չէր, այլ պարզ Pronunciamento[33]:

Եթէ ճիշտ է ընդունել որեւէ երկրի սահմանադրութիւն իբրեւ արդիւնք այդ երկրի մէջ տիրող հասարակական ուժերու փոխյարաբերութեան, ապա ուրեմն Թուրքիայի 1908ի սահմանադրութիւնը իր էութեամբ չէր եւ չէր կարող լինել դեմոկրատիկական բուրժուական իմաստով, որովհետեւ Թուրքիայի բուրժուազիան կը պատկանէր ոչ-թուրք ազգութիւնների, որոնք երկրորդական դեր էին կատարում քաղաքական ասպարէզում, իսկ թուրքերի մէջ այդ դասակարգը չափազանց թոյլ էր եւ չէր ներկայացնում իրանից հասարակական կշիռ ունեցող ոյժ:

Սահմանադրութեան առաջին տարին Իթիհատը եւրոպական սահմանադրութիւններից ազդուած դեմոկրատիզմի հովեր էր առնում, սակայն չէր կարող հաշուի չառնել այն հասարակական ուժերը, որոնց վրայ կը կրթնէր, նա առաւ իր հետ եւ կղերական դասակարգը եւ դարձաւ տիպիկ, աւելի մոտերն ներկայացուցիչը համիսլամիզմի եւ պանթուրանիզմի: Թուրանական գաղափարը նոր թափ ստացաւ, հիմնուեցան պարբերաթերթեր՝ «Թիւրք Եուրդու» (Թուրքական աշխարհ – Հ.Ս.), «Թիւրք Օճաղը» եւ այլն, ուր թուրք շովէն[34] մտաւորականութիւնը կը բարձրացնէր օսմանցիի դրօշակին տեղ թուրանական դրօշակը՝ թրքական ալ պայրախը[35]: Այլեւս չէր խօսուեր օսմանեան ցեղերու մասին, որոնց մէջ կը մտնէր նաեւ թուրք ցեղը, այլ կը խօսուէր բացէն, թէ Թուրքիան թուրքին է պատկանում:

Պանթուրանիզմի պրոպականտը աւելի եւս ուժեղացաւ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, երբ Գերմանիան յաղթական էր, երբ Ռուսաստանը քաղաքացիական կռիւների մէջ էր եւ կը համարուէր հասած մոմենտը իրականացնելու համար այս իդէալը:

Թուրք իրականութեան մէջ կար նաեւ մի ուրիշ կուսակցութիւն - Իթելաֆը[36], որ արտայայտիչն էր հին թուրքերի, այսինքն՝ թուրք կղերի, ֆէոդալների եւ Իթիհատէն դժգոհ մնացած մտաւորականների: Հիմնուելով գրեթէ նոյն դասերի վրայ՝ այս ուժը պէտք էր տեղի տար Իթիհատին, որ աւելի կենսունակ էր եւ տիրապետող:

Սահմանադրութեան առաջին տարիներէն վերջ Իթելաֆը գրեթէ քաշուեցաւ հրապարակէն եւ կազմուեցաւ փարլամենտ գրեթէ զուտ իթիհատական:

Նպատակս լինելով այստեղ միայն թուրք ազգին մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական հոսանքները վերլուծել, ես զանց եմ առնում վերլուծել Իթիհատի եւ փոքր ազգութիւնների փոխյարաբերութիւնները:

Դժբախտաբար թուրք ազգին մէջ սահմանադրութիւնից յետոյ ոչ միայն հրապարակ չեկաւ թուրք սոցիալիստ կուսակցութիւն, հակառակ անոր որ կար ուժեղ, տարերային բանուորական շարժում, այլ նոյնիսկ հրապարակ չեկաւ մի բուրժուական դեմոկրատիկ կուսակցութիւն: Թուրք գիւղացիութիւնը, ինչպէս առաջ, տառապում էր թուրք ֆէոդալիստների, պէկերի եւ աղաների ձեռքում, որոնք այս անգամ ամենաեռանդուն անդամներն էին Իթիհատի:

Տաճկաստանի Տնտեսական Պատկերը եւ Բանուորական Շարժումը Սահմանադրական Շրջանին

Թուրքիան հողային սեփականութեան տեսակէտից կիսաֆէոդալական երկիր է: Հողերը մեծ մասամբ պէկերու, աղաներու սեփականութիւն են: Թուրք

գիտացիութիւնը ամէնից զրկուած, տառապած դասակարգն է. մեծ մասամբ ճորտացած կամ սակաւահող: Թուրք գիւղացին սահմանադրութիւնէն ոչ մի օգուտ չէր տեսել, որովհետեւ չէ ունեցել իր շահերին պաշտպան ոչ մէկ կուսակցութիւն: Մեծ քաղաքներուն մէջ է կեդրոնացած բուրժուազիան, որ այժմ գուտ բրքական քաղաքներու մէջ բրքական է, որովհետեւ պատերազմի ընթացքին քրիստոնեայ բուրժուազիան շատ տեղերէ վտարուած կամ ոչնչացուած է: Արդիւնաբերութիւնը Թուրքիայի մէջ քիչ է զարգացած:

Սահմանադրութեան շրջանին տարերայնօրէն յառաջ եկաւ ուժեղ բանուորական շարժում Պոլիս, Սալոնիկ, Իզմիր, Պրուսա եւ Ադանա քաղաքներուն մէջ:

Թուրք բանուորութիւնը, որ սենտիքաներու[37] մէջ կազմակերպուած էր խառն, տարբեր ցեղի պատկանող բանուորներու հետ, չունէր իր արտայայտիչը քաղաքական հողի վրայ: «Իշքիրակ» (համագործակցութիւն), «Սոսիալիսք» անունով թերթեր կը հրատարակուէին սոցիալիզմին բոլորովին անծանօթ, բանուորութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող մարդոցմէ, որոնք աւելի շուտ քաղաքական շանթաժի դեր կը խաղային ձեռք բերելու համար Իթիհատէն լաւ պաշտօններ:

Մուստաֆա Քեմալի Շարժումը

Այս շարժումը ունի միայն քաղաքական բնոյթ, երբեք՝ սոցիալական: Այն չափով, ինչ չափով նա կը պայքարի համաձայնական իմպերիալիզմի դէմ՝ թոյլ չտալու համար, որ գուտ թրքական հողամասեր պոկուին Տաճկաստանէն, այդ շարժումը ազգային ազատագրական է, իսկ այն չափով, ինչ չափով որ նա կ'ուզէ վերականգնել նախկին Թուրքիան, իրեն կցելու համար ոչ-թուրք հողամասեր, նա կը ներկայանայ մրցակից համաձայնական իմպերիալիզմին: Եթէ ազգային տեսակէտով այդ շարժումը ազատագրական է, սոցիալական տեսակէտով նա յետադիմական է, որովհետեւ անոր գլուխ անցած ղեկավարները կը պատկանին գիւղացիութիւնը ճնշող պէկերու եւ աղաներու, կիսաֆէոդալներու դասակարգին: Արտաքին կոմունիստական ձեւերը ոչնչով չեն կարող փոխել դասակարգային էութիւնը ղեկավարողներու, որոնք ճարպիկ կերպով Պոլսոյ կառավարութեան հետ համախոհուրդ իրենց մղած կռուին հետ զուգընթաց կը բանակցին նաեւ համաձայնական քափիթալիստ պետութիւններու հետ՝ սարքելու համար քոմպինացիաներ[38] աւելի ձեռնտու պայմաններով վերականգնելու նպատակով պատերազմէն պարտուած Թուրքիան:

Անգլիան, որուն շահերը ամէնէն աւելի վտանգուած են Արեւելքում, մանաւանդ Վրաստանի[39] ջախջախումէն վերջ, պիտի աշխատի ամէն կերպ թոյլ չտալ, որ Սովետական Ռուսաստանը օգտագործէ այդ շարժումը այժմ աւելի ուժգին կերպով իր դէմ:

Մուստաֆա Քեմալը իր սոցիալական դիմագծով լինելով կասկածելի ոյժ, որ կարող է անցնել իմպերիալիզմի կողմը, հենց որ սակարկութիւնը աւելի յաջող դուրս գայ եւ կարեւոր քոնցեսիաներ[40] ձեռք բերէ[41], միակ ապահով միջոցը Թուրքիոյ տառապող աշխատաւոր գիւղացիութիւնը իրապէս սոցիալական[42] յեղափոխութեան կողմը գրաւելու համար Թուրքիայի սովետիզացիան է՝ բոլորովին անջատ եւ անկախ Քեմալէն:

digitised by A.R.A.R.@

Բնական է, թէ որքան երկար ատեն որ հնարաւոր է, ձեռնտու է քեմալական շարժումը ձեռքից բաց չը թողնել՝ ժամանակ շահելու եւ պրոպագանտայի համար աւելի ձեռնտու միջոցներ ձեռք բերելու համար:

Ինչպէս Ենթարկել Թուրքիան Սովետիզացիայի

Թուրքիոյ մէջ բանուորագիտացիական յեղափոխութիւն յառաջ բերելը ամենադժուարին գործն է: Թուրք աշխատաւորութիւնը չէ ունեցած, ինչպէս վերեւ յիշեցի, իր հարազատ կուսակցութիւնը, նա սոցիալիստական պրոպագանդա չէ տեսել: Թուրք մտաւորականութեան մէջ հազիւ գտնուին մատի վրայ համրուող իդիալիստներ, որոնք երբեք անցեալում կեանքի մէջ չեն արտայայտուած: Իբրեւ պրոպագանդիստ գուցէ շատ աւելի վստահելի են ազրբէյջանցի եւ ռուսաստանցի թուրք մտաւորականները, որոնք երկար տարիներ ապրած կը լինեն ռուսական յեղափոխական մթնոլորտում եւ հմտութիւն ու փորձառութիւն ձեռք բերած կը լինեն: Ահա այդ ուժերն է, որ մոբիլիզացիայի պիտի ենթարկել եւ անոնց միջոցաւ յառաջ բերել գաղտնի կազմակերպութիւններ Թուրքիայի նահանգային կենտրոններում, որտեղից եւ ճիւղեր տարածել աւելի ներքեւը: Շարժումը պէտք է ունենայ երեք գլխաւոր կենտրոն - Կ. Պոլիսը, Անգորան եւ Էրզրումը: Պոլսոյ ճանապարհով կարելի է կապ պահել Անգորայի հետ, իսկ Կարսի ճանապարհով՝ Էրզրումի հետ: Թուրքիայի պայմաններում, գիւղացիին եւ բանուորին ցաւերում լաւ ծանօթ մարդիկ պէտք է խմբագրեն շատ հասկանալի պարզ թուրքական լեզուով պրոշիւրներ, պարբերական մամուլ եւ գաղտնի ճանապարհով տարածեն թուրք աշխատաւորութեան մէջ: Այդ հրատարակութիւնների եւ Թուրքիոյ մէջ յառաջ բերուելիք գաղտնի կազմակերպութիւնների ընդհանուր ղեկավարութիւնը պէտք է լինի Հայաստանի մէջ եւ պէտք է դրուի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատի Արեւելեան Քաղաքականութեան Բաժնի վրայ, որ պիտի գործէ Մոսկուայի եւ Բագուի հետ համախորհուրդ: Արեւելքի Բաժինը պահելով կենդանի կապ այդ շարժման հետ, կը պատրաստի պարբերական քաղաքական զեկուցումներ գործերու ընթացքի մասին Արտաքին Գործերի Կոմիսարին:

Արեւելքի Բաժինը կապ կը պահէ նոյնպէս ի հարկին Պարսկաստանի եւ առհասարակ արեւելեան ազգերի շարժման հետ՝ ունենալով իր գործունէութեան իբրեւ ծանօթութեան կենտրոն Թուրքիան:

Գործունէութեան մանրամասն ծրագիր կազմելու, աշխատանքի բաժանման եւ իրաւասութեան ճշտման համար գուցէ կարեւոր համարուի Մոսկուայի, Բագուի եւ Երեւանի համապատասխան ձեռնահաս ներկայացուցիչների մի կոնֆերանս գումարել:

Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատի Արեւելքի Բաժնի ներքին կազմակերպութիւնը, տեխնիկական ձեւն ու ծաւալը կախուած է այն իրաւասութիւններից, որ պիտի նա ունենայ եւ այն աշխատանքներից, որոնք պիտի դրուեն նրա վրայ:

Արտասահմանեան Գաղութներ Եւ Նրանց Հետ Կապ Պահելու Մասին

Առանձին զեկուցումով[43] ես պարզած եմ արտասահմանեան հայ գաղութների քաղաքական մտայնութիւնը եւ ցոյց եմ տուած, թէ ինչ միջոցներ ձեռք պէտք է առնել հակազդելու համար այն բոլոր քաղաքական եւ դիւանագիտական խաղերին, որոնց գոհ կարող են դառնալ այդ գաղութները:

Ուրեմն՝ գաղութները պէտք է օգտագործել երկու կերպ.

ա) Քաղաքական տեսակէտից

բ) Նիւթական օժանդակութիւններ ձեռք բերելու տեսակէտից:

Այս երկու նպատակներին հասնելու համար պէտք է աշխատել ունենալ գաղտնի կերպով գործող եւ Խորհրդային Հայաստանի հետ կապ պահող ներկայացուցիչներ զանազան գաղութներում, որոնց պարտականութիւնը պիտի լինի. ա) Հնարաւորութեան սահմաններում զեկուցումներ ուղարկել Հայաստան, բ) Այստեղից Հայաստանի մասին պարբերաբար ուղարկուած տեղեկութիւնները ժողովրդական լայն մասսաների մէջ տարածել աշխատել, գ) Մղում տալ արտասահմանում գործող զանազան նպաստի մարմիններին, որ շարունակեն իրենց առաքումները Հայաստանի որբերին, գաղթականներին:

Աւելի լայն չափով գաղութային գործունէութիւնը բնական է, թէ առայժմ հնարաւոր չէ, որովհետեւ Խորհրդային Հայաստանը ճանաչուած չէ եւ չի կարող ունենալ իր պաշտօնական ներկայացուցիչները:

Վերեւ յիշուած գաղտնի կերպով գործող ներկայացուցիչները նշանակելու եւ գործը կազմակերպելու համար շատ օգտակար կը լինի խիստ վստահելի մէկը ուղարկել գոնէ մինչեւ Պոլիս:

Մ. Պետրոսեան

Յաւելուած.- Հայաստանի սահմանների մէջ ապրող տաճկահայ աշխատաւորութեանը Խորհրդային Հայաստանին կապելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել յատուկ մարմին, որ պէտք է գործէ Արտ[աքին] Գ[ործերի] Կոմիսարիատի հսկողութեան տակ այն չափով, ինչ չափով որ այդ մարմինը պիտի օգտագործուի քաղաքական նպատակով:

3.[44]

[1921թ. Յունուար][45]

ՆԱԽԱԳԻԾ
Խ. ՀԱՀԱՅՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻՈՆ ԲԱԺՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

Ինֆորմասիոն բաժին

ա) Ենթաբաժին ընդհանուր ինֆորմացիայի

բ) " Արեւելեան երկրների

գ) " արտասահմանեան հայ գաղութների

ա) Ընդհանուր ինֆորմացիայի ենթաբաժնի պարտականութիւնները.

Պատրաստել տոսիէներ[46] տեղական եւ արտասահմանեան մամուլի կտրօններէ (virezki[47]) ներքին, արտաքին եւ միջազգային քաղաքականութեան հարցերու շուրջ: Այս նիւթերուն հիման վրայ ընել վերլուծումներ եւ պատրաստել րեզիւմէներ (խտացում) ու թարգմանութիւններ:

Պատրաստել րեզիւմէներ եւ վերլուծումներ Խ[որհրդային] Հայաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչների եւ արտասահմանեան քաղաքական թղթակիցների կողմից ստացուած զեկուցումների:

Բաշխում վերլուծումների եւ րեզիւմէների Արտ[աքին] Գ[ործերի] Կոմիսարիատի ներքին բաժիններին եւ արտասահմանեան ներկայացուցիչներին:

digitised by A.R.A.R.@

Պատրաստել եւ ուղարկել ինֆորմացիա Խ[որհրդային] Հայաստանի ընթացիկ քաղաքականութեան շուրջ Հայաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչներին:

բ) Արեւելեան երկրների ենթաբաժնի պարտականութիւնները.

Թղթակցութիւն Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Խ[որհրդային] Ատրպէյճանի համանման բաժինների հետ, ինֆորմացիայի փոխանակում, թղթակցութիւն Արեւելեան երկրների հետ, մասնաւորաբար Թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Վրաստանի սեփական թղթակիցների կամ ներկայացուցիչների հետ, բանուորական եւ ազգային շարժումների եւ այդ երկրներում կատարուող քաղաքական փոփոխութիւնների մասին:

Հետեւել Արեւելեան քաղաքականութեան շուրջ լոյս տեսած գրականութեան եւ մամուլին, կազմել տեսութիւններ Ասիական երկրների, մասնաւորաբար Թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Վրաստանի շարժումների մասին:

Համաձայն խորհրդային երկրների Արեւելեան քաղաքականութեան համար գծուած ուղղութեան՝ պարբերաբար հրահանգներ տալ եւ սերտ կապ պահել այդ քաղաքականութիւնը կազմակերպչական տեսակէտով իրականացնող համապատասխան օրկանների հետ:

գ) Արտասահմանեան հայ գաղութների ենթաբաժնի պարտականութիւնները

Կենդանի կապ հաստատել արտասահմանեան հայ գաղութների հետ՝ տալով գաղութի հայ մամուլին պարբերաբար ինֆորմացիա Խ[որհրդային] Հայաստանի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան մասին:

Վերլուծումներ եւ բեզիւմէներ պատրաստել գաղութների քաղաքական թղթակիցներից ստացուած տեղեկութիւններից հայ գաղութների ծոցում ստեղծուած շարժումների ու քաղաքական հոսանքների մասին:

Մղում տալ արտասահմանի մէջ գործող զանազան նպաստի մարմիններին, որ շարունակեն իրենց առաքումները Հայաստանի գաղթականներին եւ որբերին:

Ուսումնասիրել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ատրպէյճանի զանազան շրջաններում ցրուած հայ գաղութների դրութիւնը, կազմել վիճակագրութիւններ, զարկ տալ ստեղծելու համապատասխան մարմիններ, նրանց օգնութեան հասնելու եւ նրանց ի հարկին դէպի Խ[որհրդային] Հայաստան ներգաղթը դեկավարելու համար Խ[որհրդային] Հայաստանի հիւպատոսների հսկողութեան տակ:

Կապ պահել արտասահմանի եւ Խ[որհրդային] Հայաստանի ներգաղթի համապատասխան օրկանների հետ եւ այս վերջինիս հետ համախորհուրդ տալ հրահանգներ հիւպատոսների միջոցաւ ներգաղթի ձեւի եւ մեթոտների մասին:

Այս նախագիծը իրականացնել կարենալու համար անհրաժեշտ է.

ա) Կանոնաւոր կերպով ձեռք բերել արտասահմանեան թերթեր եւ պարբերականներ, ինչպէս նաեւ արեւելեան երկրների շարժումների արտայայտիչ եղող մամուլ:

բ) Ձեռք բերել արեւելեան երկրների շուրջ մինչեւ այսօր լոյս տեսած գրականութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

գ) Խ[որհրդային] Ռուսաստանի եւ Ատրպէյճանի զանազան հայաշատ վայրերում, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի զանազան կենտրոններում եթէ հնարաւոր է նշանակել հիւպատոսներ, որոնց վրայ հիւպատոսական բաժնի կողմէ դրուած պարտականութիւններէ զատ դնել նաեւ քաղաքական թղթակցութեան[48] եւ գաղութային գործերի պարտականութիւններ:

դ) Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնութեամբ եւ հրահանգներով կազմել Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ բանուորա-գիւղացիական կազմակերպութիւններ ստեղծող պիւրօ, որուն հետ կենդանի կապ պահել:

ե) Նշանակել քաղաքական թղթակիցներ Պոլիս, Անգորա, Ատանա, Էրզրում, Տրապիզոն, Աթենք, Իզմիր, Թեհրան, Թաւրիզ, արտասահմանեան գաղութներ:

Ծանօթ[ագրութիւն].- Պոլիս գլխաւոր կեդրոնն է այժմ Արեւելքի քաղաքականութեան, այնտեղ են համաձայնական պետութիւնների Haut-Commissaire[49]ները, ուստի հեռագրական, համաձայնականների անթէլների, Haut-Commissariat[50]ներում, համաձայնական գաղտնի ոստիկանութեան մէջ կան հայ թարգմաններ, ծառայողներ, որոնց կարելի է օգտագործել թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ քաղաքական ճշգրիտ եւ լայն ինֆորմացիայի համար: Պոլսոյ քաղաքական թղթակիցը պէտք է լինի լայն պատրաստութիւն ունեցող անձնաւորութիւն, որովհետեւ նրա վրայ պիտի դրուեն շատ պատասխանատու պարտականութիւններ. նա պիտի նշանակէ Ատանայի, Իզմիրի, Աթենքի եւ արտասահմանեան հայ գաղութների թղթակիցները, կապ պիտի հաստատէ Անկարայի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի թղթակիցների հետ (այս վերջինները աւելի յարմար է շատ վստահելի թաթար քոմունիսքներից նշանակել): Նա պիտի ձեռք բերէ եւ ուղարկէ արտասահմանեան մամուլը, պիտի պատրաստէ զեկուցումներ ընդհանրապէս քաղաքական, մասնաւորաբար Տաճկաստանի ներքին շարժումների եւ արտաքին քաղաքականութեան մասին, հայ գաղութների ծոցում ստեղծուած հոսանքների եւ շարժումների մասին, նա պիտի վերարտադրէ եւ բաշխէ արտասահմանեան հայ մամուլին Հայաստանից ուղարկուած ինֆորմացիաները: Նա Խորհրդային Հայաստանի համակրող թերթերում իր կեղծ ստորագրութեամբ գրած յօդուածներով պիտի հակազդէ քննադատութիւններին, նա պիտի կապ պահէ Տաճկաստանի բանուորական շարժումը ղեկավարող մարմինների հետ եւ Խ[որհրդային] Հայաստանից ստացած հրահանգները նրանց հաղորդէ: Անգորայի, Ատանայի, Աթենքի, Իզմիրի, Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ արտասահմանի թղթակիցները պիտի լինեն նրան ենթարկուած, նա պիտի ունենայ իր օգնականները:

Թեհրան եւ Թաւրիզ նման պարտականութիւններ կարող են դրուել քոնսիւլների[51] վրայ. հակառակ դէպքում քաղաքական թղթակիցների վրայ: Պոլսից յարաբերութիւն կարելի է պահել քանի դեռ Վրաստանը սովեթիզացիայի ենթարկուած չէ Պաթումի ճանապարհով, իսկ Վրաստանը սովեթիզացիայի ենթարկելուց յետոյ՝ Թաւրիզի ճանապարհով:

Զեկուցումները Հայաստանից Պոլիս եւ Պոլսից Հայաստան կ'ուղարկուեն ծածկագրով նամակներու եւ գրքերու մէջ: Շտապ կարգով հաղորդուելիք տեղեկութիւնները՝ հեռագրով Պոլսից Թաւրիզ մասնաւոր կերպով կազմուած բոտեքսով:

Թղթակցութիւններ յանձնարարուած եւ մամուլ կարող են ստացուել Պոլսից Թաւրիզ եւ Թաւրիզից Պոլիս 15 օրուան մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

Անմիջականօրէն անհրաժեշտ է առաջին հերթին ստեղծել օրկաններ Պոլիս եւ Թաւրիզ:

Արտ. Գործ. Կոմիսարիատի Ինֆորմասիոն Ու Արեւելեան Բաժնի Վարիչ Մ. Պետրոսեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Տե՛ս՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, մաս 2, թ. 196, ֆ. 114, ց. 1, գ. 30, թ. 2:

[2] Տե՛ս՝ Հ. Սուքիասեան, «ՀՀ Արտգործնախարարութեան եւ ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի ժառանգութեան Հարցի Շուրջ», *Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Թանգարտէտ. Տարեգիրք Բ (Պատմագիտական Հանդէս)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, էջ 223:

[3] Մովսէս Պետրոսեանը մասնագիտութեամբ իրաւաբան էր, անդամ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ներկայացնում էր ՀՅԴ Բալկանների Կենտրոնական Կոմիտէն): 1919ին նա ժամանել էր Հայաստան՝ մասնակցելու ՀՅԴ Թ. Համագումարին, իսկ 1920 Սեպտեմբերի 1ին աշխատանքի անցել ՀՀ Արտգործնախարարութիւնում՝ որպէս Արտաքին Գործերի Նախարար Համազասպ Օհանջանեանի օգնական (տեղակալ): Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջորդող օրերին՝ 1920 Դեկտեմբերի 3-10ին, նա կատարում էր ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան ժամանակաւոր վարիչի պարտականութիւնները: ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմատի կազմաւորումից եւ Ալեքսանդր Բէկզադեանի՝ Ժողկոմ նշանակուելուց յետոյ Պետրոսեանն առժամանակ փաստացի Ժողկոմի օգնականի գործառոյթներ էր իրականացնում (Հ. Սուքիասեան, «ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Կազմաւորման Պատմութիւնից», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Հասարակական Գիտութիւններ. Միջազգային Յարաբերութիւններ, Քաղաքագիտութիւն*, 2010, թիւ 130.6, էջ 54-60):

[4] Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, թ. 34 եւ շրջ., 1 շրջ., 1, 2 եւ շրջ.:

[5] Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, թ. 59-61 շրջ.:

[6] Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 40, թ. 5:

[7] Տե՛ս՝ Հ. Սուքիասեան, «ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի Տեղեկատու Բաժնի Գործունէութիւնը (1921-1922 թթ.)», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր. Գիտական Յօդուածների Ժողովածու, թիւ 11*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., 2010, էջ 295-298:

[8] Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 91, թ. 3-6 շրջ.:

[9] ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 14, թ. 1-3 շրջ.: Քնագիր: Ինքնագիր: Փաստաթղթի հայերէն մեքենագիր բնագիրը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, թ. 34 եւ շրջ., 1 շրջ., 1, 2 եւ շրջ.:

[10] Վուդրօ Վիլսոն (1856-1924)՝ ԱՄՆ 38րդ նախագահը (1913-1921)՝ Դեմոկրատական կուսակցութիւնից: Ունէր հայասէրի համարում:

[11] Պօղոս Նուբար փաշա (1851-1930)՝ եգիպտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1906ին իր գլխաւորութեամբ հիմնուել է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը: 1912ին Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի կողմից նշանակուել է Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ:

[12] Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948)՝ գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1919-1920 եղել է Փարիզի Հաշտութեան Խորհրդաժողովում ՀՀ պատուիրակութեան նախագահը:

[13] Հովանաւորութեան իրաւունք:

[14] Նկատի ունի 1920 Օգոստոսի 2ին, 3ին եւ 4ին համապատասխանաբար դաշնակցականների, ռամկավարների եւ հնչակեանների նախաձեռնութեամբ Կիլիկիան անկախ հռչակելու վերաբերեալ կատարուած յայտարարութիւնները (Ռ. Հ. Գաս-

պարեան, *Հայկական Կոտորածները Կիլիկիայում (XIX Դարի 90ական թթ.-1921թ.)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2005, էջ 160-161):

[15] Հնարքներին:

[16] Այն տեղի է ունեցել 1920 Մայիսի 5ից Յուլիս 13ը: ԱՄՆից ընտրուած պատգամաւորները եւ Բոլղարահայերի Ազգային Խորհուրդը հրաժարուեցին մասնակցել համագումարին՝ համարելով, որ արեւմտահայութեան հարցով պէտք է զբաղուի ՀՀ կառավարութիւնը: Հենց այս հանգամանքը նկատի ունի Մ. Պետրոսեանը:

[17] Անտանտի յաղթական տէրութիւնների (ԱՄՆ, Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա եւ Ճապոնիա) կողմից Հայաստանի Հանրապետութեան փաստացի ճանաչումը տեղի է ունեցել 1920 Յունուարի 19ին: Յունուարի 23ին Մեծն Բրիտանիայի Արտաքին Գործերի Նախարար Ջորջ Քըրզընն այդ մասին հեռագրով տեղեկացրել է ՀՀ կառավարութեանը: Փետրուարի 6ին ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսեանը Փարիզ՝ ՀՀ պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանին հասցէագրած նամակում այս առնչութեամբ կարծիք էր յայտնում, թէ. *«Նոյնիսկ մեր անկախութեան ճանաչումը Փարիզի Գերագոյն Խորհրդի կողմից մեզ թւում է նրանց կողմից իբրեւ մի միջոց բոլշեւիզմի դէմ կռուելու համար»* (Ա. Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 199):

[18] Խօսքը 1920 Օգոստոսի 10ին Թիֆլիսում ստորագրուած հայ-ռուսական համաձայնագրի մասին է, որի համաձայն ռուսական զօրքերը ժամանակաւորապէս ռազմակալում էին Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ վիճելի համարուող Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջեւանը:

[19] Նկատի ունի 1920 Մայիսին հայ բոլշեւիկների բարձրացրած ապստամբութիւնը, որը ՀՀ Բիւրօ-կառավարութեան կողմից ճնշուեց:

[20] Բռնագրաւման:

[21] Թերթի հրատարակութիւնը միայն ժամանակաւորապէս է դադարեցուել:

[22] Նկատի ունի 1917 Դեկտեմբերի 31ին Վլադիմիր Լենինի ղեկավարած Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի կողմից ընդունուած «Թուրքահայաստանի Մասին» որոշումը, որով թղթի վրայ ճանաչւում էր արեւմտահայերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքը՝ *«ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւն»*:

[23] Պահեստային ոյժ:

[24] Ժամանակավրէպ:

[25] Արտատարածքային:

[26] Դրամանիշով:

[27] Առարկան:

[28] ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, թ. 3-6: Քնագիր: Մեքենագիր (յաւելուածը ձեռագրով է): Փաստաթղթի ռուսերէն վաւերացուած պատճէնը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, թ. 59-61 շրջ.:

[29] Առաջապահի:

[30] Մերձաւորների շրջապատը:

[31] Երիտասարդ թուրքերի *Իթթիհատ Վէ Թերաքքի* Կուսակցութիւնը:

[32] Քաղաք Գերմանիայում:

[33] Ռազմական յեղաշրջում: Խօսքը 1908 Յուլիսին Օսմանեան Կայսրութիւնում կատարուած յեղաշրջման մասին է, որի հետեւանքով իշխանութեան գլուխ անցան Երիտասարդ Թուրքերը:

[34] Ազգայնամոլ:

[35] Կարմիր դրօշը:

[36] Երիտասարդ Թուրքերին ընդդիմադիր *Հիւրիէթ Վէ Իթիլաֆ* Կուսակցութիւնը:

[37] Արհեստակցական միութիւններ:

[38] Հնարքներ:

digitised by A.R.A.R.@

[39] Պիոտր Վրանգել (1878-1928)՝ ցարական բանակի զօրավար: 1917 Հոկտեմբերին տեղի ունեցած բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնից յետոյ Ռուսաստանի հարաւում ծաւալուած հակաբոլշեւիկեան շարժման ղեկավարներից:
[40] Շահագործման իրաւունք:
[41] Այս տեսակէտը լայն տարածում էր գտել ՀԱԽՀ ղեկավարութեան շրջանում, ինչի պատճառով նրանք այս զեկուցագիրը Մոսկուա ուղարկեցին:
[42] Բնագրում այդպէս է, պէտք է լինի՝ «սոցիալիստական»:
[43] Տե՛ս՝ նախորդ փաստաթուղթը:
[44] ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, թ. 51-52 շրջ., 55: Բնագիր: Խնքնագիր: Փաստաթղթի հայերէն մեքենագիր պատճէնը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 317, թ. 1-2 շրջ.:
[45] Թուագրում է համաձայն բովանդակութեան:
[46] Թղթածրարներ:
[47] Այս բառը գրուած է ռուսերէն:
[48] 1922 Յուլիսի 3ին ՀԱԽՀ Արտգործժողկոմատի լուծարումից յետոյ նման թղթակիցների ինստիտուտ ստեղծելու փորձ կատարուեց:
[49] Գերագոյն կոմիսար:
[50] Գերագոյն կոմիսարիատ:
[51] Հիւպատոսների:

SOVIET ARMENIAN POLICY ISSUES CONCERNING THE ARMENIAN COMMUNITIES OF THE MIDDLE EAST (1920-1921)

(Summary)

HAMO K. SUKIASYAN

In 1918-1920 refugees in Armenia and relations with Armenian communities of the Middle East and distant states were put on the agendas of both the Republic of Armenia and Soviet Armenia.

The author discloses three hitherto unpublished documents written by ex-deputy Minister of Foreign Affairs Movses Petrosyan between December 1920 and January 1921. The documents were prepared for the Soviet Armenian government. In these documents Petrosyan briefs the government on the Armenian communities, their organizations and their stance vis-a-vis the Armenian cause. Petrosyan suggests areas in which Soviet Armenia may play a key role within the Soviet republics. In the third document Petrosyan drafts a Charter for a forthcoming Information Department of the People's Commissariat of Foreign Affairs. It has three sections: General Information, Oriental Countries, Armenian Diaspora Communities.

Petrosyan hints that the communities could be beneficial for Soviet Armenia on both political and economic grounds.

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՉԱԿԵԱՆԻՆ

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Հետագայ էջերով ընթերցողին կը բացուի նամակախումբ մը, որուն հեղինակն է իր բանաստեղծի, խմբագիրի, կրթական ու հասարակական գործիչի եւ մտածող մարդու ինքնութիւնը տող առ տող քակող Վահան Թէքէեանը (1878-1945), իսկ հասցէատէրն է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Թորգոմ Արք. Գուշակեան (1874-1939) բանասէր հոգեւորականը, որուն հետ Թէքէեանի ծանօթութիւնը սկսած է Պոլիս եւ չարունակուած ու ամրապնդուած է Գահիրէ, ուր մին ղեկավար դերեր ստանձնած է թեմական կառոյցին մէջ իբրեւ Քաղաքական Ժողովի ատենապետ կամ այլապէս, իսկ միւսը վարած է թեմակալ առաջնորդի պաշտօնը։

Բարեկամի մը անձնական արխիւէն մեզի տրամադրուած այս նամակներէն որոշապէս կարելի է հետեւցնել թէ անոնք չե՛ն ներկայացներ ամբողջութիւնը Թէքէեանէն Գուշակեանին ուղղուած նամակներուն, բայց թերեւս կը կազմեն մեծամասնութիւնը այն նամակներուն, զորս Գուշակեան ստացած է Թէքէեանէն՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան ծանր պատասխանատուութիւնը ստանձնելէ ետք։

Գուշակեան Թէքէեանէն նամակներ ստացած էր Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք դառնալէ առաջ ալ։

Ատենին Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Վահան Թէքէեանի Ֆոնտին մէջ հանդիպած էինք ձեռագրին Թէքէեանէն Գուշակեանին հասցէագրուած 7 Սեպտեմբեր 1926 թուակիր նամակի մը, որ լոյսին բերուած է Մամուլի Մէջ Տպուած Եւ Անտիպ Երկեր Եւ Նամակներ Վահան Թէքէեանէն հատորին մէջ[1]։ Թէ նամակը գրկուած է՞ր, թէ՞ ոչ՝ այդ ուրիշ հարց։

Հիմքեր ունինք ենթադրելու թէ Թորգոմ Պատրիարք Եգիպտոսի առաջնորդութիւնը վարած օրերուն Թէքէեանէն ստացած նամակները ձգած է հոն, Գահիրէի առաջնորդարանի դիւանատան մէջ, ինչպէս որ հոն թողած էր, օրինակ, Միհրան Տամատեանի կենսագրականը, որուն յիշատակումը կը կատարուի հոս հրատարակուող նամակներէն վերջինին մէջ։

Նամակներուն մէջ Թէքէեանը կը ներկայանայ իբրեւ անձ մը, որ տէր է բխրուն առողջութեան։ Անոր ամօթխածութիւնը խոցոտուած կը թուի ըլլալ իր յոբելեանին կազմակերպումով, որ, հակառակ գոյացած նիւթական միջոցներուն - կաթիլ մը՝ ծով պէտքերու մէջ - քերթողը չէր ձերբազատած մնայուն հնհնուքէն ապրուստի ապահովման եւ տուայտանքէն անորոշութեան՝ երբ աշխատանքային պատեհութիւններ կը ներկայացուէին իրեն։

Ընդհանրապէս քերթողական արուեստի եւ մասնաւորաբար Թէքէեանի քերթողական հաւատամքին առնչութեամբ խօսուն է նամակներէն այն, որուն մէջ քերթողը նամակընկալին կը յիշեցնէ թէ տաղաչափեալ գործի մը համար ամէն բանէ առաջ երաժշտականութիւնն է պէտք, ինչպէս կը դաւանէր Ֆրան-

digitised by A.R.A.R.@

սացի բանաստեղծ Վերլէնը, եւ կը յորդորէ խուսափիլ երկար բառերու օգտագործումէն։

Սփիւռքացած հայութեան հաւաքական կեանքէն անբացակայ նահանջը իր ստուերը կը պարզէ հո՛ն, ուր Թէքէեան կ՛աւաղէ ընկերային կեանքի քայքայումը, նորերու չհասնիլը, հասածներուն փտումը, կամ զինք վերատին ուսուցչական ու տեսչական պաշտօնի կոչող հրաւէրները կը նկատէ արտայայտութիւնը հին եւ տարեց կրթական մշակներու հետզհետէ անհետանալուն եւ նորերու չհասնելուն։

Թէքէեան նկատուած է դժուարածին բանաստեղծ։ Մէկէ աւելի նամակներու մէջէն դուրս սողոսկող տողեր ապացոյցը կը բերեն այդ դժուարածնութեան, միանգամայն չրջանակելով իրենց անուրանալի ազդեցութիւնն ունեցած արտաքին ազդակները (վատառողջութիւն, միջավայր, աշխատանքի բնական պայմաններու բացակայութիւն, եւ բացակայութի՛ւնը մինչեւ իսկ գգրոցաւոր գրասեղանի մը, որ այնքա՛ն տխրանոյշ բայց եւ հիւմըրով լեցուն տողերով կը ներկայանայ 24 Դեկտեմբեր 1933 թուակիր նամակով։ Երգիծանքով թեթեւցած, տանելի դարձուած ողբերգութիւն մը, որ աղերս մը կը յուշէ Ա-րթուի 4 Ապրիլ 1942ի թիւով հրատարակուած «Անտունի» քերթուածին հետ.

Աստուա՛ծ, տըւիր շատերու տո՛ւն մը, հոգ չէ թէ վարձու...[2]

Ըսինք երգիծանք։ Հազուադէպ չէ ան հոս ներկայացուող նամակներուն մէջ, ուր մերթ ակնյայտ է գինք մօտէն չճանչցողներու համար,- օրինակ, երբ գրողը կը գրաղի բառախաղերով (տաքին supplice-ը կը կրեմ S՛. Sulpice-ն հովանիին տակ),- մերթ ալ թափանցիկ է միայն գինք ճանչցողներուն համար եւ կը բացայայտուի անոնց արձագանգին ընդմէջէն, ինչպէս է պարագան 22 Մարտ 1935 թուակիրին։ Ընթերցողը լուրջ տողերու պիտի հանդիպի կարդալով թէ Թէքէեան կը ծրագրէ Անթիլիաս այցելել Զատկին ... մինչեւ որ այդ լրջութիւնը թացիկանայ հանդիպելով յաջորդ՝ 26 Ապրիլ 1935 թուակիրին սա տողերուն. «Անթիլիասի պատմութիւնը հնարուած էր, ինչպէս ճիշդ գուշակած էք, ձեզ նախապաճաբեկ սրտմտութեամբ տոչորելու համար միայն... »։

Այս նամակներուն տողերը նաեւ կը մատնեն արդարատենչութիւնը Թէքէեանին եւ ընդվզումն անոր՝ հանրավնաս արարքներու դէմ, անկախաբար անոնց տարողութենէն ու ծիրէն, անհատէ մինչեւ բազմութիւն։ Անպարկեշտ մօտեցումի հետեւանքով «անսուաղ մնացած» պաշտօնաթող եւ հաւատափոխութեան հետամուտ պատուելիին, Պալաքեանով ստեղծուած գայթակղութեան կամ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի սպանութեան անդրադարձող տողերը, ուրիշներու կարգին, խօսուն են այս ուղղութեամբ։

Կարելի է նամակներէն իւրաքանչիւրէն ոստում մը կատարել՝ զայն առնչակցելու համար Թէքէեանի կենսագրութենէն գրուագի մը կամ ստեղծագործութիւններէն նմոյշի մը կամ նմոյշներու, բայց հոս տեղը չէ նման տարածումի մը։

Բաւականանանք նչելով թէ նամակները, ծայրէ ի ծայր, կ՛ուրուագծեն նաեւ տիրական գիծերէն մի քանին Թէքէեանին, ծանրախոհութիւնն ու յարգանք պարտադրող արժանապատուութեան զգացողութիւնը ներառեալ։

Հետագայ տպագիր էջերով լոյսին բերուող նամակներուն լեզուական հարազատութիւնը խաթարած ենք ոչ իսկ կէտադրական դոյզն փոփոխութեամբ։

1.

Փարիզ, 11 Դեկտ. 931
Սիրելի Սրբազան,
Սրտագին շնորհաւորութիւնս եւ խնդակցութիւնս Ձեր ողջամբ Երուսաղէմ ժամանելուն եւ պատրիարքական գահը բարձրանալուն առթիւ[3]. Tout est bien qui finit bien[4]; ասիկա՝ նոյնքան նոր պաշտօնին ձեւակերպութիւններուն, որքան հին պաշտօնին վերջաւորութեան համար. Եգիպտոսի Հայերը իրենց ըրած կորուստին գիտակցեր եւ ըստ այնմ նուիրագործեր են Ձեր եօթնեւտասնամեայ գործունէութիւնը իրենց մէջ.- կը յուսամ որ նորին համար ալ կրնաք ըսել ... qui commence bien[5]. կը մաղթեմ:
Գալով ինծի, հասաւ արդէն ատենը ուր անցեալ տարուան չափ եւ աւելի՝ աշխարհը ծանր է վրաս: Երեք ամիս սպասելէ վերջ, Ձեր բարեկամին (Նիս) գրեցի անցեալ շաբթու. երէկ ստացայ նամակ մը, բաւական չոր եւ ազդու, որ անյաջողութեան մը կ'ակնարկէ՝ հաւանօրէն բան մը ըսած ըլլալու համար միայն, եւ կը ներկայացնէ գրողին յարգանքները: Ճակատագիր. թո՛ղ ուրեմն Տիրոջը կամքը ըլլայ, ինչպէս որ պէտք է:
Ընդունեցէք, սիրելի Սրբազան, յարգանքի եւ սիրոյ զգացումներս
Վահան Թէքէեան

2.

22, rue St Sulpice
Paris (6e)
Փարիզ, 3 Յունվար 1933
Սիրելի Սրբազան,
Տիկին Իսկիկեան[6], ներփակեալ նամակը ինծի ղրկելով, կը գրէ որ եթէ իր ոճը պատրիարքի մը համար պատշաճ չգտնեմ՝ չղրկեմ զայն, հակառակ որ շատ կը փափաքի իր միշտ երախտագէտ ըլլալը յարգանօք յայտնել Ձեզի:
Քիչ կը մնայ որ ես ալ նոյն երկիւղն ու վարանումն ունենամ: Ի՞նչպէս պէտք է գրել Ձեզի: Պէ՞տք է գրել քէ ոչ: Կ'ուզէ՞ք որ գրեմ քէ չէք ուզեր: Այս հարցումները գոյութեան իրաւունք պիտի չունենային՝ եթէ անցեալ տարուան նամակին երկտող պատասխան մը գոնէ ստացած ըլլայի, ա՛յն նամակին՝ որուն մէջ լուրի մը հետեւանօք մտքէս անցածը Ձեզի հաղորդելու, անոր մասին Ձեր կարծիքն ուզելու յանդգնութիւնն ունեցեր էի, բաւական անխորհուրդ կերպով եւ առանց որ այդ գրածս իրական մտածումի մը, փափաքի մը համապատասխաներ գէթ: Անկէ ի վեր տարի մը, եթէ ոչ աւելի, անցաւ. ես միշտ հոս եղայ, նախ սովորականին պէս, յետոյ սովորականէն տարբեր, մայիսին եւ յունիսին հիւանդանոցները եւ յուլիսէն ասդին մինչեւ այսօր դեռ սեւ կապով մը աչքս կապուած[7], բայց, փա՛ռք Աստուծոյ, հետզհետէ աւելի աղէկ եւ գոհ մանաւանդ այն պատճառով՝ որ կեանքէն եկած այս նոր փորձանքը փոխանակ զիս դառնացնելու կամ ընբռստացնելու կեանքին դէմ, ընդհակառակն կակղեցուց սիրտս եւ աւելի մեծ համակերպութեամբ մը զայն խոնարհեցուց կեանքին, անշուշտ նաեւ մարդոց առջեւ: Այսպէս է որ կը պատրաստուիմ հիմա, անմիջապէս որ կարելի ըլլայ, եւ կը յուսամ կարելի պիտի ըլլայ այլեւս շուտով, աշխատութեան սկսիլ՝ ութ ամսուան ակամայ ծուլութենէ մը ետք:
Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցին նոր տարեցոյցը[8] դուք ստացած էք թերեւս, ես՝ դեռ ոչ, ու տեսած էք այն ոտանաւորը զոր այստեղի հիւանդանոցէն ելլելէս ետքը, տարեկան սովորական հրաւէրին ի պատասխան, ղրկեցի Տէր Մեսրոպ

digitised by A.R.A.R.@

Պատրիարքին[9], զայն ձօնելով Ձեզի: Այդ ձօ՛նը՝ ոչ միայն անոր համար, որ նիւթը Ձեզմէ առած եմ, Պուլաքի[10] սրահին մէջ երկար ասուեպատ սեղանին մէկ կողմէն միւսը դէմ առ դէմ խօսակցութեան մը պահուն պարտիզակեան ա-ւանդութեան մը Ձեր մէկ անցողակի յիշատակութենէ՛ն՝ որ հմայած եւ տպա-տրած էր զիս, այլ եւ, որովհետեւ առանձնութեան մէջ յաճախ խորհած էի ջու-րի պէս անցած եգիպտաբնակ կեանքիս տարիներուն, լեցուն տենդով, կռի-ւով, զուր յոյսերով եւ զուր աշխատանքով, տարինե՛ր որոնց յուշանցքին մէջ յաճախ ներկայ էիք նաեւ դուք: Այս կրկնակ պատճառով էր, որ առանց նա-խապէս Ձենէ արտօնութիւն խնդրելու, ինչպէս կ՛ընդունիմ թէ պարտաւոր էի ընել, համարձակեցայ հրապարակաւ Ձեր անունը գրել «Անտառին Աստուա-ծամայրը» վերնագրեալ ոտանաւոր հէքիաթին ճակատը, գիտնալով հանդերձ որ ան շատ քիչ արժանի է Ձեր բարեհաճ նայուածքին: Ատոր համար կ՛ա-պաւինիմ հիմա Ձեր ներողամտութեանը:
Ուրախութեամբ իմացայ Հայկ Թորգոմեանէն[11], երբ երկու ամիս առաջ վերա-դարձաւ այստեղ, որ Ձեր առողջութիւնը աւելի լաւ է Երուսաղէմի մէջ քան էր Գահիրէ: Քաշուեցայ հարցնելու, եւ ան չըսաւ ինքնին, թէ Ձենէ ողջոյն մը ին-ծի կը բերէ՞ր միասին, բայց միւս բարի լուրը կը լեցնէր յուսախաբութեանս փորած փոսը: Ատկէ զատ, 'Արեւ'ն[12] է նորէն – շնորհակալութի՛ւն իրեն – որ ինծի երբեմնակի տեղեկութիւն կուտայ Ձեր մասին:
Եգիպտոս դառնալու հարց մը ունիմ, ձեւով մը որ հեռու է զիս խանդավառելէ. այս օրերս պարտաւոր եմ զայն վճռել սակայն:
Ընդունեցէք, սիրիլի Սրբազա՛ն, ինչպէս միշտ նոյնպէս այժմ, որդիական խո-նարհ յարգանքս եւ սրտագին զգացմանցս հաւաստիքը՝ Ս. Ծննդեան եւ Նոր Տարւոյ շնորհաւորութիւններուս հետ:
Վահան Թէքէեան

3.

Փարիզ, 21 Ապրիլ 1933
22, rue S[t] Sulpice, Paris (6[e])
Սիրելի Սրբազան,
Շնորհակալ եմ Ձեր երկու նամակներուն համար. կրկնապէս յանցաւոր եմ ա-ռաջինին պատասխանը ուշացնելուս եւ Ձեզմէ առաջ Ս. Յարութեան տօնը Ձեզի շնորհաւորած չըլլալուս համար. բարեբախտաբար երկրորդ պարտքս քառասուն օրուան պայմանաժամ մը ունի եւ ահա կը հատուցանեմ զայն՝ մաղթելով Ձեզի առողջութիւն. մնացածը մեծ չափով ատկէ կախում ունի՝ կ՛ըսուի:
Ձեզմէ զատ ուրիշ բարի հոգինե՞ր ալ կան այդտեղ որ ինձմով կը հետա-քրքրուին. ամէն պարագայի՝ ամէնուն ալ շնորհակալ եմ եւ կը յայտնեմ որ առողջութիւնս բաւական լաւ է (աչքս եւ ճակատս դեռ մնացորդ մը կը պահեն *զօնայէն*[13]) ու կրնամ հիմա աշխատիլ այնքան՝ որ քերթուածներու պզտիկ հաւաքածոյ մը (100 էջի չափ, անտիպ եւ հանդէսներէ առնուած) կազմելու վրայ եմ. տպագրութիւնը սկսած է. եթէ ուրիշ պէտքի մըն ալ չծառայէ՝ զիս քիչ մը ոգեւորելու ծառայութիւնը ան մատուց ինծի:
Եգիպտոս պիտի երթայի եւ հաւանօրէն երթամ նորէն. հրաւէրը այսպէս էր.- բնակիլ եւ ճաշել Պէրպէրեան վարժարանի[14] մէջ՝ շաբաթական 4-5 ժամ դասի փոխարէն. 'Արեւ'ին ամսական 4-5 յօդուած տալ՝ 5 ոսկի ամսականի փոխա-րէն, զոր բարեկամներ, 'Արեւ'ի սովորական պիտակէն դուրս, ստանձնած են

եղեր հայթայթել: Չեմ կրնար ըսել թէ խանդավառութեամբ բայց վերջապէս ընդունեցին այս պայմաններով ուղղուած հրաւէրը՝ յուսալով որ տեղւոյն վրայ կարելի պիտի ըլլայ նաեւ կարգադրել Նուպարեանի[15] տեսչութիւնը որուն մասին անցեալ տարի խօսուած էր: Ճանապարհածախսն ալ ղրկեցին բայց չկրցայ մեկնիլ՝ որովհետեւ աչքս աղէկ չէր այդ միջոցին. ամիսէ մը, կը յուսամ, թէ՛ տպագրութեան գործը կ'աւարտի եւ թէ աչքս թոյլ կուտայ որ ճամբորդելով երթամ վայելել եգիպտական ամառը իբր օդափոխութիւն:
'Ապագայ'ի[16] մէջ տեսած էի Պէյրութի դասախօսութիւնը[17]: Շահէ Սրբազանը[18] շատ ու շատ ազնիւ եղած է անոր նախագահելով ու խօսելով ինչ որ խօսած է: Ուզեցի իրեն գրել բայց յետոյ խորհեցայ որ գուցէ իրաւունք չունէի: Թերեւս դուք հաճիք առիթով մը իրեն յայտնել թէ զգածուած ու երախտապարտ եմ չափազանց: Գալով Պ. Ապտալեանի[19] դասախօսութեան՝ ուրախ պիտի ըլլայի Չեզմէ վերջ ես ալ զայն տեսնելով եւ իրեն ալ սրտովին շնորհակալ ըլլալով:
Յաւով լսեցի թէ՛ Զաւէն Սրբազանի[20] տառապալից հիւանդութիւնը եւ թէ Թիւթիւնճեանի[21] մահը. Աստուած կեանք եւ քաջութիւն տայ մնացողաց:
Ձերդ շատ սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

4.

5 Յուլիս 1933
22, rue S[t] Sulpice, Paris (6[e])
Սիրելի Սրբազան,
Ստացած եմ Ձեր երկու նամակները, 30 մայիս եւ 27 յունիս թուականով:
Եգիպտոս չգացի, չկրցայ ու չէի ուզեր արդէն երթալ, որովհետեւ այդ միջոցին յանկարծ քանի մը բարեկամներ մէջտեղ հանեցին այն ձեռնարկը (Յորելեան!)[22] զոր նախ մերժեցի, յետոյ ընդունեցի՝ ճշդում ի գործ դնելով մանաւանդ ճաշակի եւ խղճահարութեան բողոքներուս վրայ, որոնք երկուքն ալ վիրաւորուած կ'զգային ու պիտի վիրաւորուին դեռ շա՜տ՝ մինչեւ որ ամէն բան վերջանայ, վեց կամ եօթը ամիսէն: Գրած էի թէ Պէրպէրեան վրժ.ի գործը ո՜րքան քիչ կը ժպտէր ինծի. յոյսս մեծ չէր նաեւ Նուպարեանի համար, որ ճիշդ այս օրերս վճռուեցաւ ժխտականով: Իսկ ամառը Եգիպտոս անցընելու հեռապատկերը ուղղակի սոսկում կը պատճառէր ինծի, սոսկում մը որ մեղմուեցաւ Ձեր Երուսաղէմի շատ ազնիւ, շատ հաճելի ու սիրելի հրաւէրով, որուն համար խորապէս շնորհակալ եմ: Բայց առ այժմ հոս եմ, ինչպէս կը տեսնէք, թէեւ հոս ալ, այս երկրորդ ամառը զոր կ'անցընեմ քաղաքին կեդրոնը՝ նեղ փողոցի մը մէջ, աջ աչքիս ու ճակատամասիս վրայէն դեռ չվերցած ու միշտ ջրոտող ծանրութեամբ մը, հեռու է առողջարար ըլլալէ: Այսուհանդերձ ուրիշ կերպ չեմ կրնար ընել եւ նորէն գոհ պիտի ըլլամ եթէ նոր հրատարակութեանս վաճառումը ինծի թոյլ տայ այս քանի մը ամիսը քաշքշել ու այնուհետեւ միջոց ունենալ ընելիքս որոշելու:
Ստացայ նաեւ եւ կարդացի, տրտմաժպիտ ոգետրութեամբ մը, Ապտալեանի դասախօսութիւնը զոր հաճեր էիք ղրկել: Յուզիչ էին որքան իր համակրութիւնը նոյնպէս թափանցելու համար իր կատարած մեթոտիք ջանքը, մեծ մասամբ արդիւնաւոր: Գրեցի իրեն եւ ղրկեցի գիրքէս օրինակ մը:[23] Այդ ձեռագիրը իրմէ ուզեր է եղեր նաեւ Չօպանեան[24], որ ուզեց ինծմէ ալ եւ որուն պիտի յանձնեմ զայն, թէեւ կ'ըսէ թէ նոյն իսկ այն պարագային ուր

digitised by A.R.A.R.@

հաւնի՝ պիտի չկրնայ 'Անահիտ'ի[25] այս թիւին մէջ հրատարակել, ու յաջորդով՝ հաւանօրէն մաս մը միայն պիտի կրնայ տալ:
Շատ շնորհակալութիւն, դարձեալ, 'Սէր'ը[26] գնահատող, բացատրող Ձեր տողերուն համար: Նոյնպէս՝ անկէ 10 օր[ինակ] ղրկելու Ձեր յանձնարարութեան համար: Այս 10 օր[ինակ]ը երէկ ղրկուեցաւ: Կը խնդրեմ որ չնեղուիք անմիջական տեղատրման մասին:
'Արեւ'ի վերաբերմամբ Ձեր դիտողութիւնը արդար է բայց ինծի չի յաջող զայն կրկնել. մերոնք գոհ են եղեր Պօղոսեանի[27] աշխատանքէն, որ նիւթապէս արդիւնաւոր եղեր է բաւական, ինչ որ կարեւոր է անշուշտ, բայց ամէն բան չէ դժբախտաբար. մաղթենք որ ան կարենայ գոհացնել՝ միեւնոյն ատեն՝ անկախ եւ աւելի լայնատես ընթերցողները:
Հոս հանրային կեանքը Ձեր գիտցածին պէս եւ աւելի գէշ է. մարդիկ հետզհետէ աւելի կը խրին անտարբերութեան աւազին մէջ. ամէնէն ցաւալին՝ Քարեգործականի[28] մէջ տիրող մտաւորական եւ հոգեկան վիճակն է. ոչ ոք կ'ուզէ գիտնալ եւ զգալ՝ թէ այդ մարմինը կրնայ փրկարար դեր մը կատարել արտասահմանի մէջ, եւ միայն ինքը կրնայ կատարել այդ դերը ու եթէ չի կատարեր՝ պատճառը այն է որ routineը,[29] կարճամտութիւնն ու հոգիի չորութիւնը նստած են իր վրայ ծանրօրէն, անյուսօրէն:
Խոր սիրով եւ յարգանքով
Ձերդ Վահան Թէքէեան
Յ.Գ. Յուսամ թէ առողջութիւննիդ լաւ է. ուրախ պիտի ըլլամ գիտնալով թէ չէք նեղուիր յօդացաւէ կամ ստամոքսէ: Ի՞նչպէս են ձերոնք. երբեմն կուգա՞ն Ձեզ սփոփելու եւ չէնցնելու. պէտք ունենալու էք ատոր:
Նոյն

5.

Փարիզ, 9 Օգս. 1933
Սիրելի Սրբազան,
Ուրախութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ստացայ Ձեր 21 յուլիս թուակիրը՝ ներփակուած 139,80 Ֆր.ն չէքով, որ «իրաւունք»էս աւելի է, նոյն իսկ փոսքի ծախքն ալ հաշուելէ վերջ...: Դժբախտաբար, բոլոր անոնք որ ուզեցին կամ որոնց ղրկեցի 'Սէր'ս ի վաճառ, պատրիարք չեն ու այս պատճառաւ դեռ շատերէն պատասխան մը անգամ առած չեմ...: Այսուհանդերձ, տրուած ըլլալով մեր պայմանները, դժգոհ չեմ գրքիս սպառումէն. նոյնպէս՝ անոր գտած բարոյական ընդունելութենէն, որ աւելի քան բարեացակամ ու վեհանձն է. երէկ կարդացի դաշնակցական 'Նոր Օր'ի[30] (Աթէնք) եւ 'Արազ'ի[31] (Պուքրէշ) գրախօսականները. միայն այստեղի 'Յառաջ'ը[32] քինախնդիր լռութիւն մը պահեց եւ 'Յուսաբեր'ը[33]... խայթեց երկիցս իր «Մամուլ»ի բաժնին մէջ: Իսկ մեր 'Արեւ'ը ծանուցումը միայն հրատարակեց մինչեւ հիմա:[34]
Կ'ըմբռնեմ Ձեր գոհունակութիւնը այս տարուան հաւասարակշիռ պիւտճէին դէմ, եւ յոգնութեան զգացումը՝ մէկ կողմէ պարտք չաւելցնելու ու եթէ կարելի ըլլայ՝ պակսեցնելու, միւս կողմէ հաստատութիւնը օրինաւոր եւ արդիւնաւոր վիճակի մէջ պահելու ճիգին առջեւ: Կը մաղթեմ սրտանց՝ որ գոհունակութիւնդ աճի միշտ եւ յոգնութիւննիդ նուազի՝ երկար, շա՛տ երկար գահակալութեան շրջանի մը ընթացքին:
Երուսաղէմի մէջ Ձեզի հետ ըլլալը չէր կրնար չժպտիլ ինծի. դժբախտաբար, սակայն, չկրցայ ամառը հոսկէ մեկնիլ եւ հիմա, իրօք, տաքին supplice[35] կը

digitised by A.R.A.R.@

կրեմ S[1]. Sulpiceի հովանիին տակ, պանդոկիս նեղ եւ ցածուկ փողոցին մէջ: Յառաջիկայ Դեկտեմբերին, թերեւս, մեկնիմ ու Եգիպտոս, թերեւս Սուրիա ու Պաղեստին ալ գամ: Ասիկա փափաքս է, գոնէ:
Կրկին շնորհակալութեամբ եւ շատ սիրով ու յարգանքով Ձերդ
Վահան Թէքէեան

6.

Փարիզ, 15 Սեպտ. 1933
Սիրելի Սրբազան,
Դիւրին չէր անմիջապէս պատասխանել Ձեր Օգս. 24ի նամակին. հոն պարտականութիւն մը դրած էիք վրաս՝ զոր պէտք էր նախ կատարէի եւ ապա Ձեզի հաղորդէի արդիւնքը:
Այդ արդիւնքը եղաւ դժբախտաբար ... ապարդիւն: Արդէն, չեմ գիտեր որ եթէ Ձեր դրած պայմանները ամբողջովին ու խղճի մտօք յարգէի՝ պիտի կրնայի՞ նոյն իսկ ձեռնարկել Ձեզի պէտք եղած, Ձեր ուզած ուսուցիչը գտնելու համար փորձ մը ընելու...: Այդ «հագուագիւտ թռչունը» ես չէի ճանչնար այստեղ, ան կրնար պահուած ըլլալ սակայն, որով փնտռեցի: Փնտռեցի գիտական դրութեամբ՝ ծանօթէն անծանօթին երթալով: Առաջարկեցի երկու երիտասարդի, որոնք անունով գոնէ ծանօթ են Ձեզի, որոնք Ձեր պայմաններէն մէկ-երկուքը կը լրացնէին եւ որոնց ըսի՝ որ մերժման պարագային ուրիշ մը ներկայացնեն ինծի: Այսպէս ալ եղաւ, այսինքն մերժեցին ... բայց չկրցան մէկը ներկայացնել, որ նախ ընդունելի՝ յետոյ ալ ընդունող ըլլար: Յարմարագոյնը, ըսեմ հիմա, Գեղամ Ֆէնէրճեանն[36] էր, որ առաջ մերժեց, յետոյ վարանեցաւ եւ վերջնականապէս մերժեց՝ հակառակ այն խայծին զոր երկարեցի իրեն ըսելով թէ ճանապարհածախսը կարենայի՞ք թերեւս յատկուածաբար ստանալ: Թէեւ հոս շատ պզտիկ գործ մը միայն ունի որ զինք չ'ապրեցներ, բայց հասկցուց որ այդքան քիչով չի կրնար ... վանական դառնալ...:
Ահա՛, ուրեմն, ամբողջ արդիւնքը ձեռնարկիս: Կը մնայ միայն, Ձեր բոլոր պայմաններէն դուրս, Պ. Եր. Տ. Անդրէասեանը[37], որուն ի հարկէ ոչինչ չեմ ըսած: Մտքով եւ մարմնով առոյգ է դեռ (տղան է միայն հիւանդ ու ատոր համար ինք մտահոգ է չափազանց), աշխատիլ կ'ուզէ ու հաւանօրէն չմերժէր ընտանիքէն բաժնուիլ՝ եթէ ուզէիք զինք: Բայց կրնա՞ք ուզել:
Երկու օր առաջ Ջաւէն Ս.ին մօտ էինք Անտոնեան[38], Չաքրեան[39] եւ ես: Մէօտէօն[40] կը բնակի՝ օդասուն եւ գեղեցիկ տեսարանով բանսիօն[41] մը: Ամիս մը առաջ եղբայրը մեռեր է ի Պաղտատ ու այս պատճառաւ իր եղբօրորդին որ հետն էր՝ մեկներ է: Պ. Աբուլեանը[42] հեռու չի բնակիր իրմէ: Առողջութիւնը շատ բարւոքած է. վերջին քննութենէ մը ետք կը խորհի մօտերս մեկնիլ՝ նախ Պաղտատ եւ ապա Պէյրութ հաստատուելու համար:
Ձեր տպարանապետը՝ Գարեգին վրդ. 2 օրինակ 'Սէր' ուզած էր. ղրկեցի. կը հաճի՞ք ըսել տալ որ փոխարժէքը, իր առաջարկածին համաձայն, կրնամ ստանալ գրավաճառ Պ. Հրանտ Սամուէլէն[43]՝ եթէ յանձնարարէ այս վերջինին որ տայ ինծի: Այդ յանձնարարութիւնը չ'ուշանար հարկաւ:
Յոբելեանի գործը դանդաղ կը քալէ. իսկ ես կ'ուզէի ժամ առաջ վերջացած տեսնել՝ ընելիքս գիտնալու համար:
Խոր սիրով եւ յարգանքով Ձերդ
Վահան Թէքէեան

digitised by A.R.A.R.@

"ԱՐԵՒ" ՕՐԱԹԵՐԹ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

أريف، جريدة الارمن

JOURNAL ARMÉNIEN
"AREV"
Quotidien Politique et Littéraire
Adresse : B. P. 1060, LE CAIRE
Téléphone 58752

Գահիրէ, Le Caire, ի 23 Հոկտ. 1935

ՊԲ. 18

Սիրելի Արամեանք Գաղութային Հարցեր,

Ընդհանրապես ես հետեւած եմ հետեւեալ «Արեւ»ի՛ մեր ուղիղ ուղղով ամենայն պատրաստակամութեամբ, պատրաստ սպասելու եւ ես մեր Հայ Հասարակ Կեանքի Գործիչներուն մէջ, առաջադրուած մեծ հարցերուն մէջ ձեր մասնակցութեան, մեծ ոչ մեծագոյն համագործակցութեան: Միայն կարեւորութիւնը տալով մեր գործերուն մէջ. 6 կամ 8 էջ. ունենալու ենք ու ոչ աւելի մեծցնել:

Ընդհանուր քննարկում է. Ամերիկայի սպասել - մեզ ազդարարեց որ ուրախ է ունենալ Հայ Գաղութային Հարցերու Ընդհանուր Ժողովը ամբողջ մեր Գաղութի ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ: Կարծում եմ որ մեր Ընդհանուր ներկայացուցիչներուն կարող ենք ընտրել հետեւեալ մարմինը:

Ես եմ հետեւեալ, ինչպէս ամենուս համար, որ մեզի հասկացնել ուզեցաւ, ամենամեծ ուշադրութիւն: - Յանձնարարելով իմացնել ձեզ ամենայն ջերմութեամբ:

Ձեր

Հարութիւն Պետրոսեան

Յ.Գ. Կարեւոր ես «Գրական» ի համար. ստացուեցաւ
եմ. Գրական Մեծ Հարց մը ունենանք ես: Հոգեւոր Կեանքը,
«Մեծերու Տան» համար, մեծ ոչ մեծ ուրիշ ամենայն Հարցեր, հասկացուցին ձեզի
Հարց ունեցա, մեծ ոչ ամենամեծ ձեզ Գրական ես մեծ ընդհանուր Հարցերու Հետաքրքրութեան առթիւ
Հարց ունենք Գրական ներկայիս Հայ գրականութեան մեծ մասին, ամենայն
Հարցերու Հետ մեծ Հարց:

7.

Փարիզ 27 Նոյ. 1933

Սիրելի Սրբազան,

Գիշերը ժամը 2ին պառկած էի եւ մինչեւ առտու տապլտկած գէշ երազներու եւ անքնութեան մէջ՝ երբ 8ին ցրուիչը սենեակիս դուռը ծեծեց այնպէս ինչպէս ցրուիչները միայն հոս գիտեն ծեծել, եւ յանձնեց Տամատին[44] մէկ ապահովագրեալ նամակը որուն մէջ 120 Ֆր[անք]նոց չէք մը կար՝ 10 օրինակ 'Սէր'ի փոխարէն: Ժամուկէս ետքը – բայց վերապառկած չէի, նստած կը կարդայի – նորէն նոյն ձեւով դուռս զարնուեցաւ եւ ուրիշ ցրուիչ մը 288 Ֆր. 46 "[անքիմ]ի mandat[45] մը դրաւ առջիս, ուղղուած Vahan Tekiraին եւ դրամը տալու համար պահանջեց որ ստորագրեմ Tekira: Այդպէս ալ ըրի. mandatն Ամերիկայէն էր, ուր անծանօթ մը[46] – նախկին որբ մը՝ կ'ըսէր՝ իր թէ գուարթ եւ թէ յուզիչ նամակին մէջ, շատ ալ աղէկ հայերէնով մը գրուած, որով 25 օրինակ գիրք ուզեր էր ծախելու համար՝ աւելցնելով «եթէ կը վստահիք» – ղրկեր էի նոյնպէս 'Սէր', մինչդեռ նոյն օրերուն եւ անկէ ասդին մերժեցի ամերիկահայ երկու գրավաճառի ապառիկ յանձնարարութիւնը՝ բերանս այրած ըլլալով անոնց մէկէն եւ ընդհանրապէս բոլոր գրավաճառներէն, նախկին հրատարակութիւններու առիթով...:

Այս պատմութիւնը – թարմ՝ երկու ժամ առաջուան – Չեզի ըրի, հարստութիւնս յայտնելու եւ ուրախութեանս Չեզ հաղորդակից ընելու համար: Եթէ Loterie Nationaleէն[47] բան մը չշահեցայ – արդէն միայն առաջին tranchetէն[48] տոմսակ մը ունէի – կը մխիթարուիմ տեսնելով որ քանի մը ամիսէ ի վեր 50ով, 100ով եւ 200ով ստացած գումարներս գրեթէ բոլորն ալ սիրով խառնուած են՝ սէր 'Սէր'ի պատասխան: Մե՞ղք որ չեմ կրնար զանոնք պահել եւ «տաքնալ» անոնցմով, քանի որ եկածնուն պէս կ'երթան:

Ընդունեցէք այս շատախօսութիւնը իբրեւ շնորհակալութիւն նոյնքան Չեր տպարանապետ Հ. Սուրբին Հրանտ-Սամուէլի միջոցաւ ըրած 2 օրինակի վճարման՝ որքան Չեր նոր ըրած 20 օրինակի յանձնարարութեան համար: Այս վերջինները քիչ մը ուշ մեկնեցան հոսկէ, որովհետեւ նախ ես վարանեցայ այդ բեռը կրկին Չեր բազուկներուն վրայ դնելու, հոգ չէ թէ «պատրիարքաբար» գայն կրել յօժարէիք ինքնակամ, յետոյ որովհետեւ 'Ապագայ'ի մեր ընկերը որ այդ առաքումը պիտի ընէր՝ ամբողջ շաբաթ մը ծուլացեր էր ծրարները կապելու:

Գալով Յոբելեանին, որուն վրայ խօսիլը առաջ մէկ (ամօթխածութիւն) եւ հիմա երկու (երկրորդն է ձգձգումը) պատճառաւ անախորժ է,- յուզմամբ եւ երախտագիտութեամբ տեսայ Յանձնաժողովին Չեր ղրկած նամակը[49]: Ան տպուած է արդէն առաջին պրակին մէջ գրքոյկին որ լոյս տեսած պիտի ըլլար մինչեւ հիմա՝ եթէ տպագրիչը իր խոստումը յարգած ըլլար կամ՝ անճարակին մէկը չըլլար: Երբ վերջանայ (4 պրակ է ընդ ամէնը) իսկոյն հատ մը կը ղրկեմ Չեզի. մէջը կայ նաեւ հատուած մը Օշականի[50] ընդլայնուած դասէն[51], որուն համար երէկ նոր նամակով մը կ'իմացնէ ինծի թէ աւելի եւս պիտի ընդլայնէ ու ներկայացնէ Դուրեան մրցանակին[52] եւ այս նպատակով ալ ինձմէ կը խնդրէ տեղեկութիւններ ու documentներ[53], որոնց հայթայթումը մեծ աշխատանք ու ժամանակ կը պահանջէ:

Լսեր էք արդէն, անշուշտ ցաւով, Պէրպէրեանները տասնամեայ տագնապին վերջին ու կ'երեւի վճռական փուլը: Վարժարանը Մարսէյլ փոխադրելու դի-

digitised by A.R.A.R.@

տաւորութիւնը իրաւ ցնորաց ցնորքն է, որ եթէ հրաշքով իրագործուի ալ՝ առջի մէկ ժամէն դատապարտուած կ'ըլլայ տխուր եւ անպատիւ մահուան մը: Հոն «Առաջնորդը» Պալաքեան[54] կը կոչուի եւ ոչ Գուշակեան՝ որ ընդդէմ իր մականունին իրեն տուած նախատեսութեան, ամէն ճիգ պիտի ընէր *զիրենք իրենցմէ* փրկելու համար:
Յաւեցայ Ձեր նոր մտահոգութեան եւ անոր պատճառին համար: Կարելի չէ՞ արդեօք, տրուած ըլլալով երկու տաճարներուն (Ս. Յարութիւն եւ Բեթղեհէմ) միջազգային հանգամանքն ու լատին եւ յոյն ազդեցութիւնները մերինով հակակշռելու նշանակութիւնը, անգլիական] իշխանութեանց վրայ բեռցնել նորոգութեանց ծախքին մեր բաժինը՝ գոնէ անտոկոս պարտքի ձեւով: Գաղափար մըն է որ կրնայ թերեւս քննուիլ, գործադրութիւնը փորձելէ առաջ:
Ձերդ շատ սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

8.

Փարիզ, 24 Դեկտ. 1933
Սիրելի Սրբազան,
Շնորհաւոր Նոր Տարի, Ս. Ծննդ եւ Աստուածայայտնութիւն... Կարծեմ *լման* է. Բաբգէն Ս.ին[55] բառով, մաղթանքիս ձեւը. ամէն պարագայի՝ լման է ոգին. կը մաղթեմ որ *գալոդ* տարին (այս ալ միտք պահուած Աղեքսանդրիոյ համբասատր տնօրէն Մ. Ժամկոչեանէն[56]) եւ ուրիշ շատ տարիներ առողջ եւ գոհ ըլլաք, գոհ աշխատանքով եւ գոհ շրջապատով՝ գոնէ այնքան որքան հասուն տարիքի փորձառութիւնը կը ներէ կամ կ'ստիպէ ըլլալ քիչով...:
Ստացայ Ձեր 332 ֆր[անք]ի չէքը եւ շնորհակալ եմ թէ՛ ղրկողին եւ թէ գոյացնողներուն, իրաւունքէս աւելին տալով զայն գոյացնողներուն՝ Պ. Նուրեանին մասնաւորապէս, որուն մէջ խօսած ըլլալ կը թուի այս առթիւ Ղազէզ Արթինի[57] արիւնը: Նորէն 20 'Սէր' - բայց Ս. Տեղեացդ մէջ պէտք կա՞ր այդքանին – պիտի ղրկեմ այս օրերս՝ քանի սպառած չեն Ձեր բարեացակամութիւնն ու անոնց պաշարը:
Ձեր յանձնարարած արդարեւ շատ պզտիկ ծառայութիւնը իսկոյն եւեթ, նամակը ստացած օրս իսկ կատարեցի ... հեռաձայնով, ինչպէս թելադրած էիք: Բարուկակեան պատասխանեց թէ արդէն գրած է Ձեզի, թէ 50 օրինակին 30ը ծախուած՝ մնացեալ 20ն ալ տօնական օրերու առթիւ կը յուսայ որ ծախուին: Անկէ զատ՝ հարցուցի Երուանդ Եպս.ի[58] (զոր ես չկրցայ տեսնել) առաքելութեան մասին եւ լսեցի որ կէս-պաշտօնական եղած է ան, թէ Էջմիածնէն իր ունեցած յանձնարարագիրը Փարիզի եկեղ[եցական] վարչութեան վրայ՝ եղած է միայն ծախքերուն օգնելու մասին, թէ կը կարծէ որ ինք՝ Երուանդ Եպս., ուզեր է անձնապէս այս ճամբորդութիւնը կատարել եւ Գերմ[ադոյն] Խորհուրդը այդ փափաքին մասնակցեր է Լիոն-Մարսէյլի խնդիրները ուսումնասիրելու *միսիա*[59] մը կցելով անոր:- Այս առթիւ, լսեցիք թերեւս որ ծանրակշիռ գայթակղութիւն մը (լուսանկարուած նամակով թուղթիկ մը՝ Պատուհասեան անուն մէկէ մը մէջտեղ հանուած) կ'աղտոտէ Պալաքեանը այս պահուս՝ անկարելի ընելով ոչ միայն իր առաջնորդի այլ եւ եկեղեցականի պաշտօնավարութիւնը այսուհետեւ:
'Հասկ'ը[60] չէի տեսած (չեմ ստանար) բայց փնտռեցի եւ գտայ եւ երկու գրութիւններուն համար ալ ... մատ խածի: 'Սիոն'ին մէջ դեռ քիչ մը կը քաշուէր կարծէք. 'Հասկ'ին մէջ իր բոլոր կոշտ հատիկները թափելու վրայ է մարդս՝

իբրեւ սնունդ հոգեւոր վասն սովահար հօտին իւրոյ:- Ի՞նչ ըսիք նաեւ Սահակ Կաթողիկոսի[61] կոնդակին մէջ «աղտոտ Պէյրութը մենք մաքրեցինք, գեղեցկացուցինք»ի իմաստով աննշիղ եւ անթաքթ տողին՝ որ եթէ թարգմանուի եւ տեղացւոց աչքին տակ դրուի, սքանչելի վկայութիւն մը կ'ըլլայ մեր պզտիկներէն ետք մեծերուն ալ խելքին եւ զգացումին մասին: Ասոնց դէմ մխիթարանք – էրա՞ծ սրտի... – Տամատին նամակը, արդարեւ, զոր նոյնպէս Ձեր ցուցմունքին վրայ փնտռեցի եւ կարդացի 'Արեւ'ին մէջ[62]: Տամատը իր ծերութեան մէջ երիտասարդի առուգութեամբ եւ կատարեալ եւրոպացիի մը խելքով (զոր մէջ ըսդ մէջ կ'ունենայ) գրեր է զայն. եթէ չէք ուզեր որ ես հաղորդեմ իրեն Ձեր սքանչացումը իմիմիս հետ՝ դուք հաղորդեցէք զայն, արժանի է:
Ձեր նամակին վրայ վերէն-վար աչք մը նետելով նորէն՝ գէշ զգացումով մը, նախանձո՛վ գալարուեցայ, զոր իբրեւ խոստովանահայր Ձեզի յայտնելով խաղաղիլ ու ներուիլ կ'ուզեմ.- չորս սեղա՞ն երկու սենեակի մէջ. եւ անշուշտ դարակներ, գզրոցներ, պահարաններ՝ թուղթերով, տետրակներով եւ գիրքերով, մանաւանդ գիրքերով լեցուն, զորս ուզած ատեննիդ կրնաք քաշել հանել ու կարդալ: Խնդրեմ, այսպիսի խռովիչ ու փորձիչ խօսքեր մի՛ գրէք ինծի. պատճառ կ'ըլլաք որ «հոգիս կորսնցնեմ» իմ անդարակ սեղանիկիս վրայ նայե լով...:
'Սիոն'ին գաւիթին մէջ կրկին յառաջանալու պարտքս զգացեր էի արդէն. ի՞նչ մատուցումով սակայն. եթէ նիհար մեղրամոմ մը գոնէ կարենայի՞ ճարել. պիտի փորձեմ, պայուսակս տակնուվրայ ընելով (գզրոց չունիմ ու ասիկա քիչ նեղութիւն ու պզտիկ ցաւ չէ, հաւատացէք) բան մը գտնել եւ դրկել Ձեզի՝ թերեւս ա՛յս իսկ նամակիս հետ[63]: Վահէ-Վահեանը, երանի՞ իրեն, երիտասարդ է: 'Սէր'ը իրեն պէս ու իրեն արդէն բարեկամ, ուրիշ խանդավառ, հոգեշատ եւ տաղանդաւոր որբի (Ա. Անդրէասեան[64], Ամերիկայէն) մը սէրը բերաւ ինծի ճիշդ այս օրերս ու տաքցուց եւ ուրախացուց զիս:
Յոբելեանը քիչ մը քալել սկսաւ. ողջոյնս օրը՝ 11 Փետր.: Մեր Հայկը (Պէրպէրեան)[65] ձեռք առած է քարտուղարութիւնը: Ներփակ ցուցակով՝ աւ 5 գիրք կ'ուզէ Ձեզմէ, որոնց փոխարժէքը, ըստ հաշուեցոյցի, պատրաստ է հոս ինծի վճարելու, եթէ կը հաւանիք, առ հաշիւ նոր դրկուելիք 20 'Սէր'երուն:
'Պողիկտոս'ը[66] պէ՛տք էր որ աշխարհաբար թարգմանուէր. քանի որ դուք կը հաւնիք կոր՝ ես ալ պիտի հաւնիմ հարկաւ. միայն, ի սէր Աստուծոյ, խստապահանջ եղէք Ձեր վանկի սղումներուն, յետոյ երկար բառերուն համար. յիշեցէք "De la musique avant toutes choses"[67] Վեռլէնի[68] պատուէրը:
Շատ սիրով եւ յարգանքով Ձերդ
Վահան Թէքէեան

9.

Փարիզ, 2 Փետր. 934
Սիրելի Սրբազան,
Ստացայ Ձեր 13 Յունվ. թուակիր օրհնագիրը. շնորհակալութիւն. միայն կաղանդին չէ որ պէտք ունիմ օրհնութեան՝ թողունք «մեծնալը», բայց «զօրանալու» համար, երբ տկարանալու պատճառները կը վխտան: Երախտագիտութեամբ ստացած էի նաեւ Ձեր օրացոյցի նուէրը, կարդացած աւոր մէջ Ձեր «ծոցին տետրակէն» արտագրուած Պարոն-Տէրի[69] յուսարմատ բանաստեղծութիւնը՝ Վանքի եւ միաբանութեան մասին նոյնքան յուսատու տեղեկութիւններուն հետ: Չեմ նախանձիր չորս գրասեղաններուն (բայց գզրոց մը՝ իմիմիս

digitised by A.R.A.R.@

առջեւ՝ պիտի ուզէի միշտ ունենալ...) խորհելով թէ ի՛նչքան օգտակար գործ կը կատարուի անոնց վրայ:
Վերջին նամակս գրեր ու գոցեր էի բայց դեռ գրպանս էր երբ Ամերիկայէն չարագոյժ հեռագիրը[70] կարդացի Ֆրանսերէն թերթին մէջ: Սարսափած ու ընկճուած՝ սիրտ չունեցայ բանալու եւ գոնէ բառով մը զգացումս հոն յայտնելու: Բայց ամէնէն աւելի Չեզի խորհեցայ այդ պահուն՝ թէ՛ անցեալին մէջ եւ թէ ներկային: Կը հասկնաք ի՛նչո: Անցեալը բարեբախտաբար անցած է, իսկ ներկան՝ գիտէի թէ ո՛րքան պիտի յուզէր եւ ցնցէր Չեզ՝ եկեղեցիին ու ազգին զարնուած այս դաշոյնի հարուածով... ու մարդիկը[71] ամէն ինչ կ՛ընեն անկէ ի վեր, վէրքը բաց պահելու, նոր հարուածներու սպառնալիքը զգացնելու համար: Դարմա՞նը ասոր: Եթէ կաթողիկոսներն ու պատրիարքները համախումբ բան մը չեն կրնար ընել ժողովուրդը ծառացնելու համար՝ յուսալի չէ որ կրնայ ուրիշ միջոց մը գտնուիլ ոճիրի եւ քայքայումի շարունակութիւնը արգիլող:
Իսկ Պալաքեա՞նը: Ո՛չ, չեմ ուզեր գիտնալ թէ մեր հանրային կարծիքը կը մարսէ այս գայթակղութիւնն ալ[72]: Ի՞նչ եկեղեցի, ի՞նչ նուիրապետութիւն է այս՝ որ հանրային կարծիքին պէտք ունի ասանկ պարագայի մը անգամ: Հանրային կարծի՞քն է որ վարդապետ ու եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Ձեռնադրողը պէտք չէ՞ որ ինքնաբերաբար շարժի՝ իր սխալը դարմանելու, չարիքը բառնալու համար: Իսկ եթէ պիտի սպասէ որ Մուշեղին[73] պէս այս ալ ինքնիրենը բարեհաճի հեռանալ՝ որպէսզի վերջէն այցի երթայ ու կերուխում ընէ հետը, թողէք որ ըսեմ թէ այդ նուիրապետութիւնը ունեցող եկեղեցին ոչինչ կ՛արժէ եւ ի զո՜ւր յոյս կը դնենք անոր վրայ, ի զո՜ւր զայն կը պաշտպանենք:
Պէրպէրեան (Հայկ) ստացած է ղրկուած գիրքերը: Հաշուելով իւրաքանչիւրին վրայ նշանակուած գինը՝ ան ինծի վճարեց ընդ ամէնը 50 Ֆր., յայտնելով որ եթէ աւելի պարտական է՝ մնացորդն ալ կը վճարէ: Հաճեցէք, ուրեմն, 20 'Սէր'երու փոխարժէքէն զեղչել այս 50 Ֆր.ը: Պէրպէրեան ինքն ալ պիտի գրէ ուղղակի, բայց յոբելեանով (որ 8 օրէն կը կատարուի) իրապէս շատ զբաղած է այս օրերս:
Դեռ ոչինչ գիտեմ ընելիքիս մասին: Հաւանական չէ որ կարենամ այս տեղէն շարժիլ այստեղի միջոցներով: Յետոյ, ինծի բնաւ հաճելի չէ (հասկցէք աւելին) անդաստան ընելու պէս քաղաքէ քաղաք եւ երկրէ երկիր փոխադրուիլ յոբելեանի համար: Թերեւս, սակայն, գարնան Սուրիա գամ՝ միմիայն կազդուրուելու համար աժան գինով՝ եթէ ատոր ալ կարելիութիւնն ունենամ: Վերջէն թերեւս Հայաստան երթամ՝ եթէ ուզեն:
Թորգոմեան Հայկին նամակը ղրկեցի իրեն՝ քիչ մը ուշ. հասցէն չունէի. վաղուց տեսած չեմ զինք: Ձերդ խոր սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

10.

Փարիզ 12 Մարտ 1934
Սիրելի Սրբազան,
Ձեր շնորհաւորական հեռագրէն ետք ստացայ նաեւ 28 Փետր.ի նամակը: Խոր ու մեծ շնորհակալութիւն. ուրիշ ի՞նչ բառով կրնամ զգացումս յայտնել:
Առի նաեւ 182.40 Ֆր.նոց չէքը, որ աւելնալով նախապէս Պ. Հ. Պէրպէրեանի վճարած 50 Ֆր.ին վրայ՝ կը փակէ 20 օրինակ] 'Սէր'ի վերջին հաշիւը: Շնորհակալ եմ ասոր համար ալ:

digitised by A.R.A.R.@

Գալով յոբելեանին, ըսե՞մ թէ ըրին ինչ որ կրնային: Թերեւս ոչ: Բայց գանգատիլը վայելուչ չէ: Աւելի գէշ՝ Մարսէյլի մէջ: Տեսինէն՝ աւելին չէր սպասուեր արդէն իբրեւ կազմակերպական շնորհ, եւ ամէնէն անկեղծ, բոլորաձուէր ճիգը հո՛ն եղած էր: Տխուր է գիտնալ՝ ամէն օր քիչ մը աւելի որոշ ու հաստատ կերպով, թէ մարդ չունինք, չի հասնիր. հասածը կը փտի Ֆրանսայի մէջ: Ընկերային կեանքի քայքայումը կատարեալ է: Կը խօսիմ ամէն շրջանակի, ամէն կարգի մարդոց համար: Բան մը չեն առած նոր միջավայրէն իբրեւ խելք, իբրեւ տոկունութիւն. վրայ տուած են ինչ որ ունէին եւ կը յարմարէր իրենց հին միջավայրին: Եւ ըսե՛լ թէ կը պարծենայինք մեր adaptationի[74] կարողութեամբ...:

Խօսքը մէջերնիս, նիւթական արդիւնքը 16,000 է, որուն 4000ը ծախք եւ 5000ը նախապէս այս ութ ամսուան մէջ կտրուած. կը մնայ 7,000, որով կարելի է ապագայի շատ մը ծրագիրներ շինել...:[75]

Անցեալ շաբթու Եգիպտոս երթալու հրաւէր ստացայ ու պատասխանեցի մերժումով:

Մարսէյլի մէջ հիւանդացայ: Այսօր 15 օրէ ի վեր վերադարձած եմ ու աղէկնալու տեղ՝ գէշցած: Պրոնշիթ, էմորոիտ, անթէրիթ[76] միասին: Վերջինը ամէնէն նեղացուցիչն է: Ոչ հաց, ոչ միս, ոչ բանջարեղէն, միայն մաքարոնի եւ բրինձ կ'ուտեմ: Ասոնք ալ՝ ոչ պէտք եղածին պէս պատրաստուած, քանի որ պատրաստող չունիմ: Քօլօլեանը[77] կը դարմանէ, բայց դեղը օգուտ չըրաւ. ընդհանառակը:

'Սիոն'ին ալ շատ շնորհակալութիւն. կը հաճիք ուսումն[ական] խորհուրդին եւ Պ. Մխալեանին[78] տալ ներփակ քարտերս:

Ջերմ սիրով եւ յարգանքով Ձերդ անձնուէր

Վահան Թէքէեան

11.

Փարիզ 9 յուլիս 934

Սիրելի Արբազան,

Շատոնց է չենք գրած իրարու. ո՞վ է պարտատէրը, ե՞ս թէ դուք, չեմ գիտեր, թէեւ՝ լայն առումով եւ «ճիշդը նայած», ես պէտք է ըլլամ միշտ, ես եմ անշուշտ:

Այս տողերս (ներեցէք թուղթիս անշնորհքութեան) կ'ընկերացնեմ Տիրան վարդ[ապետ]ի[79] հօր եղերական մահուան առթիւ իրեն ուղղած ցաւակցական գիրիս: Հաճեցէք, խնդրեմ, զայն իրեն յանձնել: Միջանկեալ՝ գոհ եղայ այդ վարդապետը հոս ճանչնալով. խելացի, ողջամիտ, հաւատաւոր եւ եռանդուն երեւցաւ ինծի. կը յուսամ թէ չեմ սխալած:

Օշականը engagé[80] ըրեր էք հոդ եւ լաւ էք ըրեր: Երբ մօտ երկու շաբաթ առաջ Մալէգեան[81] ինծի առաջարկեց անոր պաշտօնը Կիպրոսի մէջ (յետոյ աւելցնելով կրթական տեսուչի, վերջն ալ վարժապետանոցի տեսուչի պաշտօնը) առաջին խօսքս եղաւ սա՛.- պայմանաւ որ Օշականը նախ ուրիշ տեղ պաշտօնի մը կոչուի: Եւ միտքս Երուսաղէմն էր՝ կը խոստովանիմ: Ատոր վրայ՝ ըսաւ թէ ինքն ալ Ձեզի գրած է եւ հիմա ալ լսեցի թէ ընդունած էք: Գալով ինծի, կ'երեւակայէք թերեւս որ այդ պայմանով ալ շատ տաք չէի առաջարկին հանդէպ, մանաւանդ որ այնքան չփոթ էր ան: Այդ միջոցին յանկարծ Պուքրէշէն առաջարկուեցաւ տեղւոյն ազգ. վարժարանին տեսչութիւնը՝ երեք տարուան համար եւ գոհացուցիչ (ըստ հաւաստման) թոշակով մը:

Շուտափոյթ պատասխան պահանջած էին (օդանաւով նոյն իսկ), գրեցի բայց տասը օր անցաւ ու դեռ պատասխան չառի[82]: Կը տեսնէք որ մէկէն ի մէկ ուսուցիչ ու տեսուչ դարձայ նորէն[83], նոյն իսկ Չեռքէ Չեռք խլուած ուսուցիչ մը. պատճառը, գիտեմ եւ գիտէք, հիներուն հետզհետէ անհետանալն ու նորերու չհասնիլն է միայն:
Կը յուսամ թէ առողջութիւննիդ տեղն է եւ գործերուն հետ այսպէս թէ այնպէս «եօլա կ'երթաք»: Հոս համ-հոտ չկայ ոչ մէկ բանի մէջ: Քիչ մըն ալ ասոր համար ուզեցի հեռանալ այս տեղէն:
Չերդ խոր սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

12.

Փարիզ, 11 Հոկտ. 934
Սիրելի Սրբազան,
Երէկ ստացայ շոգենաւէն Չեր գրած նամակը, զոր գրել տուող զգացումին համար շնորհակալ եմ:
Ատկէ 12 ժամ վերջն ալ առի Կիպրոսէն ղրկուած visaն[84] արտօնագիրը: Հակառակ որ քանի մը օր առաջ Մալէզեանին ըսած էի թէ շատ ուշ է արդէն եւ կը հրաժարիմ Կիպրոսի «հաճոյքներէն» եթէ արտօնագիրը գայ իսկ, Չեր «յորդորական»ին ազդեցութեան տակ գացի եգիպտական հիւպատոսարանը, ուր հազիւ հաճեցան երեք ամսուան համար վերաւորոգել ժամանակազանց laissez-passeru,[85] բայց բրանգիթի[86] visa չտուին, réponse payié[87] հեռագիր մը միայն տուին Գահիրէ՝ իմ ծախքովս (118 Ֆր.): Պիտի սպասենք 3-4 օր. մերժումի պարագային՝ պիտի ջանանք ուրիշ միջոց մը գտնել: Լաւագոյն ենթադրութեամբ՝ Նոյեմբերի սկիզբը միայն կրնամ Կիպրոս ըլլալ, ինչ որ կը վնասէ թէ՛ գործիս եւ թէ իմ: Երեք ամիսէ ի վեր որոշուած էր մեկնումս: Ասիկա՝ եթէ չկամութիւն չէ, աւելի գէշ բան մըն է, incurie[88] է:
Հետեւեալին վրայ՝ Չեր հոգածու ուշադրութիւնը կը խնդրեմ:
Երէկ, Բարեգործականի գրասենեակը, հանդիպեցայ Կիպրոսէն եկած նախկին սանի մը: Անունը Հայկազ Սինանեան, ծնողքը պարտիզակցի, ինք տարագրութեան մէջ Ըլկըն ծնած, ատեն մը Գահիրէ Չեր քովը մնացած եւ Գալուստեանի[89] աշակերտած, ունի Չենէ ստորագրուած վկայական մը: Մելգոնեանէն մեկնելէ վերջ՝ ատեն մը Լարնաքայի մէջ եւ վերջէն՝ Մոնթէ-Քարլօ լուսանկարչի քով աշխատեր է եւ ունի լաւ վկայականներ իր գործատէրերէն: Տարիէ մը ի վեր հոս Փարիզի մէջ գործ փնտռեր է ու չէ գտեր: Լաւ տպաւորութիւն թողուց թէ՛ իմ եւ թէ Պէրպէրեանի[90] ու Խանճեանի վրայ: Հաւաստեց՝ որ հակառակ մասնակցած չըլլալուն (ատկէ առաջ վարժարանը թողած է եղեր արդէն) երկու տարի առաջուան ըմբոստական դէպքերուն՝ մասնակից ներկայացուեր է անոնց, դաշնակցական ուսուցիչ Արսէն Ամէմեանի կողմէ: Չեզի գրեր է, բայց պատասխան չէ առեր: Չեր հոս ներկայութիւնն ալ շատ ուշ լսեր է ու յայտնեց թէ եթէ ժամանակին լսէր իսկ՝ պիտի չհամարձակէր դիմելու, կարծելով որ զինք յանցաւոր կը նկատէք: Չերկարեմ, գրասէր եւ քիչ մըն ալ գրող, անկուսակցական, բարեկիրթ եւ համակրելի տղայ մը՝ զոր անգործութիւնը հասցուցած է յուսահատութեան դուռը եւ որուն կրնաք ազատարարը ըլլալ կա՛մ հոդ կանչելով կամ հոս մէկու մը յանձնարարելով որ *անպատճառ* եւ *շուտով* գործ մը հայթայթեն իրեն: Չեր տուած վկայականին համաձայն թէեւ տարիքը 18 պէտք է ըլլայ՝ բայց 20 կ'երեւի. իր հասցէն է՝

digitised by A.R.A.R.@

Haigaz Sinanian, 29, rue des Abbesses, Paris (18ᵉ):
Իմ կողմէս՝ երէկ իրիկուն խօսեցայ բարեկամ լուսանկարիչի մը, որ մինչեւ հիմա շրջուն՝ խանութ մը գտնելուն պէս պիտի հաստատուի ու խոստացաւ այն ատեն միայն (1-2 ամիսէն) կանչել զայն. մինչ այդ՝ տղան, որ դեռ մաքուր հագուած է եւ մաքուր դէմք մը ունի, կրնայ ընկղմիլ. Ձեր միմիայն բարոյական հոգածութիւնն իսկ՝ պիտի ազդէր, եւ լաւ ազդէր, իր վրայ, պիտի վերաճորոգէր իր սպառելու մօտ քաջութիւնը: Խնդրեմ երկտող մը գրեցէք իրեն:
Կը յուսամ որ օգտուեցաք Ձեր ճամբորդութենէն՝ առողջական տեսակէտով. այլապէս՝ վանքին օգուտն ալ անշուշտ պիտի լուռի մօտերս...
Բարեւներ Հ. Եղիշէին[91] եւ Պ. Նուրեանին.
Ձերդ յարգանքով եւ սիրով
Վահան Թէքէեան

13.

Նիկոսիա, 4 Դեկտ. 934
Սիրելի Սրբազան,
Եկայ վերջապէս: Առողջ եմ: Ան այժմ դժգոհ ալ չեմ: Նոյն իսկ, եթէ զօր ընեմ, պիտի ըսեմ թէ գոհ եմ:
Եթէ կը հետաքրքրուիք, ըսեմ որ Պ. Կիրակոսեան[92] ըրաւ լաւագոյն ընդունելութիւնը, Ֆամակուսթայէն սկսեալ ուր եկած էր ընդ առաջ եւ շարունակելով մինչեւ այսօր, կանխաւ հոգացած եւ հոգալով հանգստաւէտութեան բոլոր կարելի միջոցները եւ աշխատելով նաեւ գործիս սկզբնաւորութիւնը դիւրացնելու: Ձեր շեշտովը եւ Ձեր տուած օծութեամբը բառիս՝ շնորհակալ եմ:
Ի հարկէ, մինչեւ յարմարիլս քիչ մը՝ պիտի նեղուիմ. կեանքի հիմնական շրջումը Փարիզէն Կիպրոս եւ պանդոկէն վարժարան փոխադրութեամբ՝ պիտի ցնցէր ենթական՝ որ լաւ ենթակայ մըն ալ չէ միշտ բայց պիտի ջանայ ըլլալ:
Գահիրէի մէջ մէկի տեղ երկու շաբաթ անցուցի ստիպեալ. Առաջնորդարանէն ուր գացի երկու անգամ՝ Ձեր բացակայութիւնը տարօրինակ թուեցաւ ինծի. գիտնալով հանդերձ որ հոն չէք՝ սրահէն ներս բնազդաբար Ձեզ կը փնտռէին աչքերս. հանդիպելով Մամբրէ Եպս.ին[93]՝ réaction[94] մը կ'ունենայինն ինչպէս ծանօթ ընդարձակ գրքի մը համառօտ եւ ժողովրդական տպագրութեան դիմաց:
Այսօր այսքան. օրհնեցէք ու զօրացուցէք զիս.
Ձերդ սիրով եւ յարգանքներով
Վահան Թէքէեան

14.

27 Դեկտ. 934
Նիկոսիա
Սիրելի Սրբազան,
Հաճեցէք ընդունիլ Նոր Տարիի եւ Ս. Ծննդեան առթիւ շնորհաւորութիւնները եւ մաղթանքները: Ինչպէս գիտէք, միշտ այսպէս մարդավարի եղած չեմ: Տեղւոյն շնորհն է, կ'երեւայ:
Ուր օրէ ի վեր բաւական տկար եմ. աս ալ տեղին ապաշնորհութիւնը՝ հաւանօրէն. քիչ մըն ալ արդիւնք կեանքի եւ սնունդի փոփոխութեան: Բարեբախ-

digitised by A.R.A.R.@

տաբար երկու օրէն արձակուրդը կ'սկսի եւ կրնամ քիչ մը կարգ-կանոն դնել թէ՛ աշխատանքի ու կեանքի ձեւիս եւ թէ մտածումներուս մէջ:
Խորին յարգանքով եւ սիրով
Ձերդ
Վահան Թէքէեան

15.

Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն
Նիկոսիա (Կիպրոս)
18 Յունվ. 935
Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան
Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի
Երուսաղէմ
Սիրելի Սրբազան,
Յուզումով կարդացի միաբանութեանդ երէց անդամներէն Տ. Սմբատ Եպս.ի[95] վախճանման գոյժը: Բաւական հիներէն կը ճանչնամ զինք. ժիր եւ գործունեայ եկեղեցական մըն էր. կարծեմ թէ իր զոյգ պատր[իարքական] փոխանորդութիւնները վարած է խղճմտութեամբ: Հաճեցէք ընդունիլ ցաւակցութիւնս հաստատութեանդ կրած այս դառնաղետ կորուստին համար:
Շնորհակալութիւն Ձեր 2 Յնվ. թուակիր նամակին համար:
Տկարութեանս համար արդարեւ օգտուեցայ ծնունդի արձակուրդէն: Բարեբախտաբար այդ արձակուրդները կան. հիմա կը հասկնամ թէ աշակերտներէն առելի՝ ուսուցիչներուն համար պէտք եւ նոյն իսկ անհրաժեշտ են անոնք. չեմ կարծեր որ ոեւէ վարչական պաշտօն այնքան սպառիչ ըլլայ որքան ուսուցչականը. մտքի courbature[96] մը՝ որ կ'ստեղծուի կոր ուղեղդ միշտ դէպի վար՝ նեղ միջոցի մը մէջ ծռելու ճիգէն: Ուրիշ հին եւ վարժ ուսուցիչներու համար թերեւս ճիշդ չըլլայ ասիկա. ինծի՝ ճիշդ է, որովհետեւ այս երրորդ կամ չորրորդ անգամն է որ փորձը կ'սկսիմ 22 տարուան մէջ եւ հաւանօրէն ուշ է այլ եւս սպասել որ կորսուած ճկունութիւնս վերագտնեմ:
Օշականէն նամակ մը առի եւ պատասխանեցի իսկոյն: Ուրեմն Նարդունիին[97] Հայ-Բոյժը[98], լոյս չտեսած արդէն, բան մը բուժեր է եւ միայն ատոր համար իրեն երախտապարտ եմ. կէս-բժիշկ մը ոչ-բժիշկի մը ճամբան գոցած, արդար է: Զգո՛յշ սակայն. եթէ գրագէտները, քաջալերուած մեր մէջ ամէն բան ընելու համար իրենց գտած թոյլտուութենէն, բժշկութիւն ալ պիտի ընեն, վաղը կրնան նաեւ կնունք, պատարագ եւ պատրիարքութիւն ալ ընել, ու այն ատե՞ն... անշուշտ Հայ-Բոյժի ծանուցումէն առաջ տարհամոզած էիք մեր բարեկամը[99] եւ յորդորած որ գոհանայ իր tensionովը[100] միայն գրաղելով. tension artérielle, tension d'esprit եւ tension de style[101]... ասոնք՝ առանց դոյզն չարութեան, ընդհակառակն գորովով, բայց նորէն՝ չիմանա՛յ. *իս* կը տափակցնէ իր զանգուածին տակ, ինչպէս պիտի ըսէր Մալէզեան... առաջին բառը միայն:
Շահանին[102] 'Դաւիթ Անյաղթ'ը[103] հին ծրագիր մըն է կարծեմ. եթէ այդ Դաւիթը իրօք «խելօք» միտք մըն է եւ ոչ թէ խելօք Դաւիթ մը միայն, կ'արժէ որ Շահանը քակէ զայն պատող լեզուի ցանցը եւ մեզի ճանչցնէ հնութեան մեր մեծագոյն իմաստասէրը, միեւնոյն ատեն ինքն ալ արժանանալով պատիւի եւ մրցանակի (Դուրեան):
Իսկ *շքեղ* քերթուածներու *գէթ* երկոտասնեակով մը Աստուածաշունչի թարգմանութեան յոբելեանին մասնակցելու[104] Ձեր հրաւէրը Սիոնի բարձունքէն եւ

digitised by A.R.A.R.@

մէջէն չափազանց լուրջ է որպէսզի թեթեւօրէն վերաբերուիմ աւուր հանդէպ: Նամակը ստացած օրէս իսկ լծուած եմ գործի. երկոտասնեակին առաջինին առաջին չորս տողը գրուեցաւ իսկոյն բայց գրաբար Աստուածաշունչի մը պակասը Ջեռքիս տակ՝ քափս կոտրեց: Եթէ կարենամ այդ կամ ուրիշ մը հասցնել ոչ թէ Փետրվարի այլ Մարտի թիւին համար՝ բարեբախտ պիտի ըլլամ. իսկ որպէսզի այդ մէկը յաջորդներ ալ ունենայ՝ հրաշքի պէս բան մը պէտք է պատահի, ինչ որ յուսալի չէ այստեղ:
Պ. Կիրակոսեան ծրագիր մը ունի Զատկուա՛ն արձակուրդին Ջեզի այցելելու՝ զիս ալ միասին քաշելով. եթէ հրաւէրնիդ տաք ըլլայ չէ չըսեմ թերեւս: Ամրան «արձակուրդը» հաւանօրէն անցընեմ ... Հայաստան՝ ուրկէ ունիմ այդպիսի տաք հրաւէր մը, նոյն իսկ երկու հրաւէր[105]. տեսնենք ի՛նչ կ՚ըլլայ:
Ընդունեցէք, Սրբազան, խորին եւ սիրալիր յարգանքներս
Վահան Թէքէեան
Յ.Գ. (27 Յնվ.)
Այսօր վարժարանին մէջ ընդունեցինք Ե[րուսա]ղէմի անկլիքան Եպ[ի]ս[կոպոս]ը:

16.

Նիկոսիա, 22 Մարտ 935
Սիրելի Սրբազան,
Ձեր 11 Փետր. թուակիրը շնորհակալութեամբ ստացած եմ ատենին:
Երուսաղէմէն մերժուած՝ պահ մը խորհեցայ իմ մասիս Անթիլիաս ապաստանիլ յառաջիկայ Զատկին, քանի որ անպատճառ կրօնաբոյր մթնոլորտի մը պէտք ունենալ կը թուէր ջերմեռանդութիւնս այդ սուրբ օրերը անցընելու համար: Շահէ Ս., որուն գրած էի այդ փափաքս իր արքութիւնը շնորհաւորող նամակիս ծայրը, ողջ ըլլայ, այսօր կը գրէ թէ խոժոռ դէմքերու պիտի չհանդիպիմ հոն: Այսուհանդերձ ճիշդ հիմա, Պ. Կիրակոսեանի հետ տեսակցելէ եւ լսելէ ետք թէ մեր զատկական արձակուրդը ութ օր է ընդ ամէնը, հրաժարեցայ այդ երջանիկ հեռապատկերէն՝ աւուր վայելքը յետաձգելով ամրան, եթէ չերթամ Հայաստան, ուրկէ նոր լուր մը չունիմ դեռ:
Ուրիշ աղօտ ծրագիր մը՝ հետեւեալն է. իբրեւ ուխտաւոր, Ճրագալոյցի երեկոյին ներկայ ըլլալ Ս. Յարութեան տաճարը, հեռուէն տեսնել Ջեզ, յաջորդ օրը այցելել Օշականին եւ Շահանին եւ երեկոյին վերադառնալ Կիպրոս՝ իմ քաղցրիկ բոյնս: Այս պարագային Վանքը զրկուած պիտի ըլլայ, սակայն, այն լիաբուռն դարպասէն զոր պատրաստուած էի իրեն ընծայելու...
'Սիոն'ները այժմ սկսայ փնտռել եւ կարդալ: Խմբագրականներուն կը նախանձիմ կոր, 'Պողիկտոս'ին՝ պիտի նախանձիմ, երբ աւարտի: Օշականը դիւթած ըլլալ կ'երեւիք՝ այդքան շատ եւ մինչեւ իսկ քերթուած գրել տալու համար, ինչ որ դարձեալ նախանձս գրգռեց, բայց ի զուր, որովհետեւ հոս օդը բոլորովին հակաբանաստեղծական ըլլալ կը թուի՝ գոնէ ինծի համար: Ոչ իսկ քերթուածիկ մը՝ գալէս ի վեր: Աւելի չեմ արժեր արձակի համար: Չորութիւն բացարձակ:
«Տրտնջկոտութեանս կծիկը» չեմ քակեր, ինծի կը պահեմ եւ «տեղս ալ ծանր կը նստիմ» մինչեւ տարեշրջանին վերջը: Անկէ անդին չեմ խոստանար: Ճնշումը արդէն կապարի չափ *ծանր* է վրաս: Պէտք է թեթեւնամ եւ ոչ թէ աւելի ծանրանամ: Երանի՜ ծանրացողաց...
Մեծ սիրով, խոր յարգանքով եւ Ս. Աջոյդ համբոյրով

Ձերդ
Վահան Թէքէեան

17.

Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն
Նիկոսիա (Կիպրոս)
26 Ապրիլ 1935
Ամենապատիւ
Տ. Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան
Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի
Երուսաղէմ
Սիրելի Սրբազան,
Թոյլ տուէք շնորհաւորել Քրիստոսի Ս. Յարութեան տօնը եւ մաղթել որ շատ տարիներ մարմնի եւ սրտի հանգստութեամբ վարէք Ձեր բարձր պաշտօնը:
Հաճեցէք ընդունիլ նաեւ ցաւակցութիւնս միաբանութեանդ երէց անդամներէն Մատթէոս Եպս.ի[106] ի Տէր հանգստեան առթիւ:
Ինչպէս գրած էի կանխաւ, վաղը՝ ճրագալոյցի երեկոյին, Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ ներկայ պիտի ըլլամ... հոգւով եւ պիտի տեսնեմ Ձեզ Ձեր պարտականութեան տեղւոյն վրայ: Անթիլիասի պատմութիւնը հնարուած էր, ինչպէս ճիշդ գուշակած էք, Ձեզ նախանձաբեկ սրտմտութեամբ տոչորելու համար միայն...:
Մեր Զատիկը անցաւ տխուր եւ խռով: Նախորդ օրը, նահատակաց օրուան հանդէսով, այսինքն նորէն սուգով վերջացաւ արձակուրդը: Երէկ վերսկսած էի դասերս, այսօր, անհանգիստ, սեմեակս մնացի:
Խոր յարգանօք եւ սիրով մեծաւ ինչպէս միշտ
Ձերդ
Վահան Թէքէեան

18.

Ամիանթօ (Կիպրոս) 2 Օգոստ. 935
Ամենապատիւ
Տ. Թորգոմ Ս. Պատրիարք Գուշակեան
Երուսաղէմ
Սիրելի Սրբազան,
Նազարէթի մէջ եւ շրջակայքը գեղեցիկ գիշեր մը եւ ցերեկ մը անցուցինք: Չորեքշաբթի երեկոյ ժամը 7ին նաւ մտանք. գիշերեցինք արտաքոյ անկողնոյ եւ առաւօտուն երբ կը մօտենայինք Կիպրոսի, զարմացմամբ տեսայ մեր կարգին ճամբորդներուն մէջ Շահէ Եպս.ը[107]: Ամիս մը Գերմանիա պիտի անցընէ Ամերիկա մեկնելէ առաջ: Խօսակցեցանք երկու ժամի չափ. Պ. Կիրակոսեանի հետ նոր կը ծանօթանար: Առողջութիւնը լաւ կը թուէր. բայց կը ծխէր բուխերիկի մը պէս:
Կրկին եւ ջերմ շնորհակալութիւններս Ձեր պատրիարքական եւ բարեկամական հիւրասիրութեան համար: Յարգանքներ սրբաշնորհ եւ հոգեշնորհ հայրերուն. բարեւներ Օշական եւ Շահան բարեկամաց[:]
Ձերդ խորին մեծարանօք եւ սիրով
Վահան Թէքէեան

digitised by A.R.A.R.@

Յ.Գ. Այսօր աճիանգիստ եմ. ստամոքսի եւ աղեաց ցաւ ու արիւներթութիւն. անկողնիս վրայ շտկուեցայ այս երկտողը ընկերացնելու համար Պ. Կիրակոսեանի նամակին:

19.

'Արեւ' Օրաթերթ
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 23 Դեկտ. 1935
Սիրելի Սրբազան Պատրիարք Հայր,
Ներկայիս կը խնդրեմ որ հաճիք 'Արեւ'ը՝ զոր այնքան ուրիշ առիթներով պատուած էք, պատուել անգամ մը եւս Նոր Տարիի թիւին համար գրութեամբ մը, ստորագրուած՝ եթէ կարելի է՝ Ձեր բուն անունով, եթէ ոչ՝ Նօտար ծածկանունով: Պիտի հրատարակենք բացառիկ թիւ մը, 6 կամ 8 էջ, ու *անհրաժեշտ է* որ ան Ձեզմով բացուի:
Երկրորդ խնդրանք մը. բարութիւնը ունեցէք – ներողամիտ ըլլալով եւ *ընելով* ձեւին համար – յանձնարարելու Օշականին եւ Շահանին որ մէկ-մէկ կարճ կամ միջին երկարութեամբ գրութիւն ղրկեն վասն նոյն նպատակին: Վստահ եմ որ Ձեր բարձր ու հայրական միջամտութիւնը պիտի յաղթէ իրենց չկամութեան՝ եթէ ունին:
Եւ կը խնդրեմ, այս ամէնուն համար, որ ինծի հասնին ամենափոքր ուշացումով, *ամենամեծ արագութեամբ:* - Կանխայայտ խորին շնորհակալութիւն:
Մեծարանքով եւ սիրով
Ձերդ
Վահան Թէքէեան
Յ.Գ. Քանի որ «գրական» է նամակս, արդեօք Պ. Նուրեան Ձեզի ցուցո՞ւց ոտանաւոր մը, ղրկուած Կիպրոսէն, «Մեռեալ ծով»ուն վրայ, թէ ոչ՝ իրեն ծօնած ըլլալուս համար, համեստութիւնը չներեց ցոյց տալու, թէ ոչ՝ այնքան գէշ գտաք որ ինծի խնայելու համար չկարդացուցիք ուրիշներուն: Բայց արդեօք Պ. Նուրեան չստացա՞ւ զայն պարունակող շնորհակալութեան նամակս, բան մը՝ որուն համար պիտի ցաւէի իրօք:

20.

'Արեւ' Օրաթերթ
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 7 Յունվար 1936
Սիրելի Սրբազան,
Նախ շնորհակալութիւն Ձեր Օրացոյցի քերթուածը արտատպելու արտօնութեան եւ նոյն Օրացոյցի նուէրին համար ինծի անձնապէս:
Յետոյ շնորհաւորութիւններ եւ բարեմաղթութիւններ Նոր Տարիի եւ Ս. Ծննդեան առթիւ թէ՛ Ձեզի եւ թէ Ձեր մեծ հաստատութեան. առողջութի՛ւն Ձեզի ֆիզիքական եւ Վանքին նիւթական ու բարոյական:
Գալով քերթուածիկին որ Պ. Նուրեանի քով կը գտնուի՝ եթէ կը կարծէք որ կրնայ 'Սիոն'ի մէջ հրատարակուիլ հաճեցէք այդ պատիւը ընել անոր. ծօնագրութիւնը՝ ինչպէս որ կ'ուզէք:
Չըսէք որ փոսբաճիութիւն[108] ընել կուտամ, պարզապէս խնայողութիւն է որ կ'ընեմ խնդրելով որ ներփակ երկու քարդերը Օշականին ու Շահանին հասցնէք. շնորհակալութի՛ւն նախորդ յանձնարարութեանցդ եւ այս յանձնումնե-

digitised by A.R.A.R.@

րուն համար.- 'Արեւ'ի բացառիկը մեծ բան մը չեղաւ բայց այդքանն ալ ցաւերով ծնաւ...[109]
Ձերդ խոր յարգանօք եւ սիրով
Վահան Թէքէեան
Յ.Գ.- Ե[րուսա]էմէն Ձեզի տրուած հանրագրութեան մը (168 ստորագրութեամբ) պատճէնը ստացայ այսօր՝ հրատարակութեան համար: Ս. Յակոբի մէջ անգլիացւոց իրաւունքներ կուտաք եղեր...: Արդեօք անպատեհ կը գտնէ՞ք հրատարակութիւնը... իսկ լատինացման հա՞րցը. յարմա՞ր է հետապնդել մեր ըրած Ձեւով, կամ տարբեր կերպով, կամ բնաւ:
Նոյն

21.

Գահիրէ, 28 Դեկտ. 936
Սիրելի Սրբազան,
Կ'աճապարեմ Նոր Տարին եւ Ս. Ծնունդը Ձեզի շնորհաւորելու եւ այդ առթիւ ուղղուած պատշաճ մաղթանքները սրտանց ուղղելու Ձեզի: Կ'աճապարեմ որպէսզի ուշ չմնամ, մտածելով՝ գէթ մէկ անգամի համար՝ թէ ուշանալէն լաւագոյն է կանխելը:
Ի՞նչ ըսիք 'Արեւ'ի մէջ 'Սիոն'ի վրայ[110] եւ անկէ առաջ Օշականի վրայ[111] երեւցած յօդուածներուն: Այդ ի՛նչ փորի ցաւ կամ պոչի ցաւ է որ պատճառեր էք այդտեղ մէկուն՝ որպէսզի իր մէկ կամ միւս կողմը այդպէս գետին քսքսէ եւ այդքան ծիծաղելի ու արգահատելի դառնայ: Ջանացէք 'Կոչնակ'ի[112] «Բարձրութեան» հասցնել 'Սիոն'ը՝ հետեւելով անոր օրինակին եւ տալով անոր կրօնաբարոյական յօդուածներուն նման «շինիչ» յօդուածներ, որոնցմէ 'Արեւ'ն ալ կուտայ յաճախ՝ Պատ[ուելի] Գոնսիւլեանի ստորագրութեամբ...: Չմոռնաք նաեւ 'Քազմավէպ'ը[113], իբրեւ հաւաքավայր «պատրաստուած», «մասնագէտ» վարդապետներու մտքի արտայայտութիւններուն...:
Գահիրէ իր ընտրութիւնները կատարեց[114]: Ինչպէս նշմարեցիք՝ ես *մէկ* քուէ անգամ չստացայ: Արդէն ընտրող ալ չէի՝ որովհետեւ ոչ ոք դիմում ըրաւ ինծի ազգ. տուրք գանձելու համար եւ Քաղ. Ժողովը մտքէն չանցուց վճարեալ կամ անվճար carte d'électeur[115] մը ղրկել անո՛ր որ Եգիպտոսի ազգ. երեսփոխանը, կաթող[իկոսական] ընտրութեան եւ ազգ[ային] Համագումարի անոր պատուիրակը, Քաղ[աքական] Ժողովի ատենապետը եւ հեղինակի, խմբագրապետի ու դպրոցի տնօրէնի պէս կարգ մը ուրիշ անշշան բաներ եղած է ... Չէ՞ք ըսեր կեցցէ՛ հայութիւնը: Մեր մէջ քիչ մը յարգանքի հանդիպելու համար պէ՞տք է անպատճառ բժիշկ կամ փաստաբան ըլլալ:
Խորին յարգանքով եւ սիրով
Ձերդ Վահան Թէքէեան
Յ.Գ. Խեղճ Տամատը քեռ քիչ մը աւելի լաւ է ֆիզիքապէս բայց կը տառապի՝ ջանալով ծածկել քովիններէն իր կրած տառապանքը: Եթէ կազդուրիչ եւ զուարթացուցիչ քանի մը տող գրէք՝ բարիք մը ըրած կ'ըլլաք իրեն:
Նոյն

22.

'Արեւ' Օրաթերք
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 3 Մարտ 1937
Սիրելի Սրբազան,

digitised by A.R.A.R.@

Շատ մեծ ցաւով լսեցի Ձեր երկու ննամակներէն Օշականի հիւանդութիւնը: Առաջինին վերջին տողերուն թողած յուսալից տպաւորութիւնը դժբախտաբար փճացուց երկրորդը: Միթէ angine de poitrine[116] է իրօք եւ ոչ fausse angine[117], չի ներեր, քիչ ատենէն մէկ կամ աւելի անգամ կը կրկնուի եւ կը տանի: Առաջ նախազգացումը ունէր ինք Կիպրոսէն՝ երբ ինծի կը գրէր Բարիզ իր tensionին թիւերը ու կը խնդրէր լաւ բժիշկներու կարծիքը: Հակառակ ատոր՝ չարաչար աշխատեցաւ անկէ ի վեր, «տալու» մարմաջով մը, որուն դէմ քանիցս զգուշացուցած եմ զինքը: Երանի՛ թէ fausse angine ըլլար ունեցածը, ինչպէս Տիրան Պէյլէրեանինը[118], որ 5-6 տարիէ ի վեր սրտի ցաւեր ունի եւ երբեմն տագնապներ կ'ունենայ, բայց բժիշկները ի վերջոյ ապահովցուցին զինք fausse angineի diagnosticով[119]:- Երէկ պիտի գրէի Օշականին՝ բայց այսօր Ձեր նոր նամակը կարդալէ ետք չեմ գրեր՝ խորհելով թէ կրնայ ընթերցումը եւ յուզումը վնասել իրեն. եթէ այդպէս չէ՝ հաճեցէք իմացնել:
Անցած ըլլայ Ձեզի: Ես ալ այս ձմեռ բաւական նեղուեցայ եւ դեռ կը նեղուիմ սաստկացած հազովս (հարբուխի հետեւանք) եւ երեսի քերուլտուրով՝ որ անցնելու միտք չունի անցեալ ամառէն ի վեր:
Հակառակ Ձեր «արգելք»ին կը ներփակեմ ոտանաւոր մը[120]. եթէ յարմար է կուտաք 'Սիոն'ին, եթէ ոչ՝ պատռեցէք. ատկէ ուրիշ բան մը չունիմ Ձեզի յարմարող:
Շնորհակալութիւն եւ խորին յարգանք ու սէր «վեթերան»էն[121]·
Վահան Թէքէեան
Այս ոտանաւորը 1925էն ի վեր շատ անգամներ ձեռք առած ու միշտ մէկդի դրած եմ՝ իբրեւ շատ «ընտանեկան». հիմա ալ խիղճս հանդարտ չէ բայց ստիպեցիք. մեղքը Ձեր ճիտը...:

23.

Գահիրէ, 21 Յուլիս 937
Սիրելի Սրբազան,
Ստացայ Ձեր 10 Յուլիս թուակիրը. կ'երեւայ քիչ մը ուշ, որովհետեւ չորս օր առաջ միայն ձեռքս հասաւ:
Մահարձանի խնդրոյն համար յայտնեցի Ձեր գրածը ժողովին՝ որ երէկ իրիկուն կը գումարուէր: Տեսան որ ձեռնարկը 'Արեւ'ի կողմէ կատարուած է (այն ատեն ես հոս չէի) որով յանձնարարեցին ինծի խնդրել Ձեր Սրբազնութենէն, որպէսզի հաճիք Ձեզի եղած դիմումը պաշտօնապէս հաղորդել 'Արեւ'ի վարչութեան, ըստ այնմ այս վերջնոյն դրական պատասխանին համաձայն Ձեր կողմէ տալու համար պէտք եղած արտօնութիւնը տեղւոյդ նախկին լէգէոնականներու միութեան: Այս պաշտօնականութիւնը անհրաժեշտ էր՝ յառաջիկային ոեւէ անախորժ ու սրբապիղծ վէճերու տեղի չտալու համար:
Խորապէս շնորհակալ եմ այս ամառ Ձեզի հիւր ըլլալու Ձեր ուղղած հրաւէրին համար: Դժբախտաբար սակայն պիտի չկրնամ ընդունիլ՝ արդէն պատրաստուած ըլլալով քանի մը օրէն Լիբանան մեկնիլ՝ ուր պիտի աշխատիմ նոյնքան ժամանակ (2 ամիս) նոր հրատարակուելիք օրաթերթ 'Զարթօնք'ին[122],- վախնալով հանդերձ որ կրնամ չտոկալ, Պէյրութի սոսկալի տաքին մէջ, նոր գործի մը պահանջած ծանր յոգնութեան: Ըսին թէ պարտականութիւնս է ատիկա ընել. ընդունեցի՝ մասնաւորապէս օգնելու համար անցեալ ամառ Լիբանանի մէջ ճանչցած ու խրախուսած երիտասարդներուս:

digitised by A.R.A.R.@

Օշականին մասին Ձեր տուած լուրը ուրախացուց զիս: Կը հաճի՞ք ներփակ երկտողը իրեն յանձնել եթէ մեկնած չէ դեռ եւ եթէ արդէն մեկնած է՝ յառաջիկայիս Ձեր նամակին մէջ դնելով իրեն ղրկել:
Երեք թէ չորս ամիս առաջ, Ձեր նամակին պատասխանած էի՝ 'Սիոն'ի համար ոտանաւորով մը միասին[123]: Հոգ չէ որ ոտանաւորը յարմար նկատած չըլլաք հրատարակել, կը յուսամ միայն որ ստացաք նամակս. այլապէս ետ պիտի գար ան եւ չէ եկած:
Շահանին բարեւներ. Ձերդ սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

24.

'Արեւ' Օրաթերթ
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 8 Նոյ. 1937
Սիրելի Սրբազան,
Պէյրութի մէջ ստացած էի Ձեր նամակը: Վերջին շաբաթը ամբողջ հիւանդ պառկելէ վերջ՝ ստիպուեցայ նոյն վիճակին մէջ մեկնիլ որովհետեւ visaիս եւ տոմսակիս պայմանաժամը կը լրանար. հոս ալ շաբաթէ մը ի վեր տկար էի. այսօր աւելի լաւ եմ. կը ցաւիմ որ չկրցայ Երուսաղէմ հանդիպիլ:
Մեր ընկերն ու բարեկամը՝ Ամերիկայէն եկած Պ. Գասպար Մովսէսեան[124], քանի մը օրէն Սուրիա պիտի այցելէ, անցնելով Պաղեստինէն եւ Երուսաղէմ 2-3 օր մնալով: Ինք ամերիկահպատակ է. երբ այսօր անգլ[իական] հիւպատոսարանը visa տուած է Պաղեստինի համար, Պ. Մովսէսեան, ի պատասխան այն հարցին թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ իր հասցէն Երուսաղէմի մէջ, տուած է վանքիդ անունը: Ինձմէ խնդրեց որ այս պարագան Ձեզ հաղորդեմ՝ խնդրելով նաեւ որ հաճիք, ունէ հարցման առթիւ, պէտք եղածը պատասխանել:- Ես զինք կը ճանչնամ Պոլսէն, եւ նպաստաւոր կերպով. ինչպէս ըսին, հոդ պիտի մնայ միայն 2-3 օր եւ ուրիշ բան պիտի չընէ բայց եթէ Ս. Տեղերը այցելել:
Պէյրութի մէջ ալ ինձմէ խնդրուած էր Ձեզի յանձնարարել Պ. Յ. Ասլանեանը (անունը այս է կարծեմ), շրջանաւարտ Ամերիկեան Համալսարանէն եւ այժմ Երուսաղէմի մէջ անգլ. վարժարանի մը ուսուցիչ: Այս յանձնարարութիւնը ներկայացում մըն է միայն. կ'ուզէ որ երբ Ձեզի այցելէ՝ զինք օտար չհամարէք բոլորովին:
Մաղթանքներ Ձեր կացութեան բարելաւումին համար: Խոր յարգանօք եւ սիրով
Վահան Թէքէեան

25.

'Արեւ' Օրաթերթ
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 24.12. 1937
Սիրելի Սրբազան,
Խոր ցաւով կարդացի, 'Յուսաբեր'ի մէջ եւ ոչ 'Արեւ'ի, Ձեր անցուցած արկածը: Անցուցած կ'ըսեմ, հաւատալով որ վախն ու ցաւը անցած են եւ հետեւանքն ու պատճառած անհանգստութիւնն ալ պիտի անցնին շուտով, այսինքն իրենց ատենին: Ի՞նչ գործ ունէիք երիքով. պարիսպները վաղուց ինկած չե՞ն արդէն. Տապանակը հո՞ն է միշտ՝ որ այս վտանգալից օրերուն գացեր էք

digitised by A.R.A.R.@

այնտեղ եւ փորձանք փնտռեր...: Եղածը եղած է սակայն, կը մնայ համբերութիւն, համբերութիւն եւ նորէ՛ն համբերութիւն ունենալ, որպէս հակա-Տաճքոն[125], որպէս հայ եւ որպէս եկեղեցական...: Եթէ դուք չէք կրնար՝ պիտի խնդրէի որ հրահանգ տայիք մէկուն ինծի յայտնել թէ ի՛նչպէս էք հիմա եւ ի՛նչ է իրական վիճակը ոտքին.- կը հարցնեմ մանաւանդ մտածելով Ձեր «շաքար»ին, որուն վրայ կը յուսամ որ ոեւէ ազդեցութիւն չ'ըներ այս արկածը:
Բարեւներ Օշականին եւ Ծահանին. Օշականէն նամակի մը առնելիքը ունիմ. ի՞նչպէս վերադարձաւ Բարիզէն, շիքցա՞ծ[126], փոխուա՞ծ արդեօք...:
Ընդունեցէք նոր տոմարով Նոր Տարիի մաղթանքներս
Ձերդ սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

26.

'Արեւ' Օրաթերք
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 4 Փետրուար 1938
Սիրելի Սրբազան,
Թէեւ նոր լուր մը չունինք բայց կը յուսամ որ Ձեր ապաքինումը անխափան կը շարունակէ: Հիւանդանո՞ց էք միշտ թէ վանք վերադարձած էք, այդ ալ չեմ գիտեր: Հարկաւ ցաւ չունիք սակայն եւ կրնաք կարդալ կամ գրել նոյն իսկ, արձակ կամ ոտանաւոր, յօդուած կամ գիրք: Եթէ այո՛ ատոնք պիտի ըլլան Ձեր ոտքին ձեռագիրները...:
Այստեղ Պատ[ուելի] Գօնսիլեան մը կայ, զոր կը ճանչնաք հաւանօրէն իր 'Արեւ'ի գրութիւններէն: 8-10 ամիսէ ի վեր, արդէն, հրաժարած է եղեր իր պաշտօնէն՝ իր կէս-համայնքին անկարութեան պատճառաւ, եւ դիմեր է Առաջնորդարան՝ փափաք յայտնելով քահանայ ձեռնադրուելու: Իրմէ ալ, դուրսէն ալ լսեցի որ Քաղ[աքական] Ժողովը, մասնաւորաբար Պ. Սէֆէրեան, համակիր գտնուեր են գաղափարին եւ ինք յուսադրուեր է: Բայց հակառակներ են, ու մինչեւ հիմա կը հակառակին եղեր Մամբրէ Եպս. եւ քահանաները, ուրիշ խօսքով՝ Կրօն[ական] Ժողովը: Պ. Գօնսիլեան (որ այլ եւս պատ[ուելի] չի ստորագրեր) ասկէ առաջ անգամ մը խնդրեց ինծմէ, յետոյ ետ առաւ խնդրանքը, հիմա նորէն կը խնդրէ՝ որ գործը Ձեզի յայտնեմ, որպէսզի, եթէ կը հաճիք, միջամտութիւն մը ընէք Մամբրէ Եպս.ին մօտ ու ընդունուի դիմումը: Կայ նաեւ սա պարագան, որ Պ. Գօնսիլեան, ամսէ ամիս սպասելով պատասխանի եւ քարոզչական պաշտօնի համար ուրիշ տեղեր դիմում չընելով՝ մնացած է նիւթական շատ նեղ վիճակի մէջ, իր կնոջ եւ երկու զաւակներուն հետ որոնք «անսուաղութեան մատնուած են» կ'ըսէ եւ կ'ըսէ թէ շուարած է ընելիքին մասին:
Արդ, ես ըրի ընելիքս. ուրախ պիտի ըլլայի լսելով Ձեր դատաստանն ու իրեն տալիք պատասխանս:
Ձերդ սիրով եւ մեծարանքով
Վահան Թէքէեան

27.

'Արեւ' Օրաթերք
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 9 Փետրվար 1938
Սիրելի Սրբազան,

digitised by A.R.A.R.@

Անմիջապէս կը պատասխանեմ հիմա ստացուած Ձեր նամակին, նախ վեցօրեայ – նամակիս ստացումէն վերջ այդչափ միայն կը մնայ – գաճ(աճ) համբերութիւն մը եւս մաղթելու եւ յետոյ Գօնսիւլեանին մասին Ձեր գրածին կատարելապէս համոզուած ըլլալս յայտնելու համար:

Հիմա պիտի ըսէք թէ ի՞նչ փոփոխամտութիւն է սա Թէքէեանինը, հազիւ քանի մը օրուան ընթացքին...: Բայց Ձեր յոգնեցուցիչ (Ձեզի համար) բացատրութիւններէն առաջ արդէն, ես ինքս տաք չէի կրօնական պաշտօնեայի մը շապիկ փոխելու պէս եկեղեցի փոխելու այդ առաջարկին՝ նկատելով մանաւանդ անոր սննդական պատճառը: Միւս կողմէ, թեկնածուին «զարգացած» ըլլալը բնաւ imposer չէր ըներ ինձի[127], դատելով իր 'Արեւ'ի յօդուածներէն եւ հրապարակային խօսքերէն: Իսկ իր կողմէ այդ «զարգացումը» մէջբերելով՝ «Մամբրէ Եպս.ը եւ քահանաները չեն ուզեր կոր որովհետեւ կը վախնան թէ շուք կը ձգեմ իրենց վրայ» խօսքը գոր քանիցս կրկնեց, ամենագէշ տպաւորութիւն ըրաւ վրաս ու կարծեմ յիշած էի զայն Ձեզի, դիտմամբ, որպէսզի ճանչնաք անձը:

Նոյնքան գէշ տպաւորուեցայ ինձի գրած վերջին նամակին այն բառերէն՝ թէ յոյս տուեր են իրեն եւ հիմա *անօթի մնացած է* որովհետեւ այդ յոյսին վրայ հիմնուելով ուրիշ քարոզչական պաշտօն չէ փնտռած, որով ... պէտք է coûte que coûte[128] հայ եկեղեցիէն ներս մտնէ իբրեւ քահանայ: Ծեռնադրութեան մասին չէ խօսած կամ գրած ինձի, իրաւամբ անձեռնհաս նկատելով զիս այդ մասին, երբ կ'երեւայ թէ ինքն ալ ինձմէ աւելի versé[129] չէ եղեր հարցին մէջ:- Կայ միայն կէտ մը. սա՛ թէ Ձեզի գրելէս վերջ մէկը հաւաստեց ինձի, որ Մամբրէ Եպս. համամիտ է եղեր զինք ընդունելու, այդպէս ըսեր է, եւ քահանաներն են եղեր միայն հակառակողները: Ասիկա անշուշտ սխալ է, բայց պէտք էր սկիզբէն կտրուկ ըլլալ, յոյս չներշնչել իրեն, Ձեզի գրել աւելի կանուխ եւ հաղորդել իրեն Ձեր պատասխանը:- Կը թուի թէ մարդը առաւելապէս զոհն է անտանելի Գարեանին, որ մէկ կողմէ՝ իրեն հաւ[ա]տացուցած է թէ հայ եկեղեցին պէտք ունի իրեն եւ գրկաբաց պիտի ընդունի զինք, ու միւս կողմէ՝ աս ու ան տեսնելով անոնց քաղաքավար խօսքերը իբրեւ հնչուն դրամ առած ու անցուցած է պատուելիին:- Այսուհանդերձ, իրաւունք ունի այս վերջինը երբ իր եւ իւրայնոց «անստաղութեան» պատասխանատու կը բռնէ մերինները, բա՛ն մը որուն առջեւ չենք կրնար մարդկօրէն անտարբեր մնալ:

Երկար գրեցի՝ Ձեզի ընթերցման նիւթ հայթայթելով տաղտուկնիդ փարատելու համար առաւելապէս, դրդուած Ձեր նամակէն: A propos[130], Էօժէն Քաբագեանի[131] գոքանչ-մայրը՝ Տիկ. Մսիրեան, անցեալ շաբթու ինկած է Ձեզի պէս եւ սրունքը՝ վերէն, կոտրած: Բժիշկը ըսեր է որ տեղին եւ յառաջացած տարիքին պատճառաւ կարելի չէ բան մը ընել. անընդհատ կը պոռայ եղեր ցաւէն. կը տեսնէք որ մխիթարութեան մեծ պատճառ ունիք դուք:

Ձերդ մեծաւ սիրով եւ յարգանօք

Վահան Թէքէեան

Յ.Գ. Այս նամակը գրելէս վերջ տեսայ որ 'Արեւ'ի այսօրուան խմբագրականը Գօնսիւլեանի պաշտպանութիւնը կ'ընէ հազիւ բօղարկուած ձեւով եւ մեզի համար շատ անախորժ եղանակաւ մը[132]: Դժբախտաբար եղածը եղած է. մե՛ղք որ նամակնիդ օր մը առաջ չհասաւ:

28.

‘Արեւ’ Օրաթերք
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 13 Ապրիլ 1938
Սիրելի Սրբազան,
Երկու պարտականութիւն, իրարու ներհակ, միասին կը կատարեմ:
Նախ կը խնդակցիմ Ձեզի՝ Ձեր բուժման եւ հիւանդանոցէն ելքին առիթով: Կը յուսամ որ մնացեալ անուժութիւնն ալ շուտով կ’անցնի եւ կրնաք ըստ առաջնոյն զբաղիլ Ձեր ամէն կարգի աշխատութիւններով, որոնց մէջ նստիլ-ելլելը, երթալ-գալը իրենց անհրաժեշտ տեղը ունին եւ պիտանի են առողջութեան համար:
Յետոյ կը ցաւակցիմ Վեհ. Տ. Խորէն Կաթողիկոսի[133] հանգստեան առթիւ: Ես եւս մեծ ցաւ զգացի թէ՛ անձնապէս ծանօթ ըլլալուս պատճառաւ եւ թէ մտածելով ապագային: Կը մաղթեմ որ յաջորդութիւնը ամենաքիչ վնասով ապահովուի՝ Աթոռին եւ ազգին համար:
Ներփակը կը խնդրեմ որ հաճիք Շահանին յանձնել. շատ-շատոնց է որ լուր չունիմ ոչ իրմէ եւ ոչ Օշականէն. մինակ եմ. ջանք մըն է ասիկա խօսելու, ուրիշ ոչինչ:
Գրական հանդէսին գործը նոր դժուարութեան մը հանդիպեցաւ. մազ կը մնայ որ վերջնականապէս ետ քաշուիմ[134]:
Ձերդ սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան
Յ.Գ. Հաճնկեանը[135] որ հոս էր քիչ առաջ եւ ուզեց գիտնալ թէ ո՛րի կը գրեմ, խնդրեց որ իր որդիական խորին յարգանքները յիշեմ Ձեզի:

29.

‘Արեւ’ Օրաթերք
Քաղաքական եւ Գրական
Գահիրէ, 2 Յունիս[136] 1938
Սիրելի Սրբազան,
Այսօր առի Ձեր 30 Յունիս թուակիրը եւ կը փութամ պատասխանել:
Ամերիկայի Սամուէլ Յ. Թումայեանը[137] տեղւոյն (Նիւ Եորք) Թումայեան լաւ բահանային որդին է, ‘Պայքար’ի աշխատակից եւ ‘Արեւ’ի թղթակից, կարծեմ դեռ բաւական երիտասարդ՝ որ սակայն արագօրէն հասունցնալու վրայ է: Ես ալ ստացայ իր հրատարակելիք ‘Ամերիկա[հա]յ Տարեցոյց’ին[138] համար աշխատակցութեան հրաւէր մը քանի մը օր առաջ:
Գալով Ձեր «խորհրդապահօրէն» գրածին՝ կ’երեւայ պէտք զգացած էք այդ խորհուրդը տալ ‘Յուսաբեր’ի վերջին խմբագրականները կարդալով: Եթէ պատասխանեմ իսկ անոնց՝ պէտք չունիմ հարկաւ մարդը փառաբանելու ու պիտի չընէի ատիկա: Ի՞նչ տեսակ են, սակայն, իր մեղքերը. քաղաքակա՞ն թէ ... թեթեւական. ահա՛ թէ ի՛նչ զիս կը հետաքրքրէ ու պիտի խնդրէի որ այդ մասին զիս քիչ մը լուսաբանէք:
Առողջ ... չեմ դժբախտաբար. հազիս վրայ աւելցաւ նաեւ այս տարի էքզէմա[139] մը ականջիս (հիմա միւսին ալ) ետին, որ նաեւ մէջը անցնելու վրայ է. ունէի արդէն երեսիս եւ գլխուս բերուըտուքը՝ Բարիզի *զօնա*յէն մնացած, որուն

կարծես հետեւանքն է էքզէմաճ. շատ կը նեղէ՝ մանաւանդ այս տաքին եւ աշխատանքին մէջ:
Դուք լաւ էք յուսամ. երկոտանի՞ նորէն՝ թէ եռոտանի տակաւին. խռովութիւնները մտահոգիչ են[140]. թերթերը կարդալով կը մտածեմ միշտ մերոնց ու ձերոց որ քաղաքէն կ'անցնին կը դառնան. Շահանն ու Օշականը ո՞ւր կը բնակին արդեօք. ո՞ւր է Շահանին ընտանիքը. Օշականին առողջութիւնը իրա՞ւ սպառնալից է՝ ինչպէս ինք կը գրէր՝ թէ իր ծանօթ վախկոտութիւնն է միայն:
Սիրով եւ յարգանքով
Վահան Թէքէեան

30.

Գահիրէ 6 Օգոստոս 938
Սիրելի Սրբազան,
Կը յուսամ որ առողջութիւննիդ լաւ է միշտ եւ շատ չէք ազդուիր տէռոռիզմի դէպքերէն: Առջի օր Տամատին առջեւ ըսի եւ զղջացի՝ որ մեր ամբողջ յեղափոխական գործի շրջանը որով կը պարծենանք, Պաղեստինի մէկ շաբաթը չ'արժեր: Ճիշդ է սակայն:
Այս երկտողը կը գրեմ՝ Ձեզի յայտնելու համար որ յառաջիկայ ձմեռ որոշած ենք Տամատին յորելեանը տօնել. ատոր համար գրքոյկ մը պիտի հրատարակենք նախապէս, իսկ գրքոյկին համար խորհեցանք որ դուք իր կենսագրութիւնը առած էք ժամանակին, որ կրնայ շատ օգտակար ըլլալ գրուելիքին[141]: Խեղճ Տամատը շատ պիտի յոգնէր եւ պիտի չկրնար, արդէն, նոյնը եթէ ուզէինք նորէն պատմել տալ այսօր: Խնդրեմ, կը հաճի՞ք ըսել թէ ո՞ւր է այդ կենսագրութիւնը, հո՞ւ թէ հող. եթէ հոս է՝ թերեւս կրնանք առնել առաջնորդաբանէն, առանց Ձեզի յոգնութիւն տալու. եթէ հող է՝ կրնա՞ք ընդօրինակել տալ եւ ղրկել ինծի: Կանխաւ մեծ շնորհակալութիւն:
Միշտ սիրալիր բարեւներ բարեկամ հարց եւ տիարց
Ձերդ խորին յարգանքով եւ սիրով
Վահան Թէքէեան
Յ.Գ. Ահաւասիկ, 'Սիոն'ին համար, Պոտլէռէն[142] քարգմանութիւն մը[143], իբրեւ բերան-փոխ Ժան Էքառի[144]...

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Մամուլի Մէջ Տպուած եւ Անտիպ Երկեր եւ Նամակներ Վահան Թէքէեանէն*, Պէյրութ, 1987, էջ 246-247:
[2] Վահան Թէքէեան, *Ամբողջական Երկեր, Հատ. 3*, Գահիրէ, 1949, էջ 41:
[3] Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդ Թորգոմ Արք. Գուշակեան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքական Աթոռը ստանձնելու համար Երուսաղէմ կը ժամանէ 26 Նոյեմբեր 1931ին: Իր պաշտօնը կը հաստատուի Պաղեստինի մէջ անգլիացի Քարձր Քոմիսէր Սըր Արթըր Կրինֆիլտ Ուոքըրի պաշտօնատան մէջ ընթերցումովը Ճորճ Ե. թագաւորին հաստատագրին, 1 Դեկտեմբեր 1931ին:
[4] Ամէն բան լաւ է, երբ լաւ կ'աւարտի (ֆրնս.):
[5] ... Երբ լաւ կը սկսի (ֆրնս.):
[6] Հաւանաբար կապ մը կայ յիշատակեալ տիկնոջ եւ Տիրան Իսկիկեանի միջեւ: Տիրան Իսկիկեան՝ բանաստեղծ եւ արձակագիր Լեւոն Զաւէն Սիրմէլեանի դասընկերը, Զմիւռնիոյ պարպումին հետեւանքով տարուած էր Գորֆուի որբանոցը եւ հովանաւորեալն էր Թէքէեանի: Թէքէեան անոր հետ ունեցած է նամակագրական

digitised by ԱՐԱՐ

կապ եւ զայն նկատած է *«գրական չատ լաւ խմոր մը»* (*Միրակարօտ Հոգիներ, Լեւոն Չաւէն Միրմէլեանին եւ Վահան Թէքէեանին Փոխանակած Նամակները*, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան, հրատարակութիւն Կարապիս Լ. Նազարեան Հիմնադրամի, Ուոլթիէմ, 1998, էջ 38):

[7] Փրոֆ. Սանճեանի հրատարակած նամակներէն կը պարզուի թէ Վահան Թէքէեան սկսած է բժշկական խնամքի ենթարկուիլ գէթ 1932ի Յուլիսէն՝ աչքի հիւանդութեան եւ առողջական այլ խնդիրներու բերումով: Հետեւաբար՝ ակնարկութիւնը աչքակապին:

[8] *Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգային Հիւանդանոցի*. «Անտառին Աստուածամայրը» բանաստեղծութիւնը հրատարակուած է *Տարեցոյցին* 1933 տարուան 15-16րդ էջերով:

[9] Մեսրոպ Արք. Նարոյեան (1875-1944)՝ որ եղած է Արմաշի Դպրեվանքին վերջին տեսուչը, Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուած էր 1927ին:

[10] Գահիրէ, այն վայրը, ուր կը գտնուէր Ազգային Առաջնորդարանը:

[11] Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանի 1925ի շրջանաւարտներէն, որ յետագային հաստատուած է Փարիզ:

[12] Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան (ՌԱԿ) եգիպտոսի պաշտօնաթերթը, որ հրատարակուիլ սկսած էր 1915ին, Թէքէեանն ունենալով իբրեւ հիմնադիր-խմբագիր:

[13] Տենդ եւ գլխացաւ պատճառող բշտիկաւոր ցաւով մաշկաբորբ: Թէքէեանի յետ մահու հրատարակուած չափածոյ գործերուն մէջ կայ «Ջօնա» խորագրով երեք վեցական տողանոց տուներէ բաղկացած փորձ մը, որ կը պատկերէ հիւանդութեան հետեւանքները.- ցաւ՝ սաստիկ լոյսէն, աղմուկ՝ գլխուն մէջ, հակառակ անկէ դուրս տարածուող լռութեան, դիմային տեսք մը՝ որ սարսափ կը պատճառէ զինք այդ վիճակին մէջ տեսնող մանուկներու:

[14] Օննիկ եւ Շահան Պէրպէրեան եղբայրները 1924ին Գահիրէի մէջ կեանքի կը կոչեն իրենց հօր՝ Ռեթէոս Պէրպէրեանի՝ 1876ին Պոլիս հիմնած Պէրպէրեան Վարժարանին համանուն նոր վարժարան մը, որ 1932ին կ'անցնի Թորգոմ Արք. Գուշակեանի պատուակալ նախագահութեամբ կազմուած նոր խնամակալական մարմնի մը հովանիին ներքեւ՝ ապահովելու համար վարժարանին գոյատեւումը, Պէրպէրեան եղբայրները պահելով տնօրէնի իրենց պաշտօնին վրայ:

[15] Պօղոս Նուպար՝ հիմնադիրը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ), ընդառաջելով Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդ Թորգոմ Արք. Գուշակեանի կոչին, Հելիոպոլիս արուարձանին մէջ 1924ին հոգացած էր կառուցումը Նուպարեան Ազգային Վարժարանին: 1932-33՝ տեսչական մարմին մը վարած է դպրոցին վարչական գործերը, իսկ 1933-34ին տեսչութիւնը վստահուած է Յովսէփ Գույումճեանի, որ նախապէս, 1911էն տնօրէնն էր ՀԲԸՄ Վանի Վարժապետանոցին, երբ վրայ կը հասնէր Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը:

[16] Նախ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան եւ ապա ՌԱԿի Փարիզ հրատարակուող պաշտօնաթերթը (1920-1950, ընդմիջումով):

[17] 19 Մարտ 1933ին Ամերիկայի ընծայարանին մէջ Շահէ Եպսկ. Գասպարեանի նախագահութեամբ տեղի ունեցած է Թէքէեանին նուիրուած գրական երեկոյթ մը, որուն ընթացքին Սարգիս Ապտալեան ներկայացուցած է բանաստեղծ Թէքէեանը: Շահէ Եպսկ. իր փակման խօսքին մէջ արտայայտուած է Թէքէեանի բարութեան եւ համեստութեան մասին:

[18] Շահէ Եպսկ. Գասպարեան (1882-1935)՝ տարիներով Պոսթոնի մէջ, Մ. Նահանգներ, հովուութիւն կատարելէ ետք, Սահակ Ա. Կաթողիկոս Խապայեանի կողմէ 1930ին հրաւիրուած էր պաշտօնավարելու Ամերիկայի նորահաստատ դպրեվանքին մէջ: Մինչ այդ տակաւին ծայրագոյն վարդապետ, եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր 1931 Մայիս 24ին: Այդ առիթով Գուշակեան Պատրիարք յատկապէս Երուսաղէմէն Ամերիկա գացած էր որպէս ուսուցիչը Շահէ վարդապետի եւ ձեռնադրութեան

digitised by A.R.A.R.@

ընթացքին կատարած խարտաւիլակի պաշտօնը: Սահակ Ա. Կաթողիկոս Խապայեան կարճ պահ մը եղք իրեն շնորհած էր արքութեան տիտղոս:

[19] Սարգիս Ապտալեան, իր բանաստեղծի եւ գրադատի անունով ծանօթ որպէս Վահէ-Վահեան (1908-1998):

[20] Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեան (1868-1947)՝ պատրիարքն էր Թուրքիոյ հայոց երբ Թուրքիոյ օրուան վարիչները կը գործադրէին Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ զինք կ'աքսորէին Իրաք: 1923ին հրաժարելէ ետք պատրիարքութենէն, ան գործօն դերակատարութիւն մը պիտի ունենար Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան հիմնադրութեան գծով Կիպրոսի մէջ, իսկ 1932ին կոկորդի վիրահատութեան մը հետեւանքով խօսելու կարողութիւնը կորսնցնելով պիտի քաշուէր ազգային-եկեղեցական բեմէն, իր յուշերուն Գահիրէի մէջ հրատարակութեան օրերուն աչքերը փակելու համար Պաղտատ:

[21] Իրաւաբան Տելեմաք պէյ Թիւթիւնճեան եղած է անդամ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մինչեւ իր հրաժարումը անկէ 1927ին, ըմբոստանալով կուսակցական վարիչներու որդեգրած ուղղութեան դէմ: Վարած է Գահիրէի մէջ պարսկական հիւպատոսի պաշտօնը եւ տարիներով անդամակցած Թեմական ու Քաղաքական ժողովներուն:

[22] Վահան Թէքէեանի քառասնամեայ գրական գործունէութիւնը նշելու նպատակով Յոբելենական Մարմինը կազմուած է 1933 Յունիսին ՀԲԸՄ Փարիզի մատենադարանի սրահին մէջ, պատուոյ նախագահութեամբը Աւետիս Ահարոնեանի, Տիգրան Կամսարականի, Արշակ Չօպանեանի եւ չորս ուրիշներու:

[23] *Մէր* քերթողագիրքը: Վահէ-Վահեան *Միտք*ի 1933ի 9րդ թիւով հատորին մասին պիտի ստորագրէր գրախօսական մը, որմէ հատուածներ պիտի արտատպուէին Թէքէեանի գրական գործունէութեան քառասնամեակին նուիրուած գրքոյկին մէջ (տե՛ս՝ *Յոբելեան Վահան Թէքէեանի Քառասնամեայ Գրական Գործունէութեան*, հրատարակուած Կեդր. Յանձնախումբին կողմէ, Փարիզ, 1933, էջ 67):

[24] Արշակ Չօպանեան (1872-1954)՝ գրագէտ, գրադատ, «հայ մշակոյթի դեսպան» եւ մասամբ նոցին: Տեղին է նշել թէ ՌԱԿի անդամագրուած երկու գաղափարակիցներուն՝ Չօպանեանի եւ Թէքէեանի, յարաբերութիւնները ձգտեալ վիճակ մը ստացած էին Չօպանեանի յոբելեանի նշման շրջանին, քանի որ Թէքէեան կը գտնէր թէ Զմիւռնիոյ աղէտն ու իր հետեւանքները դարմանելու հարկին տակ դրուած սփիւռքահայ հաւաքականութիւններու համար անտեղի ճիգի վատնում մը պիտի ըլլար գաղութէ գաղութ կատարելի յոբելեանի մը կազմակերպումը:

[25] Փարիզի մէջ Չօպանեանի հրատարակած ազգային, գրական, գեղարուեստական ամսագիրը, որ երկու ընդմիջումներով լոյս տեսած է 1911-1949ին:

[26] Վահան Թէքէեան, *Մէր*, քերթուածներ 1919-1933, Փարիզ, 1933, 132 էջ: *Հոգեր, Հրաշալի Յարութիւն* եւ *Կէս Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս* հատորներէն ետք Թէքէեանի չորրորդ ժողովածուն:

[27] Յովհաննէս Պօղոսեան (1889-1972): Ուսումով իրաւաբան, ՌԱԿ գործիչ Պօղոսեանի անունը կապուած կը մնայ զանազան օրաթերթերու եւ պարբերաթերթերու՝ իբրեւ խմբագիր եւ երբեմն ալ հիմնադիր: Պօղոսեան *Արեւ*ի խմբագրութիւնը վարած է 1932-1938ին որոշ ընդմիջումներով:

[28] ՀԲԸՄը: Թէքէեան մօտիկ եղած է Միութեան եւ անոր հիմնադիրներուն, եւ անոր զանազան մարմիններուն աշխատակցելով հանդերձ, անհրաժեշտ պարագային հրապարակաւ քննադատած է անոր վարիչներն ու առաջարկներ ներկայացուցած անոնց, որպէսզի Միութիւնը յարատեւօրէն իր ուշադրութիւնը գամուած պահէ սփիւռքի հայոց ազգային դիմագիծի պահպանման: 18 Հոկտեմբեր 1936ին, Պէյրութի մէջ Թէքէեանի ի պատիւ սարքուած գրական երեկոյթի ընթացքին, բանաստեղծը խօսք առնելով ի միջի այլոց ըսած է. *«ՀԲԸՄ Միութեան ջերմօրէն փարողներէն եւ հիացողներէն մէկն եմ, որու գործունէութեան մասին գրած եմ*

որքան գնահատական նոյնքան ալ քննադատական յօդուածներ։ Սակայն Միութեան բարեկամներուն եւ հակառակորդներուն տարբերութիւնը սա՛ է թէ մենք կ՚ուզենք որ Միութիւնը ո՛չ թէ լճանայ, այլ միշտ վերանորոգուի, իր սխալները սրբագրէ աւելի անթերի կերպով կարենալ ծառայելու համար մեր բազմաչարչար ազգին» (*Արեւ*, Գահիրէ, 26 Հոկտեմբեր 1936)։

[29] Վարժութիւն դարձած սովորութիւն (ֆրնս.)։

[30] 1923ին Գաբրիէլ Լազեանի արտօնատիրութեամբ հիմնուած եւ ամսոր համախմբագրութեամբ հրատարակուած օրաթերթ։

[31] 1932ին Ռումանիոյ մայրաքաղաքին մէջ լոյս տեսած եռօրեայ՝ Յակոբ Ե. Սիրունիի (1890-1973) խմբագրութեամբ։

[32] Շաւարշ Միսաքեանի կողմէ 1925ին հիմնադրուած եւ խմբագրուած օրաթերթ։ Քիւնախնդիր լռութիւնը կը բացատրուի ՀՅԴ-ՌԱԿ պատկանելութիւններով, *Յառաջը* ըլլալով ՀՅԴի ուղեգիծին հետեւող թերթ, մինչ Թէքէեանը ըլլալով ՌԱԿ կեդրոնական դէմքերէն մին։

[33] Գահիրէ լոյս տեսնող *Յուսաբեր* օրաթերթը պաշտօնական խօսափողն էր ՀՅԴի եւ Թէքէեան յաճախ խայթոցներու կ՚ենթարկուէր ամսոր խմբագիրներէն ու աշխատակիցներէն իր ազգային-քաղաքական ներհակ կեցուածքներուն համար ... յաճախ փոխադարձելով այդ խայթոցները։ Թերթը չէր վարանած իր խմբագրական սիւնակով Թէքէեանը խստագոյն անուանարկման ենթարկել, երբ ան 1931ին *Արեւի* մէջ ստորագրած էր իր ընշանաւոր յօդուածաշարքը հայեւթուրք յարաբերութիւններու մասին, եւ այնուհետեւ ալ շարունակած էր իր խայթոցները, մինչեւ իսկ յանդգնելով Թէքէեանը արիւնակից ներկայացնել Թալեաթի։ Պէտք է նշել թէ Թէքէեանի պահանջներուն տեղի տալով, *Յուսաբեր* հրապարակած էր լուսաբանութիւն մը, յետս կոչելով անարգական վերագրումը (*Մամուլի Մէջ* հատորին «Նամականի» եւ «Յաւելուած» բաժիններուն մէջ)։

[34] Աներեսիկ ակնարկել ծանուցումին բովանդակութիւնը. *«Լոյս տեսաւ վահան Թէքէեանի ՄԷՐ քերթուածներ (1919-1933)։ Թէքէեանի այս նոր հատորը ունի 130 մեծադիր էջեր եւ կը բովանդակէ 90ի չափ բանաստեղծութիւններ։ Գինն 12 ֆրանք (վճարումը կանխիկ)։ Գրավաճառներուն 25 առ 100 զեղչ։ Դիմել հեղինակին՝* 22, Rue Saint Sulpice, Paris (6)։ *Ստանալու համար այս գիրքը դիմել՝ Արշամ Տատրեանի, 29 Րիւ Ֆակկալա, Գահիրէ»*։

[35] Չարչարանք (ֆրնս.)։

[36] Գրական-հրապարակագրական հակումներու տէր Գեղամ Ֆէնէրճեան (1903-1986), որ կը վայելէր սրտակցութիւնը Շահան Շահնուրի, յետագային պահ մը պիտի վարէր Փարիզի *Ապագայ* թերթին խմբագրութիւնը։ Եղած է անդամ Թէքէեանի յոբելեանին նշման Կեդրոնական Յանձնաժողովին։

[37] Երուանդ Տէր Անդրէասեան (1865-1945)՝ բանասէր, հրապարակագիր եւ թարգմանիչ։ Վարած է խմբագրութիւնը զանազան թերթերու։ Ի՛նք է առաջին հայացնողը Ֆրանց Վերֆէլի *Մուսա Լերան Քառասուն Օրերը* հանրածանօթ գործին։

[38] Արամ Անտոնեան (1885-1952)՝ եղած է մեղուաջան աշխատող մը եւ իր լուման բերած հայ արձակին, երգիծագրութեան, դասագիրքերու պատրաստութեան, հրապարակագրութեան, բանասիրութեան եւ պատմագրութեան, վերջին պարագային յատկապէս հակելով Հայկական Ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթերու վրայ։ Վարած է Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի տնօրէնութիւնը։

[39] Քիմիագէտ եւ գիւտարար Առաքել Չաքրեան (1885-1954)։ Ի դէպ, տեղին է նշել թէ 1934ի Փետրուար 11ին Փարիզի մէջ տեղի ունեցած Թէքէեանի յոբելեանի հանդիսութեան ընթացքին Չաքրեան ինք ընթերցած է այդ առիթով ստացուած ուղերձներն ու շնորհաւորական հեռագիրները, Յոբելենական Կեդրոնական Յանձնաժողովի ատենադպիրի հանգամանքով։

digitised by A.R.A.R.@

[40] Փարիզի հարաւարեւմտեան արուարձաններէն մին:
[41] Վարձու յարկաբաժին (ֆրնս.):
[42] Գէորգ Աբուլեան (1856-1933)՝ պատմաբանասիրական յօդուածներու հեղինակ եւ կրթական մշակ. հիմնական դերակատարութիւն ունեցած է Կարնոյ Սանասարեան Վարժարանի հիմնադրութեան մէջ, ուր եւ պաշտօնավարած է մինչեւ 1912:
[43] Հրանտ Սամուէլ (1891-1977)՝ գրավաճառ եւ հրապարակագիր, տէրը՝ Փարիզի Արեւելեան Գրատան:
[44] Միհրան Տամատեան (1863-1945)՝ յեղափոխական եւ կուսակցական գործիչ, ուսուցիչ, հեղինակ յեղափոխաշունչ երգերու: Կիլիկիոյ ակնբարբ մը տեւած անկախութեան հռչակման դարբիններէն եւ առաջին ու վերջին վարչապետն անոր: Թէքէեանի մահուան առիթով ձեռնարկած է յօդուածաշարքի մը *Արեւի* մէջ, բայց վերահաս մահը ընդհատած է զայն:
[45] Վճարագիր (ֆրնս.):
[46] Ակնարկութիւն բանաստեղծ Ալեք Գլըճեանի (տե՛ս՝ *Վահան Թէքէեան Նամականի*, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Աւետիս Գ. Սանճեան, Հրատ. Թէքէեան Մշակութային Միութեան, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 353-354):
[47] Ազգային վիճակահանութենէն (ֆրնս.):
[48] Իրերայաջորդ թուաշարք (ֆրնս.):
[49] 16 Հոկտեմբեր 1933 թուակիր նամակը, որ լոյս տեսած է Թէքէեանի քառասնամեայ գրական գործունէութեան յոբելենական գրքոյկին 8էն 10րդ էջերով, ուղղուած է Լեւոն Կիւմիւշկերտանի՝ ատենապետ Յոբելեանի Կեդրոնական Յանձնաժողովին, յատկապէս շեշտելով Թէքէեանի *«պարկեշտ եւ ազնիւ մարդու նկարագիրը»*, որպէս տիրական գիծ, որ իր դրսեւորումը գտած է գրագէտին, հրապարակագրին, ուսուցչին, գործիչին եւ ազգային դէմքին գործունէութեան մէջ:
[50] Յակոբ Օշական կամ Քիւֆէճեան (1883-1948)՝ արեւմտահայ գրաքննադատութեան տիրական դէմքը:
[51] Օշական Յոբելենական Յանձնախումբին ղրկած է Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ Թէքէեանի մասին իր ներկայացուցած դասը, որմէ հատուած մը լոյս տեսած է վերոյիշեալ գրքոյկին 11-15 էջերով:
[52] Օշական, տէր իր խոստումին, ընդլայնած է զայն եւ ընդլայնուած աշխատութիւնը ներկայացուցած՝ Դուրեան Մրցանակին: Գրագէտ Միքայէլ Ս. Կիւրճեան, քննելով ձեռագիրը, զայն արժանի նկատած է մրցանակին եւ Թարգմանչաց Տօնին առիթով Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանի կողմէ իրապէս աշխատութիւնը յայտարարուած է երկամեայ մրցանակին 1936 տարուան 4 մրցանակակիրներէն մէկը: Ուսումնասիրութիւնը ցարդ կը մնայ անգտանելի: Յոբելենական գրքոյկին մէջ օգտագործուած դասը - իր ամբողջութեամբ - մեր կողմէ հրատարակուած է 1985ին (Յակոբ Օշական, *Վահան Թէքէեան*, Պէյրութ, 1985, Հրատ. ՀԲԸՄիութեան Վահրամ Ապտալեան Հիմնադրամի): Կորուսեալ ուսումնասիրութեան մասին մանրամասնութիւններու համար տեսնել յիշեալ գործին 15-22 եւ121-129 էջերը:
[53] Վաւերագրեր (ֆրնս.):
[54] Գրիգորիս Եպս. Պալաքեան կամ Պալագեան (1879-1934)՝ հանրածանօթ իր *Հայ Գողգոթան* գործով, 1925ին Գէորգ Ե. կաթողիկոսին կողմէ նշանակուած էր հայրապետական պատուիրակ Եւրոպայի հայոց: *«Երկու տարի եռոք Պալաքեան ձեռնթափ ըլլալով գործէ քաշուեր էր եւ ինքնագլուխ կերպով, առանց Մայր Աթոռի հաւանութեան, Մարսիլիոյ առաջնորդ կարգեր էր ինքզինք, այդ պաշտօնին վրայ մնալով մինչեւ 1934, երբ դաշնակցական կուսակցութեան համակիրներ ստիպեր էին հրաժարեցնել զինք իր պաշտօնէն»* (Ջաւէն Ա. Քհնյ. Արզումանեան, *Ազգապատում*, Դ. հատոր, Բ. գիրք (1930-1955), Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Մատենաշար, 1997, էջ 75): Թէքէեան յատկօրէն վերապահութիւն մը ունի Պալաքեանի անձին ու նկարագրին

digitised by ARAR®

նկատմամբ: Կը թուի թէ Թէքէեան ի մտի ունի «պալա» արաբերէն բառը, որ աղետ կամ փորձանք կը նշանակէ:

[55] Բարգէն Աբոռակից Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան (1868-1936):

[56] Մեսրոպ Ժամկոչեան (1881-1935)՝ որպէս հոգեբան վկայուած է Ուտրի Քլարք Համալսարանէն, Միացեալ Նահանգներ, 1914ին պահ մը վարած է խմբագրութիւնը Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան *Ազգ* թերթին, 1914-1917 եղած է տնօրէնը Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան Ազգային Վարժարանին, ապա ազգային եւ կրթական պաշտօններով դեգերած է Ատանայէն մինչեւ Կիպրոս, Երուսաղէմ, Դամասկոս եւ Պէյրութ, ուր եւ մահացած է:

[57] Յարութիւն կամ Արթին Ամիրա Պեզճեան (1771-1834)՝ վարած է Օսմանեան Կայսրութեան Պալատական Գանձի վերատեսչութիւնը եւ նկատուած իր ժամանակի կարեւորագոյն ազգային բարերարներէն մին: Իր նուիրատուութեամբ է որ 1834ին կեանքի կոչուած է Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցը, որ կը գործէ մինչեւ այսօր: Հոմանիշ դարձած է բարեգործութեան:

[58] Մամլոյ հաղորդագրութիւն մը կը յայտնէ թէ Երուանդ եպիսկոպոս Փերտահճեան իբրեւ «Կաթողիկոսական Քննիչ» մեկնած է Լիոն՝ թեմին կազմակերպութեամբ զբաղելու համար: Ճիշդ այս շրջանին Եուանդ Եպս. ընտրուած էր Պուլկարիոյ Հայոց Առաջնորդական Տեղապահ:

[59] Առաքելութիւն (արեւելահայոց կողմէ գործածուող օտարաբանութիւն):

[60] 1932ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան որպէս պաշտօնական հրատարակութիւն Բարգէն Աբոռակից Կաթողիկոսի խմբագրութեամբ հրատարակուիլ սկսած պարբերաթերթը: Չեռքի տակ չունենալով հատաքածոն, չկրցանք ստուգել թէ ակնարկութիւնն ինչի եւ որո՞ւ կը վերաբերի ստուգիւ:

[61] Սահակ Ա. Խապայեան կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ (1849-1939): Ինք էր որ տեղահանեալ կիլիկեհայութեան հետ տեղահանեալ Կիլիկեան Աթոռը վերահաստատելու աշխատանքին լծուեցաւ նախ Հալէպ եւ ապա Անթիլիաս, Լիբանան:

[62] Դաշնակցութեան կողմէ հնչակեան Միհրան Աղազարեանի սպանութեան վաղորդայնին, Պէյրութի ֆրանսատառ *L'Orient* օրաթերթը իր 20 Հոկտեմբեր 1933ի թիւով հայ ընթերցողները հրաւիրեր էր պատասխանելու հարցարանի մը՝ ի միջի այլոց շօշափելով այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին միջհայկական կուսակցական յարաբերութիւնները եւ հայոց ընթացքը գիրենք հիւրընկալած երկիրներու՝ ի մասնաւորի Սուրիոյ եւ Լիբանանի հանդէպ: Տամատեանի պատասխանները *L'Orient* հրատարակեր է իր 4 եւ 8 Նոյեմբերի թիւերով: Այդ պատասխանները *Արեւ* թարգմանաբար տուեր է 4 Դեկտեմբերի եւ յաջորդող երեք թիւերով «Հարցարան Մը Սուրիոյ Հայութեան Մասին Եւ Պ. Մ. Տամատեանի Պատասխանը» խորագրով: Հոն Տամատեան կ'ընդգծէ թէ թերթը սխալ մը թոյլ տուած է հայկական պարագան նոյնացնելով հրէականին, եւ յստակացնելէ ետք թէ հայերը ունեցած են եւ ունին հայրենիք մը, կ'աւելցնէ. *«Հայերը ազգային ոչ մէկ պահանջք ունին այն երկիրներուն մէջ, որոնք իրենց հայրենիքէն դուրս կը մնան եւ ուր հիւրընկալուած են»*:

[63] Կը թուի թէ «Մահուան» խորագիրը կրող բանաստեղծութիւնը, որ լոյս տեսած է *Միտք*ի 1934ի Փետրուարի թիւով (էջ 44), Թէքէեանը յաջողած է ղրկել այս նամակին հետ:

[64] Արձակագիր, հրապարակագիր, խմբագիր եւ կուսակցական գործիչ Անդրանիկ Անդրէասեան (1909-1996)՝ գանազան առիթներով հրապարակաւ անդրադարձած է գաղափարակից Թէքէեանի գրականութեան, զգացնելով իր սէրը հանդէպ քերթողին ու անոր գործին:

[65] Հայկ Պէրպէրեան (1887-1978)՝ բանասէր, հրատարակիչ խմբագիր *Revue des Études Arméniennes* հանդէսին: Վարած է Հայ Ազգային Պատուիրակութեան քարտուղարի պաշտօնն ու մօտէն գործակցած Պօղոս Նուպարի եւ ՀԲԸՄի ղեկավար մարմիններուն հետ:

[66] Սուրբ Պողիկտոս Մելիտինացի (մահ. 259ին), ըստ քրիստոնէական աւանդութեան, եղած է Վալերիանոս կայսեր օրով հռովմէական բանակի սպայ եւ նահատակուած Պատմական Հայաստանի Մելիտինէ քաղաքին մէջ: Փիէր Քորնէյ, ներշնչուած նահատակին կեանքի պատմութենէն, 1642ին գրած է իր *Պողիկտոս* ողբերգութիւնը, զոր 1878ին Շարլ Կուինօ վերածած է օփերայի: Օշական Թորգոմ Արք. Գուշակեանի թարգմանութիւնը կը նկատէ «*չքեղ իրագործումմ*» եւ կը գտնէ թէ ան յաջողած է մնալ բատերական երկ (Յ. Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Երկրորդ Հատոր, Արուեստագէտ Մերումն*, Հրատ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1979, էջ 51-52):

[67] Փոլ Վերլէնի «Արուեստ Քերթողական» բանաստեղծութեան առաջին տողը, որ կը նշանակէ՝ երաժշտութիւնը ամէն բանէ առաջ: Թէքէեան կը բաժնէր Վերլէնի հաւատամքը:

[68] Փոլ Վերլէն (1844-1896)՝ հիմնադիրներէն՝ ֆրանսական բանաստեղծութեան խորհրդապաշտ հոսանքին: Թէքէեան հայացուցած է անոր քերթուածներէն մի քանին (Վահան Թէքէեան, *Ամբողջական Երկեր, Հատոր 5, Ոտանաւոր Թարգմանութիւններ*, Գահիրէ, անթուակիր, էջ 105-112):

[69] Գրիգոր Պարոն-Տէր, ծագումով գանձակեցի, վարած է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը 1613-1645ին: Շնորհիւ անոր նախաձեռնութիւններուն եւ հետապնդումներուն, պատրիարքութիւնը ոչ միայն կրցած է ձերբազատիլ իր պարտքերէն, այլեւ՝ ընդարձակուիլ նոր կալուածներու ձեռք բերումով:

[70] Ակնարկութիւն հեռագրալուրին, որ կը տեղեկացնէր ամերիկահայոց առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի դաշունահարութեամբ սպանութիւնը Նիւ Եորքի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ մէջ, պատարագի ընթացքին, 24 Դեկտեմբեր 1933ին: Եղեռնագործութիւնը հետեւած էր ՀՅԴ մամուլին մէջ եռագոյն դրօշին հանդէպ Դուրեան Արք.ի բռնած կեցուածքը դատապարտող կրքոտ տողերու, եւ հետաքննութիւնները յանգեցուցած էին այն եզրակացութեան, թէ Դաշնակցութիւնն էր կազմակերպիչը Ամերիկայի մէջ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիին պառակտած դէպքին:

[71] Այսինքն դաշնակցականները:

[72] Կարելի չեղաւ ստուգել Թէքէեանը նման պոռթկումի մղած գայթակղութեան իսկութիւնը:

[73] Մուշեղ Սերոբեան (1869-1951)՝ եղած է բաւական խիզախ եւ սակայն խնդրայարոյց եկեղեցական եւ կուսակցական գործիչ մը: Իր եկեղեցական ծառայութիւնը աւարտած է կարգաթողութեամբ: Զբաղած է հրապարակագրութեամբ եւ հեղինակած՝ հասարակական-պատմական բովանդակութեամբ գիրքեր:

[74] Յարմարելու (ֆրնս.):

[75] Հետաքրքրական է գիտնալ թէ *Նոր Լուրի* Փարիզի աշխատակիցը թերթի ընթերցողներուն տեղեկացուցած է թէ յոթելեանէն գոյացած է 25,000 ֆրանք (*Արեւ*, Գահիրէ, 24 Փետրուար 1934, ա. էջ):

[76] Ցնցղատապ, թութք, աղետապ (ֆրնս.):

[77] Պօղոս Քօլօլեան (1870-1949)՝ ընկերային եւ առողջապահական հարցեր արծարծող յօդուածներ ստորագրած է հայ թէ ֆրանսական մամուլի մէջ: Եղած է անդամ ՀԲԸՄ Կեդրոնական Վարչական Ժողովին եւ կարճատեւ շրջան մը գործած է որպէս Միութեան նախագահի պաշտօնակատար:

[78] Գրիգոր Միսալեան (1867-1937)՝ երբեմնի տեսուչ Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանի եւ ապա տեսուչ Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանին:

[79] Տիրան Արք. Ներսոյեան (1904-1989)՝ տեսուչն էր Ժառանգաւորաց Վարժարանին: Աւելի ուշ, ան վարած է առաջնորդութիւնը Ամերիկայի Հայոց Արեւելեան Թեմին, իսկ 1957ին ընտրուած է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք, բայց ընտրութիւնը վաւերացուած չըլլալով պատկան իշխանութիւններու կողմէ, վերադարձած է Մ. Նահանգներ ու լծուած հոգեւորականներու պատրաստութեան աշխատանքին:

[80] Գործի լծել (ֆրնս.):
[81] Վահան Մալէգեան (1871-1966)՝ մասնագիտութեամբ իրաւաբան, գրական հակումով բանաստեղծ, բայց ամէն բանէ վեր ծանօթ իբրեւ երկարամեայ տնօրէնը ՀԲԸՄի եւ գլխաւոր սատարողներէն մին անոր տարածման ու հզօրացման:
[82] Տեղին պիտի ըլլայ նշել թէ Օննիկ Պէրպէրեան հրաւիրուած է ստանձնելու տեսչութիւնը Պուքրէշի Ազգային Վարժարանին, երբ Գահիրէի մէջ արդէն կը փակուէր Պէրպէրեան Վարժարանն ու Շահան Պէրպէրեանն ալ կը մեկնէր Երուսաղէմ՝ ուսուցչական պաշտօնով:
[83] Թէքէեան 1913ին ուսուցչական պաշտօն ստանձնած էր Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանին մէջ, բայց հազիւ երկու դաս տուած, ուղեւորուած էր Կեսարիա՝ իբրեւ տեսուչ Ս. Կարապետ Վանքի վարժարանին, իսկ 1922ին կոչուած էր Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէնութեան պաշտօնին: Պաշտօն, զոր պիտի վարէր շատ կարճ պահ մը միայն, Զմիւռնիոյ աղէտի շրջանին հարկադրուելով հեռանալ Պոլսէն: Վերջնականապէս հեռանալէ ետք Պոլսէն, Թէքէեան ինքնակամ պիտի լծուէր հայ որբերու, ներառեալ՝ Կեդրոնականի իր աշակերտներուն, հոգատարութեան աշխատանքին:
[84] Ճամբորդական արտօնագիր (ֆրնս.):
[85] Ոչ-հպատակի մը տուեալ երկրէ մը ուրիշ երկիր ճամբորդելը թոյլատրող փաստաթուղթ (ֆրնս.):
[86] Տարանցիկ (ֆրնս.):
[87] Վճարովի պատասխան (ֆրնս.):
[88] Անհոգութիւն (ֆրնս.):
[89] Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանը հիմնուած է Կարապետ աղա Գալուստեանի նուիրատուութեամբ 1854ին, գործելով Խորենեան անուան տակ մինչեւ 1897 եւ ընդգրկելով 1828ին հիմնուած Եղիազարեան Դպրատան աշակերտները: 1907ին վարժարանը ամփոփուած է Պօղոս Նուպար փաշայի ծախքով շինուած նոր դպրոցաշէնքի մը մէջ, միշտ Գահիրէ՝ նախկինէն տարբեր թաղամաս մը:
[90] Հայկ Պէրպէրեան, ծանօթագրուած նախապէս:
[91] Յետագային Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեան (1910-1990): Իր բանաստեղծական շնորհներուն համար զանազաններէ գնահատուած, ան պատասխանատու կը նկատուի Թէքէեանի կեանքին եւ գործին նուիրուած Օշականի նախապէս ակնարկեալ ուսումնասիրութեան կորուստին համար:
[92] Գրիգոր Կիրակոսեան (1888-1974)՝ կրթական մշակ, թարգմանիչ եւ միութենական գործիչ, որ Մալէգեանի մահէն ետք վարած է ՀԲԸՄի Ընդհանուր Տնօրէնի պաշտօնը:
[93] Մամբրէ Եպս. Սիրունեան, յետագային առաջնորդ, Թորգոմ Արք. Գուշակեանի պատրիարքացումէն ետք կը վարէր Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդական Փոխառնորդի պաշտօնը:
[94] Հակազդեցութիւն (ֆրնս.):
[95] Սմբատ Եպս. Գազազեան (1875-1935)՝ վարած է Պոլսոյ Պատրիարքութեան փոխառնորդութիւնը Զաւէն Տէր Եղիայեան եւ Մեսրոպ Նարոյեան պատրիարքներու օրով: Նկատուած է պարտաճանաչ ու պարկեշտ հոգեւորական:
[96] Թեքութիւն (ֆրնս.):
[97] Շաւարշ Նարդունի (Այվազեան) (1898-1968)՝ բժիշկ եւ արձակագիր: Նարդունի-Թէքէեան յարաբերութիւնը չէ եղած սիրալիր եւ իր դրսեւորումը գտած է ատենին մամլոյ մէջ (*Մամուլի Մէջ*, էջ 311-322):
[98] Նարդունի *Հայ-Բոյժ* բժշկական-ժողովրդական ամսագիրը հիմնած է 1934ին եւ հրատարակած մինչեւ 1967:
[99] Յակոբ Օշականը:
[100] Ճնշում (ֆրնս.):

digitised by A.R.A.R.@

[101] Երակային ճնշում, հոգեկան ճնշում եւ ոճական ճնշում (ֆրնս.):

[102] Շահան Պէրպէրեան (1891-1956)՝ բազմակողմանի շնորհներով էր օժտուած իբրեւ մանկավարժ, երաժշտագէտ, հոգեբան եւ իմաստասէր: Եղանակաւորած է Թէքէեանէն բանաստեղծութիւններ, որոնք 1981ին հրատարակուած են Նիւ Եորքի մէջ «Եօթը Երգեր Թէքէեանէն» խորագրով: Իր մտքի հարուստ ժառանգին մեծ մասը հատորով լոյսին բերուած է յետմահու:

[103] Դաւիթ Անյաղթ Ներգինացի (Ե.-Զ. դարեր)՝ եղած է նոր պղատոնեան աղեքսանդրեան դպրոցի ուղղութեան ամենափայլուն հետեւողներէն մին եւ «Անյաղթ» պատուանուան արժանացած է հրապարակային վէճերու մէջ իր առաւելութիւններուն համար: Իր երկերուն մէկ մասը գրած է յունարէնով եւ հիմնական դերակատարութիւն մը ունեցած է հայ իմաստասիրական-տրամաբանական միտքի ձեւաւորման ու զարգացման մէջ:

[104] Թորգոմ Պատրիարքի առաջարկը առիթ պիտի դառնար որ Թէքէեան թուղթին յանձնէր *Աստուածաշունչի* թարգմանութեան 1500ամեակին առթիւ գրուած երեք քերթուած՝ «Ազնուաբուղբ», «Ամրոց» եւ «Ս. Սահակ» (Վահան Թէքէեան, *Հայերգութիւն եւ Այլ Քերթուածներ (Տպագրեալ եւ Անտիպ)*, Գահիրէ, Տպագր. "ԱՐԵՒ"ի, 1943, էջ 118-120:

[105] Թէքէեան Հայաստան հաստատուելու հրաւէրներ ստացած էր գրագիտութի Զապէլ Եսայեանէն «պաշտօնականի մօտ ձեւով մը» (*Արեւմտահայ Գրողների Նամականի, Գիրք VI, Պրակ I*, կազմեց եւ ծանօթագրեց Գոհար Ազնաւուրեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1972, էջ 343) եւ թերեւս ալ Հայաստան այցելած ու վերադարձած ռամկավար ազատական ղեկավար դէմք Հրաչ Երուանդէն (*Վահան Թէքէեան Նամականի*, էջ 390):

[106] Մատթէոս Եպս. Գայրգճեան (1861-1935)՝ որ մահուան պահուն վանքին ամենատարեց միաբանն էր, առաւելաբար զբաղած է տեսչական, ելեւմտական եւ կալուածային հարցերով: Եղած է անդամ միաբանութեան Տնօրէն Ժողովին ու տարիներով վարած ատենապետութիւնը Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին:

[107] Շահէ Գասպարեան, արդէն արքեպիսկոպոս, Լիբանանէն Եւրոպա կը մեկնէր, հոնկէ անցնելու Միացեալ Նահանգներ եւ ստանձնելու թեմակալ առաջնորդի պաշտօնը: Միջանկեալ, ան կ'որոշէ հանդիպիլ Ս. Էջմիածին, ուր եւ կը կատարէ իր հաւատարմական ուխտի պատարագը...: Քանի մը օր ետք, սակայն, կը վախճանի Երեւանի Ինքուրիսք պանդոկին մէջ:

[108] Նամակաբաշխութիւն (թրք.):

[109] 1935 Դեկտեմբեր 31ին լոյսին եկած ութ էջանի բացառիկին երկրորդ էջով լոյս է տեսած Թորգոմ Արք.ի «Ողջոյն Տուք Միմեանց... » տաղաչափեալ կտորը, հետեւեալ ծանօթութեամբ. *«Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Ս. Աթոռեպս. Գուշակեան մեր խնդրանքին հաճեցաւ պատասխանել 'Արեւ'ի կաղանդի թիւին համար ղրկելով այս գեղեցիկ քերթուածը, որ լոյս կը տեսնէ Երուսաղէմի 1936ի օրացոյցին սկիզբը»*: Շահան Պէրպէրեանի «Կոմիտաս Վարդապետ» գրութիւնը լոյս է տեսած եօթերորդ էջով, *«Քաղուած 'Սիօն'ի յառաջիկայ թիւէն»* փակագծային ծանօթութեամբ: Օշականէն ոչինչ լոյս տեսած է:

[110] *Արեւի* 22 Դեկտեմբեր 1936ի թիւով եւ Ք. ստորագրութեամբ իբրեւ անկախ կարծիք հրատարակուած է «Քանի Մը Խօսք 'Սիոն' Ամսագրի Համար» գրութիւնը, ուր հեղինակը կը յայտնէ թէ ամսագիրը առաւելաբար կը լեցուի Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի կողմէ, վարդապետներէն ոչ ոք գրեթէ գրիչ կը շարժէ անոր մէջ, եւ հակառակ անոր որ Պատրիարքին *«խմբագրականներն ու միւս գրուածքները հոյակապ կտորներ են»*, անոնք մատչելի չեն ժողովրդական զանգուածներու: Յօդուածագիրը կը խնդրէ որ միաբանութիւնը իրագործէ հանրամատչելի շաբաթաթերթի կամ ամսագրի մը հրատարակութիւնը:

[111] Կարելի չեղաւ գտնել խնդրոյ առարկայ նիւթը:
[112] *Հայաստանի Կոչնակը* լոյս տեսած է նախ Պոսթոն եւ ապա Նիւ Եորք, 1900-1968ին, առաւելաբար իբրեւ շաբաթաթերթ, քաղաքական, գրական-գեղարուեստական եւ կրօնաբարոյական բաժիններով:
[113] Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան հայագիտական, բանասիրական, գրական հանդէսը, որ հրատարակուիլ սկսած էր 1843ին:
[114] Ակնարկութիւն ազգային երեսփոխանական ընտրութեան, որ տեղի ունեցած է 20 Դեկտեմբերին եւ աւարտած աւանդական երեք կուսակցութիւններու միացեալ ցանկով ներկայացուած անհատներու «գրեթէ միաձայն» յաղթանակով:
[115] Քուէատուփ տոմս (ֆրնս.):
[116] Կրծքահեղձութիւն (ֆրնս.):
[117] Կեղծ փողացաւ (ֆրնս.):
[118] Տիրան Պէյլէրեան շրջան մը եղած է հոգաբարձու Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանին:
[119] Ախտաճանաչումով (ֆրնս.):
[120] Նամակին յետգրութենէն դատելով կարելի է որոշապէս ըսել թէ ակնարկուածը 1925ին, իր մօր մահուան առիթով գրած Թէքէեանի «Գերեզմանք» քերթուածն է, որ հրատարակուած է *Միտքի* 1937ի 10րդ թիւով, էջ 316: Հաւանաբար զայն շատ «ընտանեկան» նկատելուն պատճառով է որ Թէքէեան այս բանաստեղծութիւնը չէ ընդգրկած իր *Հայերգութիւն* հատորին մէջ:
[121] Կը թուի թէ Թէքէեան կրկին կ'ակնարկէ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի արդիւնքին եւ իր անձին հանդէպ գործադրուած անտեսումին՝ հակառակ իր երկար տարիներու փորձառութեան եւ ծառայութեան:
[122] ՌԱԿ Լիբանանի շրջանակի պաշտօնաթերթ *Զարթօնքը* սկսած է լոյս տեսնել Թէքէեանի խմբագրութեամբ 26 Սեպտեմբեր 1937ին, Պէյրութ: Օրաթերթը կատարած է Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնական խօսափողի դերը Վարչութեան Պէյրութ գտնուած տարիներուն:
[123] «Գերեզմանք»ը՝ ծանօթագրուած նախապէս:
[124] Ամերիկաբնակ ՌԱԿ գործիչ Գասպար Մովսէսեան Գահիրէ կը գտնուէր մասնակցելու համար ՌԱԿ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին իբրեւ Ամերիկայի շրջանակի պատգամաւոր: Մովսէսեանէն այդ առիթով կը խնդրուէր յատուկ առաքելութեամբ մեկնիլ Սուրիա-Լիբանան: Պէյրութի մէջ ան պիտի յաջողէր ֆրանսական իշխանութիւնները համոզել որ վերացնեն *Պայքար* օրաթերթին Սուրիա-Լիբանան մուտքին նկատմամբ հաստատուած արգելքը (Յովհաննէս Պօղոսեան, *Կուսակցական Կեանքի Յուշերս*, Պէյրութ, 1987, էջ 54-55):
[125] Ժորժ Ժաք Տանթոն (1759-1794)՝ եղած է ֆրանսական յեղափոխութեան ղեկավար դէմքերէն մին, ներկայանալով իբրեւ պաշտպան փաստաբան ծայրայեղ գործողութիւններու: Նշանաւոր է արտաքին վտանգներու դիմաց իր արտասանած ճառը՝ «Յանդգնութիւն, Կրկին Յանդգնութիւն եւ Միշտ Յանդգնութիւն»:
[126] Ներկայանալի, վայելչատես դարձած (ֆրնս.):
[127] Հարկի տակ չէր դներ զիս (ֆրանսաբանութիւն):
[128] Ամէն գնով (ֆրնս.):
[129] Հմուտ (ֆրնս.):
[130] Ի դէպ (ֆրնս.):
[131] Էօժէն Քաբագեան (1887-1963)՝ ՌԱԿ ղեկավար դէմքերէն մին եւ հիմնադիրներէն մէկը Գահիրէի Հայ Ազգային Հիմնադրամին, ինքնակամ ստանձնած էր հայերէն լեզուն օտարաբանութիւններէ մաքրազտելու եւ անաղարտօրէն պահպանելու դերակատարութիւն մը:
[132] *Արեւի* 9 Փետրուար 1933ի թիւով լոյս տեսած խմբագրականը կը կրէ «Զարգացած Եկեղեցականութիւնը» խորագիրը: Գոնսիւլեանի մասին ուղղակի յիշատակութիւն

digitised by A.R.A.R.@

չկայ հոն, բայց խմբագիրը, տալով Խորէն Նարպէյի եւ Օրմանեանի օրինակները, կը հաստատէ. *«ժամանակին երբ այնքան բազմաթիւ էին մեր մէջ գարգացած հայ եկեղեցականները Թուրքիոյ թէ Կովկասի մէջ, ուրիշ եկեղեցիներէ մեզի եկած հոգեւոր պաշտօնեաները չէին մերժուեր»*, ու կ'աւելցնէ թէ խնդրոյ առարկայ շրջանին պէտք է դիտցացնել զարգացած տարրերու մուտքը հայ եկեղեցիէն ներս:

[133] Խորեն Ա. Կաթողիկոս Մուրատբէգեան (1873-1938)՝ Մայր Աթոռի գահակալութեան ծանր պատասխանատուութիւնը ստանձնած էր հայ հոգեւորականութեան նկատմամբ Խորհրդային Իշխանութիւններու կեցուածքին առաւել կարծրացման տարիներուն: Հալածանքներու խորհրդանշական գագաթնակէտը դարձած էր կազմակերպումը կաթողիկոսին խեղդամահութեան:

[134] Թէքէեան 1936 Հոկտեմբերին Լիբանանէն Գահիրէ վերադարձին, կը մտածէ գրական հանդէս մը հրատարակելու մասին, սակայն ծրագիրը տակաւին չիրագործուած, կրկին կը մեկնի Լիբանան, նորահաստատ *Զարթօնք* օրաթերթին խմբագրութիւնը վարելու նպատակով: Այդպէս ալ ծրագիրը բնաւ իրականութեան չվերածուեցաւ:

[135] Տիգրան Համբլեան (1877-1943): Իր կեանքի վերջալոյսին աղքատութեան դատապարտուած այս հայորդին, որ մտերիմն էր Թէքէեանի, վարած է Գահիրէի մէջ Մելգոնեան Գործատան տնօրէնի պաշտօնը, եղած է արտօնատէրը *Արեւ* օրաթերթին եւ իր քսակը լայն բացած՝ զանազան ազգային կարիքներու առջեւ:

[136] Կարդալ Յուլիս:

[137] Սամուէլ Յ. Թումայեան (1912-1988)՝ տպարանատէր, հրապարակագիր եւ թարգմանիչ, որ կարճ պահ մը վարած է խմբագրութիւնը ՌԱԿ Մ. Նահանգներու արեւելեան ափի պաշտօնաթերթ *Պայքար* օրաթերթին:

[138] Կը թուի թէ Թումայեան չէ կրցած յաջողցնել տարեգիրքի հրատարակութեան ծրագիրը:

[139] Որքին, մաշկաբորբի տեսակ:

[140] Պաղեստին 1936 Ապրիլէն մինչեւ 1939 Մարտը ապրեցաւ խռովալից շրջան մը: Դժգոհ՝ հրեաներու Պաղեստին գաղթին նկատմամբ Բրիտանական Իշխանութեան թոյլատու կեցուածքէն, եւ նախատեսելով որ ծրագիրը կը միտէր հրեայ մեծամասնութիւն մը ստեղծելով ի վերջոյ հրէական պետութեան մը ստեղծումը ապահովելու, պաղեստինցի արաբներ 1936 Ապրիլին Համ Ամին Հիւսէյնիի գլխաւորութեամբ ձեռնարկեցին ընդհանուր գործադուլի մը, որ ճանչցուեցաւ իբրեւ Արաբական Մեծ Ապստամբութիւնը: Յետագայ զարգացումները՝ կացութիւնը քննելու համար բրիտանական յատուկ յանձնաժողովներու կազմութիւն, գործադուլի ժամանակաւոր դադրեցում, երկուստեք զինեալ բախումներ, Նազարէթի մէջ բրիտանացի բոմիսէր Էնտրիւզի սպանութիւն, ձերբակալութիւններ, կրակմարներ, շրջագայութեան արգելքներ, եւն., պիտի ստեղծէին մտահոգիչ վիճակ մը նաեւ պաղեստինաբնակ հայոց համար: Այդ շրջանին, մօտաւոր հաշիւներով, աւելի քան 5000 արաբներ, 400 հրեաներ եւ 200 բրիտանացիներ զոհ գացած էին զինեալ բախումներու եւ ահաբեկչական գործողութիւններու:

[141] Կենսագրականը լոյս պիտի տեսնէր *Արեւի* 18 Օգոստոս 1945ի թիւով, զոյգ ծանօթագրութիւններով, թէ բնագիրը կը գտնուի Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ եւ թէ կենսագրականը կանգ կ'առնէ 1922 թուականին վրայ, որ նիւթին գրառման տարին է: Յետագային, Պետրոս Յ. Տեփոյեան օգտագործած է այդ սեղմ աղբիւրը իր *Միհրան Տամատեան (1863-1945)* ընդարձակ աշխատութեան համար, որ իբրեւ թերթօն լոյս պիտի տեսնէր նախ *Արեւի* մէջ 1956ին եւ ապա *Զարթօնք* օրաթերթին մէջ իբրեւ թերթօն թիւ 52, 1985ին առանձին գիրքով մը հրատարակուելէ առաջ:

[142] Շարլ Պոտլէր (1821-1867)՝ ֆրանսական բանաստեղծութեան տիտաններէն մին, որմէ Թէքէեան յաճախ կատարած է թարգմանութիւններ՝ մտերմութիւն մը գտնելով անոր եւ իր հոգեխառնութեան միջեւ:

digitised by A.R.A.R.@

[143] Թէքէեանի բարգմանութեամբ Պոտլէրի «Մարդը եւ Ծովը» բանաստեղծութիւնը լոյս տեսած է *Միութի* 1938ի 10րդ թիւով, էջ 302:

[144] Ժան Էքար (1848-1921)՝ ֆրանսացի բանաստեղծ, արձակագիր ու թատերագիր, որ ծանօթ է գաւառական կեանքն ու մանկութիւնը նկարագրող քերթուածներով:

VAHAN TEKEYAN'S LETTERS TO TORKOM KOUSHAGIAN, ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM

(Summary)

VATCHE GHAZARIAN

Vahan Tekeyan (1878-1945) was one of the most gifted Armenian poets to survive the Genocide. He played a key role in shaping the Armenian Disaspora by actively participating in its formation as an intellectual, editor, teacher, protector of the Armenian orphans, and political leader. During those dark days, well-known clergyman, scholar, and poet, Patriarch Torkom Koushagian (1874-1939), inspired hope among the surviving faithful and passionately defended Holy Echmiadzin as the supreme spiritual center of the Armenian faith.

The relationship between Tekeyan and Koushagian began with their meeting in Constantinople. Their bond strengthened when both found themselves in Cairo, Egypt, and later, once Koushagian was elected the Armenian Patriarch of Jerusalem in 1931, through correspondence and meetings in Jerusalem..

The thirty letters, dated between 1931 and 1938 and reproduced in this paper, are representative of numerous letters written by Tekeyan to Koushagian, many of which have not yet come to light.

The correspondence sheds light on Tekeyan's personal life and career, touches upon lay and religious matters of interest, and provides insight into the poet's character, literary concepts, poetry, and journalism. The writer is revealed as a humble, shy person of frail health, who is challenged with both reconciling and responding to the injustices and actions that threaten Armenian communities and Armenian interests. The letters also reveal the writer's humor, which he often called upon when dealing with the tragic circumstances he and the early Diasporan community faced.

In essence, in Tekeyan's letters we find a man whose words and deeds are in harmony. They substantiate Patriarch Koushagian's opinion of the renowned poet as the honest, kind person of integrity that he was.

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻԻ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Կարօ Սասունիի (Ահարոնք գիւղ՝ Սասուն, 1889-Պէյրութ, 1977) անունը իր առանձին տեղը ունի Ի. դարու հայ քաղաքական-կուսակցական կեանքի պատմութեան մէջ։ 1910ականներուն սկիզբը, երբ իրաւաբանութիւն կ'ուսանէր Պոլսոյ մէջ, ան ընդգրկուած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) շարքերը, այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը բերած է ամբողջ տասնամեակը յուզող քաղաքական ու ռազմական դէպքերուն։ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին, եղած է Խորհրդարանի անդամ ու Շիրակի նահանգապետ, Փետրուարեան Ապստամբութեան (1921) օրերուն՝ Փրկութեան Կոմիտէի Ներքին Գործոց նախարար։ Այնուհետեւ, ան տարագրութեան ճանապարհը բռնած է իր շատ մը գաղափարակիցներուն նման։ Յաջորդ կէս դարուն կուսակցական, հրապարակագրական, ինչպէս նաեւ ուսուցչական ու գրական աշխոյժ գործունէութիւն ծաւալած է Փարիզի ու Պէյրութի մէջ։ Հրատարակած է պատմական, քաղաքական, գրական եւ յուշագրական մօտ երկու տասնեակ հատորներ։

1907-1914ին գրական նախափորձեր ընելէ ետք, 1920ականներուն, քաղաքական գործունէութեան զուգընթաց, Սասունի վերադարձած էր գրականութեան ու գործօն մասնակցութիւն բերած փարիզահայ գաղութի գրական-մշակութային կեանքին։ Այդ ժամանակաշրջանին Իտալիա փոխադրուած Կոստան Զարեանի հետ հաստատած է կապեր[1], որոնց արդիւնքը եղած է կանոնաւոր նամակագրութիւն մը (1930-1931)։ Այնուհետեւ թղթակցութիւնը ընդհատուած է անյայտ պատճառներով։ Սասունի ու Զարեան կրկին հանդիպած են 1950ականներուն՝ Պէյրութի մէջ[2]։

Սասունի-Զարեան նամակագրական կապին առաջին հրապարակումը կատարուած է Սասունիի մահէն քիչ ետք, երբ 1977ին Զարեանէն երեք նամակներ (յաջորդաբար՝ 4 Յունիս 1930, 12 Մարտ եւ 14 Մարտ 1931) լոյս տեսան Բագինի մէջ՝ խմբագրական հետեւեալ բացատրութեամբ. «1930-1931 թուականներուն, Կ. Սասունիի եւ Կ. Զարեանի միջեւ կատարուած է թղթակցութիւն մը, երբ առաջինը Փարիզ կը գտնուէր, իսկ երկրորդը՝ նախ Ասքոն, եւ ապա՝ Վենետիկ։ Կ. Զարեանի նամակները թիւով 15 հատ են, որոնց մեքենագրուած պատճէնները կը գտնուին «Բագին»ի խմբագրութեան տրամադրութեան տակ։

Գաղափար մը տալու համար այդ մասին, ստորեւ կը ներկայացնենք քանի մը նմոյշ»[3]։

Ենթադրելի է, որ նոյնինքն Սասունին կատարած ըլլայ Զարեանի նամակներուն վերծանումն ու մեքենագրութիւնը՝ մահէն քիչ առաջ։ Սակայն, հնարաւոր չէ ըսել, թէ անոնց տպագրեալ շարադրանքին մէջ մեր նկատած վրէպները (թերեւս ուրիշներ եւս, որոնք առանց բնագրի առկայութեան կարելի չէ հառնել) մեքենագիր օրինակէ՞ն բխած են, թէ՞ գրաշարական սխալներ եղած։

digitised by A.R.A.R.@

Վեց ամիս ետք, երեք նամակներ եւս լոյս տեսան (յաջորդաբար՝ 15 Մայիս, 25 Սեպտեմբեր եւ 14 Փետրուար 1930), որոնց կցուած էր հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Կ. Սասունիին գրուած Կ. Զարեանի 15 նամակներէն երեքը ընթերցողին յանձնած էինք մեր անցեալ տարուան Նոյեմբերի համարով: Ստորեւ կու տանք երեք հատ եւս, իսկ միւսները պիտի ներկայացնենք տարբեր առիթներով»[4]:

Դժբախտաբար, այդ նամակներուն հրապարակումը Բագինի մէջ ընդհատուած է մեզի անյայտ պատճառներով (թերեւս՝ լիբանանեան պատերազմին վերիվայրումներուն հետ կապուած), եւ մնացեալը անտիպ մնացած է ցայսօր: Անծանօթ է մեքենագրեալ նամակներուն, ինչպէս եւ անոնց հիմք հանդիսացող ձեռագրերուն ճակատագիրը. անոնք չկան Սասունիի արխիւին մէջ, որ ներկայիս կը գտնուի իր հարազատներուն մօտ՝ Լոս Անճելըս:

Այս նամակները հետաքրքրական են, քանի որ վկայութիւնն են չրջանի գրական խմորումներուն (օրինակ՝ Մենքի չարժումը) եւ քաղաքական որոշ հարցերուն (օրինակ՝ 1925-1930ի քրտական ըմբոստութիւնը Թուրքիոյ մէջ, եւն.)[5]:

Ներկայ հրապարակումին մաս կը կազմեն կարօ Սասունիի տասը անտիպ նամակները, որոնց ձեռագրերը կը գտնուին Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ (Կ. Զարեանի Ֆոնտ, թիւ 96), եւ Բագինի մէջ լոյս տեսած Կոստան Զարեանի վեց նամակները: Վերջիններուն պարագային, բնագրերուն բացակայութեան պատճառով, գոհացած ենք սրբագրելով կարգ մը կուահելի թիւրընթերցումներ: Այլապէս՝ նամակները լոյս կ'ընծայենք նոյնութեամբ, յարգելով լեզուական եւ ուղղագրական բոլոր իւրայատկութիւնները (Սասունի, հաւանաբար կովկաս անցուցած տարիներուն ազդեցութեամբ, արեւելահայերէն որոշ ձեւեր գործածած է): Բոլոր նամակները (ներառեալ՝ Բագինի մէջ լոյս տեսածները) օժտած ենք ծանօթագրութիւններով, որքան որ մեր միջոցները ներած են: Ցոյս ունինք, որ այս հրապարակումը խթան կը հանդիսանայ, որ յետագային յայտնաբերուին ու լոյսին բերուին այս նամակագրութեան պակսող միաւորները:

1.

8 Փետր[ուար] 1930
Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Ստացայ բացիկդ. ուրախ եմ որ արեւ եւ խաղաղութիւն կը վայելես, ու միեւնոյն ժամանակ աչքերդ կը հանգչին ձիւնէ անբնութիւններու վրայ:

- Հոս բան մը չկայ. տափակութիւնը՝ լայնատարած:

- Հարցումիս պատասխանեց այդ «կովի աչքերով»ը[6]: Ես ալ աւելի շեշտակի հարուածեցի[7]: Աւելի խիստ գրած էի եւ վերջաբանին մէջ կ'ըսէի որ այդ *հերիքը* «անմեղ» է որովհետեւ զանազանելու կարողութիւնը չունի: Օրինակ տուած էի Անգլիացի հեղինակ Ճ. Մուրի[8] «Հաջի Բաբան»[9] որ երբ Եւրոպա ու Լոնտոն կուգայ բոլոր եւրոպացիները իրարու նման կը գտնէ, ու կ'անիծէ այդ անհաւատները, որոնց ճանչնալ եւ զանազանել չի կրնար: Լ[եւոն] Նա[յ]իրցու տեսնելու եւ ըմբռնելու կարողութիւնը նմանցուցած էի պարսիկ Հաջի Բաբայիին: Սակայն Ճ.Մ[10] շատ խնդրեց այդ մասը հանեմ, որովհետեւ տղան

ջոյային հիւանդ է... Ինչ որ է, «Յառաջ»ի մէջ կը կարդաս այդ երկու գրութիւնները:

- Համաստեղէն[11] նամակ ունիմ Հռոմէն. 15 օրէն Փարիզ պիտի հասնի[12]:

- Ահարոնեանի[13] մասին երկու յօդուած գրեցի[14] եւ ղրկեցի «Հայրենիք»ին[15]. «Յառաջ»ի[16] մէջ ալ պիտի տպուի, կը ղրկեմ քեզ: Կ'ենթադրեմ որ Ահարոնեան շատ գոհ պիտի մնայ, քէեւ կշռով գրած եմ եւ փառաբանանքի չեմ գացած: Իմ համոզումով, մինչեւ հիմա իր մասին լոյս տեսած յօդուածները պարզ ծափահարութիւններ են, աննշան մարդոց կողմէ գրուած, ու չեմ կարծեր որ այդ պարզունակ փառաբանանքները շատ շոյեն անոր արուեստագէտի եսը:

- Յոյս ունիմ որ պիտի աշխատիս, բայց երբեմն երբեմն փոքորկայոյզ նամակներ գրէ մեզ, որոնք մասամբ միայն պիտի փոխարինեն քու ներկայութիւնը:

Եղիան[17] կը բարեւէ:

Ռոթոնտի[18] աթոռներն անշարժ, մեզի կը սպասեն շատ յաճախ:

Շատ բարեւներով եւ սիրով
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

2.[19]

14-2-30

Սիրելի Սասունի,

Նամակդ եւ թերթերը առի. շատ լաւ՝ շնորհակալութիւններս: «Հ[այրենիք]» օրաթերթին Միստրալի[20] մասին մի փոքրիկ յօդուած ղրկեցի[21] եւ առիթէն օգտուելով մի քիչ ման եկայ այդ պարոնների[22] անգաղափարաբնակ փողոցներում[23]: Եթէ պէտքը տեսնուի՝ կը վերադառնամ, աւելի ուժգին կոխկռտելով, մեր գրական պատմութեան մէջ չտեսնուած այդ ամայութիւնը:

Վերջը վերջոյ, ի՞նչ ահաւոր ինքնասպանութիւն է այդ, այդպէս ասած, երիտասարդների ընթացքը: Եւ ի՛նչ խեղճ ազգ ենք մե՛նք...

Բայց լաւ է այդ մասին չխօսել: Գրո՛ղը տանի այդ ամէնը.- հարկաւոր է աշխատել:

Կարծում եմ, որ այլեւս մեծ քաղաքների, մա՛նաւանդ Փարիզի կեանքը ի վիճակի չեմ տեսնելու: Եկայ այստեղ[24] թէ չէ՝ հանգստացայ, ջղերս գտան իրենց տեղը եւ կանոնաւոր աշխատանքներս վերսկսեցի:

Լաւ է. արեւ ամբողջ օրը, ծաղիկներ եւ գեղեցիկ լիճը: Աւելցուր, որ - չտեսնուած բան - ո՛չ մի հայ չկայ: Թէպէտ առհասարակ շատ մարդ չկայ. գիտ տեղ է. քիչ բնակչութիւն եւ առատ... օդ:

Յոյս ունեմ մինչեւ գարուն շատ բան արտադրել: Եթէ այս թափով կարողանամ շարունակել...

Այստեղ վերը, բլրան կատարին, գերմանացի արուեստագէտներ փոքրիկ գաղութ են հիմնել. կտաւ են գործում, ապակի են նախշում եւ այլ[ն]: Կարողանում են իրենց ապրուստը վաստակել: Ո՞ւր էր մենք էլ կարողանայինք մի այդպիսի գաղութ կազմել ու ազատ ժամերին արտադրել: Խեղճ Սիամանթոյի[25] երազն էր. մենք էլ պիտի երազենք ու մեռնենք ու մեզանից յետոյ եկողներն էլ պիտի երազեն ու մեռնեն...

"Rotonde"ից[26] ազատագրուել՝ ահա՛ մեծ լոզունգը:

Ի՞նչ նորութիւններ կան՝ գրիր: Երբեմն էլ թերթ ուղարկիր, եթէ նեղութիւն չէ:

Եղիայիս շատ բարեւներ: Փարիզից նորից մեկնեցայ առանց իր նկարները տեսնելու: Բայց ոչինչ, լուրջ տղայ է եւ վստահ եմ որ լաւ բաներ է նկարում:

Բարեւներ եղբայրներիդ[27], Եղիայիս:

Մնամ սիրով՝
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Հա՛, մոռացայ ասել, որ «էպոպէյա», «էպոս»[28],- roman epique եւայլն - դեռ պատերազմից առաջ գործ են ածել գերմանացիները եւ մասնաւորապէս Հ[այնրիխ] Մաննը[29]: Այդ տխմարը[30] կարծում է, որ ամէն բան ռ[ու]սներիցն է սկսում, մինչդեռ 80ական թուականից[31] ի վեր նրանք կապկօրէն ընդօրինակում են եւրոպացիներին:

Epique երգի մասին գրել[32] եմ «Մեհեան»ի[33] մէջ. թատրոնի մաս[ին] խօսելիս[34]:

3.

26 [Փ]ետր[ուար] 1930
Փարիզ

Սիրելի Չարեան!

Ստացայ նամակդ, որմէ արեւու հոտ կուգար. որքան կարօտ եմ առանձնութեան եւ արեւու դրացնութեան... Բայց երեւի մենք պիտի շարունակենք Rotondeի մեր կեանքը:

Շատ ուշացուցի այս թերթերը: Երեւակայիր որ 2 շաբաթ է գրպանս կը պտտցնեմ, ու օր առաւ թիւերը կ՛աւելնան: Վերջապէս, այս օր, այս հաստ ծրարը քեզի կը ղրկեմ:

Ինչպէս պիտի տեսնես, այդ թշուառական Նա[յ]իրցին նորէն գրած է, դուրս տալով, թէեւ շատ ընկրկած է եւ à la-ները մէկ կողմ նետած է[35]: Այդպիսի ողբալիներն արժէքէ զուրկ են, ու անոնցմով զբաղիլն ալ կը դառնայ անարժէք: Շ.ի հետ կռուեցայ, ցոյց տալով իրեն որ իր ըրածը անպարկեշտութիւն է, երբ նման գրուածքներուն տեղ կուտայ: Չգիտեմ, ասկէ յետոյ պիտի աշխատակցի՞մ «Յառաջ»ին, թէ ոչ: Մեզի կը մնայ մեր թերթը հանել, այլապէս այս օրերու «գրական» ախոռներուն մէջ կրնանք խեղդուիլ:

Վերէն վար, Ամերիկայէն մինչեւ Եգիպտոս, թերթերն ու ամսագրերը պզտիկ մարդոց խանութը դարձած են:

- Համաստեղը չեկաւ տակաւին:

- Ահարոնեան պատէ պատ կը խօսի ամսագրին վրայ[36], բայց իրականութիւնն իմ աչքէս հեռու կ՛երեւի:

Ես եւ Եղիան քեզ կարօտցած ենք. այդքան հեռաւորութեան վրայ, քեզ միշտ մեզ մօտ կը նկատենք: Վերջապէս, օր մը, խմբովին ճիչ մը պէտք է արձակենք այս համատարած ռունդի մէջէն, որ հայկական ճահիճէն կը բարձրանայ, եւ երեւակայիր որ այդ գորտային պատարագին մէջ, դպիրները հին ու նոր «գրագէտներ»ն են:

Շատ սիրալիր բարեւներ Եղիայէն, եղբօրմէս եւ ինծմէ:

Սիրով քո՛
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Կը ներես որ այսպէս կը ծրարեմ երկտողս. եթէ շուտ չիջնեմ փոստին, քանի մ՛օր ալ կրնամ մոռնալ թերթերը գրպանիս մէջ:

4.

Մարտ 17 1930 Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Ժամանակին ստացած եմ քու երկտող նամակը: Շաբաթ մը յետոյ միայն կրցայ ստուգել որ Ահարոնեան մեկնած է այս տեղէն: Ես տեղեկութիւն ստացայ որ պօէմը կը տպուի Ապրիլի թիւին մէջ[37]: Յոյս ունիմ որ մինչեւ հիմա Դարբինեան[38] քեզ գրած կ՛ըլլայ[39]:

Դարբինեանի նամակներէն այն տպաւորութիւնը կը ստանամ որ լաւ տրամադրութեան մէջ չէ: Ես ալ սկսած եմ ընդհարումներ ունենալ «Հ[այրենիք]»-[ի] վարչութեան հետ[40]: Մարդու վրայ սիրտ չի մնար, իրօք, տեւական աշխատանքի լծուելու:

Նօթեր սկսած եմ առնել, քննադատական յօդուած մը պատրաստելու «Հ[այրենիք]» ամսագրին համար «Օրերի պսակ»ի առթիւ[41]: Բայց Դարբինեան[ի] գրածներէն կը հասկնամ որ մինչեւ քրտնական ուսումնասիրութիւնս[42] չվերջանայ, ուրիշ յօդուած, միեւնոյն ժամանակ, չի կարող գետեղել թերթին մէջ: Այդ ալ առաջ կու գայ իր շրջապատէն...

Ինչ որ է[,] ես իմ յօդուածս կը պատրաստեմ[43]:

- Կարդացի Միստրալի մասին գրածդ. լաւն է եւ տեղին:

- Մայքըլ Արլէնի[44] պատմուածքը կարդացի թէ անգլիերէնը եւ թէ թարգմանութիւնը[45]: Պէտք է ըսեմ որ Չօպանեան[46] սխալ ըմբռնած է եւ յարձակումը զգուելի գտայ[47]: Այդ պատճառով յօդուածով մը հրապարակ եկայ Մայքըլ Արլէնին պաշտպանելու[48]: Մարտի 12ի թիւին մէջն է[49]: Թէեւ ես շաբաթ մ՛առաջ տուի, սակայն Շ.ն ուզեց խմբագրական մը գրել[50], ու յետոյ իմ յօդուածս տպել: Խմբագրականը շատ խեղճ բան է, պիտի տեսնես: Իմ յօդուածիս առաջին երկու տողը ինքը աւելցուցած է, յիշատակելով իր խմբագրականը: Դժգոհ մնացի, շատ ներողութիւն խնդրեց, ու ես լռեցի: Մէկ խօսքով, ամէն կողմ տափակութիւն մը կը տիրէ: Չօպանեան անշուշտ կողմնակի խնդիրներուն պիտի մօտենայ եւ յամառի, այդ պարագային աւելի խիստ եւ աւելի կտրուկ պիտի հարուածեմ: Այս տափակ ոչնչութիւնները բաւական է, որ 40 տարիներէ ի վեր հայ գրականութեան բեմին վրայ քահանայապետութիւն ընեն...

- Տրամադրութիւնս վատ է, որովհետեւ կեանքս անորոշ է. բէեւ այս պայմաններուն մէջ աւելի բան կը ստեղծագործեմ, բաներ մը որ իմ սրտին ու մտքին մօտիկ են, որ իմ անունով հրապարակ նետուած չեն, եւ ինչպէս դուն կ՛ըսէիր, ընթերցողի կարծիքէն չեն ազդուիր: Իմ անհատական անկախութեանս հետ, ես հոգեկան երջանկութիւն ունիմ. եւ էականը մարդու հոգեկան անկախութիւնն է:

- Գարունը կը մօտենայ, ու ես միտք ունիմ քաշուիլ Շավիլի անտառը, իմ տան մօտիկ[51], ու քանի մ՛ամիս, արջերուն պէս, իմ սեփական ոտքերուս տակը լ[ի]զել, ինձմով սնանելու համար...

- Համաստեղէն 40 օր է լուր մը չունինք: Ճէնովայէն պիտի մեկնէր, ու ո՞ւր մնաց, չգիտեմ: Մ. Բէրբէրեանի[52] Նիսի հասցէն եթէ գիտես, գրիր ինծի:

- Եղիան քեզ կը բարեւէ: Հաւատացիր որ քեզ շատ կարօտցած ենք:

Ջերմ սիրով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

digitised by A.R.A.R.@

5.

20 Ապրիլ 1930
Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Ստացայ երկտողդ. թերթեր ղրկելէ առաջ քեզի կը ղրկեմ այս նամակը, որպէս զի ներփակեմ Մարսէյլէն հասած նամակ մը քեզի[53]: Հոն հաւաքուածները կ՛ուզեն գիրք մը հրատարակել Ահարոնեանի յօբելեանի առթիւ: Նախաձեռնողները շատ անճարակ մարդիկ են եւ չեմ կարծեր շնորհքով բան դուրս գայ: Ես գրութիւն չղրկեցի. երբ կրկին դիմեցին, իրենց գրեցի որ «Յառաջ»ի մէջ գրածս (Ահարոնեանի մասին) կարող են արտատպել, եթէ ուզեն, ու օձիքս ազատեցի: Դուն եթէ ժամանակ ունիս, բան մը գրէ, թէեւ այս բոլոր հաւաքածոներէն եւ տարեգրքերէն զզուած եմ[54]:

- «Մտածումներ»ու շարք մը սկսայ «Յառաջ»ին մէջ, քանի մը Կիրակի պիտի տեւէ: Առաջինը արդէն լոյս տեսաւ. հարուածը կ՛երթայ «նիհար եզան» - Չօպանեանին:

«Տատրագոմի հարսը» ամբողջութեամբ տպուած է[55]: Ուրախ եմ ըսելու որ քանիներ արդէն կարդացած էին եւ ինծի յայտնեցին իրենց հիացմունքը...

Այո, լաւ ելոյթ էր. շատերը շուրջերնիս պիտի նային, կարծեմ քիչ մը անհանգստացած:

- Ահարոնեանը կը տեսնեմ. առայժմ տաք կը մտածէ հանդէսի մասին. տեսնենք թէ նոյնը պիտի մնա՞յ յօբելեանէն յետոյ:

- Այս օր Զատիկ է... *Յարութիւն*...

Մարդ Աստուծոյ, մեր յարութիւնը ե՞րբ պիտի գայ. ե՞րբ քանի մը հոգի ձեռք ձեռքի տուած մենք ալ մեր վրայէն ետ պիտի հրենք սա ծանրացող խաքարը...

- Այս օր իմ եղբայրներուն, Համաստեղին եւ Եղիայիս հետ մեզ մօտ պիտի *Զատկենք*, ու քու կենացդ ալ պիտի խմենք, յոյսալից որ մենք յարութիւն պիտի առնենք, օր մը:

Ջերմ բարեւներով ու սիրով՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

6.[56]

15-5-30, Աս[կ]ոնա

Սիրելի Սասունի,

Ինձ մոռացար: Շատ հետաքրքիր եմ իմանալ Ահարոնեանի յոբելեանը ինչպէ՞ս անցաւ: Հայերէն թերթի երես չեմ տեսնում եւ դու էլ մինչեւ որ տեղիցդ շարժուես՝ ամիս կ՛անցնի: Բարի եղիր ղրկիր:

Յոյս ունէի 20ին մեկնե[լ] Վենետիկ, բայց ինչպէս երեւում է դեռ այս ամիս էլ այստեղ պիտի մնամ: Էլ յոգնեցի: Երեւակայիր քանի ամիս է հայերէն խօսելու իսկ առիթ չունեմ:

Մի քիչ էլ հիւանդացայ: Հիմա առողջ եմ եւ աշխատում եմ:

Ի՞նչ նորութիւն: Ի՞նչ էք անում Պառնասա լեռում. «պորով» եւ «գմբէթ» սրճարաններում[57]...

Գրիր, ասիր, պատմիր:

Սիրով քո
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Բարեւներ բարեկամներին

7.[58]

4-6-30, Վենետիկ

Սիրելի Սասունի

Վաղուց է քեզանից ոչ մի լուր չունեմ, նոյնը եւ Ահարոնեանից. այդքան շուտ մոռացա՞ք ինձ: Ես, ինչպես տեղեկացար ղրկած բացիկից, այստեղ Վենետիկ եմ, միացած ընտանիքիս: Մի տուն բնակարան էլ գտայ, օդաւէտ տեղ մը եւ հիմա նորից պիտի կարողանամ աշխատանքներս շարունակել: Եթէ երբեք ցանկութիւն ունենաս Վենետիկ գալ՝ ուրախ կը լինեմ բնակարանիս մէջ քեզ ընդունել. կը յուսանք, որ մի քիչ առաջ գրես: Վենետիկը ինձ համար այլեւս ոչ մի նորութիւն եւ ոչ մի գաղտնիք չունի, սակայն նրանց համար, որոնք տօճերի[59] քաղաքը չեն տեսած՝ լեցուն է տարօրինակ հրապոյրով եւ անակնկալ գեղեցկութիւններով:

Գրիր մանրամասն ինչ նորութիւններ կայ, մա՛նաւանդ այդպէս ասուած գրական աշխարհում: «Հայրենիք»ները ինձ գալիս էին անկանոն, իսկ հիմա, որ տեղափոխուեցի այստեղ՝ բնաւ տեղեկութիւն չունեմ հայոց աշխարհից: Վանքը[60] հեռու է եւ գրեթէ մի օր պէտք է կորցնել՝ այնտեղ գնալու համար. իսկ վարդապետները «տես, տես», եթէ իմ մասին մի որեւէ բան լինի՝ չեն ասի եւ նոյնիսկ թերթը կը թաքցնե՛ն: Ահարոնեանը գրած էր, ինձ համար, որ իմ մասին յօդուած գրած է. լոյս տեսա՞ւ, ո՞ւր եւ ե՞րբ[61]:

Ապա՝ «Տատրագոմի հարսը» առանձին գրքով լոյս պիտի տեսնէր, տեսա՞ւ[62]: Զարմանալի չէ՞, որ այդ մասին բարեկամներից պիտի տեղեկութիւն առնեմ: Ի՞նչ եղաւ հանդէսի հարցը: Ահարոնեանի վերջին նամակը յուսալից էր, սակայն դրական ոչ մի բան չիմացայ:

Այստեղ ինձ ասացին, որ «Զուարթնոց»ը[63] այլեւս լոյս չպիտի տեսնի, որ «Անահիտ»ը[64] նոյնպէս դժուարին օրեր է անցնում եւ պիտի դադրի: Ճի՞շդ է:

Դէ՛, ծուլութիւն մի անիր, նստիր եւ մանրամասն մի նամակ գրիր: Եթէ կարող ես ղրկիր նաեւ «Յառաջ»ները:

Համաստեղը գնա՞ց:

Բարեւներ ամէնուն:

Մնամ քո
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

8.

6 Յունիս 1930
Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Այս օր ստացայ նամակդ. ստացած էի քարտդ: Կը մեղադրես որ նամակս ուշացուցի. ըսեմ անմիջապէս, որպէս պատասխան ամբաստանութեանդ, թէ տասը նամակէ աւելի խօսակցութիւն ունեցած եմ քու մասին: Կարելի է ըսել, որ դուն միշտ մեր մէջն ես: Եւ հոգեբանական է երբ մարդ այսքան մօտիկ կը զգայ իր ընկերոջ եւ այսքան խօսակցութեան նիւթ կը դարձնէ, հոգեպէս կը գոհանայ, ու կը կարծէ թէ նամակի այլեւս պէտք չկայ: Ի հարկէ այս բացատրութիւններս փոր չեն կշտացներ, նամակի սպասողի մը համար:

Երէկ Ահարոնեանի մօտ թէյի էինք: Երկար խօսեցինք «Տատրագոմ»ի մասին, շարք մը մասեր կարդացինք: Հիմա Ահարոնեան շատ աւելի ոգեւորուած է այդ գործով, քան առաջ էր: Որքան ուշադրութեամբ կը կարդայ, այնքան խորունկները կ՛իջնէ. իսկ իմ կարծիքով «Տատրագոմի» յաւտակը շատ

digitised by A.R.A.R.@

խորունկ է ու ծալքերը անհաշիւ, ճիշդ հայոց աշխարհի եւ հայ ազգի հնութեան չափ...

- «Տատրագոմ»ի մասին գրեցին Խոնդկարեան[65] «Հայրենիք»ի մէջ, Վէմունի[66] յօդուածաշարք մը «Յուսաբեր»ի[67] մէջ[68] (եւ շատ լաւ էր գրած էր (sic)). Գրական Ակումբ[ը][69] երեկոյ մը յատկացուց քու գրուածքին ուր խօսեցի եւ խօսեցին շատեր, շատ դրական արտայայտութիւններով, անշուշ[տ] չհասնելով այն արուեստի եւ խորհուրդի բարձունքին, որոնցմով օժտուած է երկը:

- Քանի մը թիւ «Յառաջ»ներ եւ «Հայրենիք»ը դրկեցի Զուիցերիա քու հասցէին, չգիտեմ ստացա՞ր:

- Ընդհանրապէս գրական շրջանակներու մէջ «Տատրագոմի հարսը» խօսակցութեան նիւթ է եւ ընդհանուր հիացմունք առաջացուցած է: Աւելի ուրախալին այն է, որ արդէն հատորի վերածուած է, եւ հասած է այս տեղ: Ահարոնեանի ու քանի մը ընկերներու քով տեսայ հատորը, խիստ գեղեցիկ թուղթի վրայ, լաւ շրջանակներով, ու լուսանցքներով. քիչ մը լայնութիւնը շատ է, բայց ընդհանրապէս գեղեցիկ հատոր է: Ես տակաւին չեմ ստացած:

- Չես կարող երեւակայել թէ ո՞րքան ուրախ եմ այս գրական *արշաւանքին* համար, արշաւանք մը բթացած ուղեղներու վրայ... Ու յաղթանակը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլայ մօտաւոր ապագային: Յոյս ունիմ որ հայ գրականութիւնը իր խրած ճահիճէն դուրս պիտի գայ. այո՛ պիտի գայ՛ հարուածներուն տակ, ու մանաւանդ ստեղծագործութիւններու շնորհիւ:

- Ահարոնեան ինծի ցոյց տուաւ յօդուածաշարք մը որ նուիրած է քու գրականութեան. արդէն երկու խոշոր յօդուած դրկած է «Հայրենիք»ին: Շատ գոհ եղայ որ ան սկսաւ հրապարակ գալ: Ան այժմ ես (հէնց Ահարոնեանի պատճառաւ) հրաժարեցայ յօդուածներ դրկել «Հայրենիք»ին: Որովհետեւ նա պիտի արտայայտուի քու ամբողջ գրականութեան մասին:

- Ես, մօտերս «Յառաջ»ի մէջ յօդուած մը պիտի նուիրեմ «Տատրագոմի հարսին»[70]: «Մտածումներ»ս շարունակած եմ. արդէն չորս յօդուած լոյս տեսած է, դեռ կը շարունակեմ: Տեսնեմ, եթէ ճարեմ, քեզի կը դրկեմ:

- Եղիան ամսագրին մէջ տպեց իր «Տրդատ»ը[71], անշուշտ տեսած կ՛ըլլաս:

- Համաստեղը եկաւ. շատ զրոյցներ ըրինք, ծրագիրներ մշակեցինք, վաղուան յոյսով մեկնեց Ամերիկա: Տեսնենք, եթէ չկորսուի Ամերիկայի կլանող կեանքին մէջ, մեզի պիտի դառնայ[72], ուխտաւորի տարազով:

- Ես կը շարունակեմ ապրիլ կաղն ի կաղ, ճիշդ իմ ոտքիս պէս, նոյնիսկ երբեմն առանց գաւազանի կը քալեմ...

- Նորութիւն.

Մէկ շաբաթէն պիտի ստանձնեմ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը, երեք ամսուայ համար: Ծ.ն կը մեկնի Յունաստան, ու հազիւ երեք ամիսէն վերադառնայ[73]: Ես ստիպուեցայ այդ առժամանակեայ պատասխանատուութիւնը ստանձնել (քիչ մը կուսակցական պարտաւորութիւն), որով 90 հատ խմբագրական պիտի գրեմ եւ ուղղութեան հսկեմ: Անշուշտ «Մտածումներ»ս ալ պիտի շարունակեմ: Նիւթական վարձատրութիւնը կէս օրուայ աշխատավարձ մըն է, շատ չնչին:

- Անցած Կիրակի ամբողջ հատուած մը[՝] «Ֆէտայիները», «Տատրագոմ»էն արտատպել տուի «Յառաջ»ին մէջ[74]:

- Միւս աշխատանքներս կը շարունակեմ, բայց նիւթական դրութիւնս ճնշիչ է, եւ ուսերս կը կքեցնէ. ինքնապաշտպանութեան բնազդով միշտ կամքս կը պողպատեմ. տեսնենք վերջը ո՞ւր կը հասնի:

- Ահարոնեանի յօբելեանը պէտք եղած գումարը չբերաւ[75]: Այս վերջերս *Հանդէսի* մասին չի խօսիր:

Հոս վերջացնեմ քեզ օրհնելով՝

Սիրով քոյդ՝
Կ. ԱԱՍՈՒՆԻ

Եղիան շատ բարեւներ ունի քեզ. սովորականին պէս միճակ ենք:

«Անահիտ» եւ «Ջուարթնոց»ը կը քալեն, բայց մեռած ձեւով: Աւետիք Սահակեանը[76] եկաւ. լաւ բաներ ալ կ՚ըսէ, տխուր բաներ ալ կը պատմէ:

Վենետիկ չպիտի կրնամ գալ. շատ շնորհակալ եմ հրաւէրիդ համար:

9.[77]

25-9-30, Վենետիկ[78]

Սիրելի Սասունի,

Ջբաղած ես եւ ինձ մոռացար[79]. բայց այդ մասին ուրիշ անգամ եւ ինչպէս որ պէտք է... Առ այժմ ահա ինչ.-

Երկու ճարտարագէտներ, երկու քիմիկոսներ եւ մէկ բժիշկ՝ երիտասարդ, առոյգ, հայրենասէր եւ հայ դիմում են ինձ խնդրելով որ նրանց *ճակատ* ղրկել տամ: Պատրաստ են անմիջապէս մեկնել ո՛ւր որ պէտք է՝ օգնելու համար Ա-րարատի կառուցներին[80]: Հասկանո՞ւմ ես: Լուրջ տղաներ են եւ շատ օգտա-կար կարող են լինել: Ուստի՝ բարի եղիր երկտողով իսկ յայտնել եթէ կարելի-ութիւններ կան. ո՞ւր պիտի դիմեն, ի՞նչ պիտի անեն, եւայլն...

Յօդուածներդ շատ լաւ են. այդ երեւում է երիտասարդութեան մէջ ստեղ-ծուած ոգեւորութիւնից:

Մնամ սիրով՝
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Փարիզում գրական կեանքը բոլորովին մեռա՞ծ է. ի՞նչ նորութիւններ:

Նամակը փակած էի երբ վերջին «Յառաջ»ը եկաւ, ուր Միստրալի[81] մա-սին այսպիսի տողեր եմ գտնում - «որոշ չափով կը յիշեցնէ մեր Թլկատինց-ցին[82], այն դիրքովը, որ ան ունի մեր գրականութեան մէջ»[83]: Միստրալը, որ Վիրգիլիոսին[84] հաւասար բանաստեղծ է՝ համեմատել Թլկատինցի՞ն... Ինչ-պէ՞ս կարող ես քոյլ տալ, որ տպուի այսպիսի մի տխմարութիւն: Եւ առհասա-րակ կարելի՞ է բառականանալ այս խեղճ տողերով Միստրալը ծանօթացնելու համար հայ ընթերցողին: Մի քիչ հոպ տուր!

10.

29 Սեպտեմբեր 1930
Փարիզ

Սիրելի Չարեան!

Շաբաթ մը առաջ ստացած եմ նամակդ[85], ու այսքան ուշ կը պատասխա-նեմ: Առհասարակ այս վերջերս այսպէս եղաւ, որմէ շատ դժգոհ եմ: Կարող ես հաւատալ, որ այս 2 1/2 ամսուայ ընթացքին, առնուազն 60 անգամ մտածած եմ քեզ գրել, եւ միշտ յետաձգած եմ աւելի լաւ վայրկեանի մը, ու երբ բան մը կ՚ուշանայ, մարդ ինքնին կ՚ընտելանայ:

digitised by A.R.A.R.@

Այնպէս որ իրաւունք ունիս, երբ դժգոհութեան շեշտ մը կը դնես տողերուդ վրայ, լռութեանս մասին: Փոխանակ լռելու, եթէ գրէի, վստահ եմ որ այնքան չպիտի մտածէի քու մասին, քան այս լուռ կարծուած շրջանին:

Վերջապէս դուն միշտ մեզ հետ էիր: Մենք այդպէս կը զգայինք եւ շատ յաճախ քու մասին կը խօսէինք: Եղիան գնաց Ամերիկա: Սիրնակ եմ եւ ուրիշներու հետ առհասարակ գլուխ չունիմ: Ես ինծ կը բաւեմ:

- Կէս օրէ յետոյ ամբողջ ժամանակս խմբագրատուն կ՛անցնեմ: Առժամեայ հանգամ[ան]քը չի թոյլ տալ որ սրտանց կապուիմ եւ իմ լաւագոյնը ընեմ: Ճիշդը եթէ կ՛ուզես, եղածը, որ շատերէն գնահատուած է, գոնէ բազմաթիւ բարեկամներ նամակով այդ բանը ինծի յայտնեցին, իմ նուազագոյնն է որ երեւան կուգայ: Բացի այդ, ես զուտ գրականութիւնը եւ քննադատութիւնը աւելի կը սիրեմ, քան ամէնօրեայ ժուռնալիզմը: Ինչ որ է 10-15 օրէն Շ. կը վերադառնայ եւ ես կը քաշուիմ իմ մորքիս մէջ[86]:

- Առաջին օրերուն կը մտածէի անմիջապէս բան մը գրել «Տատրագոմի Հարս»ի մասին: Բայց ուզեցի սպասել որ Աիարոնեանը վերջացնէ: Բացի այդ ամառուան շրջանը մեռած եղանակ է: Ուզեցի յետաձգել որ այս տարի Հոկտեմբերին, երբ գրական գրոյցներ պիտի սկսին, գրական մտածումներս սկսիմ «Տատրագոմի Հարս[ը]»ով: Այս շրջանին աւելի հետաքրքրութիւն կ՛առաջանայ եւ աւելի հանգամանօրէն կը սկսին կարդալ գիրքը: Պէտք է ըսեմ որ զգուելի եւ փոքր նախանձ մը կայ քու շուրջդ մէկ քանիներու կողմէ, բայց դունչերուն կ՛ուտեն: Քու վերելքը, կամ այսպէս ըսենք, հասկցուիլդ գրական կարեւոր շրջանակներու կողմէ, կարգ մը մարդոց փորին ցաւ տուած է:

- Այս վերջին նամակիդ ուշ կը պատասխանեմ, որովհետեւ ընկերներու հետ խորհրդակցելու պէտք ունեցայ:

Ի հարկէ շատ ուրախալի է որ այդպիսի լաւ եւ տրամադրելի հայեր կան, ու պէտք է ըսել, որ մենք ալ այդ ուժերուն պէտք ունինք: Սակայն մեր բոլոր ջանքերը կարեւոր գումար մը գտնելու եւ սկսուած մեծ գործը յայնացնելու, անցան անյաջող: Մենք այդպիսի մարդոց պէտք ունինք[,] ուրիշ արձանագրուածներ ալ կան, բայց միջոցներ չունինք որ տեղ հասցնենք եւ պահենք: Ի հարկէ, թեթեւութեամբ կարելի է վերցնել եւ փոքր ճամբու մը ծախսը տալ եւ ճամբայ հանել, բայց մարդիկ տեղ պիտի հասնին, շատ անգամ պիտի սպասեն, եւ[այլ]ն. եւ[այլ]ն., որոնք շատ աւելի ծախսի կը կարօտին:

Քրտական շարժումը շատ լուրջ ձեռնարկ է եւ յղի անակնկալներով: Երեւի խոշոր հարուած մը թուրքերը տուած են Արարատին, բայց հոն թրքական բանակը ճիշդ 15.000 մարդ կորսնցուց: Տակաւին Արարատի ուժերը ջլատած չեն: Ժողովուրդը ինկած է թուրքերուն կրունկին տակ, բայց կռուող ուժերու մեծ մասը, մօտ 2000 հոգի անցած են [1 բառ անընթ.] եւ Բուլանըղի լեռները, ուր հոծ թրտութիւն կայ եւ կը դիմադրեն: Երեւի այս ձմեռն գինադադար կ՛ընենք եւ գարնան աւելի լուրջ կռիւները կը վերսկսին[87]:

Այդ մարդոց պիտի յայտնես որ հիմա իրենց ուժերէն չենք կարող օգտուիլ, բայց ապագային միշտ նկատի կ՛ունենանք եւ քու միջոցաւ կը յայտնենք:

Շատ ջերմ բարեւ սիրով եւ կարօտով

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

digitised by A.R.A.R.@

11.

22 Դեկտեմբեր 1930
Փարիզ

Սիրելի Զարեան[,]

Բաւական ատեն է ինչ ստացած եմ վերջին նամակդ: Կ՛ուզէի շուտ պատասխանել, բայց սիրտս վրաս չէր, ուշացուցի որպէս զի քեզ ալ չտխրեցնեմ ինձ հետ:

Ինչ որ է, ամէն ինչ անցողական է...

Ուրախ եմ որ «Խորհուրդներ»դ գրքով (հայերէն) հրապարակ կուգայ[88]: Վստահ եմ որ գրական շրջանակներու մէջ պիտի գնահատուի, բայց պէտք է գիտնալ որ այդ շրջանակը նեղ պիտի ըլլայ: Այս տեսակէտէն դատելով, լաւ ըրած ես որ միայն 300 օրինակ հրապարակ կը հանես, բայց գինը 3 տոլար՝ շատ թանգ է, եւ ես կը վախնամ, որ չսպառի: Լաւ չէ՞ր ըլլար եթէ 500 օրինակ հանէիր, 2ական տոլարի: Պարսկաստանի մէջ ծանօթներ ունիմ, սիրով կրնայի անոնց հասցէն տալ, բայց ատոնք 3 տոլարով գիրք չեն կարող սպառել, մանաւանդ որ հիմա 2 թումանը 1 տոլար կ՛ընէ, երբ տարի մը առաջ 1 թումանը 1 տոլար էր: Այժմ ղրկուած 3 տոլարնոց գիրքը հոն պիտի արժէ 6 թուման: Չեմ կարող երեւակայել, որ պարսկահայը, բացի մէկ քանի հարուստներէն, 6 թուման տայ եւ գիրք առնէ: Միակ յանձնարարութիւնը որ կարող եմ ընել, այդ այն է, որ 15-20 օրինակ ղրկես Թաւրիզ Առաջնորդ Մելիքթանգեան Եպիսկոպոսի հասցէին[89]: Ազդեցիկ մարդ է, գրականութիւնը կը սիրէ եւ կրնայ յանձնարարել մէկին, որ այդ թիւերը սպառէ: Ասկէ զատ, Պարսկաստանի վերաբերմամբ, պիտի սպասես գոնէ կէս տարի, մինչեւ այն տեղի դրամական խնդիրը կարգաւորուի. յետոյ նորէն կարող ես ուղարկել:

- Հոս «Տատրագոմի հարս[ը]»ի մասին գրական դատ տեղի պիտի ունենայ իմ մասնակցութեամբ, բայց ժամանակը դեռ որոշուած չէ. երբ տեղի ունենայ եւ այդ առթիւ բան մը գրուի, կը ղրկեմ քեզ:

- Գիտես արդէն որ Նոյեմբերէն սկսած հեռացայ «Յառաջ»էն: Երեւի իմ հեռանալէն յետոյ, անմիջապէս քու թերթերդ դադրեցուցին: Ի՞նչ ընենք, մարդիկ այդպէս ծնած ենք, ու այդպէս պիտի մեռնինք: Փոքրոգութիւնը մեծահոգութեան փոխելու մեր ջանքերը աւելորդ են: Գիտես անշուշտ որ Խոնդկարեանին վարկաբեկելու համար Շուշանեանը[90] բաներ մը գրած էր եւ տպած թերթին մէջ առանց իմ գիտութեան[91]: Այդ պատճառով հեռացայ: Ես գոնէ նման փողոցային հայհոյանքները չեմ կրնար տանիլ: Մարդիկ կային որ քու դէմ ալ ատամները կը կըրտացնէին, բայց իմ ներկայութեան չէին կարող բան մը ընել: Իմ հեռանալէն 20 օր յետոյ, զարմանքով տեսայ որ Գուրգէն Մահարու[92] մէկ ոտանաւորը քեզ դէմ գրած արտատպած էին «Յառաջ»ի մէջ եւ կարգ մը անտեղի ու տղայական յարձակումներ ըրած էին քեզ դէմ, առանց ստորագրութեան[93]: Այդ արտայայտութիւնները Շ[աւարշ] Նարդունիի[94] խելապատակէն դուրս եկած էին, առիթ բռնելով «Հ[այրենիք]» ամսագրի քու այն ակնարկութիւնը, որ ուղղուած էր Սէն Միշէլի[95] բանաստեղծութեան «իշխանիկ»ներուն[96]: Այս բոլորը քեզ չպէտք է վշտացնեն: Մարդիկ չեն կարող իրենց ստեղծագործութեամբ փայլիլ, ուրիշներու արժէքը կ՛ուզեն փոքրացնել՝ իրենց հաւասարեցնելու համար: Բայց մենք գիտենք, որ գրականութիւնը միայն կարող է ապրիլ իրական արժէքներով: Ես այդ թերթերը չեմ պահած, ու իրենցմէ ալ չեմ ուզեր. արհամարհանքով պէտք է անցնիս այդ բոլորի վրայէն:

digitised by A.R.A.R.@

- Սիրելիս, ըսեմ որ վերջին գրածներուդ մէջ շատ ընտիր գլուխներ կան, որոնք մնայուն արժէք են եւ յետագային աւելի պիտի ապրին: Դուն մտածիր քու ստեղծագործութիւններու մասին, առանց շուրջդ նայելու, որ շատ փոքր է:

- Ահարոնեանը յաճախ կը խօսի ամսագրի մասին. ես շատ յոյսեր չունիմ: Ինչ ալ ըլլայ 2 ամիսէն ամէն ինչ յայտնի պիտի ըլլայ: Բայց ըսեմ քեզ որ մեծ կամ փոքր ամսագրի մը գոյութիւնը մեզի համար անհրաժեշտ է. այդ ուղղութեամբ կը մտածեմ: Եթէ հներն ու ուներները չընեն, *մենք պիտի ընենք*:

Իմ մասիս շատ բան չունիմ գրելիք. մտահոգութիւններ, մտահոգութիւններ, բայց պէտք է յաղթել, ու ճամբան շարունակել:

Ջերմ բարեւներով՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Նոր տարուայ սրտագին շնորհաւորութիւններս:

12.

20 Փետր[ուար] 1931
Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Ստացայ ձամակդ, ու զարմացայ որ տակաւին գիրքդ լոյս տեսած չէ: Ի սէր Աստուծոյ քար չինկնայ [sic] գլխիդ:

«Հայրենիք»ի յայտարարութիւններէն իմացայ որ հիմա վէպի մը վրայ կ՛աշխատիս[97]: Անհամբերութեամբ պիտի սպասեմ այդ ելոյթիդ:

- Վերջապէս, Չօպանեանը գրեց «Տատրագոմի Հարս[ը]»ի մասին[98]: Ըստ երեւոյթին այդ մարդուկը կը կարծէր թէ գիրքը պէտք եղած ընդունելութիւնը չպիտի գտնէ: Բայց երբ տեսաւ թէ Ահարոնեանը լաւ արտայայտուեցաւ, մեր բոլոր թերթերը ընդարձակ գրախօսականներ նուիրեցին անոր, գրական ժողովներու մէջ քննութեան եւ գնահատանքի արժանացաւ, ըստ իր բարի սովորութեան ետ չուզեց մնալ: Իմ համոզումով քու երկը, հակառակ շատ գովեստներուն, դեռ աւելի բարձր գնահատանքի արժանի է: Այդ երկը այն մնայուն գիրքն է, որ երկար դարեր պիտի քալէ հայ գրականութեան բոլոր թռիչքներուն հետ: Իմ ուրախութիւնս միայն այն է, որ հայ գրականութեան պատուանդանին վրայ, այդ երեւոյթը յաղթանակ մըն է նախ գրականութեան եւ ապա Զարեանի: Անհրաժեշտ էր այդ ամուր պատուանդանը, որպէս զի տկարամիտները աւելի ուշադրութեամբ հետեւին քու գրականութեան եւ գոնէ նուազագոյն չափով ըմբռնեն այն բարդ ալիքները, որ ունի քու գրականութիւնը: Փոքրիկ ոռնոցներ միշտ կարող են գոյութիւն ունենալ, եւ իրաւ, քու ակնարկած Ս[էն] Միշէլի «քանաստեղծութեան փոքրիկ իշխանիկներ»ը կրնան վայրահաչութիւններ ունենալ, բայց այդ ձայնը երկնակամարին չի հասնիր:

Չօպանեանի գրածը ուշի ուշով կարդացի: Բացի այն քանի մը անհամ արտայայտութիւններէն, որ իր սերունդի եւ մեր տաճկահայ մտաւորականութեան հիւանդութիւնն է, մնացածը լաւ է, եւ նոյնիսկ Ահարոնեանի գրածէն աւելի լաւ: Անոր գրական նշմարները, արժէքաւորումը աւելի տեղին էին: Մինչդեռ Ահարոնեանը աւելի շատ քու գրածը իր ոճով վերարտադրած էր: Չօպանեանի քանի մը դիտողութիւնները բնաւ կապ չունէին քու գրականութեան հետ եւ չէին վնասեր անոր: Իսկ գնահատականները ուղղակի կ՛երթային քու արուեստին: Այդ ուղղութեամբ գոհ եմ:

- Ինչպէս գրած եմ քեզի, գրեթէ քաշուած կ՛ապրիմ, եւ կը սնանիմ իմ մտածումներով: Կը շարունակեմ աշխատանքներս. հասցնել «Հ[այրենիք]»

digitised by A.R.A.R.@

ամսագրին եւ «Դրօշակ»ին[99] քաղաքական գրականութիւն մը, որ կիսովին հոգեկան պահանջ է, կիսովին՝ պարտականութիւն[100]: Միեւնոյն ժամանակ ճիգ կը թափեմ *իմ սրտի ուզածս* ալ գրելու, բան մը որ տրամադրութեան եւ պայմաններու հետ կապուած է: Այս մասը կաթիլ կաթիլ կը թորի, բայց կ՚աշխատիմ որ թորեալ ջուրի պէս զուլալ դուրս գայ: Մարտի «Հ[այրենիք]» ամսագրին մէջ ունիմ պատմուածք մը[՝] *«Որսորդը»*, Վիգէն Գլակ ստորագրութեամբ[101]: Այդ պատմուածքը տարի եւ կէս առաջ գրած էի, միայն այս վերջերս ղրկեցի: Նման գործերը ուշ կը բաժնուին ինձմէ: Կը կարծեմ թէ աւելնք իմ հոգիի մէկ մասնիկն են ու այդպէս ալ պիտի մնան:

- Այս տեղ կարգ մը տղաներ, «բանաստեղծութեան պզտիկ իշխանիկներ» միութիւն մը կազմած են *«Մենք»* անունով, ու այդ «Մենք»ն են[102]. Նարդունի, Շուշանեան, Ոստանիկ[103], Բալուեան[104], Սարաֆեան[105], Վեւոնդ Մելոյեան[106] (մի զարմանար), Հրաչ Սարգիսեան[107] (ժամագործ), Ֆրանգեան[108], եւ այս խեղճերը մտադրած են ուրիշները *պարսաւել* եւ թերթուկ մը հանել[109], ըստ երեւոյթին «Ջուարթնոց»ի փոխարէն[110], ու իրարու մէջ պայման կնքած են, որ իրարու դէմ չգրեն[111]: Կարո՞ղ ես երեւակայել հայ մտաւորականի ինկածութիւնը, որ գորտերու պէս իրարու կը միանայ, պարզօրէն ճահիճի կոկոց հանելու եւ գովելու ճահիճը եւ քքնելու այն ամէն բանի, որ ճահիճէն վեր է...

Ու այս պայմանագրութիւնը թերթերու մէջ իսկ հրատարակելու յանդգնութիւնն ունեցան, ճիշդ գորտի ինքնաբաւականութեամբ, առանց անդրադառնալու, որ հայ գրականութեան պատմութեան չտեսնուած արատաւոր էջը մնալու կոչուած է: Այդ տղաք, ամէն օր, մէկը միւսին էշ կ՚անուանէր եւ տակաւին կ՚անուանէ: Բայց հիմա բարձունքներ տեսած եմ հայ գրական հորիզոնին վրայ. հայ մտաւորականը կարո՞ղ է բարձրութեան չհայհոյել, կարո՞ղ է չնախանձել. այդ կ՚ըլլար առաքինութիւն մը, որ նոր դարագլուխ կը բանար մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ. բայց ատկէ շատ հեռու ենք:

Ինչ որ է, մնաս խաղաղութեամբ, ջերմ բարեւներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

13[112].

[Փարիզ, Մարտ 1931]

Սիրելի Զարեան,

Գրքիդ մասին խօսեցայ ընկ. Հրանտ Սամուէլին, որ արդէն մեծ գրատուն ունի: Եթէ ուզես 10-20 օրինակ կը ղրկես. միակ մարդն է որ կարող է Փարիզի մէջ այդպիսի գիրք մը տեղաւորել: Ուրիշ մարդ չեմ կրնար յանձնարարել[113]:

Ջերմ բարեւներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

14.

14-3-31, Վենետիկ

Սիրելի Սասունի

Նամակիդ անմիջապէս չկարողացայ պատասխանել, այո, ճամբորդութիւնների պատճառով: Այստեղ գոյութիւն ունի "International Centre for Spiritual Research", անցեալ տարուանից խնդրեցին ինձ մի քանի դասախօսութիւններ կարդալ. կարդացի եւ հիմա օգտուելով նրանց բարեկամների հիւրասիրութիւնից հանգիստ եմ առնում մի քանի օր, որպէսզի ժամանակին հասնեմ Միլան, ուր Հայ Ուսանողական Միութիւնը հանդէս է կազմակերպում եւ հրաւիրում է ինձ օտարներին ծանօթացնելու հայ մշակոյթի հետ[114]: Այդ

digitised by A.R.A.R.@

ամբողջ տակնուվրայութեան մէջ միակ դրական բանը այն է, որ մինչեւ Ապրիլ 1ը պիտի կարողանամ հանգիստ առնել այս գեղեցիկ վայրում:

Պալուեանը[115] երկար նամակ էր գրել, խնդրելով մի բան ղրկել «Ջուարթնոց»ին. անցեալ օր «Նաւատոմար»ից մի շարք ղրկեցի՝ մտածումներ գրողի եւ արուեստի մասին[116] պարզ նպատակով՝ մի քիչ բարձրացնել մեր գրական շրջանակներում տիրող խեղճ մտայնութիւնը: Նամակիդ նայած, մարդիկ իսկապէս շատ են մանրացել: Մի քանի ակնարկութիւններ արի նաեւ Չօպանեանի իմ մասին գրած յօդուածի մասին, մնացածը «գրականութիւն» էր երկի առթիւ: Քնականաբար, իր ասածների մէջ շատ վիճելի կէտեր կան եւ, օրինակի համար, «Անցորդ»ից[117] ոչինչ չի հասկացել, կամ աւելի շուտ՝ աշխատում է այնպէս ձեւանալ: Անունս խառնում է տասնեակ ուրիշ անունների հետ, որոնք կարող են շատ տաղանդաւոր մարդիկ լինել, բայց որոնց հետ իմ գրականութիւնս ոչ մի առնչութիւն չունի: Դժբախտութիւն է, որ մեր մէջ չկան իսկապէս պատրաստուած մարդիկ, որոնք կարողանան նիւթի տիրել. ամէն մի «քննադատ» աշխատում է ուրիշների թռիչքը վար քաշել, փոքրացնել ըստ իր մտայնութեան եւ իր անձի չափին: Եթէ նրանց առջեւ լեռ իսկ դնես՝ նրանք կ՛աշխատին հարթել՝ հայրենի սոխ ցանելու համար: Այդ զգուելի անհասկացողութեան եւ կոպիտ simplification[118] պատճառով է, որ վերջ դրի «Արեւմուտք»ի հրատարակութեան[119]: Չնայած, որ գրեթէ բոլոր մասերը պատրաստ են: Կան բաներ, որոնց մասին մարդ ամօթ է համարում պնդել, մանրամասնել, ենթադրելով, որ գոնէ գրական պատասխանատուութիւն առած մարդիկ գիտեն, իսկ դուրս է գալիս որ չգիտեն. տգէտ են: Այդ մասին ուզում եմ մի շարք գրուածքներով, նոյն «Ջուարթնոց»ի մէջ, դիրքս պարզել: Ո՜ւր էր որ բոլոր «մենք»երը մէջտեղ ելլէին եւ այդ մասին տաք եւ գիտակից վիճաբանութիւն տեղի ունենար:

Վերջերս, Հրանտ-Սամուէլին, ինչպէս գրած էիր, մի քանի օրինակ «Երեք երգեր» ղրկեցի, բայց պատասխան չստացայ. արդեօք ընդունե՞ց[120]: Այդ մասին բարի եղիր տեղեկութիւն տալ: Քո օրինակդ կը ղրկեմ: Հարցը նրանումն է, որ գրքերի տպագրութիւնը, դեռ մինչեւ հիմա, չգիտեմ ինչ պատճառով, չէ վճարուած[121] եւ իմ ստացած օրինակներն էլ սակաւ են: Երբ վճարուի՝ այն ժամանակ ամէնքն էլ կը ղրկեմ. թէպէտ քիչ օրինակներ են եւ սաստիկ սուղ:

Շատ զգածուած եմ քո բարեկամական ընթացքիդ համար: Ամէն կողմից տեսանելի եւ անտեսանելի թշնամիներ են բուսնում եւ նիւթական վերին աստիճան տաժանելի կեանքս՝ դժուարացնում են նաեւ հոգեպէս: Երբեք չեմ հասկացած ինչո՛ւ. հայկական նկարագի՞րն է...

Եթէ Ահարոնեանին տեսնել՝ յիշեցուր նրան տղուս[122] պարագան: Նրա թոշակի հարցը ամենացաւոտ հարցն է այժմ ինձ համար եւ երբ լուծուի՝ մեծ շունչ կը քաշեմ[123]:

Ուրախ եմ, որ աշխատում ես. հետաքրքրութեամբ սպասում եմ պատմուածքիդ: Ես եւս «բաներ մը» գրելու վրայ եմ, սակայն «նիւթական»ի պայքարը հանգիստ չի տալիս - մեղք:

«Հայրենիք» օրաթերթից եւ քո նամակներից դուրս հայ կեանքի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ: Գրի՛ր:

Մնամ քո
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

15.

12-4-31[124], Վենետիկ

Սիրելի Սասունի

Այսօր վերջապէս ստացայ «Երեք երգեր»ի[125] մի քանի օրինակներ, որից մէկը ղրկում եմ քեզ: Հր[աւնտ] Սամուէլը[126] ինձ գրած էր, որ հարիւրին 25ը իբրեւ գրավաճառի մաս քիչ է. այստեղ Իտալիայում այդ է գրավաճառների մասը եւ եթէ աչքի առաջ ունենաս տպագրութեան եւ փոստի մեծ ծախսը, արդէն քիչ բան կը մնայ: Այսուամենայնիւ խօսիր հետը եւ եթէ ուրիշ կերպ չի կարելի անել աւելցուր հարիւրին 5 եւս:

Նորավէպդ[127] կարդացի մեծ հաճոյքով. ապրուած դէպք է եւ շատ լաւ պատմուած. ամէն ինչ կենդանի է եւ լաւ: Դէ, շարունակիր տեսնենք:

Ես վերադարձայ Վենետիկի խաղաղութեան. գարունը այստեղ շատ գեղեցիկ է եւ եթէ մարդ ուրիշ մտահոգութիւններ չունենար պիտի կարողանար մեծ վայելքների հանդիպել: Ինչ կայ, ինչ [չ]կայ Ս[էն] Միշէլեան[128] նեխած աշխարհում: Այստեղի գեղեցկութիւններից մէկն էլ այն է որ ապրում ես հայ իրականութիւնից դուրս՝ ոչ հայ կեանքից, այլ իրականութիւնից՝ եւ կարող ես հանգիստ աշխատել:

Ահարոնեանը գրում է ինձ, որ հիւանդ է եղել. շատ ցաւում եմ եւ յուսամ վտանգաւոր ոչ մի բան չի պատահած:

Ուժ, ողջ եւ առողջ եղիր:

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

16.

21 Ապրիլ 1931[,] Փարիզ

Սիրելի Չարեան,

Մեծ հաճոյքով եւ շնորհակալութեամբ ստացայ *Երեք երգերդ*. փառաւոր գիրք, փառաւոր տպագրութեամբ: Արդէն Հ[րաւնտ] Սամուէլի մօտ տեսած էի[129]: Բայց չուզեցի կտրատել եւ կարդալ. սպասեցի ղրկելիք օրինակիդ:

Ստացած եմ նաեւ երկու նամակներդ: Կը ներես անշուշտ, որ հիմա կը պատասխանեմ: Միշտ կը սպասէի գրքիդ, որպէս զի կարողանամ այնպէս *ժամերով* կարդալ եւ բան մը գրել հոս «Յառաջ»իդ մէջ[130], ուր քու մասիդ միչեւ հիմա լաւ գրախօսական մը չէ երեւցած:

Առաջին արարը կարդացի. հոգիիս ներքին թրթռացումները (որոնք օրէնքի տակ չեն իյնար եւ չեն բացատրուիր) ալիք ալիք շարժուեցան այնպէս, ինչպէս հեղինակը ապրած է: Աչքը շատ քիչ բան է՝ քու ներաշխարհը հասկնալու համար. հոգիի բազմահազար աչքերով (ըմբռնելու եւ զգալու կարողութեամբ) պէտք է քալել քու ամէն մէկ տողիդ հետ:

Յոյս ունիմ որ մէկ շաբաթէն կը վերջացնեմ ու բան մը կը գրեմ «Յառաջ»ի մէջ: Երբ լոյս տեսնէ, քեզ կը ղրկեմ. գիտեմ, չես ստանար:

- 15 օր կայ որ քեզի ղրկած եմ իմ մէկ նոր գրքէն, *«Ապրիլեան Եղեռնը քննական ակնոցով»*[131]: Եկող անգամ երբ գրես ինծի, յայտնիր թէ ստացա՞ծ ես: Եթէ կորսուած է, ուրիշ մը կը ղրկեմ:

- Շնորհակալ եմ այն գնահատութեանդ համար, որ ըրած ես «Որսորդ»ի մասին: Բաւական լաւ ընդունելութիւն գտած է: Մօտ 20 նամակ ստացած եմ գրագէտ ու գրասէր բարեկամներէ, որոնք գիտեն թէ Վիգէն Գլակը ես եմ: «Յուսաբեր»ը ընդարձակ թերթօն նուիրեց այդ գրուածքին (Վիմունի)[132], աշուշտ առանց գիտնալու որ ես եմ հեղինակը: Ի հարկէ այս բոլորին մէջ քու եւ

digitised by A.R.A.R.@

Համաստեղի կարծիքին կարեւորութիւն կուտամ, ամենէն առաջ այն պատճառով, որ *անշահախնդիր* ընկերներ ենք, առանց որեւէ ակնկալութեան, միայն արուեստի սիրով՝ իրարու կապուած: Միւս գովեստները կ՛անցնին աննշմար, մթնոլորտի եւ վայրկեանի խնդիր է: Ու ես որեւէ քայլ գրական ասպարէզին մէջ չեմ առներ, մերօրեայ խեղճուկ մարդոց գովեստները վայելելու համար:

Կ՛ըսես.- «դէհ, շարունակի՛ր». ճիշդը ասած, արագ վազքի մը տրամադիր չեմ: Տարիս մէկ-երկու կտոր հազիւ լոյս աշխարհ հանեմ: Գրականութեան միւս ճիտը.- քաղաքականը, ինծմէ շատ ժամանակ կը խլէ եւ անհրաժեշտութեան հարկադրանքի տակ եմ: Իսկ գեղարուեստական գրականութիւնը ինծի համար *երգ* է, *աղօթք* է (քու խօսքով): Ու երբ, մինակութեանս մէջ երգել կամ աղօթել կ՛ուզեմ, կ՛ընեմ սարի ծայրը կեցած հովիւի մը պէս, որ ինքն իր ձայնէն կը յուզուի, եւ իր աղօթքին կը հաւատայ: Ուրիշի համար չէ: Եթէ ուրիշն ալ յուզուեցաւ այդ հովիւի ձայնէն[,] լաւ. եթէ ոչ, հովիւը բան մը չի կորսնցներ:

- Սէն Միշէլ գրեթէ չեմ հանդիպիր. խեղճութիւն[ը] եւ տգիտութիւնը Էյֆէլէն աւելի բարձր են: Այդ տղաներով չեմ զբաղիր: Եթէ բան մը ունենամ, ի վերջոյ պտուղը պիտի տեսնենք, իսկ եթէ պտուղը չունին իրենց հանած աղմուկը բոշաներու կազ ու կռիւը մնալու սահմանուած են[133]:

- Ահարոնեանը լաւ[ա]ցած է, վտանգ չունի եւ լաւ կը զգայ իրեն:

- «Հ[այրենիք]» ամսագրին ի՞նչու բաներ մը չես ղրկեր. չըլլա՞յ մեծ գրուածք մը պատրաստելու ետեւէ ես:

Ջերմօրէն եւ սիրով՝
Քու՝ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] 1925էն ետք. Զարեան իր ընտանիքով Իտալիա փոխադրուած էր եւ մինչեւ 1930 քանի մը առիթներով Փարիզ այցելած:

[2] Ա. Ծառուկեան հեգնական շեշտով ակնարկութիւն մը ունի Զարեանի Պէյրութ ժամանումին. *«Ներկայ է Մուշեղ Իշխանը, Եդուարդ Պօյաճեանը, բացակայ՝ Կարօ Սասունին, որ Եգիպտոս կը գտնուի եւ կրկին ու կրկին պատուիրած է մեզի որ յայտնենք իր «բանաւոր բացակայի» պարագան, որպէսզի յարդանքի պակաս մը չհամարէ իրեն հանդէպ եւ օրին մէկը, ո՛վ դիտէ, չելլէ անակնկալ հարուած մը տայ չսպասուած պահու մը, կծու խօսքով մը կամ սուր բառով մը»* (Անդրանիկ Ծառուկեան, *Մեծերը եւ... Միւսները*, Պէյրութ, Տպ. «Ալթափրէս», 1992, էջ 263):

[3] «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Նոյեմբեր 1977, էջ 38:

[4] «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33:

[5] Այս նամակներէն որոշ քաղուածքներ մէջբերած ենք մեր *Կոստան Զարեանի Շուրջ (Ուսումնասիրութիւն)* հատորին մէջ (Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1998):

[6] Կ՛ակնարկէ բանաստեղծ Լեւոն Նայիրցիին (Լեւոն Մելիք-Դաղայեան, ծննդեան ու մահուան թուականը անյայտ): Մեզի ծանօթ միակ աղբիւրը որ զայն կը յիշէ Բախտիար Յովակիմեանի բառարանն է, բայց հոն թուականներ չկան):

[7] Կ՛ակնարկէ Լեւոն Նայիրցիի յօդուածին՝ «Մի Վէճի Առթիւ», *Յառաջ*, 18 եւ 19 Յունուար 1930: Յօդուածին պատասխանած է՝ Գրասէր մը, «Հարցում Մը», *Յառաջ*, 23 Յունուար 1930: Բանավէճին շարունակութիւնը տե՛ս՝ Լեւոն Նայիրցի, «Հարցումի Մը՝ Պատասխանը», *Յառաջ*, 1 Փետրուար 1930, եւ Գրասէր մը, «Գրական "Անմեղութիւն"», *Յառաջ*, 6 Փետրուար 1930:

digitised by A.R.A.R.@

[8] Ճորճ Մուր գրչանունն էր անգլիացի վիպագիր ու դիւանագէտ Ճէյմս Մորիըրի (James Morier, 1780-1849)։ Պարսկական ու արեւելեան թեմաներով տարբեր վէպերու շարքին, 1812ին ան հրատարակած է *A Journey Through Iran, Armenia and Asia Minor Through Constantitonople in the Years 1808 and 1809* ուղեգրութիւնը։

[9] Հաճի Պապա Մորիըրի երկու հատորներու հերոսը եղած է. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* (1824) եւ *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England* (1828)։

[10] Կ՛ակնարկէ *Յառաջի* հիմնադիր ու 1925-1957 խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանին (1884-1957), որ «Շ.» կը ստորագրէր իր խմբագրականները։

[11] Համաստեղ (Համբարձում Կելեճեան, 1895-1966)՝ ամերիկահայ գրագէտ։ 1928-1930ին ձեռնարկած էր արտասահմանեան իր միակ ճամբորդութեան։

[12] Համաստեղ Փարիզ հասած է Ապրիլ 1930ի վերջերուն եւ մէկ ամսուան կեցութենէ ետք, Մայիսի վերջերուն վերադարձած է Ամերիկա։

[13] Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948)՝ արեւելահայ արձակագիր, քաղաքական գործիչ։

[14] Կարօ Սասունի. «Ա. Ահարոնեան (Խորհրդածութիւններ Անոր Գրականութեան Մասին)», *Հայրենիք Օրաթերթ*. Փետրուար 28 եւ 4 Մարտ 1930։

[15] *Հայրենիք* (1899)՝ ամերիկահայ օրաթերթ (այժմ՝ շաբաթաթերթ)։

[16] *Յառաջ* (1925-2009)՝ ֆրանսահայ օրաթերթ։

[17] Եղիա Գասպարեան (1895-1948)՝ ամերիկահայ նկարիչ ու թատերագիր։

[18] Café de la Rotonde՝ Մոնփարնասի յայտնի սրճարան, հիմնուած՝ 1911ին. ան նշանաւոր գրագէտներու եւ արուեստագէտներու աւանդական հաւաքավայրերէն մէկը եղած է։

[19] «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 34։

[20] Ֆրետրիք Միստրալ (1830-1914)՝ ֆրանսացի բանաստեղծ, գրականութեան Նոպէլեան մրցանակակիր 1904ին։ Հարիւրամեակը մեծ շուքով նշուած է 1930ին։

[21] Կոստան Զարեան, «Միստրալը», *Հայրենիք Օրաթերթ*, 4 Մարտ 1930. հմմտ.՝ Նոյն, *Նաւատոմար*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1998, էջ 317-319։

[22] Կ՛ակնարկէ փարիզահայ երիտասարդ գրողներուն։

[23] *«Մենք ունենք ամբողջ մի երիտասարդութիւն, որը հազուագիւտ հայ ստեղծագործողների ծառի վրայ կատաղած միջատ է ձեւանում եւ լաւագոյն պարագային՝ ակնոցները պոչին դնող կապիկ։ Աւելի լաւ չէ՞ր լինի - եթէ նրանք գրականութիւնը իսկապէս սիրում են - հազորդուել մեծ գլուխ գործոցների հետ, աննախանձ պաշտել իսկական բանաստեղծութիւնը եւ համեստօրէն, սիրոյ եւ աշխատանքի իրենց այդ նուէրը մատուցանել հայ ընթերցող հասարակութեանն»* (Զարեան. «Միստրալը». *Նաւատոմարի* մէջ այս պարբերութենէն (էջ 319) գեղչուած են բութը եւ «այդ» բառը)։

[24] 1930ի առաջին ամիսներուն, Զարեան զուիցերիական Ասքոնա քաղաքը կը գտնուէր։

[25] Սիամանթօ (Ատոմ Եարճանեան, 1878-1915)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն։

[26] Տպուած է՝ «Rosonsehց»։ Զարեան այստեղ փոխաբերական իմաստով կ՛ակնարկէ սրճարաններու անգործունեայ կեանքէն ազատելու անհրաժեշտութիւնը։

[27] Արմէն (1892-1960ականներ) եւ Սեդրաք Սասունի (1895-1936)՝ քաղաքական գործիչներ։

[28] Տպուած է՝ «Էպոպէյա», «Էկպոս»։

[29] Հայնրիխ Մանն (1871-1950)՝ գերմանացի վիպասան։

[30] Կ՛ակնարկէ Լ. Նայիրցիին։

[31] Տպուած է՝ «թուականէն»։

[32] Տպուած է՝ «գրեր»։

[33] *Մնհեան* (1914)՝ պոլսահայ ամսաթերթ, որմէ լոյս տեսած է եօթը թիւ՝ Զարեանի խմբագրութեամբ։

[34] Տե՛ս՝ Կոստան Զարեան, «Թատրոնը (Համաղրութիւն)», *Մնհեան*, Ապրիլ 1914, էջ 49-53. հմմտ.՝ Նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 93-101։

digitised by A.R.A.R.@

[35] Լեւոն Նայիրցի, «Գրական "Անմեղութիւն"», *Յառաջ*, 18 Փետրուար 1930:

[36] Ահարոնեան, Սասունի, Զարեան եւ Համաստեղ ծրագրած էին գրական ամսագրի մը հրատարակութիւնը, որ չէ իրականացած:

[37] Կ՛ակնարկէ Զարեանի «Տատրագոմի Հարսը»ին, որ ամբողջութեամբ լոյս տեսած է *Հայրենիք* ամսագրի Ապրիլ 1930ի թիւին մէջ եւ զուգահեռաբար առանձին հատորով:

[38] Ռուբէն Դարբինեան (Արտաշէս Չիլինգարեան, 1883-1968)՝ *Հայրենիք* օրաթերթի եւ ամսագրի երկարամեայ խմբագիր:

[39] Տե՛ս՝ Ռ. Դարբինեանի Մարտ 1, 1930ի նամակը Զարեանին (Վարդան Մատթէոսեան, «Նամականի Կոստան Զարեանի եւ Ռուբէն Դարբինեանի», *Բազմավէպ*, 1-4, 2003, էջ 239):

[40] 1929ին ծայր տուած ամերիկեան (ապա՝ համաշխարհային) տնտեսական տագնապը իր ազդեցութիւնը ունեցած է *Հայրենիք*ի նիւթական վիճակին վրայ եւ բաւական դժուարութիւններու պատճառ դարձած, ներառեալ՝ աշխատակիցներու հետ ընդհարումներու:

[41] Կոստան Զարեան, *Օրերի Պատկը*, Կ. Պոլիս, Տպ. «Տէր-Սահակեան», 1922:

[42] Կ. Սասունիի «Քիւրտերու եւ Հայերու Ազատագրական Շարժման Փուլերը եւ Անոնց Փոխ Յարաբերութիւնները» յօդուածաշարքը հրատարակուած է *Հայրենիք* ամսագրի Հոկտեմբեր եւ Դեկտեմբեր 1929, Յունուար, Փետրուար, Մարտ, Օգոստոս, Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր 1930ի թիւերուն մէջ: Անոր յաջորդած է «Քիւրտ Ազգային Կուսակցութիւնը» յօդուածը՝ ամսագրի Մարտ-Մայիս 1931 թիւերուն մէջ: Տե՛ս նաեւ՝ Կարօ Սասունի, *Քիւրտ Ազգային Շարժումները եւ Հայ-Քիւրտական Յարաբերութիւնները (Ժէ. Դարէն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Պէյրութ, Տպ. «Համազգային», 1969:

[43] Այդ յօդուածը լոյս չէ տեսած:

[44] Մայքըլ Արլէն (Տիգրան Գույումճեան, 1895-1956)՝ հայազգի անգլիագիր վիպագիր:

[45] Michael Arlen, "Confessions of a Naturalized Englishman," *Babes in the Wood*, Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran and Company, 1929, էջ 3-73. Հայերէն թարգմանութիւնը՝ Մայքըլ Արլէն, «Եւ Քսան Տարեկան Էի», *Յառաջ*, 25-28 Փետրուար 1930:

[46] Արշակ Չօպանեան (1872-1954)՝ ֆրանսահայ բանաստեղծ եւ քննադատ:

[47] Չօպանեանի յօդուածին տուեալները չենք կրցած ճշդել (հաւանաբար լոյս տեսած ըլլայ *Ազագաչի* մէջ): Արլէնի մահուան առիթով գրուած յօդուածի մը մէջ, Բագարատ Թեւեան գրած է. թէ *«Արշակ Չօպանեան եւ խումբ մը ուրիշ գրողներ, այդ առթիւ յայտնեցին իրենց բողոքը, ծնունդ տալով թէր [ու] դէմ արտայայտութիւններու»* («Մահ Մայքըլ Արլէնի», *Երջանիկ Տարեգիրք*, 1957, էջ 147):

[48] Գայթակղութեան բարը նուած է պատմուածքի հերոսին մենախօսական արտայայտութիւնը, որուն ամէնէն ցայտուն հատուածները թարգմանաբար կը մէջբերենք. *«Անկարող ցեղի որդի, վտարանդի ժողովուրդի մը բորբոսած վերջալոյսին ծնած, անազնիւ նահատակութիւններու եւ անարգ փախուստներու ժառանգորդ, ի՞նչ ըրած եմ արժանանալու լոկ անցանկալի ծառայի անձկալից ու յուսահատ մենութեան։ Ի՞նչ արուեստ կրնայ բխիլ հայէ մը։ Ի՞նչ մենութիւն։ Ի՞նչ արժանի բան։ Ո՛վ Հայաստան, ո՛վ անսիրելի պառնիկ, դուն քեզ այս ու այն նուաճողին առջեւ ստորնանալով, ինչո՞ւ չէիր կրնար մեռնիլ արժանաւորապէս, ինչո՞ւ չմեռար Նինուէի, Կարկեմիշի, Բաբելոնի հետ։ Ապա ձիւնկիզ Ժանը մոռացում առաջարկեց քեզի։ Ու դուն անկէ ալ խոյս տուիր։ Որպէս մեռնել, կրնայիր հետաքրքրել հին ժամանակներու պատմաբանները։ 'Հայաստանի ժողովուրդը, զոր հիմա Արմէնիա կը կոչենք', պիտի ըսէին պատմաբանները, 'ժամանակին ռազմիկներու ցեղ մըն էին։ Հազիւ թէ անհրաժեշտ է աւելցնել, սակայն, որ իրենց ծառայամիտ ու ապաստրած չառաւիղները իրենց ցեղին երբեմնի մեծութեան ո՛չ մէկ նշան կը ցուցաբերեն'։ Ախ, դուն հետաքրքրական դիակ*

digitised by A.R.A.R.@

մը պիտի ըլլայիր։ Բայց, ողջուդդ, տաղտուկ ես բոլորին եւ բեռ՝ գաւակներուդ։ Հրեաները, որոնց հանճարը կը ծառայէ Արեւմուտքի ժողովուրդներուն, եւ պիրար՝ քաջալերութեամբ, երկրագունդը ժառանգած են։ Դուն, ոչինչ նուաճելու առաք, ոչ իսկ ներդաշնակութիւն, միասնականութիւն, ազատում նախանձէ կամ մոռացում, սոզոսկած ես՝ յոգնատանջ նահատակութեան դիմարրութի մէջ, ուղին գտնելով պատմութեան ներբաններուն քովէն, քաներորդ դարուն։ (...) Դաշնակիցներուն ի նպաստ կը կռուիս թուրքերուն դէմ։ Գաւակներդ կը մեռնին, արիւնդ կը հոսի ազատութեան համար պատերազմի՛ն։ Հանգստացի՛ր։ Ոչ մէկուն հոգն է, թէ որո՞ւն համար կը կռուիս, իսկ քու չահելիք միակ ազատութիւնը՝ ատեն մը սեմէն մէկ ուրիշը երթալու ազատութիւնը պիտի ըլլայ։ կը կարծե՞ս որ կրնան մեղքնալ քու տառապանքներուդ վրայ։ (...) Արեւմուտքի ժողովուրդները այլեւս անկարող են հաճոյք քամել քեզ խղճալէն։ Անոնք ձանձրացած են քրիստոնէութենէդ, ջարդերէդ, գանգատներէդ, գոյութենէդ։ Իսկ գաւակներդ միայն ազգ են երկրի երեսին» (Arlen, "Confessions" էջ 56-59):

[49] Կ. Ս. [Կարօ Սասունի], «Մայրըլ Արլէնի Պարագան», *Յառաջ*, 12 Մարտ 1930: Անգլիագիր գրագէտը Dikran M. Arlen ստորագրութեամբ նամակով մը հակազդած է. տե՛ս՝ «Մայրըլ Արլէն Կը Խօսի», *Յառաջ*, 30 Մարտ 1930: Ան ըսած է. «*Ես ի՞նչպէս կրնամ Հայու կամ Հայաստանի դէմ նախատական բան գրել. չէ՞ որ ատով ինքզինքս նախատած կ'ըլլամ։ Ամէն տեղ եւ միշտ ըսած եմ թէ Հայ եմ։ Շարունակ աչխատած եմ Հայը ներկայացնել իբրեւ հերոսական ժողովուրդ մը։ Հայ հայրենասէրի ոգին, ամէն տեղ երեւան կու գայ գրութիւններուս մէջ։ կը ցաւիմ որ գրութեանս ոգին չեն հասկցած*»:

[50] «Անգիտաց Անպէտ» (խմբագրական), *Յառաջ*, 9 Մարտ 1930:

[51] 1929ին Կարօ եւ Լէոլա Սասունիները արդէն կ'ապրէին Շաւիլի արուարձանը իրենց գաւակներուն հետ (Էլլէն Բիւգանդ. «Մեր Աւագ Ընկերները Փարիզում». *Հայրենիք Ամսագիր*. Դեկտեմբեր 1963, էջ 9):

[52] Մանուկ Պէրպէրեան (1885-1960)՝ ֆրանսահայ. ապա եգիպտահայ գրագիտուհի. Ռեքէոս Պէրպէրեանի դուստրը:

[53] Այս նամակը մեզի հասած չէ:

[54] Զարեան Ահարոնեանի մասին որեւէ գրութիւն հրատարակած չէ, իսկ Մարսէյլի մէջ որեւէ յոդելենական գիրք լոյս չէ տեսած:

[55] Կոստան Զարեան, «Տատրագոմի Հարսը», *Հայրենիք Ամսագիր*, Ապրիլ 1930, էջ 1-44:

[56] «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33:

[57] Կ'ակնարկէ փարիզեան թաղամասերէն Մոնփառնասին (Montparnasse՝ Պառնաս լեռ, ֆրանսերէնով), համբաւաւոր՝ գրական-գեղարուեստական շրջանակներու մէջ, եւ տեղւոյն Rotonde (Ռոտոնդ) եւ La Coupole (Գմբէթ) սրճարաններուն: Վերջինս հիմնուած է 1927ին:

[58] «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Նոյեմբեր 1977, էջ 38:

[59] Վենետիկի եւ կարգ մը իտալական այլ հանրապետութիւններու առաջնորդ (իտալերէն բրր. doge):

[60] Տպուած է՝ «վօնիտ»:

[61] Աւետիս Ահարոնեան, «Կոստան Զարեան», *Հայրենիք Ամսագիր*, Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր 1930:

[62] Կոստան Զարեան, *Տատրագոմի Հարսը*, Պոստըն, Տպ. «Հայրենիք», 1930:

[63] *Ջուարթնոց* (1929-1931, 1937-1939, 1947-1948, 1955-1966)՝ ֆրանսահայ գրական պարբերաթերթ (խմբագիր՝ Հրանդ Բալուեան): Լոյս տեսած է նաեւ իբրեւ տարեգիրք (1937 եւ 1944):

digitised by A.R.A.R.@

[64] *Անահիտ* (1898-1911, 1929-1940, 1946-1949)՝ ֆրանսահայ գրական հանդէս (խմբագիր՝ Ա. Չօպանեան):

[65] Արշամ Խոնդկարեան (1881-1965)՝ ֆրանսահայ քաղաքական գործիչ, գրականագէտ:

[66] Գրչանունն է Բենիամին Թաշճեանի (1898-1971)՝ եգիպտահայ գրադատ, մանկավարժ ու խմբագիր:

[67] *Յուսաբեր* (1914)՝ եգիպտահայ օրաթերթ:

[68] Վէմունի, «Գրականութիւն եւ Արուեստ», *Յուսաբեր*, 17 Մայիս 1930, էջ 2:

[69] Փարիզի Հայ Գրական Ակումբը հիմնուած է Նոյեմբեր 1928ին: Նպատակ ունէր կազմակերպել գրական ժողովներ, դասախօսութիւններ եւ հրատարակութիւններ: Գրական երեկոները տեղի կ՚ունենային Հոկտեմբերէն մինչեւ Յունիս: Հրատարակած է յօդուածներու ժողովածու մը (*Հայ Մշակոյթի Օր*. Փարիզ, Imp. de Navarre, 1932. տե՛ս՝ էջ 153-155՝ տեղեկութիւններու եւ գեկոյցներու մասնակի ցանկին համար):

[70] Այդ յօդուածը լոյս չէ տեսած:

[71] Եղիա Գասպարեան, «Տրդատ», *Հայրենիք*, Մարտ 1930, էջ 14-42. հմմտ.՝ Նոյն, *Տրդատ եւ Ուրիշ Տասը Թատերգութիւններ*, Գահիրէ, Տպ. «Յուսաբեր», 1959, էջ 7-63:

[72] Համաստեղ կրկին արտասահման ճամբորդած չէ:

[73] Շաւարշ Միսաքեան Աբէնք մեկնած էր՝ Մայիս 28ի առիթով բանախօսելու (Շահնազար Քէօթահեան, *Յուշեր Ու Նիշեր. Անձեր Ու Անցքեր Նախահեղեղեան Մինչեւ Ներկայս*, Լոս Անճելըս, Տպ. «Ալբօ», 1990, էջ 228):

[74] Կոստան Զարեան, «Ֆետայիները», *Յառաջ*, 1 Յունիս 1930, էջ 2:

[75] Աւետիս Ահարոնեանի քառասնամեայ յոբելեանը նշուած է ամբողջ Սփիւռքի տարածքին 1930ին: Փարիզեան տօնակատարութիւնը տեղի ունեցած է 10 Մայիս 1930ին, Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնին մէջ («Ա. Ահարոնեանի Գրական Յոբելեանը Սորպոնի Մէջ. 3500 Հանդիսականներ Խանդավառութեամբ Կ՚ողջունեն Յոբելեարը», *Յառաջ*, 13 Մայիս 1930, էջ 1: Գրագէտին ճառը լոյս տեսած է առանձինն՝ *Ա. Ահարոնեանի Ճառը (Արտասանուած Իր Գրական Քառասնամեայ Յոբելեանին Սորպոնի Սրահը 1930 Մայիս 10-ին)*, Գահիրէ, Տպ. *Յուսաբեր*, 1930):

[76] Ծփոթած է Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանի առաջին նախագահ Աւետիք Սահակեանի հետ, որ Պէյրութ կ՚ապրէր: Արեւելահայ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը (1875-1957) 1926-1930ին Հայաստան կը գտնուէր, ուրկէ վերադարձաւ Փարիզ 1930ին՝ ընտանիքին մօտ, եւ վերջնականապէս Հայաստան ներգաղթեց 1936ին:

[77] «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33-34:

[78] Թուականը կրնայ սխալ տպուած ըլլալ. տե՛ս՝ Սեպտեմբեր 29, 1930ին գրուած Ժ. նամակին առաջին տողերը («շաբաթ մը առաջ ստացած եմ նամակդ»):

[79] Տպուած է՝ «մոռցար»:

[80] Կ՚ակնարկէ 1930ի սկիզբներուն Արաբատ լերան շուրջ տեղի ունեցած քիւրտբրքական բախումներուն, որոնք ուղղուած էին բրտական ըմբոստութիւնը ճնշելու: ՀՅԴ որոշակի օժանդակութիւն ցոյց տուած է ըմբոստներուն, ներառեալ՝ զինուորական ղեկավարներէն Զիլան պէյի (Արտաշէս Մուրատեան) մասնակցութիւնը: Հայ-քրտական զինակցութեան մասին, տե՛ս՝ Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Editions Karthala, 2004, էջ 350-376:

[81] Ամէնուրեք տպուած է՝ «Միսբրալ»:

[82] Թղկատինցի (Յովհաննէս Յարութիւնեան, 1860-1915)՝ արեւմտահայ արձակագիր, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:

[83] Տե՛ս՝ «Միսբրալի Տօները», *Յառաջ*, 14 Սեպտեմբեր 1930, էջ 3:

digitised by A.R.A.R.@

[84] Վիրգիլիոս (Ք.ա. 70-19)՝ հռոմէացի դիւցազներգակ բանաստեղծ:

[85] Ժամանակային շփոթ մը կայ, քանի որ Զարեանի նամակը գրուած էր չորս օր առաջ՝ 25 Սեպտեմբերին:

[86] 22 Նոյեմբեր 1930ի իր նամակին մէջ, Փրակայէն նոր ժամանած Ռէնը գրած է *Հայրենիքի* խմբագիր Դարբինեանին. «*Ինձ մեծ պատիւ ըրած էին՝ որոշելով Փարիզ ուղարկել։ Այդ որոշումը կայացրել էին Շաւարշի մէկ յայտարարութեան վրայ, որ իբր թէ 'Ցառաջ'ի մէջ պիտի աշխատեմ' վարելով Հայաստան եւ Ռուսաստան բաժիններըը, որից ա՛յնքան աղքատ է այդ թերթը։ / Ես եկայ, բայց Շաւարշը արդէն մեկնած էր Ցունաստան։ Բիւրօն գրեց նրան գալուս մասին, իսկ նա պատասխանեց, թէ մինչեւ Փարիզ չժամանի, չի կարող այդ մասին կարգադրութիւն անել։ Դեռ մինչեւ հիմա գալիս է...*» («Ռէնի Նամակները», *Հայրենիք*, Օգոստոս 1963, էջ 24):

[87] Քրտական ըմբոստութեան ճնշումին լուրը. ըստ էութեան, ճիշդ չէր: Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի. «Քրդական Շարժումը (Ներկայ Կացութիւնը)», *Դրօշակ*, Յունուար-Փետրուար 1930, էջ 12: Ըմբոստութիւնը ճնշուած է Սեպտեմբեր 1930ին (Tachjian, էջ 376):

[88] Կ՛ակնարկէ Զարեանի *Երեք Երգեր* հատորին:

[89] Ներսէս Արք. Մելիք-Թանգեան (1864-1948)՝ եկեղեցական եւ բանասէր, Ատրպատականի Հայոց Թեմի առաջնորդ՝ 1909էն սկսեալ:

[90] Վազգէն Շուշանեան (1903-1941)՝ ֆրանսահայ գրագէտ եւ քաղաքական գործիչ:

[91] Վազգէն Շուշանեան, «Նամակ Խմբագրութեան», *Յառաջ*, 25 Հոկտեմբեր 1930, էջ 3: 22 Դեկտեմբեր 1930ի նամակին մէջ, Ռէն գրած է Դարբինեանին. «*Վազգէն Շուշանեանի ելոյթը գրգռիչ էր, պրովոկացիոն. Խոնդկարեանը միայն օր[ւ]եկաւ է՝ հատուածական հարցը քրքրելու։ Նամակագիրը մի խմբակի պարզ արտայայտիչն է։ Ինչպէս այստեղ, նոյնպէս եւ շատ տեղեր զանգուածները հեռու են նման մտայնութիւնից, որ հարուած է ե՛ւ մեր դասին ե՛ւ մեր կուսակցութեան։ / Եթէ Վազգէնի նամակը գրուած լինէր կորրեկտ ոճով, անկեղծութեամբ եւ սրտացաւութեամբ, այդ պարագային կարելի էր թերեւս համաձայնուել նրա նամակի միայն մէկ կէտի մասին- այն է, որ "Հայրենիք" ամսագրի տեսութիւնը պէտք է յանձնել դաշնացական մտաւորականի (...) Եթէ կուսակցական ակնոցը մէկ կողմ դնենք եւ վերցնենք զուտ մարդկայնութիւնը, այստեղ եւս արդարանալիք բան չունէք*» («Ռէնի Նամակները», էջ 25):

[92] Գուրգէն Մահարի (1903-1969)՝ հայրենի բանաստեղծ եւ արձակագիր:

[93] «Ճամբորդի Զգայարանքով», *Յառաջ*, 23 Նոյեմբեր 1930. նաեւ՝ «Բանաստեղծութիւնը Երեւանի Մէջ», *Յառաջ*, անդ:

[94] Շաւարշ Նարդունի (1898-1968)՝ ֆրանսահայ գրագէտ:

[95] Պուլվար Սէն-Միշէլ՝ Փարիզի Լատինական Թաղամասի կարեւոր պողոտաներէն մէկը, հարուստ՝ գրական սրճարաններով:

[96] «*Եւրոպայի գրական սրճարանները ամէն տեղ էլ նոյնն են։ (...) Փոքրիկ գրական 'իշխաններ' եւ ոտանաւորող ճնճղուկներ։ / Ինչպէս գաղթահայութեան Սէն Միշէլում։ Լերկ եւ ամբարտաւան երեսներ, մաղձով եւ նախանձով ծեփուած արտայայտութիւններ, հոգեկան խեղճութիւններ եւ մտքի կաղեր։ / Ցեց եւ մգլոտութիւններ, կաւոտ թաթ եւ աւանակի նայուածք։ Ջրալի երգիծաբանութիւն եւ Մամաթխոյ կամ Սկիւտարի արուարձաններից եկած, պառաւած եւ ցեխերի մէջ տապլտող գեղագիտութիւն*» (Կոստան Զարեան, «Կեսարը եւ Մի Բաժակ Գինի», *Հայրենիք*, Նոյեմբեր 1930, էջ 24. հմմտ. նոյն՝ *Երկեր*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1975, էջ 629):

[97] Կ՛ակնարկէ «Բանկօօպը եւ Մամութի Ոսկորները» վէպին, որ սկսած է լոյս տեսնել Նոյեմբեր 1931ին:

[98] Արշակ Չօպանեան, «Քրոնիկ», *Անահիտ*, Յունուար-Փետրուար 1931, էջ 105-122:

[99] *Դրօշակ* (1891)՝ ՀՅԴ պաշտօնաթերթ: Սասունի աշխատակցած է 1925-1931ին:

digitised by A.R.A.R.@

[100] 1931ին Սասունի *Դրօշակի* մէջ հրատարակած է հետեւեալ յօդուածները.-«Քղքական Շարժումը (Ներկայ Կացութիւնը)», Յունուար-Փետրուար 1931, էջ 11-14. «Մահիսեան Ապստամբութեան Հետեւանքները», Յունիս 1931, էջ 131-134. «Բոլշեւիզմը Անելի Մէջ», Յուլիս-Օգոստոս 1931, էջ 186-189. «Դաշնակցութեան Բարոյականը», Նոյեմբեր 1931, էջ 259-261: Բացի վերը յիշուած հայ-քրտական յարաբերութիւններուն նուիրուած յօդուածաշարքին վերջին մասէն, Սասունի *Հայրենիքի*ն մէջ այլ քաղաքական գործեր հրատարակած չէ այդ թուականին:

[101] Վիգէն Գլակ, «Որսորդը», *Հայրենիք*, Մարտ 1931, էջ 1-20:

[102] Ըստ երեւոյթին, այս թուարկումը նկատի ունեցած է խումբին սկզբնական կորիզը: Այս անուններուն պէտք է աւելցնել Նշան Պէշիկթաշլեանը, Ռաֆայէլ Զարդարեանը, Գէորգ Գեղարքունին, Բիւզանդ Թօփալեանը, Փայլակ Միքայէլեանը, Արշամ Տատրեանը, Զարեհ Որբունին եւ Շահան Շահնուրը: Հրանդ Բալուեան «Մենք»ի մաս կազմած չէ:

[103] Ոստանիկ (Յովհաննիսեան, 1896-1954)՝ իրանահայ բանաստեղծ: Մինչեւ 1934 ապրած է Փարիզ:

[104] Հրանդ Բալուեան (1904-1968)՝ ֆրանսահայ խմբագիր:

[105] Նիկողոս Սարաֆեան (1902-1972)՝ ֆրանսահայ բանաստեղծ ու արձակագիր:

[106] Ղեւոնդ Մելոյեան (1877-1967)՝ ֆրանսահայ թատերագիր:

[107] Հրաչ Սարգիսեան (1892-1954)՝ ֆրանսահայ թատերագիր:

[108] Յարութիւն Ֆրենկեան (1900-?)՝ ֆրանսահայ գրասէր:

[109] Կ՛ակնարկէ *Մենք* պարբերաթերթին, որուն առաջին թիւը լոյս տեսած է Ապրիլ 1931ին:

[110] *Ջուարթնոց*ը շարունակած է լոյս տեսնել մինչեւ 1931ի վերջերը:

[111] *«Գալով 'Մենք'ին, անոր կեանքը աւելի կարճ եղաւ: Առանց ընտրութեան ներս առնուեցան երիտասարդ գրողներ, եւ սակայն այդ գրողներու մէջէն ալ մտաւորական, գաղափարական ու բարոյական կապ գոյութիւն չունէր: Թերթասեղէք պարբերականին հինգ թիւերը, համոզուելու համար, որ ամէն մէկ թիւին մէջ ստորագրուած գրութիւններէն չատերը զիրար կը հակասեն: Մէկը միւսը կը ժխտէր, եւ կեդրոնական գաղափար մը չի կար բոլորը իրարու չաղկապող: Թերթը մէկ քանիներու ձեռքը գործիք մը դարձաւ ապերասան յարձակումի, յանդուգն անուանարկութիւններու, կուռքեր տապալելու եւ դժգոհութեան ընդհանուր ալիք մը բարձրացնելու: Ան ալ պատմութեան անցաւ, տխուր յիշատակ մը ձգելով միայն»* («Ամսօրեակ», *Կեանք եւ Արուեստ*, Փետրուար 1937, էջ 43): Գրութիւնը հաւանաբար ամսաթերթի խմբագիրներէն Սկրտիչ Պարսամեանի գրիչին կը պատկանի:

[112] ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի Ֆոնտ, թիւ 57:

[113] Սասունիի երկտողին տակ, նոյն բացիկին մէջ, Հրանտ Սամուէլ գրած է.

«Բարգելի պ. Զարեան,

Համաձայն եմ պ. Կարօ Սասունիի կարող [էք] հասցէխս դրկել Ձեր յարմար նկատած քանակութեամբ, որոշելով pourcentage*ը վաճառուածներու փոխարժէքը կը հաշուակցիմ երեք ամիսն անգամ մը, ինչպէս կ՛ընեմ Ֆրանսական հրատարակչական տուներուն հետ:*

Բարգանքներով

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ»

[114] Տե՛ս Ֆլիք, «Կ. Զարեան Միլանի Ուսանողութեան Մէջ», *Հայրենիք*, 24 Մարտ 1931, էջ 2:

[115] Այսինքն՝ Հրանդ Բալուեանը:

[116] Կոստան Զարեան, «Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան եւ Անհատի Մասին», *Ջուարթնոց*, Յուլիս 15, 1931, էջ 42-45եւ Հոկտեմբեր 1, 1930, էջ 84-88, հմմտ.՝ նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 320-335:

[117] Կոստան Զարեան, «Անցորդը եւ Իր Ճամբան», *Հայրենիք*, Հոկտեմբեր 1926-Փետրուար 1928. հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր*, էջ 9-360:

[118] Տպուած է՝ "simplification":

[119] Կոստան Զարեան, «Արեւմուտք», *Հայրենիք*, Օգոստոս 1928-Յունուար 1929. հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր*, էջ 363-473:

[120] Տե՛ս՝ Հրանտ Սամուէլի բացիկը, զոր կը մէջբերենք ստորեւ.-

«Փարիզ, 19 Մարտ 1931

Ծարգելի պ. Զարեան,

Ստացայ Ձեր ղրկած գրքերը.

8 օրինակ աւստրիական թուղթով եւ

4 "հոլանտական":

Ձեր առաջարկած 25%ը բաւարար չէ ինձի համար, որովհետեւ առհասարակ հայ յաճախորդը պէղ կը պահանջէ գնած գրքին վրայ. յետոյ բազմածախս է դրաստուներ։ Սակայն եթէ չէք կարող հաւանիլ աւելիին, կ'ընդունիմ։ Ծարդ publicité *չէ եղած Ձեր գրքի մասին։ Ի՞նչ կարգադրութիւն ըրած էք առ այդ։ Առանց* publicité*ի դժուար է գիրք սպառել։ Թերթերու ղրկա՞ծ էք «Ստացանք»ի եւ գրախօսականի համար։*

Ես պիտի աչխատիմ կարելին ընել՝ չուտով սպառելու համար ինձի ղրկուած օրինակները։ Թէեւ, պէտք է ըսել, թէ գինը սուղ է ընթերցող միջակ Հայուն համար. յետոյ կայ տնտեսական տագնապը, որ ծանր կը կշռէ բոլորին վրայ։

Ծարգանքներով՝

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ»

Բացիկը Զարեանի կնոջ՝ Թագուհի Շահնազարեանի կողմէ վերառաքուած է Ասքոնա, 20 Ապրիլ 1931 դրոշմակնիքով: Ասոր պէտք է վերագրել ուշացումը (ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի Ֆոնտ, թ. 57):

[121] «Երեք Երգեր»ու հրատարակութիւնը հովանաւորած է ամերիկահայ նկարիչ Յովսէփ Փուշմանը:

[122] Կ՚ակնարկէ իր աւագ որդիին՝ Վահէ Զարեանին (1913-1985):

[123] Զարեան հետապնդած է իր գաւակին կրթաթոշակը հոգալու հարցը: Ի վերջոյ, Վ. Զարեան յաճախած է Միլանի Համալսարանը, ուր Զարեան ընտանիքը ստիպուած էր փոխադրուիլ 1932ին:

[124] Նամակին ամսաթիւը տպուած է իբրեւ 12-3-31, սակայն կը թուի, թէ թիւրընթերցում մը կամ տպագրական սխալ մը եղած է, դատելով նամակին բովանդակութենէն:

[125] Կոստան Զարեան, *Երեք Երգեր Ասելու Համար Վիշտը Երկնքի եւ Վիշտը Երկրաների*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1931:

[126] Հրանտ Սամուէլ(եան) (1891-1977)՝ ֆրանսահայ խմբագիր եւ քաղաքական գործիչ: Հիմնած է Արեւելեան Գրատունը Փարիզի մէջ, որ մինչեւ այսօր կը գործէ:

[127] Ակնարկութիւնը, հաւանաբար, «Ողսորդը»ի մասին է:

[128] Տպուած է՝ «Ս. միշիլեան»:

[129] Տե՛ս՝ Հ. Սամուէլի Արեւելեան Գրատան ծանուցումը: Գիրքին գինը նշուած էր 60 եւ 75 ֆրանք (*Յառաջ*, 24 Ապրիլ 1931):

[130] Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի, «"Երեք Երգեր" (Ասելու Համար Վիշտը Երկրի եւ Վիշտը Երկնքի) Կոստան Զարեանի», *Յառաջ*, 24 եւ 27 Մայիս 1931:

[131] Կարօ Սասունի, *Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով*, Փարիզ, Imp. de Navarre, 1931:

[132] Վէմունի, «Գրականութիւն եւ Արուեստ», *Յուսաբեր*, 28 Մարտ 1931, էջ 2:

[133] Ըստ երեւոյթին, Սասունի տակաւին չէր տեսած *Մենք*ի առաջին թիւը, որ հրատարակուած է Ապրիլ 1931ին (կամ թերեւս հրապարակ իջած էր նամակին գրութենէն

digitised by A.R.A.R.@

եսք) եւ ուր Վազգէն Շուշանեան խիստ յարձակողական գրախօսական մը ունէր «Տատրագոմի Հարսը»ի առիթով, զոր կոչած էր «մտքի ընդարձակ գիջութիւն»:

THE LETTERS OF GARO SASUNI AND KOSTAN ZARIAN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Garo Sasuni (1889-1977) was a well-known figure in Armenian politics during the twentieth century as a member of the Armenian Revolutionary Federation. During 1914-1921, he fought on the Caucasian battlefields, was an MP of the Republic of Armenia and was governor of the province of Shirak. During the anti-Soviet uprising of February 1921, he was appointed the Minister of Interior Affairs of the Committee for the Salvation of the Fatherland. After the end of the uprising, he became an exile, and during the next five decades he was actively engaged in political and journalistic life. Besides, he taught and wrote, both in Paris and in Beirut, where he died. Sasuni published around twenty books on history, politics, and literature as well as his memoirs.

During his Paris years, in the 1920s and early 1930s, Sasuni was also active in the literary and cultural life of the community. He became acquainted with the writer Kostan Zarian (1885-1969). The two regularly wrote to each other 1930-1931. Six letters from Zarian to Sasuni were first published in the *Pakin* monthly during 1977-1978. Notwithstanding an editorial note stating that 15 letters would be published, no other letters were published. The whereabouts of the originals of these letters is unknown to us. Here we publish the six letters with certain corrections, alongside the full set of letters addressed from Sasuni to Zarian, with annotations. The originals of this set are kept in the Yerevan Museum of Literature and Art.

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱԼԷՊԻ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՄՆԱՏՈՒՓԵՐԸ (Բ)[1]

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

Հալէպի Զարեհեան Գանձատան մէջ ծխական առարկաներու շարքին լայն տեղ կը զբաղեցնեն հայ եկեղեցւոյ նիւթական մշակոյթի այն իրերը, որոնք ծխական արարողութիւններու ընթացքին մասնաւոր եւ օժանդակ դեր չունին եւ զուտ յարդարանքային նշանակութեան առարկաներ են։ Այս խումբին կը պատկանին մասանց պահարանները, որոնք առաւելաբար Ս. Սեղանի համար պատրաստուած յարդարանքի զարդեր են, որոնք մասունքի լրացումներով ստացած են պաշտամունքային նշանակութիւն։

Այս մասանց պահարանները ընդհանրապէս արծաթեայ եւ ոսկեզօծ, տարբեր չափի եւ ձեւի ոսկերչական արուեստի գանազանութիւն մը ներկայացնող սեղանի զարդախաչեր, ճաճանչներ են։ Հայկական արծաթագործութեան այս գոհարները կ՚առանձնանան ձեւի եւ բովանդակութեան ուրոյն յատկանիշերով եւ գեղարուեստական ինքնատիպ լուծումներով։

Բնականաբար, գործնականօրէն անհնար է պարզել, թէ ճաճանչակերպ զարդերն ու խաչաձեւ մասնատուփերը իրրեւ քրիստոնէական առարկաներ ե՞րբ մուտք գործած են հայ եկեղեցական մշակոյթի գանձարան, սակայն յստակ է որ ճաճանչակերպ զարդերը պէտք է դիտել ընդհանրապէս եկեղեցական մշակոյթի եւ մասնաւորաբար մասունքարաններու պատրաստման ու ձեւաւորման ընթացքին մէջ, ուստի անոնց արմատները պէտք է որոնել նախ եւ առաջ համաքրիստոնէական փոխազդեցութիւններու ակունքներուն մէջ։

Կրօնա-ծխական առարկաներու պատրաստումը հրաշալիօրէն իւրացուած եւ ընդհանրացած է հայ աւանդական արծաթագործութեան մէջ։ Ստեղծագործ հայ վարպետները կերտած են նիւթական մշակոյթի անզուգական արժէքներ, որակական նոր աստիճանի հասցնելով եկեղեցական զարդարուեստը։ Մասնախաչերու եւ խորանի զարդերու այս խումբը՝ ինչպէս մասնատուփերու միւս օրինակները, անմիջականօրէն կ՚առնչուին սուրբերու մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն, եւ որպէս այդպիսիք մշտապէս վայելած են հաւատացեալներու ջերմեռանդ ակնածանքը։ Եթէ աջերու եւ արկղիկներու նախատիպերը կը համարուին մասունքարաններու հնագոյն օրինակները եւ կ՚առնչուին քրիստոնէութեան տարածման հին դարերուն, ապա՝ ճաճանչակերպ կամ խաչաձեւ մասնատուփերու աւանդոյթը աւելի ուշ ժամանակներու երեւոյթ է։ Եկեղեցական հանդիսաւոր առիթներուն ճաճանչաւոր խաչերը, խորանազարդերը Ս. Սեղանի կարեւորագոյն զարդը կը կազմեն։

14. *Ճաճանչազարդ՝ մասունքով*

Հալէպի արծաթագործութեան իւրայատուկ նմոյշներէն է 1792ին Հալէպ պատրաստուած (թիւ 448) մասունք պարունակող արծաթեայ, ոսկեզօծ ճա-

digitised by A.R.A.R.@

ճանչազարդը (երկայնքը՝ 43, լայնքը՝ 20 սմ.)։ Նմոյշը եկեղեցական աւանդական ձեւերուն հարազատութեան հետ, կը դրսեւորէ նաեւ զայն ստեղծող վարպետին գեղագիտական ճաշակին եւ հայեցողութեան դրոշմը, որ ի յայտ կը բերէ ճաճանչազարդերու աւանդական ձեւերու եւ տեղական արհեստագործութեան բնորոշ տարրերու զուգորդում մը։ Պատրաստուած է ձուլման, դրուագման ու դրոշմումի արուեստով, փորագրական յաւելումներով եւ ունի Հալէպի դպրոցին բնորոշ յարդարանք։

Սեղանի այս զարդարանքը բաղկացած է երկու մասէ՝ կեդրոնի ձուագեղ բոլորակէն տարածուող ճաճանչաթերթիկներով կազմուած բուն ճաճանչազլուխէն եւ մանրաքանդակներու համադրութեամբ աշխատուած կոթառ պատուանդանէ։ Ներկայացուող օրինակը կը թուի պատկանիլ ճաճանչազարդերու այն դասակարգին, որ կը պահէ իր մէջ կանոնական ընկալեալ ձեւերն ու սկզբնական համեմատութիւնները։ Վարպետ ոսկերիչը ծանօթ ըլլալով աւանդական ձեւերուն, փորձած է ինքնաբուխ լուծում մը տալ ճաճանչազարդի յարդարանքին. եղածը ուրիշ բան չէ քան աւանդական ձեւերն ու անհատական պատկերամտածողութիւնը միաձուլելու փորձ մը, իսկական զուգորդում մը, որ կ՚ընդգծէ անոր ինքնատիպութիւնը։

Ամէնէն ուշագրաւ հատուածը բուն ճաճանչագլուխն է, որ կազմուած է ձուագեղ բոլորակէն սփռուող նրբօրէն մշակուած՝ մէջընդմէջ չիտակ սրածայր եւ ալիքաձեւ կտրուածքով արծաթ ճաճանչներէ։ Կեդրոնի բոլորակ միջոցը երկու կողմերէն ծածկուած է ճերմակ թափանցիկ ապակիով, անոմէջ պարապութիւն մը ստեղծելով, որու ներսը կարծէք օդի մէջ գետեղուած է չափազանց նուրբ ոսկի խաչաթեւ մը։ Եռալիք՝ կոր ծայրագլուխներով, դրուագման եղանակով աշխատցուած խաչի այս յօրինուածքը յատուկ գրաւչութիւն ու խորհրդաւորութիւն հաղորդած է։ Խաչին կեդրոնը փոքր բարձրութեան վրայ սրանկիւն փոքր օղամանեակի վրայ ագուցուած ապակիին տակ ամփոփուած է մասունքը՝ ոսկորի բեկոր։ Խաչին երեք թեւերուն վրայ նուրբ գուգաթելով հիւսուած օղամանեակի մէջ ագուցուած են փոքր կանաչ քարեր, իսկ խաչաթեւը կազմող չորս անկիւններու միջեւ՝ փոքրիկ մարճաններ։ Խաչի ստորին թեւին կը հատուի արծաթէ ձուլածոյ հրեշտակի մանրաքանդակ մը, դարձեալ ապակիի տակ։ Կեդրոնի ապակիները երկու կողմէ առնուած են ատամնաւոր շրջանակի մէջ. ուշադրութիւն կը դրաւէ շրջանակը երիզող նուրբ յարդարանքով ծաղկային չքեղ երիզագօտին։ Տպաւորիչ է արծաթագոյնի, ոսկեգոյնի եւ գունաւոր քարերու նուրբ համադրութիւնը, խաչը կ՚ընդգծէ բազմաչնորհ վարպետին գեղագիտական ճաշակը։

Երկրորդ երեսակողմի յարդարանքը ամբողջովին կը համապատասխանէ արտաքին կողմի յարդարանքին։ Կարծես թէ լոյսի հոսանք մը կը ճառագայթէ անկէ։

Ճաճանչազարդին եւ կոթառին միացման տեղը տեղադրուած է հրեշտակի այլ քանդակ մը, որուն մարմինն ու թեւերը աւելի թեւատարած թուչուն կը յիշեցնեն։ Անոր ոտքերուն տակ զետեղուած գունդը կը միանայ վերէն վար լայնցող կոր եւ սնամէջ կոթառին, որ պատուանդանի դեր կը կատարէ, եւ որուն վրայ տեղաւորուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՔԻԼԻՍՑԻ ԱԹԱՄ ԿԱՍՊԱՐ ԳԵՈՐԳԻ ՈՐԴԻ ՅԱԿՈԲՃԱՆԻՆ ԵՒ

digitised by A.R.A.R.@

ԻՐԵԱՆՈՑՆ ԱՄԵՆԵՑՈՒՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍՔ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ԲԵՐԻԱ. ԹՎԻՆ ՌՄԽԱ (1792)»։

Ցաւօք արձանագրութեան մէջ չիշատակուած անձնանունները գրեթէ ո-չինչ կը յուշեն։ Կրնանք կռահել, թէ Հալէպ հաստատուած քիլիացի բարեպաշտ հաւանաբար նաեւ բարեկեցիկ ընտանիքի մը չիշատակն է որ ցարդ կը պահուի նուիրաբերումի նոյն կամարներուն տակ։ Չիշատակութիւն չկայ նաեւ մասնաւոփի պարունակութեան մասին։

Հին գործի մը տպաւորութիւնը կը թողու ճաճանչի այս օրինակը, որ իրականին մէջ ալ բաւական մաշած է, ճաճանչաթերթիկները տեղ-տեղ ծռմռած եւ փրթած են եւ նորոգութեան հետքեր կը նչմարուին։ Այնպէս կը թուի որ ան երկար ատեն մաս կազմած է եկեղեցիի խորանները զարդարող հիմնական յարդարանքներուն,

15. *Սեղանի զարդախաչ՝ մասունքով*

Գեղարուեստական ուրոյն յարդարանք ունեցող Ս. Սեղանի զարդարանքի ընտիր օրինակ մըն է թիւ 449 թուահամարի տակ պահուող զարդախաչը։ Պատրաստուած է զուգաթելի, գնդիկազարդման արուեստով, ցորենաձեւ հատիկներու յաւելումներով (երկայնքը՝ 48, լայնքը՝ 22 սմ.)։ Անիկա արծաթեայ է, ոսկեզօծ, կազմուած երկու մասերէ՝ բուն զարդախաչէն եւ կոթատէն։

Զարդախաչը կազմուած է լայն տերեւիկներ չիշեցնող զուգաթելի նուրբ բանուածքով սրածայր խաչաթեւերէ։ Ոյորուն կորագիծերով ու իրարմէ բխող զարդանախշերով գեղեցկօրէն մշակուած չենքը հարստացած է անկանոն, կարծէք ցիրուցան եղած երկարուկ հատիկներու սքանչելի յաւելումով։ Վարպետ ոսկերիչը սակայն չէ բաւականացած յօրինուածքի սկզբնական նուրբ շարժումով, այլ փորձած է դոյնզգոյն քարերու յաւելումներով գեղանկարչական աչխուժութիւն հաղորդել խաչի յարդարանքին։ Իւրաքանչիւր թեւին վրայ գետեղուած կեդրոնական կարմիր ուռուցիկ ակերուն չորսբոլորը կանաչ ակերով զարդարելով, ան յաջողած է նմոյշին ընծայել ազնուական շքեղութիւն։

Խաչաթեւը եզրագծող շքեղ գօտին կը վկայէ զայն պատրաստող ոսկերիչ վարպետին հմտութեան ու գեղագիտական բարձր ճաշակին մասին։ Միջին չափի կանաչ, կարմիր, վարդագոյն փայլփլուն քարերը գետեղուած են իւրաքանչիւրին համար առեղծուած բարձրադիր քարէ տուփերու մէջ, որոնք իրարմէ բաժնուած են ոյորուած զուգաթելի ժապաւէններով, կազմելով շքեղ չրջագօտի մը։ Խաչաթեւի կեդրոնը զուգաթելով հիւսուած թեթեւ բարձրութեամբ օղամանեակին մէջ գետեղուած է մասունք պարունակող ապակեպատ տուփիկը, ուր հազիւ կ՚ընդնչմարուին զմուռսի հետքերը։

Երկրորդ երեսակողմը ամբողջութեամբ նոյնն է, նոյն օղամանեակի մէջ առնուած խաչաթեւը, ակերու երանգային փոքր տարբերութեամբ։ Կեդրոնի հատուածը՝ մասունքի հակառակ կողմը, կ՚ամբողջացնէ զուգաթելի ընտիր չենքը, որուն վրայ ագուցուած են նոյն կարմիր-կանաչ ակերը։

Խաչաթեւի ստորին մասը ամրացուած է հարթ եւ ողորկ կոթատէն։

Դժբախտաբար հայ աւանդական արծաթագործութեան բնորոշ տարրերով յատկանչուող այս գարդարուն խաչը գուրկ է արձանագրութենէ։ Կրնանք անվարան ըսել, որ ան ոճական ընդհանուր գիծերով աւելի կը մօտենայ հայկական

digitised by A.R.A.R.@

բնաշխարհի արծաթագործութեան կեդրոններուն, համապատասխանութիւն մը պարզելով Վասպուրականի ոսկերչական արուեստի նմոյշներուն հետ։

16. *Մասնախաչ*

Փոքր չափի արծաթեայ այս մասնախաչը ուշադրութիւն կը գրաւէ իր գեղեցիկ եւ կատարեալ ուրուագիծերովը (թիւ 336)։ Խաչն ամբողջութեամբ զուգաթեքի եւ հատիկազարդման բաւական բարդ եղանակով իրականացուած ընտիր բանուածք է։ Արուեստի հասունութիւն մը կայ այստեղ. համաութեամբ աճած, լիացած, վարպետ ոսկերիչի մը գործը ըլլալ կը թուի։ Որակն ու պատրաստութիւնը նոյն՝ հայկական բնաշխարհի ոսկերչական արուեստին հարազատութիւնը կ՚ընդգծեն։

Խաչաթեւի յօրինուածքը, սրածայր սլաքներ յիշեցնող՝ խոր կտրուածքներով հիւսկենաւակերտ քառաթեւ մըն է (երկայնքը՝ 13.5, լայնքը՝ 13.5 սմ.)։ Կեդրոնէն սփռուող խաչին չորս հաւասար ծայրերը կը մօտենան, բայց չեն հանդիպիր ու հպիր իրարու։ Աւելի խորունկ ու բարդ հանգուցաւորում մը կայ խաչաթեւերուն խորքերուն միջեւ։ Հակառակ անոր, որ խաչաթեւերը կազմող միջոցը պարապ է, սակայն այս բացութիւնները աւելի հարուստ կը դարձնեն անոր ուրուագիծը։ Դէպի ներս հակուած ծայրաթեւերուն կտրուածքները իրարու միացած են ազատ տարածութեան մէջ ձգուած քարերով։ Քարերու նոյն չքեղ դիզեցումը ունի նաեւ մասունքը եզրագծող օղակը։

Խաչաթեւերուն վրայ համաչափ զուգահեռներով տեղադրուած տարբեր չափի ու ձեւի՝ կլոր, արցունքաձեւ, եւ տարբեր գոյնի քարերը զուարթ տրամադրութիւն մը ընծայած են խաչի պարոքեան վերարտադրութեան։ Քարերու դունային դասաւորումը խնամքով կատարուած է՝ կարմիրի, վարդագոյնի, կապտաւուն կանաչի յարափոփոխ համադրութիւն մը կազմելով։ Կեդրոնը խոչորկեկ շրջանակը պարագրող ապակիին տակ ամփոփուած է մասունքը։ Քարերէն զատ, մակերեսը լեցուած է արծաթի զուգաթել գնդածաղիկներ յիշեցնող յաւելումներով։

Երկրորդ երեսակողմը կը ներկայացնէ հարթ եւ ողորկ մակերես մը, եզերքը չեղակի սեղմ գծիկներով փորագրութեան յաւելումով։ Կեդրոնի քառակուսի շրջագօտիին մէջ համաչափ տառերով փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԲ. ՄԱՍԱՄԲ ԹՈՐՕԵՆՑ ՀԱՐՍ ԷԹԷՐԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՑՆ ԹՈՐՈՍԻՆ ԵՒ ԱՆՆԱՒԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՎԱՌՎԱՌԻԱ ԿՈՒՍԻՆ[2] 1287»։

Մասնախաչին Ա. եւ Բ. կողմերը իրարու միացած են զուգաթելի ընտիր մշակումով, ամբողջութիւն մը կազմելով խաչաթեւին հետ։ Խաչաթեւի գլխաձայրը ամրացուած չղթային կցուած է պզտիկ աննշան խաչ մը՝ Քիւռեղի մանրաքանդակով։ Չղթային առկայութիւնը կը յուշէ որ ան կախովի մասնախաչ մըն է։

17. *Խորանի մեծ խաչ՝ մասունքով*

Հալէպի Գանձատան հարուստ հաւաքածոյին մաս կը կազմէ նաեւ Այնթապ պատրաստուած, նախապէս տեղուոյն եկեղեցիներուն պատկանած ծիսական առարկաներու եւ գեհսաններու ճոխ հաւաքածոյ մը։ Մեր քաղած բանաւոր տեղեկութիւններուն համաձայն այս առարկաները Հալէպ փոխադ-

digitised by A.R.A.R.@

րուած են 1920-1921ին այնթապցի հայրենակիցներու կողմէ, եւ յաջորդող տարիներուն նոյն՝ այնթապցի ազգայիններու կողմէ ի պահպանութիւն դրուած են Հալէպի Գանձատան մէջ։ Բաւական հարուստ այս հաւաքածոյին մէջ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն խորանի երեք մեծադիր մասնախաչեր (թիւ 202, 203, 204), (երեքն ալ Այնթապի հայութեան կողմէ նուիրուած, ի յիշատակ՝ Ս. Աստուածածնին եկեղեցիին), յար եւ նման իրարու՝ չնչին տարբերութիւններով, որոնք ակնյայտօրէն եթէ ոչ նոյն վարպետին, ապա նոյն արհեստանոցին գործերը ըլլալ կը թուին։ Մասնախաչերու այս օրինակները իրենց վրայ կը կրեն հայկական արծաթագործութեան բնորոշ տարրերը, մասնաւորաբար՝ սունակաձեւ խաչի համամասնութիւնները, պատրաստման եղանակն ու զարդանախշերու հմուտ օգտագործումը, զուգաթելի, հատիկազարդման արուեստի համադրումները, որոնք լաւագոյն կը դրսեւորուին Այնթապի հայ վարպետներու գործերուն մէջ։ Բնորոշ է, որ Այնթապի վարպետ ոսկերիչները ոչ միայն յաջորդաբար իրենց սերունդներուն փոխանցած են արհեստի գաղտնիքները, այլեւ սերունդէ սերունդ պահպանած են ընտանեկան արհեստի աւանդոյթները։

Այս նմոյշներէն կ՚ընտրենք 204 թուահամարը կրող մասնախաչը, որ աչքի կը զարնէ յարդարանքային խնամուած եւ հմուտ մշակումներով, մասնաւորաբար պատուանդանի պատկերագրային փորագրութեամբ եւ իւրայատուկ յիշատակարանով։

Մասնախաչը եռամաս է, կազմուած՝ հաւասարաթեւ խաչէ, բաւական նուրբ աշխատուած կոթառէ եւ լայնանիստ պատուանդանէ (երկայնքը՝ 50, լայնքը՝ 25 սմ.)։ Արծաթի, ոսկեզօծ այս զարդախաչը պատրաստուած է զուգաթելի, հատիկազարդման եւ դրուագման արուեստով։ Բուն խաչը կազմուած է կեդրոնէն ծաւալող ալեծեւ եռալիք կորութիւններով, չորս սրածայր խաչաթեւերէ։ Այն ամբողջութեամբ հիւսկէն նուրբ բանուածք մըն է, իրականացուած զուգաթելի, հատիկազարդման եւ դրուագման բարձր արուեստով։ Նկարչագեղ բարդ յօրինուածքով ցանցկէնահիւս խաչը ձեւաւորուած է բուսական զարդանախշերով՝ իրարմէ բխող, իրարու բացուող չարժուն հանգոյցներով, ընդելուզուած գնդիկաձեւ յաւելումներով։

Ջափազանց նուրբ աշխատուցած է ամբողջ խաչը երիզագծող հիւսկէն ժապաւէնը։ Վարպետ ոսկերիչը հիանալի լուծում տուած է խաչաթեւերու միացման չորս անկիւններուն։ Խաչին սունակէն ելլող նրբագեղ բանուածքով, փիրուզագեղ, գնդիկազարդ, կորտուած եզերքներով նշաձեւ ելուստները սքանչելի ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն խաչի ասեղնագործ մակերեսին հետ, միաժամանակ պտոյտի չարժում մը կը հաղորդեն միջոցին։ Խաչի կեդրոնը թեթեւ բարձրութեան վրայ ագուցուած չրջանաձեւ տպակիին տակ պարփակուած է մասունքը (փայլաթուղթի մէջ փաթթուած)։ Խաչը երիզող նոյն հիւսկէն ժապաւէնը կը կրկնուի մասունքը պարունակող կեդրոնի հատուածին վրայ, չուրջբոլորը՝ մանր կանաչ կարմիր փայլփլուն ակեր։ Խաչաթեւերը նոյնպէս յարդարուած են միջին չափի բազմագոյն քարերով (նռնաքար, փիրուզ, մարճան)։ Քարերու դասաւորումը կատարուած է յատուկ մշակմամբ, գունային ներդաշնակութիւն մը կազմելով ամբողջին մէջ։

Երկրորդ երեսը աշխատուած է նոյն հիւսկէն եղանակով, կը կրկնուի նախշազարդ յենքը։ Ա եւ Բ երեսները իրարու միացած են լայն զուգաթել

digitised by A.R.A.R.@

հիւսուածքով երիզագօտիով, այնպէս որ խաչը ամբողջութիւն մը դարձած է։ Բ կողմին վրայ կը պակսին զանազան ակերն ու քարերը, կարծես խորհրդաւոր գետին մը ստեղծելով կեդրոնը տեղադրուած խաչուած Քիսուսի փոքր մանրաքանդակին համար։ Քիսուսի դլխավերեւը կ՚երեւին ժապաւէնաձեւ չրջանակի մէջ փորագրուած՝ Յ[իսուս].Ն[ազովրեցի].Ո/Թ[ագաւոր].Հ[րէից]. սկզբնատառերը։

Ոսկերիչ վարպետը հետաքրքրական լուծում տուած է խաչաթիւը չալկող ձողի յարդարանքին։ Անիկա կազմուած է իրարու կցուած կոր, գնդաձեւ, երկարուկ գլաններով։

Գեղարուեստական հմուտ մշակումով, իւրայատուկ ձեւի եւ յարդարանքի առումով տարբեր մակարդակ մը ի յայտ կը բերէ պատուանդանը։ Առաջին հայեացքով եւ պատրաստման եղանակի եւ իրարմէ բոլորովին տարբեր ոճային ուղղութիւններու գուգորդում մըն է կատարուածը։ Չնորհալի վարպետը յաջողած է ոչ միայն երկու տարբեր մակարդակներ իրարու միացնել, այլեւ հանդիսաւոր կերպարանք մը տալ խաչի կերտուածքին։ Իսկապէս ալ փառաւոր, լայնանիստ պատուանդանը առանձնայատուկ չքեղութեամբ օժտած է խաչը։ Բրդաձեւ՝ վարը լայն փուռւածքով դէպի վեր աստիճանաբար նեղցող պատուանդանը միաժամանակ իրեւ մակերես ծառայած է ընդարձակ արձանագրութեան համար։ Այստեղ ակնյայտ է վարպետ ոսկերիչին ստեղծագործական թափը։ զայն յարդարող վարպետը չէ բաւականացած ծրագրուած մասնախաչի վերաբերեալ արձանագրութեան տողերը փորագրելով, այլ կերտած է պատկերագրական չղթայագօտիներու հոյակապ մշակում մը։ Պատուանդանը վերէն վար ակօսող եօթ շարք բոլորաձեւ սանդուխներ յիշեցնող զարդագօտիներով լեցուած է միջոցը, անոնց միջեւ հիանալի փորագրումով մը տրուած է արձանագրութիւնը։ Շարքերէն ոչ մէկը կը կրկնուի։ անոնցմէ իւրաքանչիւրը արտաքին գծային փորագրութեամբ կը ներկայացնէ բուսական (զանազան տերեւներ, ծաղիկներ), կենդանական (առիւծ, արծիւ), ինչպէս նաեւ քրիստոնէական խորհրդանիշեր (լուսին, արեւ) պատկերող զարդագօտիներ։ Կ՚ընդնշմարուին նաեւ կրկնուող, իրար ընդելուզուած «ԱՍՄ» յիշեցնող սկզբնատառեր, հաւանաբար՝ վարպետի անուան սկզբնատառերը։

Արձանագրութենէն կը պարզուի որ մասունքարանը կը պարունակէ միաժամանակ քանի մը սուրբերու եւ սրբուհիներու վերաբերող մասունքներ, ինչպէս՝ «կենաց Փայտ»[3], Սբ. Կարապետի[4], Երմոգինէ վկայի[5], Պանթալէոն վկայի[6], Ս. Գէորգ Զօրավարի[7], Նոյեան Տապանի[8] եւն.։ Քիշատակարանին մէջ մասնաւորապէս նշուած է որ կենաց Փայտի մասունքը եկեղեցիին նուիրաբերած է Այնթապու առաջնորդ Քակոր Ծ.այրագոյն Վարդապետը։ Արձանագրութեան համաձայն, սրբազան այլ մասունքներ եւս ամփոփուած են այստեղ, որոնց ծագումը անյայտ մնացած է, քանզի մինչ մասնախաչը կը պատրաստուէր զանոնք ընծայող հոգեւոր հայրը վախճանած է։

«Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԿԻՐԱԿՈՍ ՄԵԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ[9] ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Ի ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՍՄ ՔԱՂԱՔԻՍ ՈՐ Է ԱՆԹԱՓՈՒ ԿՈՒՏԻՆԱՑԻ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈԲԱՅ ՀԱՆԳԱՐԵՂ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ Ի ՆՈՐԻՆ ՏՆՈՐԻՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՋԱՆԱՅՑՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲ ՀԱՍԱՅՆ ՈՐՀՆԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ՅԵԴԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՅՍ ՍԲ. ԽԱՉՍ Ի

digitised by A.R.A.R.@

ԴՐՈՒՆՍ ՍՐԲՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՑՍ ՈՐ Է ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԲ. ՍԵՂԱՆԻ ՍԲ. ՄԱՍԱՆՑ ՄԱՍԱՆՑՆ ՈՐՔ ԵՆ ԱՍՈՔԻՆ ՆԱԽ ԿԵՆԱՑ ՓԱՅՏԻ ՄԱՄՆ ՊԱՐԳԵՒԵՑ ԵՒ ԱՌ ՍԲ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ի ՎԵՐՈՑ ՅԻՇԵԱԼԴԷՏԷՆ Բ. ԿԱՆ ՍԲՅ. ԿԱՐԱՊԵՏՈՒ ՍԲ. ՅԵՐՄԵԳԻՆԻՆ ՎԿԱՅԻ ՄԱՏՆ ՊԱՆԴԵԼԷՈՆԻ ԲԺՇԿԻՆ ՍԲՅ. ԳԷՈՐԳԱՅ ՋՕՐԱՒԱՐԻՆ ԵՒ ՆՈՅԵԱՆ ՏԱՊԱՆԻ ՓԱՅՏ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԵՒՍ ԿԱՆ ԱՅԼ ՍՐԲՈՑ ՄԱՍՈՒՆՍ ԱՅՆՅԱՅՏ ԱՆՈՒԱՄ ՋԻ ՈՉ ԳԻՏԵՐ ՈՒՍՏԻ Է ԱՆՑ Ի ՅԵՌՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Է»:

18. *Ճաճանչով խաչ*

Գեղարուեստական ուրոյն յարդարանք ունեցող մանախաչի օրինակ մըն է 1789ին Հալէպ պատրաստուած (թիւ 1) ճաճանչով խաչը, որ գեղազարդման համակարգի եւ օգտագործուած նիւթերու համադրութեամբ բոլորովին նոր ուղղութիւն մը ի յայտ կը բերէ։ Արծաթեայ, փայտի եւ կաշուէ յաւելումներով ձուլման եւ դրուագման արուեստով շինուած ճաճանչի այս օրինակը կը ներկայացնէ Հալէպի արծաթագործութեան բնորոշ գիծ մը։ Գանձատան մէջ կը ցուցադրուին քանի մը նման յօրինուածքներ, որոնք պատրաստուած են Հալէպի մէջ յատկապէս տեղուոյն եկեղեցիներուն ընծայաբերելու նպատակով։ Ասոնք տարբեր չափի եւ ձեւի ճաճանչախաչեր, հրեշտակներ են, սակայն ունին միանման յօրինուածք՝ պատրաստուած են դրուագման եւ փայտի ու կաշուի վրայ երեսապատման եղանակով։ Ներկայացուող ճաճանչախաչը ընդհանուրին մէջ կ՚առանձնանայ ոչ միայն իր ծաւալով, այլեւ խորհրդաւոր վերարտադրութեամբ։

Ընդհանուր յարդարանքին մաս կը կազմեն կեդրոնական սիւնին վրայ բարձրացած արծաթի բոլորաձեւ ճաճանչախաչը, իսկ վարը՝ սիւնին աջ եւ ձախ կողմերը, կ՚երեւին հրեշտակներ, այս հանդիսաւոր ուրուանկարը կ՚ամբողջանայ զինք պարագրող կամարաձեւ խոչոր շրջանակով, որ խորունկ ու բարդ ծաւալ տուած է յօրինուածքին։ Փայտէ պատուանդանը ամբօրէն երեսապատուած է սեւ կաշիէ մակերեսով, որուն վրայ, զուգահեռ մակարդակներու վրայ կառուցուած է յօրինուածքը։ Բարակ, շատ նուրբ արծաթիէ թերթի վրայ դրուագուած պատկերները կտրտուած նրբագիծերով փակցուած են պզտիկ, գրեթէ անտեսանելի գամերով։ Առանձնայատուկ գրաւչութիւն կը ներկայացնեն քիչ մը յուշարձանային երկու կողմերէն դէպի սիւնը հակած եւ մէկ ձեռքով սիւնին ծայրամասը բռնած զոյգ հրեշտակները. վարպետը կրցած է խորհրդաւոր պատկեր մը ստեղծել, կարծէք դրուագին մէջ խտացուցած ըլլայ խաչի խորհուրդը։ Հրեշտակները երկուքն ալ ունին շատ նուրբ չարժում, նոյն կորութիւնը՝ ուսերէն աճած փետրաւոր թեւերուն, շեղակի երեք քառորդով գլխիկներու վրայ լիացած լուսապսակներուն, հագուստներու ծալքերուն։

Երկու կերպարներուն միջեւ հանդչած է պրոնզեայ չքեղ թաղար մը, որմէ կը տարածուի եւ հետզհետէ ծաւալ կը ստանայ ծաղկային չքեղ արապեսքը՝ ծաղիկներ, տերեւներ, բաղեղի ոլորուն, դէպի վեր հակող ճիւղեր, այս ամէնը՝ ներքին կտրուածքներով արտայատուած։ Վարը՝ ծաղկամանին տակ, պատուանդանի հարթ եւ ողորկ մակերեսը կը պարփակէն կրկնակ արձանագրութիւնները։

digitised by A.R.A.R.@

վերը՝ հրեշտակներու ձեռքերուն վրայ բարձրացած բոլորաձեւ սիւնը, կը սահեցնէ լայն միջոց մը. վարպետին ձգտումն է ասիկա՝ մեկուսի առանձին դիրքով ընդգծել սիւնին վրայ բարձրացուած ճաճանչին սքանչելի վեհութիւնը։

Միջոցը կը կտրէ սիւնին վերի մասին հանգչող բոլորակեզ գունդ մը՝ պատուանդանը, որուն վրայի ձուլածոյ թեւատարած թռչնակերպ հրեշտակի քանդակը, որ կը փորձէ երկու կէտի բացուող պարապը կարճել։ Բարձրանալաց սիւնին վրայ՝ կը հանգչի կլոր շրջագիծով սրածայր ալեձեւ նուրբ թերթիկներով լիացած ճաճանչապսակը որ կարծես կը դրաւէ ընդարձակ դասարկութիւնը՝ հանդիսաւոր ճառագում մը սփռելով իր չուրջ։

Շատ սիրուն մշակում ունի ճաճանչապսակի կեդրոնի օղակաձեւ յօրինուածքը. ծաղկային լայն շրջանակը արեւածաղիկի պատրանք կը ստեղծէ. միջոցը դասարկ է. բոլորակի խորութեան մէջ գետեղուած է ուղիղ դիծերով հաւասարաթեւ, սնամէջ, խորհրդաւոր, հին սեւցած խաչ մը, որ օդին մէջ ըլլալ կը թուի։ Խաչաթեւերուն անկիւններուն վրայ մանր փիրուզէ ակեր կան։ Խաչին խոռոչը ճաքճքած բնանիւթով մը ծածկուած է, անցեալի խաւ մը մնացեր է, հաւանաբար պաշտպանելով մասունքի հետքերը։ Այս խորութեան վրայ՝ խաչեալ Քրիստոսոսի ձուլածոյ մանրաքանդակը գետեղուած է, անյայտող, անդէմ։ Հետաքրքրական չեղում մը ի յայտ կը բերէ առաջին հայեացքով աննշան թուացող այս դրուագը. կանոնիկ պատկերագրութեան մէջ ընդհանրապէս Ցիսուսի ոտքերուն տակ կ՚ըլլայ կմախքի խորհրդանիշը, այստեղ՝ գլխուն վերեւն է այդ։

Ամէնէն իւրայատուկ, արտասովոր հատուածը՝ պատուանդանին երկու կողմէն դէպի վեր բարձրացող գոգաւոր լայն շրջանակն է։ Ճաճանչազարդը շրջապատող կորագիծ այս կամարը յարդարուած է արծաթի բարակ շերտով, դրուագուած՝ դարձեալ ճաճանչներ յիշեցնող գարդանախշերով։ Արտասովորը՝ անոր առանձին, կարծես քիչ մը անջատ դիրքն է. հակառակ ասոր, դրուագը տարածութեան մէջ կը տպաւորէ ձեւերու եւ գիծերու ամբողջութեամբ. ընդհանուր յօրինուածքը յաջող համադրում մըն է, ուր ի յայտ կու գան զայն ստեղծող վարպետին ստեղծագործական միտքն ու վառ երեւակայութիւնը։ Կամարի գագաթին կայ Ս. Հոգին խորհրդանշող գլուխը դէպի վար իջած՝ թեւատարած աղաւնիի դեղեցիկ մանրաքանդակը, որ յաւելեալ խորհրդաւորութիւն տուած է յօրինուածքին։

Հետաքրքրական իրողութիւն է, որ մինչեւ օրս, ամէն տարի Խաչի տօնին յատկապէս այս ճաճանչախաչը դուրս հանուելով խաչը կը փառաւորուի։ Հին աւանդութեան համաձայն խաչը կը զարդարուի ձիթենիի ոստերով եւ ծաղիկներով եւ ժողովուրդը թափօր կը դառնայ, օրհնութիւն եւ աղօթք կը կատարուի։ Ճաճանչազարդը ունի գոյգ արձանագրութիւններ.

ա. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ ԱՐԵՒԵԼՑԻ ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴՈՒՆ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄԻՆԱՍԻՆ ԵՒ ԾՆՕՂԻՆ ԵՂԻՍԱԲԵԹԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՔԱՌԱՄՆԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ /1789/»։

բ. «ՅԻՇԵԱՑ ՀԱՅՐ ԵՐԿՆԱՒՈՐ ՎԱՄՆ ՈՐԴՈՅ ՔՌ ՍԲ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑՆ ԸՉՀՈԳԻ ԾԱՌԱՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ՏՎՈՂՍ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ Խ.Պ. ԵՒ ԻՒՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ԿԵՆՑԱՆԱՑՆ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. Խ.[ՔԱՌԱՄՆԻՑ] ՄԱՆԿԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ 1789»։

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Իբրեւ չարունակութիւն նախորդ յօդուածի (Վարդի Քէշիշեան, «Հալէպի Գանձատան Սրբազան Մասունքներն Ու Մասնատուփերը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ, 2010, էջ 587-592) այստեղ կը ներկայացնենք Հալէպի Գանձատան մասանց պահարաններու խումբ մը, որոնք իրենց գեղարուեստական արժանիքներով կը միանան հայ եկեղեցական մշակոյթի հարուստ ժառանգութեան։

[2] Վաւվառէ կոյս։ Պաւիղադոնիոյ Հելիոպոլիս քաղաքէն։ քրիստոնէական հաւատքին համար դատապարտուած էր գլխատումի։ Քրիստոնեաներու հալածանքներու դադարումէն յետոյ, Վաւվառա կոյսը Կոստանդիանոս կայսրի օրով մեծ ժողովրդականութիւն կը ստանայ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ հաւատարապէս եւ իր մասունքները կը տարածուին ամէնուրեք։

Մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ չենք հանդիպիր Վաւվառէ կոյսի մասանց չիշատակութեան։ Սրբուհիին մատուռ-եկեղեցին գտնուած է Կարինի մօտերը, նշխարները հոն թաղուած ըլլալով ժողովուրդին կողմէ կոչուած է Սրբուհի Վաւվառէի գերեզման։

կարելի է ենթադրել, որ այս մասնախաչն ալ Հալէպ բերուած ըլլայ կարինէն կամ ասոր մօտ վայրէ մը, թէեւ այդ հաստատող որեւէ փաստ չունինք։ Աչխատանքին նրբութիւնն ու ոճական առանձնայատկութիւնները, ինչպէս նաեւ չրջանին բնորոշ տարրերը խորհիլ կու տան թէ ան ստեղծուած է հայ արծաթագործութեան զարգացած կեդրոնի մը մէջ, հաւանաբար՝ Կարինի, Երզնկա եւն.։

[3] «Կենաց Փայտ»։ Քրիստոսի խաչելութեանը ծառայած խաչի փայտէն մանր կտոր կամ փշուր (նաեւ «Խաչափայտ Ցխուսի», «Սր. Խաչ», «Փայտ կենաց» կամ «Սր. Նշան»)։ Ընդհանրապէս գետեղուած կ՚ըլլայ յատուկ զարդարուած ու ճաճանչաւոր անօթի մը մէջ, վարէն բռնելու կոթատ-պատուանդան ունի, որ սեղաններու վրայ կը դրուի որպէս հաւատացեալներու յարգանքի նշան եւ որոշեալ օրերու կամ բարեպաշտներու ցանկութեամբ անով խաչահանգիստ կամ խաչալուսյ կը կատարուի, օրհնուած ջուր կը պատրաստուի հիւանդներու բժշկութեան, տուներու չինութեան, կամ ձեռնարկումներու յաջողութեան համար։ Հայկական գաւառներու գրեթէ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներն ու վանքերը ունեցած են խաչափայտ։

[4] Ս. Կարապետի մասունքները պահուած են Մշոյ հռչակաւոր Սբ. Կարապետի կամ Գլակայ կամ Իննակնեան վանքին մէջ։ Աւանդութեան համաձայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հեթանոսական մեհեաններըը կործանելով նոյն տեղը չինած է եկեղեցի եւ վանք՝ եւ հոն ամփոփած է Ս. Կարապետի նշխարները, այդ պատճառով ժողովուրդը զայն կոչած է Ս. Կարապետու գերեզման։ Դարեր չարունակ Ս. Կարապետի վանքը եղած է հայ ժողովուրդի ամէնէն սիրելի ուխտատեղիներէն մին։ Ս. Կարապետի մասունքներ գտնուած են նաեւ կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին, Ծովհաննավանքի, Գանձասարի վանքի, Հալուորիկի, Հաւուց Թառի, Ս. Էջմիածինի եւ չատ այլ վանքերու ու եկեղեցիներու մէջ։

[5] Երմոգինէ վկայ։ Եղած է գիտուն եւ ճարտասան ծնունդով աթենացի Մեծն Մինասին ուսումնակից ընկերը, որ Դիոկղետիանոս կայսեր կողմէ ղրկուած էր Աղեքսանդրիա տեղական խռովութիւնը ճնշելու։ Տարի մը եգիպտոս մնալէետք, Մինաս հրապարակաւ կը յայտարարէ իր քրիստոնէութիւնը եւ իր իմաստնութեամբ ու բարեգործութիւններով համբաւհանուր ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ։ Կայսրը այս լսելով Աղեքսանդրիա կը ղրկէ Երմոգինէսը, որ ոճրագործ տեսնելի առիթ կը կանչէ Մինասը, բայց յաղթուելով անոր պատասխաններէն կորել կու տայ անոր լեզուն եւ փորել՝ աչքերը։ Սակայն, երբ կը տեսնէ անոր բժշկութեան հրաշքը ինք ալ կ՚ընդունի քրիստոնէութիւնը եւ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելով կը սկսի Աւետարանը քարոզել։ Այն ատեն կայսրը անձամբ եգիպտոս կու գայ եւ դատելով նորանոր չարչարանքներու կ՚ենթարկէ Մինասն ու Երմոգինէսը, որոնք դարձեալ

digitised by A.R.A.R.@

հրաչքով կը բժշկուին։ Շարունակելով իր անգթութիւնները, կայսրը ի վերջոյ գլխատել կու տայ Մինասն ու Երմոգինէսը։

Հայ եկեղեցին այս վկայից յիշատակի օրը կը նչէ Սբ. Յակոբայ պահոց Երեքշաբթին։ Աղբիւրներու համաձայն Սբ. Երմոգինէի մասունքէն կը պահուի էջմիածինի վանքին մէջ։

[6] Պանթալէոն վկայ (բժիշկ)։ Պանթալէոն Նիկոմիդացի. մատաղ հասակէն հետեւած էր բժշկական ուսման։ Շուտով ուշադրութիւնը դրաւած է Երմոգայոս քահանային, որ երկու Բիւրքէն ազատուածներէն էր եւ կը մնար թաքստոցին մէջ։ Անոր ազդեցութեամբ ֆիզիքական բժշկութեան արհեստը թողլով հոգեւոր բժշկութեան կոչումը կը զգայ իր մէջ։ Հիւանդներ բժշկած է աղօթքով ու Քիստոսի անունով։ Աւանդութեան համաձայն, երբ Մաքսիմիանոս կայսրը կը հրամայէ գլխատել Պանթալէոնը, փոխան արիւնի կաթ կը յորդի անոր պարանոցէն։ Հրաման կը տրուի որ այրեն նահատակին մարմինը, բայց քրիստոնեաներն արդէն փութացեր էին վերցնել եւ պահել անոր մարմինը։ Իր կատարած բժշկութիւններուն համար կոչուած է Սբ. Պանթալէոն բժիշկ։ Իր մասունքները գտնուած են Ս. էջմիածինի վանքին, Զարեհաւ վանքին եւ Սբ. Նշանի վանքին (Սեբաստիա) մէջ։

[7] Ս. Գէորգ Զօրավար, Գ.-Դ. դարերու վկայ, Հայ Առաքելական Եկեղեցիի տօնելի սուրբերէն։ Հասակ առած է քրիստոնեայ ընտանիքի մէջ։ Զինուորագրուելով, իր անօրինակ արիութեան եւ իմաստութեան չնորհիւ հռոմէացի Դիոկղետիանոս կայսրի օրօք (284-305) հասած է զօրավարի աստիճանի։ Երբ սկսած են քրիստոնեաներու դէմ հալածանքները, Գէորգ պատուած է քաղաքին հրապարակին մէջ կախուած ընդդէմ քրիստոնէութեան արքունական հրովարտակը։ Այդ արարքին համար, ենթարկուած է չարչարանքներու, սակայն ոչ միայն չէ ուրացած հաւատքը, այլեւ Տէրունական խօսքով քաջալերած հալրենակիցները՝ կոչելով չվախենալ անոնցմէ, ովքեր ի զօրու են մարմինը մեռցնել, բայց ո՛չ հոգին։

Բազմաթիւ աւանդութիւններ հիւսուած են Ս. Գէորգի մասին, որոնցմէ մէկուն համաձայն ան վիշապն սպաններով, ազատած է կոյս մը։ Ընդհանրապէս ընկալուած է իրրեւ վիշապասպան սուրբ։

Ս. Գէորգի անունով եկեղեցիներ ունին եւ՛ հայերը եւ՛ եւրոպացիք։ Հայ եկեղեցին անոր յիշատակը կը տօնէ Խաչվերացի երկրորդ Կիրակիին յաջորդող Շաբաթ օրը։

Ս. Գէորգ Զօրավարի մասունքներ պահպանուած են Հայաստանի բազմաթիւ եկեղեցիներու եւ վանքներու մէջ, որուած ըլլալով, որ Ս. Գէորգ ամէնէն ժողովրդական սուրբերէն մէկն է։ Անոր մասունքները գտնուած են իր յիշատակին կառուցուած վանքերու եւ եկեղեցիներու, ինչպէս նաեւ զանազան սուրբերու անունը կրող սրբարաններու մէջ։ Ցայտնի են՝ Մուղնիի Ս. Գէորգ, Գոմաց կամ Տատրակարնակ Ս. Աստուածածնի (Վան-Վասպուրական), Լիմ Անապատի Ս. Գէորգ, Ս. էջմիածնի, Ղուլէ Ս. Գէորգ (Խարբերդ), Զոջգլուխ Ս. Գէորգ վանք (Վան-Վասպուրական) եւ այլ վանքերու մէջ պահուող Ս. Գէորգի մասունքները։ Ուշագրաւ է, որ ժէ. դարուն Հալէպի մէջ նոյնպէս, հայ մարդը պահպանելով հայրենի երկրին դարաւոր աւանդոյթները, փորձած է նոր բնակավայրին մէջ ստեղծել հաւատքի եւ պաշտամունքի այն հարազատ միջավայրը, որ պիտի ըլլար իր հաւատքի ապաւէնը։ Ասոր վառ օրինակներէն մէկը կը հանդիսանայ Ս. Գէորգի մասունքը պարունակող մատնախաչը։

[8] Նոյեան Տապան։ Նոյեան Տապանի փայտի բեկոր եւ կամ «Տախտակն սուրբ տապանին Նոյեայ Նահապետին»։ Այս մասունքէն կը գտնուէր Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք, Սբ. Նշանի վանք (Սեբաստիա), կապուտկողի Ս. Յակոբի վանք (Վասպուրական) մէջ։

[9] Կիրակոս Ա. Ալթապահեան Կիլիկիոյ Մեծագործ կաթողիկոս, 1797-1822։

digitised by A.R.A.R.@

THE SACRED RELICS AND SACRED BOXES OF THE ZAREHIAN TREASURE HOUSE OF ALEPPO (B)

(Summary)

VARTY KESHISHIAN

This is part two of an article the author published in the previous volume of the Haigazian Armenological Review. It sheds light on five cross relics preserved in the Zarehian Treasure House (Zarehian Kantsadoun) of Aleppo.

Keshishian assesses the historical, ecclesiastical and cultural value of these items in the context of the history of the Armenians of Aleppo, the Christian conceptualisation of saints and sanctity, and the reverence and worshipping of these sacred relics that exists among Christians.

The items described are crosses of different shapes which decorate the altar. Keshishian details their inscriptions and motifs and traces their origins.

These items present different schools and styles of Armenian silversmithing and include remarkable samples that extend from the 18th to 20th century. Some of the items were produced in Aleppo; others were salvaged by the Armenian deportees of Aintab and constitute a precious part of the Zarehian Treasure House collection.

digitised by A.R.A.R.@

ՅԱԻԵԼԵԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՒԹՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ[1]

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԻՍԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

1992ին Պերճ Կարապետեանի ընդգրկուն յօդուածը լոյս տեսաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԺԲ. հատորին մէջ[2] նուիրուած հայկական տիւիթներուն[3]։ Այդ յօդուածով գիտական շրջանառութեան մտաւ հայ պղնձագործութեան կալուածներէն մին հանդիսացող տիւիթներու արուեստը։

Տիւիթներ աշխատուած են Այնթապի, Պոլսոյ եւ Ուրֆայի մէջ[4]։ Եթէ Պոլսոյ տիւիթի արհեստաւորներէն ոչ-բոլորը կրնան անպայման հայ եղած ըլլալ[5], ապա Այնթապի մէջ աշխատուած բոլոր գործերը, Ռուբէն Պարսումեանի պնդմամբ, հայ արհեստաւորներու ձեռագործն են, մանաւանդ որ առկայ նիւթերը այդ կը հաւաստեն ամբողջէն։ Կան նաեւ պարսկական եւ հնդկական տիւիթներ, որոնց ոճը սակայն, տարբեր է հայկականէն։

Կարապետեանի յօդուածը կը թուի ըլլալ առաջին համապարփակ, ամբողջական ուսումնասիրութիւնը տիւիթներու մասին առհասարակ[6]։ Կարապետեան կը նկարագրէ տիւիթը, անոր ծննդոցը, կը հաւաստէ հնագոյն օրինակներուն ԺԸ. դարավերջին պատկանիլը, կը նկարագրէ տիւիթի պատրաստման գործընթացը, կու տայ անոր գործածութեան վերաբերեալ անձնական յուշեր, կը մէջբերէ անոր նուիրուած երկու քերթուած ու հանելուկ մը։ Յօդուածը կ՚ընդգրկէ նաեւ 41 տիւիթի նկարագրութիւն եւ 30 տիւիթ հաշուող 11 նկար։ Յօդուածին այլ իրագործում մըն է այնտեղ մէկտեղուած կնիքներու տախտակը[7]։ Արդարեւ, յենելով իր «երեսնեակ մը» հաշուող հաւաքածոյին դիտարկումներուն, եւ աչքէ անցընելով չուրջ «հարիւրեակ մը» գրչամաններ[8], Կարապետեան խմբաւորած է տիւիթներու կնիքները, գծանկարով ներկայացուցած 19 կնիք եւ զանոնք փորձած է նաեւ ժամանակագրական կարգով դասաւորել։

Այս յօդուածով մենք որոշ յաւելումներ եւ ամբողջացումներ պիտի կատարենք տիւիթներու նիւթին։ Նաեւ՝ պիտի նկարագրենք եւ չափագրենք լիբանանահայ հաւաքորդ Սասուն Սիմոնեանի երեսուներեք[9] տիւիթներու, Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Թանգարանի[10] եւ գեղանկարիչ Յարութիւն Թորոսեանի երեքական[11], Սարգիս Կիրակոսեանի երկու[12], Վրէժ Թագեանի[13] եւ մեր[14] մէկական տիւիթները[15]։

Մեր տրամադրութեան տակ գտնուող նիւթը կարելիութիւն տուաւ նման քայլ մը առնելու եւ ամուր հիմք կը հանդիսանայ՝ Կարապետեանի վերոյիշեալ յօդուածին վրայ կատարելու երկու տեսակի յաւելումներ.-

Ա. Նոր, ցարդ անծանօթ կնիքներու յաւելում, եւ Կարապետեանի կնիքներու տախտակին մի քանի կնիքներու վերամշակում[16]։ Հուսկ՝ Կարապետեանի հրատարակած կնիքներու վերամշակուած աղիւսակի ներկայացում։

Բ. Նկարագրութիւն 43 'նոր' տիւիթներու։ Նկարագրութեան կցած ենք չափագրական երկու աղիւսակներ, որոնք անջատաբար կը վերաբերին գրչակալին եւ թանաքակալին։

digitised by A.R.A.R.@

Այս յօդուածը կը միտի նաեւ հետազօտողներու ուշադրութիւնը թեքել հայկական կենցաղային իրերու եւ կիրառական արուեստի պղնձագործութեան կալուածին եւ մղել անհատ հաւաքորդները որ իրենց նիւթերը դնեն չրջանառութեան։ Մենք կը յուսանք որ այսու հայ մշակոյթի ընդարձակ պարտէզին մաս կազմող «մանր արուեստներ»ու փոքր ածու պղնձագործութիւնը որ արժանի է գրոց յիշատակի կ'արժանանայ համապատասխան ուշադրութեան եւ անոր հանդէպ անհրաժեշտ գիտակցութիւնը կը ծաւալի։ Հուսկ, մեր փայփայած երազն է որ այս արուեստին նուիրուած հալէպահայ հաւաքորդ Պարսումեանի անաւարտ, մշակման եւ խմբագրման կարօտ համապարփակ, արհեստագիտական մանրամասնութիւններով հարուստ ուսումնասիրութիւնը ի վերջոյ լոյսին կու գայ իր հազուագիւտ ու մեծարժէք ցուցանմուշներով։ Թերեւս միայն այդ պարագային՝ գրաւոր յուշարձանով մը, մշտնջենապէս, գէթ դոյզն ինչ չափով կը փրկուի Ցեղասպանութեան հետեւանքով ընդհատած, Հալէպի մէջ - եւ թերեւս այլուր - մասամբ չարունակուած եւ այժմ գրեթէ դադրած ու յաւիտենական կորուստի դատապարտուած հայ պղնձագործութեան կալուածը։

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒԹԻ

Տիւթը ունի երկու մաս՝ գրչակալ եւ թանաքակալ։ Անոնք իրարու զօդուած են քան թէ գամուած։

Կարապետեան տիւթի եզրը կը գործածէ՝ ներկայացնելու ամբողջութիւնը թանաքակալին եւ գրչակալին։ Նոյն իմաստով ան կը գործածէ նաեւ գրչաման բառը։ Մենք կը կառչինք տիւթի բառի կիրառութեան, նշելու համար ամբողջութիւնը երկու մասերուն՝ գրչակալին, ուր եղէգը կը պահպանուի, եւ թանաքակալին ուր թանաքը կը պահպանուի։

Կարապետեան կը հաւաստէ որ տիւթիի հնագոյն օրինակներ եղած են ձեռագործ եւ ոչ-ձուլածոյ։ Ներկայ հաւաքածոյին բոլոր տիւթիները ձուլածոյ են։ Տիւթիին մեառաղը գրեթէ միշտ եղած է դեղնագոյն պղինձ, երբեմն կլայեկուած. կան նաեւ ոսկեջրուած[17] եւ արծաթեայ օրինակներ[18]։ Ցաճախ դեղնաւուն պղինձը ժանգոտելով մթագնած է։ Բացառութեամբ ծխնիին արանցքին[19] ու գրչակալը թագին կապող կտորին գամերուն[20], այլ մեառաղատեսակի չենք հանդիպիր տիւթիին վրայ։ Դիւրաբեկ բաժինները խաչն է, ծխնին, թագն ու խուփը եւ թանաքակալը իր մասերով. ասոնք առաւել ենթակայ են մնասուելու, փրթելու։ Կան տիւթիներ որոնց խաչը, կամ թանաքակալին յատակը, կամ ոսարէկն, եւ ոսարէկին պատուանդանը նորոգուած/փոխուած են, կամ կորսուած։

Գրչակալը երկար՝ ընդհանրապէս 18-24 սմ., ութանկիւն խողովակ մըն է, որ ունի երեք տարբեր չափերով մակերեսներ՝ 2 նեղ նիստեր (1.2-1.5 սմ.) + 2 լայն նիստեր (2.5-3.4 սմ.) + 4 թեք նիստեր (հազիւ 0.5 սմ.)[21]։ Զենք հանդիպած ոչ-անկիւնաւոր, այլ խօսքով՝ կլոր-ողորկ գրչակալներու։ Գրչակալը հազիւ նկատելի արտաքին կոնութիւն մը ունի՝ խուփէն՝ թագին ուղղութեամբ։ Պարսումեան կը հաւաստէ որ գրչակալին ներքին կոնաձեւութիւնը աւելի չեշտուած է քան արտաքինը։ Ըստ իրեն, թեքութեան պատճառը այն է որ մէջը դրուած եղէգը կարելի ըլլայ հեշտութեամբ դուրս քաշել։

Գրչակալը ունի երկու կափարիչ։ Մին անշարժ է զոր կոչած ենք խուփ, միւսը՝ շարժուն, զոր կոչած ենք թագ։ Վերջինս ծխնիի մը միջոցաւ միացուած է գրչակալին։ Ընդհանրապէս թագն ու խուփը նախշուած են[22]։ Ցաճախ թագին

digitised by A.R.A.R.@

գագաթին ամրացուած է փոքր խաչանման, տափակ կտոր մը, չուրջ 1 սմ. բարձրութեամբ ու լայնքով եւ 0.3 սմ. հաստութեամբ։ Հազուադէպօրէն, խուփին գագաթին ամրացուած է գնդիկ մը։ Ընդհանրապէս եթէ խուփին ամրացուած է գնդիկ, ապա թագին ամրացուած խաչը ունի 1-3 ծակեր[23]։ Թերեւս գնդիկը յաւելեալ զարդ մըն է, որուն կը համապատասխանէ ընդհանրապէս գլխիկին խաչին ծակոտկէնութիւնը։

<u>Կնիքը</u> քառակուսի է, 0.6 սմ. ծաւալով[24]։ Ան կը դրոշմուէր թագին եւ թանաքակալին միջեւ եղած նեղ նիստին վրայ։ Կան պարագաներ երբ տուփիկը կնքուած է երկու անգամ՝ նոյն կնիքով, միշտ նեղ նիստերուն վրայ[25]։ Կնիքները գրեթէ միշտ կ՚ըլլան գրչակալին ուղղութեամբ եւ հազուադէպօրէն կը խաչաձեւեն զայն[26]։ Երբեմն կնիքները կը դրոշմուին իրարու հակադիր ուղղութեամբ։

Կը հանդիպինք թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ արաբատառ օսմաներէն կնիքներու[27]։ Կը հանդիպինք մանաւանդ հայու անունով եւ հիճրէթի թուականով արաբատառ թուանշաններով կնիքներու։ Երբեմն կնիքը կ՚ունենայ 2 թուական՝ հիճրէթի արաբատառ թուականի միաւորն ու տասնաւորը եւ հայատառ քրիստոնէական թուականի միաւորն ու տասնաւորը։ Բոլոր արաբատառ թուանշանները հիճրէթի տարեթիւեր կը բնորոշեն, իսկ հայերէն թուանշանները՝ քրիստոնէական։ Կայ տեսակէտ, թէ հայերէն կնիքները սկիզբ առած են Պերլինի Վեհաժողովէն՝ 1878էն ետք, հաւանաբար ազգային չունչի վերելքին բերմամբ։ Այս տեսակէտը չի հիմնաւորուիր, քանի որ Կարապետեանի կնիքներու տախտակի թիւ 9 հայերէն կնիքը կը կրէ հիճրէթի 1257 թուականը որ կը համապատասխանէ քրիստոնէական 1841ին։

Ցատկանշական է այս հաւաքածոյին թիւ 43 տուփիկը, որ ունի երկու տարբեր կնիք՝ իրրեւ ստորագրութիւնն երկու 'տարբեր' արհեստանոցներու։ Սա հազուագիւտ պարագայ մըն է, եւ թերեւս կը համապատասխանէ արհեստանոցի անցումային շրջանի այն հանգրուանին երբ արհեստանոցին տնօրինումը կը փոխանցուի մէկէն միւսին եւ կը հանդիսանայ իւրօրինակ յանձնաձեւում մը։ Այդ կնիքները կը համապատասխանեն մեր աղիւսակի թիւ 10բ եւ 12բ կնիքներուն։ Այս իրողութիւնը անտեղիտալի ապացոյց է տուեալ արհեստանոցի սերնդափոխութեան։ Այս տարբեր կնիքներու գոյակցութիւնը երաշխիք է նաեւ արհեստանոցի չարունակականութեան։

Ըստ Պարսումեանի, Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 11 կնիքը (մեր աղիւսակի 11ա եւ 9ա թիւերը) (Ցակոբ 1281) եւ նոյն աղիւսակի թիւ 9 կնիքը (Ցակոբ 1257)[28] նոյն արհեստանոցին կը պատկանին։ Կարապետեան նոյնը կը հաւաստէ[29]։ Դեռ աւելին, Պարսումեան կը հաւաստէ որ վերոյիշեալ Ցակոբը եւ իր արհեստանոցը ունեցած են երեք տարբեր կնիքներ։ Ասոր պատճառը, ըստ Պարսումեանի, այդ արհեստանոցին շատ արտադրելն է. մանաւանդ որ զաւակներն ալ շարունակած են նոյն գործը, պահպանելով արհեստանոցին եւ իրենց հօր անունը, բայց փոխած են կնիքին թուականը։

Մեզի անորոշ կը մնան կնիքներուն պետական կամ համքարական ճանաչման եւ օրինականացման ընթացակարգն ու այլ առնչակից տուեալներ։

<u>Թանաքակալ/կազամաքը</u>[30] միշտ կը զօդուէր գրչակալին կողին, եւ ընդհանրապէս՝ թագին բացուող կողմին։ Կան տուփիկներ որոնց թանաքակալը դրուած է հակառակ եւ գլխիվայր ուղղութեամբ։ Երբեմն նորոգման հետեւանքով թանաքակալին ատրէն դրուած է հակառակ ուղղութեամբ։ Ըստ Պարսումեա-

digitised by A.R.A.R.@

նի, թանաքակալը կրնար հակառակ կողմ դրուիլ՝ եթէ պատուիրատուն ձախլիկ է։ Թանաքակալը քառակուսի տուփիկ մըն է, որուն դրչակալին լայն նիստին զօդուած մակերեսը հարթ է ամբողջութեամբ՝ ի տարբերութիւն միւս երեք ուռուցիկ մակերեսներուն։ Բոլոր թանաքակալները ունին ուռուցիկութիւն, բայց համաչափ այս ուռուցիկութիւնը միօրինակ չէ. կան թանաքակալներ որոնք աւելի ուռուցիկ են քան ուրիշներ։ Կից աղիւսակը կը նշէ նաեւ տարբերութիւններ՝ թանաքակալներու բարձրութեան եւ լայնքի առումով։

Թանաքակալին ոտքէներուն ուղղութիւնը նաեւ կը ճշդուէր ըստ սեփականատիրոջ ձախ- կամ աջլիկութեան։

Անշուշտ որ գործածութեան պատճառով թանաքակալը աւելի ենթակայ էր մնասուելու՝ մանաւանդ որ անոր պատերուն հաստութիւնը նուազ է քան գրչակալինը. տուփին գլխաւոր մարմնին ագուցուած բաժին մը ըլլալով, թանաքակալը ենթակայ է անջատման։ Հետեւաբար նորոգման պարագաներ կրնային յառաջանալ, որոնց պատճառով ալ մեզի հասած տուփերուն թանաքակալն ու գրչակալը կրնան անպայման նոյն արտադրութիւնը չըլլալ։ Կան տուփեր, որոնց ոտքէն ու համապատասխան պատուանդանը չկան կամ ալ նորոգուած են ոչ-հարազատօրէն, բնօրինակին համապատասխան։

Նախշեր

Տուփին արտադրութիւնը պէտք է անջատել զայն նախշելու գործողութենէն. ասոնք երկու տարբեր արհեստներ են։ Նախշողները կը կոչուէին գալեմքեարներ, որոնք հաւանաբար ոչ միայն տուփեր, այլեւ ուրիշ կիրառական իրեր կը նախշէին, ինչպէս քթախոտի, ծխախոտի տուփ, հայելի եւն.։ Այս հաւաքածոյին մէջ կը հանդիպինք մէկ արձանագրութեան ուր նշուած է ծաղկող-գալեմքեարին անունը[31]։ Ոչ-բոլոր նախշերը հարազատ եւ սկզբնական գործեր են։ Տեսակէտ կայ թէ գրօսաշրջիկներու աւելի գրաւիչ դարձնելու համար տուփերու նախշերէն չատեր կրնան յետագային կատարուած ըլլալ։ Սակայն, հաւանական է որ անոնցմէ ոմանք կնիքին հետ նախշուած ու կնքուած ըլլան։

Գրչակալ.- Գրեթէ միշտ գրչակալին թեք նիստերը նախշուած են՝ ալիքաձեւ, հայերէն պարոյկ-հարցման նշանի նմանող զարդի կրկնուող, միօրինակ շարքով մը, որ յաճախ կը բարձրանայ մինչեւ թագն ու խուփը՝ համապատասխան ուղիով։ Ընդհանրապէս թեք նիստերու նախշերը բոլոր տուփերուն պարագային կրկնուած են։ Ներկայ հաւաքածոյին միայն թիւ 5, 26, 29 եւ 31 տուփերու թեք նիստերը նախշուած չեն։

Թագը/խուփը ընդհանրապէս նախշուած են։ Անոնց լայն հարթակներուն վրայ ընդհանրապէս նախշուած է եռատերեւ նախշ մը, որուն կեդրոնի տերեւը երբեմն կ՝երկարի գրչակալին համապատասխան կողմը։ Այս նախշը ընդհանրապէս կը կրկնուի գրեթէ բոլոր տուփերուն պարագային։ Պարտութեան այն չուշանի, կամ տերեւի կը նմանցնէ։ Ներկայ հաւաքածոյին մէջ կայ միակ տուփ մը՝ թիւ 43 որուն թագին ու խուփին նախշը հիմնապէս կը տարբերի միւսներէն երկու առումով. անիկա սրածայր գործիքով լոկ նկարագծուած նախշ մը չէ, այլ փորագրութիւն է, իսկ զարդանախշը տարբեր է միւսներէն։

Թանաքակալ.- Վերին եւ ստորին վիզի բաժինները նախշուած են թեք գիծերով, մինչ միջնակեալ ուռուցիկ անկիւնային երեսները տերեւի կամ ցօրենի հասկի նմանութեամբ նախշեր ունին։ Խուփը ոստրէաձեւ է - որուն համար ալ մենք զայն կ՝անուանենք ոստրէ - եւ իր պատուանդանին ամրացուած է դեղին

digitised by A.R.A.R.@

կամ կարմիր պղնձաթելով։ Ոսորէն մէջի կողմէն ունի կլոր չրթունք մը՝ ոսորէի պատուանդանին կլոր բացուածքին չափով, որպէս ամրացման միջոց։ Ոսորէն եւս միօրինակ չէ թէ՛ իր ձեւին եւ թէ՛ իր վրան եղած գիծերուն առումով. կան 8 եւ 10 գծանի ոսորէններ։

Արձանագրութիւնները

Տիւիթներու վրայ յաճախակիօրէն կը հանդիպինք թուականներու, որոնք պէտք չէ ընկալել իբրեւ տիւիթի արտադրման թուական։ Տիւիթի գնումէն միաւոր ժամանակ եւոք կրնային անոր վրայ փորագրուիլ թուական ու անուն։ Երբեմն այդ արձանագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք նուիրատուի ծննդեան թուականին որ կրնայ նախորդել կնիքի թուականը։ Դեռ աւելին. եթէ նկատի առնենք որ ամէնամեայ կնիքներ չեն եղած, հետեւաբար նոյն կնիքով արտադրուած են ոչ միայն տուեալ տարուան ընթացքին այլ այնուհետեւ եւս։ Հնարաւոր պէտք է նկատել նաեւ որ տիւիթը կրնայ տէր փոխել եւ նոր տէրը կրնայ ժամանակակից թուականը դնել-աւելցնել։ Հետեւաբար՝ որեւէ տիւիթ իր վրայ կրած կնիքի թուականին կամ անկէ ետքի արտադրութիւն է անպայման։

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒԻԹՆԵՐՈՒ

Այս հաւաքածոյին մաս կը կազմեն միայն այն տիւիթները, որոնք հայկական կնիք, կամ հայերէն արձանագրութիւն ունին[32]*։ Զանոնք խմբաւորած ենք ըստ վարպետի անունի եւ սեփականութեան, եւ ոչ՝ ըստ ժամանակագրութեան։ Նկարագրութեան մէջ մասամբ զանց կ՚ընենք քննարկումը տուեալ տիւիթի բոլոր մասերու իսկութեան կամ յետագայ յաւելումի մը արդիւնք ըլլալուն։ Յօդուածին վերջաւորութեան տուած ենք երկու աղիւսակներ, ուր ամփոփած ենք այս հաւաքածոյին տիւիթներուն կշիռքը, չափերը, կնիքիներուն համապատասխանումը կարապետեանի կնիքներու աղիւսակին եւ այլ մանրամասնութիւններ։ Յօդուածին վերջաւորութեան տուած ենք նաեւ կնիքներու վերամշակուած աղիւսակը*[33]*։*

1 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 16ային։ Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ, արաբ. 97 եւ հայ. 80 թուանշաններն ունի։ Խաչ ունի։ Թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, նախշ կայ միայն վիզին վրայ։ Ոսորէն դէպի վեր կը բացուի։*

2 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 16ային։ Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ, արաբ. 97 եւ հայ. 80 թուանշաններն ունի։ Եռածակ խաչ ունի եւ պոչիկ։ Թեք եւ լայն նիստերը նախշուած են՝ կարապետեանի յօդուածի էջ 89ի վերի նկարին նմանութեամբ։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Նախշուած են փորիկն ու անկիւնային երեսները։ Ոսորէն դէպի վեր կը բացուի։*

3 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 16ային։ Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ, արաբ. 97 եւ հայ. 80 թուանշաններն ունի։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Նախշուած են անկիւնային երեսները։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։*

4 *Ունի երկու նոյնանման կնիք։ Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ է եւ մօտ՝ 16ային, սակայն ի տարբերութիւն անոր «Տ»ը միւս տառերուն հասակին է եւ նոյն բարձրութեան վրայ, մինչ 16ամի կնիքին մէջ «Տ»ը աւելի բարձր է «ԱՐ»էն։ Այս կնիքին այլ տարբերութիւն մըն է այն որ «Ա»ին պոչիկը դրուած է աւելի վերեւ։ Այս 'ուրիշ' կնիքը ունի նաեւ այլ շեղում մը՝ թուական չ՚երեւիր կամ ընդհանրապէս չկայ՝ ի տարբերութիւն 16ամի կնիքին, ուր կայ արաբերէն 97 եւ հայերէն 80 թուականը։ Կրնանք հետեւցնել, որ գործ ունինք այլ կնիքի մը հետ, զոր կոչած ենք 16(1)։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը՝ ուղղահայեաց է։*

digitised by A.R.A.R.@

Վիզերն ու անկիւնային երեսները, առաւել փորիկը նախչեր ունին։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

5 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ այս հաւաքածոյի թիւ 4 տուփիի կնիքին եւ հետեւաբար՝ 16(1)ին։ Խաչ ունի։ Այս տուփիը նախչ չունի։ Նեղ նիստին վրան կայ արարերէն «1316» տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ 1898ի։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

6 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ այս հաւաքածոյի թիւ 4 եւ 5 տուփիներու կնիքին, հետեւաբար՝ 16(1)ին, սակայն, ի տարբերութիւն անոնց «Ո»ն կ՚երեւի եւ անոր նման՝ թուականը չ՚երեւիր կամ չկայ։ «Տ»ը «ԱՐ»ի բարձրութեան վրայ է՝ բաղդատուող կնիքին նման։ Խաչ ունի։ Թէք նիստերը նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, վիզերն ու թէքութիւնները նախչուած են, փորիկները՝ նոյնպէս։ Ոսորէն չկայ։

7 Ունի մէկ կնիք, նման՝ այս հաւաքածոյի թիւ 4, 5 եւ 6 տուփիներու կնիքին։ Խաչը չկայ։ Նախչուած են միայն թէք նիստերը։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Վիզերը նախչուած են, անկիւնային երեսները՝ նոյնպէս։ Ոսորէն եւ պատուանդանը չկան։

8 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ այս հաւաքածոյի թիւ 4, 5, 6 եւ 7 տուփիներու կնիքին եւ հետեւաբար՝ աղիւսակի 16(1)ին։ «Ո»ն կ՚երեւի։ Խաչ ունի։ Աքանչելիօրէն նախչուած է, հաւանաբար՝ պարսկական նախչերով։ Լայն նիստերուն վրայ երկուքական մարդակերպեր կան։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, բոլոր կողմերէն նախչուած է (բացի թանաքակալի յատակէն)։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։ Այս հաւաքածոյի թիւ 4, 5, 6, 7 եւ 8 տուփիներու կնիքներու նմանութենէն մեկնելով կրնանք եզրակացնել որ գործ ունինք կարապետեանի աղիւսակին մէջ չգտնուող, նոր կամ ուրիշ կնիքի մը հետ։ Այս կնիքին տուած ենք յօդուածի վերջաւորութեան գտնուող աղիւսակի 16(1) թիւը։

9 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 15ին։ Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ եւ արաբ. 1286 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի։ Բացի թանաքակալի յատակէն բոլոր կողմերը նախչուած են։ Թուանշանի հարիւրերորդականը յստակ չէ, բայց կ՚ենթադրենք որ 2 ըլլայ։ Մեկնելով այս տուփիի կնիքէն անհրաժեշտ է կատարել ուղղում մը՝ 15ա կնիքին վերաբերեալ։ Կարապետեանի համապատասխան կնիքը կը կրէ հիճրէթի 1486 թուականը որ քրիստոնէական տակաւին չեղած թուական մըն է։ Ան պէտք է ըլլայ 1286, որ կը համապատասխանէ 1869ին։ Այս վերամշակուած տուփիին տուած ենք 15բ թիւը։ Թէք նիստերէն բացի միւս կողմերու նախչերը կոչտ են եւ շատ հաւանաբար՝ յետագայի յաւելուածներ, իսկ երկնահայեաց նեղ նիստին գրութիւնը՝ «անընք./անիմաստ[34] ՕՂԼՈՒ 1864» կեղծ կը հնչէ, որովհետեւ կնիքին թուականը կը հաւասարի 1869ին, եւ չի համապատասխաներ իր վրան փորագրուած 1864 տարեթիւին։ Թանաքակալը հակառակ փակցուած է։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

10 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 10ին։ Կնիքը փակագիր արաբատառ օսմ. ԱԿՈՔ ՈՒՍՏԱ եւ արաբ. 68 թուանշանն ունի։ Թագը իր բնօրինակը չէ։ Խաչը երեք թեւ ունի մէկական ծակով։ Միայն թէք նիստերը նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, նախչուած են փորիկն ու վիզը։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

11 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 10ին։ Կնիքը փակագիր արաբատառ օսմ. ԱԿՈՔ ՈՒՍՏԱ եւ արաբ. 68 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի երեք ծակով եւ՝ պոչիկ։ Գեղեցկօրէն նախչուած են թէք նիստերը եւ երկու լայն նիստերը։ Այս կնիքի արաբ. ալէֆ եւ ուսու դիրերը շատ աւելի մեծ են մնացեալ տառերէն, իսկ թուանշանը շատ աւելի փոքր է։ Այս վերամշակուած կնիքին տուած ենք 10բ թիւը։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, նախչուած է։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

digitised by A.R.A.R.@

12 Ունի երկու նոյնանման կնիք։ Կնիքները չատ յստակ են եւ կրնանք զանոնք հիմք գործածել։ Անոնք կը նմանին 10ին, սակայն ի տարբերութիւն անոր, չունին արաբերէն ուսում գիրը։ Չունին նաեւ թուականները, իսկ քէ գիրին կէտերը ուղղահայեաց չարք կը կազմեն պէ գիրի կէտին հետ, մինչ բնօրինակի երեք կէտերը փոքրիկ եռանկիւն մը կը գոյացնեն։ Կրնանք վստահօրէն ըսել որ գործ ունինք ուրիշ կնիքի մը հետ, մանաւանդ որ այս կնիքը չունի արաբերէն ուսում գիրը, չունի նաեւ թուականները, որոնց բացակայութիւնը մուրճի հարուածի արդիւնք չէ։ Այս կնիքին տուած ենք 10(2) թիւը։ Խաչ չունի։ Միայն թեք նիստերը նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, միայն վիզը նախչուած է եւ՝ անկիւնային երեսները։

13 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 10ին, բայց տարբեր են անկէ, որովհետեւ կը տարբերին անոր գիրի տեսակէն. կարծէք ոչ-վարպետի գիր ըլլար։ Կարեւոր այլ տարբերութիւն մըն է այն, որ թիւը աւելի արաբերէն 78ի կը նմանի քան 68ի։ Այս կնիքը կը տարբերի նաեւ այս հաւաքածոյի թիւ 12ի կնիքէն, անով որ ուսում ունի, բայց փոխանակ երեք կէտերու ուղղահայեաց գիրքին, այստեղ այդ կէտերը հորիզոնական են։ Կրնանք վստահօրէն ըսել որ գործ ունինք ուրիշ կնիքի մը հետ։ Այս կնիքին տուած ենք 10(1) թիւը։ Խաչը չկայ։ Թեք նիստերն ու թանաքակալին վիզերը եւ կողմնակի անկիւնները նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Ոսորէն, որ իր բնօրինակը չէ, դէպի վար կը բացուի։

14 Ունի մէկ կնիք՝ տարբեր ուղղութեամբ։ Կնիքը նման է 12ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՔ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի։ Թադին խաչը կեդրոնական ծակ մը ունի։ Թեք նիստերը նախչուած են, նաեւ՝ միայն կռնակի լայն նիստը, ուր զարդանախշ մը կայ։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Նախչեր կան վիզին եւ անկիւնային երեսներուն վրան։ Ոսորէն, որ իր բնօրինակը չէ, դէպի վար կը բացուի։

15 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 12ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՔ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի։ Խաչ չունի։ Գեղագարդուած է եւ բոլոր կողմերը նախչուած են, բացի թանաքակալին յատակէն։ Նախչերը բուսական են։ Երկնահայեաց նեղ նիստին գլխագիր փորագրուած է «ՄԸՂՏԸՅՍԸ ՄԸԿՐՏԻՉԻՆ ՕՂԼՈՒ ԳԷՈՐԳ»։ Իսկ այս փորագրութեան ճիշդ կռնակին, յետագային փորագրուած է արաբերէն, հիճրէթի 1283 տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ 1866ին։ Լայն նիստերուն վրայ չատ հաւանաբար յետագային, ոմն յարաբերաբար նուրբ, բուսական նախչազարդում կատարած է։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

16 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 12ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՔ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի։ Այս տուփիթի չափերուն չատ պէտք չէ վստահիլ, որովհետեւ չատ մնասուած է։ Սակայն կնիքը յստակ է եւ գեղեցկօրէն պահպանուած։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը նախչուած են։ Թանաքակալը նոյնպէս մնասուած է եւ պակասաւոր։ Այս եւ նախորդ՝ թիւ 14, 15 եւ յաջորդ՝ 18 տուփիթներուն նոյնանման կնիքներէն մեկնելով պէտք է կարապետեանի աղիւսակի 12րդ կնիքին թուականին դիրքը փոխել. 12ը տանիլ աջ, իսկ 81ը՝ ձախ անկիւն։ Այս վերամշակուած կնիքին տուած ենք 12բ թիւը։

17 Ունի մէկ կնիք, որուն թուականը չ՝երեւիր, բայց նման է 12ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՔ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի, կեդրոնական մեծ ծակով եւ երկու կողմնակի ծակերով։ Նեղ երկնահայեաց նիստին փորագրուած է. «ԿԱՐԱՊԷՏ 1869»։ Բացի թանաքակալին յատակէն բոլոր կողմերը ունին բուսական նախչեր։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Ոսորէն դէպի վար կը բացուի։

18 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 12ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՔ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի։ Խաչի փոխարէն ունի մէկ ծակով գլխիկ մը՝ թերեւս յետագային

digitised by A.R.A.R.@

աւելցուած։ Նախչուած են թէք նիստերը, թագն ու խուփը։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, նախչուած են վիզն ու անկիւնային երեսները։ Ոսարէն դէպի վեր կը բացուի։ Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է "ՍԱՔՕՆՈՒՆ ՕՂԼՈՒ ԱՐԹԻՆ [եւ արաքերէն տարեթիւը՝] 1282"։

19 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 9ին, ուր սակայն, կարապետեան թուականը չէ դրած, թէեւ ծանօթագրութեան մէջ դրած է 1257 թուականը, որ կը համապատասխանէ 1841ին*[35]*, հետեւաբար զայն ուղղած ենք՝ իրրեւ 9ը։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈԲ եւ արաբ. 1257 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի, մէկ կեդրոնական ծակով։ Միայն թէք նիստերը նախչուած են։ Լայն նիստին վրայ Պարսումեան սեւ մելանով գրած է. «Գործ Պօչկէզենեան Յակոբճանի. Այնքսպ 1257=1840-41»*[36]*։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Նախչերը միայն վիզին եւ անկիւնային երեսներուն վրան են։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։*

20 *Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 11ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈԲ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի։ Այս զոյգ կնիքներուն տուեալներէն մեկնելով կ՚առաջարկենք 11ի թուականին դիրքը փոխել. առաջին երկու թուանշանները՝ 12 տանիլ ձախ ծայր, իսկ միւս երկուքը՝ 81՝ աջ ծայր։ Կ՚առաջարկենք նաեւ կարապետեանի գծագրութեան կնիքին 'կ՚ը բարձրացնել։ Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 11ր թիւը։ Խաչ ունի։ Լայն նիստերը նախչուած են։ Առաջին լայն նիստին վրայ կը տեսնենք երկու կիսանդրի, երկրորդ լայն նիստին վրայ՝ երեք կիսանդրի։ Կան նաեւ երկրաչափական նախչեր։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Թանաքակալը ամբողջութեամբ նախչազարդ է։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։*

21 *Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 13ին։ Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուանշանն ունի։ Խաչը չկայ։ Նախչազարդ են բոլոր կողմերը, բացի թանաքակալին յատակէն։ Լայն նիստերուն վրայ կը հանդիպինք երկու վարազանման կենդանիներու։ Այս զոյգ կենդանիներուն միջեւ կայ փորագրեալ արաբերէն բառ մը։ Նախչերը չատ հաւանարար յետագային գործ են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Թանաքակալի բոլոր կողմերը նախչազարդ են։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։ Մեկնելով այս եւ յաջորդ թիւ. 22 ու 23 տուիչներու կնիքէն, կ՚առաջարկենք 81 թուանշանին դիրքը փոխել. 8ը տանիլ աջ, իսկ 1ը՝ ձախ ծայր։ Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 13ր թիւը։*

22 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 13ին։ Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի։ Միայն թէք նիստերը, թագն ու խուփը նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Վիզն ու անկիւնային երեսները նախչուած են։ Ոսարէն դէպի վեր կը բացուի։*

23 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 13ին։ Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի։ Թէք նիստերը, թագն ու խուփը նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Վիզն ու անկիւնային երեսները նախչուած են։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։*

24 *Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 17ին։ Կնիքը փակագիր ՔԵՋԱՆ եւ արաբ. 87 թուանշանն ունի։ Կնիքը թէեւ մաշած է, բայց յատակօրէն կ՚երեւին 'Ջ'ն եւ թուականը՝ արաբ. 87։ Թէեւ կարապետեան թուականը 88 դրած է*[37]*, բայց այստեղ կնիքը յատակօրէն 87 է։ Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 17ր թիւը։ Միայն թէք նիստերը նախչուած են։ Գրչակալին թագը իր բնօրինակը չէ։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է եւ նախչուած։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։*

25 *Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 8ին։ Կնիքը կրճատագիր ՍԱՐ[ԳԻՍ] եւ արաբ. 1220 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի։ Միայն թէք նիստերը նախչուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Միայն վիզը նախչուած է։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։*

digitised by A.R.A.R.@

26 Ունի մէկ կնիք, տարբեր ուղղութեամբ դրոշմուած։ Կնիքը նման է 8ին։ Կնիքը կրճատագիր ՍԱՐ[ԳԻՍ] եւ արար. 1220 թուանշանն ունի։ Խաչ ունի։ Տիւիթը ոչ մէկ նախշ ունի։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Ոտրէն եւ պատուանդանը չկան։

27 Ունի երկու նոյնանման կնիք, երկուքն ալ մաշած, բայց մին մօտ է 5ին։ Կնիքը փակագիր ՆՈՒՊԱՐ կը թուի ըլլալ։ Ի տարբերութիւն 5ին, որ զարնուած է թանաքակալին յատակը, այստեղ երկու կնիքները զարնուած են իրենց սովորական տեղը։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, եւ միակ նախշուածը։ Ոտրէն եւ պատուանդանը չկան։

28 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 6ին։ Կնիքը կրճատագիր ԱՐԹ[ՈՒՆՆ ունի։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Ոտրէն դէպի վեր կը բացուի։ Մեկնելով այս կնիքէն կ՚առաջարկենք Ի եւ Ն գիրերուն միջեւ դնել կրճատման նշան հանդիսացող հորիզոնական գծիկը։ Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 8ը թիւը։

29 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 18ին։ Կնիքը ամբողջագիր ՅԱԿՈԲՆ ունի։ Մեկնելով այս եւ 18ի կնիքներու տարբերութենէն կ՚առաջարկենք բարեփոխել Կարապետեանի թիւ 18ա կնիքի գծանկարը եւ ՅԱԿՈԲԻ ՈՆ դնել առաջին տողի ՅԱի եւ երկրորդ տողի ԿԲի ճիշդ մէջտեղ։ Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 18ը թիւը։ Խաչ ունի։ Տիւիթը ոչ մէկ նախշ ունի։ Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է «ՀԱՐԻՋ 1905»։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Ոտրէն դէպի վար կը բացուի։

30 Ունի երկու ՏԱՐԲԵՐ կնիք։ Առաջին կնիքով, երկնահայեաց նեղ նիստին, արաբատառ տրուած է անունը՝ Աւուր Պոշկէզէն, երկրորդ կնիքով՝ վայրը՝ դարձեալ արաբատառ՝ Այնթապ։ Ասոնք ՆՈՐԱՑԱԾ ԿՆԻՔՆԵՐ են։ Առաջին կնիքը չկայ Կարապետեանի աղիւսակին մէջ, եւ ընդհանրապէս Կարապետեան չի յիշատակեր Աւուր Պոշկէզէն մը, թէեւ ան կը յիշատակէ Ակոբճան Պոշկէզէնեան մը[38]։ Ցատկանշական է նաեւ որ առաջին տիւիթն է սա որ կը յիշատակէ արհեստանոցին վայրը։ Այս տիւիթը բացառիկ արժէք կը ներկայացնէ, որովհետեւ առաջինն է ուր կը հանդիպինք ՆՈՐ ԵՐԵՔ կնիքներու, ներառեալ՝ առաջին անգամ է որ կը հանդիպինք արհեստանոցին վայրը արձանագրող կնիքի։ Այսկնիքիններուն տուած ենք Աւուր՝ 20(1), Պոշկէզէն՝ 20(2), եւ Այնթապ՝ 20(3) թիւերը։ Պարտաւոր եմ յաւելնեցաւ որ ինք եւս ունի նման կնքադրոշմով տիւիթ մը։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է եւ նախշուած։ Ոտրէն դէպի վար կը բացուի։

31 Կնիք չունի։ Խաչը կոտրած է։ Տիւիթին վրայ ոչ մէկ նախշ կայ։ Բայց հայերէն արձանագրութիւն ունի։ Նեղ երկնահայեաց նիստին փորագրուած է «ՊԻՍԱԳՐԻՍ»։

32 Կնիք չունի։ Միայն թագն ու խուփը նախշուած են։ Նեղ երկնահայեաց նիստին հայերէն փորագրուած է «ՔԻԾՈՒՄՆԵՐՍԷՍ» [Քրիստոսի ծառայ Մահտեսի Ներսէս] փակագիրն ու արաբատառ օսմաներէն «Մհտսի Ներսէս 1265», որ կը համապատասխանէ 1849ին։ Ասիկա հաւանաբանօրէն միակ արձանագիր տիւիթն է եւ իր ոճով չեզոտակիօրէն կը տարբերի հայկական պղնձեայ տիւիթներէն։ Մանաւանդ թանաքակալին կառուցային ու ոճական հիմնական տարբերութիւնները կը թելադրեն որ ուրիշ՝ շատ հաւանաբար ոչ-հայկական արհեստանոցի կամ դպրոցի արտադրութիւն մըն է։

33 Ունի մէկ կնիք՝ տարբեր ուղղութեամբ։ Կնիքը կը նմանի 3ին։ Կնիքը կրճատագիր ԻՇԽ[ԱՆ]Ն ունի։ Ամբողջութեամբ եւ լրիւ նախշուած է, նոյնիսկ թանաքակալին յատակը։ Խաչ ունի։ Լայն նիստերուն փորագրուած են երկու թռչնագլխ, երկու կենդանակերպ, կռնակը՝ աղուէս, ծաղիկ, փիղ։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, ոտրէն դէպի վար կը բացուի։

digitised by A.R.A.R.@

իր չատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի կը մղէ վերապահ գտնուելու կարապետեանի կնիքներու աղիւսակի ժամանակագրութեան հանդէպ։ Արդարեւ, կարապետեան թերեւս մեկնելով ի ձեռի ունեցած ԻՇԽԱՆ կնիքին մաչուածութենէն, զայն նկատած է 1794ի արտադրութիւն, առանց յաւելեալ բացատրութեան։ Սակայն, այս հաւաքածոյին մէջ եղած այս տիւիթին կնիքին մաքրութիւնը, եւ ընդհանրապէս տիւիթին չատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի չեն մղեր զայն 1790ականներու արտադրութիւն նկատել։ Հաւանաբար ան կրնայ աւելի ուշ շրջանի գործ ըլլալ[39]։

34 *Ունի երկու կնիք, մօտ՝ 10ական, եւ նման՝ այս հաւաքածոյի թիւ 13 կնիքին, հետեւաբար ան 10(1)ն է։ Ունի խաչ։ Միայն նեղ եւ թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Վիզը եւ նիստն ու անկիւնային երեսները նախշուած են։ Թանաքակալին յատակը չկայ։ Ոստրէն դէպի վեր կը բացուի։*

35 *Ունի մէկ կնիք։ Այս կնիքին չենք հանդիպիր կարապետեանի աղիւսակին մէջ։ Այս կնիքը նոյնպէս ՆՈՐԱՑԱՑ է։ Ան նման է ներկայ ցուցակի թիւ 42ի կնիքին։ Անոր տուած ենք 12(1) թիւը։ Խաչ ունի։ Միայն նեղ եւ թեք նիստերը նախշուած են։ Նեղ երկնահայեաց նիստին գլխագիր գրուած է «ԿԻՒԼ ԱԼԲԵԱՆ ՍՈՂՈՄՈՆ» եւ արաբատառ 1291 թուականը, որ կը համապատասխանէ 1874ին։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, միայն գօտին եւ անկիւնային երեսները նախշուած են։ Ոստրէն դէպի վար կը բացուի։*

36 *Ունի երկու նոյնանման կնիք, մօտ՝ 13ական։ Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուականն ունի։ Բաւական մաշած է։ Նեղ եւ թեք նիստերը նախշուած են։ Լայն, մեզի նայող նիստին գրուած է «ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՎԱՀԱՆ Է՛Ֆ. ՔԻՒՐՔՃԵԱՆԻՆ ԱՅՆԹԱՊ 1886», որ սակայն կը կարծուի յետագայի փորագրութիւն ըլլալ, քանի որ այս հաւաքածոյի թիւ 36, 37 եւ 38 տիւիթները ունին արձանագրութեան նոյն ձեռագիրը*[40]։ *Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Վիզը եւ նիստն ու անկիւնային երեսները նախշուած են։ Ոստրէն դէպի վեր կը բացուի։*

37 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 13ական։ Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուականն ունի։ Կնիքին թուականը հազիւ կ՛երեւի։ Նման է այս ցանկի թիւ 38 տիւիթին։ Ունի թագաձեւ խաչ մը։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թանաքակալի կողմի լայն նիստին, տերեւներու ձեւով նախշերով ցանկապատուած ուղղանկիւն տուփի մը մէջ, որ կ՛երկարի խուփէն մինչեւ թանաքակալ, փորագրուած է՝ «ի յիշատակ Պետրոս Դուրեանցին/Սկիւտարի Սոխակին/1906/Ռ. Սեւակ»։ Հակառակ կողմին, խուփէն մինչեւ թագը երկարող թեք քառանկիւն նախշերով ցանկապատուած ուղղանկիւն տուփի մը մէջ կը կարդանք՝ «Ինձի կրսեն ինչո՞ւ լուռ ես/ո՞վ, միթէ բան կամ խօսք ունի/արշալոյսը որ կը բոնկի։ Պ.Դ.»*[41]։ *Թանաքակալը դէպի վար փակցուած է, որ մեզի ենթադրել կու տայ որ վրայի գրութիւնը գործին ժամանակակից չէ։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Նախշուած են վիզն ու անկիւնային երեսները։ Ոստրէն դէպի վար կը բացուի։*

38 *Ունի երկու նոյնանման կնիք՝ ի տարբերութիւն նոյն արհեստանոցէն արտադրուած այլ տիւիթի մը որ ունի մէկ կնիք։ Ասկէ՝ թերեւս կարելի է հետեւցնել որ հաստատութիւններէն գէթ ոմանք մէկ կամ երկու անգամ կը կնքէին իրենց արտադրած գրչակալին վրայ։ Կնիքը նման է 13ական։ Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուանշանն ունի։ Նման է այս ցուցակի թիւ 37ի տիւիթին, ուրկէ կրնանք աւելի վստահութեամբ պնդել թէ կարապետեան կնիքին թուականը՝ 81, սխալ տեղ դրած է. 8ը պէտք է ըլլայ կնիքին վարի ձախ անկիւնը, իսկ 1ը՝ ալ անկիւնը։ Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 13ր թիւը։ Ունի թագաձեւ խաչ։ Նախշուած են միայն նեղ եւ թեք նիստերը։ Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է արաբատառ «Ալլօ»։ Թանաքակալի կողմի լայն նիստին, ուղղանկիւն տուփի մը մէջ, որ կ՛երկարի խուփէն մինչեւ թանաքակալ, փորագրուած է՝ «Մեր սիրելի*

digitised by A.R.A.R.@

ուսուցիչ բանաստեղծ/Դանիէլ Վարուժանին/Ա.Դ.ու Ե.Ն.էն/Սեբաստիա 1910»։ *Հակառակ կողմի լայն նիստի ամբողջ երկայնքին, ուղղանկիւն տուփի մը մէջ կը կարդանք.* «Եղեգնիա գրչով Երգեցի փառքեր/Քեզի ընծա՛յ, իմ Հայերնիք/Դ.Վ.»։ *Այս գրութեան սկիզբը փորագրուած է Արարատ լեռը, իսկ վերջաւորութեան՝ ծաղիկ մը։ Թանաքակալը դէպի վեր փակցուած է։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, նախորդ տուփի թանաքակալին պէս։*

39 *կնիք չունի։ Տուփը կը կրէ Անթիլիասի Թանգարանի թիւ 578 ցուցանմուշի համարը*[42]*, իսկ իր կողքին, անջատ բացատրագիրին վրայ կը կարդանք՝* «Գրչատուփ, 1892»։ *Թագին ունի ոչ-ծակոտկէն խաչաձեւ կտոր մը, իսկ խուփին՝ գնդիկ։ Լայն նիստերուն բուսական նախշեր կան։ Թէք նիստերը նախշուած են։ Երկնահայեաց նեղ նիստին գլխագիր կը կարդանք.* «ԳԷՈՐԳ» *եւ արաբատառ «1277» տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ 1861-62ին, հետեւաբար այնտեղ դրուած ձեռագիր բացատրութիւնը վրիպանք մըն է։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Վիզերը եւ թէք անկիւնները նախշուած են։ Լաւ պահպանուած է։ Ոսկրէն դէպի վար կը բացուի։*

40 *կնիք չունի։ Տուիթը կը կրէ Անթիլիասի Թանգարանի թիւ 584 ցուցանմուշի համարը, իսկ իր կողքին կը կարդանք՝* «Գրչատուփ, 1911 նուէր Վարդան Արապաճեանի, Պէյրութ, 1997»[43]։ *Միայն թէք նիստերը նախշուած են։ Նեղ երկնահայեաց նիստին գլխագիր փորագրուած է.* «1908 ԱՎՏԻՍ ԱՐԱՊԱՆԼԸԵԱՆ»։ *Ոսկրէն չկայ։*

41 *կնիք չունի։ Տուիթը կը կրէ Անթիլիասի Թանգարանի թիւ 593 ցուցանմուշի համարը*[44]*։ Այս տուիթը նախորդէն աւելի մաշած է։ Միայն թէք նիստերը նախշուած են։ Թագին վրայ խաչաձեւ կտորին փոխարէն ծակ գնդիկ մը գետեղուած է։ Երկնահայեաց նեղ նիստին կը կարդանք գլխագիր.* «ԱՎԻ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԵՐԵՄԻԱ ԴՊՐԻՆ ԳԱՆՃԱԿԵՑԻՈՅ ԳՈ(Ի)ԼԹԱՂԵՆ[45] ՋԹԻԻ ԱՒԱԶԱՆԻ 1805»։ *Հետաքրքրական է նեղ նիստի յատակի գլխագիր փորագրութիւնը.* «ԾԱՂԿԱԳՐԵԱԼ/ ՅԱԿՈԲՈՍԻ/ ԱԿՆԱԳԻՐ ՈՐԴՒՈՅ ՊՈՂՈՍԻ ՈՐ Ի ԿԱՐԻՆ ՅԱՏՈԿ ...շուրջ 9 աւրնք. տառ եւ թուական՝ 18?5»։ *Աննախադէպ է ծաղկողին՝ գալեմքեարին անուան նշումը։*

Թանաքակալի կողմի լայն նիստին վրայ, 5 ուղղանկիւն տուփերու մէջ կան գրութիւնները.-

Ա. Տուփ	ԹԻՒՂ ԿԵՆԱՑ	
	ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ	
	ԹՈՅ	909
	ԹՈՅ	909
		1818
Բ. Տուփ	ՅԱՐԻՑԷ ԱԶԳ	9999
	ԱԶԳԻ ՎԵՐԱՅ	1818
	ԹՂՔ	8181
Գ. Տուփ	1 ԳԱԶԱՆ	411
	2 ԳԱԶԱՆ	411
	3 ԳԱԶԱՆ	411
	ՀԱԿԱՃԱՌ	1233
Դ. Տուփ	3 Գիմ	223
	4 ԴԱՅ	305
	5 ԵՋ	705
		1233

digitised by A.R.A.R.@

Ե-Տուփ	3 ԳԻՄ		223
	2 ԲԵՆ		407
	1 ՅԱՅԲ	603	
			1233

Թանաքակալի հակառակ կողմի լայն նիստին վրայ, 4 ուղղանկիւն տուփերու մէջ կան գրութիւններ եւ թիւեր.-

Ա. Տուփ	Խ	40	13	4
	Ա	1	1	1
	Չ	700	25	7
	Ի	20	11	2
	Ն	400	22	4
		1161	72	18
		72		
		1233		

Բ. Տուփ	ՄԻՆՉ ԼՐՄՆԱՅ	167
	ԹԻՒՆ ԽԱՉԻՆ	148
	ՄՀՄՏԿՆՔՆ	192
	ԿՈՐԸՆՉԻՆ	159
	ՅԱՅՏ 17:9:	666

Գ. Տուփ	ՄԵԾ (ԳԱՀ)	74
	ԹԱԳԱ (ԿՈՍՏ)Թ 9	
	ԱՍՏԷ Ի ԱՍՏ	666
	ՅԱՅՏ 13:18	
	ԴԱՆ 9:2:ԵՒ ԱՅԼՆ:	

Դ. Տուփ	ԵՐԵՄԻԱ	74
	ԹԱԳԱԹԻՒ 68 Բ	9
	ԻՄԱՍՏ 11:21:8:8	666
	ԵՍԱՅ 21:16:22:22	
	ՅԱՅՏ 3:7: ԵՐԵ 25:11:29:10	

Մեր փորձը՝ վերծանելու թուականներն ու զանոնք համապատասխանեցնելու նոյն տողին վրայ դրուած հայերէն տառերուն, բռնազբօսիկ թուեցաւ։ Այդուհանդերձ, արձանագրուած տողերը կը դրսեւորեն անձի մը/անձերու ազգային-կրօնական զգացումներն ու յոյսերը քրիստոնէութեան յաղթանակին, որ անուղղակիօրէն կ՚արտացոլացնէ օտար լուծի տակ տառապող հայու սպասումները եւ տենչերը։

42 *Ունի մէկ կնիք, նման՝ 19ին։ Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈԲ եւ արար. 87 թուանշանն ունի։ Թուականը պէտք է ըլլայ գրութեան վարի ոչ թէ կեդրոնը, այլ՝ ձախ եւ աջ կողմերը։ Վերամշակուած կնիքին տուած ենք 19բ թիւը։ Կնիքին վերի աջ անկիւնը ուրիշ նախշ մը։ Խաչ ունի։ Միայն թեք նիստերը, թագն ու խուփը նախշուած են։ Նեղ, երկնահայեաց նիստին փորագրուած է «ԹԻՒԹՈՒՆՁԻՒ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԳԷՈՐԳ» 1876։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, նախշեր կան վիզին եւ անկիւնային երեսներուն։ Ոսարէն դէպի վար կը բացուի։*

43 *Ունի երկու իրարմէ ՏԱՐԲԵՐ[46] կնիք։ Մին հայերէն, իսկ միւսը՝ արաբատառ օսմաներէն։ Սա միակ տուիչն է որ ունի երկու ՏԱՐԲԵՐ ԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ կնիք[47]։ Արաբերէն կնիքը 10(1)ին պէս է, իսկ հայերէնը՝ որոշ նմանութիւն ունի 12ին։ Ունի խաչ, ուր փորուած է սրտիկ մը։ Թեք նիստերը եւ թագերը նախշուած են։ Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է «ԹԻՒՖԷՆԿՁԻ ԿԱՐԱՊԷՏԻ ՈՐԴԻ*

ԿԱՐԱՊԵՏ» 1865: Յատկանշական է որ թագ ու խուփի նախշերը էապէս կը տարբերին թագ-խուփերու ընդհանրացած նախշերէն թէ՛ իբրեւ աշխատանքի ոճ եւ թէ՛ իբրեւ գծանկար: Անոնք աւելի փորագրութիւն են քան թէ սրածայր դանակի գծային աշխատանք, ինչպէս նաեւ նախշուած են ամբողջութեամբ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Վիզը նախշուած է. վերի եւ վարի պատուանդանները եւս: Ոտքէն եւ պատուանդանը չկան:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ-ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1 Վերապահ ենք կարապետեանի աղիւսակի թիւ 3 կնիքի ժամանակագրութեան: Կարապետեան թերեւս մեկնելով ի ձեռի ունեցած ԻՇԽԱՆ կնիքին մաշուածութենէն, զայն նկատած է "մօտաւորապէս" 1784ի արտադրութիւն, առանց յաւելեալ բացատրութեան[48]: Սակայն, այս հաւաքածոյին թիւ 33 տիւիթին կնիքին մաքրութիւնը, եւ ընդհանրապէս տիւիթին չատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի չեն մղեր զայն 1790ականներու արտադրութիւն նկատել: Հաւանաբար ան աւելի ուշ շրջանի, յամենայնդէպս ոչ-1794ի գործ կը թուի, սակայն:

2 Վերապահ ենք կարապետեանի թիւ 5 կնիքի փակագիրի ԿԱՐԱՊԵՏ ընթերցումին, նկատի առնելով կնիքին առաջին իսկ գիրը՝ Ն: Մենք աւելի հակամէտ ենք զայն ՆՈՒՊԱՐ կարդալու, բայց մեզ կը չփոթեցնէ երկու Ա՛ի գոյութիւնը:

3 Այս հաւաքածոյի թիւ 9 տիւիթի կնիքէն մեկնելով, կ՛առաջարկենք ուղղել կարապետեանի համապատասխան թիւ 15 կնիքին թուականը: Կարապետեանի այդ կնիքը կը կրէ հիճրէթի 1486 թուականը որ քրիստոնէական տակաւին չեղած թուական մըն է: Ան պէտք է ըլլայ 1286, որ կը համապատասխանէ 1869ին:

4 Այս հաւաքածոյի թիւ 14, 15, 16, 17 եւ 18 տիւիթներու կնիքէն մեկնելով կ՛առաջարկենք կարապետեանի համապատասխան թիւ 12 կնիքին 1281 թուականին դիրքը փոխել. 12ը տանիլ աջ, իսկ 81ը՝ ձախ անկիւն:

5 Այս հաւաքածոյի թիւ 20 տիւիթի կնիքէն մեկնելով կ՛առաջարկենք կարապետեանի համապատասխան թիւ 11 կնիքի 1281 թուականին դիրքը փոխել՝ 12ը տանիլ ձախ ծայր, իսկ 81ը՝ աջ ծայր: Կ՛առաջարկենք նաեւ կարապետեանի գծագրութեան կնիքին 'կ'ը բարձրացնել:

6 Այս հաւաքածոյի թիւ 21, 22, 23, 36, 37 եւ 38 տիւիթներու կնիքներէն մեկնելով, կ՛առաջարկենք կարապետեանի համապատասխան թիւ 13 կնիքին 81 թուականին դիրքը փոխել՝ 8ը տանիլ ձախ, իսկ 1ը՝ աջ անկիւն, մինչ կարապետեան զանոնք դրած է վարը կեդրոնը:

7 Այս հաւաքածոյի թիւ 24 տիւիթի կնիքէն մեկնելով կ՛առաջարկենք բարեփոխել/ուղղել կարապետեանի համապատասխան թիւ 17 կնիքը. Ջն չատ աւելի յստակացնել եւ թուականը փոխել արաբատառ 86էն 87ի:

8 Այս հաւաքածոյի թիւ 29ի կնիքէն մեկնելով կ՛առաջարկենք բարեփոխել կարապետեանի թիւ 18 կնիքը եւ ՅԱԿՈԲի Ո՛ն դնել առաջին տողի ՅԱի եւ երկրորդ տողի ԿԲի մէջտեղ:

9 Այս հաւաքածոյի թիւ 19 եւ 42 տիւիթին կնիքէն մեկնելով, կ՛առաջարկենք կարապետեանի համապատասխան թիւ 19 կնիքին արաբ. 87 թուականին

digitised by A.R.A.R.@

դիրքը փոխել՝ 8ը տանիլ ձախ, իսկ 7ը՝ աջ անկիւն, մինչ Կարապետեան զանոնք դրած է վարը, կեդրոնը։

10 Այս հաւաքածոյի թիւ 12 եւ 13 տիւիթներու կնիքները նոյնն են, բայց կը տարբերին Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 10 կնիքէն. այս երկու կնիքներուն մէջ կան զանազան յատկանշական տարբերութիւններ, որոնց հիմամբ կրնանք վստահօրէն ըսել որ գործ ունինք ՆՈՐ ԿՆԻՔի մը հետ՝ 10(2)։

11 Այս հաւաքածոյի թիւ 5, 6, 7, եւ 8 տիւիթներու կնիքները նոյնն են, բայց կը տարբերին Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 16 կնիքէն. այս չորս կնիքներուն մէջ կան զանազան յատկանշական տարբերութիւններ, որոնց հիմամբ կրնանք յստակօրէն ըսել թէ գործ ունինք ուրիշ՝ ՆՈՐ ԿՆԻՔի մը հետ՝ 16(1)։

12 Այս հաւաքածոյի թիւ 28 կնիքէն մեկնելով Ֆ եւ Ն տառերուն միջեւ կ՚աւելցնենք կրճատման նշանը։

13 Այս հաւաքածոյի թիւ 30 տիւիթի կնիքը նորութիւն է։ Այս տիւիթը ունի երեք ՏԱՐԲԵՐ կնիքներ։ Առաջին կնիքով, երկնահայեաց նեղ նիստին, արաբատառ տրուած է անունը՝ Ատուր՝ 20(1), երկրորդ կնիքով՝ ազգանունը՝ Պոչկէզէն 20(2), իսկ երրորդ կնիքով՝ վայրը՝ դարձեալ արաբատառ Ալինթապ 20(3)։ Ասոնք ՆՈՐԱՁԱՒՑ ԿՆԻՔՆԵՐ են. առաջին երկուքը՝ վարպետին կամ արհեստանոցին կինիքը՝ արաբ. օսմ. Ատուր Պոչկէզէն, իսկ երրորդը՝ իր էութեամբ աննախընթաց՝ արհեստանոցին վայրը արձանագրող կնիք։

14 Այս հաւաքածոյի թիւ 35 տիւիթի կնիքէն մեկնելով կրնանք ըսել թէ գործ ունինք նոր կնիքի մը հետ՝ 12(1)։

*

Կնիքներու մասին եղած այս եզրայանգումներուն կողքին, այս հաւաքածոյի տուեալներէն կրնանք հետեւցնել, թէ.-

Ա. Տիւիթները ժամանակի ընթացքին իրենց կիրառական դերին կողքին, զգեցած են այլ դերեր եւս, ինչպէս՝ նուէրի, երախտագիտութեան դրսեւորումի, ընտանեկան յատկանշական իրողութեանց յիշատակումի, եւն.։

Բ. Տիւիթներու վրայ եղած գրութիւնները եղած են կարճառօտ։

Գ. Ոմանք առնչուած են հաւատալիքներու, ինչպէս է պարագան այս հաւաքածոյի թիւ 41 տիւիթին։

Դ. Արաբատառ տարեթիւերը գրսեւորած են հիճրէթի թուականը, իսկ 'հայատառ' տարեթիւերը՝ քրիստոնէական։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Այս յօդուածի յառաջացման աշխատանքներուն էական նպաստ ունեցաւ Սասուն Սիմոնեանը իր խորհուրդներով, թելադրանքներով եւ նիւթի մեծ մասի հայթայթմամբ։

[2] Գերճ Կարապետեան, «Տիւիթ կոչուած Թափծու Գրչակալ Կաղամարներ Հայերէն Արձանագրութիւններով», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԺԲ., Պէյրութ 1992, էջ 81-106։

[3] Մենք պիտի նախընտրենք տիվիթը գրել ւ-ով՝ տիւիթ։

[4] Կարապետեան, էջ 91, 102։

digitised by A.R.A.R.@

[5] Տեսակցութիւն Ռուբէն Պարսումեանի հետ, Հալէպ 2 Ապրիլ 2010։ Պարսումեան կը սերի այնթապցի պղնձագործներու սերունդէ, անձամբ աշխատած է այդ արհեստով եւ լաւագոյն գիտակներէն է այդ արհեստի մանրամասնութիւններու։ Ան հայկական պղինձի հաւաքորդ է եւ ունի հարուստ հաւաքածոյ։ Ցօղուածին մէջ իրմէ կատարուած բոլոր վկայութիւնները արդիւնք են այս տեսակցութեան։

[6] Ի տարբերութիւն հայ արուեստի այլ կալուածներու՝ մանրանկարչութեան, գեղանկարչութեան, գորգագործութեան, եւն. նուիրուած ուսումնասիրութեանց, հայկական կիրառական արուեստի կարգ մը բնագաւառներ չեն արժանացած համապատասխան հետեւողական համապարփակ ուսումնասիրութեանց. նորագոյն ուսումնասիրութիւններէն են հայ արծաթագործութեան նուիրուած Ցովսէփ Թոքաթի (Osep Tokat, *Armenian Master Silversmiths/Ցովսէփ Թոքաթ, Հայ Արծաթագործ Վարպետներ*, Տիգրան Մեծ Հրատ., Los Angeles, Van Publishing Inc., 2005), եւ Մարաշի Աւեղնագործութեան նուիրուած Հրաչդան Թոքմաճեանի (*Մարաշի Աւեղնագործութիւն*, Հրատ. Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Գերմանիկ Վասպուրական Մշակութային Միութեան, Հալէպ, Pawel Press, 2010) հատորները։ Դժբախտաբար աւելի քիչ կը թուի ըլլալ հայ պղնձագործութեան նուիրուած ուսումնասիրութեանց չարքը։ Կարապետեան ունի յօդուած մը հայ պղնձագործութեան մասին՝ «Հայկական Պղինձը 1600-1915թթ.» (*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հատ. Զ., Պէյրութ 1977-78, էջ 197-242), ուր տեղ գտած կնիքները գէթ մասամբ կ՚առնչուին տիւիթներու արհեստանոցներուն։ Տիւիթներու մասին նիւթը եւ ընդհանրապէս կիրառական պղնձագործութեան վերաբերեալ նիւթերէն քիչեր միայն կ՚անցնին ցուցակագրում-նկարագրութիւնի սահմանը։ Նման գիրք մըն է Եւգինէ Մուշեղեանի հատորը՝ *Ծառկանչական Ծուցակ Թանգարանային Ժողովածուների. Հայերէն Արձանագրութեամբ Առարկաներ* (Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ. Երեւան, 1964), որուն 76րդ էջին վրայ հեղինակը կ՚արձանագրէ երկու տիւիթ (թիւ 58 եւ 59) դրեթէ առանց նկարագրութեան եւ զանոնք կը թուագրէ համապատասխանաբար 1796 եւ 1873։

[7] Կարապետեան, էջ 97։

[8] Կարապետեան, էջ 88։

[9] Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 1-33 տիւիթները։

[10] Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 39-41 տիւիթները։ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Թանգարանի ցուցանմուշներուն քննութեան մեզի ցուցաբերած իր աջակցութեան համար չնորհակալութիւն կ՚ուզենք յայտնել Թանգարանի պաշտօնէուհի Նայիրի Ղազարեանին։ Շնորհակալութիւն՝ նաեւ այն անհատներուն, որոնք ազնուաբար մեր տրամադրութեան տակ դրին իրենց Թանկագին նիւթերը։ Դժբախտաբար Ջմմառու Թանգարանը չունի տիւիթ, թէեւ ունի պղնձեայ, Հայր Վաղինակ Մելոյեանի գրատենեակին պատկանած, տարբեր տեսակի դրշման մը իր կաղամարով։

[11] Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 36-38 տիւիթները։

[12] Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 42-43 տիւիթները։ Սարգիս Կիրակոսեանի հետ մեր խօսակցութենէն պարզուեցաւ որ այդ զոյգ տիւիթները պատկանած են անոր երէց ծնողքներուն, եւ թէ Կիրակոսեանի մօրենական մեծ հայրը՝ արհեստով պղնձագործ, Հալէպի մէջ կը պատրաստէր ոչ միայն տիւիթներ, այլեւ պղնձեայ ծաղկամաններ, պանիրի կլոր կաղապարներ, ցախկի վրայ դրուող չաքարէ անուշեղէններու կաղապարներ՝ ուղտի, առլճանական աստղի, բադի, ծառի։ Կիրակոսեան կը յայտնէ նաեւ որ իր մեծ հայրը կը չինէր պիտակ ճաքեցնող պղնձեայ աքցաններ եւս։

[13] Ան կը հանդիսանայ մեր ցանկի թիւ 35 տիւիթը։

[14] Ան կը հանդիսանայ մեր ցանկի թիւ 34 տիւիթը։

digitised by A.R.A.R.@

[15] Մեր հաստատ համոզումն է սակայն, որ նշուածներէն բացի կան տակաւին տիւիթներ, զանազան անհատներու թէ հաւաքորդներու մօտ, որոնք նոյնպէս կ՛արժէ մէկտեղել յօդուածի կամ յօդուածներու մէջ։ Նոյնինքն Պարսումեան հաւաստեց որ ինք ունի մօտ 20 տիւիթ։

[16] Կարապետեան իր ներկայացուցած աղիւսակի կարգ մը կնիքներուն գծանկարներուն մէջ թոյլ տուած է վրիպումներ։ Մեր կարծիքով, կնիքներուն վրիպանք/սխալանքները կրնան հետեւանք ըլլալ կա՛մ թիւր վերծանումի, գծագրումի եւ կա՛մ ալ այլապէս նոր կնիքներ նկատուիլ։ Կայ այլ պարագայ մը եւս. բնականաբար կնիքները պիտի մաշէին, մանաւանդ՝ կնիքին բարակ մասերը աւելի ենթակայ են մաշումի կամ վնասուելու. դեռ աւելին՝ կնիքին տրուած որեւէ հարուած կրնար խեղաթիւրել դրոշմը։ Ուստի, կարելի է ենթադրել որ կնիքներու թուականներ կրնան այնքան ալ ճիշդ չընթերցուիլ, մանաւանդ որ փոքր ըլլալով՝ անոնք աւելի ենթակայ են մաշելու/վնասուելու։ Աւելկա կրնայ յառաջացնել թիւրընթերցումներ եւ սխալանքներ։

[17] Կարապետեան, էջ 84։

[18] Այս հաւաքածոյին մէջ կայ արծաթեայ միակ օրինակ մը՝ թիւ 32։ Ըստ Պարսումեանի Պոլիան է որ արտադրած է արծաթեայ տիւիթներ։

[19] Ասիկա երկաթ է։

[20] Առնք կարմիր պղինձ են։

[21] Տիւիթներուն նեղ ու լայն նիստերու չափերը տուած ենք յօդուածին վերջաւորութեան դրուած աղիւսակով՝ 'լայնք' ու 'բարձրութիւն' սիւնակներուն տակ։

[22] Կարապետեան, էջ 93։

[23] Այս հաւաքածոյին մէջ կայ միակ խաչ մը որ ոչ թէ ծակեր ունի, այլ սիրտ փորուած է անոր կեդրոնին (թիւ 43)։

[24] Կարապետեան կու տայ 1 X 1 սմ. ծաւալը որ ճիշդ չէ։

[25] Կարապետեան կը նկարագրէ թանաքակալին տակ խփուած կնիքի միակ պարագայ մը, իր ցուցակին թիւ 4 տիւիթը, էջ 98։ Ներկայ հաւաքածոյին կնիքներէն թիւ 4, 5, 6, 8, 10, 12, 13, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 36 եւ 38 տիւիթները ունին երկու նոյնանման կնիքներ, իսկ թիւ 30 եւ 43ը ունին երկու տարբեր կնիքներ։

[26] Այս հաւաքածոյին թիւ 14, 26 եւ 33 տիւիթները կնքուած են տարբեր ուղղութեամբ։

[27] Ոչ-հայատառ, բայց հայկական ինքնութեամբ այս կնիքները մաս կը կազմեն աւելի ընդհանրական երեւոյթի մը, որ կ՛ընդգրկէ ի միջի այլոց հայատառ թրքերէնը։ Այս երեւոյթը պէտք չէ բացատրել միայն լեզուի գիտութեան կամ հայածանք-ճնշումներու երեւոյթով, այլ թերեւս նաեւ չուկայական համարկումի նկատառումներով եւս։

[28] Կարապետեանի աղիւսակը չ՛ընդգրկեր նման թուականով կնիք մը, հակառակ անոր որ ան կը նկարագրէ զայն (էջ 96)։

[29] Կարապետեան, էջ 94։

[30] Մենք կը նախընտրենք գործածել միայն թանաքակալ եզրը։

[31] Տե՛ս՝ թիւ 41 տիւիթը։

[32] Նոյնինքն Սասուն Սիմոնեանի հաւաքածոն կը հաշուէ շուրջ 70 այլ տիւիթներ, որոնք կնքուած չեն եւ արձանագրութիւն չունին բայց հաւաստի է անոնց հայկական արտադրութիւն ըլլալը։ Սիմոնեանի հաւաքածոյին մէջ կը հանդիպինք նաեւ տիւիթներու՝ ոչ-հայկական կնիքներով։

[33] Ըստ այդ աղիւսակին, թիւերու կողքին դրուած 'ա'երը կը ներկայացնեն կարապետեանի աղիւսակային բնօրինակները, 'բ'երը կը ներկայացնեն բնօրինակներու բարեփոխուած/ուղղուած տարբերակները։ Իսկ փակագիծերու մէջ դրուած թուանշանները կը մատնանշեն բնօրինակ դրոշմի ծիրին մէջ "նոր" կնիք մը։

[34] Ասիկա կրնայ անհամաստ բառ մը ըլլալ քանի գրութիւնը կեղծ է եւ հաւանաբար փորագրիչը փորձած է հինի նմանցնել առանց իմաստակիր բառ մը գոյացնելու ճիգին։

[35] Տե՛ս՝ այս յօդուածին մէջ այլուր։

[36] Ըստ երեւոյթին ան անախապէս պատկանած է Պարսումեանին։
[37] Կարապետեան, էջ 97։
[38] Կարապետեան էջ 94։ Կարապետեանի «Հայկական Պղինձը. 1600-1915թթ», յօդուածին մէջ, (Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Ջ. Հոր., 1977-78, էջ 225), կը յիշուին երեք Աւուրներ՝ հիճրէթի 1280, 1282 եւ 1297 թուականներով։ Կարապետեանի «Տիվիթ կոչուած Թափծուց» յօդուածին մէջ եւս կը հանդիպինք երեք Աւուրներու եւ անոնց կնիքներուն։
[39] Տառատեսակի հնատճուքիւնը, սակայն կը խօսի մեր այս կարծիքին դէմ։
[40] Տեսակցութիւն Յարութիւն Թորոսեանի հետ, Մայիս 2010։
[41] Դուրեանի ծանօթ այս բանաստեղծութիւնը ոչ-ճչգրտութեամբ փորագրուած է հոս։
[42] Դիւանական հարցաթերթիկին վրայ նշուած է. «Ստացման թուական 3/2/1995 Յուսիկ սրբազանէն թանգարանին, ձեռամբ ՆՍՕՏՏ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին»։
[43] Դիւանական հարցաթերթիկին վրայ նշուած է սակայն 1908 տարեթիւը։ Նոյն հարցաթերթիկէն կը պարզուի որ նուիրատուութիւնը կատարուած է 2/9/1998ին։
[44] Դիւանական հարցաթերթիկին վրայ նշուած է նուիրատուին անունը՝ Տիկ. Սաթենիկ Աբրեան։
[45] Գուլթաղ/Գիւլեաթաղ/Գիւլաթաղ/Կիւլաթաղը կը գտնուէր Լեռնային կամ Միջին Արցախի պատմութեան ընթացքին Ջրաբերդ/Ջուանչիր/Թալիշ/Կիւլիստան/Մեծ Կոդմանք/Մեծկուանք անուններով ճանչցուած գաւառին մէջ, ներկայիս՝ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի վանք գիւղէն հիւսիս արեւելք։ Գիւղը եղած է Ճըրմիլիք Ալլահվերդիի նստավայրը։ Գիւղին մասին յիշատակութիւններ կան առնուազն 1790ականներէն (Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, Տպ. Արօր, 1895, էջ 24, 214. նաեւ՝ Թ. Յակոբեան, Սահիպան Մելիք-Բախչեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հատ. 1, Ա-Դ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 902-903)։
[46] Ի տարբերութիւն այս ցանկի թիւ 30 տիւիճին, որ ունի տարբեր քնոյթի երկու կնիք՝ անուան եւ տեղի։
[47] Ոչ Կարապետեանի յօդուածին մէջ ոչ ալ այս հատւածոյին մէջ մենք կը հանդիպինք նման պարագայի մը, ուր նոյն տիւիճին վրայ գարնուած ըլլան երկու տարբեր անուանական կնքադրոշմներ։
[48] Կարապետեան, էջ 98։

THE ARMENIAN *DIVIDS*: FURTHER INFORMATION AND NOVELTIES
(Summary)

ANTRANIG DAKESSIAN

The study continues the survey described in an article by the late Berj Garabedian and published in the 12th volume of the *Haigazian Armenological Review* (1992).

The current article describes 43 new *divids*, their decorative engravings, their Armenian inscriptions, the different seals of the master moulders and workers in bronze, copper and silver, and the question of dates and names in monogramic forms.

The study adds six new stamps to the already circulated 19 stamps of various *divid* workshops, and a single stamp of the location of the workshop, suggests corrections to the designs of ten stamps published in Garabedian's article, and expresses reservation regarding the date of Garabedian's 3rd stamp and the deciphering of Garabedian's 5th stamp.

The article offers two tables that reveal the height, length, weight, and other details of the 43 *divids* described here. Furthermore, it offers the pictorial and updated verion of all the stamps.

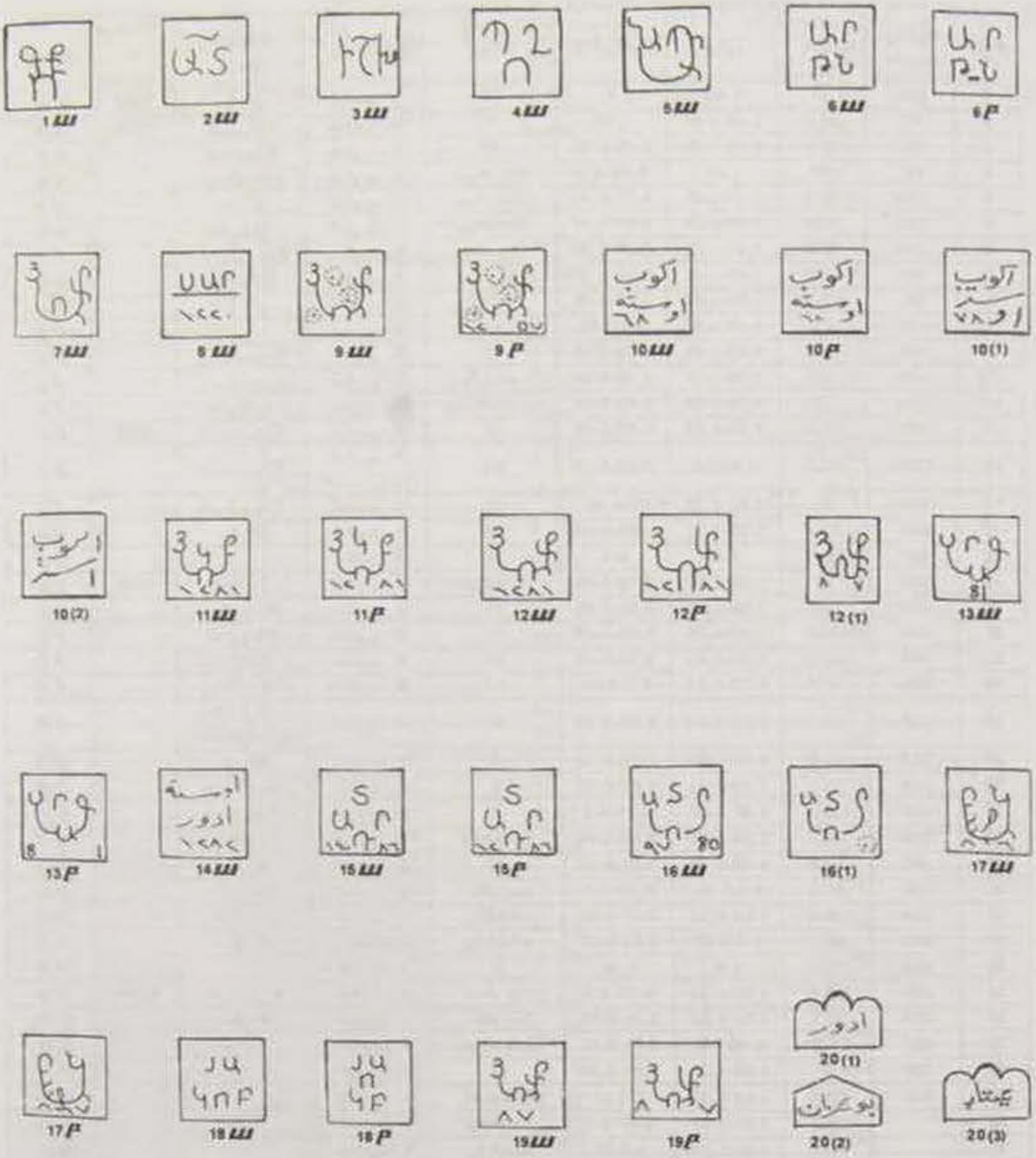
digitised by A.R.A.R.@

Թիւ	Վիպի յայնք	Փորիկի յայնք	Բարձրութիւն
1	3.04	4.14	4.07
2	3.53	3.93	3.93
3	2.86	3.68	3.61
4	3.19	4.13	4.3
5	3.04	3.57	3.5
6	3.17	4.1	4.22
7	2.9	4.09	3.98
8	3.05	4.36	4.34
9	2.94	3.93	4.04
10	3.57	4.02	3.87
11	3.58	4.01	3.86
12	3.38	4.42	4.25
13	3.09	4.1	3.9
14	3.16	3.78	3.71
15	3.57	3.98	3.97
16	3.1	4.2	3.89
17	3.11	4.16	3.96
18	3.45	3.91	3.78
19	3.11	4.28	4.31
20	3.21	4.22	4.16
21	3.18	4.22	4.21
22	3.19	3.61	3.62
23	3.08	4.09	4
24	2.76	3.31	3.38
25	2.83	3.48	3.39
26	2.95	3.98	3.85
27	2.96	3.44	3.57
28	3	3.96	3.91
29	2.93	3.75	3.94
30	2.79	3.37	3.54
31	3.93	5.23	4.64
32	3.03	3.62	3.61
33	3.09	4.05	3.94
34	3.54	3.14	3.75
35	4.12	3.02	3.93
36	3.98	2.9	3.98
37	3.31	3.76	3.76
38	2.97	3.85	3.77
39	3.04	3.69	3.41
40	3.2	4.15	4.1
41	3.2	4.2	4.1
42	3.2	4.1	4.2
43	3.3	3.8	3.6

Թիւ	Կշիռք /կրամ	Երկն.	Լայք.	Բրծրքն.	Կնիք[1]	Մետաղ	Գնման վայր	Գնման ն տարի	Հաւք.
1	348	24	1.44	3	16	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.	2009	Ս.Ս.
2	377	24.3	1.45-1.58	3.05	16	Դ. պղնձ.	Անգլիա	2008	Ս.Ս.
3	293	20.7	1.31-1.41	2.69-2.82	16	Դ. պղնձ.	Պէլճուիք		Ս.Ս.
4	347	23	1.48	3.02-3.2	16ի նման	Դ. պղնձ.	Լիբ.Սուր.		Ս.Ս.
5	275	19.8	1.17-1.31	2.77-3.01	16ի նման	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
6	323	22.3	1.32-1.37	2.97-3.17	16ի նման	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
7	318	21.2	1.47-1.53	3.02-3.25	16ի նման	Դ. պղնձ.	Լիբ./Սուր.		Ս.Ս.
8	406	24.8	1.35-1.41	3.04-3.33	16ի նման	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
9	331	22.4	1.28-1.37	2.69-2.79	15	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
10	366	24	1.43-1.47	2.9-3.03	10	Դ. պղնձ.			Ս.Ս.
11	416	25.8	1.42-1.47	2.92-3.07	10	Դ. պղնձ.	Իրլանտա		Ս.Ս.
12	466	26	1.56-1.71	3.13-3.43	10ի նման/նոր	Դ. պղնձ.	Լիբանան		Ս.Ս.
13	329	21	1.34-1.38	3.01-3.37	10ի նման/նոր	Դ. պղնձ.	Ֆրեգնս		Ս.Ս.
14	294	21.5	1.21-1.33	2.68-2.87	12	Դ. պղնձ.	Լիբանան	2009	Ս.Ս.
15	378	22.5	1.39-1.5	2.92-3.12	12	Դ. պղնձ. կլաչուած	Լիբանան		Ս.Ս.
16	294	22	1.54-1.39	2.87-3.05[2]	12	Դ. պղնձ.	Լիբանան		Ս.Ս.
17	306	21.5	1.27-1.31	2.65-2.84	12	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
18	307	21.5	1.3	2.7	12	Դ. պղնձ.			Ս.Ս.
19	385	25	1.27-1.36	2.74-3.05	9ի նման	Դ. պղնձ.	Հայֆպ	2005	Ս.Ս.
20	424	25.1	1.39-1.54	3.34-3.65	11	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
21	446	23.8	1.49-1.57	3.23-3.47	13	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
22	383	25.6	1.56-1.65	2.19-3.46	13	Դ. պղնձ.	Մ.Ն./Անգլ.		Ս.Ս.
23	291	19.8	1.32-1.34	2.7-2.94	13	Դ. պղնձ.	Մ.Ն./Անգլ.		Ս.Ս.
24	426	25.7	1.32-1.43	2.82-3.12	17	Դ. պղնձ.	Ուեսթ Վըրճինիա		Ս.Ս.
25	223	19.3	1.09-1.23	2.72-3.14	8	Դ. պղնձ.	Անգլ.		Ս.Ս.
26	244	18.1	1.28-1.31	2.87-3.23	8	Դ. պղնձ.	Լիբ./Սուր.		Ս.Ս.
27	348	23	1.37-1.53	3.01-3.2	5	Դ. պղնձ.	Լիբանան		Ս.Ս.
28	269	18.9	1.24-1.33	2.68-2.94	6ի նման	Դ. պղնձ.	Մ.Ն./Անգլ.		Ս.Ս.
29	266	19.9	1.29-1.21	2.93-3.32	18	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
30	295	21.2	1.4-1.44	3.08-3.4	նորմն.	Դ. պղնձ.	Ըրազմ.		Ս.Ս.
31	253	18.2	1.13-1.14	2.75-3.06	անկնիք	Դ. պղնձ.	Շուէյտ		Ս.Ս.
32	483	28.1	1.2-1.17	3.26-3.27	անկնիք	արծաթ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
33	443	24.7	1.6	3.45	3	Դ. պղնձ.			Ս.Ս.
34	265	20.6	1.22-1.31	2.72-2.9	10ի նման	Դ. պղնձ.	Պէլճուիք	2007	Ա.Տ.
35	373	24.2	1.51-1.53	3.01-3.05	նորմն.	Դ. պղնձ.	Պոլիա		Վ.Բ.
36	228	18.2[3]	1.36-1.2	2.71-3.01	13ին նման	Դ. պղնձ.			Ե.Բ.
37	296	23	1.39-1.45	2.98-3.15	13	Դ. պղնձ.			Ե.Բ.
38	303	22.8	1.44-1.45	3-3.14	13ի նման	Դ. պղնձ.			Ե.Բ.
39		22.5	1.17-1.24	2.57-2.7	անկնիք	Դ. պղնձ.			Ա.Կ.
40		20.9	1.41-1.39	3-3.27	անկնիք	Դ. պղնձ.			Ա.Կ.
41		25	1.32-1.49	2.58-2.53	անկնիք	Դ. պղնձ.			Ա.Կ.
42	400	24.3	1.6-1.7	3.05-3.1	19ի նման	Դ. պղնձ.	Ժառանգ՝ Ալնթ./ Հյպ.Պէլ.	Միշտ ընտ. մօտ	Ս.Կ.
43	351	24	1.4-1.5	3.05-3.1		Դ. պղնձ.	Ժառանգ՝ Ալնթ./ Հյպ.Պէլ.	Միշտ ընտ. մօտ	Ս.Կ

[1] Ակռանիշ տրուած թիւերը կը համապատասխանեն ազխատակի թիւերը, էջ 97։
[2] Վնասուած է։
[3] Թիւ 7, 13, 15, 21, 29, 31 եւ 32ը խառ չունին։

digitised by A.R.A.R.@

1 ש
2 ש
3 ש
4 ש
5 ש
6 ש
6 פ
7 ש
8 ש
9 ש
9 פ
10 ש
10 פ
10(1)
10(2)
11 ש
11 פ
12 ש
12 פ
12(1)
13 ש
13 פ
14 ש
15 ש
15 פ
16 ש
16(1)
17 ש
17 פ
18 ש
18 פ
19 ש
19 פ
20(1)
20(2)
20(3)

ՎԱՐՊԵՏԱՑ ՎԱՐՊԵՏ ՏԱՐԱԳՐՈՍԸ[1]

Քանի՞ ձեռքից եմ վառուել,
Վառուել ու հուր եմ դառել,
Հուր եմ դառել՝ լոյս տրուել,
Լոյս տալով եմ ըսպառուել:
Յովհաննէս Թումանեան

ԿԱՐԷՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Ի. դարի հայ մեծագոյն արուեստագէտների ու գիտնականների կողքին իր ուրոյն տեղն ունի Ժողովրդական Վարպետ Տարագրոսը։

Տարագրոս Ստեփանի Տէր-Վարդանեանը ծնուել է 1878 Փետրուարի 28ին, Երեւանում։ Եօթ տարեկանում կորցրել է հօրը, եւ նրան մեծացրել է քեռին։ Սովորել է Երեւանի Թեմական Դպրոցում։ 1900ին մեկնել է Ռուսաստան, ուր ուսանել է Սանկտ-Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի համալսարաններում, ստանալով ճարտարապետի, նկարչի կրթութիւն։ Պետերբուրգում ծանօթացել եւ մտերմացել է Վարդգէս Սուրէնեանցի հետ։ Մոսկուայում, դեռեւս ուսանողական տարիներին, Պրոֆեսոր Ն. Կուրդիւկովի եւ Լազարեւի Անուան Արեւելեան Լեզուների Ինստիտուտի պրոֆեսոր Խ. Կիւչուկ-Օգանեսովի երաշխաւորութեամբ Տարագրոսին հրաւիրում են Կայսերական Մոսկովեան Հնագիտական Ընկերութիւն, ուր կոմսուհի Պ. Ուվարովայի ղեկավարութեամբ նա աշխատում է որպէս ճարտարապետ։ 1903-1917՝ Կովկասում նախաքրիստոնէական եւ քրիստոնէական շրջանի յուշարձանների՝ ամրոցների, կամուրջների, պալատների, վանքերի ու եկեղեցիների, ձեռագրերի, որմնանկարների, գարդանկարների, ներկերի եւ այլ ուսումնասիրութիւններ է կատարել։ 1907ին Վրաստանում եւ Հայաստանում ուսումնասիրութիւններ ու չափագրումներ կատարելու արշաւի ժամանակ նրա հետ է եղել Երեւանի Արական Գիմնազիայի տեսուչ Մ. Ի. Սիտեւը, որը ընթերցում էր յուշարձանների վիմագրութիւնները։ 1907-1908ին նրա կատարած ճարտարապետա-հնագիտական աշխատանքները հրատարակել է Օգանեսովը[2]։ 1910-1915՝ Թիֆլիսի Հայկական Ագգագրական Ընկերութեան կողմից գործուղուած Տարագրոսի աշխատանքները 1916ին Ընկերութեան Ագգագրական Հանդէսի 16րդ գրքում հրատարակել է Երուանդ Լալայեանը։ Մոլինջէ Ռոսսիի ամսագրի հրատարակչութիւնը հրատարակել է գունաւոր գոմկաս ալբոմը, որտեղ զետեղուած են եղել Տարագրոսի գեղարուեստական աշխատանքները[3]։

1914-1916՝ Գիտութիւնների Ակադեմիան նրան հրաւիրում է մասնակցել Անիի պեղումներին՝ ակադեմիկոս Նիկոլայ Մառի եւ Թորոս Թորամանեանի հետ, կատարել Անիի ճարտարապետական չափագրումներ, նկարել Անիի քարտէզագրական աշխատանքային պլանը, որը դեռեւս նրա մահից առաջ գտնւում էր Երեւանի Պետական Պատմութեան Թանգարանում (ԵՊՊԹ)։ Բայանդուր գիւղում նա գծագրել է հեթանոսական դամբարանագաշտի պլանը, իսկ Շիրակաւանում կատարել է Թ. դարի տաճարի չափագրումները։ Անիի յատակագիծը Մառը հրատարակել է Ani գրքում[4]։ Այդ յատակագիծը, Տարագրոսի մի քանի այլ չափագրական եւ լուսանկարչական աշխատանքների հետ

digitised by A.R.A.R.@

հրատարակել է պրոֆեսոր Եոզէֆ Շտրժիկովսկին[6]։ 1917ին Նիկոլայ Բ-ի հրամանով նրան չնորհուել է պրոֆեսորի կոչում։ Նոյն տարին նա Սուրէնեանցի հետ մեկնել է Եալթա, ուր մինչեւ 1921 մխասին կատարել են հայկական եկեղեցու ներքին յարդարանքը։

1916ին Թիֆլիսում կայացած ցուցահանդէսին նա մի քանի աշխատանքներ է ուղարկում, նաեւ՝ մանրանկարներ եւ մանրաքանդակներ։ Այդ ցուցահանդէսին ներկայ են լինում Սուրէնեանցը եւ Թումանեանը։ Վերջինս հիանում է Տարագրոսի աշխատանքներով, Սուրէնեանցի միջոցով բարեւներ է ուղարկում Տարագրոսին ու հրաւիրում՝ եթէ գայ Թիֆլիս, գնայ իրեն այցի։ 1920ին Տարագրոսն անձամբ մասնակցում է այդ ժամանակ Թիֆլիսում գործող «Հայարտ» Միութեան կազմակերպած ցուցահանդէսին։ Թումանեանը, հիացած Տարագրոսի գործերով, ցանկութիւն է յայտնում տեսնել նրան։ Եւ այստեղ հանդիպում են ու ընկերանում Տարագրոսն ու Թումանեանը։ Տարագրոսը յիշում է՝ «... այս մարդու հետ չգիտեմ ինչու՞ շատ ծանօթացանք»[7]։ Այդ օրից սկսած, նրանք շատ ժամանակ են անցկացնում իրար հետ, զրուցում տարբեր թեմաներով։ Թումանեանը, կարծես, երկար էր սպասել Տարագրոսի պէս մէկին։ Մի անգամ, երբ նրանք բաժանուում էին յաջորդ օրը հանդիպելու պայմանով, նա ասում է Տարագրոսին. «Ես քո զահլէն կը տանեմ, համա դու իմը չես տանի։ Ես քեզ հետ դեռ շատ հաշիւներ ունեմ»[8]։ Նրանք երբեք էլ մէկը միւսի «զահլէն» չտարան։ Երբ Տարագրոսը վերադառնում է Հայաստան, նրանք այլեւս իրար չեն տեսնում, սակայն նամակագրական կապ են պահպանում։ Թումանեանը իր կեանքի վերջին նամակը հասցէագրում է հենց Տարագրոսին։ Նա Տարագրոսի հետ ծանօթանալուց յետոյ մի երազանք էր փայփայում՝ որ Տարագրոսը գեղազարդի իր քառեակների գիրքը։ Տարագրոսը նկարազարդում է այդպէս էլ լոյս չտեսած այդ գրքի կազմը, պատկերացնելով, որ այն պէտք է լինի լուցկու տուփի չափ, ԺԲ. դարի հայ մանրանկարչական ոճով, սակայն Թումանեանը առարկում է թէ՝ «այ տղայ, բա որ էդ գիրքը մի պառաւի ձեռք ընկնի, նա ո՞նց ա դա կարդալու»։ Տարագրոսը գրում է, որ Հայաստան գալուն պէս սկսում է նկարել իր «անմոռանալի Օհանէս Թումանեանին խոստացած մինիատիւրները» եւ շատ կարճ ժամանակից յետոյ ուղարկում նրան։ Ցուչերից պարզ է դառնում, որ Թումանեանը ընտրել, եւ իր դատեր՝ Նուարդի միջոցով Տարագրոսին ուղարկել է մօտ քսան քառեակ[9]։

Ճակատագրի տարօրինակ հեգնանքով այն ժամանակ Տարագրոսի հայրական տունը, որն իրաւամբ պէտք է դառնար նրա տուն-թանգարանը, դարձաւ ... Յովհաննէս Թումանեանի անունը կրող տիկնիկային թատրոն։ Տարագրոսի յուշերի մէջ յառնում է կենդանի, լիարիւն Օհանէսը՝ իրրեւ սրամիտ, ժամանակակիցներին դիպուկ բնութագրումներ տուող, բարբառով համեմուած խօսքով կենդանի ու ջերմ անձնաւորութիւն։ Թումանեանի համար Տարագրոսը «անհասկանալի ջինսի տէր ա», քանի որ անյայտ ծագումով անուն ունի[10], եւ թէեւ լաւ է երգում, բայց աշուղ չէ, որովհետեւ «աշուղը պտի քոռ ըլլի»[11]։ Զկան նկարագրութիւններ, «փիլիսոփայական» զեղումներ, միայն՝ Թումանեանի կենդանի խօսքը, հաղորդած բարեխիղճ ճշգրտութեամբ եւ անսահման սիրով։ Տարագրոսն այս յուշերը գրել է Թումանեանի մահուանից 12 տարի ետք։ Սակայն նրա համբերի ոյժն էր, նրանց անկեղծ բարեկամութիւնն էր պատճառը, որ թւում է, թէ Տարագրոսը տեղում սղագրում է Թումանեանի խօսքը։

digitised by A.R.A.R.@

1921ից Տարագրոսը դառնում է ՀՍՍՀ Նկարիչների Միութեան, «Թաբիս»[11] ու ԽՍՍՀ Գեղֆոնդի անդամ: Այդ տարի նա վերադառնում է Հայաստան եւ նշանակւում էջմիածնի Թանգարանի տնօրէնի տեղակալ: Միաժամանակ աշխատում է որպէս գիտաշխատող Պատմութեան եւ Գրականութեան Ինստիտուտում (ՊԵԳԻ), որի տնօրէնն էր Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանը: Էջմիածնում ուսումնասիրում եւ չափագրում է Մայր Տաճարը, կրկնօրինակում միջնադարեան որմնանկարները[12]: ՊԵԳԻի կազմում նախաձեռնում է Արագած լեռան ու շրջապատի ուսումնասիրման գիտարշաւը: Էջմիածնում, Բանուորական Թատրոնի համար նկարում է վարագոյրն ու յարդարանքները: 1921-1935՝ դասաւանդում է Հայաստանի տարբեր ուսումնական հաստատութիւններում, ինչպէս եւ զբաղեցնում է Գիտահետազօտական Ինստիտուտի գիտաշխատողի, նկարիչ-ճարտարապետի, հնագէտի, ազգագրագէտի, նկարչի եւ այլ պաշտօններ: 1935ի վերջին, 17ամեայ ուսուցչական եւ շուրջ 32ամեայ գիտական աշխատանքից յետոյ անյայտ պատճառներով Տարագրոսը թողնում է իր բոլոր պաշտօնները եւ այլեւս պաշտօնական աշխատանքի չի անցնում:

Որպէս արուեստագէտ նա հայոց վերջին մանրանկարիչն է, որպէս գիտնական՝ միակը, որ հանրագիտակի համութեամբ անդրադարձաւ հայ արուեստի բոլոր ճիւղերին, ժողովրդական արհեստներին, ուսումնասիրեց, քննեց ու գրեց այն ամէնի մասին, ինչը իր կարեւորութիւնը չի կորցրել առ այսօր՝ նրա մահից 60 տարի անց: Տեսահորիզոնի եւ գիտելիքների ընդգրկմամբ նա նման է վերածննդի եւ լուսաւորութեան այնպիսի դէմքերի, ինչպիսիք են Լէոնարդօ Դա Վինչին կամ Գէօթէն:

Որքան էլ զարմանալի թուայ, հայագիտութեան մէջ Տարագրոսի անունը շատ քիչ է յայտնի: ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻի արխիւում նրա նիւթերը յայտնաբերել է արխիւի պատասխանատու Լիլիթ Սիմոնեանը: Նրանք այնտեղ պահուել են աւելի քան 60 տարի: Սիմոնեանը Ակադեմիայի եւ Մշակոյթի Նախարարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել է Տարագրոսի գործի կարեւորութեան վրայ: Այդ ժառանգութիւնը ոչ միայն չի կորցրել իր այժմէականութիւնը, այլեւ աւելի է կարեւորւում այսօր՝ ազգային ակունքները վերագտնելու փորձերի նոր գարաշրջանում:

Ստանալով իր ժամանակի համար կատարեալ կրթութիւն, Տարագրոսը հաւատարիմ մնաց ժողովրդական ու հին, գերազանցապէս ազգային արուեստին: «Որ մետաղամշակութիւնը եղել է Հայաստանում՝ անիերքելի փաստ է: Ուրեմն այն ժամանակ պէտք է իմանայիր մետաղի կազմութեան տեխնոլոգիան, փտելուց պահելու եղանակը, լաքով պատելու ձեւը, ծուլելու եղանակը, չափն ու կշիռը, որակն ու քանակը եւ այլն: Որ Հայաստանում եղել է քիմիա՝ փաստ է: Մենք չգիտենք նրանց գիտցած քիմիան: Նկատի ունեմ, որ մեր այսօրուայ քիմիկոսները դեռ շատ բան չեն տուել, եւ շատ բան էլ պիտի սովորեն մնացած գիտութիւններից: Քրուտագործութիւն-կաւագործութիւնը, ապակիագործութիւնը, գորգագործութիւնը եւ այլն հնից են գալիս, եւ մենք նրանց շարունակողներն ենք: Քանդակագործութիւնը, ինչպէս մեզ բոլորիս յայտնի է, նոյնիսկ այժմ էլ շարունակւում է հնի պէս: Քիմիան ու ալքիմիան, բժշկութիւնը, ճարտարապետութիւնը հնում շատ աւելի բարձր է եղել, քան մեր այժմեան լուսաւորուած ոսկի դարում»[13]: Համաձուում է, որ ի. դարում գիտութիւնը հակայական առաջընթաց է ապրել, սակայն այդ մտքին չէ Տարագրոսը, որը

digitised by A.R.A.R.@

ամէն հիմքերն ու իրաւունքն ունէր ասելու, թէ՝ «Այն քիմիատոմները, ներկատոմսերն ու մետաղատոմսերը, որոնց մենք հանդիպում ենք հայկական հին ձեռագրերում՝ այժմեան նոր գրականութեան մէջ նորացած բառով հանդիպում ենք քիմիայում՝ որ հնումը ընդգրկել են ամէն բանի մէջ, նոյնիսկ՝ ոսկի եւ արծաթ բանաք ստանալու փորձն ու եղանակը, որ այժմեան քիմիկոսները դեռ այդ քայլն անգամ չեն արել»[14]։

Տարագրոսի գրելաոճը շատ ժողովրդական է, շատ են բարբառային բառերը՝ համեմուած ժողովրդական, առասպելա-հեքիաթային դարձուածքներով. «Հիմա տեսնենք, թէ...», «հիմա սա թողնենք, գնանք տեսնենք...» եւն.։ *Նա գրում է՝* «Ինչպէս վերը ասացի...», *ու երբեմն կրկնում իր ասածը ամբողջութեամբ, ինչպէս դա արւում է դիւցազնավէպերում եւ հեքիաթներում։*

Տարագրոսը մեծ նպաստ ունի հին հայկական ներկատոմսերի պահպանութեան գործում։ Նա դրանք դարձրել է ուսումնասիրութեան առարկայ։ Հայկական ներկատոմսերի նրա ուսումնասիրութիւնը մի կողմից հիմնուած է իրենից առաջ Մանուէլ Քալֆունու[15] կատարած աշխատանքի եւ[16], միւս կողմից՝ հայկական ձեռագրերում պահպանուած եւ մինչ այդ չուսաբանուած նիւթերի վրայ։ Տէրունիկեան Մասսաներին ամսագրում[17] այդ ժամանակ Կուլտուրայի Պատմութեան Ինստիտուտի Տեխնոլոգիայի Լաբորատորիայի վարիչ Տարագրոսը եւ Անասնաբուժական Ինստիտուտի քիմիայի դոցենտ Աշխէն Յարութիւնեանը տպագրել են մի փոքրիկ յօդուած «Բուսական Ներկերի Վերականգնման եւ Օգտագործման Հնարաւորութիւնները» վերնագրով։ Ինստիտուտի կողմից գրուած ներածութիւնից պարզ է դառնում, որ համապատասխան մարմինները չընդառաջեցին Ինստիտուտի նախաձեռնութեանը եւ չզբաղուեցին բոյսերի հաւաքմամբ եւ ուսումնասիրութեամբ։ Դա արեցին Տարագրոսն ու Յարութիւնեանը, որոնք փորձերի հիման վրայ ապացուցեցին ներկատոմսերի ճշտութիւնը։ Թէեւ Ինստիտուտը յոյս է յայտնում, որ դա միայն սկիզբն է, յետագայում եւս այդ ուղղութեամբ աշխատանքներ չեն տարուել մինչեւ այսօր։ Յօդուածը կարեւոր նշանակութիւն ունի հայկական ներկատոմսերը վերականգնելու հարցում։ Այդ փոքրիկ յօդուածում հեղինակները ցոյց են տուել Հայաստանի կապը Հնդկաստանի, Ափրիկէի, Իսպանիայի հետ, որտեղից ներմուծւում էին ներկերի որոշ բաղադրիչներ, ինչպէս եւ Հայաստանից արտահանւում էին որդան կարմիր, տորօն եւ այլ նիւթեր։ «Բուսական եւ կենդանական ներկերով քիչ չեն զբաղուել ... ալքիմիկոսները, որոնց ծառայութիւնն, իբրեւ էպմիրիկների շատ մեծ է քիմիայի բոլոր բնագաւառներում»[18], *գրում է Տարագրոսը։ Սա Հայաստանում ալքիմիայի գոյութեան մասին գիտական առաջին վկայութիւնն է։ Դեռեւս այն ժամանակ Տարագրոսը, Յարութիւնեանը եւ մի շարք գիտնականներ հասկանում էին բուսական, կենդանական եւ հանքային ներկերի կարեւորութիւնը տնտեսութեան համար։ Նրանք ձեռագիր բաղադրատոմսերով զանազան բոյսերից ստացել են տարբեր երանգների ներկեր, բացի այդ, նրանց փորձերը ցոյց են տուել, որ տարբեր բոյսերից տարբեր քանակի ներկեր են ստացւում։* «Ստացուած ներկերով յաջող ներկուել են՝ բուրդը, մետաքսը եւ բամբակը, որոնք ստացել են կայուն եւ պայծառ գոյն»։ *Վերջում գրելով, որ* «Բուսական եւ կենդանական ներկերի տեսակարար կշիռը միջնադարեան տնտեսութեան մէջ խոշոր էր։ Դրանով էր պայմանաւորւում տեքստիլ արդիւնագործութեան, գորգագործութեան եւ

digitised by A.R.A.R.@

նկարչութեան զարգացումը»[19], *հեղինակները առաջարկում են այն պայմանները, որոնց կիրառումով հնարաւոր կը լինի Հայաստանում զարգացնել արդիւնաբերութեան մի նոր ճիւղ։ Սակայն այդ ծրագրերին վիճակուած չէր կենսագործուել, քանի որ ՀԽՍՀ պաշտօնեաներն ու պատասխանատուները միջոցներ չտրամադրեցին այդ գործի համար։*

Տարագրոսը ներկերի հիանալի գիտակ էր, մանրանկարչութեան, որմնանկարչութեան, թելերի ու կտորների համար կիրառուող ներկերի միջեւ տարբերութիւնն ու դրանց առացման եղանակները նա սովորել էր հայ ժողովրդական վարպետներից, ինչի ապացոյցն են նրա արխիւում պահպանուած՝ ժողովրդական վարպետներից ստացուած տեղեկութիւնները։ «Մանրանկարչութեան մասին աւելորդ է ասել, թէ որքան թարմ են մնացել նոցա գոյները: Պատճառը այն է, որ հին վարպետները իրենք էին պատրաստում գոյները եւ միշտ կաշուի տոպրակներում պահում, նախազգուշանալով, որ խոնաւութիւնից, շատ տաքութիւնից, արեւից սկսում են գունաթափուել եւ ամրացուցիչ ուժը կորցնել: Նոքա ունէին երկու տեսակ գոյներ՝ մագաղաթի ու թղթի համար եւ որմնանկարչութեան համար: Այդ երկուսի մէջ էլ խառնում էին ձուի սպիտակուց ու նկարում: Երբ լուծում էին սպիտակուցի հետ, վերը նշուած վախի յատկութիւնները կորցնում էին ու գնալով աւելի ամրացում ու պայծառանում էին: Ինչպէս մեր այժմեան լաւ գորգերի ու կարպետների գոյները, որքան որ մաշում կամ հնանում են, այնքան գոյները թարմանում են: Գուցէ գտնուի մէկը, որ ասի. ուրեմն այժմեան գորգագործութեան եւ ներկման ներկերի մէջ էլ են խառնում ձուի սպիտակուց, որ քանի գնում, գոյները պարզում են: Ես կը պատասխանեմ այսպէս՝ ոչ: Գորգի թելերը ներկելուց յետոյ, շրի (պաղլեղ) կամ թունդ քացախի ջրի մէջ մի երեք անգամ եփում են: Ամէն անգամ ներկելուց ու չորացնելուց յետոյ կրկին եփ են տալի յիշեալ հեղուկների մէջ եւ չորացնում ոչ թէ արեւի, այլ հովի տակ»[20]:

Տարագրոսի գրչին է պատկանում նաեւ Հայաստանում մանրանկարչութեան տեխնիկայի վերաբերեալ առաջին գիտական հրապարակումը։ «Միջնադարեան Հայ Մանրանկարիչների Աչխատանքի Գործնականը»[21] յօդուածում նա նկարագրում է վրձինները, գրիչները, մագաղաթները, ներկերը, դրանց բաղադրատոմսերը, պատրաստման ու կիրառման եղանակները։ Շատ հետաքրքիր է այլուր չլուսաբանուած այն փաստը, որ Հայաստանում ներկերը բաժանուում էին առուրբ եւ անառուրբ տեսակների։ «Պատահել եմ, որ մանրանկարիչների մի խումբ դժգոհել է միւս խմբից, որ նա առուրբ գրքեր զարդանկարելիս անառուրբ ներկեր է գործածում: Անառուրբ էին կոչում այն ներկերը, որոնք պատրաստում էին թունաւոր հեղուկներից կամ նիւթերից, օրինակ մկնդեղ, կապարոս, զառիկ եւ այլն»[22]. *Զափազանց կարեւոր է նաեւ Տարագրոսի այն դիտողութիւնը, որ հայ մանրանկարիչները ներկերը իրար չէին խառնում, այլ, օրինակ նարնջագոյն ստանալու համար,* «նրանք նախ քսում էին արքայական դեղինը, ապա, չորանալուց յետոյ վրայից երկրորդ շերտով քսում էին կարմիր գոյնը, թողնելով, որ դեղին գոյնի եզրները քիչ երեւան»[23]: *Դա արւում էր, քանի որ որոշ ներկեր օդի ազդեցութիւնից շատ չուտ են գունաթափւում, եւ դրա հետ խառնած ներկը ստանում էր անմաքուր եւ անգոյն տեսք։* «Կլասիք դարաշրջանի մեծ նկարիչների պատկերները դիտելիս մենք երբեմն պատահում ենք մոխրագոյն, հազիւ նկատելի կարմիր տեղեր. այդ նշանակում է

digitised by A.R.A.R.@

կարմիրը ժամանակի ընթացքում անգօրացել է, խաւարել եւ մնացել է նրա հետ խառնուած ներկը»[24]:

Իր անտիպ նիւթերում Տարագրոսը մանրամասն անդրադառնում է մանրանկարչական գործիքներին, ներկանիւթերին, խեժերի եւ ձէթերի, կտաւի, մագաղաթի, նկարչական տախտակի մշակմանն ու օգտագործմանը, նկարագրում թղթից թուղթ-մագաղաթ ստանալու եղանակը, ստուերագծերի, իւղաներկի ու ջրաներկի տեխնիկաները: Նա նկարագրում է նաեւ Հին Հայաստանում օգտագործուող նօճու փայտից ածխամատիտի պատրաստման ու օգտագործման եղանակը: Շատ հետաքրքիր է այն, որ. «Տախտակի վրայ շատ հազուագիւտ դէպքերում էին նկարում, աւելի շատ նկարում էին կտաւի վրայ, յենուելով այն առասպելի վրայ, թէ Քրիստոսի դաստառակը[25] նկարուել էր կտաւի վրայ, եւ դրա համար եկեղեցում սրբերի նկարները թղթի վրայ նկարածը չէր ընդունւում»[26]: *Փաստօրէն, Տարագրոսն ընդգծում է մեծ տարբերութիւնը հայկական եւ բիւզանդական (տախտակի վրայ) սրբապատկերների կատարման տեխնիկաների միջեւ: Դիտարկում սրբապատկերների գեղագրութիւնն ու նիւթերը, առանձնացնում ինը տեսակի գրչաձեւ, ուսումնասիրում խճանկարը, որմնանկարչութիւնը, դրանց նիւթերը, տեխնիկան, բաղադրատոմսերը, նաեւ ինչպէս անել, որպէսզի որմնանկարները «դառնան» իւղանկար՝ փայլեն իւղանկարի պէս: Նա առաջին հերթին գործնական գիտնական է, ոչ՝ տեսաբան: Նա անձամբ փորձարկում էր այն, ինչի մասին գրում էր.* «Իմ անհատական փորձերս ըստ հին ձեռագրերի, ...ինձ տուին այդ արդիւնքները, երբ ես, Վ. Սուրէնեանցի հետ միասին նկարում էինք Եալթայի հայոց եկեղեցու ֆրեսքօները, որ դեռ կանգուն է մինչեւ օրս: [Իմ փորձերը] ապացուցում են այն փաստը, որ հին ձեռագրերի մէջ գրուած բոլոր ներկատոմսերը ճշմարտութիւն են եւ ոչ թէ շառլատանութիւն»[27]:

Ընդհանրապէս Տարագրոսը շատ ուշադիր հետազօտող է. ոչ մի թուացեալ մանրուք չի վրիպում նրա աչքից: Նրա աշխատութիւններում բազմաթիւ են չափազանց նուրբ դիտողութիւններն ու յայտնաբերումները: Եւս մէկ օրինակ, այս անգամ ոսկու կիրառութեան վերաբերեալ. «Այժմ տեսնենք թէ ինչպէս էին նկարում ոսկով: Հայկական մանրանկարների մէջ գործ է ածուել ոսկին, այդ ոսկին պատրաստուել է բոյսերից եւ ոսկի մետաղից: Ոսկեգոյն թանաքը գործածելուց առաջ նախ նկարում էին տորօնից պատրաստած կարմիր թանաքով ու վրայից ... ծածկում ոսկեգոյն թանաքով: Եթէ լաւ դիտելու լինենք կը տեսնենք բերուած ոսկու տակ կարմիր ներկ: Հին շրջանակների վրայ այդ ցայտուն կերպով նկատւում է երբ ոսկին թափուած է լինում: Ինչու՞ էին նախ կարմիր գոյն քսում կամ դեղին ու ապա ոսկի ծածկում: Ոսկու աւելի վառ փայլուն տեսք ու գոյք ստանալու համար տակը քսում էին կարմիր, իսկ թորշոմակ գոյն տալու համար դեղին էին քսում ոսկու տակ»[28]: *Տարագրոսը առաջինն է, ով նշում է հայկական եւ բիւզանդական մանրանկարչական տեխնիկաների կարեւորագոյն տարբերութիւններից մէկը.* «Մենք հայկական մագաղաթեայ ձեռագրերի մէջ մանրանկարչութեան հետ միասին տեսնում ենք ոսկու առատ գործածութիւնը: Ոսկու շատ գործածութիւնը յունական արուեստի ազդեցութեան նշանն է, իսկ քիչ գործածութիւնը, այսինքն միայն ստուերագծերը եւ շատ քիչ ֆոնը յատուկ է հայկական արուեստի մանրանկար-

digitised by A.R.A.R.@

չութեանը: Ոսկու գործածութիւնը ընդհանուր արեւելքի նշանն է: Արծաթի գործածութիւնը շատ քիչ է պատահում հայկական մանրանկարչութեան մէջ»[29]:

Անդնահատելի են Տարագրոսի ճարտարապետական ուսումնասիրութիւնները ու դիտողութիւնները: Հիմնուելով իր հսկայական փորձի վրայ, Հայաստանի եւ Վրաստանի տարածքում բազմաթիւ պատմական յուշարձանների չափագրումները կատարելով, նա բարձրացնում է էական հարցեր: Մանրամասն նկարագրում է շինանիւթի կիրառումն ու տեսակները, դրանց որակները. կիր, գետի աւազ, քար, երկաթ, կաւ: Օրինակ, կաւի կիրառութեան վերաբերեալ գրում է. «Հայկական ճարտարապետութեան մէջ յաճախ պատահում են կաւէ ամաններ՝ մեծ կարասներ, մանր պուտուկներ ու քունքեր: Ամանների այդպիսի գործադրումը նախ ուժեղացնում էր եկեղեցական երգեցողութեան արձագանգը, ապա թեթեւացնում պիլոնների[30] ու պատերի վրայ տարածուած տանիքը եւ երրորդ՝ շինանիւթի զգալի խնայողութիւն էր լինում»[31]: Մովսեսական Հրուեսում լոյս տեսած նրա «Հայկական ճարտարապետութեան Տեխնիկան Հին Հայաստանում» փոքր յօդուածը այնպիսի խտացուած նիւթ է ներկայացնում, որ կարող էր բաւականացնել մի ամբողջ ատենախօսութիւն: Նա մի ընդհանուր միտում է տեսնում հայկական մանրանկարչութեան, քանդակագործութեան եւ ճարտարապետութեան մէջ՝ ներդաշնակութեան դիտաւորեալ խախտում: Սակայն եթէ առաջին երկուսում դա գեղագիտական նկատառում է, ապա ճարտարապետութեան դէպքում թւում է անտրամաբանական: Եւ Տարագրոսը բացատրում է դա:

Նախ նա առանձնացնում է հայկական ճարտարապետութեան որմնաշարութեան հինգ տեսակ. ա.՝ Շէնքի պատերի հարթ ու ողորկ բարձրանալը՝ ներսից եւ դրսից, բ.՝ Շէնքի պատի ներսի եւ դրսի քարերի առատնաւոր չարուածք՝ սղոցաձեւ, գ.՝ Շէնքի ներսի պատը ողորկ բարձրացած, իսկ դրսից՝ 3-5 մմ. նեղացրած կամ ետ քաշուած չարուածք, դ.՝ Դրսից հորիզոնական չարուածք, քարերի միացման տեղը՝ 3 մմ. բացուածքով, ե.՝ Շէնքի պատերը գետնախարսխից սկսած 5-3 մմ. վեր են բարձրանում հորիզոնական գծով, իսկ պատը ներսից եւ դրսից բարակում է: Վերջին տեսակը Տարագրոսը համարում է հայկական դասական ճարտարապետութեան վերջին խօսքը (այդպէս էր չարուած Երեւանի կաթողիկէ մատուռը): Ա. եւ գ. տեսակի չարուածքները սովորական են, իսկ բ.ն եւ դ.ն անսովոր են ու հազուագիւտ հայկական ճարտարապետութիւնում: Հայկական որմնաշարութեան մէջ շատ են հանդիպում անհաւասար չուան-քուրսիների[32] շարքեր՝ եւ ներսից, եւ դրսից: Պատահում են նաեւ ուղղահայեաց դիրքով քարերի փոխարէն չեղակի դրուած քարեր: Ըստ Տարագրոսի դա նոյնիսկ «չկոյա» է դարձել: Չեղակի դրուած սրբատաշ քարեր յաճախ պատահում են շէնքերի անկիւններում եւ խորչերի մէջ՝ որտեղ երկու կտոր դրուած չեղակի քարերի հակադիր ուժը հաւասարազօր է կամարների մէջտեղի փականաքարի ուժին: Այս ամէնը արւում էր շէնքին ամրութիւն տալու համար: Պատի շարքաքարերը, հիւսուելով իրար՝ հորիզոնականն ուղղահայեացին, չեղակին՝ ուղղաձիգին կապուելով, շէնքը դարձնում էին միաձոյլ զանգուած: Երկրաշարժի ժամանակ այդպէս կապուած քարերը ամուր էին պահում կառոյցը, եւ միայն հազուագէպօրէն պատերը աննշան ճեղքուածքներ էին ստանում: Երկրաշարժերից պահպանելու եւս մի տարբերակ է սեղանները ներսից կլոր, իսկ դրսից՝ քառակուսի չինելը, որպէսզի դրսի պա-

digitised by A.R.A.R.@

տերը դիմացկուն լինեն։ Կործանուած յուշարձանների մէջ միշտ պատերը մինչեւ հիմքը քանդուած են, իսկ սեղանի պատը ամբողջովին կանգուն է։ Որպէս ցայտուն օրինակ Տարագրոսը բերում է Գառնի դիւղի «Տրդատ Ա-ի թախտ» կոչուած շէնքը, որը նրա կարծիքով աղօթատեղի կամ Անահիտ աստուածուհու տաճար պէտք է լինէր։ Շէնքն ունէր 24 սիւն, շինուած էր յունա-հռոմէական ոճով, հայկական ոճի ձեւաւորումով, ներդաշնակութեան խիստ պահպանումով. այն երկրաշարժից բոլորովին աւերուել է, իսկ բեմը մնացել է անպատան։ Մինչդեռ դրա կողքի Ե-, ԺԲ-, ԺԳ- դարերի հայկական եկեղեցիները, մանաւանդ սեղանի մասերը, մինչեւ հիմա կանգուն են։ Յօդուածում ընդգծւում է նաեւ ներսից կամարակապ, այլ ոչ թէ տափարակ տանիքների առաւելութիւնը, որոնցում ներսը պաշտպանուած էր անձրեւից։ Այստեղ է նաեւ Երեւանի այժմ միայն մէկ մատուռով առկայ երբեմնի շքեղ Կաթողիկէ եկեղեցու մանրամասն քննութիւնը, որի վանահայրն է եղել Տարագրոսի հայրը։ Այս հատուածն աւարտւում է ցանկութեամբ, որ՝ «...մեր երիտասարդ ճարտարապետներն ու ճարտարագէտները այս մեթոդով առաջնորդուեն եւ ամբողջ Հայաստանում այսքան շատ սփռուած յուշարձաններից ուսումնասիրեն նրա կուլտուրայի պատմութիւնը եւ շինարուեստը»[33]։

Տարագրոսը ուսումնասիրել է նաեւ հայ նախնիների քանդակագործութիւնը, զարդարուեստը, մետաղագործութիւնն ու ոսկերչութիւնը, փորագրութիւնը, խեցեգործութիւնը, ինչպէս նաեւ մանուածային արուեստները։ Ցաւով նշում է, թէ ինչ զարգացած է եղել կաւագործութիւնը Հին Հայաստանում, իսկ իր օրերում գրեթէ վերացել է։ «Պէտք է ասել, որ Հայաստանում կաւէ ամանները շիր (գլազուր, ջնարակ) է տուած եղել, եւ հասցուել բարձր որակի, որովհետեւ չիմանալ թէ ինչ է ապակին, չես կարող կաւէ կամ սպիտակ կաւէ ամաններին շիր տալ։ Եթէ Հայաստանում մինչեւ մեր էրան[34] գիտէին այդ բաւականին բարձր գիտութիւնը, ապա եւ գիտէին թէ ինչպէս շինել զանազան հրակայուն ապակիներ, կաւէ ամաններ, շիր տալը եւ զանազան ու բազմագոյն ներկեր պատրաստելը կաւէ ամանների համար։ Հենց մեր անհիական պեղումների ժամանակ գտնուած իրերն էլ են այդ ասում, եւ հենց Անիում է եղել, եւ եթէ ոչ մայրաքաղաքում, գոնէ շրջակայքում։ Եւ հենց այդ ապացոյցը գալիս է ասելու, որ Հայաստանի զանազան կաւերը օգտագործուել են զանազան տեսակի՝ թէ շուկայական, թէ գեղարուեստա-արդիւնաբերական իրեր պատրաստելու համար։ Այժմ, մեզ մօտ Հայաստանում, նոյնիսկ մայրաքաղաք Երեւանում, չգարգացած վիճակում է գտնւում այդ դարաւոր հռչակ ունեցող կաւագործութեան արուեստը։ ...Չնայած, որ Հայաստանը, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս եւ այժմ, ունեցել է եւ ունի զանազան բազմերանգ ու որակի կաւեր՝ սկսած սպիտակ ու հրակայուն կաւից մինչեւ ամենաբարձր որակի գեղարուեստական՝ հայ տնայնագործութեան համար իրեր։ Հայաստանն ունի ամենալաւ որակի ֆարֆորի կաւ՝ Լոռու շրջանի Դսեղ գիւղի մօտ. Սիսիանի շրջանում, հրակայուն կաւ՝ Աւանի շրջանում, Եռւայում[35] եւ Հայաստանի մի շարք ծայրամասերում։ Այս կաւերը ուսումնասիրելու եւ օգտագործելու համար չունենք որակեալ մասնագէտներ։ Փորձնական լաբորատորիաներ կան, բայց մինչեւ հիմա չեն տուել վերջնական պատասխան մի որեւէ կաւի [վերաբերեալ], թէ ինչի համար կարելի է [օգտագործել] այս կամ այն կաւը»[36]։ *Նշենք, որ առ այսօր ոչ միայն ուսումնասիրուած չեն կաւի*

տեսակներն ու դրանց որակը, այլեւ գոյութիւն չունի հայ ժողովրդական կաւագործութեան մասնագիտական հետազօտութիւն։ Իսկ Տարագրոսի նիւթերում ներկայացուած են բրուտական դազգահի, յախճապակէ եւ կաւէ ամաններ թրծելու հնոցների պատրաստման տեխնոլոգիան, տարբեր որակի խեցի, յախճապակի, չիր տուած ամաններ պատրաստելու, դրանք ներկելու եւ նկարազարդելու եղանակներն ու բաղադրատոմսերը։

Տարագրոսն ուսումնասիրել է Հայաստանում հանդիպող իր իսկ դասակարգումով եօթ տեսակի կաւերը՝ կարմիր, սեւ, սպիտակ, հրակայուն, կապտամոխրագոյն, դեղնականաչ-կապտաւուն եւ գիլ, մանրամասն նկարագրել է դրանց յատկութիւնները, տարբերութիւնները ու կիրառումը։ Օրինակ, սպիտակ կաւը գործածուել է բարձրորակ խեցեղէն պատրաստելու համար։ «Մեր գիտահետազօտական աշխատանքներն ու հնագիտական պեղումները, որտեղից դուրս են գալիս սպիտակ կաւից շինած սպիտակ շիր տուած ամանները, ապացուցում են, որ Հայաստանում այդ կաւը եղել է ու հիմա էլ կայ. Լոռու շրջանում, Դսեղ գիւղի մօտ, եւ լեռների կողմում ահագին քանակութեամբ կայ այդ կաւից: Սպիտակ կաւի գործածութիւնը Հայաստանում շատ հին է: Սրանից թէ հնում եւ թէ հիմա պատրաստում են արդուզարդեր ու տնայնագործութեան համար ճաշամաններ ու թէյի գաւաթներ..., շիրը բռնում է թէ ներսից եւ թէ դրսից: Չինի (ճենապակուց - *Կ.Յ.*) ամանից ոչնչով չի զոկւում»։ *Տարագրոսը Հայաստանում առկայ խեցեղէնը բաժանում է չորս տեսակի՝ ըստ դրանց ծագման.* «Հայկական (էտրուսկեան), յունական, հռոմէական, եգիպտական: Էտրուսկները, հայերի նման, խեցի ամանները ծխով էին շինում (սեւացնում էին), հռոմէացիները՝ մթնագոյն կարմրով, եգիպտացիները սպիտակով, որի պատճառով իրերի երեսները ապակու պէս փայլում էին: Ներկում էին կապոյտ ու կանաչ ներկերով, որ ստացւում էր պղնձաթթուի օգնութեամբ: Ինչպէս երեւում է, այդ ժողովուրդները ծանօթ են եղել անագաթթուի եւ կապարի ծծմբատի գործածութեանը, որի գործածութեան մասին խօսում են հայկական ալքիմիայի մէջ, բայց քիմիական տերմինների անունները փակագրերով ու փակատառերով են գրել կամ թարս տառերով փակագիր գրել: Ինձ դժուարութեամբ յաջողուեց հին տերմինները միջազգայինի վերածել»[37]։ *Տարագրոսը մանրամասնօրէն նկարագրում է չիրի (ջնարակի աւելի հին, ժողովրդական անուանումը) պատրաստման ու դրանով ամանների պատման եղանակները։ Հրակայուն եւ կարմիր կաւը յատուկ ձեւով իրար խառնելով երկաթաքար էին ստանում, որով բաղնիքների, ջրամբարների համար խողովակներ էին շինում։ Ի դէպ, խողովակները իրար միացնելու համար օգտագործում էին «կոծիկ» կոչուող նիւթը (Տարագրոսի նիւթում կայ այդ նիւթի բաղադրատոմսը), որը նոյնպէս կիրառւում էր կաւէ ամանների ճաքած տեղերը, նոյնիսկ չէնքերի կոտրուած քարերը կպցնելու համար.* «Այդ կոծիկը այնպէս էր ամրանում ու կարծրանում, որ մեխն անգամ չէր մտնում մէջը»։ *Կամ, օրինակ, գիլ կաւի նկարագրութիւնը, որից եւս, ինչպէս միշտ Տարագրոսի դէպքում, ունենք գարմանալի տուեալներ.* «Այս կաւը, պիտի ասել, բնութեան սապոնն է: Սա գործ է ածում իբրեւ սապոն լողարաններում: Մարմինը փափկացնում է, մաշկը դարձնում է քաւշեայ: Երկրորդ՝ այն գործ է ածում գեղեցիկ գաւաթներ, սրուակներ, ամաններ, մեծ պտուկներ [պատրաստելու], նոյնիսկ բանդակագործութեան համար: Այդ կաւը գտնւում է Փարաքարի

digitised by A.R.A.R.@

մօտ՝ մեծաքանակ բլուրներ են կազմում: Շատ ուժեղ քրծելուց սկսում է հնոցի մեջ ծռմռուել: Կարելի է ծածկել շիրով թէ ներսից, թէ դրսից»:

Այն, որ Տարագրոսի նկարագրած ժողովրդական կիրառութիւնը ծանօթ էր նաեւ Արեւմտեան Հայաստանում, դժուար չէ ապացուցել Զմշկածագի ժողովրդական երգով.

Քաղնիքը, բաղնիքը ցուրտ է, կը մսիմ,
Կաւ չըկայ, կաւ չըկայ, գըլուխս քսիմ[38]:

Տարագրոսը ցոյց է տալիս նաեւ հայկական ու արաբա-պարսկական բարձրաքանդակների տարբերութիւնը. «Այժմ տեսնենք թէ ինչ զանազանութիւն կայ հայկական եւ արաբական զարդաքանդակների մէջ: Հայկական զարդաքանդակների մէջ մենք տեսնում ենք պարզ ու որոշակի զարդանկարներ. չխճճուած իրար հետ՝ [ի տարբերութիւն արաբականի][39] որ ոչ սկիզբն է երեւում, ոչ էլ վերջը, եւ միշտ ոլորուն ու գալարուն է: Հայկականը [զարդաքանդակը] ոլորումներից որոշ չափով ազատ է եւ չի կրկնւում, իսկ արաբա-պարսկականը միշտ ոլորուում է ու կրկնւում է թէ գոյներով, թէ զարդաքանդակներով»[40]: *Նրա նուրբ դիտարկումները, նկարչի աչքով միշտ կարեւորագոյն մանրամասների ընկալումը անգերազանցելի են:* «Հայկական քանդակագործութեան մէջ գործ են ածուել նաեւ ներկեր ու գունաւոր քարեր: Սանահինի վանքից քիչ հեռու, մատուռի մէջ դրուած են խաչքարեր, որոնց քանդակների փոսիկները լցուած են զանազան գոյների ներկերով: Դարալագեազի Քարագլուխ գիւղի մօտ մի ժայռի վրայ դրուած է մի խաչքար, որի քանդակների փոսիկների մէջ դրուած են զանազանագոյն ուլունքներ ու քարեր: Շատ ընդունուած է եղել սիւների խոյակներն ու խաչքարերը ներկել դրդան-կարմիր գոյնով: (Եթէ մենք լաւ նայենք, կը տեսնենք, որ հայկական փորագրական զարդաքանդակները շատ տեղերում մէկից մինչեւ չորս ֆոն ունի եւ այդ չորս ֆոներն էլ զարդաքանդակուած են)»[41]:

Ժողովրդական, հին արուեստով Տարագրոսի հիացումը սահման չունի. «Հայկական փորագրական քանդակագործութեանը չեն պատկանում, ինչպէս տեսնում ենք պեղումներից դուրս եկած, մատանիների ակերը, մատանի շինած կնիքները, մատանիների ակերի վրայ փորագրած կենդանիների, մարդկանց ֆիգուրների եւ այլն տեսարանների նմուշներ[42]: Այս բոլորը գալիս եմ ասելու, որ Հայաստանում եղել է մանրափորագրական քանդակագործութիւնը, որով զբաղուել են մի շարք հմուտ մասնագէտներ: Այդ մատանիների ակերի քարերը մօտ 4-5 մմ[ից]. աւել չէին: Իսկ թէ ինչպէս է փորագրուած այդ կարծր մատանիների ու քարերի վրայ, ու այդքան մանր՝ աչքերիդ չես հաւատում, որ այդքան մանր աշխատանքը կատարուել է հասարակ աչքով: Իմ նեղբաղդութիւնս այն է, որ հնումը եղել է մանրադիտակ: Մատանիների ակերի նկարները իրենցից ներկայացնում են ոչ քարերի նկարները, այլ նրանց կաղապարները»[43]:

Տարագրոսի գրաւոր ժառանգութեան կարեւորագոյն մասն է կազմում «Հայկական Արուեստի Տեխնոլոգիան Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը» աշխատութիւնը, որը նա գրել է ՀՍՍՀ ՊԵԳԻի հետ պայմանաւորուածութեամբ, 1935-1938ին, եւ յանձնել Գիտութեան Ակադեմիայի Հայաստանի բաժնին՝ հրատարակելու համար[44]: Այն պարունակում է Հին Հայաստանի ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան տարբեր ճիւղերի, գունա- եւ

digitised by A.R.A.R.@

գծանկարի, կիրառական արուեստների տարբեր ճիւղերի, ալբիմիալի, բուսական, կենդանական եւ հանքային ներկերի պատրաստման մասին հետազօտութիւններ։ 1941ին ՀՍՍՀ Արուեստի Գործերով Կոմիտէի պատուէրով Տարագրոսը գրել է «Հայկական կիրառական Արուեստը Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը» գիրքը, որը այդպէս էլ չի յանձնել։ Այդ յիրաւի հանրագիտարանային աշխատութիւնը պարունակում էր բացի արուեստի 9 բնագաւառների անկրկնելի նիւթով յագեցած վերլուծութիւնից նաեւ շուրջ 900 բաղադրատոմս եւ 435 նկար[45]։ Նոյն թուականին Հայաստանի Նկարիչների Միութեան պատուէրով նա գրում է «Հնագոյն Հայաստանի Փորագրութիւնը Մեր Թուականութիւնից Առաջ Եւ Յետոյ, Մինչեւ XVII Դար» ծաւալուն յօդուածը, որը պարունակում էր բաղադրատոմսեր, նկարներ եւ գործնական խորհուրդներ[46]։ Տարագրոսը ուսումնասիրել է Էջմիածնի Մատենադարանի հայկական բոլոր ձեռագրերը՝ շուրջ 10000, որոնց հիման վրայ կազմած գիրքը մինչեւ նրա մահը եղել է Նկարիչների Միութիւնում։

Տարագրոսի հետաքրքրութիւնների շրջանակը պատկերացնելու համար կարեւոր է յիշել նաեւ, որ 1927-1930ին Անասնաբուժական Ինստիտուտում նա մանրադիտակի օգնութեամբ նկարել է մանրէներ ու բակտերիաներ[47]։ Լաւ ծանօթ լինելով հայկական նոտագրութեանը, զբաղուել է նաեւ հայկական ազգային երաժշտական գործիքներով, ուսումնասիրել տապանաքարերի վրայ քանդակած երաժշտական գործիքները, նկարել ու գծագրել է դրանք, այնուհետեւ դրանցից պատրաստել նմոյշներ։ Տարագրոսի վերականգնած նուագարանները գտնւում էին Ռոմանոս Մելիքեանի Անուան կաբինէտում (այժմ՝ ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտի Ժողովրդագործութեան Բաժին), որի հիմնադիրն է Ա. Քոչարեանը։ Նա Երեւանի Գեղարուեստական Ուսումնարանի (այժմ՝ Փ. Թերլեմեզեանի Անուան), Երեւան Քաղաքի Թանգարանի հիմնադիրներից է։

Տարագրոսի արուեստի գործերը բազմազան են։ Նա պատրաստել է Էջմիածնի Մայր Տաճարի եւ Գառնիի Տրդատ Ա-ի պալատի փայտեայ մանրակերտերը։ Նա ձեւաւորել է բազմաթիւ գրքեր, որոնց շարքում՝ Մաշտոցի Դաւիթի չորս տարբեր հրատարակութիւնների ձեւաւորումներ։ 1937ին հրատարակուած, 1944ին վերահրատարակուած «Սասնայ Ծռեր» դիւցազնավէպի Բ. հատորի խմբագիրն էր Մանուկ Աբեղեանը, աշխատակցողը Մելիք-Օհանջանեանը, կազմը եւ տիտղոսաթերթերը կատարել էր Յակոբ Կոջոյեանը, իսկ գլխազարդերն ու զարդագլխատառերը՝ Տարագրոսը։ 1939ին Մոսկուայում կայացած Հայկական Տասնօրեակին նրա էսքիզի հիման վրայ պատրաստուել է Մոսկուայի Մեծ Թատրոնի վարագոյրը՝ ԺԹ. դարի ոճով։ Նոյն տօնախմբութեան ժամանակ Ստալինին նուիրուել է Տարագրոսի էսքիզով, 5x2,5 մետր ծաւալով եւ 47 գոյնով կատարուած մետաքսէ գորգը։ Մոսկուայում նա զարդարել է սովետների պալատը։ Մոսկուայում կարդացել է «Հայկական Ժողովրդական Արուեստը, Ժողովրդական Արհեստներն Ու Կիրառական Պատկերարուեստը Հնագոյն Օրերից Մինչեւ Մեր Օրերը» զեկուցումը։ 1949ին ամբողջական քարից՝ փորագրութիւններով, հայկական ոճաբանութիւններով, ԽՍՍՀ զինանշանով, Լենինի ու Ստալինի ոսկեջրած արձաթեայ բարձրաքանդակներով գաւաթ է պատրաստել, որը նոյնպէս նուիրուել է Ստալինին։ 1950ին Մոսկուայի Մեծ Թատրոնի յոբելեանին Թատրոնին նուիրուել է գաւաթ, որը դրուել է վարագոյրի առաջ, յետոյ տեղափոխուել է Մոսկուայի Պետական Թանգարան։

digitised by A.R.A.R.@

Տարագրոսը հասցրել է իր հետքը թողնել նոյնիսկ կինոարուեստում, դառնալով Ակսէլ Բակունցի բեմագրով «Խաւարում» կինոնկարի նկարիչը։

1930ին նա չափագրել է Գառնիի գիւղի Տրդատ Ա-ի պալատը, որն էլ վերականգնել են 1933ին։ Որպէս նկարիչ-ճարտարապետ, 1932-35՝ չափագրել է Հայկական ՍՍՀ տարածքում չուրջ 250 յուշարձան։ 1937ին վերանորոգել է ԺԱ. դ. կաթողիկէ եկեղեցու մատուռը Երեւանում։ Տարագրոսը ուսումնասիրել եւ Հնութեան Պահպանութեան Կոմիտէին է զեկուցել Պօղոս-Պետրոս տաճարի մասին, այն քանդելուց առաջ։ Ահա թէ ինչ է նա գրում. «Հին ժամանակ Հայաստանում՝ որմնանկարչութեան համար [ներկերը] իրենք՝ արուեստագէտներն էին պատրաստում զանազան տեղական հանքերից, բոյսերից ու ներկատու միջատներից։ Այդ ներկատումներով պատրաստուած ու նկարուած կայ մեզ մօտ՝ Աբովեան փողոցի վրայ՝ կինօ Մոսկուայի տեղը շինուած էր այդ եկեղեցին։ Այդ եկեղեցին սկսած 5րդ դարից մինչեւ մեր օրերը շերտ առ շերտ նկարազարդուած էր։ Այժմ շերտերը թուով 8 հատ էին։ Այդ ներկերը բոլոր շերտերով մինչեւ 12րդ դարը ներառեալ նկարուած էին հանքային, կենդանական ու բուսական ներկերով եւ զանազան լաքերով ծածկած, դրա համար բոլորն էլ կարծում էին՝ թէ իւղաներկով է ներկուած։ Այդ եկեղեցու որմնանկարները նկարուած էին 2 միլիմետր հաստութեամբ գաջ շերտի վրայ։ Այդ եկեղեցու նկարների պեղումները Հնութեան Պահպանութեան Կոմիտէի առաջադրանքով կատարել եմ ես։ Իմ հաստատ համոզմունքս է այն, որ այդ եկեղեցու որմնանկարների ներկերը 5րդ դարից մինչեւ 12րդ դարը ներառեալ պատրաստուած էր ներկատու բոյսերից, միջատներից եւ հանքերից։ Նկարելուց յետոյ վրաները քսուած է բուսական լաք։ Այդպիսի որմնանկարներ մենք ունէինք Անիի մայր եկեղեցում, Նաղշլու եկեղեցում, Բիւրականի աւերուած եկեղեցիների պատերի վրայ։ Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու պատերի վրայ (ներսից) որմնանկարները, ինչպէս ասացի, ութ շերտ են։ Լուսժողկոմի կարգադրութեամբ ես 24 օր աշխատեցի այդ եկեղեցում, բաց արի եօթ շերտ՝ որմնանկարների մի պատկառելի քանակ։ Լուսժողկոմը իր հերթին հրաւիրեց հնագէտ-նկարիչ Չիրիկովին, որ աւելի լաւ տեղեկութիւն տար։ Այդ ֆրեսկօները, ըստ Չիրիկովի, նկարուած էին իւղաներկերով, բացի առաջին շերտից, որի հետ ես համաձայն չեմ։ Իմ կարծիքով, սկսած առաջի շերտից այդ որմնանկարները նկարուած են ոչ թէ իւղաներկով, այլ բուսական ներկերով, բացի XVII դարի նկարներից։ Այդ նկարները, իւղաներկերի ամրութիւն եւ դիմացկունութիւն տալու համար, վրան քսում էին զանազան խեժերից, կաթնատու բոյսերից պատրաստած լաքեր։ XVIIրդ դարից մինչեւ մեր օրերը, օրինակ. Քրիստոսի յարութիւնն ու խաչելութիւնը, նկարները Նաղաշ Յովնաթանի աշակերտների աշխատանքները պէտք է համարել, եւ ոչ թէ իսկական Նաղաշեանների գործը։ Այդ նկարներից յետոյ գալիս են 1892 թուի նկարներ՝ կտաւի վրայ, Երեւանի յայտնի հարուստ Յովհաննէս Թադէոսեանի յիշատակին, նրա պատուէրով։ Այդ նկարները կպցրած էին գաճի վրայ, նկարած XVII դարի նկարների վրայ»[48]։

Տարագրոսը աշխատել է Ալեքսանդր Թամանեանի հետ։ Նրա բարձրաքանդակներն են զարդարում կառավարութեան, կենտրոնական Փոստի, Ակնարեւժարանի եւ այլ շէնքերի ճակատները։ Նա կրկնօրինակել ու նկարել է աւելի քան 1000 մանրանկարներ, բազմաթիւ դեղանկարչական կտաւներ, չինական ոճով ու տեխնոլոգիայով նկարներ՝ բրնձէ թղթի վրայ, արեւածաղկի ցօղուն-

digitised by A.R.A.R.@

ներից պատրաստած զանգուածի վրայ, զանազան քանդակներ, մետաղագործական աշխատանքներ, տարազի նմուշներ, բնապատկերներ ապակու վրայ, մասնակցել բազմաթիւ ցուցահանդէսների ԽՍՀՄում եւ արտասահմանում։

Տարագրոսը մահացել է 1953ին, անժառանգ։ Հրմշտիածինում տպագրուել է նրա մահախօսականը[49], իսկ գերեզմանի վրայ տեղադրուել իր իսկ ձեռքով քանդակուած աղբիւր-խորանը, որը Տեկորի տաճարի խորանի պատճէնն է։

Տարագրոսը աշխատել, գործակցել ու չփուել է Լեւ Տոլստոյի եւ նկարել նրա դիմանկարը (գտնուելու վայրն անյայտ է), Թումանեանի, Մառի, Թորամանեանի, Թամանեանի, Աբեղեանի, Մելիք-Օհանջանեանի, Սուրէնեանցի, Կոջոյեանի, Աչխարհաբեկ Քալանթարի եւ ուրիշ հայ եւ այլազգի երախտաւորների հետ, բայց մատնուել է մոռացութեան։

Զարմանալի ու անհասկանալի է մնում այն, որ Տարագրոսի կատարած գործերից մի չնչին մասն է միայն լոյս տեսել, այն էլ՝ միայն իր կենդանութեան օրօք։ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում նրա մասին գրուած է ընդամէնը 20-25 տող։ Սովետական Արուեստ ամսագրի 1939ի թիւ 78ում տպագրուած է Գ. Եանովի փոքր յօդուածը Տարագրոսի մասին։ Efir (Եթեր) ռուսերէն պարբերականում 2004 թիւ 6ում լոյս է տեսել եւս մի փոքրիկ յօդուած, նուիրուած Տարագրոսին։ Ամենահետաքրքիր նիւթը նրա մասին կարելի է գտնել Efirի 2001 թիւ 5-6ում «Երեւանեան էտիւդներ» բաժնում նրան անձամբ ճանաչած երաժիշտ Մովսէս Համբարձումեանի «Սրճարան «Տուրիստ»։ Սրճարանի Մշտական Այցելուները» էտիւդում։ Ըստ այդ նիւթի Տարագրոսը սկզբունքային էր, անհաշտ բնաւորութեամբ, որի պատճառով նրան մկրտել էին «զալմաղալչի Տարագրոս»։ Բայց նա անչափ հոգատար էր, յատկապէս կարիքաւոր գործընկերների նկատմամբ։ Նրա տան բակում գտնւում էր կատուների եզակի գերեզմանոց։ Իւրաքանչիւր կատուի գերեզմանաքմբի վրայ ամրացուած էր փայտեայ ցուցանակ, որի վրայ գրուած էր կատուի անունը, ծննդեան եւ մահուան թուականը։ Այդ գերեզմանոցը նրա հարեւանների՝ նախկին Շմիդտի Փողոցում, ապրող բնակիչների հպարտութեան առարկան էր. «Մենք ապրում ենք էն... կատուների գերեզմանոցի կողքի տուներում...»։

Վալտէր Արամեանի «Արովեան Փողոցը» պատմուածքում հեղինակը նկարագրում է նաեւ Տարագրոսին. «Չբօսնողների մէջ կարելի էր տեսնել փոքր հասակով, մաքուր սափրած գլխով, թելով կապած բլուզով նիհար մարդու, որի մի ձեռքը միշտ գօտու հետեւն էր խցկած։ Նա քայլում էր միայնակ, արագ քայլերով, ոչ ոքի հետ չէր խօսում։ Դա Տարագրոսն էր։ Տանը նա բառաւոն կատու էր պահում, եւ բոլորն էլ ունէին իրենց անուններն ու իրենց ամանները։ Տարագրոսը յայտնի էր որպէս մանրանկարիչ ու քանդակագործ։ Նրա համար Արովեան փողոցը պարզապէս մի վայր էր, որը պէտք էր յաղթահարել ճանապարհին՝ նա երբեք հենց այնպէս չէր զբօսնում»։ Այդ հանճարեղ, եզակի գիտելիքների եւ ընդունակութիւնների տէր մարդու մասին՝ այնքան փոքր ու կցկտուր տեղեկութիւններ, որոնք հիմնականում պատկանում են նրան յիշող հին երեւանցիներին։ Եւ դրա կողքին - ոչ մի գիտական յօդուած, նրա արուեստի հետազօտութեան ոչ մի փորձ, ոչ մի անդրադարձ՝ նրա գիտական ժառանգութեանը...։

Տարագրոսի եղբօրորդու կինը, թոռը, եւ ծոռը այժմ ապրում են Երեւանում։ Հենց նրանք են Տարագրոսի ժառանգորդները։ Նրանց տանն է պահ-

digitised by A.R.A.R.@

պանւում Տարագրոսի աշխատանքների մի մասը, կան մի շարք գործեր նրա միւս հարազատների մօտ եւս։ Երեւանի տարբեր թանգարաններում պահւում են նրա մի քանի գործերը, հիմնականում՝ արխիւներում։ Կան աշխատանքներ նաեւ էջմիածնի թանգարանում։ Տարագրոսի աշխատանքների առանձին ցուցահանդէս մինչ օրս չի եղել։ Նրա արխիւի մեծ մասը պահւում է ՀՀ ԳԱ ՀԱԻում, սակայն կան նիւթեր նաեւ Պետական Պատկերասրահի, ԵՊՊԹի եւ Երեւան Քաղաքի թանգարանի արխիւներում, որոնք ի մի բերելը, դրանցում պարունակուող աւարտուն աշխատութիւնները հրատարակելը թէեւ փոքր-ինչ ուշացած, բայց կարեւորագոյն խնդիր է։

Նրա մահից անցել է շուրջ 60 տարի եւ արդէն վաղուց ժամանակն է, որ Տարագրոսը, իր հանճարեղ բարեկամ Թումանեանի նման, գրաւի իր ուրոյն տեղը հայոց երախտաւորների շարքում։ Աւարտում ենք Տարագրոսի մասին յօդուածը այն խօսքերով, որով աւարտւում են նրա՝ Թումանեանի մասին յուշերը։ Այդ խօսքերին միանում ենք եւ մենք։ Այդ խօսքերը նաեւ իրեն են վերաբերում. «Հանգիստ ոկերաց նրա, որ իր գեղարուեստական ստեղծագործուածքով կառուցեց մեզ համար արձան անմոռաց»[50]։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Այս յօդուածի համար որպէս նիւթ են ծառայել Տարագրոսի ինքնակենսագրականը, ինչպէս նաեւ նրա ձեռագիր վիճակում գտնուող աշխատանքների մի մասը, որոնք պահւում են ՀՀ ԳԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտում (ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ)։*

[2] "Materiali Po Arkheologii Kavkaza" (*Կովկասի հնագիտութեան նիւթեր*), *Հատ. XIII, Մոսկուա*, 1916։ 1 օրինակ մինչեւ Տարագրոսի մահը գտնուել է ԵՊՀում։

[3] *Kavkaz* (*Կովկաս*), *Թիֆլիս, Սոլնցէ Ռոսի Հրատ.*, 1917։

[4] N. Mar, *Ani. Knijnaya Istoria Goroda I Raskopki Na Meste Goroditsa* (*Անի. քաղաքի դրքային պատմութիւնն ու պեղումներ բնակավայրում*), *Պետական Սոցիալ-Տնտեսական Հրատ., Լենինգրադ-Մոսկուա*, 1934, էջ 66։

[5] *Die Baukunst der Armenier und Europa. Ergebnisse Einer vom Kunsthistorischen Institute der Universitat Wien 1913 Durchgefuhrten Forschungsreise, Planmassig Bearbeitet von Josef Strzygowski* (*Հայկական շինարարական արուեստը եւ Եւրոպան։ 1913ին Վիեննայի Համալսարանի Արուեստագիտական Ինստիտուտի կատարած հետազօտական ճամբորդութեան արդիւնքները՝ ըստ Յոզէֆ Շտրժիկովսկիի մշակած ծրագրին*)։

[6] *ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 2։*

[7] *Նոյն, էջ 4։*

[8] *Թումանեանի Տուն-Թանգարանում է պահւում Նուարդ Թումանեանի դեռեւս չմշակուած արխիւը։ Հնարաւոր է, որ այնտեղ գտնուեն ինչպէս Տարագրոսի նամակները Թումանեանին, այնպէս էլ քառեակների նկարազարդումները։*

[9] *Տարագրոսի անունը կապուած է Ս. Պօղոս Առաքեալի Տարագրոս աշակերտի հետ, որին նուիրուած է Տօնացոյցի Նոյեմբերի 25ի օրը, իսկ Տարագրոսի անփակաս վկայութեամբ կայ նաեւ Ս. Տարագրոսին նուիրուած չարական։*

[10] *ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 5։*

[11] *Ռուսերէն յապաւում՝ rabotniki iskustva՝ արուեստի աշխատաւորներ։*

[12] *Գտնւում էին Տարագրոսի մօտ։ Նրա մահից յետոյ դրանց գտնուելու վայրը առայժմ յայտնի չէ։*

[13] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 338։
[14] Անդ, թղթպ. 2, էջ 338։
[15] Մանուէլ Քաջունի (1823-1903)՝ Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բնագէտ, մանկավարժ, բնական գիտութիւնների դասագրքերի, հանրագիտարան-բառարանների հեղինակ։
[16] Մանուէլ Վարդապետ Քաջունի, Աբուհաւարանութիւն կամ Շտեմարան Գիտութեաց, Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1909։
[17] Տարագրոս եւ Աչիէն Յարութիւնեան, «Բուսական Ներկերի Վերականգնման եւ Օգտագործման Հնարաւորութիւնները», Տեխնիկան Մասսաներին, Յունիս, թիւ 6, Երեւան, 1934։
[18] Նոյն, էջ 3։
[19] Նոյն, էջ 4։
[20] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 73։
[21] Տարագրոս, «Միջնադարեան Հայ Մանրանկարիչների Աչխատանքի Գործնականը», Գեղարուեստ, թիւ 6, Թիֆլիս, 1917, էջ 84-86։
[22] Նոյն, էջ 85։
[23] Նոյն, էջ 86։
[24] Նոյն, էջ 86։
[25] Խօսքը Քրիստոսի կենդանագիր պատկերի մասին է (Աբգար Թագաւորի սուրհանդակ-նկարիչ Անանի կողմից նկարուած դաստառակը), որի առաջապելը յիշատակում է Մովսէս Խորենացին (Հայոց Պատմութիւն, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 178)։
[26] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 65ա
[27] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 80ա։
[28] Նոյն, էջ 76։
[29] Նոյն, էջ 75։
[30] Պիլոն, կամ մոլթ՝ մեծ սիւներ, որոնց վրայ յենւում են որոշ շինութիւնների տափակ տանիքները։
[31] Տարագրոս, «Հայկական Ճարտարապետութեան Տեխնիկան Հին Հայաստանում», Մոմէնտական Արուեստ, Երեւան, թիւ 5, 1940, էջ 40-41։
[32] Որմնաչարական հնարանք։
[33] Տարագրոս, «Հայկական», էջ 40-44։
[34] Աչխինքն մինչեւ մեր թուարկութիւնը։
[35] Տեղանք Արտաչատ քաղաքի մօտ։
[36] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 409-410։
[37] Այդ գործում նրան օգնել է քիմիկոս Կ. Աբովիկը։
[38] Մխիթար Թումաճան, Հայրենի Երգ Ու Բան, Հար. 2, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 119։
[39] Նկատի ունի արաբեսկը, կամ արաբական հիւսուածքը, որը բարդ զարդանախշի տեսակ է՝ հիմնուած ներհիւսուող երկրաչափական եւ բուսական զարդերի, երբեմն նաեւ՝ արաբատառ արձանագրութիւնների վրայ։
[40] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 345։
[41] Նոյն, էջ 346։
[42] Պրոֆ. Աչխարհբեկ Քալանթար, Հին Վաղարշապատի Պեղումները, Երեւան, Հրատ. Մելիքեան Ֆոնդի, 1935, էջ 59, նկարներ. 1, 3, 5, 7, 8, մանաւանդ՝ 9 եւ 10։
[43] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 346։
[44] Տպագրուել է մէկ նմուշային օրինակ, Համաչխարհային Բ. Պատերազմի պատճառով։ Պահպանւում է Երեւանի Ազգային Պատկերասրահի արխիւում։
[45] Նրա այս աչխատանքի գտնուելու վայրը մնում է անյայտ։

digitised by A.R.A.R.@

[46] Գանուելու վայրը նոյնպէս առայժմ անյայտ է։

[47] Կցուած է՝ E. Davidian, "Askaridi Krupnogo Rogatogo Skota V Armenii" (Խոշոր եղջերաւոր անասունի ասկարիդները Հայաստանում), Բորձնաձեան Ազատագրութիւն, Հատ. I, Երեւան, թիւ 7, 1935։

[48] Այսօր, երբ հարկի եւ անհարկի բազմաթիւ առիթներով յիշատակւում է բոլշեւիկների կողմից ոչնչացուած Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին եւ բարձրացւում է «Մոսկուա» կինոթատրոնը միեւնոյն «բոլշեւիկեան» մեթոդով քանդելու եւ տեղը Պօղոս-Պետրոսը վերակառուցելու հարցը, սովորաբար յիշւում են հայ մշակոյթի այդ կոթողի վրայ աշխատած բոլոր մասնագէտները, բայց ոչ՝ Տարագրոսը, որն իր ձեռքով արտանկարել է բոլոր որմնանկարները, չերտ առ չերտ։

[49] «Տարագրոս Սահեփանի Տէր Վարդանեան», Էջմիածին, ԺԲ. Տարի, Ապրիլ 1953, էջ 61-2։

[50] ՀԱԻ Արխիւ, Տարագրոսի Ֆոնդ, թղթպ. 1, էջ 20։

THE MASTER OF MASTERS – TARAGROS
(Summary)

KAREN HOVHANNISYAN

The name of Taragros (Taragros Ter-Vardanyan, 1878-1953) is little known beyond professional scientific circles. His rich heritage includes his own paintings, miniatures, wood, clay and metal works, and paintings on glass and Chinese rice paper. He made models of khachkars and churches, copied medieval murals, and scientifically described old monuments, and buildings. He uncovered Armenian construction techniques, recipes of Armenian paints and ink, and defined kinds of local clay and their usage.

His scientific heritage, however, remains unpublished and scattered in different archives, including that of the Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia.

Despite his vast knowledge and research, Darakros published very little. The few articles he published, like "Armenian Art Techniques from the Oldest Times to the Present" and "Armenian Applied Arts from the Oldest Times to the Present" have an utterly laconic style. These and his conference papers provide diverse information and deep analysis of the ethnic and national style in Armenian arts. Nonetheless he put some of his knowledge into practice while doing the murals of the Yalta Armenian church with painter Vartkes Surenyants, producing the ornaments of the Opera walls in Yerevan and designing several books.

Taragros paid proper attention to both the technical and the religious aspects of various arts. In describing Armenian rug-weaving he detailed, for instance, the timing and condition of picking up the raw material, prescribed the strictly national way of preparing paints for wool threads, and specified the designs.

Taragros participated in several archeological excavations. Of special value are sketches he made of some 150 churches and pagan temples scattered all over historical Armenia. Some of these sketches are the only eyewitness descriptions of monuments which do not exist any more.

digitised by A.R.A.R.@

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԲԵՄԱՐՈՒԵՍՏԸ Ի. ԴԱՐԻ 50-70ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ՝ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՆԹԱԽՈՐՔՈՒՄ

ԱՆԱՀԻՏ ՉԹԵԱՆ

Ի. դարի 40-50ականներին, երբ բեմարուեստում կատարուող հիմնարար փոփոխութիւնները որոշում էին նաեւ համաշխարհային թատերական չարժման ընթացքը, ակնյայտ դարձաւ, որ սփիւռքահայ թատրոնը նոյնպէս, հնարաւոր ճգնաժամից խուսափելու համար, պէտք է սկզբունքօրէն վերանայէր իր զարգացման յետագայ ուղիները։

Իրանահայ թատրոնն իր սկզբնաւորման իսկ չրջանից ընթանալով արեւելահայ՝ իրապաշտական թատրոնի ճանապարհով, արդէն իսկ ունէր բաւարար հիմքեր՝ բեմարուեստի ընդհանուր չարժմանը հետեւելու համար։

Ի. դարի 30-40ականներին, երբ Թեհրանի թատերական կեանքի «մոայլ հորիզոնի վրայ»[1] հիմնականում երեւում էին հայ իրականութիւնից հեռու՝ «օտարի բարքերը, օտարի գաղափարներն ու ձգտումները, օտարի բարոյական ըմբռնումները»[2] արտայայտող գործեր, թատրոնի վերափոխումն առաւել եւս դարձաւ անհրաժեչտութիւն։

1949ին, մի խումբ արուեստագէտներ, թաւրիզահայ անուանի թատերական գործիչ Մուչեղ Յովհաննիսեանի (1902-1957) գլխաւորութեամբ, ստեղծեցին ԹԵԱԹՐ՝ «Թեհրանահայ Երիտասարդ Արուեստասիրաց Թատերախումբ»ը, որը առաջադրած խնդիրների իր տեսակով, դարձաւ թատրոնի նորագոյն պահանջների իրականացնողն իրանահայ համայնքում։ Կար բեմադրիչի եւ նրա կարեւորութեան յստակ գիտակցում, որն անցեալ դարասկզբին որոշակիօրէն իր արտացոլումը գտաւ ինչպէս Թաւրիզում, այնպէս էլ Թեհրանում՝ Մկրտիչ Թաչճեանի, Եփրատ Բարոյեանի (1902-1975), Մանուէլ Մարութեանի, Մ. Յովհաննիսեանի եւ այլ բեմադրիչների բեմադրութիւններում։ Դերասանն այս պարագայում բեմադրիչին հակադրուելու փոխարէն, պէտք է գտնէր նրա հետ համագործակցելու ուղիներ, իր կերպարն ստեղծելով միւսներին համահունչ՝ ելնէր բեմադրութեան բեմադրիչական ընկալումից։ Այստեղից՝ ստեղծագործական յարաբերութիւնների նոր որակ թատերախմբում, երբ, պոլսահայ բեմից եկող միայնակ ողբերգակների եւ դերասանական անհատականութիւնների թատրոնը փոխարինւում էր խմբայինով։

Լիզա Աթայեանը, Էմիլիա Շուլցը, Արամայիս Յովսէփեանը (Արման), Սուրէն Բաղդասարեանը (Բ. Արմէն), ԹԵԱԹում ձեւաւորուեցին իրրեւ նոր ժամանակների դերասաններ՝ Գրիգոր Ղարաբէկեանի, Սուրէն Խաչիկեանի, Վանուհի Աւետիսեանի, Սիրամարգ Ատովմեանի, Ռուբինա Աթայեանի եւ ուրիշների կողքին։

Թատերախումբն ունէր իր ծրագիր-կանոնադրութիւնը՝ նախատեսելով «ներկայացնել հայկական եւ օտար պիէսներ, օրուայ ընդունուած չափանիշով»[3]։ Ելնելով այս հիմնադրոյթից, խմբի ղեկավար Մուչեղ Յովհաննիսեանը, գործնականից բացի, կազմակերպեց նաեւ տեսական պարապմունքներ՝

digitised by A.R.A.R.@

«Ջրոյցներ Թատերական Արուեստի Մասին» թեմայով, որոնք նոյնպէս կոչուած էին հիմնաւորելու բեմադրիչի աճող դերը ժամանակակից թատրոնում[4]։

Պատահական չէ, որ նման ծրագիր ունեցող եւ գործնականում այդ ծրագիրն իրականացնող խմբի վարչութեան չուրջը (պատուոյ նախագահ՝ Նորայր Մամեան), դերասաններից բացի, համախմբուեցին նաեւ համայնքի ոչ միայն երիտասարդ, այլեւ աւագ սերունդների բեմադրիչական ուժերը։

Նրանցից էր Բարոյեանը՝ ռուս բեմարուեստի դպրոցն անցած, Մոսկուայի նշանաւոր թատերական գործիչներ Ռուբէն Սիմոնովի եւ Սուրէն Խաչատրեանի հետ ստեղծագործական շփումներ ունեցած մի անձ, որի շնորհիւ, Թաշճեանից յետոյ, ամրապնդուեցին իրապաշտ թատրոնի հիմքերը Թաւրիզում[5]։

Երիտասարդ բեմադրիչներն, իրենց հերթին, համայնքում արդէն ճանաչում գտած արուեստագէտներ էին։

Սամուէլ Խաչիկեանը (1924-2001)՝ Ա/ՀՔ օրաթերթի աշխատակիցը, խոստմնալից հեղինակի յայտ ներկայացնելուց բացի (հեղինակել է «Սառա» եւ «Գորշ Վարագոյրներ» թատերախաղերը), Փասադինայի ամերիկա-իտալական թատերա-Շարժանկարային Ինստիտուտի բեմադրական դասընթացների հեռակայ ուսանող էր՝ գրեթէ միաժամանակ դառնալով նաեւ Թեհրանի «Դիանա Ֆիլմ» ստուդիայի մնայուն բեմադրիչը[6]։

Արամայիս Աղամալեանը (1910-1985) եւ Վահան Աղամալեանը (1889-1976), թատրոնում աշխատելուց բացի, նաեւ փայլուն կրթութիւն ստացած արհեստավարժ նկարիչներ էին։

Ա. Աղամալեանը, 1924-1927ին սովորել է Երեւանի Գեղարուեստա-Տեխնիկական Դպրոցում՝ իբրեւ արուեստագէտ ձեւաւորուելով Մարտիրոս Սարեանի, Գաբրիէլ Գիւրջեանի, Վահրամ Գայֆէճեանի, Սեդրակ Առաքելեանի, Վրթանէս Ախիկեանի հովանու ներքոյ։ Երեւանի, Լենինականի (այժմ Գիւմրի) եւ Թիֆլիսի թատրոններում աշխատելուց յետոյ, 1930ից ուսումը շարունակել է Գերմանիայում, աւարտել Բեռլինի Արուեստի Թատերագիտական Դպրոցը[7]։

Վ. Աղամալեանն իր բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել է Մոսկուայում եւ Պետերբուրգում։ Նա յայտնի էր իբրեւ «հիանալի գծանկար դիմանկարների»[8] վարպետ։ 1921ին գալով Թաւրիզ՝ նա աշխատել է անուանի բեմադրիչ եւ դերասան Թաշճեանի հետ, մասնակցել Վահրամ Փափազեանի իրանեան հիւրախաղերին (1934), եղել Մարութեանի, Միքայէլ եւ Մարգօ Կոստանեանների, Քրիստափոր եւ Ժենիա Մանարների խաղընկերը[9]։

Ռուբէն Աթայեանը, իբրեւ դերասան եւ բեմադրիչ, իր ստեղծագործական ուղին սկսել է Նոր Ջուղայում՝ 1931-1935ին։ ԹԵԱԹում ստանձնելով «Մանկապատանեկան» խմբի պատասխանատու վարիչի պարտականութիւնները՝ նա իրականում սկիզբ դրեց պատանի հանդիսատեսի թատրոնի գործունէութեանը թատերախմբի իսկ ներսում, նոյնպիսի արդիւնաւէտութեամբ մասնակցելով նաեւ խմբի միւս նախաձեռնութիւններին[10]։

Այսպիսով, անցեալ դարի կէսերին, Թեհրանում ուրուագծուեց նոր, ժամանակակից թատրոնի նկարագիրը, որտեղ հիմնական դէմքը, բեմադրիչից բացի, դառնում էր նաեւ բեմանկարիչը։

Ա. եւ Վ. Աղամալեանները, լինելով նկարիչներ, բեմադրականից բացի, միանձնեայ էին լուծում նաեւ ներկայացումների արտաքին կողմին առնչուող

բոլոր խնդիրները՝ շրջանցելով, այսպիսով, բեմադրիչ-բեմանկարիչ համատեղ աշխատանքի բարդ ու պատասխանատու փուլը։

Մնացած դէպքերում, երկու տարբեր արուեստագէտների համատեղ աշխատանքը ԹԵԱԹում վերաճեց ստեղծագործական լիարժէք համագործակցութեան, երբ, բեմանկարիչը, Մոսկուայի Գեղարուեստական թատրոնին (ՄԳԹ) նման, բեմադրիչի կողքին դառնում էր ներկայացման համահեղինակը։

Շարունակելով համեմատութիւնը, ՄԳԹն ընդունելով իրրեւ ձեւօրինակ (մոդէլ), կարելի է ասել, որ ի դէմս սեփական հեղինակի՝ Խաչիկեանի, խաղացանկի հարցը թատերախմբում նոյնպէս լուծուեց մոսկովեան թատրոնի սկզբունքով։ Խաչիկեանի երկու՝ «Սառա» եւ «Գորշ Վարագոյրներ» դրամաները, չեխովեան «Ճայ»ին եւ միւս գործերի պէս, ԹԵԱԹի ստեղծագործական նկարագիրը որոշելուց բացի, հիմք հանդիսացան նաեւ դասական երկերը նորովի մեկնաբանելու համար։

Շարժանկարում միջազգային ճանաչում գտած, «Իրանի Ալֆրէդ Հիչքոք» համարուած Խաչիկեանը, իր գործունէութիւնն, այսպիսով, սկսելով ԹԵԱԹում, նոյնպիսի կարեւորութեան ծառայութիւն մատուցեց եւ հայ թատրոնին։ Արուեստագէտի դրական հակումները դրսեւորուեցին կինոյի ասպարէզում նոյնպէս։ Նրա ֆիլմերն աչքի ընկան դիպուկ երկխօսութիւններով եւ սահուն պարսկերէնով, այն դէպքում, երբ Խաչիկեանի մայրենին հայերէնն է[11]։

Խաչիկեանի «Սառա»յով էլ, 1950ի Յունուարին «Ֆիրդուսի» թատրոնում, կայացաւ ԹԵԱԹի բացումը[12]։ Երկու տարի անց՝ 1952 Մարտի 4ին, բեմադրութեան երկրորդ տարբերակը՝ Ա. Աղամալեանի բեմադրութեամբ, ներկայացուեց արդէն սեփական յարկի տակ՝ Թեհրանի Դաւթեան Ազգային Դպրոցում, թատերասրահի հիմնաւոր վերանորոգումից եւ արդիականացումից յետոյ՝ արձանագրելով նաեւ խմբի «զգալի առաջադիմութիւն»[13] այդ ընթացքում։

Եւ «Սառա»յում, եւ «Գորշ Վարագոյրներ» թատերախաղում, հեղինակին յուզող նոյն թեմայի տարբեր դրսեւորումներն են։ Ժամանակակից հասարակարգը եւ դրա արատաւոր կողմերը, որոնք կարող են ծնել կեղծ պատկերացումներ բարու եւ չարի, բարոյականի եւ ոչ-բարոյականի մասին, հոգեբանական դրամաներ, որոնցում պայքարն ընթանում է ոչ այնքան հակադիր ուժերի միջեւ, որքան՝ մարդու իսկ ներաշխարհում։ Հերոսները՝ դրական թէ բացասական, բոլորն էլ իրական կեանքից են. թմրամոլ հայրը «Գորշ Վարագոյրներ»ում, որը գաղտնի յաջող ամուսնութեամբ, ձգտում է հասնել բարեկեցիկ կեանքի, անբարոյ վարքի տէր Մեհրին, որը, թաքնուելով հիւրանոցի գորշ վարագոյրների ետեւում, ընդունակ է արատաւորելու դժբախտացած Այիշէին եւ վերջապէս, ժամանակի հերոսը՝ մտաւորական Սիրուսը, մի մարդ, որը կարողանում է մերժել իրեն պարտադրուած բարոյական ըմբռնումները[14]։

Դասական թատերագրութիւնից ծանօթ մի իրավիճակ, որն էլ թատերախմբի մէկ այլ բեմադրիչի՝ Վ. Աղամալեանին դրդեց բեմադրելու Շիրվանզադէի Գաղուխ Համարը (1952)։ Հարցադրումները նոյնն են. հօր եւ դստեր հակասութիւնները, հոգեւոր արժէքների եւ նիւթական շահի բախումները՝ իրենց արտացոլումը գտնելով մի կողմից՝ Մարգարիտի եւ Արտաշէս Օթարեանի, միւս կողմից՝ էլիզբարեանների ընտանիքի անդամների վարքագծում։ Տարբեր են միայն ներկայացուող միջավայրն ու ժամանակը։ Այդ տարբերութիւնն էլ ելակէտ դարձաւ բեմադրական լուծումների համար։ Բեմադրիչը, վերարտադ-

digitised by A.R.A.R.@

բելով ԺԹ. դարավերջի հայ բուրժուական միջավայրի հաւաստի եւ ճշդրիտ պատկերը, ընդգծեց, որ հասարակութեան ցաւոտ եւ խոցելի կողմերը հիմնականում մնացել են նոյնը, ստանալով, թերեւս, աւելի սուր դրսեւորումներ:

Իբրեւ Մարգարիտի դերակատար հրաւիրելով խմբի երիտասարդ դերասանուհի Շուլցին, որն ընդամէնը մէկ ամիս առաջ փայլել էր Սառայի դերում, բեմադրիչը, հերոսների արտաքին նմանութեամբ նոյնպէս ընդգծեց տարբեր ժամանակներ ներկայացնող, սակայն հասարակական նոյն դիրքորոշումն ունեցող նրանց ընդհանրութիւնը: Զգայուն խառնուածքի տէր, «յոռի բարքերի անմեղ զոհ»[15] Սառան նոյնքան տպաւորիչ էր, որքան «համակ խիղճ ու ազնուութիւն, հրեշտակատիպ Մարգարիտը»[16]: Շուլցը հաւասարապէս համոզիչ եւ ազդեցիկ լինելով երկու ներկայացումներում՝ դասուեց խմբի խոստմնալից դերասանների շարքին[17]: Սա մի յաջողութիւն էր, որը սկիզբ դրեց ԹԵԱՖ-ը եւ իրանահայ թատրոնն ընդհանրապէս բնութագրող օրինաչափութեան. ամէն մի բեմադրիչական նուաճում, իր հետ բերում էր նաեւ դերասանական յայտնութիւն՝ նկատելի հետք թողնելով համայնքի թատերական կեանքում:

Պատուի Համարից յետոյ, Շիրվանզադէի թատերագրութեանը դիմելու նոյն դրդապատճառներն ունէր նաեւ Բարոյականը, որի բեմադրած Նամուսը ներկայացուեց 1953 Նոյեմբերի 20ին: Շիրվանզադէի այս դրամայի թաւրիզեան բեմադրութեան մէջ ինքը՝ բեմադրիչը, 1930ին խաղալով Սէյրանի դերը, սկիզբ էր դրել իր թատերական գործունէութեանը համայնքում[18]:

Սէյրանի դերն այս անգամ ստանձնեց Սուրէն Բաղդասարեանը (ծն. 1927), որն իր կերպարը ստեղծեց հաւաստի եւ գունեղ արտայայտչամիջոցներով՝ այդպէս էլ գնահատուելով մամուլում. «Նա լաւագոյնս ըմբռնել էր իր կերպարած տիպը,- գրեց Ակրտի Թղթակիցը,- որի զգացումները՝ մաքրամաքուր սիրոյ, խորունկ վշտի, արդար զայրոյթի եւ բոցավառ վրէժխնդրութեան, արտայայտեց ամենայն հարազատութեամբ: Խելագար Սէյրանի իր բնական խաղը քիչ է յաջողւում ոչ միայն հին սիրողներին, այլեւ դերասաններին»[19]:

Նոյնը կարելի է ասել նաեւ Բարխուդարի մասին՝ Վ. Ադամալեանի կատարմամբ: Մի կերպար, որը ժամանակին Թաչճեանի կողմից ստանալով բոլորովին նոր՝ ադամեանական խաղը յիշեցնող մեկնաբանում, հիացրել է Գուրգէն Ջանիբեկեանին[20]:

Նշենք, որ 1950ականներին Շիրվանզադէի գործերը Հայաստանում նոյնպէս հաւասարապէս հետաքրքրեցին եւ կինոյի, եւ թատրոնի գործիչներին: Արտաշէս Հայ-Արտեանը 1956ին Հայֆիլմում բեմադրեց Պատուի Համարը: «Հայ դասական խաղացանկի սոցիալ-հոգեբանական ամենավառ դրամաներից մէկը՝ Ալ. Շիրվանզադէի պիէսը, էկրանին հնչեց նոր ուժով,- գրուեց չարժապատկերի մասին:- Հ. Ներսիսեանի, Ա. Աւետիսեանի եւ միւս վարպետների ստեղծած կերպարները, դաղարելով միայն թատրոնին պատկանելուց, դարձան նաեւ կինեմատոգրաֆի սեփականութիւն»[21]: Մինչդեռ թատրոնը նոյնպէս, չարունակելով բեմադրել Շիրվանզադէի գործերը, գտնում էր դրանք մեկնաբանելու նոր ուղիներ՝ այդ նպատակով հրաւիրելով դերասանական խոստմնալից ուժեր: 1955ին Վարդան Աճէմեանը երիտասարդ ստեղծագործողների ստուգատեսի սահմաններում Սունդուկեանի Անուան Թատրոնում բեմադրեց Նամուսը: Բեմադրիչը նիւթը ներկայացրեց նոյն՝ դասական գործը ժամանակակից տեսանկիւնով մատուցելու սկզբունքով, որը դարձաւ երիտա-

սարդ արուեստագէտների (Վլադիմիր Աբաջեան, Մեսրոպեա Սիմոնեան, Խորեն Աբրահամեան, Արմէն Յոսոփկեան, Յովակ Գալոյեան, Գէորգ Չեփչեան) «ստեղծագործական նուաճում», «թատերական երիտասարդութեան յաջողութիւն»[22]։ Սա թերեւս առաջին ներկայացումներից էր, որն ակնյայտօրէն հաստատեց, որ իրանահայ թատրոնը, ընթանալով խորհրդահայ թատրոնին համաքայլ ուղիով, ունէր նաեւ զարգացման համանման օրինաչափութիւններ, իր զարգացման շրջադարձային փուլերում չփման եզրեր գտնելով յատկապէս Վ. Աճէմեանի դեղագիտական ըմբռնումների հետ։

Այսպիսով, ԹԵԱԹում բեմադրուած ինչպէս արդիական, այնպէս էլ դասական երկերը, հետապնդում էին միեւնոյն նպատակը. ներկայացնել հասարակարգի ճշդրիտ պատկերը։

Կնոջ կերպարը, իբրեւ անհատը հասարակութեան չաղկապող մի օղակ, այս պարագայում առացաւ առաջնային նշանակութիւն՝ դառնալով հիմնական գաղափարակիրն ու կենտրոնական դէմքերից մէկը՝ եւ դասական, եւ ժամանակակից դրամաներում։ ԹԵԱԹում բեմադրուած միւա՝ Իւօ Վոյնովիչի Փոթորիկ, Ժենիա Արիստակեան-Պոլիակինայի Կարապի երգը եւ Մարի-Մադլէն, Իլիա Սուրգուչեւի Աչնանային Ջուրհակներ եւ այլ գործերում, կինը դառնում է կատարուող գործողութիւնների առանցքային դէմք։ Մի դէպքում, նա, ինչպէս Փոթորիկում, լինելով մարդկային ամենաբարձր յատկանիշների մարմնացում, յանուն իր զաւակի պատրաստ է տառապել, ընդունակ ամէն մի զոհողութեան։ Մէկ այլ դէպքում, ինչպէս Աչնանային Ջուրհակներում, ընդհակառակը՝ հերոսուհին, կեանքի քառուղիներում կանգնած մի կին, յանուն սեփական երջանկութեան, ընդունակ է զոհաբերել դստեր ապագան։ Բալզակեան գործեր յիշեցնող իրավիճակներ, որոնք, բեմադրականից բացի, առաջադրում են նաեւ դերասանական խաղի հաւաստի եւ նուրբ դրսեւորումներ։

Համաչնքի անուանի արուեստագիտուհիներից Լ. Աթայեանը, երկու տասնամեակ շարունակ խաղալով ամենաբազմազան դերեր, ԹԵԱԹի բեմադրութիւններում կայացաւ իբրեւ ժամանակակից, իր ուրոյն դիմագիծն ունեցող արուեստագէտ։ Նրա յաջողութիւնը կապւում է 1960 Յունուարի 22ին բեմադրուած Ալեքսանդր Բիտոնի Ռոզ-Մարի պիէսի հետ, որն առանձնացաւ միւսներից՝ դառնալով նշանակալից իրադարձութիւն համաչնքի թատերական կեանքում։ Անգլիական այս դրաման յայտնի դիմանկարիչ Ջերալդի եւ նոյնքան յայտնի արուեստագէտ Ջէյնի՝ զգայուն եւ ազնիւ անձնաւորութիւնների սիրոյ պատմութիւնն է։ Գործողութիւններից գրեթէ զուրկ եւ դերասաններից մեծ համութիւն պահանջող մի թատերդութիւն, որը ներկայացնում է զուտ հոգեբանական անցումներից, հերոսների բարդ փոխյարաբերութիւնները ներկայացնող իրավիճակներից կազմուած մի չղթայ։ Աթայեանը, դիմելով նուագազոյն արտայայտչամիջոցների, այս բեմադրութեան մէջ հասաւ ողբերգականին յարող ներգործութեան. «Լռութեան մէջ իսկ գեղարուեստական մեծ թռիչքներով նա կարողացաւ ներկայացնել»[23] իր կերպարը։

Իր սիրոյ մէջ մերժուած եւ չարաղէտ մի դիպուածից կուրացած նկարչի կերպարը հոգեմաս եւ հասկանալի էր մէկ այլ նկարչի՝ Ջերալդի դերակատար Յարութիւն Մինասեանին (ծն. 1924)։ Աւելին, սեփական ապրումները, նոյնիսկ երաժշտութիւնից առացած տպաւորութիւնը կտաւի վրայ վերարտադրելու խնդիրը նա արդէն իսկ լուծել էր իբրեւ նկարիչ՝ հասնելով այս ուղղութեամբ

ապաւորիչ արդիւնքների։ Դոկտոր Մոսթաֆաւիի բնութագրմամբ՝ «երազների նկարիչը», որը գեղանկարչութեան ասպարէզում փորձում էր վերարտադրել մարդու ներաշխարհը՝ «հոգեկան ապրումի մի բրքիռ»[24], նոյնպիսի յաջողութեամբ կարողացաւ ներկայացնել նաեւ բարդ ու հարուստ ներաշխարհ ունեցող իր հերոսին։

Արդիւնքում ստացուեց մի ներկայացում, որը որպէս բեմադրիչ Ռ. Աթայեանի, նկարիչ եւ գլխաւոր դերակատար Ց. Մինասեանի եւ գլխաւոր դերակատարուհի Լ. Աթայեանի միասնական ստեղծագործական ձեռքբերում, դասուեց ԹԵԱԹի կարեւոր նուաճումների շարքը։ «Առաջին անգամն է,- գրեց Ա. Հէքը,- որ Թեհրանում խաղացւում է մի պիէսա, երբ հանդիսականները լուռ, առանց որեւէ շարժումի հետեւում էին խաղին լարուած ուշադրութեամբ, խաղի ամբողջ ընթացքին։ [...] Արուեստագէտ պրն. Մինասեանը, կոյրի իր դերում գերազանցեց ինքն իրեն, նա ամբողջապէս ապրում էր այդ վիճակը։ [...] Եղաւ մի րոպէ, երբ սրահի հասարակութիւնը դադարել էր շնչելուց։ Եթէ այդ րոպէին մէկը սպասարան մտնէր դուրսից, չպիտի կռահէր, թէ հասարակութիւն կայ սրահում, նա պիտի տեսնէր միայն բեմը եւ այնտեղ երկու դերակատարներ՝ ամբողջապէս ծուլուած իրենց դերերին»[25]։

Լինելով նաեւ ներկայացման բեմանկարիչը՝ Մինասեանը, խորապէս ուսումնասիրելով տրուած ժամանակաշրջանը, հերոսների բարքերն ու կենցաղը, բեմադրութեան արտաքին նկարագիրը կազմակերպեց իրականին հասնող ճշմարտացիութեամբ՝ ստեղծելով մի մթնոլորտ, որը նոյնպէս կը տրամադրէր անգլիական ազնուականութեան շրջանում ընթացող իրավիճակի ընկալմանը։

Այսպիսով, թատերախմբի ծրագրի հիմնադրոյթը կարելի էր համարել իրականացած, երբ արդիականը հաստատուում էր օրուայ չափանիշներով, ինչպէս հայ, այնպէս էլ օտարազգի հեղինակների ժամանակակից եւ դասական գործերի բեմադրութիւններով։ Այսուհանդերձ, առաւելութիւնը տալով ազգային թատերագրութեանը՝ «օտարի բարքերը» ներկայացնող Դոն Ժուան, Երկաթէ Մարդ, Մամսոն Եւ Դալիլա, Շերլոկ Հոլմս եւ այլ թատերախաղերի փոխարէն, ի պատասխան 30-40ականների մամուլի հարցադրումների[26], հիմնականում բեմադրուեցին հայ դասականների գործեր։

*

Հայ թատերագրութեան հաստատումով, ազգայինը հաստատուեց նաեւ ծանօթ եւ ընդունուած բեմադրութիւնների վերականգնման ուղիով։ Այս առումով, եթէ Մառան ճանապարհ հարթեց հոգեբանական եւ իրապաշտական դրամաների բեմադրութիւնների համար, ապա Յովհաննէս Թումանեանի «Գիքոր»ի բեմականացումը սկիզբ դրեց աւանդական բեմադրութիւնների վերականգնմանն ու նորովի մեկնաբանմանը՝ ստեղծագործական յայտնութիւնների տեսակէտից կազմելով ոչ-պակաս կարեւոր եւ հետաքրքիր մի բնագաւառ թատերախմբի ընդհանուր աշխատանքի մէջ։

«Գիքոր»ի առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել 1935 Մարտի 1ին, Թաւրիզում՝ ԹԵԱԹի հիմնադիր-բեմադրիչ Մ. Յովհաննիսեանի, իսկ երկրորդը՝ 1954 Մայիսի 2ին, Թեհրանում՝ Վ. Ադամալեանի բեմադրութեամբ, երկուսն էլ՝ համայնքի անուանի բանաստեր Հայկ Ածէմեանի[27] բեմականացմամբ։ Ածէմեանի չնորհիւ բեմադրութիւնները հարստացան տեղին յաւելումներով՝ գեղեցիկ տեսարաններով թիֆլիսի կինոտոյական կեանքից, պարային հատուածներով ու

երգերով, ինչպէս նաեւ լրացուցիչ կերպարներով։ Երկու ներկայացումներն էլ բազմամարդ էին՝ 30-40 հոգու մասնակցութեամբ։ Ծովհաննիսեանը բեմադրութիւնն իրականացրեց բացարձակապէս Թաւրիզի «Հայկազեան-Թամարեան» դպրոցի աշակերտների ուժերով, միակ մեծահասակ դերասան ունենալով՝ Համբոյի դերով՝ Արմենակ Ահարոնեանին։ Բեմադրութիւնները լուծուեցին համանման կերպով՝ իրրեւ հիմք ընդունելով քաղաքի եւ գիւղի հակադրութեան սկզբունքը, այն տարբերութեամբ, որ Վ. Ադամալեանինը, արհեստավարժ տեսակէտից, ունեցաւ աւելի կատարեալ բեմանկարչական լուծումներ՝ ներդրաւելով նաեւ համայնքի լաւագոյն դերասանական ուժերին։ Ինքը՝ բեմադրիչը, տպաւորիչ էր Տանուտէր Ոսկանի եւ Թամադայի զոյգ դերերում, Բաղդասարեանը՝ գիւղական ուսուցիչ Թաթուլի եւ կինոյ Շահնազարի, Արզումանեանը՝ կինոյ Պեպոյի, Ստեփանեանը՝ Շաքրոյի, Լ. Աթայեանը՝ Դեդիի, Կ. Սիմոնեանը՝ Նատոյի եւ Գ. Ղարաբէկեանը՝ Բազազ Արտեմի դերերում։

Երկու բեմադրութիւններն էլ յուզիչ էին, անգամ ցնցող։ Ծովհաննիսեանի «Գիքոր»ի՝ «թաւրիզահայ թատերական կեանքում նմանը չունեցող»[28] բեմադրութեան մասին յիշում էին տասնամեակներ անց՝ գնահատելով այն իրրեւ նշանակալից իրադարձութիւն բեմարուեստի ընդհանուր համակարգում։

Եւ, ինչպէս ամէն մի բեմադրական նուաճում, այս ներկայացումները նոյնպէս ունեցան իրենց դերասանական յայտնութիւնները։

«Գիքոր»ի թաւրիզեան բեմադրութեան յայտագրում է, որ առաջին անգամ նշուեց Զարեհ Տէր-Կարապետեանի (1921-1996) անունը։ Ինքնատիպ եւ օժտուած մի արուեստագէտ, որը, հայրենադարձուելուց յետոյ, երկար տարիներ աշխատելով Երեւանի Պատանի Հանդիսատեսի Թատրոնում՝ կրթեց եւ դաստիարակեց մանուկների մի քանի սերունդ։ Մեծահասակ հանդիսատեսը նրան յիշում է նաեւ հեռուստաթատրոնից, թատերագէտ Վարսիկ Գրիգորեանի բնորոշմամբ՝ «երաւեղի երկուշաբթիների» ժամանակներից, երբ, Տէր-Կարապետեանը դիտողին գերում էր յատկապէս հայ դասականների գործերի բեմադրութիւններում կերտած իր դերերով։

«Գիքոր»ի միւս յայտնութիւնը եղաւ Հ. Արմանը՝ Արամայիս Ծովսէփեանը (1921-1980), բազագ Արտեմի դերակատարն առաջին եւ Համբոյինը՝ երկրորդ բեմադրութիւնում։ Ռեժիսորական արուեստի զարգացման խորքին այս օրինակով երեւում է առաջընթացը նաեւ դերասանական արուեստում։ Առաջին ներկայացման սկզնակ, բայց հետանկարային արուեստագէտը երկրորդում հանդէս եկաւ իրրեւ կազմաւորուած եւ փորձուած արուեստագէտ։ «Մահամերձ Գիքորի սնարի մօտ մենք տեսանք ոչ թէ երիտասարդ սիրող Հ. Արմանին,- գրում է *Ազիքը*,- այլ դժբախտ եւ որդեկորոյս հօր տիպը շատ բնական կերպով եւ յուզականօրէն կերպարող բեմական մի ուժի»[29]։

Մի քանի տարի անց Արմանը դարձաւ ոչ միայն հայ համայնքի, այլեւ Իրանի փնտուուած դերասաններից մէկն ինչպէս թատրոնում, այնպէս էլ չարժանկարում։ Նկարահանուելով Ս. Խաչիկեանի, Ա. Ադամալեանի, Արբի Ծովհաննիսեանի եւ իրանցի բեմադրիչների ֆիլմերում, կերտելով ամենաբազմազան՝ յանցաւոր աշխարհից սկսած մինչեւ խոնարհ դասի մարդկանց դերեր, նա դարձաւ երկրի առաջին մեծութեան կինօաստղերից մէկը, Սպահանի եւ Թեհրանի փառատօների մշտական մասնակիցն ու դափնեկիրը, որի «անունը միայն, կշիռ ու արժէք»[30] էր տալիս ցուցադրուող ժապաւէններին։

digitised by A.R.A.R.@

«Գիքոր»ի օրինակով հանելով յաջողութեան, վերականգնում եւ բեմադրում էին նաեւ պատմական ողբերգութիւններ՝ կիրառելով սկզբունքօրէն նոր մօտեցումներ։ Հայրենասիրական ոգով առգորուած, սակայն բեմադրական առումով խիստ խոցելի ներկայացումների փոխարէն ասպարէզ եկան ժամանակակից «կոստիւմային» բեմադրութիւններ՝ կոթողային բեմազարդարանքներով, չքեղ զգեստաւորմամբ եւ զանգուածային տեսարաններով։

1954 Ապրիլի 25ին կայացած Ա. Աղամալեանի մեծածաւալ «Գէորգ Մարզպետունի» ներկայացումը (բեմականացում՝ Աչոտ Քաջուրեանի), իր տեսակի մէջ լինելով յայտնութիւն, հիմնովին փոխեց նաեւ հանդիսատեսի վերաբերմունքն այս կարգի գործերի նկատմամբ։ Ա. Աղամալեանը, հեղինակային իր բեմադրութեան մէջ, ժամանակաշրջանը վերականգնելուց բացի, ստեղծեց նաեւ Մուրացանի վէպում նկարագրուած պատմական իրադարձութիւններին համապատասխան մթնոլորտ. Դուինի բերդը, Գառնոյ ամրոցը, Տրդատայ հովանոցը եւ Սեւանայ կղզին, որոնք Աչոտ Երկաթի՝ Բագրատունեաց արքայական տան թագաւորներից մէկի ժամանակները վերականգնելուց բացի, կոչուած էին նաեւ ընդգծելու կատարուող իրադարձութիւնների կարեւորութիւնը։ Զանգուածային տեսարանների չուրջ 70 մասնակիցներն ունէին նոյն առաքելութիւնը։ Հերոսների զգեստաւորումը, ստանալով առաջնային նշանակութիւն, կատարուեց յատուկ ուշադրութեամբ՝ Անուշաւան Գրիգորեանի ձեւաւորմամբ։ «Թեհրանահայ բեմական կեանքում ոչ մէկ ներկայացման համար այսքան ճիգ եւ ջանք չի թափուել բեմայարդարման եւ զգեստաւորման ուղղութեամբ,- գրեց *Ալիքը*՝ աւելացնելով, որ պատմական ողբերգութիւններից երես թեքած հանդիսատեսը,- ծարաւի է նման ներկայացումների»[31]։

Այսպիսով, անցեալ դարի 50-60ականներին, ԹԵԱԹՐՕՆ, հիմնականում, կարողացաւ յաջողութեամբ լուծել համայնքի թատրոնում կուտակուած խնդիրները։ Բեմական կեանքը վերականգնելուց բացի, հաստատուեց ստեղծագործական մի նոր համակարգ՝ հնից եւ աւանդականից պահպանելով եւ վերանայելով արժէքաւորն ու օգտակարը։ Ստեղծուեց բարենպաստ մի կացութիւն, յետագայ՝ ամերիկեան արդիական թատրոնից եկող նորամուծութիւնների համար, որոնք, խմորուելով թատերախմբի ներսում, իրենց արտայայտութիւնը գտան «Արմէն» թատերախմբի ստեղծումով՝ Շահէն Սարգսեանի, Արբի Ծովհաննիսեանի, յետագայում նաեւ՝ Ա. Աղամալեանի բեմադրութիւններում։

Թեհրանում են գործել նաեւ այլ գաղթօճախների մի շարք որոշ դերասաններ եւ բեմադրիչներ։ Այդ թւում՝ նաեւ լիբանանահայ Օննիկ Գանթարճեանը, որը համախոհ-արուեստագէտների աջակցութեամբ, 1976ին, Հայ Մշակութային «Արարատ» կազմակերպութեան համագործակցութեամբ, տեղի բեմական ուժերից կազմեց ՊԱԺԹ՝ «Պարոնեան Ազգային Ժողովրդական Թատերախումբ»ը[32]։ Խմբի առաջին իսկ՝ «Հայկական Հարսանիք» (1977) ներկայացումը՝ Արամաշոտ Պապայեանի «Աչխարհն, Այո՛, Շուռ է Եկել» կատակերգութեան աճէմեանական բեմադրութեան վերափոխուած տարբերակը, մեծ արձագանգ գտաւ համայնքի մշակութային կեանքում։ Սա, բեմադրական առումով, բոլորովին նոր խօսք էր տեղի թատերական կեանքում, Գանթարճեանի արուեստակիցների շրջանում առիթ տալով ազնիւ մրցակցութեան, իսկ մամուլում՝ բանավէճի եւ տարակարծիք հրապարակումների։ «Հայկական Հարսանիք»ի ներկայացումից յետոյ կատարուեց նոյնը, ինչը եղաւ 60ական-

ներին՝ Երեւանում, երբ, մէկը միւսին հետեւող աճէմեանական փայլուն բեմադրութիւնների համար տոմս ճարելը դիւրին խնդիր չէր[33]։ Թեհրանում, նրա անի բեմադրած ներկայացումը նոյնպէս դարձաւ հանուրի ուշադրութեան առարկան. տոմսերը սպառուեցին անմիջապէս։ «Հայկական Հարսանիք»ի մասին խօսում էին ամէնուրեք՝ տանը, թէ դրսում, հիւսւում էին կատակներ, տպագրւում հումորեսկներ։ Ժողովրդի խնդրանքով, ներկայացումը կրկնուեց մի քանի անգամ։ Նկատելի իրադարձութիւն լինելուց բացի, «Հայկական Հարսանիք»ն ուղիներ հարթեց նաեւ հայ բեմարուեստի տարբեր հատուածների յետագայ մերձեցման համար՝ մէկ անգամ եւս հաստատելով, որ Աճէմեանը, նաեւ միջնորդուած կերպով, մասնակից էր համայնքի թատերական կեանքին։

*

Սփիւռքն ապրում է իր օրինաչափութիւններով, որոնց հիմքում ընկած են Հայ Դատի եւ Ապրիլեան Եղեռնի գիտակցութիւնն ու յիշողութիւնը։ Համապատասխանաբար 1965ին եւ 1975ին նչուեցին Մեծ Եղեռնի յիսնամեակն ու 60րդ տարելիցը։ Զկար մի հայագաղութ, որտեղ ապրիլեան զոհերի ոգեկոչումը չվերածուէր բազմամարդ ցոյցի։ Հայ ժողովրդի ողբերգութիւնը, որը նրա բնակրները ցրեց աշխարհով մէկ, տասնամեակներ անց, հաւաքական ոյժ առացաւ։ Հասարակական կեանքում տիրողը վերապրումի ոգին էր, որն իր արտայայտութիւնը գտաւ նաեւ արուեստի գործերում։ Սա արդէն ոչ թէ պարտուած, այլ պայքարի պատրաստ ժողովրդի կամքի արտայայտութիւնն էր։ Բոլորովին նոր տրամադրութիւններ էին համակել հայութեանը։ «Սփիւռքը այդ տարիներուն,- մի առիթով գրեց Վահէ-Վահեանը,- չգոցուած վէրք էր տակաւին, չպաղած գայրոյթ, չյագեցած ոխ»[33]։ Այս տրամադրութիւններն էլ, երաժշտութեան, գրականութեան եւ արուեստի միւս ասպարէզներից բացի, արտացոլուեցին նաեւ կինոյում։

Խաչիկեանը, նախընտրելով ֆիլմ-սարսափի ժանրը, իր դիտքորոշումը բացատրում էր ո՛չ իբրեւ ստեղծագործական նախասիրութիւն, այլ՝ աշխարհընկալման դրսեւորում, ի վերջոյ, սեփական ժողովրդի ճակատագիրը ներկայացնելու մի ճանապարհ։ Հարցազրոյցներից մէկում Խաչիկեանն ասում է. «Իմ հայրն Առաջին աշխարհամարտի հայկական ջարդերի վերապրողներից էր, որից եւ մանկուց լսել եմ կոտորածներին վերաբերող բազմաթիւ դրուագներ, արիւնաշաղախ մարդկանց շատ պատմութիւններ եւ իմ մէջ ցանկութիւն է առաջացել, ընդհանրապէս, ցոյց տալ մարդ արարածի գազանութիւնները՝ մարդու հանդէպ...»[34]։

Նոյն տրամադրութիւններն ունէր մէկ այլ բեմադրիչ՝ Ա. Աղամալեանը, որը 1957ից թողնելով թատրոնը, աշխատում էր կինոյում՝ դառնալով Իրանի չարժանկարի նչանաւոր դէմքերից մէկը։ Ապրելով օտար երկրում, Աղամալեանը, ինչպէս եւ Սփիւռքի բազմաթիւ այլ արուեստագէտներ, մնաց խորապէս ազգային՝ կարողանալով մէկ այլ ժողովրդի արուեստի միջոցով էլ արտայայտել սեփականին յուզող շատ հարցեր։

Նկարահանելով չուրջ տասը խաղարկային՝ «Մեր Թաղի Տղաները», «Մարդիկ», «Թափառաշրջիկ Աղջիկը», «Փեսայ Որոնողներ» եւ այլ չարժապատկերներ, Ա. Աղամալեանն ստեղծեց նաեւ Իրանի Ֆարս նահանգի գիւղացիների ինքնատիպ կեանքը եւ նրանց քաջարի պայքարը ներկայացնող «Գոլ Աղա» ժապաւէնը, որը պաստառ բարձրացաւ 1968 Յունուարի 31ին։ Իրանեան պատ-

digitised by A.R.A.R.@

մութեան այս դրուագն, իրականում, իր իսկ ժողովրդի անցեալը վերարտադրելու մի փորձ էր։ Ուշագրաւ է, որ մէկ այլ հայ արուեստագէտ՝ Արբի Յովհաննիսեանը, հասկանալով բեմադրիչի բուն նպատակը, գրում է. «Նիւթը իրաւեան է, այո՛։ Սակայն ամբողջ աշխարհայեացքը, ամբողջ ճաշակն ու շեշտադրումը հայկական է։ Առարկայօրէն դիտուած ու ընկարուած ամէն մի տեսարանում, կարող ես կարդալ ղեկավարի նպատակները։

Գեղջուկների, հալածանքի ու տեղահանութեան հատուածները, պայքարներն եւ այլն՝ իրենց շեշտով ու գոյութեամբ, բաւական չե՞ն յիշեցնելու, որ «հայկականութեան» փորձեր է կատարուել...

Անուղղակի ձեւով չե՞ն պատկերում որոշ ազգային իրողութիւններ...»[36]։

Անդրադառնալով ֆիլմի գունային լուծումներին՝ Ա. Յովհաննիսեանը գրում է. «Գեղեցիկ ու հետաքրքիր է գոյների դասաւորումները, որ չափազանց արեւելեան է։ Ընդհանուր առմամբ՝ գոյների համադրումը, «Սարեամային» է։ Համադրուած են այնպիսի գոյներ, որոնք պիտի մտածես, երբեք միասին գեղեցիկ չեն լինի։ Ստացուածը, սակայն, ճիշտ հակառակն է. արդիւնքը՝ ճաշակաւոր է»[37]։

Արուեստագէտն, ի վերջոյ, յանգում է բազմանշանակ մի հարցի, որին հետեւում է նոյնքան բազմանշանակ մի պատասխան. «Երբ ֆիլմն աւարտում է, ակամայից մտածում ես...

«Այս ֆիլմը իրաւեա՞ն է»։

Պատասխանը հակասական է»[37]։

Արբի Յովհաննիսեանը, կռահելով «հայկականութեան» փորձը կինոյում, իրականում կռահեց նաեւ Ա. Աղամալեանի վերադարձը դէպի թատրոն։ Մի քայլ, որն Աղամալեանի համար պայմանաւորուեց ոչ միայն իրեն յուզող հարցերն ազգային արուեստի լեզուով արտայայտելու մտահոգութեամբ, այլեւ հայրենի թատերական կեանքում կատարուող իրադարձութիւններով։

1960ականների Հայաստանի բեմարուեստում, երբ ազգային արժէքները յաճախ փոխարինւում էին ապազգային գաղափարներով, նոյնպէս գտնուեցին ուղիներ՝ ժողովրդի ընդերքում հասունացող տրամադրութիւնները արտայայտելու համար։ Դրա վառ ապացոյց է Սարոյեանի առաջարկով, Վ. Աճէմեանի «Իմ Սիրտը Լեռներում է» քնարական դրամայի բեմադրութիւնը 1961ին[38]։

Պիէսը ներկայացնում է Քալիֆորնիայում ապաստան գտած հայ ընտանիքի պատմութիւնը։ Ռոբերտ Բըրնսի յայտնի բանաստեղծութեան առաջին տողն ընդունելով որպէս վերնագիր՝ Սարոյեանը գտաւ հայ ժողովրդի ուղեկիցը դարձած մտքի մի նոր արտայայտութիւն. «մարդ ուր էլ գտնուելիս լինի՝ նրա սիրտը մշտապէս մնում է հայրենիքում»[39]։ Միտք, որը Վ. Աճէմեանի բեմադրութեան մէջ հաստատուեց իբրեւ լէյտմոտիւ հնչած երգի խօսքերով՝ «Կռունկ ջան, կռունկ ջան, գարուն է...»։ Ներկայացումն էլ, իբրեւ «տխուր ու մելամաղձոտ» մի երգ, խաղացուեց մէկ արարով՝ առանց ընդմիջման՝ պատմելով «վաւ ու բարի մարդկանց մասին, որոնք չեն կարողանում գտնել իրենց կոչումն աշխարհում»[40]։

Պատահական չէ, որ հայութեանը համակած այս միտքը, իր առաջին նշանակալից բեմական արտայայտութիւնն ստացաւ Սարոյեանի եւ Վ. Աճէմեանի շնորհիւ։

Գաբրիէլ Սունդուկեանի Անուան Թատրոնի կեանքում, «Իմ Սիրտը Լեռներում է» ներկայացումը գնահատուեց իբրեւ «խոշոր նուաճում»[41], ազդարարելով նաեւ «զարգացման նոր փուլ»[42] խորհրդահայ բեմարուեստում։

Զարմանալի օրինաչափութեամբ, Սարոյեանի թատերախաղի ներկայացումն Իրանում՝ Ա. Ադամալեանի բեմադրութեամբ, նոյնպիսի յաջողութիւն արձանագրելուց բացի, ազդակ հանդիսացաւ նաեւ իրանահայ բեմարուեստի վերընթաց զարգացման համար։

1970ականներին Ա. Ադամալեանը վերադարձաւ Թատրոն՝ թելադրուած նաեւ այստեղ կուտակուած լուրջ խնդիրների լուծման անհրաժեշտութեամբ։ ԹԵԱԹի հանդէպ յառաջացած ոգեւորութիւնն աստիճանաբար մարելով, բացասաբար անդրադարձաւ նաեւ խմբի աշխատանքին, որն արդէն կանգնած էր լուծարման վտանգի առաջ։ Համայնքի թատերական կեանքում հասունանում էր մի նոր ճգնաժամ։

Հայ Մշակութային «Արարատ» կազմակերպութեան կենտրոնական Վարչութեան հրաւէրով, Ա. Ադամալեանը, Մ. Յովհաննիսեանին նման, համախմբելով տեղի լաւագոյն՝ «հին ու նոր» ուժերը, կազմեց մի նոր թատերախումբ։ Առաջին ներկայացման համար էլ ընտրուեց Սարոյեանի «Իմ Սիրտը Լեռներում է» թատերախաղը[43]։

Աճէմեանական բեմադրութիւնից չուրջ մէկուկէս տասնամեակ անց, 1974 Ապրիլի 4ին, ՀՄԱ կազմակերպութեան Թատերախմբի ներկայացումով էլ «գրեթէ ամբութեան մատնուած» համայնքի բեմական կեանքը վերադարձաւ իր նախկին հունին։ «Ուշացած գարունը Թեհրանում,- գրեց թատերական գործիչ Անդրանիկ Սարեանը,- բերեց իր հետ նաեւ թատերական զարթօնք եւ վերածնութեան բարի ու դրական յոյսեր»[44]։ Թատերական զարթօնքն անմիջականօրէն պայմանաւորելով հայրենիքից՝ արեւելքից եկող նոր գաղափարներով, Սարեանն աւելացնում է. «Քարեբախտաբար հասաւ ժամանակը, երբ եկանք համոզուելու, որ իրօք *կարող է* լոյսը ծագել արեւելքից»[45]։

Նման արդիւնքի Ա. Ադամալեանը հասաւ՝ չենուելով ոչ միայն սեփական փորձի, դերասանական հարուստ ներուժի, այլեւ «Արարատ»ի թատերաշարհի տեխնիկական լայն հնարաւորութիւնների վրայ։

Թատերախաղի վերջում Բէն Ալեքսանդրի ընտանիքն ստիպուած է լինում նորից բռնել թափառումի ճանապարհը։ «Բեմը պտտւում է, եւ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս Ջոնին, նրա հայրը եւ տատը լքում են արդէն ընտելացած վայրերը։ Վեր բարձրացրած տախտակամածով, որը ներկայացնում է հրապարակ, նրանք քայլում են դանդաղ, կարծես թէ սարն են բարձրանում..»[46]։

Երեւանեան բեմադրութեան այս նկարագրութիւնը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ «Արարատ»ի չարժական բեմն Ա. Ադամալեանին նոյնպէս հնարաւորութիւն կ՚ընձեռէր բեմադրական նման լուծումների համար։ Բեմի չնորհիւ կառուցուեցին նաեւ բոլոր կողմերից դիտուող, միաձոյլ բեմազարդարանքները՝ ներկայացման ոգուն համապատասխան՝ պարզ ու տպաւորիչ։ Բէն Ալեքսանդրի հիւղակը՝ ամերիկեան փոքրիկ մի չինութիւն, ստեղծում էր նաեւ ժամանակաւոր եւ ոչ-յուսալի կացարանի տպաւորութիւն։

«Իմ Սիրտը Լեռներում է» թատերախաղի բեմադրութեամբ իրանահայ թատրոնում ոչ միայն յաղթահարուեց եւս մի ճգնաժամ, այլեւ, կորցրածը վերականգնելով, ՀՄԱ կազմակերպութեան Թատերախումբը կանգնեց Սիփուռքի

digitised by A.R.A.R.@

լաւագոյն խմբերի կողքին։ Ներկայացման առիթով Սարեանն իր նոյն յօդուածում գրեց. «Հպարտութեամբ կարող ենք ասել, որ շնորհիւ վաստակաւոր արուեստագէտ Արամայիս Աղամալեանի ձեռներէցութեան եւ «Արարատ» կազմակերպութեան Թատերախումբի, մենք եւս կանգնած եղանք առաջին գծի վրայ։ Որ՝ շնորհիւ այս գերազանցապէս յաջող ներկայացման, մենք շարք մտանք սփիւռքահայ առաջնակարգ խմբերի շարքում»[47]։

Բեմադրական առումով լինելով եւս մի նուաճում, աւելին՝ իւրօրինակ հանրագումար, որին իրանահայ թատրոնը յանգեց շուրջ վեց տասնամեակ տեւող իր պատմութեան ընթացքում, «Իմ Սիրտը Լեռներում է» ներկայացումն իր հետ բերեց նաեւ դերասանական կարեւոր յայտնութիւն։ Դա Սաթրիննա Գրիգորեանն էր (1956-1986)՝ պատանի Ջոնիի դերակատարը։ Կերպար, որը գլխաւոր հերոսի՝ Ջասպէր Մըք Գրեգորի հետ կազմելով մի ամբողջութիւն, դառնում է կեանքի անընդհատութեան եւ ներդաշնակութեան խորհրդանիշ։ Մի կողմից՝ իր ճանապարհն անցած եւ շեքսպիրեան դերերով իմաստնացած Մըք Գրեգորը, իսկ միւս կողմից՝ այդ նոյն ճանապարհի չէմին կանգնած Ջոնին։ Երկուսն էլ հաւասարապէս անզօր ու անօգնական՝ չեն հասկանում եւ չեն կարողանում համակերպուել աշխարհի անարդարութիւններին ու անկատարութեանը։

Հայաստանցի հանդիսատեսը յիշում է Ջոնի-Վարդուհի Վարդերեսեանի «եզրափակիչ, կրքոտ ու դառնութեամբ լի խօսքերը. «Դու գիտես, պապա, ես ոչ մէկին չեմ մեղադրում, բայց ինչ-որ տեղ մի բան սխալ է»[48]։

Ս. Գրիգորեանի Ջոնին, թերեւս, աւելի խոհուն է ու մտածկոտ, «չի մեղադրում», սակայն նրա խելացի եւ խիստ հայեացքը լի է մեղադրանքով՝ շեշտելով, որ աշխարհի դառնութիւնները արդէն ճաշակած պատանին, փորձում է նաեւ գտնել դրանց բացատրութիւնը։ Աւելին, Համլէտ Քարամեանի Մըք Գրեգորի նկատմամբ ունենալով որոշակի առաւելութիւն, Ս. Գրիգորեանի Ջոնին դարձաւ ներկայացման «տիրակալ դէմքը», ըստ Սարեանի՝ մեծագոյն, «այլեւ շնորհաշատ դերակատարը սոյն ողբերգութեան»[49]։

Անուանի գեղանկարիչ Մարկոս Գրիգորեանի Հռոմում ծնուած իրօք շնորհաշատ դուստրը կարող էր շարունակել փայլուն սկիզբ ունեցող եւ նոյնքան փայլուն ապագայ խոստացող դերասանական իր ուղին։ Սակայն, արուեստագիտուհուն տրուած կեանքի ժամանակը չափազանց կարճ էր՝ 29 տարի։ Եւ այդ ընդհատուած կեանքի ընթացքում անգամ Ս. Գրիգորեանը հասցրեց անջնջելի հետք թողնել իրանահայ թատերական կեանքում։ «Բեմի վրայ նա բացարձակ մագնիսական ոյժ»[50] *ունէր եւ զարմացնում էր իր ունակութիւնների բազմազանութեամբ։ Աւարտելով Եւրոպայի լաւագոյն թատերական հաստատութիւններից մէկը՝ Լոնդոնի Գիլդհոլ Երաժշտական Եւ Դրամատիկական Դպրոցը, Ս. Գրիգորեանը հիմնականում խաղացել է ամերիկեան դրամատուրգների գործերի բեմադրութիւններում, իսկ Եւրիպիդէսի «Մեդէա»յում, ի յայտ բերեց* «ողբերգակ դերասանուհու անվիճելի տաղանդ»[51]։

Եթէ Սարոյեանն «Իմ Սիրտը Լեռներում է» թատերախաղով ներկայացնում է ժողովրդի վիճակը բռնագաղթից անմիջապէս յետոյ, ապա մէկ այլ հերթնակ՝ Մուշեղ Իշխանը, իր երկերում արտայայտում է այն միտքը, որ եղեռնը վերապրելուց յետոյ անգամ, հայ ժողովուրդը դեռեւս կանգնած է բարդ ու կարեւոր խնդիրներ լուծելու անհրաժեշտութեան առջեւ։

digitised by A.R.A.R.@

Տրոհուած հայրենիքի չլուծուած խնդիրները, «սփիւռքահայութեան գոյատեւման տագնապը»[54] անցած արհաւիրքից սթափուելուց յետոյ, դարձան 1970ականների թատրոնի կենտրոնական թեմաներից մէկը։ Աղամալեանը, որպէս արդէն արծարծուած նիւթի չարունակութիւն, «Իմ Սիրտը Լեռներում է» դրամայից յետոյ, բեմադրեց Մ. Իշխանի «Մեռնիլը Որքա՜ն Դժուար է» թատերախաղը։ Այս դրամայի հիմքում դարձեալ հայի ճակատագիրն է, նրա տունը եւ տունդարձի ճանապարհը, որը, ուրիշի երկրում հաստատուելուց յետոյ անգամ, պէտք է մտածի «իր գոյամարտի, ի՛ր վիճակի մասին»[55]։
Ներկայացումը տեղի ունեցաւ 1975 Մայիսի 17ին՝ Մեծ Եղեռնի 60րդ տարելիցին, նշանաւորելով նաեւ Աղամալեանի 40ամեայ ստեղծագործական ուղին։

Տասնամեակներ անց «Մեռնիլը Որքա՜ն Դժուար է» ներկայացումը Հայաստանում ծագած արցախեան պահանջատիրական շարժման հետ միասին, տարածուեց նաեւ հայրենիքում։ 1989 Մայիսի 27ին, Երեւանի նորաստեղծ՝ «Նորք» երիտասարդական Թատրոն-Ստուդիան, ներկայացրեց դրողի «Կիլիկիոյ Արքան» պատմական դրաման՝ Արտաշէս Յովհաննիսեանի բեմադրութեամբ։ Ներկայացում, որն այդ օրերի հասարակական տրամադրութիւններն արտայայտելուց բացի, «Նորք»ը բնութագրեց իբրեւ ազգային նկարագիր ունեցող եւ հեռանկարային մշակութային օջախ։

Խիստ արդիական հնչեղութիւն ստացած այս դրաման բեմադրիչը բեմադրեց ժամանակակից, արդիական ոճով։ Ներկայացմանն ամբողջութեամբ հաղորդելով գուսպ եւ հակիրճ նկարագիր, Աղամալեանը, իբրեւ բեմանկարիչ, ոչ միայն հեռացաւ, այլ նոյնիսկ հակադրուեց հեղինակային նշումներին։ Երկնային թագաւորութեան գեղատեսիլ դղեակի, սաղարթախիտ ծառաստանի, դրախտի երկփեղկանի դարպասի, կապտաւուն եւ երազային լոյսի[56] փոխարէն՝ դէպի սովորական դուռը տանող սպիտակ մի արահետ՝ մուգ, սեւին տուող խորքին։ Հերոսների զգեստաւորումը նոյնպէս պարզ է ու ժամանակակից, եւ, հակադրուելով բեմի սեւ խորքին՝ հիմնականում սպիտակ։ Հակադրութեան հասցուած գոյների բախում, որը չեչտւում է լուսային հնարքներով։ Ոչ մի աւելորդ կամ կողմնակի առարկայ, որը կարող էր չեղել հանդիսատեսի ուշադրութիւնը։

Հեղինակի պատկերացումներից այսքան հեռացած բեմայարդարումն, իրականում, աւելի քան համահունչ էր թատերախաղի հիմնական գաղափարին. հայի համար դէպի դրախտ տանող ճանապարհը, անհնարինի աստիճան դժուար է երկնքում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս տունդարձինը՝ երկրի վրայ։ Եւ, ինչպէս վերադարձը երկնքից, այնպէս էլ նահանջը տունդարձի ճանապարհից, հաւասարապէս անհնար է։

Այս մթնոլորտում է, որ, ինչպէս դառավճիռ, լսւում է Պետրոս առաքեալի խօսքը՝ ուղղուած Ջէյմս Արամեանին. «Պիտի քափառիս երկրի եւ երկինքի միջեւ, աւջպեսի ճամբաներուն վրայ, մինչեւ որ ողջ մնացած կոտորակդ աշխարհէն գայ, քեզի միանայ։ Պէտք է ամբողջանաս, հասկցա՞ր. հիմա թերի ես եւ անընդունելի»[57]։

Ենթախորքը նոյնն է. հայը երկրի վրայ կը մնայ թափառական, իսկ նրա հոգին երկնքում էլ տեղ չի գտնի, քանի դեռ չի ամբողջացել նրա հայրենիքը՝ կորուած կոտորակը չի միացել մնացած հատուածին։ Այլընտրանք չկայ։ Եւ, իբրեւ այս մտքի մէկ այլ հաստատում, հայ տեսեսադէտի ուղեղով մտածող

digitised by A.R.A.R.@

ամերիկացի Ջոն Հելլրն ասում է. «աշխարհիս տագնապները չեն լուծուիր, եթէ փոքր ազգերու դատին լուծում չգտնուի: Եւ ամէնէն առաջ՝ հայ ժողովուրդի արդար դատին»[58]: Խօսքեր, որ պէտք է դրոշմուէին հանդիսատեսի գիտակցութեան մէջ, ընդգծուեցին փաստագրական չարժանկարային տեսարանների ցուցադրումով եւ երաժշտութեան ուղեկցութեամբ (ցուցադրումը՝ Հանրի Եդանեանի, ձեւաւորումը Լիդա Բէրբէրեանի):

Համայնքի թատերական կեանքում եւս մէկ նշանակալից իրադարձութիւն լինելուց բացի, «Մեռնիլը Որքա՜ն Դժուար է» ներկայացումը դարձաւ նաեւ դերասանական երեք սերունդների համագործակցութեան փայլուն օրինակ: Պետրոս առաքեալի դերակատար Մարութեանի՝ իրանահայ թատրոնի ակունքներում կանգնած թատերական գործչի կողքին, կանգնած է Բաղդասարեանը՝ Ջէյմս Արամեանի դերակատարը, ԹԵԱԹրում սկսած միջին սերնդի աչքի ընկնող դերասաններից մէկը: Երիտասարդներից Ասիա Ալեքսանդրեանն իր առաջին իսկ նշանակալից՝ Անիտայի դերում, ցուցաբերեց «խոստմնալից մի խաղարկութիւն», որը «մի նոր գիւտ հանդիսացաւ»[59] իրանահայ բեմական կեանքում: Տպաւորիչ է եղել նաեւ Ջոն Հելլրի դերակատար Աչոտ Ստեփանեանը, որն «անթերի էր, բնական, հաղորդ ու մանաւանդ ապրումով յորդ խաղարկութիւն ունեցաւ»[60]: Գլխաւոր դերակատարների կողքին Մինասեանը (Բժիշկ Հարիսոն), Գէորգ Նուբարեանը (Բժիշկ Շեփըրթ), Քարամեանը (Բժիշկ Դէյվիս), Ահդա Փիլզադեանը (Օր. Մերի), Մատթէոս Շաֆրազեանը (Գաբրիէլ հրեշտակապետ), Արմէն Մկրտումեանը (Մայք Ադամս), Կատարինէ Առաքելեանը (Տիկ. Հելլր), Գառնիկ Պօղոսեանը (Սամ), Սուրէն Մնացականեանը (Ուսուցիչ), կազմելով մի ամբողջութիւն, հաստատեցին, որ նորն իրանահայ թատրոնում իր ճանապարհը հարթում է եղածը պահպանելու, աւագ եւ երիտասարդ սերունդների համագործակցութեան սկզբունքով:

Մի քանի տարի անց, իրանահայ բեմադրիչ եւ դերասան Տիգրան Գրիգորեանը[62], Աղամալեանի ուսանողը, հաստատուելով Հայաստանում, Երեւանի Պատանի Հանդիսատեսի Թատրոնում բեմադրեց Մ. Իշխանի «Մեռնիլը Որքա՜ն Դժուար է» թատերախաղը (1992): Սա հեռաւոր 70ականների իրանահայ թատրոնի արձագանգն էր հայրենիքում: Ուրեմն, ժողովրդի երկու հատուածները մերձենում էին նաեւ թատրոնի միջոցով, որը դարձաւ 70ականներին՝ Սիփիւռքում, իսկ 90ականներին՝ Հայաստանում հայութեանը համակած միեւնոյն՝ հոգեւոր վերելքի եւ հայրենասիրական գաղափարների արտայայտիչ: Այսպիսով, ինչպէս Վարդան Աճէմեանի սան Գանթարճեանը, այնպէս էլ Աղամալեանի սան Տ. Գրիգորեանը, կարողացան ճիշտ ժամանակին եւ արժանիօրէն ներկայացնել իրենց ուսուցիչներից ստացած դասերն արուեստախարհում եւ հայրենիքում: Սա մի ձեռքբերում էր, որն ամրապնդուեց մէկ տարի անց՝ 1993 Հոկտեմբերի 16ին, երբ Մուշեղ Իշխանի «Մեռնիլը Որքա՜ն Դժուար է» թատերախաղը ներկայացուեց Երեւանի Գաբրիէլ Սունդուկեանի Անուան Թատրոնում՝ Խորէն Աբրահամեանի բեմադրութեամբ՝ ստանալով համահայաստանեան հնչեղութիւն:

Այս ընթացքի հաստատումներից մէկը եղաւ նաեւ պատմական նոյն իրադարձութիւնները վերարտադրող եւ բեմական նոյն ճակատագիրն ունեցող մէկ այլ գործի՝ Պերճ Զէյթունցեանի «Ոտքի՛, Դատարանն է Գալիս» թատերախաղի բեմադրութիւնը, որը Սիփիւռքում՝ Ամմի, Կանադայի եւ Սիրիայի հայ

digitised by A.R.A.R.@

դաղթօջախներում ներկայացուելուց բացի, 1983ին ներկայացուեց նաեւ Իրանում։

Պիէսը, անդրադառնալով Սողոմոն Թեհլերեանի դատավարութեանը՝ Հայ Դատի արդարացի լուծման մի յոյս կամ խորհրդանիշ, համալրեց Աղամալեանին հետաքրքրող թեման վերլուծող ներկայացումների շարքը։ Մի քանի տարի անց, 1988 Փետրուարի 16ին, Զէյթունցեանի դրաման ներկայացուեց նաեւ Երեւանում՝ Գաբրիէլ Սունդուկեանի Անուան Թատրոնում՝ Տիգրան Գասպարեանի բեմադրութեամբ։ Դուրս գալով մշակութային իրադարձութեան սահմաններից եւ միաձուլուելով ժողովրդական յոյզերին, ներկայացումը դարձաւ ազգային ինքնագիտակցութեան նոր դրսեւորում։

*

Եւս մի օրինակ, որը թոյլ է տալիս բնութագրելու 1940ականներից Սփիւռքի թատերական կեանքում սկսած գործընթացի պատկերը։

Ի. դարի 40-50ականներին, ԹԵԱԹը բեմարուեստում կատարուող նորարարական բարեփոխումներն ընդունելով իբրեւ հիմք, իրանահայ թատրոնն առաջնորդեց համաշխարհային բեմարուեստին համաքայլ ուղիով։ 1970ականներին, համայնքի թատերական դիմագիծը կտրուկ կերպով փոխուեց, որը հիմնականում պատճառաբանուեց դրսից եկող՝ ինչպէս միջազգային, այնպէս էլ՝ համայնքի հասարակական կեանքում կատարուող իրադարձութիւններով։ Ցաղթահարելով համայնքի բեմարուեստում կուտակուած լուրջ խնդիրներ՝ Իրանի հայ թատրոնն այդ տարիներին դարձաւ ազգային գաղափարների արտայայտիչը։

Իրանահայ թատրոնը, իբրեւ արեւելահայի իրապաշտական ոճի հետեւորդ եւ կրող, Ի. դարի բ. կէսին հասաւ զարգացման մի մակարդակի, հաստատելով իր արժանի տեղն ու դերը Սփիւռքում։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Ա. Մահտեսեան, «Հայ Բեմը», *Ազիք*, 13.02.1952։

[2] Լրագրող, «Մատենագրութիւններ...», *Ազիք*, 20.05.1934 (ընդգծումները հեղինակինն են - Ա.Զ.)։

[3] Ժ. Ղ., «Տեսակցութիւն «Արարատ» Թատերախմբի Դերակատարների եւ Պատասխանատուների Հետ», *Ազիք*, 2.06.1974։

[4] Մուշեղ, «Ջրոյցներ Թատերական Արուեստի Մասին. Երկու Խօսք Իբրեւ Նախաբան», *Ազիք*, 24.09.1951։

[5] Արսէն Մամեան, «Նշումներ Թաւրիզի, Թեհրանի եւ Նոր Ջուղայի Թատերական Կեանքի Մասին», *Ազիք*, 18.11.1976։

[6] Ն. Մ., «Գորշ «Վարագոյրներ», *Ազիք*, 13.02.1953. նաեւ՝ Թղթակից, «Մ. Խաչիկեանի «Ճիրաղի Աղջիկը» Ժապաւէնը», *Ազիք*, 1.08.1954։

[7] Հ. Մինասեան, «Արամային Աղամալեան (Ռեժիսոր, Դեկորատոր-Նկարիչ). 40ամեայ Ծոցելեանի Առիթ», *Ազիք*, 15.05.1975։

[8] *Իրանահայ Վերջին 50-ամեայ Թատրոնի Վաստակաւորներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Ա. Մամեան, Հայ Մշակութային Արարատ Կազմակերպութիւն, Թեհրան, 1985, էջ 97։

[9] Նոյն, էջ 96-97. նաեւ՝ «Վահան Աղամալեան», *Ազիք*, 4.11.1976։

[10] *Իրանահայ...*, էջ 140-142։

[11] Վարանդ, «Վախի Վարպետը» Սամուէլ Խաչիկեան («Մի Մարդ Հայելու Մէջ» Ժապաւէնի Առիթով)», *Ազիք*, 13.01.1994։ Խաչիկեանի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Արծուի

digitised by A.R.A.R.@

Բախչինեան, *Հայերը համաշխարհային կինոյում*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2004, էջ 527-530։

[12] *Սուր-Խաչ*, «Արարատ»ի թատերախումբը եւ «Սամուէլ», *Ազիք*, 30.09.1957։ Մէկ այլ աղբիւրի համաձայն, թատերախմբի բացումը տեղի է ունեցել 1951 Մարտին (Արմէնուհի, «Աւերակների Վրայ» Դրամայի Բեմադրութիւնը Պր. Վ. Աղամալեանի 45ամեայ Բեմական Գործ. Առթիւ», *Ազիք*, 17.12.1952)։

[13] *Մի Գեղասէր*, «Թ.Ե.Ա.Թ.ն եւ «Սառա»ի Նոր Բեմադրութիւնը», *Ազիք*, 21.03.1952։

[14] «Գորշ Վարագոյրներ»ի ներկայացումը՝ Սամուէլ Խաչիկեանի բեմադրութեամբ (1953, 20 Փետրուար), դուրս գալով համաձնքի չրջանակներից, գնահատուեց նաեւ Իրանի մշակութային կեանքում։ *Journal de Téhran* ֆրանսերէն օրաթերթում գրուեց, որ «Սամուէլ Խաչիկեանը զարգացրել է այս նիւթը մի հազուագիւտ ճշտութեամբ՝ կառուցելով շարժումներով լի տեսարաններ, աչքի զարնող իրատեսութեամբ» (Շահէն Սարգսեան, «Գորշ Վարագոյրներ», *Ազիք*, 6.03.1953)։ Պատահական չէ, որ նման յաջողութիւնից յետոյ բեմադրիչը ստեղծեց նաեւ «Գորշ Վարագոյրներ»ի չարժանկարային պարակերէն տարբերակը՝ «Շիրազցի Աղջիկը» վերնագրով։ Շարժապատկերը պատրաստ բարձրացաւ 1954 Յունիսի 2ին եւ մէկուկէս ամիս չարունակ միաժամանակ ցուցադրուելով Թեհրանի երկու առաջնակարգ՝ «Դիանա» եւ «Մայակ» կինօթատրոնների ամառային եւ ձմեռային դահլիճներում, արժանացաւ աննախադէպ յաջողութեան։ *Ազիք*-ում այդ օրերին գրուեց. «Թէ՛ նիւթի զարգացման, թէ՛ ֆիլմի պատրաստութեան տեխնիկայի, մաքրութեան, ձայնի յստակութեան եւ թէ՛ դերակատարների ի յայտ բերած խաղարկութեան տեսակէտից «Շիրազցի Աղջիկը» մինչ օրս ցուցադրուած իրանեան ֆիլմերի մէջ լաւագոյններից մէկը կարելի է համարել, եթէ չասենք լաւագոյնը» (Թղթակից, «Ա. Խաչիկեանի «Շիրազցի Աղջիկը» ժապաւէնը», *Ազիք*, 1.08.1954)։

[15] *Մի Գեղասէր*, «Թ.Ե.Ա.Թ.ն»։

[16] *Հանդիսական*, «Պատուի Համար» (Դրամա 4 Գործողութեամբ, Հեղինակ՝ Շիրվանզադէ)», *Ազիք*, 30.04.1952։

[17] Էմիլիա Շուլցը ազգութեամբ գերմանուհի էր, ամուսնացել է Գրիգորեան ազգանունով հայի հետ։ Մարգարիտից բացի թեհրանահայ բեմում նրա կատարած դերերն են՝ Սառա («Սառա»), Սահականոյշ Թագուհի («Գէորգ Մարզպետունի»), Սիրանոյշ («Մարթա»), Լէյլի («Աւերակների Վրայ»), Եւգինէ («Եւգինէ»)։ Յետագայում տեղափոխուել է ԱՄՆ (*Իրանահայ Վերջին 50-ամեայ Թատրոնի Վաստակաւորներ*, էջ 168)։

[18] *Արսէն Մամեան*, «Նշումներ Թաւրիզի, Թեհրանի եւ Նոր Ջուղայի Թատերական Կեանքի Մասին», *Ազիք*, 20.11.1976։

[19] *Ա.*, «Նամուս», *Ազիք*, 27.11.1953։

[20] *Գուրգէն Ջանիբեկեան*, *Իմ Աշխարհից (Յուշեր)*, *Գիրք Առաջին*, *Ջանապարհ Դէպի Թատրոն*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977, էջ 244։

[21] *Armyanskie Filmy: Vsesoyuzny Kinofestival 1978* (Հայկական չարժանկարներ. Համամիութենական կինօփառատօն, 1978), Երեւան, Արմկինոպրոկատ, 1978, էջ 12։

[22] *Բարկէն Յարութիւնեան*, *Սովետահայ Թատրոնի Տարեգրութիւն*, *Գիրք 2, 1941-1960*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 571։

[23] *Հանդիսատես*, «Թատրոն», *Ազիք*, 29.01.1960։

[24] *Դոկտ. Մոսթաֆաւի*, «Երազների Նկարիչը», *Ազիք*, 21.08.1949։

[25] *Հանդիսատես*, «Թատրոն», *Ազիք*, 26.01.1960։

[26] *Լրագրող*, «Մտահոգութիւններ...», *Ազիք*, 20.05.1934։

[27] *Հայկ Աճէմեանը* 1924-1927, իր հրատարակած «Մասիս» օրագրքում, ինչպէս նաեւ Փարիզի Յառաջ օրաթերթի եւ Թեհրանի Նոր Կեանք շաբաթաթերթերի էջերում, հանդէս եկաւ «Հայ Մշակոյթի Օրը» իբրեւ համազգային տօնակատարութիւն նշելու նախաձեռնութեամբ։ *Ազիք* օրաթերթի առաջարկով, Հայ Մշակոյթի Օրը նշանակուեց

digitised by A.R.A.R.@

աշնանը՝ Հոկտեմբերի առաջին կէսին ընկնող Թարգմանչաց Տօնի օրը, որը քաջալերեց Ճառաչին՝ 1927ի իր խմբագրականով։ 1927ից ի վեր, Սփիւռքի բազմաթիւ գաղթօջախներում, «Հայ Մշակոյթի Օր»ը նշւում է ամէն տարի՝ դառնալով «համազգային եւ համահայկական Մեծ եւ ոգեւորական մի տօն» (*Մասիս, «Հայկական կեանքը Թուրքիոյ Մէջ», Ճառաչ*, 27.11.1925. նաեւ՝ *Մասիս, «Հայ կեանքը Թուրքիոյ Մէջ. Մոռացուած Տօն Մը», Ճառաչ*, 8.12.1926. նաեւ՝ *«Հայ Մշակոյթի Տօնի Շուրջ», Ամիք*, 13.10.1946)։

[28] *Արսէն Մամեան, «Նշումներ Թուրքիոյ, Թեհրանի եւ Նոր Ջուղայի Թատերական կեանքի Մասին», Ամիք*, 6.12.1976։

[29] *Ա., «Գիքորը», Ամիք*, 26.05.1954։

[30] *Հ. Խ., «Հայերը Որպէս Հիմնասիւն Իրանական Շարժապատկերի», Ամիք*, 16.05.1964։

[31] *Ա., «Ներկայացում Արամայիս Աղամալեանի Բենեֆիսին», Ամիք*, 12.05.1954։

[32] *Նրա մասին տե՛ս մեր յօդուածներում՝ «Վարդան Աճէմեանի Բէյրութահայ Ուսանողները (Հայեացք Գիւմրուց)», Արուեստ եւ ժամանակ*, Գիւմրի, 2008, թ. 1-2, էջ 59-64. նաեւ՝ "Etalon Kachestva" (որակի չափանիշ), *Literaturnaya Armenia*, 2009, թ. 1, էջ 148-157։

[33] *Լեւոն Հախվերդեան, Տաղանդ եւ Բնաւորութիւն. Վարդան Աճէմեանը կեանքում եւ Արուեստում*, Երեւան, Խորհրդային Գրող, 1989, էջ 135։

[34] *Մէջբերումը տե՛ս՝ Մուշեղ Իշխան, Երկեր*, Երեւան, Նայիրի, 1990, էջ 7։

[35] *Վարանդ, «Վախի Վարպետը»*։

[36] *Արբի, «Գոլ Աղա», Ամիք*, 8.02.1968։

[37] *Նոյն*։

[38] *Նոյն*։

[39] *Բարկէն Ճարուճիւնեան, Հայ Սովետական Թատրոն (1917-1977)*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, էջ 303։

[40] *Նոյն*։

[41] *Նոյն*, էջ 304։

[42] *Նոյն*, էջ 303։

[43] *Ժ. Ղ., «Տեսակցութիւն «Արարատ» Թատերախմբի Դերակատարների եւ Պատասխանատուների Հետ», Ամիք*, 2.06.1974։

[44] *Անդրանիկ Սարեան, «Իմ Սիրտը Լեռներում է», Ամիք*, 7.05.1974։

[45] *Նոյն (ընդգծումը հեղինակինն է - Ա.Զ.)*։

[46] *Ճարուճիւնեան, Հայ Սովետական Թատրոն*, էջ 305։

[47] *Սարեան, «Իմ Սիրտը Լեռներում է»*։

[48] *Ճարուճիւնեան, Հայ Սովետական Թատրոն*, էջ 305։

[49] *Սարեան, «Իմ Սիրտը Լեռներում է»*։

[50] *Ա. Գրիգորենց (Արծուի Բախչինեան), «Նա Գեղեցիկ էր եւ Արտասովոր...», Հայրենիքի Ձայն*, 16-22.12.1993։

[51] *Սարբինա Գրիգորեանի մասին տե՛ս՝ Էդուարդ Բալասանեան, «Սարբինան Երեւոյթ էր», Անգրադարձ*, 1993, Ճունիս, թիւ 6. նաեւ՝ Artsvi Bakhchinyan, "Stat' Znamenitoy Ona Ne Uspela" (Նա չհասցրեց նշանաւոր դառնալ), *Respublika Armenia*, 9.02.1994. նաեւ՝ Գէորգ Աբաջեան, *Սարբինա Գրիգորեան*, Երեւան, Հայ Էդիթ, 2004։

[54] *Մուշեղ Իշխան, Երկեր*, էջ 10։

[55] *Ժ. Ղ., «Մ. Իշխանի «Մեռնիլը Որքան Դժուար է» Բեմադրութիւնը», Ամիք*, 1.06.1975։

[56] *Մուշեղ Իշխան, Երկեր*, էջ 407։

[57] *Նոյն*, էջ 431։

[58] *Նոյն*, էջ 419։

[59] *Ամիք*, 1.06.1975։

digitised by A.R.A.R.@

[60] Նոյն։

[62] Տիգրան Գրիգորեանը (Տիգրիս), Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի հրաւէրով 1990ին եկաւ Հայրենիք՝ աշխատանքի անցնելով Հայաստանի Հանրային Ռադիօընկերութիւնում որպէս պարբակական բաժնի հաղորդավար եւ թարգմանիչ։ Նոյն տարիներին նա մասնակցեց «Տաւարիչ» ֆիլմի նկարահանմանը, որը նաեւ հայ եւ իրանցի կինեմատոգրաֆիաների առաջին համատեղ աշխատանքն է՝ նկարահանուել է Հայաստանում, հայ եւ իրանցի դերասանների մասնակցութեամբ, բեմագրի հեղինակն ու բեմադրիչն է Մեհդի Ֆախիմզադէն, օպերատորը՝ Ալբերտ Եաւուրեանը։ Կինօնկարը ներկայացուել է Իրանի 1994ի «Ֆաջր» փառատօնին՝ բաւականաչափ հետաքրքրութիւն առաջացնելով երկրի չարժանկարի բնագաւառում (Կարինէ Աֆրիկեան, «Հայ-Իրանական Մշակութային Կապեր (Երկու Հարցա-պրոյց)», Հայաստանի Հանրապետութիւն, 28-12-1992. Նաեւ՝ Ազիք, 18-04-1994)։

THE DEVELOPMENT OF IRANIAN-ARMENIAN THEATER DURING 1950-70, IN THE BROADER CONTEXT OF ARMENIAN THEATER

(Summary)

ANAHIT CHTYAN

By the mid-20th century immense changes in world theater forced a difficult choice on Iranian-Armenian theater. It had to either update and upgrade itself in order to survive or to disappear.

Fortunately the 1950s witnessed the growth of a number of theater devotees who brought the so-much-needed change to Iranian-Armenian theater.

Content-wise old Armenian plays were staged with new interpretations in tune with contemporary issues. Besides this, new playrights authored plays which both touched on the social lifestyle of the community and highlighted its national aspirations. In a sense theater aimed at reflecting the real picture of the comunity, with an important role reserved for women characters. Moreover, the fact that the 60th anniversary of the Armenian Genocide was at the doorstep generated a strong feeling and a sense of national awareness which gave a further national twist to Iranian-Armenian theater.

A basic change took place in the profession as well. It is true that the plays were still directed by professional directors, yet professional stage decorators and designers were involved too.

These developments helped the growth of a number of new actors and subsequently served to revitalise the theater.

The author notes that these changes and developments were a reflection of the significant changes that the Diaspora and Armenia had undergone during this same period.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Varoujean Poghosyan, *Les Massacres des Arméniens de Marache en 1920 (Recueil de Documents)*, Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2010, 163 p.

Հրապարակի վրայ է Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Վարուժան Պօղոսեանի հերթական աշխատութիւնը, որը ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով փաստաթղթերի արժէքաւոր ժողովածու է 1920ին Կիլիկիայի Մարաշ քաղաքում քեմալականների կողմից իրականացուած հայերի վայրագ կոտորածների մասին: Հայաշատ այս քաղաքի քրիստոնեայ բնակչութիւնը 1920ի Յունուարի վերջին եւ Փետրուարի սկզբին քեմալական Թուրքիայի կողմից ենթարկուեց անասելի դաժան կոտորածի: Մարաշի աղէտը ոչ այլ ինչ էր, քան քաղաքի վերջին ողբերգական իրադարձութիւնը (կոտորածներ եղել են նաեւ նախորդ ժամանակաշրջաններում, որոնց յաջորդել է հայերի տարագրութիւնը):

Պօղոսեանի հրատարակած փաստաթղթերի փոքր մասն անցեալում օգտագործել են հայ եւ այլազգի սակաւաթիւ հետազօտողներ: Այս առումով յատկապէս մեծ է մարաշցի հեղինակ, դէպքերի ականատես՝ Գրիգոր Գալուստեանի վաստակը[1]: Սակայն առ այսօր չկար փաստաթղթերի որեւէ ժողովածու, որն ամփոփէր այս տարատեսակ վաւերագրերը՝ գիտական հիմնաւորումներով: Հայոց Ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ այդ բացը լրացրել է Պօղոսեանը, որի համար մենք մեծապէս շնորհակալ ենք նրան:

Գրքում զետեղուած փաստաթղթերը նա բաժանել է երեք առանձին խմբերի. ա) եւրոպական առաջատար մամուլի նիւթեր («Թայմզ», «Մանչեսթըր Գարդիըն», «Տան»), որոնք շրջանառութեան մէջ է դրել առաջին անգամ. բ) այլազգի եւ հայ ժամանակակիցների վկայութիւններ, որոնց մի մասը քաղել է հայկական արխիւներից. գ) Մարաշի կոտորածների մասին՝ հասարակական կարծիքն արտացոլող տարաբնոյթ վաւերագրեր:

Պօղոսեանի հրատարակած հարուստ վաւերագրերը հերթական անգամ աներկբայօրէն վկայում են, որ քեմալականները փաստօրէն շարունակել են իրենց նախորդների՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ի եւ իթթիհատականների հայաջինջ քաղաքականութիւնը, որն այս ժամանակաշրջանում կիրառուել է նաեւ արեւելահայերի նկատմամբ: Այդ վաւերագրերը հոգետանջ են եւ հնարաւոր չէ դրանք ընթերցել առանց յուզմունքի: Օրինակ, ընտրուած վաւերագրերից մէկում նշւում է, թէ ֆրանսիացիների հետ բաշուելուց յետոյ, ինչպէս է թուրք խուժանը սպանուած հայազգի երեւելիներից Յակոբ աղա Քրլաքեանի կտրուած գլուխը սուինի ծայրին ամրացրած վայրի աղաղակներով ցուցադրել ամբոխին:

Այս փաստաթղթերը վկայում են նաեւ, որ 1920ի Մարաշի կոտորածը, նախ եւ առաջ հետեւանք էր քաղաքում տեղակայուած ֆրանսիական զօրամասերի հրամանատարութեան դաւաճանութեան: Նախորդ կոտորածներից հրաշքով փրկուած հայերը ֆրանսիացիների Կիլիկիա մուտք գործելուց յետոյ մեծ յոյսեր փայփայելով վերադարձել էին իրենց հայրենի օջախը՝ ապաւի-

digitised by A.R.A.R.@

ներով քրիստոնեայ, քաղաքակիրթ Ֆրանսիայի աջակցութեանը: Սակայն, Ֆրանսիական Գ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը գաղտնի բանակցութիւններ վարելով քեմալականների հետ եւ հաւաստիանալով, որ վերջիններս պատրաստ են վճարելու օսմանեան պարտքը՝ նախընտրել է Կիլիկիայում դիմել նահանջի, Սիրիայում ֆրանսիական բանակի զօրավարների միջոցով կարգադրելով լքել Մարաշը եւ տեղի հայութեանը թողնել թուրքերի ողորմածութեանը, որի հետեւանքով զոհուել են շուրջ 16000 մարաշցի հայեր:

Ֆրանսիական կառավարութեան դաւաճանական այդ քայլը յետագայում խոստովանել են Ֆրանսիացի տարբեր գործիչներ, այդ թւում անձամբ՝ Մարաշում ֆրանսիական զօրքերի հրամանատար՝ գնդապետ, յետագայում՝ գեներալ Է. Բրեմոնը, որից երեք մերկացուցիչ վկայութիւններ զետեղուած են ժողովածուի վերջին բաժնում: Նրանց, ինչպէս եւ այլազգի անաչառ ականատեսների վկայութիւնները, որոնք բացայայտում են պաշտօնական Ֆրանսիայի դաւաճանական քաղաքականութեան հաւաստի դիմագիծը, Պօղոսեանը բարեխղճօրէն ժողովել է սոյն բաժնում: Միաժամանակ նա այստեղ ընդգրկել է եւրոպական տարբեր լրագրերի՝ հակոտնեայ գնահատականներ պարունակող որոշ հաղորդագրութիւններ: Կը ցանկանայի խօսքս կենտրոնացնել, մասնաւորապէս ֆրանսիական կառավարամէտ *Temps*ի եւ Ֆրանսիական Սոցիալիստական Կուսակցութեան օրգան *Humanite*ի անյարիր դիրքորոշումների ներկայացման վրայ: Եթէ *Temps*ի հաղորդագրութիւնները միտուած լինելով ֆրանսիական կառավարութեան քաղաքականութեան արդարացմանը, մեկնաբանում էին ֆրանսիական զօրքերի նահանջը երկրորդական պատճառներով, ապա փոխարէնը, սոցիալիստներն անողոք քննադատում էին իրենց կառավարութեանը: Իրադարձութեանը տուած տարբեր մեկնաբանութիւնների բաղդատումը ես համարում են Պօղոսեանի արժանիքներից:

Պարտք եմ համարում երկու խօսք ասել ժողովածուն կազմողի մասին: Վարուժան Պօղոսեանը վաղուց ապացուցել է, որ բացառիկ պատմաբան է եւ այդ բացառիկութիւնը ոչ միայն տարբեր լեզուների հիանալի իմացութեան մէջ է, այլեւ նրա պատմագիտական փայլուն պատրաստուածութեան: Այդ մասին են վկայում ժողովածուում զետեղուած նրա առաջաբանը (ֆրանսերէն եւ հայերէն լեզուներով) եւ ծանօթագրութիւնները (ֆրանսերեն լեզուով), որոնք ընթերցողի համար խիստ շահեկան են:

Վերջին տարիներին Պօղոսեանի կատարած՝ եւրոպացի պատմաբանների ուսումնասիրութիւնների բազմաթիւ թարգմանութիւնները, շատ կողմերով ուսանելի են: Այսպէս, դրա ապացոյցն են Արթիւր Պէյլերեանի աշխատասիրութեամբ լոյս ընծայուած՝ Հայկական Հարցի պատմութեան մասին փաստաթղթերի կոթողային, ստուարածաւալ ժողովածուի եւ այլոց՝ հայ ժողովրդի պատմութեան տարբեր հիմնահարցերի վերաբերեալ աշխատութիւնների թարգմանութիւնները[2]: Ցանկալի է, որ այս անգամ եւս Պօղոսեանն իր իսկ հրատարակած՝ 1920ի Մարաշի աղէտին վերաբերուող փաստաթղթերի ժողովածուն թարգմանի հայերէն:

ՄԱՆՈՒԷԼ ՋՈՒԼԱԼԵԱՆ

[1] Գ. Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն*, Բոստոն, 1934: Որոշ լրացումներով վերահարատարակուել է Նիւ Ջըրսիում 1948ին:

[2] Արթիւր Պէյլերեան, *Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Հայերը Ֆրանսիական Արխիւներում (1914-1918), Հտր. 1-2*, Երեւան, 2005. նաեւ՝ Մ.-Ա. Շեւալիէ, *Կիլիկեան Հայաստանի եւ Հոգեւոր Ասպետական Միաբանութիւնների Փոխյարաբերութիւնների Պատմութիւնից*, Երեւան, 2007, եւն.:

digitised by A.R.A.R.@

Հայկ Ղազարեան, *Մոսկուայի եւ Կարսի 1921 Թուականի Պայմանագրերն Ու Նրանց Ողբերգական Դերը Հայ Ժողովրդի Ճակատագրում*, Երեւան, Էդիթ Պրինտ, 2010, 985 էջ:

Պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկ Ղազարեանն աւելի քան յիսուն տարի ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի, մասնաւորապէս արեւմտահայութեան եւ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան հիմնախնդիրները[1]: Թէ՛ թեմատիկ եւ թէ՛ ժամանակագրական առումով գրախօսուող աշխատութիւնը հեղինակի՝ Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած երկհատոր մենագրութեան շարունակութիւնն է եւ ամբողջացնում է նրա հետազօտութիւնները հայ ժողովրդի մեծ ողբերգութեան ուսումնասիրութեան ասպարէզում:

Ի տարբերութիւն Հայոց Ցեղասպանութեան՝ վաղուց ի վեր ինքնուրոյն գիտական մասնաճիւղի վերածուած թեմայի, 1921ի Կարսի Պայմանագրի նախապատմութեան եւ պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում Հայկ Ղազարեանն ունի հայրենական եւ արտասահմանեան սակաւաթիւ նախորդներ: Ըստ էութեան, նա ընթերցողի դատին է յանձնել հարցի պատմութեան առաջին մանրակրկիտ գիտական հետազօտութիւնը: Այս առումով, յատկանշական է աշխատութեան գիտական կարեւորութիւնը, առաւել եւս, որ հեղինակը ցուցաբերում է համակողմանի մօտեցում՝ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնելով Կարսի պատմական ճակատագրին անմիջականօրէն կամ անուղղակիօրէն առնչուող բազմազան խնդիրներ: Նա դրանք քննարկում է մի կողմից, 1921ի Պայմանագրին նախորդած պատմական իրադարձութիւնների լայն յետնախորքի վրայ՝ սկսած հին եւ վաղ միջնադարից, իսկ միւս կողմից, Պայմանագրի կնքմանը յաջորդած տարբեր ժամանակաշրջաններում ծաւալուած միջազգային բարդ յարաբերութիւններում Կարսի տարածքի խնդրին առնչուող իրադարձութիւններով:

Մենագրութիւնը խարսխուած է աղբիւրագիտական հարուստ յենքի վրայ: Ղազարեանն օգտուելով ներկայ բարենպաստ պայմաններից, շրջանառութեան մէջ է դրել արխիւային նորայայտ փաստաթղթեր՝ քաղուած ռուսական կենտրոնական եւ հայկական տարբեր արխիւներից, ինչպէս նաեւ տպագիր մեծաքանակ վաւերագրեր, որոնց անաչառ գիտական վերլուծութիւնը նրան հնարաւորութիւն է ընձեռել պատմական ընդարձակ խճանկարի վրայ բացայայտել խիստ կարեւոր իրադարձութիւնների զարգացման՝ հայ ժողովրդի համար ոչ-այնքան բարենպաստ ընթացքի առանձնայատկութիւնները: Ի շարս նրա քննարկած բազմաթիւ հիմնահարցերի, սոյն գրախօսութեան մէջ խօսքը կը կենտրոնացնենք, մեր կարծիքով, դրանցից առաւել կարեւորների վրայ:

Հեղինակի հիմնական նպատակներից է անհերքելի փաստերի հիման վրայ ապացուցել, որ Կարսի տարածքն ի սկզբանէ եղել է Պատմական Հայաստանի անքակտելի մասը, իսկ դրա նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետութեան տարբեր հարեւանների յաւակնութիւնները կատարելապէս հիմնագուրկ են: Նա համառօտակի ուրուագծում է Կարսի տարածքի պատմական անցեալը վաղ միջնադարից մինչեւ 1878ի Բեռլինի Վեհաժողովը, փաստում, որ *«պատմական, հայկական, հայրենական վանանդ գաւառի կենտրոնա-*

նիստն եղել է Կարս քաղաքը» (էջ 68)[2]: Կարսի հայկական, թուրքական եւ կամ նոյնիսկ վրացական լինելու հարցի վիճարկումը, իսկ աւելի ստոյգ՝ շահարկումը տարբեր ժամանակաշրջաններում, նա իրաւամբ համարում է Ի. դարի մեծ տէրութիւնների միջեւ ծայր առած *«քաղաքական-գաղափարական»* մրցապայքարի արդիւնք, սկզբունքօրէն բացառելով այդ ցաւալի իրողութեան ակունքներում խարխուած պատմական փոքր-իսկ հիմնաւորում: Ուստի օրինաչափ է, որ Ղազարեանը յետագայ շարադրանքում հզօր հակահարուած է տալիս 1940ականներին Իոսիֆ Ստալինի ցուցումով՝ վրաց պատմաբանների Ս. Ջանաշիայի եւ Ն. Բերձենիշվիլու կողմից շրջանառութեան դրուած հակապատմական այն վարկածին, թէ Կարսի տարածքում ընդգրկուած Արդահանը, Արդուինը, Օլթին, Թորթումը, Իգդիրը, Բայբուրդը՝ 1921ին Թուրքիային հարկադրաբար զիջուած վրացական հողեր են, որոնք յետպատերազմեան ժամանակաշրջանում հարկ էր յանձնել ԽՍՀՄին, դրանք «օրինական» տիրոջը՝ Վրացական ԽՍՀին վերադարձնելու նպատակով: 1945ի Դեկտեմբերին խորհրդային կենտրոնական մամուլում երանց տպագրած՝ «Թուրքիայից Ունեցած Մեր Օրինական Պահանջները» յօդուածի առնչութեամբ, հեղինակը կատարում է մի խիստ կարեւոր ճշգրտում՝ պարզաբանում, որ այդտեղ արտացոլուած փաստերը *«ճշմարիտ էին, սակայն դրանք վերաբերում էին ոչ թէ Վրաստանին, այլ Հայաստանին»* (էջ 439):

Պրոֆ. Ղազարեանի գրքի առանցքում հայ ժողովրդին պատկանող Կարսի տարածքի պատմական ճակատագրի խնդիրն է՝ դարերից ի վեր մինչեւ մեր օրերը: Նախ նա անկողմնակալօրէն բացայայտում է Կարս քաղաքի եւ Կարսի տարածքի հատած պատմական ուղին, ուշադրութիւնը կենտրոնացնելով, մասնաւորապէս, ԺԹ. դարում տեղի ունեցած անցքերի վրայ, ցաւով նշում, որ ռուսական զօրքերին երկար ժամանակ չէր յաջողւում Կարսի տարածքը վերամիաւորել Արեւելեան Հայաստանին: Ի դէպ, այս առիթով նկատենք, որ հեղինակը պարբերաբար մատնացոյց է անում Կարսի տարածքի իւրօրինակ դժնի ճակատագիրը, որը ռուս եւ խորհրդային տարբեր պետական գործիչներ Թուրքիայի հետ բանակցութիւնների ընթացքում դարձրել էին առուծախի առարկայ: Նա շեշտում է, որ եթէ Ղրիմի պատերազմից յետոյ Նիկոլայ Ա. կայսրը Կարսն իր գաւառով վերադարձրել է թուրքերին՝ Սեւաստոպոլի զիջման դիմաց (էջ 129), ապա ազգութեամբ վրացի խորհրդային գործիչները (Ստալին, Բ. Մդիւանի, Սերգօ Օրջոնիկիձէ) յետագայում այն յանձնել են Թուրքիային՝ ի փոխհատուցում Վրաստանի կազմում ընդգրկուած Բաթումի տարածքի (էջ 288, 438):

Հայկ Ղազարեանը նշանակալից տեղ է յատկացնում Արեւելեան Հայաստանին Կարսի վերամիաւորումը սկզբնաւորած Քեռլինի Վեհաժողովի ընդունած պայմանագրին, ըստ որի՝ 1639ի Կասրէ-Շիրինի պայմանագրով Թուրքիային զիջուած Կարսն ընդգրկուեց Ռուսաստանի կազմում, որին յաջորդեց Կարսի Մարզի ձեւաւորումը, եւ մեկնաբանում է վարչական այս նոր միաւորի աշխարհագրական առանձնայատկութիւններին, ազգաբնակչութեան կազմին եւ յարակից հարցերին առնչուող զանազան մանրամասներ:

Հեղինակը յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում Առաջին Աշխարհամարտին յաջորդած ժամանակահատուածում՝ 1918-1923ին, Կարսի շուրջ ծագած խրթին, հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետեւանքների յանգեցրած տարբեր բանակցութիւնների ընթացքի յստակեցմանն ու անաչառ վերլուծու-

digitised by A.R.A.R.@

թեանը: Նա հիմնաւորապէս բացայայտում է Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ Թուրքիայում դիրքերն ամրապնդած քեմալականների վարած զաւթողական քաղաքականութեան դիմագիծը 1918ից ի վեր: Նրանք խախտելով Բրեստում եւ Երզնկայում ձեռք բերուած պայմանաւորուածութիւնները, հետեւողականօրէն հետամուտ էին ամբողջ Անդրկովկասի նուաճմանը (էջ 137, 141, 179-181): Վերջիններիս լայնածաւալ ռազմական գործողութիւնների շրջանակում Հայկ Ղազարեանը մանրամասնօրէն ներկայացնում է 1918ի Ապրիլին առանց դիմադրութեան Կարսի բերդի յանձնման հանգամանքները: Արդիւնքում, *«Կարսի Մարզի, յատկապէս ամրակուռ քաղաքի դաւաճանական յանձնումը»* (էջ 152), 1918ի Յունիսի 4ի Բաթումի պարտութողական պայմանագիրը, ըստ որի՝ Կարսի ամբողջ մարզը տրւում էր թուրքերին, նա մեկնաբանում է Անդրկովկասեան կառավարութեան՝ պատերազմական գործողութիւններ վարելու անկարողութեամբ (էջ 151)[3]:

1920ը, անկասկած, առաւել ճակատագրական է եղել ոչ միայն Կարսի Մարզի, այլեւ ամբողջ հայ ժողովրդի համար: Վերլուծելով 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի սանձազերծման ու ընթացքի հանգամանքները թէ՛ դիւանագիտական եւ թէ՛ ռազմական տեսանկիւններից, Ղազարեանը եւս մէկ անգամ շեշտում է, այդ թւում՝ ըստ թուրքական սկզբնաղբիւրների, քեմալականների վճռակամութիւնն՝ ի չիք դարձնելու միջազգային պայմանագրերում (մասնաւորապէս Սեւրի) ամրագրուած հայանպաստ որոշումները, եւ հայկական պետութիւնը ոչնչացնելու նրանց անզիջում ցանկութիւնը (էջ 184-185, 237-238):

Այստեղ, սակայն, հարկ է մանրամասնել, որ խորհրդային իշխանութեան տարիներին այս հարցի շուրջ ուսումնասիրութիւնների իրականացումն անկողմնակալ դիրքերից բացառուած էր՝ խորհրդային գրաքննական կապանքների պատճառով, քանզի նման պարագայում, պատմաբանները հարկադրուած կը լինէին հատել տիրապետող գաղափարախօսութեան սահմանեզրերը, ինչը բացառուած էր: Նախկին գաղափարական խոչընդոտներից զերծ հեղինակն անկողմնակալօրէն մեկնաբանում է 1920ի պատերազմում քեմալականների հիմնական յաղթաթղթերից մէկը՝ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի բարոյական, նիւթական եւ ռազմական օգնութիւնը: Թէպէտ նա չի թաքցնում, որ առճակատող կողմերի ռազմական հնարաւորութիւններն անհաւասար էին, այդուհանդերձ, միանգամայն իրաւացիօրէն իրրեւ Հայաստանի Հանրապետութեան *«անփառունակ պարտութեան գլխաւոր պատճառ»* առանձնաց-նում է *«դաշակարգային հակամարտութիւնները, բոլշեւիկներից խաբուելը, համաշխարհային յեղափոխութեան սին պատրանքներին տրուելը»* (էջ 188): Խօսքը վերաբերում է, մասնաւորապէս, հայ բոլշեւիկների վարքագծին, որոնք խաբուելով *«յեղափոխական»* քեմալականների դատարկ յայտարարութիւններով, ջանում էին, փաստօրէն, նպաստել նրանց յաղթանակին՝ հետապնդելով Անդրկովկասի արագ խորհրդայնացման նպատակ (էջ 188-189): Միաժամանակ, Հայկ Ղազարեանը ցուցաբերելով անաչառ վերաբերմունք խարազանում է նաեւ դաշնակցական կառավարութեան պատուիրակներին, որոնք Ալեքսանդր Խատիսեանի գլխաւորութեամբ 1920ի Դեկտեմբերի 2ին Ալեքսանդրապոլում *«ապօրինի կերպով Հայաստանը սորկացնող»* հաշտութիւն կնքեցին թուրքերի հետ (էջ 203), չունենալով դրա համար նուազագոյն իսկ

իրաւաբանական հիմք, քանի որ նրանց կառավարութիւնն արդէն տապալուած էր: *«Դրանով իսկ,- եզրակացնում է նա,- հայկական պատուիրակները մի նոր յանցաւոր քայլ են կատարում հայ ժողովրդի հանդէպ»* (էջ 203):

Այս երկու կտրուածքով է Հայկ Ղազարեանը քննարկում 1920ի ռուս-թուրքական եւ ռուս-հայկական յարաբերութիւնների զարգացման ընթացքը, որը եւ կանխորոշել է 1921ի Մարտի 16ի Մոսկուայի չարաբաստիկ Պայմանագրի կնքումը: Աղբիւրագիտական լայն յենքի, այդ թւում արխիւային նորայայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրութեան հիման վրայ, նա բարեխղճօրէն վերլուծում է քեմալականների եւ ռուս բոլշեւիկների միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատումն ու նշում, որ Խորհրդային Ռուսաստանն առաջինն է 1920ին ճանաչել Անկարայի կառավարութիւնը: Հեղինակը մեկնաբանում է Լենինի կողմից քեմալականներին հսկայ դրամական եւ ռազմական օգնութիւն ցուցաբերելու հիմնական պատճառը՝ համաշխարհային ծաւալի սոցիալիստական յեղափոխութեան յաղթանակի ցնորական գաղափարը, չվարանելով մատնանշել, որ դա *«կատարուել է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հաշուին»* (էջ 249): Միաժամանակ, ընդգծելով Լենինի հետ բանակցող Մուստաֆա Քեմալի պատուիրակների լկտիութիւնը, նա փաստում է 1920ի Օգոստոսին բոլշեւիկների առաջնորդի դրական դիրքորոշումը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ քեմալականների կողմից նախապատրաստուող յարձակման իրականացման առնչութեամբ (էջ 254): Համաձայն ենք, պրոֆ. Ղազարեանի հետեւութեանը, թէ՝ չնայած բանակցութիւնների անյաջող աւարտին, բանակցող կողմերի միջեւ առկայ հակասութիւնները նուազ էին նրանց միաւորող գործօններից: Այս անհաւասարակշռութիւնից հմտօրէն օգտւում էր քեմալականների պարագլուխը:

Միեւնոյն ժամանակամիջոցում ընթացող հայ-ռուսական բանակցութիւնների կապակցութեամբ Հայկ Ղազարեանն ի դերեւ է հանում ոչ միայն բոլշեւիկեան Ռուսաստանի՝ Հայաստանի անկախութիւնը պաշտօնապէս ճանաչելու չկամութիւնը, այլեւ 1920ի Հոկտեմբերի 28ին ստորագրուած եզրափակիչ որոշման անարդիւնաւէտութիւնը, ինչը մեկնաբանում է թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտութեամբ, ինչպես նաեւ Մոսկուայում Լեւոն Շանթի գլխաւորութեամբ գործող հայկական պատուիրակութեան դիւանագիտական ցածր ունակութիւններով: Այս առումով, հեղինակը միանգամայն տեղին յանդիմանական խօսքեր է ուղղում հայկական պատուիրակութեան անդամների հասցէին, որոնց անհեռատեսութիւնը բացայայտում է դեռեւս 1920ի Մայիս-Յունիս ամիսներին Մոսկուայում ընթացող բանակցութիւնների յետնախորքի վրայ, երբ վերջիններս մերժել են Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին Ժողկոմի տեղակալ Լեւոն Կարախանի՝ Վանի, Մուշի եւ Բիթլիսի վիլայէթները Հայաստանի Հանրապետութեանը միացնելու պատրաստակամութիւնը (էջ 241):

Պրոֆ. Ղազարեանն առանց տուրք տալու անհարկի յոյզերի՝ գիտական վերլուծութեան է ենթարկում ե՛ւ 1921ի Մարտի 16ի Մոսկուայի, ե՛ւ 1921ի Հոկտեմբերի 13ի Կարսի Պայմանագրերի կնքումը պայմանաւորող նախապայմաններն ու հայ ժողովրդին պատկանող պատմական տարածքի զգալի մասի ճակատագիրն ապօրինաբար տնօրինած դրանց բնագրերը: Հաւաստի փաստերի հիման վրայ նա բացայայտում է Լենինի եւ նրա գինակիցների (մասնաւորապէս Ստալինի) ղեկավար դերակատարութիւնը Կարսի տարած-

digitised by A.R.A.R.@

քը քեմալականներին յանձնելու հարցում, մատնանշում, որ բոլշեւիկեան պետութեան ղեկավարը Կարսը համարելով թուրքական քաղաք, այն քեմալականներին զիջելու վճիռը կայացրել էր դեռեւս 1920ի Դեկտեմբերին (էջ 272-273): Նրա հիմնական հետեւութիւնն այս առնչութեամբ հատու է. «*Հայաստանը համաշխարհային յեղափոխութեան զոհասեղանին ողջակիզելու քաղաքականութիւնը*» սկզբնաւորել էր Լենինը (էջ 271):

Ինչ վերաբերում է Մոսկուայի Պայմանագրին, որով Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնն առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների համաձայնութեան, նոյնիսկ մասնակցութեան, ոչ միայն Թուրքիային էր զիջում Կարսի, Արդահանի եւ Արդուինի տարածքները, իսկ Նախիջեւանի Մարզը նուիրաբերում Խորհրդային Ադրբեջանին, այլեւ «*ապօրինաբար չեղեալ էր յայտարարում համաեւրոպական, նոյնիսկ համաշխարհային այնպիսի որոշումներ, որոնք ժամանակին ստորագրել էր նաեւ Թուրքիայի օրինաւոր կառավարութիւնը*», ապա Հայկ Ղազարեանն այն բնորոշում է իբրեւ «*աղէտ*» Հայաստանի համար (էջ 286, 290): Նա իր համոզմունքն է յայտնում, որ այս պայմանագիրը դարձել է Կարսի Պայմանագիր ընդունուած որոշումների առաղձը:

Յիրաւի, անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների ներկայացուցիչների եւ քեմալականների միջեւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ կայացած Կարսի Խորհրդաժողովը, փաստօրէն, ընդամէնը վաւերացրել է Մոսկուայի Պայմանագրի հիմնական դրոյթները: Հեղինակը փաստում է, որ այս պայմանագրով չեղեալ էր յայտարարւում Սեւրի Դաշնագիրը, Կարսի Մարզը յանձնւում էր քեմալականներին, իսկ Նախիջեւանը՝ Ադրբեջանին: Մենք սակայն, հարկ ենք համարում արժեւորել Հայկ Ղազարեանի խիստ այժմէական մեկնաբանութիւններից մէկը, որով նա անհերքելիօրէն բացայայտում է Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերի անօրինական բնոյթն իրաւաբանական տեսակէտից: Հետաքրքիր է նրա մեկնաբանութիւնն առ այն, որ 1921ին գոյութիւնը դեռեւս յարատեւող Օսմանեան Կայսրութեան օրինական կառավարութիւնը չէր մասնակցում Մոսկուայի Պայմանագրի ստորագրմանը, իսկ բոլշեւիկներն առանց նրա «*պաշտօնական համաձայնութեան ու ստորագրութեան*» նրան էին զիջում Հայաստանին պատկանող տարածքները (էջ 325), ինչը վերջնականապէս ամրագրուեց Կարսի Պայմանագրում: «*Քիչեաւ հանգամանքների ուժով,*- նշում է նա,- *Մոսկուայի Պայմանագիրն անօրինական էր եւ չէր կարող դառնալ 1921ի Հոկտեմբերի 13ին Կարսում կնքուելիք պայմանագրի հիմք: Սրան պէտք է աւելացնել նաեւ այն, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը ներկայացնող կառավարութիւնը 1920ի Օգոստոսի 10ին կնքել էր Սեւրի Պայմանագիրը եւ այն Մոսկուայի Պայմանագրի կնքման պահին ոչ վերացրել էր, ոչ էլ դրանից հրաժարուել*» (էջ 325): Ըստ Ղազարեանի իրատեսական հետեւութիւնների՝ ակնյայտ է դառնում, որ Կարսի Մարզը քեմալականներին նուիրաբերող պայմանագրերը միանգամայն անօրինական էին:

Հայկ Ղազարեանի մենագրութեան ամենահետաքրքրական կողմերից է Երկրորդ Աշխարհամարտից յետոյ Ստալինի նախաձեռնութեամբ Կարսի տարածքի առնչութեամբ ԽՍՀՄ պահանջատիրութեան հարցի մանրազնին վերլուծութիւնը (այս խնդրին նուիրուած են մենագրութեան երկու ծաւալուն գլուխներ): Խիստ դժգոհ Թուրքիայի երկդիմի քաղաքականութիւնից պատե-

digitised by A.R.A.R.@

րազմի տարիներին՝ խորհրդային ղեկավարը հարց է բարձրացրել՝ 1925ի Դեկտեմբերի 17ի խորհրդա-թուրքական բարեկամութեան եւ չէզոքութեան մասին պայմանագրի վերանայման եւ երկու պետութիւնների միջեւ 1914ի սահմանների վերականգնման անհրաժեշտութեան: Առաւել ողջունելի է հեղինակի իրականացրած աշխատանքն այս հարցի լուսաբանման կապակցութեամբ, քանի որ այն եւս խորհրդային պատմագրութեան կողմից խնամքով շրջանցուել է լռութեամբ, իսկ նրա սակաւաթիւ նախորդներ (Իւ Տերնոն, Եուրի Բարսեղով եւ այլք) սահմանափակուել են, ըստ էութեան, համառօտ դիտարկումներով: Փոխարէնը, պրոֆ. Ղազարեանը տարբեր կտրուածքներով հիմնաւորապէս քննարկում է Թուրքիայի, ըստ էութեան, հակախորհրդային քաղաքականութիւնը պատերազմի տարիներին, թէ՛ ԽՍՀՄում եւ թէ՛ Սփիւռքում բնակուող հայ ժողովրդի լայն զանգուածների, խորհրդահայ պետական բարձրաստիճան դէմքերի (մասնաւորապէս՝ ՀԿ(բ)Կ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Յարութիւնեանի), Հայոց Եկեղեցու ղեկավար գործիչների գործադրած ջանքերը՝ Կարսը ՀԽՍՀին վերամիաւորելու համար: Այս առնչութեամբ, մանրամասնենք Հայկ Ղազարեանի, մեր կարծիքով, առաւել էական երկու դիտարկում.

1. Ըստ նրա՝ տուեալ հարցի արծարծումը միջազգային ասպարէզում ամէնեւին պայմանաւորուած չէր Ստալինի կարծեցեալ հայասիրութեամբ, հակառակ դէպքում, ինչպէս ապացուցում է հեղինակը, նա ջանք ու եռանդ չէր գործադրի Կարսի տարածքի մեծ մասի միաւորումը Վրացական ԽՍՀին հիմնաւորելու համար:
2. Խորհրդային Միութեան պահանջը, որն օրակարգից պաշտօնապէս հանուեց միայն 1953ին՝ Ստալինի մահից յետոյ, մնաց անիրականալի մեծ տէրութիւնների, մասնաւորապէս 1945ի Օգոստոսին միջուկային զէնքի փորձարկման արդիւնքում միջազգային ասպարէզում դիրքերը շեշտակի օրէն ամրապնդած ԱՄՆի հակազդեցութեան հետեւանքով:

Համառօտակի նշենք նաեւ, որ գրախօսուող աշխատութեան մէջ պրոֆ. Ղազարեանը բազմիցս անդրադառնում է Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունեցող՝ վիճայարոյց խնդիրներից մէկին, Ցեղասպանութեան ժամանակագրական պարագծերին: Ինչպէս Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան եւ ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի մի շարք նշանաւոր մասնագէտներ (Մուսա Պրեմս, Իրուին Լ. Հորովից, Մկրտիչ Ներսիսեան, Եուրի Բարսեղով եւ այլք), նա եւս Հայոց Ցեղասպանութիւնը գերադասում է դիտել իբրեւ փուլային զարգացում ունեցած իրադարձութիւն, առանձնացնելով դրա իրականացման երեք հիմնական շրջափուլեր՝ համիդեան, երիտթուրքական եւ քեմալական: Անհերքելի բազմապիսի փաստերի վկայակոչմամբ հեղինակը պարբերաբար հիմնաւորում է 1918-1920ի թուրքական տարբեր արշաւանքների ընթացքում Պատմական Հայաստանի, այդ թւում Արեւելեան Հայաստանի տարածքում քեմալականների իրականացրած հայ ժողովրդի զանգուածային բնաջնջումները՝ կանխամտածուածութեան հիման վրայ, որը ցեղասպանութեան՝ իբրեւ երեւոյթի հիմնական բաղադրիչներից է: Օրինաչափ ենք համարում նրա հիմնական եզրակացութիւններից մէկը, ըստ որի՝ 1920ին ազգայնամոլ քեմալականների ծրագրած արշաւանքն *«օրգանական չարունակութիւնն էր երիտասարդ թուրքերի վարած ցեղասպանութեան քաղաքականութեան»* (էջ 185): Քեմա-

յականների կողմից հայ ժողովրդի ոչնչացումը նա բնորոշում է իբրեւ Հայոց Ցեղասպանութեան երրորդ շրջափուլ (էջ 251): Հիմնահարցի նման մեկնաբանութիւնը մենք հակուած ենք դասելու հեղինակի արժանիքների շարքը:

Պէտք է առանձնացնել պրոֆ. Ղազարեանի մօտեցման եւս մէկ առաւելութիւն. նա պարբերաբար ընդգծում է ոչ միայն հայերի, այլեւ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում բնակուած ազգային այլ փոքրամասնութիւնների՝ քրդերի, եզդիների, մասնաւորապէս յոյների հանդէպ քեմալականների վարած քաղաքականութեան ցեղասպան բնոյթը (էջ 133-134, 227): Արդիւնքում, ընթերցողի առջեւ յառնում է Օսմանեան, յիրաւի, ցեղասպան Պետութեան յանցագործ դիմագիծը, որի ղեկավար գործիչները, անկախ քաղաքական պատկանելիութիւնից, 1910-1920ի սահմանագծին այլազգի հպատակների նկատմամբ ի յայտ բերած այլատեացութեամբ ոչնչով չէին զիջում իրենց նախորդներին:

Գրքի ընդարձակ երկրորդ բաժնում (էջ 499-976) ընթերցողը կարող է ծանօթանալ Կարսի տարածքի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցած բոլոր պայմանագրերի բնագրերին տարբեր լեզուներով՝ սկսած Բեռլինի Վեհաժողովի ընդունած պայմանագրից մինչեւ Կարսի Պայմանագիրը: Բացի դրանից, քանի որ մենագրութեան մէջ Հայկ Ղազարեանը ոչ միայն մեկնաբանել է Կարսին առնչուող բանակցային գործընթացները յետպատերազմական ժամանակաշրջանում, այլեւ իր քաղաքացիական պարտքն է համարել հայեացք նետել նմանապես արդի փուլում ընթացող քաղաքական գործընթացների, հայ-թուրքական վերջերս կայացած բանակցութիւնների վրայ եւ յայտնել է, ի դէպ, իր ժխտական դիրքորոշումը նման պայմանաւորուածութեան կայացման շուրջ (էջ 496), գրքի երկրորդ մասում հրապարակել է Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի միջեւ 2009-2010ին դիւանագիտական բանակցութիւնների ընթացքը լուսաբանող մեծաթիւ հետաքրքիր վաւերագրեր (էջ 805-976): Դրանց թւում նպատակայարմար ենք գտնում առանձնացնել 2009ի Ապրիլի 22ին Շուէյցարիայում ստորագրուած «Ճանապարհային Քարտէզ»ը, 2009ի Օգոստոսի 31ին Շուէյցարիայում ընդունուած «Հայ-Թուրքական Արձանագրութիւնները», «Հայաստանի Հանրապետութեան Եւ Թուրքիայի Միջեւ 2009ի Հոկտեմբերի 10ին Ցիւրիխում Ստորագրուած Արձանագրութիւնները»:

Կասկածից վեր է պրոֆեսոր Հայկ Ղազարեանի գրքի քաղաքական նշանակութիւնը, որը Հայաստանի պետական եւ քաղաքական գործիչներին կարող է օժանդակել ճիշտ կողմնորոշուելու Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան կերտման քառուղիներում: Միաժամանակ, խիստ այժմէական հնչեղութիւն ունեցող նրա մենագրութիւնն, անկասկած, իր ուրոյն եւ մնայուն տեղը կը գրաւի Հայկական Հարցի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ: Անտարակոյս, այն շահեկան է նաեւ ընթերցող լայն հասարակութեան համար, քանզի ընդլայնում է մեր գիտելիքները հայ ժողովրդի պատմութեան խիստ կարեւոր, սակայն, ըստ էութեան, յաւուր պատշաճի չուսումնասիրուած այս թեմայի ասպարէզում:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

[1] Տե՛ս օրինակ՝ Հայկ Ղազարեան, *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Քաղաքական Կացութիւնը 1800-1870 թթ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1967. նաեւ՝ *Արեւմտահայութիւնը Ցեղասպանութեան Նախօրեակին*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2001. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում 1890-1922 թթ., Հատ. Ա.*, եւ *Բ.*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2004, (երկրորդ, վերամշակուած հրատարակութիւն՝ Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2007):

[2] Այստեղ եւ այսուհետ՝ ընդգծումները հեղինակինն են:

[3] Հայաստանի Հանրապետութիւնն իբրեւ պետութիւն վերացնելու քեմալականների մտադրութիւնը՝ ըստ թուրքական սկզբնաղբիւրների, վերջերս հաւաստել է նաեւ Ռուբէն Սաֆրաստեանը (Ռուբէն Սաֆրաստեան, *Օսմանեան Կայսրութիւն. Ցեղասպանութեան Ծրագրի Ծագումնաբանութիւնը (1876-1920 թթ.)*, Երեւան, Լուսակն Հրատ., 2009, էջ 191-194):

digitised by A.R.A.R.@

ريمون كيفوركيان, ليفون نورديكيان, فاهي تاشجيان, *الأرمن, البحث عن ملجا ١٩١٧-١٩٣٩* , بيروت, منشورات جامعة القديس يوسف, ٢٠١٠, ص. ٣٢٠

بداية أود أن أهنيء وأشكر القائمين على مشروع الكتاب الذي هو بمتناول أيدينا وخاصة الهيئة الوطنية الأرمنية في الشرق الأوسط.

ان هذا الكتاب، بنسخته الفرنسية الصادرة في العام ٢٠٠٦ وبنسخته العربية التي تقدم اليوم، يسد فراغا مؤكدا في مكتبتنا.

يعرف العديد منكم اني مؤرخة متخصصة بالتاريخ اللبناني المعاصر. لكني كنت غالبا، ومن خلال أبحاثي الخاصة، ومن خلال المحاضرات التي ألقيها في جامعة القديس يوسف، أواجه صعوبة الفهم والشرح، من الداخل، لعملية احلال الأرمن في لبنان وسوريا. وحيث اني لا أجيد اللغة الأرمنية، شأني شأن معظم اللبنانيين، فانه يصعب علي الوصول الى ما كتب باللغة الأرمنية عن هذه المسألة، في حين تبقى المعلومات المتاحة باللغات العربية والفرنسية والانكليزية نادرة.

يأتي هذا الكتاب ليسد فراغا واضحا بشكل مناسب وموفق. أولا نظرا للجدية العلمية التي تتحلى بها المساهمات الموجودة فيه، والمرتكزة أصلا على الاستثمار الأمثل للمصادر الرئيسية المتاحة، مثل أرشيف السلطات العثمانية والفرنسية وأرشيف المؤسسات الأرمنية، وسير الحياة والسير الذاتية للناجين من المذابح الجماعية وللمسؤولين العثمانيين، وأرشيف اليسوعيين والصحافة الأرمنية والعربية دون أن ننسى المقابلات الشفهية والأبحاث الميدانية.

وكونها تتناول مواضيع مختلفة، فان المقالات الخمس عشرة تقريبا التي يتألف منها الكتاب، تتكامل بشكل يتيح للقاريء تتبع المراحل الكبرى التي مر بها الأرمن منذ الابادة الجماعية أي منذ التهجير القسري الذي أقرته مصلحة ادارة اسكان العشائر والمهاجرين التابعة لوزارة الداخلية العثمانية سنة ١٩١٥، والذي رافقته وتلته مجازر أفرزت لاجئين ناجين من المذبحة. وكان من أمر هؤلاء أن تفرقوا في المقاطعات العربية للسلطنة العثمانية بشكل اساسي. وبعد انتهاء الحرب العالمية الاولى، نزحوا الى كيليكيا التي كانت وضعت تحت الادارة الفرنسية ثم ما لبثوا، بعد اقل من سنتين، ان عرفوا تهجيرا جديدا كانت اخر فصوله نزوحهم عن سنجق الاسكندرون في سنة ١٩٣٩.

وهكذا يتيح لنا الكتاب متابعة مسيرة اللاجئين بشكل عام ومسيرة بعض المجموعات والافراد بشكل خاص. كما يتطرق الى مسألة لطالما بقيت من المحظورات ألا وهي مسألة النسوة والفتيات اللواتي زوجن طوعا وقسرا الى أتراك، أو اللواتي اغتصبن ثم تحولن الى الدعارة، بحيث بقي الجدل قائما حول امكانية اعادة قبولهن في الوجدان الأرمني.

ونكتشف في الكتاب أيضا وصفا للحياة بعد الحياة، أو بالأحرى للحياة بعد الموت، لهؤلاء اللاجئين الذين كدسوا في مخيمات بنيت كيفما اتفق في بيروت وحلب ودمشق،

digitised by A.R.A.R.@

بينما توزع الفتيان على المياتم في لبنان وسوريا وفلسطين. كما يبين الكتاب كيف عادت الحياة الى هذه المجموعات النازحة بمساعدة جمعيات الاعانة والاغاثة الأرمنية بشكل خاص، وكيف أعيد بناء المؤسسات الأرمنية - الكنيسة والأحزاب والجمعيات -، وكيف استعيدت التقاليد المدرسية، كل ذلك بهدف اعادة احياء الهوية الأرمنية بأقصى سرعة ممكنة. كما يبين لنا الكتاب كيف تمت عملية الانخراط الأرمنية على الصعد الاسكانية والاقتصادية والسياسية، منذ أواخر العشرينات من القرن العشرين، في الأحياء الجديدة في المدن وفي بعض الارياف ومجتمعاتها برغم المعارضات والمصاعب الجمة وعلى أكثر من صعيد.

ويتطرق الكتاب الى هذه المسائل الجلية باسلوب بسيط وواضح مرتكزاعلى وثائق دامغة وبمقاربة علمية جدية ورصينة بعيدا من الأهواء والتملق.

ولم يهمل الكتاب المساحات الانسانية. فأفرد للصور الفوتوغرافية حيزا كبيرا، مما أصبغ على العرض العلمي الجاف مسحة طراوة وبعدا بشريا. لأن تاريخ اللاجئين ان هو الا تاريخ ضحايا وظلم وتعذيب. وهذا ما نستشفه في نظرات الأطفال والنساء والرجال المتصاعدة من صفحات الكتاب والتي هي ربما ابلغ من الكلام واجدى.

لكل هذه الأسباب، ولأسباب أخرى ستظهرمعكم كلما تعمقتم في القراءة، يطرح الكتاب نفسه كمرجع. اننا اذن أمام كتاب تاريخ، كتاب تاريخ رائع. لكنه أيضا كتاب عن الذاكرة، أو بالأحرى وبشكل أدق، كتاب للذاكرة. اذ أنه، ومن خلال سرد الأحداث، يتيح للقارىء أن يفهم الذاكرة الأرمنية، ذاكرة الأمس واليوم، بشكل أفضل. وبالنظر الى البعدين: تاريخ للشهادة وذاكرة للفهم، فانه، بنظري، على كل لبناني أن يقرأه، خاصة اذا لم يكن من اصل أرمني.

ولحسن الحظ اضحى اليوم زمن المخيمات والمياتم بالنسبة للأرمن اللبنانيين من الماضي. لكن هل ولى معه فعلا سوء التفاهم؟ هذا لعمري ليس بأكيد. لقد سمعت لبنانيين، من سياسيين معروفين ومواطنين عاديين، يسألون الأرمن عن أولوية انتمائهم وما اذا كانوا لبنانيين أولا أم أرمنا أو اذا كانوا لبنانيين أكثر منه أرمنا وبالعكس. ولا يقتصر ذلك على الأرمن فقط. اذ غالبا ما نرى اللبنانيين يسألون بعضهم البعض عن درجة لبنانيتهم. ان الماضي موجود في الحاضر ومعرفة كيفية مواجهة الماضي سؤال يطرح نفسه بقوة وخاصة في لبنان. وهذا الكتاب يحمل أكثر من جواب على ذلك لكن على طريقته الخاصة.

فانه يبين لنا كم الأرمن هم ارمن. أو بعبارة أخرى يساعدنا على فهم كيفية وسببية وجود وتكوين وبقاء الثقافة الأرمنية في لبنان والمرتكزة أصلا الى ماض خاص بالمقارنة مع باقي مكونات المجتمع، ماض مصنوع من الآلام وعليه يشكل العامود الفقري للهوية الأرمنية. لكنه يبين أيضا كيف يتلبنن الأرمن بسرعة ملحوظة ويتأقلمون مع السياق العام للمجتمع الكلي والثقافة الطاغية فيه. وما يبينه الكتاب أيضا كيف أن الولاءين، أرمني-لبناني، لا يستطيعان الانفصال الواحد عن الآخر، حيث ان الواحد منهما ينبع من الآخر، وكلاهما يحملان الحقيقة كلها والتاريخ بشموليته: فاللاجئون الأرمن، ومنذ وصولهم الى

digitised by A.R.A.R.@

لبنان، لا يعيشون في الماضي، وحيث أنهم مجبرين على التكيف من أجل البقاء، فانهم يعيشون الحاضر. وفي هذا الحاضر اللبناني يحرصون أفرادا وجماعات على الحفاظ على هويتهم الأرمنية. ومن دون أن ينسوا ما حل بهم من الظلم والعنف، فانهم يوسعون آفاق تفكيرهم بغية الانخراط في حقائق العالم الذي يعيشون فيه بحيث لا يبقوا أسرى الماضي وسجناء الحقد. وهذا ما يسمح لهم ركوب ثقافة السلام المبنية أصلا على الماضي لكنها موجهة نحو المستقبل. ويسهل لنا الكتاب فرصة اكتشاف وفهم هذا الامر والوقوف على خصوصيات اللبنانيين الأرمن بناء عليه. كما انه يسمح أن نتحقق، وبالبرهان القاطع، انه من الممكن الخروج من ثقافة العنف والأحقاد دون فقدان الهوية، وانه بالتالي يمكن مواجهة الماضي من أجل تخطيه وتحمل تبعاته دون التعتيم عليه.

ومن حيث الشكل والمضمون، فان هذا الكتاب عن الأرمن، وباللغة العربية، هو أثر قيم. وهو يدلل على عدم صوابية فرضية البديل: لبنانيون أو أرمن. ويشهد على ذلك هذا المشروع الجماعي مع الأهداف التي رسمها والتعاون الوثيق الذي كان في أساس تحقيقه، منذ الفكرة الأولى الى مرحلة الترجمة. انها النظرية المتناسقة التي لم تأت على حساب أي من الهويتين بل كانت نتيجة تفاعل حقيقي بينهما بحيث أتت جودة الترجمة لتعززها وتثني على الفردية. انها نتاج شخص لبناني-أرمني، أو قل أرمني- لبناني، يتقن اللغة العربية بكل تشعباتها الثقافية وبنفس السهولة التي يتقن فيها اللغة الأرمنية بكل ما تحمله من تشعبات وتفاصيل.

هذه بالاختصار بعض الملاحظات والأسئلة التي قادتني اليها هذه الترجمة. ولم يبق لي سوى أن أهنيء مرة أخرى القائمين على هذا المشروع وأن أشكرهم على عملية اشراكي به مع تمنياتي لكم جميعا بقراءة موفقة.

CARLA EDDE

ՄԱՔՍԻՄ ԿԱՏՎԱԼԵԱՆ
(1936-2007)

Երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) դոցենտ, պատմաբան, վաստակաշատ մանկավարժ Մաքսիմ Արշամի Կատվալեանը ծնուել է 1936 Նոյեմբերի 1ին Գեղարքունիքի Մարզի Սարուխան գիւղում: 1954ին աւարտելով տեղի միջնակարգ դպրոցը զօրակոչուել է բանակ: 1959ին ընդունուել է ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտէտ, որը աւարտել է 1964ին: Համալսարանն աւարտելուց յետոյ ուսուցչութիւն է արել Նոր Հաճըն աւանի դպրոցում:

1967ին Կատվալեանն աշխատանքի է ընդունուել Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում: Նա եռանդուն գործունէութիւն ծաւալեց այնտեղ եւ իր կեանքի վերջին 20 տարիները՝ որպէս հայ ժողովրդի պատմութեան բաժնի գիտական խմբագիր, այնուհետեւ աւագ գիտական խմբագիր, անմնացորդ նուիրեց հանրագիտարանային յօդուածների մշակմանն ու խմբագրմանը: 1981ից նա ղեկավարել է *Հանրագիտարանի* Հայ Ժողովրդի Պատմութեան Խմբագրութիւնը: 1974-1986ին լոյս տեսած *Հանրագիտարանի* 12 հատորներում հրատարակել է հարիւրաւոր բառ-յօդուածներ: Նշանակալից են յատկապէս «Արարատի Երկիր», «Կիլիկեան Հայաստան», «Վարդանանց Պատերազմ», «Ուրարտու», «Հայաստան (Պատմական Ակնարկ)» բառ-յօդուածները:

Նրա գործուն մասնակցութեամբ են լոյս տեսել նաեւ *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարանի* քառահատորեակը եւ հանրագիտարանային այլ հրատարակութիւններ: 1980ին «Հայկական Լեռնաշխարհի Հնագոյն Պետական Կազմաւորումները Եւ Հայկական Ցեղախմբերի Համախմբման Ընթացքը Ք.ա. IX-VI դդ.» թեմայով պաշտպանել է թեկնածուական ու ստացել պատմական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1985ին համատեղութեան կարգով հրաւիրուել է ԵՊՀ Հայոց Պատմութեան Ամբիոն, որտեղ դասաւանդել է մի շարք առարկաներ: 1995ին նրան շնորհուել է դոցենտի աստիճան: 1987ից մինչեւ մահը աշխատել է ԵՊՀ Հայոց Պատմութեան Ամբիոնում:

Կատվալեանը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել հայոց պատմութեան բուհական ուսումնական ծրագրերի, ձեռնարկների եւ դասագրքերի ստեղծման աշխատանքներին: Նա հեղինակակից է *Հայոց Պատմութիւն. Հիմնահարցեր* ուսումնական ձեռնարկի (2000): Կատվալեանի գիտական աշխատութիւնները վերաբերում են հայ ժողովրդի կազմաւորման, հայոց պետականութեան, հին եւ միջնադարեան Հայաստանի պատմութեան բազմաթիւ հիմնահարցերի: Նա առանձնակի ներդրում է ունեցել ինչպէս ուրարտագիտութեան զարգացման, այնպէս էլ Երուանդունի, Արտաշէսեան, Արշակունեաց Հարստութիւնների եւ Կիլիկեան Հայաստանի պատմութեան ուսումնասիրման գործում: Առանձնակի արժէք ունեն նրա «Աքեմենեան Աշխարհակալութեան 13րդ եւ 18րդ Սատրապութիւնները» (1976), «Հին Հայաստանի «Ար-

digitised by A.R.A.R.@

մենիա» Անուան Ծագման Շուրջ» (1976), «Ուրարտու Աշխարհի Բնօրրանի Տեղորոշման Շուրջ» եւ այլ ուսումնասիրութիւնները: Ամենագործուն մասնակցութիւն է ունեցել *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ* տեղեկատու պատկերագրքի (2001) ստեղծման աշխատանքներին եւ *Հայոց Եկեղեցու Հանրագիտարանի* առաջին հատորի (*Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ*) գրքի (2008) հրատարակման աշխատանքներին՝ լինելով եւ՝ հեղինակ, եւ՝ խմբագիր:

Մաքսիմ Կատվալեանը երկարատեւ ու ծանր հիւանդութիւնից յետոյ մահացել է 21 Նոյեմբեր 2007ին, Երեւանում:

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ
(1929-2009)

Մինաս Գառնիկի Գրիշըքեան-Գանգրունին ծնած է Պէյրութ, 6 Յունիս 1929ին, տարսունցի ծնողքէ: Նախնական ուսումը ստացած է Ազգային Սահակեան եւ Հայ Կաթողիկէ Մեսրոպեան վարժարաններուն մէջ, իսկ երկրորդականը՝ Վիեննական Մխիթարեան Վարժարանին մէջ: Այնուհետեւ երկու տարի հետեւած է մանկավարժութեան եւ հոգեբանութեան՝ Ecole Superieur de Lettreի մէջ: Հետեւած է նաեւ երգարուեստի, նուագի դասընթացքներու եւ հետեւած Լիբանանի Պետական Երաժշտանոցի Երաժշտագիտութեան Բաժնին: 1963ին Լիբանանի Ազգային Երաժշտանոցէն կը ստանայ վկայագիր, թէ՝ «կանոնաւորաբար հետեւելով Փրոֆ. Է. Իսայեայի դասընթացքներուն՝ երաժշտական յօրինումի մէջ, տուած է քննութիւն հարմոնիի, քոնթրըփուանի, ֆիւկի, օրքեսթրասիոնի, եւ 17 Յունիս 1963ին քննութիւն յանձնած է Պօղոս Ճելալեանի, Պ. Բոպիլլարի, Թ. Սուքքարի ներկայութեան»: Ուստի իրեն շնորհուած է երաժշտական յօրինումի վկայագիր, ստորագրուած Նիքոլա Տալի կողմէ: 1962-1964՝ ուսանած է Լիբանանի Ազգային Երաժշտանոցի Տեսութեան եւ Յօրինումի Բաժինը: Վկայուելէ ետք, երեք տարի հետեւած է Փարիզի Ecole Superieur et Universelleի երաժշտագիտական եւ յօրինողական արուեստի ճիւղերուն՝ հեռակայ:

1965ին Լիբանանի մէջ *Ժէօնէս Միւզիքալ*ի կազմակերպած յօրինողական մրցանքին շահած է Գ.-Դ. մրցանակ, իր «Ֆուկաթօ Փոլիֆոնիք Փուր Օրքեսթրը Սեմֆոնիք» յօրինումին համար: Այս յաջողութեան լոյսին տակ կը հրաւիրուի յօրինելու լիբանանեան օփերէք մը:

1969 Օգոստոս 26էն Սեպտեմբեր 5, Ռումանիոյ Յօրինողներու Միութեան կողմէ կը հրաւիրուի Ռումանիա մասնակցելու Ռումանիոյ Ֆոլքլորի Միջազգային Համագումարին ուր կը ներկայացնէ «Ֆոլքլորն ու Երաժշտութիւնը Լիբանանի Մէջ» ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւնը: 1970ին (5-23 Սեպտեմբեր) կը հրաւիրուի մասնակցելու Ժորժ Էնեսքուի նուիրուած Միջազգային Ե. Փառատօնին:

Իբրեւ երգի եւ երաժշտութեան ուսուցիչ պաշտօնավարած է հայ եւ օտար տասնեակ մը վարժարաններու մէջ, ինչպէս՝ Վիեննական Մխիթարեան

digitised by A.R.A.R.@

(1961-62), ՀԲԸՄ Երուանդ Տեմիրճեան Նախակրթարան եւ Յովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական Վարժարաններուն (1969էն վարած է վարժարանին երգչախումբն ու նուագախումբը), Մաքասէտներու եւ Հարիրի դպրոցական ցանցերուն մէջ:

Երաժշտագիտական եւ քննադատական յօդուածներով աշխատակցած է *Եփրատ, Սփիւռք, Երիտասարդ Հայուհի, Արարատ, Արարատ Գրական, Զարթօնք, Շիրակ* թերթերուն: Հեղինակած է խմբերգային յօրինումներ, երաժշտական ստեղծագործութիւններ: Ունի յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ եւ հրապարակային դասախօսութիւններ Ռոմանոս Մելիքեանի, Երուանդ Սահառունիի, Կոմիտասի, հայ երաժշտական թատրոնի մասին: Կազմած եւ խմբագրած է *Գուսան Երգարանը* (Ա. տպ. Պէյրութ, 1969, Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք Հրտ.): Հրատարակած է *Երաժշտական Բացատրական Բառարանը* (Տպ. Զարթօնք, 1987), որ նմանատիպ հայ բառարաններէն կ'առանձնանայ իր լայնածիր բովանդակութեամբ եւ իւրաքանչիւր եզրի բացատրութեան խորունկ եւ գրեթէ ամբողջական ու բազմակողմանի բացատրութեամբ: Շարք մը եզրերու բացատրութիւնները, ի տարբերութիւն այլ բառարաններու լակոնական ու սահմանափակ տարողութեան հասցուած են երկարաշունչ յօդուածի սահմաններուն: Նման յօդուածները կը միտին գիտահետազօտական մտածողութեան ժամանակակից մակարդակին դնել *Բառարանը*, ուր օգտագործուած են բազմալեզու երաժշտական հատորներ ու յօդուածներ: Ունի անաւարտ անտիպ գործ մը՝ «Նուագարաններու Բառարան»ը:

Գանգրունի վեթերան (1968) եւ աւագ վեթերան (1997) անդամ էր ՀԲԸՄի:

Միւսաս Գանգրունի մահացաւ 13 Հոկտեմբեր 2009ին, Պէյրութ, եւ իր մարմինը ամփոփուեցաւ Պուրճ Համուտի Ազգային Գերեզմանոցը:

ՋԱՔԱՐ ՔԷՇԻՇԵԱՆ եւ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ԳԵՂԱՄ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
(1931-2010)

Հայաստանի ճանաչուած գիտնական, աւուրեան մանկավարժ եւ պատմաբան Գեղամ Եղիշի Կիրակոսեանը ծնուել է 1931ին, Թալինի Աշնակ գիւղում, Սասուն աշխարհից գաղթած ընտանիքում:

1950ին աւարտելով տեղի միջնակարգ դպրոցը, զօրակոչուել ու ծառայել է Խորհրդային բանակում: 1954ին ընդունուել եւ 1959ին աւարտել է Խաչատուր Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմութեան Ֆակուլտէտը եւ աշխատանքի անցել ԳԱԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Լեզուի Ինստիտուտում:

1971ին պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1997ին՝ դոկտորական եւ նոյն թուականին ստացել է պրոֆեսորական կոչում:

1971ից մինչեւ իր մահը Կիրակոսեանը աշխատում էր Մանկավարժական Համալսարանում, սկզբում որպէս ընդհանուր պատմութեան դասախօս, դասաւանդելով միջին դարեր, նոր եւ նորագոյն պատմութիւն դասանիւթերը, ապա նաեւ որպէս Բաժնի վարիչ, այնուհետեւ՝ Ամբիոնի պրոֆեսոր:

Նա հեղինակ է մնայուն եւ արժէքաւոր երեք մենագրութիւնների, 60ից աւելի գիտական յօդուածների: Արժէքաւոր է մանաւանդ նրա *Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ Թուրքմէն Ցեղերի Արշաւանքների Շրջանում (1386-*

digitised by A.R.A.R.@

1500pp.) (1997) հատորը: Նա կարեւոր է համարել հնարաւորինս ամբողջացնել միջնադարում իրենց գոյութիւնը պահպանած իշխանական տների՝ Գոփեանների, Հասան-Ջալալեանների, Օրբելեանների, Պռոշեանների, Ազիզբեկեանների եւ Վաչուտեանների պատմութիւնը:

Կիրակոսեանը կեանքում ունէր մէկ երազանք՝ տեսնել Անին: Եւ նա տեսաւ Անին, եւ իր բեղմնաւոր ու զօրեղ գրչի ուժով վերաիմաստաւորեց Անին եւ որպէս նրա վերածննդի պատգամ, իր առաջարկութիւնները թողեց յաջորդ սերունդներին: Նա ներկայ եւ գալիք սերունդներին, պատմաբան-ուսումնասիրողներին ժառանգեց նաեւ *Հողի Եւ Արեան Կանչով* եւ *Էրգիրն Է Կանչում* աշխատութիւնները, որոնք արդիւնք են երկու անգամ որպէս ուխտաւոր Արեւմտեան Հայաստանում կատարած շրջագայութեան:

Նա իր ազնուութեան, սկզբունքայնութեան, մարդկային վեհ յատկանիշների շնորհիւ վայելում էր Մանկավարժական Համալսարանի ողջ անձնակազմի, ընկերների եւ ուսանողների սէրն ու յարգանքը: Նրան ճանաչում եւ ընդունում էին Հայաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս:

Գեղամ Կիրակոսեանը մահացաւ 9 Յունուար 2010ին:

ԱՒԵՏԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ԽՐԼՈԲԵԱՆ
(1927-2010)

Բազմահմուտ մտաւորական, փրոֆեսոր Գէորգ Տիգրանի Խրլոբեան ծնած է Հալէպ, 19 Օգոստոս 1927ին: Նախակրթութիւնը ստացած է տեղի Հայ Աւետարանական Եմմանուէլ Վարժարանը, իսկ 1946ին ամբողջացուցած է երկրորդական ուսումը Ալեփփօ Քոլէճին մէջ:

1946ին ներգաղթած է Հայաստան: 1951ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) Հայոց Լեզուի, Հոգեբանութեան եւ Տրամաբանութեան Բաժինը: 1960ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Անանիա Շիրակացու Աշխարհացոյցը» նիւթով: 1976ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Հայ Սոցիալական Իմաստասիրութեան Պատմութիւն» նիւթով: 1998ին պաշտպանած է դոկտորական երկրորդ աւարտաճառ՝ «Վաղ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ» նիւթով:

1958-62՝ աշխատած է Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիային մէջ: 1962-1979՝ եղած է ԵՊՀ դասախօս: 1968-69՝ վարած է Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնը, ուր կազմակերպած է Սփիւռքահայ Գրականութեան Շաբաթը: 1974ին հիմնած է Պուենոս Այրէսի Էլ-Սալվատոր Համալսարանի Հայագիտական Դասընթացքները, 1975ին ղեկավարած է Տիքրոյթի Ուէյն Համալսարանի Սլաւոնագիտական Ամբիոնի Հայագիտական Մասը: 1977-79՝ եղած է ԵՊՀ Փիլիսոփայութեան Պատմութեան Ամբիոնի վարիչ, 1979-1982՝ Կիրովական/Վանաձորի Մանկավարժական Ինստիտուտի ռեկտոր, իսկ 1982-88՝ Հայաստանի Պետական Ձայնասփիւռի եւ Հեռուստատեսութեան Կոմիտէի նախագահի տեղակալ: 1985-86՝ վարած է Հայ Մշակոյթի Պատմութեան դասընթացքը՝ Լա Վըրնի Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճին մէջ: Երեւանի մէջ հիմնած է կիրառական ընկերաբանութեան դպրոցներ: Դասաւանդած է նաեւ Նորթրիճի Համալսարանի եւ Մաշտոց Գոլէճի մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

Վերջին տասնամեակին ան ծաւալած է նաեւ աւետարանչական գործունէութիւն Մ. Նահանգներու, Քանատայի, Հայաստանի ու Ղարաբաղի մէջ:

Անոր ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն հայագիտութեան զանազան բնագաւառները՝ պատմութիւն, ազատագրական պայքար, Ցեղասպանութիւն, մշակոյթի պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, իմաստասիրութիւն, ընկերաբանութիւն, սփիւռքագիտութիւն, եւն.: Ըստ այդմ, դասաւանդած է եւ դասախօսած ընդհանուր պատմութիւն, հայ մշակոյթ, ընկերաբանութիւն, հայ մտքի փիլիսոփայութիւն, փիլիսոփայութիւն, հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն:

Ան իր ետին կը թողու 10 անտիպ ուսումնասիրութիւններ, որոնց շարքին՝ «Վաղ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում», «Քարոզների Ժողովածու», ինչպէս նաեւ ժամանակակից Սփիւռքի եւ արդի հայ յեղափոխական շարժումներուն նուիրուած ուսումնասիրութիւններ:

1989ին հաստատուած է Լոս Անճելըս, ուրկէ շարունակած է աշխատակցիլ հայ մամուլին՝ *Ազդակ*ին, *Արարատ*ին, *Զարթօնք*ին, *Շիրակ*ին, *Նոր Օր*ին՝ հայ երիտասարդութեան, քաղաքակրթութեան հոլովոյթին, խաղաղութեան, նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան, Սփիւռքահայ իրավիճակին, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօնք հռչակման 1700ամեակին մասին նիւթեր ու խորհրդածութիւններ հրատարակելով: Տուած է նոյն բնոյթի բազում դասախօսութիւններ, որոնք կը յատկանշուին առաւել գիտականութեամբ:

Իր յիսնամեայ գիտամանկավարժական եւ հասարակական գործունէութեան առթիւ արժանացած է Ս. Էջմիածնի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ շքանշանին՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի ձեռամբ, Մայիս 1999ին: Նոյն առթիւ, Էմերիքըն Եունիվըրսիթի օֆ Հաուայը իրեն շնորհած է Աստուածաբանութեան Պատուոյ Դոկտորայի կոչում: Իրեն շնորհուած է նաեւ Լա Վըրն Համալսարանի Պատուաւոր Դոկտորի կոչում: Գնահատագրեր ու շքանշաններ ստացած է նաեւ Մ. Նահանգներու նախագահ Պիլ Քլինթընէն, ԵՊՀէն, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութենէն, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութենէն:

Հեղինակ է շարք մը գիտական հատորներու, ինչպէս՝ *Անանիա Շիրակացու Աշխարհացոյցը* (1964), *Ժամանակակից Կրօնները* (1965), *Հայ Սոցիալական Իմաստասիրութեան Պատմութիւն - Հելլենիստական եւ Վաղ Ֆեոդալական Շրջան* (1978), *Բուհական Դաստիարակութեան Սոցիոլոգիայի Հարցեր* (1980), *Ցեղասպանագիտութիւն* (2006), եւն.:

Փրոֆեսոր Գէորգ Խրլոբեան իր մահկանացուն կնքեց 31 Յունուար 2010ին, Կլենտէյլի մէջ:

ՀՀՀ

ԵՒՐՈՍԼԱՒ ԴԱՇԿԵՒԻՉ
(1926–2010)

Պատմաբան, հայագէտ, աղբիւրագէտ, Ուկրաինայի ԳԱ Մ. Ս. Գրուշեւսկու անուան Ուկրաինական Հնագրագիտութեան եւ Աղբիւրագիտութեան Ինստիտուտի Լվովի Բաժանմունքի դեկա-

digitised by A.R.A.R.@

վար, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Եարոսլաւ Ռոմանովիչ Դաշկեւիչը ծնուել է Լվովում 1926 Դեկտեմբերի 13ին հին ուկրաինական ազնուական ընտանիքում:

Դաշկեւիչը 1944ին աւարտել է Լվովի Ակադեմիական Գիմնազիան, մէկ տարի ուսանել Բժշկական Ինստիտուտում: 1949ին գերազանցութեամբ աւարտել է Լվովի Իւան Ֆրանկոյի անուան Պետական Համալսարանի Բանասիրական Բաժանմունքի Ուկրաինական Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժինը եւ աշխատանքի անցել Ուկրաինայի ԳԱ Գրադարանի Ձեռագրերի Բաժնում, բայց շատ չանցած մօր նման, նրան նոյնպէս ձերբակալել են որպէս քաղաքականապէս անվստահելի եւ ԽՍՀՄ Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի հեռակայ որոշմամբ դատապարտել 10 տարուայ ազատազրկման: Նա կալանքի մէջ է եղել շուրջ 6 տարի: Ազատուելուց յետոյ տաղանդաւոր, ստեղծագործական ուժերով եւ մեծ հնարաւորութիւններով լեցուն Եարոսլաւ Դաշկեւիչը երկար տարիներ գործազուրկ է եղել եւ գտնուել պետական անվտանգութեան գործակալների մշտական հսկողութեան տակ: Եղել է Ուկրաինայի ԳԱ Ազգագրութեան եւ Գեղարուեստական Արհեստների գիտաշխատող, այնուհետեւ՝ Բաժնի վարիչ, 1974-1978՝ Ուկրաինայի Կենտրոնական Պետական Պատմական Արխիւի աւագ գիտաշխատող: Նրա կեանքի այդ ծանր ժամանակաշրջանում Հայաստանի ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտը եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանը յատուկ ուշադրութեան են արժանացրել նրան: Պատմութեան Ինստիտուտը, ակադեմիկոս Աշոտ Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ, 1962ին Երեւանում լոյս է ընծայել նրա *Ուկրաինայի Հայկական Գաղութները XV-XIX Դարերի Սկզբնաղբիւրների եւ Գրականութեան Մէջ* մեծարժէք մենագրութիւնը (ռուսերէն): Այդ թեմայով նրա թեկնածուական թեզը պաշտպանութեան է դրուել Պատմութեան Ինստիտուտի գիտական խորհրդում: Դաշկեւիչի նկատմամբ բացառիկ վերաբերմունք ունէր Մատենադարանի տնօրէն ակադեմիկոս Լեւոն Խաչիկեանը: *Բանբեր Մատենադարանի*ի էջերում նա մէկը միւսի ետեւից հրատարակել է Դաշկեւիչի արժէքաւոր աշխատութիւնները հայ եւ ուկրաինական դարաւոր կապերի մասին: Դրանց թւում էր նաեւ նրա ընդարձակ յօդուածը հայատառ ղփչաղերէն գրուած մեծաքանակ նիւթերի հեղինակների ազգային պատկանելութեան մասին: Այդ օրերին փորձեր արուեցին ղփչաղախօս դարձած լեհահայերին ցոյց տալ որպէս հայերի կողմից քրիստոնեայ դարձուած ղփչաղներ (պոլովցիներ) եւ դարերի ընթացքում նրանց ստեղծած գրական ու գիտական վաստակը վերագրել ղազախների նախնիներ հռչակուած այդ ղփչաղներին: Դաշկեւիչը գիտութեան հետ առնչութիւն չունեցող այդ 'տեսութեան' դէմ հանդէս եկաւ մի աշխատութեամբ, որով հիմնաւորապէս հերքեց պատմական իրողութիւնը խեղաթիւրող այդ մտքի վարժանքները:

Կիեւում ԳԱԻն կից Հնագրագիտութեան Յանձնախմբի գործունէութեան վերականգնումից յետոյ Դաշկեւիչը ղեկավարել է նրա Լվովի մասնաճիւղը, իսկ Ուկրաինայի ԳԱ Գրուշեւսկու անուան Հնագրագիտութեան եւ Աղբիւրագիտութեան Ուկրաինական Ինստիտուտի ստեղծումից յետոյ՝ Լվովի Ինստիտուտի մասնաճիւղը: 1994ին արժանացել է պատմական գիտութիւնների դոկտորի աստիճանի, 1996ին՝ Լվովի Պետական Համալսարանի ուսուցչապետի աստիճանի: 1998ից ղեկավարել է նոյն Ինստիտուտի Արեւելագիտութեան Բաժինը:

digitised by A.R.A.R.@

Դաշկեւիչը հեղինակել է աւելի քան 900 գիտական աշխատութիւն ուկրաինական պատմագրութեան, աղբիւրագիտութեան եւ պատմութեան, արեւելագիտութեան, ուկրաինա-հայկական, ուկրաինա-թուրքական յարաբերութիւնների մասին: 1969ին Կիեւում լոյս է տեսել նրա կազմած *Ուկրաինա-Հայկական Կապերը ԺԷ. Դարում* փաստաթղթերի ժողովածուն (ռուսերէն): Եղել է «Ուկրաինական Հնագիտական Տարեգիրք»ի եւ «Գիտական Աշխատութիւններ - Երիտասարդ Գիտնականների Եւ Ասպիրանտների Աշխատութիւնների Ժողովածու»ի փոխխմբագիր, մի քանի գիտական ամսագրերի խմբագրական խորհրդի անդամ:

1995ին Դաշկեւիչը պաշտօնապէս արդարացուել է 1991ին ընդունուած «Ուկրաինայում Քաղաքական Հալածանքների Զոհերի Արդարացման Մասին» օրէնքի հիման վրայ: Իր աշխատութիւնները հրատարակելու համար գիտնականը հարկադրուած է եղել օգտագործել աւելի քան 20 ծածկանուններ:

Դաշկեւիչն ի թիւս այլ արժէքաւոր հայագիտական աշխատութիւնների՝ Նիւ Եորքում եւ Լվովում լոյս է ընծայել *Հայաստանը Եւ Ուկրաինան* երկհատոր գիրքը անգլերէն լեզուով: Նրա վաստակը մեծ է հայ-ուկրաինական գիտական համագործակցութեան ասպարէզում: Նա վայելում էր հայ գիտական հասարակայնութեան բացառիկ յարգանքը: 2001ին նրան շնորհուել Ուկրաինայի Գիտութեան Վաստակաւոր Գործչի կոչում: Նա Լվովի Պատուաւոր Քաղաքացի էր: Մինչ այդ նա պարգեւատրուել էր Ս. Սահակ եւ Ս. Մաշտոց շքանշանով, ընտրուել Հայաստանի ԳԱԱ Պատուաւոր Դոկտոր: Նրան շնորհուել էր նաեւ Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատուաւոր Դոկտորի աստիճան: Ընտրուել էր Ուկրաինական Ազատ Ակադեմիայի (ԱՄՆ) Պատուոյ Անդամ:

Եարոսլաւ Դաշկեւիչը մահացել է 25 Փետրուարի 2010ին, Լվովում:

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԱՐԱՄ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ
(1937-2010)

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, Հայաստանի հնագիտական ժառանգութեան ուսումնասիրութեան նուիրեալ Արամ Քալանթարեանը ծնուել է 1937ին:

Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Ֆակուլտետում ուսումնառութիւնից անմիջապէս յետոյ (1959) նա գիմուորագրուել է Հայաստանի հնագիտական ժառանգութեան գիտական ուսումնասիրման ու պահպանութեան խնդիրներին՝ դառնալով այդ բնագաւառի անխոնջ մշակներից ու ճանաչուած գիտակներից մէկը: Միաժամանակ, նա գիտնականների այն սերնդի ներկայացուցիչն էր, որին վիճակուած էր մշակել պատմութեան ու մշակոյթի յուշարձանների ուսումնասիրման, պահպանութեան, վերականգնման եւ օգտագործման ժամանակակից գործնական մօտեցումներն ու օրէնսդրական շրջանակը՝ 1980ականներից մինչեւ մեր օրերը:

Երկարամեայ գիտական գործունէութեան եւ անընդմէջ ու հետեւողական աշխատանքի արգասիք են Քալանթարեանի ստեղծած շուրջ 15 մենագրութիւններն ու 150ից աւելի գիտական հրապարակումները: Առանձին գրքերով

digitised by A.R.A.R.@

լոյս տեսած աշխատութիւններից են՝ *Դուինի Նիւթական Մշակոյթը IV-XIII դդ.* (1970), *Կենտրոնական Թաղամասի Պեղումները 1964-1970 թթ.* (1976), *Դուին* (1988), *Միջնադարեան Հայաստանի Առեւտրական Կապերը 6-13րդ դդ. (Ըստ Ապակեգործութեան Տուեալների)* (1988, համահեղինակ՝ Հռիփսիմէ Ջանփոլադեան), *Դուին Քաղաքը եւ Նրա Պեղումները (1973-1980 թթ)* (2002, համահեղինակ՝ Կարօ Ղաֆադարեան), *Հնագիտական Աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ.* (2005, համահեղինակ՝ Հ. Մելքոնեան) եւն.: Եղել է բազմաթիւ յանձնաժողովներում եւ գիտական խորհուրդներում իրականացրել է մասնագիտական խորհրդատուութիւններ:

2002ից, ստեղծման առաջին իսկ օրուանից, Քալանթարեանը անդամակցեց «ԻԿՕՄՕՍ/Հայաստան»ին (որի վարչութեան անդամ էր 2002-2008)՝ կազմակերպութեան ստեղծումը կարեւորելով յուշարձանների պահպանութեան յծուած արհեստավարժների ու փորձագէտների միջեւ երկխօսութիւն ձեւաւորելու, ինչպէս նաեւ միջազգային փորձին հաղորդակցուելու տեսանկիւնից:

Արամ Քալանթարեանը մահացել է 27 Մարտ 2010ին:

ԱՍՏՂԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ
(1919–2010)

Արուեստագիտութեան թեկնածու Աստղիկ Բագրատի Գէորգեանը ծնուել է Լենինականում (այժմ Գիւմրի), 1919ին, ուսուցչի ընտանիքում: Միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է Գիւմրիում: 1941ին ընդունուել Երեւանի Մանկավարժական Ինստիտուտի Լեզուագրական Ֆակուլտէտը եւ աւարտել 1945ին: Այդ թուականին նա ընդունուել է Մաշտոցեան Մատենադարան եւ այնտեղ աշխատել մինչեւ իր կեանքի մայրամուտը:

Նրա թեկնածուականը՝ «ԺԷ. Դարի Հայ Մանրականկարչութեան Պատմութիւն» նիւթով, նուիրուած էր միջնադարեան հայ մանրակարչական արուեստի դպրոցների եւ գեղարուեստական աւանդոյթների ուսումնասիրման:

Մեծ է Գէորգեանի ներդրումը Մատենադարանի մանրանկարներ ունեցող մատեանների ուսումնասիրման բնագաւառում: Աշխատանքային գործունէութեան ընթացքում նրա ջանքերով հաւաքուել են արժէքաւոր նիւթեր հայ մանրանկարիչների գործունէութեան եւ նկարազարդած ձեռագրերի մասին: Երկար տարիների ընթացքում նրա կազմած եւ լոյս ընծայած միջնադարեան հայ մանրանկարիչների մատենագիտական ցանկերը, նրանց կենսագրական հարուստ տեղեկութիւնները մեծապէս դիւրացրել են հայ մանրանկարչութեան ուսումնասիրման գործը:

Նա բազմաթիւ աշխատութիւններ է նուիրել մանրանկարչութեան գործի հայ երախտաւորներին, բացայայտել նրանց ստեղծագործութիւնների տեղն ու արժէքը հայ մանրանկարչութեան մէջ: Ձեռագրական հարուստ նիւթերի հիման վրայ նա հետազօտել է միջնադարեան հայ արուեստի գրեթէ չուսումնասիրուած մի բնագաւառ՝ լուսագոյն մանրանկարչական յուշարձանների յետագայ դարերում կատարուած ընդօրինակութիւնների խնդիրը:

Աստղիկ Գէորգեանի գրչին են պատկանում *Արհեստներն Ու Կենցաղը Հայկական Մանրանկարներում* (1978), *Հայկական Զարդաստառեր* (1991), *Կենդանագաղտեր* (1996), *Հայ Մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն IX-*

XVII Դարերում (1998), *Ծաղկաքաղ Աւետարան* (2001), *Ծաղկաքաղ Սաղմոսներ* (2001), *Վայոց Ձորի եւ Որոտանի Մանրանկարչութիւնը, 13-17 դդ.* (2003), *Գրիգոր Նարեկացին Մանրանկարներում եւ Մեծ Քնքոյղի Տաղերը* (2005), *Անանուն Հայ Մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն IX-XVII դդ.* (2005), *Անանուն Հայ Մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն XVIII-XIX դդ.* (2007) արժէքաւոր աշխատութիւնները:

Աստղիկ Գէորգեանը իր գործին ամբողջովին նուիրուած, ծայրաստիճան համեստ եւ համակրելի անձնաւորութիւն էր: Նրա անունը յաւերժ գրանցուել է Մատենադարանի վաստակաշատ անձնուէր երախտաւորների ցուցակում:

Աստղիկ Գէորգեանը մահացել է Սեպտեմբեր 2010ին, Երեւանում:

Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի Տնօրէնութիւն

ԴԵՐԵՆԻԿ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ
(1925-2010)

Կեանքի 85րդ տարում մահկանացում կնքեց հայ ժողովրդի պատմութեան հմուտ գիտակներից եւ հետազօտողներից մէկը, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Դերենիկ Արմենակի Մուրադեանը: Մտաւորականի ընտանիքում ծնուած երիտասարդը Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Ֆակուլտետն ու թեկնածուական ատենախօսութիւն պաշտպանելուց յետոյ կեանքը կապեց ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի հետ, որի Նոր Պատմութեան Բաժնում անընդմէջ աշխատեց 60 տարի:

Մուրադեանն իր հարուստ գիտելիքներով օգնում էր բոլորին. գիտութեան շէմին նոր ոտք դնող բազմաթիւ երիտասարդ գիտաշխատողներ նրա օգնութեամբ պաշտպանում էին թեկնածուական, յաճախ նաեւ՝ դոկտորական, իսկ ինքը չմտահոգուելով գիտական ասպարէզով, իր հարուստ փորձով եւ աւելի քան հարուստ գիտելիքներով անընդմէջ սատար էր լինում գործընկերներին: Դրա վառ վկայութիւնն է 1966ին ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսեանի աշխատասիրութեամբ ռուսերէն հրատարակուած *Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում* արխիւային փաստաթղթերի եւ նիւթերի արժէքաւոր ժողովածուի առաջաբանում վերջինիս յայտնած շնորհակալութիւնը Մուրադեանին՝ ժողովածուի կազմման եւ հրատարակութեան աշխատանքներին ցուցաբերած «մեծ օգնութեան» համար:

Աւելի շատ գիտելիքներ ձեռք բերելու անյագուրդ ձգտումով, Մուրադեանը հետազօտում եւ ուսումնասիրում էր արխիւային նորանոր փաստաթղթեր, պեղում ամենամոռացուած յօդուածներն ու աշխատութիւնները եւ նոր միայն գրիչ վերցնում: Այդ իսկ պատճառով նրա գրած նոյնիսկ իրաքանչիւր փոքրածաւալ յօդուած դառնում էր ոչ միայն հետաքրքիր քննարկումների առարկայ, այլեւ իմացութեան աղբիւր:

Նրա մենագրութիւններն ու գիտական յօդուածները վերաբերում են Ի. դարասկզբի հայ իրականութեան տարաբնոյթ հարցերին: Առանձնացնենք դեռեւս 1964ին հրատարակուած *Հայաստանը Ռուսական Առաջին Ռեւոլուց-*

digitised by A.R.A.R.@

հայի Տարիներին (1905-1907 թթ.) մենագրութիւնը, ինչպէս նաեւ ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարեանի հեղինակակցութեամբ գրած եւ 1988ին լոյս ընծայած *Հայաստանի Աշխատաւորները Յարիզմի Դէմ Միած Համաժողովրդական Պայքարում (1905-1907 թթ.)* ուսումնասիրութիւնը: Դրանցում ուշադրութիւն է գրաւում ցարիզմի գաղութային քաղաքականութեան, փոքր ազգերի ձուլման, ազգամիջեան ընդհարումների հրահրման՝ նրա մեծապետական քաղաքականութեան անաչառ վերլուծութիւնը:

Մեծ է Մուրադեանի ներդրումը նաեւ 1981ին լոյս տեսած *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* ակադեմիական բազմահատորեակի 6րդ հատորի պատրաստման աշխատանքներում. նրա գրած բաժիններն աչքի են ընկնում քննարկուած հարցերի բազմազանութեամբ, պատմական դէպքերին եւ իրադարձութիւններին տրուած սեղմ եւ հատու գնահատականներով: Չնայած իր տարիքին եւ առողջական վիճակի վատթարացմանը, նա բարեխղճօրէն կատարեց նաեւ իր առջեւ դրուած խնդիրները յետխորհրդային ժամանակաշրջանում՝ կապուած ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի կողմից հրատարակութեան պատրաստուող *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* նոր բազմահատորեակի 3րդ հատորի աշխատանքների իրականացման հետ: Մուրադեանը թէ՛ իրեն յանձնարարուած բաժինները գրեց պատշաճ մակարդակով եւ թէ՛ բծախնդրօրէն ընթերցեց ամբողջ հատորի նիւթերը եւ իր նպաստը բերեց դրա խմբագրման խրթին գործին: Սոյն հատորի հրատարակութիւնը դեռեւս ընթացքի մէջ է:

Դերենիկ Մուրադեանը մահացաւ Երեւանում 31 Հոկտեմբեր 2010ին:

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

ՀԵՐՄԱՆ ԳՈԼՑ
(1946-2010)

Գերմանացի աստուածաբան, ուղղափառ եկեղեցիների մասնագէտ, հայագէտ, Հալլէ Վիթենբերգի Մարտին Լիւթէր Համալսարանի Աստուածաբանական Ֆակուլտետի Ուղղափառ Եկեղեցիների Դաւանաբանութեան Ամբիոնի դոկտոր պրոֆեսոր Հերման Գոլցը ծնուել է 1946ի Ապրիլի 1ին, Գերայում (Գերմանիա):

1964-69՝ աստուածաբանութիւն է ուսանել Հալլէ Վիթենբերգի Մարտին Լիւթէր Համալսարանում: 1975ին քննութիւնները յանձնելուց յետոյ նա աւետարանական քահանայի պարտականութիւններ է կատարել: 1979ին Մոսկուայում, Սանկտ Պետերբուրգում, Կիեւում եւ Օդեսայում գիտահետազօտական աշխատանք է կատարել, որից յետոյ պաշտպանել է գիտական թեզ սլաւոնական եկեղեցական թարգմանական գրականութեան վերաբերեալ: 1982ին հիմնել եւ ղեկավարել է Եոհաննես Լեփսիուսի արխիւը, 1987ին նշանակուել Հայդելբերգի Համալսարանի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր: 1988-1993՝ Ժընեւում ղեկավարել է Եւրոպական Եկեղեցիների Ուսումնասիրութիւների Բաժինը: Ի թիւս գերմանացի եւ հայ գիտնականների՝ 1998ին Վիթենբերգում «Լոյկորէա» Հիմնադրամին կից հիմնել ու ղեկավարել է Հայկական Ուսումնասիրութիւնների «Մեսրոպ» Կենտրոնը: 2000ին նրա նախաձեռնութեամբ Հալլէում բացուել է «Կիլիկիայի Փրկուած

Գանձերը» ցուցահանդէսը, իր հեղինակութեամբ հրատարակուել է նաեւ պատկերագիրք (*Der Gerettete Schatz der Armenier aus Kilikien*, Վիսբադէն, 2000):

Գոլցը ուսումնասիրել ու հրատարակութեան է պատրաստել բազմաթիւ աշխատութիւններ՝ ուղղափառ, յատկապէս յոյն, սլաւոն եւ հայ եկեղեցիների մասին, աստուածաբանութեան, արուեստի ու մշակոյթի վերաբերեալ: Խմբագրել, թարգմանել, ծանօթագրել եւ հրատարակել է *Akathistos. Hymnen der Ostkirche* (Ակաթիստոս. Արեւելեան Եկեղեցու օրհներգերը), Լայպցիգ, 1988, *Tausend Jahre Taufe Russlands. Russland in Europa* (Ռուսաստանի դարձի հազարամեակը. Ռուսաստանը Եւրոպայում, Լայպցիգ, 1993), խմբագրել եւ համահեղինակել է *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* (Գերմանիան, Հայաստանը եւ Թուրքիան 1895-1925 թթ.: Փաստաթղթեր եւ օրագրութիւններ Հալլէ-Վիթենբերգի Մարթին Լիւթէր Համալսարանից դոկտոր Եոհաննես Լեփսիուսի արխիւից, Միւնխէն, 1998-2004), *Eastern Christians in Anthropological Perspective* (2010) հատորները: Գերմաներէն է թարգմանել եւ հրատարակել Ժան Միշէլ Թիէրիի *Armenien im Mittelalte* (Հայաստանը միջին դարերում) աշխատութիւնը, Ռեգենսբուրգ, 2002: Հայագէտ Արմէնուհի Դրոսթ-Աբգարեանի հետ թարգմանել ու հրատարակել է *Die Armenischen Kanones von Astowacayaytnowt'iwn (Theophanie): Philologisch-Literaturwissenschaftliche Untersuchung zum Saraknoc'* (Աստուածայայտնութեան հայկական կանոնները. Շարակնոցի բանասիրական եւ գրականագիտական ուսումնասիրութիւն) աշխատութիւնը, Հալլէ, 2003: Դրոսթ-Աբգարեանի հետ միասին խմբագրել է *Armenologie in Deutschland: Beiträge zum Ersten Deutschen Armenologen-Tag* (Հայագիտութիւնը Գերմանիայում. արձագանգներ գերմանացի առաջին հայագէտների ժամանակներից) աշխատութիւնը, Միւնսթէր, 2005:

Տասնամեակներ շարունակ Գոլցն իր նպաստն ու աջակցութիւնն է բերել Հայ Դատի, Գերմանիայում Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման ու դատապարտման ուղղութեամբ: Դրա վկայութիւնն են ոչ միայն տպագիր աշխատութիւնները, այլեւ նրա խորհրդատուութեամբ ստեղծուած Էրիկ Ֆրիդլէրի *Աղէտ. Մի Ցեղասպանութիւն* փաստագրական շարժանկարը, որը 2010ի Հոկտեմբերին ստացել է գերմանական հեռուստատեսութեան 2010ի մրցանակը՝ «լաւագոյն վաւերագրութիւն» անուանակարգում: Գոլցի ջանքերի շնորհիւ Պոցդամում վերաւորոգուել եւ որպէս հետազօտական կենտրոն վերաբացուել է Լեփսիուսի տունը:

Հայագիտութեանը եւ հայ մշակոյթին իր նուիրուածութեան համար Գոլցն արժանացել է ՀՀ գնահատանքին: Հայոց Ցեղասպանութեան 90ամեակի առթիւ ՀՀ վարչապետը նրան պատուել է շքանշանով: Կիլիկիոյ կաթողիկոսը Սուրբ Մեսրոպ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Սուրբ Սահակ եւ Սուրբ Մեսրոպ շքանշանի են արժանացրել Հերման Գոլցին: Նա Հայաստանի Ազգային Գրադարանի Յակոբ Մեղապարտ շքանշանակիր է, Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատուաւոր Դոկտոր: Ստացել է նաեւ ռուս ուղղափառ եկեղեցու Իշխան Դանիէլ շքանշան:

Հերման Գոլցը մահացաւ 9 Դեկտեմբեր 2010ին Հալլէում (Գերմանիա), երկարատեւ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ: ՀՀՀ

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԾՈՒԻ ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ
(1926-2010)

Գրականագէտ, թատերագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, հայ թատերագրութեան անխոնջ հետազօտող Արծուի Ստեփանի Յունանեանը ծնուել է 1926 Ապրիլի 5ին, Ղուկասեանի շրջանի Ղուկասեան գիւղում (այժմ՝ Աշոցք): 1933ին ընտանիքը փոխադրուել է Լենինական (այժմ՝ Գիւմրի), որտեղ ստացել է միջնակարգ կրթութիւնը: Սովորել է Լենինականի Մանկավարժական Ինստիտուտի Լեզուագրական Բաժնում: 1949ին աւարտել է Երեւանի Թատերական Ինստիտուտի նորաստեղծ Թատերագիտական Ֆակուլտէտը: Այնուհետեւ ուսանել է ԳԱ Մաշտոց Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրայում, միաժամանակ աշխատել Թատերական Ինստիտուտում որպէս ընթերակայ եւ *Սովետական Գրականութիւն եւ Արուեստ* ամսագրում որպէս արուեստի բաժնի վարիչ: 1953-1962՝ եղել է խմբագիր Հայպետհրատում, 1962-1967՝ ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող, 1968ին՝ *Գրական Թերթում* բաժնի վարիչ: 1964ին «Արդի Հայ Դրամա» թեմայով ատենախօսութիւն է պաշտպանել եւ ստացել բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճան: 1969-1980՝ աշխատել է «Հայֆիլմ» Կինոստուդիայի Բեմագրական Բաժնում, 1980-1986՝ *Էկրան* հանդէսի խմբագրութիւնում:

1964ին հրատարակուեց Յունանեանի *Արդի Հայ Դրամա* մենագրութիւնը, որտեղ հեղինակը դիտակի տակ է առել 1956-1964ի հայ թատերագրական հունձքը՝ մանրազնին վերլուծման ենթարկելով այդ շրջանի թէ՛ ժամանակակից, թէ՛ անցեալին վերաբերող թատերգութիւնները: Նախ Յունանեանը յստակեցրել է դրամայի սեռի սահմանները, քանզի դրանք տարրալուծուել էին «պիէս» անորոշ սահմանման մէջ, այնուհետեւ անդրադարձել ստալինեան անհատի պաշտամունքի շրջանում ժամանակի կեանքն ու իրականութիւնը արտացոլող երկերին, ընդգծել ստեղծագործական որոշ ձեռքբերումները եւ վրիպումները: Յունանեանը ցայտուն օրինակներով բացայայտել է հայ թատերագիրների երկերում առկայ սխալների գլխաւոր պատճառը՝ որն էր սեռի առանձնայատկութիւնների անգիտութիւնը: Ի դէպ, այդ ժամանակաշրջանում դժուար էր թատերգութիւնների ժողովածու տպագրելը, եւ հեղինակները, իրենց քննադատին գտած՝ նրան էին տալիս իրենց ստեղծագործութիւնները՝ խորհրդի եւ կարծիքի: Այնքան մեծ էր Յունանեանի հեղինակութիւնը, որ նոյնիսկ Վահրամ Փափազեանն իր գրչի գործերը (յուշագրութիւններն ու լաւագոյն կերպաւորումների մասին գրքերը) հրատարակութեան յանձնելիս յատուկ խնդրում էր Յունանեանին տալ՝ կարծիքի:

Յունանեանի երկրորդ գիրքը՝ *Դրամատուրգները եւ Արդիականութիւնը* (1978), քննում էր ժամանակին թատրոններում բեմադրուած թատերախաղերը: Առաջին անգամ այս մենագրութեան էջերում ընդհանրացնող, ամբողջական վերլուծական մասնագիտական խօսք հնչեց Զարեանի, Բորեանի, Ադրաքսմանեանի, Վաղարշ Վաղարշեանի, Տէր-Գրիգորեանի, Սաղաթել Յարութիւնեանի, Արտաշէս Քաբայեանի դրամատիկ ստեղծագործութեան մա-

սին: Այս գրքում Յունանեանը գետեղել էր նաեւ հայ խորհրդային թատերագրութեան սկզբնաւորմանը նուիրուած մի ուշագրաւ ուսումնասիրութիւն: Այս աշխատութեան մէջ է սկսել Յունանեանը վերլուծել Դերենիկ Դեմիրճեանի թատերգութիւնը, որը յետոյ պիտի առաւել խորացնէր գրողին նուիրուած ծաւալուն ուսումնասիրութեան մէջ:

Ինչ-որ չափով արուեստակիցների տրտունջն ու նաեւ թատրոնի կարօտը Յունանեանին ստիպեց դառնալ դէպի թեմարուեստը: *Դրամատուրգիա եւ Թատրոն* (1980) գրքում քննադատը վերլուծել է Սունդուկեանի թատրոնի մի քանի թեմադրութիւններ եւ առանձին դերասանների լաւագոյն դերակատարումները: Սրան յաջորդել է *Սովետական Հայ Դրամատուրգիան* (1986) խորագրով ուսումնասիրութիւնը, որտեղ այդ սեռի ոչ մի հեղինակի չի մոռացել: Նախասիրած լրջութեամբ եւ մանրակրկիտ վերլուծութեամբ՝ հեղինակը կոչ է արել դառնալ սեռի օրէնքներին եւ իրականութեան գեղարուեստական արտացոլմանը՝ սեռի պահանջով՝ գործողութեան, բախումի, նկարագրերի դիտանկիւնից:

Դեմիրճեանին նուիրուած Յունանեանի ստուարածաւալ ուսումնասիրութիւնը (*Դ. Դեմիրճեանի Դրամատուրգիան*, 1988), որի պաշտպանութեամբ նա արժանացաւ բանասիրական գիտութիւնների դոկտորի կոչման, ի մի է բերում հայ արդի թատերգութեան լաւագոյն ձեռքբերումները: Այնուհետեւ Յունանեանը ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրեց հայ թատերագրութեան միւս կարեւոր դէմքերի՝ Յակոբ Պարոնեանի եւ Լեւոն Շանթի ստեղծագործութիւնը: Առաջինը՝ *Յակոբ Պարոնեանը Դրամատուրգ* գիրքը լոյս տեսաւ 2003ին: Սրանից բացի Յունանեանը ռուսերէնից թարգմանել է չինացի գրող Գօ Մօ-Ժոյի *Երկուտրեակներ* թատերախաղը (լոյս է տեսել հեղինակի *Ընտիր երկերի* հայերէն հրատարակութեան մէջ, Երեւան, 1954):

Արծուի Յունանեանը մահացաւ 24 Դեկտեմբերի 2010ին, Երեւանում: Հոգեհանգստին եկածները նրա սնարի մօտ տեսան նոր ստացուած նրա վերջին՝ *Շեքսպիրեան Հրավառութիւններ Հայ Թատրոնում* աշխատութեան առաջին օրինակը եւ... Լեւոն Շանթին նուիրուած վիթխարի աշխատութեան (900 էջ) մեքենագիրը:

ՎԱՐՍԻԿ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի
Լ. Հատորի Շնորհանդէսը
Պէյրութի ...

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի քառասնամեակը եւ Լ. հատորի հրատարակումը նշուեցան Ուրբաթ, 19 Յունիս 2010ի երեկոյեան ժամը 7ին, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ, լիբանանահայ հոգեւորականներու, մտաւորականներու, ուսուցիչներու, խմբագիրներու, ու ազգային կառոյցներու ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ:

Հանդիսութեան բացումը կատարեց *Հանդէսի* Պատասխանատու Քարտուղար Անդրանիկ Տագէսեան: Ան անդրադարձաւ հատորին աննախադէպ ծաւալին, ու նշեց որ հատորը աննախընթաց է նաեւ նիւթերու տեսականիով եւ ստորագրութիւններու աշխարհագրական տարածութեամբ:

Ապա խմբագրական կազմի անդամ Դոկտ. Արշալոյս Թոփալեան ընթերցեց Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի նախագահութեան ողջոյնի գիրը, ուր ակադեմիկոսներ Ռաֆիկ Մարտիրոսեան (նախագահ) եւ Վլադիմիր Բարխուդարեան (Հայագիտութեան Եւ Հասարակական Գիտութիւններու Բաժանմունքի քարտուղար) յանուն Ակադեմիային կ'ողջունեն *Հանդէսի* քառասնամեայ երթը, կը գնահատեն անոր յարատեւումը, լայն ընդգրկումն ու արդիականութիւնը եւ անոր լոյս ընծայումը կը նկատեն "Հայագիտութեան զարգացման գրաւականներից մէկը":

Յաջորդ բաժնով խմբագրական կազմի անդամ Արմէն Իւրնէշլեան սահիկներով ու մեկնաբանութիւններով ներկայացուց *Հանդէսի* քառասնամեայ երթը, թիւերով ու աղիւսակներով ցոյց տուաւ անոր զարգացումը, նկարներով ներկայացուց անոր շնորհանդէսները՝ Պէյրութ, Երեւան, Ստեփանակերտ եւ Հալէպ:

Հանդէսի քառասնամեակին առթիւ Պէյրութ հրաւիրուած էր *Հանդէսի* Հայաստանի ներկայացուցիչ, բանասէր, թարգմանիչ ու կինօգէտ, բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու, տասնեակ մը հատորներու հեղինակ, երիտասարդ մտաւորական Արծուի Բախչինեանը, որ ներկայացուց "Արտասահմանի Հայագիտութիւնը Եւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը* Հայաստանում" նիւթը: Բախչինեան նախ անդրադարձաւ արդի աշխարհին մէջ հայագիտութեան տեղին ու դերին գիտակցութեան աճին, մատնանշեց արդիական թեքնիք միջոցներէն օգտուելու կարելիութիւնը եւ յատկապէս շեշտեց ոչ-հայ մասնագէտներու առնչութիւնը հայագիտութեան, եւ անոնց բազմաբնոյթ կապը Հայաստանի հետ: Բախչինեան յայտնեց նաեւ թէ կան երիտասարդ եւրոպացի գիտնականներ, որոնք միջպետական համաձայնութիւններու շնորհիւ կ'ուսանին կամ կը վերապատրաստուին Հայաստանի մէջ, ծանօթանալով հայրենական հայագիտութեան նուաճումներուն:

Բախչինեան հայագիտութեան համար վճռակար համարեց յատկապէս ամերիկեան ու հայաստանեան հայագիտական կարգ մը շրջանակներու մի-

ջեւ տեղի ունեցող անպտուղ վիճարկումներն ու փոխադարձ յարձակումները: Այս մեկնակէտով, ան բարձր գնահատեց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* կեցուածքը, որով ան կը ցուցաբերէ առարկայական դիրքորոշում, վեր կը մնայ վէճերէն, եւ չի զիջիր գիտականութեան իր հիմնական սկզբունքներէն:

Դասախօսութեան երկրորդ մասը նուիրուած էր *Հանդէսի* հայաստանեան գործունէութեան: Բախչինեան նշեց, թէ հիմնադրութեան օրէն իվեր *Հանդէսը* մեծ ընդունելութիւն գտաւ Հայաստանի հայագիտական կեդրոններուն մէջ, եւ հանդիսացաւ հայ գիտական մամուլի այն միակ պարբերականը, որ "առանց ժամանակային եւ ասպարէզային սահմանափակման, հրապարակեց նորանոր նիւթեր հայագիտութեան ծովածաւալ բնագաւառից՝ չորս տարբեր լեզուներով": Ապա ան օրինակներով անդրադարձաւ *Հանդէսի*՝ Սփիւռք-Հայրենիք հայագիտական մտքի կամրջումի առաքելութեան, եւ թէ ինչպէս յատկապէս 90ականներէն սկսեալ, *Հանդէսի* հայրենի աշխատակիցներուն թիւը աւելցած է ոչ միայն վաստակաւոր հայագէտներով, այլեւ երիտասարդ խոստմնալից ուժերով:

Բախչինեան նշեց, թէ արդէն հայրենի հայագէտներ, իրենք կը դիմեն *Հանդէսին* մէջ հրատարակուելու փափաքով: Ասոր պատճառներէն ան նշեց աւանդական դարձած հայրենի շնորհանդէսներու հետեւանքով *Հանդէսի* յաւելեալ ճանաչումը, գիտական լուրջ հրատարակութիւններու պակասը, աշխատակիցներուն տրուող քաջալերական պատուագիծը եւ մանաւանդ Հայաստանի Բարձրագոյն Որակաւորման Յանձնախումբի պահանջը, թէ՝ գիտական կոչումներու հայցորդներ պարտին արտասահմանեան որակաւոր գիտական հրատարակութիւններու մէջ հրատարակել յօդուածներ: Իսկ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը* տասնամեակներէ իվեր ՀԲՈ Յանձնախումբի ցուցակին ընդգրկուած է իբրեւ գիտական արժանաւոր հրատարակութիւն: Ի տես դիմումներու առատութեան, *Հանդէսը* չէ զիջած իր մակարդակէն, ընդհակառակը՝ "յատուկ բծախնդրութեամբ... պարզում է ներկայացուած նիւթերի հաւաստիութիւնը, գիտականութիւնը եւ երբեմն իրաւացիօրէն մերժում է պակաս արժէքաւոր եւ կամ գիտականօրէն վիճելի աշխատանքները": Բախչինեան նշեց *Հանդէսի* հայաստանեան աշխատակիցներու ընդլայնուող ծիրը, եւ թէ ինչպէս *Հանդէսը* արդէն յաճախակիօրէն կը նշուի տարբեր գիտական հանդէսներու մէջ իբրեւ սկզբնաղբիւր եւ յղում: Կը նշանակէ թէ *Հանդէսը* Հայաստանի հայագիտական շրջանակներուն մէջ ունի իր ուրոյն տեղը:

Բախչինեանի ելոյթէն ետք ուսանողուհիներ Գարուն Պարտաքճեան (սրինգ) եւ Սարին Գրաճեան (դաշնամուր) նուագեցին Մելիք Մուրադեանի ստեղծագործութիւններէն յօրինում մը:

Հանդէսի Պատասխանատու Խմբագիր Հ. Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեան անդրադարձաւ *Հանդէսի* քառասնամեայ երթին: Ան կարեւորեց հայագիտութիւնը յատկապէս սփիւռքահայուն համար իբրեւ արմատներուն խարսխուելու պահանջքէն ծնած գիտութիւն, ծագումնագիտութիւն ու գոյապայքար: Ըստ վարդապետին, *Հանդէսի* պատասխանատուներուն համար, հայագիտութիւնը հայութեան ինքնութեան հոգեմտաւոր արժէքներուն գիտակցութեան մղող գիտութիւնն է, "հայը նախ իր արմատներուն ու ինքնութեան կապող գիտութիւնն է: Հայագիտութիւնը հայը դիտել է առանց կիրքի ու կողմնակցութեան": Վարդապետը ընդգծեց, որ *Հանդէսը* երբեք չդաւաճանեց իր

digitised by A.R.A.R.@

սկզբունքներուն եւ իր քառասնամեայ երթով դարձաւ հայագիտութեան ընդարձակ մարզին "փոքր ածուն... ուր սակայն գործուեցան յիշատակութեան արժանի կարգ մը նուաճումներ, Աստուծոյ բարեհաճութեամբ":

Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան ելոյթ ունեցաւ գնահատանքի եզրափակիչ խօսքով: Ան իր շնորհակալութիւնն ու գնահատանքը յայտնեց *Հանդէսի* նախկին ու ներկայ խմբագիրներուն, նշեց թէ *Հանդէսի* քառասնամեակը Համալսարանի յիսունհինգամեակին ու Եդեռնի իննսունհինգամեակին առընթեր, Համալսարանի կեանքին մէջ կարեւոր առիթ մը կը հանդիսանայ, եւ ինչպէս ամէն ոգեկոչում՝ "մեզ միշտ կը ներշնչէ, տալով զարգացումի, յառաջիկայ վայելքի եւ նորանոր առիթներու խոստումը": Վերապատուելին անդրադարձաւ ազգային կեանքի մէջ գոյութիւն ունեցող խռովեցուցիչ եւ յուսադրիչ երեւոյթներու եւ այդ բոլորին լոյսին տակ սահմանեց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի*ն դերը. "փոքրամասնութիւն կազմող հայագէտներու միջոցով նոր ճանապարհ հարթել, հին ճանապարհները նորոգել եւ հայ մտաւորական աշխարհը հարստացնել: Եւ ճիշդ այդ է որ արդէն կը կատարէ": Ապա ան գնահատանքի գիրով պատուեց խմբագրական կազմի անդամները՝ Հայր Անդրանիկ Կոանեանը, Դոկտ. Արտա Էքմէքճին, Դոկտ. Արշալոյս Թոփալեանը, Անդրանիկ Տագէսեանը եւ Արմէն Իւրնէշլեանը:

Յոբելեանական կարկանդակի հատումով, հիւրասիրութեամբ ու ներկաներուն շնորհաւորանքի խօսքերով ու մաղթանքներով աւարտեցաւ սոյն տօնական հանդիսութիւնը:

...Եւ Երեւանի Մէջ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Լ. հատորի շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ 1 Դեկտեմբեր 2010ին, ՀՀ Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Կլոր Դահլիճին մէջ, ներկայութեամբ շուրջ վեց տասնեակ մտաւորականներու, Ակադեմիայի Հայագիտական մարզի հաստատութիւններու տնօրէններու, հայագէտ գործիչներու, *Հանդէսի* աշխատակիցներու եւ մամուլի ներկայացուցիչներու:

Շնորհանդէսին բացումը կատարեց *Հանդէսի* Հայաստանի ներկայացուցիչ Արծուի Բախչինեանը, բարի գալուստ մաղթելով ներկաներուն, ապա խօսքը տուաւ *Հանդէսի* Պատասխանատու Քարտուղար՝ Անդրանիկ Տագէսեանին:

Իր խօսքին մէջ, Տագէսեան ամփոփ պատմականը ըրաւ լիբանահայ գաղութին, նշեց ներկայ հանգրուանին անոր դիմագրաւած դժուարութիւնները, անդրադարձաւ 1990ականներուն թափ առած լիբանահայ վերակազմումի ճիգերուն: Ան ընդհանրացնելով իր խօսքը մատնանշեց որ դժուարութիւնները ամէնուրեք են եւ "թերեւս ալ այսպէս եղած է մեր պատմութեան ընթացքին եւս. միշտ ալ դժուար ժամանակներու եւ պայմաններու մէջ եղած է մեր մշակութային բերքը... ան միշտ ստեղծուած է երկունքով": Ան իր ելոյթը աւարտեց ըսելով որ "եթէ ատենին անձնական ճիգերով կարելի էր ծնունդ տալ մշակութային գոհարներու, այսօր գրեթէ անկարելիութիւն է այդ: Մարդ անիրապաշտ պէտք է ըլլայ կարծելով որ կրնայ առանձին իրագործել,- եւ եզրափակելով հաւաստեց.- սիրելիներ, բոլորս ալ կը ձգտինք հայութեան, հայ ազ-

digitised by A.R.A.R.@

գի ու պետականութեան պայծառ յաւիտենականութեան. դժբախտաբար մեր անձնական միջոցները սահմանափակ են: Հետեւաբար ոչ միայն պիտի գործակցինք, այլեւ իմաստուն պիտի ըլլայ մեր գործակցութիւնը, բազմանպատակ եւ մնայուն արդիւնաւէտութեամբ":

Իր ելոյթին մէջ, *Հանդէսի* վեթերան բարեկամ, պատմաբան Պետրոս Յովհաննիսեան նշեց որ *Հանդէսը* սկիզբէն եւեթ դարձաւ համահայկական: Յովհաննիսեան շնորհաւորեց եւ *Հանդէսի* քառասնամեակը դրաւ նոյն օրերուն Երեւանի մէջ կայացող Լէոյի 150 ամեակի, Աշոտ Յովհաննիսեանի ծննդեան 100ամեակի, Տիգրան Մեծի ցուցահանդէսի նման միջոցառումներու շարքին: Ան խորին շնորհակալութիւն յայտնեց ու յարգանք եւ պատիւ ըրաւ *Հանդէսը* իրականացնողներուն ու մաղթեց որ ծիածանի գոյներուն բազմազանութեամբ *Հանդէսը* ամէն տարի ներկայանայ նոր ու շքեղ եւ գրաւիչ գոյնով մը:

Ողջոյնի խօսք ըսաւ նաեւ *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի* պարբերականի գլխաւոր խմբագիր Հրաչեայ Միրզոյեան: Ան մատնանշեց որ ինք լաւ կը գիտակցի թէ որքան դժուար գործ է հանդէս տպելը. ան հաւաստեց որ հարցին դրամը կ'օգնէ, բայց հարցը լուծողը նման աշխատանքի հանդէպ սէրն է: Ան յայտնեց որ կապեր կան *Հանդէսին* հետ, բայց թոյլ են եւ պէտք է ուժեղանան եւ աւելցուց որ գոյգ պարբերականներու փոխանակումը յաջողապէս կ'ընթանայ:

Խօսք առաւ նաեւ *Հանդէսի* Խորհրդատուներու Մարմնի անդամ Դոկտ. Մուրատ Հասրաթեան: Ան յայտնեց որ *Հանդէսը* հարազատ է իրեն դեռ առաջին իսկ տարիներէն, ընդգծեց *Հանդէսի* գիտական բարձր մակարդակը եւ մաղթեց որ այդ մակարդակը պահպանուի, փափաքելով որ նշուի նաեւ *Հանդէսի* յիսնամեակը:

digitised by A.R.A.R.@

Խօսք առաւ նաեւ *Հանդէսի* Խորհրդատուներու Մարմնի անդամ Դոկտ.. Երուանդ Երկանեան: Ան շնորհաւորեց *Հանդէսի* խմբագրութիւնը, ծանրացաւ Լիբանանի պատերազմի թէ յետպատերազմեան տարիներու լիբանահայ վերականգնումի ճիգին եւ մատնանշելով մեծ դժուարութիւններ ու մարդուժի պակաս՝ "սխրանք" համարեց *Հանդէսը*: Ան նշեց որ կային *Հանդէսի* հիմքին դրուած նախադրեալները որով յետպատերազմեան տարիներուն *Հանդէսը* կրցաւ վերընձիւղիլ: Հուսկ ան ջերմագին բարեւներ յղեց Հայկազեան Համալսարանի ղեկավարութեան:

Խօսք առաւ նաեւ ազգագրագէտ, Հրանուշ Խառատեան: Ան ըրաւ պատմականը Սփիւռք-Հայաստան յարաբերութեանց եւ մատնանշեց 1960-70ականներու խորհրդային փոփոխութիւններն եւ յառաջացած ջերմութիւնը: Ան նշեց որ *Հանդէսը* բաւական հանդուրժող է՝ նկատի առնելով այլակարծութեան հանդէպ *Հանդէսի* ունեցած կեցուածքը եւ աւելցուց որ *Հանդէսը* ունի լայն ուղեծիր: Խառատեան յայտնեց որ Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէկտեղումը *Հանդէսին* մէջ փոխըրացումի քան թէ փոխկաշկանդումի դեր կը խաղայ, ու մատնանշեց *Հանդէսին* մէջ յառաջացող հայագիտական կուտակումը եւ զարգացումը եւ թէ ինչպէս առիթ յառաջացած է փոխհաղորդակցութեան: Ան ընդգծեց *Հանդէսի* մարդկային քան թէ իմացական ներդրումը եւ եզրափակեց մաղթելով՝ "շատ լաւ կը լինի որ ընդհատում չունենայ":

Հուսկ, շնորհանդէսը փակեց Փրոֆ. Վլադիմիր Բարխուդարեան, որ ողջունելի գտաւ Երեւանի ու Ակադեմիայի Կլոր Դահլիճին մէջ յիշատակումը *Հանդէսին* եւ մաղթեց որ յաճախակիօրէն կատարուի անիկա Ակադեմիային մէջ: Ան շեշտեց որ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը* եւ *Պատմաբանասիրական Հանդէսը* հայատառ հայագիտական լաւագոյն պարբերականներ են: Ան մատնանշեց *Հանդէսի* համագործակցութեան բանաձեւումը, թէ մէկ ժողովուրդ ենք, ու աւելցուց թէ յաճախ չենք ընբռներ Սփիւռքի դժուարութիւնները ու "խիզախութիւն եւ քաջութիւն" որակեց *Հանդէսի* ծնունդն ու յարատեւումը: Ան իր խօսքը ուղղելով *Հանդէսի* խմբագրութեան, շնորհակալութիւն յայտնեց որ նման աշխատանք կը տարուի:

Շնորհանդէսին բաժնուեցան *Հանդէսի* Լ. հատորի առանձնատիպերը, իսկ Ակադեմիայի հայագիտական հաստատութիւններուն տրուեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* երեսուն հատորներու ընդարձակ *Մատենագիտութիւնը*:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՏԵՐԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ԿՈՂՄԷ ՉԵՌՔ ԲԵՐՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼԻ ՑԱՆԿ 2010

Ա. Հայերէն Գիրքեր

Գէորգ Ե. Աբէլեան, *Աղբարիկ, Ափիկ Մը Ջուր*, Այնճար [Պէյրութ], Համազգային Վահէ Սէթեան Տպարան, 2010, 459 էջ:

Քնարիկ Աբրահամեան, *Առարկայական Խորհրդանշապաշտութիւն. Զարեհ Խրախունիի՝ Շարժման Ակունքներում (Խորհրդանիշների Նորագոյն Համակարգի Կէտադրեայ Հանգրուանին)*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:

Անդրանիկ Վրդ. Աղամեան, *Մօտեցիր՝ Քեզի Սպասող Կայ*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1997, 166 էջ:

Ժիրայր Աբթարեան, *Վերջը ...Յաջորդով*, Նիւ Եորք, 1991, 256 էջ:

Վահրամ Ալազան, *Յուշեր*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, 269 էջ:

Հայկազ Ալվրցեան (խմբ.), *Հայոց Հիւսիսային Դարպասները. Ջաւախք Լոռի - Յօդուածների Ժողովածու 2*, Երեւան, "Միտք" Վերլուծական Կենտրոն, 2009, 243 էջ:

Ակադեմիկոս Աբգար Ռուբէնի Յովհաննիսեանի Տպագիր Աշխատութիւնների Մատենագիտութիւն, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2008, 35 էջ:

Պարոյր Աղպաշեան, *Ապրուած Հրապարակագրութիւն՝ Յետադարձ Հայեացքով Մեկնաբանութիւններ, Վերլուծումներ, Քննարկումներ, Խորհրդածութիւններ, Գ. Հատոր*, Պէյրութ, Տիգայն Քեստէնեան, 2010, 446 էջ:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ. Հանրագիտարան, Երեւան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2008, 252 էջ:

Սերիակ Ամիրեան, *Ինքնութիւն. Բանաստեղծութիւններ, Արձակ Պատումներ*, Երեւան, Վահէմիր Հրատ., 2009, 526 էջ:

Արգամ Այվազեան, *Նախիջեւանի Վիմագրական Ժառանգութիւնը, Հտր. Բ., Ագուլիս*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005, 316 էջ:

Արմէն Այվազեան (խմբ.), *Հայաստանի Ազատագրուած Տարածքը եւ Արցախի Հիմնախնդիրը. Վերլուծական եւ Փաստագրական Նիւթերի Ընտրանի*, Երեւան, Լուսակն, 2006, 369 էջ:

Վեր. Տիգրան Անդրէասեան, *Ջէյթունի Տարագրութիւնը եւ Սուետիոյ Ապստամբութիւնը*, Գ. տպ., Նիւ Ճըրզի, Ամերիկահայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւն, 2000, 108 էջ:

Սուրէն Անթոյեան, *Ինքնակերտումի Ճամբով*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2006, 175 էջ:

Յարութիւն Անմահունի, *Անցեալս Ինծի Հետ*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009, 161 էջ:

Յովսէփ Վրդ. Աշգարեան, *Հայ Սրբանկարիչին Ձեռակերտը*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 78 էջ:

Կարօ Առաքելեան, *Դիւրին Հայերէն 3*, Բ. տպ., Photogravure Zaven, 2010, 388 էջ:
Անահիտ Աստոյեան, *Հայերն Օսմանեան Բանակում*, Երեւան, Նայիրի, 2010, 101 էջ:
Աստուածաշունչ եւ Հասարակութիւն, Գիւմրի, "Դպիր", 2010, 75 էջ:
Արմէն Ասլեան, *Արամ Մանուկեան. Կեանքը եւ Գործունէութիւնը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2009, 114 էջ:
Արամ Ա. Կաթողիկոս, *Կեանքը Արժէքներով Իմաստաւորել*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009, 491 էջ:
Յակոբ Արամեան, *Նեղոսի Հովտում*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, 484 էջ:
Արա Արծրունի, *Թատերգութիւններ 2 Հատորով, Հտր. 1*, Երեւան, ՎՄՎ Պրինտ, 2010, 275 էջ:
Գրիգոր Արծրունի, *Հրապարակախօսական Հատընտիր*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, 2010, 336 էջ:
Վեր. Աւագ Աւագեան, *Վկայագրութիւն. Հաւատքի Ծառայական Ճանապարհորդութիւն Մը Հասանպէյլիէն (Կիլիկիա) Սառնիա (Գանատա)*, խմբ.՝ Երուանդ Քասունի, Պէյրութ, ՄԱՀԱԵՄ, 2010, 408 էջ:
Արսէն Աւագեան եւ Ռուբէն Մելքոնեան, *Ստամբուլի Հայ Համայնքի Արդի Իրավիճակը*, Երեւան, Լուսակն Հրատ., 2009, 152 էջ:
Աւետ Աւետիսեան, *Փրկագործութեան Թեման Զաքարիա Աւանցու Մանրանկարներում*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Արծուի Բախչինեան, *Ալբանիայի Հայերը եւ Հայ-Ալբանական Առնչութիւնները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Արծուի Բախչինեան, *Հայութիւնը Սկանդինաւեան Երկրներում. Հայ-Սկանդինաւեան Պատմամշակութային Առնչութիւնները (Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 280 էջ:
Հենրիկ Բախչինեան, *Հայ Առաջին Օրհներգուները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Տիգրան Բաղումեան, *Մէյդաբադի Հայոց Եկեղեցին եւ Նշանաւոր Մի Քանի Գերեզմանները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Հայկական Գաղթօճախների Պատմութիւն (XVIII Դարի Կէս-XX Դարի Սկիզբ)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 453 էջ:
Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Պատմագիտութեան Հարցեր*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2008, 440 էջ:
Բաց Երաժշտութիւն Փառատօն, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2009, 51 էջ:
Արշակ Գազանճեան, *Մերին Ամերիկան*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1984, 306 էջ:
Աւօ Գաբրճեան, *Հայոց Ձեռագրանութեան Ազդեցութիւնը Երգ-Երաժշտութեան Վրայ*, Հալէպ, 2010, 619 էջ:
Շնորհք Արք. Գալուստեան, *Տաղաւար Տօներ*, Թեհրան, Թեհրանի Հայոց Թեմի Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2009, 430 էջ:
Սիրանոյշ Գալստեան, *Ալլաբանութեան Անցած Ուղին Հայկական Խաղարկային Կինոյում*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Եղիա Գայայեան (խմբ.), *Մեզգոնեան Կրթական Հաստատութեան Յուշամատեան*, Պէյրութ, 2010, 498 էջ:

Գուրգէն Գասպարեան (խմբ.), *Կոմիտաս Վարդապետ (1869-1935)*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2009, 246 էջ:

Գարապետ, *Քնութեան Գործերը Լուսանկարչական Ոսպնեակէն Դիտուած, Հտր. 3*, Պէյրութ, Բակլայեան, 2007, 127 էջ:

Խորէն Գլըճեան, *Ալպում-Յուշամատեան Էվերէկ-Ֆենեսէի*, Պէյրութ, Ալթափրէս, 1984, 366 էջ:

Արա Գոչունեան, *Ողջոյն Ամենքին. Դէմքեր եւ Դէպքեր*, Ստանպուլ, Արաս, 2008, 271 էջ:

Յասմիկ Գուլակեան, *Հայագիտութեան եւ Հայապահպանութեան Հարցեր. Հայագիտութեան Հայրենիքը. Հտր. Ա.*, Երեւան, Էդիք Պրինտ, 2010, 478 էջ:

Յասմիկ Գուլակեան, *Հայագիտութեան եւ Հայապահպանութեան Հարցեր. Հայ Դատ. Հին եւ Նոր Էջեր, Հտր. Բ.*, Երեւան, Էդիք Պրինտ, 2010, 527 էջ:

Գործնական Աղօթքը, աւգլ. բրգմ.՝ Սահակ Աբդ. Եմիշեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 46 էջ:

Գրախօսականներ (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:

Յակոբ Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1981, 333 էջ:

Վաչագան Գրիգորեան, *Նիրելումգների Երգը Հայերէն*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:

Գրիգոր Սարկաւագապետին եւ Ճգնաւորին Խօսքը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Մասին, աշխ. բրգմ.՝ Վարանդ Վրդ. Քորքմոսեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 59 էջ:

Գրիգոր Տաթեւացի, *"Ամառան" եւ "Ձմեռան" Հատորներէն Քաղուած Աստուածամօր Քարոզները*, խմբ.՝ Թամար Տասնապետեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 255 էջ:

Ս.Վ.Դադայեան (խմբ.), *Անկախութեան Նուիրեալները*, Ստեփանակերտ, Երեւան, "Զանգակ-97", 2009, 92 էջ:

Ս.Վ.Դադայեան (խմբ.), *Արցախի Պետական Համալսարանի Համառօտ Պատմութիւնը (1969-2009)*, Ստեփանակերտ, Դիզակ Պլիւս, 2009, 135 էջ:

Ս.Վ.Դադայեան (խմբ.), *Արցախի Պետական Համալսարանի Դասախօսները*, Ստեփանակերտ, Դիզակ Պլիւս, 2009, 167 էջ:

Արմէն Դարեան, *Նամականի (Գրած եւ Ստացած)*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, 2010, 299 էջ:

Հայկ Դեմոյեան, *Հայկական Լեռնաշխարհի Բրոնզէդարեան Սպառազինութիւնն Ու Ռազմարուեստը*, Երեւան, Փրինթինֆօ, 2009, 63 էջ:

Հայկ Դեմոյեան, *Հայկական Սպորտը եւ Մարմնակրթութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում*, Երեւան, Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան Ինստիտուտ, 2009, 219 էջ:

Հայկ Դեմոյեան, *Վանի Թագաւորութեան Պատերազմներն Ու Ռազմարուեստը*, Երեւան, Փրինթինֆօ, 2009, 63 էջ:

Վարդան Դեւրիկեան, *Պայծառակերպութիւնը եւ Վարդավառի Տօնը*, Երեւան, Մագաղաթ, 2006, 87 էջ:

Գէորգ Եազըճեան, *Կարսի 1920թ. Անկման Խորքային Պատճառները*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2009, 115 էջ:

Հայր Տաճատ Ծ. Վրդ. Եարտըմեան, *Հաղորդութիւն*, Լոս Անճելըս, Ամերկայի Արեւմտեան Թեմի Հրատ., 2008, 149 էջ:

Մելանիա Եղիազարեան, *Զապէլ Պօյաճեան. Նամակներ*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Սիլվա Եուզպաշեան (խմբ.), *Ոսկի Երակ. Քերթուածներու Հատընտիր*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2002, 318 էջ:
Ա.Ս. Եսայեան եւ ուրիշներ, *Հայաստանի Հնագիտական Յուշարձանները. 15. պրակ 2 Ուրարտական Յուշարձաններ*, Երեւան, ԳԱ, 1991, 47 էջ:
Մկրտիչ Երիցեանց, *Երբ Վրէժը Չի Յագենար...(Դրուագ 1915-18ի Կեանքէն)*, Փարիզ, Լը Սոլէյ, 1953, 353 էջ:
Զահրատ, *Դժուի Համ*, Ստանպուլ, Արաս, 2009, 159 էջ:
Վահան Զաւոյեան, *Վերադարձ*, Երեւան, Էդիք Փրինթ, 2010, 92 էջ:
Ստեփան Զօրեան, *Սաւառնող Դիւշ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, 285 էջ:
Գէորգ Էմին, *Եօթ Երգ Հայաստանի Մասին. Գիրք Հայրենաշունչ*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 459 էջ:
Վարդան Թաշճեան, *Հուսկ Բանք*, 2002, 159 էջ:
Հայր Յովհաննէս Թէյրուզեան, *Յիսուս Աղբայութեան Բացումը Կը Կատարէ (7րդ Դասարան)*, Պէյրութ, Pomigravure Printing House, 2010, 138 էջ:
Հայր Յովհաննէս Թէյրուզեան, *Կեանքս Քրիստոսն է (9րդ Դասարան)*, Պէյրութ, Pomigravure Printing House, 2010, 144 էջ:
Հայր Յովհաննէս Թէյրուզեան, *Յիսուս Մեր Կեանքը Կ'ապրի (6րդ Դասարան)*, Պէյրութ, Pomigravure Printing House, 2010, 110 էջ:
Հայր Յովհաննէս Թէյրուզեան, *Նոր Կեանք Քրիստոսի Մէջ. "Խորհուրդները" (8րդ Դասարան)*, Պէյրութ, Pomigravure Printing House, 2010, 171 էջ:
Թէոդիկ, *Ամենուն Տարեցոյցը. 1909, ԺԹ Հատոր*, Բ. տպ., Հալէպ, Կիլիկիա, 2007, 405 էջ:
Թէոդիկ, *Ամենուն Տարեցոյցը. 1921, ԺԵ. Հատոր*, Բ. տպ., Հալէպ, Կիլիկիա, 2010, 463 էջ:
Թէոդիկ, *Ամենուն Տարեցոյցը. 1922, ԺԶ. Հատոր*, Բ. տպ., Հալէպ, Կիլիկիա, 2010, 534 էջ:
Թէոդիկ, *Տիպ Ու Տառ*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2006, 200 էջ:
Թորոս Թորանեան եւ Արմէն Դարեան, *Նամակներ Ռումբերու Տակ Վասն Հայ Գիրքի*, Հալէպ, Տպարան Ոսկետառ, 2010, 146 էջ:
Թորոս Թորանեան, *Դասախօսութիւններ Աւստրալիոյ Մէջ 2004-2005*, Հալէպ, Տպարան Ոսկետառ, 2010, 223 էջ:
Թորոս Թորանեան, *Թթխմոր*, Ստանպուլ, Արաս, 2009, 215 էջ:
Թորոս Թորանեան, *Հայաստանապատում (Ուխտատորի Տպատրութիւններ)*, Պէյրութ, 1970, 154 էջ:
Թորոս Թորանեան (խմբ.), *Հայաստանցի 8 Երիտասարդ Արձակագիրներ*, Պէյրութ, Սեւան, 1969, 309 էջ:
Թորոս Թորանեան, *Հատատամքի Կամուրջը*, Հալէպ, Տպարան Ոսկետառ, 2010, 135 էջ:
Հրազդան Թոքմաճեան, *Մարաշի Ասեղնագործութիւն*, Հալէպ, Pawel Press, 2010, 403 էջ:
Ժամանակակից Հայ Կոմպոզիտորների Դաշնամուրային Ստեղծագործութիւններ, Երեւան, Դրազարկ, 2010, 101 էջ:
Յարութիւն Իսկահատեան, *Վկայարան Հայկական Ձեղասպանութեան, Գիրք Ա.*, Պէյրութ, 2010, 367 էջ:

digitised by A.R.A.R.@

Լեո Կամսար, *Գրաբար Մարդիկ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 318 էջ:
Խալդեան Ջօրուբեամբ...(Յօդուածների ժողովածու Նուիրուած Պորիս Պիոտրովսկու 100ամեակին), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 224 էջ:
Աստուածատուր Խաչատրեան, *Արեւելահայ եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, 286 էջ:
Ռաիսա Խաչատրեան, *Հայ Ժողովրդական Երգերի Պոետիկան*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 208 էջ:
Խմբագրական, Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանին Կողմէ Ձեռք Բերուած Գրականութեան եւ մամուլի Ցանկ 2009 (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Գէորգ Կակոսեան, Պէյրութ, Սեւան, 1974, 166 էջ:
Կեանք եւ Արուեստ Տարեգիրք, Ե. Տարի, 1935, Փարիզ, Նաւար, 1935, 135 էջ:
Ստեփան Կերտող, *Գիրք Տառապելոց*, Երեւան, Մուղնի, 2002, 397 էջ:
Յարութ Կոստանդեան, *Բանաստեղծութեամբ*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 1974, 79 էջ:
Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան, *Խոկամ*, Պէյրութ, Pomigravure, 2010, 108 էջ:
"1946-1948 թթ. Հայրենադարձութիւնը եւ Դրա Դասերը. Հայրենադարձութեան Հիմնախնդիրն Այսօր", *Համահայկական Գիտաժողով, Զեկուցումների Ժողովածու*, Երեւան, Լիմուշ, 2008, 405 էջ:
Վարդգէս Համազասպեան, *Ալեք Մանուկեան*, Երեւան, 2010, 48 էջ:
Համայնապատկեր Վիեննական Մխիթարեան Հայրերու Կրթական Գործունէութեան, 3 Հատոր, Իսթանպուլ, 2008:
Հայ Ազգաբանութեան եւ Հնագիտութեան Խնդիրներ – 3, Երեւան, ՀՀ "Գիտութիւն" Հրատ., 2007, 333 էջ:
Տիգրան Հայազն եւ Գարեգին Ղազարեան, *1000 Հայազգի Գեներալներ, Ծովակալներ*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2009, 575 էջ:
Հայ Ժողովրդական Մշակոյթ - 14, Երեւան, ՀՀ "Գիտութիւն" Հրատ., 2007, 279 էջ:
Հայաստան 2009. Խոստում եւ Իրականութիւն, Երեւան, Սիվիլիթաս Հիմնադրամ, 2009, 68 էջ:
Հայաստանի Ազգային Արխիւ, *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1919-1920թթ). Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2004, 787 էջ:
Հայաստանի Ազգային Գրադարան, *Սասնայ Ծռեր Հայ Ժողովրդական Էպոս. Մատենագիտութիւն*, Երեւան, Ամարաս, 2009, 235 էջ:
Հայաստանի Անկախութեան Հռչակումը եւ Իշխանութեան Կենտրոնական Մարմինների Ձեւաւորումը (1918թ.Մայիս-Յուլիս), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, 252 էջ:
Հայաստանի Ատլաս, Հտր. 2, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2008, 263 էջ:
ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, Հրանոյշ Յակոբեան (խմբ.), *Հայաստան-Սփիւռք Գործակցութեան Պաշտօնական Նիւթերի Ընտրանի. 2008 Յուլիս-2009 Հոկտեմբեր*, Երեւան, Մուղնի, 2009, 371 էջ:
Հայերէնի Բարբառագիտական Ատլաս. Ուսումնասիրութիւններ եւ Նիւթեր, Պրակ 3, Երեւան, Նայիրի, 2010, 295 էջ:
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ., Պէյրութ, 2010, 696 էջ:

Հայկական Հարցի Միջազգայնացման 130ամեակը եւ Պատմութեան Դասերը. Գիտաժողովի Նիւթեր, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2009, 132 էջ:
Հայկական Հեքիաթների Աշխարհը, կազմ.՝ Սուրէն Մուրատեան, Երեւան, Էդիտ Պրինտ, 2009, 83 էջ:
Հայկական Ճարտարապետութեան Յուշարձանները, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 1972, xiii, 92, xv:
Հայկական Տեղեկատուական Համայնքային Ռեսուրսները Յետխորհրդային Երկրներում, Երեւան, "Նորավանք" ԳԿՀ, 2009, 145 էջ:
ՀՅԴ ԼԵՄ 1973-2010, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 174 էջ:
Հայոց Պատմութեան Հարցեր. Գիտական Յօդուածների Ժողովածու 10, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2009, 310 էջ:
Հայութիւնն Իսրայէլում. Որոշ Խնդիրներ, Երեւան, "Նորավանք" ԳԿՀ, 2009, 130 էջ:
Մեսրոպ Հայունի, *Ճանապարհ Խաչի. Նոր Աղօթքներ եւ Նորահունչ Երգեր*, Այնճար, 2010, 144 էջ:
Մեսրոպ Հայունի, *Սբանչելագործ Սրբուհի Ռիփսիմէ Քաշիացի (1380/81-1457)*, 2010, 111 էջ:
Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Նոր Շրջան, ԺԲ. Տարի, 2009-2010, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 256 էջ:
Մօրուս Հասրաթեան, *Հայկական Վաղ Քրիստոնէական Ճարտարապետութիւնը*, Մոսկուա, Ինկոմբուկ, 2010, 400 էջ:
Սեւոր Հասրաթեան, *Գաղափարի Զինուորը*, Երեւան, Ամարաս, 2006, 1547 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-21. Անկարեցի Նամակ Մեր Միրելիներուն*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2009, 295 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-22. Մեր Հայրերուն Ժամացոյցը*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 276 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-65. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 276 էջ:
Հաւատով Խոստովանիմ, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009, 550 էջ:
Հին Հայաստանի Մշակոյթը. XIV. Նիւթեր Հանրապետական Գիտական Նստաշրջանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 349 էջ:
Գ. Հրանտ, *Օրմանեան Պատրիարք եւ Կարմիր Սուլթանը*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1981, 343 էջ:
Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպան Թուրքը*, խմբ.՝ Երուանդ Փամպուքեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 580 էջ:
Արմէն Ղարիպ, *Յուշերու Քագին*, Պէյրութ, Արագ, 2009, 335 էջ:
Կարօ Ղաֆադարեան, *Էջեր Հայոց Միջնադարեան Մշակոյթի եւ Պատմութեան*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն" 2, 2007, 332 էջ:
Սիլվա Ճերմակեան, *Արդի Խոհանոց - Ամուշեղէններ*, Պէյրութ, Ոսկեղար, 2006, 160 էջ:

Սիլվա Ճերմակեան, *Արդի Խոհանոց - Պարզ եւ Ընտիր Ճաշեր. Առաջին Շարք*, Պէյրութ, Ոսկեդար, 2005, 160 էջ:
Սիլվա Ճերմակեան, *Արդի Խոհանոց - Պարզ եւ Ընտիր Ճաշեր. Երկրորդ Շարք*, Պէյրութ, Ոսկեդար, 160 էջ:
Եղիկ Ճէրէճեան, *Երիտթուրք-Հայ Յարաբերութիւնները եւ Օսմանեան Ընդհմատիր Ուժերու Առաջին Խորհրդաժողովը* (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Կարէն Մաթեւոսեան, *Ամի-Շիրակի Պատմութեան Էջեր (Յօդուածների Ժողովածու)*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2010, 294 էջ:
Մահագրութիւն (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Գուրգէն Մահարի, *Հնձանները*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 635 էջ:
Գուրգէն Մահարի, *Լռութեան Ձայնը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1962, 574 էջ:
Մայրերգ. Ձօն՝ Հայ Մայրերին Հայ Կնոջ Տարուայ Առիթով, Թեհրան, Թեհրանի Հայոց Թեմի Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2010, 58 էջ:
Ստեփանոս Ա. Քհնյ. Մանդինեանց, *Աստուածապաշտութիւն Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ*, աշխ. բրգմ.՝ Վարանդ Վրդ. Քորթմոսեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 294 էջ:
Հ.Գ. Մանուչարեան, *Պօղոս Տարօնացի*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1982, 115 էջ:
Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Նամակները Արշակ Չօպանեանին (1922-1931)*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:
Մարդու Իրաւունքներ. ՄԱԿի Մարդու Իրաւունքների Միջազգային Փաստաթղթերի Ընտրանի, Երեւան, Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեան Հայաստանեան Գրասենեակ, 2009, 487 էջ:
Համբիկ Մարտիրոսեան, *Կարօտ Ու Մորմոք*, Պէյրութ, 2010, 176 էջ:
Վաղինակ Վրդ. Մելոյեան, *62 Հարցումներ եւ Անոնց Պատասխանները*, Պէյրութ, 2009, 191 էջ:
Զարեհ Մելքոնեան, *Ժխորին Մէջ Առանձնութեան*, Ֆրիմոնք, Երեւան Փրինթինկ, 2009, 191 էջ:
Մոնթէ Մելքոնեան եւ ուրիշներ, *Հայաստանի Հնագիտական Յուշարձանները – 16. Պրակ 3 Ուրարտական Յուշարձաններ*, Երեւան, "Հայկական Բանակ", 1995, 106 էջ:
Ռուբէն Մելքոնեան, *Իսլամացուած Հայերի Խնդիրները Շուրջ*, Երեւան, "Նորավանք" ԳԿՀ, 2009, 110 էջ:
Միսաք Մեծարենց, *Երկերի Ժողովածու*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1956, 386 էջ:
Մեծերէն Սորվիր. Առակներ, Ասոյթներ, Առածներ, Թեւաւոր Խօսքեր, Երեւան, Մուղնի, 2009, 159 էջ:
Եղիկ Միմասեան եւ Արարատ Վարդանեան, *Հայրենիք-Սփիւռք Առնչութիւնները ՀՀ Անկախութեան Տարիներին, 1991-2009. Յօդուածների Ժողովածու*, Ստեփանակերտ, "Փոլիկրաֆ" ՓԲԸ, 2010, 199 էջ:
Միհրան Միմասեան, *Արքահամ Արք. Քիւրէղեան-Եկէնեանի Զոյգ Բանաստեղծութիւնները Նուիրուած Հալէպի 1813ի Ժողովրդական Ապստամբութեան*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Հ.Ղ. Միրզոյեան, *Նարեկացիագիտական Հետազօտութիւններ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 395 էջ:

Ծովինար Մովսիսեան, *Ստեղծագործողի Հաւատամքը. Տիգրան Մանսուրեան*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Յովիկ Մուսայէլեան, *Պոեզիայի Ներքին Տարածութիւնը*, Ստեփանակերտ, Դիզակ Պլիւս, 2010, 255 էջ:

Ժիւլի Մուրատ, *Աքսոր Գաստրճեան Գաղթի Ուղիներու Վրայ*, Պէյրութ, ԷլՄրատ, 2010, 107 էջ:

Կարապիս Ե. Մուրատեան, *Ակնարկներ Ութերորդ Գիտէն*, Իսթանպուլ, Մարմարա Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 328 էջ:

Զաւէն Մսըրլեան, *Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Արտաքին Քաղաքականութիւնը եւ Հայկական Հարցը (1900-2009). Ակնարկ*, Պէյրութ, Սիփան, 2010, 159 էջ:

Ժագ Ս. Յակոբեան, *Թէքէեան Վահան՝ Աստուածախոյզը*, Կլենտէյլ, April Printing, 2009, 359 էջ:

Ժագ Ս. Յակոբեան, *Լիլոյշ Ա Տոյոր...*, Պէյրութ, Սփիւռք, 2010, 144 էջ:

Հրանոյշ Յակոբեան, *XXI Դարի Մարտահրաւէրները Կղոպալացուող Աշխարհում. Հայ Երիտասարդութիւնը եւ Նոր Հարիւրամեակի Մարտահրաւէրները*, Երեւան, Նոյեան Տապան, 2007, 102 էջ:

Մաքրուհի Յակոբեան, *Մանկութեանս Փողոցներուն Մէջ*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 334 էջ:

Արմէն Յարութիւնեան, *Նամակներ Պէյրութէն, Հտր. 2*, Պէյրութ, Pawo Photogravure, 2010, 376 էջ:

Աւետիս Յարութիւնեան, *Ազգագրական, Բանասիրական եւ Պատմա-Հնագիտական Հետազօտութիւնները Վան-Վասպուրականի Տարածքում 1910-1917ին*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Լիլիթ Յարութիւնեան, *Լիբանանը 1958-1990 Թուականներին*, Երեւան, Լուսակն, 2007, 196 էջ:

Նաթալի Յարութիւնեան, *Ակնարկ Երաժշտագէտ-Մանկավարժ Հեղինէ Քացախեանի Կեանքի եւ Գործունէութեան*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Սարգիս Յարութիւնեան, *Բանագիտական Ակնարկներ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 262 էջ:

Յարվարդ, *Լի*, Ամբիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 170 էջ:

Յիշատակարան Առանձայի Աղետի, Բ. Հտր., Ամբիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 626 էջ:

Յիսուս Քրիստոսի Չարչարանքներուն, Խայեութեան, Առագաստի Ու Յուդայի Մասին Վարանդ Վրդ. Քորքմոսեան (թրգմ.),, Ամբիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 119 էջ:

Մարիամ Յովսէփեան, *ՀՅԴ Կ. Պոլսի Պարբերական Մամուլը (1909-1924թթ.)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2009, 194 էջ:

Յուշարձան Ուսուցչապետ Բենիամին Ժամկոչեանին, Պէյրութ, Հրատ. Սահակեան Վարժարանի նախկին սաներու, 2010, 581 էջ:

Սարգիս Նաճարեան, *Դէմ Ու Դէմ*, Պէյրութ, Pomigravure, 2010, 375 էջ:

digitised by A.R.A.R.@

Եղիա Ներսէսեան, *Լեւոն Ա. Թագաւորին Քառորդ Երկդրամներն ու Բիլոնները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Նշանաւոր Ճեմարանականներ. Պրակ 1, Երեւան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005, 467 էջ:
Նշանաւոր Ճեմարանականներ. Պրակ 2, Երեւան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2009, 503 էջ:
Շահանդուխտ, *Լռած Լեզուն Խօսեցաւ*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 80 էջ:
Շահանդուխտ, *Հանդիպումներ Հայուհիներու Հետ, Հտր. 1*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 128 էջ:
Շահանդուխտ, *Հանդիպումներ Հայուհիներու Հետ, Հտր. 2*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 112 էջ:
Շահանդուխտ, *Քարացած Լեզուներ*, Պէյրութ, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, 78 էջ:
Արսէն Շահինեան, *Արմինիյա Արաբական Նահանգի Սահմաններն ու Վարչատարածքային Բաժանումը Ըստ Արաբագիր Սկզբնաղբիւրների*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Սերոբ Շերպեթճեան, *Պատմութիւն Սուետահայերու*, խմբ.՝ Եսայի Հաւաքեան, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 270 էջ:
Սիփան Շիրազ, *Հայրիկ. Տխուր. Տխուր Վեներիկ*, Երեւան, Առագաստ, 1993, 103 էջ:
Շիրակ Երգարան. 50ամեակ, Պէյրութ, Շիրակ, 2010, 870 էջ:
Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կեդրոն, Գիտական Աշխատութիւններ 10, Գիւմրի, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2007, 196 էջ:
Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կեդրոն, Գիտական Աշխատութիւններ 11, Գիւմրի, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2008, 190 էջ:
Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կեդրոն, Գիտական Աշխատութիւններ 12, Գիւմրի, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2009, 192 էջ:
Շիրակի Միջազգային Ութերորդ Գիտական Նստաշրջանի Նիւթեր, Գիւմրի 22-24 Հոկտեմբեր 2010, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կեդրոն, 2010, 311 էջ:
Շնորհ եւ Վերուստ. Առասպել, Ծէս եւ Պատմութիւն (Յօդուածների Ժողովածու Նուիրուած Սարգիս Յարութիւնեանի 80Ամեակին), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2008, 309 էջ:
Եղիշէ Չարենց, *Գրականութեան Մասին*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1957, 217 էջ:
Անդրանիկ Չելեպեան, *Դիզ (Դիւաստամատ Կանայեան)*, Միշիկըն, ԱՄՆ, 2003, 422 էջ:
Վեր. Տիմոթէոս Չորպաճեան, *Դրախտ եւ Դժոխք*, Պէյրութ, Շիրակ, 2010, 104 էջ:
Գէորգ Պապոյեան. Նուիրումի Կեանք Մը Իր Հրապարակագրական Էջերով, Պէյրութ, 2010, 400 էջ:
Ուիլիըմ Պարքլէյ, *Տասներկուքը... 'Տիրոջ Մարդիկը'*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1981, 160 էջ:
Վլատիմիր Պետրոսեան, *Էնկերի Վերջը*, խմբ.՝ Ժիրայր Նայիրի, Պէյրութ:
Համբիկ Պիլալեան (խմբ.), *Ճակատագրական Հանդիպումներ*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 85 էջ:

Յովակիմ Պոյաճեան, *Պօղոս Նուպար Փաշան եւ Բարեկործութիւնների Խնդիրն Արեւմտեան Հայաստանում 1912-1914թթ.*, Երեւան, ՀՀԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 208 էջ:

Սամուէլ Պօղոսեան, *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Հիմնադրման Հանգամանքները*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Վարուժան Պօղոսեան, *Համիդեան Կոտորածները Ի. Դարի Սկզբի Ֆրանսիական Պատմագրութեան Քննադատական Լոյսի Ներքոյ*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Վարուժան Պօղոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ֆրանսիական Պատմագրութեան եւ Հասարակական Մտքի Գնահատմամբ (XIXդ. Վերջ-XXդ. Սկիզբ)*, Երեւան ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2005, 271 էջ:

Քահանայական Ընթերցումներ, Երեւան, Էդիտ Պրինտ, 2010, 282 էջ:

Քաւափաքահայութեան Որոշ Հիմնախնդիրներ, Երեւան, "Նորավանք" ԳԿՀ, 2009, 94 էջ:

Քաւափքը Յովհաննէս Մկրտչեանի Յուշերում, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 157 էջ:

Ալվարդ Ջիւանեան, *"Երկնքից Ընկաւ Երեք Խնձոր". Հայկական Հեքիաթի Աւարտի Բանաձեւերը*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Սահակ Գ. Յորափորեցի Կաթողիկոսի Ծաղկազարդի Քարոզը, աշխ. բրգմ.՝ Վարանդ Վրդ. Քորքմոսեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 78 էջ:

Համօ Սահեան, *Տոհմի Կանչը*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 381 էջ:

Նազենիկ Սարգսեան, *Աշոտ Աստուրեան (1937-1999). Ստեղծագործական Դիմանկար*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ Հտր. Լ.), Պէյրութ, 2010:

Սուրէն Սարգսեան, *1885-1908թթ. Հայ Ժողովրդի Ազգային-Ազատագրական Պայքարը Արմենական Գործիչների Գնահատմամբ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 119 էջ:

Հրաչեայ Սարիբէկեան եւ Արքեմնիկ Նիկողոսեան, *Հայաստանի՝ Իբրեւ Հայկական Ինքնութեան Առանցքի Ընկալումը Սփիւռքահայ Մտքի Գրականութեան Համապատկերում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստ., 2010, 108 էջ:

Ռուբէն Սաֆրաստեան (խմբ.), *Թուրքագիտական եւ Օսմանագիտական Հետազօտութիւններ, Հտր. 4*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ., 2009, 378 էջ:

Ռուբէն Սաֆրաստեան (խմբ.), *Թուրքագիտական եւ Օսմանագիտական Հետազօտութիւններ, Հտր. 5*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստ., 2008, 261 էջ:

Ռուբէն Սաֆրաստեան, *Օսմանեան Կայսրութեան Ցեղասպանութեան Ծրագրի Ծագումնաբանութիւնը (1876-1920թթ.)*, Երեւան, Լուսակն, 2009, 247 էջ:

Գեղամ Սեւան, *Ծիծեռնակները Յաժէն Անցան*, Պէյրութ, Սեւան, 1961, 112 էջ:

Յ. Ե. Սիրունի, *Պոլիս եւ Իր Դերը, Հտր. Ա. (1453-1800)*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 756 էջ:

Յ. Ե. Սիրունի, *Պոլիս եւ Իր Դերը, Հտր. Բ. (1800-1900)*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 689 էջ:

Պօղոս Սնապեան, *Երախտագիտութեան Թակարդը*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2009, 127 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Ծաղկաքաղ Արեւմտահայ Գրականութեան*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2009, 393 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Ձգողական...*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 151 էջ:
Ս. Էջմիածինը եւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը, Ս. Էջմիածին, 2010, 735 էջ:
Ս. Յակոբ Սարուգեցի Եպիսկոպոսի Ճառը Աւագ Ուրբաթ Օրուան Համար, աշխ. բրգմ.՝ Նարեկ Եպս. Ալեքսեզեան, Ամբիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2010, 34 էջ:
Սուրբերու Կեանքը. Աշխարհաբարի Վերածուած "Վարք Սրբոց"էն, Պէյրութ, Սիփան, 2008, 623 էջ:
Հ.Ս. Սվազեան, *Ազուանից Աշխարհի Պատմութիւն (Հնագոյն Շրջանից VIII Դարը Ներառեալ)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն, 294:
Գէորգ Ստեփանեան, *Համառօտ Ակնարկ Շամախի Քաղաքի Հայութեան Պատմութեան եւ Կրթարանների Վրայ (ԺԹ. Դար)*, (Առանձնատիպ ՀՀՀ *Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Գէորգ Ստեփանեան, *Պարսի Նահանգի Հայութիւնը XIX Դարի Երկրորդ Կէսին*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2010, 246 էջ:
Յասմիկ Ստեփանեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրերի Հայատառ Թուրքերէն Նիւթերի եւ Հայատառ Թուրքերէն Ձեռագրերի*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2008, 297 էջ:
Արմաճ Վարդանեան, *Շուն Մը*, Իսթանպուլ, Մարմարա-Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 258 էջ:
Ֆրանց Վերֆէլ, *Մուսա Լեռան Քառասուն Օրը*, խմբ.՝ Պօղոս Սնապեան, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 892 + 10 էջ:
Ամատունի Վիրապեան (խմբ.), *Արամ Մանուկեան. Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, 575 էջ:
Ամատունի Վիրապեան (խմբ.), *Հայաստանի Հանրապետութեան Պառլամենտի Նիստերի Արձանագրութիւններ 1918-1920 թթ.*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, 616 էջ:
Հրաչ Տասնապետեան, *ՀՅԴ Հաշնակցութեան Կազմակերպական Կառոյցի Հոլովոյթը եւ Այլ Ուսումնասիրութիւններ*, խմբ. Երուանդ Փամպուքեան, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2001, 491 էջ:
Սողոմոն Տարօնցի, *Կապոյտ Հեռուներ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1956, 293 էջ:
Ռընէ Վաճդալ, Ալպէր Միւրէ, Մաուրըս Պիյու, *Հայերը եւ Բարենորոգումները Թուրքիայում. Մարաշի Կոտորածը (1920 Փետրուար). Զմիւռնիայի Ավիրածանը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2001, 44/30/29 էջ:
Ս.Վ. ՏէրԱւետիսեան, *Հայագիտական Հետազօտութիւններ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ "Գիտութիւն", 2010, 495 էջ:
Վահան Տէրեան, *Երկերի Ժողովածու 3 Հատորով. Հտր. I*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1960, 382 էջ:
Արշակ ՏէրՄիքէլեան, *Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու Քրիստոնէականը*, Թեհրան, 2003, 581 էջ:

Յովսէփ Տէրվարդանեան (խմբ.), *Մարաշի Ջարդը 1920ին*, Հալէպ, Տպարան Արեւելք, 2010, 100 էջ:
Կիրակոս Տօնիկեան, *Կեանքէն Փրցուած Պատկերներ*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1995, 230 էջ:
Երուանդ Փամպուքեան (խմբ.), *Նիւթեր ՀՅԴ-ի Շնչակցութեան Պատմութեան Համար, Հտր. 6*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2010, 560 էջ:
Ա. Քալանթարեան եւ Հ. Սարգսեան (խմբ.), *Տաւուշ. Նիւթական եւ Հոգեւոր Ժառանգութիւն. Հանրապետական Գիտական Նստաշրջանի Նիւթեր. Իջեւան*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստ. Տաւուշի Մարզպետարան, 2009, 287 էջ:
Երուանդ Հ. Քասունի, *Կիրակնօրեայ Մտորումներ. Պատմութեան Ամիսի Թուակիրն Հետ*, Պէյրութ, Design Kestenian, 2010, 288 էջ:
Մանուէլ Ս. Քասունի, *Պատմագիտական Ուսումնասիրութիւններ, Ակնարկներ, Յուշեր եւ Այլ Էջեր*, խմբ.՝ Երուանդ Հ. Քասունի, Պէյրութ, Design Kestenian, 2010, 288 էջ:
Ջէյմս Քենեդի, *Ինչու՞ Եմ Հաւատում Աստծուն*, Թեհրան, Թեհրանի Հայոց Թեմի Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2009, 184 էջ:
Զուարթ Քէշիշեան, *Քեսապ. Խոհագիրներ Իմ Մանկութենէս*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2009, 191 էջ:
Վարդի Քէշիշեան, *Հալէպի Գանձատան Մրբազան Մասունքներն Ու Մասնատուփերը*, (Առանձնատիպ *ՀՀՀ Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Գրիգոր Քէօսէեան, *Պրիմակին Գոյները*, Պոստոն, Mayreni Publishing, 2009, 319 էջ:
Յարութիւն Քիւրքճեան, *Ծաղկաքաղ Սփիւռքահայ Գրականութեան*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սեթեան Տպարան, 2009, 359 էջ:
Հրաչեայ Քոչար, *Մեծ Տան Ջաւակները (Գիրք Առաջին)*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 668 էջ:
Վարդան Օսկանեան, *Անաւարտ Տասնամեակ. Երկրների Ընտրանի*, Երեւան, Սիփլիքաս, 2009, 517 էջ:
Գրիգոր Օրդոյեան, *Դերասանի Վարպետութեան Հիմունքների Առաջին Հայերէն Ուսումնական Ձեռնարկը*, (Առանձնատիպ *ՀՀՀ Հտր. Լ.*), Պէյրութ, 2010:
Պերճ Ֆազլեան, *Մտորումներ Թատրոնի Մասին*, Պէյրութ, Տպգր. Գրիգոր Անտոնեան, 2010, 147 էջ:
Աղաւնի Ֆստրգճեան, *Ձորս Երանակ. Բ. Տետր*, Պէյրութ, 2009, 88 էջ:

Բ. Օտարալեզու Գիրքեր

Margaret Ajemian-Ahnert, *The Knock at the Door: A Journey Through the Darkness of the Armenian Genocide*, New York, Beaufort Books, 2007, 209 p.
A Journey of Faith, Hope and Vision: The Ecumenical Journey of His Holiness Aram I, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 199 p.
Aram I, *St. Nerses the Gracious and Church Unity*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 251p.

Fr. Zaven Arzoumanian (ed.), *History of Ghevond: The Eminent Vardapet of the Armenians (VIII Century)*, 2nd edition, Burbank, CA, Western Diocese of the Armenian Church of North America, 2007, 219 p.

Fr. Zaven Arzoumanian (ed.), *Ukhtanes of Sebastia, History of Armenia Part II: History of the Severance of the Georgians from the Armenians*, 2nd edition, Burbank, CA, Western Diocese of the Armenian Church of North America, 2008, 166 p.

Kevork Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 547 p.

Archb. Arsen Berberian, *A History of Armenian-Anglican United Church in 1841-1905*, Yerevan, Zankag-97, 2006, 414 p.

Matthias Bjornlund, *Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen Through Danish Eyes, 1908/9*, Offprint *HAR Vol. 30*, Beirut, 2010.

Aida Boudjikanian, (ed.), *Armenians of Lebanon: From Past Princess and Refugees to Present-Day Community (HAR V. 25)*, Beirut, 2010, 506 p.

Dickran H.Boyajian, *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*, Westwood, N. J., Educational Book Crafters, 1972, 498 p.

Hagop A.Chakmakjian, *In Quest of Justice and Peace in the Middle East: The Palestinian Conflict in Biblical Perspective*, New York, Vantage Press, 1980, 157 p.

Antranig Chalabian, *Dro (Drastamat Kanayan) Armenia's First Defense Minister of the Modern Era*, transl. by Jack Chelebian, Los Angeles, Indo European Publishing, 2009, 311 p.

Gérard Chaliand, *Hatiramin Hatirasi: 1915'in Izdusumleri*, Istanbul, Avesta, 2006, 82 p.

Gérard Chaliand, *Mémoire de Ma Mémoire*, Paris, Julliard, 2003, 101 p.

Gérard Chaliand, *Memory of My Memory*, London, Gomidas Institute, 2007, 68 p.

Sushil Chaudry & Kéram Kévonian, *Les Arméniens dans le Commerce Asiatique au Début de l'Ère Moderne*, Paris, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2007, 418 p.

Corporate Responsibility VivaCell-MTS to Armenia 2009 + CD, Yerevan, Gharabagh Telecom, 2009, 71 p.

Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York, Gordian Press, 1973, 483 p.

Vardan Devrikian, *The Last Supper: from Armenian Tradition to Leonardo*, Yerevan, Tigran Mets, 2008, 111 p.

Vardan Devrikian, *Transfiguration and the Feast of Vardavar*, Yerevan, Magalat, 2006, 57 p.

Vartan Dérounian, *Mémoire Arméniene*, Beirut, Presse de l'Universite Saint-Joseph, 2010, 127 p.

Alfred De Zayas, *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, Chirak, Haigazian University Publication, 2010, 105 p.

Ferriman Duckett, *Turkish Atrocities: The Young Turks and the Truth About the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April 1909*, Yerevan, Armenian Genocide Museum Institute, 2009, 147 p.
Mirvat El-Sibai, *The Geneographic Project Visits Haigazian University*, Offprint *HAR Vol. 30*.
Frederick D. Greene, *The Armenian Crisis and the Rule of the Turk*, London, Hodder and Shoughon, 1895, 180 p.
Bedros Hadjian, *100 Years, 100 Stories*, Aleppo, Cilicia, 2009, 342 p.
Tatul Hakobyan, *Karabakh Diary: Green and Black Neither War Nor Peace*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 416 p.
Thea Halo, *Not Even My Name*, New York, Picador, 2000, 321 p.
Handbook for Armenians Abroad, Armenia, Yerevan, 2010, 81 p.
Senor Hasratian, *The Fighter for the Ideas*, Stepanakert, "SONA", 2007, 157 p.
Movses Herkelian, *Suren*, Beirut, Chirak, 2010, 40 p.
Jochen Hippler, *War, Repression, Terrorism*, Stuttgart, Institut fur Auslandsbeziehungen, 2006, 366, 143 p.
David Hothman, *Turkey: The Land and Its People*, London, Macdonald Education, 1982, 61 p .
Nina Jidejian, *Beirut Through the Ages*, Beirut, Dar El Machreq, 1973, 263 p.
Nina Jidejian, *Sidon Through the Ages*, Beirut, Dar El Machreq, 1971, 287 p.
Nina Jidejian, *Tyre Through the Ages*, Beirut, Dar El Machreq, 1969, 263 p.
Ali Kazancigie & Ergun Ozbudun (eds.), *Ataturk: Founder of a Modern State*, London, M. Joseph, 1981, 304 p.
Arménouhie Kévonian, *Les Noces Noires de Gulizar*, Paris, Parentheses, 2005, 182 p.
Raymond Kévorkian, *Le Genocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006, 1007 p.
Karen Hrant Khanlari, *Ethno-Religious Transformations of Armenian Inhabitants in the Republic of Turkey (1923-2005)*, Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, 260 p.
Haig Khatchadourian, *Music, Film and Art*, New York, Gordon and Breach, 1985, 222 p.
Haig Khatchadourian, *The Concept of Art*, New York, New York University Press, 1971, 289 p.
Haig Khatchadourian, *The Raven and the Cardinal*, New Orleans, University Press of the South, 2010, 87 p.
Arman J. Kirakossian, *Armenia-USA Current Realities and Vision for Future*, Yerevan, Yerevan State University Press, 2007, 290 p.
Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973, 143 p .
Osman Koker, *Armenians in Turkey 100 Years Ago*, Istanbul, Birzamanlar Yayincilik, 2005, 399 p.
M. Koushakjian, *English-Armenian Student Dictionary*, Aleppo, Cilicia, 2007, 604 p.
David Marshall Lang, *The Armenians: A People in Exile*, London, George Allen & Unwin, 1981, 203 p.

digitised by A.R.A.R.@

Henry Layard, *Nineveh and Babylon*, London, John Murray, 1882, 413 p.
Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1968, 524 p.
G. L.Lewis, *Turkey*, New York, Frederick A. Praeger, 1955, 222 p.
G.L.Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford, Clarendon Press, 1975, 303 p.
Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958, 583 p.
Philip Mansel, *Constantinople City of the World's Desire 1453-1924*, London, John Murray, 1995, 528 p.
J. Marriott, *The Eastern Question*, Oxford, The Clarendon, 1963, 602 p.
Philip Marsden, *The Crossing Place*, London, Harper Collins, 1993, 248 p.
Harutyun Marutyan, *Iconography of Armenian Identity, Vol.1, The Memory of Genocide and the Karabakh Movement*, Yerevan, NAS "Gitutyun", 2009, 415 p.
Joseph R. Masih, *Armenia at the Crossroads*, Amsterdam, Harwood Academic Publishers, 1999, 142 p.
Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Emile Lahoud (1998-2007) Part II*, Offprint *HAR Vol. 30*, 2010.
Claire Judith Mitchell, *The Last Day of the War: A Novel*, New York, Anchor Books, 2004, 366 p.
Mohammad Malek Mohammadi and Mehdi Jafarzade, *A Contrastive Study of the Noun Declension in Avestan and Ancient Armenian Languages*, Offprint *HAR Vol. 30*, 2010.
Serge Momjian, *Memories of the Past*, Great Britain, Austin & Macauley, 2010, 190 p.
William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt, 1260-1517 A.D.*, London, Smith Elder, 1896, 245 p.
Kornel Nagy, *The Document Fidelis Relatio (1693) and the Armenians in Transylvania (a Memoire About the Armenian Church in Transylvania)*, Offprint *HAR Vol. 30*, 2010.
Y.T.Nercessian, *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, Los Angeles, Arm. Numismatic Society, 2006, 212 +96p. of plates.
Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, London, Gomidas, 2009, 322 p.
Yervant Odian, *Journal de Deportation*, Paris, Editions Parentheses, 2010, 439 p.
Tashin Oz, *Turkish Ceramics*, Ankara, Turkish Press, Broadcasting and Tourist Dept., 1954, xiii+49 p.
Orhan Pamuk, *My Name is Red* , New York, Vintage Books, 2002, 417 p.
Orhan Pamuk, *Other Colors*, New York, Vintage Int., 2008, 439 p.
Orhan Pamuk, *Snow*, London, Faber & Faber, 2004, 436 p.
Orhan Pamuk, *The Black Book*, London, Faber and Faber, 1996, 400 p.
Orhan Pamuk, *The New Life*, New York, Vintage Books, 1998, 296 p.
Ifran Orga, *Portrait of a Turkish Family*, London, Eland, 1988, 316 p.
Iris Papazian, *Karekin I: the Gift of Faith*, London: New York, Karekin I Theological and Armenological Series, 2009, 317 p.

digitised by A.R.A.R.@

V.A. Poghosyan, *Les Arméniens, Compagnons d'Armes de Napoleon: Histoire et Mythes* (in Russian), Yerevan, Edit Print, 2009, 140 p.
Varoujean Poghosyan, *Les Massacres des Arméniens de Marache en 1920*, Yerevan RA, NA History Institute, 2010, 163 p.
Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 275 p.
Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 256 p.
Dora Sakayan, *Modern Western Armenian*, Montreal, Arod Books, 2000, 365 p.
Elif Shafak, *The Bastard of Istanbul*, New York, Penguin Books, 2007, 360 p.
Vahram Shemmassian, *The Socioeconomic Life of Musa Dagh Armenian Migrants in the Middle East During 1920s-1930s*, Offprint *HAR Vol. 30*, 2010.
Speaking to One Another: Personal Memories of the Past in Armenia and Turkey, Istanbul, MAS Matbaacilik A.S., 2010, 176 p.
Studies in Armenian History V-XIII Century, Burbank, CA, Western diocese of the Armenian Church of North America, 2008, 107 p.
Anahide Ter Minassian, *1918-1920 la République d'Arménie*, Paris, Editions Complexes, 2006, 323 p.
Anahide Ter Minassian & Houri Varjabedian (eds.), *Nos Terres d'Enfance: l'Arménie des Souvenirs*, Paris, Editions Parentheses, 2010, 346 p.
Taline Ter Minassian, *Erevan, la Construction d'une Capital a l'Epoque Sovietique*, Paris, Presses Universitaires de Rennes, 2008, 269 p.
Yves Ternon & Jean-Claude Kebabdjian, *L'Arménie d'Antan: l'Arménie a Travers la Carte Postale Ancienne*, Paris, Editions HC, 2009, 123 p.
Armen Topjian, *Caricatures*, Beirut, Chirak, 2010, 187 p.
Vahan Tootikian, *Challenges and Responses*, Michigan, Armenian Heritage Committee, 2010, 158 p.
Vahan Totovents, *Tell Me, Bella*, transl. by Mischa Kudian, London, Mashdots Press, 1972, 127 p.
Lucy Tutunjian, *Lucy's Favorites*, Beirut, Roof 11, 2010, 388 p.
Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, Routledge, 1990, 476 p.
Robin E Waterfield, *Christians in Persia*, London, George Allen & Unwin, 1973, 192 p.
Franz Werfel, *The Forty Days of Musa Dagh*, New York, Carroll and Graf Pub., 1997, 824 p.
Francis Yeats-Brown, *Golden Horn*, London, Victor Gollanz, 1932, 287 p.
Maxime Yevadian, *Christianisation de l'Arménie. Retour aux Sources: la Genèse de l'Église d'Arménie, Vol. 1*, Paris, Dumas-Titoulet imp., 2007, 287 p.
Maxime Yevadian, *Christianisation de l'Arménie. Retour aux Sources: l'Oeuvre de Saint Grégoire l'Illuminateur, Vol. 2*, Paris, Vasti-Dumas – ZA Malacussy imp., 2008, 540 p.

Գ. Արաբերէն Գիրքեր

تانير أكجام, كشيشيان الكسندر (مترجم), *الهوية القومية التركية والقضية الأرمنية*, حلب, ١٩٩٣, ص. ١٩٢

أرشاك بولاديان, كشيشيان ألكسندر(مترجم), *الأكراد في حقبة الخلافة العباسية في القرنين ١٠-١١ م*, حلب, الدار الوطنية الجديدة, ٢٠٠٩, ص. ٢٢٠

مانويل جينباشيان, كشيشيان ألكسندر(مترجم), *علاقات الكنيسة بالدولة الأرمنية في حقبة الهيمنة العربية*, حلب, مطرانية الارمن الارثودكس, ٢٠٠٥ ص. ١٧٩

ريمون كيفوركيان, ليفون نورديكيان, فاهي تاشجيان, *الأرمن, البحث عن ملجا ١٩١٧-١٩٣٩*, بيروت, منشورات جامعة القديس يوسف, ٢٠١٠, ص. ٣٢٠

نورا اريسيسيان, *الابادة الارمنية في صحافة المهجر السورية* (offprint ***HAR vol. 30***) ٢٠١٠

دعد بو ملهب عطا الله, *الكيان الارمني المعاصر في الجيوسياسية الدولية* (offprint ***HAR vol. 30***) **2010**

جولي مراد, *اكسور كسارجيان على دروب الهجرة*, بيروت, دار المراد, ٢٠١٠, ص. ١٠١

صالح زهر الدين, *سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية وموقف القوى الدولية منها*, انطلياس, كاثوليكوسية الارمن, ٢٠١٠, ص. ٥٩٧

ماغاكيا أورمانيان, *كنيسة الارمن*, حلب, ٢٠٠٩, ص. ٢٣٩

Դ. Մամուլ

Ազատ Ձայն, Կիպրահայ Անկախ Ամսագիր, Նիկոսիա.
Ազդակ Օրաթերթ, Պէյրութ.
Ամսաթերթիկ Նիւ Եորքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ. Նիւ Եորք.
Անի, Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի Պատմութեան Ակումբի, Պէյրութ.
Անի, Մինսք.
Աշխարհ, Մշակութային, Հասարակական Երկշեզու Շաբաթաթերթ, Փարիզ.
Արարատ Օրաթերթ, Պէյրութ.
Արծիւ, Գրական, Մշակութային, Կրօնական եւ Ընկերային Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Արձագանգ Ամսաթերթ, Ժընեւ.
Աւետարեր, Պոլիս.
Աւետարեր Մանկանց, Պոլիս.
Աւետարեր Տղայոց Համար, Պոլիս.
Բագին, Գրականութիւն, Արուեստ, Իմացական Աշխարհ, Պէյրութ.
Բազմավէպ, Հայագիտական, Բանասիրական, Գրական Հանդէս, Վենետիկ.
Բանբեր Երեւանի Համալսարանի.

Բանբեր Հայաստանի Արխիւների.
Բանբեր, Պաշտօնաթերթ Ֆրանսահայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան, Մարսէյլ.
Բարեւ, Պարբերաթերթ Ճինիշեան Յիշատակի Ջեռնարկի, Պէյրութ.
Գանձասար, Բերիոյ Ազգային Առաջնորդարանի Պաշտօնաթերթ, Հալէպ.
Գառնի, Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի.
Դրօշակ, Հ.Յ.Դ. Պաշտօնաթերթ, Երեւան.
Ջարթօնք Օրաթերթ, Պէյրութ.
Ջուարթնոց. Հոգեւոր եւ Հովուական Հանդէս Ջմմառու Արծիւեան Միաբանութեան, Ջմմառ.
Թերթիկ, Հայ Աւետարանական Մշակութային Միութիւն, Պէյրութ.
Ժամանակ Օրաթերթ, Պոլիս.
Լոյս, Առօրեայ Ընթերցումներ եւ Խորհրդածութիւններ, Պէյրութ.
Լրատու Հայ Աւետ. Գոլէճ, Պէյրութ.
Լրատու Նոր Մարաշ, Պէյրութ.
Խօսնակ, Պաշտօնաթերթ Հ.Բ.Ը.Մ.-Հ.Ե.Ը.Ի Լիբանանի Շրջանակի, Պէյրութ.
Ծաղիկ, Գրական, Ազգային Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Կանչ Հրեշտակապետին. Պաշտօնաթերթ Ջմմառու Տիրամօր Վանքի Սուրբ Միքայէլ Նորընծայարանի, Ջմմառ.
Կամար, Գրականութեան եւ Գեղարուեստի Անկախ Պարբերաթերթ, Պէյրութ.
Կարմիրեանը Այսօր, Պէյրութ.
Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի, Երեւան.
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրութ.
Հանդէս Ամսօրեայ, Հայագիտական Ուսումնաթերթ, Վիեննա.
Հանրապետական, Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցութեան Հրատարակութիւն, Երեւան.
Հասկ, Պաշտօնական Ամսագիր Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պէյրութ.
Ձայն Համշէնական Համշէն Հայրենակցական-Բարեգործական Հասարակական Կազմակերպութեան Ամսաթերթ, Երեւան.
Ճառագայթ, Պարբերաթերթ Ազգ. Լ. եւ Ս. Յակոբեան Քոլէճի, Պէյրութ.
Մասիս Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Մարզիկ Ամսաթերթ, Պէյրութ.
Մարմարա, Օրաթերթ, Պոլիս.
Մեսրոպեան Լրաբեր, Պէյրութ.
Միութիւն. Ազգային-Քաղաքական-Մշակութային Ամսաթերթ, Սիտնի.
Մուս Լեռ Տարեգիրք, Այնճար.
Յառաջ Օրաթերթ, Փարիզ.
Նայիրի Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Նոր Աշխարհ, Ազգային, Մշակութային, Հասարակական Շաբաթաթերթ, Աբէնք.
Նոր Կեանք Ամսաթերթ, Ռումանիա.
Նոր Հաճըն, Պաշտօնաթերթ Հաճընոյ Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան, Պ. Այրէս.
Նոր Յառաջ, Փարիզ.

Նոր Սերունդ, Ամսաթերթ, Քալիֆորնիա.
Նոր Սերունդի Ձայն, Ազգային, Հասարակական Հանդես, Լոնտոն.
Նոր Օր, Շաբաթաթերթ, Քալիֆորնիա.
Պատանեկան Արծագանգ, Ամսաթերթ, Պէյրութ.
Պատմաբանասիրական Հանդես, Երեւան.
Ջահ, Հայ Աւետ. Կերբմենեան Վարժարանի Պարբերաթերթ, Պէյրութ.
Ջահակիր, Ազգային, Գրական, Ընկերային Շաբաթաթերթ, Գահիրէ.
Ջանասէր, Կրօնական, Գրական, Հասարակական Երկշաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Ռազմիկ, Պաշտօնաթերթ Հ.Յ.Դ. Լիբանանի Երիտ. Միութեան, Պէյրութ.
Սիփան, Տարեգիրք Հայ Աւետարանական Գողէճի, Պէյրութ.
Սփիւռք, Հրատարակութիւն Հայկական Ժողովրդային Շարժումի, Պէյրութ.
Վէմ. Համահայկական Հանդես, Երեւան.
Տեղեկատու ԼՕՄի.
Տեղեկատու, Հրատարակութիւն Գահիրէի ՀԲԸՄի.
Տեղեկատու Քահիի, Պէյրութ.
AGBU News, published by the Central Board of the Armenian General Benevolent Union, New York.
A.M.A.A. News, Publication of the Armenian Missionary Association of America, New Jersey.
Hye Sharzhoum – Հայ Շարժում, Supplement of the Collegian & the CSUF (California State University, Fresno) Armenian Students & the Armenian Studies Program
Journal of the Society for Armenian Studies.
Le Museon, Revue d'Etudes Orientales, Belgique.
Nouvelle D'Armenie, Paris.
St. Nerses Theological Review.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ
ԼԱ. ՀԱՏՈՒՄԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՀԱՍՑԵԱՐԱՆ

Արծրուն Աւագեան mnaira@ysu.am
Եուրի Աւետիսեան spyurq2009@yahoo.com
Հենրիկ Բախչինեան litart.yerevan@gmail.com
Վլադիմիր Բարխուդարեան humdep@sci.am
Վաչագան Գրիգորեան vachik_grigorian@mail.ru
Վարդան Գրիգորեան *(դիմել խմբագրութեան)*
Վարսիկ Գրիգորեան hterkarapetyan@yahoo.com
Մելանիա Եղիազարեան *(դիմել խմբագրութեան)*
Յովհաննէս Եղոյեան h.yeghoyan@spyurk-center.am
Մաքսիմ Եւատեան maxime.yevadian@bbox.fr
Մաճուէլ Ջուլալեան *(դիմել խմբագրութեան)*
Քարլա Էտտէ *(դիմել խմբագրութեան)*
Արմէն Իւրնէշլեան urneshlian@yahoo.com
Վիկտոր Կատվալեան Viktor-katvalyan@mail.ru
Անի Կիրակոսեան anikirakosyan@yandex.ru
Էմմա Կոստանդեան history@sci.am
Վաչէ Ղազարեան mayrenipublishing@comcast.net
Արտա Ճէպէճեան ardaj@cyberia.net.lb
Կարէն Մաթեւոսեան armmomik@hotmail.com
Վարդան Մատթէոսեան varny1@yahoo.com
Միհրան Մինասեան mihran.min@gmail.com
Զաւէն Մսըրլեան *(դիմել խմբագրութեան)*
Աւետիս Յարութիւնեան avharutunyan@mail.ru
Յակոբ Յարութիւնեան hakobinna@rambler.ru
Կարէն Յովհաննիսեան karenhovhov@mail.ru
Պետրոս Յովհաննիսեան forpetros@gmail.com
Քորնէլ Նատի kornel73@yahoo.com
Վահրամ Շեմմասեան Vahram.Shemmassian@csun.edu
Ուղուր Ումիտ Ունկոր u.ungor@uu.nl
Անահիտ Չթեան *(դիմել խմբագրութեան)*
Արմէն Պետրոսեան alpehist@gmail.com
Վարուժան Պօղոսեան varuzhan_poghosyan@yahoo.com
Ռուբէն Սահակեան rubensahakyan58@gmail.com
Համօ Սուքիասեան **hamosukiasyan@mail.ru**
Սերժ Սրապիոնեան armphilology@ysu.am
Անդրանիկ Տագէսեան adakessian@haigazian.edu.lb
Խաչիկ Տէր Ղուկասեան khatchikd@hotmail.com
Լուսինէ Տոնոյեան lusint_1982@yahoo.com
Ժենիա Քալանթարեան nalbandik@yahoo.com
Վարդի Քէշիշեան keshishian.varty@gmail.com

digitised by A.R.A.R.@

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն ի վեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին մէջ կը հրատարակուին հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չըլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են մինչեւ շուրջ 20-25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւնները ստանալ համակարգիչի թուայնացած տարբերակով (soft copy), նախընտրաբար՝ KDWIN ծրագրի հայերէն phonetic շարուածքով:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը, հրատարակիչը կամ տպարանը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ յօդուածագիրին անունն ու յօդուածին ամբողջական խորագիրը, թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը. իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ նշուին փաստաթուղթի հեղինակը եւ խորագիրը, գտնուած վայրը, համարակալումը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական մը ուր ներկայացուի նիւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ բերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Յօդուածին պէտք է կցուած ըլլայ նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը եւ ելեկտրոնային հասցէն՝ առ ի հրատարակութիւն: Հեղինակը նաեւ պարտի գրատր հաստատել իր նիւթին անտիպ

digitised by A.R.A.R.@

կամ մասնակի հրատարակուած ըլլալը եւ այլուր հրատարակութեան համար ղրկուած չըլլալը:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին բերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճէնուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակէտը:

Քննարկումներ բաժինով խմբագրութիւնս կը հրաւիրէ տուեալ նիւթին շուրջ հիմնաւոր այլ կարծիք ունեցող մասնագէտներ՝ առարկայականօրէն քննարկելու տուեալ նիւթը եւ արտայայտելու իրենց տեսակէտը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին .-

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email: review@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց գիրքին գրախօսուիլը ՀՀՀի մէջ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք, պարտին յղել այդ գիրքէն երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Տէրեան Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուած որեւէ նիւթ կարելի է մէջբերում, յղում կատարել:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակը անվճար կը ստանայ *Հանդէսի* տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

digitised by A.R.A.R.@

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education. theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, scrutiny, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication win be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական
WWW.ՀԱՑԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.ORG
Ե՞րբ…

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ոտուր Ումիտ Իւնկէօր 9
Հայոց Ցեղասպանութիւնը. Նոր Աղբիւրներ, Ուսումնասիրութեան Նոր Ուղղութիւններ

Յակոբ Յարութիւնեան 33
Մեծ Հայքի Թագաւորութեան Հիւսիսային Սահմաններն Ըստ Հայ-Վրացական եւ Յունա-Հռոմէական Մատենագիրների Ք.ա. 190-Ք.ե. 428թթ. (Պատմա-Աչխարհագրական Հետազօտութիւն)

Հեներիկ Բախչինեան 49
Քերթողահայր Մովսէս Խորենացու Օրհներգութիւնը

Կարէն Մաքեւոսեան 73
Սամուէլ Անեցու Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց…Ժամանակագրութիւնը

Վլադիմիր Բարխուդարեան 91
Համառօտ Ուրուագիծ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Հայկական Համայնքների Եկեղեցական Խորհուրդների Գործունէութեան (1883-1918թթ.)

Եուրի Աւետիսեան 109
Միսաք Մեծարենցի Բանաստեղծութիւնների Ստեղծագործական Մշակումների Լեզուաոճական Վերլուծութիւն

Սերժ Սրապիոնեան 131
Րաֆֆին Աւետիս Ահարոնեանի Գնահատմամբ

Արծրուն Աւագեան 147
Կոստան Զարեան. Աչխարհը եւ Մի Մարդ

Արծուի Բախչինեան 163
Հայերը Չինաստանում 1900-1950ականներին (Ակնարկներ)

Վահրամ Շեմմասեան 195
Մուսա Լերան Պանդուխտներու եւ Գաղթականներու Կեանքը Միացեալ Նահանգներու Մէջ, 1910-1950ականներուն

Արմէն Իւրնէշլեան 227
Գաղափարական Հակադրութիւնը Սփիւռքահայ Թատերգութեան Մէջ (Հայաստանի Խորհրդայնացման Հանգրուանին)

Լուսինէ Տոնոյեան 245
Արուեստագէտը եւ Գեղեցիկի Ըմբռնումը Վազգէն Շուչանեանի Բանաստեղծն Ու Կինը Գրքում

digitised by A.R.A.R.@

Յովհաննէս Եղոյեան 257
Հայ Գրականութեան Որոշ Հարցերի Քննութիւնը
Ռոպէր Հատտէճեանի Ծուչաառներուն
Վաչագան Գրիգորեան 273
Հրանտ Մաթէոսեանի Գրական Նախափորձերի
Վերլուծման Փորձ
Ժենիա Քալանթարեան 289
Թոմաս Վուլֆ եւ Հրանտ Մաթէոսեան Զուգահեռներ
Խաչիկ Տէր Ղուկասեան 311
Շուկայական Արմատականութիւն, Տնտեսական Դժուարութիւն եւ
Ընկերային Բողոք Հայաստանի Մէջ (Քննադատական Հայեցակէտ
Մը Հայաստանի Քաղաքական Բեւեռացման)
Զաւէն Մսըրլեան 333
Հայոց Մասնակցութիւնը Միչէլ Սլէյմանի (2008-)
Նախագահութեան Ժամանակաշրջանի Լիբանանի
Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արմէն Պետրոսեան 393
Հայերէնի եւ Փոքր Ասիայի
Հնագոյն Լեզուների Առնչութիւններ
Մաքսիմ Եւատեան 405
Մանին եւ Հայաստանը
Վկիտոր Կատվալեան 413
Ցուցական Դերանունների Դրսեւորման
Առանձնայատկութիւններ Հայերէնի Բարբառներուն
Քորնէլ Նատի 427
Արդեօ՞ք Թրանսիլվանիոյ Հայոց Առաջնորդ Մինաս
Վարդապետ Թոխաթեցին Ընդունեց Կաթոլիկ Դաւանանքը
Կէորկ Մեկլէ 443
Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ Մեր Լռութիւնը
Արտա Ճէպէճեան 453
Լեզուի Գործածութեան Ձեւերը Պէյրութի
Հայ Համայնքին Մէջ Անցնող 95 Տարիներուն

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Միհրան Մինասեան 471
Տէր Փիլիպոս (Փիլիպպէ) Թեքիրտաղցի Ու Իր Տաղերը
Անի Կիրակոսեան 489
Գէորգ Ապտուլլահի Նամակները Յովհաննէս Քհնյ. Մկրեանին

digitised by A.R.A.R.@

Մելանիա Եղիազարեան 501
Մովանկարիչ Վարդան Մախոխեանի Նամակներից
Ռուբէն Սահակեան 519
Տրապիզոնի Գաղթական Հայութեան
Փրկութեան Կազմակերպումը
Ա. Համաշխարհային Պատերազմին (1916-1917թթ.)
Համօ Սուքիասեան 553
Հայ Գաղթավայրերի եւ Արեւելքի Երկրների Հանդէպ
Խորհրդային Հայաստանի
Քաղաքականութեան Խնդիրը 1920ի Վերջ-1921ի Սկզբին
Վաչէ Ղազարեան 569
Վահան Թէքէեանի Նամակները
Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանին
Վարդան Մատթէոսեան 607
Կարօ Սասունիի եւ Կոստան Զարեանի Նամակները

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Վարդի Քէշիշեան 631
Հալէպի Գանձատան Սրբազան
Մասունքներն Ու Մասնատուփերը (Բ)
Անդրանիկ Տագէսեան 643
Յաւելեալ Տեղեկութիւններ եւ Նորութիւններ
Հայկական Տիւիթներուն Մասին
Կարէն Յովհաննէսեան 663
Վարպետաց Վարպետ Տարագրոսը
Անահիտ Չքեան 679
Իրանահայ Բեմարուեստը Ի. Դարի 50-70ականներին՝ Հայ
Թատրոնի Զարգացման Ընթացքում

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Մանուէլ Զուլալեան 697
Վարուժան Պօղոսեան, Մարաշի Հայոց Ջարդերը 1920ին
(Փաստաթուղթերու Ժողովածու)
Վարուժան Պօղոսեան 700
Հայկ Ղազարեան, Մոսկուայի եւ Կարսի 1921 Թուականի
Պայմանագրերն Ու Նրանց Ողբերգական Դերը
Հայ Ժողովրդի Ճակատագրում
Քարլա Էտտէ 708
Բեմոն Գէորգեան, Վահէ Թաշճեան, Լեւոն Նորտիկեան (խմբ.),
Հայերը 1917-1939ին. Ապաստանարանի Մը Որոնումը

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

711
Մաքսիմ Կատվալեան (1936-2007), Մինաս Գանգրունի (1929-2009), Գէորգ Խրլոբեան (1927-2010), Գեղամ Կիրակոսեան (1931-2010), Եարոսլաւ Դաշկեւիչ (1926-2010), Արամ Քալանթարեան (1937-2010), Աստղիկ Գէորգեան (1919-2010), Դերենիկ Մուրադեան (1925-2010), Հերման Գոլց (1946-2010), Արծուի Յունանեան (1926-2010)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

725
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Լ. Հատորի Շնորհանդէսը Պէյրութի եւ Երեւանի Մէջ

730
Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին Կողմէ Ձեռք Բերուած Գրականութեան եւ Մամուլի Ցանկ (1 *Յնր*.-31 *Դեկտ*. 2010)

Հատորի Աշխատակիցներու Հասցէարան 749
Աշխատակիցներու Ուշադրութեան 750
Բովանդակութիւն 754

digitised by A.R.A.R.@

TABLE OF CONTENTS

Editorial
WWW.HAYAKIDUTYUN.ORG.
When?

ARTICLES AND STUDIES

Uğur Ümit Üngör 9
The Armenian Genocide:
New Sources and Research Directions

A.J. Harutyunyan 33
The Northern Borders of the Kingdom of Greater Armenia According to Armenian, Georgian, Greek and Roman Historians (190BC-428AD) (Historical-Geographical Study)

Henrik Bakhchinian 49
The Hymnology of Movses Khorenatsi

Karen Matevosian 73
Compilation of Historiographers' Books:
The *Chronology* of Samuel Anetsi

Vladimir Barkhudarian 91
A Brief Overview of the Moscow and St. Petersburg Armenian Community Church Council Activities

Yuri Avetisian 109
A Linguistic and Stylistic Analysis of the Poetry of Misak Medzarents

Serj Srabionian 131
Raffi in Avedis Aharonian's Assessment

Artsrun Avagian 147
Gosdan Zarian: The World and an Individual

Artsvi Bakhchinyan 163
The Armenians in China in 1900-1950s

Vahram L. Shemmassian 195
The Experience of Musa Dagh Armenian Immigrants in the United States During the 1910s-1940s

Armen Urneshlian 227
The Ideoilogical Discord in the Diaspora Plays (During the Sovietization of Armenia)

Lusine Tonoyan 245
The Author and the Perception of Beauty in Vazken Shushanian's Book, *Panasdeghdzn Oo Gine* (The Poet and the Woman)

digitised by A.R.A.R.@

Hovhannes Yeghoyan 257
The Examination of Certain Issues of the Armenian Literature in Robert Haddedjian's *Hushadedr* Series
Vachagan Grigorian 273
A Short Analysis of Hrant Matevosian's Early Literary Writings
Jenya Kalantaryan 289
Parallels Between Thomas Woolf and Hrant Matevosian
Khatchik DerGhougassian 311
Market Fundamentalism, Economic Hardship and Social Protest in Armenia (A Critical Perspective of the Polarization of Armenian Politics)
Zaven Messerlian 333
Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Michel Suleiman (2008-)

SCRUTINY

Armen Petrosyan 393
The Connections Between Armenian and Ancient Languages of Asia Minor
Maxime Yevadian 405
Mani et L'Arménie
Victor Katvalian 413
The Charactersitics of Demonstrative Pronouns in Armenian Dialects
Kornél Nagy 427
Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?
Georg Meggle 443
The Genocide of the Armenians - and Our Silence
Arda Jebejian 453
Patterns of Language Use Among Armenians in Beirut in the Last 95 Years

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Mihran Minasian 471
Father Pilibos (Pilibbe) Tekirdaghtsi and his Poems
Ani Kirakosyan 489
Kevorg Abdullah's Letters to Father Hovhannes Megerian
Melanya Yeghiazarian 501
Letters from Vartan Makhokhian, the Seascape Painter

digitised by A.R.A.R.@

Ruben Sahakian 519
The Organization of Rescue Operations for the Trabizon Armenians During WWI (1916-1917)
Hamo Sukiasyan 553
Soviet Armenian Policy Issues Concerning the Armenian Communities of the Middle East (1920-1921)
Vatche Ghazarian 569
Vahan Tekeyan's Letters to Torkom Koushagian, Armenian Patriarch of Jerusalem
Vartan Matiossian 607
The Letters of Garo Sasuni and Kostan Zarian

BRIEFINGS

Varty Keshishian 631
The Sacred Relics and Sacred Boxes of the Zarehian Treasure House of Aleppo (B)
Antranig Dakessian 643
The Armenian *Divid*s: Further Information and Novelties
Karen Hovhannisyan 663
The Master of Masters - Taragros
Anahit Chtyan 679
The Development of Iranian-Armenian Theater During 1950-70, in the Broader Context of Armenian Theater

BOOK REVIEWS

Manuel Zoulailan 697
Varoujean Poghosyan, *Les Massacres des Arméniens de Marache en 1920 (Recueil de Documents)*
Varujan Poghossyan 700
Hayk Ghazarian, *The Moscow and Kars Agreements of 1921 and their Tragic Role in the Destiny of the Armenian Nation*
Carla Edde 708
Raymond Kevorkian, Vahe Tachjian, Levon Nordikian, *The Armenians, in 1917-1939. The Serach for a Refuge*

digitised by A.R.A.R.@

NECROLOGY

Maxime Katvalian (1936-2007), Minas Kankrouni (1929-2009), Kevork Kherlopian (1927-2010), Kegham Giragosian (1931-2010), Yaroslav Dashkevich (1926-2010), Aram Kalantarian (1937-2010), Asdghig Kevorkian (1919-2010), Terenig Muradian (1925-2010), Herman Goltz (1946-2010), Artsvi Hunanian (1926-2010) 711

HAIGAZIAN UNIVERSITY

The Launching of the 30th Volume of the *Haigazian Armenological Review* in Beirut and Yerevan 725

A List of Book and Periodical Acquisitions of the Haigazian University Derian Armenological Library – 2010 730

Email Addresses of the Contributors to *HAR Volume 31* 749

Note to Contributors 750

Table of Contents 754

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb

digitised by A.R.A.R.@